श्रीमदखण्डभूमण्डलाचार्यवर्यश्रीकृष्णवदनविरहवैश्वानरावतार-

श्रीश्रीमद्वल्लभाचार्यप्रादुर्भाविता

श्रीमच्चतुर्थप्रस्थानश्रीमद्भागवतशास्त्रदशमस्कन्ध-

सुबोधिनी

श्रीमदखण्डभूमण्डलाचार्यवर्यश्रीकृष्णवदनविरहवैश्वानरावतार-

श्रीश्रीमद्वल्लभाचार्यप्रादुर्भावितायां

श्रीमच्चतुर्थप्रस्थानश्रीमद्भागवतशास्त्रदशमस्कन्ध-

सुबोधिन्यां

प्रथमजन्मप्रकरणाध्यायचतुष्टयी

श्रीटिप्पण्यादिसकलसामग्रीसमेता

प्रकाशक :
श्रीवल्लभविद्यापीठ-श्रीविट्ठलेशप्रभुचरणाश्रम ट्रस्ट
वैभव को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी
पुना बेंगलोर रोड, कोल्हापूर
महाराष्ट्र

प्रथम संस्करण : वि. सं. १९८३-८५
द्वितीय संस्करण : वि. सं. २०४६
श्रीवल्लभाब्द : ५१२

मुद्रक :
प्र० पु० भागवत
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
खटाववाडी, गिरगाव
मुंबई ४०० ००४

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

प्रकाशकीय

श्रीमन्महाप्रभुके परमानुग्रहका ही केवल यह फल है कि षोडशग्रन्थ षड्ग्रन्थ प्रकरणत्रयोपेत-तत्त्वार्थदीपनिबन्ध तथा रश्मिप्रकाशटीकोपेत अणुभाष्य के पुनः-प्रकाशनके बाद अब हम श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धान्तर्गत जन्मप्रकरणके चारों अध्यायोंकी सुबोधिनी पुनःप्रकाशित करने जा रहे हैं.

इधर समादरणीय श्रीकृष्णशंकर शास्त्रीजीने भी अपने सर्वटीकोपेत श्रीमद्भागवतके सद्यःप्रकाशित खण्डमें इस अंशका पुनःप्रकाशन करवा ही दिया है, फिरभी उस बृहत्काय ग्रन्थरत्नका दैनंदिन अनुशीलनार्थ उपयोग सुकर नहीं है. वैसे मूलमात्र तो इधर हिन्दी-गुजराती अनुवादके साथ भी प्रकाशित हो गया है, फिर भी सर्वटीकोपेत सुबोधिनीके लघुकाय संस्करणको प्रकाशित करनेका हमारा चिरकालीन मनोरथ अब पूर्ण होने जा रहा है. स्वाभाविक है कि हृद्गत उल्हास तथा कृतकृत्यता के मनोभावोंको व्यक्त करनेमें सक्षम शब्द हमें मिल नहीं रहे हैं.

श्रीमग्नलाल गणपतराम शास्त्रीजीद्वारा वि. सं. १९८३ तथा १९८५ में टीप्पणी-प्रकाश-लेख-योजना-कारिकाव्याख्योपेत जन्मप्रकरण-सुबोधिनी दो भागोंमें प्रकाशित हुई थी. इसी तरह वि. सं. १९९४ में श्रीधीरजलाल व्रजदास सांकलिया तथा श्रीमंगलराय मोहनलाल ने श्रीयोगीगोपेश्वरजीविरचित शास्त्र-रीत्या-बुभुत्सुबोधिका संशोधित-संपादित करके प्रकाशित करवाई थी. पू. पा. गोस्वामी श्रीव्रजरत्नलालजी महाराजश्रीके यहां श्रीमत्प्रभुचरणके निजहस्ताक्षरोमें लिखित सुबोधिनीटिप्पणीकी पाण्डुलिपि विराजमान है, इसका अनुमान श्रीतेलीवालाको श्रीप्रभुचरणकी कृपासे सहसा हो गया और सुबोधिनी-टिप्पणीके अनुशीलनप्रेमी सभी लोगोपर महती अनुकम्पा करके पू. पा. श्रीव्रजरत्नलालजी महाराजश्रीने भी शुद्धपाठनिर्धारणार्थ श्रीतेलीवालाको दर्शन पाठसंशोधनकी अनुमति प्रदान की थी. फलरूपेण शुद्धिपत्रोपेत टिप्पणीका प्रथम संस्करण वि. सं. १९७७ में प्रकाशित हुआ था. बादमें तदनुसारी संशोधित द्वितीय संस्करण भी वि. सं. २००७ में प्रकाशित हुआ था.

श्रीमगनलाल शास्त्रीजीवाले सर्वटीकोपेत संस्करणका प्रकाशन यद्यपि टिप्पणीके प्रथम संस्करणके प्रकाशनके बादही हुआ था. फिरभी किन्हीं कारणोंवश उस संस्करणमें टिप्पणीकी पाण्डुलिपिके आधारपर संशोधित पाठ समाविष्ट हो नहीं पाया. अतः टिप्पणीके द्वितीय संस्करणमें से संबद्ध अंशोको भी यहां परिशिष्टके रूपमें समाविष्ट कर दिया गया है.

इस तरह प्रस्तुत संस्करण उक्त ग्रन्थचतुष्टयीका ही ओफसेट प्रोसेसद्वारा एककाय तथा पुनर्मुद्रित रूप है. संशोधन-संपादन-प्रकाशनके परिश्रमका जो भी श्रेय है वह तो इन्ही उल्लिखित महानुभावोंको जाता है परन्तु उनके परिश्रमके फलभागी होनेका सौभाग्य तो श्रीवल्लभ विद्यापीठ-श्रीविठ्ठलेशप्रभुचरणाश्रम-न्यासको भी मिला ही है इसमें संशय नहीं. इस पुनः प्रकाशनके अवसरपर अतएव हम उन सभी महानुभावोंके प्रति अपनी हार्दिक कृतज्ञता प्रकट करते हैं. साथ ही साथ प्रस्तुत संस्करणके पुनःप्रकाशनमें रुचिपूर्वक परिश्रम लेनेवाले मौज प्रेसके श्रीमाधव भागवतके प्रति भी हम अपना आभार प्रदर्शन करते हैं.

गो. श्याम

श्रीप्रभुचरण प्राकट्योत्सव
वि. सं. २०४६

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ
जन्मप्रकरणसुबोधिनी	१-२४०
प्रथमाध्याय	१-८०
द्वितीयाध्याय	८१-१३०
तृतीयाध्याय	१३१-२१६
चतुर्थाध्याय	२१७-२४०
शास्त्ररीत्याबुभुत्सुबोधिका	२४१-५११
शास्त्ररीत्याबुभुत्सुबोधिका परिशिष्ट	५१२-५१८
शास्त्ररीत्याबुभुत्सुबोधिका प्रस्तावनादि	५१९-५२६
श्रीमती टीप्पणी	५२७-५५४

॥ विज्ञापनम्* ॥

यथा तामसप्रमाणप्रकरणस्य तथैवास्याद्यस्य जन्मप्रकरणस्यापि श्रीमत्सुबोधिनीहस्ताक्षराणीहैव श्रीमन्मग्नलालगोस्वामिनां श्रीत्रिभङ्गीललितमन्दिरे श्रीमञ्जूषायां विराजन्त एव परं स श्रीमान् गोस्वाम्यधुना सौराष्ट्रेषु विराजतीत्यतः शोधनं न जातमतः सम्पूर्णमपिशुद्धिपत्रं मुद्यमाणतामसप्रमेयसाधनप्रकरणसुबोधिनीग्रन्थ एव प्रकटं भविष्यतीतिश्रीः॥

बम्बै २, तिसरा भोइवाडा, ६८. म. ग. शास्त्री.
श्रीमदाचार्यप्राकट्यमहामहोत्सवः।

---

*आद्यसंपादकीयम्

॥ श्रीसुबोधिन्यादर्शाः ॥

क, ख.	गोकुलस्थश्रीमद्गोस्वामिरामकृष्णात्मजगोपाललालानामस्मत्पितृचरणाश्रयाणाम्।	१–९१,१–१३२
ग.	काशीस्थश्रीमद्गोस्वामिगोपालात्मजगिरिधरैर्भाष्यविवरणकारैः स्वगुरुचरणश्रीमद्गोस्वामिद्वारकानाथात्मजरामकृष्णेभ्यः समर्पितः।	१–१२८
घ.	सुदामपुरीस्थश्रीमद्गोस्वामिवल्लभात्मजजीवनेशानाम्।	१–१२१
ञ, जे.	काम्यवनस्थश्रीमद्गोस्वामिदेवकीनन्दनात्मजवल्लभलालस्य अ. १., अ. २–४.	१–२७,४२–१४२
ट.	” ” ” सं. १९११ वै. शु. ११ भौमे लिखितः।	१–१३१
झ, म.	सुरतिस्थश्रीमद्गोस्वामिमगनलालात्मजव्रजरत्नस्य।	१–१०२,१–७५
टे.	” ” ” ” स्वामिनामरहितः। अ. ३–४।	४३–७२
थ, टं, टं,	श्रीमद्गोस्वामिद्वारकानाथात्मजमुरलीधराणां पण्ड्याकृपारामात्मजनिर्भयरामेभ्यः प्राप्ताः।	१–२८,१–२२,१–३०
ड.	तेलीवालातो लब्धो नटपुरवाहीलक्ष्मीपुस्तकालयस्थः।	१–४१
ढ.	महाम्बास्थश्रीमद्गोस्वामिचीमनलालात्मजघनश्यामानाम्।	१–१२५
ण.	गोविन्दप्रसादकृष्णप्रसादयोःश्रीमद्गोस्वामिव्रजेश्वरेभ्यो निवेदितःश्रीमुरलीधरात्मजमथुरानाथानाम्।	
	” ” ” सं. १८११ आषा. कृ. ७ सौम्ये लिखितः।	१–७१
त.	कोटास्थश्रीमद्बृहन्मथुरेशप्रभुमन्दिरस्थः।	१–८२
ङ,छ,च.	वृन्दावने महाम्बायां काश्यां च मुद्रिताः।	
जै.	महाम्बाबृहन्मन्दिरस्थश्रीमद्गोस्वामिगोकुलनाथस्य मुद्रणार्थमेव लेखितः।	१–४०

॥ श्रीटिप्पण्यादर्शाः ॥

ख.	आत्रेयगोपीनाथात्मजदेवकीनन्दनेन स्वगुरुगोपाललालेभ्यः समर्पितः।	१–३१
ग.	सुरतिस्थश्रीमद्गोस्वामिव्रजरत्नस्य।	१–४८
घ.	महाम्बास्थश्रीमद्गोस्वामिगोकुलनाथस्य।	१–२६
छ.	श्रीजीवनेशानाम्।	१–४४
ज.	श्रीमद्गोस्वामिजगन्नाथात्मजश्रीव्रजाभरणदीक्षितानां श्रीकल्याणरायेभ्यः प्राप्तः।	१–४७
क, ङ, च.	तेलीवालोपाख्येन मया रत्नगोपालभट्टेन च मुद्रिताः।	

॥ प्रकाशादर्शाः ॥

घ.	स्वामिनामरहितः।	८–८८
ङ, च, छ.	भा. मा. गट्टूलालानाम्।	२३–९५,–१–३३,१–५०
ज.	कोटास्थश्रीमथुरेशप्रभुमन्दिरस्थः।	१–१४५
झ.	महाम्बाबृहन्मन्दिरस्थः।	१–१८,१–२३,१–३६,१–७
ञ.	कोटास्थश्रीबृहन्मथुरेशमन्दिरस्थः।	१–६६
क.	श्रीमद्वैष्णवपरिषत्सङ्ग्रहस्थः।	१–१७
ख, ग.	महाम्बायां काश्यां च मुद्रितौ।	

॥ लेखादर्शाः ॥

क.	श्रीजीवनेशानाम्।	
ख.	श्रीमद्गोस्वामिचीमनलालात्मजघनश्यामानाम्।	१–४३
ग.	नव्यः श्रीव्रजरत्नस्य। प्रथमाध्यायमात्रम्। अत्र समाप्ता 'वितिश्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभविरचित' इति।	१–७२
ङ.	श्रीमुरलीधरात्मजश्रीमथुरानाथानाम्।	१–१७
च.	श्रीबृहन्मथुरेशप्रभुमन्दिरस्थः।	१–१२४
घ.	महाम्बायां मुद्रितः।	१–६५

॥ योजनादर्शाः ॥

क.	महाम्बाबृहन्मन्दिरस्थः।	१–५५
ख, घ.	श्रीजीवनेशानाम्।	१–४३,१–२२
ग.	स्वामिनामरहितः।	१–१८
च.	आत्रेयगोपीनाथात्मजदेवकीनन्दनस्य।	१–२४
ङ.	महाम्बायां मुद्रितः।	

॥ कारिकार्थादर्शाः ॥

क–ग.	श्रीजीवनेशानाम्।	१–४५,१–५०

श्रीनवनीतप्रियो जयति ।

श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षमाय नमः ।

श्रीटिप्पणी–प्रकाश–लेख–योजना–कारिकाव्याख्यादिभिर्विभूषिता

गुर्जरानुवादयुता च

श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्तिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचिता

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धसुबोधिनी ।

(जन्मप्रकरणम्)

श्रीसुबोधिनीकारिकाः ।

नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराब्धिशायिनम् ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

नमः श्रीकृष्णपादाब्जतलकुङ्कुमपङ्कयोः । रुचे यदरुणं शश्वन्मामकं हृदयाम्बुजम् ॥ १ ॥

श्रीनिःसाधनजनोद्धारकाय नमः ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नमामि श्रीमदाचार्यचरणाब्जरजांस्यहम् । लाभाभिलाषमात्रेण येषां कृष्णः प्रियो भवेत् ॥ १ ॥

अग्नेस्तनूजं ननु जन्तुहेतोराविष्कृतस्वं सततं प्रणम्य ।
दृष्ट्वा तदाज्ञां च विचारयेऽहं सुबोधिनीस्थानगमान्पदार्थान् ॥ २ ॥

श्रीगोवर्धनधारिणे नमः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

यत्कृपादृष्टिपातेन भावार्थो हृदि भासते । तानहं श्रीमदाचार्यान्नमामि करुणाकरान् ॥ १ ॥

नुमः शयितगोपीशलीलाब्धिहृदयान्प्रभून् । ततः श्रीकृष्णपादाब्जतलरुग्रक्तमानसान् ॥ २ ॥

श्रीयशोदोत्सङ्गलालिताय नमः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

श्रीगोवर्द्धनधारिणं शुभकरं शृङ्गारमूर्तिं भजे, वन्दे नन्दपुराणपुण्यफलितं श्रीबालकृष्णं प्रभुम् ।
श्रीमद्वल्लभविठ्ठलेश्वरविभू ध्यायामि सद्वन्दितौ, कुर्वे तत्कृपया निरोधविवृतौ सन्देहविध्वंसनम् ॥१॥

श्रीरासरसिकाय नमः ।

(५) भगवदीयनिर्भयराममिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

श्रीकृष्णास्यवचो वन्दे दुर्बोधं विदुषामपि । तद्व्याख्यातृवचो वन्दे तत्सुबोधत्वसाधनम् ॥ १ ॥

सुबोधिन्याः समुद्धृत्य प्रायः सकलकारिकाः । तत्र पूर्वं निरोधस्थां विवृणोमि समासतः ॥ २ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पितृपदसरसिजनतिततिविनिहतविश्वाशुभैर्निरोधस्य । विवृतौ संशयवंशच्छेदः श्रीविट्ठलैः क्रियते॥२॥

दशमस्कन्धविवरणं चिकीर्षवोऽत्र स्कन्धार्थरूपोऽपि भगवानेवेति ज्ञापनाय तद्रूपं तं नमस्यन्ति नमामीति । 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभि'रितिवाक्यात् तद्रूपं तं विवृण्वन्तो, यथा नारायणो दास्योपयोगिशय्यादिसर्वार्थरूपत्वेन प्रभोः शेषभावं प्राप्तत्वेन तत्त्वेनैव प्रसिद्धे वेदात्मकत्वेन प्रमाणरूपे शेषे लक्ष्म्या सेव्यमानः क्षीराब्धौ शेते, तथा सर्वात्मभावेन दासत्वं प्राप्तत्वेन शेषरूपेऽस्मद्धृदये पुष्टिरसप्रेम्णुपेयोऽत्यन्तागाधो यो लीलाक्षीराब्धिस्तत्र शयानत्वेनान्यत्र गतिरहितो यस्तं नमामीत्यर्थः । लक्ष्मीसहस्रैस्तल्लीलाभिश्च सेव्यमानं चतुःषष्टिकलानिधिं तद्रसपोषणेऽति-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तत्र पूर्वं टिप्पण्याम् । तत्र प्रथमश्लोके **नम** इत्यादि । श्रीश्च कृष्णश्च श्रीकृष्णौ तयोः पादाब्जतलकुङ्कुमसंबन्धिनौ यौ पङ्कौ तयो **रुचे नमः** । अत्रोभयोः परस्परसंबन्धेन सात्त्विकभावात् कुङ्कुमस्यार्द्रतां गतत्वेन पङ्कभावः । वैलक्षण्यबोधनार्थं द्विवचनम् । हृद्यारुण्यजनकतायां विशेषाभावात् रुच इत्येकवचनञ्च बोध्यम् ॥ १ ॥ **पितृपदे**त्यग्रिमश्लोके कान्तिच्छन्दः । यस्यामार्यायामक्षरेषु षोडश गुरूणि पञ्चविंशतिलघूनि एवमेकचत्वारिंशदक्षरा कान्तिरिति पिङ्गलप्रदीपे तल्लक्षणात् । **विनिहतविश्वाशुभैरि**ति । विशेषेण निहतं विश्वेषां स्वीयानामशुभं यैरित्यर्थः । नमामीत्यस्याभासे **स्कन्धार्थरूपोपि भगवानेवे**ति । अपिशब्दात्तत्कर्तृत्वमपि संगृह्यते । **तद्रूपं तमि**ति । स्कन्धार्थकर्तृत्वे सति स्कन्धार्थरूपम् । अत्रेदं विचार्यते । मूलस्थनिरोधलक्षणगतमनुशयनपदं भावव्युत्पत्त्या द्विती-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दशमस्कन्धे **नमामी**त्यत्र । लीलायामस्मद्धृदये प्रकटायां शायिनं तदनुरूपतया तत्परतया स्थितम् । यैव लीलाऽस्माभिर्भाव्यते तामेव कुर्वन्नस्मद्धृदये प्रकटो भवति । "यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये"तिवाक्यादितिभावः । अत्र शयनपदार्थः स्थितिरिति टिप्प-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

टिप्पणीलेखमाश्रित्य प्रकाशं पौरुषोत्तमम् । गोस्वामिवल्लभीयं च किञ्चिद्वक्तुं समुत्सहे ॥ ३ ॥

श्रीमदाचार्यवर्या दशमस्कन्धविवरणं चिकीर्षवोऽत्र स्कन्धार्थरूपोऽपि भगवानेवेति ज्ञापनाय स्कन्धार्थरूपं भगवन्तं नमस्यन्ति **नमामी**ति । सर्वात्मभावेन दासत्वं प्राप्तत्वेन शेषरूपेऽस्मद्धृदये यो लीलाक्षीराब्धिस्तत्र शायिनं, लक्ष्मीसहस्रैस्तल्लीलाभिश्च सेव्यमानं, कलानिधिं पूर्णं पुरुषोत्तमं नमामि । अत्र लक्ष्मीसहस्राणि च लीलाश्च ताभिर्लक्ष्मीसहस्रलीलाभिरितिद्वन्द्वसमासः । लक्ष्मीसहस्राणां लीला इति तत्पुरुषाश्रयणे तु लीलाक्षीराब्धिशायिनमित्यत्रोक्तलीलापदेन प्रभुलीलामध्यपातिनायिकानामपि प्राप्तत्वात्पुनस्तदुक्तिरनुपपन्ना स्यादिति व्याख्यातं टिप्पण्याम् । तथा च लीलाक्षीराब्धिशायिनमित्यत्र लीलापदेन सामान्यतो लीला विवक्षिता । लक्ष्मीसहस्रलीलाभिरित्यत्र तु लक्ष्मीसहस्रपदेन स्वरूपेण सेवा, लीलापदेन कटाक्षादिरूपाभिर्लीलाभिः सेवेति विशेषलीला विवक्षितेति न पुनरुक्तिः । मूले "निरोधोऽस्यानुशयन"मिति शयनपदोक्त्या नारायणे शयनं प्रसिद्धमिति नारायणधर्मसाम्यमाचार्यैर्निरूपितम् । अत्र टिप्पण्यामनुशयनशब्दार्थो द्विधा स्वीकृतः । भावव्युत्पत्तिपक्षे तत्तल्लीलानुरूपा स्थितिः ।

लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधिम् ॥ १ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

चतुरम् । अथवा स्वांशकलानिधानत्वेन पूर्णं पुरुषोत्तममित्यर्थः । एतेन नारायणाद्वैलक्षण्यमुक्तं भवति । तत्रैका लक्ष्मीरत्रापरिमितास्ताः । तत्र क्षीराब्ध्यधिकरणके शेषे शेते, अत्र तु हृदयात्मकशेषाधिकरणकलीलाक्षीराब्धौ शेते । अत्रेदमाकूतम् । सर्वात्मभाववति हृदये सततभावनया प्रकटो यो रसात्मकः पुष्टिमार्गीयो लीलाब्धिः स्वयमेव कृतो यथा वृन्दारण्यप्रवेशवेणुकूजनादिः, तत्र पुष्टिमार्गीयैर्भक्तैः स्वस्वरूपेण स्वलीलाभिः कटाक्षादिरूपाभिश्च सेव्यमानस्तादृशम् । तेन नायिकानामपि प्रभुलीलामध्यपातित्वात् पृथक्तदुक्तिरनुपपन्नेति शङ्का निरस्ता । यथा पुरि शयनं पुरुषस्योच्यते, तथात्र तत्तल्लीलानुरूपा स्थितिः शयनपदेनोच्यते, न तु निद्रा । तथा सति विविधनायिकालीलानामनुपयोगात्तत्सेवनोक्तिर्विरुध्येत । नारायणे कमलवत् स्थायिभावात्मके स्वस्मिन् विचित्रान् भावानुत्पाद्य प्रकटवत्तादृशं कञ्चन प्रचुरं भावमुत्पादितवान् येन तल्लीलाविवरणात्मकमखिलरसात्मकं जगदाविर-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यस्कन्धसुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यचरणैर्व्याख्यातम् । 'अस्य भगवतोऽनु पश्चाच्छयनम् शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं स्वस्य शयन'मिति । इदमेव च "निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः । शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कृष्णस्येति हि लक्षण"मिति कारिकया स्फुटीकरिष्यते । "यथा पुरि शयन"मित्यादिना विवेरिष्यते चास्मिन्पद्यविवरणे । एवं सति विलक्षणस्थितिक्रियाया एव स्कन्धार्थत्वं वक्तुमुचितम्, न तु तस्य भगवत्त्वम् । अथ श्रीभागवतस्य लीलाविशिष्टभगवद्वाचकत्वाददोष इति चेद्विभाव्यते, बाढं तदापि महावाक्यस्यैव वाचकत्वमायाति, नत्ववान्तरवाक्यानाम् । यदि च क्रियायां प्रविष्टो यज्ञ इव लीलायां प्रविष्टोऽनुशयनात्मार्थत्वेनाभ्युपेयते, तदापि शायिनमिति प्रयोगः कथं संगच्छत इति चेत् उच्यते । अत्र हि शयनं लीलाधिकरणकमुच्यते । तेन लीलायां प्रविष्टो भगवान्स्कन्धार्थत्वेन प्रत्याय्यत इति प्रयोगः सूपपन्नः । न च मूलविरोध इति वाच्यम्, स्कन्धार्थस्य नान्तरीयकारणरूपत्वेन लक्ष्यसहभावेनैव स्फुरणात् । न चेदमप्रयोजकम्, लोकेपि यत्र चेष्टादिभिर्नान्तरीयकैर्लक्ष्यबुद्धिस्तत्र लक्षणानां लक्ष्यव्याप्तानामेव निश्चायकत्वदर्शनात् । अत एव तादृशं लक्षणमाहात्म्यं ज्ञापयितुं भगवतः स्वभावं 'लीलायां तिष्ठन् लीलामन्तरो यमयती'ति रूपं ज्ञापयितुमेवमाचार्यैर्निरूपितमिति न कोपि चोद्यावसरः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

ण्यामुक्तम् । एवं कारिकाद्वयेन स्कन्धार्थप्रकरणार्थरूपस्तत्कर्ता वा भगवानस्मद्धृदये विवरणहेतुभूतं प्रचुरं भावमुत्पादितवानतो ग्रन्थोयं क्रियत इति स्वस्य ग्रन्थकरणे हेतुरुक्तः । अस्मद्धृदयानुरूपलीलायां स्थितः सन्नस्मद्धृदये विवरणहेतुभूतं प्रचुरं भावं उत्पादितवान् इत्यर्थष्टिप्पण्यां स्फुटीकृतः का०

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

करणव्युत्पत्तिपक्षे तु स्वकीयेष्वेव स्वविषयकभावोत्पादनसाधनीभूता लीला चेति । यदुक्तं टिप्पण्याम्— 'मूले अनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षे तु अनुशय्यतेऽनेनेत्यनुशयनमिति करणव्युत्पत्त्ये'त्यादि । तत्र भावार्थकत्वपक्षे इत्यस्य भावव्युत्पत्तिपक्षे इति नार्थः, किन्तु निगूढभावार्थकत्वपक्षे इत्येवार्थः । तथा च अनुशयनशब्दघटकीभूतशीङ्धातोर्निगूढभावोऽर्थः । ल्युट्प्रत्ययः करणार्थकः । अत एवोक्तं "ताभिः सहात्मनो निगूढभावकरणं येन स निरोध" इति । निरोधशब्दस्य यौगिकार्थस्तु प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिः । भरताचार्योऽप्याह—"या तु व्यसनसंपत्तिर्निरोधः स तु कथ्यते" इति ॥ १ ॥

१ विचारणात्मकमिति क. २ विचारयिष्यते इति ग.

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भूदिति । तेन मूले शयनपदोक्त्या नारायणे तत्प्रसिद्धमिति तद्धर्मसाम्यमाचार्यैर्निरूपितम् । मूलेऽनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षे त्वनुशय्यतेऽनेनेत्यनुशयनमिति करणव्युत्पत्त्या ताभिः सहात्मनो निगूढभावकरणं येन स निरोधः । स्वकीयेषु स्वविषयकभावोत्पादनं यया लीलया क्रियते सा निरोधशब्दवाच्येत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अयमेवार्थोऽ'स्येति पुरोवर्ती'त्यनेन द्वितीयसुबोधिन्यामुक्तः । स एव चार्थः प्रभुचरणैः 'यथा पुरि शयन'मित्यादिना ध्वनितः । पुरुषसूक्ते तादृशस्थितेः पुरुषे सिद्धत्वादिति दिक् । अतः सुष्ठूक्तं **स्कन्धार्थरूपोपि भगवानि**ति । अत एव स्कन्धान्तरारम्भे नमनानुक्तिरत एव च मूलेत्र प्रथमतो जन्मप्रकरणमुक्तमन्यथा यत्र क्वचनैव वदेत् । नवमस्कन्ध एव भगवत्प्राकट्यस्य राजानं प्रत्युक्तत्वेन प्रयोजनाभावात् । राजप्रश्नानुसारेणापि प्रथमतो वीर्याणामेव वक्तव्यत्वादिति । **नमामी**त्यस्य विवरणे । **तद्रूपं तं विवृण्वन्त** इति । अनुशयनरूपं भगवन्तं व्यक्तीकरिष्यन्तः । नमन्तीति शेषः । तदेतत् व्यक्तीकुर्वन्ति—**यथे**त्यादि । **तत्त्वेने**ति शेषत्वेन । एवं व्याख्यायैतत्प्रयोजनमाहुः—**एतेने**त्यादि । **एतेने**ति । व्यतिरेकालङ्कारगर्भेणानेन वाक्येन् । तदेव व्युत्पादयन्ति—**तत्रै**केत्यादि । व्यतिरेकं स्फुटीकृत्य विशेषणानां तात्पर्यं वदन्तः प्रथमं द्वितीयस्याहुः—**अत्रे**त्यादि । **तेने**ति पुनर्लीलापदकथनेन । तथा च प्रथमविशेषणस्थलीलापदेन नायिकाप्राप्तावपि विवक्षितरूपतया प्राप्तिर्न स्यादतस्तथेत्यर्थः । प्रथमस्य तदाहुः- **यथा पुरी**त्यादि । **तथा सती**ति निद्रार्थकत्वे सति । तथा च द्वितीयविशेषणस्य शङ्कानिरासः शयनशब्दार्थनिश्चयश्चेति प्रयोजनद्वयमित्यर्थः । एवञ्चात्र जाग्रच्छयनमेव विशेषतो निरूप्यत इति ज्ञापितम् । तत्तल्लीलानुरूपपदेनेतरे स्वप्नसुषुप्तिरूपे अपि सूचिते ज्ञेये । अतो न द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीविरोधः । ननु स्कन्धार्थरूपत्वेन भगवति निरूपणीये व्यतिरेकमुखेन निरूपणस्य को वाऽऽशय इत्याकाङ्क्षायामाहुः—**नारायण** इत्यादि । **स्थायिभावात्मके स्वस्मिन्नि**ति । यद्यज्जनकं तत्तद्गुणकं, यद्यद्गुणकं तत्तदविनाभूतं, यद्यदविनाभूतं तत्तदात्मकमितिव्याप्तेः समन्वयाधिकरणे सूचितत्वात्तादृशभावोत्पादकत्वेन रत्यात्मकस्थायिभावात्मके पुरुषोत्तमे । तथा च लीलाविवरणात्मककार्येण तादृशभगवत्स्थितिः श्रीमदाचार्यहृदयेऽनुमेयेति स्वीयानां बोधनार्थं तथा भावनीयमिति स्वीयशिक्षणार्थं च व्यतिरेकमुखेन कथनं चमत्काराधानार्थमित्यर्थः । नन्वेवं सति कृष्णावतारस्य सर्वावतारश्रेष्ठत्वेन तापनीये श्रावणात् कृष्णावतारसाम्यमेव स्कन्धार्थात्मके रूपे निरूपणीयं किं नारायणसाम्यनिरूपणेनेत्यत आहुः—**तेने**त्यादि । तथा च मूलानुरोधेन तथा निरूपणमित्यर्थः । ननु यद्यपि मूले लक्षणवाक्ये भावव्युत्पत्त्यानुशयनपदेन स्थितिक्रियाविशेषो वक्तुं शक्यस्तथापि स्कन्धे तु नानाविधा लीला एव स्फुटं प्रतीयन्ते इति सा व्युत्पत्तिः कथं संगच्छत इत्यत आहुः—**मूलेऽनुशयने**त्यादि । तुरप्यर्थे । **स निरोध** इति । ग्राह्य इति शेषः । 'मूलेऽनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षेपी'त्यस्य 'स निरोध' इत्यनेनान्वयः । 'अनुशय्यत' इत्यादिनोक्तकरणव्युत्पत्त्या **ताभिः** शक्तिभिः **सह निगूढभावकरणं येन** क्रियाविशेषेण **स निरोधः** । तथा चात्र लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानवत् करणोपहितैव क्रियोच्यते, क्रियोपहितं वा करणमिति व्युत्पत्तिद्वयेप्यदोषः । तदेतन्निगमयन्ति—**स्वकीयेष्वि**त्यादि । **से**ति करणरूपा फलरूपा च । अतो न कोपि दोषः । इदमेव

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च त्रिभिस्तथा ।
षड्भिर्विराजते योसौ पञ्चधा हृदये मम ॥ २ ॥
दशमार्थः प्रकरणाध्यायार्थश्च विचार्यते ।
नवलक्षणलक्ष्यो हि कृष्णस्तस्य निरूपणात् ॥ ३ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अथ प्रकरणार्थरूपं नमस्यन्ति—**चतुर्भि**रिति । दशमस्कन्धे पञ्चप्रकरणानि सन्तीति पञ्चधा प्रकरणार्थरूपो मम हृदये यो विराजते तं नमामीति सम्बन्धः । पञ्चरूपत्वं प्रकटयन्ति । आद्यं चतुर्भिरध्यायैः । द्वितीयं प्रमाणप्रमेयसाधनफलात्मकैश्चतुर्भिः प्रकरणैः । तथैव तृतीयम् । चतुर्थं त्रिभिः प्रकरणैः । पञ्चमं षड्भिरध्यायैः । एवं पञ्चधा यो विराजत इति सम्बन्धः ॥ २ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

करणोपधानं द्वितीयसुबोधिन्यां "शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं स्वस्य शयन"मिति भोजनक्रियायाः संग्रहेण अत्रत्यटिप्पण्यां **तत्तल्लीलानुरूपा स्थिति**रिति विशेषणेन च सूच्यत इति न कोपि दोषलेशः ॥ १ ॥ **सुबोधिन्यां**—स्वोक्तो दशमार्थः सर्ववादिसम्मतो नेति वादिनिरासाय विचारं प्रतिजानते—**दशमार्थ** इत्यादि । इदं निबन्धे स्पष्टम् । ननु कथमत्र संशय इत्यत आहुः—**नवे**त्यादि ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

॥ १ ॥ २ ॥ **दशमार्थ** इति । **विचार्यते** । एतासु कारिकास्विति शेषः । दशमार्थविचारेण संशयनिवृत्तिस्ततोर्थद्वयविचारेण दार्ढ्यं भवतीति विशेषबोधनाय **प्रकरणाध्याये**तिसमासश्चकारश्च । अर्थत्रयस्यैव विचारे हेतुमाहुर्नवेति । "अर्थत्रयं तु वक्ष्यामी"तिप्रतिज्ञानाद्यद्यपि वाक्यपदाक्षराणामर्था अग्रे वाच्यास्तथापि **हि** यत **इति संशयो**ऽतः कारिकास्वर्थत्रयमेव विचार्यते, निबन्धे उक्तमपि

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अथ प्रकरणार्थरूपं नमस्यन्ति—**चतुर्भि**रिति । आद्यं जन्मप्रकरणं चतुर्भिरध्यायैः । द्वितीयं तामसप्रकरणं प्रमाणप्रमेयसाधनफलनिरूपकैश्चतुर्भिरवान्तरप्रकरणैः । तृतीयं राजसप्रकरणमपि प्रमाणादिनिरूपकैश्**चतुर्भिः** प्रकरणैः । चतुर्थं सात्त्विकप्रकरणं प्रमेयसाधनफलनिरूपकैस्**त्रिभिः** प्रकरणैः । पञ्चमं गुणप्रकरणमैश्वर्यादिगुणप्रतिपादकैः **षड्भि**रध्यायैः । अत्र सात्त्विकानां प्रमाणबलापेक्षाभावात्त्रीण्येवावान्तरप्रकरणानि । तथा चोक्तं दशमस्कन्धनिबन्धे "प्रमाणानां बलं त्वत्र सात्त्विकानां न मृग्यते ॥ प्रक्रियात्रितयं त्वत्र प्रमेयादि निरूप्यते" । अत्रावान्तरप्रकरणानि प्रायः क्रमेण ऐश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्यनिरूपकैः सप्तभिः सप्तभिरध्यायैः । तामसप्रकरणीयफलप्रकरणे तु क्रमभेदः । तत्र पञ्चमाध्याये धर्मी । षष्ठाध्याये वैराग्यम् । सप्तमे युगलगीताध्याये ज्ञानमिति । एवं सात्त्विकप्रकरणेऽपि सुबोधिन्यां क्रमभेदः स्वीकृतः । तत्र षड्भिः षड्भिः षड्भिरध्यायैः प्रमेयसाधनफलप्रकरणीयान्धर्मान्निरूप्य संलग्नैरेव त्रयस्त्रिंशदादिभिस्त्रिभिरध्यायैस्त्रयोऽपि धर्मिणो निरूपिताः । निबन्धे तु नैवं क्रमभेदो विवक्षितः । सुबोधिन्यां तु प्रमेयसाधनफलनिरूपकैः षड्भिः षड्भिः षड्भिरध्यायैः क्रमेण धर्मार्थकामान्निरूपयन्ति । धर्मिनिरूपकैस्त्रिभिरध्यायैर्मोक्षो निरूप्यत इति धर्मार्थकामोक्षप्रकरणान्यपि विवक्षितानीति विवक्षाभेदेन व्यवस्था ॥ २ ॥ एवं प्रकरणार्थरूपं भगवन्तं नमस्कृत्य

आश्रयः क्रमभावित्वान्निरोधो वेति संशयः ।
लीलानिर्धारको ह्यर्थः क्रममात्रं तु दुर्बलम् ॥ ४ ॥
यथाकथञ्चिच्छ्रवणं सफलत्वाय कल्पते ।
निरोधः प्रलयो लोके प्रसिद्धः प्रकृते न सः ॥ ५ ॥
प्रतीतो द्वादशेन्यत्र महत्वाच्छुद्धलीलया ।
सहितो ह्याश्रयः स्कन्धे प्रतिपाद्य इहेति चेत् ॥ ६ ॥
न हि सापेक्षरूपस्य प्रथमं सुनिरूपणम् ।
नवलक्षणसापेक्षो ह्याश्रयो रूप्यते कथम् ? ॥ ७ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यः कृष्णो नवलक्षणलक्ष्य उक्तः 'आभासश्च निरोधश्चे'त्यादिना तस्यात्र निरूपणात् ॥ ३ ॥ **क्रमभावित्वादिति** । 'अत्र सर्गो विसर्गश्चे'त्यत्रोक्तः क्रमः । यद्यपि स्वबुद्ध्या निर्णीतापेक्षया महापुरुषोक्तक्रमस्य प्रबलत्वान्निरोध एव दशमार्थत्वेनायाति तथापि प्रलयात्मकस्य तस्य परिदृश्यमानत्वाभावात्सन्देह इति भावः । पूर्वपक्षी अत्र चोदयति—**लीलेत्यादि** ॥ ४ ॥ अत्र दौर्बल्यं साधयति—**यथेत्यादि** । अथवा महापुरुषोक्तत्वात्क्रम एवादरणीय इत्यत आहुः—**यथेत्यादि** । अर्थानिर्धारे किं विश्वासमात्रेण फलं भवत्यपि तु नेति काकुः परिहासार्थः । दूषणान्तरमाहुः—**निरोध** इत्यादि ॥५॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

परिशील्यत इत्यर्थः । का० ॥३॥४॥ **प्रतीत** इति । दशमादन्यत्र द्वादश इत्यर्थः । फलितमाहुर्**महत्वादिति** । दशमस्कन्धस्यांशिलीलानिरूपकत्वेन महत्वात् । सत्त्वाद्यव्यवधानेन प्रकटस्य **शुद्धस्य** कृष्णस्य **लीलया** प्राकट्यादिरूपया **सहित आश्रयः** परब्रह्मपरमात्मेतिशब्दवाच्य इह प्रतिपाद्य इत्यर्थः । एतादृशलीलासहितस्याश्रयत्वं युक्तं न तु द्वादशस्कन्धीयलीलासहितस्येति **हि**शब्दः ॥५॥६॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

स्कन्धार्थप्रकरणार्थाध्यायार्थविचारं प्रतिजानते—**दशमार्थ** इति । निबन्धे विचारितोऽपि स्कन्धाद्यर्थः संक्षेपेणात्रापि **विचार्येत** इत्यर्थः । एवं विचारं प्रतिज्ञाय दशमार्थ आश्रयो निरोधो वेति संशयम्, आश्रय इति पूर्वपक्षम्, निरोध एवेति सिद्धान्तं च वक्तुं प्रथमं सोपपत्तिकं संशयमाहुः—**नवलक्षणलक्ष्य** इति । सर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्ष्यस्य कृष्णस्य दशमस्कन्धे निरूपणादाश्रयो दशमार्थो, वा क्रमभावित्वान्निरोधो दशमार्थ इति संशयः ॥ ३ ॥ एवं संशयं प्रदर्श्य पूर्वपक्षमाहुः—**लीलानिर्धारक** इत्यादिसार्धद्वयेन । पूर्वमीमांसापञ्चमाध्याये क्रमबोधकानि श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि षट्प्रमाणानि उक्तानि । तेषामुत्तरोत्तरं दौर्बल्यं चोक्तम् । यथा वा अर्थक्रमात् पाठक्रमो दुर्बलः । एवं सति यथा "अग्निहोत्रं जुहोति" "यवागूं पचति" इत्यत्र अर्थक्रममाश्रित्य पूर्वं यवागूपाकानुष्ठानमङ्गीकृतम् । पाठक्रमेण पश्चाद्यवागूपाके तु प्रयोजनबाधः स्यात् । तथात्रापि पाठक्रमत्यागेन अर्थक्रममाश्रित्य आश्रय एव दशमस्कन्धार्थः । ननु व्युत्क्रमेण श्रवणे फलं न भविष्यति इत्याशङ्क्योक्तं **यथाकथंचिदिति** । किञ्च, लोके निरोधः प्रलय इति प्रसिद्धः, स **प्रकृते** दशमस्कन्धे न प्रतीयते किन्तु दशमादन्यत्र द्वादशस्कन्धे प्रतीतः । तथा च दशमस्कन्धस्य अंशिलीलानिरूपकत्वेन महत्वात् शुद्धस्य कृष्णस्य लीलया प्राकट्यादिरूपया सहित आश्रय इह स्कन्धे प्रतिपाद्य इति पूर्वपक्षः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तं दूषयन्ति—**न हीति** । सर्गविसर्गा-

अग्रे लीलाद्वयकथा फलसिद्धौ वृथा भवेत् ।
पूर्वोत्तरस्कन्धयोश्च नश्येत्कारणकार्यता ॥ ८ ॥
कृष्णस्त्वेकादशेप्यस्ति क्रमश्च स्वीकृतो भवेत् ।
निरोधोस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः ॥ ९ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पूर्वोत्तरेति । अशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्गः । पुरुषात् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः । उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया स्थापनं स्थानम् । स्थितानामभिवृद्धिः पोषणमितिप्रकारकः कार्यकारणभावः । प्रकृते च पूर्वस्कन्धे भक्तानां निरूपणात् तेषां चित्तवृत्तिनिरोधे कथ्यमाने स तिष्ठति । अन्यथा मुक्तानामाश्रयत्वेनाश्रयनिरूपणान्मुक्तिमनिरूप्य तन्निरूपणमशक्यमिति तदसंगतं स्यात् । निरोधः प्रलयत्वेन तेऽभिमत इति मुक्त्यनन्तरं तन्निरूपणे मुक्तानां प्रलय इति संगतिर्भवेत् । सा चायुक्ता । अनेवंकथने कार्यकारणभावक्षतिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

फलितमाहुः—**महत्वादित्यादिना** ॥ ६ ॥ समादधते—**न हीत्यादि** ॥ ७ ॥ ननु अयं न नियमः इत्यत आहुः—**अग्र** इत्यादि । तस्याः फलार्थं श्रवणमस्त्विति चेत्तत्राहुः—**पूर्वेत्यादि** ॥ ८ ॥ ननु स्वोक्तकार्यकारणभावो नादर्तव्य इति ग्रहिलवादेऽतिप्रसङ्गं दूषणान्तरमाहुः—**कृष्ण** इत्यादि । स्वोक्तसमर्थनायाहुः—**क्रम** इत्यादि । ननु भवत्वेवं तथापि लक्षणसमन्वयः कथं कार्य इत्याकाङ्क्षायां

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

फलसिद्धाविति । "अग्रेपि ये भविष्यन्ति कीर्तनात्तेपि तादृशा" इति सिद्धान्तात्तत्तल्लीलाश्रवणेन तत्तल्लीलामध्यपातित्वं भवति । तथा चाश्रयसिद्धौ तदेव भागवतश्रवणफलमभयरूपमिति राज्ञो भागवतश्रवणफलसिद्धावग्रे **लीलाद्वयकथा** व्यर्था स्यादित्यर्थः । **पूर्वोत्तरेति** । पूर्वपूर्वस्य कारणत्वमुत्तरोत्तरस्य कार्यत्वम् । अधिकारिणां साधनानि (१) साधनयुक्तानां श्रवणम् (२) तत्रादौ सर्गलीला (३) सृष्टानां धर्मादिपुरुषार्थसाधनं (४) सिद्धपुरुषार्थानां तत्तन्मर्यादया स्थापनं (५) ततस्तन्मध्ये केषांचिदनुग्रहः (६) पुष्टौ प्राप्तस्य वैषम्यदोषस्य निवृत्त्यर्थं वासनाः (७) ततो वासनानिवृत्त्यर्थं सद्धर्माः (८) ततो निवृत्तदोषाणां भक्तिः (९) ततो भक्तानामासक्तिः (१०) आसक्तानां स्वरूपेण व्यवस्थितिः (११) तथाव्यवस्थितानां भगवदाश्रयः (१२) एवं कारणकार्यतेत्यर्थः । इदं निबन्धे तत्तत्स्कन्धे स्फुटम् । का० ॥ ८ ॥ **क्रीडनमिति** । स्थितिर्लीला चेति

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

दिनवलक्षणसापेक्षस्य आश्रयस्य प्रथमं निरूपणं सुकरं न भवति । एवं सति नवलक्षणानि अनिरूप्य नवलक्षणसापेक्ष आश्रयः कथं निरूप्यते ॥ ७ ॥ किञ्च, **अग्रे लीलाद्वयेति** । आश्रयश्रवणात् फलसिद्धौ सत्यामग्रे एकादशद्वादशप्रतिपाद्यमुक्तिनिरोधरूपलीलाद्वयकथा **वृथा भवेत्** । अन्यच्च, पूर्वपूर्वस्कन्धार्थस्य कारणता उत्तरोत्तरस्य कार्यतारूपा सङ्गतिरस्ति । तथा सति मुक्तिनिरोधौ अनिरूप्य पूर्वमेवाश्रयनिरूपणे पूर्वोत्तरस्कन्धयोः कारणकार्यतारूपा सङ्गतिर्नश्येत् ॥ ८ ॥ ननु दशमस्कन्धस्य नवलक्षणलक्ष्यकृष्णनिरूपकत्वादाश्रयार्थकत्वमेव युक्तमिति पूर्वोक्तां शङ्कां परिहरन्ति—**कृष्णस्त्वेकादशेप्यस्तीति** । तथा च एकादशस्कन्धेऽतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । सिद्धान्ते उपपत्तिमाहुः—**क्रमश्च स्वीकृतो भवेदिति** । निरोधार्थकत्वपक्ष इत्यर्थः । एवं

शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कृष्णस्येति हि लक्षणम् ।
नैमित्तिको निरोधोन्यो धर्मग्लानिनिमित्ततः ॥ १० ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

लक्षणं विवृण्वन्ति—**निरोध** इत्यादि । तथा च लक्ष्यनिरूपके स्कन्धे क्रीडनस्य दर्शनार्थमेव लक्षणार्थो नान्य इति न दोष इत्यर्थः । एवञ्च द्वितीयसुबोधिन्यां यदुक्त'मनुशयनं नाम शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं पश्चात्स्वस्य शयनं तच्च, जाग्रदादिभेदेन त्रिविधं शक्तयश्च द्वासप्ततिनाडीरूपा देहस्य तावत्यः, आत्मनश्च श्रीप्रभृतयो द्वादश तेन सप्ताशीत्यध्याया इति' तदप्येतेन स्मारितं ज्ञेयम् । प्रपञ्चस्य देहत्वात्तेन दैहिकीनां दुर्विभाव्यपदाच्छ्र्यादीनां च संग्रहात् । तेनाभेदः फलिष्यति ॥९॥ ननु किमित्येवं व्याख्यायते, भगवता दुष्टराजानोपि मारिता इति तमादाय प्रलय एवार्थः कुतो नोच्यत इत्यत आहुः—**नैमि-**

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

द्वयमपि क्रीडनपदेनोच्यते । "प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिस्तु निरोधो यौगिक" इति निबन्धे विवृतम् ॥ का० ॥ ९ ॥ **नैमित्तिक** इति । निमित्तमाहुः—**धर्मेति** । धर्मग्लानिनिमित्ताद्धरिणा कृतो दुष्टभुजां नैमित्तिको **निरोधः** प्रलयरूपो दशलीलाभ्योन्यः सङ्कर्षणकार्यरूप इत्यर्थः ॥ १० ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

अथ निरोधस्य स्कन्धार्थत्वात्प्रथमं तत्स्वरूपं विचार्यते । तत्र "निरोधोस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभि"रितिवाक्यादात्मनः पुरुषोत्तमस्य शक्तिभिरनुशयनं निरोधः । आत्मपदान्निर्गुणं परं ब्रह्म ग्राह्यम् । "गौणश्चेन्नात्मशब्दादि"त्यत्रात्मशब्दस्य परवाचकताया निर्द्धारितत्वात् । तत्र "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत" इति श्रुतेः, "कृष्णस्तु भगवान्स्वय"मित्यादिवाक्याच्च परमात्मत्वं कृष्णस्य सिद्धम् । अतः कृष्णस्यानुशयनं निरोधः । अनुशयनं नाम लीलानुरूपा स्थितिः । "विष्णुः सर्वगुहाशय" इत्यादौ शीङ्धातोः स्थित्यर्थकत्वात् । न हि गुहायां शेत इति व्युत्पन्नेन गुहाशयशब्देन निद्रातीत्यर्थः सिध्यति, निद्राया अविद्यावृत्तित्वात् । अतः शीङ्धातोस्तादृशस्थितिरत्रार्थः । एवं सति शक्तिभिः सह भगवतः स्थितिः शयनम् । अनुरूपतोपसर्गार्थः । कस्यानुरूपेत्याकाङ्क्षायां स्थितेर्लीलाप्रयोजनकत्वाल्लीलानुरूपेति बोध्यम् । एवञ्च कृष्णस्य लीलानुरूपा स्थितिरनुशयनमिति सिद्धम् । स्थितिरपि लीलाविशेषोनेकविधलीलासाधकः । अतः सर्वलीलासाधिका स्थितिरूपा लीला निरोधपदार्थो भगवद्धर्मः । स च प्रपञ्चमध्य एव स्फुटः । कृष्णावतारस्य प्रपञ्च एव जातत्वात् । तदुक्तं निबन्धे "स एव कदाचिज्जगदुद्धारार्थमखण्डः पूर्ण एव प्रादु-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

निरोधस्य दशमार्थत्वं निर्णीय निरोधलक्षणमाहुः—**निरोधोस्येत्या**दि । अत्र 'निरोधोस्यानुशयन'मिति वाक्यं द्वितीयस्कन्धदशमाध्यायस्थम् । तस्यैव विवरणं **प्रपञ्चे क्रीडनं हरे**रिति । तथा च अस्यानुशयनमित्यत्र इदंशब्देन हरिरेव न तु जीवः । एतेन 'अस्यात्मनो जीवस्य हरेर्योगनिद्रामनु पश्चात् शक्तिभिः सह शयनं लयः निरोध' इति श्रीधरव्याख्या व्यावर्त्तिता ॥ ९ ॥ एवं स्वसिद्धान्तानुसारेण निरोधं लक्षयित्वा दुष्टभूभुजां प्रलयो निरोधशब्दार्थ इति मतं निराकुर्वन्ति—**नैमित्तिक** इति । धर्मग्लानिनिमित्ताद्धरिणा कृतो **दुष्टभूभुजां निरोधः** प्रलयरूपो दशविधलीलाभ्योन्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

---

(१) योजनाग्रन्थो नवमकारिकात एव प्रारभ्यते श्रीलालुभट्टैरिति विदांकुर्वन्तु भगवदीयविद्वांसः ।

स चात्र नैव सङ्ग्राह्यो हरिणा दुष्टभूभुजाम् ।
आद्यन्तयोरिहाभावान्मुक्तावप्यनुवृत्तितः ॥ ११ ॥
लक्षणस्याप्रवेशश्च लीलाधिक्यं तथा भवेत् ।
तदर्थं जन्मकथनं पृथास्तोत्रविरोधि हि ॥ १२ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

आद्यन्तयोरिति । प्रकरणयोरिति शेषः । तत्र दुष्टमारणाभावाल्लक्षणस्याप्रवेश इत्यव्यापकं लक्षणमिति भावः । **मुक्तावपी**ति । स्कन्धान्तरे तन्निरूपणादतिव्यापकं तदिति भावः । एवं सति तस्या लीलाया दशविधलीलामध्यपातित्वाभावेन भागवतेऽप्रवेशः ॥११॥ अथ ग्रहिलतया प्रवेशो वाच्यस्तदा दशविधली-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्तिक इत्यादि । अन्य इति प्रासङ्गिक इत्यर्थः ॥ १० ॥ कुतो न ग्राह्य इत्याकाङ्क्षायां दूषणानि आहुः **आद्यन्तयो**रित्यादि । एषामर्थष्टिप्पणीतो ज्ञेयः । **टिप्पण्यामेवं सती**ति । मारणलक्षणस्यार्थस्य स्कन्धद्वयव्यापकत्वेनातिरिक्तत्वे सतीत्यर्थः । **तस्या** इति । नैमित्तिकत्वेनागन्तुक्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥ **सुबोधिन्याम्**—'भूमिभारावताराय यदर्थं जन्म भाषते'रिति बोपदेवमतं दूषयन्ति **तदर्थ**मित्यादि **पृथास्तोत्रे**ति । तथा हि—'तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगवितानार्थं

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स निरोधश्चकाराद् व्यूहान्तरकार्यधर्मरक्षादिरूपश्च निरोधोत्र स्कन्धार्थत्वेन न सद्भिर्ग्राह्यः । भगवत्सम्पादितयौगिकनिरोधाङ्गभूतः स इति भावः । अग्राह्यत्वे हेतुमाहु**राद्यन्तयो**रिति । का० ॥ ११ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

र्भूतः कृष्ण इत्युच्यत" इति । अतोनेकशक्तिभिः सह कृष्णस्य प्रपञ्चे क्रीडा निरोध इति फलितम् । एतदुक्तं सुबोधिन्याम् "**निरोधोस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः । शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कृष्णस्येति हि लक्षणमि**"ति । इह कारिकायां कृष्णस्येतिपदं मूलस्थात्मपदव्याख्यानरूपम् । भागवतमते कृष्णस्यैवात्मत्वेन निरूपणात् । अत एवावतारान्तरलीलायां स्कन्धान्तरप्रतिपाद्यायां नाव्याप्तिरितिभावः । एवं निरोधशब्दोनुशयने रूढ इत्युक्तम् । किञ्च, प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिर्निरोधः, नितरां रोधो निरोध इति व्युत्पत्तेः । रोधः कस्येत्यपेक्षायां

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

स निरोधोत्र स्कन्धार्थत्वेन सद्भिर्न ग्राह्यः, किन्तु भगवदासक्तिरूपनिरोधस्याङ्गभूतः स इति भावः । पूतनाकंसादिमारणेन नन्दवसुदेवादीनां भगवता स्वस्मिन्नासक्तिरेव दृढीकृता । तादृशनिरोधस्याग्राह्यत्वे हेतुमाहुः—**आद्यन्तयो**रिति । स्कन्धार्थस्तादृशो वक्तव्यो यः संपूर्णस्कन्धेऽनुस्यूतो भवति । एवं सति **आद्यन्तयो**र्जन्मप्रकरणगुणप्रकरणयोर्दुष्टमारणाभावाल्**लक्षणस्याप्रवेश** इत्यव्यापकं लक्षणमिति भावः । **मुक्तावपि** एकादशस्कन्धेपि दुष्टमारणनिरूपणादतिव्यापकं लक्षणमिति भावः । एवं सति दुष्टमारणात्मकलीलाया दशविधलीलामध्यपातित्वाभावेन **लीलाधिक्यं भवेत्**, एकादशी सा लीला भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ दूषणान्तरमाहुः—**तदर्थं जन्मकथन**मिति । **तदर्थं** दुष्टमारणार्थं

---

१ इदं बोपदेवमतं ज्ञेयमिति च. ज.

२ भा० द० स्कु०

कार्यकारणहानिश्च प्रकान्तत्याग एव च ।
भक्तत्वाद्भुव उद्धारो भारहारान्निरूपितः ॥ १३ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

लाभ्यो भिन्नत्वेन भागवतमध्यपातित्वेन चैकादशी सा भवेदित्याहुः **लीलाधिक्यमिति** ॥१२॥ नवलक्षणज्ञानं ह्याश्रयज्ञाने कारणम्, तथा सति तयोस्तथात्वहानिश्चेत्याहुः—**कार्येत्यादि**। 'दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षण'मित्युपक्रान्तत्वात्तेभ्यः पूर्वमाश्रयोक्तौ तत्त्यागश्च भवेदित्याहुः—**प्रक्रान्तेति** ॥१३॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

कथं पश्येम हि स्त्रिय' इत्युक्तं, तद्विरोधीत्यर्थः ॥ १२ ॥ दूषणान्तरमाहुः—**कार्येत्यादि** । अर्थोऽस्य टिप्पण्यां स्फुटः । **टिप्पण्यां तथा सतीति** नवम्य आधिक्ये सतीत्यर्थः । **त्यागश्चेति** । चकारः प्रस्तुतपक्षेपि तद्दूषणज्ञापनार्थः । "दशमस्ये"ति वाक्ये हि नवानामेव लक्षणत्वमभिप्रेतं न तु दशानामिति हृदयम् । **सुबोधिन्याम्**—ननु मारणलक्षणनिरोधश्चेन्न दशमार्थस्तदा 'भूमिर्दृप्तनृपे'त्याद्युक्तकथायाः कथं सङ्गतिरित्यत आहुः—**भक्तत्वादिति** । **उद्धार इति** दुःखोद्धारः । तथा च तत्रापि

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

कार्यकारणेति । भावप्रधानमिदम् । आश्रयज्ञानस्य कार्यत्वं नवलक्षणज्ञानस्य कारणत्वं तयोर्हानिरित्यर्थः । अत्र निबन्धे "भक्ताः पूर्वत्र निर्दिष्टास्ते रोद्धव्या विमुक्तय" इत्यनेन कार्यकारणभावसङ्गतिर्निरूपिता । सङ्गतिं सूचयन्तोत्र भूम्युद्धरणमपि भक्तत्वादेवेत्याहुः—**भक्तत्वादिति** । **उद्धारो** दुःखादिति शेषः । भारहरणाद्धेतोर्दुःखाद्भूमेरुद्धारो भक्तत्वान्निरूपित इत्यर्थः । का० ॥१३॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

भक्तानामिति पूर्वस्कन्धार्थसङ्गत्या लभ्यते । कस्माद्रोध इत्यपादानापेक्षायां प्रपञ्चो ग्राह्यः । तथा सति प्रपञ्चाद्रोध इति सिद्ध्यति स्म । प्रपञ्चाद्रोधेपि "कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यत" इतिवत्प्रपञ्चस्मरणं चेत्तदा भगवल्लीलानुभवे मुख्योऽधिकारो न स्यादतः प्रपञ्चविस्मरणमपेक्षितं, तदुपसर्गेण लभ्यते । नितरां रोधः प्रपञ्चविस्मरण-

(५) भगवदीयनिर्भयराममनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

प्रथमस्कन्धेऽष्टमाध्याये "तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः" इति पृथावाक्ये भक्तियोगविधानार्थमेव भगवदाविर्भावस्योक्तत्वाद्दुष्टमारणस्य भगवदवतारप्रयोजनाङ्गीकारे कुन्तीस्तोत्रविरोध इति दुष्टमारणलक्षणो निरोधो न स्कन्धार्थ इत्यर्थः । यद्यपि कुन्तीस्तुतौ "केचिदाहुरजं जातम्" इत्यादिश्लोकेषु दैत्यवधादिकमपि अवतारप्रयोजनमुक्तं, तथापि पूर्वपक्षत्वेन, न तु सिद्धान्तत्वेनेति व्याख्यातं सुबोधिन्याम् ॥१२॥ आश्रयस्य दशमार्थत्वे दूषणान्तरमाहुः—**कार्यकारणेति** । कार्यकारणेति भावप्रधानो निर्देशः । आश्रयज्ञानस्य कार्यत्वं, नवलक्षणज्ञानस्य कारणत्वं, तयोर्हानिरित्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः—**प्रक्रान्तेति** । "दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणमि" त्युपक्रान्तत्वात्तेभ्यः पूर्वमाश्रयोक्तौ उपक्रान्तत्यागश्च भवेदित्यर्थः । अत्र निबन्धे "भक्ताः पूर्वत्र निर्दिष्टास्ते रोद्धव्या विमुक्तये" इत्यनेन भक्तिनिरोधयोः कार्यकारणभावसङ्गतिर्निरूपिता । सङ्गतिं सूचयन्तोत्र भूम्युद्धरणमपि भक्तत्वादेवेत्याहुः—**भक्तत्वादिति** । भारहरणाद्धेतोर्दुःखाद्भूमेरुद्धारो

प्रकटः परमानन्दो यदा भूमेस्तदैव हि ।
मर्दनक्लेशहानिः स्यादिति तस्याः समुद्यमः ॥ १४ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

भक्ताया एव निरोध इति सुकरैव सङ्गतिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ ननु भूभारभूता हि राजानस्ते च न जन्मप्रकरणे मारिता इति कथं दुःखोद्धारो जन्मप्रकरण इत्यत आहुः—**प्रकट इत्यादि** । भूमेर्हि पापबाहुल्येन भारो, न तु नरबाहुल्येन । अन्यदापि तेषां पर्वतादीनां च सत्त्वात् । प्रकटे च प्रभौ सूर्ये तम इव पापं नष्टमतस्तथेत्यर्थः । "दिष्ट्या हरेऽस्या" इति द्वितीयाध्यायपद्ये स्पष्टमिदम् । प्रथमाध्यायेऽव्याप्तिमाशङ्क्य तत्परिहारायाहुः—**इतीत्यादि** । **समुद्यम** इति सफल उद्यम इत्यर्थः । तथा

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

पूर्वकः स निरोध इति । कस्मिन्निरोध इत्यपेक्षायां भगवति निरोध इति ज्ञेयम् । स हि परमरुच्युत्पादकलीलाजन्यत्वेन परमसुखरूपत्वादासक्तिरूपो भवितुमर्हति । एवं यौगिकव्युत्पत्त्या प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिर्निरोध इति फलितम् । "या तु व्यसनसम्प्राप्तिर्निरोधः स तु कथ्यते" इति भरताचार्यवाक्ये व्यसनपदवाच्याया आसक्तेरेव निरोधत्वकथनाच्च । सा च "इति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा । कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविन्दन्भववेदनामि"त्यत्र, "शय्यासनाटनालापस्नानक्रीडाशनादिषु । न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णदेवता" इत्यत्र च स्फुटमभिहिता । एवमुभयं निरोधपदवाच्यम् । "समुदायो जन्मवाची क्रीडायुक्तस्य वै हरेः । प्रपञ्चविस्मृतिः सक्तिर्भक्तानां चापि योगत" इति निबन्धान्निरोधशब्दस्य यौगिकत्वपक्षे भक्तकर्मकनिरोधवत्कृष्णकर्मको निरोधोपि गोप्यतया विवक्षितः । यथा भगवता लीलाभिर्निरुद्धा भक्ता भगवद्वशे भवन्त्येवं पुष्टिभक्तैर्लीलाभिर्निरुद्धो भगवान्भक्तवश्यो भवति । अत एव भगवता भक्तेतरविषयकज्ञानाभावः स्वस्मिन्प्रदर्शितो "नाहं तेभ्यो मनागपी"त्यनेन । इममर्थं सूचयितुं स्वहृदयशेषे भगवतः शयनमाचार्यैरुक्तम् 'नमामि हृदये शेष' इत्यनेन । "अन्यत्र गतिरहितो य" इति टिप्पण्यां व्याख्यातं च । अन्यच्च, "आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते । स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यत" इत्यादौ प्रलयो निरोधपदवाच्यः, स च प्रपञ्चप्रतियोगिकः । एवं च सुबोधिन्युक्त्या टिप्पणीव्युत्पादितया पूर्वोत्तरस्कन्धार्थसङ्गत्या नवमदशमार्थसङ्गतिविचारे भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो निरोध इत्यायाति । अत एव द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां 'भक्तानां प्रपञ्चाभावो निरोध' इत्युक्तम् । इहापि सुबोधिन्या "मतो निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति निश्चय" इत्यभाणि । तथा च भक्तानां प्रपञ्चस्य प्रलयस्तिरोधानं नित्यलीलौपयिकदेहत्व-

(५) भगवदीयनिर्भयराममनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

भक्तत्वान्निरूपित इत्यर्थः । तथा च कार्यकारणभावसङ्गत्या भक्तानामेव निरोधः स्कन्धार्थो, न तु दुष्टभूभुजां प्रलय इति भावः ॥ १३ ॥ **प्रकट इति** । **यदा परमानन्दः** पुरुषोत्तम एव प्रकटो भवति **तदैव भूमे**र्दैत्यकृतमर्दनक्लेशहानिः **स्यादिति** हेतो**स्तस्याः** पृथिव्याः **समुद्यमः**, ब्रह्मशरणगमनद्वारा भगवत्समीपगमनम् । तथा चोक्तं सुबोधिन्यां द्वितीयस्कन्धसप्तमाध्याये "भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दिताया" इतिश्लोकविवरणे 'मर्दनक्लेशाभावार्थं साक्षादानन्दमयः, पुत्रत्वेन जननार्थं प्रद्युम्नः,

ब्रह्मरुद्रादिदेवानामत एवान्यसंश्रयः ।
भक्तानामेव निस्तारः कृतः कृष्णेन संस्तुतेः ॥ १५ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

ब्रह्मेति । तेषां भक्तत्वेऽप्यधिकारित्वात् केवलभक्ताया भूमेराधिक्यं तदपेक्षयेति भावः । **अन्यसंश्रय** इति । भक्तेष्वेवाविश्य सेवितवन्तो, न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । यद्वा, प्रभोराविर्भावस्य स्वस्यापीष्टत्वेऽपि न स्वयं विज्ञापयितुं शक्तास्तादृगार्त्यभावात्, किन्तु तादृशीं भुवमग्रे कृत्वेत्यर्थः ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

चोद्यमसाफल्यकथनात्तत्रापि क्लेशहानिरुक्तैवेति न दोष इति भावः ॥ १४ ॥ ननु भक्तनिरोध एव चेद्भगवतः कर्तव्यस्तदा ब्रह्मादयोपि भक्ताः सात्त्विकाश्चेति त एव कुतो न निरुद्धास्तत्राहुः **ब्रह्मेत्यादि** । एतदर्थष्टिप्पणीतो ज्ञेयः । ननु "तदात्मानं सृजाम्यहम्" इति वाक्यस्वारस्यान्नैमित्तिकोपि निरोधः प्रलयात्मा भगवत्कर्तृक एवेति, लक्षणवाक्यार्थविमर्शे निरोधस्य प्रलयलीलात्वेन व्यवस्थापनाच्च नैमित्तिकस्य कुतो न स्कन्धार्थरूपतेत्याशङ्कायां पूर्वस्कन्धार्थस्वारस्यमादाय स्वोक्तार्थं दृढीकुर्वन्त आहुः—**भक्तानामित्यादि** । नवमे हीशानुकथायां भक्तनिष्ठस्यैव संसारस्य लय उक्तः, तेनापि तेषामेव प्रपञ्चस्य लयो वाच्योऽतो न नैमित्तिकस्य स्कन्धार्थतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अत एवेति । भूमिर्भगवन्मात्रनिवर्त्यदुःखा, अतस्तस्या अधिकभक्तत्वादेवेत्यर्थः । प्रलयरूपनिरोधोप्यङ्गत्वेनोच्यत इत्याहुः—**भक्तानामेवेति** । एतेषामेव निस्तारकरणादेतेषामेव प्रपञ्चस्य निरोध

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

फलको जाड्यात्मकप्रपञ्चभावलय इति यावत् । सूतोक्तलक्षणेषु निरोधस्थाने संस्था पठिता । संस्था च "नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः । संस्थेति कविभिः प्रोक्ताचतुर्धास्य स्वभावत" इत्यनेन प्रलयरूपा व्याख्याता । अतो निरोधशब्देन प्रलय उच्यते । 'निरोधोस्यानुशयनमि'त्यस्य सुबोधिन्यामपि 'शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं भगवतः शयनमि'ति व्याख्यातम् । तत्रापि शक्तिशयनानन्तरं शयनकथनेन प्रलय उक्तः । अतो भक्तप्रपञ्चसंपादिकाः शक्तीः स्वस्वरूपे तिरोहिताः कृत्वा तिष्ठति ततो भक्तान्प्रति प्रपञ्चस्तिरोभवत्यतो भक्तानां प्रपञ्चनिवृत्तिरिति सिद्ध्य-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

धर्मरक्षार्थमनिरुद्धो नारायणांशः, भूमिभारनिराकरणार्थं सितकृष्णकेशांश इति ॥ १४ ॥ **ब्रह्मेति** । **अत एव** भूमेः केवलभक्तत्वादेव । ब्रह्मरुद्रादिदेवाना**मन्यसंश्रयः** भूमिसंश्रयः । ब्रह्मादयो भक्ता अपि अधिकारित्वात् स्वयं विज्ञापयितुमशक्ताः केवलभक्तां भुवमग्रे कृत्वा विज्ञापितवन्त इत्यर्थः । **भक्तानामेवेति** । अतो **भक्तानामेव** निस्तारकरणादेतेषामेव प्रपञ्चस्य निरोधो विस्मृत्यात्मक आत्यन्तिकप्रलयरूपो ग्राह्यः । द्वादशस्कन्धे आत्यन्तिकप्रलयस्य मोक्षात्मकत्वेन स्वीकारात् । तथा च **निरोधशब्दस्य** प्रलयवाचकत्वेपि भक्तानां प्रपञ्चस्य विस्मृत्यात्मक एव लयः आसत्त्यङ्गत्वेन

अतो निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति निश्चयः ।
यावद्बहिःस्थितो वह्निः प्रकटो वा विशेन्न हि ॥ १६ ॥
तावदन्तःस्थितोप्येष न दारुदहनक्षमः ।
एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटश्चेन्न तद्विशेत् ॥ १७ ॥
तावन्न लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यमः ।
रूपान्तरं तु नटवत्स्वीकृत्य त्रिविधाञ्जिजान् ॥ १८ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ननु भक्तप्रपञ्चलयो नात्र स्फुट इत्याकाङ्क्षायां तल्लयस्वरूपमाहुः—**यावदित्यादित्रिभिः** । किञ्च, नन्वप्रकट एव भगवान् स्वभक्तान् कुतो न निरुद्धवानित्याशङ्कायामपीदमुच्यते । तत्र हेतुर्वस्तुस्वभाव एवेति । किञ्च, द्वितीयाध्याये समुद्यमरूपाङ्गनिरूपणादव्याप्तिरपि निवारिता ज्ञेया । तृतीयाध्यायेऽव्याप्तिं निवारयन्ति **रूपान्तरमित्यादि** । एतेनैव कापट्यस्याप्यङ्गता व्याख्यातप्राया

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

आत्यन्तिकप्रलयरूप इति भावः । का० ॥ १५ ॥ ननु "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि"ति श्रुतेः सर्वत्रानुप्रविष्ट एव भगवान् प्रपञ्चाभावं साधयतु किं विशेषावतारेणेत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्वकं साधयन्ति **यावदिति** । का० ॥ १६ ॥ तर्हि "तमद्भुत"मितिरूपेणैव तावत्कार्यसिद्धौ रूपान्तरस्वीकरणं किंप्रयोजनकमित्यत आहुः—**रूपान्तरं त्विति** । यथा वेषान्तरधारणेपि नटः स्वरूपतः स एव तथा

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

ति । एतदभिसंधायोक्तमत्र **यावद्बहिःस्थितो वह्निः प्रकटो वा विशेन्न हि । तावदन्तःस्थितोप्येष न दारुदहनक्षमः । एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटश्चेन्न तद्विशेत् । तावन्न लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यम** इति । इदमत्र ज्ञेयम् । स्वच्छन्दलीलाभिर्भगवान्निरोध्यभक्तानां देहादिसकलप्रपञ्चे स्वानन्दं प्रवेशयंस्तिरोहितानन्दमप्याविर्भावयति, ततो भगवदानन्दानुभवयोग्यालौकिकदेहत्वप्राप्तौ जाड्यादिरूपपूर्वप्रपञ्चभावो लीयते । अयमेव प्रलयपदार्थः ।

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

स्कन्धार्थः स्वीकर्त्तव्यो, न तु दुष्टभूभुजां प्रलयः स्कन्धार्थ इति भावः ॥ १५ ॥ ननु अप्रकट एव भगवान् भक्तनिरोधं कुतो न कृतवानित्याशङ्क्याहुः—**यावदिति** । काष्ठाद्बहिःस्थितो वह्निर्वा मथनादिना प्रकटो वा वह्निर्यावत्काष्ठं न प्रविशेत् तावत्पर्यन्तं एष वह्निः काष्ठमध्यस्थितोपि दारुदहनसमर्थो न भवति, एवं सर्वव्यापकोपि विष्णुः प्रकटो भूत्वा भक्तहृदयादिकं **न प्रविशेत्**तावत्पर्यन्तं सर्वं भक्तदेहेन्द्रियादिकं विलयं न प्राप्नोति । लौकिकत्वपरित्यागेन अलौकिकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । **इति** हेतोः **कृष्णसमुद्यमः** 'आविवेशांशभागेने'त्यादिप्रकारेण अवतारार्थं भगवदुद्यम इत्यर्थः । एतेन कृष्णोद्यमरूपस्य द्वितीयाध्यायार्थस्य स्कन्धार्थप्रकरणार्थाभ्यां सङ्गतिरपि सूचिता । उद्यमस्यावताराङ्गत्वम् । अवतारस्य निरोधाङ्गत्वमिति ॥ १७ ॥ अथ रूपान्तरस्वीकरणस्य तृतीयाध्यायार्थस्य स्कन्धार्थेन सह हेतुत्वरूपां सङ्गतिं दर्शयन्तः प्रयोजनमाहुः—**रूपान्तरं त्विति** ।

---

१ जन्मप्रकरणे क.

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

प्रमानन्यायादेव बोध्या । एवञ्चात्रेदं सिद्ध्यति । प्रपञ्चे क्रीडनं दशमार्थस्तत्फलं च भक्तप्रपञ्चलयः । स च 'यावदि'त्यादिकारिकोक्तलक्षणको, न तु लोकप्रसिद्धप्रलयात्मकस्तेनैवास्य लयलीलात्वं ब्रह्मलक्षणत्वं च । सोयं सम्पूर्णे स्कन्धेनुस्यूतः । "प्रपञ्चविस्मृतिः कृष्णात् कृष्णासक्तेश्च वर्ण्यत" इत्यनेनोक्ता तु क्रीडनव्यापारभूता । सापि भरतसूत्रे निरोधपदेनोच्यते । 'या तु व्यसनसंप्राप्तिर्निरोधः स तु कथ्यत" इति । एवं सति करणव्यापारफलानां निरोधता । पदार्थान्तरनिरूपणविशेषस्तु प्रसङ्गादिसङ्गतिविशेषप्राप्त इति न कोपि चोद्यावसर इति ॥ १६–१७–१८ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

रूपान्तरधारणेपि भगवान् स्वरूपतः स एवेति, त्रिविधा भक्तास्तत्तद्भावानुकृत्यैव साध्या भवन्तीति रूपान्तरस्वीकरणम् । वक्ष्यन्ति च पञ्चमाध्याये, "स्वभावस्यान्यथाभावो न वै शक्यः कथंचन ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

अतो भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो निरोध इति फलति स्म । तथा च प्रपञ्चे शक्तिभिर्भगवत्क्रीडनं, भक्तानां प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिः, भक्तानां प्रपञ्चाभावश्चेति त्रयं निरोधपदवाच्यम् । तत्र भगवत्क्रीडनं करणं, भगवदासक्तिर्व्यापारः, भक्तानां प्रपञ्चाभावः फलमिति त्रितयरूपो निरोधः स्कन्धार्थः । एवमत्रेदं सिद्धम् । भगवाननेकशक्तिभिः करणरूपनिरोधात्मिकां क्रीडां कुर्वन् प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपनिरोधात्मकव्यापारेण प्रपञ्चाभावरूपफलात्मकनिरोधं सेवकानां संपादयतीति त्रिष्वपि निरोधपदव्यवहारः सुबोधिनीनिबन्धादिषूपलभ्यत इति सर्वमदुष्टम् । किञ्च, "लौकिकेषु तु भावेषु यत्रैव हरिवेशनम् । निवर्तते तदेवात्र वह्नेर्दारुमयं यथे"तिकारिकायां फलात्मको निरोध उक्तः । तथा हि लौकिकेषु भावेषु पदार्थेषु यत्र यत्र भगवान् प्रविशति तत्र तत्र चिदानन्दयोस्तिरोभूतयोराविर्भावात्तदेव पूर्वस्थितस्वरूपं तिरोहितानन्दकं निवर्तते, ब्रह्मात्मकं भवति । प्रकटसच्चिदानन्दकं भवतीति यावत् । तत्र दृष्टान्तः वह्नेरित्यादि । यथा वह्निप्रवेशे दारूणां वह्निरूपत्वं तद्वदित्यर्थः । एवं भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो बोध्यः । अन्यच्च, शक्तिशयनानन्तरशयनवाचकेनानुशयनशब्देन गोप्योर्थोऽपि विवक्षितः । तदनुसारेण स्कन्धारम्भे स्कन्धार्थरूपं नमस्यद्भिः श्रीमदाचार्यचरणैः "नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराब्धिशायिनम् । लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधिमि" त्युक्त्या रहस्यलीलानां निरोधपदवाच्यत्वं सूचितम् । तदनुसारेण प्रभुचरणैष्टिप्पण्याम "नुशय्यते अनेने"तिकरणव्युत्पत्तिं प्रदर्श्य 'निगूढभावकरणं येन स निरोध' इत्युक्त्वा 'स्वकीयेषु स्वविषयकभावोत्पादनं यया लीलया क्रियते सा निरोधपदवाच्ये'त्युक्तवद्भिर्गुप्तलीलायाः स्कन्धार्थता प्रतिपादितेति विद्वद्भिर्विभावनीयम् । एवं च शुकोक्तिसुबोधिनीटिप्पणीषु सर्वत्राविरोध इत्येक एवाशयस्त्रिसृणामिति प्रादुर्भवति स्म । तथा सतीदं सिद्धम्, देहादौ चिदानन्दयोः प्राकट्येन जाड्यादिप्रपञ्चभावप्रलयः फलरूपो निरोधः सिद्धः । तस्मिन्सति जाड्याभावेन प्रपञ्चे विद्यमानानामपि भक्तानां कृष्णानन्दानुभवयोग्यदेहत्वं सिद्ध्यति । इदमेव यमुनाष्टके "ममास्तु तव सन्निधौ तनुनवत्वमेतावता" इत्यनेन प्रार्थितम् । ततो नित्यलीलाप्रवेशः स मुक्तिपदवाच्यः । निरोधलीलायां भक्तानां साधारणमायागुणरहितत्वेपि लीलास्थभक्तनियामकान्तरङ्गमायागुणव्याप्तत्वेन लौकिकसादृश्यव्यवहारः पुराणादौ तेषाम् । अन्तरङ्गयोगमायागुणनिवृत्तौ नित्यलीलाप्रवेशरूपा मुक्तिरतो मुक्तिलीलायां शुद्धनिर्गुणत्वमिति विवेकः ।

प्रपञ्चाभावकरणादुज्जहारेति निश्चयः ।
पञ्च प्रकरणान्यत्र चतुर्भिर्जन्म सत्पतेः ॥ १९ ॥
अष्टाविंशतिभिः पूर्वं तामसत्वाद्व्रजोद्धृतिः ।
तथैव राजसानां च यादवानां विशेषतः ॥ २० ॥
सात्त्विकानेकविंशत्या निःप्रपञ्चाँश्चकार ह ।
भगवानेव नान्योत्र तदर्थं षड्गाभिधाः ॥ २१ ॥
चतुर्मूर्तेर्जन्मतोत्र तथाध्याया निरूपिताः ।
तत्तत्प्रकरणे तेषामुपयोगस्तु वक्ष्यते ॥ २२ ॥
हेतूद्यमस्वीकरणकापथ्यैः प्रथमो महान् ।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च वासुदेवस्तथापरः ॥ २३ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

॥ १५ ॥ **प्रद्युम्न** इति । अत्र निबन्धानुरोधादयं क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तदेतद्धृदि कृत्याहुः—**इति निश्चय** इति । स्कन्धार्थं निश्चित्य प्रकरणानि विभजन्ते—पञ्चेत्यादि ॥ १९ ॥ **नान्य** इति । अन्तर्याम्यधिदैवरूपोंशो नेत्यर्थो निबन्धानुसारेण ज्ञेयः ॥ २०–२१ ॥ चतुर्मूर्तिप्राकट्यस्य किं प्रयोजनमत आहुः—**तत्तदि**त्यादि ॥ २२ ॥ **प्रथम** इति । आद्यप्रकरणार्थ इत्यर्थः । **टिप्पण्यां निबन्धानुरोधादि**ति । निबन्धे हि प्रथमे वासुदेवस्ततः संकर्षणस्ततः

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अतस्त्रिविधजीवेषु त्रिधा भगवतः कृतिरि"ति । प्रपञ्चाभावकरणाद्धेतोः संसारादुज्जहारेत्यर्थः । एवं दशमार्थं विचार्य प्रकरणार्थं विचारयन्ति **पञ्चेति** । का० ॥१८–१९॥ **भगवानेव नान्योत्रेति** । बहिर्मुखाशङ्काप्राप्तमायाप्राकृतगुणसंबन्धवान् न इत्यर्थः । इदं षड्विंशाध्याये "इति विक्लवितं तासा"-मित्यत्र टिप्पण्यां स्फुटम् । एवं प्रकरणविभागादपि निरोधस्य स्कन्धार्थत्वे संशयो न कार्य इति भावः । का० ॥ २१ ॥ अध्यायार्थं विचारयन्ति—**चतुर्मूर्तेर**िति ॥ २२ ॥ एवमर्थत्रयनिरूपणेन

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

"मुक्तिर्हित्वान्यथारूपमि"तिवाक्यात् । सगुणत्वस्यान्यथारूपत्वात् । का० ॥ १६–१७ ॥ **हेतूद्यमस्वीकरणकापथ्यैरि**ति । हेत्वादयश्चत्वारः क्रमेण चतुर्णामध्यायानामर्थाः । हेतूद्यमस्वीकरणकाप-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

"बभूव प्राकृतः शिशुरि"त्यत्रोक्तं रूपान्तरं नटवत् स्वीकृत्य **त्रिविधान्** तामसराजससात्त्विकभावापन्नान् **निजान्** भक्तान् **उज्जहार** उद्धृतवान् । एवं स्कन्धार्थं विचार्य प्रकरणानि विभजन्ते—**पञ्च प्रकरणानीति** । स्पष्टम् । एवं प्रकरणचतुष्टयाध्यायसंख्यामभिधाय गुणप्रकरणसंख्यां तत्रोपपत्तिं चाहुः **भगवानेव नान्योत्रेति** । अत्र स्कन्धे **भगवानेव** ऐश्वर्यादिगुणवानेव निरोधकर्ता निरूप्यते, न तु **अन्यो** निर्धर्मकादिस्तदर्थं षण्णां भगानामैश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्याणाम**भिधा** निरूपणम् । तथा च षड्भिरध्यायैर्गुणप्रकरणमित्युक्तं भवति ॥१८–१९–२०–२१॥ एवं प्रकरणानि विभज्य चतुर्भिर्जन्मप्रकरणनिरूपणे हेतुमाहुः—**चतुर्मूर्तेरि**ति । वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां क्रमेण तत्तत्कार्यार्थं चतुर्ष्वध्यायेष्वाविर्भावो ज्ञेयः । तदुक्तं निबन्धे "प्रथमे वासुदेवोभूद्वसुदेवहृदि स्थितः । मृत्युवारणसामर्थ्यमन्यथा न भवेत् क्वचिदि"त्यादि ॥ २२ ॥ अथ जन्मप्रकरणीयाध्यायार्थानाहुः—**हेतूद्य**

हेतुश्च त्रिविधो ह्यत्र गुणा भक्ताहितप्रदाः ।
कंसादेः कालतोऽज्ञानात्त्रिधा दुःखं तु तद्गतम् ॥ २४ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

हेतोस्त्रैविध्ये तात्पर्यमाहुः—**गुणा** इति । सत्त्वादय इत्यर्थः । **तद्गतम्** । भक्तगतमित्यर्थः ॥ २४ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

प्रद्युम्नस्ततोऽनिरुद्ध इत्येवं सोपपत्तिकमुक्तमतस्तथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ न केवलं गुणा एव तथा किन्त्वन्येऽपि तदनुरोधिन इत्याशयेन दृष्टान् पीडकानाहुः—**कंसादे**रित्यादि । **अज्ञाना**दिति कंसमौ-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्कन्धार्थसंशयो निराकृतः । प्रथमाध्यायार्थमाहुः—**हेतुश्चे**ति । भक्तदुःखं हेतुः । तस्य त्रैविध्यं विवृण्वन्ति—**कंसादे**रिति । **अज्ञाना**दिति । "नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च योषित' इतिवाक्यश्रवणानन्तरं कंसेन कृतं भगवदवताराज्ञानाज्जातम् । अनेन दुःखेन भगवानवतरिष्यतीति

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

त्यैरध्यायार्थैरवयवैः कृत्वा **प्रथमो** जन्मप्रकरणार्थरूपो जन्मलीलात्मको भगवान्**महान**वयवीत्यर्थः । इह स्कन्धे पञ्च प्रकरणानि तेषां जन्मादयोर्थाः । तेषु जन्मरूपोर्थः **प्रथमः**, स च हेत्वादिभिरवयवैर्महत्त्वं प्राप्नोतीत्यर्थः सम्पद्यते । तत्र पूर्वाध्याये जन्मनो हेतुर्निरूप्यते स चाङ्गतया जन्मप्रकरणे सङ्गतिं प्राप्नोति । द्वितीये जन्मोद्यमः, सोपि जन्मसम्बन्धितया जन्मन्यन्वेति । तृतीये रूपान्तरस्वीकारः, स च भगवतो जन्मबोधकः । अन्यथा "तमद्भुतं बालकमि"त्यादिविशेषणोक्तभगवद्रूपतत्त्वावगतिसम्पन्नयोर्देवकीवसुदेवयो "रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यम्" "विदितोसि भवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः पर"इत्यादिभिः स्तुवतोर्जन्मज्ञानं न स्यात् । तथा सति सर्वापि स्नेहलीला बाध्येत । रूपान्तरस्वीकारे तु ममायं बाल इतिबुद्ध्या "तदा तु स्वत एवासीद्भगवद्भावसङ्गतिरि"त्यादिवाक्योक्ता भावना सिद्धाभूत् । अतो रूपान्तरस्वीकारस्य जन्मबोधकत्वाज्जन्मप्रकरणे निरूपणं सङ्गतमेव । चतुर्थे कापट्यमुक्तं, तन्मायाकार्यं, तदप्यावश्यकं, माययैव भगवतो जन्म । वस्तुतो ब्रह्मणि जन्माभावात् । 'राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडम्बनमवेहि यथा नटस्य' "देवकीजन्मवाद" इत्यादिवाक्येभ्यः । अतो जन्मप्रकरणे मायाकार्यस्य नाट्यस्य निरूपणमुचितम् । नाट्यस्य जन्मसाधकत्वात् । एवं हेत्वादीनां जन्मप्रकरणे निरूपणं संगच्छत एव । वस्तुतस्तु परब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य प्रादुर्भावो न तु जन्म । प्रादुर्भावप्रयुक्ता जन्मोत्सवादिलीला । अत एव "सिंचन्त्योऽजनमुज्जगु"रित्यत्राजनपदं श्रीशुकेनोक्तम् । देवकीनन्दनयशो-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

मेति । भगवदवतारहेतुः भक्तदुःखं प्रथमाध्यायार्थः । अवतारार्थं भगवदुद्यमो द्वितीयार्थः । रूपान्तरस्वीकरणं तृतीयार्थः । मायाकार्यं कापट्यं चतुर्थार्थः । एवं हेत्वादिभिरध्यायार्थैः **प्रथमो** जन्मप्रकरणार्थरूपो भगवान् महानित्यर्थः । प्रथमप्रकरणार्थरूपो भगवांश्चतूरूप इत्याहुः—**प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च वासुदेवस्तथा पर** इति । परः संकर्षणः । 'अत्र निबन्धानुरोधादयं क्रमो न विवक्षित' इत्युक्तं टिप्पण्यां । निबन्धे हि "प्रथमे वासुदेवोभूद्वसुदेवहृदि स्थित" इत्यादिना वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा एव क्रमेणोपपादिता इति स एव क्रमो ग्राह्यः ॥ २३ ॥ **हेतुश्चे**ति । भगवदवतारे भक्तदुःखं हेतुस्तस्य त्रैविध्ये तात्पर्यमाहुः—**गुणा** इति । सत्त्वादयो गुणा एव **भक्ताहितप्रदाः** भक्तदुःखदायका इत्यर्थः । भक्तदुःखहेतोस्त्रैविध्यं विवृण्वन्ति **कंसादे**रिति । भक्तगतं दुःखं त्रिविधमित्यर्थः ।

भूमिर्माता तथा चान्ये दुःखभाजो हरिप्रियाः ॥
यथायोग्यं दुःखमेषामत्रैवेति निरूप्यते ॥ २५ ॥
त्रयं भगवता शक्यं दूरीकर्तुमितीर्यते ॥
प्रश्नोप्यत्राधिकः प्रोक्तः स्कन्धद्वितयवर्तनः ॥ २६ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

र्ख्यादित्यर्थः ॥२४॥ **त्रयमिति** दुःखत्रयमित्यर्थः । **ईर्यत** इति प्रथमाध्याय उच्यत इत्यर्थः । एतेन त्रयाणां भगवन्नाश्यत्वरूपं हेतुतावच्छेदकमेकमिति हेत्वननुगमोपि परिहृतः ॥ २६ ॥ **द्वाद-**

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

ज्ञाने तु दुःखं न भवेदिति भावः । का० ॥ २४ ॥ दुःखत्रयाधिकरणान्याहु**र्भूमि**रिति । कंसादिकृतं दुःखं भूमेः । कालरूपाकाशवाणीकृतं दुःखं मातुः । भगवदवताराज्ञानकृतं दुःखमन्येषां सर्वेषामिति विभागः । अज्ञानकृतं पूर्वयोरपि परं कंसादिकृतत्वं कालकृतत्वं च विशेष इति **तथा** चेत्युक्तम् । तद्दुःखनिवृत्तिप्रकारोपि निबन्धे निरूपितः "कालजं प्रभुसम्बन्धात् कंसजं हेतुवारणात् । वाक्यैरज्ञानसंभूतं शक्यं तत् त्रितयं हरे"रिति । तृतीयाध्याये स्वस्यावतारेण पृश्निसम्बन्धज्ञापनेन चाकाशवाणीजनितं मातुर्दुःखं निवारितवान् । ततः कंसादिकृतं दुःखं कंसवधान्तेष्वध्यायेषु कंसादिमारणेन निवारितवान् । ततः "सभाजितान्समाश्वास्ये"तिश्लोकोक्तसभाजनसमाश्वासनवाक्यैः स्वावतारज्ञापनेन तदज्ञानजं दुःखं निवारितवान् । "त्वमेव पूर्वसर्गेऽभू"रितिश्लोके देवक्यां स्नेहातिशयो विवृतः । अतः क्रममपहाय पूर्वं मातुर्दुःखं निवारितवानिति ज्ञेयम् । व्रजस्याधिदैविकदुःखनिवृत्तेस्त्ववतारकार्यत्वाभा-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

दानन्दनादिनामान्यपि प्राकट्यप्रयुक्तान्येव । स च प्रकरणार्थरूपो भगवांश्चतूरूप इत्याहुः—**प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च वासुदेवस्तथापर** इति । तथा च प्रद्युम्नादिचतूरूपो भगवानेव जन्मलीलात्मक इह प्रकरणे प्रतिपाद्य इत्यर्थः सम्पन्नः । 'चतुर्मूर्तेर्जन्मतोत्र तथाध्याया निरूपिता' इतिवाक्यात् । अत एकैकस्मिन्नध्याये प्रद्युम्नादेर्निरूपणं, न तु प्रद्युम्नादयोऽध्यायार्थाः । किन्तु प्रद्युम्नादिचतुर्व्यूहो भगवाञ्जन्मप्रकरणप्रतिपाद्य इति भावः ॥ २३ ॥ २८½ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अत्र श्रीवल्लभगोस्वामिनः "कंसादिकृतं दुःखं भूमेः । कालरूपाकाशवाणीकृतं दुःखं मातुः । भगवदवताराज्ञानकृतं दुःखमन्येषां सर्वेषामिति विभागः । "नन्दाद्या ये व्रजे गोपा" इतिवाक्यश्रवणानन्तरं कंसेन कृतं दुःखं भगवदवताराज्ञानाज्जातं ज्ञेयं, अनेन दुःखेन भगवानवतरिष्यतीति ज्ञाने तु दुःखं न भवेदिति भाव" इति व्याख्यातवन्तः । श्रीपुरुषोत्तमास्तु आवरणभङ्गे "कालो द्वापरकलिसंधिरूपस्ततो भूमेर्दुःखम् । कंसादेर्मातृदुःखमज्ञानजनितम् । कंसमूर्खत्वजनितमन्येषा"मिति व्याचख्युः॥२४॥ **यथायोग्यमिति** । भगवदवतारहेतुभूतदुःखनिरूपकेत्राध्याये **एषां** भूम्यादीनां यथायोग्यं दुःखं निरूप्यते ॥२५॥ **प्रश्न** इति । अत्र प्रथमेध्याये प्रकरणत्रयात् प्रश्नो**धिकः प्रोक्त** इत्यर्थः । **स्कन्धद्वितयवर्तन** इति । "देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिरि"तिप्रश्न एकादशस्कन्धीयप्रमेयविषयकः । अन्ये प्रश्ना दशमार्थविषयकाः । तथा च प्रथमाध्याये चत्वारि प्रकरणानि । प्रश्नप्रकरणं भूमिप्रकरणं मातृप्रकरणं अन्यप्रकरणं चेति । तदुक्तं निबन्धे, "प्रश्नेन सहिताः पूर्वं चतस्रः प्रक्रिया मता" इति ।

अनुवादः स्तुतिः प्रश्ने भक्तस्वज्ञापकावुभौ ॥
अन्यथा ह्यतिगुप्तार्थं श्रीशुको वर्णयेत्कथम् ॥ २७ ॥
अज्ञानमन्यथाज्ञानं कृष्णगं विनिवार्यते ॥
प्राणनत्वं कथायाश्च दयासिद्ध्यै शुकस्य हि ॥ २८ ॥
एवं प्रश्नो द्वादशभिः समतो गुणदोषगः ॥ २८½ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

द्वादशभिः प्रश्ने हेतुमाहुः—**गुणदोषग** इति । षड्गुणा, लोके दोषत्वेन प्रसिद्धा धर्माश्च षड्देशान्तरगता गर्भमातुलमारणादयः । उभयविषयकत्वात्तस्य तथात्वमित्यर्थः । गुणवाक्यसाम्यं दोषवाक्यानामयुक्तमित्याशङ्क्याहुः—**समत** इति । यथा गुणा उत्तमास्तथा लोके दोषा अप्युत्कटा इत्युभयोः साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति तथेत्यर्थः । **समत** इति भावप्रधानः ॥ २८½ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

शभिरिति । प्राणनवाक्यस्य प्रश्नरूपत्वाभावात्तथेत्यर्थः । **गुणदोषग** इत्यत्र **टिप्पण्यां दोषत्वेनेति** । ऐश्वर्यादिगुणविरुद्धदोषत्वेन । **आद्य** इति आदिपदेन असंज्ञातिसहभावबहुकालद्वारकावासबहुपरिग्रहाणां प्रश्नस्थानां सङ्ग्रह इति । अत्राद्यस्य वीर्येण, द्वितीयस्यैश्वर्येण, तृतीयस्य यशसा, तुरीयस्य श्रिया, पञ्चमस्य ज्ञानेन, षष्ठस्य वैराग्येण विरोधः स्फुट एव । तथा **चातो द्वादशभिः प्रश्नो** न तु पुरःस्फूर्तिकैर्वीर्यादिभिः । प्रश्नस्य स्कन्धद्वितयविषयकत्वादितिभावो बोध्यः ॥ २८½ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

वादत्र तदकथनम् ॥ २५ ॥ **अनुवाद** इति । सार्धेनानुवादो, 'निवृत्ततर्षैरि'त्यनेन चरित्रस्तुतिश्चेत्यर्थः । **अन्यथेति** । भक्तत्वाभावे इत्यर्थः । **अज्ञानमिति विनिवार्यते** 'पितामहा मे' इत्यादिना भगवन्माहात्म्यकथनेनेति शेषः ।

(५) भगवदीयनिर्भयराममिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

सुबोधिन्यां च "तत्र दशभिः श्लोकैर्भूमिसान्त्वनं वाचा । उपायेन देवक्याः पञ्चत्रिंशद्भिः । ततोऽष्टभिः सर्वेषा"मिति ॥ २६ ॥ **अनुवाद** इति "कथितो वंशविस्तार" इत्यादिसार्द्धश्लोकेन नवमस्कन्धोक्तचरित्रानुवादः, "निवृत्ततर्षैरि"त्यनेन चरित्रस्तुतिश्चेत्युभौ स्तुत्यनुवादौ श्रोतुर्भक्तत्वज्ञापकौ । पूर्वोक्तानुसंधानेन अनुवादसामर्थ्यं भक्तस्यैवेति भावः । **अन्यथेति** भक्तत्वाभावे इत्यर्थः ॥ २७ ॥ **अज्ञानमिति** । "पितामहा मे" इत्यादिना भगवन्माहात्म्यकथनेन परीक्षिता स्वस्य कृष्णविषयकमज्ञानमन्यथाज्ञानं च विनिवार्यते । तथा च त्वदुक्ते भगवन्माहात्म्ये मम विश्वासो भविष्यतीति परीक्षिता शुकं प्रति स्वाधिकारो बोधितः । **प्राणनत्वमिति** । "नैषातिदुःसहा क्षुन्मामि"त्यनेन हरिकथामृतस्य जीवनसंपादकत्वं यदुक्तं तच्छुकस्य दयासिद्ध्यर्थम् । **एवं प्रश्न** इति । "नैषातिदुःसहे"तिश्लोकस्य प्रश्नरूपत्वाभावात्तं विहाय द्वादशभिरिति भावः । द्वादशभिः प्रश्ने हेतुमाहुः—**गुणदोषग** इति । षड्गुणा ऐश्वर्यादयः । लोके दोषत्वेन प्रसिद्धा धर्माश्च षट् मातुलमारणादयः । उभयविषयकत्वात्प्रश्नस्य गुणदोषविषयकत्वमित्यर्थः । गुणवाक्यसाम्यं दोषवाक्यानामयुक्तमित्याशङ्क्याहुः—**समत** इति । यथा गुणा उत्तमास्तथा लोके दोषा अप्युत्कटा इति गुणदोषयोः साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति गुणवाक्यसाम्यं दोषवाक्यानां युक्तमित्यर्थः । **समत** इति भावप्रधानो निर्देशः, समत्वादि-

पूर्वस्कन्धे भक्तेः प्रतिपादितत्वादुत्कण्ठापूर्वकमुक्तानुवादमाह सार्धेन—कथितो वंशविस्तार इति ।

राजोवाच—

कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ।
राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥
यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम ॥

श्रीसुबोधिनी ।

भक्तत्वादेव तत्रत्यानां वंशयोर्विस्तार उक्तः । अभ्यर्हितत्वात्सोमस्य पूर्वनिपातः । वंशविस्तारप्रश्नभ्रमं वारयति-**विस्तार** इति । अन्यतमकथननिवारणायोभयग्रहणम् । रात्रिन्दिवं सर्वेषां सर्वान्धकारनिवारकत्वाद्वंशविस्तारकथनं युक्तमिति पूर्वोक्ताभिप्रायं च वदन् स्वस्य श्रोतृत्वं च समर्थयति—**उभयवंश्यानां राज्ञां चरित्रमपि कथितमिति** । उत्पत्त्यैव भक्ताः । चरित्रमपि तेषामन्येषां भक्तिजनकमित्यम्बरीषादेश्चरित्रस्य तथात्वात्पृथगनुवादः । अत्र षष्ठी जननसम्बन्धप्रतिपादिका । चकारात्तत्र भगवतोऽपि चरित्रं प्रतिपादितमित्युक्तम् विशेषतोभिप्रायेण कथने श्रवणे च हेतुः **परमाद्भुतमिति** । परमेण भगवता, परमया भक्त्या वा ॥१॥ यदोः पितुरादेशोल्लङ्घनादधर्मपरत्वेन कथनायुक्तत्वमाशङ्क्य जराया भगवद्भजनप्रतिबन्धकत्वान्मुख्यपितुः सेवार्थं गौणपितुराज्ञोल्लङ्घनं युक्तमित्याह—**यदोश्चेति** । **धर्मशीलस्येति** पृथगनुवादे हेतुः । जरया च धर्मनाशः । **शीलपदेन** पितुर्धर्माज्ञानमुक्तम् । पुत्रवयसा तन्मातृसम्बन्धस्यात्यन्तमयुक्तत्वात् । अतो भगवदवतारात्पूर्वमेव पूरोर्वंशो निवर्त्तितः । अन्यथा तैः सह भगवत्सम्बन्धोऽपि न युक्तः स्यात् । भीष्मस्य वस्ववतार-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

राज्ञामित्यत्र षष्ठी जननसम्बन्धप्रतिपादिकेति । राज्ञामिति या षष्ठी सा चरित्रेषु जननसम्बन्धप्रतिपादिका । तथा च तत्कृतं चरित्रं, न तु तत्सम्बन्ध्यन्यकृतमित्यर्थः ॥ १ ॥ **यदोश्चेत्यत्र**

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

कथित इत्यत्र **पूर्वोक्ताभिप्रायं चेति** । विव्रियमाणादुत्तरवाक्यात्पूर्वमुक्तस्य 'सोमसूर्ययोरि'तिपदस्य 'रात्रिन्दिवमि'त्यनेन निरूपितमभिप्रायं वंशे उभयसम्बन्धकथनेनानुवदन्नित्यर्थः । **श्रोतृत्वं चेति** । यथार्थानुवादेन स्वस्य शक्तितात्पर्यनिर्धाररूपश्रवणकर्तृत्वं समर्थितमित्यर्थः । **उत्पत्त्यैवेति** । भक्तवंश्यत्वकथनादिति भावः । **पृथगनुवाद** इति । वंशात्पृथक् चरित्रानुवाद इत्यर्थः । **अत्र षष्ठीति** । **राज्ञामिति** कर्तरि षष्ठी । तथा च राजकृतं चरित्रं न तु राजसम्बन्ध्यन्यकृतमित्यर्थः । **परमयेति** । परो मीयतेऽनया कर्त्र्येति परमा भक्तिरित्यर्थः ॥१॥ **यदोश्चेत्यस्याभासे इत्याहेति** । इति धर्मशीलपदेन सूचयन्निति शेषः । व्याख्याने **अत** इति । अधर्मजनकवयोदानकर्तृत्वादित्यर्थः । पाण्डुप्रभृतीनां तु क्षेत्रजत्वमिति भावः । **अन्यथेति** । तद्बीजजवंशनिवृत्त्यभावे तादृशवयोदातृवंशीयैः पाण्डुप्रभृतिभिः सह कुन्तीसुभद्रादिदानेन भगवत्सम्बन्धो न युक्तः । तेषु जीवत्सु पाण्डुद्वारा तेऽपि भगवत्सम्बन्धित्वेन व्यपदिश्येरन्निति भावः । ननु भीष्मस्तु जीवतीति कथं सम्बन्ध इत्यत आहुर्**भीष्मस्येति** । वस्ववतारत्वात्तस्य सम्बन्धित्वेन व्यपदेशोऽपि न दोषः । **अपिशब्दाद्भक्तिः** ।

तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ॥ २ ॥

त्वात् सम्बन्धोऽपि । दोषस्तु तत्कृत एव । अग्रे च तेषां तिमिङ्गिलत्वं वक्ष्यति । अतो यदुः स्वभावत एव धर्मरूपः । अत एव तद्वंशस्य च नितरां कथनमुक्तम् । मननशीला मुनयः । तत्रापि प्राप्तज्ञानाः सन्तः । तादृशा अपि भक्ता अतिशयिताः । अनुवादप्रश्नयोर्मध्ये मुनिसत्तमेतिसम्बोधनमुभयहेतुत्वार्थम् । एवमनूद्य, भगवतो वीर्याणि चरित्राणि च पृच्छति सार्द्धेन—तत्रांशेनेति । तत्र वंशे । विष्णोर्व्यापकस्य । सर्वत्रोद्गमने प्रयोजनाभावात्, प्रपञ्चविलयप्रसङ्गाच्च तत्रैव वंशे देवकीगृहदेशे मायोद्गमेन प्रकटितपरमानन्दस्य तावति देशे तेन प्रकारेण मायां दूरीकृतवानिति अंश एव स भवति । द्वितीयस्कन्धविवरणे चैतत् समर्थितम्, 'अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लस'दित्यत्र । शास्त्रार्थापरिज्ञानादंशभगवत्पदाभ्यां लोको भ्राम्यति । अंशावतारप्रसिद्ध्या वा प्रश्ने तथोक्तम् । प्रद्युम्नांशेनेति केचित्, वंशसम्बन्धस्तस्यैवेति । अवतरणं वैकुण्ठादत्रागमनम् । तच्च तत्त्वद्वारापि भवतीति तन्निवारणार्थं साक्षात्त्वकथनाय विष्णोरित्युक्तम्। माहात्म्यज्ञानार्थं वीर्याणां प्रश्नः । अचिन्त्यैश्वर्यबोधकानि चरित्राणि वीर्याणि । शंस कथय । सूक्तसाधारण्येनानुशासनरूपेण कथयेत्यर्थः । न इति विशेषतः स्वस्य तदाकाङ्क्षित्वं निरूपितम् ॥ २ ॥ स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वाच्चरित्रमात्रमेव पृच्छन् मत्स्याद्यवतारेष्वप्ययमेव भगवानवतीर्ण इति, तस्य च वीर्याणि चरित्रं चोक्तमिति व्यर्थः प्रश्न इति शङ्कां निवारयति—अवतीर्येति ।

अवतीर्य यदोर्वंशे भगवान् भूतभावनः ।

यदोर्वंशे भगवानवतीर्य यानि कृतवांस्तानि सर्वाण्येव कथयेतिसम्बन्धः । वीर्याधिक्यास्तित्वकथनाय बहुकालावस्थानं सूचयति—वंश इति । तच्चरित्रं सर्वमेव धर्मात्मकमपीति वक्तुं यदुसम्बन्धः । असमासस्तु ततोऽप्याधिक्यसूचकः ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तत्कृत इति वंशकृत इत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दोषस्त्विति । असुरावेश इत्यर्थः । **उभयहेतुत्वार्थमिति** । तादृशवक्तुः सकाशाच्छ्रवणे यथार्थज्ञानात्तथाऽनुवादो भवति, भगवद्वीर्यप्रश्नश्च तादृशवक्तर्येव संभवतीति उभयत्रापि हेतुत्वं मुनिसत्तमत्वस्येत्यर्थः । **विष्णोरित्यस्यार्थमाहुः—व्यापकस्येति** । **अंशेनावतीर्णस्येत्यर्थमाहुः** 'सर्वत्रे'त्यारभ्य 'प्रकटितपरमानन्दस्ये'त्यन्तेन । **एतत्समर्थितमिति** । दशलीलाविशिष्टत्वपूर्णत्वकथनेनांशत्वमेतादृशमेव सिद्धमिति भावः । **अंशभगवत्पदाभ्यामिति** । अत्रांशपदं 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मित्यत्र च भगवत्पदमतो भ्राम्यति । अंशः पूर्णो वेत्युत्कटकोटिकसंशययुक्तो भवतीत्यर्थः । 'भ्रमु अनवस्थाने' इतिपाठात्संशयोपि भ्रम एवेति भावः । अत्र वीर्यप्रश्नोऽग्रिमश्लोके चरित्रप्रश्नस्तत्र वीर्य-

---

१ तत्रेति क. ख. ग. ज. झ. ञ. ट.

कृतवान् यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात् ॥ ३ ॥

व्यसनावेशतया अप्रयोजककरणं वारयति—भगवानिति । अवतारप्रयोजनं सामान्यतः स्वज्ञातमाह—भूतभावन इति । भूतानि भावयत्यनुभावयतीति । भगवानेव संसारे स्थितो न बद्ध्यते । अन्ये तु बद्ध्यन्त इति निर्द्धारितत्वाद्भगवद्भावेनान्येऽपि चेद्भावितास्ते कृतार्था भवन्तीति भगवदवतारः । एवमवतीर्य यानि कृतवान्, इच्छयापि तत्रत्यानां मुक्तिदानसामर्थ्ये विद्यमानेऽपि यत्कार्याणि कृतवाँस्तदग्रिमप्रयोजनार्थमेवेत्यवसीयते । अत एव व्यासावतारः । ज्ञातानि तान्युपयुज्यन्त इति । एतज्ज्ञापयति विश्वात्मेति । भगवानेव स्वतन्त्रतया यदि हितं न कुर्यात्तदान्योन्याश्रयः प्रसज्येत । स्वतःकरणे विश्वात्मत्वं हेतुः । तानि सर्वाण्येव पूर्ववन्नो वद । यद्यपि 'जातो गतः पितृगृहा'दित्यत्र, द्वितीयस्कन्धादिषु च चरित्रमुक्तं, तथापि विस्तरेण कथयेत्याह—विस्तरादिति ॥ ३ ॥ एवं भगवद्वीर्याणां चरित्रस्य च प्रश्नमुक्त्वा चरित्रस्य भगवतश्च माहात्म्यमाह त्रिभिः । भगवतो माहात्म्यं द्विविधम् । अदृष्टदृष्टभेदेन । तत्र प्रथमं चरित्रमाहात्म्यमाह—निवृत्तेति ।

निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥ ४ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अग्रिमप्रयोजनार्थमिति । अनवतारसामयिकजीवोद्धारार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

निवृत्ततर्षैरित्यत्र कारिकासु । गुणानुवादविशेषणानां तात्पर्यं वक्तुं पूर्वं गुणरूपस्य

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

चरित्रयोर्भेदमाहुः—**अचिन्त्यैश्वर्येति** ॥ २ ॥ **अवतीर्येत्यत्र व्यसनावेशतयेति** । व्यसनानां क्षुत्पिपासारोगकर्मद्यूतपानस्त्रीसङ्गानामावेशो यस्य तत्तयेत्यर्थः । षड्भिर्गुणैर्धर्मिणा च सप्तव्यसनाभावः सिद्ध इति भावः । **भगवद्भावेनेति** । अवतारे सति चरित्रश्रवणादिना तद्द्वारा भगवत्सम्बन्धे सति भगवतो भावेन संसाराबद्धत्वलक्षणधर्मेण भक्ता भाविता भवन्ति, पुष्पसम्बन्धे तिला इव **कृतार्था** मुक्ता भवन्ति । अबद्धत्वधर्मो जीवेष्वागतो मोक्षपदेनोच्यते । भगवतस्तु बन्धाभावात्तत्र स्थितस्य न मोक्षपदवाच्यत्वमत एव 'न मे मोक्षो न बन्धन'मितिभगवद्वाक्यम् । **इच्छयापीति** । **तत्रत्यानां** अवतारसामयिकानां सर्वे मां पश्यन्त्वितीच्छया साक्षात्कारे मुक्तिः संभवतीत्यर्थः । **पूर्ववन्नो वदेति** । सूक्तसाधारण्येनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ **निवृत्ततर्षैरित्यत्र** मूले उत्तमश्लोकगुणानुवादमाहात्म्यमुक्तमिति श्रवणकीर्तनमाहात्म्यमेव वाक्यार्थो न तु चरित्रमाहात्म्यमित्याशङ्क्य तत्साधयन्तो विशेषणत्र-

स्वरूपात् फलतश्चापि महापुरुषयोगतः ।
विषयोत्तमतश्चापि चरित्रं परमं मतम् ॥ १ ॥
मुक्तस्य कार्यमेतद्धि मुमुक्षोर्भवनाशकम् ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

चरित्रस्योत्कर्षमाहुः—**स्वरूपादि**त्यादि । **महापुरुषयोगत** इति । महापुरुषो भगवान्, तत्सम्बन्धात् । **विषयोत्तमत** इति । विशेषेण सिनोतीति विषयः । विषयश्च तत् उत्तमं च विषयोत्तमं, विषयेभ्यो वा उत्तमम् । इदं यथा तथा "परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य" इत्यत्र द्वितीयस्कन्धे सिद्धम् । विषयोत्तमत इति भावप्रधानः । **परम**मिति । परः पुरुषोत्तमो मीयते ज्ञायते येनेति तादृशम् । "अत्र मां मार्गयन्त्यद्धे"त्येकादशस्कन्धे सप्तमाध्याये भगवद्वाक्यात् । एवं चरित्रोत्कर्षमुक्त्वा तदनुवादोत्कर्षमाहुर्**मुक्तस्ये**त्यादि । एतच्चरित्रकथनं जीवन्मुक्तस्य कार्यम्, 'तदहं तेभिधास्यामी'ति द्वितीयस्कन्धे शुकवाक्यात् । स्वभावतस्तस्येयमेव कृतिरित्यर्थः । तथा च ब्रह्मानन्दादप्यधिकतररसरूपत्वात्स्वरूपोत्कर्षः । भवनाशकत्वात्फलतः । ननु चरित्रगानाधिकारो मुक्तानामेवेति चेदन्येषां श्रवणादिकं न स्यात् । तेषां दुर्मिलत्वादित्यत आहुर्**मुमुक्षोरि**त्यादि ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

यत्तात्पर्यमाहुः—**स्वरूपादि**ति । आद्येन स्वतन्त्रफलत्वसूचकेन स्वरूपतो महापुरुषयोग उक्तः । द्वितीयेन फलसाधनत्वसूचकेन फलतो महापुरुषयोग उक्तः । तृतीयेन श्रोत्रमनोरमणकथनाच्छोत्रविषयस्य चरित्रस्य विषयोत्तमत्वं निरूपितम् । **विषयोत्तमे**तिभावप्रधानं, कथनविषयेषूत्तमत्वात् । चरित्रस्येति शेषः । गुणानुवादस्य तथात्वं गुणसम्बन्धादेवेति चरित्रमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः । इदं त्रयं विशदयन्ति **मुक्तस्ये**ति । एतद्गुणकीर्तनमित्यर्थः । तृतीयविशेषणस्यार्थमाहुः

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

निवृत्ततर्षैरुपगीयमानादित्यादि । इह भगवद्गुणस्य मुक्तमुमुक्षुसेव्यत्वादिना श्रवणस्य परमोत्कर्षः प्रतिपादितस्तथा सति सर्वोत्तमत्वात्कथं न सर्वेषां प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य अत्राप्रवृत्तौ **दोषाणां**

(५) भगवदीयनिर्भयराममिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

त्यर्थः ॥ २८½ ॥ **निवृत्ततर्षै**रित्यत्र गुणानुवादविशेषणत्रयतात्पर्यमाहुः—**स्वरूपादि**त्यादि । **निवृत्ततर्षैरुपगीयमानादि**तिविशेषणेन फलरूपत्वसूचकेन स्वरूपत उत्तमत्वम् । **भवौषधादि**तिविशेषणेन दोषनिवृत्तिरूपफलसाधनत्वसूचकेन फलत उत्तमत्वम् । **श्रोत्रमनोभिरामादि**तिविशेषणेन विषयोत्तमत्वादुत्तमत्वम् । **महापुरुषयोगत** इति 'उत्तमश्लोकगुणानुवादादि'त्यस्य तात्पर्यार्थः । अत एवैतदाभासे 'एवं स्वरूपगुणकार्यैश्चरित्रस्य उत्कृष्टत्वमुक्त्वा सम्बन्धतोपि तस्योत्कर्षमाहे'त्युक्तं सुबोधिन्याम् । अत्र महापुरुषो भगवान् तद्योगतस्तत्सम्बन्धत इत्यर्थः । एतदेव विशदयन्ति अत्र **मुक्तस्ये**ति । आद्यविशेषणार्थोयम् । द्वितीयस्यार्थमाहुः—**मुमुक्षोरि**ति । तृतीयस्यार्थमाहुः—**अनि-**

अनिन्द्यविषयश्चायं विरक्तोऽस्मिन् यतेद्ध्रुवम् ॥ २ ॥
आत्मघाती कर्मजडो निन्दितार्थरतः सदा ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नन्वस्यैवमुत्कर्षे को हेतुरत आहुर**निन्द्यविषयश्चे**ति । च पुनः अनिन्द्यश्चासौ विषयश्च । अन्ये हि रूपादयः संसारे बध्नन्ति, इदं तु भगवति बध्नातीति तथेत्यर्थः । तत्र प्रकारमाहुः **विरक्त** इत्यादि । संसाराद्विरक्तः **अस्मिन्** गुणगाने ध्रुवं यत्नं कुर्यात् । तथा चात्र राजशुकयोः श्रवणे कथने च प्रवृत्तिं बोधयता शास्त्रकारेणास्मिन्पद्ये प्रकारो बोध्यत इति भावः । **पतेदि**तिपाठे तु **अस्मिन्** गुणानुवादे रतिरहितोयं जीवः स्थानाद्भ्रष्टोऽधः पतेदित्यर्थः । अस्मिन् पक्ष उत्तरार्द्धस्य इदं तात्पर्यम् । ननु गुणानुवादे विरक्तिरेव कथमित्याकाङ्क्षायां पशुघ्नपदतात्पर्यमाहुर**ात्मघाती**त्यादि । अत्र केचिदकारप्रश्लेषं कृत्वा 'अपगता शुक् यस्मादित्यपशुक् आत्मा, तं हन्तीत्यपशुघ्न आत्मघाती'त्याहुः । तन्न, अपशुक्त्वस्य सुषुप्तौ मुक्तौ वा भवनात्तादृशस्य 'नायं हन्ति न हन्यत' इतिश्रुत्यादिभिर्घात्यत्वायोगात् । अतः सङ्घाताभिमानिन एव तथात्वं युक्तम् । तच्चाकारप्रश्लेषं विनापि पशुं हन्तीति पशुघ्न इति मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यये कृतेऽपि प्राप्यते । एवञ्च 'पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदाम्', 'शिवस्य पशवः सर्वे जीवाः संसारवर्तिन' इतिश्रुतिस्मृतिभ्यां संसारिणां

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अनिन्द्येति । अयं चरित्ररूपोऽनिन्द्यो विषयः । 'को विरज्येते'तिकथनादस्मिन्विरक्तस्य पातः सूचित इत्याशयेनाहुर**स्मिन्विरक्तो** ध्रुवं **पतेदि**ति । एतेनापि चरित्रमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीत्याभासोक्तो वाक्यार्थः । **आत्मे**ति । 'पुमानि'तिपदेन पशुजीवानां स्त्रीजीवानां च चरित्रे विराग उक्तः । तद्व्यतिरिक्तश्चेद्विरक्तस्तदा आत्मघात्यादिभ्यः पृथक् न, किन्तु तदन्तर्गत एव । तथा च यो गुणानुवादे विरक्तः स आत्मघात्यादीनां पञ्चानामन्यतम एव ज्ञेय इति भावः । **आत्मघाती**त्यादि पदत्रयं विशेषणत्रयस्यार्थः । निर्दुष्टान्तःकरणैर्गीयमानान्निवृत्तो दुष्टान्तःकरण एव भवतीत्यन्तःकरण-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

हेतुत्वं वक्तुं श्रीमदाचार्यचरणाः श्लोकाशयं विशदयन्ति **आत्मघाती कर्मजड** इत्यादिना । पशुस्त्रीव्यतिरिक्तश्चेद्विरक्तस्तदा ततः पृथक् नेत्यन्वयः । पशुजीवाः स्त्रीजीवा भगवद्गुणानुवादाद्विरक्ता भवन्ति । तेषां तत्स्वभावप्राधान्यात् । जीवद्वयाद्भिन्नेषु जीवेषु तु आत्मघातिकर्मजडनिन्दितार्थरतेष्वन्यतम एव गुणानुवादविरक्तो भवेन्नान्य इत्यर्थः । तथा च पशुजीवाः, स्त्रीजीवा, आत्मघातिनः, कर्मजडा निन्दितार्थरताश्चेति पञ्च विरक्ता भवन्ति ।

(५) भगवदीयनिर्भयराममिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

न्द्येति । अयं चरित्ररूपोऽनिन्द्यो विषयः । मूले **को विरज्येते**तिकथनादस्मिन्गुणानुवादे विरक्तस्य पातः सूचित इत्याशयेनाहुर**स्मिन् विरक्तो** ध्रुवं **पतेदि**ति । **आत्मघाती**ति । अत्र श्रीवल्लभगोस्वामिनः "पुमानितिपदेन पशुजीवानां स्त्रीजीवानां च चरित्रे विराग उक्तः तद्व्यतिरिक्तश्चेद्विरक्तस्तदा आत्मघात्यादिभ्यः पृथक् न, किंतु तदन्तर्गत एव । तथा च यो गुणानुवादे विरक्तः स आत्मघात्यादीनां पञ्चानामन्यतम एव ज्ञेय इति भावः । आत्मघातीत्यादिपदत्रयं विशेषणत्रयस्यार्थः । निर्दुष्टान्तःकरणै-

---

१ पतेदित्यपि पाठः ।

पशुस्त्रीव्यतिरिक्तश्चेद्विरक्तो न ततः पृथक् ॥ ३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

द्विपदां चतुष्पदां च पशुत्वे सिद्धे अवैधप्रकारेण तद्घातिन आत्मघातित्वं स्वारसिकम् । तथा एकादशस्कन्धीयेषूक्तं चमसवाक्येषु 'कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिन'इत्यादिना, 'ये कैवल्यमनुप्राप्ता ये चातीताश्च मूढताम् । त्रैवर्गिका ह्यक्षणिका आत्मानं घातयन्ति ते', 'एत आत्महनोऽशान्ता अज्ञाने ज्ञानमानिन' इत्यन्तेन कर्मजाड्यान्निन्दितार्थरत्या च तेषामप्यात्मघातित्वं सिद्धम् । षर्हिषदुपाख्यानश्रवणेन राज्ञापि तेषां तथात्वं ज्ञातं, तदभिसन्धाय त्रिविधसङ्ग्रहार्थं पशुघ्नपदमेव राज्ञोक्तं ज्ञेयम् । यदि तु 'श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र! नृणां सन्ति सहस्रश' इत्यादिद्वितीयस्कन्धारम्भवाक्यानुरोधान्निर्बुद्धिरपि गुणानुवादरतिशून्यत्वेनाद्रियते तदा तु हन्तीति घ्न इति घञर्थे कं विधाय तेन त्रिविधानात्मघातिनः सङ्गृह्य पशुसहितो घ्नः पशुघ्न इत्येवं व्युत्पत्त्या पशुपदेन पशुं, हन्तेः सकर्मकत्वात्समभिव्याहारतोर्थतस्त्रिविधान् पशुघ्नानादाय पशुघ्नपदेन चत्वारः सङ्ग्राह्याः । किञ्चात्र पुमानितिपदेन पशुघ्नव्यतिरिक्तानां पुंसां श्रवणाधिकारबोधनात् स्त्रीजीवोपि श्रवणाधिकारशून्यत्वेन बोध्यते । स च मायापरिगृहीतः सूक्ष्मदेहविशिष्टो ज्ञेयः । यो गीतायामासुरीसम्पत्तियुक्त उक्तः । एवमेते पञ्चापि कारिकया सङ्गृहीताः । तथा चायमन्वयः--आत्मघाती कर्मजडो निन्दितार्थरतः सदा विरक्तः ततः पृथक् चेत् पशुस्त्रीव्यतिरिक्तो नेति बोध्यः । अत्र यत्पशुस्त्रियौ त्रिभ्यो भिन्नतयोक्तौ

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दोषेणात्मानं हन्तीत्यर्थः । **पशुस्त्रीव्यतिरिक्त** इति पुमानितिपदस्यार्थः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

अस्मिन्मूलश्लोके 'कः पुमान्विरज्येते'ति पुंपदेन पुमान्न विरज्येत स्त्री तु विरज्येतेत्यर्थः स्फुटितः । स्त्रीत्वपशुत्वे च न देहगते भगवद्गुणानुवादवैराग्यकारणे, "मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गति"मित्यादिवाक्यात् । कुन्तीप्रभृतिस्त्रीणां भक्तत्वस्मरणाच्च । मनुष्याधिकारकं शास्त्रमिति सर्वतन्त्रसिद्धान्ताद्देहपशूनामसम्भावितत्वात् । अतो जीवधर्मावेव स्त्रीत्वपशुत्वे विवक्षिते । अत एव 'पुमान्विरज्येते'त्यस्य व्याख्याने 'ये पश्ववताराः स्त्र्यवतारा' इत्यादि व्याख्यातमाचार्यैः । अतः स्त्रीजीवानां पशुजीवानां च भगवद्गुणविरागः ।

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

गीयमानान्निवृत्तो दुष्टान्तःकरण एव भवतीत्यन्तःकरणदोषेणात्मानं हन्तीत्यर्थः । **पशुस्त्रीव्यतिरिक्त** इति पुमानितिपदस्यार्थ" इति व्याचख्युः । एवं भवौषधान्मोक्षसाधनाद्गुणानुवादाद्विरक्तः कर्मजड एव । श्रोत्रमनोभिरामादनिन्द्यविषयाद्विरक्तो निन्दितार्थरत एवेति स्फुटम् । तथा च मूले 'गुणानुवादाद्विरक्तः पशुघ्न' इत्युक्तं, तस्य पशुघ्नस्य 'निवृत्ततर्षैरि'त्यादिगुणानुवादविशेषणैरात्मघात्यादिभेदेन त्रैविध्यं सूचितं, तदेव कारिकायां स्फुटीकृतम् । **पुमानिति**पदेन पशुजीवानां स्त्रीजीवानां च स्वभावत एव गुणानुवादाद्विरागो बोधितः ।

१ गुणानुवादात् । २ पूर्वोक्तेभ्यः ।

प्रथमतः फलरूपं चरित्रमेतदित्याह—**निवृत्ता** तर्षा तृड् येषाम् । तृष्णा अन्तःकरणदोषोपलक्षिका । निवृत्ताः सर्व एव दोषा येषामिति । नह्यल्पदोषवतापि भगवद्गुणा गातुं शक्याः । उप समीपे **गीयमानाद्गमनप्रयासो निवारितः** । **श्रवणानन्दत्वेन** च विषयानुभवेपि प्रयासो निवारितः । बहुवचनेनावृत्त्या निवार्यदोषनिवृत्तिरपि सूचिता । अनिवार्यास्त्वग्रे फलिष्यन्ति । स्वतन्त्रफलत्वादेव सर्वत्रागत्य गानम् । अनेन रसाभिनिवेशो ज्ञापितः । एवं वक्तुः फलरूपत्वं, श्रोतुर्दोषनिवारकत्वं चोक्तम् । चरित्रस्य फलसाधकत्वमाह—**भवौषधादिति** । भवस्य संसारस्यौषधं निवर्त्तकम् । अत उपकारस्मरणाद्गानम् । श्रोतुस्तु कर्मज्ञानभक्तिभ्य इदं परमं साधनं मोक्षस्य । औषधं हि रोगनिवृत्तौ न पुरुषव्या-

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

श्रवणानन्दत्वेनेति गानतात्पर्यम् । **अनिवार्या** इति । भगवद्विषयकत्वेन निवारयितुमयोग्याः

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तत्पशुघ्नपदस्य व्युत्पत्तिद्वयबोधनार्थम् ॥ का० ३ ॥

एवं कारिकाभिस्तात्पर्यं सङ्गृह्य श्लोकं व्याकुर्वन्ति—**प्रथमत** इत्यादि । **निवार्यदोषे**ति । ते चक्षुरादयो ज्ञेयाः । आवृत्तेस्तन्निवारकत्वं च 'परस्परं त्वद्गुणवादे'ति कर्दमस्तुतौ तृतीये स्फुटम् ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्वतन्त्रेति । चरित्रस्य फलरूपत्वमाभासे पदस्यार्थ उक्तः सोनेन समर्थित इत्येवकारः । दोष-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तत्र जीवे स्त्रीत्वं तु विषयासक्तिहेतुप्रकृतिपरवशत्वम्, 'स्त्रीजीवाः प्रकृतिपरवशा' इति तत्त्वदीपप्रकाशात् । अत एवोक्तं गीतासु 'राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता' इति । एवं च तेषां प्रकृत्यधीनतया प्रकृतेः संसारैकसाधकतया गुणानुवादे युक्तो विरागः । पशुत्वं सर्वत्र विवेकराहित्यम्, 'श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः । न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रज' इत्यत्र तथा निर्णयात् । एवं स्त्रीजीवपशुजीवयोर्गुणानुवादवैराग्यम् । तत्र लौकिकचातुर्यवत्त्वे सति पारमार्थिकसाधनशून्यत्वं स्त्रीजीवत्वम् । लौकिकालौकिकचातुर्यशून्यत्वं पशुजीवत्वमिति विशेषः । मूले **विना पशुघ्नादि**त्यनेन आत्मघातिकर्मजडनिन्दितार्थरतानां ग्रहणम् । तथा हि, अपगता शुक् यस्मादित्यपशुक् आत्मा, तं हन्तीति तथा, आत्मघाती । तल्लक्षणं तु पारमार्थिकसाधनविवेकादिवत्त्वे सति भगवदानन्दाप्तिसाधनशून्यत्वम् । 'मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महे'ति भगवद्वाक्यात्सोपि विरज्येत । पशून्हन्तीति पशुघ्नः, केवलसकामत्वेन श्रुतितात्पर्यभ्रमात्परप्राणघाती **कर्मजडः**, 'नानाकामो यथा भवानि'तिनारदवाक्यात् । एवंभूतोपि चरित्राद्विरक्तो भवति । किञ्च, पशून्हन्ति अविहितप्रकारेण जिह्वालौल्येन पशून्हन्ति स पशुघ्नः, 'देवसंज्ञितमप्यन्ते कृमिविड्भस्मसंज्ञितम् । भूतध्रुक्तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यत' इतिवाक्यात्, 'स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खल' इति निन्दितत्वाच्च । स पशुघ्नो ह्यत्यन्तनिन्दित इति निन्दितार्थरतोपलक्षको भवति । तथा सति निन्दितार्थरतोपि विरक्तः स्यादित्यर्थः । एभ्यः पञ्चभ्यो भिन्नः सर्वथा न विरज्यत इति सर्वसदुपादेयतया समस्तसाधनोत्कर्षः प्रतिपादितो मूले, तथैवाचार्यवर्यैरनया कारिकया विशदीकृतः ॥का० ३॥

पारमपेक्षतेऽन्तःप्रवेशनातिरिक्तम् । अत्र चान्तःप्रवेशः श्रवणद्वारा । अतः फलत्वसाधनत्वे एव यद्यपि वक्तव्ये, तथापि श्रवणस्य प्रविष्टग्राहकमनसश्च यदि सुखकरं न भवेत्तदा पूर्वोक्तं न सम्भवतीति जघन्यत्वेपि विषयत्वेन पश्चान्निरूपयति—**श्रोत्रमनोभिरामा**दिति । श्रोत्रं मनश्चाभितो रमयतीति । प्रविष्टमेव तथा करोतीति ज्ञातव्यम् । अनिवर्त्य-दोषेण चाप्रवेशः । उपेत्यप्राप्तिदोषो निवारितः । तृष्णाभावेन धनापर्णदोषः । गानेन शब्दमाधुर्यम् । जन्ममरणदुःखस्य बहुधानुभूतत्वात्तन्निवारकमौषधमत्यादरेण सेव्यम् । कर्णाकटुत्वं परिणाममनोहरत्वं चोक्तम् । परलोकमभिव्याप्य रमयतीत्यभिशब्दार्थः । एवं स्वरूपगुणकार्यैश्चरित्रस्योत्कृष्टत्वमुक्त्वा सम्बन्धतोऽपि तस्योत्कर्षमाह—**उत्तमश्लो**केति । उत्तमैः श्लोक्यन्ते ये गुणाः, उत्तमश्लोकस्य वा माहात्म्यख्यापकास्तेषामनुवादः कथनं यत्रेति वा भागवतादिरूपात् । गतदोषाणामप्युत्कर्षो भगवता । भगवतोऽप्युत्कर्षज्ञा-पका गुणाः । अनुवादस्तेषामप्युत्कर्षहेतुरिति समभिव्याहारादवगम्यते । **पुमानि**ति । ये पश्ववतारास्त्र्यवतारास्तेऽत्र नाधिकारिणः । या अपि स्त्रियः श्रवणाद्यासक्तास्ता अपि निमित्तवशादेव स्त्रियः, स्वभावतः पुरुषा एव । अतः पुमान् कोपि न विरज्येत । इत

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

कामादय इत्यर्थः । **तथापि श्रवणस्येति** । आद्या प्रवृत्तिर्विषयत्वेनैवेति तथाप्रवृत्तस्याखिलपुरुषार्थसा-धकेऽर्थे प्रवृत्तिप्रयोजकं विषयान्तरसमानधर्मवत्त्वं जघन्यमेवेति तथोक्तम् । **अनिवर्त्यदोषेण** चेति

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अत्राप्यग्रे स्फुटम् । ननु कारिकायां पशूनामनधिकारकथनमसङ्गतं, तेषां श्रवणयोग्यताया एवाभावा-दित्यत आहुः—**ये पश्ववतारा** इति । तथा च स्तनपानजनकसंस्कारवद्येषां पशुत्वसंस्कारस्तेत्र गृह्यन्त इत्यदोषः । ननु स्त्रीणामनधिकारः प्रत्यक्षबाधित इत्यत आहुः—**या अपी**त्यादि । ननु वन्नर्थे कविधानं

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

निवारकत्वमिति । निवृत्ततर्षगीतचरित्रश्रवणेन स्वस्यापि तर्षनिवृत्तिर्भवतीति भावः । **अतः फल-त्वेति** । अन्तःप्रवेशस्यापेक्षितत्वादेवेत्यर्थः । **पूर्वोक्तमिति** । चरित्रस्यान्तःप्रवेशनमित्यर्थः । **उपेत्यप्रा-सीति** । मूले उपेत्युपसर्गेणाप्राप्तिरूपो दोषो निवारितः, किन्तु अनिवर्त्यं सहजासुरत्वमेव दोष इति भावः । **धनार्पणदोष** इति । 'निवारित' इति पूर्वेणान्वयः । **उत्तमैः श्लोक्यन्त** इति । उत्तम-श्लोकगुणानामनुवादः शुकादिकर्तृकं सर्गादिक्रमेणोपनिबन्धनं निवृत्ततर्षैरन्यैर्गीयत इत्यर्थः । अत एव शौनकेन शुकसंवादः पृष्टः, राज्ञापि तृतीयस्कन्धारम्भे मैत्रेयोक्तं पृष्टम् । 'तस्माद्भारते'त्यत्र श्रोतव्यविष-यतावच्छेदकधर्मनियमकथनात्तत्पुरःसरं शुकादिकृतो गुणानुवादः श्रोतव्यः । अत एव निवृत्ततर्षैरपि स एव गीयत इति भावः । आद्यपक्षेऽ**नुवादः** सर्गादिक्रमेणोपनिबन्धनम् । बहुव्रीहिपक्षे नायं विशेषः किन्तु कथनमात्रमनुवाद इत्यर्थः । **गतदोषाणामपीति** । भगवानुत्तमश्लोक, उत्तमानां गतदोषाणां स्वश्लोकनेनोत्कर्षसम्पादकः । तथा च तेषामुत्कर्षज्ञापको भगवान्, भगवत उत्कर्षज्ञापका गुणाः, गुणानामुत्कर्षज्ञापकोनुवाद इत्यर्थः । **नाधिकारिण** इति । एते स्वरूपत एवानधिकारिणः । आत्मघात्यादयस्त्रयस्तु दोषनिवृत्तावधिकारिणो भवन्त्यपीति भावः । **निमित्तवशा**दिति, तादृग्दे-हसम्पादककर्मवशादित्यर्थः । **स्वभावत** इति । जीवनिष्ठपुंस्त्ववत्य इत्यर्थः । जीवनिष्ठस्त्रीत्वपुंस्त्वे

उत्कृष्टरसस्य वैराग्यजनकस्याभावात् । निवर्तमानानां दैत्यत्वमिति वक्तुं दैत्यलक्षणपुरः-सरमाह—**विना पशुघ्ना**दिति । ये हि पशुघातिनस्ते दैत्याः । दित्युपाख्याने दैत्यानां दयाभावः स्वभावतः प्रतिपादितः । ते च नित्यं भगवत्प्रत्यनीका एवेति न तद्दोषः परि-हार्यः । दैत्यानां च मुक्तिर्दोषस्यात्यन्तनिवृत्तिख्यापनाय । आविष्टानामपि मुक्त्यभावे पुनरन्यत्राविश्य तथा कुर्युरित्याधारभूतास्तु मुच्यन्त एव । **अपुनरावृत्ति** तम एव तेषां मुक्तिः । विरक्तं दृष्ट्वाऽन्यो विरक्तो मा भवत्वित्येतदर्थमुक्तम् ॥ ४ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

सहजासुरत्वेनेत्यर्थः । **वैराग्यजनकस्येति** । गुणानुवादे वैराग्यजनकस्येत्यर्थः । दैत्यानां मुक्तिस्वरूप-माहुः—**अपुनरावृत्तीति** ॥ ४ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

संज्ञायां भवति, अत्र च घ्न इति कस्यापि संज्ञाभावात् पशुघ्नशब्दस्य द्वितीयाप्युत्पत्तिरसङ्गतेत्यत आहुः—**ये ही**त्यादि । तथा च दित्युपाख्यानसिद्धत्वात् घ्नत्वं दैत्यानां संज्ञात्वेन सिद्धमित्यदोषः । **न तद्दोषः परिहार्य** इति । गुणश्रवणविरागरूपस्तद्दोषो गुणानुवादपरिहार्यो नेत्यर्थः । ननु दैत्यानां तथामुक्तिप्रतिपादनस्य किं तात्पर्यमत्राहुः—**आविष्टानामि**त्यादि । **मुच्यन्त** इति, आविशतां निवृ-त्तत्वे मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

एकोनविंशेऽध्याये टिप्पण्यां विवृते । तदुपलक्षणेन पशुत्वादिकमपि ज्ञेयम् । **निवर्तमानानामिति** । आत्मघात्यादिपञ्चानां दैत्यत्वं साधारणधर्म इति भावः । ननु 'मन्येऽसुरा'नित्यत्र दैत्यानामपि मुक्तिरुक्तेत्यत आहुर्**दैत्यानां** चेति । तथा च कार्यार्थं मुक्तिं ददात्यपि गुणानुवादे तु नाधिकार इति भावः । अत एव 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग'मित्युक्तम् । **आविष्टानामिति** सहजासुराणां कालनेमिप्रभृतीनामपीत्यर्थः । **आधारभूता** इति । आवेशिनः कंसादय इत्यर्थः । **अपुनरावृत्तीति** । न पुनरावृत्तिर्यस्मात्तादृशतमःप्राप्तिरेव । **तेषां** देहादिविशिष्टानां सहजासुराणां **मुक्तिः** । सहजासुराणां केवलजीवानां भगवत्प्राप्तिः । 'मन्येऽसुरा'नित्यत्र तथानिर्णयात् । देहेन्द्रियादिवि-शिष्टानां तु तमःपर्यन्तमेव गमनमित्येवकारः । ततस्तमसा सङ्घातं विहाय भगवन्तं प्राप्नुवन्ति । अत एव 'कालं प्राप्य भगवन्तं प्राप्नुवन्ती'ति तत्रोक्तम् । अत्रायमभिसन्धिः । सहजासुराणां देहेन्द्रिया-दिसामग्र्या दैव्या अभावात्कालेनासुरसङ्घातं विहाय स्वरूपमात्रेण भगवत्प्राप्तिः । अन्येषां तु 'द्वया ह प्राजापत्या' इत्यत्रोक्तोभयविधसामग्रीसत्त्वात्कालेनासुरीं सामग्रीं विहाय दैव्या सामग्र्या विशिष्टमलौ-किकदेहं प्राप्य भगवता सह सर्वकामाशनम् । यथा कंसादीनामाधारभूतानां स्वयोग्यदेहप्राप्त्या स्वयोग्यलीलानुभवः । आविष्टानां कालनेमिप्रभृतीनां तु स्वरूपमात्रेण भगवत्प्राप्तिः । देहेन्द्रियादिविशि-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

श्रोत्रमनोभिरामादित्यस्याभासे **जघन्यत्वेपीति** । चरित्रीयाभ्यां गतसर्वदोषगेयत्वभवौष-धत्वगुणाभ्यां श्रवणसुखकरत्वरूपगुणस्य हीनकक्षत्वेपि तस्य गुणस्य **श्रोत्रमनोभिरामा**दिति पदेन यन्निरूपणं तच्चरित्रस्य गतसर्वदोषगेयत्वभवौषधत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । यदि भगवच्चरित्रं श्रवण-मनआल्हादकं न स्यात्तर्हि तज्ज्ञानं श्रवणं च न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

एवं चरित्रं स्तुत्वा पुण्यद्वारमात्रतां वारयितुं भगवन्तं स्तौति—**पितामहा** इति द्वाभ्यां, श्रुतदृष्टभेदेन ।

पितामहा मे समरेऽमरञ्जयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिङ्गिलैः ।
दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं कृत्वाऽतरन् वत्सपदं स्म यत्प्लवाः ॥ ५ ॥

मे पितामहाः पाण्डवाः **समरे दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं वत्सपदं कृत्वा यत्प्लवा अतरन्निति** संबन्धः । एक एव पौत्र उर्वरितः । पञ्चापि पितामहाः, त्रयो वा । क्षेत्रजेषु क्षेत्रस्य स्वकीयत्वाभावान्न बीजिनः । यत्र पुनः क्षेत्रं यथाकथञ्चित् स्वकीयं तत्फलं बीजिन एव । **समर** इति । मरो मरणं, तत्सहिते । अवश्यं युद्धे मरणमिति । तथा सति कोपि न मृत इति भगवत्सन्निधिमाहात्म्यमुक्तम् । **अमरञ्जया** भीष्मादयः । तेषाममरञ्जयः संज्ञाहेतुरिव जात इति 'संज्ञायां भृतृवृजी'त्यादिना खश् । देवानपि जयन्तीतीन्द्रपुत्रत्वादिनापि न निस्तारसम्भावना, देवदत्तशस्त्रैश्च न प्रतीकारः । न च तेषां कदाचिदपि अमरञ्जयत्वं गच्छतीत्याह—**देवव्रतेति** । देववत् सत्यसङ्कल्परूपं व्रतं यस्य । अनेन भीष्मस्य स्वधर्मत्याजनसामर्थ्यमपि तेषां जातमित्युक्तम् । **देवव्रतो** भीष्मस्तथात्वेन प्रसिद्धः । अन्येपि द्रोणादयस्तथा । देवव्रताद्या ये अतिरथाः । स चेदाद्यः, तद्रूपा एवान्ये । तथाभूता अप्यतिरथा अलौकिकसर्वसामर्थ्यातिशययुक्ताः । 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृत' इतिवाक्यात्तद्भक्षकस्ततोऽप्यधिकः सहस्रांशेन । अनेन

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पितामहा इत्यस्याभासे **पुण्यद्वारमात्रतामिति** । अग्रे हि भगवान् साक्षादेव भक्तदुःखं निवारितवान्न तु केनचिद्द्वारेणेत्युच्यते । तेन तच्चरित्रेपि साक्षात्पुरुषार्थसाधकत्वं, न तु पुण्यद्वारेति ज्ञापितं भविष्यतीति तथेत्यर्थः । क्षेत्रं पाण्डोः, **बीजिनो** धर्मेन्द्रादयः । एकस्वामिकक्षेत्रजत्वेन पञ्चापि । एकक्षेत्रजत्वेन तु त्रय एव पितामहा भवन्ति । **स्वधर्मत्याजनसामर्थ्यमपीति** । भगवदिङ्गितकरणं देवव्रतं, तद्विरुद्धं तद्दैत्यव्रतम् । तथा च देवव्रते भीष्मे तिमिङ्गिलत्वं दैत्यव्रतं कौरवैः

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

पितामहा इत्यस्य **टिप्पण्याम्** । राजपितामहेषु पञ्चत्वत्रित्वे उपपादयितुमाहुः—**क्षेत्रमि**त्यादि । **सुबोधिन्यां** टिप्पण्युक्तदिशोक्तसंख्याकेषु पितामहत्वं कथमित्यत उपपादयन्ति—**क्षेत्रजे**ष्वित्यादि । बुधे व्यभिचारमाशङ्क्य समादधते—**यत्रे**त्यादि । तत्र ताराया-श्चन्द्रनिगृहीतत्वेन चान्द्रीत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

ष्टानां तु तमःपर्यन्तगतिरेवेति 'तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेत'मितिश्रुतेः कालरूपतमसः परो भगवानिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ **पितामहा** इत्यत्र । **यत्प्लवा अतरन् यश्च जुगोप तस्य वीर्याणि वदस्वेति** तृतीयश्लोकेनान्वयः । **म** इत्येकवचनस्यार्थमाहुरेक एवेति । **यथाकथञ्चिदिति** द्रव्यादिदानेपीत्यर्थः ।

---

१ किमिति क. ग. च. छ.

तत्समुद्रे पतितस्तत्रत्योपि न जीवति, विजातीयस्य का वार्तेत्युक्तम् । तेषां दैत्यावेशेनातिक्रूरत्वाज्ज्ञातिघाताय तथोक्तम् । ततः सम्बन्धित्वेन पितामहत्वेन वा त्यक्ष्यतीति निवृत्तम् । अविचारश्चोक्तः । गिलनेनास्थ्यादीनामिव सर्ववंशनाशकत्वं च । बहिःस्थितमपि ते मारयन्ति, किं पुनः स्वसेनापतितमिति समुद्रत्वम् । अत एव दुरत्ययं, साधनघातकत्वान्मकरादेः । कुरुवंशोद्भवाश्च नार्वाङ्निवर्तन्ते । **सैन्यसागरमिति** । चेतनसागरत्वेन स्वरूपतो नाशकत्वमुक्तम् । महानौकादिसाधनानामपि दुःखेनातिक्रमोतिक्रमणं यस्य । यो भगवान् प्लवो येषामिति । भगवतोल्परूपेण सन्निधिमात्रेण रक्षकत्वम्, अयुद्ध्यमानत्वात् । मनःशङ्कानिवृत्त्यर्थं **वत्सपदं कृत्वेति** । तुच्छकरणतरणयोर्भगवदाश्रयत्वमेव हेतुः । गीतायां भीष्मादिमरणज्ञानात्तुच्छकरणम् । तथापि सम्यगाश्रयणाभावात्पाण्डवानां पिपीलिकात्वमेव, स्वदृष्ट्या भगवान् गृह्यत इति । भगवद्भावे कथमेवं स्यात् । तेषामवस्थापनात्तुच्छकरणम् । उभयमलौकिकं सकृदेव जातमिति । अन्ततस्त्रयाणाममारणाद्वत्सपदम् । द्विधा विदीर्णो मुखस्थानीयोऽश्वत्थामा, वारद्वयमपकारकरणात् । प्लवमारुह्य तीर्णं तीर्णं समुद्रांशं शोषयन्तोऽन्ते किञ्चित्स्थापयित्वोत्तीर्णा इत्यर्थः । कीर्तेरपि प्राप्तत्वात्तत्कर्तृत्वम् । इदमत्यन्तमलौकिकम् । एवमेव पूर्वपूर्वसंसारमपि शोषयित्वा भगवत्सेवामात्रं

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

संपादितमिति तेषां कौरवाणां तथासामर्थ्यं जातमित्यर्थः । इदमतिसामर्थ्यमिति भावः । **सैन्यसागरपदतात्पर्यमाहुर्बहिःस्थितमपीति** । सैन्यस्था हीतस्ततः स्वसेनाबहिःस्थितं मारयन्ति, न तु स्वसेनाम् । समुद्रस्थास्तु स्ववृन्दमध्यस्थमपि । इह चोभयरूपत्वमुक्तम् । तेनोक्तकैमुतिकन्यायसूचनाय सैन्यत्वं समुद्रत्वं चोक्तमित्यर्थः । पोतमपि गिलन्तीति साधनघातकत्वम् । **चेतनेति** । जलात्मकः समुद्रः, स स्वयं न मारकोऽचेतनत्वात्, किन्तु तत्स्थाश्चेतनाः । इह समुद्रस्यैव चेतनत्वात् स्वस्वरूपेणैवान्यनाशकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । प्लवत्वोक्तितात्पर्यमाहु**र्भगवत** इत्यादिना । प्लवो हि समुद्रात् स्वल्पतरस्तत्स्वरूपानन्तःपाती च । स्वाश्रयणमात्रेण तारको, न तु मकरादिनिवारणे स्वक्रियावान्, एवं भगवानपि पाण्डवसैन्यमशेषं रक्षितुं नोद्यतः, तदा बृहद्रूपः स्यात्, किन्तु पाण्डवानेव रक्षितुम् । अतोल्परूपत्वमयुद्ध्यमानत्वात्तदनन्तःपातित्वम् । **तथापि सम्यगि**त्यादि । उक्तसागरं वत्सपदमकुर्वन्नित्येतावतैव चारितार्थ्ये प्रभोः प्लवत्वनिरूपणं तत्तरणोक्तिश्च निरर्था । वत्सपदे मज्जनासम्भवेन प्लवानपेक्षणादित एव तरणस्याप्यसम्भवादुल्लङ्घनस्यैव तत्र सम्भवादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः—**तथापीति** । वत्सपदे तासामेव मज्जनसम्भवात् प्लवतरणोक्त्या तेषां तथात्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः **सम्यगि**त्यादि । तत्रापि हेतुः **स्वदृष्ट्येति** । स्वसाम्येनेत्यर्थः । लौकिकदृष्ट्येति वा । भगवत्त्वेन भगवति ज्ञाने वत्सपदे मज्जनसम्भावना न स्यादित्याहुः—**भगवद्भाव** इति । ब्रह्मास्त्रदर्शन उत्तरावच्छरणगमनमेव स्यान्न शस्त्रग्रहणम् । तदा चक्रेण प्रभुणा चेन्न रक्षिताः स्युस्तदा स्वसामर्थ्यस्याप्रयोजकत्वान्नाश एव स्यात् । इदमेव मज्जनरूपम् । स्वसामर्थ्येनास्माकं जय इत्यभिमानेन हि तदा शस्त्रग्रहणम् । एवं सति पूर्वमपि प्रभुणैव रक्षितत्वेन तदुपकाराज्ञानान्माहात्म्याज्ञानाच्च क्षुद्रत्वमेव तेषु

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तेषामवस्थापनादिति, अश्वत्थामकृपकृतवर्मणामित्यर्थः । **उभयमिति** त्रयाणामवस्थित्या तुच्छत्वं, अश्वत्थामनिर्मुक्तपञ्चसायकेभ्यः सुदर्शनेन रक्षया तत्तरणं चेत्यर्थः । **सकृदेवेति** एकप्रक्र

संसारपदार्थपरिग्रहं स्थापयित्वा पारस्थितं भगवन्तं भगवदाश्रयाः प्राप्नुवन्तीत्युक्तम् ॥ ५ ॥

एवं श्रुतमाहात्म्यमुक्त्वा दृष्टमाहात्म्यमाह—द्रौण्यस्त्रेति ।

द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानाम् ।
जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च मेयः शरणं गतायाः ॥ ६ ॥

सर्वथा पाण्डवाशक्तौ स्वयमपि कृतवानिति वदन् स्वस्मिन् कृपातिशयमप्याह । माहात्म्यमारणेपि पितृनाम्ना द्योतिते । द्रोणो ह्यस्त्रविद्यायां मूलभूतः । पितृमारणं चाप्रतीकार्यं वैरम् । तस्य चानिवर्त्यब्रह्मास्त्रेण विप्लुष्टं विशेषेण दग्धमिदं मम शरीरम् । अर्जुनस्य वैष्णवत्वाद्वंशात्मकं बीजभावावशिष्टमत एव सन्तानबीजम् । कुरूणामपि मुक्तिदानाद्वंशाभावे न मुक्तिरिति कुरुपाण्डवानां ग्रहणम् । कुरुभिः सहिताः पाण्डवाः कुरुपाण्डवाः । कौरवाः पाण्डवाश्चेतिपक्षे 'जनपदे लुबि'तियोगविभागाल्लुप् । अन्तर्बीजमात्ररूपेण स्थितं देहं दग्धैरप्यंशैरदग्धभावनयाऽन्यथाप्रतीतैः सह जुगोपेत्यर्थः । दाहानन्तरं रक्षणमशक्यम् । दाहो धर्मरक्षार्थः । मोक्षे प्रतिबन्धाभावार्थश्च । इदमित्यविकलत्वायाङ्गुल्या निर्देशः । मदङ्गमिति स्वानुभवो दर्शितः । सन्तानस्य वंशस्य बीजमिति

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पिपीलिकात्वम्॥५॥ **द्रौण्यस्त्रे**त्यस्य विवरणे **अर्जुनस्ये**त्यादि । सर्वात्मना गर्भदाहे गोप्यस्याभावाद्गोपनासम्भव इति गोप्यमंशमाहुः—**अर्जुनस्ये**त्यादिना । स्थूलांशे दग्धेऽप्युक्तबीजत्वांशात्मको धर्मस्तु वैष्णवांशत्वात् स्थित एवेति दग्धानप्यंशान् स्वसामर्थ्येनादग्धान् भावितवानिति तैः सहभूतं बीजभावं जुगोपेत्यर्थः । **योगविभागा**दिति । 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञि'तिसूत्रप्राप्ताञ्प्रत्ययस्य लोपस्तु 'जनपदे लुबि'तिसूत्रेण भवति । इह कुरुशब्दस्य जनपदावाचित्वेऽञो लोपासम्भवादेवं प्रयोगासम्भव इत्याशङ्क्य तत्सम्भवप्रकारमाहुः—**योगविभागा**दिति । जनपदशब्दे विभक्ते कृते, लुबित्येतावन्मात्रं सूत्रमिति जनपदावाचित्वेपि तत्प्रत्ययलोपात्तथाशब्दसिद्धिरित्यर्थः । **अन्यथाप्रतीतै**रिति । पूर्वं दग्धत्वेन प्रतीतानामदग्धत्वेन प्रतीतिरन्यथाप्रतीतिः । **धर्मरक्षार्थ** इति । वेदमन्त्रेणाधिष्ठापितब्रह्मरूपदेवताकं हि ब्रह्मास्त्रम् । तत्कार्यस्य भगवता प्रतिबन्धे भगवतो वेदमार्गरक्षकत्वलक्षणो धर्मो गच्छेदिति तथा । एतेनादाहेऽपि प्रभौ सामर्थ्यं सूचितम् । **मोक्ष** इति । वेदमन्त्राधिष्ठिता देवता

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

द्रौण्यस्त्रेत्यत्र **अर्जुनस्य वैष्णवत्वा**दिति । नरांशत्वेन वैष्णवत्वात् । ननु दृष्टमाहात्म्ये वक्तव्य एतस्य देहविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—**कुरूणामपी**ति । भीष्मादिसदृशानां भक्तानामसंन्यस्तानां, **ग्रहण**मिति वंशसद्भावार्थं ग्रहणम् । तथा चेदं देहरक्षाप्रयोजनमपि स्वयं ज्ञातमितिबोधनायेदं विशेषणमित्यर्थः । अत्र कुरुशब्दात्केवलमपत्यप्रत्ययं कृत्वा द्वन्द्वे कृते तेषां मुक्तिप्राप्तिरूपोर्थो न सिद्ध्यति, वंशस्य लोकप्राप्तिमात्रसाधनतायाः शास्त्रेषु स्मरणात् । प्रकृते तु मुक्तिरप्य-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

एवेत्यर्थः । वत्सपदसादृश्यं विवृण्वन्ति—**अन्तत** इति ॥ ५ ॥ **द्रौण्यस्त्रे**त्यत्र बीजं देहं जुगोपेत्यस्य देहनिष्ठं बीजत्वं जुगोपेत्यर्थः, 'सविशेषणे ही'तिन्यायेनेत्याशयेन 'बीजभावं जुगोपे'ति**टिप्पण्या-**

---

१ अत्यशक्यमिति क. ख. ग. घ. ठ. २ संरक्षणार्थं इति ख. ग. ङ. ज. झ. ञ. ट. ठ.

तदानीं रक्षायामिदानीं चारक्षायां हेतुः । कुरुवंशोद्भवा ये पाण्डवा इति मूलतो भक्तत्वम् । कुक्षिंगत इति प्रकारान्तरेणान्यतो रक्षाभावो दर्शितः । आत्तचक्र इति तत्त्वसहितं स्वस्वरूपं दर्शितवान् । उत्तरत्र ध्यानार्थ इत्युपकार उक्तः । न तु चक्रेण रक्षा, अस्त्रतेजो-

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

हि स्वकार्यं कृत्वा निवर्तते । तदकरणे तदनिवृत्त्या मोक्षप्रतिबन्धः स्यान्मर्यादामार्गे इति तदभावार्थं तथेत्यर्थः । **तत्त्वसहित**मिति । 'तेजस्तत्त्वं सुदर्शन'मितिवाक्यादिति भावः । इह चक्रपदं भगवति स्थितानां सर्वेषां तत्त्वानामुपलक्षकम् । तानि तु द्वादशे स्कन्धे, 'अथेममर्थं पृच्छाम' इत्युपक्रम्य, 'तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः । अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथा च यै'रिति शौनकेन पृष्टः सूतो 'नमस्कृत्य गुरून् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपी'त्युपक्रम्य अङ्गादीनि पूजायां येन रूपेण ध्यायन्त्याचार्यास्तानि रूपाण्यवदत् । तथा चात्र ध्यानार्थमेव तथाप्रदर्शनमिति साधूक्तम्—**उपकार** इति । रक्षार्थं

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

भिप्रेता पूर्वस्कन्धानुसारात्, 'यास्यन्त्यदर्शनमलं बलभीमपार्थव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीय'मितिवाक्याच्च । अतः कुरुशब्दात्पूर्वमपत्यप्रत्ययं विधाय ततो बहुत्वविवक्षायां 'तद्राजस्य बहुष्वि'त्यनेन तल्लुकं विधाय तत 'ओरञि'त्यनेनादूरभवार्थेऽञ्प्रत्ययं विधाय तस्य च लुपं विधाय तादृशः कुरुशब्दो द्वन्द्वविग्रहे निक्षेप्तव्यः । तथा सति केषाञ्चित्कुरूणां लोकप्राप्त्या केषाञ्चिच्च मुक्तिप्राप्त्या, लोकबोधकानि 'धृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः । ऋद्धिमन्तो महात्मानः शस्त्रपूता दिवं गताः' इत्यादिजातीयकानि स्वर्गारोहणपर्ववाक्यानि, तथा मुक्तिबोधकानि 'सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले' इतिप्रथमस्कन्धीयवाक्यं, 'ये लोका मम विमलाः सकृद्विभात्तु ब्रह्माद्यैः सुरऋषभैरपीप्स्यमाणाः । तान् क्षिप्रं व्रज सततोऽग्निहोत्रयाजिन् मत्तुल्यो भव गरुडोत्तमाङ्गयान' इतिद्रोणपर्वीयं भूरिश्रवसं प्रति भगवद्वाक्यं, तादृशान्यन्यानि च वचनानि सङ्गच्छेरन् । अन्यथा तु कुप्येरन्निति सर्वसामञ्जस्यार्थमाहुः—**कुरुभिरि**त्यादि **लुबि**त्यन्तम् । तदेतन्न विग्रहवाक्यं, किन्त्वर्थकथनमात्रमित्यभिसन्धाय प्रभुचरणा व्याकुर्वन्ति—**जनपदशब्दा**दित्यादि । अत्रेतिशब्दः प्रकारवाची । **अञ्प्रत्ययस्ये**ति । अञ्प्रभृतिप्रत्ययस्य, **लोप** इति । 'तद्राजस्य बहुष्वि'त्यनेन सूत्रेण भवतीति शेषः । **तु**शब्दः पुनरर्थकः । तथा च 'जनपदशब्दात् क्षत्रियाद'ञित्येवंप्रकारकसूत्रप्राप्तस्याञ्प्रभृतिप्रत्ययस्य लोपः 'तद्राजस्य बहुष्वि'त्यनेन सूत्रेण भवति । तु पुनः अदूरभवार्थस्याणपवादस्य 'ओरञि'तिसूत्रेण जातस्याञो लोपो 'जनपदे लुबि'तिसूत्रेण भवतीति योजना । यदि तु भाष्ये लक्ष्यैकचक्षुष्कतापक्षस्यैवादरणाद्द्रोणपर्वणि भूरिश्रवसो बाहुच्छेदावसरे 'एवं तु मनसा पार्थं पूजयामास कौरव'मिति, अग्रे च 'स मोघं कृतमात्मानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरव' इति पूजागर्हयोः सापिण्ड्यप्रयुक्ततया तत्रापत्यप्रत्ययदर्शनादेवमन्यत्रापि दर्शनाच्च लक्ष्योपलब्धौ उत्सर्गस्याञोऽप्यङ्गीकारे न किञ्चिद्बाधकमित्यङ्गीक्रियते, तदा तु 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञि'तिसूत्रप्राप्ताऽञ्प्रत्ययस्य लोप' इत्यन्तं यथाश्रुतमेव व्याख्येयम् । शेषं तु पूर्ववदेव योजनीयम् । अदूरभवस्याञो लोपः कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः—**इह कुरुशब्दस्ये**त्यादि । अर्थस्तु स्पष्टः । अत्रादूरभवत्वं भक्त्यतिशयेन बोध्यं, न तु वंशनैकट्यात् । तस्यान्येष्वपि तौल्यात् । न च देशानुवृत्त्या चेतनवाचकात्कुरुशब्दादञोऽभावः शङ्क्यः, 'अदूरभवश्चे'त्यतः पूर्वसूत्रत्रय एव काशिकायां तदनुवृत्तेरङ्गीकारात् । 'अदूरभवं नगर'मित्युदाहरणाच्च । एवञ्च

दूरीकरणं वा । अत ए'वास्त्रतेजः स्वगदये'त्यनेनाविरोधः । कालनिग्रहार्थं वा चक्रग्रहणम् । अत एवं भगवति सानुभावे निवृत्ते तच्चक्रं परिभ्रान्तमितीदानीमियमवस्था । मातुर्मेयो ज्ञेयः । चकारान्ममापि । शरणं गतत्वाद्दर्शनं, कुक्षिप्रवेशोपि । माहात्म्यस्यानुभूतत्वाद्भवदुक्ते विश्वासो भविष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

एवं स्वस्य भगवच्छ्रवणाधिकारं बोधयित्वा पूर्वपृष्टं भगवच्चरित्रं पुनः प्रकारान्तरेण फलसाधकमिति वदन्ननुवदति—**वीर्याणीति** ।

वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः ।
प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ॥ ७ ॥

केचिदिमं प्रश्नं पूर्वस्माद्भिन्नमाहुः—यच्चरित्रं मानुषभावेन कृतं सर्वजनीनं, तत्पूर्वं पृष्टम् । यत् पुनरवतारसम्बन्धरहितं वरुणलोके गत्वा नन्दादिविमोचनरूपं वैकुण्ठप्रदर्शनादिरूपं वा तत्पुनःप्रश्नविषयमिति । तथासत्यस्य चरित्रस्यामृतत्वसम्पादकत्वं वक्ष्यमाणं फलं भवेन्नान्यस्येति चिन्त्यम् । तस्य कृष्णस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिर्भेदेन पुरुषरूपैः कालरूपैश्चामृतं मृत्युं च प्रयच्छतः पुरुषोत्तमस्यैव मायामनुष्यस्य वदस्वेति सम्बन्धः । अनेन भगवतात्रावतारे रूपद्वयं प्रदर्शितं मूलरूपमवताररूपं च । इदमेव मूल-

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

चक्रोक्तावग्रिमोक्त्या विरोधः स्यान्न तूक्तरीत्यामित्याहुरत **एवेति** । **कालनिग्रहार्थं** चेति । चक्रं मारकत्वेन कालरूपम्, तद्धृत्वा तिष्ठतीति तन्न स्वकार्यकरणक्षमं भवतीति तथा । चक्रपदोपादानतात्पर्यान्तरमाहुरत **एवेति** । दग्धस्यापि पूर्वभावसम्पादनेन जीवितसम्पादनमनुभावः । तादृशो भगवान् पूर्णे गर्भे प्रयोजनाभावात्ततो निवृत्त इति सोऽनुभावोऽपि निवृत्तः । अन्यथा भगवता रक्षित इति कालादेरपि भयाभावादयं देहो नित्य एव स्यात् । तथा च चक्रं भ्रमणशीलमिति व्याघुट्य मत्परितो भ्रमणं कृतवदिति कालाधीनत्वं सम्पन्नमितीदानीं न जीवनसम्पत्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ **वीर्याणी**त्यत्र **अनेने**त्यादि । वारद्वयं वीर्यप्रश्नकथनेनेत्यर्थः । यदुवंशे वंशसंबन्धिकार्यकरणार्थं प्रद्युम्नांशेनावतीर्य वीर्याणि कृतवानिभमल्लकंसमागधादिवधरूपाणि प्रवयसामपि यौवनं यदूनां द्वारकानयनवैदर्भीहरणादिरूपाणि चेति । 'तत्रांशेनावतीर्णस्ये'त्यनेनावताररूपं निरूपितम् । 'वीर्याणि तस्ये'त्यनेनोक्तरूपद्वयमुक्तफलदाने[1] वाशीवत् करणभूतं यस्य तन्मूलभूतं रूपं निरूपितम् । **अखिलदेहभाजामिति**-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

निवृत्तायां तदनुवृत्तौ तददूरभवेषु चेतनेष्वप्यज्ञः प्राप्तिर्निराबाधा । किञ्च 'नद्यां मतु'बित्यनेन विहितस्य मतुप इक्षुमतीवेत्रवतीत्यादौ नद्यभिमानिन्यपि यमुनागङ्गादिवत्प्रसिद्धेश्च कुरुशब्देपि तथाङ्गीकारे बाधकाभावादिति दिक् ॥ ६ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मुक्तम् ॥ ६ ॥ **वीर्याणी**त्यस्याभासे **चरित्रमिति** । वीर्यमपि चरित्रविशेष एवेति भावः । **प्रकारान्तरेणेति** । अनवतारसामयिकजीवोद्धारप्रकारेण । फलसाधकत्वं पूर्वमुक्तं, चरित्रस्य तथात्वोक्तावपि वीर्याणामपि तद्विशेषत्वात्तेषामपि तत्फलसाधकत्वमुक्तं भवति ।

[1] पुरुषकालरूपात्मकम् । [2] मृत्य्वमृतयोरित्यर्थः ।

रूपमिति तन्माहात्म्यं वा । तस्येति रूपान्तरव्युदासाय । माहात्म्यज्ञानाय वीर्याणीति । अखिलेति प्रकारान्तरव्युदासाय । न हि केषामपि भगवद्व्यतिरेकेणान्यस्मान्मृत्युरमृतं वा भवति । देहभाजामिति आत्मत्वेऽपि निमित्तवशात्तेषां तथाकरणमिति सूचितम् । पुरुषरूपाणि मत्स्यादीनि, कालरूपाणि विषया इति केचित् । भगवद्ध्यानरूपाणि पुरुषरूपाणीत्यन्ये । कालरूपाण्याब्रह्मरूपतृणस्तम्बरूपाणि । यद्यपि सर्वाण्येव रूपाणि भगवतस्तथाप्यन्तर्बहिर्भेदकृतो विशेषोऽयमित्याह—अन्तर्बहिरिति । अतः कथमपि साधनैर्बहिर्मुखा मृत्युमेव प्राप्नुवन्ति । अन्तर्मुखास्त्वमृतमेव । तथात्वे तस्य किं सामर्थ्यं, किमन्तर्बहिष्कृतमेव, मर्यादार्थं तथेच्छा वाऽतस्तादृशस्य पराक्रमे ज्ञातेऽयं सन्देहो निवर्त्तत इति तदवश्यं श्रोतव्यम् । एतत्, गोकुलवासिनां वैकुण्ठगमने निर्णीतं भविष्यति । मानुषभावे नैतत्सम्भावितमितिशङ्काव्युदासायाह—मायामनुष्यस्येति । बुद्ध्यावरिका सेति पुरुषोत्तमत्वबुद्धिमावृत्य मनुष्यत्वबुद्धिं करोतीति तया कृत्वा तथाज्ञानविषयस्येत्यर्थः । न केवलं भगवद्वीर्यकीर्तनमस्मदुपकारायैव, किन्तु कीर्तनफलं तवापि भविष्यतीत्यात्मनेपदम् । विद्वन्निति ज्ञानं सर्वत्र हेतुः ॥ ७ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पदादेतदवतारात्पूर्वमपि तेषामुक्तफलदानोक्तेस्तथात्वं ज्ञायते । एवं सत्यवतारकार्यस्य मूलरूपकार्यस्यापि करणादुभयरूपत्वमस्मिन्नवतारे ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तेन वीर्यबहुत्वसम्भावनास्तीति तत्प्रश्न इति भावः । अत्रैतदवतारवीर्यं पृच्छँस्तत्कर्तुर्यन्मूलरूपत्वमुक्तवांस्तेनास्यैवावतारस्य मूलरूपत्वोक्त्या माहात्म्यमेवोक्तवानित्याशयेन पक्षान्तरमाहुः—**इदमेवे**त्यादिना । आत्मत्वेन मृत्युदानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य समादधते— **निमित्तवशादिति** । देहभाक्त्वोक्तितात्पर्योक्तिरियम् । 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ'विति तत्त्वसूत्रात्, 'स नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छ'दित्यादिश्रुतिभ्यश्च जीवानां देहसम्बन्धः स्वक्रीडार्थमेव भगवता कृत इति क्रीडैव निमित्तं, तद्वशात्तथेत्यर्थः । **भगवद्ध्यानरूपाणी**ति । आन्तरत्वादिति भावः । **अतः कथमपी**ति । उक्तेतिपदादन्तर्मुखेभ्यो रूपद्वये नाप्यमृतदानम् । विषयपक्षे भजनोपयोगित्वेन तथात्वम् । ब्रह्मादिपक्षे भगवत्क्रीडोपयोगित्वेन विभूतिरूपत्वेन च ज्ञानात्तथात्वम् । बहिर्मुखेभ्यस्तथात्वं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अत्रामृतसाधकत्वप्रकारेण फलसाधकत्वं वदन्नित्यर्थः । व्याख्याने **अनेनेति** । **केचिदितिपक्ष** इदं ज्ञेयम् । द्वितीयपक्ष आहुः—**इदमेवेति** । 'वीर्याणि तस्ये'ति पूर्वपरामर्शितच्छब्दकथनान्न तावद्विभेदसूचनपर्यन्ताशयो राज्ञ इति भावः । **आब्रह्मरूपेति** । ब्रह्मरूपं तृणस्तम्बरूपाणि च मर्यादीकृत्येत्यर्थः । ब्रह्मपर्यन्तमिति महन्मर्यादा । तृणपर्यन्तमित्यल्पमर्यादा । तत आब्रह्मरूपतृणस्तम्बरूपं वर्तते यत्र तादृशानि कालरूपाणीत्यर्थः । अव्ययीभावानन्तरमर्श आद्यच् । प्रत्यक्षा क्रियेतिवत् । **विशेषोऽयमिति** । पुरुषत्वकालत्वरूपो विशेष इत्यर्थः । **अत इति** । द्वैविध्यस्यान्तर्बहिर्भेदमात्रकृतत्वादित्यर्थः । बहिर्मुखानां मत्स्यादिरूपाण्यपि मृत्युदातृत्वात्कालरूपाण्येव । अन्तर्मुखानां विषया अप्यमृतदातृत्वात्पुरुषरूपा एवेत्यर्थः । **निर्णीतं भविष्यतीति** । तत्र बहिर्मुखेभ्योऽप्यमृतदानाद्वितीयपक्ष एव निर्द्धारितो भविष्यतीति भावः ॥ ७ ॥

एवं भगवच्चरित्राणि पृष्ट्वा सन्दिग्धान् युक्तिविरुद्धानर्थान् पृच्छति—रोहिण्या इति पञ्चभिः ।

रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः सङ्कर्षणस्त्वया ।
देवक्या गर्भसम्बन्धः कुतो देहान्तरं विना ॥ ८ ॥

'बलं गदं सारणं चे'त्यत्र रोहिण्यास्तनयः प्रथमत उक्तः । 'वसुदेवस्तु देवक्यामि'त्यत्र 'कीर्तिमन्तमि'तिगणनायां सप्तमोऽहीश्वरो गणितः, 'सङ्कर्षणमहीश्वर'मिति । यद्यपि तत्र भगवत्प्रभाव एव कारणं, तथापि लौकिकप्रकारविषयः प्रश्नः । देहान्तरं विनेति । तस्मिन्नेव जन्मनि कथमुभयत्रोत्पत्तिः ? ॥ ८ ॥

भगवतो मथुरापरित्यागे को हेतुरिति पृच्छति—कस्मादिति ।

कस्मान्मुकुन्दो भगवान् पितुर्गेहाद्व्रजं गतः ।
क्व वासं ज्ञातिभिः साकं कृतवान् सात्वतां पतिः ॥ ९ ॥

कालादिभयनिवारकस्य शुद्धब्रह्मणो भयाभावे व्रजगमने को हेतुरिति मुकुन्दपदेन सूचितम्, सर्वेभ्यो मोक्षदाता मुकुन्दः । बृहद्वनवृन्दावनादिषु मध्ये नन्दादीन् ज्ञातित्वेन परिकल्प्य ज्ञातिभिः सह क्व वासं कृतवान्? । अथवा असज्ज्ञातिभिः सम्यग्ज्ञातिभावरहितैः क्व वा साकं सहभावं कृतवान् । भगवतस्त्ववतारः सतामेव संरक्षार्थः[1] । यतः स सात्वतां शुद्धसत्त्वे प्रतिष्ठितानामेव पतिः ॥ ९ ॥

प्रश्नान्तरम्—व्रजे वसन् किमिति ।

व्रजे वसन् किमकरोन्मधुपुर्यां च केशवः ।
भ्रातरं चावधीत्कंसं मातुरद्धाऽतदर्हणम् ॥ १० ॥

तज्जात्यनुकरणतद्भावानुकरणलीलाप्रश्नः । पूर्वोक्तानुवाद एव वा । व्रजे च वसन् किमकरोत्? कंसवधादिकं स्पष्टमपि लोके विगर्हितमिति पृच्छति भ्रातरमिति । मातुर्भ्रातरमद्धा स्वहस्तेन । मातुलस्य मान्यत्वादतदर्हणं वधानर्हम् । कस्मादिति पूर्वस्यानुषङ्गोऽत्र ज्ञेयः । व्रजे मथुरायां च के के उद्धृताः? कंसस्यापि का व्यवस्थेति प्रश्नः ॥ १० ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

क्व वासमित्यत्र अथवेत्यादि । अधुनापि 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं' 'श्रूयतां मे पित'रित्यादिवचनानामश्रवणाद्वसुदेवपुत्रत्वेन यादवत्वेन ज्ञानादेवमपि कथनं सम्भाव्यत इत्याशयेनेदमुक्तम् ॥ ९ ॥

(२) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

कस्मादित्यत्र **भगवतस्त्वि**ति । सद्रक्षार्थमवतारः । एते तु भगवज्ज्ञातिभावरहितास्तामसा न तु सन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

---

1 संरक्षणार्थं इति घ. च. ट. त.

द्वारकायां कियत्कालं स्थितवानित्याह—देहमिति ।

देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः ।
यदुपुर्यां सहावात्सीत् पत्न्यः कत्यभवन् प्रभोः ॥ ११ ॥

अत्यन्तनटोपि प्रहरमात्रं वेषं करोति, कपटमानुषवेषं कियत्कालमास्थाय स्थित इति कालप्रश्नः । तत्र स्थितस्य विशेषप्रयोजनाभावादेहं मानुषमाश्रित्येति तत्रैवोक्तम् । वृष्णिभिर्यादवैः सहेति असमानसमानतापि बहुकालमयुक्तेति सूचितम् । यदुपुर्यामिति परस्थाने वासः । अवात्सीदिति वासे न सन्देहः । लक्ष्मीसमानभाग्यं कियतीनां जातमिति पत्न्यः कत्यभवन्नितिप्रश्नः । प्रभोरित्यनेन सर्वसामर्थ्यं तस्य वर्त्तते इति सङ्गोप्य नान्यथा कथनीयमिति सूचितम् ॥ ११ ॥

अन्यदपि युक्तिविरुद्धं सोपपत्तिकं वक्तव्यमित्याह—एतदन्यच्चेति ।

एतदन्यच्च सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितम् ।
वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ श्रद्दधानाय विस्तृतम् ॥ १२ ॥

अन्यदपृष्टं सर्वं भगवत्कृतम् । म इति तदीयत्वान्ममैतदेव कृत्यमिति । मुन इति ज्ञानार्थं सम्बोधनम् । कृष्णविचेष्टितमिति स्वतन्त्रफलत्वम् । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत' इति सदानन्दः कृष्ण उक्तः । तच्चरित्रमपि सदानन्दरूपमेवेति फलत्वात् सर्वमेव वक्तव्यम् । एतन्मर्माभिज्ञस्त्वमेवेति वक्तुमर्हसि । वीर्याद्यरूपेपि केवलचरित्रेऽप्यहं श्रद्दधानः । विस्तृतमिति तादृशोपि विस्तारो वक्तव्यः । सर्वत्रैव चरित्रे चतुर्विधेपि विस्तारः । वीर्याणि, सर्वगेयचरित्राणि, अलौकिकवीर्याण्यगेयचरित्राणीति चातुर्विध्यम् ॥ १२ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

देहं मानुषमित्यत्र तत्रैवोक्तमिति । तत्रैव वृष्णिमानुषदेह एवाश्रयणमत्रोक्तमित्यर्थः । तेषु सर्वेषु भूभारराजपृतनानिरसनसामर्थ्याय भगवानाविष्टस्तिष्ठतीति तथा । वृष्णिभिः सह संव्यवहारे क्रियमाणे वृष्णिदेहेष्वाश्रयणसंभवादपि तथा । एतज्ज्ञापनायैवाद्यश्वरण उक्तः । अन्यथा तं विनापि प्रश्नसम्पत्तेस्तं न वदेत् । एवं सति 'वृष्णिभिः सह देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि यदुपुर्यामवात्सी'दिति सम्बन्धो ज्ञेयः । अत एवाग्रे प्रभुर्वक्ष्यति 'नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत् कथञ्चि'दित्यत्र हेतुभूतं विशेषणं 'मत्संश्रयस्ये'ति ॥ ११ ॥

(२) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

एतदन्यच्चेत्यत्र **वीर्याद्यरूपेऽपी**ति । चतुर्विधस्यापि चरित्रस्यान्यस्य च **कृष्णविचेष्टितमि**ति चेष्टामात्रकथनेनानुवादादिति भावः । **वीर्याणी**ति । 'तत्रांशेने'त्यनेन वीर्याणि । 'अवतीर्ये'त्यनेन सर्वगेयचरित्राणि । 'वीर्याणि तस्ये'त्यनेनालौकिकवीर्याणि । 'रोहिण्या'

एवं द्वादशभिः प्रश्नं निरूप्य सर्वथा कथनार्थमकथने वा बाधकमाह—नैषेति ।

नैषाऽतिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ।
पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतम् ॥ १३ ॥

आर्त्तिकथनायैषेति । अप्रयोजकत्वं वारयति–अतिदुःसहेति । क्षुन्मामिति प्रमाणकथनम् । उदकत्यागः प्रकारान्तरेण देहरक्षाभावार्थः । एषा परमोत्तमाधिकारस्थितिः । उदकस्योभयनाशकत्वात् तथोक्तम् । क्षुधो भ्रातृव्यत्वश्रवणादवश्यबाधकत्वात्तदेवोक्तम् । शीघ्रकथनाय वर्त्तमानप्रयोगः । अम्भोजत्वममृतस्रावात् । कथाकथने वक्तुः परवशत्वापादकं चरित्रमिति ज्ञापयितुं च्युतमिति । पानमन्तःप्रवेशनमविस्मरणाय । इदानीमपि पूर्वोक्तकथनानुसन्धानाद्वर्त्तमानप्रयोगः । सम्भावनयेत्यन्ये । आनन्दत्वचेतनत्वद्योतनायाह–हरीति । विशेषतो दुःखनाशकत्वं तत्र प्रसिद्धमिति । विशेषतो हरिकथा अमृतमिवेत्यमृतपदे यौगिकोर्थो गृहीतः । असङ्कोचान्मुक्तिरेव फलति । अतस्त्वमेव मोक्षदातेति वक्ता स्तुतः ॥ १३ ॥

शौनकादीन् सावधानतयाभिमुखान् करोति सूतः—एतमिति ।

सूत उवाच—

एतं निशम्य भृगुनन्दन साधुवादं वैयासकिः सभगवानथ विष्णुरातम् ।
प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं व्याहर्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥ १४ ॥

परस्पराभिनन्दनेनायमर्थः स्फुरतीति तथा प्रतिपाद्यते । एतस्य प्रश्नस्य मूलत्वात् प्राधान्येन निर्देश एतमिति । पुनः पुनः प्रश्ने वक्तुरुद्वेगः सम्भवति । आक्षेपे क्रोधः । तदुभयं निरस्यति—निशम्येति । नितरां श्रुत्वा, अर्थतोभिप्रायतश्च समीचीनमिति, न तु दाक्षिण्येनेत्यर्थः । विश्वासार्थं भृगुनन्दनेति सम्बोधनम् । हेतुभूतं विशेषणं साधुवादमिति । शब्दतो वदनं वादः साधूनां वादः साधुवादः, साधवः पदार्था भगवत्सम्बन्धिनोस्मिन्नुच्यन्त इति । साधूनां वादो यस्मादिति वा । वीतरागा भगवत्कथामेव कुर्वन्तीति निरूपितप्रमेयस्य साधुवादत्वज्ञापनाय विशेषणम् । भगवद्भक्ताश्चेन्मिलन्ति तदेवं वाक्यं प्रष्टव्यमिति महता कष्टेन व्यासो भगवद्गुणप्रतिपादकमिदं शास्त्रं चकार । तस्य प्रवर्तनार्थं च शुकः प्रवृत्तः । तादृशं प्रश्नरूपं साधुवादमेवापेक्षते । महता प्रयासेन भगवन्मतप्रवर्तकत्वात् । तदाह–वैयासकिरिति । तथापि भगवच्चरित्रस्य दुर्ज्ञेयत्वात्कथमुत्तरमत आह–सभगवानिति । भगवता सहितः । तदन्तःस्थितो भगवानेवोत्तरं प्रयच्छतीत्यर्थः । नन्वेवं भगवान् स्वयमुत्तरं प्रयच्छति कथमित्याशङ्क्याह–विष्णुरातमिति । अथेति भिन्नोपक्रमे । एतावत्कालं शुकः स्वयमेवाह । इदं चरित्रं तु तत्र स्थितो भगवानेवाऽऽहेति भिन्नः प्रक्रमः । विष्णुना एतदर्थमेव रक्षितः । अन्यथा पुरुषार्थो न सिद्ध्यतीति किं रक्षणेन । श्रवणे निमग्नचित्तत्वात् प्रत्यर्चनम् । पूर्वं शुकः स्तुतः । तेन शुकोपि तमग्रे स्तौतीति प्रत्यर्चनम् । पूज्यो हि भगवान्, तद्गुणाश्च । ते चोभयत्र पूर्णा इति परस्परं पूजा । एवमेव भगवत्कथायां परस्परार्चनं शास्त्रसिद्धम्, 'येऽन्योन्यतो भागवता' इति वाक्यात् । एतावदुद्योगस्य फलमाह–कृष्णेति । अवतारचरित्रत्वेनालौकिकत्वमुक्तम् । पापस्य प्रतिबन्धकत्वान्नात्र श्रद्धा भविष्यतीत्याह–कलीति । षण्णां शोधकानां देशादीनां धर्महेतूनां चाभावाच्चरित्रमेव शोधकम् । अन्यथा युगे धर्मप्रवृत्तिर्मोक्षो वा न स्यात् । महता प्रक्रमेण समारम्भे हेतुः–भागवतप्रधान इति । भागवता एव प्रधानं यस्येति । विशेषेणाहर्तुं वक्तुमारम्भं कृतवान् । अत एव मननपरित्यागेन कथामेव कथयति, सभाजयति च तामेव[1], न ज्ञानादिकमिति भावः ॥ १४ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नैषेत्यत्र **सम्भावनयेति** । कथयिष्यतीतिसम्भावनया । वर्त्तमानसामीप्याद्वर्त्तमानप्रयोग इत्यर्थः ॥ १३ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इत्यादिनाऽगेयचरित्राणि पृष्टानीति विभेदः ॥ १२ ॥ **नैषेत्यस्याभासे बाधकमिति** भावप्रधानम् । अकथने सति क्षुधः प्राणबाधकत्व**माहे**त्यर्थः । व्याख्याने **उदकत्याग** इति । पाञ्चभौतिके शरीरेऽन्नजलाभ्यां पृथिव्यंशजलांशयोः पोषणं क्रियते, अन्यथा तेजोंऽशस्तावंशौ दहेत्तथाऽन्नाभावे केवलजलेनापि जलांशाभिवृद्ध्या तेजोंऽशसंशमनेन देहरक्षा भवति तेन प्रकारेण रक्षाभावार्थ इत्यर्थः । एषेति देहरक्षार्थं सर्वथा यत्नाभाव इत्यर्थः । **उभयनाशकत्वादि**ति । जलं क्षुत्तृषोरुभयोरपि नाशकमतो जलग्रहणे क्षुदपि न बाधेतेत्यर्थः । तर्हि विशेषात्तृष्ण बाधत इत्येव कुतो नोक्तमित्यत आहुः–**क्षुध** इति । **त्वन्मुखाम्भोजच्युत**मितिपदस्य तात्पर्यमाहुः–**आनन्दत्वे**ति । कथामृतस्यानन्दत्वद्योतनायाम्भोजसम्बन्धश्चेतनत्वद्योतनाय स्वत एव 'च्युत'मिति चोक्तमित्यर्थः । सत्त्वं तु स्वत एव कथाया इति भावः । तेन कथायाः सच्चिदानन्दात्मकत्वमुक्तमिति भावः ॥१३॥ एतमित्यत्र **नितरां श्रुत्वे**ति । यद्यप्युपसर्गसहितस्यैव श्रवणार्थत्वं तथापि श्रुत्वेत्यादिपदानि विहायालोचनार्थकशमधातुनिष्पन्नपदोक्त्याऽऽलोचनपूर्वकं श्रवणं सूच्यत इति भावः । तथा च तात्पर्यार्थोऽयमुक्तो न तु वाच्यार्थ इति ज्ञेयम् ।

शब्दतो वदनमिति । अस्मिन्पक्षे **साधूनां** पदार्थानां **वादः** कथनं यत्रेतिविग्रहः । **उच्यन्त** इति त्वर्थकथनम् । **निरूपितेति** । उत्तरे शुकेन निरूपितस्य **प्रमेयस्ये**त्यर्थः । पञ्चमीबहुव्रीहिणैतत्प्रश्नहेतुकस्योत्तरस्य वीतरागकथारूपसाधुवादत्वं ज्ञापितमिति भावः । **श्रवणे** इति । 'निशम्ये'त्यनेन प्रश्नश्रवणे निमग्नचित्तत्वं शुकस्योक्तमतः प्रश्नं सम्यग्विभाव्य **प्रत्यर्चनं** कृतवानित्यर्थः । **अवतारचरित्रत्वेनेति** । न तु प्रियव्रतादिवदावेशचरित्रमिदमित्यर्थः । **इत्याहेति** । एवमाशङ्का जायत **इति** हेतो-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

वैयासकिः सभगवानित्यस्य विवरणे **एतावत्कालं शुकः स्वयमेवाह इदं चरित्रं तु तत्र स्थितो भगवानेवाहेति भिन्नः प्रक्रम** इति । 'न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षय' इतिवाक्याच्छ्रीकृष्णमहिमा न ज्ञातुं शक्यो महर्षिणा शुकेनापि । दशमस्कन्धे तु तस्यैव कृष्णस्य चरित्रं वाच्यं तत्कथं भवतीत्याशङ्क्य सूतः समाधत्ते—**सभगवानिति** । भगवता सहितः सभगवान् । भगवदाविष्ट इति यावत् । तथा च भगवानेव शुके आविश्य दशमचरित्रं कथयतीत्यर्थः 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ

[1] तमेव ज्ञानादिकमिति छ. अ.

समानशीलव्यसनं दृष्ट्वा राजानं प्रश्नं चाभिनन्दति द्वाभ्याम्—सम्यगिति ।

श्रीशुक उवाच—

सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम ।
वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्ठिकी रतिः ॥ १५ ॥

भगवति लयात्पूर्वं स्थिरप्रज्ञतैव सर्वोत्तमा । सम्यग् व्यवसायं भगवत्कथैव श्रोतव्या, नान्यत्किञ्चिदित्यध्यवसायं प्राप्ता । ब्रह्मर्षीणामप्येतद्दुर्लभं, तव तु जातमित्याश्चर्येण सम्बोधनं–राजर्षिसत्तमेति । राजा स्वधर्मनिष्ठः, स च लौकिकः । ऋषिर्वैदिकधर्मनिष्ठः । स चासौ सन् भगवद्धर्मनिष्ठः । तत्राप्युत्कर्षो भगवदङ्गीकारात् । अत एव तवैतादृशो व्यवसाय उचित इति भावः । द्विधा च निश्चयः सम्भवति, शास्त्रार्थनिश्चयात् स्वरुच्या वा । तत्राद्यो मध्यमः । त्वं तूत्तम इत्याह–वासुदेव इति । यत् यस्मात् कथायां रतिर्जाता । सापि न चञ्चला, न केनाप्यन्यथाकर्तुं शक्या । निश्चयस्य सम्यक्त्वपोषिका रतिः ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सम्यगित्यत्र पूर्वार्द्धे व्यवसायशब्देनोक्तं निश्चयं स्तोतुमुत्तरार्द्धं वदतीत्याशयेन तदवतारयन्ति द्विधेत्यादि । द्विधा व्याकुर्वन्ति । तत्र **यस्मादित्यादि रतीत्यन्ता** एका व्याकृतिः । तथा च नैष्ठिकरतिपोषितनिश्चयवत्त्वात्त्वद्बुद्धिरुत्तमेत्यर्थः । **यज्जाते**तिपदं समस्तमङ्गीकृत्य द्वितीया व्याकृतिः **यस्मान्निश्चयादि**त्यादि । तथा च निश्चयोत्पन्ननैष्ठिकरतिमत्त्वात्त्वद्बुद्धिस्तथेत्यर्थः । पूर्वार्द्धे 'तवे'तिपदे सत्यप्युत्तरार्द्धे 'त' इतिपदं यदुक्तं ततः प्रकारद्वयेनापि राजैव स्तूयत इत्याशयेन

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्तदाशङ्कानिवर्तकं कलीतिपदमाहेत्यर्थः । **अत एवेति** भागवतप्रधानत्वादेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ **सम्यगित्यत्र भगवति लयादिति** । 'यो बुद्धेः परतस्तु स' इतिवाक्याद्बुद्धेः परो भगवान्, तत्प्राप्तेः पूर्वं ततोऽवराया बुद्धेः स्थिरतैवोचिता न तु चाञ्चल्यं, तथा सति भगवत्प्राप्तिर्न स्यादिति भावः । लयानन्तरं तु परप्राप्त्यर्थमलौकिक एव सङ्घातः प्राप्स्यत इति **लयात्पूर्वमित्युक्तम्** । **अध्यवसायमिति** । संशयाद्यवस्थासु मध्ये निश्चयावस्थां प्राप्तेत्यर्थः । **स्वरुच्येति** उत्तरार्द्धोक्तकथारत्येत्यर्थः । **यस्मात्कथायामिति** । यस्मादुत्तमत्वाद्धेतोस्तव **रतिर्जाता**ऽतो रतिज्ञापितस्वरूपसिद्धव्यवसायवत्त्वात्त्वमुत्तम् इत्यर्थः । विव्रियमाणमेवोत्तमत्वं 'यस्मा'दित्यनेन सामान्यत उक्तं, यस्माद्धूमवाँस्तस्माद्वह्निमानितिवत् । अस्मिन्पक्षे व्यवसायस्य न रतिहेतुत्वं किन्तु 'स्वरुच्ये'तिकथनाद्विपरीतमिति ज्ञेयम् । **सम्यक्त्वेति** रतिसिद्ध एव निश्चयः समीचीन इत्यर्थः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

त्वं पुरुषोत्तमे'तिवाक्यात्स्वचरित्रज्ञानस्य कृष्ण एव सत्त्वात् । 'वैष्णवानां यथा शम्भु'रितिवाक्याच्छिवस्य परमभगवदीयत्वं, 'द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्कर' इतिवाक्याच्छुकस्य शिवरूपताऽतो भगवदावेशस्तत्र युक्त एव । एतावतोऽर्थस्य सूचनार्थं मूले सकारः पठितः । अन्यथा सकारं

१ शास्त्रे उक्तं भगवद्भक्तिः कर्तव्येति-हेतोः । २ शास्त्रार्थमन्तरेणापि । ३ रतिसहितव्यवसायवत्त्वादिति क. ख. घ. ङ.

यस्मान्निश्चयाद्वासुदेवकथायां रतिर्जातेति वा । अथवा हेतुद्वयं राजाभिनन्दन एव । दुर्लभत्वं कथारतेर्वदन् कारणभूतं निश्चयमाह । साध्यसाधनयोर्निष्पन्नत्वात्सभाजनम् । प्रश्नेन चैवम्भावस्तस्याभिज्ञातोऽतोर्थात्प्रश्न एव स्तुतः ॥ १५ ॥

प्रकारान्तरेणापि साक्षात् प्रश्नं स्तौति—वासुदेवेति ।

वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषाँस्त्रीन् पुनाति हि ।
वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄँस्तत्पादसलिलं यथा ॥ १६ ॥

वासुदेवस्य मोक्षार्थत्वात् तत्सम्बन्धि यत्किञ्चिद्वस्तु तत् पवित्रयत्येव । तत्रापि कथा तत्सम्बन्धिगुणदोषाभिनिवेशजनिका । तत्रापि प्रश्नस्तज्जिज्ञासाया दार्ढ्यहेतुः । त्रीन् पुरुषान् । प्रश्नानन्तरं कश्चिद्वक्ता, कश्चिच्छ्रोता मध्यस्थः, प्रश्नकर्ता च त्रयो भवन्ति । स्तब्धचित्ततया पूर्वं वक्ता भगवद्गुणाभिज्ञोपि तूष्णीं स्थितः । तत्र भगवद्गुणेषु तूष्णीम्भावः पापादेवेत्यध्यवसीयते । प्रश्ने च यदुद्गता भवन्ति गुणास्तत्पापनाशादेव । श्रोतॄणामपि विद्यमाने पापे भगवत्प्रवणं चित्तं न भवतीति, प्रश्ने च जायत इति तत्पापनाशकत्वमपि । प्रश्नं करिष्यामीति यदा मनसि प्रश्न उद्गतस्तदा पापे विद्यमाने मुखान्न निःसरति । यदा पुनर्निःसरति तदा तस्यापि पापं नाशयतीति ज्ञायते । अतस्त्रीन् पुरुषान् पुनातीति युक्तं, तदाह–हीति । प्रश्नकर्तुः पितृपितामहादयो भविष्यन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं गणयति–वक्तारमिति । वक्तारमुत्तरस्य । पृच्छकः प्रश्नकर्ता । श्रोता मध्यस्थः । यद्यपि श्रोतृत्वं पूर्वयोरप्यस्ति, तथापि निमित्तं भिन्नमिति तदेव प्रयोजकत्वेनोक्तम् । पुरुषपदं पूर्ववत् । तत्र

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तृतीयं पक्षमाहुः—**अथवे**त्यादि । पूर्वार्द्धोक्तं हेतुद्वयं राज्ञो नैष्ठिकरत्याधारतायोग्यत्व[1] एव सम्भवतीति तद्द्वारा राजस्वरूपमेव स्तूयत इति तथेत्यर्थः । तद्व्युत्पादयन्ति **दुर्लभत्वमित्यादि कारणभूतमिति** । कथारतिकारणभूतम् । तथा च सभायां यद्यपि देवब्रह्मराजर्षयः सर्वेऽपि तिष्ठन्ति तथापि तवैव जातमिति त्वमेव सभाजनीय इत्यर्थः । एतेन सिद्धमर्थान्तरमाहुः—**प्रश्नेने**त्यादि ॥१५॥ **वासुदेवकथे**त्यत्र **पूर्ववदिति** । 'निवृत्ततर्षै'रितिश्लोके व्याख्यातपुंपदवत् । तथा च प्रश्नोपि आसुर-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अथवेति आद्यपक्षे राज्ञ उत्तमत्वे रतिसिद्धव्यवसायो हेतुरुक्तः । अस्मिन्पक्षे व्यवसायो रतिश्चेति द्वयं हेतुरिति भेदः । कार्यकारणभावस्तु 'यस्मान्निश्चया'दित्यनेनोक्त एवात्रापीत्याशयेनाहुः–**दुर्लभत्वमिति** ॥ १५ ॥ **वासुदेवे**त्यत्र **गुणदोषेति** । प्रतीतिमनुसृत्योक्तम् । लोकेपि गुणत्वेन प्रतीयमानाः पूतनामारणादयो दोषत्वेन प्रतीयमाना मातुलमारणादय, उभयोरपि यथार्थज्ञानेन भगवत्यभिनिवेशः कथया जन्यत इत्यर्थः । **मध्यस्थ** इति । साक्षिवत्प्रश्नमुत्तरं च शृणोति न तु स्वयं किञ्चिद्वदतीत्यर्थः । **पूर्ववदिति** । 'निवृत्ततर्षै'रित्यत्र 'पुमा'नितिपदे इव । पश्ववतारस्त्र्यवतारव्यतिरिक्तानि-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

विनापि चारितार्थ्यमिति सकारं न पठेत् ॥ १४॥ **वासुदेवकथाप्रश्न** इत्यत्र । ननु 'वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄ' नित्यनेन त्रयाणां स्फुटमभिधाना'त्रीन्पुनाती'त्युक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्क्य तदभिप्रायं विशदयन्ति—**कार्यान्तरार्थान् वारयति त्रीनित्यनेनेति** । त्रिशब्दो मूले त्रीनेव पुनातीति नियमार्थः । तथा च

१ योग्यत्वे चेति क ख ग.

कार्यान्तरार्थान् वारयति–त्रीनिति । पावित्र्यमनेकविधं सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं पावनत्वं विशिनष्टि दृष्टान्तेन–तत्पादसलिलं यथेति । प्रश्नः कचिदुद्गतः । कश्चित् प्रेरितवान् । कश्चिदभिमुखीचकार । नैतावता परमः पुरुषार्थः सिद्धः, यदा पुनस्त्रयाणां चित्तं भगवदेकनिष्ठं करोति तदा हि सफलता । गङ्गा च पुनः साक्षाद्भगवत्सेवौपयिकं शरीरमुत्पादयति पूर्वसम्बन्धि पापं तत्कार्यं नाशयित्वा, तथा भगवत्कार्योपयोगि चित्तं यावत्या भवति तावतीं शुद्धिं करोतीत्यर्थः । त्रीन् त्रिलोकस्थान् सात्त्विकादिभिन्नान्[1] वा । कूलद्वयस्थितान्मध्यस्थान् वा । ब्रह्माणं महादेवं भगीरथं च वा ॥ १६ ॥

एवं भगवत्सम्बन्धित्वेन प्रश्नमभिनन्द्य भगवदवतारप्रयोजनज्ञानार्थं कथामारभते—भूमिरिति ।

भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः ।
आक्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १७ ॥

भक्तानां दुःखनाशाय कृष्णावतरणं मतम् ।
भूमिर्माता तथा चान्ये भक्ता वै त्रिविधा मताः ॥ १ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

व्यतिरिक्तानेव त्रीन् पुनातीत्यर्थः ॥ १६ ॥ भूमिरित्यत्राभासे **भगवदवतारप्रयोजनज्ञानार्थं कथामारभत** इति यदुक्तं तद्व्युत्पादयन्ति कारिकासु ।

ननु तृतीयस्कन्धे उद्धवैः 'स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मे'त्यत्रोक्तमवतारप्रयोजनं राज्ञा ज्ञातमेवेति कथायाः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तदनुवदन्तस्तत्र विशेषमाहुः–**भक्ताना**मिति **द्वाभ्याम्** । **मत**मिति उद्धवैर्विचारितम् । शान्तरूपाण्येव **भूमिरि**त्यादिनोक्तानि ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

त्यर्थः । **कार्यान्तरार्थान**निति । कार्यान्तरमर्थः प्रयोजनं येषां, श्रोतृभिर्वक्त्रा वा सह वाणिज्याद्यर्थं कथास्थले समागतानित्यर्थः ॥ १६ ॥ **भूमिरि**त्यत्राभासोक्तं प्रयोजनं विशदयन्ति–**भक्ताना**मिति । भक्तदुःखनाशार्थं भगवदवतरणं सर्वेषां सम्मतमतो भक्तदुःखमवतारप्रयोजनमिति भावः । 'तद्दुःखं

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

'व्यर्थं सत्किञ्चिदिष्टं ज्ञापयती'तिन्यायेनेष्टबोधनस्य शास्त्रार्थत्वाच्छास्त्रश्लाघ्यलक्षणयुक्तानेव त्रीन्पुनाति न तु तदितरान्पुनातीति फलितम् । सति नियमे व्यावर्त्यापेक्षायां ये पुनर्वक्तृपृच्छकश्रोतारः कथनप्रश्नश्रवणादिकार्यं चित्तशुद्धिमुक्तिभक्त्यादिभिन्नधनार्जनादिरूपलौकिककार्यार्थं कुर्वन्ति ते व्यावर्त्यन्ते, तेषां धनार्जनादिप्रयोजनोद्देश्यकश्रवणादिकरणेन दोषविशेषोत्पत्त्या पावित्र्यासम्भवादतः **कार्यान्तरार्थान्**

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

भूमिर्दृप्तनृपव्याजेत्यत्र **भक्तानां दुःखनाशाये**त्यादि । स्पष्टोऽर्थः ॥ का० १–३ ॥ ननु

---

1. सात्त्विकादिभेदभिन्नान् इति घ ।

सर्वेषां च महद्दुःखं नान्येन विनिवार्यते ।
यदा तदा हरिः कृष्णः प्रादुरासीदिति स्थितिः ॥ २ ॥
ये भक्ताः शास्त्ररहिताः स्त्रीशूद्रद्विजबन्धवः ।
तेषामुद्धारकः कृष्णः स्त्रीणामत्र विशेषतः ॥ ३ ॥
येषां निरोधकं शास्त्रं योगादि विनिरूपितम् ।
शेषभावस्तत्र हरेर्न कदाचिद्गमिष्यति ॥ ४ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भूमिर्दृप्तेत्यत्र उद्धारविषयनिर्द्धारमाहुः–**ये भक्ता** इति । शास्त्रीयसाधनरहितानामित्यर्थः ॥का० ३॥ ननु ससाधनानामपि कथं न विषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाहुः–**येषा**मिति ॥ का० ४ ॥ किञ्च,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अन्येनेति साधनान्तरेण स्वरूपान्तरेण वा[1] । **स्थिति**रिति निर्णयः । तथा च भक्तदुःखनिवारणे साधनान्तराद्यशक्तिरेव स्वावतारप्रयोजनमित्यर्थः । नन्विदमवतारप्रयोजनं तृतीयस्कन्धे सिद्धमेवेति किमत्र तदनुवादेनेत्याकाङ्क्षायां **टिप्पण्यां** तत्प्रयोजनमाहुः—**उद्धारे**त्यादि । तथा चेदमनुवादप्रयोजनमित्यर्थः । का० १–२॥ 'अन्य' इत्यनेनोक्ता ये त्रिविधा भक्तास्तान्निष्कर्षन्ति—**ये भक्ता** इत्यादि । तथा चात्रारम्भे भुवो गोरूपताकथनाद्ये **शास्त्ररहितास्तेषां** भुवश्च स्त्रीत्वात् । अन्ते च 'माधव्यो लेभिरे परमां गति'मितिकथनान्मध्ये साधनशून्यानामन्येषां च कथनात्तादृशां च तथेत्यर्थः । अग्रिममवतार्य व्याकुर्वन्ति—**टिप्पण्यां नन्वि**त्यादि ॥का० ३॥ कारिकायां **शेषभाव** इति । समाध्यादिविषयत्वेन तन्निर्वाहकत्वाच्छेषभावः । एतदग्रिममवतार्य व्याकुर्वन्ति–**टिप्पण्यां किञ्चे**त्यादि । **एतेषा**मिति । ससाधनानामित्यर्थः । उपसंहारं व्याकुर्वन्ति—**एवमि**त्यादि । तथा च फलस्य वाक्यतात्पर्यनिश्चायक-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

त्रिविधं त्रयाणा'मिति पूर्वोक्तमवसरे स्मारयन्ति–**भूमिरि**ति॥ का०१॥ **इति स्थिति**रिति । इयं प्रादुर्भावमर्यादा, कचिदन्यथापि, यथा नारदस्य 'आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि' । प्रह्लादस्य च सर्वदा दर्शनं तृतीयस्कन्धे निरूपितं, सा पुष्टिरिति भावः ॥ का० २ ॥ **स्त्रीणामत्रे**ति । अवतारान्तरेष्वपि यत्र शबरकिरातादीनामुद्धारस्तत्र कृष्ण एवोद्धारकः, प्रमेयबलस्य पुरुषोत्तम एव प्राकट्यात् । अत्रावतारे शूद्रद्विजबन्ध्वपेक्षया **स्त्रीणां विशेषत** उद्धारोऽग्रे तथैव वक्ष्यमाणत्वात् । अवतारान्तरे तु त्रयाणामपि समतेत्यर्थः ॥ का० ३ ॥ **येषा**मिति चित्तवृत्तिनिरोधार्थं भगवद्ध्यानं निरूपितम् । तथा च परार्थत्वाच्छेषतेत्यर्थः । **निरोधकं** चित्तवृत्तिनिरोधकमित्यर्थः ॥ का० ४ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

व्यावर्तयन्ति त्रीनिति सुष्ठूक्तमाचार्यवर्यैः ॥ १६ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

ससाधनानामपि कथं नोद्धारविषयत्वं तत्र बाधकमाहुः–**येषा**मिति । येषां योगादिशास्त्रं चित्तवृत्तिनिरोधजनकं निरूपितं तत्र हरेः शेषभावः । अन्यशेषत्वं कदाचिदपि न गमिष्यति किन्तु स्वास्यत्येवेत्यर्थः । योगशास्त्रे हि चित्तवृत्तिनिरोधार्थमेव भगवद्ध्यानं न तु स्वातन्त्र्येणेति तेषां नोद्धारविषयत्वमिति भावः ॥का० ४॥ किञ्च, तेषां निरोधपदार्थोऽपि पूर्वस्माद्विलक्षणोऽतोऽपि नोद्धारविषयत्वमित्याहुः–

---

1. वेति क. ख. ग. ङ. च. छ. 2. प्रथमकारिकायाम् ।

संसारदुःखव्यावृत्त्यै निरोधोऽत्र निरूप्यते ।
अतो निरोधो ज्ञानात्मा दुःखरूपा च संसृतिः ॥ ५ ॥
एवमेकं फलं प्रोक्तं द्वयं वा न विरुद्ध्यते ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

एतेषां निरोधपदार्थोऽपि पूर्वस्माद्विलक्षणोऽतोपि न विषयत्वमित्याहुः—**संसारे**ति । **अत्र** ससाधनेष्वित्यर्थः । **निरूप्यते** । त्वयेति शेषः । तथा च संसारस्याविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन तद्रूप एव निरोधस्तेषां वाच्य इत्याह—**अत** इति । तथा च बह्वेव वैलक्षण्यमिति भावः । किञ्च, भक्तानां संसारो लीलोपयोगित्वेन सुखरूपस्तेषां तु दुःखरूप इतीतोपि तद्वैलक्षण्यमित्याहुः—**दुःखे**ति ॥का०५॥ प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति—**एव**मिति । **एकं** निःसाधनानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमित्यर्थः । ननु भगवत्कृतनिरोधो न शास्त्रैर्जनयितुं शक्य इति पूर्वोक्तशेषभावासम्भवात् ससाधनानामपि विषयत्वं वक्तुं युक्तम् । अत एव 'तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम्। भक्तियोगवितानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रिय' इति पृथावचनमपि गीयत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः—**द्वयं वे**ति । उभयोर्निरोधस्यैकरूपत्वेनोक्तवैलक्षण्या-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्वादुक्तदोषाभावाच्च निःसाधना एवोद्धारविषया इत्यर्थः ॥ का० ४–५ ॥ **'द्वयं वे'**त्यादिग्रन्थमवतारयन्ति—**ननु भगव**दित्यादि । **द्वयं** वेत्यत्र वाशब्दः पक्षान्तरे । **द्वयं** भिन्नविधं भक्तसङ्घद्वयम् । **न विरुद्ध्यते** कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । फलैक्याद्विरोधं न प्राप्नोतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति—**उभयोरि**त्यादि । तथा चात्र स्कन्धे ससाधनानामप्युद्धारदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाभावाच्च ससाधना अपि सङ्ग्राह्या इत्यर्थः । तर्हि पूर्वमेव तथा कुतो नोक्तमित्याकाङ्क्षायामग्रिममवतार्य व्याकुर्वन्ति—**एवम्प्रकारे**णेत्यादि । निःसाधनोद्धारजनकप्रकारेण लीलाकरणे तस्य शुकव्यासाभ्यां च कथने हेतुमाहुरित्यर्थः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

निरोधो ज्ञानात्मेति । **टिप्पण्यां** द्वितीयव्याख्याने **ज्ञान**पदेन स्मृतिः । तथा च स्मरणात्मेत्यर्थः । भक्तानां संसृतिर्लौकिकाभिनिवेशशङ्कया दुःखजनिका न तु स्वयं दुःखरूपा, लीलापदार्थत्वेनानन्दरूपत्वात् । अतस्तेषां भक्तानां दुःखमेव निवारितवान्न तु संसृतिम् । येषां तु संसृतिर्दुःखरूपा तेषां संसृतिमपि निवारितवान् । तथा च संसृतिः केषाञ्चिद्दुःखरूपापि वर्तते । अतः फलद्वयमपीत्यर्थः ।

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

संसारेति । अत्रेति ससाधनेष्वपीत्यर्थः । इयमुक्तिः प्रतिवादिनं प्रति ज्ञातव्या, अत एव 'निरूप्यत' इत्यस्यानन्तरं 'त्वये'त्युक्तं **टिप्पण्याम्** । तथा च संसारस्याविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन ज्ञानरूप एव निरोधस्तेषां ससाधनानां वाच्य इत्याहुः—**अतो निरोधो ज्ञानात्मे**ति । किञ्च भक्तानां संसारोपि लीलोपयोगित्वेन सुखरूपस्तेषां तु दुःखरूप इतीतोपि तद्वैलक्षण्यमित्याहुः—**दुःखरूपे**ति ॥५॥ प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति—**एवमि**ति । **एकं** निःसाधनानां भगवत्प्राप्तिलक्षणं फलमित्यर्थः । ननु भगवत्कृतनिरोधो न शास्त्रैर्जनयितुं शक्य इत्यनुग्रहे सति ससाधनानामप्युद्धारविषयत्वं वक्तुं युक्तमित्याशयेन पक्षान्तरमाहुः—**द्वयं** वेति । निःसाधनानां फलं ससाधनानां फलं चेति द्वयमप्येकविधमेवेति न विरुद्ध्यत इत्यर्थः । अथ **टिप्पण्युक्ते** 'यद्वे'त्यादिद्वितीयव्याख्याने 'द्वयं वा न विरुद्ध्यत' इत्यस्य संसारदुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिश्चेति फलद्वयमप्यधिकारिभेदेन विरोधाभावान्न विरुध्यत इत्यर्थः ।

साङ्गस्य प्रक्रिया युक्ता ततः स्कन्धोऽपि युज्यते ॥ ६ ॥
अवतारो निरोधाङ्गं तदङ्गं दुःखमेव च ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भावात्तथेत्यर्थः । एवम्प्रकारेण लीलाकरणे कथने च हेतुमाहुः—**साङ्गस्ये**ति । निरोधस्येति शेषः । अत्रोपपत्तिमाहुः—**तत** इति । यतश्चिकीर्षितनिरोधमवतीर्य स्वयं कृतवानतो हेतोरयं **स्कन्धो** दशमत्वेन **युज्यत** इत्यर्थः । अन्यथाऽनवतीर्यैवाम्बरीषादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीतीशानुकथैवेयमपि भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादिति भावः ॥ का० ६ ॥ अङ्गमाहुः—**अवतार** इति । येन विना यन्न सम्भवति तत्तदङ्गमत्रोच्यते । तथा चानाविर्भावे निरोधपदार्थ एव न स्यादिति भावः । यद्वा, यतः संसारभवदुःखव्यावृत्तिरेव निरोधप्रयोजनमतो निरन्तरं भगवत्स्मरणात्मको निरोधो दैवासुरसाधारणो 'निरूप्यत इत्याहुः—**संसारे**ति । स्मृतिश्च क्वचित् स्नेहात् क्वचिद्द्वेषादिनेति परं विशेषः । **एकं** पूर्वोक्तमित्यर्थः । अथवा यतो (लीलानुपयोगिसंसारवतां) संसृतिरपि दुःखरूपातोधिकारिभेदेन विरोधाभावाद्दुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिश्चेति द्वयमपि फलमित्युक्तमित्याहुः—**दुःखरूपा च संसृतिः, द्वयं वा न विरुध्यत** इति । एवमनुक्तौ 'दुःखरूपे'त्याद्यनर्थकं स्यात् । केषाञ्चिद्भक्तानां दुःखमेव निवारितम् । अहम्ममात्मकः संसारस्तु लीलोपयोगित्वेन स्थापित एव । केषाञ्चिद्भक्तानामन्येषां च संसारोऽपि नाशितः । तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः ॥ का० ७ ॥ नन्वाधिदै-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

साङ्गस्येत्यादि । अङ्गं भूमौ प्रादुर्भावस्तत्सहितोऽत्र निरोधो भगवदेकतानत्वं, तस्य । **प्रक्रिया** प्रकर्षेण कृतिः । उभयाकाङ्क्षायुतं वाक्यकदम्बकं च सा **युक्ता,** अनुकम्पाप्रयुक्तत्वादुचिता । यदि हि ससाधनानेव मुख्यतयोद्धरेच्छुकव्यासौ च तदुद्धारं मुख्यतया कथयेताम्, तदा साधनरूपस्योपाधेर्विद्यमानत्वान्निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छाव्यञ्ज्योनुग्रहोऽनुकम्पात्मा भगवति न सिद्ध्येदतो निःसाधनानामेव मुख्यता युक्तेत्यर्थः । **टिप्पण्यां अत्रे**ति औचित्ये ॥ का० ६ ॥ ननूद्धारविषयनिर्द्धारस्तु 'गमिष्यती'त्यन्तकारिकाभ्यामेव जात इति 'संसारे'त्यादिकमनतिप्रयोजनमित्यरुच्या संसारेत्यस्य व्याख्यानान्तरमाहुः—**यद्वे**त्यादि । **पूर्वोक्त**मिति । भगवत्प्राप्तिलक्षणम् । तथा च 'ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमापे'त्यादिवाक्यादसुरा अप्युद्धारविषयत्वेन सङ्गृह्यन्त इतीदं प्रयोजनमित्यर्थः । एवं चात्र सन्दर्भे 'स्वशान्तरूपे'ष्वित्यत्र भगवद्भक्तेषु याऽनुकम्पा उक्ता सा तद्दुःखदासुरमुक्तिपर्यन्ता न तु भक्तमात्रपर्यवसन्नेति तत्सर्वकार्यार्थं भगवदवतार इति पूर्वं

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

केषाञ्चिद्भक्तानां दुःखमेव निवारितमहन्ताममतात्मकः संसारस्तु लीलोपयोगित्वेन स्थापित एव । केषाञ्चिद्भक्तानामन्येषां च संसारोपि नाशितस्तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः । **साङ्गस्ये**ति । अवतारात्मकाङ्गसहितस्यैव निरोधस्य **प्रक्रिया युक्ता** योग्या, ततोऽयं **स्कन्धोपि** दशमत्वेन **युज्यते** योग्यो भवतीत्यर्थः । अन्यथाऽनवतीर्याम्बरीषादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीतीशानुकथैवोक्ता भवतीतीशानुकथैवेयमपि भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादिति भावः ॥ का० ६ ॥ अङ्गमाहुः—**अवतार** इति । ननु दुःखमेवाध्यायार्थोऽतः सान्त्वनं कुत्रोपयुज्यत इत्यत

धैर्यार्थं सान्त्वनं प्रोक्तं भूमिमात्रोर्न चान्यथा ॥ ७ ॥
अन्ते दुःखं भक्तकृतं प्रादुर्भावाय वै हरेः ।
आकाशवाणीवाग्देवः सर्वमुक्त्यर्थमुद्गतः ॥ ८ ॥
अशक्तः सँस्तथा चक्रे तथा नारद एव हि ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

विकप्रवर्तनं विना वाण्युद्गमासम्भवे भक्तदुःखहेतुवाणीं स कथं प्रवर्तितवानित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः—**सर्वमुक्त्यर्थमिति** । हर्याविर्भावं विना सा न भवतीति स्वयं तं कर्तुमशक्तस्तद्धेतुहेतुं चक्र इत्यर्थः । 'तदनुगुणदेवतायास्तदुत्कर्षमसहमानाया' इतिरूपेऽग्रिमग्रन्थे तत्पदाभ्यां कंस एवोक्त इति ज्ञेयम् । मुक्तिहेतुत्वेन तदनुगुणत्वम् । भगवन्मातृदास्यं दैवपक्षे परमोत्कर्षः । अयं चासुर इत्यसहमानत्वम् । एवमविरोधः पूर्वापरयोः । 'कालो ह्यत्र प्रतिबन्धको जात' इत्यत्रापि 'अत्र'पदस्य दैवानुगुणत्वे कंसस्येत्यर्थो ज्ञेयः । तथा सति मातुर्दुःखासम्भवेन मातृत्वमेव न स्यादिति भावः ॥ का० ८–९½ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

राज्ञा न ज्ञातमतस्तत्सर्वज्ञानार्थं कथारम्भ इति सिद्ध्यति ॥का०६॥ ननु तथापि दुःखान्त एव ग्रन्थो वक्तव्यः सान्त्वनस्य किं प्रयोजनमत आहुः—**सुबोधिन्यां धैर्यार्थमित्यादि**। दुःखसहनार्थं **भूमिमात्रोः सान्त्वनमाश्वासनं प्रोक्तमन्यथा** सान्त्वनाभावे दुःखस्य महत्त्वात्स्थितिरेव न स्यात्तथा सत्यवतारोपि न स्यादेवातस्तथेत्यर्थः ॥ का० ७ ॥ ननु यद्येवं तर्हि पश्चान्नारदोक्त्या दुःखं किमित्युक्तमत आहुः—**अन्त** इत्यादि। ननु तर्ह्याकाशवाण्याः किं प्रयोजनमत आहुः—**वै** इत्यादि। **हरेः** सकाशाद्या **आकाशवाणी** सा **वै** प्रादुर्भावनिश्चयाय । यद्याकाशवाणी न स्यात्प्रादुर्भावनिश्चयो न स्यादतस्तथेत्यर्थः । ननु तस्याः किं प्रयोजनं यदेव निश्चायितवतीत्यत आहुः—**वाग्देव** इत्यादि । वाग्देवः **सर्वमुक्त्यर्थमशक्त उद्गतः सन् तथा चक्रे,** कलहोद्यमेन प्रादुर्भावनिश्चायनं कृतवान् । ननु कथमेतदवगम्यते इत्यत आहुस्तथेत्यादि । **हि** यतो हेतोः **नारदस्तथैव** । द्वितीयस्कन्धे 'पायुर्यमस्ये'त्यत्र सुबोधिन्यां नारदस्यानुद्भूतकलहानां कलहमुत्पाद्य तद्द्वारा तन्निवर्तकत्वं व्याख्यातम्। स नारदस्तथैवात्रापि कलहोत्पादकत्वेनान्ते उक्तः । **अत** उप-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

॥ का० ५ ॥ दुःखमेवाध्यायार्थोऽतः सान्त्वनं कुत्रोपयुज्यते इत्यत आहुः—**धैर्यार्थमिति**। धैर्याभावे तादृशदुःखेनान्यथाऽवस्थैव स्यात्तदावतार एव न सम्पद्येतेति तस्य दुःखस्यावतारहेतुत्वमेव न स्यादिति

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

आहुः—**धैर्यार्थमिति** । धैर्याभावे तादृशदुःखेनान्यथाऽवस्थैव स्यात्तदवतार एव न सम्पद्येतेति तस्य दुःखस्यावतारहेतुत्वमेव न स्यादिति भावः ॥ का० ७ ॥ **अन्ते** इति। अन्ते अध्यायान्ते 'नन्दाद्या ये व्रजे गोपा' इत्यादिवाक्यैर्भक्तेन नारदेन कृतं दुःखं **हरेः प्रादुर्भावायेत्यर्थः** । **आकाशवाणीति**। **आकाशवाणीरूपो वाग्देवः** सर्वमुक्तिहेतुभूतं हर्याविर्भावं कर्तुमशक्तः सन्नाविर्भावहेतुभूतं भक्त-

दशभिः सान्त्वनं भूमेः पञ्चत्रिंशत्तमैस्तथा ॥ ९ ॥
अष्टभिर्नारदोक्त्यैव सर्वेषां दुःखमञ्जसा ॥ ९½ ॥

तत्र दशभिर्भूमिसान्त्वनं वाचा । उपायेन देवक्याः पञ्चत्रिंशद्भिः । ततोऽष्टभिः सर्वेषां दुःखं भगवदवतारार्थं हेतुभूतमुच्यते । उद्यमः स्वदुःखनिवेदनेन दैन्यम् । ततो भक्तानां भगवत्समीपगमनम् । निवेदनार्थं स्तोत्रम् । ततो भगवद्वाक्यनिवेदनम् । शब्दतस्तदर्थश्चतुर्भिर्विवृतः क्रियाजन्मसङ्कर्षणमायाभिः। तत उपसंहार इति। तत्र प्रथमं भूमेरुद्योग उच्यते । व्यापिवैकुण्ठ एव हरिः प्रकटः । अन्यत्र सर्वत्र गुप्त इति । भगवत्स्थाने न गता भूः । ब्रह्मणा च जनिता । अत उपायकरणार्थमेव भूम्युद्धरणवदधुनापि करिष्यतीति तत्र गमनम् । भूमिर्वस्तुतो दैत्यानाम् । 'यावदासीनः परापश्यति तावद्देवाना'मतस्तावद्रूपेण देवोपयोगिना गमनम् । शीघ्रं बाधाभावाय । कार्यावश्यकत्वाय च शरणगमनम् । दैत्याः सर्वे मायादेवताः कापट्येनैव भूमिं रसातलं नेतुं राजरूपेणावतीर्णाः । राज्ञां दैत्यत्वज्ञापकं लक्षणं दृप्तत्वमुच्छास्त्रवर्त्तित्वम् । एतदेव सर्वत्र लक्षणम् । हता अमुक्तास्ते देवेष्वपि प्रविष्टा इति देवा अपि तथा । अतस्तेप्यन्ते निराकृताः । अवतारे तद्धर्मा भविष्यन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—व्याजेति । ते च दैत्या नोपभोगार्थमागताः, किन्तु घातार्थमिति ज्ञापयितुमाह—अनीकेति । दैत्यानामनीकानि तेषां शतान्यसंख्यातानि तानि चायुतान्यमिलितानि तत्र तत्र पुञ्जीभूय स्थितानि । अत एवासमन्तात् क्रान्ता, यथा सर्वतश्च शीघ्रं निमग्ना

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अतस्तेऽप्यन्त इति भीष्मादय इत्यर्थः । **तद्धर्मा** इति नृपधर्मा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

संहारादवगम्यत इत्यर्थः । श्लोकान् विभजन्ते—**दशभिरित्यादि तथेति** । श्रीदेवकीसान्त्वनमाकाशवाण्या मातृदुःखमेव, न सर्वेषामतस्तदर्थं नारदोक्तिः । तथा च शीघ्रमवताराय नारदोक्तिरित्यर्थः । अग्रे स्फुटम् ॥ का० ८–९½ ॥

क्रियेति। 'यदुषूपजन्यता'मित्यनेनोक्ता सेवार्था जननक्रियेत्यर्थः। **भूमिरित्यत्र यावदासीन** इत्यादि। 'असुराणां वा अयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्देवाना'मिति श्रुतौ देवानां भूयाचनोत्तरं कियद्वो दास्यामीति प्रश्ने, ततः सालावृकी त्रिः परिक्रान्तिमितां याचित्वा धृतसालावृकीरूपेणेन्द्रेण सर्वस्याः परिक्रमणे भूमेः प्राप्त्या वेदित्वमुक्तमिति तदिदानीं नष्टमितिज्ञापनाय तावद्रूपेण हविर्धान्यात्मकेन गमनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भावः ॥ का० ७ ॥ **शीघ्रमिति** सर्वरूपेण गमने दैत्या जानीयुस्तदा शीघ्रमेव रसातलं नयेयुस्तदभावाय स्वल्परूपेण गमनमित्यर्थः । **मायेति** । माया देवता येषां, मायोपासका इत्यर्थः । **दृप्तत्व**-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

दुःखोपायं चक्र इत्यर्थः । तथैव नारदोपि चक्रे ॥ का० ८ ॥ श्लोकान्विभजन्ते—**दशभिरित्यादि**। दशभिर्भूमिसान्त्वनं वाचा । उपायेन देवक्याः पञ्चत्रिंशद्भिः ॥ का० ९ ॥ श्लो. ॥ १७ ॥

---

१ भीष्मादयः ।

भवति । भूरिभारेणाक्रान्ता । दैत्यत्वं भारजनकत्वम्[1] । यथा उन्मत्त एकोऽपि नौकारूढो नौकां मज्जयति । बलाक्रमणे च भारः । पूर्वं ब्रह्मणा उद्धारे उपायः कृत इति ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १७ ॥

रूपान्तरेण गमनं देवानां हितकारि न भवतीति हविर्द्धानीरूपेण गतेत्याह—गौर्भूत्वेति ।

गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभोः ।
उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं समवोचत ॥ १८ ॥

गौर्भूत्वा अन्तिके उपस्थिता तस्मै व्यसनं समवोचतेति सम्बन्धः । अश्रूणि अप्रोञ्छितानि निरन्तरं प्रवृत्तानि मुखे समायान्ति । अन्तःखेदात्मके तापे स्वेद एवाश्रूणि भवन्ति । खेदोपि ज्ञानजनितश्चेत्तदा ज्ञानद्वारा नेत्रयोर्निर्गतः स्वेदोऽश्रुशब्देनोच्यते । दैत्यानामभिप्रायज्ञानेन शोकः । अन्तःस्थितधर्मविसंवादि वाक्यमप्रमाणमिति धर्मप्राकट्य-पूर्वकं धर्मकथनम् । बहूनां तादृशानां सम्भवान्निर्द्धारार्थं कथनम् । अधिकारित्वादविचार-दशायां न सर्वज्ञतेति युक्तं कथनम् । खिन्नेति दुःखसन्ततिरत्यन्तं निरूपिता । दौर्बल्यं कान्त्यभावश्च तस्य ज्ञापकौ । तस्यास्ततोऽन्योपायबोधननिवृत्त्यर्थं तथोक्तम् । रोदनं शब्दा-त्मकं करुणं यथा भवतीति पितृवियोगजनितखेदाभावाय । अधिकारित्वात् कार्यान्तर-व्यावृत्त्यर्थं रोदनम् । विभोरिति ब्रह्मणः सामर्थ्यं प्रतीकारे द्योतितम् । उप समीपे भगवत्येवाऽन्तर्यामिणि स्थिता बहिरन्तिके स्थिता ब्रह्मणः । व्यसनमप्रतीकारदुःखम् । स्वं सम्यगवोचतेत्यर्थः ॥ १८ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मिति । एतस्यैव विवरणमुच्छास्त्रवर्तित्वमिति ॥ १७ ॥ **गौर्भूत्वेत्यस्याभासे** । गोरूपभवनस्या-वान्तरवाक्यार्थस्य तात्पर्यमुक्तं, मुख्यवाक्यार्थस्तु 'स्वदुःखनिवेदनेन दैन्य'मिति पूर्वोक्त एवानुसन्धेय इति भावः । **गौर्भूत्वेत्यत्र ज्ञानजनित** इति, क्रियाजनितः खेदोऽङ्गान्तरेभ्यो निर्गच्छतीत्यर्थः । **धर्मप्राकट्येति** । **अश्रुमुखीखिन्नेति**पदाभ्यामन्तःस्थितखेदप्राकट्यपूर्वकं बहिःखेदकथनमित्यर्थः । **बहूनामिति** । अश्रुहेतुभूतानां बहूनां दुःखानां सम्भवादित्यर्थः । **तस्या** इति । **ततः** प्रतीकारादन्य उपायो ज्ञानादिरूपस्तद्**बोधननिवृत्त्यर्थं** तस्या भूमेः खिन्नत्वमुक्तमित्यर्थः । अन्तःखेदे ज्ञानानधि-कार इति भावः । कथनान्यथाऽनुपपत्त्यैवान्तिकोपस्थितेर्लब्धावपि तत्कथनात्प्रकारान्तरेणार्थमाहुः—**उप समीप** इति । तथा च पूर्वमुपस्थिता ततोऽन्तिके स्थितेति शेषः । ततो व्यसनं समवोचतेत्यन्वयः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

उपस्थिताऽन्तिके तस्मै इत्यत्र **उप समीपे भगवत्येवेत्यादि** । ब्रह्माणं प्रति स्वदुःखं भूर्निवेदयन्ती स्वस्या भक्तत्वाद्ब्रह्मणो हृदयेन्तर्यामितया वर्तमानं भगवन्तं प्रति स्ववार्तां निवेदनीयेति विचार्य, नैकट्यं विना तु स्वदुःखनिवेदनमसम्भावितमिति भक्तिमार्गीयध्यानेन भगवन्नैकट्यं सम्पाद्य स्वक्लेशं निवेदयतीति सूचनार्थं मूल उपस्थितेत्युपोपसर्गः । **अन्तिक** इतिपदेन ब्रह्मसमीपे स्थिति-रुक्ता । एवमन्तर्यामिनैकट्यं ब्रह्मनैकट्यं च वक्तुमुपशब्दान्तिकशब्दौ । अन्यथैकेनैव चारितार्थ्ये पदद्वयं न वदेत्, इत्थमाशयं स्फुटीकर्तुमुप **समीपे भगवत्येवेत्यादि** विवृतं **सुबोधिन्याम्** ॥ १८ ॥

[1] भारजनकमिति घ. अ. ट.

ततो ब्रह्मा दैत्यसम्बन्धित्वाद्भूमेः सहायार्थमाकारणशङ्काव्यावृत्त्यर्थमालोचनज्ञानेन तदुक्तार्थं निश्चित्य प्रतीकारं कृतवानित्याह—ब्रह्मेति ।

ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह ।
जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥ १९ ॥

ब्रह्मत्वात्तथासामर्थ्यं ज्ञानात्मकत्वात् । अथेति स्वनिश्चयानन्तरं, न तु भूमिवाक्य-मात्रेण । देवानां नयनमाज्ञापनार्थं, आलोचने प्रतीकारं ससाधनं ज्ञातवानिति । महादेवस्य नयनं दैत्यानामुपायान्तरोपदेशाभावाय । भूमेर्नयनं निमित्तज्ञापनाय । अत एव त्रिनय-नपदम् । त्रिष्वपि देवदैत्यमनुष्येषु नयनं यस्येति । श्वेतद्वीपं भगवतः प्रियं धामेति व्यापिवैकुण्ठद्वारस्य तत्र नैकट्याद्वा क्षीरपयोनिधेस्तीरं जगाम, भूमावासक्त एव भूम्यु-पकारं करिष्यतीति ज्ञापनार्थं च ॥ १९ ॥

तत्रापि भगवतस्तिरोभावात् स्तोत्रं कृतवानित्याह—तत्र गत्वेति ।

तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम् ।
पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्थे समाहितः ॥ २० ॥

गमनमात्रेणैव स्तोत्रं कृतवानिति ज्ञापनार्थं गत्वेत्यनुवादः । तत्र गत्वा समाहितो योगारूढः पुरुषसूक्तेन उपतस्थ इति सम्बन्धः । स्वयं कथं न प्रतीकारं कृतवानिति शङ्काभावायाह—जगन्नाथमिति । जगतां स एव नाथस्ततः स्वस्याकरणम् । ननु जग-न्नाथत्वे दैत्यानामपि नाथ इति प्रतीकारं न कुर्यादित्याशङ्क्याह—देवदेवमिति । देवा-नामपि स एव देवः । देवैर्दीव्यतीति वा । 'प्रजापतेः प्रजापतिरग्नेरग्निः सूर्यस्य सूर्य' इति ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इत्यर्थ इति । अयमत्र वाक्यार्थः । आभासोक्तस्त्ववान्तरवाक्यार्थ इति भावः ॥ १८ ॥ **ब्रह्मेत्यत्र श्वेतद्वीपमिति** । श्वेतद्वीपे व्यापिवैकुण्ठावेशात्तस्मान्नैकट्यं व्यापिवैकुण्ठद्वारस्येति भावः ॥ १९ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

ब्रह्मा तदुपधार्येत्यस्याभासे **दैत्यसम्बन्धित्वाद्भूमे**रित्यादि **सहायार्थमाकारणश-ङ्काव्यावृत्त्यर्थमिति** । **भूमेः सहायार्थं** ब्रह्मकर्तृकभूमिसहायार्थमित्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम् । **व्यसनं समवोचतेति**वाक्याद्भूमिः सर्ववृत्तान्तं स्वहार्दं च ख्यापितवती । तत्र भूमिर्हि भक्ताऽतो नेयं स्वभारभूतदुःखनिवृत्त्येकप्रयोजनार्थं यत्नवती किन्तु भारनिवारणार्थमपि भगवदाविर्भावोऽस्तु सोप्य-भीष्ट इति तदर्थं यतते । दैत्यसम्बन्धित्वात्केवलं दुःखनिवृत्तिर्मेऽस्तु हर्याविर्भावेण किं प्रयोजन-मित्यपि भूमिहार्दं सम्भवतीत्युभयोः शङ्का । युक्तं चैतद्द्वयं, भक्तानां हि स्वतः प्रभ्वाविर्भावोऽभि-लषितो; दुःखनिवृत्तिरपि कृष्णादेवेष्टा न तु यस्मात्कस्माच्चित् । दैत्यसम्बन्धित्वेन तु येन केनापि साधनेन स्वेष्टं सिध्यत्विति बुद्धिः । एवमुभयसम्भवे ब्रह्मणो मनसि मामेव स्वसहायार्थमाकारयति न त्वस्या भगवदभिलाषः एतस्या दैत्यसम्बन्धित्वादित्याशङ्कोत्पन्ना; तन्निवृत्त्यर्थमालोचनं कृतवान् । तेन परमभक्ता भूर्भगवदभिव्यक्त्येकप्रयोजनेति ज्ञात्वा ब्रह्मा भगवत्सन्निधौ भूमिसाहित्येन गमनं भूमिमनो-रथानुकूलं कृतवानित्युक्तं मूले **ब्रह्मा तदुपधार्याथे**त्यादिना । विवृतं च 'दैत्यसम्बन्धित्वाद्भूमे'-

अतो देवानां भगवानाधिदैविकरूप इति न दैत्यहितं करिष्यतीति भावः । जगन्नाथो मर्यादया । सांप्रतं दैत्यानामतिक्रमान्न पक्षपातः । ननु भूमे रसातलगमनेपि स्वर्गे देवैः सह क्रीडा देवहिताचरणं च सम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह—वृषाकपिमिति । वृषो धर्मो यज्ञादिरूपः, तस्यासमन्तात् कं सुखं फलं स्वर्गादि तत् पिबतीति । सर्वयज्ञफलभोक्ता । भूम्यभावे ततो यज्ञाभावः । देवानां च देवत्वं यज्ञफलभोगादेव । नन्वदृष्टोऽसंनिहितश्च कथं स्तूयत इत्याशङ्क्याह—पुरुषमिति । स हि स्वहृदय एव वर्त्तते । 'पुरुषो वा नारायणः स्वपिते'ति । ततः कार्यावश्यम्भाव इति ज्ञापनार्थम् । पुरुषसूक्तेनेति वैदिकेन भगवत्प्रेरणया प्राप्तेन भगवतोऽतिप्रियेण । पुरुषसूक्तं च तेजोमयम् । उपस्थानविधया तेजोमयः परितुष्यतीत्यन्तर्यामिपुरःसरं स्तोत्रकरणात् तत्सूक्तेनैव स्तोत्रमुचितम् ॥ २० ॥

ननु पुरुष एव तथा सत्यवतरिष्यतीत्याशङ्क्य तन्निराकरणपूर्वकं भगवत उत्तरं जातं स्वान्तःकरणे उपलभ्यातिसूक्ष्मत्वाद्देवानामगम्यं तान् ज्ञापितवानित्याह—गिरमिति ।

गिरं समाधौ गगने समीरितां निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ।
गां पौरुषीं मे शृणुतामराः पुनर्विधीयतामाशु तथैव मा चिरम् ॥२१॥

समाधौ यो भावितो भगवान् सलोकः । तत्राकाशे भगवद्वाक्यं भगवतोक्तं श्रुतवान् । तत्र प्रमाणमाह—वेधा इति । अन्यथा कथं विदधाति भगवदाज्ञाव्यतिरेकेण । ननु देवा अपि ब्रह्मतुल्याः कथं न श्रुतवन्तस्तत्राह—त्रिदशानिति । तिस्रो दशा येषां, बाल्यं कौमारं यौवनमिति । अनेन तेषामुत्पत्त्याज्ञापि युक्ता भवतीति ज्ञापितम् । अकस्मात् क्षणं स्थित्वा किञ्चिद् विचार्य उक्तवानिति सर्वेषामाश्चर्यं हेत्याह । स्वतः कथनं वारयति—पौरुषीमिति । गामित्यखण्डनाय । तस्या वाचो दोग्धृत्वाय च । म इति प्रमाणार्थम् । न हि ब्रह्मवाक्यमन्यथा भवति । पुरुषसम्बन्धिन्येव मत्तो वा श्रोतव्येति । आदौ भगवत आज्ञापनमाह—अमरा इति । प्रथमतः श्रुत्वा पुनः पश्चाद्विधीयताम् ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

गिरमित्यत्र तत्र **प्रमाणमिति** । ब्रह्मणा भावितस्य यथार्थत्वेनान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमित्यर्थः । अन्यभावितं तु मनसोऽसद्भावकत्वान्न यथार्थमिति भावः । **पुरुषसम्बन्धिन्येवेति** । वस्तुतः पुरु-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

रित्यादिना **सुबोधिन्याम्** ॥१९॥ **पुरुषं पुरुषसूक्तेनेत्यत्र अन्तर्यामिपुरस्सरं स्तोत्रकरणा**दित्यादि । अन्तर्यामित्वरूपधर्मपुरस्सरं स्तोत्रकरणादित्यर्थः । इदमत्राकूतम् । भूदुःखनिवेदनार्थं समागतं वेधसा तत्र 'क्षेत्रज्ञ ईक्षत्यमलेन चक्षुषे'तिवाक्याद्भगवान् सर्वं स्वत एव जानातीत्यभिप्रायेणान्तर्यामित्वं भगवतो विवक्षुरन्तर्यामित्वरूपधर्मपुरस्सरं पुरुषसूक्तस्य प्रवर्तमानत्वात्पुरुषसूक्तेनैव भगवन्तं धाता तुष्टाव ॥२०॥ **गिरं समाधौ गगन** इत्यस्याभासे **पुरुष एव तथा सत्यवतरिष्यतीत्या**दि । पुरुषत्वेन भगवत्स्तोत्रस्य कृतत्वात्पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या पुरुषस्यान्तर्यामित्वादन्तर्यामिपुरुषस्यैवावतारो भविष्यतीत्याशङ्काभिप्रायः । अन्तर्यामित्वधर्मपुरःसरं पुरुषोत्तमस्य स्तुतत्वात् पुरुषोत्तम एवाविर्भविष्यतीति भगवदत्तोत्तराशय इति भावः ।

चिरं मा विलम्बो न कर्तव्यः । सामग्रीमेव सम्पादयितुमादौ बोधयति पश्चाद्वक्ष्यत्याज्ञाम् । अग्रे च वक्तव्यमंशावतरणम् । तद् देवानां मरणानन्तरं भवतीतिशङ्काव्युदासाय अमरा इति सम्बोधयति । शृणुतेति सावधानार्थं वचनम् । पुनःपदं च पूर्वं रामावतारे रावणभीतेन ब्रह्मणा पूर्वमपि देवा आज्ञप्ता अंशावतारणार्थमिदानीमपि तथैवाज्ञेतिज्ञापनार्थम् । पूर्वं विलम्बेन कृतं तद्व्युदासायाग्रिमेति । पुनस्तथैवांशावतरणं विधीयतामित्यर्थः । तथैवेति । यो देवो यावतांशेन जातः पौर्वापर्येण वा । पूर्वं दशरथो नावतीर्ण इत्याज्ञया तमवतार्य षष्टिसहस्रवर्षानन्तरं स्वयमवतीर्णोऽतो विलम्बः । तां शङ्कां प्रकृते वारयति चिरं मेति ॥ २१ ॥

ननु त्वया किमुक्तं किं वा भगवतोक्तमितिशङ्कां दूरीकुर्वन् पूर्वं वानरेष्ववतारं प्राप्य खेदो भूयान् प्राप्त इति देवाशङ्कां च परिहरन् भगवदुक्तमाज्ञापनमाह पुरैवेति ।

पुरैव पुंसावधृतो धराज्वरो भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम् ।
स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि ॥ २२ ॥

भूमेः पीडाकथनात् पूर्वमेव भगवता धराज्वरोवधृतो निश्चितः । तत्र हेतुः पुंसेति । पुरुषो हि भार्यां स्पृशति । ज्वरस्तु स्पर्शमात्रेणैव ज्ञायते । अतोस्मत्कृतं ज्ञापनं नापेक्षितम् । अतो भगवान् मद्वाक्यात् पूर्वमेव स्वयमेवोक्तवान् । आज्ञामाह भवद्भिरिति । भगवानप्यवतरिष्यति ततः पूर्वमेव भवद्भिरुपजन्यतां भगवज्जननसमीपे जन्यताम् । आवश्यकत्वायांशैरिति । भवन्तो हि भगवदंशा हस्तपादादय इव सेवकाः । प्रभुः ससेवक एव सर्वत्र गच्छति । पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं यदुष्विति । भगवानपि यदुष्ववतरिष्यति । अतो लोके प्राकट्याभावाय समीपे जन्यतामित्याज्ञा । इदं जननं सेवार्थत्वात् स्थितिपूर्वकम् । तत्र कियत्कालं स्थातव्यमित्याकाङ्क्षायामाह यावदिति । यावत् स भगवान् यदुषु चरेत् तावदुपजन्यताम् । समीपे स्थातव्यम् । जननं पुत्रपौत्रादिरूपेणाऽऽन्तमुत्पत्त्यर्थमुक्तम् । स्थितिस्त्वर्थादेव भविष्यतीति तन्नोक्तम् । भगवानपि कियत्कालं स्थास्यतीत्याशङ्कायामाह उर्व्या भरं स्वकालशक्त्या यावत् क्षपयंश्चरेदिति । तदपि कियत्कालमित्याशङ्कायामाह ईश्वरेश्वर इति । ईश्वर एव स्वच्छन्दचारी । तेषां सर्वेषां कालादीनामपि य ईश्वरः स कथं नियन्तुं ज्ञातुं वा शक्यत एतावत्कालं स्थास्यतीति ? अनेनैव[1] नियतभोगयुक्तानां देवानामकरणशङ्कापि व्यावर्तिता । दैत्या अस्मान् मारयिष्यन्तीति न शङ्कनीयं यतः

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स यावदित्यत्र–आन्तमिति । 'अत्यन्तसंयोगे' द्वितीया । तथा चावतारसमाप्तिमभिव्याप्येत्यर्थः ॥२२॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

षोक्ता, मत्तस्तु श्रवणमात्रमितिहेतोर्मइतिपदादादौ भगवत्कर्तृकमाज्ञापनं **पौरुषीमिति**पदेनाहेत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुरैवेत्यत्र—त्वया किमुक्तमित्यस्य परिहार आद्यचरणेन । भगवान् पूर्वमेव ज्ञातवानतो मया स्तोत्रमेव कृतं न त्वन्यत् किञ्चिदुक्तमिति । किं वा **भगवतोक्तमित्यस्य** परिहारार्थं द्वितीयचरणे

१ अनेनैवमिति ख. ग. छ. ङ. ढ.
७ भा० द० सु०

स्वकालशक्त्यैव भारं दूरीकरिष्यति । चरेदिति । भारभूता दैत्या नैकत्र तिष्ठन्तीति तदर्थं चरणम् । कालनियमस्य चाज्ञानम् । अज्ञातस्तु न भविष्यतीत्याह भुवीति । न हि भूमौ जातोऽलौकिकं करोति ॥ २२ ॥

तथापि क्वावतरिष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह वसुदेवगृह इति ।

वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः परः ।
जनिष्यते तत्प्रियार्थं सम्भवन्तु सुरस्त्रियः ॥ २३ ॥

तस्याप्यंशावतरणव्युदासायाह साक्षाद्भगवानिति । न तु चक्रादिरूपेण सत्त्वव्यवधानेन वावतारः । भगवच्छब्दो गौणेष्वपि वर्तत इति तद्व्युदासार्थं पुरुषः पर इति । पुरुषोत्तम इत्यर्थः । ब्रह्माण्डात् परस्य कथनादर्थादेव प्रकृतिप्रवर्तकः समागतः । ततः परस्तु पुरुषोत्तम एव । स च जनिष्यते । अतस्तत्प्रियार्थं तत्सेवार्थं सुरस्त्रियः सम्यक् सर्वसौन्दर्यपुरःसरं तस्य योग्यस्थानेषु सम्भवन्तु । सुरस्त्रियोऽप्सरसो लक्ष्म्या सहिताः समुद्रादुत्पन्नास्तासां भोगो भगवता न कृत इति स्वजन्मसाफल्यार्थमेव तासामवतरणम् । तत्प्रियार्थमितिवचनाद्देवानां स्त्रीत्वेनावतरणं निवारितम् ॥ २३ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

वसुदेवगृह इत्यत्र—ननु 'पुरुषः पर' इत्यत्राक्षरपुरुष एव व्याख्यायतां न तु पुरुषोत्तमो मूलेऽक्षरव्यावर्तकपदाभावाद्ब्रह्माण्डात्परत्वेन पुरुषत्वेनाक्षरस्य **गीतायां** निरूपणाच्चेत्यत आहुः **ब्रह्माण्डा**दित्यादि । अयमर्थः । **गीतायां** यद्यपि "परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातन" इत्यत्र **व्यक्तात्** परत्वमक्षरस्योक्तं परं भावत्वेन रूपेण न तु पुरुषत्वेन रूपेण वाक्यान्तरे च "द्वाविमौ पुरुषौ लोक" इत्यनेन लोकस्थत्वं पुरुषत्वेन रूपेणोक्तं न तु परत्वं, प्रकृते चांशावतारव्युदासार्थं **भगवत्पदेन** विशेषिते **ब्रह्माण्डात् परस्य** 'नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दित' इतिश्लोकोक्तस्य **कथनात्** तस्य तुरीयत्वेनाक्षरात्मकः **प्रकृतिप्रवर्तको पुरुषोऽर्थादेव समागतो** न तु व्यक्तात्परोऽव्यक्त इति **'पुरुषः पर'** इत्यनेनाक्षरात् **परः पुरुषोत्तम एव** प्राप्यतेऽतः स एवात्राभिप्रेत इत्यर्थः । ननु लक्ष्मीपतेः सुरस्त्रीभिः किं वा प्रियं सेत्स्यतीत्यत आहुः **सुरस्त्रिय** इत्यादि । नन्वयमर्थो मूले कस्माच्छब्दाल्लभ्यत इत्यत आहुः **तत्प्रिय**त्यादि । तथा च **सेवार्थो** य आसामवतारः स **तत्प्रियार्थं** तस्य पूर्वाभीप्सितस्य प्रियस्य निमित्तमित्यर्थादनेनैव शब्देन लभ्यते । न च भगवत्प्रियार्थमिति शङ्कनीयम् । श्रीलक्ष्म्यपेक्षया तासु सौन्दर्याधिक्याभावात् । देवानां स्त्रीत्वेनावतरणेऽपि तत्सम्भवादिति ॥ २३ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भगवदुक्ताज्ञापनमुक्तम् । **पूर्व**मित्यादिनोक्ताया द्वितीयशङ्कायाः परिहार उत्तरार्धेन । **पूर्वं** रामावतारे भगवत्प्राकट्यात् पूर्वमवतारसमाप्त्यनन्तरं च बहुकालं स्थितत्वात् **खेदः** । अत्र तु यावद्भगवांस्तावदेव स्थातव्यमतो न खेद इत्यर्थः ॥ २२ ॥

वसुदेवगृह इत्यत्र—**ब्रह्माण्डा**दिति । ब्रह्मणाप्यदर्शनादत्र पुरुषपदेन **ब्रह्माण्डात् परः** कथित एव तथापि **परपदकथनात्** **पुरुषोत्तम एव जनिष्यत** इत्यर्थः ॥ २३ ॥

भगवदवतरणात् पूर्वमेव सेवासावधानार्थं भगवच्छय्यारूपस्य शेषस्य सङ्कर्षणसहितस्यावतारमाह वासुदेवेति ।

वासुदेवकलानन्तः सहस्रवदनः स्वराट् ।
अग्रतो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया ॥ २४ ॥

सात्त्विकेषु तु कल्पेषु यः शेते सलिले हरिः । वासुदेवः स विज्ञेयस्तस्यांशोऽनन्त उच्यते ॥१॥
कालात्मा च स विज्ञेयो भूभारहरणे प्रभुः । तत्र सुप्तो हरिश्चापि तदाविष्टो भविष्यति ॥२॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्य विवरणे—तदाविष्टस्तस्मिन् सङ्कर्षण आविष्ट इत्यर्थः ॥ का. २ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

वासुदेवकलेत्यत्र-पूर्वश्लोके पुरुषोत्तमनिरूपणादत्र तत्कलेत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि यद्वासुदेवपदोपादानं तत्तात्पर्यमाहुः **सात्त्विके**त्यादि । य इति व्यूहमुख्योऽवताराधिकारी[1] । **अनन्त** इति सप्तमी । तथा **चानन्ते वासुदेवांश** उच्यते । तेनानन्तस्य योऽंशी स पुरुषोत्तमस्य रूपान्तरं न तु पुरुषोत्तम इतिबोधनार्थं वासुदेवपदमित्यर्थः ॥ का. १ ॥ ननु तर्हि **वासुदेवकलानन्त**पदयोः सामानाधिकरण्येन कथमुक्तिरित्यत आहुः **कालात्मे**त्यादि । **चो**ऽप्यर्थे । तथा चैकरूप्यादेककार्यकारित्वाच्च तथोक्तिरित्यर्थः । नन्वनन्तस्य तथासामर्थ्ये विद्यमाने तत्र **वासुदेवकला**सत्ताकथनस्य किं प्रयोजनम् ? आहुस्**तत्रे**त्यादि । तथा च **कला**द्वारा तत्र वासुदेवावेशबोधनार्थं तदुक्तिरित्यर्थः ॥ का. २ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

वासुदेवेत्यस्याभासे—**सावधानार्थ**मिति भावप्रधानं, सेवायां **सावधानत्वार्थ**मित्यर्थः । प्रथममवतीर्णो हि तावत्पर्यन्तं महान् सन् सेवायां यथायोग्यलीलासम्पादने सावधानो भवेदितिभावः । व्याख्याने **सात्त्विकेष्वि**ति । 'आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्य'मित्यादिना तृतीयस्कन्धे विवृतमिदम् । **अनन्त** इति शेष इत्यर्थः ॥ का. १ ॥ **कालात्मे**ति । **स** शेषः सङ्कर्षणाविष्टत्वात् **सङ्कर्षणात्मा** चेत्यर्थः । **तत्रे**ति सलिलाधारकशेषाधारकसङ्कर्षणे । **सुप्तो हरि**र्वासुदेवस्तस्मिन्नवतारदशापन्ने शेषाविष्टसङ्कर्षणे **आविष्टो भविष्यति** । कलयेतिशेषः । तथा च शेषे सङ्कर्षणावेशः सङ्कर्षणे वासुदेवकलावेश इति बलदेवस्वरूपं सर्वदा । पुरुषोत्तमावेशस्तु कदाचिदतस्तल्लीलांशांशिनोरभेदान्मूलचरित्रत्वेन स्कन्धार्थो न तु स्वातन्त्र्येण स्कन्धार्थ इत्यर्थः ॥ का. २ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्याभासे—**शय्यारूपस्य शेषस्ये**ति । 'अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतावनीह'[3] इत्यादिवाक्याच्छेषस्य शय्यारूपत्वम् । **सङ्कर्षणसहितस्ये**ति । स्वाधिदैविकसहितस्येत्यर्थः । शेषस्याधिदैविकः सङ्कर्षणः । स च व्यूहरूपः । 'भगवतश्चतुर्मूर्तेस्तुरीयां तामसीं मूर्ति'मिति पञ्चमस्कन्धे शुकवाक्यात् । तत्सहित एव शेषोऽवततार । अत एव बलदेवस्य शेषत्वेन क्वचिदुक्ति'र्देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामक'मिति । क्वचिद्बलदेवस्यांशत्वेन शेष उक्तो यथा

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

वासुदेवकलानन्त इत्यत्र—तस्मिन् शेषे सुप्तो हरिर्वासुदेवोऽवतारदशायां तस्मिन् सङ्कर्षण आविष्ट इत्यर्थः ॥ का. २ ॥

---

१ व्यूहमुख्य इत्यपि पाठः । २ अवान्तरेऽत्यपि पाठः । ३ अनूह इत्यपि पाठः ।

अतोनुशयनं विष्णोर्बलभद्रेण नात्मनः । एकवत् प्रोच्यते कृष्णो द्विवल्लोकैः प्रतीयते ॥३॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अत्र पूर्वं शय्यारूपे सङ्कर्षणे शयानस्यावतारदशापन्ने तस्मिन्नावेशरूपा स्थितिरनुशयनं भवति । तथा चानुशयनस्यैव स्कन्धार्थत्वाद्बलदेवाविष्टवासुदेवकलाया एव लीला स्कन्धार्थः स्यादित्यत आहुरत इति । यतः शयानस्यावेशोतोहेतोर्विष्णोः सात्त्विककल्पाधिष्ठातुरेव बलभद्रेण कृत्वानुशयनमुच्यते । नात्मनः पुरुषोत्तमस्य नेत्यर्थः । 'निरोधोस्यानुशयनमात्मन' इतिमूलवाक्यादितिभावः । तेन नोक्तदूषणमितिभावः । तर्हि बलदेव एवं निरूपणे किं तात्पर्यं तदाह एकवदिति । पूर्वोक्तवासुदेवस्यांशत्वादंशांशिनोश्च तादात्म्येनाभेदादेकवदेव प्रोच्यते तेन तत्रापि तथानिरूपणमित्यर्थः । अतस्तच्चरित्रमपि मूलचरित्रमेवेतिभावः । नन्वेवं लोके न प्रतीयत इत्यत आह कृष्ण इति । यथांशत्वेनैक्येपि स्वरूपे द्वैविध्यप्रतीतिस्तथा चरित्रेपीत्यर्थः ॥ का. ३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नन्वत्र वासुदेवांशस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां टिप्पण्यां विवेचयन्त्यत्र पूर्वेत्यादि । आवेशरूपा स्थितिरिति । वह्न्ययोगोलकन्यायेन स्थितिः । लीला स्कन्धार्थः स्यादिति । तल्लीलात्वेन रूपेण स्कन्धार्थः स्यान्न तु पुरुषोत्तमलीलात्वेन रूपेण । तथा सति स्कन्धार्थाननुगम इत्यर्थः । नोक्तदूषणमिति । तेन रूपेण स्कन्धार्थत्वाभावान्न प्रतिपाद्याननुगमरूपं दूषणमित्यर्थः । तर्हीत्यादि । यदि बलदेवेन पुरुषोत्तमस्य नानुशयनं तर्हि बलदेवेनुशयननिरूपणे किं तात्पर्यमित्यर्थः । एकवदिति । यथानन्दमयविद्यासद्विद्याशाण्डिल्यविद्याप्रभृतिषु तत्तत्प्रकारभेदेन भिन्नतया प्रतीयमानमपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वादेकमेव प्रप्रोच्यते तद्वदित्यर्थः । तदेतत् स्फुटीकुर्वन्ति पूर्वोक्तेत्यादि । अंशत्वादिति । पुरुषोत्तमांशत्वात् । तत्रापि तथानिरूपणमिति । बलदेवेपि तदावेशनिरूपणम् । अत इति । यतोंशस्यांशितादात्म्येनाभेदस्तस्मात् । मूलचरित्रमिति । परम्परया तथा । तथा च न प्रतिपाद्याननुगमेनापि स्कन्धार्थाद्बहिर्भाव इत्यर्थः । तेन तद्द्वारा यो भक्तनिरोधः सोपि मूलचरित्रत्वेनैव फलिष्यतीतितात्पर्यमितिभावः । एवमिति । बलदेवचरित्रमूलचरित्रयोरैक्यम् । यथेत्यादि । तथा च लोको बाह्यमेव गृह्णाति नान्तरमतस्तत्प्रतीत्या न चरित्रैक्यमितिभावः ॥ का. ३ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

एकवदिति । कृष्णो यथेति । शेषष्टिप्पणीव्याख्यानादवगन्तव्यः । यथा कृष्णस्वरूपं बलकृष्णभेदेन लोकैर्द्विवत् प्रतीयते वस्तुतस्त्वंशांशिनोरभेदादेकवदेव प्रोच्यते तथा तयोश्चरित्रमपि लोकैर्द्विवत् प्रतीयते वस्तुतस्त्वेकमेवेत्यर्थः । अंशांशिनोर्भेदाभेदमभिप्रेत्योभयत्रापि वतिप्रत्यय उक्तः ॥ का. ३ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

बलदेवस्तुतौ दशमोत्तरार्धे यमुनावाक्यं 'यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतः पते'रिति । एकांशेन शेषेणेत्यर्थः । शेषस्तु सङ्कर्षणव्यूहस्यांशः । यतः शेषस्य सङ्कर्षणसहितस्यावतारो बलदेव इति यदुक्तं तद्युक्तमेव ॥ २४ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अत्र पूर्वं शय्यारूपे सङ्कर्षणे शयानस्यावतारदशापन्ने तस्मिन्नावेशरूपा स्थितिरनु पश्चात् शयनं भवति । तथा चानुशयनस्यैव स्कन्धार्थत्वाद्बलदेवाविष्टवासु-

१ मूलरूपेत्यपि पाठः ।

देवक्यां शयनस्यैव सम्भवो न हरेः स्मृतः ।

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अत एव यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मथुरायां पुरुषोत्तमस्य व्रजे तथात्रापीत्याह देवक्यामिति ॥ का. ४ ॥ २४ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

एकस्यैवानेकत्वे दृष्टान्तं वक्तुमाहुः अत एवेत्यादि । यत एकस्यैव द्विधात्वं न तु द्वित्वमत एव । यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मथुरायां व्यूहान् बहिरवस्थाप्यान्तः स्वस्य प्राकट्यं व्रजे चैतद्वैपरीत्येन पुरुषोत्तमस्य तथात्रापि द्विरूपेण प्राकट्येपि वस्तुतः स्वरूपैक्यमित्यर्थः । देवक्यामितिकारिकार्थस्तु—देवक्यां शयनस्य शेषस्यैव सम्भवो न हरेः शयानस्य । तत्र प्रमाणमाहुः स्मृत इति । 'देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामक'मित्याज्ञास्मरणात् ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

शयनस्यैवेति । शेषाविष्टसङ्कर्षणस्य न तु वासुदेवांशस्येत्येवकारः । स्मृतः 'सप्तमो वैष्णवं धाम यमनन्तं प्रचक्षत' इतिवाक्येन 'देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामक'मितिभगवद्वाक्येन चेतिशेषः । वाक्यद्वये देवक्यां निविष्टस्य धामत्वमात्रोक्तेरितिभावः । यद्यपि केवलशेषस्यापि धामत्वं तथापि 'गर्भसङ्कर्षणात्तं वै प्राहुः सङ्कर्षण'मितिवाक्यात् सङ्कर्षणस्यापि देवक्यां सम्भवो ज्ञेयः । अपरस्येति वासुदेवांशस्येत्यर्थः । इति कर्षणसमये वासुदेवांशस्याभावाद्धेतोर्वासुदेवस्य मोक्षदातुर्मायानिवारकस्य मायाकृतकर्षणाद्धीनता मायातो दौर्बल्यं स्यादित्याशङ्का नेत्यर्थः । व्यूहत्रयस्य सत्त्वरजस्तमोभेदभिन्नस्य न मायाविरोधित्वं वासुदेवस्य तु निर्गुणस्य मोक्षार्थं मायाविरोधित्वात्तत्र तद्दौर्बल्यं परिहरणीयमेवेतिभावः । व्रजलीलायां बलदेवोपयोगस्यापि वक्ष्यमाणत्वाद्व्रजस्योद्धारस्य च 'गुणातीतस्वरूपेण तामसत्वाद्व्रजस्थिता निरुद्धा' इत्यादिना वासुदेवकार्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्बलदेवे वासुदेवांशस्याप्याविर्भावो वाच्यः स रोहिण्यां जात इति ज्ञेयम् ।

अत्र टिप्पण्यां चतुर्व्यूहरूपेणेति यद्यपि वासुदेवप्राकट्यं व्रज एवेति वक्ष्यते तथापि व्यापिवैकुण्ठाद्वसुदेवहृद्यवतीर्यादौ स्वकार्यं देवकीमृत्युनिवारणं कृतवानिति निबन्धे निरूपणात् कार्यतोन्तःप्राकट्यं वसुदेवहृदि स्वरूपतो बहिःप्राकट्यमादौ व्रज एवेति ज्ञेयम् । पुरुषोत्तमस्येति केवलस्ये-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

देवकलाया एव लीला स्कन्धार्थः स्यादित्यत आहुरत इति । यतः शयानस्यावेशोतो हेतोर्विष्णोः सात्त्विककल्पस्याधिष्ठातुरेव बलभद्रेण कृत्वानुशयनमुच्यते । नात्मनः पुरुषोत्तमस्य नेत्यर्थः । तर्हि बलदेव एवमनुशयननिरूपणे किं तात्पर्यं तदाहुरेकवदिति । यथा कृष्णस्वरूपं बलकृष्णभेदेन लोके द्विवत् प्रतीयते वस्तुतस्त्वंशांशिनोरभेदादेकवदेव शास्त्रे प्रोच्यते तथा तयोश्चरित्रमप्यंशांशिनोरभेदे[3]लोके द्विवत् प्रतीयते वस्तुतस्त्वेकवदेवेत्यर्थः । तथा च बलदेवचरित्रमप्यंशांशिनोरभेदान्मूलचरित्रत्वेन स्कन्धार्थो न तु स्वातन्त्र्येण स्कन्धार्थ इत्यर्थः ॥ का. ३ ॥

देवक्यामिति । शयनस्यैवेति । शय्यारूपस्य सङ्कर्षणस्य न तु वासुदेवस्येत्येवकारः । एवकारार्थं विशदयन्ति न हरेरिति । वासुदेवस्य नेत्यर्थः । अपरस्येति । वासुदेवांशस्य

१ यथा चतुर्व्यूहरूपेण सह प्राकट्यं मथुरायां पुरुषोत्तमस्य तथा व्रजे बलभद्रेपि वासुदेवावेशेन प्राकट्यमित्यर्थः ।
२ व्यूहरूपेणेत्यर्थः । ३ 'लोके' इति पाठः प्रतिभाति व्याख्याने कारिकाहृताम् । पठन्ति तु बहवस्त्वपि लोकैरित्येव ।

रोहिण्यामपरस्येति कर्षणान्नैव हीनता ॥ ४ ॥

तं सङ्कर्षणमन्यस्माद्भिन्नतया ज्ञातुं विशिनष्टि **वासुदेव** इति । वासुदेवस्य प्रथमतः **कला** धर्मरूपः । सोपि शयनरूप इत्यनन्तः कालात्मा । स हि स्वाश्रय एव शेते । तत्राधिदैविकरूपमपि स्थितमिति ज्ञापयितुमाह **सहस्रवदन** इति । सङ्कर्षणो हि सहस्रवदनो वेदात्मा । शेषोपि केवलस्तथा भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **स्वराडिति** । यः स्वर्गेपि राजते । सङ्कर्षणरूपो यः "सितकृष्णकेशः" सोग्रतो भविता । ननु तेनैव चरितार्थत्वे किं भगवदवतारेणेत्याशङ्क्याह **देव** इति । स हि देवरूपेणैवावतीर्णो नाधिक कार्यं करिष्यति । तर्हि किं तदवतारेणेत्याशङ्क्याह **हरेः प्रियचिकीर्षयेति** । स हि भग-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

रोहिण्यामपरस्य हर्यंशस्य । इति अस्माद्धेतोः । **कर्षणात्** मायाकृताच्छेषांशस्य कर्षणात् । रोहिणीगर्भस्थस्य **हीनता** मायाधीनता नेत्येवं—बोध्यः । एवं चात्र द्वयोः पृथग्गर्भबोधनाच्छ्रीरोहिणीगर्भस्याकस्मिकत्वशङ्काप्रयुक्ता **हीनता**पि[2] वारिता । अतो गर्भसम्भवोत्तरमेव **रोहिण्याः** श्रीगोकुले स्थापनमन्यासामन्यत्रेति बोध्यम् ॥ का. ४ ॥

व्याख्याने—**स्थित**मिति । अविनाभावेन स्थितम् । **स्वर्गेपीति** । सङ्कर्षणस्य यत् स्वं स्थानं तस्मिन्नपीत्यर्थः । **दैत्यानां सुखार्थं** इति । तेषां कालं प्राप्यैव भगवत्प्राप्तेस्तथा । तदिदं 'मन्येसुरान् भागवता'नित्यत्र **तृतीयस्कन्ध** उपपादितम् ॥ २४ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

त्यर्थः । नन्वत्र **वासुदेव**प्राकट्यमप्यस्तीति चेदत्रैवं ज्ञेयम् । प्राकट्यं द्वेधा कार्यतः स्वरूपतश्च । तत्र कार्यतःप्राकट्ये व्यूहचतुष्टयप्राकट्यं मथुरायाम् । पुरुषोत्तमस्य व्रजे । प्राथमिकतत्तत्कार्यस्य तत्र तत्रैव जातत्वात् । स्वरूपतःप्राकट्यं तु व्यूहत्रयविशिष्टपुरुषोत्तमस्य मथुरायाम् । वासुदेवविशिष्टपुरुषोत्तमस्य व्रजे । तत्र कार्यतःप्राकट्यमत्रोच्यते । तथा च वासुदेवस्यादौ व्रज एव बहिःप्राकट्येपि तत्कार्यमादौ मथुरायामेव जातमिति निबन्धे स्फुटम् । पुरुषोत्तमकार्यं तु निःसाधनजनोद्धरणमादौ व्रज एव जातमिति ।

सुबोधिन्यां सोपीति । अंशरूपोपि स शय्यारूपो भवतीतिहेतोर**नन्त** इतिविशेषणमुक्तमित्यर्थः । आद्यविशेषणकथने हेतुमाहुः **स हीति** । हि यतः स भगवान् **स्वाश्रयः शेते**तस्तच्छय्यायास्तत्कलात्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यविशेषणेभ्यः **प्रथमत** इत्यर्थः । **वेदात्मेति** । 'सहस्रशीर्षे'त्यादिवेदस्यात्मा तत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः । **यः स्वर्गेपीति** । स्वेन राजत इतिविग्रहः । **शेषो** हि स्वफणस्थितमणिना राजते । तदुक्तं पञ्चमस्कन्धे । अस्य स्वत एव राजनकथनात् स्वर्गादिलोकेष्वपि राजते न तु शेषवत् पातालमात्र इत्याशयेन **स्वर्गेपी**त्युक्तम् । तथा च स्वेन राजनकथनान्नायं केवलशेष इतिभावः । **देवरूपेणेति** । साक्षिरूपेणेत्यर्थः । अत एव लीलासु साक्षिवत् तत्स्थितिं वक्ष्यति । लीलां तु भगव-

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

रोहिण्यां सम्भव इत्यर्थः । **इति**हेतोः कर्षणसमये वासुदेवांशस्याभावाद्वासुदेवस्य मोक्षदातुर्मायानिवारकस्य मायाकृत**कर्षणाद्धीनता** मायातो दौर्बल्यं स्यादित्याशङ्का नेत्यर्थः ॥ २४ ॥

---

१ वेदरूपेणेत्यपि श्रीवल्लभगोस्वामिनां पाठः क्वचित् । २ विपरीतेत्यपि पाठः ।

वान् सर्वेषां दुःखहर्ता । दैत्यानां सुखार्थे भूभारहरणार्थे च साहाय्यकरणाद्भगवतः प्रियं करिष्यतीति ॥ २४ ॥

एवं ससामग्रीकस्य गमने सर्वमुक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कायामाह **विष्णोरिति** ।

विष्णोर्माया भगवती यया सम्मोहितं जगत् ।
आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यार्थे सा भविष्यति ॥ २५ ॥

यो हि विष्णुर्मायोद्घाटनेनावतरिष्यति सा तदंशभूता **माया कार्यार्थे भविष्यति** । सापि **भगवती** षड्गुणैश्वर्ययुक्ता भगवत्प्रसादात् । अतस्तस्याः स्वस्थानत्यागेन गमनेपि न दोषः । अत्रापि स्थास्यति कार्यमपि करिष्यतीति । सर्वमुक्त्यभावश्च तत एव भविष्यतीत्याह **यया सम्मोहितं जगदिति** । कदाचित् तस्या अनागमनशङ्कां व्यावर्तयति **आदिष्टा प्रभुणेति** । अनेन यत्र सर्वव्यामोहिका भगवदाज्ञयावतीर्णा तत्र के भवन्त इति गर्वाभावोपि ज्ञापितः । कार्यं यशोदायाः स्तन्यं सङ्कर्षणं कंसादिव्यामोहो वसुदेवादिमोचनमिति ॥ २५ ॥

एवं सर्वान् ज्ञापयित्वा ब्रह्मा ततो निर्गत इत्याह **इत्यादिश्येति** ।

श्रीशुक उवाच—**इत्यादिश्यामरगणान् प्रजापतिपतिर्विभुः ।**
आश्वास्य च महीं गीर्भिः स्वधाम परमं ययौ ॥ २६ ॥

अनेकविधा देवाः । ते च स्वस्वमुख्याज्ञाकारिणः । अत एव सर्वानेवं गणपतीनाज्ञापितवानित्याह **अमरगणानिति** । तर्हि ब्रह्मणः कथं नावतार इत्याशङ्क्याह **प्रजापतिपतिरिति** । प्रजापतीनां स नियन्ता । अन्यथा सृष्टिर्न स्यादित्यर्थः । ननु साक्षाद्भगवता नोक्तमिति देवा न करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह **विभुरिति** । ब्रह्मा स्वत एव समर्थो देवानाज्ञापयितुम् । अनेनैव वृत्तान्तेन भूमिः कृतार्था जाता तथापि **गीर्भिरपि महीमाश्वास्य स्वधाम** सत्यलोकाख्यं **ययौ** । गीर्भिरिति भूमेः प्रशंसावाक्यानि बहून्युक्तानीति ज्ञायते । भूमौ भगवदागमनं पूर्वं न सम्भावितमधुना जातमिति तद्भाग्याभिनन्दनं युक्तमिति ॥२६॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

विष्णोर्मायेत्यत्र—**तदंशभूतेति** । **तदंशेति** । उद्घाटनेन राशिभूतो योंशस्तदात्मिका । इदं च अंशेनेतिपदस्य विवरणम् ॥ २५ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दावेशेन । **सर्वेषामिति** दैत्यानां भूमेश्चेत्यर्थः । **सुखार्थं** इति मोक्षार्थे इत्यर्थः । प्रलम्बादीनां मोक्षदाने तद्वधेन **साहाय्यं** भूमेर्भाररूपदुःखहरणे जरासन्धादिभिः सह युद्धेन **साहाय्यं** ज्ञेयम् ॥२४॥

विष्णोर्मायेत्यत्र—**सा तदंशभूतेति** । उद्घाटितो योंशस्तद्भूतेत्यर्थः । तथा च मानुषाकारकस्वरूपप्राकट्यार्थं तदाकारकतावदंशस्योद्घाटनमतः सा तदाकारकतावत्परिमाणकरूपेत्यर्थः । **न दोष** इति । यथा पुरुषोत्तमो भगवत्त्वेन सर्वसामर्थ्यवांस्तथा सापि भगवतीत्वेन सर्वसामर्थ्यवत्यतोत्रापि व्यापिवैकुण्ठेपि स्थास्यति भूमौ कार्यं यशोदास्तन्यादिकं च करिष्यतीतिहेतोरवतरणार्थं भूमौ गमनेपि स्वस्य प्रकटस्वरूपस्य स्थानस्य व्यापिवैकुण्ठस्य त्यागेन प्राप्तः परिच्छिन्नत्वलक्षणो दोषो नेत्यन्वयः॥२५॥

इत्यादिश्येत्यत्रापि **पूर्वं न जातमिति** । अंशकलावतार एवान्यदा जात इतिभावः ॥२६॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

प्रजापतिपतिरित्यस्य व्याख्याने—**प्रजापतीनां स नियन्तेत्यादि** । सर्वे देवा

---

१ अंशेति ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ड. ढ. । २ सर्वं नपीति ट.

एवं भूमेः सान्त्वनमुक्त्वा देवक्याः सान्त्वनं वक्तुं तस्याः प्रथमं दुःखप्रापणोपायमाह शूरसेन इति दशभिः ।

शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम् ।
माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान् बुभुजे पुरा ॥ २७ ॥

सहस्रार्जुनस्य पुत्राणां मध्ये ये पञ्चोर्वरितास्तेषां द्वितीयः शूरसेनः । यादवानां राज्यं ययातिना निवारितम् । ततः पुष्ट्यैव राज्यम् । यो महान् भगवदंशो भवति स राजेति । तत्र सहस्रार्जुनो भगवदंशः पुष्ट्या राजा बभूव । स जीवन्नेव शूरसेनाय मण्डलद्वयं दत्तवान् मथुराशूरसेनात्मकम् । ज्येष्ठस्तु माहिष्मत्यामेव ।

सर्वोत्कर्षे तु यद्दुःखं तद्दुःखं स्वल्पके स्मृतम् ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

शूरसेनो यदुपतिरित्यत्र—ननु मातृचरणानां दुःखप्रापणोपायमात्रं ह्यत्र वाच्यं तत्तु विवाहं कृत्वा गृहगमनसमये तथाकाशवाण्यभूदित्येतावतैवोक्तं भवतीति **देशकालावस्थादिभिः** सर्वोत्कर्षवर्णनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **सर्वोत्कर्षे** त्वित्यनेन । भगवदाविर्भावस्थानमिति यथा वसुदेवजन्मसमय आनका दुन्दुभयश्च नेदुरिति सर्वत्रोत्कर्षो लोके ज्ञातस्तथा स्त्रिया भर्तृगृह एव पुत्रजन्म भवति तत्र विवाहो निमित्तमिति तं कृत्वा तद्गृहगमनसमये मातुः **सर्वोत्कर्षे** भगवता सम्पादिते सति **यद्दुःख**मुपस्थितं **तत् स्वल्पके** निमित्ते शीघ्रमनायासेन भगवता निरसितुं योग्ये सति

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

शूरसेन इत्यस्याभासे—दुःखेति । ननु दुःखस्याध्यायार्थत्वात् सान्त्वनस्य दुःखाङ्गत्वं युक्तं न तु दुःखस्य सान्त्वनाङ्गत्वं तत् कथमत्र तथोक्तमिति चेदत्रैवं ज्ञेयम् । अध्यायार्थभूतं मातृदुःखमुपसंहारे वक्तव्यं 'देवकीं वसुदेवं चे'त्यनेन । तत्प्रापण उपायोत्रोच्यते । तथा च दुःखस्य न सान्त्वनाङ्गत्वं किन्तूपायस्य । उपायकथनं सान्त्वनकथनार्थमित्यर्थः । तथा चैतत्सान्त्वनपूर्वकमुपसंहारोक्तं महद्दुःखमवतारहेतुत्वादध्यायार्थस्तादृशदुःखाङ्ग्यवताराङ्गिनिरोधरूपा 'नन्दस्य हरेर्लीला शास्त्रार्थे' इति सप्तार्थसङ्गतिरिति दुःखप्रापणोपाय आकाशवाणी तस्याः स्वल्पकत्वज्ञापनाय पूर्वं सप्त श्लोकास्तत्कार्यं नवमे दशमे सान्त्वनारम्भः । एवं सान्त्वनविशिष्टो भगवन्निरस्यः सकार्य आकाशवाणीरूप उपायो दशश्लोकानां महावाक्यार्थः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

भगवत्सेवका भगवदाज्ञयावतीर्णा इति ब्रह्मणोपि भगवत्सेवकत्वात् तस्य कथं नावतार इत्याशङ्क्य प्रजापतिरित्युक्तं मूले । तथा च प्रजापतीनां सर्वेषां नियमनेन तद्द्वारा सृष्टिकारणार्थं ब्रह्मणोवताराभावो युक्त इति भगवता नावतारित इति ज्ञेयम् । अन्यथा भगवदाज्ञाया अनुल्लङ्घ्यत्वाद्ब्रह्माप्यवतरेत् । तथा सति प्रजानां स्वच्छन्दतापत्त्या सृष्टिकार्यं न चलेदितिभावः ॥ २६ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

शूरसेनो यदुपतिरित्यत्र—**सर्वोत्कर्षे** त्वित्यादि । **सर्वोत्कर्षे तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्वल्पके स्मृतम्** । **देशकालावस्था**दिभिर्भगवता मातुः **सर्वोत्कर्षे** सम्पादिते **दुःख**मुपस्थितं **तत् स्वल्पके** निमित्ते शीघ्रमनायासेन भगवता निरसितुं योग्ये सति भवतीति भगवन्मार्गे शास्त्रे निरूपितमित्यत्रापि न काचिच्चिन्तेतिभावः । एतदेव ज्ञापयितुं **देशकालावस्था**दिभिर्मातुरुत्कर्षः सम्पाद्यत इत्यर्थः ।

देशतः कालतश्चैव अवस्थातः स्वतोन्यतः ॥ १ ॥
द्रव्यतो मानतश्चेति सप्तैव सुखदाः स्मृताः ।
तथाभूता शब्दवशात् प्राप्ता दुःखं तदा पतिः ॥ २ ॥
प्रतिक्रियां समारेभे नवभिश्च प्रतिक्रिया ॥ २½ ॥

तत्र प्रथमं देशस्योत्कर्ष उच्यते । पूर्वं शूरसेनः शत्रुघ्ननिर्मितायां मथुरायां तत्रत्यमानन्दमनुभूय निवासं कृतवान् । स च यदुपतिः । यादवानां प्रभुः । तन्नाम्ना जातानपि शूरसेनान् विसृज्य मथुरामेवावसन् उभयान् देशान् बुभुजे । अनेन यादवानां मथुरा स्वदेश इत्युक्तम् ॥ २७ ॥

कालभेदेनापि सा महती जातेत्याह राजधानीति ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भवतीति भगवन्मार्गे शास्त्रे निरूपितमित्यत्रापि न काचिच्चिन्तेतिज्ञापनाय तद्वर्णनमित्यर्थः । **सुष्ठु अल्पक**मतिसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमितियावत् । तादृशे **निमित्ते** सतीत्यर्थः । भक्तदुःखं विना भगवदाविर्भावो न भवतीति तदर्थं तत्कथनमित्यपि तात्पर्यं ज्ञेयम् । **देशतः कालत** इत्यादि । **सप्तैव सुखदा** इत्युक्त एकस्य द्वयोर्वापि सुखदत्वं सम्भवतीति नायं नियम इत्याशङ्क्य निमित्तानां तावद्रूपत्वात्तथेति बोधयितुं तान्येवोक्तानि **देशत** इत्यादिना । अथवा 'सार्वविभक्तिकस्तसिलिति केचि'दितिवाक्यादत्र प्रथमातस्तसिलिति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अवान्तरवाक्यार्थानाहु**र्देशत** इति । **सर्वोत्कर्ष** इत्यस्य टिप्पण्यां **भक्तदुःख**मिति । सर्वोत्कृष्टस्य स्वल्पायमानेपि महद्दुःखकथनार्थमपि सर्वोत्कर्षवर्णनमित्यर्थः । **अवस्थातः स्वत**श्चेत्येकेन द्रव्यकृतो द्वाभ्यामितिविभागः ॥ २७ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अथवा **सर्वोत्कृष्टस्य स्वल्पके**प्यपमाने मह**द्दुःखं** भवतीति महादुःखकथनार्थमपि **सर्वोत्कर्ष**वर्णनमित्यर्थः । एतदेवोक्तं **टिप्पण्यां भक्तदुःखं विने**त्यादिना । तद्**देशत**इत्यादि । **देशतः कालतश्चैवे**त्यादि । 'शूरसेनो यदुपति'रित्यनेन **देशोत्कर्षः** । 'राजधानी'तिश्लोकेन **कालोत्कर्षः** । 'तस्यां तु कर्हिचि'दित्यर्धेना**वस्थोत्कर्षः** । 'देवक्या सूर्यये'तिद्वितीयार्धेन स्वत उत्कर्ष उक्तः । 'उग्रसेनसुतः कंस' इत्यनेनान्यत उत्कर्षः । 'चतुःशतं पारिबर्हं'मित्यादिश्लोकद्वयेन **द्रव्योत्कर्षः** । 'शङ्खतूर्ये'तिश्लोकेन **मानोत्कर्षः** । तथाभूतेति । **तथाभूता शब्दवशात् प्राप्ता दुःखं तदा पतिः** । **प्रतिक्रियां समारेभे नवभिश्च प्रतिक्रिया** । **तथाभूता** भगवता **देश**कालाद्युत्कर्षं प्रापिता **देवकी शब्दवशा**दाकाशवाणीवशाद् **दुःखं प्राप्ता तदा पति**र्वसुदेवः **प्रतिक्रियां समारेभे** । सा च **प्रतिक्रिया** 'श्लाघनीयगुणः शूरै'रित्यादिभिर्नवभिः श्लोकैः ॥ २७ ॥

राजधानी ततः साभूत् सर्वयादवभूभुजाम् ।
मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः ॥ २८ ॥

ततः प्रभृति यावन्तो राजानः कंसपर्यन्तं स्वबलाज्जाताः खण्डमण्डलाधिपतयस्तेषां तत्रात्यन्तं सुखानुभवान्मथुरैव राजधान्यभूत् । सर्वे च ते यादवभूभुजश्च । ततः शूरसेनप्रभृति । राजा धीयते ध्रीयते यस्यामिति सा राजधानी । निधीयते पट्टाभिषिक्तः क्रियत इति वा । अनेन तत्र राज्यलक्ष्म्या नित्यं स्थानमित्युक्तम् । तत्र स्थितानामानन्दे हेतुर्भगवान् । यत्र नित्यं सन्निहित इति ।

सर्वतत्त्वेषु यो विष्टः स भूमावपि सङ्गतः ।
स नित्यं क्वचिदेवास्ति तत्स्थानं मथुरा स्मृता ॥ १ ॥
तत्र स्थित्वा द्वयं चक्रे सर्वेषां सकलं हितम् ।
सर्वदुःखनिवृत्तिं च तत्र चेद्दुःखसम्भवः ॥ २ ॥
प्रतीकाराः सर्व एव मर्यादामार्गसम्भवाः ।
व्यर्था जाताः सर्वथेतिज्ञापनार्थं निरूपितम् ॥ ३ ॥

श्रीरङ्गादिष्वपि नारायणस्य ब्रह्माण्डविग्रहस्य सान्निध्यम् ।

देशकालादिमध्यस्थः षडङ्गत्वं य आगतः ।
सोन्यत्र सर्वदेशेषु शालग्रामादिषु स्थितः ॥ ४ ॥ २८ ॥

तस्या अवस्थोत्कर्षमाह तस्यामिति ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

राजधानीत्यत्र—तत इति पूर्वावधिबोधकं पदं कालत उत्कर्षसमर्पकं बहुकालमारभ्य

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

राजधानीत्यत्र—व्यापकत्वात् सर्वत्रास्ति तस्य मथुरायां विशेषं विवृण्वन्ति **सर्वतत्त्वेष्वि**ति । 'त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशदि'तिवाक्याद्भूमावपि भगवानाविष्टः । स तु क्वचिदेव देशे तिष्ठति देहाविष्टजीववत् । तथा च कारणरूपेण सर्वत्र स्थितावप्यनुप्रविष्टरूपेण मथुरायामेव तिष्ठतीत्यर्थः । अस्या भूमेः पञ्चीकृतत्वेपि तस्या भूमेरुपादानत्वात् तद्द्वारात्राप्यावेशः । यद्यपि जलादिकमप्युपादानं तथापि भूम्यंशस्याधिकत्वात्तदाविष्टस्यैव स्थितिरुक्तेतिभावः । **भगवान् हरि**रितिपदद्वयस्यार्थमाहुर्द्वयं चक्र इति । **दुःखसम्भव** इति । दुःखस्य सम्भवो यस्मात्तादृशो भगवत्तिरोभावो नित्यसन्निधिदेशेपि चेज्जात इत्यर्थः । **निरूपितमि**ति । सान्निध्यमितिशेषः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

सर्वतत्त्वेषु यो विष्ट इति । अत्रेदं विचार्यते मथुरायां 'नित्यं सन्निहितो हरि'रितिवाक्याद्भगवत्सन्निधानमस्ति तत् केन रूपेणेत्याकाङ्क्षायां सान्निध्यकृत्स्वरूपं विवृण्वन्ति **सर्वतत्त्वेष्वि**त्यादिना ।

(५) भगवदीयनिर्भयराममनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

राजधानी ततः साभूदित्यत्र—**सर्वतत्त्वेष्वि**ति । **सर्वतत्त्वेषु यो विष्ट** इत्यादि । 'त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशदि'तिवाक्यात् **स भूमावपि सङ्गतः । स नित्यं क्वचिदेवास्ति तत्स्थानं मथुरा स्मृते**ति । हृदयदेशे देहाविष्टजीववत् । तथा च कारणरूपेण सर्वत्र तथाप्यनुप्रवेशरूपेण मथुरायामेव तिष्ठतीत्यर्थः । **तत्र स्थित्वा द्वयं चक्र** इति । **प्रतीकाराः सर्व एव मर्यादामार्गसम्भवाः । व्यर्था जाताः सर्वथेतिज्ञापनार्थं निरूपितम्** । **मथुरा**

१ पट्टाभिषिक्त इति ग. ङ. झ.

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

राजधानीत्यादावेष्यम् । ननु श्रीरङ्गादिषु देशान्तरेष्वपि भगवत्सान्निध्यस्योक्तत्वादत्र को विशेष इत्यत आहुर्देशकालादीत्यादि । तथा चाङ्गभूतात् प्रधानभूतोधिक इति तेनैव चेन्न सुखं तदाङ्गभूतात् कुतः सुखं भवतीतिज्ञापनायेदमुक्तम् । तेन तापनीयोक्ताभ्यो द्वादशमूर्तिभ्योपि न सुखमिति ज्ञापितम् ॥ २८ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रसङ्गात्तीर्थान्तरसान्निध्यमपि विवृण्वन्ति **श्रीरङ्गादिष्वि**ति । **ब्रह्माण्डं विग्रहो** यस्य । पूर्वमचेतने ब्रह्माण्ड आविष्टस्येत्यर्थः । तर्हि देशान्तरे भगवत्पूजादिकं न स्यादित्याशङ्क्य तदपि व्यवस्थापयति **दे**शेति । तीर्थादन्यदेशेषु 'देशः कालः पृथग्द्रव्यमि'तिवाक्याद्देशादिषडङ्गरूपो यो **भगवान् स शालग्रामादिषु स्थितः** । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' तिरोभावरहितो नित्यसन्निहित इत्यर्थः । मूर्तौ विसर्जनविकल्पादाविर्भावतिरोभाववानिति **शालग्रामे**त्युक्तम् । आदिपदेनैकादश्यादिकाले तुलस्यादिद्रव्ये शमादिगुणवति कर्तरि **गोपालादिमन्त्रे** पूजादिकर्मणि तत्तद्रूपो **भगवान् स्थित** इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तत् सृष्ट्यारम्भे 'तदेवानुप्राविशत्' 'त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशदि'त्यादिश्रुतिपुराणवाक्येभ्यः सर्वतत्त्वेषु भगवानाविष्ट इति तन्मध्यपातिन्यां भुव्यपि प्रविष्टः । स चान्तर्यामी । अतोन्तर्यामी यथा देहे प्रविष्टोपि 'गुहां प्रविष्टा'वितिश्रुतेर्देहैकदेशेन्तःकरणेभिव्यक्तो भवति तथा सर्वत्र भुवि तिष्ठन्नपि भूम्येकदेशे मथुरायामेवाभिव्यक्तो **'नित्यं सन्निहितो हरि'**रितिवाक्यादितिभावः ॥ २८ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयराममनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

भगवान् यत्रेत्यत्रोक्तस्य **भगवा**नितिह**रि**रितिपदद्वयस्यार्थमाहुर्द्वयं **चक्र** इति । तत्र **नित्यं** भगवत्सान्निध्यवत्यां **मथुराया**मपि दुःखसम्भवश्चेत् तदा **सर्व एव प्रतीकारा व्यर्था** इतिज्ञापनार्थं **निरूपितम्** । सान्निध्यमितिशेषः । वक्ष्यन्ति च 'तस्यां तु कर्हिचिच्छौरि'रित्यत्र 'सर्वानंशान् सर्वतो भगवान् स्वावतारार्थमाचकर्षे'ति । एतट्टिपण्यां च 'पूर्वसान्निध्ये सति भक्तदुःखाभावे स्वावतारो न सम्भवतीति तदर्थं तत्सान्निध्यं दूरीकृतवानग्रे च तत्प्रयोजनाभावात् स्वस्मिन्नेव लीनं कृतवानित्यर्थ' इति । पुनरत्रैव चाग्रे **देशकाले**त्यादि । **देशकालादिमध्यस्थः षडङ्गत्वं य आगतः सोन्यत्र सर्वदेशेषु शालग्रामादिषु स्थितः** । एतेन प्रसङ्गाद्देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मरूपेषु षट्सु धर्माङ्गेषु भगवत्सान्निध्यं विवृतम् । **यो देशकालादिमध्यस्थः षडङ्गत्वं** प्राप्तः स भगवानन्यत्र तीर्थादन्यत्रापि **शालग्रामादिषु स्थितः** । **नित्यं सन्निहित** इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः ।
देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत् ॥ २९ ॥

तुशब्दो दुःखपर्यवसानेन भगवत्कृतसुखव्यावृत्त्यर्थः । सर्वानंशान् सर्वतो भगवान् स्वावतारार्थमाचकर्षेतिज्ञापनार्थं वा तुशब्दः । कर्हिचित् कस्मिंश्चित्काले । पूर्वोक्ते वा । सुमुहूर्तादिकं न भवतीति कर्हिचिदित्युक्तम् । शौरिर्वसुदेवः शूरस्य पुत्रः । अन्येपि वसुदेवाः सन्तीति पितृनाम्ना तन्निवृत्तिः । वसुदेवभ्रातरोपि बहव इति वसुदेवपदम् । कृत उद्वह उद्वाहो येन । देवक्या सूर्यया नवोढया सार्धं स्वगृहप्रयाणार्थं श्वशुरदत्तं रथमारुहत् । विवाहोत्सवसमयो भर्तृसान्निध्यं चोत्तमावस्था स्त्रियाः । देवक्या सूर्ययेति स्वत उत्कर्ष उक्तः । भर्तृप्राधान्यमपि पतिव्रतायामुत्कर्षहेतुः[1] । यद्यपि देवको ज्येष्ठस्तथापि मर्यादाराज्यं[2] न भवतीति उग्रसेन एव राजा कंसो वा ॥ २९ ॥

मुख्य एव व्यवहारे सम्बन्धहेतुर्लोकप्रसिद्धः । अत उग्रसेनपुत्रोपि कंसो देवकपुत्र्या देवक्या भ्रातृकार्यं कृतवानित्याह उग्रसेनसुत इति ।

उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया ।
रश्मीन् हयानां जग्राह[3] रौक्मै रथशतैर्वृतः ॥ ३० ॥

स्वसुर्भगिन्या देवक्याः सम्माननरूपप्रियचिकीर्षया स्वयं हयानां रश्मीन् प्रग्रहान् जगृहे सूतो जात इत्यर्थः । केवलेन प्रतिष्ठा न भवतीति विशेषणम् । रौक्मैः सुवर्णपरिकरैः रथशतैरनेकशतरथैर्वृतो वेष्टितः । अनेन वसुदेव एव मुख्यो राजा कृतः । स्वयमपि दासभावं प्राप्त इति महत् सम्माननम् । अन्यत उत्कर्ष उक्तः ॥ ३० ॥

पितृकृतं द्रव्यकृतमुत्कर्षमाह चतुःशतमिति द्वाभ्याम् ।

चतुःशतं पारिबर्हं गजानां हेममालिनाम् ।
अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिषट्शतम् ॥ ३१ ॥
दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलङ्कृते ।
दुहित्रे देवकः प्रादात् यानैर्दुहितृवत्सलः ॥ ३२ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

तस्यां तु कर्हिचिदित्यस्य विवरणे—**सर्वानित्याद्याचकर्षेत्यन्तम्** । पूर्वसान्निध्ये सति भक्तदुःखाभावे स्वावतारो न सम्भवतीति तदर्थं तत्सान्निध्यं दूरीकृतवान् । अग्रे च तत्प्रयोजनाभावात् स्वस्मिन्नेव लीनं कृतवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तस्यां त्वित्यत्र—पूर्वोक्ते वेति । यस्मिन् भगवान् स्वावतारार्थं सर्वानंशानाचकर्ष तस्मिन् वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तस्यां त्वित्यत्र—तुशब्दस्य द्वितीयपक्षे 'कर्हिचिदि'त्यनेनान्वयो ज्ञेय इत्याशयेनाहुः **पूर्वोक्ते वेति** । सर्वांशाकर्षणकाल इत्यर्थः ॥ २९ ॥

उग्रसेनसुत इत्यत्र—रथशतैरितिबहुवचनस्यार्थमाहुर**नेकशतेति** ॥ ३० ॥

---

१ उत्कर्षे हेतुरिति छ. २ मर्यादया राज्यमिति घ. ञ. ३ जगृह इतिपाठः श्रीसुबोधिनीकारसम्मतः प्रतिभाति ।

क्षत्रिया हि चतुरङ्गिणीं सेनां विवाहे **पारिबर्हं** प्रयच्छन्ति वधूवरयोः सन्तोषार्थम् । तत्र पदातीनां स्थाने कन्याप्रीत्यर्थं दास्यो दत्ताः । **हेम्नो माला येषां गजानाम्** । **अश्वानां पञ्चदश सहस्राणि** । **रथानां त्रिषट्शतमष्टादशशतम्** ॥ ३१ ॥

दासीनां सखित्वज्ञापनाय सुकुमारत्वमलङ्करणं चोक्तम् । दास्यः कन्यायै केवलं दत्ता न तद्भर्त्रे । अतो न यथेष्टं तेन विनियोगः कर्तुं शक्यः । ननु देवक्या एव विवाहे कथमेतावद्दत्तवानित्याशङ्क्याह देवक इति । अत्यन्तमयं देवो भगवानत्रावतरि यतीति-ज्ञानयुक्तः । ता अपि दास्यो यानैर्दोलाभिः सहिताः । तासां तथाकरणे[1] हेतुर्दुहितृ-वत्सल इति । स हि दुहितृषु वात्सल्ययुक्तः । तासामपि कन्यात्वाद्देवकीवाक्याद्वा तथा कृतवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सम्माननामाह शङ्खेति ।

शङ्खतूर्य[2]मृदङ्गानि नेदुर्दुन्दुभयः समम् ।
प्रयाणप्रक्रमे तावद्वरवध्वोः सुमङ्गलम् ॥ ३३ ॥

शङ्खो हि मुखवाद्यम् । तूरी[3] हस्तवाद्यं मृदङ्गानि च । दुन्दुभयो दण्डवाद्यम् । सममेकदा । नैमित्तिकं तदित्याह **प्रयाणप्रक्रम** इति । **वरवध्वोः सुमङ्गलं** यथा भवति तथा नेदुः । अनेन शकुनमप्युक्तं पर्यवसानस्योत्तमत्वात् ॥ ३३ ॥

कालो ह्यत्र प्रतिबन्धको जात इति वक्तुं तस्याधिभौतिकः कालनेमिः कंसे निविष्टः शेत इति तत्प्रादुर्भावार्थं तदनुगुणदेवतायास्तदुत्कर्षमसहमानाया अकस्माद् वाक्यं जात-मित्याह पथीति ।

पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाशरीरवाक् ।
अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां वहसेबुध ॥ ३४ ॥

शोभातिशयो मध्येमार्गं प्रादुर्भूत इति पथ्येवोक्तवती न तु गृहे नापि गमनानन्तरम् । अनेनाधिभौतिकः कालोस्मिन्मार्गे बाधकः स प्रतिविधेय इति ज्ञापितम् । सर्व-

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पथि प्रग्रहिणमित्यत्र—अनेनाधिभौतिकः काल इति । भगवत्प्रादुर्भावहेतुर्भक्तिमार्गीय-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

पथीत्यत्राभासे—वाक्यं जातमिति । अशरीरवाक्त्वात् स्वत एव जातमित्यर्थः । **न तु गृह इति** । कंसगृहे रहसीत्यर्थः । **गमनानन्तरमिति** । वसुदेवगृह इत्यर्थः । **पथीत्यनेन** गृहद्वयनिषेध उक्त इतिभावः । **आधिभौतिक इति** । कालाधिभौतिका दैत्याः साम्प्रतं यवनाः । तत्कृतः प्रतिबन्धः

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

पथि प्रग्रहिणं कंसमित्यस्याभासे—तस्याधिभौतिकः कालनेमिरित्यादि । **तस्येति** काल-स्येत्यर्थः । कालो हि सर्वसम्बन्धितया गुणदोषाभ्यां संयुज्यते तदा गुणी दुष्टश्च भवति । तत्र दुष्टकाल-

---

१ तत्करण इति ट. २ तूर्यस्थाने तूरीतिपाठः श्रीसुबोधिनीसम्मतः प्रतिभाति । ३ वहस इत्येकदेशिनां पाठः ।

प्रकारेण प्रग्रहिणं रश्मिग्राहिणमाभाष्य रे रे कंसेति सावधानपर्यन्तमुक्त्वा । अशरीरवागाकाशवाणी । शरीरात् ताल्वोष्ठपुटाघातेन न निर्गता । तस्या वाक्यमाह **अस्या** इति । **अष्टमो गर्भ** इति । सङ्ख्या निस्सन्दिग्धा । कन्या पुत्रो वेति न विशेष उक्तः । मध्ये भगवता तथा प्रेरिता । स बालक एव त्वां हन्ता हनिष्यति । दासीषु प्रेक्षिकासु वेतिसन्देहव्युदासायाह **यां नयस** इति । न चेयं मम भगिनी न तथा कर्तुं दास्यतीति वक्तव्यं यतस्त्वमबुधः । कस्यापि तत्त्वं न जानासीत्यर्थः । हे अबुधेतिसम्बोधनं वक्तुर्हितत्वज्ञापनाय ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह इत्युक्त इति ।

इत्युक्तः सखलः पापो भोजानां कुलपांसनः ।
भगिनीं हन्तुमारब्धः खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ॥ ३५ ॥

आकाशवाण्यास्त्वभिप्रायः सा स्वगृह एव स्थापनीयान्यदा वा किञ्चित् कर्तव्य-

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

विवाहश्चेत्युभयोः साम्यादेतत्सम्बन्धिमार्गे कालकृतप्रतिबन्धकथनेन भक्तिमार्गेपि तथात्वं ज्ञाप्यत इत्याशयेनेदमुक्तम् । एवं सत्य**स्मिन्मार्गे** भगवत्प्रापकमार्ग इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

खड्गपाणिः कचेग्रहीदित्यत्र—कचेषु किञ्चिदित्यादि । ग्रहणक्रियाकर्मत्वेपि कचानां

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्वमार्गे भवति । स उपायेन प्रतिविधातव्यो न तु तदर्थं भगवान् प्रार्थनीयो वसुदेवेनोपायेनैव प्रतिविधानकरणादितिभावः । **स्वयमपि दासभावं प्राप्त** इति पूर्वमुक्तत्वात् । **प्रग्रहिणमित्यत्र**'नित्ययोगे मत्वर्थीय इनि'रित्याशयेनाहुः **सर्वेति** । सूतत्वमेव स्वस्याङ्गीकृतवानित्यर्थः । **शरीरादिति** । यद्यपि **तदनुगुणदेवताया वाक्** तथापि ताल्वाद्याघातेन शरीरान्न निर्गता किन्तु तदाघातव्यतिरेकेण मुखविवरादेवोद्गतेत्यर्थः । तथा च **शरीराद्या वाक्** तद्व्यतिरिक्तेतिविग्रहः । **तद्व्यतिरिक्ता** तद्भिन्नप्रकारिकेत्यर्थः । गर्भस्थेन हननमसम्भावितमित्याशयेनाहु**र्बालक एवेति** ॥ ३४ ॥

इत्युक्त इत्यत्र—तत इत्येतावतैव चारितार्थ्येपीत्युक्त इतिपूर्वानुवादस्य तात्पर्यमाहु**राकाशेति**।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

स्वाधिभौतिकः **कालनेमिः**। कृष्णावतारे निहतानां दैत्यानामाध्यात्मिकपक्षमर्यादया दोषरूपत्वात् । अस्मिन्नवतारे तृणावर्तादयो यावन्तो हतास्ते सर्वे निरोध्यभक्तानां दोषरूपा 'लोभक्रोधादयो दैत्या' इति कृष्णोपनिषद्भ्यः । अत एवाचार्यवर्यैर्धेनुको देहाध्यासत्वेनोक्तः । 'लोभक्रोधादयो दैत्या' इतिश्रुतौ 'आदि'शब्देन सर्वेषां सङ्ग्रहात् । तत्र कस्य दैत्यस्य का दोषरूपतेत्याकाङ्क्षायां तस्य तस्य दैत्यस्य कार्यधर्मनामानि विचार्य तत्तद्दोषसाधर्म्यं विचार्य तत्तद्दोषरूपता वाच्या । यत्कार्यं दम्भः करोति तादृशं कार्यं यो दैत्यः करोति तस्य दम्भरूपता वाच्या । यथा सुबोधिन्यां बकासुरस्य दम्भरूपता निरूपिता । एतावानेवांशष्टिप्पण्यामुपपाद्यते । सर्वत्र दैत्यानां दोषरूपत्वे प्रमाणं तु 'लोभक्रोधादयो दैत्या' इतिश्रुतिर्बोध्या । प्रकृते तु कालनेमिरितिनाम्नैवाधिभौतिकरूपत्वं कालनेमेः प्रकाशयति । **पथि प्रग्रहिणमित्यत्र—आहेत्येतावत्त्वे** वक्तव्य **आभाष्येतिपदस्य** वैयर्थ्यमाशङ्क्य तत्सार्थकत्वायाहू **रे रे कंसेति सावधानपर्यन्तमुक्त्वेत्यनेन** । **अस्यास्त्वामष्टमो गर्भ** इत्यत्र—गर्भेण मरणासम्भवमाशङ्क्य **स बाल एव त्वां हन्तेति गर्भ**पदतात्पर्यमुक्तम् ॥ ३४ ॥

---

१ उक्तेति ब्र.

मिति । कंसस्तु इत्युक्त एव सखलः कालनेमिसहितः । स प्रसिद्धो दिग्विजयी खलः प्रकृत्या । भगिनीं हन्तुं खड्गपाणिर्भूत्वा कचे केशपाशे तामग्रहीत् । ननु महत् पापं कथं करिष्यतीत्याशङ्क्याह पाप इति । निरन्तरपापकरणेन स पापात्मैव जातः । तस्मात् तस्य शास्त्रं न बाधकम् । खलत्वाल्लोकोपि न बाधकः । वंशजा अपि न तस्य बाधका जाता इत्याह भोजानां कुलपांसन इति । भोजवंशोद्भवा ये तेषां कुले पांसनो मलरूपः कलङ्करूप इतियावत् । कुले कलङ्कजननं तस्य स्वरूपम् । अतः कुलविचारेणापि न निवर्तत इतिभावः । कचेषु किञ्चित् कर्तव्यं नास्तीति सप्तमी । स तु भगिनीमेव हन्तुं कालेन समारब्धः । आरब्धवान् वा । अपलायनार्थं तस्या ग्रहणम् ॥ ३५ ॥

वसुदेवस्तु शूरोप्यसहायः कंसबलं च जानातीति स्वतो दोषस्तस्य च न भवतीति निश्चित्य सान्त्वनार्थं प्रवृत्त इत्याह तमिति ।

तं जगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपम् ।
वसुदेवो महाभाग उवाच परिसान्त्वयन् ॥ ३६ ॥

नायं स्त्रीलोभेन तथा करोति किन्त्वनुचितमिति दयाविष्टस्तं परिसान्त्वयन्नुवाचेतिसम्बन्धः । लोकलज्जया स्वयमेव न करिष्यतीति ज्ञात्वा कथं न तूष्णीं स्थितस्तत्राह जुगुप्सितमेव सर्वदा करोतीति तथा । स्वस्य दयया त्यक्ष्यतीत्यपि न यतो नृशंसः क्रूरात्मा । दैत्येष्वपि हीनत्वादपत्रपयापि न करिष्यतीत्यपि न । यतो निर्गता अपत्रपा यस्य । 'लज्जा सापत्रपान्यतः' । वसुदेव इति । उपेक्षायामयुक्तः सर्वप्रकारेण मोचयितुं शक्तः । किञ्च महाभागः । तस्य जन्मन्यानका दुन्दुभयश्च नेदुरतो महाभाग्यवान् ॥ ३६ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

कर्तुर्ग्रहणक्रिययेप्सिततमत्वाभावात्तथात्वज्ञापनाय सप्तम्युक्ता न द्वितीयेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तथा च तदैव कृतवानितिबोधनार्थमनुवाद इतिभावः । **सखल** इति पदस्यावृत्तिरभिप्रेतेति ज्ञेयम् । **न बाधकमिति** । निरन्तरपापेन दुष्टान्तःकरणत्वाच्छास्त्रं तं निवर्तयितुमसमर्थमित्यर्थः । **कचेष्वित्यत्र** टिप्पण्यां कर्मत्वेपीति फलाश्रयत्वेपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तमित्यत्र—नन्वेवमतिक्रमकर्तुर्हितत्वाज्ज्ञानं नोपदेष्टव्यमित्यत आहु**र्नायमिति** । वसुदेवस्य स्त्रीकंसयोस्तुल्या दृष्टिरतो न कंसस्याहिते तात्पर्यं किन्त्वनुचितत्वान्मारणं निवारणीयमत उभयसाधकत्वाज्ज्ञानेन प्रतीकारमुवाचेत्यर्थः । **अपत्रपेति** । लोका मां द्रक्ष्यन्तीति लज्जा, दृष्ट्वा मां दुष्टं वदिष्यन्तीत्यपत्रपेतिविभेदः । **सर्वेति** । शुद्धसत्त्वरूपत्वाज्ज्ञानप्रकारेणापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

वसुदवो महाभाग इत्यत्र—**वसुदेवपदव्याख्यानमुपेक्षायामयुक्त** इति । अयुक्तशब्दे युक्त इति भावे क्तः । न **युक्तं** योगो यस्य सोयुक्तः । **उपेक्षायां** तस्य सम्बन्धो नास्ति । विवेकित्वेन न दीनस्योपेक्षाकृतिस्तस्योचिता । अतो देवकीं येनकेनाप्युपायेन रक्षितुं यतत इतिभावः ॥३६॥

---

१ अपत्रपामपि करिष्यतीति ढ.

आकाशवाणीं च श्रुत्वेयं च न मरिष्यतीति निश्चित्य कथञ्चित् प्रतीकारः कर्तव्य इति प्रतियुद्धादिकमकृत्वा कंसं परितः सान्त्वयन् तिष्ठ तिष्ठ मद्विज्ञापनां शृण्विति वदन्नाकाशवाण्याः समाधानार्थं वक्ष्यमाणमुवाच । आकाशवाण्युक्तं न मिथ्या । अयं च प्रतीकारार्थं यतते । तत्र क्रियया प्रतीकारो न भवति ज्ञानेनैव प्रतीकारो भवतीति नवभिः प्राणश्लोकैस्तस्य सर्वं तत्त्वमुपदिशति श्लाघनीयेति ।

वसुदेव उवाच—श्लाघनीयगुणः शूरैर्भवान् भोजयशस्करः ।

स कथं भगिनीं हन्यात् स्त्रियमुद्वाहपर्वणि ॥ ३७ ॥

यद्ययं मृत्यौ निरभिमानस्तिष्ठेदक्लिष्टकर्मा भगवान् तं न हन्यात् । अत इदमुपदिश्यमानं देवगुह्यत्वात् प्रतिबन्धकत्वेन फलितम् । वसुदेवोपि भगवता प्रेरित इत्यनधिकारिणमनवसरे बोधयति । आकाशवाणीप्रामाण्येन हि स मारयितुमुद्यतः । सा चेन्मारिता स्यादाकाशवाण्यप्रमाणैव स्यादतोन्य एवोपायश्चिन्तनीयस्तेनापि । अतोनवसरेपि दयया तद्धितमेवोक्तवान् । नवधा एतदकर्तव्यम् । महतो निन्दितकरणमनुचितम् । नायं च प्रतीकारः । नापि प्रतीकारः कर्तव्यः पूर्वदेहस्य मलत्वात् । नापि देहान्तरं दुर्लभम् । नापि पूर्वदेहस्य त्यागे कश्चन प्रयासः । नापि वस्तुतो देहाध्यासव्यतिरेकेण देहिनः स्वतो जन्मास्ति । देहाध्यासश्चाज्ञानादिति ज्ञानेन निवर्तते । किञ्च यावदन्यस्मै न द्रुह्यति तावन्न तस्य भयं भवति । द्रोहे मया वा मन्निष्ठेन वा भगवता तव हननं निश्चितमा-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अग्रिमश्लोकाभासमाहुराकाशेति । **प्रतीकारार्थमिति** । आकाशवाण्युक्तस्य हननस्य प्रतीकारार्थमित्यर्थः । कंसेन क्रियमाणो न प्रतीकारः किन्तु वसुदेवोक्तः । यदि कंस इदमङ्गीकुर्यात्तदा प्रतीकारः स्यादेवेतिभावः । सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः **प्राणश्लोकैरिति** । 'नव वै पुरुषे प्राणा-इतिश्रुतेः प्राणरूपैः श्लोकैः 'प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानमि'तिश्रुतेर्ज्ञानजनकैरित्यर्थः । 'अर्वाग्बिलश्चमस' इतिश्रुत्युक्ताः सप्त द्वाववाञ्चाविति नव प्राणा ज्ञेयाः । **सर्वं तत्त्वमिति** । पारमार्थिकं लौकिकं च सिद्धान्तमित्यर्थः । **श्लाघनीये**त्यत्र—**प्राणश्लोकै**रपि तत्त्वोपदेशे मरणानिवृत्तौ हेतुमाहुर्**यद्ययमिति**। **अक्लिष्टकर्मेति** । **क्लिष्टमिति** भावे क्तः क्लेश इत्यर्थः । ततो'र्श आद्यच्' क्लेशयुक्तमित्यर्थः । न तादृशं कर्म यस्येत्यर्थः । **देवगुह्यत्वादिति** । **देवो** भगवांस्तत्कृतं **गुह्यम्** । **श्लाघनीये**त्यादि । प्रशंसया तस्याभिमान एवोत्पन्नो येन ज्ञानरूपप्रतीकारानङ्गीकारोतोभिमानजनकत्वादिदं मरणनिवृत्त्यर्थमुपदिश्यमानं प्रत्युत तन्निवृत्तौ प्रतिबन्धकं जातम् । तथा च श्लोकानां प्राणरूपत्वेप्यस्यानधिकारित्वेन भगवताभिमानजननान्मरणमिति सूचितम् । तर्हि वसुदेवः कथं बोधितवानित्यत आहुर्**वसुदेवो-पीति** । **देवगुह्यत्वा**दभिमानजननार्थं भगवता प्रेरित इत्यर्थः । **किञ्चेति** । अन्त्ययोर्लौकिकत्वेन मध्यस्थितषण्णां विभेदसूचनाय किञ्चेत्युक्तम् । **मन्निष्ठेन वा भगवतेति** । मद्धृदयस्थेन वासुदेवेनेत्यर्थः । इदं निबन्धे स्फुटम् । नन्वस्याः पुत्रो मारयिष्यतीत्याकाशवाण्योक्तमतोन्यस्मान्मम कथं मरणमित्यत आहुराकाशेति । मिथ्यात्वं तु देवकीद्रोहे सति तत्पुत्रासम्भवाज्जातमेवेत्यर्थः । स **कथं हन्या**दित्यनेन स्वहस्तेन साक्षाद्धननस्य निषिद्धत्वाच्छेषाभ्यनुज्ञान्यायेन प्रकारान्तरमारणमभ्यनुज्ञातमिव जातमित्याशयेनाहुर्**लौकिका** इति । एवं वा कर्तव्यमित्यर्थः । **नेद्मिति** । साक्षाद्धननं नोचितमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

काशवाण्या अमिथ्यात्वात् । लोकस्वभावविरुद्धश्चायमिति । तत्राद्यमन्त्यौ च लौकिकौ । मध्ये षट् पारमार्थिकाः । तत्र प्रथमं तव विगर्हितमनुचितमित्याह । शूरैर्जरासन्धादिभिः श्लाघनीया गुणा यस्य । शूरा हि युद्धमभिमन्यन्ते कातरा एव मृत्युं विचारयन्ति । अतोस्याः पुत्रो मारयिष्यतीतिश्रवणे शूराणामुत्साह एव युक्तो न तु स्वशौर्यनाशकं तन्मारणमुचितं 'द्वौ सम्मताविह मृत्यू दुरापा'वितिवाक्यात् । भवांश्च क्षत्रियधर्मे निष्णात इति सर्वैः श्लाघ्यते । किञ्च भोजयशस्करो भवान् भोजवंशे नैतादृशः शूर इति । अतः स्वधर्मकीर्तिजनकत्वादाकाशवाणीवाक्यश्रवणेन वधो नोचितः । किञ्चैतादृशयशोधर्मयुक्तो दयापात्रं भगिनीं कथं हन्याद् यदर्थं लोकाः स्वयं म्रियन्ते ? किञ्च स्त्रियम् । स्त्रीवधोनुचितः शूराणाम् । भगिन्यपि कदाचित् क्षत्रियवंशोद्भवत्वाच्छौर्यमवलम्बते तादृश्यपीयं न भवति । सा तु पुम्प्रकृतिका भवति । इयं तु स्त्र्येवेति न पुनरुक्तिः । किञ्च वधे कर्तव्येपि कालान्तरे कर्तव्यो न तु विवाहोत्सवे । लौकिका राजानो मारणीयं विषादिनापि मारयन्ति । तस्माच्छौर्यादिधर्मवतस्ते नेदमुचितम् ॥ ३७ ॥

किञ्च यदियं हन्यते तन् मृत्युप्रतीकारार्थं न तु वैरभावेन न च मृत्युरस्यां हतायां प्रतिकृतो भवति सहजत्वादित्याह मृत्युरिति ।

मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते ।

अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ३८ ॥

नापि विलम्बार्थम् । वाणीवचनादेव नेयं हन्ति नापि हनिष्यति । अस्या अष्टमो गर्भः शीघ्रमेव हनिष्यतीतिवाक्यमस्ति । अथ कदाचिद्धनिष्यतीतिशङ्का तन्नित्यमृत्योरनेनान्येन वा हननं सिद्धमिति नायं प्रतीकारः । तदाह जन्मवतामुत्पन्नानां मृत्युर्देहेन सहैव जायते । 'मृत्युनैवेदमावृतमासी'दित्युपाख्याने भगवान् मृत्योः सकाशात् प्राणिनो बहिः कृत्वा तेषामन्तर्मृत्युं पातितवान् । 'अशनाया मृत्युरेवे'तिश्रुतेः । अशनायारूपो मृत्युर्देहेन सहैव जायते । तस्मात् प्रत्यहमनुभूयमानो मृत्युर्नित्य इति । अद्य वाब्दशतान्ते वा प्राणिनां मृत्युः सिद्ध एव । वीरेतिसम्बोधनमेवङ्कथनेपि भयाभावाय । अब्दशतान्ते मृत्युः सर्वेषामभिमत इति तदैव वाकाशवाणी सत्या भविष्यतीति न मारणमुचितमितिभावः ॥ ३८ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मृत्युरित्यत्र—वाणीवाक्ये **गर्भ**पदेन बाल्य एव हनिष्यतीति सूचितमित्याशयेनाहुः शीघ्रमेवेति । तथा च **गर्भ**पदमुक्त्वा तदर्थोनेन विवृत इति ज्ञेयम् । पञ्चाग्निविद्यायां 'गर्भः सम्भवती'ति छान्दोग्यश्रुतौ 'पुरुषवचसो भवन्ती'तिप्रश्नैकवाक्यतायै 'पुरुषः सम्भवती'तिबृहदारण्यकैकवाक्यतायै च **गर्भ**पदेन बालः पुरुष उक्तः । 'योनेः शरीर'मितिसूत्रे व्युत्पादितं च । **प्राणिन** इति । अप्राणिनामशनायारूपोन्तर्मृत्युर्न किन्तु बहिर्धर्मैरेव तेषां नाश इतिभावः । **तदैवेति** । अब्दशतसन्निहितकाल एवाष्टमो गर्भः सम्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

१. स्वकर्मेति ग. ज. ट. ढ.
 ९ भा० द० सु०

न च देहत्यागे क्लेशो भविष्यतीति क्लेशनिवृत्त्यर्थमौषधपानवदस्या मारणमुचितमित्याह देह इति ।

देहे पञ्चत्वमापन्ने देही कर्मानुगोवशः ।
देहान्तरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ॥ ३९ ॥

देहे पञ्चत्वमापन्ने पञ्चमहाभूतेष्वंशतो लीने सत्ययं देहाभिमानी जीवो देहान्तरं नवीनं कल्याणतरं प्राप्य प्राक्तनं मलप्रायं वपुस्त्यजते । ग्रहणे त्यागे वा नास्य प्रयासोस्ति यतः कर्मानुगः कर्मणैव तथोपस्थाप्यते । नाप्यस्य प्रयत्नापेक्षा यतोवशः । अनुप्राप्येति कालविलम्बो निराकृतः । अतः प्रयासाभावादौषधवदप्यस्या मारणमयुक्तम् ॥ ३९ ॥

किञ्च देहान्तरप्राप्तौ विलम्बो भविष्यतीत्यपि न शङ्कनीयमित्याह व्रजन्निति ।

व्रजंस्तिष्ठन् पदैकेन यथैवैकेन गच्छति ।
यथा तृणजलौकैवं देही कर्मगतिं गतः ॥ ४० ॥

यथा गच्छन् पुरुष एकेन पदा तिष्ठन्नेकेन गच्छति । प्रथमतः स्थितिः पश्चाद्गतिस्तथा प्रथमतो देहान्तरग्रहणं पश्चादस्य परित्यागः । गमने देशभेदस्य दुर्ज्ञेयत्वाद् दृष्टान्तान्तरमाह यथा तृणजलौकेति । तृणान्तरे स्थित्वा पूर्वतृणं त्यजतीति प्रत्यक्षसिद्धम् । यथात्र बुद्धिप्रयत्नौ तथा देहान्तरे कर्मगतयः । तदाह कर्मगतिं गत इति । कर्मगतिं देवतिर्यगादिदेहम् ॥ ४० ॥

नन्वधिकप्रयासाभावेपि दृष्टान्तानुरोधेनाल्पप्रयासो भविष्यति सोपि शीघ्रं मा भवत्विति मारणमिति चेत्तत्राह स्वप्ने यथेति ।

स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ।
दृष्टश्रुताभ्यां मनसानुचिन्तयन् प्रपद्यते तत् किमपि ह्यपस्मृतिः ॥४१॥

न हि स्वप्नदेहग्रहणे परित्यागे वाणुमात्रमपि प्रयास उपलभ्यते । वैलक्षण्यमपि कदाचिदेव प्रतीयते न सर्वदेत्याहेदृशमिति । ननु स्वप्नदेहः कर्मसाध्यो न भवतीति न प्रयास इति चेत्तत्राह मनोरथेनाभिनिविष्टचेतन इति । मनोरथेन तत्तद्वस्तुभावनया मनोगत्या कर्मणा तादृशे देहे तदुपभोग्ये विषये वाभिनिविष्टा चेतना बुद्धिर्यस्य ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

व्रजन्नित्यत्र—कर्मगतय इति । 'तदेव तत्सहकर्मणैतल्लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्ये'तिश्रुतेः कर्मगतय एव बुद्धिप्रयत्नस्थानीया इत्यर्थः ॥ ४० ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

व्रजन्नित्यत्र—कर्मगतिमिति । कर्मणा गतिः प्राप्तिर्यस्य तादृशं देहमित्यर्थः ॥ ४० ॥
स्वप्ने यथेत्यत्र—यथेदं तथा देही प्राक्तनं वपुस्त्यजत इतिपूर्वेणान्वयः । मनोगत्येति । कर्मणा जनिता या मनोगतिस्तयेत्यन्वयः । स्वप्नो मनोरथहेतुको मनोरथस्तु कर्मणेत्यर्थः ।

मनोरथेनापि स्वप्नो दृश्यते । ज्ञानकर्मणी च तत्र भवतः । यथा लोकान्तरगतौ 'तं विद्याकर्मणी समारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति । ततः स्वप्नदेहलोकान्तरदेहयोस्तुल्यत्वान्न ग्रहणपरित्यागयोः प्रयासः । न च वक्तव्यं मनोरथस्य तत्र कारणता नास्तीति यतो दृष्टश्रुताभ्यां प्रत्यक्षशास्त्राभ्यां प्रमाणाभ्यां मनसा राजादिदेहमिन्द्रादिदेहं वानुचिन्तयंस्तत्र प्रतिपद्यते स्वप्ने राजाहमस्मीन्द्रोहमस्मीति । पूर्वदेहस्य तु स्मरणमपि नास्ति कुत्र ग्रहणपरित्यागप्रयाससम्भावना ? तदाहापगता स्मृतिः पूर्वदेहस्मरणं यस्य । तत् पूर्वानुभूतमेव किमप्यनिर्वचनीयम् । स्वाप्निकस्य मायिकत्वात् । 'तदुदितः स हि यो यदनन्तर' इतिन्यायेन स्वप्नो मनोरथहेतुक इति ॥ ४१ ॥

किञ्च देहस्योत्पत्तिमरणे न त्वात्मनः । आत्मा तु तदध्यासाज्जायते म्रियते वा । तदाह यतो यत इति ।

यतो यतो धावति दैवनोदितं मनो विकारात्मकमाप पञ्चसु ।
गुणेषु मायारचितेषु देह्यसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते ॥ ४२ ॥ [1]

अस्मिन्सिद्धान्ते मन एव देहग्रहणपरित्यागयोर्हेतुस्तच्च मनो विकारात्मकं नानाविकाराः सङ्कल्पविकल्पात्मका आत्मा यस्य । तस्य प्रेरकं कालकर्मभगवदिच्छानामन्यतरद्दैवशब्दवाच्यम् । तेन दैवेन प्रेरितं मनो मायारचितेषु विषयेषु मोहेनोत्तमत्वं प्रापितेषु मध्ये यस्माद्यस्माद्यं यमर्थं विहाय यत्र यत्र लग्नं भवति तत्र तत्रैवासौ देही तदेव प्रपद्यमानोहमिति मन्यमानस्तेन सह जायते न तु स्वतः । मनश्च यदा यद्भावयिष्यति तादृशो देहो भविष्यति यच्च त्यक्ष्यति तद्गमिष्यति । विषयास्तु समा एव । एवमपि सति यमेवार्थं मन उत्कृष्टत्वेन मन्यते तदस्मादुत्कृष्टं भवतीति नोत्कृष्टदेहरक्षार्थमियं मारणीयेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स्वप्ने यथेत्यत्र—श्रुतिसूत्रविरोधपरिहारायाहुस्तदुदित इत्यादि । तथा च लोकबुद्धिमनुसृत्येदमुच्यतेतो न विरोध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यतो यत इत्यत्र—कालकर्मभगवदिच्छानामन्यतरदिति । अत्र बहूनां मध्य एकस्यातिशये विवक्षिते तमप्प्रत्ययोपेक्षितस्तथापि महाभाष्य 'एतेषु कतरो देवदत्तः कतरो यज्ञदत्त' इति तमबुपाधिमनादृत्यैव तरप्प्रयोगादत्र तदनुसारेणैवमुक्तम् । यत्र लग्नं भवतीति । इदं मूलस्थाया आपेतिक्रियाया व्याख्यानं बोध्यम् ॥ ४२ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मनोरथेनापीति । अपिशब्दस्य स्वप्न इत्यनेनान्वयः । लोकान्तरेत्यादि यथा तथा स्वप्नोपि दृश्यत इत्यर्थः । मनोरथः पूर्वप्रज्ञास्थानीयो ज्ञेयः ॥ ४१ ॥

यतो यत इत्यत्र—अपादाननिरूपितं विश्लेषं विवृण्वन्ति यं यमर्थं विहायेति । गुणेषु मध्ये यतो यतो यं यमर्थं विहाय धावति यं यं चाप यत्र यत्र लग्नं भवति तत्र तत्रैव तदेवेति यं यमाप तदेव प्रपद्यमानस्तेनैव सह जायत इत्यन्वयः । अत्र गुणपदेन गुणकार्यमुच्यते । श्रोतुरसुरत्वादासुरसिद्धान्त उच्यत इति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

---

१. यत्रेतिवीप्सा श्रीलेखकाराणाम्मते न तु श्रीमत्प्रकाशकाराणाम् ।

एवं मनोनुसरणेन देहानुसरणमपि मोहादेव प्रतिबिम्बन्यायेन न त्वात्मनस्तथात्वमस्तीत्याह ज्योतिरिति ।

ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभाव्यते ।
एवं स्वमायारचितेष्वसौ पुमान् गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ॥ ४३ ॥

उदकयुक्तेषु पार्थिवेषु शरावादिषु तथोदकस्थानीयमन्तःकरणं पार्थिवस्थानीयो देहः । उदकेषु उदकयुक्तेषु पार्थिवेषु काचादर्शादिषु वा समीरवेगाश्चाञ्चल्यमालिन्यादयस्तैरनुगतं सूर्यादिज्योतिर्विभाव्यते । प्रतिबिम्बितस्यैव सूर्यादेस्तत्सम्बन्धो नाकाशादिस्थितस्य । अद इति । सम्बन्धाभावायाकाशादिस्थितः प्रदर्शितः । एवमेव स्वमोहेन रचितेषु सम्यक्तयाभिमतेषु देहेन्द्रियादिष्वसौ जीवः पुमान् भगवानेव रागेणानुगतस्तेन सहैकत्वं प्राप्तः प्रतिबिम्बन्यायेन प्रविष्टो विशेषेण मुह्यति । यस्माद्देहसम्बन्धो भ्रमादतो न तद्वशादात्मनोपकारः कर्तव्यः ॥ ४३ ॥

एवं तत्त्वं निरूप्य देहरागान्नात्मनोपकारः कर्तव्य इति यदुक्तं तल्लोकेपि तुल्यमिति वदन् मारणे भेदात्मकं भयं प्रदर्शयति तस्मादिति ।

तस्मान्न कस्यचिद् द्रोहमाचरेत् स तथाविधः ।
आत्मनः क्षेममन्विच्छन् द्रोग्धुर्वै परतो भयम् ॥ ४४ ॥

यस्माद्देहो नात्मा तस्माद्देहार्थं कस्यचिदपि द्रोहं नाचरेत् । यतः स तथाविधः । यादृशो हन्यते तादृशः । अनेन स्वसाम्येन दया निरूपिता । यथा स्वरक्षा विचार्यते तथा पररक्षापि विचारणीयेत्युपदेशफलम् । अविचारे बाधकमाहात्मनः क्षेममन्विच्छन्निति । यदि विचारयति तदात्मनोपि क्षेमो भवति सोपि विचारयतीति । यदि न विचारयति तदा द्रोग्धुर्घातकस्य परतो मार्यात् मत्त एव तव भयं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

लौकिकव्यवहारेणापि मारणं नोचितमित्याहैषा तवानुजेति ।

एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्रिकोपमा ।
हन्तुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ॥ ४५ ॥

लोके कनिष्ठभगिनी स्नेहपात्रं भवति तत्रापि बालाष्टवार्षिकी लालनयोग्या तत्रापीयं दीना भयविह्वला चातुर्यानभिज्ञा च । पुत्रिकोपमा प्रतिमोपमा । तस्माद्देषैव परं नेया न तु मारणमुचितमित्याह हन्तुं नार्हसीति । कल्याणीं विवाहालङ्कारयुक्ताम् । इमामिति । प्रदर्शनेन दयामुत्पादयति । त्वं च दीनवत्सलः । अनाविष्टस्वरूपस्य तथात्वात् । स हि तमनाविष्टमेव मन्यते ॥ ४५ ॥

---

(२) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तस्मादित्यस्याभासे—तत्त्वं निरूप्येति । पारमार्थिकमितिशेषः । अग्रे लौकिकं तत्त्वं वक्तव्यमितिभावः । देहेति । मारणे देहरागसिद्धावप्यात्मनोपकारो भवतीत्यर्थः । व्याख्याने **मत्त** इति । देवक्याः सकाशाद्भयासम्भवात् स्वस्य च पतित्वेन तदर्थत्वादहमपि **मार्यस्तत** इत्यर्थः । अत्र परशब्देन शत्रुर्यो मार्यते स इति ॥ ४४ ॥

एवं शास्त्रार्थनिरूपणेन दयाभयादिजननेपि न मारणान्निवृत्त इत्याहैवमिति । श्रीशुक उवाच ।

एवं स सामभिर्भेदैर्बोध्यमानोपि दारुणः ।
न न्यवर्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ॥ ४६ ॥

भेदा आत्मानात्मविवेकपरमार्थलौकिकभयरूपाः । साम ज्ञानं साम्यं दया च । एवमनेकप्रकारेणापि बोध्यमानो दारुणो दैत्यात्मा न न्यवर्तत । तस्माद्वधान्निवृत्तो न जातः । तत्र हेतुः पुरुषादान् राक्षसाननुव्रतोनुसृतः । पुरुषादानन्तु मारणलक्षणं व्रतं यस्येति वा । आविष्टो हि तथैव ॥ ४६ ॥

एवं पूर्वप्रयास उपदेशात्मके विफले जाते पुनर्भगवदिच्छया प्रकारान्तरेण समाधानार्थं यत्नं कृतवानित्याह निर्बन्धमित्यष्टभिः ।

अयं लौकिको नालौकिकेन परमार्थेन निवर्तेतेतोस्य लौकिक्येव युक्तिर्वक्तव्या । तस्माद्युक्तेः स्फूर्तिः प्रथममुच्यते । सा च पुत्रदानात्मिका । तस्याश्चायुक्तत्वमाशङ्क्य युक्त्या युक्तत्वसमर्थनम् । ततः स्फुरितस्योपायस्यानुवादः सोपपत्तिकः । तस्यैव प्रतिकूलतर्कपराहत्या समर्थनम् । अशक्तावदृष्टशरणागतिः । तस्याप्युपायस्य ग्रहणार्थं साधनानुष्ठानम् । तत उद्योगः कथनञ्चेति । अलौकिकस्फुरणात् तस्याङ्गीकारः । तेनायमुपाय आपाततः सफलः ।

पूर्वोपायवैयर्थ्यमनुवदति निर्बन्धं तस्येति ।

निर्बन्धं तस्य तं ज्ञात्वा विचिन्त्यानकदुन्दुभिः ।
प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिदं तत्रान्वपद्यत ॥ ४७ ॥

तस्य कंसस्य वधरूपं तं निर्बन्धमवश्यक्रियासाधनयत्नं तच्चेष्टया ज्ञात्वातःपरं किं कर्तव्यमिति विचिन्त्येदमग्रे वक्ष्यमाणमन्वपद्यतेतिसम्बन्धः । विरोधस्त्वनेनाशक्यो दृष्टप्रकारेणालौकिकप्रकारेण च । अन्ये उपाया निवार्तिताः । अतःपरं द्वयमवशिष्यते । इयं वा देया । अस्याः पुत्रा वा । एतस्या दान एतां मारयिष्यत्येव । मत्सम्बन्धिपुत्राणामाकाशवाण्यामश्रुतत्वाद् देवद्वारापि तथात्वशङ्कया मारणमावश्यकम् । इदानीं स्वतो मारयति पश्चान्मारणे तु ममापि दोषः स्यादिति । पुत्रदानं चायुक्तं यतः स पुत्रो भगवद्रूपो भविष्यतीत्यानकदुन्दुभिपदेन ज्ञापितम् । तस्य जन्मन्यानका दुन्दुभयश्च नेदुरिति तत्र भगवदुत्पत्तिरावश्यकी । सापि न भार्यान्तरे । आकाशवाणीप्रामाण्यात् । एवं सङ्कटे पतित आनकदुन्दुभिः स्वस्मिन् भगवदुत्पत्तिं निश्चित्यास्यामेवेत्यपि पुत्रदानमेव कर्तव्यत्वेन ज्ञातवान् । तदपि न सर्वथा । भगवद्वैमुख्यप्रसङ्गे सति भगवदवतार एव न स्यादिति । तदाह प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिति । इदानीं मृत्युः प्राप्तस्तस्याः स दूरीकर्तव्योयुक्तमप्युक्त्वेतीदं पुत्रदानलक्षणं तत्र तस्मिन् समयेन्वपद्यत । अकस्माद्धृदये समागतमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

---

(२) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

निर्बन्धमित्यत्र—अन्वपद्यतेत्यस्य प्राप्तवानित्यर्थः । 'ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्थाः' इति । दृष्टप्रकारेणेति । शस्त्रैरस्त्रैश्चेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्ये'त्यादिन्यायेनेदानीमेव कथं न तूष्णीम्भावस्तत्राह मृत्युर्बुद्धिमतापोह्य इति ।

मृत्युर्बुद्धिमतापोह्यो यावद्बुद्धिबलोदयम् ।
यद्यसौ न निवर्तेत नापराधोस्ति देहिनः ॥ ४८ ॥

अन्यथा भगवान् पश्वादिभ्यो विशिष्टानस्मान् किमित्युत्पादितवान्? अतो बुद्धिमता मृत्युरपोह्यः स्वस्य परस्य वा । ननु कृत एवैकवारमुद्यम इति चेत्तत्राह यावद्बुद्धिबलोदयमिति । बुद्धेर्बलस्य च यावदभ्युदय उत्तरोत्तरोद्गतिः । न तु समता ह्रासो वा । तावद्विवेकवता यत्नः कर्तव्यो बुद्ध्या क्रियया वा । ननु यथा पूर्वमुद्यमो विफलो जात एवमग्रेपि चेद्भविष्यति तदा किमुद्यमेनेतिचेत्तत्राह यद्यसौ मृत्युर्न निवर्तेत तदोपेक्षालक्षणोपराधो देहाभिमानिनो नास्ति । देहाभिमानी कालादिदण्डमर्हति । अतो नापराधः कर्तव्यः । शास्त्रञ्च यच्छक्नुयात् तत् कुर्यादिति । फलं तु दैवाधीनमतोयमुपायः कर्तव्य इति निर्धारः ॥ ४८ ॥

तमुपायमाह प्रत्यर्प्येति ।

प्रत्यर्प्य मृत्यवे पुत्रान् मोचये कृपणामिमाम् ।
सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत चेत् ॥ ४९ ॥

मृत्युरयं कंसे निविष्टः प्रतीयते । तस्य हि सर्वे भक्ष्याः । अप्रतीकार्यश्च । स तु पुत्रान् कदाचिद्भक्षयिष्यत्येव । स चेदिदानीं मह्यं दास्यत्येतां तदा पुत्रानपि स एव दत्तवानतो दत्तस्य प्रतिदाने न कोपि दोषः । तथाकरणे विशेषमाह **मोचये कृपणामिमा**मिति । इयमिदानीं मोचिता स्यात् । अधिकोस्मिन् पक्षे लाभः । अरक्षायां तु नापि पुत्रा नापीयम् । नन्वेतदप्यनुचितम् । इयमेका पुत्राश्च बहवस्ते च बालका स्वस्यान्तरङ्गा दोषाधिक्यञ्च । अर्पणश्च न सम्भवति । इदानीं पुत्राणामभावात् । विद्यमानाविद्यमानयोः सिद्धवत्कारेण विषयविभागोप्यसङ्गतः । अतो धर्महानिप्रसङ्गाल्लोकापकीर्तेश्च नायमुपाय इति चेत्तत्राह सुता मे यदि जायेरन्निति । तेषां नरकत्राणाभावान्न पुत्रत्वम् । प्रसवाज्जायन्त इति सुतत्वमस्त्येव । पुत्रोत्पादनं तु स्वाधीनम् । तस्मादियं भिन्नतयैव स्थापनीया । तथा सति न कोपि दोषो भवेत् । प्राणरक्षाया ऋतुकालगमनापेक्षयाधिकफलत्वात् । नन्वेतदप्यशक्यं 'कामाच्चोदनयापि वे'ति चेत्तर्ह्येकः पुत्रो भवतु । नैकः पुत्र पुत्र इतिचेत्तर्हि द्वौ भविष्यतः । पुत्रयोर्जातयोर्नगमनेपि न दोषः । एतावती लौकिक्युपपत्तिः । अथालौकिकी । भगवदिच्छयाकाशवाणीप्रामाण्याच्च यदि मे बहव एव सुता जायेरंस्तेपि बहुकालेनोत्पादनीयाः । कालेपि भगवदिच्छा चेत्तदा पुत्ररक्षार्थं मृत्युरेव म्रियेत । प्राणिमात्रे शतं

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

प्रत्यर्प्येत्यत्र—इदानीं पुत्राणामभावादित्ययं हेतुरर्पणासम्भवेपि ज्ञेयः । तदा पुत्रसंरक्षार्थं मृत्युरेच म्रियेतेति । अत्र तदापदं म्रियेतेत्यनेन सम्बध्यते । तदुपपादयन्ति प्राणि-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रत्यर्प्येत्यत्र—प्रत्यर्पणं विवृण्वन्ति मृत्युरयमित्यारभ्य न दोष इत्यन्तेन । सुता मे

---

१. 'जेरन्नित्यादिः पाठः प्रकाशे स्पष्टो लेखे त्वस्पष्टः ।

मृत्यवस्तत्रतत्रस्थाने निरन्तरमुत्पद्यन्ते 'अत्रात्र वै मृत्युर्जायत'इतिश्रुतेः । तत्रतत्रैव प्रतीकारः कर्तव्यः । 'यत्रयत्रैव मृत्युर्जायते तत एवैनमवयजत' इतिश्रुतेः । तस्माद्य उत्पद्यते स म्रियत एव । अत इदानीमुत्पन्नो मृत्युः प्रतीकारे कृते म्रियेत । अन्यस्यान्य उपायः कर्तव्यः । एको मृत्युरित्यपि पक्षः । तस्मिन्नपि पक्षे स नियतकालः । स चेदिदानीं निवृत्तः पुनस्तस्य कालाभावात् तं प्रति म्रियेतैव । अतःशब्दनित्यत्ववदस्या मृत्युरेव गच्छेत् । नन्वेकमृत्युमरणपक्षे मृत्योर्मरणं न श्रूयते'लोकाल्लोकादेव मृत्युमवयजते नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दती'तिश्रुतेः । तत्राह मृत्युर्वा न म्रियेत चेदिति । तदा नियतत्वात् पुत्रान् समर्पयिष्ये । कंसो मृत्युरित्यपव्याख्यानम् । 'अत्रात्र वै मृत्युर्जायत' इतिश्रुतिविरोधात् । मृत्योरधिकरणमेव सः । लक्षणया तत्परः शब्द इतिचेन्मृत्युत्वादेवामरणे सिद्धे व्यर्थोनुवादः प्रसज्ज्येत । अस्तु वा तथा । सोप्याकाशवाणीप्रामाण्यान्न मरिष्यत्येव तथापि दास्यामीतिसम्बन्धः ॥ ४९ ॥

ननु कथमेवमयुक्तं कर्तुं शक्यते तत्राह विपर्ययो वा किं न स्यादिति ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

मात्र इत्यादि । एकमृत्युपक्षे मृत्युमृत्युमुपपादयन्त्येक इत्यादि । **इदानी**मिति स्वसहकारिणि कालोपाधौ । अस्मिन् पक्षे भाक्तं मृत्योर्मरणमित्याशयेनाहुरतःशब्दनित्यत्ववदिति । शास्त्रतः सिद्धमपि शब्दनित्यत्वं यथा नियताभिव्यञ्जकस्य वायोर्नाशाच्छब्दाश्रवणे गतमिव भवत्येवं मृत्युरपि नियताभिव्यञ्जकस्य सहकारिणः कालोपाधेरभावाद्गच्छेदेवेत्यर्थः । **तत्राहे**ति । मृत्योरमरणपक्षे तस्मै प्रत्यर्पणमाहेत्यर्थः । श्रीधरव्याख्यानं दूषयन्ति **कंस** इत्यादि । दूषणे विशेषप्रयोजनाभावादनुमन्यन्ते **अस्तु वा तथे**ति । ननु तर्हि कंसस्यामरणे तस्मै बालकार्पणं नोचितमित्यत आहुः **सोपी**त्यादि । **अपि**शब्दाद्बालकः । **तथापी**ति कंसस्यामरणेपि ॥ ४९ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

यदि जायेरन्नित्यत्र यदीत्यस्यार्थमाहुः—**पुत्रोत्पादनं त्वि**त्यारभ्य **लौकिक्युपपत्ति**रित्यन्तेन । **मृत्युरेवे**ति । अस्या इतिशेषः । अस्या मृत्यावचिरकालेन जाता बहवः पुत्रा न संरक्षिताः स्युरितिभावः । **तस्मा**दिति । मृत्योर्जन्मश्रवणादुत्पत्तिमतश्च मरणनियमोतोहेतोर्मृत्युरपि **म्रियत** इत्यर्थः । **अन्यस्ये**ति । सुतमृत्योरित्यर्थः । **एको मृत्यु**रिति । एक एव सर्वमारक इत्यर्थः । **नियतकाल** इति । एकवारं तस्य **कालः** । **स** मृत्युस्तदैवायाति तदा **चेन्निवृत्तः पुनः काला**भावान्नायातीत्यर्थः । **अत** इति । यथा तर्कमत 'आकाशः सम्भूत' इत्यादिवाक्यैः 'सविशेषणे ही'तिन्यायेन **शब्दनित्यत्व**मेव निवर्तते न त्वाकाशनित्यत्वं निवर्तते तथात्रापि आकाशवाणीप्रामाण्येन धर्मिभूताया निवृत्तेर्बाधितत्वादेतद्धर्मरूपो **मृत्युरेव गच्छे**न्निवर्तेतेत्यर्थः । यथा प्रत्यक्षविरोधादेतन्न्यायेन **शब्दनित्यत्व**मेव निवर्त्तते नाकाशनित्यत्वं तथाकाशवाणीविरोधान्मृत्युरेव म्रियेत न त्वियमिति **मृत्युर्वा न म्रियेत** चेदितिशङ्काया द्वितीया कोटिरिति ज्ञेयम् । **नन्वि**ति । तथा चैतन्मृत्युरेनां प्रति न मृतः किन्तु कालान्तर एनामेव प्रत्यागच्छेन्न तु सुतानित्यर्थः । **नियतत्वा**दिति । एतन्मृत्युः सुतान्न मारयिष्यत्यतो न समर्पणे बाधकमित्यर्थः । **सोपी**ति । कंसोप्यष्टमगर्भजन्मपर्यन्तं मरिष्यति वाणीप्रामाण्यादित्यर्थः । अत्र **वाणीप्रामाण्येन** मरणाभावनिश्चयाद्यथाकथञ्चित्प्रतीकारार्थं नानापक्षा उक्ताः । अतो न तथासाधिका युक्तयो विशेषतोपेक्ष्यन्त इति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया ।
उपस्थितो निवर्तेत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥ ५० ॥

वाणीप्रामाण्याच्चेत्तस्यामरणं तदा तत एव विपर्यय एव किं न भवेत् मत्पुत्रादेवास्य मरणमिति ? नन्वेतद्युक्तिबाधितं बालस्तव पुत्र इति चेत्तत्राह गतिर्धातुर्दुरत्यया । धातुर्भगवतो गतिरुत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपा दुरत्यया दुःखेनाप्यतिक्रमितुं ज्ञातुमशक्यत्वात् । न हि लौकिकयुक्त्या भगवतो वध्यघातकभावो निर्णेतुं शक्यः । 'अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजये'दितिवाक्यात् । तस्मात् पुत्रदानकथनेन साम्प्रतमियं रक्ष्या पश्चादेतत्पुत्रैरयञ्च वध्यस्तस्मादेतत्कर्तुमुचितम् । तदाहोपस्थितोस्या मृत्युरेवं कृते निवर्तेतेति । एतन्मारणेन निवृत्तोप्याकाशवाण्योक्तो मृत्युरेतत्संरक्षायां पुनरापतेत् । तस्मात् कंसवधार्थमेवैवम्मन्त्रणेन संरक्ष्येत्यर्थः । धातुर्गतिरेव विवृतेति केचित् । एतस्याप्यनङ्गीकारे क्षणविलम्बेनेदानीं निवृत्तः पश्चादापतेच्चेत् तदा 'नापराधोस्ति देहिन' इतिपूर्वेणैव सम्बध्यत इति वा ॥ ५० ॥

ननु यद्यपि परमार्थोयं तथापि लोकविरुद्धं न कर्तव्यं पुत्रदानमनुचितमिति चेत्तत्राहाग्नेरिति ।

अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोन्यन्न निमित्तमस्ति ।
एवं हि जन्तोरपि दुर्विभाव्यः शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥ ५१ ॥

न हि मया समर्पित इत्येव म्रियते किन्तु यदि तथादृष्टं भविष्यति तदैव मरणम् । तत्रोपपत्तिररण्ये दावानलेन दह्यमाने निकटस्थितः कश्चिन्न दह्यते दूरस्थितश्च दह्यते । तस्मादत्र निमित्तमदृष्टमिति । पुत्रादीनां देहवियोगयोगयोरप्यदृष्टमेव निमित्तम् । हियुक्तश्चायमर्थो भरतादिषु दृष्टः । स हि हरिक्षेत्रे हरिणदर्शने मृतः कालञ्जरे हरिणो जात इति । किमत्र हरिणशरीरग्रहणे तत्रापि कालञ्जरे निमित्तं दृष्टं सम्भवति ? जन्तुश्च जीवः सर्वत्र जायमानस्तत्र दृष्टस्य बाधितत्वाच्छरीरसंयोगवियोगहेतुर्दुर्विभाव्यः । तस्माददृष्टवशात् पश्चात् किमप्यस्तु । इयं तु साम्प्रतं मोचनीयेति ॥ ५१ ॥

निर्धारितमित्याहैवं विमृश्येति ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

विपर्ययो वेत्यत्र—अतिक्रमितुमिति । शक्येतिशेषः । **एतन्मारणेन निवृत्त** इति । एतत्प्रत्यर्पणोक्तिरूपप्रतीकारात्मकेन मृत्योर्मारणेन कंसान्निवृत्तः स्थानान्तरे[2] गत इत्यर्थः । केचिदिति । श्रीधरस्वामिनः । एतस्य विचारस्य कंसमारणतात्पर्यकत्वे श्रीवसुदेवस्यापि दुराशयत्वं शङ्क्येतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुरेतस्यापीत्यादि ॥ ५० ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

विपर्ययो वेत्यत्र **तस्यामरणमिति** । कंसस्यामरणमित्यर्थः । **तत एवेति** । वाणीप्रामाण्यादेवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

१. उपस्थित इत्यादिना मूले । २. स्थलान्तर इति चपुस्तके पाठः ।

शुक उवाच ।

एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिदर्शनम् ।
पूजयामास वै शौरिर्बहुमानपुरस्सरम् ॥ ५२ ॥

स्वकर्तव्येयं विमर्शः । कंसश्चेत्तदङ्गीकुर्यात्तदा सिध्येत् । तस्य सिद्धिर्दुर्घटा । तस्य दूषणानि वदन् प्रयत्नाधिक्यं कृतवानित्याह । तं प्रसिद्धं दिग्विजयिनं पापमेतादृशकर्मकर्तारं पूजयामास । पूजायां हि स्वस्मिन् स्थितो भावादिः पूज्ये समारोप्यते । ततः कार्यं सेत्स्यतीति । अयमलौकिक उपायः । ननु किमर्थमेतावत् कृतवानित्याह यावदात्मनिदर्शनमिति । आत्मनो निदर्शनं ज्ञानं यावद्भवति दृष्टादृष्टभेदेन तावदुपायकरणं युक्तमिति । प्रथममदृष्टोपायं कृतवानित्याह पूजयामासेति । वै निश्चयेनेति । पूजने कार्यसिद्धिं निश्चितां मत्वा । तत्र स्वदेवता समारोपितेति बहुमानपुरस्सरं पूजा । इयं पूजा स्तोत्रनमस्कारप्रह्वीभावात्मिका । एवङ्करणे ज्ञानप्राप्तेर्हेतुमाह शौरिरिति । शूरो वसुदेवस्य पिता ॥ ५२ ॥

पूजयित्वा विज्ञापनां कृतवानित्याह प्रसार्येति ।

प्रसार्य वदनाम्भोजं नृशंसं निरपत्रपम् ।
मनसा दूयमानेन प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५३ ॥

स्वस्य वदनाम्भोजं प्रसार्य विकसितं कृत्वात्मानमप्रतारकं हितं च ज्ञापयित्वाधिष्ठानस्य दुष्टत्वादारोपिता देवता तत्र स्थास्यति न वेतिसन्देहाद् दूयमानेन मनसा दुःखाविष्टेनान्तःकरणेनोपलक्षितोपि तदाकारसङ्गोपनार्थं प्रहसन्नेतावत्यर्थे किमेतावत् क्रियत इति वदन्नेवेदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् । अधिष्ठाने दूषणद्वयं येन देवता न सन्निहिता भवति । क्रौर्यलज्जाभावौ क्रोधकामनिदानभूतौ । तावाह नृशंसं निरपत्रपमिति । कामसेवका एव निरपत्रपा भवन्ति । 'पृष्ठस्वीकृतह्रीभया' इतिवाक्यात् । नृशंसः क्रूरात्मा तामसक्रोधयुक्तः ॥ ५३ ॥

आत्मीयतया तं गृहीत्वा हितमिवाह न चास्यास्त इति ।

श्रीवसुदेव उवाच ।

न चास्यास्ते भयं सौम्य यद्वि स्वाहाशरीरवाक् ।
पुत्रान् समर्पयिष्येस्या यतस्ते भयमुत्थितम् ॥ ५४ ॥

अस्याः सकाशात् ते भयं न चास्ति चकारान्मत्तो भविष्यति वा । वाणीप्रामाण्यादेव । अतो निरपराधवधो न कर्तव्यः । सौम्येतिसम्बोधनं सौम्यो भव विज्ञापितं

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

न चास्यास्त इत्यत्र—सम्भयमुत्थितमिति । अत्र सम्भयमिति कंसाशयकथनमात्रं न तु मूलस्थपदस्यार्थः ॥ ५४ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रसार्येत्यत्र—उपलक्षितोपीति । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयो'रस्माद्दुःखान्तःकरणेनाङ्कितस्तत्सहित इत्यर्थः । सहार्थे तृतीया ॥ ५३ ॥

न चास्या इत्यत्र—अत्र वसुदेववाचकपदाभावात्तत्समुच्चयो न सम्भवतीति चकारस्यार्थान्तरमाहुर्भविष्यति वेति । अधुना नास्त्यग्रेपि न भविष्यतीत्यर्थः । यस्मात्पुत्राद्भयं तस्याष्टमस्य समर्पणाभावाद्यत इत्यस्यार्थान्तरमाहुर्वाक्यत इति ॥ ५४ ॥

कुर्वितिबोधनार्थम् । अत्रार्थे प्रमाणमाह यद्धि त्वाहेति । एतदुभयत्रापि प्रमाणम् । अतोस्याः पुत्रान् तुभ्यं समर्पयिष्ये । यतः पुत्राद्वाक्यतस्ते भयं सम्यगुत्थितम् । निवेदिते त्वदीयस्त्वां न मारयिष्यति । कापत्यशङ्काभावाय बहुवचनम् ॥ ५४ ॥

एवं दृष्टादृष्टोपायस्य कृतत्वादङ्गीकृतवानित्याह सुहृद्वधादिति ।

श्रीशुक उवाच ।

सुहृद्वधान्निववृते कंसस्तद्वाक्यसारवित् ।
वसुदेवोपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद्गृहम् ॥ ५५ ॥

विवेक उत्पन्ने विचारप्रवणं चित्तं जातमतः सुहृदियं भगिनी किमिति हन्तव्येति सुहृद्वधान्निववृते । वसुदेवः प्रतारयतीति तु शङ्का नास्ति यतस्तद्वाक्यस्य सारं सत्यमयं जानाति वसुदेवो न कदाचिदप्यनृतवादीति । अत एव भगवदवतारः । निवृत्तः । रथं प्रेरयित्वा गृहे नीताविलध्यवसीयते । अत एव वसुदेवोपि तन्मनोगतकालुष्यस्य गतत्वात् प्रीतः सन् प्रशस्य पुनः स्तुत्वा मार्गस्यातीतत्वाद् गृहं प्राविशत् । एवमनर्थसमाधानं कथञ्चित् कृतम् ॥ ५५ ॥

एतद्भगवतैव कृतमिति वक्तुमग्रिमं कार्यं समीचीनमेव जातमित्याह षड्भिरथेति ।

अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता ।
पुत्रान् प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरम् ॥ ५६ ॥

अथ तदनन्तरमेव शीघ्रमेव । काल ऋतुसमये । उपावृत्ते जातेष्टवर्षमध्ये सर्वानेव पुत्रान् सुषुवे । कन्यायामासक्तिर्जातेति कन्याञ्च । अनुवत्सरमिति । प्रतिवत्सरमेकैकः पुत्रो जातः । पूर्णगर्भाश्च ते । एवं निरुपद्रवतया प्रसवे हेतुः सर्वदेवतेति । सर्वा देवता रक्षणार्थं यत्र । कन्या नवमी । चकारस्तज्ज्ञापकः । प्रसवे न कोपि संवत्सरो व्यवहित इत्युपसर्गः ॥ ५६ ॥

यथैतया पुत्राः प्रसूतस्तथा वसुदेवोपि स्वोक्तं कृतवानित्याह कीर्तिमन्तमिति ।

कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकदुन्दुभिः ।
अर्पयामास कृच्छ्रेण सोनृतादतिविह्वलः ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठो हि पुत्रः सर्वेषामदेयस्तत्रापि महान् । तादृशमपि दत्तवानिति स्वस्य धर्मनिष्ठतां ज्ञापयितुं कीर्तिमन्तं प्रथमजमित्युक्तम् । कंस इतिनाम्ना क्रौर्यं

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अथेत्यत्र—**आसक्तिर्जातेति** प्रथमचकारार्थः । **नवमीति** द्वितीयचकारार्थः । **तज्ज्ञापकः** सुभद्राज्ञापक इति प्रतिभाति ॥ ५६ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अथेत्यस्याभासे—षट्सङ्ख्यायास्तात्पर्यमाहुर्**भगवतैवेति**। वसुदेवेवतीर्णेन **वासुदेवेनेत्यर्थः** ॥५६॥

कीर्तिमन्तमित्यस्याभासे—यथैतयेति । रक्षार्थं भगवत्कृतसर्वदेवतासान्निध्येनेत्यर्थः । वसुदेवोपि तथैवार्पणं कृतवानत एव दृष्ट्वेत्यस्याभासे 'भगवत्कृतत्वा'दिति वक्ष्यन्ति । व्याख्याने **महानिति** । कीर्तियुक्तत्वान्महत्त्वम् ॥ ५७ ॥

ज्ञापितम् । आनकदुन्दुभिरिति सत्यवाक्यत्वे हेतुः । स्वयं गृहीत्वार्पयामास । कृच्छ्रेण कष्टेन शोकं संस्तभ्य । नन्वनृतकथनमप्यधर्मः पुत्रसमर्पणमपि तत्र प्राणसङ्कटेनृतं न जुगुप्सितमिति पुत्रमेव कथं न स्थापितवानित्याशङ्क्याह सोनृतादतिविह्वलः । यतोयमानकदुन्दुभिः । अस्य पुत्रापेक्षयापि सत्यमेव संरक्ष्यं भगवत्प्रापकम् । पुत्रास्तु देहसम्बन्धिनः । सत्यं तु भगवत्सम्बन्धि । तथा सत्यनृते कृते न भगवत्सान्निध्यं भविष्यतीत्यतिविह्वलः ॥ ५७ ॥

ननु पुत्रसमर्पणं दृष्टं सत्यमदृष्टं कथं दृष्टादृष्टयोर्बाध्यबाधकभाव इति चेत्तत्राह किं दुस्सहमिति ।

किं दुस्सहं तु साधूनां ? विदुषां किमपेक्षितम् ? ।
किमकार्यं कदर्याणां ? दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम् ? ॥ ५८ ॥

पुत्रस्यादाने किं मोहो हेतुर्लौकिकः शास्त्रं वा ? आद्यं दूषयति साधूनां शत्रुमित्रोदासीनेषु तुल्यस्वभावानां किं दुस्सहम् ? मोहवशादेव पुत्रादिवियोगो दुस्सहस्तदभावे यथा पुत्रस्तथा कंसः । ततश्च कंसघातकः पुत्रो न रक्ष्य इति युक्तं दानम् । अथ 'पुत्रेण जयते लोकान् पुत्रेण वसुतामेति पुन्नाम्नो नरकात् त्रायत' इति 'त्वं यज्ञ' इत्यादिवाक्यैः पुत्रकृतोपकारोपेक्षित इति चेत्तत्राह विदुषां ज्ञानयुक्तानां किं बहिःस्थितमपेक्षितमिति ? न साधनं नापि फलम् । ननु तथापि वधार्थं स्वतो बालकमज्ञं समर्पयतीत्ययुक्तमिति चेत्तत्राह किमकार्यं कदर्याणामिति । असमर्पिते वसुदेवमनृतवादिनं ज्ञात्वा कृतसमयबन्धस्य निवृत्तत्वात् सर्वानेव पुत्रान् सर्वा भार्या मां च मारयेदत'स्त्यजेदेकं कुलस्यार्थ'इतिन्यायेनार्पणमेवोचितम् । न चैतन्न करिष्यतीत्याशङ्कनीयम् । यतः कदर्याणां कंसादीनां किमकार्यम् ? सर्वोल्लङ्घनेन लुब्धाः कदर्याः । कुत्सितायां दर्यां हृदयरूपायां

---

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

किमकार्यं कदर्याणामित्यस्य व्याख्याने—**कुत्सितायां दर्यामित्यादि** । **कुत्सिता दरी** दुष्टं हृदयं तत्र सम्भवो येषां ते 'हृदयादभिजायत' इतिश्रुतेः प्राणिनां पितृहृदयादुत्पत्तिस्तत्र पितृहृदयस्य दुष्टत्वे तदुत्पन्नस्यापि दुष्टत्वम् । कंसो हि नोग्रसेनवीर्यजः किन्तु दैत्यवीर्योत्पन्न इति प्रसिद्धं हरिवंशे । एवं सति दुर्वीर्योत्पन्नस्य **किमकार्यम्?** अपि तु सर्वमेव । निषिद्धमपि तैः क्रियत एवेत्यर्थः । क्वचिद् वीर्योत्पन्नस्यापि सद्धर्माचरणदर्शनात् सङ्गकृतावेव गुणदोषाविति सङ्गस्याध्यात्मिकपक्षे मुख्यत्वसूचनार्थं पक्षान्तरमाहुः **स्थितिर्वेति** । **कुत्सिता दरी** दुष्टं हृदयं तत्र स्थितिर्मित्रतया स्वामित्वादिना वा येषां ते **कदर्याः** । कंसो हि दुष्टानां जरासन्धादीनां मित्रं प्रलम्बादीनां स्वामी । अतो मित्रत्वेन स्वामित्वेन वा दुष्टानां हृदये तिष्ठति । दुष्टमित्रमितियावत् । तथा च दुष्टमित्रप्रेरितः किं किं न कुर्यात् ? तथा च दुःसङ्ग एव सर्वेभ्यो निषिद्धेभ्यः प्रबलोनिष्टकर्तेत्याध्यात्मिकपक्षे लाभः । एवंविग्रहे कदर्यशब्दसिद्धिस्तु निरुक्तमर्यादया ज्ञेया । 'अप्यक्षरसामान्येन निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत'तिवाक्यात् प्रायः सुबोधिन्यां नैरुक्ती व्युत्पत्तिर्भागवतशब्दानां यथा पूतनाशब्दे 'पुरुषानप्युत नयती'ति । एवमेव

सम्भवो येषां स्थितिर्वा । ननु तथापि पलायनमेवोचितं न तु निरपराधबालकस्याज्ञस्य मारणमिति चेत्तत्राह दुस्त्यजं किं धृतात्मनामिति । धृत आत्मा वासुदेवो यैः सर्वं गच्छतु हरिस्तिष्ठत्विति येषां बुद्धिस्तेषामन्यत्सर्वं त्यक्तव्यं भगवद्बाधकम् । असमर्पणं च सर्वनाशकत्वाद्भगवद्बाधकमिति भगवदीयानां त्याज्यवस्तुषु कोपि गुणदोषविचारो नास्तीति पूर्वं प्रतिज्ञातस्य समर्पणं युक्तमेव ॥ ५८ ॥

भगवत्कृतत्वान्नानिष्टं जातमित्याह दृष्ट्वेति ।

दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिम् ।
कंसस्तुष्टमना राजन् प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

शौरेर्वसुदेवस्य पुत्रे स्वस्मिंश्च तुल्यतां दृष्ट्वान्योन्यघातकत्वमुभयोर्ज्ञात्वा स्वस्यौदासीन्येन स्थितिरेव समता सत्ये वाक्ये चैव व्यवस्थितिमचाञ्चल्यमेवमुभयेनापि सन्तुष्टः । राजन्निति सम्बोधनं राजधर्मस्तथैवेतिज्ञापनार्थम् । प्रकर्षेण हास्यं मुग्धोयमितिज्ञापनार्थम् । इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

दृष्ट्वा समत्वमित्यत्र—अनेन पाञ्चवार्षिक इत्यादि । अत्रायं भावः । अग्रे निगडनिग्रहानन्तरमेव 'जातं जातमहन्नि'तिवक्ष्यमाणत्वात् समर्पणानन्तरं मरणे तन्नोचितमिति मत्वा नारदेन तथाकथनादेतदनुपदमेव तत्कथनमिति ज्ञायते । तथा च निग्रहे गर्भासम्भव इति । अत एव 'जातञ्जात'मिति'कालभेदज्ञापक'मित्यग्रे वक्ष्यते । भगवतस्त्वलौकिकी रीतिरिति नानुपपत्तिः ॥ ५९ ॥

॥ इति श्रीप्रथमाध्यायटिप्पणी ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

छान्दोग्योपनिषद्भाष्य 'इत्योमिति सदोपास्यः सोक्षरः पुरुषोत्तम उच्चत्वाद्गीयमानत्वात्स्थानादुद्गीथ उच्यत' इत्यानन्दतीर्थैर्नैरुक्ती व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । आकाशशब्देपि 'आसमन्तात्कामानश्नाती'ति च । एवं 'देवदेवं वृषाकपि'मित्यत्रापि 'वृषो धर्मस्तस्यासमन्तात् कं फलं स्वर्गादि तत् पिबती'तिव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता सुबोधिन्याम् । पञ्चमस्कन्धे निबन्धे जम्बूद्वीपपदान्तर्गतजम्बूपदेन 'जननात् बुध्यते यत्रे'त्युक्त्या नैरुक्ती व्युत्पत्तिः स्फुटीकृता । एवमन्यत्रापि सुबोधिन्यां नैरुक्तीं व्युत्पत्तिं विचार्य व्याकरणविरोधदोषो दूरीकर्तव्यः । दुस्त्यजं किं धृतात्मनामित्यत्र—धृत आत्मा वासुदेवो यैरिति । अत्रेदं ज्ञेयम् । ज्ञानिभक्ता एव भगवद्धारणं कुर्वन्ति 'ज्ञानी प्रियतमोतो मे' 'ज्ञानेनासौ बिभर्ति मा'मित्येकादशे भगवद्वाक्यात् । तथा च धृतात्मनामित्यस्य ज्ञानिभक्तानामित्यर्थो ज्ञेयः । 'चतुर्विधा भजन्ते मा'मितिसन्दर्भे भगवदुक्तस्य चतुर्थज्ञानिभक्तस्य 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इतिवाक्याद्भगवत्प्रियत्वेन भगवदितरवैराग्यस्य तस्मिन्नुद्भूतत्वात्तस्य किं दुस्त्यजम् ? सर्वमेव सुत्यजमित्यर्थः । तत्र किंरूपस्य भगवतो धारणमित्याकाङ्क्षायां वासुदेवरूपस्य धारणमिति बोध्यम् । 'ज्ञानवान् मां प्रपद्यते' 'वासुदेवः सर्वमिती'तिभगवद्वाक्यात् । युक्तमेतत् । ज्ञानिभक्तस्य त्रिवर्गापेक्षया राहित्यात् केवलमुमुक्षया वासुदेवस्य मोक्षप्रदत्वात् । एतदभिप्रायेणैव गीतासु वासुदेवपदमुक्तमिति श्रीमदाचार्यैरपि धृत आत्मा वासुदेवो यैरिति वासुदेवपदमुक्तमतो निर्दुष्टमिदम् ॥ ५८ ॥

प्रतियातु कुमारोयं न ह्यस्मादस्ति मे भयम् ।
अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ॥ ६० ॥

अनेन पञ्चवार्षिको नीत इति ज्ञायते । षष्ठश्चोदरस्थः । प्रतियात्वितिवाक्यादन्यथा 'नये'त्येव वदेत् । पुत्रानितिबहुवचनानुरोधेन तावत्कालं स्थापनम् । प्रतियातु व्याघुट्य गृहे यातु । अयं ते कुमारो न तु मन्मारकः । अमारणे हेतुर्न ह्यस्मादस्ति मे भयमिति । तर्हि समयबन्धो गत इति नाशङ्कनीयं यस्माद्युवयोरष्टमगर्भान्मे मृत्युर्विहित इति । स समानीय देय इत्यभिप्रायः । अत एव नारदादीनामेतदसम्मतम् । न हि भगवद्भक्तानामन्यनिष्ठाप्युचिता । अतोन्यथाकरणमप्युचितम् । किलेत्याकाशवाणीप्रतिसन्धानम् ॥ ६० ॥

तत्प्रियार्थमेव नयनमिति प्रकारान्तरेणापि तस्मिन् प्रीते पुत्रत्यागो न युक्त इति तद्वाक्यमङ्गीकृत्य पुनरानीतवानित्याह तथेति ।

तथेति सुतमादाय ययावानकदुन्दुभिः ।
नाभ्यनन्दत तद्वाक्यमसतोविजितात्मनः ॥ ६१ ॥

स्वयमेव गृहीत्वा ययौ । अविश्वासे हेतुरानकदुन्दुभिरिति । अतिक्लेश एव भगवदागमनं न स्वास्थ्ये । आनके दुन्दुभयश्च नेदुर्भगवदागमनार्थम् । तदुभयं विरुध्यते । अतो देवकृतस्य सत्यत्वात् कंसकृतमेवासत्यमिति मत्वा नाभ्यनन्दत तस्य कंसस्य वाक्यमेनं न मारयिष्यामीत्यभिप्रायपूर्वकम् । तत्र हेतुद्वयमाहासतोविजितात्मन इति । असन् सर्वदा नैकविधः । अस्थिरवाक्च घातकश्च स्वतोयुक्तिदार्ढ्यरहितश्च । अतः केनचित् प्रथम एवाष्टम इति ज्ञापिते मारयिष्यत्येव । तस्मादसतो न विश्वासः कर्तव्यः । किञ्च नान्यवाक्यमपि तस्यापेक्ष्यते । यदैव राक्षसैर्भक्ष्यार्थं पुरुषाः प्रार्थयिष्यन्ते तदैवैतान् घातयिष्यति । क्रोधोद्गमहेतूनां बहूनां सम्भवादजितान्तःकरणत्वादुत्पन्ने क्रोधे न विलम्बः ॥ ६१ ॥

'महतामन्तःकरणमेव प्रमाण'मिति तथैव जातमित्याह नन्दाद्या इत्यष्टभिः ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

प्रतियात्वित्यत्र—अन्यनिष्ठेति । भगवद्व्यतिरिक्ते सत्ये **निष्ठा** ॥ ६० ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रतियात्वित्यत्र—अत एवेति । अष्टमगर्भानयनकथनादेवेत्यर्थः । **अन्यनिष्ठेति** । भगवद्रूपाष्टमगर्भदानमङ्गीकृत्य पुत्रान्तरनिष्ठेत्यर्थः । **अन्यथाकरणमिति** । **नारदादीनामिति** कर्तृषष्ठ्यन्तं शेषः ॥ ६० ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

असतोविजितात्मन इत्यत्र—असन् सर्वदा नैकविध इत्यादि । नास्तीत्यसन्निति व्युत्पत्तौ स्वरूपतः सतोपि कंसस्याभावः प्राप्तः स च बाधितः कंसस्य प्रमात्मकप्रत्यक्षविषयत्वादतः केनचिद्धर्मेणाभावो विवक्षितस्तमाहुः **सर्वदा नैकविध** इति । अव्यवस्थित**चित्त** इतियावत् । एवं स्थिरचित्तत्वेन रूपेण कंसस्याभाव इत्यर्थः । असच्छब्दस्य दुष्टवाचकत्वपक्षे नाभावो व्याख्येयो दोषा एव दुष्टस्य निरूपणीयास्तानाहुर**स्थिरवाक्च घातकश्च स्वतो युक्तिदार्ढ्यरहितश्चे**त्यादिना ॥ ६१ ॥

॥ इति श्रीप्रथमाध्याययोजना ॥

नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च योषितः ।
वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ॥ ६२ ॥

वसुदेवे कंसकृतं देवानां हितकारि न भवतीति देवगुह्यकर्ता नारदः पर्यवसानानिष्टकर्तारं वसुदेवं पीडयितुं दैत्यरूपं कंसं चोद्वेजयितुं शीघ्रं भगवदागमनार्थं साधारणान् पीडयितुं वाक्यत्रयमुक्तवांस्तदाह । ये यमुनापारे व्रजे गोपा नन्दादयोमीषां च स्त्रियः यशोदाप्रभृतयश्चकारादन्या अपि कुमारिका अस्मिन्नपि कूले वृष्णिवंशोद्भवा वसुदेवादयो देवक्याद्याश्च यदुवंशोद्भवानां स्त्रियः ॥ ६२ ॥

एवमेकेन सर्वाननूद्य देवत्वं विधत्ते सर्वे इति ।

सर्वे वै देवताप्राया उभयोरपि भारत ।
ज्ञातयो बन्धुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः ॥ ६३ ॥

स्त्रियः पुरुषाः सर्वे एव देवताप्राया ईषदसमाप्तदेवाः । मानुषभावस्यापि विद्यमानत्वात् । अतो देवेषु यत् कर्तव्यं तदेतेष्वेव कर्तव्यमिति ज्ञापितम् । उभयोरिति । रोधसोर्ये केचित् तिष्ठन्ति पश्चादयोपि तेपि देवांशाः । भारतेतिसम्बोधनमेतदाहेत्यनेन सम्बध्यते । नारदस्य तथाकथनममन्वानस्य विश्वासजनकं देवगुह्यमेताहशमेवेति । किञ्च न केवलमुदासीना एव देवाः किन्तु कंसनिकटवर्तिनोप्यक्रूरादयो ये ज्ञातयो गोत्रिणः कंसस्य ये बन्धवः सम्बन्धिनो ये वा सुहृदो मित्राणि ये च कंसस्य सेवकाश्चकारात् पित्रादयोपि ॥ ६३ ॥

सर्वे देवताप्राया इति कंसाय नारदः प्राहेत्याहैतदिति ।

एतत् कंसाय भगवान् शशंसाभ्येत्य नारदः ।
भूमेर्भारायमाणानां दैत्यानां च वधोद्यमम् ॥ ६४ ॥

नारदस्य दुष्टत्वं व्यावर्तयति भगवानिति । शंसनमेकान्ते कथनं युक्तिपूर्वकमुपाख्यानपूर्वकम् । तत्रैवोपाख्याने फलितानि वाक्यान्यत्रोपनिबध्यन्ते । अत आनुपूर्व्यभावो न दोषाय । एतावतैव कार्यसिद्धेः । ननु देवानामागमने किं स्यादित्याशङ्क्याह भूमेरिति । नाकपृष्ठे देवानां मन्त्रणं जातं भूमेर्भारायमाणाः कंसादयो दैत्या जातास्ते हन्तव्या इति । तद्धननार्थमेव देवागमनं वधोद्यमरूपं जातम् । वधोद्यमं यथा भवति तथैते देवताप्राया इतिवाक्यम् ॥ ६४ ॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

नन्दाद्या इत्यत्र—वाक्यत्रयमिति । श्लोकत्रयमित्यर्थः । अत एवोपसंहारेनुवदिष्यन्ति श्लोकत्रयमुक्त्वेति ॥ ६२ ॥

ईषदसमाप्तेति । प्रायःशब्दस्तुल्यपर्यायः । **तथा चेषदसमा**प्ताविल्यत्रासमाप्तिर्न्यूनतेत्यभिप्रेत्येषदूनो विद्वानित्युदाहृतत्वादीषन्न्यूनदेवा इत्यर्थः । यथा चन्द्रतुल्यं मुखं चन्द्रादीषन्न्यूनमित्यर्थः । न्यूनतांशं विशदयन्ति **मानुषेति** । एतदाहेत्यनेनेति । शशंसेत्यस्यैवार्थतःकथनमिदम् ॥ ६३ ॥

वधोद्यमरूपमिति । **वधोद्यमं** रूपयति तादृशं **देवागमनं** दैत्यहननार्थं जातम् । अत्र देवागमनमितिपदाभावेपि **नारदेनोपाख्याने** तथोक्तमित्यार्थिकं देवगमनपदमादाय **वधोद्यमपदस्य** विशेषणत्वम् । तथा च मूले **वधस्योद्यमो** येन तादृशं **देवागमन**मिति च **शशंसेत्यन्वयः** ।

एवं श्लोकत्रयमुक्त्वर्षौ गते कंसो यत् कृतवांस्तदाह पञ्चभिर्ऋषेर्विनिर्गम इति ।

ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदून् मत्वा सुरानिति ।
देवक्या गर्भसम्भूतिं विष्णुं च स्ववधं प्रति ॥ ६५ ॥

अनुवादेपि येर्थास्ते पूर्वं नारदेनोक्ता इति ज्ञातव्यम् । ऋषिणैव निवारितमिति नर्षेरग्रे किञ्चित् कृतवान् । द्वयं ज्ञातवान् । चतुष्टयं कृतवान् । ज्ञातं द्वयमाह यदून् सुरान् देवान् मत्वा देवक्या गर्भेष्टमे सम्भूतिर्यस्य तादृशं च विष्णुं स्वस्य कंसस्य वधं प्रत्येव देवकीगर्भसम्भूतिं विदित्वा ॥ ६५ ॥

देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे ।
जातञ्जातमहन् पुत्रं तयोरजनशङ्कया ॥ ६६ ॥

प्रथमतो देवकीं वसुदेवं चकारादन्यांश्च तदन्तर्गतान् स्वगृहे एव निगडैर्निगृह्य जातञ्जातमानुपूर्व्येण जातमष्टमसङ्ख्यया अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वाद्गणनायामनियमसम्भवादजनशङ्कया विष्णुसन्देहात् षड् पुत्रानहन् । जातञ्जातमिति न कालभेदज्ञापकं किन्तु मारणे देवक्यां जननमेव निमित्तमितिज्ञापयितुमन्यथा क्षत्रियाणां त्रयोदश एवाह्नि नामकरणसम्भवादुत्पन्नमात्राणामेव मारणे 'कीर्तिमन्तं सुषेणञ्चे'त्यादिनामोक्तिराद्य—स्कन्धेनुपपन्ना स्यात् ॥ ६६ ॥

नन्वेवं कथमतिदुष्कृतं कृतवानित्याशङ्क्याह मातरमिति ।

मातरं पितरं भ्रातॄन् सर्वांश्च सुहृदः सखीन् ।
घ्नन्ति ह्यसुतृपो लुब्धा राजानः प्रायशो भुवि ॥ ६७ ॥

अयं तु दैत्य एव । येप्यन्ये राजानस्तेप्यसुतृपः केवलं प्राणपोषकास्तत्रापि लुब्धाः । लोभः सर्वगुणनाशकोतस्तेषां गुणा न सन्तीतिज्ञापनार्थमुक्तम् । प्रायश इति

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

जातञ्जातमित्यत्र—ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न लाक्षणिकस्येतिवैयाकरणाभियुक्तोक्तनियमात् कथं नास्य कालभेदज्ञापकत्वमितिशङ्कायां तन्निवर्तकं तर्कमाहुरन्यथेत्यादि । तथा च यत्र लक्षणस्य सावकाशता तत्रैव प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणं 'यावद्वचनं हि वाचनिक'मितिन्यायात् । यत्र तु लक्षणस्य निरवकाशता तत्र न तत्प्रवृत्तिर्यथा पतिताग्निहोत्रप्रतिपत्तिस्मृत्या-'हिताग्निमग्निभिर्दहती'ति श्रुतौ यथा च तल्लिङ्गादिभिर्हेतुभिराकाशादिशब्दानां ब्रह्मवाचकत्वे । तथा च मीमांसाद्वयसिद्धत्वादत्र लाक्षणिकग्रहणं नायुक्तमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

वधोद्यममिति । तादृशं **देवागमनं यथा भवति** सम्भवति **तथा** सात्त्विकत्वप्रकारेणैते **देवताप्रायाः** । एतेषां सात्त्विकत्वेन देवतातुल्यत्व एतेषु देवानामागमनमंशतोवतरणं सम्भवतीत्यर्थः । **वाक्यमिति** । एकमेवेतिशेषः । देवागमनसिद्ध्यर्थं पूर्वं तत्तुल्यत्वबोधनमिति सर्वमेकवाक्यमेव । 'अर्थैकत्वादेकं वाक्य'मितिलक्षणादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

मातरमित्यत्र—एषैवेति । लुब्धा घ्नन्त्येवेत्यर्थः । अम्बरीषादयस्तु लोभाभावान्न तथेतिभावः ॥ ६७ ॥

॥ इति श्रीप्रथमाध्यायलेखः ॥

लुब्धा इति च पदद्वयेन केचन धर्मात्मानो व्यावर्तिता अम्बरीषादयः । क्षुब्धेष्वेव व्यवस्था । अतो युधिष्ठिरादयोऽपि पितामहादीन् मारितवन्तः । स्वस्य यत्रैव मरणसन्देहस्तानतिमान्यानपि मात्रादीन् पञ्चविधान् घ्नन्त्येव ॥ ६७ ॥

नन्वस्य स्वस्यापि देवत्वसम्भावनया तद्धिताचरणमेव कथं न जातमित्याशङ्क्याहात्मानमिति ।

आत्मानमिह सञ्जातं जानन् प्राग् विष्णुना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ॥ ६८ ॥

पूर्वममृतमथने भगवता महासुरः कालनेमिर्हतो देवपार्ष्णिग्राहेण स एवायं कंस इत्यात्मानं जानन् पुनर्देवप्रेरणयैव मारणार्थमायातीति यदूनां देवत्वात् तैः सर्वैरेव सह विरोधं कृतवान् ॥ ६८ ॥

अन्यदप्यत्यन्तायुक्तं कृतवानित्याहोग्रसेनमिति ।

उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्धकाधिपम् ।
स्वयं निगृह्य बुभुजे शूरसेनान् महाबलः ॥ ६९ ॥

नाम्नैव महत्त्वं निरूपितम् । स्वस्य पितरं सर्वसहाययुक्तम् । यदुभोजान्धकाधिपं यदवो भोजा अन्धकाश्च । उपलक्षणमेतत् षड्विधानामपि यादवानाम् । तदाज्ञया ते सर्वे विपरीतं करिष्यन्तीति विशेषतस्तस्य बन्धनम् । बन्धकः स्वयमेव जात इत्याह स्वयं निगृह्येति । शूरसेनदेशस्तस्य भोगार्थं स्थितः । अतस्तस्य पुनर्वचनं शूरसेनान् बुभुज इति । एतत्सर्वकरणे सामर्थ्यं महाबल इति ।

एवं सर्वेषां देवांशानां भक्तानां महानुपद्रवो निरूपितो भगवदवतारहेतुभूतः ॥ ६९ ॥

॥ इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे प्रथमोऽध्यायः ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

आत्मानमित्यत्र—देवपार्ष्णिग्राहेणेति 'ये ये हताश्चक्रधरेण राजंस्त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन ते ते गता विष्णुगतिं प्रपन्नाः क्रोधो हि देवस्य वरेण तुल्य' इतिपाण्डवगीतावाक्यविरोधपरिजिहीर्षयेदमुक्तम् । पार्ष्णिग्राहस्यानुग्राहकत्वेन मार्ये क्रोधाभावात्[1] । तस्मार्जुनेन भूरिश्रवसो बाहुच्छेदेऽर्जुनस्य तथात्वं प्रसिद्धम् । वस्तुतस्तु 'कृतप्रयत्नापेक्ष' इतिन्यायेन तथेत्यापाततो मर्यादाविरोधो न दोषः । यद्वोक्तवाक्ये 'प्रपन्ना' इतिकथनाद्यत्र तदेकतानतारूपा प्रपन्नता तस्यैव मुक्तिर्नान्यस्येति 'क्रोध'स्तु 'वरेण तुल्य' इति लौकिकभोगं दत्वापि चरितार्थो भवतीति न कोपि विरोधः । हिरण्यकशिपुवधे क्रोधस्यापि कथनादिति ॥ ६८ ॥

॥ इति श्रीप्रथमाध्यायप्रकाशः ॥

---

१ °भाव इत्यपि पाठः ।

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे प्रथमे जन्मप्रकरणे
भक्तदुःखनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

प्रलम्बबकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः ।
मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः ॥ १ ॥

एवं हेतुं निरूप्याथ कृष्णोद्यम उदीर्यते । महत्त्वज्ञापनार्थाय द्वितीये सविशेषणः ॥ १ ॥
दुःखं हेतुरिहागन्तुमितिबोधाय तत्कथा । पुनर्निरूप्यते स्पष्टा शीघ्रागमनहेतुका ॥ २ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

द्वितीयाध्यायार्थोक्तौ—**कृष्णोद्यम** इत्यादि । भगवदुद्यमे हेतुमाहुर्**महत्त्वेति** । हेतोरितिशेषः । अत एव तावन्तमपि विलम्बमसहिष्णुर्गर्भसङ्कर्षणमाज्ञप्तवान्[1] न ह्येवमन्यत्रेतिभावः । अथवान्येभ्योवतारेभ्योत्र **महत्त्वज्ञापनाय** मायाज्ञापनवसुदेवादिमनःप्रवेशलक्षणः स उच्यत इत्यर्थः । अथवा **महत्त्वं** पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञापनाय **सविशेषणः** स उच्यत इतिसम्बन्धः । असाधारणत्वेनेतरेभ्यो व्यावर्तको धर्मो हि **विशेषणम्** । तदत्र मायाज्ञापनमेकम् । न हि ब्रह्मादिव्यामोहिकां तामन्य आज्ञप्तुमर्हति सान्याधीना वा भवति । वसुदेवदुरासदत्वादिकं देवक्यां स्वहन्तृज्ञानेप्यासुरभावत्याजनं कंसस्य ब्रह्मादिस्तुतिश्च । का. १–२–२.

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

द्वितीयाध्यायतात्पर्यं निरूपयन्त उपजीवकत्वमत्र सङ्गतिरित्याहुरेवमिति । ननूद्यमनिरूपणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां **टिप्पण्यां** विवृण्वन्ति **भगवदित्यादि** । तथा चैवं भक्तवात्सल्यस्वभावं भगवतो ज्ञापयितुं हेतोर्**महत्त्वज्ञापनमित्यर्थः** । यद्यप्येवंविधं हेतोर्**महत्त्वं** प्रह्लादेपि वर्तते परं ज्ञानविशिष्टया मर्यादाभक्त्यो परिरक्षितः[2] प्रकृते तु तथा नास्तीति प्रयोजनान्तरमेवोद्यमस्य वक्तव्यमित्याशयेन प्रकारान्तरमाहुर्**अथवान्येभ्य** इत्यादि । एतावतापि न पूर्तिरध्यायतात्पर्यस्येति प्रकारान्तरमाहुर्**अथवा महत्त्वमित्यादि** । एते त्रयोपि पक्षा मूलश्लोकेभ्यः स्फुटं प्रतीयन्त इति त्रयाणां समुच्चय एव न तु **विकल्पस्तेनाथवेत्यत्र वाशब्दोवधारणे** ज्ञेयः । तथा च पूर्वं **हेतुमहत्त्वं** ज्ञात्वा तदनन्तरमुक्तप्रकारेण **महत्त्वद्वयमवधारणीयमिति** बोधयितुमाचार्यैरयमर्धश्लोक उक्त इत्यर्थोथवाशब्दस्य बोध्यः । **सुबोधिन्यामेतदेव स्पष्टीकुर्वन्ति दुःखं हेतुरित्यादिना** । इह प्रपञ्च **आगन्तुं** भगवदागमनाय भक्तानां **दुःखं हेतुरितिबोधाय तत्कथा शीघ्रागमनहेतुका** शीघ्रागमनकारणजन्या **पुनः स्पष्टा निरूप्यत** इत्यर्थः । एतेन **महत्त्वेत्यर्धस्य** प्रथमोर्थः स्फुटीकृतः । द्वितीयार्थं स्फुटीकर्तुमाहुः **सर्वेषामित्यादि** । तथा च **सर्वेषां** दैत्यानां भगवदवतारज्ञापनार्थं[3] 'प्रौढैष मे प्राणहरो हरिर्गुहा' मित्यादिकंसवाक्यमवतारान्तरेभ्योत्राधिक्यबोधकमित्यर्थः । तृतीयं स्फुटीकुर्वन्ति **तथा स्तुतिरित्यादि** । **स्तुतिर्ब्रह्मादिकर्तृका** । **तथा पुरुषोत्तमत्वज्ञापिका** । **अन्यथा** स्तुत्यादिकं न कृतं स्यात् तदा **पुरुषोत्तम एव प्रादुर्भूत** इति कथं निश्चितं **भवेदित्यर्थः** ॥ का. १–२–३.

---

१ °कर्षणमित्यपि पाठः । २ भक्त्यापि रक्षित इत्यपि पाठः । ३ ज्ञापनार्थं 'माहेत्यादिरपि' पाठः ।

सर्वेषां ज्ञापनार्थाय कंसवाक्यं तथा स्तुतिः । अन्यथा भगवानेव प्रादुर्भूतः कथं भवेत्॥३॥

पूर्वं सामान्यतो विरोधमुक्त्वा शीघ्रं भगवदागमनार्थं लोके कंसकृतमत्युपद्रवमाह सार्धैस्त्रिभिः प्रलम्बेति ।

प्रलम्बो दैत्यो दैत्यरूपेणैव वर्तते । बको दैत्यः पक्षिरूपेण । चाणूरो दैत्यो मनुष्यरूपेण । तृणावर्तो राक्षसो वात्यारूपेण । एत एव महाशना बहुभक्षकाः । अनेन 'यदूनां कदनं चक्र' इत्यत्र यादवा भक्षिता इत्यपि ज्ञापितम् । महाशनोघ इति केचित् । तत्र नामसु यौगिकप्रवेशश्चिन्त्यः । मुष्टिकश्चाणूरवत् । यथा प्रलम्बो बलभद्रेण हतः प्रथमनिर्दिष्टस्तथा मुष्टिकोपि । अरिष्टो वृषरूपो बकवत् । द्विविदो वानरः । पूतना राक्षसी । केश्यश्वात्मकः । धेनुको गर्दभात्मकः ॥ १ ॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

द्वितीयेध्याये महत्त्वेत्यस्य तृतीयव्याख्याने—सविशेषण उद्यमः पुरुषोत्तमत्वज्ञापक उक्तः । तत्पक्षे तान्येव विशेषणानि विवृण्वन्ति सर्वेषामिति । "आहैष मे प्राणहरो हरि"रितिवाक्यं ब्रह्मादिस्तुतिश्च सर्वेषां भक्तानां पुरुषोत्तमत्वज्ञापनाय । स्वसन्निधिमात्रेण दैत्यस्यापि तादृशं ज्ञानम् । 'अवतारो हरेर्यावांस्तत्र ब्रह्मा स्वयं व्रजेत् । वरादनुक्तेप्येवं हि स्तुतिः पूर्णे तु सर्वत' इति तृतीयस्कन्धीयनिबन्धवाक्याद् ब्रह्मस्तुतिश्च पुरुषोत्तम एव सम्भवतीतिभावः । अन्यथेति । एतद्द्वयाभावेत्र भगवान् पुरुषोत्तम एव प्रादुर्भूत इतिज्ञानं कथं भवेदित्यर्थः ॥ का. १–२–३.

प्रलम्बेत्यत्र—चाणूरवदिति । मनुष्य इत्यर्थः । बकवदिति । बक इव मगवद्धत इत्यर्थः ॥१॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

एवं हेतुं निरूप्येत्यादि । एवं पूर्वाध्याये भक्तदुःखरूपं भगवदवतारहेतुं निरूप्य तस्य हेतोर्महत्त्वज्ञापनार्थाय द्वितीयाध्याये सविशेषणः कृष्णोद्यम उदीर्यत इति । अत्र टिप्पण्यां महत्त्वज्ञापनायेतिपदं त्रिधा व्याख्यातं हेतोर्महत्त्वज्ञापनायाथवान्येभ्योवतारेभ्योत्र महत्त्वज्ञापनायाथवा महत्त्वं पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञापनाय सविशेषण उद्यम उच्यत इतिसम्बन्धः । अत्र समानविभक्त्यन्तपदोपस्थापितं विशेषणं न ज्ञेयं किन्त्वसाधारणत्वेनेतरेभ्यो व्यावर्तको हि धर्मो विशेषणम् । तदत्र मायाज्ञापनादिकम् । नहि ब्रह्मादिव्यामोहिकां मायामन्य आज्ञप्तुमर्हति सान्याधीना वा भवति ॥ का. १ ॥

दुःखं हेतुरिति । इह प्रपञ्च आगन्तुं भगवदागमनाय भक्तानां दुःखं हेतुरितिबोधाय तत्कथा 'प्रलम्बबकचाणूरे'त्यादिश्लोकैर्दुःखकथा शीघ्रागमनहेतुका शीघ्रभगवदागमनफलिका पुनः स्पष्टा निरूप्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुशब्दः प्रयोजनवाची । विदुषां हेतुशब्दस्य कार्येपि प्रयोगात् ॥ का. २ ॥

सर्वेषामिति । 'आहैष मे प्राणहरो हरि'रिति कंसवाक्यं ब्रह्मादिस्तुतिश्च सर्वेषां भक्तानां पुरुषोत्तमत्वज्ञापनाय । स्वसन्निधिमात्रेण दैत्यस्यापि तादृशं ज्ञानं ब्रह्मस्तुतिश्च पुरुषोत्तम एव सम्भवतीतिभावः । अन्यथेति । एतद्द्वयाभावे भगवान् पुरुषोत्तम एव प्रादुर्भूत इतिज्ञानं कथं भवेदित्यर्थः ॥ का. ३ ॥

अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः ।
यदूनां कदनं चक्रे बली मागधसंश्रयः ॥ २ ॥
ते पीडिता निविविशुः कुरुपाञ्चालकैकयान् ।
शाल्वान् विदर्भान् निषधान् विदेहान् कोशलानपि ॥ ३ ॥
एके तमनुरुन्धाना ज्ञातयः पर्युपासते ।
हतेषु षट्सु बालेषु देवक्या औग्रसेनिना ॥ ४ ॥
सप्तमो वैष्णवं धाम यमनन्तं प्रचक्षते ।
गर्भो बभूव देवक्या हर्षशोकविवर्धनः ॥ ५ ॥

अन्ये चैवंविधाः शतशः सन्त्यसुरा भूत्वा ये भूपालाः । बाणो बलिसुतः नरको भौमः । आदिशब्देन जरासन्धादयः । गुप्तान् यदून् प्रलम्बादयो बाधन्ते । प्रकटान् बाणादयः । एवमेतैर्यदूनां कदनमन्यायनाशं चक्रे । एतेषामाज्ञाकारित्वे हेतुर्बलीति । मागधो जरासन्धः श्वशुरः सहायभूतः । तेनापि दिग्विजये पराजितेन सुते दत्ते । एतेषामन्यतरेणाप्याज्ञोल्लङ्घने कृते जरासन्धः साधयतीत्याश्रयः ॥ २ ॥

पीडितानां कृत्यमाह ते पीडिता इति ।

पूर्वोक्तैः पीडिताः कुरुदेशान् हस्तिनापुरदेशान् विविशुः । तथान्ये पाञ्चालदेशान् कम्पिलादिदेशान् कैकयान् चित्रकूटादिदेशान् शाल्वान् पश्चिमदेशान् निषधानुत्तरदेशान् विदर्भान् दक्षिणदेशान् विदेहांस्तैरभुक्तदेशान् कोशलानयोध्यादेशान् नितरां विविशुर्गुप्ततया स्थिताः । एते धर्मात्मानो राजानः । अतः स्वदेशं परित्यज्य सकुटुम्बास्तत्रैव स्थिता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ये पुनर्निर्गन्तुं न शक्तास्ते कंससेवका एव भूत्वा स्थिता इत्याह एक इति । एकेऽक्रूरादयस्तमनुरुन्धानास्तं संवेष्ट्य तत्सेवकत्वेन स्थिता ज्ञातयो गोत्रिणः परित उपासते । एवं सर्वेषां महद्दुःखमुद्यमार्थं हेतुत्वेन निरूपितम् ॥ ३½ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

हतेष्वित्यस्याभासे—देवक्या बन्धनावधीति । अत्रेदमाकूतम् । सप्तमे गर्भे जाते 'नन्दाद्या ये व्रज' इत्यादि नारदेनोक्तं तदा षट्पुत्रहतिर्मातृबन्धनं च जातम् । तदत्र 'हते'ष्वित्येकेनानूद्य स गर्भो देवक्या हर्षशोकविवर्धनो बभूवेत्यर्धेन शीघ्रं भगवदुद्यमे हेतुरुक्तः । पूर्वं शोकविवर्धनो नासीद्धतेषु तेष्वयमपि तथा भविष्यतीतिज्ञानेन तथा बभूव । तथा चेदं सर्वं बन्धनानन्तरं जातमिति तदेव पूर्वावधिर्यस्य तादृशं चरित्रमाहेत्यर्थः । अत एवाग्रे वक्ष्यन्ति 'षट्पुत्रवधात् पूर्वमेव सङ्कर्षणगर्भे' इत्यासुरहननं सङ्कर्षणगर्भविषयकं दुःखं च भगवच्चरित्रमेव ॥ ४ ॥

तर्हि हर्षवर्धनत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः स चार्धमित्यादिना । पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णानन्दत्वान्मातुर्मनसि तदागमने तत्रानन्दाविर्भाव एवाभूत् । परेश परं तादृशी नाभून्निरोधवशादिति सरस्वतीदृष्टान्तेन वक्ष्यते । अस्यानन्दमयत्वेपि प्रभुसङ्गम एव पूर्णानन्दप्राकट्यकरणं भवतीति तथा ॥५॥

---

१ शोकवर्धन इत्यपि पाठः । २ परस्परमिति त्वशुद्धमेव ।

भगवत उद्यमं वक्तुं देवक्या बन्धनावधि चरित्रमाह **हतेष्विति**सार्धेन ।

देवक्याः षट्सु बालेष्वौग्रसेनिना हतेषु सत्सु । भागिनेयान् हन्तीति पितृनाम्ना निर्देशः । अन्येषां हननमर्थसिद्धमेव । लोके हि भागिनेयोतिमान्यः ॥ ४ ॥

षड् गुणास्तेन बुद्ध्या हता इति धर्मस्थानभूतोक्षरात्मा समागतस्तस्यापि मारणमाशङ्क्य परिहरति **वैष्णवमिति** । विष्णोर्व्यापकस्य सर्वरक्षकस्य स्वरक्षायां सन्देहो नास्तीति ज्ञापितम् । सप्तम एव परमावधिः । षड् गुणाः । सप्तमो धर्मी च तदाधारभूतः । पुरुषोत्तमस्तु ततो महान् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं **धामेति** । यतो लोका यमनन्तं कालात्मकमाचक्षते सोनन्तः सप्तमे पर्याये गर्भः प्रकटो बभूव । स चार्धप्रकटितानन्द इति देवक्या **हर्षशोकविवर्धनो** जातः । महानिति हर्षः । तादृशोपि मारणीय इति शोकः । प्रभावस्यादर्शनात् ॥ ५ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

हतेष्वित्यत्र—टिप्पण्यामासुरहननमिति षट्पुत्रहननम् । तेषां हिरण्यकशिपुपुत्रत्वेनासुरत्वादिति ॥ ४ ॥

सुबोधिन्यां वैष्णवं[1]**मित्याभासे—बुद्ध्येति** । भगवद्बुद्ध्या । **धर्मस्थानभूतो धर्माणां स्थानभूतः** । एतेन तेषामक्षरधर्मत्वं बोधितम् । पुरुषोत्तमधर्माणामनिवार्यत्वादिति । न 'चासन् मरीचेः षट् पुत्रा' इत्यादिगुणप्रकरणीयसन्दर्भविरोधः । 'तदेवैं' ब्रह्म कार्याकारेण 'भवतीति श्रुतेर्मत'मिति-सिद्धान्तात् क्षरस्याक्षरधर्मतयाक्षरत्वेनादोषात् । **विवृतौ परमावधिरिति** । आनन्दमीमांसाद्युक्तोत्कर्षस्य **परमावधिरि**त्यर्थः । तदेव विवृण्वन्ति **षडि**त्यादि । **महत्त्वज्ञापन**परिकरमिदं ज्ञेयम् ॥५॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

हतेष्वित्यत्र—अन्येषामिति । यदूनामित्यर्थः । **बुद्ध्या हता** इति । 'अजनशङ्कये'त्युक्तत्वाद्धर्मिबुद्ध्या **हता** इतिहेतोर्धर्मी समागत इत्यर्थः । **प्रकटो बभूवेति** । एतादृशः सप्तमो गर्भो यः प्रकटो बभूव स **औग्रसेनिना बालेषु हतेषु देवक्या हर्षशोकविवर्धनो** जात इति मूले सुबोधिन्यां च **टिप्पण्यनुसारेणान्वयः** ॥ ४–५ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

द्वितीयाध्यायार्थोक्तौ—षड्गुणास्तेन बुद्ध्या हता इति । इहेदं ज्ञेयम् । कृष्णावतारसमये सर्वोपि परिकरो वैकुण्ठादागत इति स्थितं कृष्णोपनिषत्सु । तथाचैतेषामपि स्वरूपं तादृशं वैकुण्ठीयं वाच्यम् । तत्राष्टमगर्भस्य पूर्णपुरुषोत्तमत्वात् सप्तमस्याक्षरात्मकत्वादेतेषां षण्णामैश्वर्यादिषड्गुणात्मकत्वं युक्तं षट्सङ्ख्याया नियामकत्वाद् 'देवकी सर्वदेवते'तिवाक्यात् सर्वदेवतारूपाया देवक्या भगवज्जनन्या उदरे साधारणानां प्रवेशासम्भवाच्च । अत एते षड्गुणानामवतारभूता इतिनिश्चयः । पुरुषोत्तमावताराक्षरावतारयोर्जातयोः षड्गुणावतारस्यावश्यकत्वात् । न च गुणत्वे कंसकृतमारणासम्भव इति वाच्यम् । जीवविशेषेषु गुणानामावेशात् । अत एते जीवा गुणानामावेशावताराः पृथ्वादयो भगवत इव । अत एवा"सन् मरीचेः षट् पुत्रा" इत्यादिना पूर्वजन्मनि जीवत्वमुक्तं ब्रह्मापराधजन्यहिरण्यकशिपुवीर्योत्पत्तिरूपा दुर्व्यवस्था चोक्ता । ततः "पीतशेषं गदाभृत" इतिवाक्याद्भगवत्पीतशेषप्रसादलाभेन मुक्ता जाता अत इमे पुष्टिमार्गीया जीवा वैकुण्ठस्थास्तेषां भगवदिच्छया जन्मानि ततो भगवदैश्वर्यादिषड्गुणानामेतेष्वावेशस्ततो मुक्तिः ॥ ४ ॥

---

१ धर्मिस्थानेत्यादिरपि पाठः । २ वैष्णवत्वमित्यपि पाठः । ३ तदेवैतत् प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतमित्यपि पाठः । ४ षड्गुणत्वमित्यपि पाठः ।

'भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भयम् ।
यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ॥
गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलङ्कृतम् ॥ ६ ॥

एवं सति भक्तेषु दया स्थापितेति दयापरीतो भगवान् शीघ्रमुपायं कृतवानित्याह **भगवानिति** ।

षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः पूर्वापराधे प्रतीकारं कर्तुं सप्तमे सृष्टे तेनैव हननसम्भवात् प्रतीकारो न भविष्यतीति शीघ्रं च स्वयमागन्तुं तं गर्भमन्यत्र नेतुं **योगमायां समादिशत्** । या जगत्कारणभूता भगवच्छक्तिः सा योगमाया । लोकानां दुःखपरिज्ञानार्थं **विश्वात्मेति** । **यदूनां कंसजं भयं विदित्वा** । सर्वस्यैव स्वरूपं जानाति किं पुनर्यादवानाम्? तेषामेव दुःखे सति प्रतीकारे हेतु**र्निजनाथानामिति** । निजः स्वयमेव नाथो येषाम् । केवलमिच्छयैव सर्वं न भवतीति दृष्टकारणार्थं योगमायादेशः ॥ ६ ॥

आज्ञामेवाह **गच्छ देवीति** नवभिः । प्रथमतो व्रजं गच्छ । तत्र गता स्वास्थ्यं प्राप्स्यतीति । मथुरायां दैत्यावेशात् । तेषां च भगवान् मायारूप इतीयमपि तत्र प्रविष्टा तेषामेव कार्यं साधयेत् । अतः केवलं देवाश्रितं गोकुलमेव गच्छेत्याज्ञा । यतस्त्वं देवतारूपा न दैत्यहितकारिणी । अतस्तथा सम्बोधयति । व्रजपदेन जङ्गमत्वमुक्तम् । अतः स्थावरान्नगरादुत्कर्षः । ननु तत्र स्थितानां देवानां मायागमने व्यामोहसम्भवाद् वैपरीत्यं स्यादितिशङ्कां वारयति **भद्र** इति । त्वं कल्याणरूपा । देवानां या देवता कल्याणरूपा । ऐहिकसुखदा । सा मुग्धैरत्यन्तं सम्मान्यत इति तदर्थमाह **गोपगोभिरलङ्कृतमिति** । गोपाश्च गोप्यश्च गोपाः । गोपाश्च गावश्च । ते उभये तस्य स्थानस्यालङ्करणभूतास्तैरेव तत्रत्या शोभा । योन्यस्तिष्ठति स तु तदनुगुण एवेति तेषामप्रतिबन्धो निरूपितः । अतो दर्शनादेव तत्र सुखं निरूपितम् ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

गच्छ देवीत्यत्र—स्थावरान्नगरादिति । न गृणातीति **नगरमतः स्थावरतुल्यम्** । अभिमानेन स्तब्ध एव तिष्ठतीति तथा ॥ ७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

भगवानित्यत्राभासे—दया स्थापितेति 'प्रपन्नेर्पितया भृश'मिति तृतीयस्कन्धे स्पष्टमिदम् । **प्रतीकारो न भविष्यतीति** । परमानन्दप्राकट्याभावे सर्वदुःखनिवृत्तेरभावादित्यर्थः । **या जगदिति** । द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायसुबोधिन्यां स्पष्टमिदम् । **केवलमिच्छयैवे**त्यादि । 'स वै नैव रेमे' इत्यादिश्रुतिषु 'स तपोतप्यते'त्यादिसाधनान्तरनिर्देशदर्शनाद् भगवान् समर्थोपि स्वीयेच्छायां दृष्टं द्वारमन्यत् सम्पादयतीतिनिश्चितं तथात्र योगमायासमादेश इति नानुपपत्तिः काचित् ॥ ६ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भगवानित्यत्र—प्रतीकारं कर्तुमिति । पूर्वेषां कीर्तिमदादीनामपराधे कृते सति प्रतीकारं तद्धन्तुः कंसस्य वधं कृत्वा'म्ब ताते'तिसम्बोधनपूर्वकं वाक्यान्युक्त्वा 'मोहितावङ्कमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुद'मितिश्लोकोक्तपुत्रपरिष्वङ्गादिसुजननं कर्तुं **योगमायां समादिश**दित्यग्रिमेणान्वयः । **भगवच्छक्तिरिति** । न तु सच्चिच्छक्ती क्रियाव्यामोहिके इत्यर्थः । इदं **शक्तित्रयं** द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये **सुबोधिन्यां स्फुटम्** ॥ ६ ॥

---

१ नानेन कापि हानिरित्यर्थ इत्यपि पाठः ।

रोहिणी वसुदेवस्य भार्यास्ते नन्दगोकुले ।
अन्याश्च कंससंविग्ना विवरेषु वसन्ति हि ॥ ७ ॥

तत्र गतायाः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह **रोहिणीति** । **वसुदेवस्य भार्या रोहिणी** तत्रास्ते । स्थितौ कः सम्बन्ध इत्यत आह **नन्दगोकुल** इति । नन्दसम्बन्धिगोकुले । अनेन नन्दवसुदेवयोर्भ्रातृत्वं द्योतितम् । अत्र पादद्वयमधिकं किमिति तिष्ठतीत्याकाङ्क्षयां निरूपितम् । **अन्याश्च** स्त्रियो वसुदेवस्यान्येषां वा । याः **कंससंविग्नाः** सत्यो **विवरेषु** गुप्तस्थानेषु **वसन्ति** । भयदशायां तथैव स्थितिर्युक्तेति **हि**शब्दार्थः ॥७॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

गच्छ देवीत्यत्र—**नवभिरिति** । अत्र प्रथमश्लोकः षट्पदीरूपो ज्ञेयः ।

रोहिणीत्यत्र—किमिति तिष्ठतीति । रोहिणीति शेषः । **आकाङ्क्षार्थमिति** । अर्थो निवृत्ति'र्मशकार्थो धूम' इतिवत् । आकाङ्क्षाया अर्थो निवृत्तिर्यस्मात् तादृशमित्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सुबोधिन्यां गच्छ देवीत्यस्याभासे—आज्ञामेवाहेति । शुक इतिशेषः । 'सन्दिष्टैव'मितिश्लोकोक्तकृतिराज्ञाकार्यत्वादाज्ञा । 'गर्भ' इतिश्लोकोक्ताक्रोशो'प्यथाह'मित्यत्रोक्ताथशब्दविवरणमिति टिप्पण्यां विवृतत्वादाज्ञैवेत्येवकारः । मध्येधर्ममिति तु तत्रैव वक्ष्यते । तथा च **नवभिः** श्लोकैः शुको भगवत्कृतामाज्ञामेवाहेत्यर्थः । व्याख्याने **तत्र गतेति** द्वितीयचरणस्य तात्पर्यार्थः सामान्यत उक्तः । इममर्थमग्रे विशदयन्ति **तदर्थमाहेत्यादिना** । एतादृश्यैहिकसुखदा मुग्धैरेव मान्यत इतिहेतोस्तस्याः सम्माननसिद्ध्यर्थं तत्रस्थाने मुग्धानां गोपगवां स्थितिमाहेत्यर्थः । पदस्यार्थमुपसंहरन्त्यत इति । मुग्धानां तत्र स्थितत्वात् तत्स्थानदर्शनादेव सुखं स्वास्थ्यं तव भविष्यतीति निरूपितमित्यर्थः । **पादद्वयमधिकमिति** नवसंख्यातोधिकमित्यर्थः ॥ ७ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

गोपगोभिरलङ्कृतमित्यत्र—गोपा गोप्यश्च गोपा इति । "पुमान्स्त्रिया"त्यनुशासनादेकशेषः । **गोपै**र्गोपीभि**र्गोभि**श्चालङ्कृतमित्यर्थः । व्रजे ह्येभिस्त्रिभिरलङ्करणम् । तत्र **गोपा गावश्च** स्वव्यवहारेण स्फुटं भूषयन्ति **गोप्य**स्तु साक्षाच्छ्रुतयो भगवतो लब्धवरा रासोत्सवसङ्गमाशया व्रजे स्थिताः परस्परं गुणकथनचङ्क्रमणादिना घोषं भूषयन्ति । ता हि मुख्यतया व्रजस्य भूषणरूपाः । तदर्थमेव-भगवदर्थमेव—भगवदाविर्भावस्य भावित्वात् । तासां व्रजभूषणत्वमपि गुप्तमेव । गुप्तयैव श्रृङ्गाररसपद्धत्या ताभिः सह लीलनं भगवता चिकीर्षितत्वात् । इममर्थं गोपयितुमेकशेषवृत्त्या शुकेनोक्तं **गोपगोभिरलङ्कृतमिति** । **गोपा गोप्यश्च गोपा** इतिविग्रहप्रदर्शनेन श्रीमदाचार्यैः सूच्यते स्म । तथा च मायामाज्ञापयन् भगवान् प्रकारं बोधयामास यैर्यथा व्रजो भूष्यते तत्र त्वं तदनुगुणीभूयाधिकं भूषयेति । एवं सति गोपीभिर्गुप्ततया व्रजो भूषणीयस्त्वयापि तदनुगुणीभूय गुप्ततयाधिकं व्रजोलङ्करणीयः । तथा च मध्यस्थदूतीरीत्या गुप्ततया तदनुगुणीभूय स्थेयमितिगूढाशयो भगवतः । अतोयमर्थः सुबोधिन्यां सूचितो **'योन्यस्तिष्ठती'**त्यादिना ॥ ७ ॥

---

१ निवृत्तिरिति लुप्तं क्वचन ।

देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकम् ।
तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशय ॥ ८ ॥

अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे ।
प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नन्दपत्न्यां भविष्यसि ॥ ९ ॥

अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीम् ।
धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ॥ १० ॥

ततः किमत आह **देवक्या** इति । **जठर** इति । इतरगर्भवैलक्षण्यार्थम् । **तदिति** प्रसिद्धम् । ततः **सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे** सम्यङ् निवेशय । किं तद्गर्भरक्षायामित्याकाङ्क्षयामाह **शेषाख्यमिति** । शेष इत्याख्या यस्य । तस्मिन् नष्टे भूमिरेव निमग्ना भविष्यतीति । ननु तस्याकर्षणे नाशशङ्का स्यादित्यत आह **मामकं धामेति** । भगवत्तेजोरूपं भगवतोपि स्थानभूतं वा न नश्यतीति ॥ ८ ॥

तर्हि स्थितावेव कंसभयाभावात् को दोष इति चेत्तत्राहाथाहमिति । अयं पुरुषोत्तमो योगमायामाज्ञापयति । भक्तिमार्गे तस्यैव सेव्यत्वात् । आरम्भे 'यदूनां निजनाथाना'मितिवचनात् । स चतुर्धात्र समायास्यति । तदर्थमाहाथ शीघ्रं तदनन्तरमेव । **अहं** पुरुषोत्तमः । **अंशानां** वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां **भागेन** विभागेन चतुर्धा कार्यकरणाद् **देवक्याः पुत्रतां प्राप्स्यामि** । भागेनेत्येकवचनं प्रद्युम्नांशेनैव पुत्रत्वमितिज्ञापनार्थम् । अथाहमितिसन्दर्भेण यथा त्वं गमिष्यस्यन्यत्रोत्पन्नान्यत्र तथाहमपीति ज्ञापितम् । पुत्रतामिति लोकप्रतीत्या तद्धर्मवत्त्वं ज्ञापितं नत्वहं पुत्रो भविष्यामि । **शुभ** इतिसम्बोधनेन त्वद्गमनेन मद्रमणस्थानं शोभायुक्तं भविष्यतीत्यग्रिमाज्ञापने हेतुकथनार्थं तस्या भगवदेकशरणाया वैकुण्ठे केवलं स्थातुमयुक्तमिति । तामपि जननार्थमाज्ञापयति **त्वं यशोदायां नन्दपत्न्यां भविष्यसीति** स्तन्योत्पादनार्थं मोहजननार्थं मारणार्थं च ॥ ९ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अथेत्यत्र—अथाहमित्यादिसन्दर्भस्यायमर्थः । कंसभयाभावमात्रं न स्वावतारप्रयोजनमपि तु तस्यैवाकरणम् । स चानेकविधेत्यंशसंबन्धिनी च न सर्वफलदेति स्वावतरणावश्यकत्वमिति । **विभागेनेति** । चतुर्विधकार्याचरणकृतो यः स्वरूपव्यूहविभागस्तेनेत्यर्थः । **एकवचनमित्यादि** । 'युवां वै ब्रह्मणादिष्टा'वित्यादिभगवद्वाक्यैः पृश्निसुतपोभ्यां प्रजासर्गसम्पादकपुत्रार्थं वरप्रार्थनावगमात् तदर्थं तत्कर्तृप्रद्युम्नस्यैवौचित्यात् तथेत्यर्थः । भूम्या देवैश्च भूभारहरणार्थमर्थितत्वात् तदर्थं 'यदा यदा हीति' गीतावाक्याद्धर्मरक्षार्थमवतार आवश्यको मोक्षार्थश्च ज्ञानोपदेशार्थश्चेति संकर्षणानिरुद्धवासुदेवानामप्यवतारणम् । न तु तेषां पुत्रता तथा स्वस्यापि । ऐक्यभ्रमादेव लोकानां परं तथाप्रतीतिर्भवित्रीति तथैव भगवदिच्छा । तथा च यथा परशुराम उभयोर्ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वयोर्निवेशेपि ब्राह्मणत्वेनैव पुत्रत्वं भार्गवत्वात् क्षत्रियत्वस्य तु युद्ध एव प्रादुर्भावः 'प्रहारः क्षात्रधर्मस्ये' त्युद्योगपर्वीयभीष्मवाक्यात् । तामुद्घाटयन्ति **पुत्रतामित्यादि** ॥ ९ ॥

नामधेयानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि ।
दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च ॥ ११ ॥
कुमुदा चण्डिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च ।
माया नारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति च ॥ १२ ॥

स्तन्योत्पादनार्थं मोहजननार्थं मारणार्थं च यद्यप्युत्पाद्यते तथापि तस्यास्तदनिष्टमिति तदनुक्त्वा फलान्तरमाहार्चिष्यन्तीति । मनुष्या इति । देवांशा दैत्यांशाश्च निवारिताः । देवांशास्तु भगवत्सेवका एव । दैत्यांशास्तु न भजन्त एव । अर्चनायां फलं हेतुः । सर्वासां कामनानां वराणामीश्वरीमिति । काम्याः सोपाया विषयाः । वरा अनुपायाः । स्त्रियाः साक्षात्सेवा तस्या अपि बाधिकेति तन्निवृत्त्यर्थं धूपोपहारबलिनेति । पूजायां साधनत्रयं निर्दिष्टम् । धूपो दूरादेव सम्भवति । उपहारश्च । दीपस्तु स्वतःप्रकाशमानाया उपयोगी न भवतीति नोक्तः । बलिः पशूनां दानम् । पूर्वं काम्यादीनां प्रभुत्व उक्तेप्यदातृत्वेभजनीया स्यादिति तद्दातृत्वमपि तस्यां भगवान् स्थापयति सर्वकामवरान् प्रकर्षेण ददातीति सर्वकामवरप्रदा ॥ १० ॥

तस्याः सान्निध्यार्थं मन्त्ररूपाणि नामानि स्थानान्याह नामधेयानीति । कुर्वन्तीति वर्तमानसामीप्ये । नामस्वेव स्थानान्यपि प्रसिद्धानि भवन्ति । चकारादधिष्ठानानि । नरा इति पूर्ववत् । भुवीति स्थापनार्थम् । नामान्याह दुर्गेति । सर्वत्रेतिशब्दो मन्त्रदेशभेदेन प्रसिद्धिप्रतिपादनार्थः । दुर्गा काश्यां प्रसिद्धा । भद्रकाल्यवन्त्याम् । विजयोत्कले । वैष्णवी महालक्ष्मीः कुल्हापुरे । चण्डिका कामरूपदेशे । मायाशारदे उत्तरदेशे । अम्बिकाम्बिकावने । कन्यका कन्याकुमारी । अन्यान्यपि प्रसिद्धानि स्थानानि तथैव मन्त्रा ज्ञेयाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

देवक्या इत्यत्र—**जठर** इतीति। इतरेषां षड्गर्भाणां जरायौ स्थितिरस्य त्वन्तर्वर्त्याकाशे जठरे निर्लेपतया स्थितिरितिवैलक्षण्यबोधनार्थं **जठर** इतिपदमुक्तमित्यर्थः। **प्रसिद्धमिति**। धामत्वप्रकारकप्रसिद्धवाचकत्वं तत्पदस्याभिप्रेत्य **धाम**विशेषणत्वेन नपुंसकलिङ्गोक्तेर्धामत्वेन **प्रसिद्ध**मित्यर्थः ॥ ८ ॥

अर्चिष्यन्तीत्यत्र—**स्त्रिया** इति । स्वरूपभूताया वरदानार्थं वक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रकटायाः **साक्षात्**स्नापनादिरूपा सेवा तस्या **अपि**शब्दान्मनुष्याणां च **बाधिका** वाममार्गवद्विकारसम्भवेन सेव्यसेवकभावविघातिकेतिहेतोस्तादृशबाधानिवृत्त्यर्थं दूरसेवासाधकं धूपादिसाधनत्रयं **निर्दिष्ट**मित्यर्थः । **दीपस्त्विति** । सप्रकाशत्वोक्तेरियं स्वरूपभूता । दीपापेक्षा तु प्रतिमायामितिभावः ॥१०॥

नामधेयानीत्यत्र—**तस्या** इति । स्वरूपभूताया इत्यर्थः । 'नामानीति स्थापनार्थं' मित्यग्रे कथनात् प्रतिमारूपाया इतिशेषः ॥ ११ ॥

गर्भसङ्कर्षणात् तं वै प्राहुः सङ्कर्षणं भुवि ।
रामेति लोकरमणाद् बलभद्रं बलोच्छ्रयात् ॥ १३ ॥
सन्दिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः ।
प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता तत् तथाकरोत् ॥ १४ ॥
गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ।
अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुक्रुशुः ॥ १५ ॥
भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयङ्करः ।
आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभेः ॥ १६ ॥
स बिभ्रत् पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः ।
दुरासदोतिदुर्धर्षो भूतानां सम्बभूव ह ॥ १७ ॥

एवं तस्या नामान्युक्त्वा शेषस्यापि नामान्याह गर्भसङ्कर्षणादिति । गर्भरूपस्य तस्य सङ्कर्षणात् सङ्कर्षणः सम्यक् कर्षणं यस्येति । प्राहुरितिप्रमाणम् । भुवीत्यवतारदशायामेव । वस्तुतस्तु सङ्कर्षणश्चतुर्मूर्तेर्भगवतो द्वितीयः । सोप्यत्राविष्टस्तथापि लोका गर्भसङ्कर्षणादेव सङ्कर्षणं वदन्ति । नामान्तरमाह रामेति । लोकस्य रमणं यस्मात् । रमयतीति रामः । राम इति वक्तव्येविभक्तिकनिर्देशोसम्मत्यर्थः । सम्बुद्धिरूपो वा व्यवहारार्थः । बलभद्रमपि प्राहुर्बलेन भद्र इति । बलोच्छ्रयात् । न तु बलकार्यात् ॥ १३ ॥

ईश्वरवाक्यादादेशानन्तरमेव तथा कृतवतीत्याह सन्दिष्टैवमिति । भगवतेत्यनुल्लङ्घनार्थम् । तथेति करणार्थं जननार्थं च । ओमिति पूजाद्यर्थम् । तस्य भगवतो वचः परिगृह्य परिक्रमणं कृत्वा गां भूमिं गता सती तथैवाकरोत् ॥ १४ ॥

तत् सर्वं भगवन्निर्दिष्टं तत्कार्यं लोके प्रसिद्धं जातमित्याह गर्भे प्रणीत इति । गर्भे प्रकर्षेण नीते रोहिण्युदरं प्रापिते । योगनिद्रयेति कर्षणप्रापणयोः सर्वाज्ञानं निरूपितम् । अहो इत्याश्चर्ये । विस्रंसित इति 'स्रंसु ध्वंसु अधःपतने' । तेन पञ्चमो मासः षष्ठो वेति ज्ञापितम् । पौराः पुरवासिनः । अनेन सर्वप्रतीतिर्जातेत्युक्तम् । राक्षसैः कंसप्रेरितैः विस्रंसित इति विचुक्रुशुरत्याक्रोशं कृतवन्तः ॥ १५ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

आविवेशेत्यस्याभासः—**अथाक्रोशानन्तरमित्यादि** । ननु मूल एतदानन्तर्यवाचक-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

आविवेशेत्यत्र—**केचित्त्वित्यादिना** यन् मतान्तरमुक्तं तदेव कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षा-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

गर्भसङ्कर्षणादित्यत्र—**सोप्यत्रेति** । अत्र **शेषे सङ्कर्षणोपि**शब्दाद् वासुदेवांशश्चाविष्ट इत्यर्थः। देवक्यां स्थितिकाले वासुदेवांशाभावेपि लोकव्यवहारकालेस्त्येव । **असम्मत्यर्थ** इति। **रामपदस्य** भगवद्रमणसाधकत्वमर्थोग्रे विवेच्यः सोर्थो भगवत्सम्मतो न त्वयमर्थ इत्यर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाभावान्न विभक्तिः । लोकसम्मतार्थेनार्थवत्त्वेपि प्रातिपदिकसंज्ञा भवत्येवेत्यभिप्रेत्याहुः **सम्बुद्धीति** ॥१३॥

आविवेशेत्यस्याभासे—**देवक्यामागत** इति । यद्यपि मूले देवकीकर्तृकं धारणमुक्तं

अथाक्रोशानन्तरं विस्रंसनज्ञानानन्तरमेव भगवान् वसुदेवद्वारा देवक्यामागत इत्याहाविवेशेति सार्धाभ्याम् । निषेकाभावेपि पूर्वं वसुदेवे ततस्तद्वारा देवक्यामागमनस्यायं भावः । अत्र हि नृसिंहहंसादिवन् न प्राकट्यं किन्तु यदुवंशसम्बन्धित्वेन शूरपौत्रत्वेन वसुदेवपुत्रत्वेन । जीवे शरीरस्यैव वंशसम्बन्धित्वेन तस्य च निषेकजन्यत्वेन तथोत्पत्तिरुच्यते । ईश्वरे प्राकट्यस्यैवोत्पत्तिपदार्थत्वाद् वक्ष्यमाणप्रकारेण वसुदेवद्वारा देवक्यामाविर्भाव उच्यते । अन्यथा देवक्यामेव तथोच्येतेत्यानकदुन्दुभेर्मनो भगवानाविवेशायोगोलके वह्निरिव । अन्यथानकदुन्दुभित्वं व्यर्थं स्यात् । अंशानां भागेन विभागेन । केचित्तु—अंशेन नारायणरूपेण भागेन केशरूपेण सह स्वयं प्रद्युम्न आविवेशेत्याहुः । पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव मायया सह जातः । अन्यथा 'देवकीजठरभू'रितिवत् 'तव सुत' इति कथं वदेयुः ? 'तन्मातर'विति शुकवाक्यं च विरुध्येत । माययैव रूपान्तरमिति मायानिरूपणेनैव चतुर्थाध्याये तस्योत्पत्तिर्निरूपिता । उत्पत्तेरनन्तरमेव नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न' इतिसम्भ्रमः । एवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो भवति । जननं मनस इति मन उक्तम् ॥ १६ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

पदाभावात् स्वयं तत्कथनमनुपपन्नमिति भातीतिचेन् मैवम् । भावानवबोधात् । तथाहि । इह हि शीघ्रं स्वागमनार्थमेव गर्भसङ्कर्षणज्ञापनम् । तद् 'गां गता तथाकरोदि'त्येतावतैव निरूपितमभूत् । आक्रोशस्तु प्रकृतानुपयुक्तः । एवं सत्यपि 'गर्भे प्रणीत' इतिश्लोककथनं यत् तद् भगवद्वाक्यस्याथशब्दतात्पर्यकथनायेति ज्ञायते । अन्यथा 'तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशये'त्युक्ते प्रयोजनाकाङ्क्षायामहं देवक्याः पुत्रतां प्राप्स्यामीत्येतावतैव चारितार्थ्यादथशब्दं न वदेत् । एवं सति यस्मादानन्तर्यं प्रभुबुद्धिस्थं स पदार्थो 'गर्भे प्रणीत' इतिश्लोकेन विवृतः श्रीशुकेन । आचार्यैरपि तमेवाथशब्दं प्रतीकत्वेनोक्त्वा 'गर्भे' इतिश्लोकोक्ततात्पर्यमाक्रोशानन्तरमित्यादिनानूदितम् । अयमर्थो भगवतोत्यन्तं गोपनीय इति तत्सम्पत्तिर्लोकानामन्यथाज्ञानोक्त्या तत एव तदज्ञानसूचनेन च ज्ञापितेति सर्वमनवद्यम् ।

आविवेशेतिश्लोकविवरणे—पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवेत्यादि भवतीत्यन्तम् । अत्रायं भावः । उक्तवाक्यानुरोधान् नन्दगेहे पुरुषोत्तमाविर्भावोवश्यमङ्गीकार्यः । एवं सति 'सुतं यशोदा शयने निधाये'त्यग्रिमवाक्यं चानुपपन्नं भवति । तत्र स्वरूपद्वयदर्शनप्रसङ्गात् । आगतस्य तिरोधानं न वक्तुं शक्यम् । आगमनवैयर्थ्यापातात् । 'प्रागयं वसुदेवस्ये'तिवाक्यविरोधश्चेत्युभयतःपाशारज्जुरिति चेदत्र ब्रूमः । नन्दगेहे प्रादुर्भूतस्यैव पुरुषोत्तमस्य 'सर्वतःपाणिपादान्त'त्वेन तदा कार्यमस्तीति वसुदेवगृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते । स एव 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेनोक्तः । पूर्वरूपस्य तिरोधानेप्यग्रिमकार्यार्थं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान् । यतो मुक्तिभूभारहरणवंशसम्बन्धित्वेनाविर्भावपित्रादिसुखदानवेदमार्गरक्षानारदशापविमोकद्विजसम्माननादिकार्याणि वासुदेवादिमूर्तिनियतकारणकान्युक्तकार्याण्यग्रे स्पष्टानि । एतदेवोक्तमेवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो भवतीत्यनेन । अत्र श्रुतार्थापत्तिरेव मानमिति नानुपपत्तिः काचित् । रूपान्तरमिति । रूपान्तरत्वेन मानमित्यर्थः । तच्च मानुषत्वम् । तथा च शुद्धे पुरुषोत्तम एव तथाभानस्याग्रे वाच्यत्वान् मायानिरूपणेन तन्नियतकार्यविषयस्याप्युत्पत्तिर्निरूपिता भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

1 विरहेण स्वभावलीलाभावनमित्यर्थ इति क्वचित् ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

निरासस्तु भगवद्वाक्यस्यांशभागपदस्य करणभूतस्योपादानाच्छुकेनैव भगवदावेशबोधनात् कृत इति चतुर्व्यूहरूपेणैव भूमौ पुरुषोत्तमप्राकट्यं न तु मूलरूपेणेतिशङ्का स्यात् तन्निरासायाहुः पुरुषोत्तमस्त्वित्यादि । मानाकाङ्क्षायां श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणयन्त्यन्यथेत्यादि । नन्वत्र प्रादुर्भावो नोच्यते प्रकरणाभावात् किन्तु श्रीयशोदादिप्रतीतिरेवानूद्यतेतो नेदमत्र मानमित्याकाङ्क्षायामाहुर्माययेत्यादि । तृतीयाध्याये रूपान्तरं यदुक्तं तन् मायाकरणकम् । तस्य करणभूता माया च चतुर्थाध्याये'दृश्यतानुजा विष्णो'रित्यनेनानुजात्वेन निरूपिता । स च शब्दो रूढः सोदरत्वलक्षणसामानाधिकरण्यमन्तरेणानुपपद्यमानस्तत्सोदराग्रजत्वेन भगवन्तं गमयति । तदेव पूर्वोक्तवाक्यान्युपोद्बलयति । न चानुजात्वं केनाप्यवतारकालीनेनावगतं येन तत्प्रतीत्यनुवादकत्वं वक्तुं शक्येत । अतो यदिदं शुकेनोक्तं तन् नन्दगृहे भगवतो मायाग्रजुः शक्तिसाहित्येन प्रादुर्भावबोधनार्थमेवोक्तमितिनिश्चयः । एवं सति तत्रांशभागेनेत्याद्यकथनादत्र केवल एव प्रादुर्भूत इति सिद्धोर्थः । तदेतदुक्तं माययेत्यादिना । अयमेव शुकस्याशय इतिदृढीकरणार्थमाहुरुत्पत्तेरित्यादि । अन्यथोत्सवस्य राज्ञादृष्टत्वाच्चतुर्थाध्यायोत्तरं 'व्रजे वसन् किमकरो'दित्यस्योत्तरभूतं पूतनामोक्षादिकमेव वदेन् न तु नन्दसम्भ्रमम् । अत एतदुपोद्घातत्वेनैव तस्योक्तिरिति शुकस्यायमेवाशय इत्यर्थः । अतः परमेका स्वरूपद्वयदर्शनापत्तिशङ्कावतिष्ठते तामपाकर्तुमनुवदन्त एवास्य भावं टिप्पण्यामाहुरत्रायं भाव इत्यादिना । ननु नन्दगृह आविर्भूतस्यैव तिरोधानं वाच्यमतआहुः प्रागित्यादि । कार्यमिति । अविहितभक्तिरसानुभवरूपं नाट्यरूपञ्च कार्यम् । स इति । कार्यार्थः प्रादुर्भावः । एवञ्चैकदैवोभयत्र प्रादुर्भावः पञ्चाध्याय्यामिवेति ज्ञापितम् । रूपद्वयदर्शनापत्तिस्तु दर्शनस्येच्छाधीनतयैव परिच्छेदावमानवत् परिहृता ज्ञेया । नन्वस्य रूपान्तरत्वेन भासमानस्य पुरुषोत्तमत्वेन भूभारहरणादिव्यूहकार्यकरणासम्भव इत्यत आहुः पूर्वेत्यादि । एतेनैव मतान्तरनिराकरणे बीजमप्युक्तप्रायम् । ननु 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेनोक्तस्य रूपस्य पुरुषोत्तमरूपत्वे किं मानं मायाकरणकं रूपान्तरमित्यत आहू रूपान्तरेत्यादि । तथा च मूले प्राकृतपदस्यायमेवाशयः । तदेव विवृण्वन्ति तथा चेत्यादिना । तन्नियतकार्यविषयस्येति । अन्यथाभानविषयस्य मानुषत्वस्येत्यर्थः । अत्रेदं सम्पद्यते । देवकीप्रार्थनया चतुर्व्यूहरूपं तिरोधाप्य प्रादुर्भूते पुरुषोत्तमरूपे यन् मनुष्यतया प्राकृतत्वभानं सम्पादितवांस्तेन शुक्तौ शुक्तिरूपस्य रजतस्येव स्वस्मिन् प्राकृतमनुष्यत्वस्याप्युत्पत्तिर्निरूपितेतितात्पर्यम् ॥ १६ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तथापि तत् सर्वमल्पज्ञानां प्रतीत्यर्थमुक्तं वस्तुतस्तु भगवान् स्वयमेवागत इति तत्रैवात्मभूतमित्यस्य व्याख्याने वक्ष्यते । अतोत्र भगवत्कर्तृकत्वमेव मुख्यमित्याभासे तथोक्तम् । व्याख्यानेंशानामिति । वक्ष्यमाणव्यवस्थानुरोधात् त्रयाणामंशानामित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्त्विति । वासुदेवमात्रविशिष्ट इत्यर्थः । उक्तांशत्रयव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः । वासुदेववैशिष्ट्यस्य वसुदेवगृहे व्यावृत्त्यर्थमेवकारः । 'तव सुत' इतीति । व्रजे देवकीसुतत्वाप्रसिद्धावपि 'देवकीजठरभू'त्वकथनादेतासां यथार्थज्ञानमस्तीति निश्चीयते । तादृशीभिरेव 'तव सुत' इत्युक्तत्वादुभयत्र प्राकट्यं मन्तव्यमितिभावः । अत्र टिप्पण्यां प्रादुर्भूतस्यैवेति । अस्यैव वसुदेवगृहे प्रादुर्भावो 'बभूव प्राकृतः शिशु'रितिरूपं दर्शनमित्यर्थः । कार्यमस्तीति । 'तमद्भुत'मित्यनेनोक्तस्वरूपस्य स्वस्मिन् स्थापनं कार्यं ज्ञेयम् । एतत्संवादानन्तरं नन्दगृहाविर्भावस्तस्यैव 'बभूव प्राकृतः शिशु'रितिदर्शनं तदेव मायाविर्भावः । एतेषामानन्तर्यं शतपत्रवेधवद्दुर्लक्ष्यमिति

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

त्रयमप्येककालिकमेव ज्ञेयम् । **सुबोधिन्यां चतुर्थाध्याय** इति । तृतीयाध्यायपर्यन्तं न मानुषत्वस्वीकारः किन्तु व्रजगमनानन्तरं मायायां मिलितायां तत्कार्यविषयस्य मानुषत्वस्य स्वीकार इत्याशयेनाहु**रुत्पत्तेरनन्तरमेवे**ति । माया स्वकार्यं सम्पाद्य **मथुरायामागते**ति । देहेन्द्रियादिकं विहाय मनस्यावेशे हेतुमाहु**र्जनन**मिति । कामस्य मनोजन्यत्वान् मन एव स्वजन्यद्वारा सर्वान् जनयतीति जननं मनसो धर्मः । अतो जननप्रकारसिद्ध्यर्थमत्रापि मनस्यावेशः । परन्त्वन्यत्र मनसा कामद्वारा परम्परया जननमत्र तु मनसा साक्षादेव स्वरूपं तत्र देवक्यां स्थापनीयमितिविभेदः ॥ १६ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

आविवेशांशभागेनेत्यत्र—ननु वसुदेवमनस्यावेशं निरूप्य 'ततो जगन्मङ्गल'मित्यत्र देवकीकर्तृकं धारणं निरूपितमग्रे'थसर्वगुणोपेत' इतिसन्दर्भे भगवदाविर्भावो निरूपितः । तथा च शूरपौत्रत्वेन वसुदेवपुत्रत्वेन या पुराणादौ प्रसिद्धिः सोपपन्नैव नन्दमनसि त्वेवमावेशस्यानिरूपितत्वात् तद्गृहे प्राकट्यं कथं वैष्णवैरुच्यत इत्याशङ्क्य नन्दालये स्वतन्त्रतया पुरुषोत्तमप्रादुर्भावं साधयन्ति **पुरुषोत्तमस्त्वि**त्यादिना । इहायमर्थः । मथुरायां हि वंशसंबन्धिलीलाचिकीर्षया वसुदेवमनसि प्रद्युम्नरूपेणाविश्य वैधदीक्षाप्रकारेण वसुदेवमानसाद् देवक्यामागतस्ततो व्यूहविशिष्टः साक्षात्पुरुषोत्तमोकस्मादलौकिकरीत्या वसुदेवदेवक्योरग्रे प्रादुर्भूतः । 'आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कल' इतिवाक्यात् । नन्दगृहे तु वंशसम्बन्धिलीलाया अचिकीर्षितत्वान् न नन्दमनसि प्रद्युम्नरूपेणावेशो न वा वसुदेवाद् देवक्यामिव नन्दमनस्तो यशोदायामागमनमतो वसुदेवगृहे प्रद्युम्नादिव्यूहानामपि प्राकट्यं नन्दगृहे तु न प्रद्युम्नादिप्राकट्यम् । नैतावता पुरुषोत्तमाविर्भावो नन्दगृहे निवारयितुं शक्यः किन्तु पुरुषोत्तमप्राकट्यमुभयत्रापि । अतो नन्दगृहे प्रादुर्भावं साधयन्ति **पुरुषोत्तमस्त्वि**त्यादिना । तुशब्देन'विवेशांशभागेने'त्यनेनोक्तो व्यूहो व्यावर्तितः । तथा च वसुदेवमनसि प्रकटो व्यूहस्तद्रीत्या नन्दगृहे न जातः । पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृहे मायया सह जात एवेत्यर्थः । इह फक्किकायामेवकारो ह्ययोगव्यवच्छेदको न त्वन्ययोगं व्यवच्छिनत्ति । अत एवाग्रिमफक्किकाभिरन्यथानुपपत्तिं प्रदर्श्य नन्दगृहे प्रादुर्भावः साधितोऽन्यथा 'देवकीजठरभू'रितिवत् 'तव सुतः सती'ति कथं वदेयु'रित्यादिना । न च व्रजे नन्दपुत्रत्वेन प्रसिद्धिमादाय 'तव सुत' इत्युक्तिः । व्रजे देवकीसुतत्वेन प्रसिद्ध्यभावाद् 'देवकीजठरभू'रितिकथनानुपपत्तेः । अतो व्रजसुन्दरीणामार्षज्ञानमङ्गीकार्यम् । सिद्धे ह्यार्षज्ञाने 'तव सुत' इत्युक्तिरप्यार्षज्ञानजन्येति भगवतो नन्दपुत्रत्वं निराबाधम् । हेत्वन्तरमाहु**स्तन्मातराविति शुकवाक्यं च विरुध्येते**ति । ननु नन्दगृहे स्वतन्त्रतया चेत् पुरुषोत्तमप्रादुर्भावस्तदा जन्मप्रकरणे नन्दगृहीयस्वरूपस्योत्पत्तिः कुतो नोक्तेत्याशङ्क्य समादधते **माययैवे**त्यारभ्य **तस्योत्पत्तिर्निरूपिते**त्यन्तेन । **माययैव रूपान्तर**मिति । रूपान्तरत्वेन भानमित्यर्थष्टिप्पण्यां व्याख्यातः । अन्यद्रूपं **रूपान्तरं** चतुर्भुजरूपादन्यद् द्विभुजम् । तयोः परस्परमभेदेपि रूपान्तरत्वेन या प्रतीतिः सा **मायया** । वस्तुतस्तु 'परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयं चतुर्भुजस्तु वैकुण्ठे गोकुले द्विभुजः स्वय' मितिब्रह्मवैवर्ताद् द्विभुजश्चतुर्भुजश्च पुरुषोत्तम एक एव तत्र भिन्नत्वेन या प्रतीतिः सा मायिक्येव । **मायानिरूपणेने**ति । मायाकर्तृकभगवन्निरूपणेनेत्यर्थः । **तस्ये**ति । नन्दालयाविर्भूतद्विभुजपुरुषोत्तमस्येत्यर्थः । 'जातः खलु तवान्तकृद् यत्र क्वचित् पूर्वशत्रु'रित्यनेन कंसस्याग्रे देव्या निरूपितं तत्रापि 'यत्र क्वचि'दित्यनेन प्रसिद्धप्रादुर्भावस्थलं यन् मथुरातिरिक्तं

आविष्टे भगवति यादृशो जातस्तं वर्णयति स बिभ्रदिति । पुरुषस्य भगवतो धाम तेज आत्मनि बिभ्रदिति स्वतोपि स्वकान्तिसामर्थ्यादधिकानुभावो निरूपितस्तदा राजमानो जातः । यथा रविरिति सर्वेषां प्रतीत्यर्थमेवोक्तम् । अथवा द्वादशबिम्बान्येव तिष्ठन्ति येषु पुनर्यदा प्रविशति तदा स प्रकाशते तद्वत् । तदा तस्य कंसादीनां भयं निवृत्तमितिज्ञापयितुमाह दुरासद इति । कोपि निकटे गन्तुं न शक्नोति न बाधिक्षेपं कर्तुम् । अतः क्लेशो दूरे ज्ञापितः । भूतानां सर्वेषामेव । दुष्टानां वा राक्षसादीनाम् । सम्यग् बभूवेति न कोपि परीक्षार्थमपि बलादप्यागन्तुं शक्त इत्युक्तम् । हेत्वाश्चर्ये । सर्वेषु भगवान् यद्यपि वर्तते तथापि नैवं तेजोन्यत्रेति ॥ १७ ॥

षट्पुत्रवधात् पूर्वमेव सङ्कर्षणगर्भस्ततः प्रभृति निगडगृहीत एव । अतः प्रकारान्तरेण स्वस्मिन् विद्यमानं भगवन्तं देवक्यामानीतवानित्याह तत इति।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स बिभ्रदिति । अत्र पुरुषपदतात्पर्यमाहुः **स्वकान्ती**ति । स्वनिष्ठा या भगवत्कान्तिस्तत्सामर्थ्याद्धेतोर्वसुदेवस्य स्वतोपि भगवत्कान्तेरधिकानुभावो निरूपित इत्यर्थः । **प्रतीत्यर्थमेवे**ति । अयं प्रातीतिको दृष्टान्तो न तु प्रियव्रतवद् रजन्या दिनत्वकरणमित्येवकारः ॥ १७ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

लभ्यते तद् **गोकुलमेवे**ति सिध्यति । **जात** इत्यनेन पृथक्कृतया जन्मैवोक्तम् । अन्यथा 'गतः खलु तवान्तकृदि'त्युक्तं स्यात् । अतो नन्दालये पृथगाविर्भावो मन्तव्यः । अत एव 'नन्दात्मजाय नवनीतमुषे नमस्त' इत्यादीनि ध्यानवाक्यानि सुक्तानि भवन्ति । अन्यथा **नन्दात्मजत्वाभावे** नन्दात्मजत्वेन चिन्तने दोषः स्यात् । 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे' तिवाक्यात् । एवं वसुदेवगृहे नन्दगृहे च पुरुषोत्तमप्रादुर्भाव इतिसिद्धान्तः । अत एव 'वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः परः' 'या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेष'मित्याद्युक्तिश्च सङ्गच्छते । किञ्च वरुणलोकगमनप्रसङ्गे 'एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः आदायागात् स्वपितरं बन्धूनां चावहन् मुद' मित्यनेन शुकैः 'स्वपितर'मित्युक्त्या नन्दालये पृथगाविर्भावः स्वीकृतः । आविर्भावस्यैव पितृत्वसाधकत्वात् । अत एव श्रीशुकैर्'नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुत' इत्याद्यनेकवाक्यैर्गोपिकासुतत्वं 'देवक्यां विष्णुरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशय' इत्याद्यनेकवचोभिर्देवकीनन्दनत्वमप्युक्तम् । अतः पुरुषोत्तमाविर्भावो **मथुरायां गोकुले** च स्वीकर्तव्यः । **पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवे**तिफक्किकायामन्ययोगव्यवच्छेदश्चेदेवकारार्थो व्याख्यायेत तदा वसुदेवगृहे प्रादुर्भावो बाध्येत । तथा सति भूयसां श्रुतिपुराणवाक्यानां विरोधो भवेत् । 'वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः पर' इत्यादिवाक्यव्याख्या 'तमद्भुतं बालक'मित्यादिव्याख्या सुबोधिनी च कुप्येत् । **नन्दगृह एवे**त्यत्रैवकारस्य वासुदेवव्यूहविशिष्टपुरुषोत्तमाविर्भावीयान्ययोगव्यवच्छेदाङ्गीकारेप्यग्रिमफक्किकाया'मन्यथा देवकीजठरभूरितिवत् तव सुत' इत्यादिना प्रदर्शिता यान्यथानुपपत्तिः सा तु न सङ्गच्छत एव । अतः पूर्वोक्तोयोगव्यवच्छेदपक्ष एव साधीयानितिदिक् । किञ्च **पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव मायया सह जात** इत्यत्रावतीर्ण इत्यर्थो न तु व्यवहारविषय इति । **मायया** सहोत्पन्नया मातुरपि ज्ञानाभावात् । प्राकट्यस्यावताररूपत्वव्यवहारविषयत्वाभ्यां द्वैधाभानस्य वक्ष्यमाणतया नन्दगृहे निशीथसमयेवतरणरूपप्रादुर्भावस्यैव निजीकरिष्यमाणत्वात् । **व्यवहारविषयतया** रूपं तु नवम्यामितिविवेकः ॥ १६ ॥

ततो जगन्मङ्गलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी ।
दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथानन्दकरं मनस्तः ॥ १८ ॥

यद्यपि स्वस्मिन्नेव स्थापनमुचितं तथापि सर्वलोकरक्षार्थं देवक्यां स्थापितवानिति ज्ञापयितुमाह जगन्मङ्गलमिति । जगतामेव कल्याणभूतम् । नन्वेवमागमनावेशप्रवेशनिर्गमनेष्वन्यथाभावो न्यूनाधिक्यं वा भविष्यतीत्याशङ्क्याहाच्युतांशमिति । अच्युतश्चासावंशश्च । षष्ठ्यर्थेपि तदर्थमेव विशेषणम् । सम्यगाहितमिति । वैधदीक्षाप्रकारेण । वस्तुतस्तु समाधौ देवकीं भावयित्वा मनसैव तत्र साक्षात् तेजः स्थापितवान् । शूरसुतेनेति । विवेकार्थं पितृनाम्ना निर्देशः । देवीति । तस्या अन्तःप्रवेशेन समाधावपि तत्तेजोग्रहणसामर्थ्यं द्योतितम् । इयं हि देवतारूपा । देवतायाश्च तथासामर्थ्यं सिद्धमेव । अत एव दधार । नन्वेवं परधृतत्वे ब्रह्मत्वं भज्येतेत्याशङ्क्याह सर्वात्मकमिति । स हि सर्वेषामात्मभूतः । सर्वैरेव

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

दधार सर्वात्मकमित्यस्य विवृतौ—वृद्धिराकाशस्येत्यारभ्य **भवतीत्यन्तम्** । यथायथा भित्त्याद्यावरणापसारणं तथातथाकाशप्राकट्यं यथा तथा यावन्मायारूपं येन प्रकारेणापसार्यते तावत्तावत् तेन प्रकारेण भगवत्स्वरूपं प्रकटं भवतीतिक्रमेणैव गर्भलक्षणाविर्भावस्तेनेतरगर्भेभ्यो भगवद्गर्भसम्बन्धिन्यपि बुद्धिर्देवक्या अविलक्षणोपपन्ना भवति । एवमेव यावतांशेनेतो मायापसारणं तावतांशेन यशोदागर्भे मायाप्रादुर्भाव इति यशोदाया अप्यविकृता बुद्धिस्तथेत्यर्थः । अन्यथा त्वलौकिकत्वेन पूर्वं तल्लक्षणाभावे पश्चात्प्राकट्ये चोभयोर्यशोदादेवक्योर्बुद्धिर्विकृता भवेत् । तथा सति लीला न सम्पद्येतेति तथैव ज्ञेयमितिभावः । साकारव्यापकब्रह्मणस्तोकाकारमात्रावरणापसारणेपसारितस्यापि तस्य तथाकारत्वं लोकन्यायेनापि सिद्धम् । अत्रावरणस्य व्यापकत्वेनाविशेषाद् यशोदागर्भदेशेपि तत्प्राकट्यान्नानुपपन्नं किञ्चित् ॥ १८ ॥

(२) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तत इत्यत्र—वसुदेवकर्तृकानयनं गौणवाक्यार्थस्तत्र तादृशप्रकारहेतुमाभास आहुः **षड्पुत्रेति** । तथा च हेतुबोधनार्थमेव गौणवाक्यार्थ आभास उक्त इति ज्ञेयम् । नन्वेवमिति । **आगमनं** वैकुण्ठादवतरणम् । **आवेशो** वसुदेवमनसि प्रवेशो देवक्यां स्थितिस्ततो निर्गमनं चैतेष्वित्यर्थः । **वैधदीक्षेति** । विध्युक्तमन्त्रोपदेशे गुरुः स्वस्मिन् देवतामावाह्य शिष्ये स्थापयति तेन प्रकारेणेत्यर्थः । एतेन समुपसर्गस्यार्थ उक्तः । **समाहितपदस्या**र्थान्तरमाहुर्**वस्तुतस्त्विति** । तथा च **समाहितं** समाधिप्रकारेण समानीतमित्यर्थः । **अत एवेति** । सामर्थ्यादेव दधार न तु लौकिकसम्बन्धरीत्येत्येवकारः । वसुदेवे स प्रकारः **समाहितपदेन** निराकृतः । देवक्यां स प्रकारो **देवीपदेन** निराकृतः । पदद्वयस्यैवमर्थकथने प्रमाणमर्थापत्तिराभासे षड्पुत्रेत्यनेनोक्ता । **चैतन्यमिति** । जीवमित्यर्थः । अत्र रेतोरूपबीजासम्भवान् **मानसमित्युक्तं** सनकादिवदित्यर्थः । **तत्र प्रविष्ट** इति । देवकीजीवे प्रविश्य तस्या उदरे प्रविष्ट इत्यर्थः । **शुद्धमेवेत्येवकारव्यावर्त्यं** विवृण्वन्ति **चैतन्येति** । देवकीकर्तृकधारणकथनेन चैतन्यपक्ष उक्तः । बीजमन्त्रपक्षयोर्वसुदेवस्यैव प्राधान्यं न देवकीप्रयत्नापेक्षेतिभावः । **समाहितपदस्य** द्वितीयव्याख्याने बीजपक्षः प्रथमव्याख्याने मन्त्रपक्ष इति ज्ञेयम् । तथा च सङ्घातस्यात्मभूतमेव दधार न त्वात्मनि प्रविष्टमित्यर्थः । तादृशस्य धारणं तु **यथा ज्ञानेनेत्यनेन** विवृतमेव ॥ १८ ॥

सा देवकी सर्वजगन्निवासनिवासभूता नितरां न रेजे ।
भोजेन्द्रगेहेग्निशिखेव रुद्धा सरस्वती ज्ञानखले यथा सती ॥ १९ ॥
तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाजितान्तरां विरोचयन्तीं भवनं शुचिस्मिताम् ।
प्राहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृशी ॥ २० ॥

ध्रियत इति धारणं न दोषाय । तथापि प्रकृते चैतन्यं बीजं वा मानसं प्राप्य तिष्ठतीति दूषणमेवेति चेत् तत्राहात्मभूतमिति । देवक्यामात्मरूपेणैव प्रविष्टो न तु बीजे चैतन्ये वा प्रविश्य तत्र प्रविष्टः । यथा ज्ञानेन स्वात्मानं बिभर्त्ययमहमात्माधार इति तथैव भगवन्तमात्मभूतं धृतवतीत्यर्थः । अनेन शुद्धमेव स्वरूपं वसुदेवाद् देवक्यामागतमित्युक्तम् । चैतन्यबीजमन्त्रपक्षा अल्पज्ञानां प्रतीत्यर्थमुक्ताः । वृद्धिराकाशस्येव । क्रमेण मायोद्घाटनात् । तदा मायाया भगवतश्चोभयोरविकृता बुद्धिरुपपन्ना भवति । तदपि न स्वप्रयत्नाद् धारणलक्षणाद् भगवन्तमानीय धृतवती किन्तु यथा स्वत एवागतमुद्यन्तमानन्दकरं चन्द्रं काष्ठा पूर्वा दिग् बिभर्ति । धारणं च **मनस्त** एव । अविकृतमनसेतिज्ञापयितुं तसिल्प्रत्ययः । समाधाने धारणे च मन एव हेतुः ॥ १८ ॥

यथा वसुदेवो भगवदावेशे स्फुरद्रूपो जातो न तथा देवकी जातेत्याह **सा देवकीति** । पुरुषस्य हि तेजः स्वतन्त्रमिति विवेकादिसहभावाच्चिन्तया नाभिभूयते । स्त्रियास्तु परतन्त्रं विवेकादिरहितमिति[1] चिन्ताभिभवान् न शोभते । यद्यपि **सा देवकी** देवतारूपा **सर्वजगतां निवासभूतस्य भगवतो निवासभूता**धिकरणभूता । न हि स्वस्मिन् विद्यमानेभ्यो लोमभ्यः स्वस्य भयं भवति । तथा भगवति सर्वमस्तीति न सर्वस्माद् भगवतो भयम् । स्वस्य तु सुतरामेव जगतो भगवतश्च भगवन्निमित्तं च न भयम् । एतादृश्यपि **सती नितरां न रेजे** । भगवच्चिन्तया स्वस्य सर्वेषां च शोकहेतुर्जातेति । बहिरन्तःकरणेपि चिन्तादिना मालिन्यात् । हेत्वन्तरमप्याह **भोजेन्द्रगेहे** कंसगृहे **रुद्धा** निगडैर्गृहीता । बहिरागत्य सर्वसुखदायिनी न जाता । यथा कुण्डे ज्वलन्नप्यग्निर्भस्मना रुद्धोन्तर्ज्वाल एव भवत्येवमियमपि चिन्तादिना व्यापृता सम्यङ् न प्रकाशयुक्ता जाता । स्वधर्मैरेवास्फुरणे दृष्टान्तः । अन्यनिरोधेनास्फुरणे दृष्टान्तान्तरमाह **सरस्वती ज्ञानखले यथा सतीति** । सती सन्मार्गप्रवर्तिनी सरस्वती भागवतादिरूपा ज्ञानखले ज्ञानवञ्चकेन्तः स्वस्यैव तोषं जनयति न बहिःप्रकाशेन सर्वेषां तथा कंसेन रुद्धा गृह एव प्रकाशमाना जाता न बहिः । असती तु स्वतोपि न प्रकाशते । यस्तु स्वयं जानाति सद्विद्यां परोपकारजननीमधिकारिणेपि परस्मै न प्रयच्छति स ज्ञानखलः । तेन स्वान्तरङ्गेष्वपि स्वस्मिन् भगवदाविर्भावस्य सङ्गोपनं सूच्यते ॥ १९ ॥

येन सर्वेषां सुखदा न जाता सा तस्यापि न सुखदा जातेत्याह **तां वीक्ष्येति** । **प्रभयोपलक्षितां तां वीक्ष्य कंसः प्राह** । प्रभयैव ज्ञापिकयाजितोन्तरा यस्याः । भगवानस्या मध्ये वर्तत इति दृष्ट्वा **प्रभयैव भवनं विरोचयन्तीम्** । अजितत्वमपि

(२) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सा देवकीत्यत्र—विवेकादिरहितमिति । तदसमानाधिकरणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

[1] आहेत्यपि पाठः ।

किमद्य तस्मिन् करणीयमाशु मे यदर्थतन्त्रो न विहन्ति विक्रमम् ।
स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोयं यशः श्रियं हन्त्यनुकालमायुः ॥ २१ ॥

दर्शने ज्ञातम् । अधृष्यत्वावगमात् । परमानन्दे हृदि प्रविष्टे प्राणी सर्वदुःखनिवृत्तो भवतीति-निश्चयात् । अस्याः प्रसन्नवदनत्वमपि दृष्ट्वा भगवानस्तीति निश्चितवानित्याह शुचिस्मितामिति । शुचि विशुद्धं बाह्यविकाराजनकमन्तरानन्दोद्भूतं स्मितं यस्याः । भगवत्कान्तिर्बहिर्निःसृता तामन्तर्बहिर्गृहं च प्रकाशितवतीत्यतो भगवानस्तीति निश्चित्य तस्य प्रयोजनान्तराभावं प्रकरणेन ज्ञात्वा वदति मे प्राणहरो हरिरेष एवास्या उदरे प्रकाशते । ध्रुवं निश्चितम् । यत इयं पुरेव न रूपेण सन्तोषादिना च । नन्वत्र भगवांश्चेत् सर्वैः कथं न दृश्यते तत्राह गुहां श्रित इति । उदरे विद्यमानत्वं तस्य न घटते । तस्याजीवत्वात् । तस्मादिदमुदरं गुहैव । 'गुहां प्रविष्टावात्माना' वितिन्यायात् । अतो हरिरेव । हरित्वादेव मे प्राणहरः ॥ २० ॥

ततः किमत आह किमद्येति । तस्मिन्निति । तस्मिन् भगवति प्राणहरणकार्ये वोपस्थिते पूर्वप्रतीकाराणां वैयर्थ्यादद्य किं कर्तव्यमितिविचारः । तूष्णीं स्थितौ प्राणान् हरिष्यत्येवात आशु मे किं कर्तव्यम् । इयं मारणीयेति चेत् तत्राह यदर्थतन्त्रो न विहन्ति विक्रममिति । यद् यद्यपि मल्लक्षणो जनोर्थतन्त्रः स्वकार्यतन्त्रः कार्यवशस्तथाविक्रमं न विहन्ति । स्त्रीवधे स्वस्य पराक्रमस्य हानिरेव । अथवायमुदरस्थो भगवान् यद् यस्मादर्थतन्त्रः कार्यार्थमेव समागतोतः स्वस्य विक्रमं न हन्ति न नाशयति । तूष्णीं न स्थास्यतीत्यर्थः । ननु तव जीवनादृष्टे विद्यमानेयं न मारयिष्यतीति तदभावे त्वन्यतोपि त्वया मर्तव्यमित्येतद्द्रोहोनुचितो यद्यपि तथापि जीवनहेतौ सत्येवागन्तुकेन नाशहेतुना तत्सम्भवात् तत्प्रतीकारे प्रदीपस्येव जीवनसम्भवादस्या मारणमुचितमिति चेत् तत्राह स्त्रिया इति । विद्यमानेप्यदृष्टेत्युत्कटदुःकर्मकरणादायुः क्षीयेतैव । अतो विद्यमानेप्यायुषि मरणसम्भवान् नैतादृशं कर्म कर्तव्यम् । स्त्रिया वधो यशो हन्ति । स्त्रीरक्षार्थं शूराणां स्वप्राणपरित्यागो यशोहेतुः । स्वसुर्वधः श्रियं हन्ति । सर्वो हि पुरुषः सोमात्मकः । लक्ष्मीश्च भगिनी । अतो भगिनीवधो धनादिसर्वसम्पत्तिनाशकः । गुरुमती गुर्विणी । सा हि प्राणिनामायुःपोषिका । तस्या वध आयुर्नश्यति । अतः क्रमेण तस्या वधे स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या यशः श्रियमनुकालं तत्क्षणमेवायुश्च हन्ति ॥ २१ ॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तां वीक्ष्येत्यस्याभासे—सा तस्यापीति । सरस्वती तु रोधकस्य तोषं जनयतीति दृष्टान्तव्याख्याने विवृतम् । **सा देवकी** रोधकस्य कंसस्यापि **न सुखदा** जातेत्यर्थः ॥ २० ॥

किमद्येत्यत्र—जीवनहेतौ सत्येवेति । आगन्तुकेन नाशो जीवनादृष्टे सत्येव भवति तदभावे तु सहजेनैवादृष्टेन नाश इत्येवकारार्थः । तथा चागन्तुकेन नाशोपस्थितौ जीवनादृष्टं वर्तत इतिनिर्धारो भवतीतिभावः ॥ २१ ॥

स एष जीवन् खलु सम्परेतो वर्तेत योत्यन्तनृशंसितेन ।
देहेमृते तं मनुजाः शपन्ति गन्ता तमोन्धं तनुमानिनो ध्रुवम् ॥ २२ ॥
इति घोरतमाद् भावात् सन्निवृत्तः स्वयम्प्रभुः ।
आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानुबन्धकृत् ॥ २३ ॥
आसीनः संविशंस्तिष्ठन् भुञ्जानः पर्यटन् पिबन् ।
चिन्तयानो हृषीकेशमपश्यत् तन्मयं जगत् ॥ २४ ॥

अस्तु वा प्रबलजीवनादृष्टं तथापि न हन्तव्येत्याह **स एष** इति ।

स प्रसिद्धोपि एष मल्लक्षणोपि जनः शौर्येण राज्यलक्ष्म्या च युक्तोपि जीवन्नेव सम्परेतो मृतः । यशःश्रीगमने केवलं जीवनं मरणतुल्यमेवेति जीवन्नेव सम्परेतः । खल्विति निश्चये । योत्यन्तनृशंसितेन क्रूरकर्मणा वर्तेत जीवेत् स जीवच्छव इति सत्यम् । यतोमृत एव देहे तं मनुजाः शपन्ति 'म्रियतामयं दुरात्मे'ति । मृते वा 'सम्यगयं दुरात्मा मृत' इति । एवमयं लोकधिक्कारसन्दग्धः परलोके चान्धन्तमो गन्ता । तनुमानिनः सम्बन्धिदेहाभिमानिनो ये नरका अन्धन्तमोन्तास्तानवश्यं गच्छतीत्यर्थः । भगवत्सान्निध्याद् भगवदिच्छया तस्य तथाज्ञानमुत्पन्नम् । अतो भगवदिच्छया सर्वेषां ज्ञानप्रकारविशेषश्च ज्ञाने भासते । देवक्याः पुत्रा मारणीया इति प्रथममुपदेशेन ज्ञानोदयः । वसुदेवस्यापि तथाबुद्धिः । अतः सर्वस्यापि सर्वज्ञानजनको भगवानेवेति कृष्णो भगवानेवैवंवाक्यैर्निश्चितः । तदर्थमेवैतानि वाक्यानि ॥ २२ ॥

एवं विमर्शे यज् जातं तदाह **इति घोरतमाद् भावा**दिति ।

अयुक्तवध एव घोरः । तत्रापि भगिन्या घोरतरः । गुरुमत्या घोरतम इति सम्यङ् निवृत्तः । नन्वन्यप्रेरणया कथं न मारितवानित्याशङ्क्याह **स्वयम्प्रभु**रिति । स्वयमेव प्रभुर्नान्योस्य प्रवर्तक इत्यर्थः । जननानन्तरं युद्धं कर्तव्यमिति तज्जन्म प्रतीक्षन्नास्ते । तर्हि भक्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **हरेर्वैरानुबन्धकृ**दिति । हरेः सर्वदुःखहर्तुरपि पूर्वजन्ममारणलक्षणवैरस्यानुबन्धं निमित्तं तत्सम्बन्धिनां वधादिरूपं करोतीति तथा ॥ २३ ॥

एवं वैरानुबन्धनेनापि भगवच्चिन्तने प्रमाणबलाभावेपि प्रमेयबलेनैव तस्य ज्ञानं जातमित्याहासीन इति ।

आसीन उपविष्टः **संविशन्** शयनं कुर्वंस्तिष्ठन्नुत्थित इत्यवस्था उक्ताः । क्रिया आह **भुञ्जानः पर्यटन् पिबन्**निति । एवं सर्वावस्थासु सर्वक्रियासु **हृषीकेशं चिन्तयानः** । स्वदर्शनार्थमेव सर्वेन्द्रियस्वामी तथा प्रेरितवान् । अतः कृष्णमयमेव **जगदपश्यत्** ॥२४॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स एष इत्यत्र—एष इत्यस्यार्थमाहू राज्येति । 'सर्वेषां ज्ञापनार्थाय कंसवाक्य'मितिकारिकायामुक्तमुपसंहारे विशदयन्ति **भगवत्सान्निध्यादि**त्यारभ्य **निश्चित** इत्यन्तेन ॥ २२ ॥

इतीत्यत्र—वैरस्यानुबन्धमिति । अनुबध्यतेनेनेति करणे घञ् । येन वैरमनुबध्यते दृढीक्रियते तादृशं निमित्तकारणमित्यर्थः । तत्सम्बन्धिवधेन वैरं दृढं भवतीतिभावः ॥ २३ ॥

---

१. महीमित्यपि पाठः ।

ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः ।
देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमीडितुः ॥ २५ ॥

देवा ऊचुः—सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥२६॥

एवं पूर्वाध्याये महद्दुःखेन भगवच्चिन्तनमर्थादुक्तम् । कंसादीनामत्र । ब्रह्मादीनां वक्तुं स्तुतिलक्षणमाख्यानमाह ब्रह्मेति । अनेन सामान्यतः सर्वेषां निरोधोप्युक्तः । भगवदागमनं सर्वेषामेव ज्ञातमभूदिति वक्तुं कंसादिगणनाभावाय च देवकीगृहे समागमनमुच्यते । ब्रह्मा । भवो महादेवः । चकारादन्येपि गुणाभिमानिनो देवाः । अवताराश्च वामनाद्य इत्येके । मुनयः सनकादयः । नारदादयो भक्ताः । देवा इन्द्रादयः । अनुचरा गन्धर्वादयः । सर्वैः सह । गीर्भिः स्वानुकूलवाणीभिः । वृषणं कामवर्षिणं वृषं धर्मं वा नयतीति । ईडतुर्ब्रह्मभवयोरेव मुख्यत्वात् । ऐडयन्निति[1]पाठे सहोक्तानामपि कर्तृत्वेन ग्रहणम् ॥२५॥

कालात्मा भगवाञ्जात इति ज्ञापयितुं तथा ।
कलाभिः पञ्चदशभिः स्वपक्षख्यापकैः स्तुतिः ॥ १ ॥
पक्षपातस्तुतिर्ह्येषा देवानां हितकारिणी ।
ध्रुवा तु षोडशी प्रोक्ता वृद्धौ वा तादृशो भवेत् ॥ २ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सत्यव्रतमित्यत्र—स्तुतिश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यं वदन्तो निबन्धे 'सङ्कर्षणोत्पत्तिर्द्वितीयाध्यायार्थो दैत्यवधार्थत्वस्य स्फुटत्वा'दिति यदुक्तं तदत्र **'प्राहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहा'**मित्यनेन कंसस्यापि ज्ञानकथनाद् यथा सुस्फुटं तथा स्वरक्षकत्वेन देवानां ज्ञानादपीति ज्ञापयितुमाहुः **कालात्मे**त्यादि । **भगवान्** पुरुषोत्तमः प्रश्नोपनिषदि 'षोडशकल' इतिश्रवणात् **कलाभिः** षोडशभिः **कालात्मा जात इति ज्ञापयितुं तथास्तुतिः** । षोडशभिः स्तुतिरित्यर्थः । तत्र प्रकारमाहुः **स्वपक्षख्यापकैः पञ्चदशभिर्ह्येषा देवानां हितकारिणी पक्षपातस्तुतिः षोडशी तु ध्रुवा** भक्तहित**कारिणी** स्वाभाविकत्वान्निश्चलेति । ननु भवत्वेवं तथापि षोडशकत्वेन कथं कालावगम इत्यत आहु**र्वृद्धौ वा तादृशो भवे**दिति । वाशब्दोवधारणे । तथा च वृद्ध्या तदवगम इत्यर्थः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

ब्रह्मेत्यत्र—सात्त्विककल्पे च विष्णोर्भगवत्त्वादत्रानागमनमिति ज्ञेयम् । **वृषण**मित्यस्य प्रथमेर्थे णकारान्तः शब्दो द्वितीयार्थेकारान्त इति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

कालात्मेति—**भगवान्** पुरुषोत्तमः कालः सङ्कर्षण **आत्मनि** यस्य तादृशः सञ्जातः । सङ्कर्षणं गृहीत्वा प्रकट इत्यर्थः । **तथे**ति । एतस्यैव विवरणं **कलाभि**रिति । चन्द्रस्य पञ्चदश कलाः **पक्षः** । चान्द्रमासमभिप्रेत्येदमुक्तम् ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

सत्यव्रतमित्यस्य विवरणे—**दैत्यानां हितकार्यपि पञ्चदश इति काल**विशेषणम् । पञ्चदश अवयवाः कृष्णपक्षदिनरूपा विद्यन्ते यस्मिन् स **पञ्चदशः** कालः । अर्श आद्यच् । **कालात्मा भगवाञ्** जात इति । भूमारहरणार्थं तत्साकट्यस्यैवोचितत्वात् । 'कालोस्मि लोकक्षयकृत्

---

[1] ऐडयन्नित्यपि पाठः ।

अत्र पञ्चदशभिर्भगवत्स्तोत्रमेकेन देवक्याः सान्त्वनम् । कालः पञ्चदशात्मा भवति । स एवावतीर्ण इति तैर्ज्ञातः । स द्विविधो भवति । दैत्यानां हितकार्यपि पञ्चदशः । देवानामपि । साधारणस्तु त्रिंशदात्मको भवतीति स्वपक्षपात्येव भगवानर्धेन निरूप्यते । स च पक्षपातः कालकृतश्चतुर्धा भवति । लोककृतः । स्मृतिकृतः । स्मृतिर्हि लोकवेदात्मिका भवति । वेदकृतस्तृतीयः । भगवन्मार्गकृतश्चतुर्थः । चतुर्विधोपि प्रमाण-प्रमेयसाधनफलैश्चतुर्धा । दैत्यकृतात् तस्य विशेषं वक्तुं तथोच्यते ।

तत्र प्रथमं चतुर्भिः श्लोकैः प्रमाणप्रमेयसाधनफलान्युच्यन्ते । तत्र लोकसिद्धानि देव-पक्षपातरूपाणि निरूप्यन्ते । लोके सत्यमेव प्रमाणम् । परिदृश्यमानं जगदेव प्रमेयम् । गुणाभि-मानिनो देवा एव साधनानि । क्षेम एव फलम् । तत्रापि दैत्यपक्षव्यतिरेकश्च साधनीयः ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तदेव स्फुटीकुर्वन्त्यत्रेत्यादिना । तथा च स्तुतिसान्त्वनश्लोके 'परः पुमा'नित्यादिकथनात् षोडशानामपि भगवत्स्तुतित्वमेव । यदि च पुरुषोत्तमस्य गर्भसम्बन्धाभावान्नैतेषां साक्षात्पुरुषोत्तमस्तुतित्वं तदा तु षोडशभिः कालात्मकस्यैव स्तुतिरिति सिध्यति । तत्र पञ्चदशभिः कालात्मकस्तुतिं व्युत्पादयन्ति **काल इत्याद्यर्धेन निरूप्यत** इत्यन्तम् । अर्धेनेति त्रिंशदर्धेन । तर्हि षोडशभिः कथं स्तुतिरित्यत-स्तामुपपादयन्ति **स चे**ति । चोवधारणे । **स** इति । षोडशभिः श्लोकैरुक्तः । तेनेदं सिध्यति । आध्यात्मिके द्वापरादिरूपे काले विपक्षे सति तत्कार्यप्रतिबन्धार्थं कृपया भगवानाधिदैविककालरूपो भवंस्तदंशै-र्लोकादिभिर्लोकादिविभाजकप्रमाणाद्युपाधिभिश्च **पक्षपाती** जात इति । एवं षोडशधा विभागमुपपाद्य तत्प्र-योजनमाहु**र्दैत्यकृता**दिति । दैत्येषु **कृता**दुपकारात् स्वपक्षपातस्याधिक्यं वक्तुमत्र षोडश**धोच्यत** इत्यर्थः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स एवेति । अत्र पुरुषोत्तमे **सङ्कर्षण एव** भूभारहरणार्थं प्रार्थितत्वादवतीर्ण **इति** प्रकारेण **तैः सङ्कर्षणो ज्ञात** इत्यर्थः । व्यूहान्तरज्ञानव्यावृत्त्यर्थमेवकारः । स्तुतेः पुरुषोत्तमत्वज्ञापकत्वं सङ्ख्यायाः **सङ्कर्षण**त्वज्ञापकत्वमितिविभागः । **लोककृत** इत्यादिषु लोकादिद्वारा कृत इत्यर्थः । **दैत्य-कृता**दिति । दैत्येषु कृतादित्यर्थः । स त्वनृतादिरूप इतिभावः ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

प्रवृद्ध' इतिभगवद्वाक्यात् । यद्यप्यत्र पुरुषोत्तमप्रादुर्भावोपि भावी तथापि पुरुषोत्तमस्य सर्वात्मतया सर्वहितकर्तृत्वेन दैत्यनाशो न स्यादतः कालरूपः सङ्कर्षण एवास्मद्धितार्थमवतीर्णोयमिति ब्रह्मादीनां बुद्धिः । तथा च कालरूपस्य सत्त्वादिगुणानुरोधितया सात्त्विकादिजीवानां पक्षपातं क्रमेण कुर्वंस्तद्गुणप्रतिकूलगुणयुक्तानां नाशमपि करोति । अत एव 'तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिण' इत्यादिवचांसि सङ्गच्छन्ते । कालरूपो भगवान् सात्त्विकानां हितकाङ्क्षया दैत्यनाशं करिष्यतीति

(५) भगवदीयनिर्भयराममिनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

सत्यव्रतमित्यस्याभासे—**कालात्मे**त्यादि । **तथे**त्यस्य विवरणं **कलाभि**रिति । **स्वपक्ष-ख्यापकै**रिति । कालो द्विविधः शुक्लपक्षरूपो देवहितकारी कृष्णपक्षरूपो दैत्यहितकारी चेति । तत्र देवपक्षतया **ख्यापकैः** कलारूपैः **पञ्चदशभिः** श्लोकैः **स्तुति**रित्यर्थः ॥ १ ॥

पक्षपातेत्यादि । अत्र पञ्चदशभिर्भगवत्स्तोत्रमेकेन 'दिष्ट्याम्बे'तिश्लोकेन देवकीसान्त्वनम् । तत्र **पञ्चदशभिर्देवानां हितकारिणी स्तुतिः षोडशी** देवकीसान्त्वनरूपा तु कला **ध्रुवा** स्वाभाविकत्वादित्यर्थः । **वृद्धौ वा तादृशो भवे**दिति । तिथिवृद्धौ **वा तादृशः** षोडश-दिनात्मकः कालो **भवे**दित्यर्थः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं देवानां सत्यं दैत्यानामनृतं प्रमाणम् । अतः सत्यरूपो भगवानवतीर्ण इति निरूप्यते । सत्यमपि देवानां हितकार्यष्टविधं भवति । अंशतः षोडशविधम् । वेदे सत्यं पञ्चविधं निरूपितं 'सत्यं पर'मित्यत्र 'प्राजापत्यो हारुणि'रित्यत्रापि । यत् सत्यं तत् परं सर्वेभ्य उत्कृष्टम् । यद्वा सर्वोत्कृष्टं तत् सत्यम् । एवं सत्यत्वसर्वोत्कृष्टत्वयोरैक्यं प्रतिपादनीयम् ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अष्टविधं भवतीत्यादि । अष्टविधत्वञ्चाग्रे स्पष्टीभविष्यति । **यत् सत्यं तत् परमित्यादि** वक्ष्यमाणश्रुत्यर्थनिरूपकमिति ज्ञेयम् । **यद्वा सर्वोत्कृष्टमित्यत्र** वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । श्रुताविव स्तुतावप्येतयोरैक्यं प्रतिपादनीयमित्यतिदिशन्त्येवं **सत्यत्वेत्यादिना** ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

लोककृतं चातुर्विध्यं विभजन्ते **तत्रेत्यादि** । एतस्यैव विवरणं **लोकसिद्धानीत्यादि** । **सत्यमिति** । सत्यभाषणं तद्विषयश्च यथार्थः । **साधनानीति** । जगदुत्पत्त्यादिसाधनानि । एतावदेव दैत्यपक्षेपि तुल्यम् । अथ देवपक्षे विशेषं वक्तुमाहुस्**तत्रापीत्यादि** । लोके प्रमाणादावपि **दैत्यपक्षव्यतिरेकश्च** दैत्यपक्षवैलक्षण्यञ्च भगवत्त्वेनैव सत्यं प्रमाणं भगवत्त्वेनैव जगत् प्रमेयमित्यादिरूपेण **साधनीयमित्यर्थः** ।

एवं प्रतिज्ञाय प्रथमतः प्रमाणमाहुस्**तत्रेत्यादि** । **सत्यमिति** । सात्त्विकज्ञानविषयं कालत्रयेप्यबाधितम् । **अनृतमिति** । राजसज्ञानविषयं व्यावहारिकं गुणसन्निपातकार्यम् । **अत इति** । देवपक्षपातात् । एतेन मायोपहितो गुणाधीनः कार्येश्वरश्चानृतरूपो निवारितः । एवं श्लोकतात्पर्यमुक्त्वा तत्र स्थितानामष्टविशेषणानां तात्पर्यमाहुः **सत्यमपीति** । अष्टविधत्वादिकं कथमित्याकाङ्क्षायां **टिप्पण्यामाहुरष्टविधत्वमित्यादि** । **अग्र इति** । विशेषणत्रयव्याख्यानोत्तरमष्टविधत्वं चकारात् "सत्यस्य सत्य"मित्यस्य व्याख्यानोत्तरं **प्रमाणादिचतूरूपमित्यादिना** त्रयोदशविधत्वत्रिविधत्वाभ्यां षोडशविधत्वञ्च **स्फुटीभविष्यतीत्यर्थः** । तेनैकस्मिन् विशेषणे प्रत्येकं विधाद्वयमित्येवं षोडशविधत्वं नोच्यते किन्तु प्रकारान्तरेणेति सूक्ष्मेक्षिकयां**शतःषोडशविध**मित्यनेनोपपत्त्युत्पत्तिरूपाभ्यां स्फुटी**भविष्यतीति** बोधितं ज्ञेयम् । न च पुरःस्फूर्तिकमष्टविधत्वं विहाय षोडशविधत्वनिरूपणे कुत आग्रह इति शङ्क्यम् । स्तुतौ सत्यविधाबोधकानां श्रौतानां पदानां प्रत्यभिज्ञानेन तत्सामानाधिकरण्यबोधनार्थत्वात् । एतद्-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तथैव **ब्रह्मादिभिः** स्तूयते । तत्र कालस्य भौतिकं रूपं वर्णनीयं यतो भौतिकरूपेण वर्णने कृत आधिदैविकं रूपं स्फुटीभवति । तत्र कालस्याधिभौतिकश्चन्द्रः पञ्चदशकलः । तत्स्वरूपं प्रतिपादनीयम् । तत्प्रतिपादने तदाधिदैविकं ज्ञातं भवति । अतः कालभौतिकरूपस्य चन्द्रस्य पञ्चदश कला निरूप्यन्ते । **षोडशी तु ध्रुवा** । सा तु वृद्धिक्षयरहिता न पक्षावयवबोधहेतुः । अतः पञ्चदशैव कला वृद्धिक्षयाभ्यां सितासितपक्षकर्त्र्यः । एकः कालः सितासितपक्षाभ्यां त्रिंशदात्मको भवति । तत्र पक्षपातसूचकस्तुतिचिकीर्षयैकपक्षत्यागे पञ्चदशात्मकत्वं कालस्येति तस्य देवपक्षपातिकालरूपस्य पञ्चदशात्मकत्वसूचनार्थं पञ्चदशभिः श्लोकैः स्तुतिरिति गर्भश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यम् । ध्रुवायाः सूचनार्थं षोडशः श्लोकः । **ध्रुवा** यथा सर्वाभ्यः कलाभ्योतिरिक्ता तथात्रापि स्तुतितोतिरिक्ता प्रार्थना षोडशे श्लोक इति ज्ञेयम् । एवं षोडशश्लोकसङ्ख्यया चन्द्रमाः कालभौतिकरूपः सूचितः । तेनाधिदैविककालात्मा **सङ्कर्षणो** दैत्यनाशाय देवपक्षपात्यवतीर्ण इति बोध्यते स्म ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीद्वितीयाध्याययोजना ॥

अत एव सत्येन स्वर्गलोकाच्च्युतिः कदापि न भवतीत्यामुष्मिकफलोत्कर्ष उक्तः । ऐहिकेपि सतां सत्यमेव मूलं फलम् । अतः सत्यं प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमिति ये देवपक्षपातिनस्ते सत्य एव रमन्ते । तथा च श्रुतिः "सत्यं परं परꣳ सत्यं सत्येन न सुवर्गाल्लोकाच्च्यवन्ते कदाचन सताꣳ हि सत्यं तस्मात् सत्ये रमन्त" इति । तदत्रापि निरूप्यते ।

लोके हि व्रतमुत्कृष्टम् । यस्तु यत् किञ्चन व्रतमातिष्ठति स पर इत्युच्यते । सत्यमपि । भगवतस्तूभयं सत्यम् । सत्यमेव व्रतं यस्य । तादृशं त्वां शरणं प्रपन्ना इति सम्बन्धः । एवं व्रतसत्ययोरैक्यमुक्तम् । उभयोः परत्वात् ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

लोके हि व्रतमुत्कृष्टमिति यदुक्तं तत्रोपपत्ति**र्यस्त्वि**त्यादिनोच्यते । तथा च लोके व्रतं सत्यं चेति द्विविधं सत्यं निरूपितं भवति । मूले व्रतपदेनैतदुभयप्राप्तौ हेतुमाहु**रुभयोः परत्वा**दिति । सत्यव्रतमित्यनेन 'सत्यं पर'मितिश्रुतिस्थ**पर**स्यार्थ उक्तो भवति । तेन लोके **सत्यं व्रत**ञ्चेतिद्वैविध्यम् ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

बोधनार्थमेव **सुबोधिन्यां वेदे सत्यमित्यादिना** श्रुतितात्पर्यमुक्तं श्रुतिद्वयं च यदुपन्यस्तं तद् व्याख्यानग्रन्थ एवाग्रे स्फुटीभविष्यति । अतस्तत्तात्पर्यमनुक्त्वा **यत् सत्यमित्या**देस्तात्पर्यमाहुर्यत् सत्यमित्यादि **वाक्यालङ्कार** इत्यन्तम् । एतत्कथनप्रयोजनमाहुः **श्रुताविवेत्यादिना** । तथा च यथा 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसी'तिजाबालश्रुतौ प्रत्यक्पराग्वित्तिवेद्ययोस्त्वमहम्पदार्थयोर्व्यतिहारेण भगवत्त्वादैक्यं प्रतिपादितं तथास्यामपि श्रुतौ "सत्यं परं परꣳ सत्य"मितिवाक्यस्य व्यतिहारेण परसत्ययोः केनचिद्रूपेणैक्यं प्रतिपाद्यते । तथा सति येन रूपेणास्यां **श्रुतावैक्यं प्रतिपादनीयमेव**मनेन प्रकारेण **सत्यत्वसर्वोत्कृष्टत्वयोर्भिन्न**प्रतीतिविषययोरप्यैक्यं **स्तुतौ प्रतिपादनीयमिति सुबोधिनीफक्किकार्थो** ज्ञेयः । **सुबोधिन्यामेवं** विधाद्वयं व्याख्याय तृतीयां व्याकुर्वन्त्यत **एवेत्यादि** । यतः सत्यपरयोरैक्यमतस्तथेत्यर्थः । **तुरीयां** व्याकुर्वन्त्यै**हिकेपीत्यादि** । अत्र "सताꣳ हि सत्य"मितिश्रौतं वाक्यं साकाङ्क्षम् । तन् **मूलं फल**मिति फलद्वयेन पूरितम् । तथा च **सतां सत्यमेव मूलं** सत्ताप्रयोजकमतस्तदेवैहिकं **फल**मित्यर्थः । पूर्ववाक्य आमुष्मिकफलस्य कथनेनात्रैहिकफलग्रहणस्यौचित्यात् 'प्राजापत्यो हारुणि'रितिद्वितीयश्रुतौ तथैव सिद्धत्वाच्च । पञ्चमीं व्याकुर्वन्त्यत इत्यादि । **अतो** यथार्थत्वादबाधितत्वाच्च **सतां सत्यमेव** च प्रमाणादिचतुष्टयरूपमितिहेतोरुक्तविधाः **सत्य एव रमन्ते** क्रीडन्ति । रता भवन्तीत्यर्थः । द्वितीया श्रुतिस्तु न व्याख्याता । तदुपन्यासप्रयोजनं त्वग्रे वाच्यम् । **तदत्रापि निरूप्यत** इति । श्रौतं पञ्चविधत्वं स्तुतावपि निरूप्यत इत्यर्थः ।

वाक्यं व्याकुर्वन्ति **लोके हीत्यादि** । **यस्त्वि**त्यादिनोच्यत इति । **यस्तु यत् किञ्चन व्रतमातिष्ठति स पर इत्युच्यते तथा सत्यमपी**त्यन्तेनोच्यत इत्यर्थः । **अत्रा**तिष्ठतीत्यन्तं वाक्यं पुनरावर्तत इति बोध्यम् । तथाचैतयोः सत्यव्रतयोराख्यानाल्लोके परत्वकथनेन श्रुतौ **पर**शब्देनोभयं सत्यं व्रतं च सङ्गृह्यत इत्यर्थः । तदेतत् प्रकृते योजयन्ति **भगवतस्तूभयं सत्यमिति** । यत् सत्यं यथार्थं व्रतं च तदुभयं सत्यं व्रतं चेतिद्वयं भगवत्स्वामिकम् । यत् पुनर्दम्भादिना कृतमयथार्थं तद् भगवत्स्वामिकं न । यथार्थत्वादेवोत्कृष्टतया परत्वमितीहापि सत्यमुद्दिश्यैव परत्वविधानाच्छ्रौतार्थसामानाधिकरण्यमेवेत्यर्थः । न च बहुव्रीहौ 'चित्रगुर्लम्बकर्ण' इत्यादिषु प्रथमनिर्दिष्टयोर्लम्बचित्रयोरेव विधेयत्वदर्शनात् **सत्यव्रत**पदेपि **सत्यस्य** विधेयत्वं शङ्क्यम् । "कुटादिब्राह्मणादयः शूद्रदासोत्तराः प्रजा" इत्यादौ व्यभिचारदर्शनेन तथानियमाभावात् । तद् **टिप्पण्यां** निगमयन्ति **लोके हीत्यादि** । **निरूपितं भवतीति** । परत्वेन

अतः परं यत् परं लोके वेदे च द्वादशविधं निरूपितं 'सत्यं तपो दमः शमो दानं धर्मः प्रजननमग्नयोऽग्निहोत्रं यज्ञो मौनं सन्न्यास'श्चेति तत् सर्वं भगवतः सत्यमेव । यथार्थमेव । न तु दैत्यानामिव तद् द्वादशविधमयथार्थम् । अत्र श्रुतिरनुसन्धेया पूर्वनिर्दिष्टा भगवतो व्रतानि "कौन्तेय प्रतिजानीहि" "द्विःशरं नाभिसन्धत्ते" "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" "साधवो हृदयं मह्य"मित्यादिवाक्यैः प्रतिपादितानि । लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं सत्यमेव । अन्यथा ईश्वरः केन नियमितः स्यात्? यथा प्रकृते स्वसत्यवाक्यादेव समागतः ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अग्रे 'पर९ सत्य'मितिश्रुत्यर्थनिरूपकं सत्यं परमितिपदं व्याकुर्वन्त्यतः परमिति । अत्रापि लोके लौकिकं नियामकं वैदिकं द्वादशविधश्चेतिद्वैविध्यम् ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

रूपेणोक्तं भवतीत्यर्थः । सुबोधिन्यामेवं सत्यपदार्थं व्याख्याय 'तस्मात् सत्ये रमन्त' इतिश्रुतितात्पर्यबोधनार्थं पदसम्बन्धमाहुः सत्यमित्यादि । तथा च सत्ये रताः शरणं प्रपन्ना न तु भयादिनेत्यर्थः । एतेन 'हृष्टाः स्तुवन्ती'ति श्रीधरोक्तमवतरणमादृतं ज्ञेयम् । एवं पदसम्बन्धमुक्त्वा लोके हि व्रतमित्यादिना यदुक्तं तन्निगमयन्त्येवमित्यादि । तद् विवृण्वन्ति टिप्पण्यां मूल इत्यादि । तथा च व्रतपदं स्वशक्यस्य नियमस्य परत्वेन सम्बन्धेनाजहत्स्वार्थया सत्यमपि प्रापयतीति परत्वमुभयप्राप्तौ हेतुरित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः सत्यव्रतमित्यादिना द्वैविध्यमित्यन्तेन । अत्र व्रतपरत्वेनोक्तायां विधेयकोटौ तयोः स्वरूपमनुपदमेव व्रतं ह्युपोषणादीत्यादिना टिप्पण्यां स्फुटिष्यति । तथा चैवंव्याख्यानेन श्रुतौ सत्योद्देश्यका परविधेयका विधा योक्ता सा बोधितेत्यर्थः ।

अग्रिमपदं विवृण्वन्तीत्याहुरत्र इत्यादि । अत्रापि सत्यपरपदेपि लोके लौकिकं नियामकं सुबोधिन्यां यत् परं लोक इत्यनेनोक्तं वैदिकं द्वादशविधं सुबोधिन्यां वेदे चेत्यारभ्य सन्न्यासश्चेत्यन्तेनोक्तमितिद्वैविध्यम् । एवम्प्रकारकं द्वैविध्यमित्यर्थः । तेनात्र नियामकत्वं परशब्दार्थे स्फुटमिति । तच्च यथाशास्त्रं प्रणीयमानदण्डनीत्यादिरूपम् । 'दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषता'मिति गीतावाक्यात् । द्वादशविधस्य परत्वं तु श्रुतौ "किं भगवतः परमं वदन्ती"तिप्रश्नेन तदुत्तरेण च परमत्वेनोक्तत्वम् । तदेतत् सुबोधिन्यां स्मारयन्त्यत्र श्रुतिरित्यादि । सा तु 'सत्येन वायुरावाति सत्येनादित्यो रोचते दिवि सत्यं वाचः प्रतिष्ठा सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात् सत्यं परमं वदन्ती'ति । एवं तपआदीनामपि श्रुतिर्बोध्या । अर्थस्तु सत्येन पूर्वजन्मीनसत्यभाषणेन मनुष्यत्वाद् देवतारूपं प्राप्य लोकोपकारार्थं वायुर्भूत्वावाति । एवमादित्योपि दिवि रोचते प्रकाशं करोति । सत्यमेव वाचो वागिन्द्रियस्यापि स्थिरं स्थानम् । अनृतं तु न तथा । सत्ये यथार्थभाषणे सर्वं व्यवहारजातं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्धेतोः सत्यं परममुत्कृष्टं साधनं वदन्तीति । अत्र प्रथमे वाक्यद्वय आमुष्मिकफलोत्कर्षः सिध्यति तदग्रे वाक्यद्वये चैहिकफलोत्कर्षः । एतदभिप्रेत्यैव प्रथमश्रुतौ सत्ता९ हि सत्यमित्यत्रैहिकं फलं व्याख्यातम् । भगवद्व्रतानां परत्वं त्वसाधारणत्वादेव

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सत्यव्रतमित्यत्र—भगवतः सत्यमेवेति । भगवतः सत्यं यथार्थं यद्रूपं तदेवैतत्सर्वरूपेण जातमित्यर्थः । न त्विति । अयथार्थं यद् रूपं तदिदं न भवतीत्यर्थः । तद् रूपं परिचाययन्ति दैत्यानामिवेति ।

लोके हि त्रयो लोकास्त्रय आत्मानो भूरादयः कायादयश्च । त उभयेपि त्रिशब्देनोच्यन्ते । त्रयोपि सत्या यस्य । अनेन साधनफले एकीकृत्य निरूपिते । एवं चतुर्धाष्टविधो निरूपित उपपत्तिरूपः ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भगवतो व्रतं लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकश्चेतिद्वैविध्यम् । त्रिसत्यमितिपदार्थे भूरादित्रयं कायादित्रयमितिद्वैविध्यम् । एवमष्टविधत्वं सत्यस्य । भगवतः कालरूपस्य यदि सत्यरूपत्वं न स्यात् तदा लोके व्रतादिकं नियामकञ्च वैदिकञ्च द्वादशविधं भगवद्व्रतानि च लोकाश्चात्मादयश्च न स्युरित्युपपत्तिरूपत्वम् । व्रतं ह्युपोषणादिरूपमहोरात्रादिसाध्यं सत्यमपि तत्तत्कालादिष्वप्यदाहोत्युत्कटपापेऽल्पेनैव कालेनानिष्टमनुत्कटे चिरेणेत्यादि । अन्यत् स्पष्टम् । लौकिकमुक्तद्वा । दशविधं वैदिकश्चेति द्विविधम् । भगवदीयं व्रतं नियामकश्चेतिद्विविधम् । लोका भूर्भुवःस्वर्लक्षणाः-आत्मानः कायजीवपरमात्मानः । लोकाः फलरूपाः । इतरे त्वितराणि । इदञ्च द्विविधम् । एवमष्टविधत्वं सत्यस्योक्तभेदेन पदद्वये विधेयभेदेन द्वैविध्यं त्रयञ्च द्विविधमेवञ्चतुर्विधत्वम् ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स्फुटम् । शेषस्य भगवन्नियामकस्य परत्वं सुबोधिन्यामेवोपपादितमित्याशयेनाहुर्भगवतो व्रतमित्यादि । तथा सति परपदेन विधाचतुष्कसङ्ग्रह इतिभावः । तथा च मूले सत्यपरपदे सत्यं परं यस्येतिबहुव्रीहौ लम्बकर्णादिवत् पूर्वनिर्दिष्टस्य विशेषणभूतस्य सत्यस्य विधेयत्वं परपदोक्तस्य चतुर्विधस्य नियामकादेरुद्देश्यत्वं बोध्यम् । एवमत्र श्रुत्युक्तव्यतिहारबोधकं मूलस्थं पदद्वयं विवृतम् । व्यतिहारफलमैक्यं स्वग्रे विवेचनीयम् ।

लोके हि त्रय इत्यादिना सुबोधिन्यां त्रिसत्यपदं विवृण्वन्तीत्याशयेन तत्सिद्धं विधाद्वयमष्टविधत्वपूरणाय स्फुटीकुर्वन्ति । त्रिसत्यमित्यादि । स्पष्टार्थमिदम् । सुबोधिन्यां त्रिसत्यपदतात्पर्यमाहुरनेनेत्यादि । त्रिसत्यपदेन साधनफले 'सत्येन न सुवर्गाल्लोकाच्च्यवन्त' इतिश्रुत्युक्तं साधनं 'सत्ता९ हि सत्य'मितिश्रुत्युक्तं फलं च त्रित्वसङ्ख्यासामान्येनैकीकृत्य निरूपितम् । श्रुत्युक्तानां स्वोक्तानां च विधानां पूरकं रूपं स्फुटीकुर्वन्त्येवमित्यादि । उपपत्तिरूप इति । उपपत्त्या रूप्यते तादृश इत्यर्थः । टिप्पण्यां कथमुपपत्तिरूपत्वमित्याकाङ्क्षायां विवृण्वन्ति भगवत इत्यादि रूपत्वमित्यन्तेन । आदिकमित्यनेन सत्यस्य सङ्ग्रहः । व्रतानि चेति । चकारेण भगवन्नियामकसत्यस्य सङ्ग्रहः । तथा चोक्तरूपयोपपत्त्या निरूप्यत्वादुपपत्तिरूपत्वमित्यर्थः । सुबोधिन्यां सत्यव्रतपदव्याख्याने सत्यपरव्याख्याने च व्रतसत्ययोः प्रविष्टत्वात् तयोरभेदे परपदोक्तनियामकयोश्चाभेदे विधाष्टकपूर्तिर्दुर्घटेति तदभावाय तेषां स्वरूपमाहुर्व्रतं हीत्यादि । एवं सत्यव्रतपदं विवृतम् । अत्र सिद्धं यद् व्रतं सत्यं च तत् प्रमाणभूतं बोध्यम् । भगवत्सम्बन्धिना तेन लौकिकादृतेन सत्येन कर्तृनिष्ठधर्मप्रमितिजननादिति । अन्यत् स्पष्टमिति । यत् परं लोक इत्यादि सुबोधिनीस्थं लोके लौकिकं नियामकमित्यादिना विवृतत्वात् स्फुटमित्यर्थः । तदेतत् सङ्गृह्णन्ति लौकिकमित्यादिना । लौकिकमिति । नियामकमितिशेषः । नियामकं चेति । देवहितकारिणो नियामकं चेत्यर्थः । इदं चतुर्विधं सत्यं प्रमाणभूतं बोध्यम् । स्मार्तवैदिकभगवद्वाक्यैः प्रतिभातत्वादिति । एवं षड्भेदैर्द्वे अपि श्रौते विधेयकोटी ज्ञापिते । त्रिसत्यपदोक्तं विधाद्वयं व्याकुर्वन्ति लोका भूर्भुव इत्यादि । लोकाः फलरूपा इति । पुरुषार्थत्वेन प्राप्यत्वात् फलरूपाः । इतरे त्वितराणीति । कायादयस्त्रयस्तु तत्साधनशेषत्वात् साधनानि । इदञ्च द्विविधमिति । त्रिशब्देनोक्तं द्विप्रकारकमि-

उत्पत्तिरूपमष्टविधं निरूपयति सत्यस्य योनिमित्यादि । यत् पूर्वमष्टविधं सत्यमुक्तं तस्य सर्वस्यापि योनिः कारणं भगवानेव कालात्मा । 'श्वो दास्यामी'त्युक्ते यदि श्वो न भवेद् वागसत्यैव स्यात् । एवं सर्वत्र ।

न केवलं सत्यस्योत्पादकं किन्तु सत्यस्य रक्षकमपि । तदाह निहितं च सत्य इति । सत्ये नितरां हितः रक्षकः । स्वयं तत्र स्थित एव रक्षां करोतीति निहितपदसमुदायार्थोपि । एवं सत्ये स्थित्वा सत्यं पालयतीत्यर्थः । अनेन सत्यस्योत्पत्तिविचारे प्रमेयं साधनं चोक्तम् । इतरावाद्यन्तयोः । चकार इममेवार्थमाह ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

इतराविति । प्रमाणफललक्षणावित्यर्थः । आद्यन्तयोरिति । सत्यात्मकमित्यन्तिमेन पदेन फलमेतस्मादाद्येन 'ऋतसत्यनेत्र'मित्यनेन प्रमाणमित्यर्थः । भगवत्स्वरूपज्ञानशक्त्योः फलत्वप्रमाणत्वे प्रसिद्धे । अथवा सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलम् । 'मानाधीना मेयसिद्धि'रिति कारणान्तःपाति मानमिति तथा । पूर्वमज्ञस्य ज्ञानेन विषयस्वरूपमपि

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्यर्थः । एवं विधाष्टकं निगमयित्वा त्रिसत्यपदे सुबोधिन्यामेवं चतुर्धेति यदुक्तं तन्निगमयन्त्येवमष्टेत्यादि । एवमष्टविधत्वं सत्यस्योक्तभेदेनोक्तरीत्या सङ्गृहीतो यः षोडशभेदस्तेनेत्यर्थः । चतुर्विधत्वं निगमयन्ति पदद्वय इत्यादिना । सत्यव्रतं सत्यपरमितिपदद्वये यो विधेयभेदस्तेन द्वैविध्यम् । प्रमाणप्रमेयत्वाभ्यां द्वैविध्यम् । त्रयम् । त्रिसत्यपदे त्रिशब्देनोक्तम् । द्विविधम् । फलसाधनभेदेन द्विप्रकारकम् । तथा चैवं मूलस्थैस्त्रिभिः पदैः श्रौतश्चतुर्विधत्वं समर्थितं ज्ञेयमित्यर्थः ।

सुबोधिन्यां नन्वेवं श्रौते चातुर्विध्ये स्वोक्तेष्टविधत्वे च समर्थिते शेषाणां पञ्चानां विशेषणानां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां श्रौतव्यतिहारफलभूताभेदसाधनं स्वोक्तषोडशविधापूरणञ्च प्रयोजनमित्याशयेनाहुरुत्पत्तिरूपमित्यादि । उत्पत्त्या रूप्यते निरूप्यते तादृशं पञ्चभिर्विशेषणैर्निरूपयतीत्यर्थः । तत्र प्रथमं विशेषणं व्याकुर्वन्ति यत् पूर्वमित्यादि । श्वो न भवेदिति । द्वितीयदिनात्मा कालो यदि भगवता नोत्पादितो भवेत् । तथात्राष्टविधं सत्यं भगवदुपादेयत्वात् सत्यत्वप्रयोजकमित्यर्थः । अग्रिमविशेषणेष्वप्यतिदिशन्त्येवं सर्वत्रेति । निहितञ्च सत्य इत्यादिविशेषणेष्वप्यष्टविधं सत्यं तत्तदुक्तेन धर्मेण तत्तत्कार्यप्रयोजकं ज्ञेयमित्यर्थः ।

अग्रिमपदं व्याकुर्वन्ति न केवलमित्यादिना । तत्तात्पर्यमाहुरनेनेत्यादि । विशेषणचतुष्टयानन्तरवर्तिना निहितं च सत्य इतिविशेषणेनाष्टविधसत्यस्योत्पत्तिप्रयोजनविचारेष्टविधं सत्यं भगवद्रक्षितत्वेन प्रमेयं भगवदधिष्ठितत्वेन स्वस्वकार्यसाधनञ्चोक्तम् । न ह्यरक्षितं प्रमातुं शक्यते न वा भगवदनधिष्ठितं स्वकार्यं साधयितुं शक्नोति । "गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसे"त्यादिवाक्यै"स्तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्" इतिन्यायेन च भगवदधिष्ठितस्यैव कार्यक्षमत्वेन सिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवं तर्हि प्रमाणफले कुत्रोक्ते इत्यत आहुरितरावाद्यन्तयोरिति । तस्यार्थष्टिप्पण्यां वक्तव्यः । नन्वितरावाद्यन्तयोरुच्येते इत्यत्र किं गमकमित्यत आहुश्चकार इत्यादि । 'निहितं च सत्य' इत्यत्र चकार उक्तसमुच्चयाभावान्निरर्थकः स्यादित्यनुक्तप्रमाणफलसमुच्चयरूपमर्थमाह । तथा च चकार एव तद्गमक इत्यर्थः । इतरावाद्यन्तयोरिति यदुक्तं तद् टिप्पण्यां विवृण्वन्तीतरावित्यादि । अत्र प्रमाणेत्यारभ्य प्रसिद्धे इत्यन्तमेकः प्रकारः । अथवेत्यारभ्य द्वितीयः । तत्र प्रथमे प्रकारे "सत्यस्य योनि"मितिविशेषणं सत्योत्पत्तिमात्रबोधकं न तु विधासङ्ग्राहकम् । द्वितीयं तु प्रमेयसाधनबोधकमिति सुबोधिन्यां स्पष्टम् ।

सत्यस्य प्रलयोप्यत्रैवेत्याह सत्यस्य सत्यमिति यथा 'पूर्णस्य पूर्णमादाये'ति । सत्यं सत्य एव स्वाधिदैविके लीयते । सत्य एव प्रतिष्ठितम् । सत्यं फलम् । तच्चाधिदैविकं सत्यं भगवानेव । अनेन यो भगवति प्रतिष्ठितः स सत्यः । यः सत्ये स सत्यद्वारा भगवति प्रतिष्ठितो भविष्यतीत्युक्तम् । एवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रसङ्गे पञ्चविधं सत्यमुक्तम् । एतावता त्रयोदशधा क्रियाशक्तिः सत्यत्वेन निरूपिता ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

तदैव सिद्धं भूतमिति यतो भातम्[1] । एवं फलं विवृतावेव स्फुटं सत्य एवेत्यादिना ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तृतीयं प्रतिष्ठितत्वबोधकम् । चतुर्थं प्रमाणस्य । पञ्चमं फलस्य बोधकम् । अस्मिन् पक्षे सुबोधिन्युक्तस्य पूर्णेत्यादिग्रन्थस्य विरोध इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुरथवेत्यादि । ननु योनिशब्दस्य कारणवाचकत्वादत्र प्रमाणनिरूपणं कथं सङ्गच्छत इत्याकाङ्क्षायां सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणनिरूपणे प्रकारमाहुर्मानेत्यारभ्य भातमित्यन्तम् । विवृताविति । सुबोधिन्याम् । नन्वेवं सुबोधिन्यविरोधेन प्रमाणफलयोः सिद्धौ पूर्वोक्तप्रकारलिखनस्य किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते । योनिशब्दस्य कारणे रूढत्वादत्र सत्यकारणत्वेनैव प्रयोगात् तस्य प्रमाणकारणत्वेन सङ्कोचे मूलविरोधापत्तिः । सत्यस्य सत्यमितिविशेषणस्य फलबोधकताङ्गीकारे जहल्लक्षणापत्तिरिति जानीहि । नन्वेवं सति मूलविरुद्धः पक्षः सुबोधिन्यां कुत आदृत इतिचेदत्राप्युच्यते । योनिशब्दस्य प्रमाणपरत्वं "शास्त्रयोनित्वा"दित्यत्र भास्कररामानुजाचार्याभ्यामादृतम् । प्रकृते च भगवतो योनित्वकथनेन सत्यस्य तदुत्पन्नत्वं साधितमतस्तेन धर्मेण सत्यं प्रमाणमितिकथने को वा मूलविरोधः ? किञ्च सत्यस्य सत्यमितिविशेषणे भगवतः सत्याधिदैविकत्वमुक्तं तत्र प्रतिष्ठितत्वेन रूपेण सत्यस्य फलत्वकथनेपि को वा मूलविरोध इति जानीहि । एवं च पुरःस्फूर्तिकमादाय प्रथमः प्रकारः सूक्ष्मेक्षणमादाय द्वितीय इति टिप्पण्यां न कोपि विरोधः ।

सुबोधिन्यां सत्यस्य सत्यमितिकथनेन कथं लयस्य बोध इत्याकाङ्क्षायामाहुर्यथा 'पूर्णमदः पूर्णमिद'मितिमन्त्रे पूर्णशब्दवाच्यस्य प्रपञ्चस्य स्थित्युत्पत्ती उक्त्वा पूर्णस्य लय उच्यते तथात्रापि सत्यस्योत्पत्तिस्थिती पूर्वविशेषणाभ्यामुक्त्वात्र सत्यस्याधिदैविकं सत्यमितिबोधनेनोत्पत्तिस्थितिप्रसङ्गादेव लय उच्यत इत्यर्थः । तर्ह्यत्र कथं फलबोध इत्यत आहुः सत्य एवेत्यादि । प्रलयो हि कारणे प्रवेशरूप इति कार्यं सत्यं कारणभूते सत्ये प्रतिष्ठितं भवति । तच्च भगवानेवेति तेन रूपेण सत्यं फलमित्यर्थः । तदुपपादयन्त्यनेनेति । उक्तमिति । अनेन प्रकारेण फलमुक्तमित्यर्थः । एवं विशेषणोक्त्या विधापञ्चकसिद्धिं गमयन्त्येवमित्यादि । अष्टविधस्य सत्यस्यानेन प्रकारेणोत्पत्त्यादिप्रसङ्गे प्रतिष्ठितत्वस्यापि सिद्ध्या तदादाय पञ्चविधं सत्यमुक्तमित्यर्थः । अनेनात्र त्रयोदशत्वस्यापि सिद्धिमाहुरेतावतेत्यादि । क्रियाशक्तिरिति । क्रियाजनकं क्रियात्मकं भगवत्सामर्थ्यमित्यर्थः । अत्र क्रियाशक्तेस्त्रयोदशविधत्वमेवं ज्ञेयम् । व्रतसत्ययोर्धर्मानुमापकत्वात् प्रमाणकोटिपातेपि कर्मरूपत्वात् क्रियारूपत्वम् । प्रमेयरूपाणां चतुर्विधानियामकानां तु तथात्वं यथासम्भवं क्रियारूपत्वात् तज्जनकत्वाच्च स्पष्टमेव । साधन-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

पञ्चविधं सत्यमुक्तमिति । टिप्पण्युक्त आद्यपक्ष उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः प्रमेयं साधनं चेति पञ्चविधत्वं ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

---

१. क्वचित् प्रकाशे मानमित्यपि पाठः क्वचिच्च भानमिति ।

ज्ञानशक्तिं सत्यत्वेन निरूपयति ऋतसत्ये नेत्रे यस्येति । ज्ञानशक्तिर्द्विविधा प्रमाणबलेन प्रमेयबलेन च । प्रमाणं वेदः । प्रमेयं भगवद्धर्माः । ऋतं सूनृता वाणी । वेदः सत्यप्रतिपादकः । अतः सत्यनिरूपणप्रस्तावेप्यृतनिरूपणम् । ऋतसत्ये नेत्रे प्रापके यस्येति भगवत्प्राप्तिर्द्विधा भवतीत्युक्तम् ।

एवं शक्तिद्वयं सत्यत्वेन निरूप्य धर्मिणं सत्यत्वेन निरूपयन्ति सत्यात्मकमिति । सत्यमेवात्मा स्वरूपं यस्य । यः सर्वानेव धर्मान् व्याप्य तिष्ठति स आत्मा । स सत्यमबाधितं भगवतः सद्रूपम् । स्वार्थे कः । कं फलं वा । सत्यमात्मा कं सुखं च यस्य । सच्चिदानन्दरूपो भगवान् । चिदानन्दयोरपि सत्यरूपतेति तथोक्तम् । तादृशे च जीवैः कर्तव्यं शरणगमनमेव । प्रपन्ना इतिबहुवचनं सर्वेषामेव देवानां सत्यतया संरक्षार्थम् ॥ २६ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

प्रमाणादिचतूरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेति पञ्चविधम् । पूर्वोक्तमष्टविधमेतत् पञ्चविधं चेति त्रयोदशधा । अग्रे ज्ञानशक्तिद्वयं धर्मी चेति षोडशधा ॥ २६ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

फलयोश्च कर्मप्रधानकत्वात् तथात्वम् । अग्रे च साधनस्य प्रमेयस्य तथात्वादेव क्रियारूपत्वम् । प्रमाणस्याप्युत्पत्तिक्रियान्तःपातित्वात् तथात्वम् । उत्पत्त्यादिक्रियान्तःपातित्वादेव च प्रतिष्ठितफलरूपयोरपीति तथा । भगवच्छक्तित्वं तु भगवदाधारकत्वात् स्फुटम् ।

अग्रिमविशेषणं व्याकुर्वन्ति ज्ञानशक्तिमिति । ज्ञानजनिकां भगवच्छक्तिं सत्यत्वेन निरूपयन्तीत्यर्थः । नन्वत्रर्तसत्ययोर्निरूपणस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तदुपपादयन्ति ज्ञानशक्तिरित्यादि । प्रमाणं वेद इति । तस्यानपेक्षतया प्रामाण्यस्य तत्रैव पर्यवसानात् तथा । प्रमेयं भगवद्धर्मा इति । "ये वै भगवता प्रोक्ता ह्युपाया ह्यात्मलब्धये" इत्यादिवाक्यैः प्रमितत्वात् । ऋतं च सूनृता वाणी । सूनृता सत्यप्रतिपादिका । 'ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिते'तिभगवद्वाक्यात् । अत्र तन्निरूपणप्रयोजनमाहुर्वेद इत्यादि । उक्तमिति । द्वयमुक्तम् ।

सत्य एवेति । सत्ये पूर्वोक्ते पञ्चदशविध एव । सत्यात्मकपदं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति कं फलं वेत्यादि । अत्रात्मा कं चात्मकम् । सत्यमात्मकं यस्येत्येवंविग्रहो बोध्यः । एवंव्याख्यानस्य प्रयोजनमाहुः सच्चिदित्यादि । तथोक्तमित्यादि । तथा व्याख्यानमित्यर्थः । अंशतः षोडशविधत्वं यत् पूर्वं प्रतिज्ञातं तन्निगमयन्ति टिप्पण्यां प्रमाणादीत्यादि षोडशधेत्यन्तम् । अत्र च सत्यस्योपपत्त्युत्पत्तिभ्यां सर्वस्मिन् भगवदुपादेयत्वभगवत्त्वप्रमितिजनकत्वात् प्रमाणत्वं बोध्यम् ।

किञ्च श्रीधरीये सत्यव्रतपदस्य 'सत्यसङ्कल्प'त्वं यद् व्याख्यातं तदत्र भगवतो व्रतानीत्यादिना सिद्धम् । सत्यपरपदे 'सत्यं परं प्रापकं यस्ये'ति व्याख्यातं तदत्र क्रियाशक्तेस्त्रयोदशविधत्वेन सिद्धम् । यच्च त्रिसत्यादिविशेषणचतुष्टये व्याख्यातं तदत्र सत्यस्य योनिमित्यादिविशेषणत्रयेणैव सिद्धम् । तेन तन्मते त्रिसत्यमित्यस्य विशेषणस्य वैयर्थ्यम् । व्याख्यानव्याख्येयभावस्यागतिकगतित्वात् । अतो दोषाणां विद्यमानत्वात् तदुपेक्ष्यमिति बोध्यम् ॥ २६ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अत्र सुबोधिन्यां स्वयं षोडशविधं तदन्तर्गतमष्टविधं पञ्चविधं वेदोक्तं चेति त्रिधा व्याख्यातम् । तत्र वेदोक्तं पञ्चविधं यथा । 'सत्यं परं परं सत्यं सत्येन सुवर्गाल्लोकाच्च्यवन्ते न कदाचन सतां हि सत्यं तस्मात् सत्ये रमन्त' इतिश्रुतौ 'सत्यं पर'मितिपदोक्तं प्रमाणरूपं सत्यमत्र श्लोके सत्यव्रतमितिपदेनोक्तम् । 'परं सत्य'मितिपदोक्तं प्रमेयरूपं सत्यमत्र सत्यपरमितिपदेनोक्तम् । 'सत्येन सुवर्गाल्लोकाच्च्यवन्ते न कदाचने'त्यनेनोक्तं सत्यं 'सतां हि सत्य'मितिपदोक्तं सत्यं चात्र त्रिसत्यमितिपदेन भूरादित्रयकायादित्रयरूपफलसाधननिरूपकेणैकीकृत्य निरूपितम् । एतदेवोक्तं सुबोधिन्यामेवं चतुर्धाष्टविधो निरूपित इत्यत्र चतुर्धेतिपदेन । एवं वेदोक्तपञ्चविधसत्येषु चतुर्विधं सत्यं निरूपितम् । अथावशिष्टं 'तस्मात् सत्ये रमन्त' इत्यत्रोक्तं रमणाधिकरणभूतं पञ्चमं सत्यम् । तदत्र सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्ना इत्यनेन निरूपितं ज्ञेयमिति पुरुषोत्तमा व्याख्यातवन्तः ।

अथ षोडशविधम् । तत्र सत्यव्रतमितिपदेन श्लोक उपोषणादिरूपं व्रतं तप्ततैलादिष्वप्यदाहरूपं सत्यं चेति द्विविधम् । अत्र हि सत्यव्रतपदं श्रौतेन 'सत्यं पर'मितिपदेन तुल्यार्थकम् । तथा चात्र श्लोके श्रुत्युक्तोत्कृष्टार्थकपरपदतुल्यार्थकेन व्रतशब्देन व्रतसत्ययोरुभयोरप्युत्कृष्टत्वात् सङ्ग्रहः । अथ सत्यपरमितिपदेन 'दण्डो दमयतामस्मी'तिवचनाल्लोके दण्डादिरूपं लौकिकनियामकं वैदिकं द्वादशविधं भगवतो व्रतं भगवतो नियामकं चेति चतुर्विधम् । अत्र परशब्देनोत्कृष्टार्थकेन भगवदीयव्रतस्याप्युत्कृष्टत्वात् सङ्ग्रहः । त्रिसत्यमितिपदेन भूरादित्रयं कायादित्रयं च द्विविधम् । एवं त्रिभिःपदैरष्टविधं सत्यमुपपत्तिरूपं निरूपितम् । अथोत्पत्तिरूपमष्टविधं निरूप्यते । तत्र 'सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये सत्यस्य सत्य'मितिपदत्रयेण पञ्चविधं सत्यमुक्तम् । तदुक्तं सुबोधिन्यामेवमुत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रसङ्गे पञ्चविधं सत्यमुक्तमिति । सुबोधिनीग्रन्थार्थैष्टिप्पण्यामनुक्तोपि श्रीवल्लभगोस्वामिलेखादवगम्यते । स यथा । सत्यस्य योनिमितिपदेनोत्पत्तिरूपमेकविधं सत्यम् । निहितं च सत्य इत्यनेन स्थितिरूपं प्रमेयसाधनरूपं चेति त्रिविधम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन प्रलयरूपमेकविधं सत्यम् । एवं पञ्चविधम् । ऋतसत्यनेत्रमितिपदेन प्रमाणनिरूपकेण द्विविधम् । सत्यात्मकमितिपदेन फलनिरूपकेण धर्मिरूपमेकविधं सत्यमिति षोडशधा ।

अथ टिप्पण्यां द्वितीयव्याख्याने सत्यस्य योनिमितिपदेन प्रमाणरूपमेकविधं सत्यम् । निहितं च सत्य इत्यनेन प्रमेयसाधनरूपं द्विविधम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेतिद्विविधम् । एवं पञ्चविधं ज्ञेयम् । ऋतसत्यनेत्रमित्यनेन ज्ञानशक्तिद्वयम् । सत्यात्मकमितिपदेन धर्मी चेति षोडश ।

तथाचायं सङ्ग्रहः । सत्यव्रतमितिपदेन द्विविधम् । सत्यपरमितिपदेन चतुर्विधम् । त्रिसत्यमिति भूरादित्रयं कायादित्रयं चेतिद्विविधम् । एवमष्टविधम् । सत्यस्य योनिमित्येकविधं प्रमाणरूपम् । निहितं च सत्य इति प्रमेयसाधनरूपमिति द्विविधम् । सत्यस्य सत्यमिति फलरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेति द्विविधम् । एवं पञ्चविधं तु न वेदोक्तं किन्तु श्रीभागवतोक्तमेव । वेदोक्तं तु पूर्वमेवोक्तम् । एवं त्रयोदशधा क्रियाशक्तिर्निरूपिता । अथ ज्ञानशक्तिरूपं ऋतसत्यनेत्रमिति द्विविधम् । सत्यात्मकमितिपदेन धर्मिरूपमिति षोडशविधम् । टिप्पण्युक्तप्रथमपक्षीयवैलक्षण्यं तु पूर्वमेवोक्तमितिसङ्क्षेपः ॥ २६ ॥

एकायनोसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतूरसः पञ्चविधः षडात्मा ।
सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः ॥ २७ ॥

एवं प्रमाणरूपतामुक्त्वा प्रमेयरूपतामाह एकायन इति । इदं जगद् ब्रह्माण्डात्मकं वृक्षत्वेन निरूप्यते । "वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्व"मिति-श्रुतेर्भगवान् वृक्षरूपः । तस्माज् जायमानं जगदपि वृक्षात्मकमेव भवति । अनेन भगवतो महत्त्वं निरूपितम् । यथाश्वत्थादिवृक्ष एकस्मिन् कोटिशः फलानि भवन्ति । सोपि तादृश एव । एवमनादिनिधनो वृक्षो भगवान् । अत एव क्वचिद् ब्रह्माण्डनिर्माणं भगवत एव भवति । क्वचित् तत्त्वद्वारा । अक्षरमत्र फलम् । तस्य तत्त्वान्यंशाः । बीजं ब्रह्माण्डमिति । शकुनिभक्षितमेव ततो निर्गतं फलतीति तत्त्वानां चेतनरूपता निरूपिता । तत्र दैत्यादिकल्पे बहुबीजयुक्तादपि फलादेको वृक्ष उत्पद्यते । अत एव बाह्यादिशास्त्रेषु परमाणुभ्यो बहुभ्य एककार्योत्पत्तिर्निरूपिता । पिप्पलादयोपि काक-विष्टातो जाता बहुभ्य एकं भवतीत्यध्यवसीयते तद्व्यावृत्त्यर्थमाहैकमेवायनं यस्येति । अण्डं प्रकृतिरक्षरं वा । काल इत्यन्ये । अनेनायमादिरूपः सद्रूप उक्तः । अतोसाविति । परिदृश्य-मानः प्रपञ्चः । द्विफलः । द्वे फले यस्य । सुखदुःखेस्य फले । दैत्यानां तु दुःखमेव फलम् । ते फले नरकस्वर्गवाच्ये । नराणां कं सुखं विषयात्मकम् । स्वस्वरूपं गच्छतीति स्वर्गः । सृष्ट्यन्तरे सर्वे विषयिण इत्यत्र तु द्विविधा अपि । त्रयो गुणाः सत्त्वादयो मूलान्यधःप्ररोहा यस्य । अत्र त्रिविधान्यपि कर्माणि भवन्ति । अन्यत्र तामसान्येव । क्वचिद् वा राजसानि । सात्त्विकानि तु न भवन्त्येव । चत्वारो धर्मार्थकाममोक्षा रसा यस्य । अन्यत्रार्थकामावेव । पञ्च कर्माणि

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

एकायन इत्यत्र—**एवं प्रमाणे**त्यादि । पूर्वश्लोके सत्यस्य प्रमाणत्वकथने "सत्यात्मक"मित्य-नेन भगवतः **प्रमाणरूपतामुक्त्वा**ग्रे "त्वमेक एवास्ये"त्यनेन श्लोकेन साधनरूपतां वदिष्यंस्तदुभय-सन्दंशेनैकायनश्लोकेन भगवतो जगद्रूपतया **प्रमेयतामाहे**त्यर्थः । ननु ब्रह्माण्डस्य वृक्षत्वमत्र निरूप्य-तेतः कथमत्र भगवतः प्रमेयत्वप्रतिपत्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुर्वृक्ष **इवे**त्यादि । **भगवान् वृक्षरूप** इति । तेनादिवृक्षोसावितिमूलान्वयो बोधितः । न चात्र श्रुतौ वृक्षो दृष्टान्तत्वेन प्रविष्टोतो नानया भग-वतः प्रमेयत्वोपष्टम्भ इति शङ्क्यम् । 'ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद कश्चन न स जातु जनः श्रद्दध्यात् मृत्युर्मा मारयादिती'तिश्रुत्यन्तरे मृत्युमारणाभावश्रद्धारूपफलेन तस्य वृक्षस्य भगवद्रूपतावगमा-दिह कार्यरूपवृक्षनिरूपणेपि तेन कारणवृक्षस्यानुमानान्न प्रमेयत्वहानिरित्यर्थः । ननु तथापि सद्रूपस्य तथात्वमस्तु कालात्मकस्य कथमिति चेन्न । कालस्य जगदुपादानत्वात् । "गुणव्यतिकराकारो निर्वि-शेषो प्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयासृज"दिति तृतीयस्कन्धे तथाप्रमेयत्वस्य सिद्ध-त्वात् । उपादेयस्योपादानात्मकत्वेन काले तथात्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वादिति । **निरूपितेति** । तृतीय-स्कन्ध "एते देवाः कला विष्णो"रित्यादिनोक्तेत्यर्थः । दैत्यकल्पादत्र फलेपि विशेषमाहुर्**नराणां** कमित्यादिना ॥ २७ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

एकायन इत्यत्र—**चेतनरूपतेति** । तृतीयस्कन्धे स्तुतिकथनेन चेतनत्वं निरूपितमित्यर्थः । इदं च तत्रैव व्युत्पादितम् । **दैत्यादिकल्प** इति । दैत्यानामादिकल्पे मुख्यसिद्धान्त इत्यर्थः ॥२७॥

१. प्रमेयतामिति प्रकाशादृतः पाठः । २. सन्दष्टेनेत्यपि पाठः ।

त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिस्त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च ॥
त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां पश्यन्ति नाना न विपश्चितो ये ॥ २८ ॥

विधाः प्रकारा यस्य । तानि पञ्चेन्द्रियजन्यान्यप्युत्क्षेपणापक्षेपणप्रसारणाकुञ्चनगमना-त्मकानि भवन्ति । अन्यत्रोत्क्षेपणाभावः । अथवान्नमयादयः पञ्च । "स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मे"तिश्रुतेः । ब्रह्माण्डविग्रहोपि तथा । अन्यत्र नानन्दः । षडात्मानो यस्य । षडिन्द्रियाण्यात्मत्वेन निरूपितानि । "अयमात्मा विज्ञानमयः" । ज्ञानं च षड्विधमुत्पत्त्या भिन्नम् । सप्त त्वगादयस्त्वचो वल्कलादीनि यस्य । अष्ट प्रकृतयो विटपाः शाखा यस्य । "भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधे"ति । नव देहच्छिद्राणि नवाक्षा यस्य । दश प्राणाश्छदानि यत्र । द्वौ जीवान्तर्यामिणौ खगौ यत्र । एतस्माद् वैलक्षण्यमन्यत्र ज्ञातव्यम् । हीति सर्वत्र युक्तयः सन्तीति ज्ञापितम् । आदिवृक्ष इति समष्टिरूपः । एवं प्रमेयं निरूपितं भगवदात्मकम् ॥ २७ ॥

अत्रोपपत्तिं वदन् साधनरूपमाह त्वमेक एवास्येति । अस्य जगतः सतः सद्रूपस्य । अनेन मायावादादिपक्षा निराकृताः । ते हि वैनाशिकाः । "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहु-रनीश्वर"मितिवाक्यात् तेषामेव मतेस्य जगतोसत्यत्वम् । अन्यथासतोज्ञानकार्यस्य कर्ता भगवान् को वा स्यात्? तस्य सर्वस्यापि सद्रूपस्य त्वमेव प्रसूतिरुत्पत्तिस्थानम् । प्रकर्षेण सूतिर्यस्मादिति । प्रसूतिपदेन पितराविवोत्पादकत्वं सूचितम् । त्वमेव सम्यग् निधीयतेस्मिन्निति सन्निधानं लयस्थानम् । त्वमेवानुगृह्यतेनेनेति पालकः । अत उत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्ता त्वमेव । अन्यथाक्रमेणैवं सूचयति भगवद्रक्षितो न नश्यतीति । नन्वेते गुणाभिमानिन एव ब्रह्मादय उत्पत्त्यादावधिकारिणो नाहमित्याशङ्क्याहुस्त्वन्मा-ययेति । ये त्वन्मायया संवृतं सङ्कुचितं चेतो मतिर्येषां ते त्वां नाना पश्यन्ति न तु विपश्चितः । त एव भगवन्तं परिच्छिन्नं जानन्ति ये तस्यैव मायासङ्कुचिता भवन्ति । अल्पेन हि ग्राहकेणाल्पमेव गृह्यते । सर्ववस्तुग्रहणार्थं चित्तं पुष्कलमेव भगवत्सृष्टम् । मायया सङ्कोचाभावे कथं परिच्छिन्नं गृह्णीयात्? अत एव त्वां नाना पश्यन्ति । परिच्छिन्नया दृष्ट्या गृहीतो देशो भिन्नतया स्वीक्रियत इति मायामोहः । अत एव ये विपश्चितस्ते ब्रह्मादीन् परस्परविलक्षणान् पश्यन्तोपि तत्तत्कार्यानुरोधेन तथाविधं त्वामेव मन्यन्ते न तु भिन्नं पश्यन्ति । य इत्यन्ते तेषां माहात्म्यनिरूपणार्थं निर्देशः । अनेन सृष्टिस्थानां गुणैर्भिन्नानां स्वकार्यसिद्ध्यर्थमेत एव यथारुचि भगवद्रूपाः सेव्या इतिसाधनमुक्तम् ॥ २८ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

त्वमेक एवेत्यत्र—**सत** इतिपदकथनस्यावश्यकत्वमाहुर**न्यथेति** । जगतः सत्त्वाभावे जग-त्कर्तृत्वेनोच्यमानो **भगवान् को** ब्रह्मा चासतः कर्ता स्यात् । भगवतो ब्रह्मणो वाज्ञानकार्यकर्तृत्वे-ज्ञानरूपत्वं स्यादितिभावः । दैत्यानां दुर्गाभैरवादयः सेव्या इति तत्पक्षव्य**तिरेको** ज्ञेयः । **चित्तं पुष्कलमिति** । अण्वपि सर्वग्रहणक्षममित्यर्थः ॥ २८ ॥

बिभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मन् क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य ॥
सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि मुहुः खलानाम् ॥ २९ ॥
त्वय्यम्बुजाक्षाखिलसत्त्वधाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके ॥
त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम् ॥ ३० ॥

फलमाह बिभर्षीति । त्वमवबोध आत्मनि रूपाणि बिभर्षि । ये त्वां सेवन्ते पूर्वोक्तप्रकारेण तेषां रूपाणि ज्ञानरूप आत्मनि बिभर्षि । सायुज्यं तेभ्यः प्रयच्छसि । अथवावबोध आत्मनि शुद्धात्मसिद्ध्यर्थं रूपाण्यवताररूपाणि बिभर्षि येषु भक्ताश्चिद्रूपमात्मानं लभन्ते । रूपाणां ग्रहणस्यान्यदपि निमित्तमित्याह क्षेमाय लोकस्य चराचरस्येति । चराचरशब्देन ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चेति न्यायविदः । चराः प्राणिनः । अचरा भूरादयः । उभयेषामपि क्षेमाय । अनेनैहिकफलदानार्थमपि भगवदवतार इति । गुणैर्ब्रह्मादीनामपि भगवत्त्वाद् रजसा तमसाप्यवतारः सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह सत्त्वोपपन्नानीति। लोकानुसारीणि मत्स्यादीनि । ब्रह्ममहादेवयोरप्याधिदैविकयोरप्यवताराः सत्त्वरूपा एव । तत्र निदर्शनं सुखावहानीति । ये सर्वप्राणिषु सुखमावहन्ति । पक्षपातस्तोत्रत्वाद् दैत्यानामपि सुखदानि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह सतामेव सुखदानि । खलानां त्वभद्राणि । लक्षणपूर्वकं दैत्यानां निर्देशः खलानामिति । सर्वदोषनिधानं खला ये परेभ्यो दुःखदातारः । मुहुरिति । सर्वेषां खलानां वारंवारम् ॥ २९ ॥

एवं लौकिकप्रकारेण चतुर्णां निरूपणमुक्त्वा स्मृतिप्रकारेण पुनश्चतुर्णां निरूपणमाह त्वयीति चतुर्भिः । स्मृतिषु योगो धर्मः । स च योगो बहुविध इति यो देवहितो धर्मरूपस्तं निरूपयति । हे अम्बुजाक्ष ! अखिलसत्त्वधाम्नि त्वयि समाधिनावेशितचेतसा करणेन त्वत्पादपोतेन भवाब्धिं गोवत्सपदं कुर्वन्ति । योगे प्रत्यक्षो भगवान् संसारात् तारयतीति सिद्धम् । अम्बुजाक्षेति । दर्शनेनैव पापनाशकत्वमुक्तम् । यो योगस्तृतीयस्कन्धे निरूपितः स सर्वात्मको भगवद्विषयकः । तदाहाखिलसत्त्वधाम्नीति । अखिलानां सत्त्वानां प्राणिनां धाम स्थानम् । सर्वसत्त्वगुणनिधाने वा तादृशे भगवति । आसमन्ताद् वेशितं चित्तं यस्मिंस्तादृशेन समाधिना करणेन कृत्वा त्वत्पादः पोतो भवति । समुद्रतरणसाधनं पोतः । चरणस्य पृथ्वीरूपस्याकाशरूपस्य वाक्षररूपस्य वा पोतत्वम् । भूमिश्चेत् सर्वजनीना । आकाशं च । भगवद्भावकसमाधौ भगवति विद्यमाने पादस्य पोतत्वाभावात् समाधिकल्पितस्यैव च संसारमध्यपातात् कथं पोतत्वमित्याशङ्क्याह महत्कृतेनेति । महद्भिः कृतेन । महान्तो हि सर्वस्यापि पदार्थस्य साध्यसाधनतामवगच्छन्ति । अतः समाधावेव भगवत्स्फूर्तौ स पादः संसारतारको भवतीत्यलौकिकसामर्थ्येन न युक्तिविरोधः शङ्कनीयः । "अयं तु परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्शन"मितिस्मृतेः । यथा यागादि स्वर्गसाधनं तथेदमप्यदृष्टद्वारा भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थमपि महत्कृतेनेत्युक्तम् । पादपोतो महान् कृतः । हृदयं संसारपारं चाभिव्याप्य यथा तिष्ठति तावान् कृत इत्यर्थः । करणं समाधिरेव । गोवत्सपदमिति । तीर्णसंसारस्यास्थापितत्वाद् वत्सपदकरणम् । अनेन संसारे स्थिता एव संसारं तुच्छं मन्यन्ते । अनतिगम्भीरत्वाय वत्सपदम् । समाधौ स्थितः समाधिनिर्वाहकं संसारमतितुच्छत्वेन मन्यते । सिद्धो योगः स्वयमेव सर्वमेव संसारं शोषयित्वा स्वनिर्वाहकमेव स्थापितवान् । न च ते महापुरुषा अन्येषामुद्धारमकृत्वा वत्सपदत्वमात्रे जातेपि स्वयमेव तरन्ति । अतो वत्सपदमेव कृत्वा यावदन्येषामुद्धारो भवति तावत् तूष्णीं तिष्ठन्ति । अत उक्तं वत्सपदं कुर्वन्तीति प्रमाणसमाप्तिः ॥ ३० ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

बिभर्षीत्यस्य विवृतौ—**चराचरशब्दे**नेत्यादि । "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदन" इतिश्रुत्यर्थनिर्णयं कुर्व"न्नत्ता चराचरग्रहणा"दितिसूत्रे विषयवाक्योक्त'ब्रह्मक्षत्रे' 'चराचर'शब्देन व्यासोवददिति तथेति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

त्वत्पादपोतेत्यत्र—**भगवद्भावके**त्यादि । अक्षरपक्षेऽनुपपत्तिरियम् । भगवतः पुरुषरूपेणाविर्भावे ह्यक्षरस्य चरणरूपत्वम् । तदा भगवतैव तरणसम्भवे तावन्मात्रस्य तथात्वमयुक्तम् । एतदेवोक्तं **भगवती**त्यादिना । न च तेन पुरुषेणापि तत्सम्भव इत्याह **समाधिकल्पितस्य चे**ति ॥ ३० ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

बिभर्षीत्यत्र—अनेन क्षेमार्थावतारोक्त्या देवेषु पक्षपातो बोधितो ज्ञेयः ॥ २९ ॥

त्वयीत्यत्र—पृथिव्यादित्रयाणां चरणत्वेपि कथं पोतत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुर्**भूमिश्चे**दित्यादि । भूमेर्जलोपरिस्थत्वेन पोतत्वस्य प्रसिद्धत्वात् सा पोतरूपा **सर्वजनीना** । **आकाशस्य च** विष्णुपदतायाः प्रसिद्धत्वात् "तत्र यदतरत् तत् तारकाणां तारकत्व"मितिश्रुत्या तत्रत्ये जल आकाशेनैव तासां तरणात् तदपि **पोतरूपं सर्वजनीनम्** । प्रकृते च भूमौ स्थित्वा कर्मादिसाधनकरणे "स्वर्गिणोप्येतमिच्छन्ती"तिवाक्येन भूमेरेव प्रयोजकत्वात् **पोतत्वम्** । आकाशस्यापि हार्दस्य ध्यानप्रयोजकत्वात् पोतत्वं बोध्यम् । अक्षरपक्षेऽनुपपत्तिमुद्भावयन्ति **भगवद्भावके**त्यादि । तदेतट्टिप्पण्यां विवृण्वन्त्यक्षरेत्यादि । **तेन पुरुषरूपेणे**ति । समाधिकल्पितपुरुषरूपेण । सुबोधिन्यां समाधिकल्पितस्यापि तारकत्व उपपत्तिमाहुरयं त्वित्यादि । तथा च समाधिकल्पितस्यात्मदर्शनस्य मानसधर्मत्वस्य तत्त्वमित्यर्थः । कथमदृष्टद्वारकतानिवारणमित्यत आहुः **पादे**त्यादि । **करणं समाधिरेवे**ति । तथा च यस्य कस्यापि चरणस्य ध्यातस्यैव **पोतत्व**मभिप्रेतम् । न तु वास्तवस्येति तस्यापि तथामाहात्म्यमित्यर्थः । **महान् कृत** इति । **महत्कृत**शब्दावयवस्य कृतशब्दस्य तात्पर्यमिदम् । **इति प्रमाणसमाप्ति**रिति । भगवद्दर्शनजनकत्वेन प्रमाणपर्यवसानमित्यर्थः ॥ ३० ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

बिभर्षीत्यत्र—**चराचरशब्दे**नेति । एतदवयवभूतेनाचरशब्देनेत्यर्थः । चरशब्देन 'सर्वत्र परिभ्रमन् मृत्यु'रिति तत्र व्याख्यातम् । टिप्पण्यामप्येवमेवार्थो ज्ञेयः । **आधिदैविकयो**रिति । चिद्धर्मो रज आनन्दधर्मस्तम एतदुभयरूपयोः । तथा च **तादृशो भगवानेवे**ति भगवदवतारा एवेतिभावः । भगवदवतारेषु यत्र सत्त्वरजस्तमोभेद उच्यते तत्रैते रजस्तमसी ज्ञेये चन्द्रदुर्वाससौ वाधिभौतिकयोरवतारावित्यर्थः । दैत्यानां नैतत् फलं किन्त्वन्धन्तम इति दैत्यपक्षव्यतिरेको ज्ञेयः ॥ २९ ॥

त्वयीत्यत्र—**समाधिनावेशितचेतसे**ति । **समाधिने**त्यस्यैव विशेषणमावेशितचेतसेति । तथा च महद्भिः पादस्य पोतत्वकरणे समाधेरेव करणत्वमग्रे तथाव्युत्पादनादिति ज्ञेयम् । **सर्वात्मक** इति । सर्व आत्मा यत्र यस्मिन् योगे । सर्वोपि प्रपञ्च आत्मत्वेन भासत इत्यर्थः । **तदाहे**ति । **भगवती**त्यन्तस्याभासोयम् । चेतसो भगवत्यावेशकथनेन चित्तवृत्तेर्भगवति योजनमाहेत्यर्थः । **आकाशरूपस्य वे**ति । वियतो विष्णुपदत्वप्रसिद्धेः । येन्य इतिश्लोके व्युत्पादितत्वादितिभावः । **सर्वजनीने**ति ।

स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः ॥
भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥३१॥

तादृशेन प्रमाणेन यत् सिध्यति तत् प्रमेयमाह स्वयं समुत्तीर्येति । तीर्णस्यास्थापनेनैव वत्सपदकरणात् सम्पूर्णानुवादे सुदुस्तरं भवार्णवं भीममित्युक्तम् । मोक्षप्रतिपादकत्वात् सर्वशास्त्राणां मोक्षः सम्प्रदायश्च प्रमेयं भवति । स्वयं समुत्तीर्य भवत्पदाम्भोरुहनावमत्रैव निधाय ते याताः । सम्यगुत्तरणं दुर्घटत्वे सति वक्तव्यमिति दुर्घटत्वमाह । समुद्रो हि दुस्तरः स्वतः । तत्रापि नक्रादिभिः कृत्वा सुदुस्तरः । व्यसनमृत्युजरादिभिरलौकिककरणसामर्थ्यघातकः । स्वतोपि भीमो भयानकः । द्युमन्निति सम्बोधनं चरणस्त्रिविधदोषनिवारणसमर्थ इति ज्ञापयति । यथा सूर्योन्धकारं सर्वजगत्पूर्णं जाड्यं भयं च स्वत एव निवारयति तथा त्वच्चरणप्रसादात् तेपि संसारमुत्तीर्णाः । तर्हि कथमन्येषामुद्धारः ? का वान्येषामुद्धारे तेषामपेक्षा ? तत्परिहारार्थमाहादभ्रसौहृदा इति । अदभ्रमच्छिद्रं सफलं सौहृदं येषामिति । अनेन पूर्वमेव कृतं सौहृदं सार्थकमेवेति तेषामवश्यमुपायकरणम् । तमुपायमाह भवत्पदाम्भोरुहनावमिति । तेषूत्तीर्णेषु तदनुसरणेनैव भूयान् संसारो गत इति पोतरूपोपि पादः सुखदः सर्वप्रदर्शकः । तत्कृपयानतिगम्भीरोम्भोरुहनौकारूपो जातः समुद्रश्च नदीरूपो जातस्तदाह भवत्पदाम्भोरुहनावमित्यत्रैव निधाय याताः । ननु ते महता प्रयासेन भगवन्तमाराध्य वशीकृत्य चरणमारुह्य सर्वं चरणे निवेश्य यातास्तदुपदेशिनस्तु न तद्विधा इति कथं तरणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह सदनुग्रहो भवानिति । सत्स्वनुग्रहो यस्य । भवानिति । अस्मिन्नर्थे सम्मतिरुक्ता ॥ ३१ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स्वयमित्यत्र—सम्पूर्णानुवाद इति । अन्यं प्रति **सम्पूर्णानुवादे** । किमत्र प्रमेयं योगप्रमाणेन प्रमितं भवतीत्यत आहुर्मोक्षेत्यादि । **मोक्षः सम्प्रदायश्चेति** । फलत्वेन साधनत्वेन चेतिशेषः । तथा चैतद् द्वयमिह योगजधर्मेण प्रमितं भवतीत्यतस्तथेत्यर्थः । **अलौकिककरणं** च

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सर्वानेव जनान् प्रति पोतत्वं स्यादित्यर्थः । पूर्वं भगवान् तारयतीत्युक्तं तत्र 'पादस्य पोतत्वं सम्पाद्ये'तिशेषो ज्ञेयः । **इतिस्मृतेरिति** । अतो धर्मत्वाद् यागादिवददृष्टद्वारा फलसाधकत्वं भवेदित्यर्थः । **महान् कृत** इति । सदादिपदानि विहाय महत्पदकथनेन पोतेपि महत्त्वम् । तथा च तात्पर्यार्थोयम् । विग्रहस्तु महद्भिः कृतेनेति पूर्वोक्त एव । महद्भिः कृतो महानेव भवतीतिभावः । आभासेष्वाहेत्याद्येकवचनं तत्र 'ब्रह्मा भवश्चे'तिशेषो ज्ञेयः । **प्रमाणसमाप्तिरिति** । अत्र प्रमाणं योगो भगवत्प्रमाजनकत्वात् । तथा च वत्सपदकरण एव तत्समाप्तिः । तरणं त्वनुग्रहसाध्यमत एव प्रमेयेनिरूपकेग्रिमश्लोके वक्ष्यत इतिभावः । दैत्यानां विमार्गपरिपोषितो निरीश्वरयोग इति **तद्व्यतिरेकः** ॥ ३० ॥

स्वयमित्यत्र—अलौकिकानां साधनानां ज्ञानादीनां करणे मोक्षादिसम्पादने यत् सामर्थ्यं चित्तमालिन्यादिसम्पादनेन तद्घातकः । संसारासक्तौ ज्ञानं कार्यक्षमं न भवत्यत एव ज्ञानिनो भीताः

येन्येरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ॥
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥ ३२ ॥

साधनं महतामुपदेशप्रकारः । स च अर्थादुक्त इति साधननिरूपणे तदतिरिक्तसाधनान्येव निराकरोति येन्येरविन्दाक्षेति । अन्ये निरीश्वरसाङ्ख्यानुवर्तिनः । ते हि पूर्वज्ञानानुसारेण भगवन्तमुपासते । एवं बहुजन्मभिः प्रवृद्धं ज्ञानं विकर्मसहितं भगवदंशमात्मत्वेन स्फुरितं त्याजयित्वा निरीश्वरसाङ्ख्यं मायावादं वावलम्बन्ते । ते चेत् पूर्ववदपि तिष्ठेयुस्तथा सति कृतार्था भवेयुः । तथाबुद्धिर्विकर्मफला । ते च पूर्वज्ञानेन देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाध्यासरहिता जाताः । महता कष्टेन सर्वस्वदक्षिणया सर्वबन्धुपरित्यागेन सर्वसुखवैमुख्येन तपसा

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

येन्येरविन्दाक्षेत्यत्र—सम्यग्वायुसञ्चारो नाडीशुद्धौ भवतीति तदर्थमपेयपानादिकं यत् तदेव **विकर्मे**ति'ज्ञेयम् । एतदुक्तं **विकर्मसहित**मित्यनेन ॥ ३२ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

पूर्वोक्तसमाधिरूपं बोध्यम् । ननु श्लोकद्वयेपि संसारस्य समुद्रत्वकथनात् प्रत्युतास्मिन् दुस्तरत्वाद्युक्तेरत्र चरणस्य **पोतत्वकथन**मेवोचितं तदपहाय किमिति **नौत्वा**दिकमुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुस्तेष्वित्यादि । **सर्वप्रदर्शक** इति । कूलपरिच्छिन्नतया सर्वसंसारप्रदर्शकः । एतस्यैव विवरणं **तत्कृपये**त्यादि । एवं च पूर्वोक्तेन स्मार्तेन योगरूपेण प्रमाणेन भगवच्चरणरूपभक्तिमार्गात्मकसाधनभूतं प्रमेयं ततो भगवत्प्राप्त्यात्मकं फलरूपं च प्रमेयं प्रमितं भवतीत्यर्थः । चरणस्य **सम्प्रदायपर**त्वं तु पूर्वश्लोकोक्त**महत्कृत**पदादेव सिद्धमिति न चोद्यावसरः । एतन्निदर्शनं च "भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहित" इति प्रथमस्कन्धोक्तव्याससमाधिसन्दर्भाज् ज्ञेयम् । **सत्स्वनुग्रहो यस्ये**ति । तथार्वाचीनानामतथात्वेपि तन्मूलभूतेष्वाचार्येष्वनुग्रहात् तदनुसारिणस्तारयसीत्यर्थः ॥ २१ ॥

येन्य इति—नन्वस्मिन् श्लोके बहिर्मुखनिन्दैव दृश्यते न तु किञ्चित् साधनमतः कथमस्य साधनबोधकत्वमित्याकाङ्क्षायां तद्बोधकत्वप्रकारमाहुः **साधन**मित्यादि । तथा च तदतिरिक्तेसाम्प्रदायिके साधने निराकृते तत्र दृढविश्वासो भवत्यन्यथा पाक्षिकत्वं स्यादिति तदितरनिन्दाद्वारा 'न हि निन्दा'न्यायेनात्र साधनस्यैव कथनमितिभावः । **विकर्मसहित**मिति **ज्ञान**विशेषणम् । तदेतद् **टिप्पण्यां** विवृण्वन्ति **सम्यगि**त्यादिना । सुबोधिन्यां **तथाबुद्धिरिति** । निरीश्वरादिबुद्धिः ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

संसाराद् विरक्ता भवन्तीतिभावः । **तेपीति** । पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण कृतवत्सपदत्वा अपि सर्वांशेनोत्तीर्णाः प्रसादादेव न तु योगबलेनेत्यपिशब्दः । **अच्छिद्रं सफलमिति** । अच्छिद्रसौहृदत्वादन्येषामुद्धारः **सफलसौहृदत्वादन्योद्धारापेक्षे**ति शङ्काद्वयपरिहारः । द्वितीयमर्थं विवृण्वन्त्यनेनेति । पदेनेतिशेषः । **सार्थकमिति** । सफलमित्यर्थः । इत्यत्रैवेति । चरणाम्भोरुहनौकारूपो जात इति हेतोरत्रैव **निधाये**त्यर्थः । दैत्यानां न संसारोत्तरणमिति तद्व्यतिरेकः ॥ २१ ॥

येन्य इत्यत्र—भावस्यास्तत्वकथनेन पूर्वं सत्त्वमायातीत्याशयेनाहुस्ते हीति । पूर्ववदिति । विकर्म चेन्न कुर्युरित्यर्थः । तथाबुद्धिरिति । बहुजन्मभिः प्रवृद्धं ज्ञानमित्यर्थः । **विकर्मेति** । **महता कष्टे**-

तथा न ते माधव तावकाः कचिद् भ्रश्यन्ति मार्गात् त्वयि बद्धसौहृदाः ॥
त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ ३३ ॥

श्रद्धया ब्रह्मात्मभावनां प्राप्तवन्तः । तदेव तेषां परं पदम् । य इति प्रसिद्धाः । अन्ये भगवद्रहिता भगवद्विचारेण यान् भगवानन्यान् मन्यते न त्वात्मीयान् । अरविन्दाक्ष । कमलनयनेतिसम्बोधनेनासुरपक्षपातात् तेष्वदर्शनं सूचितम् । न हि रात्रौ कमले विकासोस्ति येन रात्रिस्थैरामोदोनुभूयेत । अतस्तेन्य एव । पूर्ववासनयात्मानं विमुक्तमेव मन्यन्त इति विमुक्तमानिनो न तु विमुक्ताः । ज्ञानं शास्त्रोत्थं विषयत्वेनात्मानं गृह्णाति । अतस्तस्मान्न फलम् । विषयान्तरवत् तस्याप्यभिमानजनकत्वात् । अत एव त्वयि पूर्वस्थितो भावः साधनत्वेन परिग्रहादस्तोस्तं गतो यो भावस्तस्माद्धेतोर्न विशुद्धा बुद्धिर्येषाम् । अन्यथाहङ्कारादिसर्वदोषसम्बन्धे स्वान्तःकरणे दुष्टे जाते महान्तस्ते कथं न जानीयुर्वयं दुष्टा इति । तदा तं मार्गं परित्यज्य यत्नमपि कुर्युः । अतोविशुद्धबुद्धय एव जाताः । परमशुद्ध्या च स्वदोषाः स्फुरन्ति । ज्ञानस्य पूर्वावस्थैषा यत् स्वदोषस्फुरणम् । अतः कृच्छ्रेणापि परं पदं ब्रह्मभावमारुह्यानादृतयुष्मदङ्घ्रयः पतन्त्येव । जीवस्य प्रकृतेरपि परस्य प्राप्तावुच्चगतौ निरालम्बने मार्गे भगवच्चरणातिरिक्तमवलम्बनं न सम्भवति । यतो वियद् विष्णुपदमेव । भगवच्चरणावलम्बनेनैव पुरुषस्योर्ध्वगमनं शृङ्खलद्वीपे श्रीपादारोहणे शृङ्खलापरित्यागवत् । अस्य चरणस्य ग्रहणादिक्लेशपरित्यागाभावायाहानादृतेति । आदरणमात्रेणापि न पतन्ति । आदर एव वा चरणस्थितौ हेतुः ॥ ३२ ॥

नन्वेवं सति भक्तिमार्गानुसारेणापि भगवद्भजने विकर्मादिना कालान्तरे पुनर्बुद्धिनाशप्रसङ्गः । साधनत्वेनैव भक्तिमार्गस्यापि स्वीकारात् । अतस्तुल्यत्वात् किं मार्गान्तरदूषणेनेत्याशङ्क्य स्मार्तस्यापि भगवन्मार्गस्य फलमाह तथेति । हे माधव ते पूर्वं तद्वत् प्रवृत्ता अपि तावकाः सन्तः क्वचिदप्यारोहणावस्थायां भ्रश्यन्त्यपि न । पादोप्यधः प्रमादादपि न पतति । आरुह्यमाणमार्गात् स्वमार्गादपि न पतन्ति । मार्गस्यैव तथात्वात् । यथा वस्तुरक्षकाणां मध्ये सुगन्धरक्षकः सौरभ्यं प्राप्नोत्येव । लशुनादिरक्षकस्तद्विपरीतम् । यद्यपि स्वतन्त्रतया भगवान्न सेवितस्तथापि भगवानिति तस्य पातो न भवत्येव । माधवेतिसम्बोधनं रात्रावपि विलासेन तत्रत्यानां दर्शनार्थम् । तेन विकर्मतुल्यत्वेपि सेवापरत्वाद् भगवद्दर्शनं नान्येषामिति निरूपितमत एव तावकाः । अभ्रंशे हेतुस्त्वयि बद्धसौहृदा इति । सौहृदं स्नेहो रज्जुस्थानीयः । स स्वात्मानं जीवं भगवच्चरणे बध्नाति । अतो युक्त एव तेषामभ्रंशः । नन्वन्ये कालादयः कथं तान्न भ्रंशयन्ति भक्तिं वा न नाशयन्तीत्याशङ्क्याह त्वयाभिगुप्ता विचरन्तीति । त्वयाभितो बाह्याभ्यन्तरसर्वभावेन रक्ष्यमाणाः । बुद्ध्यादीनामपि नाशासम्भवादन्यप्रवेशासम्भवाच्च न भ्रश्यन्तीति युक्तम् । अत एव विचरन्ति । सर्वत्र विशेषेणानिन्दया सर्वेषु लोकेषु भ्रमन्ति । कालादिभयरहिता निर्भयाः । यदन्येषां त्यागस्थानं भयस्थानं वा तदेव तेषां परिभ्रमणस्थानमित्याह विनायकानीकपमूर्धस्विति । विनायका विघ्नकर्तारः । विघ्नशब्देन विघ्ना उच्यन्ते । तेषां नायका जनका एव भवन्ति । तेषामनीकं सेना । एकस्मिन्

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नेत्यादि । इदं कृच्छ्रपदस्य विवरणम् । असुरपक्षपातादिति । अन्यपदोक्तानां तेषां तथात्वात् । तस्मादिति । विषयत्वेनात्मज्ञानादित्यर्थः । साधनत्वेन परिग्रहादिति । भावनासाधनत्वेन परिग्रहात् । शृङ्खलद्वीप इत्यादि । पुराणान्तरादौ प्रसिद्धम् । परित्यागवदिति । सप्तम्यर्थे वतिः ॥ ३२ ॥

तथा न त इत्यत्र–विकर्मादिनेति । "यः कश्चिद् वैष्णवो लोके मिथ्याचारोप्यनाश्रमी"त्यादिवाक्येषु वैष्णवविशेषणतयोक्तेन विकर्मादिना । साधनत्वेनैवेति । त्वदीयतासाधनत्वेनैव । अतस्तुल्यत्वादिति । भगवद्भावे साधनत्वेन परिग्रहस्य तुल्यत्वात् । स्मार्तस्येति । मोक्षशेषभूतस्य । पूर्वं तद्वत् प्रवृत्ता इति । इदं मूलस्थतथापदस्य विवरणम् । तथाचैवमन्वयः । ये तथा पूर्वं तद्वत् प्रवृत्तास्तेपि तावकाः सन्तो न भ्रश्यन्तीति । पाद इत्यादि । इदं भ्रश्यन्त्यपि नेत्यस्य विवरणम् । एतस्यैव निष्कर्षमाहुरारुह्येत्यादि । यत् तु 'यथा पूर्वश्लोकोक्ताः पतन्ति तथा ते तावका न भ्रश्यन्ती'त्यन्वयं कश्चिदाशशङ्के तथा च "पातो भवति परं तथा न भवती"त्यर्थं चाह तन्मन्दम् । तइतिपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यदि हि तच्छब्दस्येदं बहुवचनं तदा तेन पूर्वश्लोकोक्ता एव परामर्षणीयाः । तेषां तु पात उक्त इति न भ्रश्यन्तीतिवाक्यस्यैव विरोधः । यदि च युष्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचनं तदा तेनैव भगवदीयतायाः प्राप्तत्वात् तावकपदस्य वैयर्थ्यम् । एवमन्यदपि तर्कितं दूषणीयमितिदिक् । तत्रत्यानामिति । रात्रौ भवानां भगवति विलासचिह्नानाम् । स्मार्तभक्तिमार्गे विद्यमानानां जीवानां वा दर्शनार्थमित्यर्थः । विकर्मतुल्यत्व इति । विषयासक्तिसद्भावेनेतरमार्गतौल्ये "प्यपि चेत् सुदुराचार" इतिवाक्यात् तथेत्यर्थः । अत्रायमाशयः । ये भक्ताः सेवां कुर्वन्तोपि न विषयासक्तिरहितास्तेषां विषयासक्तिनिवृत्त्यर्थं भगवान् स्वस्वरूपस्थितानि विलासचिह्नानि प्रदर्शयति । तदा चिह्नानामतिरमणीयत्वाद् भगवद्विलासे सर्वोत्कृष्टत्वज्ञानेन विषयेष्वतिहीनत्वबुद्धिरुत्पद्यते तदा विषयं त्यक्त्वा भगवत्येवासक्ता भवन्तीत्यर्थः । नन्वेवङ्करणे भगवतः किं प्रयोजनमत आहुरत एवेति । यतस्तावकाः । पूर्वमेव भगवदनुगृहीताः । तावकत्वाभावे त्वयैवं किमिति

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

विकर्म फलं यस्यास्तादृशी जातेतिशेषः । विकर्म सम्पादितवती तेन विमुक्तमानिनो जाता 'जीवा एव ब्रह्म स्वाश्रयैव मुक्ति'रितिमायावादिमतमवलम्बितवन्त इत्यर्थः । परपदारोहे पातोसम्भावित इत्यत आहुस्तदेवेति । ब्रह्मत्वेनात्मभावनमेव न तु भगवदाविर्भाव इत्येवकारः । इदमेवाग्रे विवृण्वन्ति ज्ञानं शास्त्रोत्थमिति । ब्रह्मात्मभावनारूपं 'तत्त्वम'स्यादिवाक्योत्थमित्यर्थः । विषयविषयिभावरहितं ज्ञानं त्वात्मनि भगवदाविर्भावे भवतीतिभावः । शृङ्खलापरित्यागवदिति । तत्र शृङ्खलापरित्यागे सति यथा पतन्ति तथैते पतन्तीति मूलव्याख्यानान्वयः । ग्रहणादीति । ग्रहणादिक्लेशः शृङ्खलाया इव परित्यागश्चैतदुभयाभावाय । अत्र क्लेशः परित्यागशङ्का च नास्तीत्यर्थः । विकर्मसहिता ज्ञानिनोस्मिञ्छ्लोके उक्ता दैत्याः । स्वयं तदस्वीकारेण तत्पक्षव्यतिरेक उक्तः ॥ ३२ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तथेत्यस्याभासे—भक्तास्तु तादृशा अपि न पतन्तीत्यग्रिमश्लोके निरूप्यत इत्याशयेन तदाभासमाहुर्नन्वेवमिति । तत्र प्रह्लादभरतौ दृष्टान्तत्वेन वक्ष्येते । पूर्वं सनकादिरूपस्य प्रह्लादस्य भगवद्द्वारि क्रोधेन विकर्मणा दैत्येषु जन्म जातं परं तत्रापि भजनमेव न त्वधःपातः । भरतस्यापि मृगसङ्गेन विकर्मणा जन्मान्तरं जातं परं ततो द्विजत्वप्राप्त्या मुक्तिरेव न त्वधःपातः । एतेना"त्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते पूर्वसंस्कारतस्तत्र

सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेय उपायनं वपुः ॥
वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥ ३४॥

विघ्नार्थे प्रवृत्ते तदशक्तौ तत्सहायार्थं बहवः समायान्ति। ते सर्वे स्वतन्त्रा नियामकाभावात् कार्यं न करिष्यन्तीत्याशङ्क्य तद्रक्षका अपि समायान्ति तेनीकपाः। तेपि बहवो भ्रंशयितुं समागताः। भगवदीयसुदर्शनादिभयादस्पृश्यैव निकटे तिष्ठन्ति। यथा प्रह्लादे। तेष्वेवारोहणार्थं भगवद्भक्ताः पादं प्रयच्छन्ति। तेषामधःपातनसामर्थ्याभावात् प्रतिष्ठाहेतव एव भवन्ति। यथा जडभरते मारणार्थमुद्यताः प्रतिष्ठाहेतव एव जाताः। तेषां मूर्धानः सर्वसामर्थ्यस्थानानि परमकाष्ठापन्नानि। एवं तेषां विचरणे हेतुः प्रभो इति। एतत्सामर्थ्यं त्वदीयमेव। अतस्ते समर्था अपि न द्विषन्ति। अतो भक्तिमार्गान्मार्गान्तरं साधनतः फलतश्च न समीचीनमित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

एवं स्मृतिमार्गेण भगवत्पक्षपातमुक्त्वा वैदिकमार्गेण पूर्ववदाह **सत्त्वमि**त्यादिचतुर्भिः। वेदो हि द्विविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गप्रतिपादकः। तादृशोपि पुनः प्रत्येकं द्वेधा भिन्नैरधिकारिभिर्द्विविधः। तत्र प्रवृत्तावर्थावबोधोध्ययनमनुष्ठानं चेति ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य चाधिकारेण सिद्धम्। तप आत्मनि च स्थितिरुत्तमाश्रमस्थयोर्निवृत्तौ क्रमेणैव सिद्धम्। एतद् वेदानुसारेणाश्रमचतुष्टये धर्मानुष्ठानं दैत्यांशानामपि तुल्यमिति भगवान् सत्त्वमूर्त्तिः स्वसत्त्वं प्रकटीकृत्य सात्त्विकानेव तत्तद्धर्मेषु प्रेरयति विपरीतांश्च निवर्तयति। अन्यथाश्रमस्थेष्वेव केचिदध्ययनादिकं यथाशास्त्रार्थं कुर्वन्ति केचिन्नेतिव्यवस्था न स्यात्। वैदिकाश्च सर्वे धर्माः परिपाल्यमाना एव जगति प्रवर्तन्ते।

अतः स्थितौ स्थित्यर्थं यदा भवान् विशुद्धं सत्त्वं सत्त्वगुणं श्रयते तदैव तेन सत्त्वगुणेन लोके प्रसृतेन व्याप्ता आश्रमस्थाः क्रमेण वेदाध्ययनं क्रियायोगः कर्मानुष्ठानं तपो वनवासादिः समाधिरात्मस्थितिश्चेतिचतुर्विधान् धर्मान् सम्यगनुतिष्ठन्ति। ततोपि तेन धर्मेण शुद्धान्तःकरणास्तवार्हणं समीहन्ते। शुद्धैरेव हि भगवत्सेवा कर्तुं शक्यत इति। ननु वेदेनैव कार्यसिद्धौ किं सत्त्वगुणेनेत्याशङ्क्याह शरीरिणामित्यादि। यदि फलदाता कोपि न स्यात् प्रथमप्रवृत्तं विसंवादिनं दृष्ट्वा कोपि न प्रवर्तेत। नन्वदृष्टादिद्वारा भूतसंस्कारद्वारा वा कार्यसिद्धौ किं सत्त्वमूर्त्त्येत्याशङ्क्याह शरीरिणामिति। ते हि शरीराभिमानिनो विद्यमानशरीराश्च। यदि प्रथमं शरीरभिन्नतयात्मानं जानीयुस्तदा कर्तृसमानाधिकरणमदृष्टमुत्पद्येतैव। देहान्तरे वा फले प्राप्ये भूतसंस्कारो भवेत्। उभयोश्चाभावात् फलदाता भगवानेवापेक्ष्यते। तदाह श्रेय उपायनम्। उप समीप आनीय समर्पणम्। यस्माद् वपुरिति। दैवगत्या फलसिद्धिज्ञानाभावाय। अस्तु वा फलसिद्धिः। तस्य धर्मस्य भगवद्भजने करणत्वं सहायत्वं वा चेन्न स्यात् तदा क्षयिष्ण्वेव फलमिति पूर्वदोषानिवृत्तिः। अतो वैदिके मार्गे सर्वधर्मप्रवर्तको भगवानिति देवानां पक्षपोषकः। जन इत्येकवचनं जात्यभिप्रायं दुर्लभत्वज्ञापनाय ॥ ३४ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी।

ते हि **शरीराभिमानिन** इत्यादि। वैदिकं कर्म यथोक्तमेव कृतमदृष्टजनकम्। ज्ञानमपि तत्राङ्गं 'य एवं वेदे'तिवाक्येभ्यः। तथा च तदभावात् तथेतिभावः। जडत्वादपि तथात्वं ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

क्रियेतेतिभावः। एवं च साधने दृढविश्वासे पूर्वोक्तं फलं भवतीत्यत्र निदर्शनमनेनोक्तं ज्ञेयम्। **अतो भक्तिमार्गा**दित्यादि। तथा चात्र स्तुत्या फलनिरूपकत्वं बोध्यम्। लौकिके प्रकारे प्रमाणादीनि चैत्वार्येपि भिन्नानि। स्मार्ते तु निरूपणप्रकारे प्रमेयकोटावेव साधनफलयोरन्तर्भाव इतिविशेषः। एतेषु चतुर्षु भगवत्स्तुतिस्तु स्फुटैव। कालस्तुतिस्त्ववतारस्तुतित्वाद् बोध्या ॥ ३३ ॥

सत्त्वं विशुद्धमित्यत्र—पूर्ववदाहेति। प्रमाणप्रमेयसाधनफलभेदेन भगवत्पक्षपातमाहेत्यर्थः। प्रमाणेन पक्षपातमुपपादयन्ति **वेदो ही**त्यादि न **स्यादि**त्यन्तम्। **द्वेधा भिन्नै**रिति। पूर्वाश्रमद्वयमेकस्यां कोटावुत्तराश्रमद्वयं चेतरस्यामित्येवं **द्वेधाभिन्नैः**। एतदेव विवृण्वन्ति **तत्रे**त्यादि। तथा च सत्त्वमूर्तेः स्वसत्त्वप्रकटनमेव प्रमाणमतः पक्षपात इत्यर्थः। श्लोकं व्याकुर्वन्ति

वैदिका इत्यादि। **स्थित्यर्थ**मिति। वैदिकधर्मस्थित्यर्थम्। सिद्धमाहुः **शुद्धै**रित्यादि। तथा च भगवत्सत्त्वेन चतुर्विधधर्मप्रमित्या भगवत्सेवाप्रमित्या च **शुद्धै**स्तथेत्यर्थः। **कार्यसिद्धा**विति। धर्मप्रमित्यादिसिद्धौ। **कोपी**ति। वेदातिरिक्तश्चेतनो नियामकः। तथा च दृष्टविसंवादेपि केचिद् वेदमार्गे प्रवर्तन्तेन्ये च न प्रवर्तन्त इतिदर्शनान्न वेदेन कार्यसिद्धिः किन्तु श्रेयोजनकः सत्त्वोपाधिर्वैदिकपदार्थक्रियाप्रमितिजननायावश्यक इत्यर्थः। एतदाक्षिपन्ति **नन्वि**त्यादि। समादधते **ते ही**त्यादि। अत्र समाधिष्टिप्पण्यां **वैदिकं कर्मे**त्यादिना निष्कृष्टो बोध्यः। **तदभावात् तथे**ति। वेदान्तोक्तकर्तृस्वरूपज्ञानाभावने यथोक्तत्वाभावान्नादृष्टजननं कर्मप्रकारज्ञानाभावाच्च **न भूतसंस्कार** इत्यर्थः। **जडत्वा**दिति। शरीराभिमानेन जडत्वाच्चेतनधर्मस्यादृष्टस्य तत्र नोत्पत्तिरित्यर्थः। **सुबोधिन्यामपेक्ष्यत** इति। तादृशां फलदानार्थमपेक्ष्यते। **अस्तु** चेति। यथाकथञ्चित् कर्तृस्वरूपज्ञानात् कर्मप्रकारज्ञानाच्च**ास्तु वा**। अस्मिन् पद्ये मैत्रायणीयोपनिषदुक्तो गुणान्तरसारभूतः सत्वगुणो वेदे प्रमाणमिति तदेतद्देवानां सात्त्विकत्वात् तत्पक्षपातार्थं भगवताधिष्ठीयते तदा दैवानां वैदिकधर्मेषु भगवत्सेवाकरणतायास्तत्सहायतायाश्च प्रमितिर्भवतीत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

भजन् मुच्येत जन्मभि"रितिसिद्धान्तः समर्थितः। अन्ते **सर्वसामर्थ्ये**ति। यत्र तेषां विघ्नानां परमं सामर्थ्यं प्रभवति तादृशानि निषिद्धदेशरूपाणीत्यर्थः। भक्तास्तादृशस्थानेपि गतास्तत्कृतभयरहिताः। दैत्यानामभगवदीयत्वाद् भ्रंश एवेति तद्व्यतिरेकः। एवमग्रेपि सर्वत्र ज्ञेयम्। **अत** इति। सामर्थ्यस्य त्वदीयत्वादेतानपि त्वत्स्रष्टान् ज्ञात्वा न द्विषन्तीत्यर्थः। सामर्थ्यस्य स्वकीयत्वे स्वातन्त्र्याद् द्वेषं न कुर्युरितिभावः ॥ ३३ ॥

सत्त्वं विशुद्धमित्यत्र—सम्यगनुतिष्ठन्तीति। येन सत्त्वाश्रयणेन हेतुना वेदादिभिः करणैस्तवार्हणं समीहत इत्युक्ते वेदादीनां दृष्टद्वारकं भजनकरणत्वं न सम्भवतीति पूर्वं तदनुष्ठानं ततश्चित्तशुद्ध्या भजनमित्यदृष्टद्वारा करणत्वम्। तथा चैतावदर्थोपत्त्या लब्धमिति ज्ञेयम्। **यद्री**ति।

नियामकाभावे क्वचिद् विसंवादोपि भवेदितिभावः। नन्वदृष्टं भूतसंस्कारो वा नियामकोस्त्वित्याहुर्**नन्वदृष्टादी**ति। धूमादिमार्गेदृष्टद्वारा फलसिद्धिरर्चिरादिमार्गे भूतसंस्कारद्वारेतिविभागः। **कर्त्रि**ति। फलदाने कर्तृभूतमदृष्टं समानाधिकरणम्। कर्मण इतिशेषः। कर्मानुरूपमदृष्टं कर्तरि फलदायकमुत्पद्येतेत्यर्थः। तथा च ज्ञानाभावेन कर्मणो निरङ्गत्वान्नादृष्टोत्पत्तिर्न वा भूतसंस्कार इतिसमाधानम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वं न चेद् धातरिदं निजं भवेद् विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् ॥
गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ॥ ३५ ॥

ननु ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्यापि श्रेयोदानार्थमात्मविवेकस्याजातत्वात् सत्त्वाश्रयणं भवतु नाम ज्ञानस्य तु सिद्धफलदातृत्वादसिद्धफलेपि साक्षादेव फलजननसम्भवात् तज्ज्ञाने तत्साधने तपसि वा भगवतः सत्त्ववपुर्नापेक्ष्यत इत्याशङ्क्याह **सत्त्वं न चेदि**ति । इदं शुद्धसत्त्वं सर्वरक्षकं सर्वकर्मफलदातृ चेन्न भवेद् **विज्ञानमपि न** भवेत् । "सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञान"मिति सत्त्वाभावे ज्ञानं न स्यात् । न च शास्त्र-सिद्धेन सत्त्वगुणेन ज्ञानमुपस्थापयितुं शक्यते । परकीयत्वात् । यस्मिन् क्षणे शास्त्रानु-सन्धानं तदर्थानुष्ठानं वा तदैव तत्सत्त्वमाविर्भवति । तद्धर्मत्वात् । **इदं तु निजम्** । न च तैरपि स्वमूलकारणभूतं सत्त्वगुणमुत्पादयितुं शक्यते तेषां कर्तृत्वाभावादिति ज्ञापयति हे **धातरि**ति । **विज्ञानमनुभवः** । स च सत्त्वैकरूपेन्तःकरणे भवति । यथा यथा च विशुध्यते तथा तथाकामहतो भवतीति शुद्धसत्त्वाविर्भाव एव विज्ञानं युक्तं यथो-त्पन्ने जगत्यन्ने सत्यां क्षुध्यन्नसम्पादनं सुकरं न तु क्षुदनन्तरं तत्सम्पादनं शक्यम् । अतो भगवता सत्त्व आविर्भाविते तत्कृपया भगवता सह सत्त्वमपि हृदये समागच्छेद-त्वन्यथा । निषिध्यमानं शास्त्रीयं भविष्यतीत्याशङ्क्य विशिनष्ट्यज्ञानभिदापमार्जन-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सत्त्वं न चेदित्यत्र—पूर्वोक्तं पक्षपातमेकदेशेनाक्षिपन्ति **नन्वि**त्यादि । **भवतु नामे**ति । तदुभयोपकारकं **भवतु नाम** । **सिद्धफलदातृत्वा**दिति । सिद्धस्य परमानन्दरूपस्य मोक्षाख्य-फलस्य **दातृत्वात्** । **असिद्धफलेपी**ति । न सिद्धं वृत्तिविचारगम्यरूपं फलं यस्य तादृशे **तपस्यपि साक्षादेव** द्वारान्तरमन्तरेणैव ज्ञानाख्यफलजनन**सम्भवात्** तथा । **तज्ज्ञान** इति । वेदोक्ते ज्ञाने । अत्र मूलश्लोके **चेदि**ति नैकं पदं किन्तु चोप्यर्थे । इद्वधारणे । तथा चैवं **योजना** । **इ**दित्यवधारणे । हे **धातरिदं निजं सत्त्वं** यदि न **भवेदज्ञानभिदापमार्जनं विज्ञानं** च न **भवेदि**ति बोध्या । तदेतद् व्याकुर्वन्तीदमित्यादिना । **चेदि**तिपदं तु तर्कत्वादर्थादध्याहृतं बोध्यम् । ननु सत्त्वमात्रस्यैवापेक्षा चेच्छास्त्रीयसत्त्वेन निर्वाहान्न मन्मधिष्ठानापेक्षेत्यत आहुर्**न च शास्त्रे**त्यादि । **ज्ञान**मिति । साक्षात्काररूपं ज्ञानम् । **तद्धर्मत्वा**दिति । शास्त्रधर्मत्वात् शास्त्रधेयत्वात् । **तैरि**ति । **शास्त्रैः** । **विज्ञान**शब्द उपासने प्रसिद्ध इति तद् व्यावर्तयितुं व्याकुर्वन्ति **विज्ञानमनुभव** इति । अयमहमित्यभेदेनानुभवः । **यथा यथे**त्यादि । आनन्दमीमांसायां प्रत्यानन्दं "श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये"

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सत्त्वं न चेदित्यत्र—आभास **आत्मविवेकस्ये**ति । अनयोर्द्वयोरेतदभावादसिद्धं स्वर्गादिरूपमेव फलं भविष्यतीतिभावः । **असिद्धे**ति । पराश्रयमुक्तिपक्षेपीत्यर्थः । **तपसि वे**ति । ज्ञाने तपसि वा सति । फलदानार्थं सत्त्वापेक्षा नास्तीत्यर्थः । तथापि ज्ञानार्थमेव सत्त्वापेक्षेतिसमाधानं भविष्यति । व्याख्याने निजपदव्यावर्त्यमाहुर्**न च शास्त्रे**ति । **धातरि**त्यस्याभासमाहुर्**न च तैरपी**ति । शास्त्रैरपि । स्वस्य **मूलकारणभूतं** शास्त्रोत्थानि सत्त्वानि गुणा अंशा यस्यैतादृशं **निजं** वपुः सत्त्वमुपासक-हृदय **उत्पादयितुं शक्यत** इत्यर्थः । शुद्धसत्त्वोद्रेक **ऋषिभिः** शास्त्रप्रकटनात् सत्त्वस्य शास्त्रमूल-त्वम् । **तेषा**मिति । शास्त्राणां भगवदीयसत्त्वोत्पादकत्वाभावाद् यतो धाता निजसत्त्वोत्पादकस्त्व-तत्यर्थः । सत्त्वस्य विज्ञानहेतुत्वं व्युत्पादयन्ति **विज्ञान**मिति । प्रकारान्तरेणाप्याहुर्**यथा यथे**ति ।

मिति । अज्ञाननाशकं विज्ञानमात्मानुभवः । भेदनाशकं तु भगवद्विज्ञानम् । उभयोः साक्षात्कारे देहाद्यध्यासनिवृत्तिः शुद्धाद्वैतं च स्फुरति । तच्च ज्ञानं न विषयविषयि-भावेन । तादृशस्य पुरुषार्थसाधकत्वं पूर्वमुक्तम् । आविर्भावस्तु भगवतः स्वरूपस्य वा शुद्धसत्त्वव्यतिरेकेण न सम्भवति । यदि ज्ञाने सत्त्वापेक्षा सुतरां तपसि तदपेक्षेति न तत् पृथङ् निरूपितम् । न चेद् भवेदिति । इत्पदव्यतिरिक्तं सर्वमावर्तते । "अर्थवशात् पदानां व्यवस्था" । 'अज्ञानभिद् विज्ञानं मार्जनमापे'ति न व्याख्यानम् । नन्वस्य सत्त्वस्य स्वतो ज्ञानरूपत्वाभावात् साधन उपयोगः । यद्यन्यथैव भगवदाविर्भावो भवेदात्मनो वा तदा किं सत्त्वेन ? तत्रेन्द्रियाणां प्रकाशो लोकदृष्टः स्वकारणप्रकाशमाक्षिपति । तत्र प्रवर्तकस्य

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

उभयोः साक्षात्कार इत्यादि । आत्मसाक्षात्कारस्य फलमध्यासनिवृत्तिः । द्वितीयस्याद्वैत-स्फूर्तिः । वैदिकमार्गे हि प्रमेयं "स हैतावानास"इतिश्रुतेर्ब्रह्मात्मकम् । अतस्तत्त्वेन स्फूर्तिः फलमितिभावः । **इत्पदव्यतिरिक्त**मिति । न **चेदि**त्यत्र यदित्पदं तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । **'अज्ञानभिद् विज्ञानं मार्जनमापेति न व्याख्यान**'मिति । क्रियापदस्य समानलकारेणैवान्वयनियमान्मार्जनमाष्टुया-दिति भवेत् । स्वोक्ताशङ्काया अनिवृत्तेश्च स्वव्याख्यातशास्त्रार्थाप्राप्तेश्चेतिभावः ॥ ३५ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तिविशेषणादितिभावः । **निषिध्यमान**मिति । **न भवेदि**त्यनेन निषिध्यमानम् । **उभयोरि**ति । आत्मनो भगवतश्चेत्यर्थः । तदेतद् **टिप्पण्यां** व्याकुर्वन्त्यात्मेत्यादि । **सुबोधिन्यां पूर्व**मिति । "येन्येरविन्दाक्षे"त्यस्य व्याख्याने । श्लोकयोजनां स्फुटीकुर्वन्ति **न चे**त्यादि । तदेतद् टिप्पण्यां व्याकुर्वन्तीत्पदेत्यादि । **सुबोधिन्यां** ननु पदावर्तनापेक्षया व्याख्यानान्तरस्य ज्यायस्त्वाच्छ्रीधरोक्त-मादरणीयमित्यत आहुरज्ञानेत्यादि । तद्व्याख्यानानादरे टिप्पण्यां हेतुमाहुः **क्रियापदस्ये**त्यादि । **स्वोक्ताशङ्के**त्यादि । श्रीधरेण हि 'मोक्षस्य तु ज्ञानैकसाध्यत्वात् किं भक्त्ये'त्याशङ्कावतारिका-यामुपक्षिप्ता । सा तदा निवर्तते यदा मोक्षस्य ज्ञानस्य वा भक्त्येकसाध्यता व्याख्यायते । तत् तु न व्याख्यातमिति तदनिवृत्तिः । स्वव्याख्यातशास्त्रार्थो भक्तानां मोक्षप्राप्तिरूपस्तस्याप्यनेनाप्राप्तिरित्यतः श्रीधरीयं द्वितीयव्याख्यानमयुक्तमित्यर्थः । **सुबोधिन्या**मुत्तरार्धमवतारयन्ति **नन्वि**त्यादि । **स्वत** इति । प्राकृतगुणतया । **साधन** इति । आविर्भावसाधने । केन प्रकारान्तरेणाविर्भाव इत्यपेक्षायां तं प्रकारमाहुस्**तत्रे**त्यादि । **कारणप्रकाशमाक्षिपती**ति । **कारणं** प्रवर्तकः स चेदर्थः **प्रकाश**युक्तो न स्यात् तस्मिन्नर्थे इन्द्रियं न प्रेरयेदतः प्रेरणादाक्षिपति । **तत्र** आक्षेपे । एवमाविर्भावोपपादनेन

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इति शुद्धसत्त्वेति । इति हेतुद्वयादित्यर्थः । **निषिध्यमान**मिति । 'न भवेदि'ति निषेधविषयीभूतं विज्ञानमित्यर्थः । उत्तरार्धं व्याचिख्यासवो **विज्ञानस्वरूपं** विविच्य सत्त्वस्य तद्धेतुत्वं साधयन्ति **तच्चे**ति । आविर्भूतस्य भगवतो जीवस्य चात्मत्वेनानुभवो **विज्ञान**मितिभावः । **स्वरूपस्य वे**ति । जीवतात्त्विकरूपस्येत्यर्थः । उत्तरार्धस्याभासमाहुर्**नन्वस्ये**ति । **साधन** इति । विज्ञानहेतुभूताविर्भाव-साधनार्थमित्यर्थः । **यद्यन्यथैवे**ति । **अन्यथा** । सत्त्वं विनापीत्यर्थः । अर्थापत्त्याविर्भावः सिद्ध एव चेद् भवेत् तदा तत्साधनार्थं का सत्त्वापेक्षेत्यर्थः । **भवेत्** सिद्ध इतिशेषः । **तत्रे**ति । आविर्भावहेतुगवेषणाया-मित्यर्थः । **इन्द्रियाणा**मिति । लोकैर्दृष्टोनुभूयमान **इन्द्रियाणां प्रकाशो** रूपादिग्रहणं स्वस्मिन्

१. अर्थप्रकाशेत्यपिपाठः ।

भगवतोभिमानिनो जीवस्य च प्रकाशोवश्यम्भावी । अतस्तदनुसन्धानेनैव तद्व्यवधायकमलनिवृत्तौ तदुभयोः प्रकाशो भविष्यतीति व्यर्थं सत्त्वमिति चेत् तत्राह । **गुणप्रकाशैरनुमीयते भवानिति** । गुणानामिन्द्रियविषयादीनां प्रकाशैर्ज्ञानैः प्रेरकोभिमानी चानुमीयतेस्तीति । स ह्यनाविर्भूत एव तथा करोति । आविर्भावस्तु केन कर्तव्यो भवेत् ? **न च स्वरूपसत्त्वं कार्यकारणं वा प्रकृते प्रयोजकम्** । आविर्भावस्तु सत्त्वाधीन इति पूर्वमवोचाम । न च प्रकाशोपि कार्यव्यतिरेकेण न सम्भवति । अन्यथा गुणप्रकाशो न भवेदिति वक्तव्यम् । यस्य सम्बन्धी वा गुणः प्रकाशते येन वा गुणः प्रकाशते । न तु सम्बन्धिनः करणस्य वा प्रकाशमपेक्षते । अतः प्रकाशार्थमवश्यं सत्त्वगुणोपेक्षितः॥३५॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स्वरूपसत्त्ववैयर्थ्ये शङ्किते तत्सार्थक्यमुपपादयितुं मूलं व्याकुर्वन्ति **गुणानामित्यादि** । तथा 'चेन्द्रियप्रेरकाभिमानी च तत्तदर्थप्रकाशवान् तत्रतत्रेन्द्रियप्रेरकत्वात् यन्नैवं तन्नैव'मित्यनुमानेनेन्द्रियप्रवर्तकस्य प्रकाशेनुमितेपि तेन तत्सत्तामात्रं सिध्यति न तु तत्स्वरूपं प्रकाशते । यदि तत् प्रकाशेत तदायं भगवानयमहमित्येवं ज्ञानं स्यात् तत् तु न जायते । तत्र हेतुः **स हीत्यादि** । ननु स्वरूपसत्तादिनैव स्वत एवाविर्भावोस्त्विति चेत् तत्राहुर्न **चेत्यादि** । **स्वरूपसत्त्वमिति** । स्वरूपसत्ता । **प्रकृत इति** । पूर्वोक्तप्रकारकपरोक्षानुभवे । **पूर्वमिति** । पूर्वार्धव्याख्याने । इदमाक्षिपन्ति **न च प्रकाशोपीत्यादि** । **प्रकाशो** भगवत्प्रकाशः । **कार्यस्य** गुणप्रकाशस्य **व्यतिरेकेण** गुणप्रकाशमपहायेतियावत् । तथा **न सम्भवति** न वक्तुं शक्यते । तत्र युक्तिरन्य**थेत्यादि** । तथा च यथा प्रकाशविशिष्ट एव सूर्यो वस्तुप्रकाशरूपं कार्यं करोति न सूर्यसत्तामात्रं सर्वग्रासादौ कार्यादर्शनादेवमत्र गुणप्रकाशैरपि प्रेरकाभिमानिनोः प्रकाशविशिष्टसत्तैवानुमेया न तु सत्तामात्रम् । 'जीवात्मनो भगवतश्च प्रकाशः कार्यकालेप्यस्ति प्रकाशत्वात् सूर्यादिप्रकाश'वदितिप्रयोगात् । तथा च भगवत आत्मनो वा प्रकाशार्थं न सत्त्ववपुषोपेक्षेतिपूर्वपक्षहृदयम् । समादधते **यस्येत्यादि** । तथा चैवमनुमानेपि गुणात्मकप्रकाशस्यैवानुमितिर्न तु स्वरूपस्य तत्प्रकाशकस्य चाप्रकाशादितिभावः । सिद्धमाहुरत इत्यादि । यतो गुणप्रकाशरूपेण कार्येण प्रकाशविशिष्टस्य सत्तैवानुमिता भवति न तु स्वरूपस्य प्रकाशोनुभवात्मकोतो भगवतो जीवस्य च स्वरूपप्रकाशार्थमवश्यं भगवद्रूपः सत्त्वगुणोपेक्षितः । तेन विना उत्तमाश्रमिणोरपि हृदि स्वरूपप्रकाशो न स्यात् । तस्मादाश्रमचतुष्टयेपि भगवत्स्वरूपात्मकस्य सत्त्वगुणस्यापेक्षेत्यर्थः । एवं चात्र जीवस्वरूपप्रकाशः **शुद्धाद्वैतप्रकाशश्च** वैदिके वर्त्मनि प्रमेयमित्युक्तम् ॥ ३५ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रवर्तकत्वाभिमानित्वाभ्यां हेतुभूतयोरन्तर्यामिजीवयोः **प्रकाशमाविर्भावमाक्षिपत्यर्थापत्त्या** बोधयतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुस्तत्रेति । इन्द्रियाणां रूपादिग्रहणे प्रवर्तको भगवानभिमानी च जीवोत उभयोः प्रकाश आविर्भाव आवश्यकः । **भावः** सत्ता । तद्वान् **भावी** । भवतीत्यर्थः । **अत इति** । उभयोर्निर्धारादित्यर्थः । **तदनुसन्धानेनेति** । उभयोरनुचिन्तनेन तदुभयोरात्मत्वेन ज्ञाने व्यवधायकस्य प्रतिबन्धस्य मलस्य देहात्मज्ञानस्य निवृत्तौ सत्यामुभयोः प्रकाश आत्मत्वेनानुभवो भविष्यतीत्यर्थः । मूले **गुणपदेनेन्द्रियाणि विषयाश्चेति** व्याख्यातम् । तत्रेन्द्रियाणि रूपादिज्ञानजनकानि तादृशज्ञानस्य रूपादिकं तु विषय इत्यर्थः । इन्द्रियाणां जनकतासम्बन्धो विषयाणां तु विषयतासम्बन्ध इतिविभागः । **इन्द्रियजन्यं विषयविषयकं** ज्ञानमिति । अत्र तदंशत्वाज्जीवोपि **भगवत्पदेनोच्यत** इत्याशयेनाहुः **प्रेरकोभिमानी चेति** । **तथा करोतीति** । इन्द्रियाणां विषयग्रहणं सम्पादयतीत्यर्थः । **केन कर्तव्य इति** ? न केनापि कर्तुं शक्यो भवेदित्यर्थः । **प्रकृत इति** । विज्ञानसम्पादन इत्यर्थः । **प्रयोजकमिति** । हेतुरित्यर्थः । कैमुत्येन भगवदाविर्भावकथनार्थं चतुर्थश्चरण इत्याशयेन तस्यार्थमाहुर्न **चेति** । **कारणं** गन्धादयः । **कार्यं** पृथिव्यादयः । तथा च पृथिव्यादिव्यतिरेकेण केवलगन्धादीनां **प्रकाशो** ज्ञानमपिशब्दात् स्थितिश्च **न सम्भवत्यतः** पृथिव्यादिप्रकाशो मन्तव्य इतिभावः । अन्यदप्याहुरन्य**थेति** । करणाभावे **गुणप्रकाशो न भवेत्** । सम्भावनायां लिङ् । न सम्भवतीत्यर्थः । अतः करणप्रकाशोपि मन्तव्यः[2] । तथा च प्रकाशहेतूनां प्रकाशस्यावश्यकत्वात् प्रेरकाभिमानिनोरपि प्रकाशो मन्तव्य इतिभावः । इदं द्वयमपि **न च वक्तव्यमि**त्यर्थः । **गुणो** रूपादिर्यस्य पृथिव्यादेः **सम्बन्धी प्रकाशते** तस्य **सम्बन्धिनः** पृथिव्यादेः **प्रकाशं** येन च **करणेन** चक्षुरादिना प्रकाशते तस्य चक्षुरादेः **प्रकाशं** च स्वप्रकाशे[3] न त्वपेक्षते । तथा च संलग्नयोः सम्बन्धिकरणयोरेव चेत् प्रकाशं नापेक्षते तर्हि गुणप्रकाशो भगवत्प्रकाशं कथं साधयेदितिभावः । ग्रहणं रूपादीनामेव । इन्द्रियाणां विषयग्राहकत्वात् । आश्रयस्तु रूपादिग्रहणे गृहीत एव भवति न तु तस्य भिन्नतया ग्रहणम् । अतो न कार्यकारणभाव इत्याशयः । भवानस्तीति भवतः सत्तामात्रं **गुणप्रकाशैरनुमीयते** न तु तैर्भवतः प्रकाशोनुमीयते । किं बहुना ? यत्प्रकाशैर्भवाननुमीयते स गुणो यत्सम्बन्धी यत्करणकप्रकाशश्च स सम्बन्धी तत्करणं चाप्यस्तीति तत्सत्तामात्रमनुमीयते न तु तत्प्रकाशोनुमीयत इति मूलेन्वयः । **प्रमाणप्रमेये** इति । स्मृतिषु योग इव वेदे प्रमाजनकत्वात् सत्त्वं प्रमाणम् । "इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सत्त्वयोगान्न चान्यथे"त्यत्र तथाव्यवस्थापनात् । तत् सत्त्वं पूर्वश्लोके निरूपितं तेन साध्यः प्रमाविषयीभूत आविर्भावोत्र श्लोके निरूपित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

न नामरूपे गुणकर्मजन्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ॥
मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ॥३६॥

एवं प्रमाणप्रमेये वैदिकप्रकारेण भगवद्रूपेण भगवद्रूपे विचारिते । साधनं विचारयति **न नामरूपे इति** । वैदिकमार्गानुसारेण साधनं भगवान् सर्वपुरुषार्थेषु । स च गुणातीत एव । वेदे गुणाभावात् । फलदानार्थं परं भगवान् देवपक्षपातार्थं तथा कृतवान् । अतः सगुणः साधनमितिपक्षं निराकरोति **न नामरूपे इति** । ते **नामरूपे गुणकर्मजन्मभिर्न निरूपितव्ये** । **साक्षी** भगवान् सर्वकर्मफलदाता कर्माध्यक्षः । स एव साधन-

---

न नामरूपे इत्यत्र–वेदे **गुणाभावादिति** । तत्र सृष्ट्यादिनिरूपणस्थलेनादित्वेन गुणानामनुक्तत्वेन तथात्वात् । क्वचिज्जन्यत्वेनोक्तत्वेपि भगवतः पूर्वं निर्गुणत्वादिति । **तथा कृतवानिति** । सत्त्वगुणाश्रयं कृतवान् । इदमेव द्वितीयस्कन्धे "स वाच्यवाचकतये"तिश्लोके 'यतो वस्तुतोकर्मकः सर्वकर्मरहितः सर्वेषां नियामकश्चैतादृशोपि सर्वानुत्पादयितुं त्रिगुणात्मकमव्यक्तं च रूपं करोती'ति विवृतम् । अनिरूपणे हेतुः **साक्षीत्यादि** । **कर्माध्यक्ष इति** । "कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता

---

१ °श्चेतिपाठः साधिष्ठः परं न दृश्यते क्वचिदपि । २ न मन्तव्य इति पाठोपि । ३ तत्प्र° इति पाठोपि ।

श्रृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन् नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते ।
क्रियासु युष्मच्चरणारविन्दयोराविष्टचित्तो न भवाय कल्पते ॥ ३७ ॥

म्। गुणैः कृत्वा यानि कर्माणि जन्मानि च तानि तव न सन्त्येव किन्तु क्रियाशक्त्यैव सद्रूपया धर्मरूपेण प्रकटस्य तवाविर्भावः कर्माणि। आनन्दरूपेण प्रकटस्य च जन्मानि। तैरेव च नामरूपे। अन्यथा प्राकृतत्वे सति न कोपि पुरुषार्थः सिध्येत्। भवतु वा भगवतः कल्पान्तरे तथाभूते अपि न तु शास्त्रे साधनत्वेन निरूपितव्ये। तदा तस्य फलदातृत्वं न स्यात्। कर्माध्यक्षत्वाभावात्। किञ्च सगुणं चेन् मनसा वचसा च व्याप्यं भवति। ततो मानसिकं वाचनिकमेव फलं प्रयच्छेद् न त्वात्मरूपं भगवद्रूपं वा। भगवांश्च मनोवचोभ्यामनुमेयमेव तर्क्यमेव वर्त्म यस्य तादृशः। न तु प्रत्यक्षविषयः। "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भू"रित्यादिश्रुतिवाक्यैः। तर्हि नामरूपाण्येव न सन्तीति चेत् तत्राहुर्देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हीति। हे देव सर्वपूज्य। क्रियायां श्रौत्यां तान्त्रिक्यां च नामरूपे प्रतियन्ति। "विष्णोर्नु कं" "तदस्य प्रियम्" "इदं विष्णुः" "प्र तद् विष्णुः" षडक्षरादिरामादिमन्त्राश्च। "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद् वषट्करिष्य"न्निति श्रुतेर्ध्यानादिविधानाच्च। नामरूपाभावे ध्यानं मन्त्रश्च न भवेताम्। इमामेवोपपत्तिमाह हिशब्दः। अत एव तदन्यथानुपपत्त्या प्रतियन्ति। यतः प्रतियन्त्यतः प्राकृतत्वाभावाद् दिव्यान्येव तान्यानन्दमयानीत्यध्यवसीयन्ते। एवं सर्वाण्येव रूपाणि नामान्यानन्दमयानीति तानि सर्वपुरुषार्थसाधकानि निरूपितानि ॥ ३६ ॥

तैः फलमाह श्रृण्वन् गृणन्निति। साङ्गानि कर्माणि वैदिकान्यवश्यं फलदातृणि।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः।

केवलो निर्गुण"श्चेतिश्रुतेः। आनन्दरूपेण प्रकटस्य च जन्मानीति। एतदेव ब्रह्माण्डपुराणेप्युक्तं "स्त्रीपुंमलानुषङ्गात्मा देहो नास्य विजायते किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखनित्यां स्वकां तनुं प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरे"ति। एवमेव "यज्ञो वै विष्णु"रितिश्रुतेः कर्माण्यपि ज्ञातव्यानि। ब्रह्मसूत्रभाष्येपि "ज्ञापनार्थं प्रमाणानि सन्निकर्षादिमार्गतः सर्वथाविषयेवाच्येन्यवहार्ये कुतः प्रमे"त्याशङ्क्येक्षत्यधिकरणे चतुःसूत्र इदमेव प्रतिपादितं "स आत्मानꣳस्वयमकुरुते"त्यादिश्रुत्या चेति बोध्यम्। शास्त्रयोनित्वव्याख्यानेपि "मतान्तरवज्जन्मादीनां न विकारत्वं किन्त्वाविर्भावतिरोभावावेव तथोत्तरत्र वक्ष्यते तदनन्यत्वाधिकरण"इत्युक्तम्। तस्मिन्नधिकरणे च "सत्त्वाच्चावरस्ये"तिसूत्रे 'प्रपञ्चस्य सत्त्वात् त्रैकालिकत्वाद् ब्रह्मत्वं "सदेव सौम्येदमग्र आसीद्" "यदिदं किञ्च तत् सत्यमित्याचक्षत" इतिश्रुते'रित्युक्तमत्र प्रपञ्चस्यापि यत्राविर्भावतिरोभावौ तत्र पुरुषोत्तमनामरूपयोस्तथात्वे किं वक्तव्यमिति सिध्यति। इमामिति। श्रुतार्थापत्तिरूपाम् ॥ ३६ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

श्रृण्वन्नित्यत्र–तथैवेति। रूपध्यानप्रकारेणैवेत्यर्थः। मङ्गलरूपस्य तवेतिसमभिव्याहारेण

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या।

श्रृण्वन् गृणन्नित्यत्र—स्मरणेनेति।

---

१ मानसं वाच° मानसवाच° इत्यपि पाठौ।

"यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युत"मितिस्मृतेः। सम्पूर्णं चेज्जातं फलं जनयेदेव। तच्च फलं मोक्ष एवेति स्वर्गपदविचारे निबन्धे निरूपितम्। तदेवात्राप्याह। ते नामानि श्रृण्वन्। परैरुच्चारितानि रूपाणि च कीर्त्यमानानि ये श्रृण्वन्ति तदनु गृणन्ति। उभयविधान्यपि श्रोतरि सति। अन्यदा स्मरन्ति। तदपि स्मरणं ध्यानरूपमिति संस्मरणमुक्तम्। चकारात् स्मारयन्नुपदेशादिदानेन श्रावयन् वादयन्नपि [१]चिन्तयन् योगाङ्गध्यानत्वेन। तथैव चित्तनिरोधेन नामावृत्तिर्नाम ध्यानम्। अप्रयत्नश्चित्तव्यापारः स्मरणं सप्रयत्नश्चित्तव्यापारश्चिन्तनमितिविशेषः। तदेव रूपपरिकल्पने ध्यानमित्युच्यते। चकाराद् भगवत्सम्बन्धिनामप्यन्येषां श्रवणादिकं फलसाधकमित्युक्तम्। मङ्गलानीति तत्र प्रतिबन्धाभावो निरूपितः। अन्यथा तस्याप्यसिद्धाविच्छायामपि सत्यां कार्यं न स्यात् तदर्थमन्यच्च कर्तव्यमापद्येत। त इति मङ्गलरूपस्य तव। उत्तरत्र वा सम्बन्धः। क्रियासु यज्ञादिषु भगवत्सेवारूपासु वा लौकिकक्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयोराविष्टचित्तः स सर्वथा भवाय संसाराय न कल्पते न समर्थो भवति।

स्मरणेन क्रियाः पूर्णाश्चित्तावेशश्च तत्र हि।
ज्ञानक्रिये यदा विष्णुस्तदा मोक्षो न संशयः ॥ १ ॥

सदोष एव हि संसारे कल्पते। एवं कृते सर्वदोषनिवृत्तौ संसारासामर्थ्यं युक्तमेव॥३७॥

---

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः।

प्राप्तमिदम्। अत्रोक्तं मोक्षं व्युत्पादयन्ति स्मरणेनेति। इदमुपलक्षणम्। श्रवणादिचतुर्भिरपि क्रियाः पूर्णाः साङ्गा भवन्ति। "यस्य स्मृत्ये"तिवाक्यात्। क्रियारूपो भगवानाविर्भवतीत्यर्थः। तेनैव तत्र चित्तावेशश्च भवति। क्रियया चित्तशुद्धौ भगवदावेशो युक्त इति हिशब्दः। चरणाविष्टचेतस्त्वे ज्ञानशक्तिरूपो भगवानाविर्भवतीत्यर्थः। एवं ज्ञानक्रिये यदा विष्णुरूपे जाते तदा मोक्षो युक्त एवेत्यर्थः। भगवद्रूपकर्मणो मोक्षसाधकत्वं निबन्धे स्वर्गपदविचारे विवृतम् ॥ ३७ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या।

स्मरणेन क्रियाः पूर्णाश्चित्तावेशश्च तत्र हि।
ज्ञानक्रिये यदा विष्णुस्तदा मोक्षो न संशयः ॥ १ ॥

अत्र श्लोके हि वैदिकप्रकारेण मोक्षो निरूपितः। स्मरणेनेत्युपलक्षणम्। श्रवणादिभिश्चतुर्भिरपि क्रियाः पूर्णा भवन्ति। 'यस्य स्मृत्या च नामोक्त्ये'तिवाक्यात्। क्रियारूपो भगवानाविर्भवतीत्यर्थः। तेनैव तत्र चित्तावेशश्च भवति। चरणाविष्टचेतस्त्वे ज्ञानशक्तिरूपो भगवानाविर्भवतीत्यर्थः। एवं ज्ञानक्रिये यदा विष्णुरूपे जाते तदा मोक्षो युक्त एवेत्यर्थः। मूले स्मरन् गृणन्नित्यादिना स्मरणाद्युक्तिराविष्टचेता इत्यनेन चित्तावेशश्च स्पष्ट एव ॥ ३७ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायकारिकार्थः ॥ २ ॥

---

१ भवत्सेवा' इत्यपि पाठः।

दिष्ट्या हरेस्या भवतः पदो भुवो भारोपनीतस्तव जन्मनेशितुः ॥
दिष्ट्याङ्कितैस्त्वत्पदकैः सुशोभनैर्द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकम्पिताम् ॥ ३८ ॥

एवं वैदिकप्रकारेण चतुष्टयमुक्त्वा स्वसिद्धान्तानुसारेण चतुष्टयमाह दिष्ट्येति-चतुर्भिः । भगवच्छास्त्रे भगवानेव प्रमाणादिचतुष्टयम् । भगवत्साक्षात्कारः साक्षात्कृतो वा भगवान् प्रमाणम् । भूमिप्रसङ्गाद् वयं कृतार्था जाता इति वदन्तः सर्वमेव जगद् भगवता कृतार्थमासीदित्याहुः । हरे ते पदो भुवः पादरूपाया भूमेस्ते जन्मना भारोपनीतः । मर्दनक्लेशस्तु परमानन्दप्राकट्येनैव गच्छतीति । भारहानौ जन्मन एव करणत्वं न तु किञ्चित् तत्र कर्तव्यमस्ति । तत्र हेतुरीशितुरिति । ईशप्राकट्यमेव सर्वानर्थनिवर्तकम् । भूमिभारनिराकरणं च तवावश्यकम् । अस्माकं च हितकारि । यतस्तव चरणरूपा भूः । सर्वोऽपि स्वचरणभारं दूरीकरोति । उपास्ये च दोषाभावः सर्वेषां हितकारी । एतत्करणं चावश्यकं यतो हरिस्त्वम् । भगवज्जन्मनोऽलौकिकत्वात् क्लृप्तसाधनाभावात् सर्वात्मकत्वाच्च भगवतोऽसम्भावितमिति दिष्ट्येत्युक्तम् । केचित् 'त्वदिमुदरे समागमनं भूमेर्भारहरणमेव न तु तव जन्मे'त्याहुः । अतो भूमावानन्द एव केवलं प्रकट इति । अन्यदपि जातमित्याह दिष्ट्याङ्कितैरिति । देवा अपि भुवं न स्पृशन्ति किं पुनर्भगवान् स्प्रक्ष्यति? अतोऽसम्भावितमपि यद् भविष्यति तद् दिष्ट्येति । सर्वरूपत्वाद् भगवतो मनुष्यादिरूपेण भुवं स्पृशत्येव किमाश्चर्यमित्याशङ्क्याहाङ्कितैरिति । ध्वजवज्राङ्कुशादिचिह्नैरङ्कितैः । अङ्कितामितिपाठे शङ्कापरिहारार्थम् । सुशोभनैः सर्वलक्षण-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

दिष्ट्या हरेस्या इत्यत्र—भगवतः प्रमाणत्वं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुर्**भगवदि**त्यादि । "भिद्यते हृदयग्रन्थि"रितिश्रुतौ भगवद्दर्शने सर्वसंशयनिवृत्तेरपि फलत्वेनोक्तत्वाद् **भगवत्साक्षात्कारः प्रमाणं** श्रुतौ "तस्मिन् दृष्ट" इत्युक्तत्वेन **साक्षात्कृते भगवत्येवोक्तफलस्य** पर्यवसानात् । "प्राणन्नेव प्राणो भवती"तिवदावरणभञ्जनेन प्रमाणकार्यं कुर्वन् **साक्षात्कृतो भगवानेव वा प्रमाणमित्यर्थः** । अत्र द्वितीयपक्षस्य मुख्यत्वेपि **द्रक्ष्याम** इतिकथनेन भगवत इदानीमगोचरत्वाद् द्वितीयपक्षेनादरः सूच्यते । **शङ्कापरिहारार्थमिति** । पदान्तरशङ्कापरिहारार्थम् । ननु विस्मयजनक उत्तमेर्थे दृष्टे स्वभाग्यमभिनन्दनीयं पदाङ्कदर्शने किमाश्चर्यमित्याकाङ्क्षायाम**सम्भावितमिति** । जन्मासम्भावितम् । पूर्वं मूलेन **पदकशब्द** "इवे प्रतिकृता"वित्यनेन

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दिष्ट्या हरे इत्यत्र—**भगवत्साक्षात्कार** इति । प्रमाणस्वरूपनिष्ठरसानुभावक इत्यर्थः । मूले **गां द्यां च द्रक्ष्याम** इत्युक्तं भगवत्साक्षात्कारः स्पष्टतया नोक्त इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **साक्षात्कृतो** वेति । भगवान् स्वयमेव स्वरूपानन्दमनुभावयति **न तु साधनसाध्यं** तदितिभावः । जन्मनो भारापनेतृत्वं व्युत्पादयति **मर्दनेति** । तथा च मूले **भारपदेन** मर्दनक्लेशो ज्ञेयः । **केचित्** त्विति । अस्मिन् पक्षे **जन्मनेति** न तृतीयान्तं किन्तु न जन्मेतिपदच्छेदः । समागमनस्य भारहरणहेतुत्वं न तु तद्रूपत्वमेवेत्यस्वरस उक्तः । **अत** इति । जन्मनोभावेनाप्राकृतत्वसूचनादित्यर्थः । **शङ्कापरिहारार्थमिति** । **अङ्कितैरि**तिपाठे भूस्पर्शनाश्चर्यशङ्का तेन पदेन निरस्ता । **अङ्कितामि**तिपाठे तु सा शङ्का **सुशो**-

१ शक्तिमिरुद्धावरणनिवर्तनेन ।

नतेभवस्येशभवस्य कारणं विनाविनोदं बत तर्कयामहे ॥
भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया कृता यतस्त्वय्यभवाश्रयात्मनि॥३९॥

सम्पन्नैः पादैरङ्कितां चिह्नितां गां द्रक्ष्याम इति महद्भाग्यमस्माकम् । भूमिः पदं गृह्णातीत्यपि भाग्यम् । पदं छायामपि जनयतीत्यपि । पुरुषपदमुद्धृता च भूर्ब्रह्मणो दुहितेति सानुरागाया भगवति दर्शनं दिष्ट्या । अत्र तामित्यनुक्त्वा गामिति यदुक्तवांस्तेन पदाङ्किता सती सर्वेषां सकलकामदोग्ध्री भविष्यतीति सूच्यते । अपरं च पूर्वमियमेव या गोरूपाश्रुमुखीत्वादियुक्ता दृष्टा सा परमानन्दरूपपदाङ्किता द्रक्ष्यत इत्यपि महद् भाग्यं न इत्यपि गोपदेन ज्ञाप्यते । किञ्च पादैरेवानुकम्पितां त्वया वा द्यां च द्रक्ष्यामः । देवानां सर्वोपकारकरणाददित्याः कुण्डलदानादिना च द्यौरनुकम्पिता । अतोऽस्माकमेव भाग्यं यदुभयं द्रक्ष्यामः । दर्शनं प्रमाणमाविर्भावः प्रमेयमिति ॥ ३८ ॥

आविर्भावं समर्थयति नतेभवस्येति । तेभवस्य जन्मरहितस्य भवस्य जन्मनः कारणं विनोदं विना न तर्कयामहे । विनोदो लीला । वेः कालस्य वा नोदः प्रेरणम् । कालो हि स्थिरः सर्वानेव मर्यादया यथासुखं करोति । स जन्मना नोद्यते । अन्यथा-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

कप्रत्ययसिद्धमन्यमर्थं बोधयन्ति । द्विधा पूर्वमाहुर्**भूमिः पदमि**त्यादि **पदं छाया**-मित्यादि च । देवपादा भूमिं न स्पृशन्ति छायां च न जनयन्ति तदत्र देवदेवपदे जातमिति विस्मयादभिनन्दनम् । तृतीयमाहुः **पुरुषपदमि**त्यादि । त्रिलोकीकल्पनायां भूः पुरुषस्य पदम् । अवान्तरकल्पेषु ब्रह्मणा त्रिलोकी निर्मीयत इति ब्रह्मजन्या भूः । किञ्च "पो वा इदमग्रे सलिलमासीत् तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरत् तां वराहो भूत्वाहरत् तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्ट्सापृथत् तत् पृथिव्याः पृथिवीत्व"मितिश्रुत्युक्ते पक्षेप्युद्धृता । उभयथापि **ब्रह्मणो दुहिता**तस्तथेत्यतो भाग्याभिनन्दनमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नतेभवस्येत्यत्र—**आविर्भावं समर्थयती**ति दर्शनप्रामाण्यार्थं समर्थयति । मूले **बत**शब्दो हर्षवाचकः । **कारणमिति** । प्रयोजकम् । **न तर्कयामह** इति । अन्यत्र तर्कयामहे । तथा च लीलै-

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भनैरितिपदेन निरस्तेत्यर्थः । **अङ्कितत्व**कथनेन भूमेर्भगवतश्चानुरागः सूचितस्तत्र भूम्यनुरागं विशदयन्ति **भूमिरि**ति । अत्यनुरागेण सात्त्विकभावस्वेदोद्गमे पदं प्रतिफलति । अतः पदग्रहणेन भूमेरनुरागः सूचितः । भगवदनुरागमाहुः **पदमिति** । अनुरागेण गाढधारणे **पदं छायामङ्कं** जनयति । अतोऽङ्ककथनाद् गाढधारणसूचनेन भगवदनुग्रहः सूचित इत्यर्थः । भूमेर्ब्रह्मदुहितृत्वं सम्पादयति **पुरुषपदमिति** । **पदं** जघनमारभ्य तलपर्यन्तम् । "भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्या"मित्यत्र तथाविवरणात् । एतत्पक्षे ब्रह्मणा ध्यानेन तथा निर्मितत्वाद् दुहितृत्वम् । पृथग्भूतैव भूमिर्ब्रह्मणा वराहमाविर्भाव्योद्धृतेतिपक्ष उपकरणाद् दुहितृत्वम् । तथा च भूमिः पुरुषपदरूपोद्धृता चेतिपक्षद्वयेपि **ब्रह्मणो दुहितेत्यर्थः** । "जघनाब्जपृथग्रूपैस्त्रिधा भूमेर्निरूपणं" **ब्राह्मे पाद्मे च वाराह** इतिसिद्धान्तः । तत्र **जघनपक्षे पृथक्पक्षे च** सन्दिग्धत्वाद् दुहितृत्वं व्युत्पादितम् । **अब्जपक्षे** "त्वनेन लोकान् प्राग् लीनान् कल्पितास्मीत्यचिन्तय"दितिवाक्यात् स्वयमेव कल्पितेति दुहितृत्वं स्पष्टमेवेतिभावः । **स्वदुहितुर्भगवदन्योन्यानुरागसहिताया दर्शनं दिष्ट्येत्यर्थः** । **पादैरेवेति** । न तु सामान्यतो देवादिरूपेणेत्येवकारः ॥ ३८ ॥

क्रियते । विनावि संसारनौकायां वा । अन्यथा संसारनौः पारं न गच्छेत् । अस्मिन्नर्थे नते नम्रे शरणागते पुरुषे भवनिवारकस्य यो भवो जन्म तस्य कारणं विनाविनोदं तर्कयामह इतिसम्बन्धो ज्ञेयः । यद्वा नतो य इभो गजेन्द्रस्तस्य वममृतं मोक्षो यस्माद् तादृशस्येत्यग्रे पूर्ववत् । तथा च पशुजातीयस्यापि नतिमात्रेण भवनिवारकस्य भवोसम्भावित इति तस्य हेतुं तं तर्कयामह इतिभावः । नौकारहिता वा संसृतिस्तस्यां सत्यां सर्वप्रेरणं तव भवस्य कारणम् । यद्यप्यत्र प्रमाणं नास्ति यथार्थद्रष्टुराप्तस्याभावाद्यापि त्वयाप्यनुक्तत्वादतः स्वयमेव तर्कयामहे । वस्तुतस्तु लीलापि भवति न वेतिसन्देह एव । ननु सर्वस्यापि जीवस्य मदंशस्य यथा भवस्तथा ममापीति कथमभवस्येत्युच्यते? तत्राह भवो निरोध इति । सर्वस्यापि प्राणिन उत्पत्तिस्थितिप्रलया अविद्यया देहाद्यध्यासेन भवन्ति । स्वतो जीवानां जन्माभावात् । तदपि त्वयि सति भवति । अन्यथा निराधारे जगत्युत्पत्तिर्न स्यात् । तत्रापि त्वय्युदासीने न भवति । अनित्ये न भवति । असमवायित्वे न भवति । आधारसमवाययोरवश्यापेक्षणात् । तव चोत्पत्तौ जगतोनादित्वं भज्येत । अलीकत्वं च स्यात् । यथा तव भव आकस्मिक एवमेव जगतोपि भवेत् । अतोभव आश्रयरूपे आत्मरूपे सत्येव जीवानामुत्पत्त्यादिर्भवेत् । एवं भगवतो लीलया प्रादुर्भावः । स्वरूपनिमित्ताज्ञानं वा । अन्यथा सर्वमेव जगन्न स्यादित्यानन्दाविर्भावो भगवान् निरूपितः ॥३९॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

वाविर्भावप्रयोजिकेत्यर्थः । **विनोद**शब्दस्यार्थान्तरमाहुर्वेरित्यादि । तथा च कालस्यान्यथा करणमाविर्भावप्रयोजकमित्यर्थः । योगान्तरमाहु**र्विना**वीत्यादि । विशब्दो विशेषशब्दस्यैकदेशः सत्यासत्यभामेतिवद् विशेषं बोधयति । विशेषश्च देहः । पञ्चमस्कन्धे "येषां समूहेन कृतो विशेष" इति जडवाक्यात् । स च भावविकारविचारे संसारत्वेन पर्यवस्यति । भावविकारशून्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वात् । संसारस्य **नौ**त्वं च "नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभ"मित्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्योक्तन्यायाद् बोध्यम् । एतेनैव तन्नोदनस्याविर्भावप्रयोजकता व्याख्याता । तदेतदाहुरन्यथेत्यादि । तदा च यदि भगवान् भक्तानां पतिपुत्राद्यभिमानिकसम्बन्धिरूपेण नाविर्भवेत् तदा संसारनौः पारं न प्राप्नुयादित्यर्थः । अस्मिन् पक्ष आरम्भगतस्य नशब्दस्यान्वयो न भवतीति तदर्थं योजनान्तरमाहुर**स्मिन्नर्थे** इत्यादि । अस्मिन्नेवार्थे पक्षान्तरमाहुर्यद्वेत्यादि । विशब्दस्य वियोगरूपमर्थान्तरमभिप्रेत्यार्थान्तरमाहु**र्नौ**केत्यादि । **सर्वप्रेरण**मिति । सर्वेषामवतारकालीनानां कामभयादिभिः स्वसम्बन्धकरणम् ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

नतेभवस्येत्यत्र—अन्यथाक्रियत इति । प्राकट्यानन्तरं कालस्य साधकत्वं बाधकत्वं वा नास्तीतिभावः । **संसारनौ**रिति । **संसार**स्थितेन्द्रियरूपा **नौः** कामोदधितारिका **पारं** कामस्य पर्यवसानं न प्राप्नुयादित्यर्थः । इन्द्रियनौकायां सत्यां तस्या नोदं स्वस्मिन् प्रेरणं प्राकट्ये कारणं **तर्कयामह** इत्यर्थः । स्वस्य कामान्तरूपत्वात् स्वस्मिन् प्रेरणे पारं गच्छेदितिभावः । **तत्रापी**ति । उदासीने सति भवो न भवेत् । अनित्ये सति स्वस्यैव नाशप्रतियोगित्वात् तत्कृतोन्यस्य निरोधो न भवेत् । असमवायित्वे स्थितिर्न भवेत् । तत्र हेतुमाहु**राधारे**ति । **असमवायी**त्यनेनाधारः समवायश्चोक्त इतिभावः । **अभवाश्रयात्मनी**तिपदत्रयस्यार्थमाहुस्तव चेति । भवदुत्पत्तेः पूर्वं जगतः कर्ता को वा स्यात्? आश्रयाभावे शशविषाणवदलीकं जगत् स्यात् । आत्माभावे यथा त्वय्यात्मान्तराभावात् स्वतन्त्रत्वेनानियतस्तव भवस्तथा जगतोपि स्यादित्यर्थः । **स्वरूपे**ति । **स्वरूप**प्राकट्य-

मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंसराजन्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः ॥
त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च तथाधुनेश भारं भुवो हर यदूत्तम वन्दनं ते ॥४०॥

स एव साधनमित्याह मत्स्याश्वेति । यथा पूर्वं नवावतारा जाता एवमयमपि दशमः । त्रयो जलजाः । त्रयो वनजाः । त्रयो लोकजाः । **मत्स्याश्वकच्छपा नृसिंहवराहहंसा राजन्यविप्रविबुधाश्च** तमोरजःसत्त्वसमानाकृतयः । अश्वो हयग्रीवः । अश्वोपि जलजो हयग्रीवोपि जलजः । नृसिंहः काष्ठजत्वाद् वनजः । वराह आरण्यप्रकृतिक इति । अक्षजोपि बहिर्वायुस्थानत्वादारण्यः । राजन्यो रघुनाथः । विप्रः परशुरामः । विबुधो

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नन्वेतेषु पक्षेषु कश्चिदेको निष्कृष्य वक्तव्यः किं बहुभिरित्याकाङ्क्षायामाहु**र्यद्यपी**त्यादि । तथा चाप्ताभावात् कल्पनया बहवस्तर्क्यन्त इत्यर्थः । ननु तर्हि लीलापक्ष एवाद्रियतां किमन्यैरित्यत आहु**र्वस्तुत** इत्यादि । "स वै नैव रेम" इतिश्रुतौ लीलायाः स्वबहुभवन एव कारणताया उक्तत्वेन मूलरूपजन्मकारणताया अनुक्तत्वेन च तत्रेदमपि गोचरीभवतीत्यस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् सन्देह एवेत्यर्थः । उत्तरार्धव्याख्याने **जगती**ति । विषये सप्तमी । **अनादित्व**मिति । "न कदाचिदनीदृशं जगदि"तिश्रुत्या "यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृश"मितिस्मृत्या च बोधित**मनादित्वम्** । **अलीकत्व**मिति । नित्यस्य मूलकारणस्याभावा**दलीकत्वम्** । **आकस्मिक** इति । अहेतुजन्यः । तथा च यदृच्छापक्षापत्त्या श्रुतिविरोधः । **अत** इति । उत्तरदूषणनिरासार्थत्वात् । "जीवतदुत्पत्त्यादिर्मूलकारणाधारा साधिष्ठाना स्वरूपवती । उत्पत्त्यादिहेतुत्वात् । स्वस्वमतप्रतिपन्नप्रथमकार्यव"दित्यनुमानेन सिद्धे सत्ये तादृशे कारणे जीवाद्युत्पत्तिर्भवेत् । एवं युक्त्या भगवतोभवत्वं व्युत्पाद्य पद्ये फलितमाहुरेवमित्यादि । पूर्वोक्तरीत्या भगवत्सत्तायाः साधनेन "स वै नैव रेम" इतिश्रुत्यनुसृतो **लीलया प्रादुर्भावः** समर्थितः पूर्वार्धोक्तरीत्या प्रादुर्भावप्रयोजकाज्ञानं वा समर्थितम् । तत्र युक्तिमाहुरन्यथेत्यादि । भगवतः सादित्वेनाश्रयत्वेनात्मरूपत्वे च सर्वमेव जगन्न स्यात् । नित्यस्य कारणस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

मत्स्याश्वेत्यत्र—अश्वोपि जलज इति । "अप्सु योनिर्वा अश्व" इतिश्रुते**र्हयग्रीवोपि** जलज इति । इदं कल्पान्तराभिप्रायम् । द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मसत्रे हयग्रीवप्रादुर्भावस्योक्तत्वात् । अथवा, पञ्चमस्कन्धे "वेदान् युगान्ते तपसा तिरस्कृतान् रसातलाद् यो नृतुरङ्गविग्रहः प्रत्याददे वै कवयेभियाचत" इत्यत्र युगान्तरे रसातलाद् वेदानयने जल एवाविर्भूय स्थिते तथेत्यर्थः । **अक्षजोपी**त्यादि ।

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

निमित्तं लीला वा प्रेरणं वान्यद्वेत्यज्ञानं **तर्क**कथनादितिभावः । लीलैव चेद्धेतुस्तदा ज्ञानं सम्पन्नमन्यश्चेद्धेतुस्तदाज्ञानमिति **तर्क**स्वरूपं विवृतम् । उत्तरार्धार्थमाहु**रन्यथे**ति । भगवतो भवे सत्युक्तप्रकारेण **सर्वमेवा**नादिभूतं **जगन्न स्यादि**तिहेतो**रानन्द**रूप एव न तु भवरूप **आविर्भावो** यस्य तादृशो **भगवान् निरूपित** इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

मत्स्याश्वेत्यत्र—हयग्रीवोपीति । हयग्रीवासुरोपीत्यर्थः । अतोश्वस्य जलजत्वं सम्भवतीतिभावः । **बहिर्वायुस्थानत्वा**दिति । प्राणं **बहिर्वायुस्थान**मरण्यमपि ग्रामाद् बहिर्भूतवायोः

१ उत्पत्तिमत्त्वात्, स्थितिमत्त्वात्, तिरोभाववत्त्वात् ।

वामनः । तरतमभावात् त्रित्वम् । मत्स्यादश्व उत्तमः । अश्वादपि कूर्मः । वास्तव्यत्वात् । नृसिंहाद् वराहः । भूम्युद्धारकहिरण्याक्षमारकत्वात् । ततोपि ज्ञानप्रदो हंसो महान् । क्षत्रियब्राह्मणदेवेषु तरतमभावः स्पष्टः । एभिर्नवविधैर्नवविधा अपि रक्षिताः । इदानीमेकेनैव नवविधा रक्षणीयाः । अयमेव भगवान् तत्तज्जात्यनुकूलाकाररूपेष्ववतारं कृत्वा पाति । अधुना ततोप्यधिकं विज्ञापयन्ति । त्वमेतेषु पूर्वं कृतावतारो नोस्मान् त्रिभुवनं चकाराद् धर्मादिकमपि पासि । तथाधुना हे ईश । सर्वसामर्थ्यरूपेणावतीर्णस्तथा । पूर्वोक्तं त्रयं देवत्रैलोक्यधर्मरक्षा भूमेर्भारनिराकरणं चाधिकम् । अस्यापि लोके व्यवहारो यदूत्तमेति । प्रत्युपकारस्ते वन्दनम् । नमस्कार एव प्रत्युपकार इत्यर्थः ॥

एतान्येव भगवतो दश रूपाणि सर्वपुरुषार्थसाधकानि । अत्र दृष्टान्तत्वेन मत्स्याद्युक्तेरयं भावः । भूभारभूतासुरराजन्यहननार्थं ह्यवतारः । एवं सति तैः सह युद्धं सम्भाव्यते । तच्च स्नेहातिशयेन भक्तैः सोढुमशक्यम् । अतो "रूपं चेदं पौरुषं जन्म ते मय्यसा"वित्यादिना देवकीवद् ब्रह्मादयो माहात्म्यज्ञानवन्तोपि भक्तत्वेन भूभारहरणे प्रकारविशेषं प्रार्थयन्ति । यावत् स्वस्यैश्वर्याद्यप्राकट्येन निगूढत्वेनान्यतो वा शत्रुहननं भवति तावन् न स्वयं युद्धं कार्यमिति । तत्र प्रलयाब्धौ सत्यव्रतादिभक्ता रक्षणीयाः । एवं सति पुरुषादिरूपेण रक्षणे क्रियमाणे लोकरीत्या मकरादिभयसम्भावनया स्नेहेन भक्तानां क्लेशः[1] स्यादिति तदभावाय येन रूपेण जलसञ्चारः सुखावहस्तद्रूपं जगति हीनजातीयमपि मात्स्यमङ्गीकृत्य रक्षितवांस्तथाधुनोक्तरीत्येतिप्रार्थना । अत एव स्वैश्वर्यादिविरुद्धमपि याचकत्वमङ्गीकृत्य भीमेन जरासन्धं मारितवान् न तु स्वयम् । हयग्रीवो ब्रह्मणः सत्रे प्रादुर्भूतः सत्रसुरहननवेदरक्षादिकं कृतवान् । इहापि राजसूये प्रकटो ब्राह्मणसम्मानेनेन मर्यादां स्थापयित्वा वेदविरुद्धवादिनं चैद्यमनायासेन मारितवान् । कच्छपस्तु "मेनेऽङ्गकण्डूयन"मित्यादिवाक्यैः सुखसाधनत्वेनैव मन्दरं दधार । तद्वदिहापि वीर्यबलाधिक्यजबाहुकण्डूशान्त्यर्थमेव युद्धं कार्यं न तु प्रतिभटोपस्थितिमात्रतः । तदा त्वन्य एव प्रेरणीय इतिप्रार्थना । अत एव यत्र युद्धं कृतं तत्र तथैव कृतमिति ज्ञेयम् । क्रीडार्थं मृगयावत् । अत एव "विक्रीडितं तज्जगदीशयोः पर"मितिवचनम् । यथामृतदानार्थमेव मन्दरधारणं तथेहापि स्वस्वरूपामृतदानार्थमेव गोवर्धनोद्धरणं तेन रक्षां च कृतवान् । नृसिंहस्तु

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अक्षं मनोरूपमिन्द्रियं तस्मात् प्रकटो हंसः । स ब्रह्मणा ध्याने क्रियमाणे प्रकटः । ध्यानं च मानसम् । तथा च 'तदुदित' इतिन्यायेन तस्याक्षजत्वमुच्यते । "स मानसीन आत्मा जनाना"मितिश्रुतेश्च । बहिर्वायुर्यत्रासौ बहिर्वायुराकाशस्तदेव स्थानमुड्डयने यस्य स तथा । तथा च योवतीर्यान्यान् वने प्रवेशयति तस्मादारण्यत्वमुचितमितिभावः । एवं व्याख्यानं जलवासित्वेन जलप्रकृतिकत्ववारणायेति बोध्यम् । **तरतमभावादिति** । मत्स्यादिषूत्तरोत्तरं तथात्वात् । **वास्तव्यत्वादिति** । सर्वदा

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्थानमितिभावः । **तरतमभावं** विवृण्वन्ति **मत्स्यादिति** । इदमुत्तमत्वं कार्यवशात् प्रातीतिकम् । **वास्तव्यत्वादिति** । वास्तवरूपमर्हतीति **वास्तव्यः** । **कूर्मः** पृथिवीं सदा बिभर्ति । अन्ये त्ववतारदशायामेव कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः । **भूम्युद्धारेति** । नृसिंहेन प्रह्लादस्य यथास्थितस्य रक्षणं न तु नष्टाया भूमेरिवोद्धरणमितिभावः । **भारनिराकरणमिति** । रामावतारे रावणवधार्थं प्रार्थितत्वात् ताव-

1. क्लेशमकरा° इतिपाठोपि ।

दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद् भगवान् भवाय नः ॥
माभूद् भय भोजपतेर्मुमूर्षोर्गोप्ता यदूनां भविता तवात्मजः ॥ ४१ ॥

भक्तपितरमपि पूर्वभक्तमपि भक्तरक्षार्थमकस्मात् प्रादुर्भूय मारितवान् । लक्ष्म्यादीनामप्यगम्यो दैत्यत्वेपि भक्तमात्रगम्य इत्यपि ज्ञापितवान् । इहापि पाण्डवरक्षार्थं तत्पितामहादीन् भक्तानप्यासुरावेशिनो मारितवान् । तथैव कंसादीनपि । वनवासे पार्थरक्षार्थमकस्मादाविर्भूय शिष्टशाकान्नं भक्षयित्वा सर्वं समाहितवान् । वराहस्तु यदुद्धारार्थं प्रवृत्तस्तत्रैतादृक्पक्षपातवान् येन तन्मात्रविशेषगुणग्राहकेन्द्रियस्यैवाधिष्ठाने प्रकटोभवन्न तु नृसिंहादिवत् । इहापि पाण्डवरक्षार्थमागच्छंस्तन्मात्रगुणग्राहिविदुरगेह एव स्थितोभवन्न त्वन्यत्र । तथा व्रजस्थानुद्धर्तुं तन्मात्रसम्बन्धिनि स्थले स्वयमाविर्भूय तथा कृतवान् न त्वन्यत्र स्थितः । एवमेव वैदर्भ्युद्धारं कुर्वन् हिरण्याक्षवन्मध्येमार्गं प्रतिबन्धकर्तारं रुक्मिणमुपेत्यैव स्वकार्यं कृतवान् न तु तदैव हतवान् । अग्रे च तथा कृतवान् । हंसस्तु तत्त्वमुपदिश्य ब्रह्मादिविषादहन्ता । इहापि वेदमर्यादाविरोधिगुरुवधादेर्विमुखस्य तच्चिन्ताविषादं तत्त्वोपदेशेन हृतवान् । अन्यथा भूभारहरणं न स्यात् । राजन्यस्तु मज्जनसाधनं तारकं कृत्वैकभक्तार्थमनेकान् दैत्यानवधीत् । तथेहापि भूनिमित्तमनेके मारणीयाः । एतेनैकस्या भुवो निमित्तमनेकान् कथं वधिष्य इतिशङ्कापास्ता । द्वेषादिभावस्यापि तारकत्वं स्पष्टम् । विप्रस्तु ब्रह्मवृत्तिरपि घोरं क्षात्रमूरीकृत्यासुरराजन्यानवधीत् । इहापि ब्रह्मत्वेन समत्वेपि दैत्यवधः कार्य एव । विबुधस्तु मातृप्रार्थनयाविर्भूय ब्रह्माद्यशक्यं त्रिभुवनहरणं वाङ्मात्रेण कृतवान् । एवमत्र वृकासुरवधे स्पष्टम् । देवकीप्रार्थनयाविर्भूय ब्रह्मादिदुरापं स्वानन्दं यदुभ्यो दत्तवान् राज्यलिप्सुं कंसं मारयित्वोग्रसेनाय राज्यं दत्तवान् न तु स्वयं गृहीतवानिति एवं नमस्कारान्तं भगवान् स्तुतः । कंसादिवधस्त्वप्रयोजकः । तस्मान्न विशेषेण गणितः ॥ ४० ॥

प्रसङ्गात् तच्चरित्रं फलरूपं निरूपयन् देवकीसान्त्वनमप्याह **दिष्ट्याम्बेति** । हे अम्ब मातः । सर्वात्मकस्य भगवतो माता मातैव । नृसिंहादिवदकस्मादेवाविर्भावोयुक्तः । यत् ते कुक्षिं गत एतद् दिष्ट्या । उक्तमर्थमुपपादयितुमाह **परः पुमानिति** । पुरुषोत्तम इत्यर्थः ।

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

जलवासित्वात् । इदं च तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रजापतिकूर्मयोः संवादे "ममैव त्वं पूर्वः समभू"रिति प्रजापतिना प्रोक्तः कूर्मः "पूर्वमेवाहमिहासमि"त्युक्त्वा "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादि"तिश्रावणात् स्फुटम् ॥ ४० ॥

दिष्ट्येत्यत्र–तच्चरित्रं फलरूपमिति । "दिष्ट्या हरेस्या"इत्यत्र भगवच्छास्त्रे भगवानेव प्रमाणादिचतुष्टयमिति प्रतिज्ञाय यदत्र चरित्रस्य फलत्वमुक्तं तद् धर्मरूपेण प्रकटस्याविर्भावः **कर्माण्या-**

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

न्मात्रकरणं धर्मरक्षाप्रसङ्गेनान्यदपि न तु मुख्यतया यावद्भारनिराकरणमितिभावः । ननु नवावतारकार्यमधिकं दशमावतारकार्यं भूभारहरणं च प्रार्थितमवतारान्तरकार्यं कुतो न प्रार्थितमित्याशङ्क्याहुरेतान्येवेति । एतैरेव सर्वकार्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४० ॥

दिष्ट्याम्बेत्यस्याभासे–प्रसङ्गादित्यस्य देवकीसान्त्वनमित्यनेनान्वयः । फलरूपत्वस्यावान्तरप्रकरणार्थसङ्गतत्वात् सान्त्वनस्य च कथासङ्गतत्वात् **परपुरुषत्वकथनात्** तच्चरित्रस्य

श्रीशुक उवाच—इत्यभिष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदंयथा ॥
ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रतिययुर्दिवम् ॥ ४२ ॥

अंशेन तव कुक्ष्येकदेशेन प्रद्युम्नांशेन पुत्रो वा । साक्षाद् भगवानिति ज्ञानक्रियांशन्यावृत्त्यर्थम् । तवोदरे त्वदर्थं नागतः किन्तु भवाय नोस्माकमेवोद्भवाय तव कुक्षिं गतः । तर्हि मम का गतिरितिचेत् तत्राह तव भयं मा भूत्र भविष्यति । आशंसायां प्रथमार्थे "छन्दसि लुङ्लङ्लिट" इति लडर्थे लुङ् । "माङि लुङि"तिसूत्रादपि तथा । भोजपतेः कंसात् । स हि वचनेनैव भीषयति । न तु क्रियां कर्तुं शक्तः । वचनं च तस्योपेक्ष्यम् । यतोयं मुमूर्षुः । मुमूर्षूणां विक्लवा गिरो भवन्ति । ननु वचनमात्रेणैव कथं भयनिवृत्तिस्तत्राह **गोप्ता यदूनां भविता तवात्मज** इति । तव रक्षायां कः सन्देहः? यदूनां सर्वेषामेव तवात्मजो गोप्ता भविष्यति । अनेन स्वरूपकार्यमानुषङ्गिकं च कार्यमुक्तम् ॥ ४१ ॥

उपसंहरतीतीति । पुरुषमिति । स्वतन्त्रतया सर्वकार्यकर्तृत्वमुक्तम् । यद् रूपं पूर्वं स्तोत्रे यादृशं रूपं निरूपितम् । अनिदं यथैतदुक्तं तथा च न भवति । दैत्यानामपि मुक्तिदानेन हितकर्तृत्वात् । इदमेवं भवदपि तथा न भवति । प्रकारभेदेन सर्वमेव सत्यं सर्वमसत्यमित्यर्थः । ब्रह्मेशानौ कथञ्चिदत्रैव स्थास्यत इति शङ्कया तौ पुरोधायाग्रे कृत्वा देवा दिवं प्रति ययुः । प्रतिदिवमिति । एकविंशतिः स्वर्गाः शतं स्वर्गाश्चेतिमतभेदेन स्वस्वस्वर्गे स स देवो गत इत्यर्थः । ययुरिति । मध्ये दैत्यकृतो विघ्नः कोपि न जात इति "या प्रापण" इतिधातुना सूचितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नन्दरूपेण प्रकटस्याविर्भावो जन्मानीति वैदिकसिद्धान्तस्य भगवच्छास्त्रसिद्धान्तस्य च सामानाधिकरण्यादिति बोध्यम् ॥ ४१ ॥

इतीत्यत्र–मूलेनिदंयथेत्येकं पदम् । समासस्तु इदं च तद् यथा च इदंयथा न इदंयथा अनिदंयथेत्येवं तत्र बोध्यः । एकाविंशतिः स्वर्गा इति । ते च नृसिंहपुराणे सिद्धाः । एवं शतस्वर्गपक्षोपि पुराणान्तरादवगन्तव्यः ॥ ४२ ॥

इतिश्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बरविरचिते दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशो द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

(३) श्रीमद्वल्लभमहाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

फलरूपत्वमुक्तम् । व्याख्याने प्रथमार्थ इति । अष्टाध्यायीक्रमेणा"शंसावचन लिङि"तिसूत्रात् प्रथमस्य"लृट् शेषे चे"ति सूत्रस्याथ लडर्थे भविष्यत्याशंसायां वाच्यायां "छन्दसी"ति सूत्रेण लुङित्यर्थः । अनेनेति । "परः पुरुष" इतिस्वरूपं "नो भवाये"ति कार्यं "तव भयं माभू"दित्यानुषङ्गिकं कार्यमितिविभागः ॥ ४१ ॥ ॥ इति द्वितीयोध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे प्रथमे जन्मप्रकरणे समुद्यमो नाम द्वितीयोध्यायः ॥ १० ॥ २ ॥

॥ श्रीनवनीतप्रियो जयति ॥

॥ श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षमाय नमः ॥

श्रीटिप्पणीप्रकाशलेखयोजनाकारिकाव्याख्यादिभिर्विभूषितायां
श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूषितमूर्तिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितायां

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धसुबोधिन्यां

जन्मप्रकरणे तृतीयोध्यायः ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः ॥
यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं शान्तर्क्षग्रहतारकम् ॥ १ ॥

॥ श्रीसुबोधिनीकारिकाः ॥

जननं वर्णनं स्तोत्रे सान्त्वनं गमनं तथा ।
षड्विधो भगवानत्र तृतीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
रूपान्तरस्वीकरणमध्यायार्थ इहोदितः ।
प्रतीयमानो भगवानिति षड्विध उच्यते ॥ २ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तृतीयाध्यायं व्याख्यातुं सङ्गतिमवसररूपां सूचयन्तोर्थविशेषमाहुर्जननमित्यादि, अत्र षड्विधो भगवानित्युक्त्या "दिष्ट्या हरेस्या" इत्यत्र 'धर्मरूपेणाविर्भावः कर्माण्यानन्दरूपेणाविर्भावो जन्मानी'ति यः श्रौतसिद्धान्त उक्तः स स्मारितो ज्ञेयः ॥ १ ॥ अत्र षडर्थानां निरूप्यत्वेध्यायार्थानतुगम इत्यत

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तृतीयाध्याये प्रथमकारिकायां स्तोत्रे इतिद्विवचनान्तं, वसुदेवदेवकीकृतं स्तोत्रद्वयमित्यर्थः ॥ १ ॥ अनन्तेषु गुणेषु सत्सु श्रोतव्यविषयतावच्छेदकत्वेन षडेव गुणा"स्तस्माद् भारते"तिश्लोक उक्ताः, तथा

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तृतीयाध्यायोक्तौ प्रतीयमानो भगवानिति, जीवो हि देहं गृह्णन् न प्रतीयते, देह एव प्रतीयते, एवमत्रापि देह एव प्रतीतोस्ति तदन्तर्गतो भगवानन्य एव भविष्यतीति कस्यचिच्छङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

'स्तोत्रे इति द्विवचनान्तं, वसुदेवदेवकीकृतं स्तोत्रद्वयमित्यर्थः,' अत्र तृतीयाध्याये, षड्विधो जननादिषट्प्रकरणार्थरूपो **भगवान् विनिरूप्यत** इत्यर्थः ॥ १ ॥ अत्र तृतीयाध्याये 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यत्रोक्तं रूपान्तरस्वीकरणमध्यायार्थः, अत्र प्रतीयमानो भगवानेवेति-

अष्टभिश्च चतुर्भिर्वै दशभिश्चाष्टभिस्तथा ।
चतुर्दशभिरष्टाभिः षडर्थाः क्रमतोत्र हि ॥ ३ ॥
ऐश्वर्यमष्टधा यस्मादर्धमात्रा हरौ परा ।
सार्धाष्टभिरतः प्रोक्तमैश्वर्यं सर्वमङ्गलम् ॥ ४ ॥
अधिकारिणि काले वै अनन्ता भगवद्गुणाः ।

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अधिकारिणि काल इति, दक्षिणायनकृष्णपक्षनिशीथादिदोषेषु सर्वकर्मणि निन्दितेषु सत्सु **सर्वगुणोपेत**त्वोक्तिर्मूलेनुपपन्नेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहु**रधिकारिणी**त्यादिना, तथा'प्यधिकं तत्रानु-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

आहू **रूपान्तर**ेत्यादि, तर्हि षण्निरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः **प्रतीयमान** इत्यादि, रूपान्तरस्वीकारात् पूर्वं यः **प्रतीयमानः स भगवान्** षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न इति ज्ञापयितुं **रूपान्तरस्वी**कारोपयोगित्वेन तथोच्यते, तेन **रूपान्तरस्वीकरणमेवाध्यायार्थ** इत्यर्थः ॥२॥ जननस्य **सार्धाष्टभिर्नि**रूपणे हेतुमाहु**रैश्वर्य**मित्यादि, **अर्धमात्रा हरौ परे**ति, "अर्धमात्रात्मकः कृष्ण" इति तापनीयश्रुते"रर्धचतुर्थमात्रेणोमित्येकेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीते"तिप्रश्नश्रुतेश्च प्रणवस्य या चतुर्थ्यर्धमात्रा **सा हरौ** प्रकटे **परा** परत्वबोधिका, **अर्धमात्रा** चात्र गर्भवृद्ध्यादेस्तुल्यत्वेपि प्रादुर्भावप्रकारेण लोकविलक्षणेन स्वरूपेण च प्रकटीकृतेतिज्ञापनाय तथेत्यर्थः ॥३–४॥ **टिप्पण्यां** ननु जनने वर्णनीये कालगुणवर्णनस्य किं

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

च **भागवते प्रतीयमानो भगवाने**वेतिहेतोः **षड्विध उच्यत** इत्यर्थः ॥२॥ **हरौ परे**ति परमेश्वरत्वबोधिकेत्यर्थः ॥३–४॥ **सर्वगुणोपेत**त्वे शङ्काव्यावृत्त्यर्थ**मधिकारिणी**तिकारिकाद्वयमुक्तमिति **टिप्पण्या**-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

भगवतो देहदेहिभावाभावात् प्रतियमानस्यैव भगवत्त्वमिति सूचयितुं षड्भिः प्रकारैरत्राध्याये निरूपणमित्यर्थः ॥ १-२ ॥ तान् षट्प्रकारानाहु**रष्टभि**रित्यादिना ॥ ३॥ तत्र प्रथममैश्वर्यं निरूपणीयं, **तदथ सर्वगुणोपेत** इत्यादिना निरूप्यते, तत्राथ **सर्वगुणोपेत** इत्यादिसार्धाष्टश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यमाहु**रैश्वर्यमष्टधा यस्मादर्धमात्रा हरौ परे**ति, तत्राष्टविधमैश्वर्यं श्लोकानामष्टत्वसङ्ख्यया सूच्यते, अर्ध-

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

हेतोः पूर्वोक्तज**ननवर्णना**दिप्रकारेण **षड्विध उच्यत** इत्यर्थः ॥ २ ॥ **अष्टभिर्जननं चतुर्भिर्वर्णनं दशभिर्व**सुदेवस्तुति**रष्टभिर्दे**वकीस्तुति'स्त्वमेव पूर्वसर्गेभू'रित्यादि**चतुर्दशभिः** सान्त्वन**मष्टाभिः** श्लोकैर्भगवतो गोकुले गमनमित्यर्थः ॥ ३ ॥ **ऐश्वर्य**मिति, अनेन सार्धाष्टभिः श्लोकैर्जनननिरूपणे हेतुरुक्तः, तत्राष्टौ श्लोका अष्टविधैश्वर्यबोधकाः 'प्रादुरासीद् यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कल' इति, **अर्धमात्रा** प्रादुर्भूतहरौ **परा** परैश्वर्यबोधिकेत्यर्थः, यथा प्रश्नोपनिष'द्यर्धचतुर्थमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीते'त्यत्र प्रणवस्यार्धचतुर्थमात्रा परत्वबोधिका तथात्रेतिभावः ॥ ४ ॥ **अधिकारिणी**ति, **दक्षिणायनकृष्णपक्षनिशीथ**रूपे सर्वत्र **निन्दितत्वेन** प्रसिद्धे काले **सर्वगुणो**-

खण्डशस्तेवयवशः सर्वेषां फलबोधकाः ॥ ५ ॥

प्रविष्टं न तु तद्धानि'रितिन्यायेनोक्तदोषानिवृत्तिस्तदवस्थैवेति चेत्, अत्र वदामः, नात्र पूर्वोक्ताधिभौतिककाले प्रादुर्भाव उच्यते किन्त्वधुनैव लीलाविर्भावारम्भ इति लीलाकालो योग्रे भगवदात्मकत्वेन वाच्यः स प्रादुर्भूत इति, एवमेव देशादिरपि, अत एवाथशब्दो भिन्नप्रक्रमार्थक उक्तः, आधिभौतिकस्य तस्य जन्मनिमित्तत्वाभावाद्, भौतिकस्याधिष्ठानत्वेपि यथा वरदेयरात्रीणां तदा दिवापि प्रकटनं कृतमिति तद्रात्रीणां दिवारूपत्वमपीति न वक्तुं शक्यं तथास्याधिभौतिकतद्रूपत्वं न वक्तुं शक्यं, एतज्ज्ञापनायैव शुकैस्तथोक्तं, अन्यथा प्रकटे त्वदुक्तदूषणे सत्येवं न वदेत्, यद्यप्याधिभौतिक उत्तरायणत्वादिविशिष्टेप्येतत्प्रकटनं सम्भवति तथापि यदेतादृशे तस्मिंस्तथाकरणं तन् **मर्यादामार्गात् पुष्टिमार्गोतिविलक्षणो बलिष्ठश्चे**तिज्ञापनायेति जानीमः, अत एव सर्वदेवतासान्निध्यप्रयुक्त**सर्वगुणोपेत**त्वव्यावृत्त्यर्थं तद्गमनानन्तरं भिन्नप्रक्रमेणेदमुक्तं, असङ्कोचात् **सर्वशब्दे**नैश्वर्यादय उच्यन्ते, तेन भगवदात्मकत्वमुक्तं भवति, तेन लीलाकालत्वमायाति ॥ १ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां **अधिकारिणी**त्यर्थं विवृण्वन्ति **दक्षिणे**त्यादि, नन्वाधिदैविककालप्रादुर्भावे किं मानमित्यत आहु**रत** एवेत्यादि, **तथोक्त**मिति **सर्वगुणोपेत**त्वमुक्तं, ननु **प्रक्षालनपङ्कन्यायेन** दक्षिणायनं विहायोत्तरायण एव तद् भगवता कुतो न कृतमित्यत आहुर्यद्यपीत्यादि, अत्रापि गमकमाहु**रत** एवेत्यादि, ननु भवत्वेवं तथापि भगवदात्मत्वे किं गमकमत आहु**रसङ्को**चेत्यादि, **सर्वशब्दे**नेति, **सर्वगुणोपेत**-शब्दैकदेशेन, तेन **सुबोधिन्यां** मूले कालस्य **सर्वगुणोपेत**त्वादिकथनेन सर्वथा भगवत्तुल्यत्वमायातीति तद्वारणायाहुः **खण्डश** इत्यादि, भगवद्गुणैकदेशतस्ते गुणा **अवयवशः** कालावयवैः कृत्वा **सर्वेषां** ग्रहर्क्षतारादीनां यत् फलं तस्य **बोधका** उद्बोधकाः, तथा च तावन्मात्रकार्यकर्तृत्वात् कालस्य न सर्वथा

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मुक्तं, भगवतो**धिकारिणि** काले शुभफलसूचका उत्तरायणादयो **भगवद्गुणा अनन्ताः** सन्ति परन्तु भगवदतिरिक्तानां सर्वेषां ते केनचिदंशेनोत्तरायणत्वाद्यन्यतमा**वयवेन** तत्रापि **खण्डशः फलबोधकाः**, अतः कालः कश्चिद् गुणं प्रकटयतीतिशेषः, फलदातृत्वं भगवत एव न तु कालस्थितानां गुणानां, काले तु

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

श्लोकेन तु प्रणवार्धगता **मात्रा** सूच्यते, तथा च योष्टविधैश्वर्यवान् यश्च प्रणवगतार्धमात्रावाच्यः सोवतीर्ण इति सार्धाष्टश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यं, अर्धमात्रायाः प्रणवगतायाः परब्रह्मवाचकत्वस्य **गोपाल**-तापिन्यादिषूक्तत्वात् परब्रह्मत्वमेव सूचितं ज्ञेयम् ॥४॥ **खण्डशस्तेवयवश** इति, कालो हि **खण्डशो** व्यक्तिभेदेनोत्तमं फलं ददाति तद**वयवशो**वयवरूपैः सूर्यादिभिर्ददाति लोके, यथा नवमस्थानगुरुणेष्टं करोति, न हि सर्वेषां नवमो गुरुर्भवति, अतो देवदत्तयज्ञदत्तादिव्यक्तिभेदेन फलदानं **खण्डशो** दानं

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

पेतत्वे शङ्काव्यावृत्त्यर्थं कारिकाद्वयमित्युक्तं **टिप्पण्यां**, भगवतो**धिकारिणि काले** शुभफलसूचका उत्तरायणत्वादयो **भगवद्गुणा अनन्ताः** सन्ति परन्तु भगवदतिरिक्तानां सर्वेषां ते गुणाः केनचिदव-

मूले समागते कालः स्वकीयान् सकलान् गुणान् ।
हरौ प्रदर्शनार्थाय प्रकटीकृतवान् यथा ॥ ६ ॥
देशोपि त्रिविधश्चैव भूतान्यपि तथैव च ।
तत्रत्या ये विदुस्तेपि ज्ञापनार्थं गुणान् स्वकान् ॥ ७ ॥
प्रकटीकृतवन्तो वै दोषनाशपुरःसरम् ॥ ७½ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

भगवत्तुल्यत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ गुणप्राकट्यं देशादिष्वप्यतिदिशन्ति **मूल** इत्यादिसार्धद्वयेन, **देशोपि त्रिविध** इति, उपर्यधःपरित इति, भूर्भुवस्वारिति वा, **चैवेति**, चकारः सर्वगुणप्राकट्यबोधकः, एवकारस्तस्याप्याधिदैविकत्वज्ञापकः, एवं **भूतान्यपि** ज्ञेयानि, **तत्रत्या ये विदुरिति**, त्रिविधदेशोद्भवेषु ये भगवत्प्राकट्यं विदुरित्यर्थः, **ज्ञापनार्थमिति**, अवतरतो मूलरूपत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः॥ ६–७½ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्वधर्मानावेश्योत्तरायणत्वादिव्यपदेशं सम्पाद्य फलं बोधयतीति **बोधका** इत्युक्तं न तु दायका इत्यर्थः ॥५॥ **मूले** भगवति **समागते** तु **कालः** स्वनिष्ठान् भगवद्गुणान् शुभफलसूचकान् **सकलान् प्रकटीकृतवान्**, तथा च प्रतीत्या दाक्षिणायनत्वादिरूपत्वेपि शुभफलसूचकत्वादुत्तरायणनिष्ठो धर्मः शुभफलसूचनं तद्वत्त्वादुत्तरायणादिरूपत्वमितिभावः, यद्यपि कालगुणप्राकट्येपि भगवतो न कोपि विशेषस्तथापि यथा राज्ञा सेवकगृहे स्थापितमाभरणादिकं राज्ञि समागते तत्प्रदर्शनार्थं पुरतः स्थाप्यते तथेति सूचयितुं **प्रदर्शनार्थायेत्युक्तं**, **यथा** यथावदित्यर्थः, तादृशे काले प्राकट्यं तु भगवतः कालानपेक्षासूचनाय, काल एव भगवत्प्राकट्यं ज्ञात्वा भगवते प्रदर्शयितुं स्वनिष्ठान् **गुणान् प्रकटीकृतवा**नितिभावः, ननु **सर्वगुणोपेत**त्वमधिकं जातं न तु तावता पूर्वोक्तदोषहानिरतो दोषसहिता एव गुणाः स्युरित्यरुचिमुद्भाव्य स्वतन्त्रलेखनं **टिप्पण्यां कृतमिति चेदत्र वदाम** इति, इतिशङ्का चेद् भवेत् तदात्रार्थं आचार्यैर्गोपनार्थमनुक्तमपि वयं **वदाम** इत्यर्थः ॥६॥ **सुबोधिन्यां देशोपीति**, **गुणान्** ‘प्रकटीकृतवानि’तिपूर्वेणान्वयः, **त्रिविधः** परितउपर्यधोभेदेन,**तथैव चेति**, **गुणान् प्रकटीकृतवन्ती**त्यर्थः,**तत्रत्या** इति,देवा मुनयश्चेत्यर्थः, **किन्नरास्त्वाकाशगुणत्वेनोक्ता** इति तत्र व्याख्यास्यते, **ये विदुरिति**, भगवत्प्राकट्यमितिशेषः ॥७½॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

सूर्यचन्द्रयोरन्यतरद्वारा शुभफलदानमवयवशो दानमिति लोके व्यवस्था, अतो जीवजन्मनि कश्चनैको द्वौ वा त्रयो वा गुणा भगवज्जन्मनि तु सर्वे शुभगुणा आधिदैविककालेन प्रकटीकृताः, अतः **सर्वगुणोपेतः कालः** शुकैरुक्तः ॥ ५–७½ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

यवेन तत्रापि **खण्डशः फलबोधका** न तु पूर्णफलदायकाः, **मूल**रूपे **हरौ** तु **समागते कालः** स्वनिष्ठान् **सकलान् गुणान् प्रदर्शनार्थाय प्रकटीकृतवान्**, **यथे**ति, यथावदित्यर्थः, अथवा **यथा** कालस्तथा देशादिरपीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५–६ ॥ **देशोपी**त्यादि, ‘दिशः प्रसेदुरि’तिश्लोकोक्तः परितउपर्यधोभेदेन **त्रिविधो देशोपि गुणान् प्रकटीकृतवा**नित्यर्थः, **तत्रत्या** इति, ‘मुमुक्षुर्मुनयो देवा’ इत्यत्रोक्ताः पूर्वोक्तत्रिविधदेशाद्युद्भवा मुनिदेवादयोपि ये भगवत्प्राकट्यं **विदुस्तेपि** स्वसेवा**ज्ञापनार्थं गुणान् प्रकटीकृतवन्त** इत्यर्थः ॥ ७½ ॥

एवं पूर्वाध्याये भगवत उद्यममुक्त्वा सर्वेषां त्रिविधदुःखदूरीकरणाय रूपान्तरस्वीकरणमुच्यते, अत आदौ रूपं वक्तव्यं, अन्यथा रूपान्तरत्वं न स्यात्, तस्य च प्राकट्ये यद्यधिकारिणां नैमित्तिकगुणप्राकट्यं सर्वं नोच्येत तदा प्राकट्यमपि जननापरपर्यायं स्यात्, न ह्येकस्य जनने सर्वे गुणा प्रकटीभवन्ति महतामन्येषां च, जनकयोर्वा यदि स्तोत्रं[1] नोच्येत तादृशमेव जनितमिति तयोर्बुद्धिः स्यात्, रूपस्य प्रदर्शनमात्रप्रयोजनव्यावृत्त्यर्थं स्वरूपकथनमपि वक्तव्यं, अन्यथाश्चर्यमात्रत्वेन निदानाज्ञानात् सन्देह एव तिष्ठेत्, रूपान्तरेण कार्यं न भवतीति गमनमावश्यकं, रूपान्तराभावे सर्वमुक्तिरेव स्यात्, लीलाया रसालता च न स्यात्, अलौकिकं लोकाद् दुर्बलमिति ज्ञापयितुं दृष्टेप्यलौकिके जनकयोर्भयवर्णनम् ।

प्रथममष्टैश्वर्ययुक्तमाविर्भावमाह, यदैव ते स्तुत्वा गता अथ तदनन्तरमेव भगवानाविर्भूत इतिसम्बन्धः, तदैव **सर्वगुणोपेतः** कालो जातः, यावन्तो गुणाः काले स्थापितास्ते सर्वे प्रकटीभूता भगवज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः, अत एव **परमशोभनो** जातः, **परम**स्यापि भगवतः पूर्णगुणस्य **शोभा**जनकः, कालावयवरूपाणि यानि नक्षत्राणि तेष्वपि केवलगुणाधारभूता **रोहिण्येव**, भगवता हि

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

कारिकोक्तमर्थं विशदीकर्तुमाहुरेवमित्यादि **भयवर्णन**मित्यन्तं, तत्र **स्वीकरणमुच्यत** इत्यन्तेन सङ्गतिबोधनायाध्यायार्थ उक्तः, अतो वर्णनतात्पर्यमाहुरत इत्यादि, ततो जननस्वरूपबोधनार्थं सर्वगुणप्राकट्यतात्पर्यमाहुस्तस्येत्यादि, ततः **स्तोत्र**योस्तात्पर्यमाहु**र्जनकयो**रित्यादि, **तादृशमेव जनितमिति तयोर्बुद्धिः स्या**दिति, पूर्वोक्तरूपमेव **तयो**रुत्पन्नमिति सर्वेषां **बुद्धिः स्यात्**, ततः सान्त्वनगतस्वरूपकथनस्य तदाहू **रूपस्ये**त्यादि, गमनस्य च स्फुटं, ननु रूपेणैव सकलकार्यसिद्धेः किं रूपान्तरग्रहणेनेत्यत आहू **रूपान्तरे**त्यादि, नन्वात्मत्वेन ज्ञानाभावादपि सर्वमुक्त्यभावसिद्धिरिति नेदं रूपान्तरग्रहणप्रयोजनमित्यतो हेत्वन्तरमाहु**र्लीलाया** इत्यादि, तर्हि भयवर्णनं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आहु**रलौकिक**मित्यादि, **अलौकिकं** माहात्म्यज्ञानं **लोकात्** स्नेहाद् बालरूपात् कंसाद्वेत्यर्थः, तद्बुद्ध्यनुवादोयं, अथ मूलं व्याकुर्वन्ति **प्रथम**मित्यादि, **प्रादुर्भूत** इति ‘प्रादुरासीदि’त्यस्यार्थोयं, एवमेव जातपदमपि बोध्यं, यद्यपि दूरान्वय एवं भवति तथाप्यध्याहारापेक्षया लघीयस्त्वादेवमुच्यते ॥ १ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

त्रिविधेति,‘कंसादेः कालतोज्ञानादि’त्यर्थः,**महता**मिति, **अन्येषामपि महतां** पृथ्व्यादीनां मध्य **एकस्य जनन** इति पूर्वेणान्वयः, **तयोर्बुद्धिरिति**, एतादृशी **तयोर्बुद्धि**रितिज्ञानमस्मदादीनां स्यादित्यर्थः,**स्वरूपकथन**मिति,‘त्वमेव पूर्वसर्गेभू’रित्यादिना भगवत्कृतं स्वरूपकथनं शुकेन **वक्तव्य**मित्यर्थः, **रूपान्तरेणे**ति, गमनं विना रूपान्तरस्वीकारमात्रेण पूर्वोक्तं **कार्यं** त्रिविधदुःखदूरीकरणं न भवतीत्यर्थः, तर्हि तदेव रूपं स्थापनीयमित्यत आहू **रूपान्तराभाव** इति, **अथे**त्यत्र **भगवा**निति, अत्र **भगवानाविर्भूतो** जात इतिहेतोरिति, फलार्थं राजनिर्गमफलार्थं पूर्वमेव यथामार्गसंस्कारस्तथा तेषां गमनानन्तरमेवाजनजन्मर्क्षादीनां गुणानां काले सम्बन्धो जातोततस्तदैव **सर्वगुणोपेतः कालो जात** इत्यर्थः, भगवत्प्राकट्यज्ञानं कालस्य गुणप्राकट्ये हेतुः, पूर्वस्थितानामपि रोहिण्यादीनां कालावयवरूपैश्चन्द्रादि-

१. स्तोत्रे नोच्येते इत्यपि पाठः । २. प्रादुरिति पाठः प्रकाशकाराणाम् ।

स्वगुणप्राकट्यार्थमेव ब्रह्मोत्पादितः, स तु विकारान् दूरीकृत्य गुणानेव प्रकटयितुं तन्नक्षत्रं गृहीतवान्, अत एवाजनस्य जन्मरहितस्य पुत्रोपि जन्मरहित एवेति ज्ञापयितुमजनाज् जन्म यस्य तस्य नक्षत्रमित्युक्तं "ततो वै ते सर्वान् रोहानरोहंस्तद्रोहिण्यै रोहिणीत्व"मितिश्रुतेः, यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं जातं, तदैव सर्वगुणोपेतः कालो जात इतिसम्बन्धः, अनेन नक्षत्रारम्भे जन्मेति सूचितं, तस्य नक्षत्रस्य सर्वेषां सहायवर्तिनामानुगुण्यमाह शान्तर्क्षग्रहतारकमिति, शान्तान्यन्यान्यृक्षाणि ग्रहास्ताराश्च यस्य, अश्विन्यादीनि नक्षत्राणि, आदित्यादयो ग्रहाः, अन्यानि च नक्षत्राणि ताराः, यद्यपि तेषां ज्योतिःशास्त्रे फलं नोक्तं तथाप्यस्तीति शान्तत्वमुक्तं, अनेन स्वाभाविका आनुषङ्गिकाश्च गुणा निर्दोषाः कालगता निरूपिताः ॥ १ ॥

देशस्त्रिविधः, अध उपरि परितश्चेति, तत्र परितो दिश उपरि द्यौरधो भूमिः, त्रयाणां दोषाभावपूर्वकं गुणा उच्यन्ते, तत्र दिशो देवतात्मिका भूतात्मिकाश्च भवन्ति, तत्र मेघादिना दूरदर्शनलक्षणप्रसादो दिशां भवति, देवताप्रसादस्तु सर्वसाधकः, अतो ज्ञानं सर्वमेव च फलं सिध्यत्वित्युभयविधदिशां प्रसाद उच्यते ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

दिशः प्रसेदुरित्यत्र देवताप्रसाद इति, 'कर्णौ दिश' इत्यादिवाक्याद् दिशः श्रोत्रेन्द्रियदेवतास्ताः प्रसन्नाः, सर्वमेव भगवत्सम्बन्धि श्रोष्यन्तीति तत्प्र**सादः सर्वसाधक** इत्यर्थः, तद् विवृण्वन्त्यत

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भिर्न सम्बन्ध इतिभावः, अत्रानन्तर्यार्थोथशब्द उक्तः, **टिप्पण्यां भिन्नप्रक्रमार्थ** उक्तस्तत् **स्वतन्त्र**लिखनत्वात् पक्षान्तरमिति ज्ञेयं, **भगवज्ज्ञापनार्थ**मिति भगवते स्वस्वरूपज्ञापनार्थमित्यर्थः, **अजनस्ये**ति, कारणसदृशं हि कार्यं, तथा च भगवतो यथाजननप्रकारेणाविर्भावस्तथा ब्रह्मणोपीत्यर्थः, ब्रह्मणो भगवानेव कारणं, ततो जातास्तु कालादिसहकारिवशाद् विकारयुक्ता जाता इतिभावः ॥ १ ॥

दिश इत्यत्र **देवतात्मिका** इति, श्रोत्रेन्द्रियदेवतारूपा इत्यर्थः, **भूतात्मिका** इति, प्राच्यादिरूपा इत्यर्थः, भूतात्मिकानां प्रसादमाहुस्तत्रेति, **दिशां** भूतात्मिकानामितिशेषः, देवतारूपाणामाहुर्देवतेति, सर्वेन्द्रियदेवतोपलक्षकमिदमिति ज्ञापयितुं **देवते**तिसामान्यत उक्तं, भूतरूपाणां **प्रसादो दूरदर्शनमात्रं भवति** न तु तेन सर्वफलसिद्धिस्तद्व्यावृत्त्यर्थं **तु**शब्दः, **सर्वसाधक** इति, इन्द्रिय-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

अजनजन्मर्क्ष इत्यस्य व्याख्याने**जनस्य जन्मरहितस्ये**ति, इह कालस्याधिदैविकस्य प्रतिष्ठायां निरूप्यमाणायामजनजन्मर्क्षपदेनापि महिमैव वक्तुमुचित इति तमाहु**रजनस्य जन्मरहित**स्येत्यादिना, भगवतो नित्यत्वाज् जन्मराहित्यमतः प्रादुर्भाव एव भगवतो वाच्यः, एवमेवाजनाद् भगवतो जातस्य भगवत्पुत्रस्य विधेरपि न प्राकृतरीत्या जन्म किन्तु तस्यापि गुणावतारत्वेन प्राकट्यं, एतदेवोक्तं **पुत्रोपि जन्मरहित** इति, प्रादुर्भावशालीत्यर्थः, अत एव ' गतव्यलीकैरजशङ्करादिभि ' रित्यादिषु ब्रह्मणो ह्यज इतिनाम दृश्यते, अनेन तस्य गुणावतारत्वं न जीवत्वमित्युक्तं, तथा चैतादृशस्य विधेर्नक्षत्रं **रोहिणी**, सा सर्वनक्षत्रोत्तमेति तस्यां भगवदाविर्भावो युक्त एव, अत एव 'ततो वै ते सर्वान् रोहानरोह'न्निति तैत्तिरीयाणां ब्राह्मणे रोहिण्याः स्तुतिः प्रदर्शिता ॥ १ ॥

---

१. 'दीनामित्यपि पाठः ।

दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयम् ॥
मही मङ्गलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा ॥ २ ॥
नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदा जलरुहश्रियः ॥
द्विजालिकुलसन्नादस्तबका वनराजयः ॥ ३ ॥

दिशः प्रसेदुरिति, **निर्मला उडुगणा** यत्र, वर्षाकाले मेघाः सहजास्तैः कृत्वोडुगणानां प्रकाशो न दृश्यत इति नैर्मल्यमुच्यते, **उदये**ति, उदयकालेपि मेघानामभावः, **उदयो** दर्शनमेव वा, **मही** भूमिर्**मङ्गलभूयिष्ठा**, सर्वत्रैव विवाहपुत्रजन्माद्युत्सवास्तस्मिन् समये जायन्त इति, **पुरं** नगरं, **ग्रामाः** साधारणाः, **व्रजो** गवां स्थानं, **आकरा** रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि, सर्वाण्येव **मङ्गलभूयिष्ठानि** यस्याम् ॥ २ ॥

एवं देशकालयोर्गुणानुक्त्वा भौतिकानां तत्तद्भूतप्रधानानां गुणानाह, तत्र प्रथममपामाह ।

नद्यः प्रसन्नसलिला इति, यद्यप्यापो वहुविधा एकोनविंशतिभेदास्तथाप्युभयविधा एव, स्थावरा वहन्त्यो वा, अत उभयानां गुणा उच्यन्ते, नदीषु कालवशात् पङ्किलं जलं भवति, आधिदैविककालवशात् कालनियन्तृभगवद्वशाद् वा स निवर्तते, अतः कालनियन्तरि भगवति

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

इत्यादि, **निर्मले**त्यत्र **निर्मला उडुगणा उदये** यत्रेति गड्वादिसमासोत्र बोध्यः, समासान्तरमपि बोधयन्त्युदयो **दर्शन**मिति, अस्मिन् पक्षे **निर्मलानामुडुगणानामुदयो यत्रे**तिसमासः,**मही**त्यत्र **विवाहे**ति, 'सर्वर्तवो विवाहस्ये'त्यापस्तम्बस्मृतेस्तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

नद्य इत्यत्रै**कोनविंशतिभेदा** इति, यद्यपि तैत्तिरीयसंहितायां "कूप्याभ्यः स्वाहे"त्यादिना "सर्वाभ्यः स्वाहे"त्यन्तेन **विंशतिभेदा** अपामुक्तास्तथापि "सर्वाभ्य" इत्यन्तिमस्य पूर्वोक्तसर्वग्राहकत्वेनातिरिक्तत्वाभावमभिप्रेत्यै**कोनविंशतिभेदा** इति बोध्यं, **कालनियन्तुरि**ति **सङ्कर्षण**स्य, तथा च भगवद्वशो यः कालनियन्ता तस्मादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

जन्यज्ञानक्रियासाधक इत्यर्थः, भूतरूपाणां दूरदर्शनं प्रसाद इति स्वरूपतः प्रसाद उक्तो देवताप्रसादः फलत उक्त इतिविभेदः, **ज्ञान**मिति, दूरदर्शनमित्यर्थः, **निर्मला उडुगणा** यत्रेत्यर्थकथनं, विग्रहस्तु **निर्मलानामुडुगणानामुदयो** यत्रेति, **तस्मिन् समय** इति, उत्तरायणादिरूपे काले, **जायन्त** इतिहेतोः काले तादृशत्वस्य जातत्वान् **मही मङ्गलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा** जातेत्यर्थः, अत्रापि सर्वगुणप्राकट्यादुत्तरायणत्वादिप्राकट्यात् तदाधेयानां मङ्गलानामपि प्राकट्यमितिभावः ॥ २ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

दिशः प्रसेदुरित्यत्र मेघादिना दिशां दूरदर्शनलक्षणः प्रसाद इति, ननु दिशां निराकारत्वात् कथं प्रसादो ज्ञेयः को वा प्रसाद इत्याकाङ्क्षायामाहु**र्दिशा**मित्यादि, निशीथसमये मेघबाहुल्ये निकटस्थमपि वस्तु **न** दृश्यते किमुत दूरस्थम्? प्रकृते तु भगवदाविर्भावमहिम्नाधिदैविकदिशामानन्दाधिक्यजप्रकाशवशाद् दूरदिक्स्थवस्तूनां सर्वेषामेव साक्षात्कारो भवति, अयमेव भौतिक**दिशां प्रसाद**पदार्थो नाम, **सर्वत्रैव विवाहपुत्रजन्मा**दिभ्यो जन्या य उत्सवा आनन्दास्ते **जायन्ते** विवाहपुत्रोत्पत्त्यादिभिर्यादृशा आनन्दास्तादृशास्तदाजायन्त इतितात्पर्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥

---

१ 'ष्ठा । २ 'न्तुर्भग' ।

ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः ॥
अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्धत ॥ ४ ॥
मनांस्यासन् प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहाम् ॥
जायमानेजने तस्मिन् नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ॥ ५ ॥

समागते नद्यः प्रसन्नं सलिलं यासां तादृश्यो जाताः, दोषनिवृत्तिपूर्वकः स्वाभाविक गुण उक्तः, ह्रदाः स्थावराः, जलरुहाणां कमलानां श्रीर्येषु, जलस्य योयं सारांशः स कमलादिः, अतोसाधारणा गुणा अनेनोक्ताः, भूमेर्गुणान् वक्तुं गन्धस्तस्या मुख्यो गुण इति स च पुष्पादिषु प्रसिद्ध इति गन्धरसकार्यकथनपूर्वकं पुष्पादिसम्पत्तियुक्तां वनरूपां भूमिमाह द्विजालीति, द्विजाः पक्षिणः, अलयो भ्रमराः, उभयेषां कुलानि, तेषां सन्नादयुक्ताः स्तबकाः पुष्पगुच्छा यासां तादृश्यो वनराजयो वनपङ्क्तयो जाताः ॥ ३ ॥

ववौ वायुरिति, सुखस्पर्शो वायोर्गुणः, गन्धं च भूमेर्वहतीति शुभकार्यं, पुण्यं गन्धं वहतीति पुण्यगन्धवहः, शुचिर्गङ्गादिजलसम्बन्धी दोषरहितो वा, यो वा वायुः शुभसूचकः स शुचिः, अग्नयो लौकिका वैदिकाश्च, द्विजातीनामिति निषिद्धेतराः, तत्राप्यशुभकार्यस्थव्यावृत्त्यर्थं शान्तास्तस्मिन् समये समिन्धत सम्यग् दीप्ता जाताः, तस्मिन् समये शुभा अग्नयः पिहिता अपि प्रज्वलिता जाता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सात्त्विकाहङ्कारकार्यं मन इति भौतिकगुणसमये मनसोपि गुणा उच्यन्ते ।

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

मनांसीत्यत्र भौतिकगुणसमय इति, तामसाहङ्कारकार्यगुणसमये, मनःपदमिन्द्रियाणामप्युपलक्षणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

नद्य इत्यस्याभासे भौतिकानामिति, नदीजलादीनि पञ्चीकृतत्वाद् भौतिकान्येव न तु भूतरूपाणि किन्तु तत्तद्भूतप्रधानानीत्यर्थः, व्याख्याने कमलादिरिति, सहस्रपत्रं कमलं तदादिः सर्वोपि जलरुह इत्यर्थः, गन्धरसेति, स्तबकेषु द्विजानामपि सन्नादकथनात् मालत्यादिषु च रसमात्राभिलाषिणां मोदासम्भवात् स्तबकपदेन मालत्यादिपुष्पाणामाम्रादिपुष्पाणां च गन्धा उच्यन्ते, तथा च गन्धरूपं यत् कार्यं रसरूपं च यत् कार्यं तत्कथनपूर्वकमित्यर्थः, पुष्पगुच्छा इति, आम्रादिपुष्पाणां मालत्यादिपुष्पाणां च गुच्छा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

मनांसीत्यत्र सात्त्विकाहङ्कारेति, तामसाहङ्कारकार्याणि भूतानि निरूपितानि, सात्त्विकाहङ्कारकार्यं मनोत्र निरूप्यते, राजसाहङ्कारकार्याणीन्द्रियाणि मनोनिरूपणेन निरूपितानि, एतद्देवतास्तु

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

अग्नयश्चेत्यत्र लौकिका वैदिकाश्चेति, लौकिकाः स्मार्ता वैदिका अग्निहोत्रादिसम्बन्धिनः, निषिद्धेतरा इति, निषिद्धा असुरादिशास्त्रसिद्धदुष्कर्मसम्बन्धिनः, तेषां तु तत्समये न समिन्धनमिति तदग्निव्यावृत्तये द्विजातिपदमितिभावः ॥ ४ ॥

जगुः किन्नरगन्धर्वास्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः ॥
विद्याधराश्च ननृतुरप्सरोभिः समं मुदा ॥ ६ ॥
मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः ॥
मन्दं मन्दं जलधरा जगर्जुरनुसागरम् ॥ ७ ॥

यदा सत्त्वमारूढं भवति तदा मनांसि प्रसन्नानि भवन्ति, मनसो दैत्यसम्बन्धित्वमपि वर्तेत इति तन्निवृत्त्यर्थं साधूनामित्युक्तं, इदं साधुपदं दैत्यव्यतिरिक्तमात्रपरमिति ज्ञापयितुमसुरद्रुहामित्युक्तं, साधुपदं च व्यवहारे सन्मार्गवर्तित्वाय, इयमवस्था स्थूलकालेपीति निकटकाले विशेषमाह जायमानेजन इति, अजने जायमाने दिवि दुन्दुभयो नेदुः, तस्मिन्निति तन्निकटे, यथा वसुदेवादयः शृण्वन्ति, आकाशस्य गुणा नृत्यवादित्राणि, दुन्दुभिर्मङ्गलवाद्यं, स्वयमेव नेदुर्न तु कैश्चिद् वादिताः ॥ ५ ॥

किन्नरगन्धर्वा अपि स्वत एवोल्लसितहृदया जगुः, अज्ञात्वैवेति ज्ञातव्यं, अन्यथा माहात्म्यप्रतिपादकं न स्यात्, सिद्धाश्चारणाश्च तुष्टुवुः, अकस्मादेव स्तोत्रं तत्काले कृतवन्तः, ते हि वैतालिकप्रायाः, विद्याधरा नर्तकाः, चकाराद् विद्याधर्यश्च ननृतुः, अप्सरोभिः सममित्यानन्दावेशेनैव नृत्यं, न तु शास्त्रीयं, मुदानन्देन, न केनचित् प्रेरिताः, स्वत एवानन्दाविर्भूता अकस्मात् तस्मिन् समये स्त्रियः पुरुषाश्च ननृतुः, अनेन ये केचन यस्यां विद्यायां रतास्तेकस्मान् मुदा तत्तत् कार्यं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(अथ च मुनयः सुष्ठु निर्दुष्टानि मनांसि पुरुषोत्तमसम्बन्धाभावात् समाधितो निष्कास्य तदाविर्भावस्थले मुमुचुर्देवुरित्यर्थः, देवास्तु पुष्पाणीत्यर्थः, अत एव पुष्पादिपदानि विहायोभयार्थकत्वात् सुमनःपदमुक्तं, सुमनस इतिस्त्रीलिङ्गप्रयोगाभावश्च, पुष्पवाचकस्यैव स्त्रीलिङ्ग-

---

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

'दिशः प्रसेदु'रित्यत्रोपलक्षणविधया निरूपिताः, तथा चाहङ्कारत्रयकार्यमपि निरूपितं जातमित्यर्थः, सत्त्वमारूढमिति, भगवतेतिशेषः, देवक्यां देवरूपिण्यामित्यत्र देवक्याः सत्त्वरूपत्वं व्याख्यास्यते, तथा च सत्त्वं यदा भगवतारूढं भवति तदा स्वकारणे भगवदारोहात् मनसां प्रसादो भवत्येवेत्यर्थः, दैत्यसम्बन्धित्वमिति "द्वया ह प्राजापत्या" इतिसन्दर्भे सत्त्वरूपेषु शमादिष्वसुराणामरुचेर्व्युत्पादितत्वात् सत्त्वेन तेषां प्रसादो नेतिभावः, स्थूलकाल इति, जननात् किञ्चिदर्वाक् पश्चाच्च मायाजननावधीत्यर्थः, निकटकाल इति, जननसमय इत्यर्थः, जायमान इतिवर्तमानप्रत्ययोक्त्येतिभावः, 'यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं' जातं तदैव 'सर्वगुणोपेतः कालो' जातस्तदैव च 'दिशः प्रसेदुर्गगनं' तथा जातमेवं मनांस्यासन् प्रसन्नानीत्यत्र 'यर्ह्येवे'त्यस्यान्वयः, आकाशस्येति, आकाशप्रधानस्यान्तरिक्षलोकस्येत्यर्थः, न तु कैश्चिद् वादिता इति,किन्नरादयः केनचित् प्रेरिता न ॥५॥ अतो मुदेत्युक्तत्वात् स्वत एव जातो य आनन्दस्तेनाविर्भूतास्तेषां गानादिक्रिया इतिशेषः, अत्र श्लोके मुदा जगुस्तुष्टुवुर्ननृतुरित्युक्त्यानन्दोद्रेकादेव गानादिकं न तु हेतुज्ञानेनेति सूचितमित्याशयेनाज्ञात्वैवेत्युक्तम् ॥ ६ ॥ अग्रिमश्लोके तु

१. ( ) चिह्नान्तर्गतं श्रीमत्प्रभुचरणानाम् ।

२

निर्देशात्, अन्यथा भुवि स्थितानां मुनीनां नभसि स्थितैर्देवैः सह वृष्टिकर्तृत्वं कथमुपपद्येत ? मनसः पुष्पतया कथनमुज्ज्वलत्वसङ्कोचविकासादिधर्मवत्त्वादविरुद्धं, मुदान्विता इति, तेत्रानन्दावेशलक्षण-मकरन्दसम्पत्तिः सूचिता, तदा सुमनोवृष्ट्यपेक्षया जलवृष्टिरल्पा नाद्भुता चेति मत्वा मेघा न ववृषुः किन्तु तत्र गर्जितं नास्तीति तावत् कार्यं कृतवन्त इत्याह **मन्दं मन्दं जलधरा जगर्जुरि**ति, मेघानामुच्चैर्गर्जनं पूर्वोक्तवाद्यगीतादिश्रवणप्रतिबन्धकर्तो भवतीति तदभावाय **मन्दं मन्द**मित्युक्तं, अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः, तथा च युगपज्जायमानान्यपि वाद्यगीतगर्जितान्यन्योन्यमिश्रितानि सर्वैर-श्रूयन्तेतिभावः, किञ्च **जगर्जुरेव** न तु ववृषुः, यतो **जलधरा** न तु जलमुचः, अत्राय-माशयः, मेघास्तु भगवत्प्राकट्यात् पूर्वं लोके नीलरूपमश्लाघ्यं मत्वा स्वस्य तादृशत्वेन तदभावाय जलमुचो जाताः, इदानीं स्वसारूप्यमङ्गीकृत्य भगवान् प्रकट इति कवयोग्रे स्वस्योपमां दास्यन्ति तेन स्वजन्मसाफल्यं भविष्यतीति हर्षवशादात्मनो नीलरूपस्यैवाभीष्टत्वेन तद्धेतुभूतं च जलधारणं, अन्यथा शुभ्रता स्यात्, अतो **जलधरा** जाताः, यद्यपि मरकतेन्दीवरादीनामपि सारूप्यमस्ति तथापि स्वस्य विद्युत्सहभावात् कामिनीतनुकनकलतालङ्करणदशायां द्वैरूप्येपि सादृश्यमधिकमिति च जलधरपदेन सूचितं, सजलमेघानामेव तडित्सहभावदर्शनात्, अपि च समुद्रः स्वगाम्भीर्यगुणं प्रभुरङ्गीकृतवानितिगर्वेण गर्जति तस्य तं गर्वमपहन्तुं धर्मापेक्षया स्वरूपसादृश्यं स्वस्याधिकमिति ज्ञापयितुमनुसागरमित्युक्तं,) **देवा ज्ञात्वैव पुष्पवृष्टिं मुमुचुर्मुनयश्च**, **शब्दबला मुनयः**, **अर्थबला देवाः**, उभये **प्रामाणिकाः**, **स्वसेवामभिज्ञतां** च ज्ञापयितुं शुभसूचनार्थं **सुमनांसि** पुष्पाणि हर्षेणान्विता **मुमुचुः**, सर्वथा मेघानामभावे विपरीतः कालधर्मोशुभकर इति तेषामपि कार्यमाह **जलधरा मन्दं मन्दं सागरनिकटे जगर्जुः** ॥ ७ ॥

एवं देशकालयोस्तत्रत्यानामृतोश्च गुणानुक्त्वा रात्र्यास्[3]**तन्मुहूर्तस्य च गुणानाह निशीथ इति**॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

मुमुचुरित्यत्र मुनीनां देवानां भगवत्प्राकट्यज्ञाने हेतुमाहुः **शब्दबला** इत्यादि, शब्दस्य श्रुतेरर्थस्य भगवतश्च **बलं** येषां तेन तथा, अतो ज्ञानात् तथा कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मुदान्विता इत्युक्तं न तु क्रियायां मुदः करणत्वमतो हेतुज्ञानं सूचितमित्याशयेनाहुर्**देवा ज्ञात्वैवे**ति, गानादिकं रसोद्रेकात् स्वतोपि जायते **पुष्पवृष्टिस्तु** हेतुज्ञानं विना न जायत इतिभावः, **पुष्पवृष्टिमि**ति, **वृष्टिर्धारा**, पञ्चविंशेध्याये "तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिवे"तिवाक्यात्, तथा च पुष्पधारा **मुमुचुरि**त्यर्थः, देवानामूर्ध्वस्थितानां सुमनोविमोको वृष्टिप्रकारेणैव सम्भवतीत्यर्थापत्तिलभ्यं वृष्टिरूपं प्रकारं बोधयितुमेवमुक्तं, **शब्दबला** इति, शब्देन बलं येषां, स्वाध्यायबला इत्यर्थः, **अर्थबला** इति, मन्त्रार्थरूपान् देवान् ज्ञात्वा तैर्मन्त्रैर्हविर्दाने तादृशहविर्भोगेन देवाः पुष्टा भवन्तीत्यर्थेन प्रतिपाद्ययोगेन बलं येषां तादृशा इत्यर्थः, अत **उभयेपि प्रामाणिकाः**, **प्रमाणं** वेदस्तत्सम्बन्धिनः, तदुपजीवका इत्यर्थः, तथा च पूर्वश्लोकेषु रूपलीलासम्बन्धिनां गुणा उक्ता अत्र नामलीलासम्बन्धिनां गुणा उक्ता उत्तरार्धे दोषाभाव उक्त इति **सप्तभिः** श्लोकै रूपनामव्यवस्थोक्तेति सूचितं, **स्वसेवा**मित्युभयमुभयोरन्वेति ॥ ७ ॥ **तत्रत्यानामि**ति, भूतानां देवादीनां चेत्यर्थः, **मन्दं मन्द**मित्यर्थेनर्तोर्गुण उक्तः, **रात्र्या** इति,

१. नेत्रा° । २. °तां भज° । ३. रात्रेरिति प्रकाशपाठः प्रतिभाति ।

निशीथे तमउद्भूते जायमाने जनार्दने ॥
देवक्यां विष्णुरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ॥ ८ ॥
आविरासीद् यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ॥ ८½ ॥

अर्धरात्रं निशीथं पञ्चचत्वारिंशत्षट्चत्वारिंशद्घटिकाद्वयं, तस्य दोषाभावः, **तमउद्भूत** इति, **तम उद्भूतं**, ऊर्ध्वं भूतं निवृत्तं यस्मिन्, यो हि निर्गच्छति स ऊर्ध्वो भवति, **जाय-माने जनार्दने** सतीति गुणा उक्ताः, यावता गुणेन जनानामविद्यामर्दयतीति सर्वाविद्यानाशकः प्रादुर्भवति तादृशगुणवान् **निशीथ** इत्यर्थः, भगवज्जननस्य मूलभूतगुणानां प्राकट्ये भौतिकानां च प्राकट्ये निमित्तत्वं वक्तुं 'जायमानेजन' इति मध्ये निरूपितं, अजनत्वान्न कालनिमित्तत्वं किन्तु कालस्य तादृशगुणवत्त्वेजन एव मध्ये निमित्तं, अन्ते च पुनर्जायमाने जनार्दन इति सर्वाविद्यानाशनार्थं प्रादुर्भावे सर्वगता गुणाः प्रकटीभवन्तीति प्रकटीभावे हेतुरुक्तः, एवं सन्दर्भे भगवतोवतारत्रयमप्युक्तं, सर्वधर्मसंरक्षकोनिरुद्धः सर्वमुक्तिदाताज्ञाननिवृत्तिद्वारा सङ्कर्षणो

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

निशीथ इत्यत्र **रात्रेस्तन्मुहूर्तस्य** चेति, **निशीथ**शब्दस्यार्धरात्रवाचकत्वात् तेनैवार्थबलाद् रात्रेरपि प्राप्तेस्तथेत्यर्थः, सिंहार्के निशीथ इदानीं षट्चत्वारिंशत्सप्तचत्वारिंशद्घटिकाद्वयात्मको भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं विवक्षितं प्रादुर्भावसमयं निश्चेतुमाहुः **पञ्चचत्वारिंशत्षट्चत्वारिंशद्घटिकाद्वय**-मिति, ईदृशस्तु निशीथो विषुवद्दिन एकस्मिन् भवति पञ्चमस्कन्धीयाद् 'यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाहो-रात्राणि समानानि भवन्ती'तिवाक्याज् ज्योतिःशास्त्राच्च निश्चीयते, तदग्रे तु प्रत्यहं पलद्वयं रात्रेर्दिनस्य च वृद्धिह्रासौ, एवं सति यदत्रैवमुक्तं तत्रायमर्थः, द्वापरस्य 'पञ्चविंशाधिक'शरच्छतावशेषे भगवत्प्रादुर्भाव इत्येकादशस्कन्धीयाच् 'छरच्छतं व्यतीयाय पञ्चविंशाधिकं विभो' इतिब्रह्मवाक्यान् निश्चीयते, तत्र च गणितविचारे स्फुटोर्कः ४।१९।०।१, गतिः ५८।८, अयनांशाः २४।३२।२०, मधुपुर्यां पलप्रभा, ८।५, चरखण्डानि ६०।४८।२०, चरपलानि ३२, दिनमानं ३१।४, रात्रिमानं २८।५६, रात्र्या अर्धं १४।२८, निशीथः ४५।३२, एवं सति तत्राषाढोधिकोभ्युपेयः, उक्तरीत्या स्पष्टेर्केपि सति ४।१९।०।१, एतादृशस्य सूर्यस्य तदैव सिद्धेरिति, एतावान् भवति तत्राष्टम्याः प्रान्तभाग इति तत्र चन्द्रप्रकाशस्तेभ्यो द्वात्रिंशत्पलेभ्यः पूर्वं भवति, चन्द्रप्रकाशस्य क्षितिजसंयोगे तमसो निवृत्तेः, तदेवाभिप्रेत्य मूले **तम-उद्भूत** इत्युक्तं, भगवत्प्राकट्यं तु तावत्पलोत्तरं निशीथारम्भसमये चन्द्रोदयसमकाले, तदेवाग्रिमश्लोके **प्राच्यां दिशीन्दुरिवे**तिदृष्टान्तेन सूचयिष्यते, अतो द्वात्रिंशत्पलान्यनादृत्य यत् **पञ्चचत्वारिंशे**त्यादि-कथनं तत् प्रकाशन्यायेन दोषनिवृत्तिबोधनार्थमिति न कोपि विरोधः, ननु 'जायमानेजन' इत्यनेनैव गुणनिरूपणसिद्धिरिति **जायमाने जनार्दन** इत्यस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहु**र्भगवज्जननस्ये**-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

एवं सन्दर्भ इति, मूले 'जायमानेजने तस्मि'न्नित्यनेनानिरुद्ध उक्तः, "मनांस्यासन् प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहा"मित्यनेन रक्षाकार्यस्योक्तत्वात्, **जायमाने जनार्दन** इत्यनेन जनामविद्या-**मर्दयती**तिव्युत्पत्त्याज्ञानप्रलयकर्ता **सङ्कर्षणो** निरूपितः, प्रलयस्य **सङ्कर्षण**कार्यत्वात्, तत इहाविद्या-

१. °च ।

देवक्यां प्रद्युम्नो नन्दगृहे वासुदेव इति सर्वरूपेणाप्याविर्भूतो भगवानित्युक्तं, निमित्तत्वं च भगवत एव दोषाभावे गुणप्राकट्ये च, ननु तादृशोपि कालः सहजः कश्चिदस्तीत्येकमेव चेन् निमित्तमुच्येत तस्मिन् समयेन्योप्युत्पन्नो भगवत्सदृशः स्यात्, अतो भगवत्प्रादुर्भाव एव गुणप्राकट्ये निमित्तं भगवत्प्रादुर्भावार्थमेव गुणप्राकट्यं चेति निरूपितं, एवं सर्वांशो भगवान् प्रादुर्भूत इत्याह देवक्यामिति, देवक्यां विष्णुः प्रादुरासीत, देवानां समूहो देवकी, सम्पूर्णे देवसमूहे पूर्णसत्त्वं भवति, तच्च सत्त्वं भगवदाविर्भाव आधारत्वेन निमित्तं भवति यथाग्नावरणिः, न

---

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तादृङ्निशीथवत्त्वं रात्र्या गुणः, गुणा उक्ता इति,जनार्दने जायमाने सति तमउद्भूते निशीथे सति देवक्यां विष्णुः प्रादुरासीदित्यन्वयः, तथा च सङ्कर्षणप्राकट्यस्य तमोनिवृत्तौ हेतुत्वोक्त्या तत्प्राकट्य-योग्या गुणा निशीथ उक्ता इत्यर्थः, मूलभूतेति, काले स्थितानां मूलभूतस्य भगवतो गुणाना-मित्यर्थः, भौतिकानामिति, नद्यादिगुणानामित्यर्थः, कालनिमित्तत्वमिति, कालो निमित्तं यस्य तादृशत्वमित्यर्थः, 'जायमानेजन' इत्यत्रानिरुद्धप्राकट्यं, तद् व्युत्पादयन्ति सर्वधर्मेति, 'अनुसागर'-मित्यन्तैः सप्तभिः श्लोकैर्धर्मरक्षोक्तेति तन्मध्ये कथनमनिरुद्धस्यैवोचितमितिभावः, जायमाने जनार्दन इत्यत्र सङ्कर्षण उक्तस्तद् व्युत्पादयन्ति सर्वमुक्तीति, इदं वासुदेवकार्यमित्याशङ्क्याहुरज्ञानेति, तस्य साक्षान्मोक्षदातृत्वमस्य परम्परयेतिविभेदः, तथा च जनार्दनपदादयं सङ्कर्षण इतिभावः, देवक्या-मिति, देवक्यां विष्णुरूपिण्यामितिश्लोक इत्यर्थः, पुरुषोत्तमस्तूक्त एव, परं व्यूहत्रयमध्ये द्वयं पूर्व-मुक्तं देवक्यामितिश्लोके तृतीयोप्युक्तो न तु वासुदेव एव, तदाभासे तथा वक्ष्यमाणत्वात्, पुरुषोत्तम-प्राकट्यमपि कारिकयोपसंहारे वदिष्यन्ति, तथा च व्यूहत्रयविशिष्टपुरुषोत्तमप्राकट्यं देवक्यामितिश्लोके निरूपितमित्यर्थः, सर्वरूपेणेति, चतुर्व्यूहरूपेण सह भगवान् पुरुषोत्तम आविर्भूतोत्रावतार इतिशेषः, न त्वधुनैव, वासुदेवाविर्भावस्य नवम्यां निर्धारितत्वात्, अत एव "तमद्भुत" मित्यत्र "मधुसूदनो माधवश्चे"तिकारिकाव्याख्याने 'सङ्कर्षणानिरुद्धप्रद्युम्नरूपताप्युक्ते'ति व्यूहत्रयमेव निरूपितं, टिप्पण्यां 'चतुर्भुज'पदव्याख्याने कार्यचतुष्टयमुक्तं, कार्यं तु चतुर्णामपि मथुरायामेवादौ प्रकटमिति प्रागुक्तमेव, यद्यप्यत्रावतारे नारायणः कृष्णकेशश्चास्ति तथापि नारायणोनिरुद्धांशः कृष्ण-केशः सङ्कर्षणांश इति व्यूहनिरूपणेनैव तौ निरूपितौ जातावितिभावः, देवक्यामित्यस्याभासे सर्वांशो भगवानिति, सर्वे त्रयोपि व्यूहा अंशा यस्मिंस्तादृशो व्यूहत्रयविशिष्टो भगवान् पुरुषोत्तम इत्यर्थः, व्याख्याने देवानां समूह इति, 'देवकी सर्वदेवते'तिव्याख्यानात् सर्वदेवसान्निध्याद् देवसमूहरूप-मेव सम्पन्नमित्यर्थः, न त्वयं विग्रहः, सत्त्वे भगवत्स्थितावंशावतारत्वं स्यादित्याशङ्क्याहुराधारत्वेनेति, अयं भावः, अंशावतारे विग्रहः सत्त्वं, तत्र भगवदाविर्भावोयोगोलके वह्निरिवेति साधनाध्याये

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

कार्यरूपाज्ञानप्रलयः सङ्कर्षणकार्यं, 'य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासना-ग्रथितमविद्यामयं हृदयग्रन्थिं सत्त्वरजस्तमोमयमन्तर्हृदयं गत आशु निर्भिनत्ती'तिपञ्चमस्कन्धवाक्यात्, देवक्यां विष्णुरूपिण्यामित्यनेन विष्णो रूपं विद्यते यस्यामितिव्युत्पत्त्या प्रद्युम्न उक्तः, प्रद्युम्नस्य वसुदेवमनस्याविष्टस्य पूर्वोक्तेनालौकिकप्रकारेण देवक्यां समागमनात्, "दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथानन्दकरं मनस्त" इतिवाक्यात्, विष्णुः सर्वगुहाशय आविरासीदित्यनेन साक्षाद् भगवान्

१. प्रद्युम्न ।

केवलमव्यापाराविष्टा निमित्तमरणिरपि भवतीति मथनस्थानीयं किञ्चिन् निरूपणीयं, तदाह विष्णु-रूपिण्यामिति, विष्णो रूपमस्यामस्तीति विष्णुरूपिणी, भगवद्रूपमेव तत्र विद्यमानं भगवन्तं प्रकटीकृतवन् न तु प्रयत्नः प्रसूतिवातादिर्वा तत्र निमित्तमिति तन्निराकरणार्थमुक्तमिदमेव रूपमिति सिद्धान्तः, देवक्यां विद्यमान आधिदैविक इति केचित्, तदा विष्णुरूपायामित्यर्थो भवति, पाठा-न्तरेपि देवो विष्णुरेव, विष्णुर्व्यापकः पुरुषोत्तमो यो वेदान्ते 'ब्रह्म'शब्देनोच्यते, तस्य सर्वत्रैव विद्यमानत्वात् प्रादुर्भावो भाक्त इत्याशङ्क्य सर्वव्यापकत्वेपि यः सर्वान्तरः सर्वान्तर्यामी सोन्तःस्थितो बहिरागत इति वक्तुं सर्वेषां गुहा हृदयाकाशं तस्मिन्नासमन्ताच्छेतेधितिष्ठतीति गुहाशय इत्युक्तं, अनेन सर्वेषां भजनार्थं स्वयं हृदि स्थित्वा तत्पराः कृतार्था भविष्यन्तीति ज्ञापयितुं वेदांश्चकार स इदानीमत्रैव प्रकटीभूत इति न पूर्वप्रक्रियातःपरमुपयुज्यते किन्त्वयमेव

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्यारभ्य हेतुरुक्त इत्यन्तं, तथा च कालः पूर्वमुपक्रान्तः सर्वत्र च हेतुत्वेन प्रसिद्ध इति प्रकृतेपि स एव निमित्तत्वेन सम्भाव्यत इति तद्व्युदासाय 'जायमानेजन' इत्युक्तं प्रादुर्भावस्य निमित्तत्वाय च जायमाने जनार्दन इत्युक्तमितिभावः, ननु नेदं युक्तं देवक्यामितिपद्येनैव चारितार्थ्यादित्याशङ्काया-मस्याप्याशयं सूक्ष्मेक्षिकयाहुरेवं सन्दर्भ इत्यादि, त्रयमपीति, अपिशब्दः प्रासङ्गिकत्वं सूचयति, पुरुषोत्तमस्यैव प्रकरणित्वात्, तत् स्पष्टीकुर्वन्ति सर्वेत्यादि, तत्र 'जायमानेजन' इत्यस्य गुणाविर्भावोक्ति-मध्ये निरूपणाद् धर्मरक्षकता स्पष्टेति तेनानिरुद्धावतारो जायमाने जनार्दन इत्यविद्यारूपाज्ञाननिवर्तक-त्वेन सङ्कर्षणावतारो देवक्यामित्यनेन च प्रद्युम्नः पित्रोः सुखदानाद् विष्णुरूपिण्यामिति वक्ष्यमाणाच्च, यः पुन'र्बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेनोक्तः स तु वासुदेवो नन्दगृहे प्रादुर्भावात् पूर्वमत्र जात इति "प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज् जातस्तवात्मज" इति गर्गवाक्यादवसीयते, अतो हेतोः सर्वरूपेणाप्यावि-र्भूतो भगवानिति, एतत् तृतीयाध्यायरूपे सन्दर्भ उक्तमित्यर्थः, ननु तादृशगुणाधारादौ कालस्य निमित्तत्वेङ्गीकृते को वा दोष इत्यपेक्षायामाहुर्निमित्तत्वमित्यादि, एकमिति, कालात्मकं, निरूपित-मिति, वारद्वयं 'जायमान'इत्यादिकथनेन निरूपितमित्यर्थः,न चास्त्वेवं तथापि सकृदुच्चारितैर'जना'दिपदैः

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

गुणोपसंहारचरणे निरूपितं, अत्र तु प्राकट्यार्थमाधारत्वेन तदपेक्षा न तु प्राकट्यानन्तरमपि सत्त्व-व्यवधानेन स्थितिरिति, अत एवारणिदृष्टान्तमाहुर्यथेति, यथाग्निप्राकट्येरणिर्निमित्तमाधारत्वेन तथेत्यर्थः, मथनस्थानीयमिति, व्यापारसम्पादकमथनदण्डस्थानीयमित्यर्थः, विष्णुरूपिण्यामित्यत्रोक्तं रूपं विचारयन्तीदमेवेति, प्रादुर्बुभूषु रूपमेव तदिति मुख्यः पक्षः, गौणं पक्षमाहुर्देवक्यामिति, अस्य गौणत्वे हेतुमाहुस्तदेति, आधिदैविकदेवक्यां सत्त्वरूपायां हि प्रादुर्भावः, तथा च देवक्याधिदैविकरूपस्य विष्णोस्तु सा स्वरूपभूतैव न त्वधिकरणमतो विष्णुरूपिण्यामित्यत्र मत्वर्थीयेनिप्रत्ययस्यार्थोसङ्गतो भवेदितिभावः, भाक्त इति भक्तिर्भागोंश इतियावत्, तथा चांशतः सिद्धो भवेदित्यर्थः, सर्वान्तर इति, 'अन्नमया'दीनां चतुर्णामन्तरस्तेषामन्तर्यामी च 'पुरुषविध'त्वसम्पादक 'आनन्दमय'इत्यर्थः, हृदयाकाश-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

पुरुषोत्तम उक्तः, एवं व्यूहसहितपुरुषोत्तमाविर्भावो मथुरायां बोध्यः,अत एव दिशीन्दुरिव पुष्कल इति पूर्णचन्द्रो दृष्टान्तीकृतः, न"न्वथ सर्वगुणोपेतः काल" इत्युपक्रम्य "निशीथे तमउद्भूते जायमान"

बहिः सेव्य इति निरूपितं, **प्रादुरासीत्** प्रादुर्भूतो जातः, **अकस्मात्** प्रकटः, **अन्तरनुभूयमानो** बहिर्दृष्टः, न तु कश्चन व्यापारो देवक्यास्तत्र जातो [१]निमित्तभूतोपि ज्ञानं सावधानता वा, स सम्पूर्ण एवानन्दमय इति निरूपयितुमाधारप्रकटीभूतयोर्दृष्टान्तमाह **यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिवेति,**

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

कथमर्थद्वयबोध इति शङ्क्यं, सकृदुच्चारितादप्य'जना'दिशब्दादर्थमर्यादया छिद्रेतरत्ववदवतारत्रयबोधस्यापि सुखेन सम्भवात्, ननु पूर्वाध्याये पुरुषोत्तमप्रादुर्भावस्य **नन्दगृहे** समर्थितत्वादत्र **नन्दगृहे** वासुदेवपदस्य व्यूहसाधारणस्य कथने किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते, वासुदेवव्यूहस्य नान्तरीयकत्वज्ञापनायेति जानीहि, वक्ष्यन्ति च पञ्चमाध्याये 'वासुदेवोत्रैवाविर्भूत इतिसिद्धान्त'इति, द्वितीयस्कन्धे विमर्शाध्याये 'भूमेः सुरेतरे'त्यस्य व्याख्याने चोक्त'मेकमेव चरित्रं मोक्षभक्ती निरूपयती'ति, तेन पुरुषोत्तमवासुदेवयोराधिदैविकाध्यात्मिकवत् तत्तत्कार्यकरणादेव व्यपदेशभेद इत्यभिप्रेत्यैव 'शुद्धसत्त्व आविर्भूतः पुरुषोत्तम एव वासुदेव' इति 'वसति जगदस्मिन्निति वासुदेवः क्रीडावान् स चासौ देवश्च 'सर्वतःपाणिपादान्त'मितिवाक्योक्तधर्मवा'निति च द्वेधापि साम्प्रदायिकानां व्याख्यानं सङ्गच्छते, **देवक्यामित्यत्र** ननु **नन्दगृहे** वासुदेवश्चेत् तर्ह्यत्र नेति वक्तव्यं तथा सति कथं सर्वांशेन प्रादुर्भाव इत्याकाङ्क्षायामाहुः **सम्पूर्ण** इत्यादि, तथा च निबन्धे 'प्रथमे वासुदेवोभू'दितिकथनात् तद्द्वारात्रापि तदागमनेन वासुदेवाविर्भावादस्ति **सर्वांशेनाविर्भाव** इत्यर्थः, ननूभयत्र वासुदेवाविर्भावस्य किं प्रयोजनमत आहुर्न **केवलमित्यादि,** इदमिति, वासुदेवाख्यं, तथा च पुरुषोत्तमस्याक्षर एवावि-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मिति, 'गुहायां परमे व्योमन्नि'त्यत्रोक्ता गुहेत्यर्थः, तत्र 'निहितो' व्यापिवैकुण्ठस्थित एव समागत इतिभावः, **अनेनेति, सर्वेषां भजनसिद्ध्यर्थं स्वयं हृदि स्थित्वा तत्परा** वेदपराः **कृतार्था भविष्यन्तीति ज्ञापयितुं वेदांश्चकार,** इयं सर्वदा व्यवस्थितिः, **इदानीं सोत्रैव प्रकट इति** हेतोः **पूर्वप्रक्रिया नोपयुज्यते किन्त्वयमेव बहिः सेव्य** इत्यनेन **गुहाशयस्य** प्राकट्यकथनेन **निरूपित**मित्यन्वयः, **अन्तरनुभूयमान** इति, **भजनार्थं स्वयं हृदि स्थित्वे**त्यनेन भक्तहृदयस्थितेरुक्तत्वाद् **भक्त्या** देवक्या **अन्तरनुभूयमान** इत्यर्थः, **न** त्विति, जननिमित्तभूतस्तु जननाभावादेव न जातः, **अनिमित्तभूतोपि ज्ञानरूपो व्यापारो**वधारणार्थं मनसस्तदेकपरता **सावधानता** विनयेन स्थितिस्तादृशोपि **व्यापारो न जात** इत्यर्थः, **सम्पूर्ण एवेति,** प्रियमोदप्रमोदानन्दयुक्तो न तु काञ्चिदप्यंशं विहाया**नन्दमयः** प्रकट इतिशेषः, **यथा प्राच्यां दिशी**त्येतावत्प्रतीकेना**धारदृष्टान्तः;**

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

इत्युक्त्वा"**विरासीद् यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कल**" इत्यनेन निशीथकालाधिकरणकं भगवज्जन्मेति शुकेनोक्तं, एवं सति कालाधीनत्वप्रतीतेर्भगवति कथं तदतीतत्वं? किञ्च "मनांस्यासन् प्रसन्नानि साधूना" मित्यनेनासुरद्विग्मनःप्रसाद उक्तस्तस्य चासुरनाशजन्यत्वात् तदर्थं कृष्णाविर्भाव इति प्रतीयते, तच्च विरुद्धं, भूभारनाशस्य व्यूहकार्यत्वेन मूलरूपाविर्भावे प्रयोजनान्तरस्यैव वक्तुमुचितत्वाज् जन्मप्रकरणारम्भे तथाव्यवस्थापनाच्च, अन्यथा"**विरासीद् यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कल**"इत्यत्र पुष्कल-

१. अनि० लेखपाठः प्रतिभाति ।

सर्वोपास्या प्राची दिक् सर्वदेवतामयी, साप्यागमने मार्गमात्रं न तु जनने, इन्दुरमृतमयः, 'इदि परमैश्वर्ये' इति **परमैश्वर्ययुक्त आनन्दमयः, स प्राच्यां दिशि प्रथमं पूर्ण एव दृश्यते खण्डास्तु मध्ये प्रान्ते, उच्चैश्च खण्डोपि प्राच्यां दृश्यत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह पुष्कल इति पूर्णः, पुष्कलशब्देन पुष्टोप्युक्तः, तेन निष्कलङ्को निरूपितः, कलङ्कस्यैव क्षयहेतुत्वात्, तथोक्तरीत्या प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुरित्येको दृष्टान्तः, नन्वानकदुन्दुभेः पत्नीषु बह्वीषु सतीषु देवक्यामेवाविर्भावे को हेतुरितिशङ्कानिरासाय यथा प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुरिति द्वितीयो दृष्टान्तः, अत्र प्राच्यादिपदानामावृत्तिर्ज्ञेया, एवं सति पूर्णेन्दुप्राकट्यस्थानं प्राच्येव तथा पूर्णशक्तेः पुरुषोत्तमस्य प्राकट्यस्थानं देवक्येवेति तथेत्यर्थः, अतः सर्वकलापूर्णो भगवान् सच्चिदानन्दविग्रहोकस्मादग्रे प्रादुर्भूत उपविष्टयोस्तयोर्देवकीवसुदेवयोः सतोः, अत एव तयोराश्चर्यं वर्णनं च सङ्गच्छते ।**

दासीनां सर्वरक्षार्थं निमित्तीकृत्य तादृशम् । प्रादुर्भूतो मम स्वामी नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववत् ॥१॥८॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

र्भावो न तु गुणसंसर्ग इति तदभावार्थमत्रापि वासुदेवाविर्भावाङ्गीकरणमित्यर्थः, सत्त्वगुणाभिमानिव्युदासायाहु**र्विष्णुर्व्यापक** इत्यादि, **सर्वान्तर** इति, अनेन स्वतोनाविर्भाव उपपत्तिरुक्तान्तर्यामिव्युदासश्च कृतः, स्वत आविर्भावे स्वभावहानिप्रसङ्गादन्तर्यामिणः प्रतिशरीरं भिन्नत्वाच्चेति, दृष्टान्तसिद्धमर्थं व्याकुर्वन्ति **सर्वे**त्यादि, तथा च **प्राची**दृष्टान्तेन श्रीदेवक्या आविर्भावप्रयोजकत्वमात्रं न तु मातृवज्जननीत्वं द्योतितं, **इन्दु**पदेन च परमैश्वर्ययोगात् पूर्णत्वं द्योतितं, तर्हि दृष्टान्तेन कथं तत्सिद्धिरित्यत आहुः **स** इत्यादि, **स** इन्दुः **प्राच्यां दिशि प्रथमं** पौर्णमास्यां षोडशकलत्वदशायां पूर्वं **पूर्ण एव दृश्यते,** तथा च **प्राची**पदेन्दुपदयोः समभिव्याहाराद् दृष्टान्तेपि तत्सिद्धिरित्यर्थः, नन्वेवं दृष्टान्तेनैव पूर्णत्वसिद्धौ पुष्कलपदस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहु**रुच्चै**रित्यादि, तथा च कृष्णद्वितीयादावुच्चैःखण्डस्यापि प्राच्यां दर्शनात् तद्व्यावृत्त्यर्थं पुष्कलपदमिति तत्समभिव्याहृतदृष्टान्तादेव पूर्णत्वसिद्धिरित्यर्थः, अत्र दृष्टान्तबोधकयो**र्यथे**वपदयोः सत्त्वात् पुष्कलपदस्यार्थान्तरमभिप्रेत्यैतद् द्विधा व्याकुर्वन्ति पुष्कल-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इन्दुरिवेतिप्रतीकेन **प्रकटीभूतदृष्टान्तः, प्रथमं दृश्यत** इति, प्राच्या दिशः प्रथमभाग इत्यर्थः, **प्रान्त** इति, पश्चिमदिशीत्यर्थः, **उच्चैश्चे**ति, कृष्णपक्षद्वितीयादिष्वपि प्राच्यां दिशि दृश्यते परन्तु तस्योच्चैः खण्डोपि दृश्यतेतः प्राच्यां दिशि दर्शनमात्रेण पूर्णत्वं नायातीतिभावः, **प्राच्यादिपदानामिति, यथेवेति**पदद्वयस्य विद्यमानत्वादेवं व्याख्यायते,**प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुरिति**चतुर्णां **पदानामावृत्तिः,यथा प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुस्तथा** देवक्यामित्याधारे **दृष्टान्तः, प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुरिव विष्णुः प्रादुरासीदिति प्रकटीभूते दृष्टान्तः, अत** इति, पुष्कलेन्दुदृष्टान्तकथनादित्यर्थः, श्लोकार्थं कारिकायां विशदयन्ति **दासीनामिति,** भक्तानां, **सर्व**स्य सङ्घातस्य **रक्षणार्थं, तादृशं** देवकीनिष्ठं सत्त्वं,

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

पदेन पूर्णत्वोक्त्या पूर्णस्य परब्रह्मणः सर्वव्यवहारविषयत्वरूपः प्रादुर्भावो दुरुपपादः, "अदृश्यमग्राह्यं" "न चक्षुषा गृह्यते," "पराञ्चि खा"नीत्यादिश्रुतिव्याकोपात्, एवमाशङ्कात्रयं परिहर्तुं श्रीमदाचार्यवर्याः कारिकां पठन्ति **दासीनां सर्वरक्षार्थ**मित्यादिना, अयमर्थः, मथुरायां व्यूहसाहित्येन पुरुषोत्तममावि-

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववदिति, वाच्युपनिषद्रूपायामित्यर्थः, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह,' 'अदृश्यमग्राह्यं,' 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः,' 'न चक्षुषा दृश्यते नोत वाचे'त्यादिविरोधः प्राकट्यकथन आपतति, स च 'कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्,' 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान" इत्यादिश्रुतिभिर्भगवदिच्छया भगवान् दृश्य इन्द्रियसामर्थ्येनादृश्य इति श्रुत्योस्तात्पर्यनिरूपणेन निरस्यत इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो यथा तथा प्राकट्यानन्तरमपीति न काचिच् चिन्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

शब्देनेत्यादि नन्वित्यादि च, **अत्रेति**, एवं व्याख्याने, **एवं सतीति**, दृष्टान्तद्वयेङ्गीकृते सति, **इति तथेत्यर्थे** इति,एवंबोधनार्थं दृष्टान्तद्वयमुक्तमित्यर्थः, सिद्धमाहुरत्र इत्यादि, एतमर्थमुपपत्त्या दृढीकुर्वन्त्यत्र एवेत्यादि, प्रादुर्भाव आपतितं श्रुतिविरोधं कारिकया परिहरन्ति **दासीनामित्यादि**, **अर्थस्तु**, दास्यो वक्ष्यमाणा अङ्गीकार्याः, **तासां** सर्वपुरुषार्थरक्षानिमित्तं **तादृशं** स्वसमानाकारं वासुदेवमत्युत्कटं भक्तदुःखं वा, **निमित्तीकृत्य** स्वाविर्भावे प्रयोजकं कृत्वा, **मम स्वामी** पुरुषोत्तमः **प्रादुर्भूत** इति, शेषं तु **टिप्पण्यां** व्याख्यातं **वाचीत्यादिना**, 'अयं टिप्पण्योक्तोर्थः साधनाध्यायद्वितीयपादेरूपवदधिकरणस्य द्वितीये "प्रकाशवच्चावैयर्थ्या"दितिसूत्रे स्फुटः, तत्र हि "यथा सौरः प्रकाशो व्यवहार्योव्यवहार्यश्च न हि स्वतः सम्पादयितुं शक्यते स्थापयतुं वा, आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावे च सान्निध्यमात्रेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्न शक्यते व्यवहर्तुमीश्वरसन्निधाने तु शक्यत इतिद्वयमाह श्रुतिः, कुत एतदवगम्यते ? तत्राह 'अवैयर्थ्यात्,' अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्या"दित्येवंप्रतिपादनात् ॥ ८ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

निमित्तीकृत्य स्वरूपतोनिमित्तमपि मथनस्थानीयेन रूपेण व्यापाराविष्टत्वसम्पादनादाधारत्वेन निमित्तं कृत्वा, **मम स्वामी** पुरुषोत्तमः **प्रादुर्भूतः**, पूर्वं व्यूहत्रयप्राकट्यं **देवक्यां** विवृतामिति तावदेव भविष्यतीतिशङ्का स्यादत उपसंहारे पुरुषोत्तमप्राकट्यमुक्तमिति ज्ञेयं, **गुहाशयपदस्य** तात्पर्यमाद्यचरणेनोक्तं, पूर्वं भक्तानां देहेन्द्रियादिरक्षामन्नमयादिरूपैरकरोत्, तद् विवृतमानन्दमयाधिकरणे, अधुना तु स्वयमानन्दमयरूपेणैव तथा रक्षां कर्तुमित्यर्थः ॥ ८ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

देवक्यामित्यत्र **दासीनामिति**, **भक्तानां सर्वरक्षार्थं तादृशं** देवकीनिष्ठं **निमित्तीकृत्य मम स्वामी** पुरुषोत्तमः **प्रादुर्भूतः**, **नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववदिति**, वाच्युपनिषद्रूपायामित्यर्थः, 'अदृश्यमग्राह्य'मित्यादिश्रुतिविरोधः प्राकट्यकथन आपतति स च विरोधः 'कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षते'[1]त्यादिश्रुतिभिर्भगवदिच्छया भगवान् दृश्य इन्द्रियसामर्थ्येनादृश्य इति द्विविधश्रुतितात्पर्यनिरूपणेन निरस्यत इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो यथा तथा प्राकट्यानन्तरमपीति न काचिच्चिन्तेत्यर्थ इति व्याख्यातं जनकापरमूर्तिभिः श्रीमत्प्रभुभिष्टिप्पण्याम् ॥ ८ ॥

१. आत्मनेपदप्रयोगः प्रतिभाति कारिकाव्याख्याकारमते ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥

तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम् ॥
श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् ॥९॥

एवं भगवतः प्रादुर्भावमैश्वर्येण निरूप्य वीर्यनिरूपणार्थं भगवन्तमनुवर्णयति तमद्भुतमिति द्वाभ्याम् ।

अत्र निर्वृताः सर्वे श्रोतारो बहिःसंवेदनरहिता जाता इति ज्ञापयितुं पुनः शुकोक्तिकथनम् ।

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

र्भावादसुरद्विण्मनःप्रसादो व्यूहाविर्भावनिबन्धनः, अत एव श्रीमदाचार्यैरुक्तम**स्मिन् सन्दर्भे भगवतोवतारत्रयमप्युक्तमि**ति, न ह्येतावता पुरुषोत्तमो भूभारहरणायावततारेति वक्तुं शक्यं, "तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनां भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः" "यद्यद् धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद् वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये"तिवाक्यात्, किन्तु **दासीना**मग्निकुमारश्रुतिगोपिकादीनां **सर्वस्माद्** भगवद्भिन्नाद् या **रक्षा**न्यविनियोगराहित्यसम्पादको **निरोधस्तदर्थं** कृष्णावतार इत्यर्थः, भगवान् विविधलीलाभिः प्रापञ्चिकविलक्षणं नित्यं निरवधिकं परमानन्दं प्रयच्छन् भक्तान् विस्मृतप्रपञ्चान् करोति, युक्तं चैतत्, परमानन्दप्राप्तौ प्रापञ्चिकतुच्छसुखहेतुभ्यो विषयेभ्यो विरागः, इदमेव हि प्रभुकर्तृकं **सर्वतो रक्षणं** नाम, तदर्थमेव मूलरूपप्राकट्यं, "कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डल" इति बृहद्वामनीयभगवद्दत्तवरवाक्यात्, एवं सति भगवज्जन्मनो दशमस्कन्धार्थप्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपनिरोधाङ्गभूतत्वाज् जन्मप्रकरणस्य स्कन्धार्थसङ्गतिर्निष्प्रत्यूहेति ध्येयं, एवं प्राकट्यस्य प्रयोजनं निश्चित्य कालातीतत्वं साधयितुं भगवज्जन्मनः कालाधिकरणत्वं न कालकृतं किन्तु भगवत्कृतमित्याहु**र्निमित्तीकृत्ये**त्यादिना, **तादृशं** "सर्वगुणोपेत"माधिदैविकं कालं **निमित्तीकृ**त्येत्यर्थः, **तादृश**मितिपदे "नाथ सर्वगुणोपेत" इत्यत्रोक्त आधिदैविकः काल उच्यते, तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्, यद्यपि भगवज्जन्मनि तादृशकालो न निमित्तं स्वेच्छयैवाविर्भावात्, "नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाम मानिना"मिति कालस्वरूपनिरूपकतृतीयस्कन्धवाक्यात्, अक्षरस्य कालनियम्यत्वाभावादक्षरातीते श्रीकृष्णे कालाधीनत्वसम्भावनस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्, तथापि तस्य लीलया **निमित्तीकरणं** ज्ञेयं, अयमर्थश्च्विप्रत्ययेन बोधितः, तादृशेर्थे तस्य स्मरणात्, अतः परमदृश्यत्वादिनिरूपकश्रुतिविरोधं परिहरन्ति **नैश्चिन्त्यं वाचीत्यादिना**, वाच्युपनिषद्रूपायां, **नैश्चिन्त्यं** समाधानं, **पूर्ववद**नवतारदशावत्, अयमाशयः, वैकुण्ठादौ यथा भगवत्कृपया दर्शनं तथेहापि चक्षुर्न स्वसामर्थ्येन भगवन्तं विषयीकरोति किन्तु भगवदिच्छाविशेषेण, तथा चादृश्यत्वादिश्रुतिस्तादृगिच्छाविषयभिन्नचक्षुरदृश्यत्वपरेतिव्यवस्थायां न कोपि दोषः, एवं सति "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान" इत्यादिश्रुतयोपि सविषया भवन्ति, विस्तरस्तु भाष्यविद्वन्मण्डनादौ द्रष्टव्यः, तथा सति **प्रादुर्भूतः** सर्वव्यवहारयोग्योपि कृष्णः परं ब्रह्मैवेति ज्ञेयं, अत एव "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकस्तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत" इति श्रुतावुक्तं, अतो नात्र भगवज्जन्म किन्तु स्वेच्छया देवक्यामभिव्यक्तिमात्रं वक्तुं "**प्राच्यां दिशीन्दुरि**"वेतिदृष्टान्तो मूले पठितः, परमकाष्ठापन्नत्वेनास्मिन्नेव श्रीकृष्णे भजनीयत्वपर्यवसानमिति बोधयितुं **मम स्वामी**त्यनेन स्वस्वामित्वाभिमानः श्रीमदाचार्यैरुक्त इतिदिक् ॥ ८ ॥

दशलीलानिरूप्योयं पुरुषो द्वादशात्मकः । द्विगुणो भगवानत्र प्रादुर्भूत इतीर्यते ॥ १ ॥
सर्वेषां प्राणरूपश्च ऐहिकः पारलौकिकः । ज्ञानक्रियोभययुतो दशलीलाप्रवर्तकः ॥ २ ॥
सगुणां नवधाभक्तिं निर्गुणां च प्रवर्तयन् । काण्डद्वयार्थं तनुते सोत्र द्वादशधा मतः ॥ ३ ॥
सर्वप्रकाशकश्चैव कालात्मेन्द्रियनायकः । आत्मा कार्यं च भूतानि अहन्तत्त्वमुभौ त्रयः॥ ४ ॥
अक्षरं भगवांश्चेति द्वादशात्मा हरिः स्वयम् ॥ ४½ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

विशेषणसंख्यातात्पर्यं वदन्त आद्यश्लोकस्थविशेषणसंख्ययोः प्रत्येकसमुदायाभ्यां तात्पर्यमाहुर्दशलीलेत्यादिना, आद्यस्थतत्संख्याभिप्रायोयं, द्वितीयेन पदेन समुदिततत्तात्पर्यमुक्तं, **द्विगुण** इति, **मर्यादा**मार्गीयमैश्वर्यादिकं भूभारहरणवेदधर्मविहितभक्तिज्ञानादिप्रवर्तकमेकं, **ब्रह्ममर्यादाया अप्युल्लंघनं दैत्यानामपि मुक्तिदानमदेयस्वरूपामृतदानादौ पुष्टिमार्गीयै**श्वर्यादिकं हेतुः, एवं सत्युभयविधं प्रकटीकृत्य प्रकट इति समुदिततत्तात्पर्यं, एवमग्रेपि ज्ञेयं, भक्तानां दशप्राणादिरूपः, **सर्वप्रकाशकः** सूर्यो **द्वादशात्मे**ति तथा, लीलासम्बन्धिपदार्थानामनन्यप्रकाश्यत्वात्, लीलायाः कालातीतत्वेन तदवच्छेदो न

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तमद्भुतमित्यत्र वीर्यनिरूपणार्थमिति, सामर्थ्यनिरूपणार्थं, ऐश्वर्यस्याष्टविधत्वात् तत्राष्टौ श्लोका युक्ताः, निरूपणीये वीर्ये कुतो द्वौ श्लोकौ कुतश्च प्रथमे श्लोके दश पदानि द्वितीयश्लोके च द्वे इत्याकांक्षया सार्धचतुष्टयकारिकाभिस्तत्तात्पर्यं वदन्तीत्याशयेन **टिप्पण्यां** तद् व्याकुर्वन्ति **विशेषणे**त्यादि, **अय**मिति, प्रथमचरणोक्तः, **हेतु**रिति, उक्तदानादौ हेतुभूतं, द्वितीयमितिशेषः, **समुदिततत्तात्पर्य-**

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तमद्भुतमित्यत्र पुनः **शुकोक्ती**ति, **मूलेस्मिन्** श्लोके **श्रीशुक उवाचे**तिपाठो वर्तत इति ज्ञेयं, **दशलीलेत्यस्य टिप्पण्यामाद्यश्लोकस्थविशेषणसंख्ययो**रिति, **द्वादशसंख्याद्यस्थविशेषणा**न्यादायैवोक्तेति, तेषु द्वादशसंख्यापि वर्तते परमपर्याप्ता दशसंख्या तु पर्याप्तेतिविभेदः, यथा नवसु पुरुषेषु मध्य एकस्मिन् पुरुष एकसंख्या वर्तते नवसंख्यापि पर्याप्तत्वापर्याप्तत्वाभ्यां परं विभेद-

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

तमद्भुतमित्यत्र दशलीलेत्यादि, दशलीलानिरूप्योयं पुरुषो द्वादशात्मकः द्विगुणो भगवानत्र प्रादुर्भूत इतीर्यते, अत्राद्यश्लोके दश विशेषणानि सन्ति द्वितीयश्लोके च द्वे विशेषणे, तेन तात्पर्यं प्रत्येकसमुदायाभ्यामुच्यते, **सर्गविसर्गादिदशलीलानिरूप्य** इत्याद्यश्लोकस्थसंख्याभिप्रायः, **द्वादशात्मक** इति समुदितविशेषणतात्पर्यं, द्वादशात्मकमुपपादयन्ति **द्विगुण** इति, मर्यादामार्गीयमैश्वर्यादिकमेकं द्वितीयं पुष्टिमार्गीयमैश्वर्यादिकं, एवं सत्युभयविधं प्रकटीकृत्य प्रकट इति **द्विगुण**पुरुषत्वं, प्रकारान्तरमाहुः **सर्वेषा**मिति, **सर्वेषां प्राणरूपश्च ऐहिकः पारलौकिकः**, भक्तानां दशप्राणरूप **ऐहिकः पारलौकिक**श्चेति **द्वादश**धेतितात्पर्यं, तामाहु**र्ज्ञानक्रियोभययुतो दशलीलाप्रवर्तक** इति, प्रकारान्तरमाहुः **सगुणा**मिति, **सगुणां नवधाभक्तिं निर्गुणां च प्रवर्तयन् काण्डद्वयार्थं तनुते सोत्र द्वादशधा मतः**, स्फुटं, पुनः प्रकारान्तरमाहुर्येन **सर्वप्रकाशकश्चैव**

तत्र प्रथमं दशधा स्वरूपलक्षणानि वर्णयति **तमि**ति, **तं** प्रसिद्धं लोकवेदयोः, "**अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम**" इति, आश्रयभूतः सर्वमूलभूतत्वात्, **सृष्टिरूप** इति केचित्, **अद्भुत**मिति, **अलौकिकमेव ह्यद्भुतं, न तु लोकवेदसिद्धं, इदं हि प्रमेयबलं**

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

सम्भवतीति द्वादशमासात्मको लीलाधारभूतो यः संवत्सरात्मकः कालस्तद्रूपोपि, तेनै 'कहायन' 'त्रैमासिकः कुमार'इत्याद्युक्तिर्न विरुध्यते, लौकिकेन्द्रियविषयत्वाल् लीलायास्तन्मध्यपातिभक्तानामेकादशेन्द्रियरूपस्तन्नियामकश्चेति **द्वादशात्मा**, **आत्म**पदेन जीवपरमात्मानावुच्येते, **कार्यं** महत्तत्त्वं, **भूता**न्येकविधानि, **उभौ** प्रकृतिपुरुषौ, **त्रयो** गुणाः, अन्यत् स्पष्टं, एतेन लीलासम्बन्धिपदार्थसृष्टिरेतत्स्वरूपात्मिकैवेति फलितं, एवंतात्पर्यनिरूपणेपीदमेव मूलं, अन्यथा प्राकृतसम्बन्धे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति, **न तु लोकवेदसिद्ध**मिति, यद्यपि साकारत्वेन वेदे सिद्धं तथापि यादृग् रूपं प्रकटमधुना तत् तथैवेति तदभिप्रायेणेदमुक्तं,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

मिति, **समुदितं** यच् श्लोकद्वयं **तत्तात्पर्य**मित्यर्थः, **अग्र** इति, अग्रिमकारिकासु, **सर्वेषा**मितिपदं संकुचितवृत्तिकमित्याशयेनाहु**र्भक्ताना**मित्यादि, अग्रे तु स्फुटत्वान्न व्याख्यातं, परं तत्रार्धाभ्यां द्विधा द्वादशविधत्वमुच्यत इति बोध्यं, **सर्वप्रकाशकश्चैवे**त्यनेन पुनरन्या विधोच्यत इत्याशयेनाहुः **सर्वे**त्यादि, **कालात्मे**त्यनेन ततोप्यन्योच्यत इत्याशयेनाहु**र्लीलाया** इत्यादि, **इन्द्रियनायक** इत्यनेन ततोप्यन्योच्यत इत्याहु**र्लौकिके**त्यादि, **आत्मे**तिकारिकां व्याकुर्वन्त्या**त्मपदे**नेत्यादि, नन्वत्र श्लोकद्वये **तमित्यस्येक्षति**क्रियाकर्मत्वेन मुख्यतयान्वयदर्शनाद् **द्वादशाना**मपि विशेषणत्वाङ्गीकारो न युक्त इतिचेन्न, **तमित्यस्यात्रैवं** विशेष्यत्वेपि पूर्वश्लोके यः 'प्रादुरासीदि'त्यादिनोक्तस्तत्परामर्शितयेतरव्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वानपायात्, एवं चापेक्षाभेदेन **तमित्यस्योभयरूपत्वाद्** विशेषणानां **द्वादशत्वं** युक्तमेवेति जानीहि, एवं कारिकाणां तात्पर्यमुक्त्वा एवंविधाकथनस्य प्रयोजनं बीजं चाहु**रेतेने**ति, अष्टधा द्वादशविधत्वनिरूपणेन, **इति फलित**मिति, इतिहेतोः सर्वरूपतयात्यलौकिकभगवत्सामर्थ्यरूपं **वीर्यमेव फलितं**, सुबोधिन्यां **तमित्यस्याभासे तत्रे**ति, द्वादशसु विशेषणेषु, **विवृता** "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर" इति **गीतायां** श्लोकद्वये सर्वान्तराविश्य सर्वधारकत्वेन क्षराक्षरातीतत्वेन च य उच्यते सोत्र तच्छब्देन परामृष्ट इत्याशयेनाहु**स्त**मित्यादि, यादृशस्तच्छब्देन परामृष्टस्तस्य सामान्यतः स्वरूपमेतेनोक्तं, " पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं तत"मितिलक्षणान्तरसंग्रहायाहु**राश्रये**त्यादि, तथा च गीतोक्तलक्षणत्रयवानत्र परामृश्यत इति बोधितं,

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

कालात्मेन्द्रियनायक इति, **सर्वप्रकाशकः** सूर्यो द्वादशात्मेति, **कालात्मा** द्वादशमासात्मकः, **इन्द्रियनायक** इति, भक्तानामेकादशेन्द्रियरूपस्तदिन्द्रियनियामकश्चेति **द्वादशात्मो**, तात्पर्यान्तरमाहु**रात्मे**ति, **आत्मा कार्यं च भूतानि अहंतत्त्वमुभौ त्रयः अक्षरं भगवांश्चेति द्वादशात्मा हरिः स्वयं**, **आत्मे**तिपदेन जीवपरमात्मानावुच्येते, **कार्यं** महत्तत्त्वं, **भूता**न्येकविधानि, **अहंतत्त्व**महंकारः, **उभौ** प्रकृतिपुरुषौ, **त्रयो** गुणाः, **अक्षरं भगवांश्चेति द्वादशात्मा**, एतेन लीलासम्बन्धिपदार्थसृष्टिरेतत्स्वरूपात्मिकैवेति फलितम् ।

प्रमाणादतिरिक्तं, तदेव हि वीर्यं भवति यल्ल लौकिकैर्वैदिकैश्चानुल्लङ्घ्यं, आश्चर्यं तदैव भवति, अनेन तद् रूपं दृष्टमेवोपपद्यते न तु स्मर्तुं वर्णयितुं वा शक्यत इत्युक्तं, एवं सर्वैर्वर्णयितुं शक्यमशक्यं चोक्तं पदद्वयेन, बालकमिति, बाले बाले को ब्रह्मा ब्रह्माण्डविग्रहो यस्य, अद्भुतश्च बालको न स्वरूपतो वक्तुं शक्यः, बालानामपि कं सुखं यस्मादिति, बालः को ब्रह्मा यस्य, बलसम्बन्धिनो ये बालास्तेषां कं शिरोभूतं, एवमद्भुतपराक्रमत्वेन यशो निरूपितं, अलौकिकशोभां निरूपयत्यम्बुजेक्षणमिति, अम्बुजतुल्ये कमलतुल्ये ईक्षणे यस्य, अम्बुजा वा लक्ष्मीरीक्षणे यस्य, अम्बुजौ वा सूर्याचन्द्रमसावीक्षणे यस्य, अम्बुजे वा पद्माशिविद्यया साधितरूपवती क्षणं ज्ञानं

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

एतेन सर्वनियामकत्वादिरूपमैश्वर्यं चोक्तं, मतान्तरमाहुः **सृष्टिरूप इति केचिदिति**, अत्र युक्त्यलिखनादुक्तवाक्याविरोधाच्च तदसङ्गतमिति बोधितं, **टिप्पण्यां तमद्भुत**मितिपदद्वयव्याख्यानयोः परस्परं विरोधं परिहरन्ति **यद्यपी**त्यादि, तथा "चान्यदेव तद् विदितादथोविदितादधी"तिश्रुत्या विदिताविदितपरत्वस्यापि श्रावणादस्यैवार्थस्य सिद्धेर्न विरोध इत्यर्थः, **सुबोधिन्यामिदमिति**, लोकवेदप्रसिद्धत्वे सत्यप्यद्भुतत्वं, एवमत्र तात्पर्यवृत्त्या पदद्वयं व्याख्यातं, अतः परं योगेनाग्रिमपदं व्याकुर्वन्ति **बाल**

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स्तथात्रापि, तथा चैतद्विभेदाविवक्षया संख्याद्वयमप्याद्यश्लोकस्थविशेषणेष्वस्तीति **संख्ययोरि**त्युक्तं, **सुबोधिन्यां त**मित्यस्य विशेष्यत्वात् तमादाय विशेषणेषु दशसंख्या न भवतीत्याशङ्क्याहु**स्तं प्रसिद्ध**मिति, **तच्छब्दस्य** पूर्वपरामर्शित्वे स्वरूपमात्रबोधकत्वाद् विशेष्यत्वमेव भवेत् प्रसिद्ध्यर्थकत्वे तु प्रसिद्धिरूपधर्मपुरःसरं बोधकत्वाद् विशेषणत्वमपि, **सृष्टिरूप** इति, सृष्टिं निरूपयतीति, सर्गलीलाप्रवर्तक इत्यर्थः;अत्र लीलाप्रवर्तकत्वं संख्यातात्पर्येणोच्यते न तु प्रत्येकं विशेषणेषु ता लीला व्याख्यातुं शक्यन्तेतोत्रापि न व्याख्येयमित्याशयेन **केचिदि**त्युक्तं, ननु प्रमाणै'र्यतो वाच' इत्यादिभिर्विशेषज्ञानस्य निषेधादद्भुतत्वज्ञानं कथं भवतीत्याशङ्क्य व्युत्पादयन्ती**दं हीति, हि** यत इदमद्भुतत्वज्ञानजनकं **प्रमेयस्वरूपस्य बलमतः प्रमाणात्** प्रमाणबलाद**तिरिक्त**मधिकमित्यर्थः, तथा च पूर्वविशेषणोक्तं सामान्यतो ज्ञानं वेदेनापि भवति तद्विशेषाणामद्भुतत्वादीनां ज्ञानं तु तदधिकेन **प्रमेयबलेनैव** भवतीतिभावः,प्रमाणतोधिकबलत्वादेवास्य **वीर्य**रूपत्वमित्याहु**स्तदेव हीति,तदैवेति**, लौकिकवैदिकानुल्लंघ्यवीर्यप्राकट्ये सत्येवेत्यर्थः, **अनेनेति, लोकवेदाप्रसिद्धा**श्चर्यरूपत्वकथनेन, **तद् रूप**मनुग्रहवशात् स्वत एव **दृष्टं सदुपपद्यते** याथातथ्येन विषयीभवतीत्यर्थः, **ब्रह्माण्डेति, ब्रह्माण्डं** चतुर्दशलोकात्मकं पादमूलाद्यवयवभेदेन **विग्रहो** यस्य तादृशो विराड्रूप आध्यात्मिको ब्रह्मेत्यर्थः, **बलसम्बन्धिन** इति, "रामाद्या गोपबालका "इत्यत्रोक्ता **बालाः** क्रीडायां तेषु मुख्यो भगवानिति, **अलौकिकेति, श्रीपदस्य** शोभार्थकत्वमभिप्रेत्य चतुर्थो गुणोनेनोक्तः, **अम्बुजपदस्य** बह्वर्थकत्वेन व्याचिख्यासितत्वात् तत्साहश्यकथनेनालौकिकत्वं शोभाया उक्तं, **अम्बुजौ वा सूर्याचन्द्रमसाविति**, "अद्भ्यः प्रातरुदेत्यपः सायं

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तमद्भुतमित्यत्र **पुनः शुकोक्तिकथन**मिति,**श्रीशुक उवाचे**त्यनेन **कथन**मिति **साम्प्रदायिकाः**, **तमद्भुतमित्यस्य** विवृतावम्बुजौ **वा सूर्यचन्द्रमसावीक्षणे यस्येति, मुण्डकोपनिषत्स्व**'ग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ'वित्यनेन **सूर्यचन्द्रमसोर्नेत्रत्व**कथनात् ।

१. सूर्य' । २. तद्विशेषणाना' ।

यस्य, अम्बुजाया इः कामस्तदेव क्षणं सुखं यस्य, अम्बुजे ब्रह्माण्डे वा पालनार्थमीक्षणं यस्य, अम्बुजायां लक्ष्म्यामीक्षणं सुखं यस्य वा भोगायतनत्वात्, अम्बुजायां पृथिव्यामेवेक्षणं यस्य नान्यत्र, एवमनेकधा भगवतः श्रीर्निरूपयितव्या ज्ञानात्मिका, मध्येनिविष्टभ्रमरमेवाम्बुजं नेत्रतुल्यं भवति, निश्चलश्च भ्रमरः, तेन मकरन्दपूरस्तत्र निरूपितः, दयामृतादयोत्र मकरन्दाः, तत्सम्बन्धे सर्वोपि मधुपो भवतीति निरूपयितुं माकृतैरप्युपमीयते, यथा वा जलेऽद्भुतरूपं भवति कमलमेवं सम्पूर्णेपि रूपेऽद्भुतरूपे नेत्रे भवतः, अनेनाद्भुता ज्ञानशक्तिर्निरूपिता, क्रियाशक्तिं निरूपयंश्चतुर्विधमपि ज्ञानमाह **चतुर्भुजमिति**, चत्वारो भुजाः क्रियाशक्तयो यस्य, चतुर्विधकार्यार्थं हि भगवदवतारः, तान्येव कार्याणि चतुर्भुजरूपेणोच्यन्ते, चत्वारो वा पुरुषार्था भूतानि वा धर्मादयो दिक्पाला वा भुजा भुजेषु वा यस्य, अनेन द्विगुणः पुरुष उक्तः, लौकिकोलौकिकश्च ।

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

तेन पूर्वेण न विरोधः, **चतुर्विधमपी**ति, प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमपीत्यर्थः, अत्रायं भावः, सम्पूर्णस्वरूपवर्णने ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च वाच्यानि,तत्र ज्ञानेन्द्रियेष्वीक्षणमेवोक्तं, कर्मेन्द्रियेषु **भुजा** एवोक्ताः, तेनैकेनैव पूर्णा ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्च निरूपितेति ज्ञायते, एवं सति कर्मेन्द्रियं निरूपयन् यद् भगशब्दार्थरूपं **ज्ञानं** निरूपयति तेन जीवानामिव भगवतः कर्मेन्द्रियाणि न ज्ञानजनकानीति न किन्तु स्वयं चिद्रूपाणि पूर्णज्ञानजनकानीति ज्ञापयति, **चतुर्विधकार्यार्थ**मित्यादिना चतुर्विधक्रियाशक्तिविवरणं, व्यूहकार्याण्येव **चतुर्विधा**नि तानि, तेषां नियतकार्यत्वात्, भगवद्भुजानां क्रियाशक्तिरूपत्वेन सर्वेषां

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

इत्यादि, 'अद्भुतं''बालकं'पदयोः समभिव्याहारेण सूचितमर्थमाहु**रद्भुत**श्चेत्यादि, **पद्मा**ग्नीत्यादि, "अत्र ह्यापः पुरुषवचसो भवन्ती "तिश्रुतेस्तद्विद्यासाधितरूपस्याम्बुजत्वं बोध्यं, **प्राकृतै**रिति, अम्बुजैरित्यर्थः, **चतुर्भुज**मित्यस्याभासे **क्रियाशक्ति**मित्यादि, ज्ञानशक्तिवदद्भुतां **क्रियाजनिकां शक्तिं निरूपयंश्चतुर्विधमपि ज्ञानमाह**, क्रियाया ज्ञानमूलकत्वात् तच्छक्तिनिरूपणे छिद्रेतरत्ववत् तन्मूलभूतं **ज्ञानमर्थबलादाहे**त्यर्थः, किं तच्चतुर्विधमित्याकाङ्क्षायां **टिप्पण्यां** तद् विवृण्वन्ति **प्रमाणे**त्यादि, **निरूपयतीति**, अर्थबलान्निरूपयति, ज्ञाननिरूपणप्रयोजनमाहु**स्तेने**त्यादि, **चतुर्विधे**त्यादेस्तात्पर्यमाहुश्चतु**र्विधे**त्यादि, **तेषामिति**, व्यूहानां, **भूतानि** वेत्यस्य तात्पर्यमाहु**र्भगवद्भुजे**त्यादि, तस्यैवार्थान्तरमाहु-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रविशती"तिश्रुतेरम्बुजत्वं सूर्यस्यातस्तन्न्यायेन चन्द्रोपि तथा, **ईक्षणे** इति द्विवचनान्तः, एतावीक्षणरूपौ यस्येत्यर्थः, **चन्द्रस्य वामनेत्र**रूपत्वमित्यपि पक्षः, अत एव गीतायां स्वरूपदर्शने 'शशिसूर्यनेत्र'मित्युक्तं, तमादायैव **नाटकादिषु** 'कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने'इत्यादिप्रयोगः, **ज्ञानं यस्येति** विषयता षष्ठ्यर्थः, यद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः, **ब्रह्माण्डे ईक्षण**मिति, तदन्तर्वर्तिनी पृथिव्यप्युक्तैव, अतः प्रथमपक्षाद् भेदं सूचयितुमाहु**र्नान्यत्रेति**, लोकान्तरचिन्तां विहाय पृथिवीमात्रोद्धारार्थं प्रवृत्त इत्यर्थः, एवमन्येप्यर्था ऊह्या इत्याशयेनोक्तं **निरूपयितव्येति**, कमलनेत्रयोः साधारणधर्मं विशदयितुमाहु**र्मध्य** इति, **दयामृतादय** इति, दयया प्रकटं यदमृतं नेत्रनिष्ठो रसस्तदादयो **मरकन्दा अत्र** स्वरूपे, भवन्तीतिशेषः, **तत्सम्बन्ध** इति, कमलसम्बन्धे **भ्रमरो मधुपो भवति** तन्निष्ठमकरन्द-

१. द्रुतं क्वचित् । २. भूत्वा वदन्ति ।

घातकौ रक्षकौ चोक्तौ विरोधेप्यतिसङ्कटे । वेदोक्तं द्विविधं ज्ञानं भक्तिर्भगवतस्तथा ॥ १ ॥
शङ्खगदाद्युदायुधमिति वैराग्यं, शङ्खस्तदादिश्च गदा तदादिश्च, "अपां तत्त्वं दरवरं," भुवनात्मकं कमलं, प्राणात्मको वायुर्गदा, "तेजस्तत्त्वं सुदर्शनं, एवं शङ्खपद्मगदाचक्राणि क्रमेण निरूपितानि, मधुसूदनो माधवश्च त्रिवृन्नारायणस्तथा ॥ १ १/२ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

क्रियावतां मूलत्वात् पृथिव्यादिचतुर्णामेव भूतेषु क्रियावत्त्वात् तदाधिदैविकरूपत्वमपीत्याशयेन भूतत्वमुक्तं, तेन लीलामध्यपातिनां तेषां प्रभुभुजरूपत्वमेव न प्राकृतत्वमितिभावः, जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जानि वा, तान्यप्युक्तरूपाणीति ज्ञेयं, **पुरुषस्य द्विभुजत्वमौत्सर्गिकमित्यत्र द्विगुणपुरुषत्वं**, एतस्यैव विवरणं **लौकिक** इत्यादि, युद्धादिना जरासन्धादिमारणं लौकिकसदृशं, अन्यथेश्वरस्यैतच्चमूमारणे का युद्धापेक्षा स्यात् ? अवस्थासाधनविरुद्धकार्यकरणं पूतनाशकटादिमारणमलौकिकं, **घातकाविति**, हननरक्षणयोरेकत्रैकदा करणं विरुद्धं,तथापि तत् कृतवान्, **परीक्षितो लौकिकबीजांशस्य दाहनं वैष्णवांशस्य गर्भस्य रक्षणं** तन्मातुश्च, तत्राप्यनिवर्त्यब्रह्मास्त्रात्, एतदेव **संकटरूपमपि**, तथैवेन्द्रवृष्ट्यादिकमपि ज्ञेयं, **वेदोक्तमिति**, कर्मब्रह्मविषयकमात्मपरमात्मविषयकं वा **ज्ञानमित्यर्थः**, **भक्तिरपि** सगुणा निर्गुणा च

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

जैरेत्यादि, **उक्तरूपाणीति**, आधिदैविकरूपाणि, अत्र चतुःशब्देन नानाविधानां चतुःसंख्याकानां यः **सुबोधिन्यां** संग्रहस्तत्र चर्जिं तु जातेष्ट्यधिकरणे सिद्धं **संख्यायाः प्रयोजनवत्त्वमेव** ज्ञेयं, तत्र हि वैश्वानरद्वादशकपालेष्ट्यादिसंख्यानां विद्यमानत्वात् तामिस्तत्समानाक्षरच्छन्दःप्रभृतीनां तत्कार्याणां चावरोधदर्शनादेवमत्रापि **चतुर्णां भुजानां** दर्शनेनेदं सर्वं सूच्यते, अन्यथा **गोपालतापनीये** 'द्विभुज'मितिश्रावणादत्रापि तथैव दर्शयेदिति, **दिक्पाला** वेति तु "इन्द्रादयो बाहव आहुरुस्रा" इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् स्फुटमतो न व्याख्यातं, **द्विगुणपुरुषत्वं** विवृण्वन्ति **पुरुषस्येत्यारभ्यालौकिकमित्यन्तं**, **घातकाविति**,कारिकयोजना तु चतुर्षु भुजेषु द्वौ भुजौ **घातकौ रक्षकौ विरोधेप्युक्तौ**,**च पुनरतिसङ्कटेपि तथोक्तौ**,किञ्च **चतुर्भुजपदेन** भुजतया **वेदोक्तं द्विविधं ज्ञानमुक्तं** तथा **भगवतो भक्ति**रुक्तेतिरूपामङ्गीकृत्य तां विवृण्वन्ति **घातका**वित्यारभ्य **रूपा** वेत्यन्तं, अत्रैतद् बोध्यं, मूले सकृदुच्चारितेष्वेतेषु पदेषूक्ता अनेकेर्थाः खलेकपोतिकान्यायेनापतन्तो 'गतोस्तमर्क' इतिवद् बोद्धव्यवैशिष्ट्येन तं तं प्रत्येकैकशः स्फुरन्तोपि भगवत्कृपावलोकितं सर्वज्ञं प्रति युगपत् क्रमेण वा यथाधिकारं विषयीभवन्तीति न कोपि शङ्कालेशः, एवमग्रेपि बोध्यं, अग्रिमपदे वैराग्यं कथमुच्यत इत्याकाङ्क्षायां तद् विवृण्वन्ति **वैराग्य**मित्यादि, अर्थस्तु स्पष्टः, **उक्तरीत्येति**, दक्षिणहस्तयोरुपरि शङ्खो **नीचैः पद्मं वामयोरुपरि गदा**

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अत्रैव श्लोके **चतुर्भुज**मित्यस्याभासे घातकाविति, **घातकौ रक्षकौ चोक्तौ विरोधेप्यतिसंकटे वेदोक्तं द्विविधं ज्ञानं भक्तिर्भगवतस्तथा**, **विरोधेप्यतिसंकटेपि** द्वौ भुजौ **घातकौ** द्वौ च **रक्षकौ**, हननरक्षणयोरेकत्रैकदाकरणं विरुद्धं तथापि तत् कृतवान्, परीक्षितो लौकिकबीजांशस्य दाहनं वैष्णवांशस्य गर्भस्य रक्षणं तन्मातुश्च, एतदेव **सङ्कटरूपमपि**, **वेदोक्तमिति**, कर्मब्रह्मविषयमात्मपरमात्मविषयकं **ज्ञानमित्यर्थः**;**भक्तिरपि** सगुणा निर्गुणा च साधनफलरूपा वा, एतेनापि **चतुर्भुज**कार्याण्युक्तानि।

शङ्खगदादीन्येवोद्यतान्यायुधानि यस्य, इन्द्रियदेहप्राणान्तःकरणैरेव सर्वमारणमित्याकाशलक्षणं शरीरं, अन्यानि महाभूतान्यायुधानि, उदायुधानि वा, तत्रैव सर्वान् मज्जयन्ति न तु छित्वापि

---

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

साधनफलरूपा वा, **वैराग्यं** हि सर्वदुःखनिवर्तकं, भक्तदुःखनिवर्तनं ह्यायुधैः, तेन तेषां **वैराग्यरूपता**, तेन भक्तेष्वेव रागस्तद्द्वेषिषु तदभाव इति ज्ञाप्यते, अत एव मातुलादयोपि हताः, **मधुसूदन** इत्यादि, उक्तरीत्या मधुसूदनः, गदाचक्रे दक्षिणयोरब्जशङ्खौ वामयोर्धारयन् **माधवो** भवति, एवं सति गदाचक्रयोरेकत्राब्जशङ्खयोश्चैकत्रस्थितिमात्रसाधर्म्येणात्र **माधवत्वमपि**, शङ्खाब्जे दक्षिणयोश्चक्रगदे वामयोर्धारयन् **नारायणो** भवति, तेन शङ्खाब्जयोश्चक्रगदयोश्चैकत्रास्थितिमात्रसाधर्म्येण **नारायणत्वं**, एवं त्रिवृद्रूपत्वं **सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपतापि**, **शङ्खे**त्यादिविग्रहवाक्ये शङ्खगदे आदी ययोस्ते **शङ्खगदादिनी** पद्मचक्रे उदायुधे यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, शङ्खाब्जाभ्यां मारणासम्भवादायुधत्वं कथमितिशङ्काभावाय तत्तात्पर्यमाहु**रिन्द्रिये**त्यादि, **प्राणपोषितानीन्द्रियाणि** हि कार्यसाधकानि, "विष्णोर्मुखोत्थानिलपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते" तिवाक्याच् छङ्खस्य तादृशत्वादिन्द्रियरूपता, तेनान्तरो मारकः, दर्पाभावे मृतप्रायो यतः, गतदर्पस्य बाह्योपमर्देनाशुनाशो भवति, प्रकृते च ब्रह्माण्डविग्रहो **नारायण** इति तदात्मकाब्जधारणेनैव ययोपरि पतित्वोपमर्दनं तथा भवतीति तथा, गदाया आधिदैविकप्राणात्मकत्वादधिभूतासुरप्राणान् निहन्ति, तेजोरूप**मन्तःकरणं**, चक्रं च तथा,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नीचैश्चक्रमनया रीत्या धारयन् मधुसूदनः,पुराणान्तरे तथा प्रसिद्धत्वान् मन्दारमधुसूदनादौ तथा दर्शनाच्चेति भाति, एवं **माधवरूपेपि** बिन्दुमाधवादौ तथादर्शनान् नारायणस्वरूपेपि व्यङ्कटेशे तथा दर्शनाद् भाति, अत्र पूर्वं **चतुर्भुज**पदविवरणे चतुर्विधकार्यकारणार्थमवतारकथनेन चतुर्व्यूहत्वसिद्धावपि यदत्र त्रिरूपत्वेन विवरणं तच् छङ्खगदाद्युदायुधमित्यत्र क्रमेण **शङ्खस्य गदाया आदिपदोक्तस्य चोत्पदेनोच्चैः** स्थापनबोधनादङ्गीकृतमिति प्रतिभाति, त्रिव्यूहत्वं च त्रिव्यूहकार्यस्यैव बहुशः कारणादुक्तं ज्ञेयं, **वासुदेव**कार्यस्य **गीतोपदेशभीष्ममुक्त्यादौ** क्वचिदेव करणादिति भाति,**इन्द्रिये**त्यादिपक्षं व्युत्पादयितुमवतारयन्ति

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

पानकर्ता भवति तथा भगवन्नेत्रसम्बन्धे **सर्वोपि** तद्रसपानकर्ता **भवति**, भगवान् यं दयया पश्यति तस्य तद्रसास्वादो भवतीतिभावः, एतावदर्थबोधनार्थं **प्राकृतैरुपमीयते**, तथा च स्वसम्बन्धेन मधुपत्वकरणं **साधारणधर्म** इत्युक्तं, पक्षान्तरमाहु**र्यथा वेति**,तदा स्वाधारापेक्षयाद्भुतत्वं **साधारणधर्मः**,शङ्खादित्वं पद्मस्य गदादित्वं चक्रस्य व्युत्पादयन्त्यपां **तत्त्वमिति**, **शङ्ख आदिर्यस्ये**त्यर्थः, उत्पत्तिक्रमे जलं पृथिव्या आदिरितिभावः,एवं **गदादिर्यस्य**,वायुस्तेजस आदिरितिभावः, **शङ्खगदादीन्येवेति**, शङ्खगदे आद्यावयव-

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अत्रैव श्लोके **मधुसूदन** इत्यादि, **मधुसूदनो माधवश्च त्रिवृन्नारायणस्तथा**, **चतुर्भुज**रूपस्यायुधधारणक्रमभेदेन **मधुसूदनमाधवनारायणादयश्चतुर्विंशतिभेदा वैष्णवशास्त्र** उक्ताः, प्रकृते क्रमेण **शंखपद्मगदाचक्राणि** धारयन् **मधुसूदनो** भवति, किंचित् साम्यमादाय **माधवत्वं नारायणत्वं** चेति **त्रिरूपत्वं**, एवं **संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपतापि** ॥ ९ ॥

त्यजन्ति, एवं षड्गुणो भगवान् निरूपितः, पुनरैश्वर्यादयो वैदिका उच्यन्ते **श्रीवत्सलक्ष्म**मित्यादि, **श्रीवत्सो** लक्ष्म यस्य, श्रीर्वत्सा यस्य, यल् लक्ष्म्या जनकं तद् भगवतश्चिह्नं व्यावर्तकं, सा हि ब्रह्मानन्दो भवति, तस्या मूलं ब्रह्मैव, यत् सर्ववेदप्रतिपाद्यं स भगवतोसाधारणो धर्मः,

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

मुक्तिदित्सायां चक्रेण मारयतीति तद्धतास्तथैव भवन्ति "ये ये हताश्चक्रधरेणे"तिवाक्यात्, स्वयं निर्लेप एव महाभूतैरेव मारयतीतितात्पर्येण पक्षान्तरमाहु**राकाशे**त्यादि, शङ्खगदाद्यायुधमेतावतैव चारितार्थ्येप्युदा**युधमि**तिकथनेनान्योपि भावः सूच्यत इति तमाहु**रुदायुधानी**ति वेति, उदमुदकं तद्रूपाणीत्यर्थः, उदकत्वोक्तितात्पर्यमाहु**स्तत्रै**वेति, गुरुपदार्थं हि तत् स्वस्मिन् पतितं मज्जयति तद्वदहङ्कारेणानम्रानासुरान् ग्रावप्रायान् महाभूतान्येव पुनः प्रापयन्ति न तु मुक्तिमित्यर्थः, **श्रीवत्स** इत्यादि, अत्रैतावद् वाच्यं, पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वेन तदसाधारणं लक्षणं श्रीर्भवति, तस्याश्चेतरागोचरत्वेन लक्ष्यज्ञानं कस्यापि न भविष्यतीति तत्प्रादुर्भावस्थानासाधारणधर्मं सर्वगोचरं कृत्वा स्वस्मिन् धारयति, तद्दर्शनेन तत्र श्रीस्थितिज्ञानेन पुरुषोत्तमत्वज्ञानं भवति, अस्य मुख्यत्वमुपपादयन्ति **सर्वात्मकस्ये**ति, "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यान्तःस्थानि भूतानी"तिभगवद्वाक्याद् "यः पृथिव्यां तिष्ठ"न्नित्यादिश्रुतिभ्यश्च **जगत्** तथा, "परस्तस्मात् तु भावोन्योव्यक्तो व्यक्तः सनातन" इत्युपक्रम्या"व्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम"तिप्रभुवाक्याच् श्रीव्रजजनमनोरथपूर्तये "दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परं सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनं यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता" इत्यादिवाक्यैः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वेनाप्यक्षरं ब्रह्म पुरुषोत्तमस्य लक्षणं, चेष्टारूपत्वेना"थ सर्वगुणोपेतः काल" इत्यादिना निरूपितो य आनन्दमयो लीलाकालः सोपि तथा, **आदि**पदाल् लीलाविशेषाश्च, तथा च सर्वात्मकत्वभगवत्त्वजगदादिलक्षणेषु **ब्रह्म** मुख्यं लक्षणं, सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वादाविर्भूतसच्चिदानन्दरूपत्वाज् ज्ञानिमुक्तिस्थानत्वात् पुरुषोत्तमगृहचरणात्मकत्वात्, अतः **श्रीवत्सस्य लक्ष्मत्व**मुक्तं,अन्यथेतरविशेषणवदिदमप्युक्तं स्यादितिभावः,अत्रोपपत्त्यन्तरमाहु-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

शङ्खेत्यादि, पद्मस्य देहरूपतामायुधरूपतां चोपपादयन्ति **प्रकृत** इत्यादि, **तथे**ति, पद्मस्य देहरूपत्वमायुधरूपत्वं चेत्यर्थः,**तेजोरूपमि**ति, अन्तःकरणस्य सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वात् प्रकाशकत्वेन तेजोरूपं, पक्षान्तरमवतारयन्ति **स्वयमि**त्यादि, इदं "चापां तत्त्वं दरवर"मित्यादेरेव प्रपञ्चरूपं ज्ञेयं, शेषं स्फुटं, **श्रीवत्सलक्ष्म**मित्यत्रा"च् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्न" इत्य'चाजि'तियोगविभागादच् पद्मनाभ इतिवत्, विशेषणान्तरेष्वपि व्यावर्तकस्य सत्त्वादत्रैव यल् लक्ष्मत्वमुक्तं तत्तात्पर्यं **श्रीवत्से**त्यादिना वदन्तीत्याशयेन **टिप्पण्यां** तद् विवृण्वन्ति **श्रीवत्स** इत्यादिना, **अत्रे**ति, अस्मिन् विशेषणे, **स्थानासाधारणधर्म**मिति, स्थानरूपमसाधारणधर्मं, तथा चास्य मुख्यत्वादत्र लक्ष्मपदप्रयोग इत्यर्थः, कथं मुख्यत्वमित्याकांक्षायामाहु**रस्ये**-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भूते येषां शङ्खगदापद्मचक्राणां मध्य इतिसमासः,येषामिति,निर्धारणेषष्ठी,तत्पुरुषाभावान्न समासनिषेधः, क्रमोत्र न विवक्षितः,मूले तु क्रमस्य वक्तव्यात् तत्र **ययो**रितिद्विवचनान्तेन विग्रहष्टिप्पण्यां व्याख्यातः, तदा **ययो**रित्यस्य सम्बन्धमात्रं षष्ठ्यर्थः,**श्रीवत्सलक्ष्म**मित्यत्र **व्यावर्तकमि**ति,क्षरादक्षराच्च व्यावर्तकमित्यर्थः, अत्र **टिप्पण्यामेतावद् वाच्यमि**ति, **मूले** लक्ष्मत्वकथनादेव किञ्चिदाधिक्यं वाच्यमित्यर्थः,

सर्वात्मकस्य भगवतो जगद्ब्रह्मकालादिलक्षणधर्मवतो ब्रह्म हि मुख्यं लक्षणं भवति, अत एव हि सर्वब्रह्माधारवतो भृगोः पदं तत्र प्रतिष्ठितं भवति स्वाश्रयत्वाल्लक्ष्म्याश्च स जनको भवति, "भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्व"मितिवाक्याद्, ब्रह्मलक्षणत्वेनैवैश्वर्यं निरूपितं, वीर्यं निरूपयन् कयाचिदवस्थयावस्थितं ब्रह्म जीवाख्यं लक्षणान्तरत्वेनाह **गलशोभिकौस्तुभमि**ति,

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

रत एवेति, जातिवेदाक्षरब्रह्माणि तदानन्दश्च **सर्व**शब्देनोच्यते, तदाधारभूतो **भृगो**र्देहः, **तद्वत**स्तस्य गतिर्भगवत्पर्यवसायिन्येवेति तथेत्यर्थः, किञ्च भगवतस्त्वगिन्द्रियाद् भृगोरुत्पत्तिः, तच्चेतरेन्द्रियेभ्यो विशिष्टमन्तर्बहिर्व्यापित्वात् तथा ज्ञानजनकत्वाच्च स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वाद् भगवतः स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुः, **श्रीस्तत** आविर्भूतेत्याशयेनाहु**र्लक्ष्म्याश्चे**त्यादि, **गलशोभी**त्यत्र सरस्वत्या ज्ञानशक्तिरूपत्वात्

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्यादि **भाव** इत्यन्तं, **अत्रे**ति, मुख्यत्वे,**अत एवे**ति, मुख्यलक्षणत्वादेव, **तद्वत** इति, त्रिब्रह्मवतः, **गतिरि**ति, महत्त्वपरीक्षार्थं गमनं, **तथे**ति मुख्यत्वं, तथा च यदि तत्र भगवति पुरुषोत्तमत्त्वं न स्यात् तदा महत्त्वपरीक्षार्थो भृगोर्गतिस्तत्र न पर्यवस्येत, यत एवमतः **श्रीवत्सस्य** ब्रह्मत्वान् मुख्यत्वमित्यर्थः, इदं प्रकारान्तरेणापि भृगुपदस्य नानुचितत्वमित्याहुः **किञ्चे**त्यादिना, तथा च तज्जातो भृगुरपि विशिष्ट इति नानुचितत्वमित्यर्थः, इदं प्रकारान्तरेणाहुः **स्पर्शे**त्यादि, अनुचितत्वपरिहारायैवमुपपत्तित्रयेण भृगोरक्षरात्मकत्वं तेन **श्रीवत्सस्याक्षरात्मकत्वं** च समर्थितं, **सुबोधिन्यामस्मिन् विशेषणे** पूर्वोक्तमैश्वर्यनिरूपणं निगमयन्ति **ब्रह्मे**त्यादि, **ब्रह्मणो**क्षरस्योक्तरीत्या निरूपितेन लक्षणत्वेनैव भगवतोक्षरप्रयोजकत्वरूप**मैश्वर्यं निरूपित**मित्यर्थः, अग्रिमविशेषणमवतारयन्ति **वीर्य**मित्यादि, स्वरूपसामर्थ्यं हि **वीर्यं**, तदत्र मुक्तजीवस्वाधीनकरणलक्षणं, तन् निरूपयन् कण्ठाभरणतयावस्थितं जीवस्वरूपं लक्षणान्तर-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वेनेति, क्षराक्षरयोरपि लक्ष्मीस्तिष्ठति परं तत्र तस्याश्चलत्वमतस्तस्या **निष्ठा** नियता स्थितिः **पुरुषोत्तम** एवेत्यर्थः, **तत्प्रादुर्भावे**ति, तस्या लक्ष्म्याः **प्रादुर्भावस्थानं** श्रीवत्सस्तद्रूपम**साधारणधर्म**मित्यर्थः, **सुबोधिन्यां ब्रह्मानन्द इति**, ब्रह्मणोक्षरस्यानन्दः, सच्चिदानन्दात्मकमक्षरं ब्रह्म तन्मध्य **आनन्दो** लक्ष्मीरित्यर्थः, इदं द्वितीयस्कन्धनवमाध्याय**सुबोधिन्यां** स्फुटं, **सर्ववेदे**ति, सर्वे वेदास्तल्लक्षणमक्षरं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, स्वरूपं त्ववाङ्मनोगोचरमितिभावः,नन्वक्षरस्य पुरुषोत्तमाधारत्वकथनात् पुरुषोत्तमोक्षरे भासते न तु पुरुषोत्तमेक्षररूपः श्रीवत्स इति चेदत्रैवं ज्ञेयं, इदमाधारत्वं न लौकिकगृहादिवत्, तथा सति पुरुषोत्तमस्य तद्व्याप्यत्वं स्यात्, किन्तु मण्डले सूर्यस्येव, यथा सूर्यो मण्डलं प्रतपन् बहिरपि किरणैः प्रतपति, तदुक्तं "स्वधिष्ण्यः प्रतप"न्निति "गोभिः सूर्य इवातप"न्निति च द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां च विवृतं, **यथा वायोगोलके वह्निः**, यथा वह्निरयोगोलकमन्तर्बहिर्व्याप्य तिष्ठति बहिरपि दाहादिसम्पादकत्वात् तदधिकदेशवर्ती वा तथा भगवान्, तथा च भगवति बहिःप्रकटे लक्ष्यज्ञापनार्थं केनचिदंशेनाक्षरमपि भासते प्रबलेष्वायोगोलकश्यामतेवेति, **अत एवे**ति, श्रीवत्सस्याक्षरत्वादेवेत्यर्थः, एतस्य **स्वाश्रयत्वा**दित्यनेनान्वयः, **स्व**पदेन भृगुस्तदाश्रयोक्षरं ब्रह्मेत्यर्थः, **सर्वब्रह्माधारवत** इति हेतुगर्भविशेषणं, तादृशदेहवान् ज्ञान्यक्षरमाश्रित्यैव तिष्ठतीतिभावः, लक्ष्म्याश्चेति,

गले शोभायुक्तः कौस्तुभो यस्य, स हि सर्वजीवानां स्वरूपभूतः, "चैत्यस्य तत्त्व"मिति-वाक्यात्, क्रियाशक्तेर्ज्ञानशक्तिरुत्तमेति मुक्तजीवानां सरस्वतीस्थानप्रापणार्थं कण्ठे कौस्तुभस्थापनं, जीवानामुभयविधत्वज्ञापनाय मध्ये स्थापनं, केचन क्रियानिष्ठाः केचन ज्ञाननिष्ठा इति, अत एव सर्वाङ्ग-वर्णनायां कौस्तुभो मणिरुभयत्र निरूपितः, "कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं" "चैत्यस्य तत्त्व-ममलं मणिमस्य कण्ठ" इति च, अत एव शोभा द्विविधा, क्रियाकृता ज्ञानकृता च, जीवस्तूभयधर्मयुत इति शोभायुक्त उक्तः, एवं ब्रह्मद्वयसम्बन्धं भगवति निरूप्य जीवानां तथात्वहेतुभूतां मायां भगवतः प्रदेशविशेषावरिकां पीताम्बरं निरूपयति, पीतमम्बरं यस्येति, आकाशतनोरविकार-सम्बन्ध एव शोभाहेतुर्भवति, पीतत्वं तामसराजससम्बन्धात्, अन्यथा त्रिविधमेव रूपमिति पीतत्वं नोपपद्येत, "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद् रूपं यच् छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्ये"तिश्रुतेः,

---

(१) श्रीमत्प्रभुविरचिता श्रीटिप्पणी ।

तथाकृतिः, अत्र विद्यादिपदानि त्यक्त्वा सरस्वतीपददानस्यायं भावः, सा हि वीणागानपरा प्रभुश्च 'मुक्तोपसृप्य' इति मुक्ताः सर्वे संगीतविधया यथा प्रभुं सन्तोषयन्ति तदर्थमेवंकरणं, एतेनैवंविधानां

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्वेनाहेत्यर्थः, अङ्गान्तरेस्थापयित्वा यत् कौस्तुभस्य कण्ठे स्थापनं तत्तात्पर्यमाहुः क्रियाशक्तेरित्यादि, क्रियाशक्तिर्हस्तादिः, ज्ञानशक्तिः कण्ठदेशः, पश्यन्त्यनन्तरमध्यमास्थानत्वेन ज्ञानप्रत्यासन्नत्वात्, अतः सोत्तमेति तथेत्यर्थः, तदेव टिप्पण्यामाहुः सरस्वत्या इत्यादि, पीताम्बरमित्यत्र तथात्वहेतु-भूतामिति, जीवत्वप्रयोजकभूतां, नन्वम्बरस्य मायात्वे पीतत्वं नोपपद्यते तस्या लोहितशुक्लकृष्णवर्णत्वेन पीतत्वस्य तत्रानुक्तत्वादित्यत आहुः पीतत्वमित्यादि, रजस्तमोगुणजन्यं यत् सुवर्णं तत्सम्बन्धादित्यर्थः,

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भृगोः सर्वब्रह्माधारदेहवत्त्वेन ज्ञानित्वादन्यन्तरेभ्यो विशिष्टत्वाच् छ्रीवत्सस्य तदाश्रयत्वमिति चकार-ष्टिप्पण्यां च किञ्चेत्युक्तं, स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वेन तत्पदस्पर्शे सुखमेव जातमितिभावः, इदं हेतुद्वयं भृगुनिष्ठं स्वाश्रयत्वेक्षरत्वं श्रीवत्सनिष्ठो हेतुरितिविभागः, कयाचिदवस्थयेति, अक्षरब्रह्मण एवावस्था-विशेषो जीव इति काशकृत्स्नमतमनुसृत्येदमुक्तं, स्वरूपभूत इति, अनारोपितमविद्यारहितं रूपमित्यर्थः, देहादिस्वविद्यारोपितं रूपमितिभावः, बाह्वादिकं विहाय कण्ठेस्थापनस्य तात्पर्यमाहुः क्रियाशक्तेरिति, मुक्तजीवानामिति, अविद्यारहितत्वादितिभावः, अत एव सर्वाङ्गेति, स्थलद्वये निरूपणादुभयविधत्व-मिति संख्यातात्पर्यमात्रं, तथात्वहेतुभूतामिति, तादृगवस्थोत्पादनेन जीवत्वहेतुभूतामित्यर्थः, वर्णान्तरं विहाय पीतस्यैवाम्बरस्य धारणे हेतुमाहुराकाशतनोरिति, पीतत्वं व्युत्पादयन्ति पीतत्वमिति, अन्यथेति, सम्बन्धकृतत्वाभाव इत्यर्थः, रूपस्य त्रैविध्यनियमे श्रुतिं प्रमाणयन्ति यदग्नेरिति, सत्त्व-

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ'वित्यनेन सूर्यचन्द्रमसोर्नेत्रत्वकथनात्, पीताम्बरमित्यस्य विवृतौ पीतत्वं राजसतामससम्बन्धादिति, ननु "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूप" मितिश्रुतौ रूपत्रय-मेवास्तीत्युक्तमतः कथं प्रभोरम्बरस्य पीतरूपमित्याकाङ्क्षायामाहुः पीतत्वं राजसतामससम्बन्धा-दिति, सत्त्वरजस्तमसां नीलरक्तश्वेतरूपतेति गुणावतारवाक्यैर्निर्णीयत इति तत्त्वदीपप्रकाश उक्तत्वाद् रजोगुणस्य रक्तत्वं तमसः श्वेतत्वमुभयोर्मिश्रणे पीतत्वं भगवदम्बरस्येत्यर्थः, पीताम्बरस्य मायारूपत्वं

व्यामोहिका तु माया तथैव भवति लयविक्षेपात्मिका, प्रभां वर्णयति सान्द्रपयोदसौभगमिति, सान्द्रो हि स्निग्धो नीलः, पयोदो मेघः, परमानन्दस्य नीलरूपत्वे प्रकारचतुष्टयं पूर्वं निरूपितं, आकाशकालभूमिवैकुण्ठैस्तस्य धर्मा इदानीं निरूप्यन्ते, यस्तु स्वकाले सर्वानन्ददाय्यन्नोत्पादकस्ताप-नाशकश्च स सान्द्रः पयोदः, एवमेव भगवानपि पृथिव्याः स्वर्गस्य धर्मस्य भक्तानां च सर्वानिष्ट-

---

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

लीलास्थभक्तानां न प्राकृतत्वं किन्तु कण्ठभूषणरूपत्वमेवेति ज्ञाप्यते, स्थानं प्रभुगुणज्ञानं, मुक्तानामेव शुकादीनां तत्राधिकारादितिभावः, पूर्वमिति, निबन्धे निरूपितमित्यर्थः, तत् स्मारयन्त्याकाशेत्यादि, चक्षू रूपवद् द्रव्यं गृह्णत् तदभावे निर्मेघ आकाशे दूरं गतं सन् नीलमिव पश्यति तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव पश्यतीत्येकः प्रकारः, तत्तद्युगाधिष्ठातृदेवतानां तादृक्त्वाद्रूपत्वात् तत्प्रतिबिम्बानां नियतानेकरूपत्वमिति द्वितीयः, भूमेर्नीलरूपत्वेन तत्राविर्भावे तत्प्रतिफलनेन तथा भातीति तृतीयः, शुद्धस्य सत्त्वस्य नीलरूपत्वेन तत्प्रतिफलने वैकुण्ठाविर्भूतं ब्रह्म तथा भातीति तुरीयः, अथवा भूमिवैकुण्ठं श्वेतद्वीपं, हन्तेदं ब्रह्मणो नीरूपत्वपर्यवसायित्वेन न विद्वज्जनमनोरमं भवतीति चेन्, मैवं, अंशावतारविभूति-रूपावतारविषयत्वादस्य, श्रीपुरुषोत्तमाख्यं तु वस्त्वेव तादृशं न त्वौपाधिकं तत्राण्वप्यस्ति शुद्धब्रह्मरूप-त्वादित्यनुपदमेव प्रमाणप्रकरणे निरूपयिष्यत इति विद्वद्भक्तमनोरममेतदिति जानीहि, यस्तु स्वकाल इत्यादि तु परोक्षवादत्वेनापि ज्ञेयं, स्वकाले लीलाकाले, अत एव स्वपदं, नूतनरसोत्पादको दिनान्तादिष्वग्रिमश्च,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तदुपपादयन्त्यन्यथेत्यादि, तथा चेदमागन्तुकं रूपमित्यर्थः, तत्रास्पष्टं लिङ्गं मानत्वेनाहुर्व्यामोहिके-त्यादि, तथा च "वैरं च पञ्चम"मितिप्रथमस्कन्धवाक्याद् वैरजनकस्य सुवर्णस्य तथात्वेन तन्मूलभूता सा लयविक्षेपात्मिकेत्यर्थः, पीताम्बरमित्यनेन यशो निरूपितं ज्ञेयं, प्रथमस्कन्धे 'सम्यक्त्वेन रूपेण वर्णनयोग्यं गुणक्रियादिपौष्कल्यं यश' 'आधारोत्कर्षाधायकः सर्वजनाह्लादको विसर्पिगुणोपि यश' इति च पृथ्वीवाक्यव्याख्याने तत्स्वरूपस्योक्तत्वात्, तच्च गुणपौष्कल्यमत्राभासे जीवानामित्यादिनोक्तं, येदृशी सा नाभिप्रदेशविशेषावरिकैव न तु तं वशयितुं समर्थेति, सान्द्रेत्यत्र टिप्पण्यां भूमेरित्यादि, अयं च प्रकारो निबन्धे त्रुटित उपलक्षणविधया व्याख्यातो ज्ञेयः, तदेव स्फुटीकुर्वन्त्यथ वेत्यादिना, अत्र रूपविषये किञ्चिदाशंक्य परिहरन्ति हन्तेत्यादि जानीहीत्यन्तं, तथा च निबन्ध आकाशपक्षस्य यद् व्याख्यानान्तरं प्रभुभिः कृतं तत्र प्रमाणप्रकरणोक्तमेव बीजमिति न तस्याचार्योक्तिविरुद्धत्वं बोधितं, न चैवं सत्येते पक्षा अत्राचार्यैः किमित्युक्ता इति वाच्यं, वासुदेवादिव्यूहसाहित्यस्यात्र सत्त्वेन तद्रूपबोधनार्थत्वात्, नन्वनौपाधिकं चेद् रूपं मूलाभिप्रेतं स्यात् तदा पयोददृष्टान्तो

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सम्बन्धाभावे हेतुमाहुर्व्यामोहिका त्विति, सत्त्वरजस्तमसां नीलरक्तश्वेतरूपता, तथा च सत्त्वसम्बन्धि नीलमपि रूपं प्रतीयेतेतिभावः, पीताम्बरस्य मायात्वं भगवदावरकत्वादिति ज्ञेयं, तस्य धर्मा इति, नीलवर्णस्य धर्मास्त्रयो निरूप्यन्ते सान्द्रदृष्टान्तेन ज्ञाप्यन्त इत्यर्थः,तान् धर्मानाह सर्वानन्देति, नीलवर्ण एव मेघ एते भवन्त्यतो नीलमेघधर्मा न वर्णान्तरमेघस्य, भगवति जीवनदातृत्वादिना मेघदृष्टान्तः सिद्ध-स्तस्य सान्द्रत्वकथनेनैते धर्माः सूचिता इतिभावः, भगवानपीत्यन्तेन मेघसाधर्म्यं विवृतं, विशेष-मप्याहुः पृथिव्या इति ॥ ९ ॥

महार्हवैडूर्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् ॥
उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ॥ १० ॥

निवृत्तिपूर्वकसर्वेष्टकर्ता, "सर्वत्र पूर्णगुणकोपि बहूपमोभू"दिति प्राकृतोपमा न दोषः, अन्यथा न सङ्गच्छेत, 'स्निग्धप्रावृड्घनश्याम' इत्यर्थः, अनेन कान्तिलक्षणा श्रीर्निरूपिता ॥ ९ ॥

एवं मूलभूते ब्रह्मणि स्वयं स्थित्वा स्वांशान् जीवान् कृतार्थान् कृत्वा भूमिष्ठान् जीवान् व्या-

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

एवमित्यादिना श्रीवत्सेत्यादिविशेषणोक्तितात्पर्यमुक्तक्रमेण पुरुषोत्तमासाधारणचिह्नत्वात् तत्त्वेन ज्ञाने मूलकारणभूतः श्रीवत्सस्तस्य ब्रह्मत्वं निरूपितं, वस्तुतस्तु श्रीरूप एव सः, ब्रह्मानन्दरूपत्वात् तस्याः, तत्र स्थितो लीलां करोतीति लीलामूलभूतमपि तद्रूपं ब्रह्म, "**कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यज**" इतिवाक्यात् स्वीयत्वेनाङ्गीकृतानामात्मनामाधिदैविकं रूपं स्वकण्ठे स्थापयन् न जातु त्यजति स्वरूपानन्दं चताननुभावयतीति तथा, भूरूपकक्ष्या आवरणोक्त्या तथात्वं, **प्रावृड्घनश्याम**त्वोक्त्या सर्वानिष्ट-निवृत्तिपूर्वकं सर्वार्थदानम् ॥ ९ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नोक्तः स्यात् पयोदे नीलत्वस्य प्रावृट्कालोपाधिकत्वादित्याशङ्कायां तत्तात्पर्यमाचार्यैस्तस्य **धर्मो** इत्यारभ्य **स्निग्धप्रावृड्घनश्याम इत्यर्थ** इत्यन्तेन निरूपितं, तथा चैतद्बोधनार्थं **प्राकृतोपमा** न त्वौपाधिकरूपबोधनार्थं, अतस्तद्वस्तुनस्तादृशत्वमभिप्रेत्यैवोक्तमित्याशयेनाहुर्यस्त्वित्यादि, तथा च तस्य **परोक्ष**त्वात् परोक्षवादत्वेनाप्युपपन्नत्वं ज्ञेयं, अतो **निबन्धे** यत् प्रकारचतुष्टयमुक्तं तन् नीलरूपत्व-साधनार्थं तत्र तथैव प्रतीतेः, न तु वस्तुस्वभावेन तादृशत्वार्थत्वमत्रेव तत्र कार्यानुल्लेखादित्यर्थः, अत्र स्वकालः को वा विवक्षित इत्यकांक्षायां तद् विवृण्वन्ति **स्वकाल** इत्यादि, **अग्रिम** इति, तापनाशकः, **एवं मूल** इत्यादेस्तात्पर्यमाहुरेवमित्यारभ्य **दानमित्यन्तं**, **तत्त्वेनेति**, पुरुषोत्तमत्वेन, श्रीवत्स इतिशेषः, **निरूपितमिति**, **श्रीर्वत्सो यस्येति** विगृह्य तद्व्याख्यानेनोक्तं, **वस्तुत** इत्यादि, "उरो वत्सं च वक्ष" श्चेतिकोशाद् वत्सशब्दस्य वक्षोवाचकत्वे वत्सस्य लक्ष्म **वत्सलक्ष्म** श्रीवत्सं लक्ष्म यस्येतिविग्रहे "वक्षस्यधिश्रितवधू"रित्यादिवाक्याद् वस्तुस्वरूपविचाराद् लक्ष्म्याश्च स्वार्थं चिद्रूपत्वेपि भगवदर्थ-मानन्दरूपत्वात् तथेत्यर्थः, तर्हि श्रीवत्सस्यात्र मूलभूतब्रह्मत्वं कुत उक्तमित्यत आहुस्तत्रेत्यादि, तथा च प्रतिष्ठाश्रुत्या लीलास्थानत्वमभिप्रेत्योक्तमिति **श्रीरूपत्वं ब्रह्मरूपत्वं** च न विरुद्धमित्यर्थः, शेषं स्फुटम्॥ ९॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तन्त्र उक्तं, तत्र मायाया गुणत्रयात्मकत्वेन सत्त्वगुणस्याप्यपेक्षितत्वेपि व्यामोहकमायारूपत्वान्न सत्त्वगुण इतिगुणद्वयमेवात्रेति ज्ञेयं, तत्र भगवत्सम्बन्ध्यनेकभावोत्पादनाय पीताम्बरे विक्षेपकरजोगुणोस्तीति भक्तानां रजस उपयोगः, भजनानधिकारिणां तु भगवत्स्वरूपाद् विक्षेपोत्पत्ती रजोगुणकार्यं, स्वरूप-सौन्दर्ये भक्तानां मनसो लयार्थं तमोगुणः पीतांबरे बहिर्मुखानां तु भगवत्स्वरूपाच्छादनं तमोगुणकार्य-मितिविवेकः, अत एवाग्रे वक्ष्यते "व्यामोहिका माया तथैव भवति लयविक्षेपात्मिके"ति, तथा च सर्वभगवत्सामर्थ्यरूपायां तु सत्त्वगुणोपीतिभावः ॥ ९ ॥

मोहेन स्वरूपज्ञानरहितान् विधाय तेभ्यश्चतुर्विधपुरुषार्थान् प्रयच्छतीत्युक्तं, तत्र ज्ञानक्रिययोः प्रकार-भेदाः सन्तीति ज्ञापयितुं सर्वेशास्त्ररूपाणि भगवदाभरणान्यनुवर्ण्यन्ते ज्ञानवैराग्यरूपेण महार्हेति ।

महानर्हो मूल्यं यस्य तादृशवैडूर्ययुक्तं **किरीटं कुण्डले** च तेषां **त्विषा** कान्त्या **परिष्वक्ता**न्यालिङ्गितानि **सहस्रं कुन्तलानि** यस्य, **भगवन्मुखनिरीक्षकाः शास्त्राभिज्ञा** जीवा भगवन्मुखामोदपानरताः षट्पदा इव **भक्तौ** परितश्चकासते, तेषां वेदः सांख्ययोगौ च शोभाजनका भवन्ति, वेदसांख्ययोगानां प्राप्तिश्च **सर्वलोकप्रसिद्धाद् गुरोरेव** भवतीति **महार्हवैडूर्य**-रूपेण निरूपिताः, वेदे काण्डद्वितयं, योगोपि साधनफलरूपो द्विविधः, सांख्यमपि न्यासज्ञानभेदेन द्विविधं, **एवं षट् शास्त्राणि निरूपितानि भवन्ति, तान्येव पदानि, त्रयाणामपि** भेदाः **सहस्रं सन्तीति** ज्ञापयितुं **कुन्तलानां संख्या** निरूपिता, लौकिकज्ञानविस्मरणार्थं **परिष्वङ्गो** निरूपितः, एवं लोके ज्ञानं निरूप्य क्रियां निरूपयत्युद्दामेति, कर्माण्यनन्तान्येव तथापि त्रिविधानि निरूप्यन्ते काञ्च्यङ्गद-

(१) श्रीमत्प्रभुविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भगवन्मुखनिरीक्षका इत्यादि, अत्रायं भावः, "बिभर्ति सांख्यं योगं च देवो मकरकुण्डले" इति-वाक्यात् तद्रूपयोस्तयोः सहभावेन **किरीटस्योक्ते** "मौलिपदं पारमेष्ठ्य"मित्यत्रापि तद्रूपो वेद एवोच्यत इत्यवगम्यते, सर्वप्रमाणानामुपरिस्थितिस्तस्यैवोचिता यतः, एवं सति तज्जनितज्ञानमेव **तड्डिद्रूप**मिति **तत्परिष्वङ्गो**क्त्या तेषां तथात्वमेव सम्पद्यत इति जीवानां तत्र स्थितिरयुक्तेतिशङ्कानिवारणाय **भग-वन्मुखे**त्याद्युक्तं, अपरं च तेषां बहुत्वेपि **तडिदि**त्येकत्वोक्त्या तज्जनितस्य भक्तिभावस्यैकरूपत्वं मूले ज्ञाप्यते, तेन **वेदादीनां भक्तिरेव फलमिति** ज्ञापितं भवति, **अर्हस्य** प्रापकद्रव्यरूपत्वेन तादृशोत्र **गुरुरेवेति** तथोक्तं, अन्यथा त्वमूल्यपदमेव वदेदितिभावः, **इदं च भक्तिमन्महापुरुषानुग्रहादेवेति**-ज्ञापनायार्हे **महत्त्व**मुक्तं, अत एव " वेदवादरताः पार्थे"त्यादिनोक्तशीलानां **न भक्तिलाभः**, एत-देवाभिसन्धाय **सर्वलोकप्रसिद्धा**दितिविशेषणं दत्तं, **अर्हस्य** लोकसिद्धत्वेनापि तथाविशेषणमिति ज्ञेयं, **कुन्तलानां** रसोद्दीपकत्वेन तेषु भक्तिप्रवर्तकत्वमपि सूच्यते, **तान्येव पदानीति**, **कुन्तलानां** भ्रमरतुल्य-त्वेन तेषां षट्पदत्वेनैतैश्चैतान्येव तानीत्यर्थः, **त्रयाणामपीति**, वेदसांख्ययोगानामित्यर्थः, कुन्तलानां शास्त्राभिज्ञजीवत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् तेषामनेकविधत्वे तज्ज्ञानप्रकारानेकविधत्वमेव प्रयोजकमिति कुन्तलानेकत्वोक्त्या तत्प्रयोजकमप्याक्षिप्तं भवतीत्यर्थः, **उद्दामे**त्यत्र त्रयाणां कर्मत्वोक्तेरयं भावः, भूमावेव कर्ममार्ग इति तद्रूपकक्ष्यां भूषणत्वेन स्थितस्य कर्मत्वं युक्तमितरयोः क्रियाशक्तिप्रतिष्ठितत्वेनेति ॥ १० ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

महार्हेत्यत्र **सुबोधिन्यां भक्ता**विति, भक्तौ सत्यामित्यर्थः, **टिप्पण्यामत्रापि तद्रूप** इति, मौलौ किरीटरूपः, **अवगम्यते** शास्त्रप्रायपाठादवगम्यते, **तथात्वमिति**, शास्त्राभिज्ञत्वं, **तादृश** इति, शिष्य-निष्ठभगवद्भक्त्या प्रसन्नः शास्त्रत्रयाभिज्ञो यथा महापौरुषिकत्वेन प्रसीदन् शुकस्तथा, **उद्दामे**त्यत्र

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

महार्हेत्यस्याभासे **तत्रेति**, भगवत्स्वरूप इत्यर्थः, **वेदसांख्ययोगानामिति**, तथा च मूले **महानर्होनुग्रहो** यस्येत्यर्हपदेनानुग्रहः, वेदसांख्ययोगप्रापक इत्यर्थः, **स यस्येति**, सम्बन्धमात्रे षष्ठ्यर्थः, **उद्दामे**त्यस्याभासे **एवं लोक** इति, लोके शास्त्राभिज्ञजीवेष्वेवं **किरीटकुण्डलत्विट्परिष्वंग**-

कङ्कणरूपाणि तमःसत्त्वरजोरूपाणि, एतानि त्रीणि वेदादिभूतानि स्वसजातीयानि बहून्येव जनयिष्यन्ति, लोके काञ्ची सदामा भवति, इयं तूद्दामा दामरहिता, हिंसाप्रचुरापि वैदिकी कृतिर्न लोकानुसारिणी, भूमौ मायाव्यासानामेव तत्राधिकार इति पीताम्बरोपरि काञ्ची तिष्ठति, लौकिकानि तानि व्यावर्तयितुं लौकिकसूत्राभाव उक्तः, उत्कृष्टानि वा लौकिकानि तत्र साधनानि निरूपितानि, अङ्गदानि बाहुमध्ये तिष्ठन्ति, अङ्गं द्यति खण्डयतीति राजसं तद् भवति, सात्त्विकराजसयोर्विभागहेतुत्वात्, आदिशब्देन मुद्रिका अङ्गदस्थानीयान्यन्यान्याभरणानि क्षुद्रघण्टिकानपुरादीनि च निरूप्यन्ते, तैः सर्वैरेव धर्ममार्गवर्तिभिर्भगवत्सम्बन्धिभिर्विरोचमानो भगवान्

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सुबोधिन्यामेवं लोके ज्ञानमिति, शास्त्रीयत्वेन रूपेण लोकेनैकविधतां प्राप्तं भगवद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः, **चतुर्भुजमित्यत्र** यज् ज्ञानं निरूपितं तदलौकिकमिति ततो भेदज्ञापनायात्र **लोकपदं**, **जनयिष्यन्तीति**, कर्मणां सजातीयोत्पादनस्वभावत्वाज् जनयिष्यन्ति, **हिंसाप्रचुरापीति**, अनेन वैराग्यरूपता स्फुटीकृता बोध्या, **शंखगदादीत्यत्रेवात्र** वैदिककृतेर्लौकिकदुःखनिवर्तकत्वात् , तत्र **साधनानीति**, काञ्चीरूपे वैदिककर्मण्युपकरणानि, **अङ्गदानीत्यादि**, अत्र बहुवचनं चतुष्टयत्वस्मारणाय, **बाहुमध्ये तिष्ठन्तीति**, कर्मत्वोपपादनाय, इदमेव दि[illegible]यामितरयोरित्यादिना विवृतं, समानयोगक्षेमत्वं कङ्कणानामपीति न पृथक् तदुक्तिः, **अङ्गदानां** सात्त्विकत्वे हेतुमाहु**रङ्गं द्यतीत्यादि**, "कर्मणः सुकृतस्याहु"रितिवाक्याद् विदेहकैवल्यसम्पादकत्वेन **सात्त्विकं** तदित्यर्थः, **तदिति**, कङ्कणमित्यर्थः, राजसत्वं च तस्य चलत्वाद् भाति, नन्वेकस्यामेव क्रियाशक्तौ प्रतिष्ठितयोः शास्त्रबोधितकर्मरूपयोस्तयोर्द्वैविध्यं कथं सङ्गच्छत इत्यत आह **सात्त्विकेत्यादि**, कर्त्रोरितिशेषः, विलक्षणाधिकारिकर्तृत्वेनैकस्य कर्मणो विलक्षणत्वं गीतायां "नियतं सङ्गरहित"मित्यादिना स्फुटमिति न शङ्कालेशः, **तैरिति**, शास्त्रोक्तकर्मरूपाभरणैः, **तैर्विरोचमान**त्वे गमकमाहुर्वेद इत्यादि, हरिवंशे पुष्करप्रादुर्भावसमासाविदं पद्यं, **शुक आहेति**, दर्शनाङ्गनार्थक**मैक्षतेतिपदमाहे**त्यर्थः ॥ १० ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्रकारेण वेदसांख्ययोगसम्बन्धिज्ञानं निरूप्येत्यर्थः, **लौकिकानीति**, भगवति लौकिकानि कर्माणि न सन्ति किन्त्वलौकिकानि, तानि तु नित्यत्वात् साधनानपेक्षाणीत्यर्थः, साधनानामपि भगवद्रूपत्वसिद्धान्तमभिप्रेत्याहुरु**त्कृष्टानि** वेति, **अलौकिकानि** भगवद्रूपाणीत्यर्थः, "तत् साधनं च स हरिः प्रयाजादिस्रुगादि य"दितिसिद्धान्तात्, **अङ्गदानीति**, चतुर्भुजत्वमभिप्रेत्य बहुवचनं, **तद् भवतीति**, तमःसत्त्वरजोरूपाणीति पूर्वमुक्तत्वात् **तत** कङ्कणं राजसं **भवतीत्यर्थः**, विक्षेपवत्त्वादितिभावः, अङ्गदकङ्कणयोर्हस्तस्थितितात्पर्यमाहुः **सात्त्विकेति**, रजउत्पादकत्वाद् भगवतः सकाशाद् विभागहेतुः सत्त्वमपि विभक्ततया स्थापयतीति तद्धेतुरेव तमस्तु भगवति लयसम्पादकत्वात् विभागनिवर्तकमतोऽङ्गुल्यादिभावेन विभक्तयोः सखण्डयोर्हस्तयोरङ्गदकङ्कणस्थितिरविभक्तायामखण्डायां कट्यां काञ्चीस्थितिरित्यर्थः, **धर्ममार्गवर्तिभिरिति**, 'चोदनालक्षणोर्थो धर्म'स्तन्मार्गवर्तिभिः, तथा च वेदविहितैर्न त्वविहितैरित्यर्थः, **भगवत्सम्बन्धिभि**र्भगवत्याभरणत्वेन प्रतीतैरित्यर्थः, भगवान् पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्य इत्यर्थः, विशेषणसंख्यायास्तात्पर्यान्तरमप्याहु**र्वेद** इति, चतुर्ष्वादावन्ते मध्ये चेति स्थानत्रये गीयते, एवं द्वादश-

भवति, "वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावन्ते तथा मध्ये हरिः सर्वत्र गीयत" इति, नन्वेतादृशो भगवानिति किमर्थमुच्यते ? तत्राह **वसुदेव ऐक्षतेति**, तत्पूर्वोक्तानां धर्माणां लौकिकत्वमलौकिकत्वं च सम्भवति, यदि वसुदेवो न ज्ञास्यति तदा लौकिकान्येवैतानीति मंस्यते, अथ ज्ञास्यति तदोक्तं व्याख्यानमुभयार्थं तादृशधर्मयुक्तं दृष्टवानिति **शुक आह**, एतज् ज्ञानं स्तोत्रे स्पष्टं भविष्यति ॥१०॥

एवं भगवन्तं दृष्ट्वा शुद्धसत्त्वात्मको वसुदेवः क्रियां ज्ञानं च प्रकटीकृतवानित्याह द्वाभ्यां, दानं क्रिया, स्वरूपज्ञानबोधकं स्तोत्रं, कर्मण्यधिकारचतुष्टयं, श्रद्धा चाङ्गं, 'अर्थी विद्वान् समर्थः शास्त्रेणापर्युदस्त'श्च, इदं च कर्म नैमित्तिकं, तस्यापेक्षाज्ञापको हर्षः, स चासाधारण एव भगवन्निष्ठो भवति, तदाह **स विस्मयोत्फुल्लविलोचन** इति ।

---

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

विधत्वमित्यर्थः, **नन्विति**, 'देवक्यां प्रादुरासी'दित्यस्यानन्तरं 'सविस्मयोत्फुल्ले'तिश्लोको वक्तव्यस्तत्र विलोकयेतिपदाद् दर्शनमाक्षेपलभ्यं भविष्यत्येवेति मध्ये श्लोकद्वयेन लौकिकवैदिकैश्वर्यादियुक्तो भगवानिति किमर्थमुच्यते तत्राशङ्कायां सत्यां **शुको वसुदेव ऐक्षते**त्याहेत्यर्थः, तथा च वसुदेवस्य तावद्धर्मविशिष्टज्ञानं जातमितिबोधनार्थं श्लोकद्वयमुक्तमितिभावः, ज्ञानसम्पादनप्रयोजनं विवृण्वन्ति **पूर्वोक्तानामिति**, लोकेपि प्रियव्रतादिष्विव कार्यार्थं प्रकटयितुं योग्या ऐश्वर्यादयो लौकिका इत्युच्यन्ते, लोकप्रसिद्धत्वाल् लोके प्रकटयितुमयोग्या **निरतिशया** वैदिका भगवत्स्वरूपामिव वेदैकसमधिगम्या तेत्रा**लौकिका** इत्युच्यन्ते, तथा च पूर्वोक्तानामैश्वर्यादिधर्माणामुभयविधत्वं सम्भवत्यतो वसुदेवश्चेदुभयविधत्वं न ज्ञास्यति तदाग्रे लीलास्वचिन्त्यैश्वर्यादिकं दृष्ट्वापि प्रियव्रतादिष्विव लौकिकान्येवैश्वर्यादीनि मंस्यते, अतः पूर्वमेव वसुदेवस्य तावद्धर्मज्ञानं सम्पादनीयमित्याहुर**थेति**, अधुनैव चेत् तावद्धर्मान् **ज्ञास्यति** तदास्माभिरुक्तमुभयविधैश्वर्यादिप्रतिपादकं स्वरूपस्य यद् **व्याख्यानं** विवरणं तदग्रेपि लीलासु ज्ञास्यतीत्यन्वयः, अस्मदुक्तव्याख्यानप्रकारेण लीलास्वैश्वर्यादिकं ज्ञास्यतीत्यर्थः, अत**स्तादृशधर्मयुक्तं दृष्टवानिति शुक आह**, श्लोकद्वयेनेतिशेषः, वसुदेवस्य तथाज्ञाने प्रमाणमाहु**रेतज् ज्ञानमिति**, **अर्थीति**, निमित्तार्थीत्यर्थः, **तस्येति** निमित्तस्येत्यर्थः, वसुदेवस्य भगवत्प्रादुर्भावोपेक्षित इत्यर्थः, नन्वधिकारिविशेषणं तु फलकामना न तु निमित्तकामनेत्याशंक्येदं चेति पूर्वमुक्तं, **नैमित्तिकं** जन्मरूपं निमित्तं प्राप्य प्रवृत्तमित्यर्थः, काम्ये कर्मणि तथैव नैमित्तिके तु जन्मादिरूपनिमित्तकामनैव, यस्य पुत्रजन्माभिलषितं भवति स एव विशेषणदानादिकं करोतीतिभावः, **भगवन्निष्ठ** इति, भगवति निष्ठा स्थितिर्येन भगवन्निष्ठतासम्पादकस्तादृशो हर्ष इत्यर्थः **भगवन्निष्ठतां** 'युवां मा'मितिश्लोके कारिकाभिर्व्याख्यास्यन्ति, भगवति विषयतासम्बन्धेन निष्ठा स्थितिर्यस्य, भगवद्विषयको हर्ष इत्यर्थः, अत्र 'हर्षः स्नेहात्मक' इति व्याख्यास्यन्ति, **तदाहेति**, हर्षस्यासाधारण्यं गवामयुतदानेनाहेत्यर्थः ॥ १० ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

महार्हवैडूर्येत्यत्र '**वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावन्ते यथा मध्ये हरिः सर्वत्र गीयत** इति, अत्र श्रीपुरुषोत्तमा 'हरिवंशे पुष्करप्रादुर्भावसमासाविदं पद्यमनेन शास्त्रोक्तकर्मरूपाभरणै**र्विरोचमानत्वे** गमकमुक्त'मित्याहुः, श्रीवल्लभगोस्वामिनस्तु '**वेद** इति वेदादिषु चतुर्ष्वा**दावन्ते मध्ये** चेतिस्थानत्रये **गीयत** एवं द्वादशविधत्वमित्यर्थः, एतेन द्वादशविशेषणानां तात्पर्यान्तरमप्युक्त'मित्याहुः ॥ १० ॥

स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुन्दुभिस्तदा ॥
कृष्णावतारोत्सवसम्भ्रमोऽस्पृशन् मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम्॥११॥
अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं परं नताङ्गः कृतधीः कृताञ्जलिः ॥
स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं विरोचयन्तं गतभीः प्रभाववित् ॥१२॥

एतत्सर्वपरिज्ञाने स इति पूर्वोक्तो वसुदेवो हेतुः, अलभ्यलाभाद् विस्मयः, स विस्मयोऽन्तःप्रविष्ट उत्फुल्ले विलोचने करोति, पूर्वं हरिः सुतो भविष्यतीति श्रुतं, इदानीं हरिं सुतं विलोक्य, अनेन विद्वत्तोक्ता, निमित्तज्ञानेनैव नैमित्तिकमपि ज्ञातमपि ज्ञानं करणात् स्पष्टं भविष्यति, आनकदुन्दुभिरिति, असामर्थ्ये आनका दुन्दुभयश्च कथं नेदुः? कृष्णस्यावतारे य उत्सवो मनसो विलासस्तस्मिञ् जाते सम्यग् भ्रमो यस्य तादृशश्च भगवच्छास्त्रे स्मृतिशास्त्रे चोत्सवाविष्टः, तादृशे कर्मणि शास्त्रेणापर्युदस्तः, पुत्रस्य सर्वलक्षणसम्पत्तावेव तथाधिकार इति कृष्णपदं, मुदेति, हर्षः स्नेहात्मक इति भक्तिसूचकः, गवामयुतं द्विजेभ्योऽस्पृशद् ब्राह्मणानुद्दिश्य दशसहस्रं गावो दत्ताः, ननु स्नात्वा गावो देयाः कथमेवमेव सङ्कल्पं कृतवानित्याशङ्क्याह मुदाप्लुत इति, हर्षजलेनैव स्नातवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु पुत्रः संस्कर्तव्यो जातकाख्येन कर्मणा तत् कथं न कृतवानित्याशंक्य प्राकृत एव तस्य संस्कार इति नास्मिंस्तदपेक्षेति तज् ज्ञानं स्वस्य वर्तत इति ज्ञापयन् भगवन्तं स्तौतीत्याहाथैनमिति ।

अथ कर्मसमाप्तिं विधाय तदनन्तरमेनं पुत्रत्वेनाविर्भूतं भगवन्तमस्तौत्, स्तोत्रमुत्कृष्टे कर्तव्यमिति कथं पुत्रे स्तोत्रमित्याशंक्याहावधार्य पूरुषमिति, पूर्वोक्तवर्णनप्रकारेण परः पुरुषः पुरुषोत्तम एवायमित्यवधार्य, अभिनन्दनात्मकमपि स्तोत्रं भवतीति तद्व्युदासार्थं नताङ्गः, नतमङ्गं यस्य,

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

सम्यग् भ्रमो यस्येति, विविधपदार्थैर्महानुत्सवः कार्य इतिबुद्ध्या तत्र तत्र मनोधावनं **भ्रमः**, पुरःप्रकटे भगवत्यत्रापि मनोधावनस्यानुचितत्वात् परं तूत्सवरसस्तादृश एवेति भक्तिमार्गे स गुण एवेति भगवच्छास्त्रेणापर्युदस्तः ॥ ११ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सविस्मय इत्यत्रैतत्सर्वपरिज्ञान इति, दानस्तोत्रस्वाधिकाराणां परिज्ञाने, **पूर्वोक्त** इति, ईक्षणकर्तृत्वेनोक्तः शुद्धसत्त्वात्मकः, **अलभ्यलाभादित्यादि**, एतेनार्थितोक्ता, **नैमित्तिकमपीति**, नैमित्तिकविषयकमित्यर्थः, **तादृश इति**, समीचीनभ्रमयुक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैनमित्यस्याभासे प्राकृत एव तस्य संस्कार इति, **प्राकृते** पुत्रे जाते **तस्य** पुत्रस्य **संस्कारः** ॥ १२ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स विस्मयोत्फुल्लेत्यत्र ननु कर्मविद्वत्ताधिकारिविशेषणं न तु निमित्तविद्वत्तेत्यत आहु**र्निमित्तज्ञानेनैवेति**, एतेनैव कर्मज्ञानमप्युक्तमित्यर्थः, **स्नेहात्मक इति**, स्नेह आत्मनि स्वरूपे यस्य, स्नेहविशिष्ट इत्यर्थः, **मुदेत्यस्या**वृत्त्योभयत्राप्यन्वयोऽस्पृशदित्यनेनाप्लुत इत्यनेन चेतिज्ञेयम् ॥ ११ ॥

अथैनमस्तौदित्यत्र पुत्रत्वेनाविर्भूतमिति, 'देवक्या'मितिश्लोके प्रद्युम्नप्राकट्यस्योक्तत्वा-

नमस्कारं कृत्वेत्यर्थः, यो भगवान् जातो यादृशस्तं तथैव ज्ञात्वा स्तोत्रमुचितं, "अन्यथा सन्तमन्यथा" चेत् "प्रतिपद्यते" तदायुक्तमिति तद्व्युदासार्थमाह कृतधीरिति, यद्यपि पूर्वं पुरुषोत्तम आविर्भविष्यतीतिज्ञानं न स्थितं तथापि प्रदर्शितैर्भगवतावयवादिभिः कृता धीर्यस्य, समानयोरपि तथात्वं सम्भवतीति तद्व्युदासार्थं कृताञ्जलिरिति, अञ्जलिर्महत एव क्रियते, स्तोत्रं कायवाङ्मनोभिः कर्तव्यं, तत्र कृताञ्जलिरिति स्तोत्रे कायस्थितिः, कृतधीरिति मनसः, स्तोत्रं वाचनिकं, ननु स्तोत्रमुच्चैः कर्तव्यं तथा सति प्राहरिकाणां जागरणं भवेदित्याशंक्य कंसभयं तस्य नास्तीत्याह गतभीरिति, तत्र हेतुः प्रभावविदिति, भगवतः कालादिनियमनं जानातीति प्रभाववित्, ननु विद्यमानमपि सामर्थ्यं न प्रकटयेच् चेत् प्रमाणसिद्धं वा शालग्रामादिवत् सामर्थ्यं स्यात् तदा विपरीतं भवेदित्याशंक्य प्रकटतेजःपुञ्जेन प्रकटमेव सामर्थ्यं तस्येत्याह स्वरोचिषा स्वरूपकान्त्या कोटिमणितेजसा यथा गृहं प्रकाशितं भवति तथा प्रकाशयन्तं, भारतेतिसम्बोधनं विश्वासार्थम्॥१२॥

द्वादशात्मा हरिर्ज्ञेयस्त्रिधा च नवधा तथा । नवधा वैदिकः प्रोक्तस्त्रिधा लौकिक उच्यते ॥ १ ॥
यज्ञस्तु पञ्चधा प्रोक्तश्चतुर्धा भगवानिति । पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्तिस्तन्त्रं वेदेन सम्मितम् ॥ २ ॥
लौकिकस्त्रिगुणः प्रोक्तः स्मृतिश्चैव हि लौकिकी। नवधा वसुदेवोऽस्तौत् त्रिधा चैव हि देवकी ॥ ३ ॥
एकेन प्रार्थनं पूर्वं द्वाभ्यां चैव तथापरम् । दशभिः पञ्चभिश्चैव निरूप्येते स्तुती उभे ॥ ४ ॥
शास्त्रतो भगवानेव प्रतीत्यापि दृढीकृतः । बाधकं त्वन्यथाज्ञानमज्ञानं चापि हेतुतः ॥ ५ ॥

---

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

दित्यर्थः, **प्रमाणसिद्धमिति**, शास्त्रसिद्धं, दृष्टरामुष्मिकानिष्टजननमित्यर्थः ॥ १२ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

विदितोऽसीत्यत्र द्वादशात्मा हरिर्ज्ञेयस्त्रिधा च नवधा तथा नवधा वैदिकः प्रोक्तस्त्रिधा लौकिक उच्यते, वसुदेवेन नवभिः श्लोकैः स्तूयमानो **नवधेति**, देवक्या त्रिभिः श्लोकैः स्तूयमानो **हरिस्त्रिधा**, तत्र **नवधा वैदिकस्त्रिधा** स्मृत्युक्तप्रकारेण स्तूयमानो **लौकिक** उच्यते, तत्रोपपत्तिमाहुर्यज्ञस्त्विति, **यज्ञस्तु पञ्चधा प्रोक्तश्चतुर्धा भगवानिति पंचात्मकश्चतुर्मूर्तिस्तन्त्रं वेदेन सम्मितं**, अग्निहोत्रादिपंचात्मको **यज्ञः प्रोक्तश्चतुर्धा** वासुदेवादिव्यूहात्मकः, एवं **पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्तिश्चेति नवधा वैदिकः प्रोक्त** इत्यर्थः, ननु चतुर्मूर्तिर्न वेदोक्तः किन्तु तन्त्रोक्त एवेति कथं **नवधा वैदिक** इत्याशंक्याहुस्तन्त्रं **वेदेन सम्मितमिति**, **लौकिक** इति, **लौकिकस्त्रिगुणः प्रोक्तः स्मृतिश्चैव हि लौकिकी नवधा वसुदेवोऽस्तौत् त्रिधा चैव हि देवकी**, लोकैर्भगवद्व्यतिरिक्तैर्ऋषिभिः प्रणीतत्वात् स्मृतेर्लौकिकत्वमुच्यते, **एकेन प्रार्थनं पूर्वं द्वाभ्यां चैव तथापरं दशभिः पंचभिश्चैव निरूप्येते स्तुती उभे**, 'अयं त्वसभ्य' इत्येकेन **पूर्वं** वसुदेवकृतं **प्रार्थनं तथापरं** देवकीकृतं **प्रार्थनं** द्वाभ्यां 'स त्वं घोरा'दिति 'जन्म ते मय्यसौ पाप' इतिश्लोकाभ्यामित्यर्थः, एवं प्रार्थनया सह **दशभिर्वसुदेवकृता स्तुतिस्तथा** प्रार्थनाद्वयेन **सपञ्चभिर्देवकीकृता** स्तुतिरित्युभेपि **स्तुती निरूप्येते**, यद्य'प्युपसंहर विश्वात्म'न्नित्यनेन सह त्रिभिरेव 'प्रार्थनात्रितयं

वसुदेवदेवकीस्तुतितात्पर्यनिरूपणं द्वादशात्मेत्यादिभिः क्रियते, पूर्वं 'तमद्भुत'मित्यादिना द्वादशधा प्रादुर्भाव उक्तः, अग्रे तद्रूपद्वय्यां वसुदेवदेवकीभ्यां ततो न्यूनाधिकभावेन निरूपणे विसंवादादन्यतराप्रामाण्यशङ्का स्यात् तन्निरासः स्तुतिनिरूपितार्थाभ्यां भवतीति ज्ञापयन्ति द्वादशात्मेत्यादिना, स्तुतिभ्यामिति पूर्ववद् द्वादशधैव निरूपितो हरिर्ज्ञेयः, तत्र प्रकारमाहुस्त्रिधा च नवधेति, देवकीभिस्त्रिधा वसुदेवेनैवधेत्यर्थः, स्तुत्याः स्वरूपमाहुर्वैदिको लौकिक उच्यत इत्यनेन, आद्यस्य नवधात्व इतरस्य च त्रिधात्व उपपत्तिमाहुर्यज्ञस्त्वित्यादिना, अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिरूपः पञ्चात्मकश्चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्मूर्तिः षड्गुणैश्वर्यवान्

॥ श्रीवसुदेव उवाच ॥

विदितोसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ॥
केवलानुभवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् ॥ १३ ॥

तत्र प्रथमं बाधकधर्मैश्चाक्षुषत्वादिभिर्ब्रह्मत्वं नोपपद्यत इति चाक्षुषत्वे निमित्ताज्ञानाद् भगवद्विषयकमज्ञानं सम्भवति तदादौ निराकरोति विदितोसीति ।

विदितोसीति ज्ञातस्वरूपस्तोत्रे एते, **भवान् विदितो** मया सम्यग् ज्ञात आर्षेण ज्ञानेन, "तत्त्वमस्या"दिवाक्योत्थेन बहव एव जीवमपि भगवत्त्वेन जानन्तीति चेत् तत्राहासीति, यस्तु युष्मच्छब्देनापि व्यवह्रियते चतुर्भुजः सोपि त्वं विदितोसीत्यर्थः, अप्रयुज्यमानेपि युष्मच्छब्दे

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

विदितोसीत्यस्याभासे कारिकासु स्मृतिश्चैव हि लौकिकीति, लोकैर्भगवद्व्यतिरिक्तैर्ऋषिभिः प्रणीतेत्यर्थः, **अन्यथाज्ञानमिति**, प्राकृतत्वज्ञानं ब्रह्मत्वेनाज्ञानं च ब्रह्मत्वे बाधकं ब्रह्मसाक्षात्कारे ह्यज्ञानमन्यथा ज्ञानं च न तिष्ठतीतिभावः, एताभ्यां तन्निरूपणाभाव एतयोरन्यथाज्ञानमज्ञानं वा शंक्येत तथा च दृश्यमानस्य ब्रह्मत्वं न सिध्येदित्यर्थः, **तत्रेति**, ब्रह्मत्वे साधनीय इत्यर्थः, **प्रथममिति**, वक्ष्यमाणाशङ्काभ्यः प्रथममित्यर्थः, **बाधकधर्मैरिति**, ब्रह्मत्वे बाधकमज्ञानमन्यथाज्ञानं च तद्धेतुभूतैर्धर्मै-

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

तथे'ति तथापि केवलस्वार्थमुपसंहारप्रार्थनं द्वयं तु प्रकृतोपयोगि, तथा च रक्षाप्रार्थना जन्माज्ञानप्रार्थना चेति **प्रार्थनाद्वयं** मुख्यत्वविवक्षया पृथगुक्तं, चकारेण तृतीयापि संगृहीता, तथा 'चोपसंहर विश्वात्म'न्नितिश्लोकेन सह त्रिभिः श्लोकैः **प्रार्थनात्रयं** मध्ये 'मर्त्यो मृत्युव्याले'तिश्लोकेन 'शरणाग'मने 'हेतु'रुक्तः, अन्ते 'विश्वं यदेत'दित्यनेन 'विरोधपरिहार' इति, एवं सति मुख्यतया **त्रिभिरेव** स्तुतिः, प्रार्थनाद्वयेन सह पञ्चभी रूपोपसंहारप्रार्थनाशरणागमनेहेतुविरोधपरिहारैः सहाष्टभिरितिविवक्षाभेदेन देवकीस्तुतौ **त्रिभिः पञ्चभिरष्टभिश्चे**तिप्रकारत्रयमुक्तं, **शाश्वत** इति, **शाश्वतो भगवानेव प्रतीत्यापि दृढीकृतः बाधकं त्वन्यथाज्ञानमज्ञानं चापि हेतुतः**, 'विदितोसी'त्यत्र 'विदित' इत्यनेन **शाश्वतो भगवानेवे**त्युक्तं, तत्र 'व्यवहार'कथनेना'सी'त्यनेन **प्रतीत्यापि दृढीकृत** इत्यर्थः, **ब्रह्मत्वबाधकमज्ञानमन्यथाज्ञानं च** चाक्षुषत्वादिहेतुभ्यः सम्भवति तद् 'विदितोसी'त्यादिना निवार्यत इत्यर्थः, 'सर्वं मां पश्य'न्त्वितीच्छयैव चाक्षुषत्वं न त्विन्द्रियसामर्थ्येनेति न चाक्षुषत्वादिकं ब्रह्मत्वबाधकमित्यर्थः ॥ १३ ॥

साकारब्रह्मरूप उपास्यत्वेन तन्त्र उच्यते, तन्त्रपदेन भागवतशास्त्रमुच्यते, एतज्ज्ञापनायैव भगवत्पदं, फलितमर्थमाहुः पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्तिरिति, वेदे तन्त्रे चोपास्यत्वेनोक्तं रूपमिदमेवेत्यर्थः, ननु वैदिकत्वेन चारितार्थ्ये द्वितीयस्योक्तिः कुतस्तत्राहुस्तन्त्रमिति, यथा वेदो भगवत्प्रापकस्तथा तन्त्रमपीति वेदतुल्यं तदित्यर्थः, तत्र त्रैवर्णिकानामेवाधिकारोत्र तु सर्वेषामिति मर्यादापुष्टिभेदेनोभयमपि भगवत्प्रापकं यतोतस्तथेतिभावः, द्वितीयस्याः स्तुतेस्त्रिधात्वे हेतुमाहुर्लौकिक इति, अत्र गुणशब्दः प्रकारवाची न तु प्राकृतवद्वाची, 'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाची, अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति-भगवद्वाक्यात् तत् स्वरूपं प्रथितं वाच्यं, तथाधिदैविकादि रूपं त्रिविधं स्मार्तमिति सा तथेत्यर्थः, लौकिकस्यैव हि वस्तुन आधिदैविकादित्रिविधं रूपमुच्यते, अत एव स्मृतौ 'परमात्म'त्वेनैव भगवानुच्यत आधिदैविकत्वात्, इदं स्तुतिव्याख्याने स्फुटीभविष्यति, उक्तार्थमनुवदन्ति सन्देहाभावाय नवधेत्यादिना,पूर्वं वसुदेवेनैकेन श्लोकेन प्रार्थनं कृतं तेन दश श्लोकाः,त्रिरूपत्वोक्तिरेव तेन मुख्येति त्रिधेत्युक्तं, 'मर्त्यो मृत्युव्याले'ति 'विश्वं यदेत'दिति च श्लोकद्वयं पर्यवसानतः स्तुतिरूपमिति चकारेण समुच्चितं प्रतिपत्तिहेतुविरोधपरिहारयोरेव तत्र स्फुटं प्रतीतेः, फलितमर्थमाहुः शाश्वत इति, प्रतीयमानस्यैव शुद्धभगवद्रूपत्वमुभाभ्यां तथेत्यर्थः, एवन्निरूपणस्यावश्यकत्वमाहुर्बाधकमिति, उभयोर्हेतुश्चाक्षुषत्वादिज्ञानं तस्मादित्यर्थ इति शोधपत्रे ।

मध्यमपुरुषप्रयोगः, अतः शाश्वतो लोकतश्च यः प्रतीयसे स मया **विदित** इत्यर्थः, अनेन परम्परया यः प्रतीयतेचेतनश्च यो वा साक्षात् प्रतीयते तदुभयरूपो **भवानित्युक्तम्** ।

अथवा, "विदितोसी"ति प्रतिज्ञाय भगवतो ब्रह्मत्वमुपसंहरिष्यन् सर्वत्वे प्राप्तस्य ब्रह्मत्वं भवतीति "भवान् "पुरुष" इतिपदद्वयेन बाह्याभ्यन्तररूपस्त्वमेवेत्याह, प्रत्यक्षोप्यप्रत्यक्ष इति ज्ञापयितुं

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

यस्त्वित्यारभ्य प्रयोग इत्यन्तं, अत्रैवं ज्ञेयं, 'असी'तिव्यवहारो युष्मच्छब्देनोपस्थित एव भवतीतिस्थितावपि व्यवहारमात्रोक्तिर्या सा स तेन विनानुपपन्नस्तमाक्षिपतीत्यन्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति, अत एव 'पिधेहीत्यादौ 'द्वारा'दिपदार्थस्यैवाध्याहारो न तु पदस्यापि लाघवा'दिति भाट्टा मन्यन्ते, प्रकृते त्वर्थस्य पुरःस्थत्वेन नाध्याहारापेक्षापि, वस्तुत'स्त्वसिभवा'निति समस्तं पदं, तथा **चासिशब्दयुक्तो भवानित्यर्थः**, तद्युक्तत्वं तेन व्यवहार्यमाणत्वं, पूर्वोक्तपक्षे **भवच्छब्द**संगत्यभावारुच्या पक्षान्तरमाहु**रथवे**त्यादि, क्षराक्षरपुरुषोत्तमा आधिभौतिकादयो वा त्रयः पुरुषाः, **असीति** देहरूपेण सत्त्वेन प्रतीयमान उक्तो **भवानिति** तदभिमानित्वेनाग्रिमेण परमात्मत्वेन प्रतीतिविषय उक्तस्तेन श्रुत्युक्त-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

विदितोसीत्यत्र ज्ञातस्वरूपस्तोत्रे इति, ज्ञातस्वरूपाभ्यां कृते स्तोत्रे इत्यर्थः, **ज्ञातस्वरूपत्वं** व्युत्पादयन्ति **यस्त्वित्यादि**, तथा च यश्चाक्षुषत्वेन प्रतीयसे सोपि त्वं पुरुषोत्तमत्वेन **विदित** इत्यर्थः, नन्वत्र मूले युष्मच्छब्दाभावात् कथमेवंव्यवहारोक्तिरित्यतस्तदाशयं **टिप्पण्यामाहुर्यत्रैव**मित्यादि, **व्यवहारमात्रोक्तिरिति**, तदभावेपि व्यवहारमात्रोक्तिः, **अन्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति**, शब्दार्थस्याक्षेपलभ्यत्वाभिप्रायेणेत्येतदर्थं, व्यवहारोपपादनायाक्षेपलभ्यस्यापि ग्रहणे विद्वत्सम्मतिमाहु**रत एवे**त्यादि, **अत एवेति**, व्यवहारस्योपपाद्यत्वादेव, तथा चा"सी"तिप्रयोगेण शब्द एवाक्षिप्यत इति **भवत्पदेन**

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

रित्यर्थः, **चाक्षुषत्वेति**, चाक्षुषत्वे निमित्तं 'सर्वं मां पश्य'न्त्वित्याकारिका भगवदिच्छा तस्या अज्ञानादित्यर्थः, **व्याख्याने चतुर्भुज** इति, देहेन्द्रियादिरूपो न तु जीवस्थानीयमात्ररूप इत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे **विदितोसीति** भिन्नं वाक्यं, वक्ष्यमाणपक्ष एतस्यैव प्रकारकथनमग्रिमेणेतिविभेदो ज्ञेयः, **अत** इति, **विदित** इत्यनेन शाश्वतः प्रतीतिरुक्ता तत्र व्यवहारकथनेनासीत्यनेन लोकतोपि प्रतीतिरुक्तात एव व्याख्याने सोपि त्वं विदित इत्यपिशब्द उक्तः, **अनेनेति**, 'विदितोसी'तिपदद्वयेनेत्यर्थः, **शास्त्रप्रतीतिः** परंपराप्रतीतिः, 'असी'त्यनेन व्यवहारकथनादचेतनदेहेन्द्रियादिरूपोप्युक्त इत्याशयेनाहु**रचेतनश्चेति, तदुभयेति**, परम्पराप्रतीतिसाक्षात्प्रतीतिरूप इत्यर्थः, आद्यपक्षेसीति न क्रियापदं

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

विदितोसीत्यत्र परम्परयेत्यादि, दृश्यमाने चतुर्भुजदेह आत्मत्वेन यः प्रतीयत इत्यर्थः, आत्मा हीन्द्रियप्रेरकतया परम्परयैव प्रतीयते लोके न तु साक्षात्, तस्येन्द्रियातीतत्वात्, एवमत्रापि चतुर्भुजदेहे कश्चिदात्मा भविष्यतीतिप्रतीतिरतो यः परम्परयात्मा प्रतीयते चतुर्भुजरूप इत्यर्थः, **अचेतनश्चेति**, लोके ह्यचेतनो देहः साक्षात् प्रतीयत आत्मभिन्नत्वेनाचेतनतया चक्षुरादिविषयत्वात्, तथेहापि चतुर्भुजो देह आत्मभिन्न इत्यज्ञानकृतः प्रत्ययः, एवं प्रतीतिद्वयमुपपाद्य तयोः परम्परासाक्षात्प्रतीतयोः स्वरूपं मयावगतमिति वक्तुं **भवान् साक्षात्पुरुष** इति वसुदेवेनोक्तं, तदाशयं स्फुटीकुर्वन्ति **तदुभयरूपो भवानित्युक्तमित्यनेन**, अयमर्थः, लोके देहदेहिनोर्भेदोस्ति तद्वदिहाप्यज्ञानां तथैवप्रतीति-

वा सम्मुखोप्यसम्मुख इति वा पुरुषत्रयरूपो भगवानिति वा वक्तु“मसि” “भवान्” “साक्षात्पुरुष” इतिपदत्रयं, अन्नमयादेरपि पुरुषविधत्वात् पुरुषो भवतीति तद्व्युदासार्थं साक्षादित्युक्तं, पुरुषप्रवेशात् परम्परया ते पुरुषाः, नन्वात्मस्फूर्तौ ब्रह्मविदामपि साक्षात्पुरुषत्वं

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

‘सैन्धवघन’दृष्टान्तन्यायोत्राभिप्रेत इति ज्ञायते, **प्रत्यक्षदोष**स्त्वित्यादि, शुद्धब्रह्मत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन च वेदनं हि **विदितोसी**त्यनेन प्रतिज्ञात‘मसि भवानि’तिव्यवहारश्च प्रत्यक्षविषय एव भवति, एवं सत्युक्तव्यवहारविषयस्यैव प्रभोरुक्तरूपत्वं सिध्यतीति तत्प**रिहार** इत्यर्थः, ननु ज्ञातत्वे प्रामाणिके सत्युक्तदोषपरिहारस्तच्च न वक्तुं शक्यं दोषत्वादित्यत आहुर्ज्ञा**तत्वे**ति, ‘भवत्’ ‘पुरुष’पदाभ्यां पूर्वं तथोक्तत्वादलौकिकचक्षुस्तत्सामर्थ्यरूपेणापि स्वयमेव हरिः प्रकटो जात इति स्वस्य स्वज्ञानं यथा न

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

वेदनकर्माकाङ्क्षापूर्ताविपि यदेवंप्रयोगस्तच्चाक्षुषत्वेन ज्ञायमानस्यैव **विदितत्व**ज्ञापनार्थं इति **सुबोधिन्या**शय इतिभावः, कल्पनाक्लेशपरिहाराय पक्षान्तरमाहु**र्वस्तुत** इत्यादि, **समस्तं** पदमिति, **असी**ति-विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं तेन सह समासं प्राप्तमेकं पदं, तथा च यथा‘स्तिक्षीरा गौ’रित्यादा“वस्तीत्य”-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

किन्त्व‘सि’ना व्यवह्रियमाण इत्यर्थबोधकं, अस्मिन् पक्षे त्वंपदमिव‘भव’त्पदमपि न वक्तव्यमिति **टिप्पणु**क्तारुच्या पक्षान्तरमुक्त**मथवे**ति, अस्मिन् पक्षे **भवत्**पदस्य तेन व्यवह्रियमाणत्वमर्थः, तत्रासिपदं व्यर्थं क्रियायास्तु **विदितपदेनै**व चारितार्थ्यादित्यरुच्या तृतीयःपक्ष उक्तः, **पुरुषत्रये**ति, **भवत्**पदेन भातीति-व्युत्पत्त्या भानकथनात् प्रत्यक्षत्वं, एतादृशोपि सन् पुरि शेत इति पुरुषोप्रत्यक्षः, तथा च मूले **भवान्** सन् पुरुष इत्यन्वयः, **सम्मुख** इति, भगवत्पदेन दृश्यमानत्वसूचनादितिभावः, **पुरुषे**ति पदत्रयेण पुरुषत्रयरूपत्वमुक्तं, अर्थान्तरमाहु**र्भगवानिति** वेति, पदत्रयमिदमग्रिमं च पदत्रयमेवं षड्भिः पदैः

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

र्भवेन् मया तु चतुर्भुजस्वरूपमेव देहत्वेन देहित्वेन ज्ञातं, युक्तं ह्येतत्, “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” “नेह नानास्ति किञ्चने”तिश्रुतेः सजातीयादिद्वैतत्रयाभावात्, अतो देहदेहिरूप एक एव त्वमित्यर्थः, अत एव “सच्चिदानन्दविग्रह”मिति श्रुतौ पठितं, अतो न त्वयि देहात्मपार्थक्यमितिभावः, इह“भवानि”तिपदेनात्र प्रत्यक्षरूप आत्मा“सी”तिपदेन युष्मच्छब्दवाच्यः प्रत्यक्षो देहो गृहीतः, एवमात्मदेहौ पृथगुद्दिश्य तत्र “साक्षात्पुरुष” इत्यनेनाभेदं प्रतिपाद्य शुद्धब्रह्मत्वं साधितमिति ज्ञेयं, **अथवेति**, **सर्वस्त्वं प्रासस्ये**ति, “स सर्वं भवति” “इदं सर्वं यदयमात्मा” “पुरुष एवेदं सर्वं”मित्यादिश्रुतिभिर्यः सर्वरूपः स एव परमात्मातोस्मिंश्चतुर्भुजरूपे ब्रह्मत्वबोधनार्थं सर्वरूपता वाच्येति “भवत्पुरुष”पदाभ्यां क्रमेण बाह्याभ्यन्तररूपता प्रदर्शिता, अतो बाह्यरूप आन्तररूपस्त्वमेवेति सर्वरूपो विदित इत्यर्थः, **प्रत्यक्षोप्यप्रत्यक्ष** इति, चतुर्भुजरूपेण प्रत्यक्षत्वमिदमित्यतया ज्ञानाभावादप्रत्यक्षत्वमतो विरुद्धधर्माश्रयत्वमितितात्पर्यं, **सम्मुखोप्यसम्मुख** इति, भवत्पदेन भातीतिव्युत्पत्त्या पूज्यत्वसूचनेन कृपया **सम्मुखत्वं** सूचितं, पुरुषपदेनान्तरत्वाद् बहिःप्राकट्याभावेन चक्षुराद्यगोचरतयासम्मुखत्वं, भक्तानां तु कृपया सम्मुखो बहिः प्रकटीभूय व्यवहारविषयो भवति, अन्येषां तु बहिःप्राकट्याभावेन केवलमन्तर्यामितया स्थितो भगवानसम्मुख एव ॥ १३ ॥

भवतीति ततोप्याधिक्यमाह **प्रकृतेःपर** इति, न हि ते जीवाः प्रकृतिनियन्तारः, प्रकृतिनियमनं च गुप्तानामर्थानां मायाजीवादीनां प्राकट्यकरणात् प्रत्यक्षदोष‘स्त्वसि’ ‘भवा’नितिपदाभ्यां परिहृतः, ज्ञातत्वदोषश्च सर्वभावेन प्राकट्यात्, विरुद्धा धर्मा एकैकांशेन चरितार्था भवन्ति, तर्ह्यहमात्मा चतुर्भुजदेहे विद्यमानस्तथा भविष्यामीतिचेत् तत्राह **केवलानुभवानन्दस्वरूप** इति, केवलो देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणरहितः, नापि जीववत् केवलं चिद्रूपः किन्त्वनुभवानन्दः, अयोगोलके वह्निरिव भगवानस्मिन् देहे चिदानन्दः संक्रान्तो भविष्यतीत्याह **स्वरूप** इति, यत् स्वरूपं दृश्यते तदेव चिदानन्दरूपं, न तु चिदानन्दौ स्वरूपे यस्मिन्, अतश्चिदानन्दस्वरूपः सच्चिदानन्दविग्रह इत्यर्थः, एवं परोक्षापरोक्षान्तर्यामिरूपः परिदृश्यमानो भवानित्युक्तं, आत्मा नोक्त इत्यात्मत्वेनापि भगवन्तं निरूपयति **सर्वबुद्धिदृगि**ति, सर्वेषां बुद्धीः पश्यतीति सर्वेषां बुद्धिषु दृग् ज्ञानं यस्येति वा, एवं षड्विधोपि भगवानयमेवेत्युक्तं प्रत्यक्षव्यवहारादयश्च धर्मा अंशेन समर्थिताः ॥ १३ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

विरोधि तथा वसुदेवज्ञानमपीत्यर्थः, “अन्यदेव तद् विदितादथोविदिता”दित्यादिश्रुतिरपि लौकिकयोस्तयोः सकाशादेव भेदमाह, अन्यथा वदद्व्याघात इतिभावः, नन्वदृश्यत्वादिप्रतिपादकवेदाप्रतिपाद्यत्वाद् ब्रह्मत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यत आहु**र्विरुद्धा** इति, यद् रूपं यदा दृश्यं तदेव तदैवादृश्यमपीतीन्द्रियसामर्थ्यलक्षणेनांशेन प्रभ्विच्छालक्षणेन तेन चोभयधर्मसिद्ध्या ब्रह्मत्वं न क्षतं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

व्ययं प्रथमपुरुषार्थे तथा“सी”त्यव्ययमपि मध्यमपुरुषार्थे, तस्य च भवच्छब्देन समासे पूर्वोक्तो**र्योसी**तिकल्पनाक्लेशश्च न भवतीत्यतस्तथेत्यर्थः, **भवच्छब्दसङ्गत्यभावारुच्ये**ति, अध्याहृतेन त्वंपदेन भवत्पदकार्यसिद्धेस्तदसङ्गत्यरुच्या, **तदभिमानित्वेने**ति, भातीति **भवान्** प्रकाशमान इत्यतोभिमानित्वेन, **सुबोधिन्यां प्राकट्यकरणा**दिति, कौस्तुभपीताम्बराभ्यां प्राकट्यकरणात्, **टिप्पण्यां तत्परिहार** इत्यर्थः, इदं चाग्र “एतद् वां दर्शितं रूपमि”तिभगवद्वाक्याच्च स्फुटीभविष्यति, **तथोक्तत्वा**दिति, ज्ञातत्वस्योक्तत्वात्, ननु ज्ञातत्वस्य प्रामाणिकत्वे“प्राप्य मनसा सहे”तिश्रुतिविरोधस्तु दुष्परिहर इत्यत आहु‘रन्यदेवे’त्यादि, **अपिशब्दा**‘दानन्दं ब्रह्मणो विद्वानि’तिश्रुतिः सङ्गृह्यते, **अन्यथेति**, समानकारणयोरेकविषये विदितत्वाविदितत्वयोः प्रामाणिकत्वे, तथा च **वदतोव्याघात**परिहाराय विदितत्वाविदितत्वयोः **स्वरूपभेदे सिद्धे** लौकिकविदितत्वाद् भिन्नत्वस्य सिद्धत्वे सुखेन तस्यापि परिहार इत्यर्थः, **सुबोधिन्यामत** इति, अनुभवानन्दावेव स्वरूपं यस्येत्युद्देश्यविधेयभावादित्यर्थः, **परोक्षापरोक्षान्तर्यामिरूप** इति, अदृश्यरूपो दृश्यरूपोन्तर्यामिरूपश्चेत्यर्थः, **आत्मेति**, सर्वात्मा, **षड्विध** इति, क्षराक्षरपुरुषोत्तमान्तर्यामिदेहजीवभेदेन षड्विधः, यद्वा **सैन्धवघन**दृष्टान्तात् पूर्वमाधिभौतिकादित्रयरूपेणात्र सर्वान्तर्यामिदेहजीवरूपेणेत्यर्थः ॥ १३ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सङ्ख्यातात्पर्यत्वेन भगवत्त्वं वा वक्तुमिदं पदत्रयं पूर्वमुक्तमित्यर्थः, इममेवार्थमभिप्रेत्य वाक्यार्थोपसंहार **‘एवं षड्विधोपि भगवानि’**ति वदिष्यन्ति, **सच्चिदानन्दविग्रह** इति, अनुभवानन्दौ स्वरूपं यस्येत्युक्त्या सत्त्वेन प्रतीयमानस्य विग्रहस्य चिदानन्दात्मकत्वमुक्तं, तथा च सच्चिदानन्दात्मको विग्रहो न तु केवलं सदात्मक इत्युक्तं जातमितिभावः, **परोक्षे**ति, दृश्यमानो विग्रह एव चित्सदानन्दरूप इत्यर्थः, **आत्मेति**, अत्र विग्रह आत्मत्वेन प्रतीयमानस्य स्वरूपं नोक्तमित्यर्थः; **सर्वे**ति, सर्वबुद्धिद्रष्टुः स्वबुद्धिद्रष्टृत्वं सिद्धमेवेतिभावः, **बुद्धिशब्दे**न पञ्चेन्द्रियजन्यानि ज्ञानानि ॥ १३ ॥

स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकम् ॥
तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे ॥ १४ ॥

दूषणान्तरमाशङ्क्य परिहरति स एवेति,

यद्यहं सर्वरूपो भगवानेव कथं देवक्या उदरे प्रविष्ट इति चेत् तत्राहाप्रविष्ट एव तत्र विद्यमान एव प्रविष्ट इव भाव्यसे, न हि दर्शनमात्रेण प्रविष्टत्वनिर्धारः कर्तुं शक्यो यावच्छास्त्रेण दर्शनं संवादि न भवति, "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधाने विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये" "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशद्," "गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे" एवं वेदे स्थित्यर्थं कार्यार्थमनेकरूपभवनार्थमन्यप्रवेशनार्थं च प्रवेशः श्रूयते, तथा देवक्यामपि कश्चन प्रवेशनप्रकारो भविष्यति, ननु तथापि सोपाधिक एव कार्याभिनिविष्ट एव प्रविशतीति मुख्यः कृष्णः कथं स्यात् तत्राह— प्रविष्ट एव प्रविष्ट इवेति, योगबलादपीन्द्र इव प्रवेशः सम्भवति दक्षिणायां वा जननार्थं प्रवेशः सम्भवति, "यो वा इतो जनिष्यते स इन्द्रो भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायते"तिश्रुतेर्दितेर्जठरे च मरुतां छेदनार्थमिन्द्रः प्रविष्टस्तथा भगवानत्र न प्रविष्ट इति वक्तुमप्रविष्ट इत्युक्तं, प्रवेशधर्मो भगवति वर्तत इति तज्ज्ञापनार्थं प्रविष्ट इवेति विभाव्यते, तर्हि कः प्रकारः प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह यः पूर्वं सच्चिदानन्दरूप उक्तः स एवाग्रे पूर्वमेव स्वप्रकृत्याधिदैविकस्वभावेनेदं भगवदर्थमेव जगत् त्रिगुणात्मकं सृष्ट्वा, अन्यार्थं जगत्सृष्टौ प्रवेशोपेक्ष्यते न स्वार्थसृष्टावित्यप्रविष्ट एव भोगार्थं कारणत्वेनैवाविर्भूतः सृष्ट्यन्तरन्यायेन प्रविष्ट इव विभाव्यसे, अयमत्र प्रवेशदर्शने प्रकार उक्तः, भगवान् स्वार्थं सृष्टानस्मानुपभोक्तुमस्मासु स्थित एवाविर्भूत इत्यप्रविष्ट एव प्रविष्टो विभाव्यस इत्यर्थः, यथा सृष्ट्यन्तरन्यायेन प्रवेशभावना तथा

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

स एव स्वप्रकृत्येत्यत्राधिदैविकस्वभावेनेति,आधिदैविकस्वभावेनेत्यादि, लीलौपयिकपदार्थानामलौकिकत्वेन लौकिक्या प्रकृत्या न तत्सृष्टिः सम्भवतीति तयोक्तं, अन्यथा स्वपदानर्थक्यमितिभावः१४

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स एवेत्यत्र कश्चन प्रकार इति, तथा च तैः प्रकारैर्यथा न सर्वरूपत्वव्यापकत्वादिहानिस्तथानेनापीत्यर्थः, **तथापीति**, वैदिकप्रकारेपीत्यर्थः, **आहेति**, प्रवेशस्य भावनामात्रत्वादप्रविष्टत्वमाहेत्यर्थः, तदुपपादयन्ति **योगेत्यादि**, यथानुगमाधिकरणविषयवाक्ये योगबलादिन्द्रः परमात्मनि प्रविष्टस्तथेत्यर्थः, **दक्षिणायां वेति**, वाशब्द इवार्थे ज्ञेयः, प्रकारान्तरेणापीन्द्रप्रवेशमाहुर्दितेरित्यादि, **तथेति**, सोपाधिकः कार्याभिनिविष्टश्च वा, तथा चानुपाधिकत्वं कार्यार्थतया प्रवेशभावना चोपपद्यत इत्यर्थः, प्रकारसंदेहं परिहर्तुं व्युत्पादयन्ति **तर्हीत्यादीत्यर्थ** इत्यन्तं, **आधिदैविकस्वभावेनेत्यस्य** तात्पर्यं तत्र प्रमाणं च टिप्पण्या-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स एवेत्यत्र दर्शनमात्रेणेति, 'जगन्मङ्गल'मितिश्लोके समाधौ देवकीं भावयित्वा तत्र भगवन्तं स्थापितवानित्युक्तं तथा च **दर्शनमात्रेणेत्यस्य** मानसप्रत्यक्षमात्रेणेत्यर्थः, **स्थित्यर्थमिति**, इदं चतुष्टयमुक्तेषु चतुर्षु वाक्येषु क्रमाज् ज्ञेयं, **अन्येति**, जीवप्रवेशनार्थमित्यर्थः, **सोपाधिक एवेति**, 'सोकामयते'त्यत्रोक्तकामसहित एवेत्यर्थः, **कार्याभिनिविष्ट** इति, जगज्जननार्थं तत्प्रकाराभिनिविष्टचेता इत्यर्थः, **मुख्यः कृष्ण** इति, 'अद्भुत'पदोक्त लोकवेदाप्रसिद्ध इत्यर्थः, इन्द्र एवेति, आधिभौतिक

यथेमेविकृता भावास्तथा[1] ते विकृतैः सह ॥
नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयन्ति हि ॥ १५ ॥

स्नेहद्वेषसाधारणभावानामपि प्रभुविषयकाणां लीलास्थजनेषु दर्शनात् सृष्ट्यन्तरन्यायेन तेषामेवात्र सत्त्वादिरूपत्वमित्याशयेन त्रिगुणात्मकत्वोक्तिर्ज्ञेया, अत्रिगुणात्मकमिति वा, यद्वाग्रे पूर्वं त्रिगुणात्मकं जगत् सृष्ट्वा तदनु तदनन्तरमुक्तरूपया स्वप्रकृत्येदं लीलात्मकं जगत् सृष्ट्वेत्यग्रे पूर्ववत्, अन्यथा क्त्वाप्रत्ययेनैव पूर्वभावित्वप्राप्त्यार्थादेवाप्रवेशानन्तर्यमपि लभ्यत एवेति तदन्विति पदं व्यर्थं स्यात्, यद्वा सृष्ट्यनन्तरं यस्तत्र प्रवेशस्तस्यानुप्रवेश इति रूढनाम ज्ञेयं, तथा सति नोक्तदोषः, अत एव श्रुतिरपि "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश"दित्युक्तवती, अन्यथान्वित्युपसर्गवैयर्थ्यं स्यात्॥१४॥

उक्तरीत्या दूषणान्तरमप्याशङ्क्य पुनः परिहरति द्वाभ्यां यथेमे विकृता भावा इति।

नन्वस्मिन् रूपे प्राकृतेष्विव पृथिव्यादीनि भूतानि प्रतीयन्ते, ततः कथमानन्दमय इति चेत् तत्राह यथेमेस्मिन् रूपे विद्यमाना अविकृता भावा आधिदैविकानि चतुर्विंशतितत्त्वानि

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

माहुराधिदैविकेत्यादि, **सुबोधिन्यामपेक्ष्यत** इति, साक्षित्वप्रकाशननियमनाद्यर्थमपेक्ष्यते, न तु **स्वार्थसृष्टाविति**, स्वार्थसृष्टौ कारणतया विद्यमानेनैव रूपेणान्तर्यामिकार्यस्य जीवकार्यस्य च करणान्नापेक्ष्यते, ननु "तमद्भुत"मित्यत्र लीलोपयोगिप्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वमभिप्रेतमित्युक्तमिह तु **त्रिगुणात्मकत्वमुच्यत** इति कथमविरोध इत्यत आहुर्यथेत्यादि ज्ञेयेत्यन्तं, मायासाम्यस्य दौर्बल्यमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहु**रत्रिगुणात्मकमिति वेति**, अकारप्रश्लेषमनङ्गीकृत्य पक्षान्तरद्वयमाहुर्यद्वेत्यारभ्योक्तरीत्येन्तम्॥१४॥

यथेमे इत्यत्र **सुबोधिन्यां प्रतीयन्त** इति, शरीररूपेण पृथ्वी मुखे मुख्या आपः कान्तिरूपं तेजः सर्वत्र प्राणरूपो वायुर्नासिकायां छिद्रेष्ववकाशरूपेणाकाश इत्येवं प्रतीयन्ते, **तत्राहेति**, तादृश्यामाशङ्कायां स्वरूपे प्रतीयमानानां तेषां दृष्टान्तमुखेन नित्यत्वं चाविकृतत्वं चाहेत्यर्थः, दृष्टान्तं व्युत्पादयन्तो **मूले यथे**त्यस्य **विराजं जनयन्ति** हीतिचतुर्थपादेनान्वय इत्यभिप्रेत्य व्याकुर्वन्ति **यथेत्यादि**, **प्रतिपादिता-**

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इन्द्रे भगवद्बाहुरूपस्याधिदैविकस्य प्रवेश इत्यर्थः, अत्र प्रवेशमात्रं साधारणधर्मं न तु **योगबलादि**त्यस्येन्द्रेप्यन्वयः, यथा तत्र प्रवेशस्तथात्र योगबलादपि सम्भवतीत्यर्थः, **प्रवेशधर्म** इति, प्रवेशकृतो धर्मो बहिर्निर्गमनं जननमित्यर्थः, यद्वा **सृष्ट्यनन्तरमिति**, एतद्दूषणसमाधानमेवं वा कर्तव्यमित्यर्थः, तथा च पूर्वोक्तैकसृष्टिपक्ष एव दूषणसमाधानपूर्वकमनेन स्थापित इति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

यथेमे इत्यत्राविकृता एव भावा भावत्वेन सदृशैर्विकृतैः भावैः सहभूता विराजं जनयन्तीत्यन्वयः, **रूपरसादीति**, पूर्वमादिपदेन गन्धादयः, अग्र **आदिपदेन** क्रियादयः, 'विनापि सहपदं सहार्थे तृतीये'तिव्यवस्थापितत्वादत्र सहपदप्रयोगं विनापि **विकृतैरि**तितृतीयया सहार्थलाभेपि सहपदप्रयोगादन्योन्यमपि सहभावो विवक्षित इत्याशयेनाहुः **सर्वे संहत्येति**, तथा च मूलस्थसहपदस्यार्थोयं,

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

यथेमे विकृता भावा इत्यस्य विवृतावाधिदैविकचतुर्विंशतितत्त्वानीत्यादि, अयमर्थः, अस्मिंश्चतुर्भुजदेहे पृथिव्यादीनि यानि प्रतीयन्ते तान्याधिदैविकान्याधिदैविकानामतिरोहितानन्दांशत्वे-

१. तथैव विकृतैः सहेतिपाठः श्रीप्रकाशकाराभिप्रायेण ।

"चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मन" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितानि तत्तत्कार्यार्थं तत्र तत्र स्थितानि, विकृतैस्तथैव चतुर्विंशतितत्त्वैः प्राकृतैः **सह नानावीर्या** रूपरसादिज्ञापनादिसमर्था अन्योन्यममिलिता भिन्नान्येव कार्याणि कर्तुमेकस्मिन्नेव कार्ये सर्वे संहत्य **विराजं** ब्रह्माण्डविग्रहं स्वराड्देहं **जनयन्ति**, युक्तश्चायमर्थं आधिदैविकव्यतिरेकेणाधिभौतिकात् केवलात् कार्यं **न सम्भवतीति**, **तथा** प्रकृतेपि **सर्वांशो भगवानिति** तान्याधिदैविकानीह प्रतीयन्त इति **न कोपि दोषः** ॥ १५ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नीति, उपलक्षणविधया प्रतिपादितानि, **तत्रतत्रे**ति, तेषुतेष्विन्द्रियेष्विव तेषु तत्त्वेषु, **तथैवे**ति, **तादृशै**रविकृतसदृशैः, अयं मूलस्थस्य **तथा त** इत्यस्य विवरणं, **त** इति, वक्ष्यमाणा ये विकृताः, वस्तुतस्तु **तथैव विकृतैः सहे**तिपाठो भाति, 'सहेत्यन्तस्यैकस्मि' न्नित्यग्रिमग्रन्थेनान्वयः, **नानावीर्या** इत्यादिकं तु विकृताविकृतयोः साधर्म्यबोधनार्थं,शेषं स्फुटं, तथा सत्येवं योजना,**इमे अविकृता भावा नानावीर्याः** पृथग्भूतास्तथा तादृशास्ते वक्ष्यमाणाविकृता भावाः, **तथैवे**ति वा पाठः, '**विकृतैः सह यथा विराजं जनयन्ति ही**'ति बोध्यं, एवं दृष्टान्तं व्याख्याय दार्ष्टान्तिके योजयन्ति **तथा प्रकृतेपी**त्यादि, **तानी**ति, विराड्जनकान्यविकृतानि तत्त्वानि, **न कोपि दोष** इति, पृथिव्यादिभूतदर्शनकृतो यः स्वरूपेनित्यत्वविकृतत्वादिप्रतीतिरूपो दोषः सोपि नेत्यर्थः, न च **विकृतैस्तथैवे**त्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वानां विकृतत्वप्राकृतत्वकथनं कथं सङ्गच्छते प्रकृतितत्त्वे विकृतत्वप्राकृतत्वयोः सांख्यैः पौराणिकैश्चानङ्गीकारादिति वाच्यं, एकादशस्कन्धे द्वाविंशाध्याये 'प्रकृतिः पुरुषश्चेतिविकल्पः पुरुषर्षभ एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मक' इत्यादिना प्रकृतिपुरुषयोरपि विकल्पत्ववैकारिकत्वगुणव्यतिकरात्मकत्वानां भगवतैवाङ्गीकारात्, सिद्धान्तस्य च भगवन्मतीयत्वाद् ब्रह्मवादे ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि विकारत्वाद् 'यावद्विकारं तु विभागो लोकव'दिति सूत्रोक्तन्यायस्य प्रकृतत्त्वेप्यङ्गीकारे बाधकाभावाच्चेति ॥ १५ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

प्राकृतैः सहेतिसहपदेन तु तृतीयाया अर्थ उक्त इति ज्ञेयं, **ब्रह्माण्डविग्रहमि**ति, ब्रह्माण्डरूपो यो विग्रहस्तद्रूपमित्यर्थः, **स्वराड्देहमि**ति, विराजन्तर्गतस्य स्वराजो देहमित्यर्थः, **सर्वांश** इति, अत्र सर्वांशयुक्तो भगवानित्यंशसम्बन्धिन एते भावाः प्रतीयन्त इत्यर्थः, अंशानां सत्त्वव्यवहितत्वात्, सत्त्वनिष्ठा विराड्देहजनकाः कारणभूता भावास्तत्र प्रतीयन्ते, पुरुषोत्तमस्य त्वानन्दमयत्वात् तत्र शिरआदयः प्रियादिरूपा एव न हि ते कारणभूताः, 'कारणत्वं न चैवास्ति चिदानन्दांशयोः स्वत' इतिसिद्धान्तात्, अतः सुष्ठूक्तं **सर्वांशयुक्तत्वादेतत्प्रतीति**रिति, तथा चेदं समाधानमंशसद्भावमभिप्रेत्य केवलपुरुषोत्तमाख्यं तु वस्त्वेव तादृशमिति तत्र न शङ्का काचिदितिभावः ॥ १५ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

नाविकृतत्वमतो नास्मिन् रूपे कोपि प्राकृतांश इतिभावः, ननु चतुर्भुजस्यास्य साक्षात्पुरुषोत्तमत्वे नात्राधिदैविकतत्त्वानामपि विग्रहपातित्वं न वक्तुमुचितं केवलानन्दमयत्वादाधिदैविकतत्त्वानां तु भगवद्धर्मात्मकविशुद्धसत्त्वरूपत्वेन पूर्णरूपेनंगीकारादित्याशंक्य समाधिमाहुः **प्रकृते सर्वांशो भगवानि**त्यनेन, अयमर्थः 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मितिवाक्यादस्यावतारित्वेन सर्वेषामंशानामत्र विद्यमानत्वं, अंशानां तु भगवद्धर्मात्मकविशुद्धसत्त्वरूपविग्रहत्वेन तत्राधिदैविकतत्त्वानां सत्त्वं प्रमाणसिद्धमित्यंशिनि कृष्णे तादृक्तत्त्वानां प्रतीतौ न कोपि दोषः, नैतावता चतुर्भुजरूपस्यानन्दमयत्वं हीयत इतिभावः ॥१५॥

सन्निपत्य समुत्पाद्य दृश्यन्तेनुगता इव ॥
प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह सम्भवः ॥ १६ ॥

ननु त्वक्चर्मादयोपि प्रतीयन्ते लोमदन्तनखानि च ततः कथमानन्दमय इति चेत् तत्राह **सन्निपत्येति** ।

सन्निपत्य मिलित्वा **सम्यगुत्पाद्ये**तिपूर्वानुवादः **कार्येपि कारणेष्विवाधिदैविकं रूपं वर्तत इतिज्ञापनार्थः**, **अनुगता इव दृश्यन्ते पुनः कार्ये त्वक्चर्मादिरूपेण पृथिवीसमष्टौ तद्रूपा वा, सर्वत्र**

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अग्रिमे **ततः** कथमिति, कारणरूपेण पृथिव्यादिप्रतीतौ भवतु समाधानं न तु कार्यरूपेणापि प्रतीतौ कार्यस्य जन्यत्वादतः **कथम्**? **तत्राहे**ति, तादृश्यामाशङ्कायां त्वगाद्यात्मककार्यरूपेणापि प्रतीयमानस्य दृष्टान्तमुखेन नित्यत्वमविकृतत्वं चाहेत्यर्थः, **मिलित्वे**ति, पूर्वं 'विकृतैः सहे'त्युक्तं स सहभावो निमित्तभूतानामिवापि सम्भवतीति तद्व्युदासार्थं दुग्धजलादिवदुपादानत्वेन मिश्रीभूय, **पूर्वानुवाद** इति **जनयन्ती**त्यस्यानुवादः, **वर्तत** इति, 'तदभिध्यानादेव तु तैल्लिङ्गात् स' इतिन्यायेन वर्ततेन्यथा कार्यजन्यं कार्यान्तरं न स्यात्, **अनुगता इवे**ति, पटे तन्तव इव, **समष्टावि**ति, ब्रह्माण्डे, **अन्यदपी**ति,

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सन्निपत्येत्यत्र **पूर्वानुवाद** इति, संहननस्य विराजुत्पादनस्य च पूर्वश्लोकोक्तस्यानुवाद इत्यर्थः, **कारणेष्विवे**ति, अंशावतारेष्विवेत्यर्थः, **परमत्राधिदैविकमेव रूपं** न त्वाधिभौतिकं कार्ये तूभयविधमपीतिविशेषः, **अनुगता इवे**ति, अग्रिमव्याख्यानानुरोधाद् यतो दृश्यन्तेतोनुगता इव सन्तीत्यन्वयः, पूर्वोक्ता अविकृता भावाः पूर्वं विराजितत्त्वरूपेण दृष्टाः **पुनः कार्ये** व्यष्टौ तत्त्वकार्यत्वक्चर्मादिरूपेण दृश्यन्तेतः कार्येनुगता इव सन्तीत्यर्थः, अनुगतत्वं विशदयन्ति **पृथिवी**ति, **समष्टौ** सङ्घातरूपेस्मदादिदेहे कारणभूताधिदैविकी पृथिव्यनुगतेव, सर्वसङ्ग्रहार्थमाहुस्**तत्तद्रूपा वे**ति,

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

सन्निपत्येस्य विवृतौ **कार्येपि कारणेष्विवे**ति, यथा कारणान्याधिदैविकचतुर्विंशतितत्त्वानि 'यथेमेविकृता भावा' इत्यत्र विकारराहित्येनोक्तानि तथैव कार्येष्वपि त्वक्चर्मादिष्वाधिदैविकत्वमत आधिदैविकानि कार्याणि त्वक्चर्मादीनि चतुर्भुजरूपे प्रतीयन्ते, आधिदैविकानामतिरोहितचिदानन्दत्वात् तेषां सत्तया न कोपि दोषः, अंशिनि कृष्णेंशानां सत्तयांशगतान्याधिदैविककार्यरूपत्वगादीनि प्रतीयन्तेंशी चतुर्भुजरूपस्तु केवलमानन्दमय एव, तत्र नाधिदैविकतत्त्वानामाधिदैविकत्वगादीनां वा विग्रहघटकत्वमिति बोध्यं, अत एव 'इयानसावीश्वरविग्रहस्य यः सन्निवेशः कथितो मया त'इत्यस्य विवृता 'वसौ प्राक्तनरूपो विन्यास इयानेतावानानन्दमयस्य त्वन्य'इत्युक्तं, अतश्चतुर्भुजरूपं तु केवलमानन्दमयमेव, **ज्ञापनार्थ** इति, **सन्निपत्ये**त्यादिना पूर्वश्लोकोक्तप्रकारानुवादे कृते तान्येवाधिदैविकानि चतुर्विंशतितत्त्वानि भौतिकैर्विकृतैश्चतुर्विंशतितत्त्वैर्विराजमुत्पाद्याधिदैविककार्येनुगतान्यत आधिदैविकतत्त्वानुगतानि कार्याण्यप्याधिदैविकान्यनुवादं विना पूर्वोक्तस्मारणाभावे न **दृश्यन्तेनुगता इवे**त्येतावन्मात्रकथने भौतिकानामनुगतत्वं सम्भाव्येतात आधिदैविकप्रसक्त्यर्थ-

---

१ 'आकाशाद् वायु'रित्याद्युत्पत्तिस्तदा ब्रह्मण एव तदात्मकत्वात् स ईश्वर एव कर्ता, तत्र हेतुस्ताल्लिङ्गात् सर्वकर्तृत्वस्य ब्रह्मलिङ्गत्वात् ।

रुधिरादिरूपं जलमवमन्यदपि, तर्हि दर्शनप्रामाण्यादनुगता इव भवन्त्वितिचेत् तत्राह **प्रागेव कारणत्वेनेह विद्यमानत्वात् पुनस्तेषामिहोत्पत्तिर्न सम्भवति, कारणानां विलक्षणत्वात्**, साक्षात्प्रवेशस्तु प्रतीत्यैव बाधितः, यथाधिदैविकानि कारणरूपाण्येवं दन्तादीन्यप्याधिदैविकानीति पूर्ववत् तेषामप्यत्र प्रतीतौ न कोपि विरोधः ॥ १६ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तेजोवायुव्योमापि, तथा चानुगतत्वात् कार्ये कारणभूतानां तत्त्वानां सत्ता दृष्टान्तेनोपपादिता, अतः परं तेषां तत्त्वानां बीजाङ्कुरवत् कृत्स्नप्रसक्तिवारणायावतारयन्ति **तर्हीत्यादि**, **भवन्त्विति**, कार्यमात्ररूपा भवन्तु, समाधिं व्याकुर्वन्ति **प्रागित्यादि**, **इहेति**, स्वरूपे ब्रह्माण्डोपरि च, **इहोत्पत्तिरिति**, कार्ये पुनरुत्पत्तिः, **विलक्षणत्वादिति**, कृत्स्नप्रसक्तिवारणार्थं कार्यानवयवतयातिरिक्तत्वेन विद्यमानत्वात्, ननु तत्रानुगमो बीजाङ्कुरन्यायेनास्तु 'जातेङ्कुरे कथमिहोपलभेत बीज'मिति सप्तमस्कन्धे प्रह्लादवाक्याच्चेति चेत् तत्राहुः **साक्षादित्यादि**, तथा च त्वगादीनां बीजाङ्कुरन्यायकप्रवेशस्तु मातापित्रोः शरीरे तेषां विद्यमानत्वप्रतीत्यैव **बाधित** इत्यर्थः, एवमाधिदैविकानां कारणभूतानां तत्त्वानां व्यतिरेकं दृष्टान्तेन साधयित्वा फलितमाहुर्यथेत्यादि, **न कोपि विरोध** इति, शास्त्रसिद्धत्वात् तद्विसंवादिप्रतीतकृतो विरोधोकिञ्चित्करत्वान्नेत्यर्थः ॥ १६ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

घटादौ सर्वत्र तत्कारणरूपाधिदैविकी पृथिव्यनुगतेव समष्टौ **जलं रुधिरस्वेदादिरूपं** हिमकरकादौ च तत्कारणरूपमनुगतमिवेत्यर्थः, **अन्यदपीति**, तत्त्वान्तरमपीत्यर्थः, **तर्हीति**, एतस्यैव विवरणं **दर्शनेति**, अत्रापीतिशेषः, कार्ये कारणगुणानां **दर्शनप्रामाण्यात्** कारणगता गुणाः कार्येनुगता इव सन्तीति चेदुच्यते तर्ह्यत्र स्वरूपेपि कार्यधर्माणां दर्शनादत्रापि कार्यधर्मा **अनुगता इव भवन्त्वि**त्यर्थः, **पुनस्तेषामिति**, एकवारं कार्येषूत्पन्नानां पुनः कारण उत्पत्तिर्नेत्यर्थः, **विलक्षणत्वादिति**, कार्यविलक्षणत्वादित्यर्थः, कारणधर्माः कार्येषु गता इव भवन्ति ततः कार्यसम्बन्धिनो भूत्वा पुनः कारणेनुगता इव न भवन्तीदमेव कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यमितिभावः, कार्येपि कारणासाधारणधर्मा नानुगच्छन्ति किन्तु **केचन** साधारणधर्मा अनुगता भवन्तीतीवपदप्रयोगः, कार्येषु धर्मा अपि साधारणाः कार्यरूपेणोत्पद्यन्तेतस्तत्रानुगताः कारणे तूत्पत्तिर्न सम्भवत्यतोदर्शनेपि कार्यधर्मा अनुगता इव न सन्तीत्यर्थः,

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

मनुवाद इत्यर्थः, **त्वक्चर्मादिरूपेण पृथिवीति**, आधिदैविकत्वक्चर्मादिरूपेणाधिदैविकपृथिव्यनुगतात आधिदैविकास्त्वगादयोत्र प्रतीयन्त इत्यर्थः, एवं भगवत्स्वरूपविमर्शरीत्या आधिदैविककारणकार्ये निरूप्य लोकप्रसिद्धव्याख्यारीत्या लापयन्ति **समष्टा**वित्यारभ्यान्यदपीत्यन्तेन, अस्मिन् पक्षे भौतिका भावा भौतिकतत्त्वानि विराजमुत्पाद्य समष्टौ तत्तद्रूपाः कार्यरूपा अनुगता इति श्लोकद्वयार्थो बोद्धव्यः, तत्र दृष्टान्तो **रुधिरादिरूपं** जलमिति, अतिदिशन्त्येवमिति, **अनुगता इवेति**, कार्यरूपेण अनुगता उत्पन्ना भवेयुरितिपूर्वपक्षाशयः, तत्र समादधते **प्रागे**वेत्यारभ्य **न सम्भव**तीत्यन्तेन, तथा च कारणत्वेन प्रकटसच्चिदानन्दरूपेणालौकिकभावेनाधिदैविकतत्त्वानामिह

१ साकल्येन सर्वभावेनेत्यर्थः । २ विराट्स्वरूपे ।

एवं भवान् बुद्ध्यनुमेयलक्षणैर्ग्राह्यैर्गुणैः सन्नपि तद्गुणाग्रहः ॥
अनावृतत्वाद् बहिरन्तरं न ते सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः ॥१७॥

एवं दृष्टान्तद्वयमुपपाद्य तेषामाधिदैविकानां भगवतो भेदो भविष्यतीति तन्निराकरणार्थं दार्ष्टान्तिकेतिदिशत्येवं **भवानिति** ।

एवंरूपो भवानेवेत्यर्थः, अन्यथा मूलस्याताद्दशत्वे कार्यं तादृशं न कदापि भवेदिति पुनर्दूषणान्तरमाशङ्क्य परिहरति **बुद्ध्यनुमेयेति**, ननु भगवान् दृश्यः कथमन्यथा सर्वमुक्तिश्च स्यात्?

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अग्रिममवतारयन्त्येवमित्यादि, अतिदेशे युक्तिमाहु**रन्यथे**त्यादि, तथा च 'व्यावहारिकः प्रपञ्चः स्वसत्तोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्चपूर्वको मायिकप्रपञ्चत्वादैन्द्रजालिकप्रपञ्चव'दितिन्यायेन पारमार्थिकप्रपञ्चसिद्धौ पश्चात् तत्स्वरूपे विचार्यमाणे 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति 'यदक्षरे परमे प्रजा' इत्यादिजातीयकश्रुतिभिर्द्वितीयस्कन्धीयचतुःश्लोक्युक्तप्रकारेण च ब्रह्मरूपत्वं पर्यवस्यति, एवं ब्रह्मणः सर्वाकारत्वे सर्वात्मकत्वे च सिद्धे नाद्वैतश्रुतिविरोधः, अविद्यादिवदभेदस्यापि भेदाविरुद्धस्वरूपत्वादिति, इदं चादृश्यत्वादिगुणकाधिकरणादवगन्तव्यं, बुद्ध्यनुमेयेत्यत्र दूषणान्तरं व्युत्पादयन्ति **नन्वित्यादि**,

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तथा च 'तत् सृष्ट्वे'तिप्रकारेण यथा कारणधर्मा कार्येनुगतास्तथा कार्यधर्माः कारणेनुगता नेत्युक्तं, तर्हि 'तदेवानु प्राविश'दितिप्रकारेण कार्यधर्माः कारणे प्रविशन्तामित्यत आहुः **साक्षात्प्रवेशस्त्विति**, धर्माः कार्ये कार्यं स्वसमष्टौ विराजि स च स्वकारणभूततत्त्वेषु तानि भगवतीत्येवम्परम्परया प्रवेशः सम्भवति साक्षादेवानुप्रवेशलक्षणः प्रवेशस्तु कार्यधर्माणां तावत्सामर्थ्याभावात् प्रत्येतुमेव न शक्यतेतो **बाधित** इत्यर्थः, श्लोकद्वयार्थमुपसंहरन्ति **यथेति**, अत्र तत्त्वरूपाश्चक्षुरादयः प्रतीयन्ते त आधिदैविका एवेति पूर्वश्लोकार्थः, तत्त्वकार्यरूपास्त्वगादयः प्रतीयन्त त आधिदैविका एवेति द्वितीयश्लोकार्थः, विराजुत्पत्तेः पूर्वावस्था द्वितीयश्लोक उक्तातस्तत्र कार्यभूता उक्ता इतिभावः ॥ १६ ॥

एवं भवानित्यस्याभास **एवमिति**, एत एव विराजं जनयन्तीतिकथनेन विराजीवात्रापि तत्त्वानि प्रतीयन्ते परं त्वाधिदैविकानीति पूर्वश्लोक उपपादितं कार्येनुगता इव, अत्र तु दृश्यमानत्वेपि कार्यगतानां सम्भवो नेतिकथनेन तत्त्वकार्याणि त्वगादीनि कार्ये इवात्रापि प्रतीयन्ते परं त्वाधिदैविकानीति द्वितीयश्लोक उपपादितं, तथा **चोपपाद्या**धिदैविकत्वबोधनार्थमितिशेषः, तात्पर्यवशादयमर्थो लब्ध

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

रूपे विद्यमानत्वात् पुनस्तेषां त्वगादिरूपेणोत्पत्तिर्नास्त्यपि त्वाधिदैविकतत्त्वान्येवावतारवत् त्वगादिशब्दवाच्यं रूपान्तरं गृहीत्वा तिष्ठन्तीति न तत्कार्यत्वमाधिदैविकत्वगादीनामपि तु रूपान्तरत्वमतो नित्यान्येव त्वगादीनीति कार्यत्वं तत्र भाक्तमितिभावः, अत एव **अनुगता इवे**तीवपदं, अत एव **न तेषामिह सम्भव** इत्यनेनाधिदैविककारणानां त्वगादिरूपेणोत्पत्तिर्निराकृता, तत्र हेतुमाहुः **कारणानां विलक्षणत्वादिति**, आधिदैविककार्यत्वगादिनिरूपितकारणत्वानामाधिदैविकतत्त्वानामित्यर्थः, **विलक्षणत्वादिति**, भौतिकतत्त्वेभ्यो विलक्षणत्वादित्यर्थः, अयं भावः, भौतिकानां तत्त्वानां लौकिककार्येष्वनुगतत्वं तत्तद्रूपेणोत्पत्तिराधिदैविकतत्त्वानां त्वाधिदैविककार्यरूपेण नोत्पत्तिराधिदैविककार्याण्याधिदैविककारणानामवतारवदंशरूपाणीति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

बाह्यत्वेन भिन्नत्वेन च कथं प्रतीयते ? न हि भगवान् बाह्य एव भिन्न एव, तस्माद् भिन्नत्वेन बाह्यत्वेन दृश्यत्वेन च प्रतीयमानत्वाद् दोषत्रयसद्भावान्नानन्दमयो भगवानिति चेत् तत्राह **बुद्ध्यानुमेयं लक्षणं** येषां तादृशैरिन्द्रियैर्ग्राह्यैर्गुणै रूपादिभिः सह तत्र विद्यमानो भवान् गृह्यमाणोपीन्द्रियसम्बन्धयुक्तोपि सन्नपि तद्गुणैरिन्द्रियसामर्थ्यैर्न ग्रह्यो यस्य, यद्यपि भगवानिन्द्रियेषु विषयेष्वपि वर्तते तथापि तेषामिन्द्रियाणां न भगवद्ग्रहणसामर्थ्यं, न वाधिदैविकानामन्यार्थं निविष्टानां, ग्राह्यस्वरूपत्वाच्च न ग्राहकत्वं, न वा विषयाणां स्वाधिदैविकैः सह ग्राहकसम्बन्धः, अतः सर्वत्र विद्यमानोपि रूपभूतोपि रूपे गृह्यमाणे न गृह्यसे, इन्द्रियाणां प्रत्यक्षता तु नास्ति, आत्माग्राहकत्वात्, अतो 'रूपोपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वाच्छिदिक्रियाव'दित्यनुमानेन सामान्यतः करणे सिद्धे नेत्रगोलकान्वयव्यतिरेकानुविधानाच्चक्षुरेव करणमित्यध्यवसीयते, एवं रसोपलब्धिर्गन्धोपलब्धिरित्यादि, अनेन 'प्रत्यक्षत्व एव प्राकृतत्वमप्रत्यक्षत्वेप्राकृतत्व'मिति निरस्तं, न ह्यप्रत्यक्षाणीन्द्रियाण्यप्राकृतानि भवन्ति, अतो भगवतः प्रत्यक्षत्वेपि प्राकृतत्वमप्राकृतत्वं वा न सेत्स्यतीति **युक्तिरप्रयोजिका**, ननु व्यापकव्यभिचारो न दोषायेति चेद् यत् प्रत्यक्षं तत् प्राकृतमेवेति भगवतः प्रत्यक्षत्वात् प्राकृतत्वमेवेति चेत् तत्राह **ग्राह्यैर्गुणैरिति**, सर्वत्रैव भगवान् वर्तते न सर्वत्रैव प्रत्यक्षः, रूपादिषु विद्यमानस्यास्यैव चक्षुषाऽग्रहणात्, क्वचिदपि प्रत्यक्षत्वमपि बाधकमिति चेत् तत्राह **तद्गुणाग्रह इति**, न हि चक्षुषः सामर्थ्येनेदानीमत्रापि भगवान् दृश्यते, किन्तु स्वेच्छयैव, अतः स्वेच्छया प्रतीतमिन्द्रियग्रहणदोषेण न दुष्टं भवति, 'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छ'न्नितिश्रुतेः परावृत्तचक्षुषो ग्राहकत्वं श्रूयते स्वभावतश्च निषेधः, न ह्युभयं विरुद्धं, तथा प्रकृतेपीन्द्रियसामर्थ्यादृश्यः स्वेच्छया तु दृश्य इत्यविरुद्धं, तस्माद् दृश्यत्वेनाब्रह्मत्वशङ्का परिहृता,

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अन्यथेति, साधनं विनैव दृश्यत्वे, **सर्वमुक्तिश्चेति**, चकारेण सर्वाभावकृतो लीलाया अभावः समुच्चीयते, **हीति**, श्रुतिविरोधरूपाद्धेतोः, **तत्राहेति**, तादृश्यामाशङ्कायामिन्द्रियसामर्थ्येनाग्राह्यत्वादिकमाहेत्यर्थः, तदुपपादयितुं व्याकुर्वन्ति **बुद्ध्येत्यादि**, **बुद्ध्येति**, उपलब्ध्या, **लक्षणमिति**, ज्ञानकरणत्वं, **सामर्थ्यमिति**, दर्शनाभावेनैव तथानिश्चयादित्यर्थः, ननु मास्तु लौकिकेन्द्रियग्राह्यत्वं तथाप्याधिदैविकेन्द्रियाणां भगवद्विभूतिरूपत्वाद् भगवतस्तद्ग्राह्यत्वं त्वदण्डवारितमित्यत आहुर्न **वेत्यादि**, **अन्यार्थमिति**, लौकिकेन्द्रियेषु सामर्थ्याधानार्थं, तथा च यथा दहरविद्यायां नाडीरुपक्रम्य "अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्त" इत्यादिनोक्तो नाडीसूर्यरश्मिसम्बन्धो देहान्निष्क्रमणसमये जीवस्य मार्गप्रकाशनमात्रं करोति न तु कार्यान्तरं तद्वदित्यर्थः, ननु सामर्थ्याधानवद् ग्राहकत्वमप्यङ्गीकार्यमिति चेत् तत्राहुर्**ग्राह्यत्वेत्यादि**, इन्द्रियैर्यद् **ग्राह्यं** रूपादि तत्स्वरूपत्वादित्यर्थः, इदं च द्वितीयस्कन्धे प्रथमाध्याये "घ्राणं च गन्ध" इत्यादौ स्पष्टं, ननु तथापि तेषां देवरूपत्वेन सत्त्वप्रधानत्वाद् भगवद्ग्रहणसामर्थ्यं कल्प्यमिति चेत् तत्राहुर्न **वेत्यादि**, **विषयाणां** सम्बन्धी यः सन्निकर्षः संयोगरूपः स स्वाधिदैविकैः सह न किन्त्वाधाराधेयभावरूपः स्वरूपसम्बन्धः, तस्मिंश्च ग्राहकसम्बन्धत्वं न क्वचित् सिद्धमतो न कल्पयितुं शक्य इत्यर्थः, **सिद्धमाहुरत इत्यादि**, यत आधिदैविकानामन्यार्थत्वग्राह्यस्वरूपत्वाभ्यां न ग्राहकत्वमाध्यात्मिकानां तु सन्निकर्षराहित्यान्न तथात्वमतो न ग्राह्यस इत्यर्थः, ननु मास्तु विषयप्रत्यक्षे भगवद्ग्रहः सन्निकर्षाद्यभावादिन्द्रियाधिदैविकरूपाणि त्विन्द्रियमध्यवर्तीन्येव तथा चेन्द्रियं स्वस्वरूपं गृह्णातु तत्स्वरूपमपि गृह्णात्विति चेत् तत्राहुरिन्द्रियाणा**मित्यादि**, **आत्माग्राहकत्वादिति**, स्वस्वरूपाग्राहकत्वात्, तथा च तन्न स्वयं स्वग्राहकमतस्तत्सहभूतस्य भगवतोपि न ग्राहकमित्यर्थः, नन्विन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वं चेत् तर्हीन्द्रियसद्भावे किं मानमित्याकाङ्क्षायां नैयायिकादिप्रसिद्धमनुमानमेव मानत्वेनाहुरत इत्यादि, तथा **चानुमानमेव** तत्सद्भावे प्रमाणमित्यर्थः, एतेन मूलस्थं **बुद्ध्यनुमेयलक्षणैरितिपदं** व्याख्यातं ज्ञेयं, तेन सिद्धमाहुर**नेनेत्यादि**, **युक्तिरप्रयोजिकेति**, दृश्यस्य प्राकृतत्वकथने दृश्यस्याप्राकृतत्वं यदङ्गीकृतं सा **युक्तिरनुकूलतर्कशून्येत्यर्थः**, एवमप्रत्यक्षत्वेनाप्राकृतत्वेन व्याप्तौ दूषितायां पुनराशङ्कान्तरमवतारयन्ति **नन्वित्यादि**, प्रसिद्धानुमाने यथा **व्यापकस्य** वह्नेर्व्यभिचारो न दोषाय तद्वदत्र 'प्राकृतोप्रत्यक्षत्वा'दित्यनुमानेप्यप्रत्यक्षत्वस्य **व्यभिचारो न दोषाय**, मया 'प्राकृतः प्रत्यक्षत्वा'दित्यनुमानाङ्गीकारात्, तथा सति 'यत् प्रत्यक्षं तत् प्राकृतमेवे'तिव्याप्तौ तु न दोषोतस्तथेत्यर्थः, समाधिं व्याकुर्वन्ति **सर्वत्रेत्यादि**, तथा च व्यतिरेकव्याप्त्याप्रत्यक्षत्वस्यापि सिद्धेर्लौकिकरूपादिसहभूतस्याप्यप्रत्यक्षत्वान्नानन्दमयत्वबाध इत्यर्थः, पुनराशङ्कन्ते **क्वचिदित्यादि**, **तत्राहेति**, बाधकयुक्तेरप्रयोजकत्वमाहेत्यर्थः, तद् व्युत्पादयन्ति **न हीत्यादि**, **न दुष्टं भवतीति**, 'प्राकृतः क्वचित्प्रत्यक्षत्वा'दित्यनुमानेपि हेतोरिन्द्रियसामर्थ्येनोपहितत्वं व्यभिचारित्वमप्रयोजकत्वं चेत्यतो नानेन हेतुना दर्शनं दुष्टं भवतीत्यर्थः, दोषं व्युत्पादयितुं प्रमाणमाहुः **पराञ्चीत्यादि**, तथा च 'पराक्'पदादिन्द्रियसामर्थ्येनोपहितत्व"मैक्षदि"त्यनेन व्यभिचारः श्रुत्या प्रदर्श्यते तत एवाप्रयोजकत्वमपि सिध्यतीति श्रुतिरेवात्र मानमित्यर्थः, सिद्धमाहु**स्तस्मादित्यादि**, **तस्मादिति**, श्रुत्या प्रतिपक्षहेतौ दोषप्रदर्शनात्, उत्तरार्ध-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इत्युपपाद्येत्युक्तं, अत्र ते सन्तीत्याधाराधेयभावत्वे भेद आयाति **तन्निराकरणार्थमतिदिशति** यथा दृष्टान्ते प्रतीयन्ते तथात्रापि प्रतीयन्ते परमत्र स्वरूपमेव तत्तद्रूपेण जातमिति विशेषोस्तीति वदतीत्यर्थः, अयं पदस्याभास उक्तो वाक्यस्याभासस्तु **पुनर्दूषणान्तरमित्यनेन** वक्ष्यत इति ज्ञेयं, स्वरूपस्य तावद्रूपभवने प्रयोजनमाहुरन्यथेति, एतस्यैव विवरणं **मूलस्येति**, **नन्विति**, **भगवांश्चेद् दृश्यः** कथम् ? कथमित्यस्याग्रेप्यन्वयः, **अन्यथेति**, दृश्यत्वाभावे **सर्वमुक्तिश्च कथं स्यादित्यर्थः**, तथा च भगवत्त्वे दृश्यत्वं बाधकमितितात्पर्यं, बाधकद्वयमन्यदप्याहुर्**बाह्यत्वेनेति**, भगवत्त्व इतिशेषः, बुद्ध्यानुमेयमिति, 'रूपग्राहकमिन्द्रियं चक्षु'रित्यादीनि लक्षणानि बुद्ध्या विचारेणानुमेयानि न तु घटस्य जलग्राहकत्वमिव प्रत्यक्षत उपलभ्यन्त इत्यर्थः, इन्द्रियैरग्रहणेप्याधिदैविकैः सूर्यादिभिरेव ग्रहणं भवत्वित्याशङ्क्याहुर्न **वाधिदैविकानामिति**, **आधिदैविका अन्यार्थं** विषयग्राहणार्थं **निविष्टा** अतो 'न सामर्थ्य'मिति पूर्वेणान्वयः, तथा चासामर्थ्यान्न ग्राहकत्वमितिभावः, हेत्वन्तरमाहुर्**ग्राह्येति**, ग्राह्यत्वेन सम्भाव्यो भगवांस्तत्स्वरूपा आधिदैविका भवन्ति, अतो **भगवद्ग्राहकत्वमाधिदैविकानां न**, न हि स्वयं स्वेन गृह्यत इतिभावः, तथा चेन्द्रियेषु स्थितोप्याधिदैविकैर्न गृह्यत इत्यत्रेन्द्रियनिष्ठग्राह्यस्वरूपत्वं हेतुरुक्तः, **न वा विषयाणामिति**, स्वपदेनेन्द्रियाणि, तदाधिदैविकैः सह विषयाणां साक्षाद्ग्राहकत्वसम्बन्धो नास्ति किन्तु विषयाणामिन्द्रियैरिन्द्रियाणां च स्वाधिदैविकैः साक्षात्सम्बन्धाभावादाधिदैविकैर्विषयस्थितस्याप्यग्रहणं, तथा चान्यार्थं **निविष्टत्वेन** सामर्थ्याभावाद् **ग्राह्यस्वरूपत्वात्**

भिन्नत्वेन बाह्यत्वेन प्रतीतौ समाधानमाहानावृतत्वाद् बहिरन्तरं न त इति, बाह्याभ्यन्तरव्यवस्थाकाशकृतेति पूर्वमेवावोचाम, तदपि भूतादीनामेव, भगवतो व्यवधायकं न किञ्चित्, न हि गृहमध्यस्थितैर्गृहमन्यस्माद् व्यवहितं भवति, न वा स्वस्य स्वयं व्यवधायकं, व्यापको भगवानिति, ततः स्थूलकार्यस्याभावाद् भगवतोनावृतत्वं, एतदग्रे[१] स्पष्टीभविष्यत्युलूखलबन्धने, अनावृतत्वादेव तव बाह्याभ्यन्तरव्यवहारो नास्ति, सम्पूर्णे तडागे तदुद्भवैश्छन्ने कचित् प्राकट्ये तावन्मात्रत्वं तदुद्भवानां वावच्छेदकत्वं न सम्भवति तथा प्रकृतेपि व्यापकस्यैव तत्रैकदेशे प्रकटस्य न बाह्यान्तरभेदः सम्भवति, प्रतीतिस्तूपपादितैव, परिच्छिन्नत्वमप्यनेनैव परिहृतं, अस्मिन्नर्थे शास्त्रीयं हेतुत्रयमाह सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुन इति, सच्चिदानन्दरूपो भगवान्, जगद्रूपो भगवान् सद्रूपः, चिद्रूपा जीवात्मानः, आनन्दरूपः स्वयं तेषां फलरूपः, अत्र व्यावर्तकत्वं जगतो जीवानां फलस्य च न सम्भवति,त्रयाणामपि स्वरूपं भगवानेव, तदाह सर्वस्य सर्वरूपस्य सर्वेषामात्मरूपस्य सर्वात्मनां च वस्तुरूपस्य फलरूपस्य चात्मना न परिच्छेदः, नाप्यात्मनो महतः, अतो भगवदंशानामंशान्तरैर्भगवता वा परिच्छेदः सम्भवति न तु भगवतः केनापि प्रकारेण, तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावात्, आत्मनैवात्मपरिच्छेदपक्षोग्रे विवेचनीयः ।

एवं वैदिकप्रकारेण पञ्चात्मको भगवान् निर्दोषपूर्णगुणविग्रह एवायमिति निरूपितः ॥ १७ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

मवतारयन्ति **भिन्नत्वेने**त्यादि, बाह्यत्वपरिहारं व्याकुर्वन्ति **बाह्ये**त्यादि, **पूर्वमवोचामे**ति, **तृतीयस्कन्धे** कापिलेय आकाशलक्षणे 'बहिरन्तरमेव चे'त्यत्र, **तदपी**ति, आकाशकृतं बाह्याभ्यन्तरत्वमपि, **अन्यस्मा**दिति, द्रष्टुः, **उपपादितैवे**ति, भगवदिच्छयैवोपपादिता, तथा च न बाह्यत्वप्रतीतकृत आनन्दमयत्वबाध इत्यर्थः, एतेनैव भिन्नत्वकृतस्यापि परिहारमाहुः **परी**त्यादि, परिच्छिन्नत्वे हि भिन्नत्वं, व्यापकत्वेन तस्मिन् परिहृते भिन्नत्वमपि परिहृतप्रायमेवेत्यर्थः,कथमित्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुत्रयमवतार्य व्याकुर्वन्त्य**स्मिन्नि**त्यादि **विवेचनीय** इत्यन्तं, **व्यावर्तकत्वमि**ति, भेदकत्वं, **अग्रे** इति, उलूखलबन्धस्थले, तथा च परिच्छिन्नतया भिन्नत्वस्यापि स्वेच्छया कृतत्वान्न तत्प्रतीत्याप्यानन्दमयत्वबाध इत्यर्थः, एवमेतैः श्लोकैर्दोषपरिहारेण "विदितोसी"तिप्रतिज्ञा समर्थिता, उपसंहरन्त्येवमित्यादि, **वैदिकप्रकारे** यज्ञोग्निहोत्रादिपञ्चात्मकः, अत्र च भिन्नत्वनिराकरणे "सर्वस्य सर्वात्मन" इति विशेषणद्वयेन सर्वरूपत्वसर्वात्मकत्वप्रतिपादनात् "पञ्चात्मकः स **भगवानि**"नितिपञ्चरात्रस्मृत्युक्तपञ्चात्मकत्वस्याप्यर्थादेव सिद्धेः श्लोकसङ्ख्या सूचिता, यज्ञात्मकताप्यर्थादेव सिद्धा, उत्तरकाण्डोक्तं साकारब्रह्मत्वं तु व्याख्यानेन समर्थितमतो **वैदिकप्रकारेण** तथा **निरूपित** इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

साक्षात्सम्बन्धाभावान्नाधिदैविकानां न ग्राह्यत्वमित्यर्थः, आध्यात्मिकेन्द्रियाणां त्वसामर्थ्यमित्युक्तमेवेतिभावः, ननु सार्वदिकीयं व्यवस्थाधुना तु स्वरूपं दृश्यत एव तथा च दृश्यत्वात् प्राकृतत्वं सिध्येदेवेत्याशङ्क्य प्रत्यक्षत्वप्राकृतत्वयोर्व्यभिचारं साधयितुं मूले **बुद्ध्यनुमेयलक्षणै**रितिपदोक्तमिन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वं साधयन्ती**न्द्रियाणा**मिति, निश्चयार्थं तु शब्दः, तत्र **हेतुरात्माग्राहकत्वा**दिति, न हि स्वं स्वेन गृह्यत इतिभावः, **अत** इति, अप्रत्यक्षत्वादेवम्प्रकारकानुमानेनैव साधनीयमित्यर्थः ॥ १७ ॥

---

१ अस्य पदस्यैवोलूखलेतिव्याख्या प्रकाशकारैः कृताव उलूखलेत्यादि श्रीसुबोधिनीपाठत्वेन न ग्राह्यम् ।

य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोबुधः ॥
विनानुवादं न च तन्मनीषितं सम्यग् यतस्त्यक्तमुपाददत् पुमान् ॥१८॥

तन्त्रप्रकारेण चतूरूपो निरूप्यते य आत्मन इत्यादिचतुर्भिः ।

तत्र तन्त्रे प्रथमो वासुदेवस्तत्र श्रीर्माया "यत् प्रवदन्ति माया"मितिवाक्यात्, मोक्षप्रतिबन्धार्थं तया केवलया जगत् सृज्यते, तत्र चेत् सद्बुद्धिस्तदा प्राणी न मुच्यत इति तन्मतं वदन्नेव चतुर्मूर्तिर्भगवानवतीर्ण इति वासुदेवोयमन्तरेव बहिर्वा द्रष्टव्यः, उभयथापि न तत्त्वसहितो द्रष्टव्यः केवलचिदानन्दरूपो द्रष्टव्य इति प्रथममाह, **य आत्मन** आत्मभूतस्य भगवतो **दृश्येषु** सङ्घातरूपेष्वात्मनैवानुभूयमानेष्वनुभवातिरेकेण तेषां सत्त्वाभावाच् चतुर्विंशतितत्त्वेष्वप्यात्मनो बन्धकेषु गुणेषु यः सन्निति कमपि पदार्थं व्यवस्यति, अस्ति च तत्र सर्वत्रैव तद्रूपेण निविष्टः स सन्नेव भवति तत्सत्तयैव च तत्त्वान्यपि सत्त्वेन प्रतीयन्त इतिपरमार्थः, यदि स्वव्यतिरेकेणात्मव्यतिरेकेणाप्यात्मसम्बन्धाभाव आत्मव्यतिरिक्तस्य वा सत्त्वं यद्यङ्गीक्रियेत तदाबुधः, न तस्य ज्ञानमस्ति, मायामोहित एव स इत्यर्थः, नन्वात्मसम्बन्धात् तस्य सत्त्वमुत्पद्यतामतः सत्प्रतीतौ न दोष इति चेत्

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अग्रिम एवं वैदिके प्रकारे निरूपिते सति "य आत्मन" इतिवक्ष्यमाणश्लोकस्थं प्रमेयं भगवत्पक्षे पुनरुक्तं भवति प्रपञ्चपक्षे च सर्वात्मकत्वं विरुद्धं भवतीति कथमविरोध इत्याकाङ्क्षायां मतान्तरमिदमित्याशयेनाहुस्**तन्त्रे**त्यादि, **प्रथम** इति, परब्रह्मरूपः, **यत् प्रवदन्ती**ति, 'इत्थं विचिन्त्य परमः स तु वासुदेवनामा बभूव निजकारणमुक्तिदाता तस्याज्ञयैव नियता परमापि रूपं वव्रे द्वितीयमिव यत् प्रवदन्ति माया'मितिपञ्चरात्रवाक्यात्, **सृज्यत** इति, नृसिंहोत्तरतापिनीयोक्तप्रकारकं व्यावहारिकमसत् सृज्यते, **तन्मत**मिति, तादृशं पञ्चरात्रमतं, **अन्तरेव बहिर्वे**ति, स्वान्तरेव स्वस्माद् बहिः पराग् देशे वा, **आत्मभूतस्ये**ति, केवलचिदानन्दरूपस्य, **दृश्येष्वि**ति, लौकिकेन्द्रियसामर्थ्येन दृश्येषु, **आत्मने**ति, अन्तर्वर्तिना भगवता, **अनुभवातिरेकेणे**ति, प्रतिभासातिरेकेण, **आत्मनो बन्धकेष्वि**ति गुणशब्दस्यार्थः, गुणानाम्रज्जुरूपत्वेन द्रष्टृबन्धकत्वादिति, **व्यवस्यती**ति, निश्चिनोति, तादृशस्याबुधत्वं व्युत्पादयन्त्यस्तीति-

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

य आत्मन इत्यत्र, **केवलये**ति, प्रेरकत्वमात्रं न तु स्वयं व्यापाराविष्ट इत्यर्थः, **तन्मतं वदन्नेवे**ति, **वदन्नेव प्रथममाहे**त्यग्रिमेणान्वयः, आद्यपक्षे दृश्यगुणानामसत्त्वकथनेन तत्र सद्बुद्धौ प्राणी न मुच्यत इतिमतमुक्तं जातं, द्वितीयपक्षेपि भगवतः केशादीनां भिन्नसत्ताकत्वे जगद्रूपत्वमेव सम्पन्नमितीदमेवमतमुक्तं जातमितिभावः, ननु **वासुदेव**स्तु नन्दगृह आविर्भविष्यतीत्यधुनात्र कथं तत्कथनमित्याशङ्क्याहुर**न्तरि**ति, 'प्रथमे **वासुदेवोभू**'दित्यनेन **निबन्धे**न्तःप्राकट्यं निरूपितं तदवधि वसुदेवहृदि प्रकट एवास्ति, अत एव वसुदेव आविर्भवतीति **वासुदेव**पदनिरुक्ति 'वसुदेवं हरेः स्थान'मित्यादिवाक्यानि च, बहिःप्राकट्यं नन्दगृहे भविष्यति, इममन्तर्बहिर्भेदमविवक्षन्नन्तः प्रकटं पश्यन् तत्स्वरूपं निरूपयतीत्यर्थः, **आत्मभूतस्य भगवत** इति, जीवानामात्मभूतस्यान्तःप्रकटस्य वासुदेवस्येत्यर्थः, **बहिर्वा द्रष्टव्य**इतिपक्षोथवेत्यनेनाग्रे वाच्यः, **सङ्घातरूपेष्वि**ति, दृश्योस्मदादीनां सङ्घातोपि वासुदेवस्यैव गुणतच्छक्तिश्रीकृतत्वादितिभावः, **दृश्य**पदस्यार्थमाहु**रात्मनैवानुभूयमानेष्वि**ति, **गुण**पदतात्पर्यमाहु**रात्मनो बन्धकेष्वि**ति, जीवात्मन इत्यर्थः ।

---

१ 'तीत्यपि पाठः । २ च तत्तद्रूप इत्यपि पाठः । ३ निबन्धेन निबन्धेत इत्यपि पाठौ ।

तत्राह विनानुवादं न च तन्मनीषितमिति, वैराग्यार्थमिदं मतं, त्यागार्थमेवास्यानुवादः, सत्त्वसिद्धिव्यतिरेकेण त्यागो नोपपद्येतेति तदर्थमात्मसम्बन्धात् सत्त्वमित्यनुवादेनोक्तं, न त्वात्मना सह सम्बन्धोप्यस्ति प्रतीत्यतिरिक्तस्तदाहानुवादं विना तज्जगन् मनीषितं मनसा सत्त्वेनाकलितं न भवति, नन्वेवमप्यबुधत्वं कथमारोपार्थमपि तथाज्ञानं युक्तमेवेतिचेत् तत्राह सम्यग् यतस्त्यक्त-मुपाददत् पुमानिति, सङ्गत आत्मान्वेषणदशायामात्मव्यतिरिक्तं सर्वमेव त्यक्तं तच् चेत् पुन-र्गृह्णाति तर्ह्यबुध एव, तदाह पुमान् स्वयं पुरुषोपि भूत्वा सम्यक् त्यक्तमुपाददबुध एवेति पूर्वेणैव सम्बन्धः, त्यक्तमपि दूराद् दृश्यते न तूप समीपे, अन्योपदेशार्थमनुवादेनापि ग्रहणं सम्भवति तद्व्यति-रेकार्थमाह सम्यक् त्यक्तमाददिति, येनैव प्रकारेण सम्यक् त्यक्तं तेनैव तद् गृह्णातीति ।

अथवात्मनो भगवतो दृश्येषु गुणेषु केशलोमनखरूपस्पर्शादिष्वेकोपि गुणः स्वस्मात् सच्चिदानन्दात्मकभगवत्स्वरूपाद् व्यतिरेकतः, ल्यब्लोपे पञ्चमी, तथा च व्यतिरेकं प्राप्यैव सन्, अन्यथैकरसे ब्रह्मणि विविधरूपत्वभानं न स्यात्, इति यो व्यवस्यते सोबुधः, धर्मिग्राहकमानेन शुद्धस्यैव ब्रह्मणस्तथैव सिद्धेः, एतदेवाह विनेति, वस्तुन एव तथात्वादाकारदर्शनानन्तरं यो भक्तकृतः कराम्बुजं पदाम्बुजं नयनाम्बुजमित्यादिरूपो वादः सोनुवादस्तं विना तत् कराम्बुजादिकं स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेन मनीषितं मनसा सत्त्वेनाकलितं न हि भवति, ननु प्राकृतेष्वपि भगवत्सम्बन्धात् सत्त्वोत्पत्त्या तथाप्रतीतौ न दोष इत्यत आह सम्यगिति, "स यथा सैन्धवघनोनन्तरोबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः" "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" "अथात आदेशो नेति नेती"त्यादिश्रुतिविचारदशायां त्यक्तं प्राकृतधर्ममुपाददद् भवतीत्यर्थः, तैः सह सम्बन्धे सति हि तेषु सत्त्वोत्पत्तिसम्भावना तस्यैवाभावात् तदसम्भव इतिभावः, अथवा यः पुमानात्मनो द्रष्टुः स्वस्य दृश्येषु गुणेषु करपादादिषु भगवान् सन् वर्तमान इति व्यवस्यते सोबुधः, तत्र हेतुर-स्वव्यतिरेकत इति, तेष्वात्मत्वेनाभिमतादभिन्नत्वादित्यर्थः, अव्ययान्तप्रयोगेणाविकृतत्वं सूच्यते करादिषु, शेषं पूर्ववत्, अतोस्मिन्नपि पक्षे कोपि त्वयि प्राकृतो धर्मो नास्तीति वासुदेवो भवान् ॥१८॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

त्यादि, आत्मव्यतिरेकेणेत्यस्यैव व्याख्यानमात्मसम्बन्धेत्यादि, तत्राहेति, सत्त्वोत्पत्तिप्रतीतौ दोषमाह, सत्त्वसिद्धीत्यत्र सत्त्वशब्देन सत्ता ज्ञेया, न भवतीति, तथा चानुवादस्य प्रतीतिमात्र-सापेक्षत्वात् प्रतीतेश्चाभास्यसत्तामात्राद् दोषवशेन द्विचन्द्रप्रतीतिवत् सिद्धेरनुवादेनैव तदाकलितं भवतीति न तेन सङ्गातसत्तासिद्धिरित्यर्थः, गृह्णातीति, सत्त्वेन गृह्णाति, पुरुषोपि भूत्वेति, पुरमुषति दहतीति पुरुषस्तादृशोपि भूत्वा, समीप इति, गृह्यत इतिशेषः, तथा चादरेण ग्रहणादबुध एव सः, अविचारेण ग्रहणात्, ग्रहणमिति, आदरेण ग्रहणं, येनैव प्रकारेणेति, आत्मव्यतिरिक्तत्वेन प्रकारेण, तथा च व्याख्यानारम्भे 'अन्तरेवे'त्यारभ्य 'चिदानन्दरूपो द्रष्टव्य'इत्यन्तेन यदुक्तं तदेव सिध्यतीति लौकिकेन्द्रियसामर्थ्येन दृश्येषु व्यावहारिकेषु सङ्गतरूपेष्वर्थेषु वैराग्यार्थ-मसद्बुद्धिरेव कार्या तदैव तथा दर्शनसिद्धिरितिव्याख्यानसन्दर्भार्थः, न चात्र मायावादसिद्धा वैदिकसिद्धान्तविरोधः शङ्कनीयः, आभासाभास्ययोर्बिम्बप्रतिबिम्बयोश्च समानाकारत्वनियमेन तस्यै-तत्प्रयोजकतया विरोधाभावात्, तन् मया पूर्वमनुमानेनैव साधितं, उत्तरतापनीयटीकायां भाष्यप्रकाशे च व्युत्पादितमिति ततोवधेयं, एवमेव श्लोकं प्रभुचरणाः पूर्वोक्तब्रह्मवादरीत्या व्याकुर्वन्त्यथ वेत्यादि,

१ 'मुपाददित्यपि पाठः ।

त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान् विभो वदन्त्यनीहादगुणादविक्रियात् ॥
त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः ॥ १९ ॥

प्रद्युम्नरूपं भगवन्तं निरूपयति त्वत्तोस्येति, स हि जगत्कर्ता निरूपितः, स्मृतिर्हि तस्य श्रीः, स तस्यां प्रकृतिमुत्पादितवान्, न ततः काचित् पुरुषोत्पत्तिः, प्रकृतौ स्त्र्येव प्रधानभूता, पुरुषस्तु गुणभूतः, तया प्रकृत्या सृष्टिस्थितिप्रलया भवन्ति, सङ्कर्षणादुत्पन्नेनैव "सूत्र"नाम्ना तस्यामुत्पाद्यत इति जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलये परम्परया सन्निधिमात्रेण प्रद्युम्नस्योपयोगः, तन्मात्रेणैव लोकः प्रद्युम्नात् सृष्टिमाह न तु वासुदेववदपि ततः सृष्टिरस्ति, तदत्रानूद्यते, त्वत्तः प्रद्युम्नरूपाद् भगवतोस्य जगतो जन्मस्थितिसंयमानुत्पत्तिस्थितिप्रलयाँल्लोका वदन्ति, तथा कथने हेतुर्विभो इति, समर्थत्वाद् वदन्तीत्यर्थः, नन्वस्तु तथैव को दोष इति चेत् तत्राहानीहादगुणादविक्रियादिति, यो हि चेष्टां करोति स एवोत्पादयति, यस्तु महदैश्वर्यादिगुणानवलम्बते स पालयति, पालनं ह्याज्ञयैवाविकृतादपि सम्भवति, यस्तु क्रोधादिविक्रियां प्राप्नोति स संहारको भवति, अयं च सत्त्वरजस्तमोगुणातीतः, अत एव नास्य कापि विक्रिया, अतः कूटस्थोयं निरीहः, तस्माद-घटमानमेवालौकिकसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वाल्लोको वदति, यद्ययं कर्तुमिच्छेत् तदा गुणानप्युत्पाद-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

दृश्येष्विति, भगवदिच्छया भक्त्या दृश्येषु, धर्मिग्राहकमानेनेति, 'उभयव्यपदेश'सूत्रबोधितेनेति-भावः, इतिहेतोस्तादृश्यमुपाददबुध एवेतिभाव इत्यर्थः, तथा च तन्त्रेपि भिन्नस्य जगत एव वैराग्यार्थ-मसत्त्वमुच्यते न तु स्वरूपात्मकस्येति तन्त्रमपि वेदेन समानं मोक्षधर्मे पञ्चरात्रस्य तथात्वनि-श्चायनादितिबोधनार्थमेवं व्याख्यातमतो न कोपि दोष इत्यर्थः, श्रीधरीये 'व्यवस्यत' इत्यात्मनेपदपाठ-दर्शनात् तस्मिन् पाठे पूर्वोक्तोर्थो न सङ्गच्छत इति तेन पाठेन व्याख्यानान्तरमाहुरथ वेत्यादि, स्वस्य दृश्येष्विति, स्वेन्द्रियसामर्थ्येन दृश्येषु, करपादादिष्विति, भगवत्करपादादिषु, वर्तमान इति, व्याप्य स्थितः, तेष्वात्मत्वेनेति, इदमस्वव्यतिरेकपदस्य व्याख्यानं, तथा च तेषु करपादादिषु भगवदभिन्न-त्वेन जीववदभिमतादभिन्नत्वाज्जीववदभिमानेन भगवान् वर्तमान इति यो व्यवस्यते सोबुध इत्यर्थः १८

त्वत्तोस्येत्यत्र प्रद्युम्नरूपमिति, यो भवान् प्रत्यक्षगोचरः परब्रह्मतया वासुदेवत्वेन निरूपितस्तमे-वेश्वरत्वब्रह्मत्वाभ्यां प्रद्युम्नरूपत्वेन निरूपयतीत्यर्थः, निरूपित इति, पञ्चरात्रे निरूपितः, तत्प्रकारमाहुः

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

द्वितीयपक्षे भगवतः केशादीनां भिन्नसत्ताशङ्कया प्राकृतत्वमेव शङ्कितं जातमित्याशयेनाहुर्नेनु प्राकृतेष्वपीति, तृतीयपक्ष आत्मनो द्रष्टुरिति, स्वस्य जीवस्य दृश्येषु भगवदीयकरपादादिष्वित्यर्थः, आत्मत्वेनाभिमतादिति, एतादृशात् स्वरूपात् करपादादीनामभिन्नत्वमित्यर्थः, आत्मानात्म-विभागाभावादात्मत्वमपि न वक्तुं शक्यत इत्यभिमतादित्युक्तं, अस्मिञ् श्लोके वासुदेवव्याख्यान उप-पत्तिमाहुः कोपि त्वयीति, व्यूहत्रयं गुणत्रययुक्तं वासुदेवो गुणातीत इति तन्त्रसिद्धान्तादितिभावः॥१८॥

त्वत्तोस्येत्यत्र तस्यामुत्पाद्यत इति, जगदितिशेषः, वासुदेववदपीति, प्रेरकत्वेनापीत्यर्थः, तदत्रेति, तन्मतमित्यर्थः; महदैश्वर्येति, तथा चागुणपदस्यैश्वर्यादिगुणानामाश्रय इत्यर्थः, एतेषां

येदविकृतश्च भवेदुत्पत्त्यादिकमपि कुर्यात्, चिन्तामणिरिव वा स्वत एव कुर्यात्, तर्हि विरोधेन्यतरपरित्यागस्योचितत्वा'दन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीय' इतिन्यायेनान्तरङ्गा एव स्वरूपधर्मा वलिष्ठा न तु लोकप्रतीतिर्बहिरङ्गेति भगवतो जगत्कर्तृत्वाभाव एवास्मिन् पक्षे मुख्यः सिद्धान्त इति युक्तमतो वासुदेवान्न कोपि विशेष इति चेत् तत्राह **त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यत** इति, विरोधे ह्येकतरपरित्याग उचितः सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावान्नैवङ्कल्पनोचिता, किञ्च न केवलं भगवान् ब्रह्मरूप एव किन्त्वीश्वरोपि, ईश्वरत्वेन जगत्कर्तृत्वं ब्रह्मत्वेनाविकृतत्वं च द्वयमुपपद्यते, देशकालस्वरूपावस्थाभेदा अपि नापेक्ष्यन्ते, ईश्वरत्वाद् ब्रह्मत्वाच्च, आज्ञाशक्तिरीश्वरेप्रतिहता सर्वभवनसामर्थ्यं च ब्रह्मणि, तस्माद् विरोधाभावान्नैकतरपरित्याग उचितः, किञ्च प्रतीत्यनुरोधेन हि विरोधः प्रतीतिस्त्वन्यथापि व्याख्यातुं शक्या, न हीयं प्रतीतिः प्रत्यक्षा किन्तु शास्त्रीया, शब्दप्रयोगस्तु गौण्यापि सम्भवति यथा 'सिंहो माणवक' इति, तथाधारभूतो भगवानेवेति निराश्रयस्य जगतोसम्भवादाधारत्वे सिद्धे तद्द्वारा कर्तृत्वमप्युपचर्यते, वस्तुतस्तु गुणा एव कर्तारोत एव साङ्ख्यादयः प्रकृतेरेव कर्तृत्वं वदन्ति, गुणानामप्ययमाश्रय इति कार्यकारणाधारभूतत्वादभिमानाभावेपि लोकदृष्ट्या कर्तृत्वकथनमुपपद्यते, एवं जगतोमायिकत्वं भगवतोकर्तृत्वं कर्तृत्वमुभयं चेति वासुदेवाद् वैलक्षण्येन प्रद्युम्नो निरूपितः,इदमाध्यात्मिकत्वेनोत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मकत्वमुक्तम् ॥१९॥

---

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

त्वयीश्वर इत्यत्राविरोध ईश्वरत्वब्रह्मत्वलक्षणं हेतुद्वयमुक्तं तृतीये पादे, चतुर्थेपि द्वितीयकोट्युपस्थितिर्न प्रामाणिक्यतोपि न विरोध इति हेत्वन्तरमुक्तमिति **किञ्चे**त्यादिना व्याख्यातं, अन्यथा त्वविरोधः पूर्वेणोक्त एवेत्यग्रे तच्छङ्कयोपचारोक्तिः शशशृङ्गभिया पलायनमनुहरेत्, वस्तुतस्तु 'ननु साङ्ख्यादिषु गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यत' इत्यत आह **त्वदाश्रयत्वादि**ति, **त्वमेवाश्रयो** येषां तादृशत्वाद् **गुणानां** त्वन्निष्ठं कर्तृत्वं तेषूपचर्यत इत्यर्थोभिप्रेत इति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स्मृतिरित्यादि, **प्रकृति**मिति, रजःसत्त्वतमोमयीं भूतप्रकृतिं, **प्रकृतौ स्त्री एव प्रधानभूते**ति, प्रकृतिसमीपे शाक्तमते स्त्री एव मुख्या, **उत्पाद्यत** इति, पुरुष उत्पाद्यते, **वासुदेवा**दिति, **बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेन**, **अस्तु तथैवे**ति, सामर्थ्यात् साक्षात्कर्तृत्वमस्तु, **अघटमानमेवे**ति, कर्तृत्वमघटमानमेव,

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

गुणानां पालनकरणत्वं व्युत्पादयन्त्याज्ञयैवेति, विकारनियमाभावेप्याज्ञानियमस्तु वर्तत एवेत्यर्थः, **अयं चे**ति, **अविक्रिय**पदव्याख्यानमिदं न **त्वगुण**पदस्य, अतो गुणातीतस्तैर्विक्रियां न प्राप्नोति, तदनधीन इत्यर्थः, न तु गुणरहितः, तादृशस्तु वासुदेव एवेति पूर्वमुक्तं, **स्वत एवे**ति, चेष्टां विनैवेत्यर्थः, **चिन्तामणेरपि** चेष्टा नास्तीति तद्दृष्टान्तः, **वासुदेवा**दिति, वासुदेवः स्वश्रिया मायया केवलया जगत् करोत्यतः **स्वयमकर्तैवे**तिभावः, **भगवानेवेती**ति, **इति**हेतोराधारत्वे सिद्ध इत्यन्वयः, भगवत आधारत्वं साधयन्ति **निराश्रयस्य जगतोसम्भवा**दिति, उपसंहारे **कर्तृत्वमुभयञ्चे**ति, पूर्वार्धे **'लोका वदन्ती'**तिकथनादकर्तृत्वं तृतीयचरणेनोभयं चतुर्थचरणेन कर्तृत्वमितिविभागः॥१९॥

---

१ अयमिति क्वचिन्नास्ति ।

स त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः ॥
सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये ॥ २० ॥

आधिदैविकत्वेनानिरुद्धं तथाभूतमुपपादयति **स त्व**मिति, यथा पिता कृषीवलादिर्वा पुत्रान्नादेरुत्पादको यथा वा ब्रह्मादयो वृष्टिद्वारेन्द्रादेस्ते गुणावतारा उच्यन्ते, तादृशस्त्वनिरुद्धः, तत्र ब्रह्मविष्णुशिवानामेव प्रत्येकगुणैरुत्पत्त्यादिनियामकत्वं न त्वनिरुद्धस्येत्याशङ्क्य तस्यैव त्रितयमाह, **त्रिलोकस्थितये स्वमायया** शान्त्या सत्त्वं **बिभर्षि**, तस्य सत्त्वस्य स्वरूपमाहात्मनः **शुक्लं वर्ण**मिति, **खल्वि**ति, प्रसिद्धिः " कृते शुक्लश्चतुर्बाहु"रित्यादिवाक्यादुपाधिकालरूपाण्येवास्मिन् पक्षे भगवद्रूपाणि, तदर्थं गुणान् वदन् रूपाणि वदति, **सर्गाय** रक्तरूपं बिभर्षीति-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तर्हि विरोध इति, सामर्थ्यसत्तायां विद्यमानायामप्यकर्तृत्वे सति कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधे, **तत्राहे**ति, वासुदेवाद् भेदं वक्तुं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधाभावे हेतुमाह, **नैवङ्कल्पने**ति, नैकतरपरित्यागकल्पना, ननु ब्रह्मत्वेन सर्वभवनसामर्थ्येप्यविकृतस्य विद्यमानत्वाज्जगदकरणेस्त्येव विरोध इत्यत आहुः **किञ्च ने**त्यादि, **नापेक्ष्यन्त** इति, कर्तृत्वार्थं नापेक्ष्यन्ते, विरोधभावमुपपादयन्त्या**ज्ञे**त्यादि, प्रकारान्तरेणाप्युपपादयन्ति **किञ्चे**त्यादि, तथा चानीहत्वादिकं गौण्यात्रोच्यतेतो न विरोध इत्यर्थः, तुरीयपादं व्याकुर्वन्ति **तथे**त्यादि, **तद्द्वारे**ति, आधारत्वद्वारा, ननु पूर्वोक्तहेतुद्वयेन कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरविरोधे सिद्धे पुनरुपचारेणाविरोधसाधनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं टिप्पण्यामाहु**रविरोध** इत्यादि, **द्वितीयकोट्युपस्थिति**रिति, कर्तृत्वकोट्युपस्थितिः, **हेत्वन्तर**मिति, **त्वदाश्रयत्वा**दितिहेत्वन्तरं, **तच्छङ्कये**ति, विरोधशङ्कया, तथा च मूलानुसरणं प्रयोजनमित्यर्थः, ननु मूल उपचारपक्षः किमित्युक्त इत्याकाङ्क्षायां यत् **सुबोधिन्यां वस्तुत**स्त्वित्यादि**नोपपद्यत** इत्यन्तेनोक्तं तद् विवृण्वन्ति **वस्तुत**स्त्वित्यादि **ज्ञेय**मित्यन्तं, तथा च मूले गुणेषु कर्तृत्वोपचार इत्याशयो न तु भगवति तदुपचारः, एवं च **सुबोधिन्यां गुणा एव कर्तार** इत्यस्यात **एवे**त्यस्याभिमानादेवेत्यर्थो ज्ञेयोतो न विरोध इत्यर्थः, **सुबोधिन्यां** श्लोकार्थं निगमयन्त्येवं **जगत** इत्यादि, अग्रिमे **वासुदेवात्** प्रद्युम्नतश्च वैलक्षण्येनानिरुद्धं निरूपयितुं पूर्वोक्तमनुवदन्तः प्रस्तुतमवतारयन्तीदमित्यादि, **प्रद्युम्ने** प्रकृतिजननद्वारेदमुत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मकत्व**माध्यात्मिकत्वे**नाध्यात्मं भवत्वेनोपादानतया निरूपितम् ॥ १९ ॥

अतः परमधिदैवं भगवत्त्वेन प्रयोजकतयांशत उपादानतया चानिरुद्धं जगत्कर्तारमुपपादयन्ति, तथा च वासुदेवस्तटस्थत्वेन प्रद्युम्न उपादानत्वेनानिरुद्धः प्रयोजकत्वादिना कारणमित्येवम्भेदमुपपादयन्तीत्यर्थः, तद् व्युत्पादयन्ति **यथा पिते**त्यादि, उत्पादक इति, एतदग्रे **'वृष्टिद्वारेन्द्रादि'**स्तदग्रे **'यथा वा ब्रह्मादय'** इत्येवम्पाठः प्रतिभाति, तथा च **पितृ**वदंशविशेषेणोपादानभूतः **कृषीवलेन्द्रब्रह्मादि**वदनेकधा स्वक्रियारूपव्यापारेण प्रयोजकश्चानिरुद्ध इति वासुदेवादिभ्यो विलक्षण इत्यर्थः,

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स त्वमित्यत्र विष्णोः श्यामत्वादत्र **शुक्ल**त्वं कथमुक्तमित्यत आहुरु**पाधिभूतो** यः कालस्तत्कृतानि त्रीण्यपि रूपाणीत्यर्थः, तथा च सत्त्वतमसोः कालवशाद् वर्णव्यत्ययः, अत्र विष्णुब्रह्मशिवा

---

१ इन्द्रादय इति क्वचित् पाठः ।

त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेवतीर्णोसि ममाखिलेश्वर ॥
राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमूः ॥ २१ ॥

सम्बन्धः, तस्य रूपस्य सहजत्वाभावायाह रजसोपबृंहितमिति, तथैव कृष्णं वर्णं जनानामत्यये नाशार्थं बिभर्षीतिसम्बन्धः ॥ २० ॥

सङ्कर्षणात्मकमाह त्वमस्येति, अस्य लोकस्य रिरक्षिषू रक्षितुमिच्छुः सन् मे गृहेवतीर्णोसि, अवश्यरक्षायां हेतुरखिलेश्वरेति, विभुरिति, सामर्थ्यं, इदं सङ्कर्षणकार्यं देवान् प्रति तद्द्वेषिदैत्यवधादेव न तु सर्वनाशकत्वेन, अतो देवांशो जगतो रक्षक एव दैत्यानामेव निवारकः, तदाह राजन्यसंज्ञेति, राजन्या राजान इतिसंज्ञामात्रं वस्तुतस्त्वसुरा एव, तेषां कोटयः सेनारूपास्तासां यूथपा महान्तः कंसादयस्तैर्नितरां व्यूह्यमानाः परिपाल्यमानाः प्रेर्यमाणा वा चमूर्निहनिष्यसे नितरां मारयिष्यसे, अतो रक्षार्थमेव दैत्यवधः, भगवत्सान्निध्यात् सर्वज्ञता तस्य, "यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवती"त्यार्षज्ञानं वा ॥ २१ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

व्याकर्तुमवतारयन्ति तत्रेत्यादि, शान्त्येति, स्वश्रिया शान्त्या, ननु गुणावताररूपेषु सत्त्वस्य श्यामस्तमसश्च शुक्लो वर्णो निरूपितः प्रकृते च विपरीत इति कथं प्रसिद्धिभेदसमाधिरित्यत आहुः **प्रसिद्धिः कृते शुक्ल** इत्यादि, **उपाधिकालरूपाणी**ति, सत्त्वरजस्तमसामुपाधिभूतकालरूपाणि, **तदर्थ**मिति, रूपनिरूपणार्थं, तथा चात्र 'स्थितये सर्गाय जनात्यय' इतिकार्यनिर्देशात् सत्त्वतमसी क्रियाव्याप्ते सती विपरीतरूपे भवत इति न गुणावतारवर्णवाक्यविरोधः, यथा गन्धकधूमेन जपाकुसुमादेः श्वैत्यं धूमान्तरेण शुक्लपटादेः श्यामत्वं तद्वद् वस्तुविशेषजन्यक्रियाविशेषजसंयोगस्यैव तत्र कारणत्वादिति न चात्र प्रद्युम्नानिरुद्धयोः क्रमेण निरूपणे किं मानमिति वाच्यं, श्लोकारम्भे तत्तत्कार्यबोधक'जन्म'-पद'त्रिलोकस्थिति'पदयोरेव मानत्वात्, तन्त्रे प्रद्युम्नस्य सृष्टिकृत्त्वेनानिरुद्धस्य पालकत्वेनैव प्रसिद्धत्वात्, उभयत्र कार्यान्तरनिर्देशस्तु योग्यतामादाय वासुदेवार्थत्वाय वेति न कोपि दोष इतिदिक्, **अग्रिमे सङ्कर्षणात्मकमाहे**ति, कार्यनिरूपणमुखेन तथाहेत्यर्थः, शेषं स्फुटम् ॥ २० ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

नोच्यन्ते किन्तु युगाभिमानिनोवतारा उच्यन्त इतिभावः, कृतयुगे त्रिलोक्या रक्षार्थं शुक्लं चतुर्बाहुरूपं धृतवांस्त्रेतायां रक्तवर्णतत्र यज्ञैर्भगवद्भजनस्योक्तत्वात् तेषां च प्रवृत्तिस्वभावत्वात् **सर्गाये**त्युक्तं, 'कलौ कृष्णवर्णः'स एव कल्किर्भूत्वाधर्मिष्ठान् मारयतीति जनात्यय इत्यर्थः, रक्षोत्पत्तिप्रलयानामेव वक्तव्यत्वात् त्रयमेवोक्तं, द्वापरावतारेपि प्रवृत्तिस्वभावतान्त्रिकपूजाया उक्तत्वात् तस्यापि सर्गोपयोगित्वमेव ज्ञेयं, पीतवर्णोपि रक्तसजातीय एव ॥ २० ॥

त्वमस्येत्यत्र ननु रक्षायाः कथं सङ्कर्षणकार्यत्वमित्यत आहु**रिद**मिति, देवान् लक्ष्यीकृत्येदं लोकरक्षणं तद्द्वेषिदैत्यवधादेव हेतोः **सङ्कर्षणकार्यं**, वधजन्यत्वादेतस्य सङ्कर्षणकार्यत्वमित्यर्थः, इदं व्युत्पादयन्ति **नन्वि**त्यारभ्य **वध** इत्यन्तेन, **सङ्कर्षणोधुना सर्वनाशकत्वेन** तु न तिष्ठत्यतो देवानां रक्षको दैत्यानां निवारक इतिविभाग इत्यर्थः, **तदाहे**ति, रक्षार्थं दैत्यनिवारणमाहेत्यर्थः, **अत** इति, **चमू**मारणादित्यर्थः, **दैत्यवधो** लोकरक्षार्थमेवातोधुना देवांशरक्षा सङ्कर्षणकार्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नो गृहे श्रुत्वाग्रजास्ते न्यवधीत् सुरेश्वर ॥
स तेवतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः ॥ २२ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणम् ॥
देवकी तमुपाधावत् कंसाद् भीता सुविस्मिता ॥ २३ ॥

एवमपि ज्ञाते भयं न निवृत्तमिति लौकिकस्य बलिष्ठत्वज्ञापनाय भयाद् भगवन्तं विज्ञापयत्ययं त्वसभ्य इति, तुशब्दः पूर्वार्थे स्तुतिलक्षणं व्यावर्तयति, भगवानवतीर्ण इति सतामेव सुखं भवति न त्वसतां, अयं त्वसभ्य इममर्थमज्ञाप्यः, अत एव तव जन्म नो गृहे श्रुत्वा तेग्रजान् मम षट् पुत्रान् न्यवधीत्, सुराणामीश्वरेतिसम्बोधनं पक्षपातार्थं, तर्हि किमधुना कर्तव्यमितिचेत् तत्राह स एव क्रूरात्मा कंसो रक्षकैः पुरुषैस्तेवतारं निवेदितं श्रुत्वोदायुधः सन्नधुनैव निकट एवाभिसरत्यागच्छति, 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वे'ति वर्तमानप्रयोगः, ईश्वरे निवेदनमात्रं सेवककार्यं कर्तव्यं तु प्रभुरेव जानातीत्यस्य तूष्णीम्भावः, अभिप्रायस्तु यदीदानीं मारणीयस्तदा स्थातव्यं नो चेदन्यत्र गन्तव्यमिति, इदानीं मारणे गुप्ततया गोकुलवासिभिः सह क्रीडोद्धारादिकं न भविष्यतीति तत् कृत्वा पश्चान्मारणं, अतः पितुरभिप्रायादन्यत्र गतवानिति लक्ष्यते ॥ २२ ॥

तूष्णीं स्थिते वसुदेवे देवकी रूपोपसंहारं कंसस्य भगवज्जन्माज्ञानं च प्रार्थयितुं प्रथमतः स्तौतीत्याहाथैनमिति, स्वस्यैवायं पुत्र इति ज्ञातवती, तथा बुद्धेरुत्पादितत्वात्, परं स पुत्रश्चतुर्भुजादिलक्षणैर्लोकप्रसिद्धैर्भगवत्तुल्योयमिति ज्ञात्वा स्वबुद्ध्या स्मृतिपुराणेषु प्रसिद्धं भगवत्स्वरूपं प्रकृतेनुवर्णनीयमिति तदर्थमाह, महापुरुषस्य पुरुषोत्तमस्य लक्षणानि यत्र तं भगवन्तमुपाधावच्छरणं गता, स्तुत्वैव शरणं गमिष्यति, भगवन्निमित्तमेव कंसाद् भीता, तर्हि भगवत्स्वरूपज्ञानाद् भयमेव कथं न निवर्तयतीत्याशङ्क्याह सुविस्मितेति, आश्चर्यरस एव तस्या उत्पन्नो न तु निर्धारितं ज्ञानं जातं येन भयं निवर्तेतेत्यर्थः, शुचिस्मितेतिपाठे भगवत्स्तोत्रज्ञानार्थं तस्याः पातिव्रत्यादिधर्मो निरूपितः, अथेति भिन्नप्रक्रमे न तु वेदादिप्रकारेण, अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात् ॥ २३ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्याः प्रकाशः ।

अयं त्वित्यत्र **पूर्वार्थ**मिति, **लक्ष्यत** इति, वैयाकरणमतेन वाक्ये शक्तिमङ्गीकृत्य पूर्वोक्तरीत्या कंसकर्तृकोदायुधाभिसरणसंसर्गरूपस्य शक्यार्थस्य सम्बन्धो गमनादाविति तादृशोभिप्रायोस्याजहत्स्वार्थया लक्ष्यते, 'तदवाचकत्वेपि तत्प्रतीतिजनकत्व'मितितात्पर्यलक्षणाङ्गीकारे तु तात्पर्यगोचरीक्रियत इति वार्थो बोध्यः ॥ २२ ॥

अथैनमित्यत्रेति तदर्थमिति, एवम्प्रकारकश्रीदेवक्याशयज्ञापनार्थं, **तर्ही**ति, भगवन्निमित्तमेव ॥ २३ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अयं त्वसभ्य इत्यस्याभासे **लौकिकस्ये**ति, लौकिकः कंसकृतोपद्रवो बलिष्ठ इति भगवते ज्ञापनायेत्यर्थः ॥ २२ ॥

अथैनमित्यत्र देवक्याः स्मृतिप्रकारेण स्तुतौ हेतुमाहुः **स्वबुद्ध्ये**ति, स्त्रियाः श्रौतज्ञानेनधिकारादितिभावः, आभासोक्तवाक्यार्थमुपपादयितुमाहुः**स्तुत्वैवे**ति, **कथं न निवर्तयती**ति, भगवानितिशेषः ॥ २३ ॥

॥ श्रीदेवक्युवाच ॥

रूपं यत् तत् प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् ॥
सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स त्वं साक्षाद् विष्णुरध्यात्मदीपः ॥ २४ ॥

शरणं गता देवक्यष्टभिः स्तोत्रमाह, आधिदैविकमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमिति भगवतो रूपत्रयमादौ निरूप्य शरणागमने हेतुं चोक्त्वा प्रकृते रक्षां भगवत्स्वरूपाज्ञानं द्वयं प्रार्थयते, इदानीं मारणे युद्धार्थं प्रवृत्तावेव पूर्वज्ञानसदृशत्वात् प्राणा न स्थास्यन्ति, अतस्तेन प्रकारेण रक्षा न कर्तव्या, प्रकारान्तरेण रक्षां प्रार्थयन्त्यज्ञानमपि प्रार्थयते, अन्यथा प्रथमपक्ष एव न स्यात्, रूपोपसंहारं च प्रार्थयते, सर्वाधिक्ये सर्वद्वेषसम्भवात्, सर्वमारणं चाशक्यं, अलौकिके च शीघ्रमुपसंहारश्च स्यात्, अतः केवलं स्वार्थमुपसंहारः, प्रार्थनाद्वयं तु प्रकृतोपयोगि, एवं प्रार्थनात्रयं स्वस्य गर्वाभावार्थं, इदं न जननरूपं किन्तु नटवदनुकरणरूपमिति भगवदवतारं निरूपयति ।

रूपत्रयं तथा हेतुः प्रार्थनात्रितयं तथा । नटत्वमितिविज्ञानं स्वस्य यादृक् तथोदितम् ॥ १ ॥

आदौ भगवानाधिदैविक इति वदन्ती स्वाभिज्ञानप्रमाणे प्रसिद्ध्या निरूपयति, इदं रूपं तदेव यत् सर्वैराधिदैविकत्वेनोच्यते, द्वयमन्यल्लोकसिद्धं, अलौकिकं त्वाधिदैविकमेव, अन्यथा प्रमाणानामनुवादकत्वं स्यात्, अत इदं रूपं तदेव, किं तदित्याकाङ्क्षायामाह तत् यत् प्राहुरिति, यत्तदोरानुपूर्व्येण निरूपणमाकाङ्क्षावैपरीत्येपि स्वानुभवदार्ढ्यार्थं, नन्वाधिदैविकमेतद् भवितुं नार्हति वैलक्षण्यादित्याशङ्क्य वैलक्षण्यहेतुभूतान् धर्मानत्रैव साधयत्यव्यक्तमित्यादिनवभिः पदैः, नवधा हि जगत्, तद्विलक्षणं ब्रह्म नवधा निरूप्यते, जगद्धर्माश्च तस्मिन् रूपे प्रतीयन्ते, तत्र-"व्यक्तादीनि भूतानी"तिवाक्यादव्यक्तं मूलरूपं, व्यक्तं तु जगत्, इदं तु व्यक्तमितिलोकप्रतीतिः, मूलभूतं त्वाद्यं भवति, इदं त्वाधुनिकं, जगच्च स्वरूपकृतं कालकृतं च, वैलक्षण्यमुक्तं पदद्वयेन, देशकृतं वैलक्षण्यं वदन्ती परिमाणेन तदाह ब्रह्मेति, "बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्म" मूलभूतं, जगत्तु परिच्छिन्नमबृंहितं च तथैवरूपं, एवं सदंशेन वैलक्षण्यत्रयं निरूपितं, चिदंशेनापि त्रयमाह ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारमिति, "प्रकाशकं तच्चैतन्यं" जगत् प्रकाशयति, अन्यथा जगदभिव्यक्तिर्न स्यात्, त्रिगुणात्मकं च जगत्, त्रिगुणातीतमेव हि कारणं भवति, गुणानामपि कारणत्वे भगवत्कारणता न स्यात् स्वातन्त्र्याभावात्, सदंशा एव गुणा न चिति सम्भवन्ति, यत्रैव भूतेन्द्रियान्तःकरणानि तदेव सगुणं, तदेव कारणं भवति यत् प्रपञ्चविलक्षणं, प्रपञ्चस्तूत्पत्त्यादिभावविकारयुक्तः, अतो निर्विकारमङ्गीकर्तव्यं, लौकिकानि च ज्ञानानि विकारयुक्तानि रूपादिगुणयुक्तानि चेन्द्रियादिभिश्च प्रकाश्यन्ते, विषयकृतं वैलक्षण्यमानन्दांशे निराकरणीयमित्येतदर्थमाह सत्तामात्रमिति, सत्ता विद्यमानता कालत्रयावाधितसत्ता वा, सर्वमेव हि जगत्

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

इदानीं मारण इत्यादि, युद्धे भगवतैव तन्मारणसम्भवेपि पूर्वमुद्यतायुधेन बाला मारिता इत्यधुनापि तादृशतद्दर्शनं **पूर्वज्ञानसदृशं**, तथा च तन्मात्रेणैव तथेत्यर्थः, **अन्यथेति**, जन्माज्ञानाभावे प्राणास्थितिरेव स्यादित्यर्थः, **न सिध्येदितिपाठे प्रथमः पक्षो रक्षा** ॥ २४ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

रूपं यत् तदित्यत्राष्टभिरिति, नन्वष्टभिः स्तोत्रोक्तौ पूर्वोक्तकारिकासु पञ्चभिरितिसङ्ख्योक्तिविरोध इति चेत्, अत्रेदं प्रतिभाति, पूर्वं 'द्वाभ्यां चैव तथा पर'मितिचकारसूचितेन तृतीयेनापि प्रार्थनं लभ्यते, पञ्चभिः स्तुतिस्तु टिप्पण्यामुपपादितैव, एवं सति त्रयमिदमपि तत्र सङ्गृहीतमिति न विरोध इति, अष्टानामर्थमाहुराधिदैविकमित्यादि, रूपत्रयं क्रमतस्त्रयाणां हेतुस्तुरीयस्य **प्रकृत** इत्यारभ्य पञ्चमस्येदानीमित्यारभ्य **सिध्येदि**त्यन्तं षष्ठस्य, तत्तात्पर्यं टिप्पण्यामाहुर्युद्ध इत्यादि, **रूपेत्यादि** सप्तमस्य **स्वस्येत्यादिकमष्टमस्य**, तदेतत् कारिकायां सङ्गृह्णन्ति **रूपेत्यादि**, **प्रार्थनात्रितयमिति**, तच्चतुष्टयघटितं श्लोकत्रयं रूपादर्शनप्रार्थनस्य रूपोपसंहारप्रार्थनायामेव प्रवेशात् प्रार्थनात्रयं वा, विज्ञानमित्यादिकं त्वर्थचतुष्टये प्रत्येकमन्वेतीति बोध्यं, **रूपं यत् तदित्यत्र स्वाभिज्ञानमिति**, स्वस्य भगवत्प्रत्यभिज्ञानं, **अन्यथेति**, अस्यापि लोकसिद्धत्वे, **आकाङ्क्षावैपरीत्येपीति**, यत् प्राहुस्तद् रूपमित्याकाङ्क्षायामपि, **वैलक्षण्यादिति**, आधिदैविकादस्य वैलक्षण्यादित्यर्थः, **अत्रैवेति**, जगत्सलक्षणत्वेन प्रतीयमान एवास्मिन् रूपे, कारणस्य गुणातीतत्वे युक्तिमाहुर्**गुणानामित्यादि**, **कारणतेति**, कर्तृता, तत्र हेतुः **स्वातन्त्र्याभावादिति**, तथा च गुणानां कारणत्वे श्रुतिविरोध इति गुणातीतमेव कारणमित्यर्थः, **न चितीति**, ज्योतिरित्यनेन चिद्रूपत्वमुक्तं तद्विरुद्धाश्च गुणा न तत्र सम्भवन्तीत्यतोपि गुणातीतमेव कारणमित्यर्थः, प्रकृते सगुणत्वानुमापकमाहुर्**यत्रैवेत्यादि**, तथा चानया व्याप्त्या 'इदं सगुणं भूतादिमत्त्वाज् जगद्वत् यन्नैवं तन्नैवं पुरुषव'दिति चिद्विरुद्धसाधकमनुमानं प्रदर्शितं, तेन सिद्धमाहुस्**तदेवेत्यादि**, **उत्पत्त्यादीति**, उत्पत्तिस्थितिप्रलयवृद्धिविपरिणामापक्षयाख्यषड्भावविकारयुक्त इत्यर्थः, प्रकृते सविकारत्वाद्यनुमापकमाहुर्**लौकिकानीत्यादि**, **ज्ञानानीति**, ज्ञानविषयाणि, **इन्द्रियादिभिरिति**, आदिपदेन सूर्यादिसङ्ग्रहः, परप्रकाश्यत्वानुमापकमेतत्, तथा च 'प्राकृतं ज्योतिरादिविरुद्धं विकारयुक्तत्वाद् रूपादिगुणयुक्तत्वादिन्द्रियादिप्रकाश्यत्वाच्च घटादिव'दितिप्र गो बोध्यः, नन्वानन्दांशे वक्तव्ये **सत्तामात्रमिति** किमित्युक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुर्**विषयेत्यादि**, अत्र च **सत्तापदेनोक्तरूपतया** सन्नात्मैव सर्वशब्दवाच्य उच्यते, तथा च त्रैकालिकाबाधितसत्तामात्रत्वेन भूमरूपता[1] बोधिता तेनानन्दांशेपि न

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

देवकीस्तुतौ 'रूपं यत् तदि'त्यस्याभासे—

रूपत्रयं तथा हेतुः प्रार्थनात्रितयं तथा । नटत्वमितिविज्ञानं स्वस्य यादृक् तथोदितम् ॥ १ ॥

आधिदैविकादि **रूपत्रयं तथा** 'मर्त्यो मृत्युव्याले'त्यनेन शरणागमने **हेतुः प्रार्थनात्रितयं** 'स त्वं घोरा'दित्यादिभिस्त्रिभिः, **नटत्वमितिविज्ञानं** 'विश्वं यदेव तदि'त्यनेन भगवज्जन्मनो नटवदनुकरणत्वज्ञानमित्यष्टभिर्देवकीस्तुतिः ॥ २४ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

रूपं यत् तदित्यस्याभासे प्रसिद्ध्येति, प्रसिद्ध्या सहेत्यर्थः, **यत् तत् प्राहुरित्यनेन** प्रसिद्धिरुक्ता, **स त्वं साक्षाद् विष्णुरित्यनेनाभिज्ञानमुक्तं**, **अध्यात्मदीप** इत्यनेन **प्रमाणमुक्तमितिविभागः**,

---

१ सिध्येदित्यपि पाठः ।

१ व्यापकरूपता ।

सद्रूपमपि विशेषनामरूपधर्मवद् भवति, यावद्विशेषनिर्मुक्तं सामान्यं न भविष्यतीत्याशङ्क्य लौकिक एव विषय इयं व्याप्तिर्न त्वलौकिक इति सत्तामात्रमपि निर्विशेषमित्याह, अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात्, विशेषा हि व्यावर्तकाः, मूलसत्तायां व्यावर्त्याभावात् किं विशेषेण ? कार्ये तु सा सर्वत्रानुस्यूतेति कार्यं न व्यावर्तनीयं, अन्यथा तस्य कारणतैव न स्याद् घटपटयोरिव, "पूर्णमदः पूर्णमिद"मित्यादिश्रुतौ सर्वचेष्टारहितमेव कारणं भवति, कार्यं सर्वमेव चेष्टमानं, आकाशादेरपि शब्दजननलक्षणा चेष्टा वर्तत एव, आवरणापगमे कार्यापगमवदाकाशापगमस्यापि दृष्टत्वादन्धकारवदीहा तत्रापि, ब्रह्मणि त्वावरकासम्भवादव्यवहार्यत्वाच्च निरीहत्वं सिद्धमेव, यद्यप्येकस्मिन्नपि विशेषणे सर्वे धर्माः क्रोडीकर्तुं शक्यन्ते तथापि नवधा वैलक्षण्यस्य वक्तव्यत्वान्नव विशेषणान्युक्तानि, तादृशमिदमेव रूपं, नवविधानां प्राणिनां स्वदोषेणैव नवविधत्वप्रतीतिः, यथा भ्रमरिकादृष्ट्या गृहीता भूमिरपि भ्रान्तेव दृश्यते तदपि तस्यैव दृष्ट्यैवमत्रापि ब्रह्मविदां दृष्ट्या भगवान् वर्णितगुण एव, अन्यथा तदभिव्यक्त्यर्थं प्रयत्नं न कुर्युर्ब्रह्मादयोपि पश्चादुत्पन्नं न नमस्कुर्युः सायुज्यं चात्र न प्राप्नुयुरेतज्ज्ञानेन च सर्वज्ञा न भवेयुरेतन्निष्ठाश्च निर्गुणा न भवेयुरेतद्भजनेन च सर्वविकाररहिता न भवेयुः सर्वेषु पदार्थेष्वेतं च न पश्येयुरेतज्ज्ञानेन च प्रपञ्चो न निवर्तेतैतत्कृपया च ब्रह्मनिष्ठा न भवेयुः, अतोयमेतादृश एव, नन्वेतत् सर्वं सर्वज्ञान्युपास्यत्वे भगवतः सम्भवति न

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

विषयकृतं वैलक्षण्यमित्यर्थः, तर्हि **निर्विशेष**पदस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तदवतारयन्ति **सर्व**मित्यादि, **विशेषनामरूपधर्मव**दिति, **विशेषभूता ये नामादय**स्तद्युक्तं, **इयं व्याप्ति**रिति, सामान्यत्वेन विशेषत्वेन व्याप्तिः, इतीति, एतज्ज्ञापनार्थं, **अन्यथे**त्यादि, तद्भिन्नभिन्नत्वे सति तदभिन्नत्वस्य **मात्र**पदार्थत्वात् **सत्तामात्र**पदेनैवाशेषराहित्यप्राप्ताविर्यं व्याप्तिरलौकिके कुतो नेत्याकाङ्क्षायां, तत्र तद्भावं व्युत्पादयन्ति **विशेषा ही**त्यादि, **मूलसत्ताया**मिति, आत्मरूपायां सत्तायां, **तस्य कारणते**ति, मूलसतः समवायिता, **निरीह**पदं व्याकुर्वन्ति **पूर्ण**मित्यादि, ननु कार्येपि न चेष्टा नियता आकाशादौ व्यभिचारादित्यत आहुर**काशे**त्यादि, **चेष्टा** हि व्यापारः, ननु महाभाष्यकृता व्यापारश्रेष्ठत्वेनाङ्गीकृतो न त्वन्यैरत आकाशे चेष्टाराहित्यं न कारणासाधारणलक्षणमित्यत आहु**रावरणे**त्यादि, **आकाशापगमस्यापी**ति, आवरणकृताविति शेषः, तथा च दीपचलनेन्धकारचलनवदाकाशेपि दृष्टानुरोधान्नैमित्तिकी चेष्टाङ्गीकार्या, अन्यथा तादृशप्रतीतेर्निर्विशेषत्वापत्तेः, न च सा भ्रम इति वाच्यं, किं तावता ? भ्रमत्वेपि सविषयत्वस्यावश्यकत्वात्, न च विषयोसन्नेव प्रतीयत इति वाच्यं, श्रौते मत आकाशस्य कार्यत्ववदव्यापकत्वस्यापि सत्त्वात्, अन्यथा 'ज्यायानाकाशा'दितिश्रुतिविरोधापत्तेः, एवं सिद्धेव्यापकत्वे तत्र क्रियाङ्गीकारोपि युक्त एवेति पूर्वोक्तप्रतीतेरभ्रान्तत्वमेव युक्तं, धियां बाधकं विना प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वादिति, नन्वेवं सति ब्रह्मण्यपि चेष्टास्तु मिषत्त्वस्य तत्रापि श्रौतत्वादित्यत आहु**र्ब्रह्मणी**त्यादि, तथा च विरुद्धधर्माश्रयत्वादव्यवहार्यस्य तस्य सत्त्वेपि व्यवहार्यस्य तस्यासत्त्वान्निरीहत्वं

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

व्याख्यान **आवरणापगम** इति, यथावरणस्य घटादेरपगमे चलने कार्यं तदन्तर्वर्ति जलादिकमपि चलति तथा जलाद्यभावे तदन्तर्वर्त्याकाशोपि चलत्यतोन्धकारवदाकाशेपीहास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

१ सेतिपदं क्वचिल्लुप्तम् ।

नष्टे लोके द्विपरार्धावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ॥
व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यतेऽशेषसंज्ञः ॥ २५ ॥

त्विदानीमेवाविर्भूतस्य तथात्वं वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याह स त्वमिति, यदेतादृशं तत् त्वमेव, तत्र हेतुर्विष्णुरिति, विष्णुर्हि पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वोपास्यः, स एव सर्वेषामधिदेवः, स एवाविर्भूत इति ब्रह्मवाक्यादवसीयते, नन्वेवमप्यंशावतारः स्यात् ततश्च मूलत्वाभावादुक्तं सर्वं बाधितमित्यत आह साक्षादिति, ननु वाक्यं गौणमपि भवति स्तुतिपरमपि भवति तस्मात् कथं निर्णय इति चेत् तत्राहाध्यात्मदीप इति, अध्यात्मं मदन्तःकरणं वस्तुतो जडं मुग्धं सर्वशास्त्रविहीनं तच्चेदेवम्प्रकाशयुक्तं त्वत्सान्निध्यात् तदेवास्य कारणमित्यवसीयते, आधिदैविकस्यैवाध्यात्मप्रकाशजनकत्वात्, अतो मदनुभवेनापि भवानुक्तरूप एव, कार्यं चाव्यभिचारि लिङ्गम् ॥ २४ ॥

एवमाधिदैविकरूपं निरूप्याध्यात्मिकं रूपं निरूपयति **नष्टे लोक** इति, आधिभौतिकस्य सर्वस्याध्यात्मन्येव लयः, तस्यैवात्मत्वप्रतिपादनात्, दृश्यते च स्वप्नादौ बाह्यप्रकाशेप्यान्तरः प्रकाशः, तस्मादयं भगवानात्मा, अन्यस्य लयावधित्वं नास्तीति तस्य लयावधित्वमाह लोके प्रकाशे चतुर्दशलोकेषु च नष्टेषु सर्वनाशो नियतकाल इति ज्ञापयितुमाह **द्विपरार्धावसान** इति, ब्रह्मण आयुः परशब्देनोच्यते, तस्यार्धं परार्धं, परार्धद्वये ब्रह्मसमाप्तिः, बन्धमोक्षव्यवस्थां लोके वक्तुं ब्रह्मण आयुषोर्धव्यवहारो ब्रह्मण उत्तरायुष्येव ब्रह्माण्डस्थानां मुक्तिरितिज्ञापनार्थः,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सिद्धमेवेत्यर्थः, **वैलक्षण्यस्ये**ति, जगद्वैलक्षण्यस्य, **तादृश**मिति, नवविशेषणविशिष्टं, नन्वेकस्मिन्नपि विशेषणे सर्वधर्मसङ्ग्रहसिद्धौ किमिति नवानामुक्तिरित्यत आहु**र्नानाविधे**त्यादि, **तस्यैवे**ति, भ्रमदोषदुष्टस्य, ननु भवत्वेवं तथाप्यत्रोक्तानां नवानां स्वरूपे प्रतीत्यभावात् कथं सिद्धिरित्याकाङ्क्षायां व्याप्तिमूलभूततर्कानुगृहीतानुमानेन सिद्धिरित्याशयेनाहुरेवमित्यादि, **अन्यथे**तिपदमग्रिमेषु वाक्येषु सम्बध्यते, तथा च भगवानव्यक्तो ब्रह्मादिभिस्तदभिव्यक्त्यर्थं प्रयत्नकरणाद् यन्नैवं तन्नैवं, **आद्यः** पश्चादुत्पन्नत्वेपि ब्रह्मादिभिस्तन्नमस्करणात्, ब्रह्म तस्य तत्र सायुज्यप्राप्तेर्यन्नैवं तन्नैवं, **ज्योति**स्तज्ज्ञानेन तेषां सार्वज्ञ्यभवनाद् यदेवं तदेवं यन्नैवं तन्नैवं, **गुणातीत**स्तन्निष्ठानां निर्गुणभवनात्, **निर्विकार**स्तद्भजनेन सर्वविकारराहित्यात्, **सत्तामात्रः** सर्वेषु पदार्थेषु तेषां तद्दर्शनात्, **निर्विशेष**स्तज्ज्ञानेन प्रपञ्चनिवृत्तेर्यन्नैवं तन्नैवं, **आनन्दमात्रो निरीह** एतत्कृपया तेषां ब्रह्मनिष्ठत्वभवनाद् यन्नैवं तन्नैवं, **अत** इति, उक्तविधानुमानेभ्यः, कालिकव्यभिचारमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेनाहु**र्नन्वि**त्यादि, **ब्रह्मवाक्या**दिति, 'दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमा'निति वाक्यात् ॥ २४ ॥

नष्टे लोक इत्यत्र **तस्यैवे**ति, अभिमन्तुः, लोकशब्दस्यार्थद्वयमभिप्रेतमित्याशयेनाहु**र्लोक** इत्यादि, लोक्यतेनेनेति करणव्युत्पत्तौ लोको बाह्यप्रकाशः, लोक्यन्त इति लोकाः कर्मव्युत्पत्तौ, ते

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

नष्टे लोक इति, अध्यात्मन्येवेति, अधिक आत्माध्यात्मा तस्मिन्नित्यर्थः, तत्र लयेनुभवं प्रमाणयन्ति **दृश्यते** चेति, **अन्यस्ये**ति, स्वप्नद्रष्टृजीवस्येत्यर्थः, अत्र प्रलयेवधित्वं भवति किन्तु स्वप्नमात्र

१ मदिति नास्ति क्वचन । २ ससर्वनाश इति क्वचन ।

योयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् ॥
निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयाँस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २६ ॥

द्विपरार्धस्याप्यवसाने समाप्तौ, ब्रह्माण्डस्य तु प्रलयस्तदैव भवति, तदा तत्त्वानि तिष्ठन्ति, तेषामपि प्रलयमाह महाभूतेष्वादिभूतं गतेष्विति, आदिभूतशब्देनाहङ्कार उच्यते, अग्रे महत्तत्त्वस्यापि प्रकृतौ लयस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अहङ्कारोपि महति लीयत इति ज्ञापितं, भूतानामादिभूत इतिव्युत्पत्त्यादिभूतशब्दवाच्योहङ्कारो भवति, आदौ भूतो जातश्चेन् महत्तत्त्वमेव, व्यक्ते महत्तत्त्वेऽव्यक्तं प्रकृतिं गते सति, व्यक्ताव्यक्तपदाभ्यामेतत् सूचयति, अक्षरात् प्रकृतिपुरुषविभागपक्षे प्रकृतिपुरुषयोरप्यक्षरे लयः, कालादीनामव्यक्ततैव, किं बहुना ? सर्वमेव व्यक्तमव्यक्ते प्रविष्टं, तत्र प्रवेशे कालवेग एव हेतुः, भगवतः सर्वोपसंहारेच्छायां सर्वोपसंहारार्थमधिकारी कालो वेगवत्तरो भवति, एवं स्वयमप्यक्षरे, अक्षरं पुरुषोत्तमे, पुरुषोत्तमाभिन्ने वाक्षरे, तदा भवानेवैकः शिष्यते, तस्य भगवतः स्वरूपाणि यानि स्थितान्याधिदैविकानि तेषामपि लयमाशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमाहाशेषसंज्ञ इति, अशेषाः सर्वाः संज्ञा यस्य, सर्वशब्दवाच्यो भगवानेक एवेति, एक एव शिष्यत इत्यर्थः, एवमाधिभौतिकानां सर्वेषां लयस्थानभूतोध्यात्मा उक्तः ॥ २५ ॥

आधिभौतिकं रूपमाह योयं काल इति, आधिभौतिकानामाधिभौतिकभूतो भगवान् न त्वाधिभौतिक एव, तथात्वज्ञापकमाह कालो यस्य चेष्टेति, कालप्रेरितानि सर्वाण्येवाधिभौतिकानि,

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

व्यक्तेऽव्यक्तमित्यत्र **पुरुषोत्तमाभिन्न** इति, पुरुषोत्तमचरणात्मक इत्यर्थः ॥ २५ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

चतुर्दश, यद्यपि ब्रह्मणः 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेती'तिश्रुत्याध्यात्मिकस्यापि लय उच्यते परं सोत्र नाभिप्रेत इतिज्ञापनाय विवृण्वन्ति **स चेत्यादि, स कालो ब्रह्मण** इत्यादिना विवृतः, तथा च निद्रापूर्वभाग इत्यर्थः, **तदैवेति**, एतेनावान्तरकल्पेषु त्रिलोक्या इव महाकल्पेषु सप्तलोक्याः प्रलयः शेषाद् **ब्रह्माण्डरूपा** भूस्तिष्ठतीत्यनुसन्धेयमिति ज्ञापितं, **आदौ भूत** इतिपक्षे**हङ्कारो** नायातीतिमूलस्थे **गतेष्विति**पदेहङ्कारद्वारा **गतेष्विति**व्याख्यानं ज्ञेयं, **एतत् सूचयतीति**, एकस्यैव भगवतः स्थितिं सर्वसंहारकाले वदन्ती व्याख्यायमानप्रक्रियां सूचयति, **पुरुषोत्तमाभिन्न** इतिपक्षस्यार्थ**ष्टि**प्पणीतो ज्ञेयः, **सर्वशब्दवाच्य** इति, सर्वैः शब्दैर्वाच्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यो यं काल इत्यत्रा**धिभौतिकानामाधिभौतिकभूत** इति, 'तदभिध्यानादेव त्वि'तिन्यायेन तत्र प्रविष्टस्तल्लिङ्गः, **स एवेति**, 'प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि चेष्टा यतः स भगवान् काल

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

इत्यर्थः, **ब्रह्माण्डस्थानां मुक्तिरिति**, अधिकारिणां क्रममुक्तिं प्राप्तानां परान्तकालप्रारब्धानां चेतिशेषः, पूर्वपरार्धे सृष्टेरुत्तरोत्तरमभिवृद्धिरतोधिकारिणां बन्ध एवोत्तरायुषि सृष्टेरुत्तरोत्तरं ह्रासोतोधिकारिणामपि क्रमेण बन्धनिवृत्त्यन्ते मोक्षो 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'मितिवाक्यादितिभावः, **ब्रह्माण्डस्थाना**मित्युक्तेरधिकारिन्यायेन येषां येषां च क्रममुक्तौ ब्रह्मणः परान्तकाले प्रारब्धसमाप्त्या मोक्षः प्राप्तस्तेत्रोच्यन्तेन्येषां तु ज्ञानिनां भक्तानां च 'निशि नेति चेन् ने'तिसूत्रत्रयेण कालनियमाभावः प्रतिपादित एव ॥ २५ ॥

मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् सर्वाँल्लोकान् निर्भयं नाध्यगच्छत् ॥
त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति॥२७॥

योयं कालः सर्वेषां निमित्तभूतः, तस्य सर्वेषां मूलभूतस्य, स एव भवानिति ते तव चेष्टामाहुः, ननु भगवतश्चेष्टासत्त्वे किं प्रमाणं चेष्टाया वा कालत्वे ? तत्राहुरिति चेष्टायाः कालत्वे मानमुक्तं, चेष्टासत्त्वे मानमाह चेष्टते येन विश्वमिति, येन कालेन विश्वमेव चेष्टते, न हि कारणस्य चेष्टाभावे कार्ये चेष्टा भवति, कालवशाच्च चेष्टा, चेष्टायाः कर्मरूपत्वात्, कर्म च कालजनितं, काले कर्मविधानात्, अतो भगवच्चेष्टारूपः कालः, ननु प्रकृतिकारणपक्षे तद्द्वारा कार्यपक्षे वा न चेष्टारूपः कालः सिध्येदित्याशङ्क्याहाव्यक्तबन्धो इति, अव्यक्तस्य प्रकृतेर्बन्धुः सर्वकार्यकर्ता, अतः प्राकृतकार्यपक्षेपि चेष्टारूपः कालः, आधिदैविककालस्य भगवद्रूपत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **निमेषादिर्वत्सरान्त** इति, यद्यपि परमाणुकाल आदिभूतस्तथापि परमाण्वादिलवान्तानामतिसूक्ष्मत्वाद् व्यवहारानौपयिकत्वमाशङ्क्य **निमेषादिरेव** गृहीतः, ' द्विपरार्धावसान'त्वाच्चेष्टारूपकालस्य **संवत्सरो** मध्यम इति ततोप्याह **महीयानिति**, एवं यस्य चेष्टा कालो य''श्चावशिष्यते'' यश्चाधिदैविकः सर्वकारणकारणभूतस्तं त्वां **प्रपद्ये** शरणं गच्छामि, अनेन 'बालकः पुत्रः कथं शरणार्ह' इति निरस्तं, तं त्वामित्यत्र प्रमाणं पूर्वमुक्तमे'वाहु'रित्य'ध्यात्मदीप' इति च 'विष्णु'रिति च, एवं सर्वरूपोपि यदि रक्षादिकं नाविष्कुर्यात् तदा शरणगतिरप्रयोजिकेति तद्व्यावृत्त्यर्थमाहेशानमिति, यत्र भगवत एतावन्तो धर्माः स ईश एव भवति, ऐश्वर्यं विलम्बं न सहते न चोपेक्षते, नन्वीश्वरो दैत्यपक्षपाती चेत् तदापि कार्यं न सिध्यतीति तदर्थमाह **क्षेमधामेति**, क्षेमाख्यं शुद्धसत्त्वं धाम यस्य, अतः शिष्टानामेव पक्षपातं करिष्यतीति न काचिच्चिन्ता, आधाररूपधर्मस्यैव प्राधान्यख्यापनार्थं लिङ्गव्यत्ययः ॥ २६ ॥

एवं भगवतो रूपत्रयं प्रपत्तिं च निरूप्य तस्याः प्रपत्तेः प्रकृतोपयोगित्वाय हेतुं निरूपयति **मर्त्य** इति, अतीन्द्रियः कालो लोके स्वज्ञापनार्थं स्वप्रतिकृतिं सर्पमुत्पादितवान्, लौकिकास्त्वलौकिकं तद्द्वारैव प्रतिपद्यन्ते, यथा सिंहप्रतिकृतिर्ग्रामसिंहः, एवं बिडालगवादयश्च व्याघ्रगवयादीनां प्रतिकृतिरूपाः, कालः स्वभक्ष्यमेव सृजति, अतः कालसृष्टा मर्त्या इत्युच्यन्ते, तस्य च भार्या

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

इत्युपलक्षित' इति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात् काले निविष्टः काललिङ्गः, **चेष्टामाहुरिति**मूलवाक्यं तमित्यध्याहारेण पूरणीयं, योयमिति, यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वादिति, चेष्टासत्त्वमुपपादयन्ति **न** हीत्यादि, चेष्टायाः कालत्वे प्राहुरिति यन्मानमुक्तं तदुपपादयन्ति **काले**त्यादि, **अत** इति, यो यज्जनकः स तदात्मक इतिव्याप्तेः, **प्राकृतकार्यपक्षेपी**त्यादि, 'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः सतोभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत् त्रितयं त्वह'मित्येकादशस्कन्धवाक्यादित्यर्थः, **ततोप्याहे**ति, ततोप्यधिकमाह, **आधाररूपधर्मस्ये**ति, आधारभूतस्य धर्मरूपस्य सत्त्वस्य ॥ २६ ॥

मर्त्य इत्यत्र **रूपत्रयमिति**, कालरूपमीश्वररूपं विष्णुरूपं च, **हेतुमिति**, प्रपत्तिहेतुभूतं भयं, **अलौकिकमिति**, अतीन्द्रियं भयजनकं कालं, प्रतिकृत्या तादृशपदार्थान्तरप्रतिपत्तौ दृष्टान्तमाहुर्यथेत्यादि, ननु भवत्वेवं तथापि भयं कुत इत्यत आह **कालः स्वभक्ष्यमेव सृजतीति**, कालस्य सृष्टिकर्तृत्वं तृतीयस्कन्धे

कुण्डलिनी शक्तिः स्वभर्तृज्ञापिका सर्वेषु पुरुषदेहेषु तिष्ठति, योगो हि तदुद्बोधकः, तच्छरणं गत एव योगी, तदा तया प्रार्थितः कालः शीघ्रं न भक्षयति, तस्य चाध्यात्मा वेदः, तदुक्तकर्मणापि विलम्बो भवति, अन्ये च सर्वे देवाः पुराणोक्तास्तस्याधिभौतिकरूपाणि, तेपि विलम्बहेतवो भवन्ति, इमे त्रिविधा अपि धर्ममार्गवर्तिनो निरन्तरमेकनिष्ठास्तत्प्रवणाः, ये पुनर्लौकिकाः साधारणाः शीघ्रं भक्षणार्थमेव स्थापिता ओदनभूतास्ते चेत् कालातिक्रमार्थं यतन्ते तदा कालकार्यं स्वस्मिन् रोगादिकमनुभूय कालनिवर्तकत्वेन श्रुतान् बहूनेव धर्मान् कर्तुं यतन्ते तद् व्यालभीतस्य पलायनं मूषकस्येवाग्रे पतितस्य, मृत्युः कालस्य मुखं, सोपि व्यालः, भयहेतुवाचको व्यालशब्दो मुखहेतुक एव, यत्र क्वापि गच्छन् क्षुत्पिपासे जरावलीपलिताद्युच्चनीचधर्माननुभवति, अतः कालकार्यदर्शनाद् भयं न निवर्तते, देवत्वे मानुषत्वे वृक्षत्वे वा बहुकालस्थितधर्मेषु भयं निवर्तेत इत्याशङ्क्य लोकान् सर्वानित्युक्तं, निर्भयं भयाभावं, अतः केनाप्युपायेन मृत्युर्न निवर्तेत इति निर्भयं नाध्यगच्छन् भयनिवर्तकस्थानं वा, शास्त्रानुभवयोः संवादे हि तन् निवर्तते, येपि पूर्वमुक्तास्त्रिविधास्ते कालाधीना इत्यवश्यभक्ष्यत्वे न समर्था भवन्ति, प्रार्थना हि दुर्बला, एवं शरणान्वेषणार्थं परिभ्रमणे क्रियमाणे सर्वत्र प्रवर्तको भगवान् कदाचित् परितुष्यति तदा भगवच्चरणप्राप्तिः, सत्सङ्गो भागवतं चेति भगवच्चरणद्वयमाधिभौतिकं, ज्ञानं भक्तिश्चाध्यात्मिकं, चरणावेव प्रसन्नस्याधिदैविकौ, तन्मध्ये अन्यतरप्राप्तावपि कृतार्थतेति ज्ञापयितुं त्वत्पादाब्जमित्युक्तं, भगवत्सहितं भगवच्चरणारविन्दं प्राप्य, यदृच्छया भगवदिच्छया, कालसम्बन्धाभावाय यदृच्छयेत्युक्तं, नियतकालस्य यदृच्छात्वाभावात्, अब्जपदेन चालौकिको लोक एव ज्ञापकः शोभातिशयो निरूपितः, त्रितयापेक्षयाप्यतिशयः, अनेनैव विश्वासेन, अद्यैव यदैव चरणप्राप्तिस्तदैव, स्वस्थः शेते, मृत्युनिवारणार्थं यत्नं च न करोति, मृत्युः पुनः स्वत एव निवर्तते, भगवच्चरणारविन्दमत्र वर्तत इत्यस्मादसाध्यादपगमनं युक्तमेव, शास्त्रं तु प्रमाणं, संवादस्त्वलौकिकभावसिद्धिः, कालनियन्ता च भगवान्, अतोनुभवप्रमाणयुक्तयोऽत्रैव सन्तीति न पूर्ववदस्मिन् मार्गे शङ्का, निःकपटतया प्रवृत्तौ तु नात्र व्यभिचारः ॥ २७ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

त्वत्पादाब्जं प्राप्येत्यत्र ननूक्तपलायनविशिष्टस्य साक्षाद्भगवच्चरणप्राप्तिर्न सम्भवत्यतोनुपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **सत्सङ्गो भागवतं** चेत्यादिना ॥ २७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

'सोनन्तोन्तकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः जनं जनेन जनयन् मारयन् मृत्युनान्तक' इत्यत्र भारते राजधर्मेपि स्पष्टं, तत्र गमकमाहुरत इत्यादि, तदुपपादयन्ति **तस्ये**त्यादि, **तस्ये**ति, कालात्मकस्य सर्पस्य, **तस्य** चेति, अतीन्द्रियस्य, **त्रिविधा** इति, योगिनः कर्मठा देवोपासकाश्च, **तत्प्रवणा** इति, कालाधीनाः, **ओदनभूता** इति, 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदन' इतिश्रुत्युक्ताः, **मुखमिति**, भक्षणे द्वारमुक्ततृतीयस्कन्धवाक्यात्, **सोपीति**, मृत्युरपि, व्यालत्वमुपपादयन्ति **भये**त्यादि, विविधमालमनमर्थोस्मादिति क्षीरस्वामिभिर्निरुक्तत्वाद् योगेन भयहेतुवाचको **व्यालशब्दः**, तथापि **मुखहेतुक एव** 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयो'रितिकोशे मुखवतामेवोक्तत्वात् तेषु योगरूढः, अन्यथा 'नदीप्रवाहपतद्भित्तिनिस्त्रिंशा'दावपि योगस्य तुल्यत्वात् तत्रापि प्रयोगः स्यात्, अतस्तस्मात्

स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्नस्त्राहि त्रस्तान् भृत्यवित्रासहासि ॥
रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृषीष्ठाः ॥२८॥

एवं शरणागतौ हेतुमुपपाद्य त्रयं प्रार्थयति स त्वमित्यादित्रिभिः, अत्रावसरे त्रयं सम्भवति, भगवानिदानीमेवान्तर्हितो भवेत् पश्चात् स्वेच्छयान्यत्र स्थितः कंसं मारयेत्, तदिमां कथां कंसः श्रुत्वा मारयेदस्मान् ज्ञानदापनयोर्नियोगात्, अतो रक्षा प्रार्थनीया, इदानीं वा कंसं मारयेत् ततो गच्छेत् ततः कंसपक्षपातिनः पश्चादस्मान् मारयेयुः, तदर्थमिदं रूपं लौकिके न ख्यापनीयमिति प्रार्थनीयं, एवम्रूपेणात्रैव च स्थितिरपि सम्भवति तदालौकिकं दृष्ट्वा प्राकृतो लोको द्वेषं कुर्यादस्मदादयश्च शीघ्रं मुच्येरन् भक्तिरसानुभवश्च न स्यान् मर्यादा च भज्येतेत्यतो रूपाप्रदर्शनप्रार्थना युक्तैव, एतत्सर्वदोषपरिहारार्थं साम्प्रतं कंसस्याज्ञानं भवत्विति प्रार्थना, इदानीं मारणे वा युद्धसमये स्वजीवनार्थमनुपसंहारे पूर्वोक्तपक्षसम्भवादुपसंहारोपि प्रार्थ्यः, भगिनीपतिश्चेति कदाचिन्न मारयेदित्याशङ्काव्युदासार्थमाह घोरादिति, प्रार्थनीयसर्वदानसामर्थ्यार्थं स त्वमिति, स पूर्वोक्तधर्म एव त्वं, घोरो निर्दयो भयानकः, क्रूर इतियावत्, उपायेन विषादिनाऽमारणार्थमुग्रसेनात्मजादित्युक्तं, उग्रसेनस्य शरीरजः कथं वध्यो भवेत् ? घोरत्वात् स मारयेदेव,

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

पलायनं मूषकस्येवेत्यर्थः, तदाहुर्यत्रेत्यादि, **इत्युक्तमिति**, तथा च देवत्वादावपि न निवर्तत एवेत्यर्थः, कुतो **नाध्यगच्छ**दित्यत आहुः **शास्त्रे**त्यादि, तथा च संवादाभावान्नाध्यगच्छदित्यर्थः, **त्रिविधा** इति, योगवेदोपासनाः, **अवश्यभक्षकत्वे नेत्यत्र** सप्तम्यनन्तरं **नेति** भिन्नं पदं, हिर्हेतौ, 'योसौ तपन्नुदेती'तिश्रुतिविचारे तथानिर्णयात्, तर्हि कथं भयनिवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामुत्तरार्धं व्याकुर्वन्त्येवमित्यादि, **तन्मध्य** इति, त्रिविधयोर्द्वयोर्मध्ये, त्वत्पादाब्जमित्यत्र समासस्यार्थमाहुर्**भगवत्सहितमिति**, त्वया **सहितमिति**व्युत्पत्त्या तथार्थः स्फुरति, **लोक एवेति**, सप्तमी, **त्रितयापेक्षये**ति, कुण्डलिनी वेददेवापेक्षया ते कालाधीना, इदं च तदतीतमिति, ततोतिशयः, स्वपदार्थमाहुर्**मृत्युर्**स्वित्यादि, तर्हि मृत्युःस्वतः कुतो न प्रवर्तेत इत्यत आहुर्**मृत्यु**रित्यादि, एवं सर्वं व्याख्याय सिद्धमर्थं निगमयन्ति **शास्त्रं** त्वित्यादि, 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मे'तिश्रुतौ 'नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत' इति तैत्तिरीये च 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येऽनिरुक्तेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेथ सोभयं गत' इतिशास्त्रं प्रमाणं, **संवादस्तु** स्वस्यालौकिकभावसिद्धिः, 'युक्तिस्तु सर्वस्य वशी सर्वस्येशानो' 'भीषास्मा'दित्युपक्रम्य 'मृत्युर्धावति पञ्चम' इत्यादिश्रुत्युक्ता, कालनियन्ता च भगवानत एभ्यो हेतुभ्यस्तथेत्यर्थः, ननु लोके व्यभिचारो दृश्यत इत्यत आहुर्**निःकपटतये**त्यादि, तथा च यथा प्रह्लादस्य तथास्यापि प्रवृत्तिश्चेत् स्यात् तदा **न व्यभिचार** इत्यर्थः ॥ २७ ॥

स त्वं घोरादित्यत्र श्लोकत्रयोक्तानां चतसृणां प्रार्थनानां तात्पर्यं वदन्त्यत्रेत्यादि, एतेषु श्लोकेषु प्रथमे प्रार्थनाद्वयं तत्र **प्रार्थनीये**त्यन्तेन प्रथमायास्तात्पर्यमुक्तं, **इदानी**मित्यारभ्य **प्रार्थनीय**मित्यन्तेन द्वितीयस्याः, **एव**मित्यारभ्य **युक्तैवे**त्यन्तेन तत्रैव पक्षान्तरोपपादनेन युक्तत्वसमर्थनं, **न स्या**दिति, अस्माकमितिशेषः, **मर्यादे**ति, पुत्रभावमर्यादा, **एवं युक्तैवे**त्यन्तेन प्रथमश्लोकतात्पर्यमुक्तं, **एत**दित्यादिना द्वितीयस्य, **इदानीं मारणे**त्यादिना तृतीयस्य ॥ २८ ॥

---

१ तस्मादित्यपि पाठः क्वचित् ।

जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान् मधुसूदन ॥
समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः ॥ २९ ॥

त्रस्तानिति, पूर्वपुत्रमारणेन, त्राहि पालय, उभयपदी धातुरयं प्रचुरप्रयोगान्निश्चीयते, ननु पर्यवसाने बाधाभावादिदानीं मारणपक्षे किमिति रक्षा प्रार्थ्यत इति चेत् तत्राह भृत्यवित्रासहासीति, भृत्यानामस्मदादीनां वित्रासं भयं हन्तीति तथा, असीति तव सङ्कल्पः, यथा गन्धः पृथिव्या एवैवं भगवतो भक्तदुःखनिवर्तकत्वमेव, यथास्मद्रक्षेदानीममारणेनान्यत्र गमनेन च कर्तव्या तथा स्थितौ रूपोपसंहारश्च कर्तव्य इत्याह रूपं चेदमिति, सर्वदानेन रूपेण स्थातुमयुक्तमिति, इदं रूपं मांसदृशां चर्मचक्षुषां प्रत्यक्षं मा कृषीष्ठाः, तर्हि कस्यापि मुक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याह ध्यानधिष्ण्यमिति, ध्यानमेव धिष्ण्यं स्थानं यस्य, ध्यान एव प्रकाशो भवतु न बहिः, अतः सर्वं सुस्थं भविष्यतीतिभावः, मा कृषीष्ठा इत्यनेन चैतज् ज्ञापितं, अयं स्वेच्छयैव प्रकटीकरोति, वस्तुतस्त्विन्द्रियावेद्यमेव, मांसदृशामित्यनेन दैत्या एते मांसभक्षका मांसमेव पश्यन्ति सर्वत्र न तु विहितं निषिद्धं वा विचारयन्तीत्युक्तं, चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थः ॥ २८ ॥

अन्यतरकरणाभावाय मध्यमपक्षे स्वतो निवृत्तावपि कंसश्चेज् जानीयात् स्वयमागत्य युद्धं कुर्यात्, अत एव स दोषस्तदवस्थ इति तस्य जन्माज्ञानं प्रार्थयति[1] जन्म त इति, असौ कंसस्ते जन्म मा विद्यात्, यतोयं पापः, तर्हि मत्स्वरूपं न जानासीतिचेत् तत्राह मधुसूदन इति, यद्यप्येतज्

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

स त्वं घोरादित्यत्रे**दानीं मारणे** वेत्यादि, रक्षाप्रार्थनेतिशेषः, अस्मिन् पक्षे रूपानुपसंहारातिरिक्तस्य बाधकाभावात् तत् कृत्वान्यत्र स्थेयमितिभावः,एतदेवोक्त**मनुपसंहार** इत्यादिना, **अन्यतरे**ति, इदानीमेव मारणं लोके चैतद्रूपदर्शनमित्येतयोरन्यतरस्य तथात्वायेत्यर्थः, इदानीं मारणमन्यत्र गमनं च मध्यमः पक्षः, एवं सत्यपि यदि तममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति तदा स्वतस्तन्मारणान्निवृत्तिर्भवतीति, तथापि दोषानिवृत्तिरित्याहु**र्मध्यमपक्षे स्वत** इत्यादिना, तेन जन्माज्ञानस्यावश्यकत्वमुक्तं भवति ॥२८॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

जन्म त इत्यग्रिमश्लोकस्याभासं टिप्पण्यां विवृण्वन्ती**दानीं मारणे**त्यादि, इदानीममारयित्वान्यत्र गमनं प्रथमः पक्षः, इदानीं मारयित्वान्यत्र गमनं मध्यमः पक्षः, इदानीममारयित्वानेन रूपेणात्र स्थितिस्तृतीयः, मध्यमपक्षे पक्षद्वयं, स्वत उपेत्य युद्धेन कंसस्य मारणमित्येकः, स्वतो निवृत्तावपि कंसो युद्धार्थमायाति चेत् तदा मारणमिति द्वितीयः, एवं पक्षद्वये सत्यपि स स्वतो नायाति

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

स त्वमित्यत्र रक्षाप्रार्थनायां हेतुः प्रथममुक्तः, रूपाप्रदर्शने हेतुमाहु**रिदानीं** वेति, पक्षान्तरेणेदं रूपमिति, कंसमारकं रूपमित्यर्थः, यद्यपि सर्वदैवंस्थितावेतद्दोषनिवृत्तिस्तथापि दोषान्तरं भवतीत्याहुस्तदेति, **पूर्वोक्तपक्षे**ति, मारयित्वा गमने कंसपक्षपातिनोस्मान् मारयेयुरेवम्रूपेण स्थितौ च द्वेषं कुर्यादित्युक्तानि दूषणानि भवेयुरित्यर्थः, तथा **चेदानीं मारणे** चेत्यनेन रक्षाप्रार्थनायामेव रक्षान्तरमुक्तमुपसंहारप्रार्थनायां तु पूर्वोक्तपक्ष एवानूदित इति ज्ञेयं, **रूपं** चेदमित्यस्याभासे **स्थिता**विति, अन्यत्रापि स्थितावित्यर्थः ॥ २८ ॥

१ प्रार्थयत इत्यपि पाठः क्वचित् ।

उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् ॥ ३० ॥

जानीमस्तथापि मध्यमपक्षशङ्कया प्रार्थ्यते, ननु मध्यमपक्षे को दोषोविश्वासस्तु न कर्तव्य इति चेत् तत्राह भवद्धेतोः कंसादहं सम्यगुद्विजे, विश्वासः कर्तव्य इति चेत् तत्राहाधीरधीरिति, न हि भगवत्युत्पन्ने परमानन्दे कोपि क्लेशहेतुर्भवितुमुचितः, भवद्धेतोरित्यनेनैतज् ज्ञापयति यद्ययं जानीयादस्मादुत्पन्नो भगवानन्यत्र तिष्ठतीति तदा निर्बन्धेन समानयनं वा प्रार्थयेत् पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात्, अतोस्य ज्ञानाभाव एवोचितः ॥ २९ ॥

रूपान्तरस्वीकारे त्वन्यत्रापि स्थापयितुं शक्यते न त्वनेन रूपेणेत्युपसंहारं प्रार्थयत्युपसंहरेति, अदो वेदवेद्यमलौकिकं रूपं लोक उचितं न भवतीत्युपसंहर, विश्वात्मन्निति रूपग्रहण उपसंहारे च सामर्थ्यं द्योतितं, स हि विश्वस्मिन् सर्वाण्येव रूपाणि गृह्णात्युपसंहरति च, अद इतिपदेन चैतज् ज्ञापयति, अवतारो नोपसंहर्तव्योलौकिकत्वमात्रमुपसंहर्तव्यमिति, सर्वमेवालौकिकमिति सर्वस्यैवोपसंहारे प्राप्ते यल् लौकिकसमानं तत् स्थापनीयमन्यदुपसंहर्तव्यमिति वदन्त्यलौकिकमंशमाह शङ्खचक्रेति, शङ्खचक्रगदापद्मान्यायुधान्युपसंहर्तव्यानि, अलौकिकी श्रीश्चोपसंहर्तव्या भुजानां चतुष्टयं चोपसंहर्तव्यं द्वयं स्थापनीयं, उपलक्षणमेतत्, प्राकृतभावाद्यदतिरिक्तं तदुपसंहर्तव्यं, अविद्यमानोपि प्राकृतो भावः स्थापनीयः, यद्यपि चतुर्भुजं रूपं देवादीन् प्रति प्राकृतमेव तथापि साधारणान् प्रति तादृशमपि न प्रकटनीयमितिप्रार्थना ॥ ३० ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

शङ्खचक्रेत्यत्र यद्यपीति,केचिद् देवा अपि चतुर्भुजा भवन्तीति तादृशे रूपे देवानां नालौकिकत्वेन भानं, इतरेषां तु भवतीति तथा, **तादृशमपी**ति, उपसंहृतालौकिकप्रभं चतुर्भुजाकारमात्रमपीत्यर्थः, **रूपं चेद**मित्यनेन कंसादीनामदर्शनं प्रार्थितमत एव "मांसदृशा"मित्युक्तं, अनेन तु तददर्शनेपि मनुष्यमात्रस्य तथा दर्शनं नास्मद्धितमिति तदभावः प्रार्थितोतो नान्यतरवैयर्थ्यं शङ्कनीयं, किञ्च यद्यप्याद्येनैव द्वितीयचारितार्थ्यं भवति तथापि "रूप"पदमात्रं "ध्यानधिष्ण्य"पदं च श्रुत्वा सर्वांशेन तिरोधानं हरिर्मा करोत्विति विशेषप्रार्थनं द्वितीयं कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तदा तममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति तदा तथेत्यर्थः, सुबोधिन्यां **क्लेशहेतु**रिति, अधीरत्वरूपक्लेशहेतुः, तथा च विश्वासेप्यधीरत्वाज्जन्माज्ञानं प्रार्थयत इत्यर्थः, ननु यद्येवं तर्हि **भवद्धेतोः समुद्विज** इति कुत उच्यत इत्यत आहु**र्भव**दित्यादि ॥ २९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

जन्म त इत्यत्र **मध्यमे**ति, **मध्य** इदानीं मारणपक्षे शङ्कया विपरीतं कदाचित् भवेदितिसन्देहेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥

उपसंहरेत्यत्रादश्शब्दस्यार्थमाहुर्वेदवेद्यमिति, **श्रीश्चे**ति, तथा च **पद्मान्तैः श्रिया** च जुष्टमितिमूले समासः ॥ ३० ॥

१ प्रार्थयत इत्युपसंहार इत्यपि पाठः क्वचन ।

श्रीभगवानुवाच ॥

विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् ॥
बिभर्षि सोयं मम गर्भगोभूदहो नृलोकस्य विडम्बनं महत् ॥ ३१ ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयित्वा च विरोधं परिहरति विश्वमिति, अथवार्थोपसंहारेणार्थस्थापने सामर्थ्यार्थं विरोधिगुणमनूद्यान्यतरस्य प्रदर्शनपरत्वेनोपपादयन्ती समर्थयते विश्वमिति, स्वतनौ स्वशरीरे विराजि ब्रह्माण्डाख्ये निशान्ते सृष्टिसमये यथावकाशं चतुर्दशलोकात्मकं भुवनं बिभर्षि, प्रलये सूक्ष्मतया निवेशनं भवतीति निशान्त इत्युक्तं, किर्मीरतया स्थितिर्निषिद्धा, नन्वत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह पुरुषः पर इति, पुरुषो व्यष्टिः परः समष्टिः, भवानिति सम्मत्यर्थं, तेन स्वस्य एतादृङ्माहात्म्यज्ञानवत्त्वसम्बोधनं, एवं विश्वाधारभूतोपि भवान् मम गर्भगोभूत्, यद्यपि विरुद्धसर्वधर्माश्रयस्य भगवतो नेदमाश्चर्यं तथापि स्वमतीत्याश्चर्यं मत्वा परिहरत्यहो नृलोकस्य विडम्बनं महदिति, अहो इत्याश्चर्ये, नृलोकस्य मनुष्यमात्रस्य महदेतदनुकरणमितिसमाधानं, महानप्यल्पमनुकरोति यथा पुरुषो बिडालं तथापि ब्रह्माण्डविग्रहस्य परमसूक्ष्मताश्चर्यरूपेत्याशङ्क्याह महदिति, अनुकरणं महदिति, अनुकरणं सत्यमेव, परमलौकिकमनुकरणं, अनेन गर्वाभावोप्युक्तः ॥ ३१ ॥

एवमुभयोः स्तोत्रे समार्थने कृते भगवान् स्वस्य पुत्रत्वे तादृशरूपेण प्राकट्ये च हेतुं वदंस्तयोः पूर्ववृत्तान्तमाह परिज्ञानार्थं, त्वमेवेति चतुर्दशभिश्चतुर्दशविद्यानां प्रामाण्यार्थम् ।

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भगवदुक्तवाक्यसङ्ख्यातात्पर्यमाहुश्चतुर्दशेति, पूर्णब्रह्मणो देवकीपुत्रत्वं न प्रमाणसिद्धमिति भ्रमाभावाय सर्वा अपि विद्या अत्र प्रमाणानीतिज्ञापनाय तत्समानसङ्ख्यैर्वाक्यैर्भगवतोक्तमित्यर्थः, प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यं, प्रमाणत्वमिति यावत्, तदर्थमित्यर्थः, न च सङ्ख्यायामपि तात्पर्यवत्त्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यं, श्रुतिसिद्धत्वात्, तथा हि 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति यद् दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद् द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधातीति-श्रुतौ कपालेषु द्वादशसङ्ख्याविधानतात्पर्यं तदवयवभूतसङ्ख्याफलोक्त्या निरूपितं, तत्तत्सङ्ख्या-

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

विश्वं यदेतदित्यत्रोपपादयन्ती समर्थयत इति, विरोधाभावमुपपादयन्ती विरोधं समर्थयते, ज्ञानवत्त्वसम्बोधनमिति, ज्ञानवत्त्वस्य भगवते सम्यग्बोधनम् ॥ ३१ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

विश्वमित्यस्य द्वितीयाभासे विरोधीति, एतमनूद्य समर्थयत इत्यन्वयः, अन्यतरस्येति, स्वगर्भगतत्वस्येत्यर्थः, अत्र कर्मणि सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी, गर्भगतत्वं प्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयन्तीत्यर्थः, विश्वं भगवत्तनौ नित्यत्वात् सर्वदा तिष्ठतीति निशान्तपदवैयर्थ्यमाशङ्क्य तदानीन्तनं विशेषं वक्तुमाहुः प्रलय इति, तदा सूक्ष्मरूपेण स्थितिर्निशाया अन्ते जाते तु स्थूलरूपेण यथावकाशं स्थितिरित्यर्थः, निषिद्धा इति, यथावकाशपदेनेतिशेषः ॥ ३१ ॥

त्वमेव पूर्वसर्गेभूः पृश्निः स्वायम्भुवे सति ॥
तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ॥ ३२ ॥
युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः ॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तेपाथे परमं तपः ॥ ३३ ॥

पूर्वस्थितिस्तथा कार्यं प्रकारो भजनं हरेः । कालस्तोषश्च प्राकट्यं वरप्रार्थनया सह ॥ १ ॥
अल्पबुद्धित्वभोगौ च जन्मत्रितयमेव च । त्रिगुणं भगवत्सत्यं लौकिकाद् वैदिकान् महत् ॥२॥
रूपदर्शनकार्यं च साधनं मोच्यते महत् ॥ २½ ॥

प्रथमं स्थितिमाह, पूर्वसर्गे प्रथमब्रह्माण्डे प्रथमकल्प इतः पूर्वकल्पे वा, साक्षाद् देवकीं प्रत्येवाह भगवान्, तस्या दीनत्वेन स्नेहातिशयात्, पृश्निरितिनाम, त्वमेव पृश्निरभूः स्वायम्भुवे मन्वन्तरे, सतीतिसम्बोधनं, अनेनास्या अधिककृपायां धर्मातिशयो हेतुरुक्तः, तदा तस्मिन्नेव समये, अयमपि सुतपा इति नाम प्रसिद्धः, अयं च प्रजापतिर्ब्रह्मणः सुतो मरीच्यादिवत् कर्दमवत् स्वभावत एवायमकल्मषः कामक्रोधलोभादिरहितः ॥ ३२ ॥

एतादृशौ पूर्वं स्थितौ तादृशौ प्रति ब्रह्मण आज्ञामाह युवामिति, प्रजासर्गे ब्रह्मणादिष्टौ तदा ततस्तदनन्तरमेव क्वचिद् देशविशेषे सन्नियम्येन्द्रियग्रामं ततः प्रभृति सम्बन्धमकृत्वा परमं तपस्तेपाथे, सर्वेन्द्रियनिरोधेन सर्वाहारपरिवर्जनेन वाय्वादिनिरोधे विहिते शरीरे सन्तापजननात् तपो भवति, परममुत्कृष्टं भगवद्विषयकत्वात्, एवं तस्मिन् जन्मनि कार्यमुक्तम् ॥ ३३ ॥

---

(१) श्रीमत्प्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

यास्तत्तत्फलसाधकत्वोक्तेरपि तत्तत्फलसङ्ख्यासजातीयत्वमेव प्रयोजकमिति ज्ञेय "अष्टाक्षरा गायत्री तेजस्त्रिवृद् दशाक्षरा विराडन्नं विराडेकादशाक्षरा त्रिष्टुब् द्वादशाक्षरा जगती जागताः पशव" इतिश्रुतिभ्यः, ननु सकृत्पुत्रत्वेपि वरवाक्यसत्यत्वे वारत्रयं तथात्वं कुत इत्यत आहुस्त्रिगुणमित्यादि, लौकिकमेकगुणं द्विगुणं वैदिकं भगवदीयं त्रिगुणमतः सर्वाधिकमिहोक्तमिहैव फलति चेत् तदा सत्यं भवति, वैदिकं तु जन्मान्तरेपि फलतीति तथा, भगवदुक्तं त्वामोक्षं यावन्ति जन्मानि तेषु सर्वेष्वेव फलतीत्येतदेवैकगुणत्वादिकं तेषु ॥ ३२ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

भगवद्वाक्यतात्पर्योक्तिटिप्पण्यां ननु च 'सङ्ख्याया' इत्यारभ्य 'श्रुतिभ्य' इत्यन्तेन यत् सङ्ख्यायास्तात्पर्यमुक्तं तन् न सङ्गच्छते, सङ्ख्यायाः पुरोडाशविशेषणतया तत्र श्रावणेन पुरोडाशेष्टाकपालत्वादिरूपधर्मे वा पर्यवसानादिति चेन्न, उदवसानीयविधायकश्रुतौ तथा निर्णयात्, तत्र हि 'अप वै सोमेनेजानाद् देवताश्च यज्ञश्च क्रामन्त्याग्नेयं पञ्चकपालमुदवसानीयं निर्वपेदग्निः सर्वा देवताः पाङ्क्तो यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चावरुन्द्धे गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दास्तं छन्दसा व्यर्धयति यत् पञ्चकपालं करोत्यष्टाकपालः कार्योष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दाः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्धयति पाङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तो यज्ञस्तेनैव यज्ञान्नैती'ति श्रावितं, तथा च तत्राष्टाकपालपुरोडाशविधाने तस्मिन् पञ्चकपालस्य सत्त्वेपि तदनादृत्य याज्यानुवाक्ययोः पञ्चसङ्ख्याकत्वविधानेन पञ्चसङ्ख्याकयज्ञादनपगमविधानतस्तथा निश्चयात्,

वर्षवातातपहिमघर्मकालगुणाननु ॥
सहमानौ श्वासरोधविनिर्धूतमनोमलौ ॥ ३४ ॥
शीर्णपर्णानिलाहारावुपशान्तेन चेतसा ॥
मत्तः कामानभीप्सन्तौ मदाराधनमीहतुः ॥ ३५ ॥

तस्य तपसः प्रकारमाह वर्षवातेति, वर्षवातयोः सहनं प्रावृट्कालेनावृतदेशेन्तरिक्षे स्थित्वा, आतपसहनं पञ्चाग्निमकारेण, हिमसहनं जलवासादिना, घर्मः कालान्तरीयोपि, कालगुणा अन्येपि शीतादयः साधारणाः, तेषामप्रतीकारेण स्थितिरेव सहनं, उभावपि सहमानौ न त्वेकस्तपः करोत्यपरस्तत्सेवामिति ॥ ३४ ॥

तादृशयोर्भगवत्सेवामाह शीर्णेति, कियत्कालतपसा चित्ते शुद्धे भगवत्सेवैव कार्या नान्यथेति ज्ञात्वा तपः कुर्वाणावेव परिचर्यां कृतवन्तौ सर्वथाहाराभावे बहिस्संवेदनाभावे चोभयोः परिचर्या न भवतीति यादृशेन तपसा परिचर्या कृतवन्तौ स विशेष उच्यते, शीर्णानि पर्णान्यनिलो वायुश्चाहारो ययोः, परमोपशान्तिः शुद्धसात्त्विकगुणाविर्भावः, स एवोपशमः, सोपि चित्तस्य स्वभावत एव चेज्जातस्तदोपशान्तं चित्तं भवति, एवं यमा नियमाश्चोक्ताः, मत्तो हरेरेव, कामान् पुत्रादीनभीप्सन्तौ सकामौ मदाराधनं मत्परिचर्यामीहतुः कृतवन्तौ ॥ ३५ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अतः सत्ताया एव सतात्पर्यकत्वमपेक्षितस्थले निश्चेयमनपेक्षितानां निस्तात्पर्यकत्वं चेति दिक्, सुबोधिन्यां पूर्वस्थितिरित्यादिकारिकाभिर्भगवद्वाक्यार्थ उच्यते,तत्र जन्मत्रितय इत्यारभ्य श्लोकत्रयस्य तात्पर्य,तत्र त्रिगुणमित्यादिकथनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां टिप्पण्यां तदाहुर्नन्वित्यादि तेष्वित्यन्तम् ॥३२॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

युवां वै ब्रह्मणेत्यत्र भगवद्विषयकत्वादिति, भगवन्तमुद्दिश्य कृतत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वर्षवातेत्यत्रान्तरिक्षे स्थित्वेति, वृक्षाद्युपरि स्थित्वा वातसहनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

त्वमेव पूर्वसर्गेभूरित्यत्र पूर्वस्थितिरित्यादि,

पूर्वस्थितिस्तथाकार्यं प्रकारो भजनं हरेः । कालस्तोषश्च प्राकट्यं वरप्रार्थनया सह ॥१॥
अल्पबुद्धित्वभोगौ च जन्मत्रितयमेव च । त्रिगुणं भगवत्सत्यं लौकिकाद् वैदिकान् महत्
रूपदर्शनकार्यं च साधनं प्रोच्यते महत् ॥२३ ॥

अत्र भगवदुक्तानां चतुर्दशश्लोकानां वाक्यार्थ उक्तस्तत्र 'त्वमेव पूर्वसर्गेभू'रितिप्रथमश्लोके नन्दयशोदयोःपूर्वजन्मस्थितिरुक्ता, 'युवां वै ब्रह्मणादिष्टा' वित्यत्र तपोरूपं कार्यं, 'वर्षवाते'त्यत्र तस्य तपसः प्रकारः, 'शीर्णपर्णे'त्यत्र हरेर्भजनं, 'एवं वां तप्यतोर्भद्रे' इत्यत्र दिव्यद्वादशसहस्रवर्षात्मकस्तपसः काल 'स्तदा वां परितुष्टोह'मितिभगवत्तोषः, 'प्रादुरासं वरदराडि'तिश्लोके भगवदाविर्भावो वरप्रार्थनया सहितः, 'अजुष्टग्राम्यविषया'वित्यत्र तयोरसद्बुद्धित्वमुक्तं मोक्षयाचनाभावात्, 'ग्राम्यान् भोगा'नित्यत्र भोगः, 'अदृष्ट्वे'त्यादित्रिभिर्भगवतो जन्मत्रितयं वारत्रयं, पुत्रत्वे हेतुं त्रिगुणमित्यादि, लौकिकमेकगुणं वैदिकं द्विगुणं भगवदीयं सत्यं त्रिगुणमिति, 'एतद् वां दर्शितं रूप'मितिश्लोके पूर्वजन्मस्मरणात्मकं रूपदर्शनकार्यं, चतुर्दशे 'युवां मां पुत्रभावे'नेत्यत्र स्नेहात्मकं महत् साधनमिति॥२३॥

---

१ देवकीवसुदेवयोरित्यपेक्षितम् ।

एवं वां तप्यतोर्भद्रे तपः परमदुष्करम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशेयुर्मदात्मनोः ॥ ३६ ॥
तदा वां परितुष्टोहममुना वपुषानघे ॥
तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि भावितः ॥ ३७ ॥
प्रादुरासं वरदराड् युवयोः कामदित्सया ॥
व्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां वृतः सुतः ॥ ३८ ॥

एवं तिष्ठतोर्यावान् कालो जातस्तमाहैवमिति, भद्रे इतिसम्बोधनं स्त्रीपुम्भावेन स्थितयोः सौभाग्यबोधनार्थं, उत्तरोत्तरतपोवृद्धौ परमदुष्करता, द्वादश दिव्यवर्षसहस्राणि चतुर्युगं, युगधर्मा अपि तयोर्बाधका न जाता इतिज्ञापनार्थं, तावत्कालं देहस्थितौ हेतुर्मदात्मनोरिति, अहमेवात्मनि ययोः ॥ ३६ ॥

एवं कृतेहं प्रसन्नो जात इत्याह तदेति, वां युवयोः परितस्तुष्टः सर्वभावेन, अहमिति, न मदंशो नाप्यहं तस्यांशः, परं वपुरिदं प्रदर्शितं, आकारोयं, वपुःपदेन पुत्रत्वं स्थापयति, अन्यथा तयोः परमस्नेहो न स्यात्, अनघे इतिसम्बोधनं तादृशेपि रूप इच्छाभावार्थं, तदपि च बालरूपं, रूपस्य बलिष्ठत्वात् स्थानात् प्रच्युतिर्भवेदिति, तोषे त्रयं हेतुस्तपः श्रद्धा नित्यं परिचर्या च, एवमपि बहिर्मुखानां न परितुष्यतीति हृदि भावित इत्युक्तं, हृदये सर्वदा मानसपूजादिना भावितश्चिन्तितः ॥ ३७ ॥

तदाहमाविर्भूतो जात इति वदन्नाविर्भावस्य फलनैकट्यनियमार्थं वरप्रार्थनामप्याह प्रादुरासमिति, वरान् ददत इति वरदा अन्ये ब्रह्मादयः, यावत्प्रार्थितमेव हि ते प्रयच्छन्ति, तेषां राजा

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सुबोधिन्यामेवं वामित्यत्राहमेवात्मनि ययोरित्यत्र सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदे बहुव्रीहौ गड्वादेः परा सप्तमीति परनिपातः 'पद्मनाभ' इतिवत् ॥ ३६ ॥

तदा वामित्यत्र स्थापयतीति, वं सुखं पुष्णातीतिव्युत्पत्त्या स्थापयति, तदपि च बालरूपमिति, अमुनेत्यस्य पदस्य तात्पर्यमिदं, ईक्षणस्थले बालकमितिविशेषणस्य पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ३७ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तदा वां परितुष्टोहमित्यस्य विवरणेनघेइतिपदविवरणं तादृशेपि इच्छाभावार्थमिति, रूपस्य कोटिकन्दर्पाधिकलावण्यवत्त्वेन तादृग्दर्शने कामभावानुदयो भवत्या महापतिव्रताया एव भवेदतोनघा निष्पापा भवसीत्यर्थः, तदपि च बालरूपमिति, अमुना वपुषानघेइतिवाक्यात् साम्प्रतमनुभूयमानरूपमेव देवकीवसुदेवयोः प्रदर्शितमिति ज्ञायते, साम्प्रतमनुभूयमानं तु बालरूपं 'तमद्भुतं बालक'मितिवाक्यात्, अतः पूर्वप्रदर्शितमपि बालकरूपमित्यर्थः, ननु बालरूपे कामभावोदयस्यासम्भावितत्वात् कथं तदभावेन देवकी स्तूयत इत्याशङ्क्याह रूपस्य बलिष्ठत्वात् स्थानात् प्रच्युतिर्भवेदिति, रूपस्य कोटिकन्दर्पाधिकसुन्दरत्वाद् त्वद्भिन्नस्त्रीणां तु स्थानात् मर्यादातश्च्युतिर्भवेत् तव तु न च्युतिरिति पातिव्रत्यधर्मो भगवतानघापदेन श्लाघितः ॥ ३७ ॥

अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्यौ च दम्पती ॥
न वव्राथेपवर्गं मे मोहितौ मम मायया ॥ ३९ ॥

वरदराट्, स तु ततो बहुगुणमलौकिकं च प्रयच्छति, अत एव मादृशसुतवरणेहमेव वारत्रयं सुतो जात इति वरदराजः, आविर्भावे हेतुमाह युवयोः कामदित्सयेति, युवयोरिति बहुकालतपस्तप्तौ निरूपितौ, ताभ्यां चाल्पमेव प्रार्थनीयं तपश्च बहु, यतो मन्निष्ठयोस्तपः स्वाभाविकादपि तपसोधिकफलमिति तद्दानार्थं वरदराडुक्तः, साधारण्येनैव व्रियतां वर इत्युक्तं, तावपि मां साधारणं ज्ञात्वा बालकसौन्दर्येण च सम्मुग्धौ त्वादृशः पुत्रो भूयादिति वृतवन्तावित्याह मादृश इति, वां युवाभ्यां, सुतः, भूयादित्यर्थात् ॥ ३८ ॥

मोक्षावरणे हेतुमाहाजुष्टेति, ग्राम्यविषयः स्त्रीसम्भोगो लौकिकः, प्रीतिः स्थितैव सेवा न वृत्तेति, न जुष्टो ग्राम्यविषयो याभ्यां, वैदिकेनापि लौकिकफलसिद्धिर्भवतीति तत्सम्भवेपि लौकिकसिद्धिरिति तन्निषेधार्थमाहानपत्याविति, न विद्यतेपत्यं ययोः, चकारादन्येपि स्रगादयो नानुभूता इति सूचितं, दम्पतीपदेनोभयोः सहभावो नियत उक्तः, अतोपि मोक्षस्यावरणं, रागस्यानिवृत्तत्वादृणानामनिवर्तितत्वाद् विरुद्धाश्रमनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्यावरणं, सर्वतः शास्त्रार्थपरिज्ञानेपि यदेतत् त्रितयं तत्र हेतुर्मोहितौ मम माययेति, इयं विशेषमाया भगवल्लीलासाधिका साधारणी तु

गते मयि युवां लब्ध्वा वरं मत्सदृशं सुतम् ॥
ग्राम्यान् भोगानभुञ्जाथां युवां प्राप्तमनोरथौ ॥ ४० ॥

शास्त्रान् निवर्तेत एव, अपवर्गं न च वव्राथे, जन्ममरणानां समाप्तिरपवर्गः, यदि साक्षादपवर्गमप्यप्रार्थयित्वा भक्तिं प्रार्थयेतं तथाप्यपवर्गो भवेत् सापि न प्रार्थितेति वै निश्चयेनापवर्गो न प्रार्थितः, मे इतिपाठे मत्तो मत्सम्बन्धि वा, प्रमेयबलेनापवर्गं न प्रार्थितवन्तावित्यर्थः ॥ ३९ ॥

वरदानमर्थसिद्धमिति तदनुक्त्वा भगवन्निर्गमे जाते प्रथमतो रागनिवृत्त्यर्थं ग्राम्यभोगा भुक्ता इत्याह गते मयीति, मत्सदृशं सुतं वरत्वेन प्राप्य तन्निर्धारं कृत्वा ग्राम्यभोगेन च तत्र विघ्नो भविष्यतीतिशङ्कामकृत्वा ग्राम्यान् भोगानभुञ्जाथां, यतो युवां प्राप्तमनोरथाविति भिन्नं वाक्यं नैश्चिन्त्ये हेतुत्वार्थमुक्तं, पुनर्युवामितिग्रहणं संस्कारोद्बोधे सम्मत्यर्थम् ॥ ४० ॥

यद्यपि युवाभ्यां भ्रमादेव याचितो वरस्तथाप्यविद्यमानं न देयं कृत्रिमं तु न सम्भवति सर्वभावेन स्वस्य द्वैरूप्ये श्रुतिविरोधो मर्यादाभङ्गश्च स्यात्, अदानेपि तथा, सादृश्यस्य भेदसहिष्णुत्वेपि तयोराकार एव तात्पर्यमिति तात्पर्यविरोधाभावात् तात्पर्यज्ञापकं वचनमिति जीववाक्यत्वाद् यथाश्रुतं वचनं बाधित्वाहमेव पुत्रो जात इत्याहादृष्ट्वेति ।

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

अजुष्टग्राम्येत्यत्र ननु प्रीतिसेवनार्थत्वाज्जुषेरनयोः प्रीतिसत्त्वादजुष्टत्वं कथमिति चेत्, सत्यं, तथापि द्वितीयमर्थमादाय तथोक्तमित्याहुः **सेवा न वृत्ते**तीति, नन्वजुष्टत्वेनपत्यत्वं प्राप्तमेवेति कथनं तस्य किम्प्रयोजनकमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहु**र्वैदिकेना**पीति, अलौकिकप्रकारकतन्निषेधार्थकं तदित्यर्थः, **अजुष्टे**त्यादिविशेषणतात्पर्याणि **रागस्ये**त्यादिना क्रमेणोक्तानि, ननु मोक्षाधिकविवक्षितलीलामृताब्धिफलके मोक्षवरणपूर्वकहरिसदृशपुत्रवरणे मायामोहस्य हेतुत्वोक्तिर्भक्तिमार्गविरुद्धा मोक्षस्य चैवमाधिक्यं भवेदित्यत आहु**रियं विशेषमाये**त्यादि, तर्हि मदनुग्रहात् तन्न वव्राथ इति वक्तुं युक्तं न त्वेवमिति चेद्, नानवबोधात्, प्रकटे भगवति ज्ञानशक्तेरपि प्रकटत्वेपि ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वादिना च ज्ञानाभावो यः स न मोहमृते, तथा ज्ञानं च लीलारसविरोधीति न तथा ज्ञापनं, नन्वयमप्यनुग्रहादेवेतिचेन् ननु मोहोप्यनुग्रहादेवेति बुध्यस्व, तथाप्येवंविधेर्थे मोहोक्तिः कथं भक्तमनोरमा भवेत्? इत्थं, अचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतो नियतकार्या हि ताः सर्वा लीला अप्यनेकविधाः, एवं सति यान्तरङ्गलीलायामेवाधिकृता सा तल्लीलास्थभक्तानां मध्ये यस्मिन् यादृशी लीला प्रभोश्चिकीर्षिता तस्मिँस्तदुप-

योगिपदार्थेष्वासक्तिं तदतिरिक्तविस्मृतिं च करोतीत्येतन्मात्रसाधर्म्येणैतच्छक्तिकार्येपि **मोहत्वोक्तिः**, प्रकटे प्रभौ सर्वशक्तिप्राकट्येपि स्वानुरूपातिरिक्तज्ञानाद्यभावात् **प्रमाणमार्गात् प्रमेयमार्गोतिविलक्षणो बलिष्ठश्चे**तिज्ञापनाय च, अत एव "न न्यवर्तन्त मोहिता" इति वक्ष्यते, न हि तत्रामोह उत्तम इति वक्तुं शक्यं निवृत्तिहेतुत्वात्, **यथा यथैतन्मोहाधिक्यं तथा तथा पुष्टिमार्गे भावप्राचुर्य**मिति ज्ञेयं, अत एव 'गोविन्दापहृतात्म'त्वेनैवानिवृत्तिसम्भवेपि **मोहिता** इत्युक्तं, अत एव भगवन्मायावाचकपदयोरसमासः, **दास्यभावात् पितृत्वादिभावस्य न्यूनत्वात्**, यद्वा "समो मशकेन"तिश्रुतेर्भगवतः सर्वसमत्वेपि भगवत्समत्वं नान्यस्यास्तीति तादृक्पुत्रवरणं **मोहकार्य**मिति तथोक्तिः, वस्तुत'स्त्वपवर्गं न वव्राथे' इत्येतावतैव चारितार्थ्येपि **मे** इति यदुक्तं तेन **पुरुषोत्तमसम्बन्धी भक्तिमार्गीयो दास्यरूपो** योपवर्गः स उच्यते तस्य सर्वाधिकत्वात्, **तदवरणं मोहादे**वेति तथा, ननु तदवरणोक्तिप्रयोजनं न पश्यामस्तया विनापि प्रकृतार्थोपपत्तेः, उच्यते, भगवद्वचनैरुक्तप्रकारकस्वरूपदर्शनेन च सर्वार्थतत्त्वज्ञानमभूदित्येवम्भूतास्मत्क्लेशेनाविर्भूतो भगवान् दास्यमेव कुतो न दत्तवानित्याशङ्काभावायैतदुक्तं, अत्रायं भावः, **कामदित्सये**तिवचनान्नियतेच्छयैवाविर्भाव इति भवदकामितं स्वतो न देयं, अपवर्गे च भवतोः कामो नाभूदिति तथेति ज्ञापयितुं तदुक्तिः, तथापि परमकृपालुरेवं कुतः कृतवानितिशङ्का 'त्वेवं सति यान्तरङ्गे'त्यादिना प्रागेव निरस्ता, एतेनैव **कामदित्सये**तिवाक्यादेवाकामितादानस्य प्राप्तेः कामाभावस्य च स्वतःसिद्धत्वात्तदनुवादः किमर्थ इत्याशङ्कापि निरस्ता ज्ञेया, कामाभावहेतो**र्मोह**स्यापि निरूपणात्, अन्यथा मोहनमेव कुतः कृतवानितिशङ्का तिष्ठेदेवेति ॥ ३९ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अजुष्टेत्यत्र **टिप्पण्यां** जुषधात्वर्थे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्तीत्याशयेनाहु**र्ननु प्रीती**त्यादि, पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति **नन्वजुष्टे**त्यादि, पुनः किञ्चिदुद्ग्रन्थमाशङ्क्य परिहरन्ति **ननु मोक्षे**त्यादि, **सर्वा** इति, शक्तयः, **अत एवे**ति, लीलार्थं मोहस्यावश्यकत्वादेव, अत एव **भगवन्मायापदयो**रिति, उक्तमोहादस्य मोहस्य न्यूनत्वादेव **मममाये**तिपदयोः, अत्र प्रासङ्गिकानुप्रासङ्गिककथनं न प्रकृतोपयोगीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहु**र्वस्तुत** इत्यादि, पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति **ननु** तदित्यादि **तिष्ठेदेवे**त्यन्तं, तथा चाप्रतिहतेच्छत्वात् सत्यसङ्कल्पत्वाच्च तथेति न कोपि शङ्कालेशः ॥ ३९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

गते मयीत्यस्याभासे **भोगा** इति, 'अकर्तरि च कारके संज्ञाया'मित्यत्र प्रायिकत्वसिद्धान्तादत्रापि कर्मणि घञ्, व्याख्याने लाभस्य भावित्वाल् लब्ध्वेतिक्त्वाप्रत्ययासम्भवमाशङ्क्याहु**स्तन्निर्धारं कृत्वे**ति ॥ ४० ॥

१ अयं टिप्पणीपाठः ।

अदृष्ट्वान्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समम् ॥
अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति स्मृतः ॥ ४१ ॥
तयोर्वा पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् ॥
उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ॥ ४२ ॥

यद्यपि मत्तोन्ये केचन सम्भवन्ति मायया सृष्टाः, तेषामपि मत्सत्तयैव सत्तेति सर्वात्मनान्यतमत्वं नास्ति, असतः सत्ता नाङ्गीक्रियत इति लोकेदृष्ट्वेत्युक्तं, यद्यपि कृत्रिमेपि रूपसाम्यं शक्यते कर्तुं तथापि शीलौदार्यगुणा आत्मान्तःकरणनिष्ठा अलौकिका नोत्पादनीया इति विशिष्टस्य मिलितस्य वादर्शनमेव, अतोहं सुतो वामभवं, उभयोरपि क्रमेण प्रादुर्भूत इत्यर्थः, "स एकधा भवति दशधा भवती"त्यादिश्रुत्या तथा तस्य भवने न कोपि विरोधः, जन्मैव मुख्यमिति पृश्निगर्भ इति-नाम्नैव लोकप्रसिद्धिरुक्ता, स्मृत इतिप्रमाणम् ॥ ४१ ॥

अपवर्गस्याप्रार्थितत्वात् पुनर्जन्मान्तरं जातं तस्मिन्नपि जन्मनि तयोस्तुल्यत्वात् पुनरहं पुत्रो जात इत्याह **तयोर्वा**मिति, तयोरेव युवयोः पुनरेवाहं स्वसदृशमदृष्ट्वा पुनरेवाहं जातः, तयोर्जन्मान्तरेदितिकश्यपत्वं, तदाहादित्यामास कश्यपादिति, यद्यप्यत्रादितिगर्भ इति वक्तव्यं तथाप्युपेन्द्र इत्येव लोके विख्यातः, नामान्तरप्रसिद्धौ हेतुमाह **वामनत्वा**दिति, द्वितीये जन्मनि नामद्वयमुपेन्द्रो वामन इति ॥ ४२ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अदृष्ट्वेत्यत्र **भ्रमा**दिति, भगवत्समोपि कश्चिदस्तीतिसम्भावनरूपादज्ञानात्, **मर्यादाभङ्ग** इति, एक एवेश्वर इतिमर्यादाया भङ्गः, **तथे**ति, 'मां प्रपन्नो जनः कश्चिन् भूयो नार्हति शोचितु'मित्युक्तमर्यादा-भङ्गः, ननु स्वसदृशयाच्ञायां स्वदानेपि मर्यादाया भङ्गः स्यादेवेत्यत आहुः **सादृश्ये**त्यादि, **वचनं याचित्वे**ति, अनेन 'जुष्टे'त्येतट्टिप्पणीस्थ'मत्रायम्भाव' इत्यादिनोक्तं दृढीकृतं ज्ञेयं, अन्यथा यथाश्रुतावाधे-नापि तदाकारकदाने वरसिद्धेर्वाधनं वृथा स्यादिति, **नोत्पादनीया** इति, कृत्रिमस्यासत्त्वात् तत्र त उत्पादयितुं न शक्या इत्यर्थः, **क्रमेणे**ति, 'आविवेशे'त्यत्रोक्तप्रकारकक्रमेणेत्यर्थः, ननु तथापि जन्म तादृशस्य न सङ्गच्छत एवेत्याशङ्कायामभवमितिपदतात्पर्यमाहुः **स एकधे**त्यादि, **तथा तस्य भवन** इति, सुतत्वेन भवने, अनेकप्रकारमध्ये तस्यापि सङ्ग्रहादिति ॥ ४१ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

अदृष्ट्वान्यतममित्यत्र **कृत्रिमे**पीति, अंशेष्वपीत्यर्थः, **रूपसाम्य**मिति, चतुर्भुजाद्याकारश्याम-रूपेण साम्यमित्यर्थः, **आत्मान्तःकरणनिष्ठा** इति, आत्मनः स्वस्य भगवतो यदन्तःकरणं तन्निष्ठा इत्यर्थः, अनुत्पादने हेतुरलौकिका इति, भगवदतिरिक्तेषु भवितुमयोग्या इत्यर्थः, **विशिष्टस्ये**ति, यावन्तः **शीलौदार्यगुणा** भगवति सन्ति लौकिकैरपि तावद्भिर्विशिष्टस्येत्यर्थः, **मिलितस्य** चेति, अलौकिकैरपि मिलितस्येत्यर्थः, तथा च मूले साम्यस्य भेदसहिष्णुत्वाद् भिन्नगवेषणायामन्यतममदृष्ट्वांशेषु च शीलौदार्यगुणैः सममदृष्ट्वेत्यन्वयः, अन्यतमस्य स्वरूपत एवासत्त्वात् तत्र शीलादय आपादयितुमेव न शक्यन्त इत्येवंव्याख्यानम् ॥ ४१ ॥

तयोर्वामित्यत्र पुनरेवाहमितिमूलस्थप्रतीकं स्वेत्यादिना तद्व्याख्यानमतो न पुनरुक्तिः ॥४२॥

तृतीयेस्मिन् भवेहं वै तेनैव वपुषा युवाम् ॥
जातो भूयस्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ॥ ४३ ॥
एतद् वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे ॥
नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिङ्गेन जन्यते ॥ ४४ ॥

पुनस्तृतीयं जन्म तयोर्जातं, तत्राप्यहमेव पुत्रो जात इत्याह **तृतीयेस्मि**न्निति, अयं परिदृश्यमानो भवस्तृतीयो भवति, अत्रापि नामद्वयं मुख्यं, तृतीयस्थाने बहूनि, देवकीनन्दन इति च मुख्यं, तदग्रे वक्ष्यामः, पूर्वयोर्भवयो रूपभेदोस्ति तृतीये तु जन्मनि तेनैव प्रसन्नेनैव वपुषा तयोरेव भूयो जातः, एवं वारत्रयभवने हेतुमाह **सत्यं मे व्याहृत**मिति, यदि कस्मिन्नपि जन्मनि वरानन्तरभाव्ये भगवान् पुत्रो न भवेत् तदा वाक्यमसत्यं स्यात्, पूर्वदेहस्य त्यक्तत्वात् तत्पुत्रो न पुत्रो भवति, व्यवहाराभावात् प्रमाणाभावाच्च, अतः पुनर्जन्मान्तरे पुत्रत्वेन भाव्यं, अग्रे तु जन्माभावात् पुत्रत्वाभावः, सतीतिसम्बोधनं सम्माननार्थं, सैव पति-व्रता भवति या कल्पादौ यं पतिं प्राप्नोति कल्पान्तपर्यन्तं सर्वजन्मसु तमेव चेत् प्राप्नोति, तस्याश्च पुनर्धर्मा अभिज्ञानं च शास्त्रे निरूपितं, "या प्रथमं न म्रियते मृते म्रियेत तादृशी त्वमिति ज्ञापयति मोक्षार्थं, व्यभिचारिण्याः स्त्रियास्तु न मुक्तिः, अतः सर्वदोषपरिहारार्थं सतीतिसम्बोधनमन्ते निरूपितम् ॥ ४३ ॥

एवं पुत्रत्वे हेतुमुक्त्वा तादृग्रूपेणाविर्भावे हेतुमाह **एत**दिति, **वां** युवयोरर्थं **एतत्** पूर्वानुभूतं **रूपं दर्शितं**, सम्बन्धिदर्शने सम्बन्धिनः संस्कार उद्बुद्धो भवति, एतद्विषयको लुप्तोपि संस्कारश्चोद्बुद्धो

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तृतीयेस्मिन्नित्यत्र **भव** इति, वसुदेवदेवकीत्वेन भवः, **अत्रापि नामद्वयं मुख्य**मिति, अत्रापि प्रकटस्य कृष्णो वासुदेव इतिनामद्वयं गर्गेण नामकरणान् मुख्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः, ननु प्रथम एकं द्वितीये द्वयमिति तृतीये त्रयमपेक्षितमित्यत आहुस्**तृतीयस्थाने बहूनी**ति, लोकवद् बहुत्वस्य त्रित्वे पर्यवसानाभावाद् **बहूनी**त्यर्थः, पक्षान्तरमाहुर्**देवकी**त्यादि, यद्यपि **कृष्ण** इत्येव नाम मुख्यं 'कृषिर्भू-वाचक' इतिश्रुत्या ब्रह्मनामत्वबोधनाद् ब्रह्मवैवर्तोक्तनिरुक्तिभिश्च "नाम्नां मुख्यतरं नाम कृष्णाख्यं यत् परन्तपे"ति पुराणान्तराच्च तथाप्यवतारानन्तर्यमपेक्ष्यैतदुक्तं ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

एतद् वां दर्शितमित्यत्र ननु भगवत्सान्निध्यजनितसर्वज्ञतया लौकिकप्रत्यक्षसिद्धेः प्राग्जन्मादि-विषयकमलौकिकं प्रत्यक्षमेव सेत्स्यतीत्येवं तत्स्मारणस्य किं प्रयोजनमत आहुः **सान्निध्या**दित्यादि,

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तृतीयेस्मिन्नित्यत्र **नामद्वय**मिति, रामः कृष्णश्चेत्यवतारद्वयस्य नामद्वयमित्यर्थः, **तृतीयस्थान** इति, कृष्ण इत्यर्थः, कृष्ण एव मूलरूपत्वात् तृतीयस्थानत्वं, तस्यैव रूपान्तरं राम इतिभावः, **देवकी-नन्दन इति च मुख्य**मिति, अन्यानि नामान्यवतारान्तरेपि वक्तुं शक्यानि न तु देवकीनन्दनेति, अतो मुख्यमंशेभ्योपि व्यावर्तकमित्यर्थः, इदं गुणोपसंहारचरणे स्फुटं, कृष्णेत्यस्यापि मुख्यत्वमुक्तमिति चकारः, **तदग्र** इति, देवक्यां पूर्णाविर्भावोतो न केनाप्यंशेन प्राकृतत्वमतो न दैवकेय इति भवतीत्यष्टमाध्याये वक्ष्याम इत्यर्थः, **रूपभेद** इति, 'तमद्भुत'मित्युक्तं रूपं पूर्वभवयोर्न प्रदर्शितमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत् ॥
चिन्तयन्तौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं पराम् ॥ ४५ ॥

भवति, सान्निध्यात् सर्वज्ञतायां तु वैराग्यं स्यात्, तदाविहितभक्तिरसो नानुभूयेत, रूपेण तदुद्बोधने तु तत्कालमात्रस्यैव स्मरणं वाक्याज् ज्ञानं तु प्रत्यक्षाद् दुर्बलमिति न काप्यनुपपत्तिः, प्राग् जन्मनोः प्रथमजन्मन एव वा स्मरणाय, एतावता क्लेशेनायं भगवान् पुत्रो जात इति, केवलवाक्ये तु भगवतो माहात्म्यमुच्यमानं शास्त्रार्थपरं स्यात्, तदाह, **अन्यथा** रूपप्रदर्शनव्यतिरेके केवलमुच्यमाने मर्त्यलिङ्गे रूपे मानुषशरीरे मद्भवं ज्ञानं न जायते साक्षाद्भगवानयमिति, प्रदर्शिते तु रूप उच्यमानं ज्ञानमनुभवारूढं भवति ॥ ४४ ॥

अधुना तु अप्रार्थितेप्यपवर्गे मुक्तिर्भविष्यतीत्याह **युवामिति**, प्रमेयबलस्य प्रकटीकृतत्वाच्छास्त्रस्य गौणत्वादविहितस्नेहेन **पुत्रभावेन** विहितस्नेहेन **ब्रह्मभावेन** वा विषयस्य तुल्यत्वात् प्रकारस्याप्रयोजकत्वाद् यथाकथञ्चिन्मयि **कृतस्नेहौ परां मद्गतिं** व्यापिवैकुण्ठाख्यां **यास्येथे** 'माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढसर्वतोधिकस्नेह'स्य तुल्यत्वात्, अत एव भगवान् गोपिकादीनामपि माहात्म्यज्ञानमुत्पादयिष्यति, अन्यथा बोधांशोधिकः स्यात्, भक्तानां प्रपञ्चाभावस्य निरोधत्वात्, अत एव पूर्वस्कन्धे उत्पत्तिनिरूपणेन स्वरूपत एव भक्ता निरूपिताः, प्रेमज्ञानं निरोधश्च यथैव भवति तदत्रैव वक्ष्यते, आर्थिकमत्र नोच्यत इति 'मां गोकुले नय तत्र स्थापयित्वा तत्रत्यां कन्यामत्रानये'ति मुखतो नोक्तं, एतदुक्त्वैव पश्चात् तूर्ष्णीं जात इति ज्ञातव्यं, एभिर्वचनैर्भगवता वसुदेवदेवक्योः स्वावतारात् पूर्वं तदनन्तरं च दुःखप्राप्तौ हेतुरपि निरूपित इति ज्ञेयं, तथा हि 'मत्तः कामानभीप्सन्ता'विति-वाक्यात् तदर्थमेव भगवदाराधनं पूर्वं कृतं न तु भगवदर्थं, तस्य चानिष्फलत्वाद्भगवदाविर्भावे सौन्दर्यं दृष्ट्वा तादृशः सुतो वृतो न तु स्नेहेनात्यां प्रभुप्राकट्यं वृतं, अत एव 'वरं मत्सदृश'मित्यादिना स्वप्राप्त्यनन्तरमपि 'ग्राम्यभोग'भोजनमेवोक्तं, एवं सति स्वसाम्यमन्यत्रादृष्ट्वा स्वस्यैव तथाविर्भावने प्रभोर्निर्बन्धोभूत्, मुक्तानामपि दुरापस्य स्वरूपस्याल्पार्थे प्रकटीकरणमापतितं यतः, 'अदृष्ट्वान्यतम'-मितिवाक्येनायमेवार्थो ज्ञापितः प्रभुणा, अतोधुना प्रभुप्राकट्यनिमित्तकः कंसकृतो निर्बन्धोभूत्, पुत्रत्वे निर्बन्धात् कीर्तिमदादिपुत्रनाशोपि, साम्ये निर्बन्धाद् गुणैस्तत्सम्भवाद् गुणसमसङ्ख्यानां तेषां तथा, मर्यादारक्षायै तद्दण्ड इवायं प्रभुणा सम्पादितः, अद्भुतकर्मत्वाद् भगवत एतयोः स क्लेशः स्नेहातिशयहेतुरभूत्, क्लेशेन प्राप्तेर्थे तस्यावश्यकत्वात्,

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

युवां मामित्यत्र यदि भक्त्यङ्गत्वेन ज्ञानं नोच्येत किन्तु स्वातन्त्र्येण तदा यथाकथञ्चित् स्नेहमात्रेण निरोधपदार्थसिद्धेरस्मिन् स्कन्धे ज्ञानमुच्यमानमेतदर्थासङ्गत्यात्र प्रवेशमलभमानं वाक्यभेदापादकं भवेदित्याहुर**न्यथा बोधांश** इत्यादि ॥ ४५ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तथा च यथा तस्य तत् फलं तथा वैराग्यमपीति नायं दोषः स्यादिति सर्वज्ञतां प्रतिबद्ध्यैतेन बालकरूपेण तत्स्मारणमित्यर्थः, **तत्कालमात्रस्यैवे**ति, स कालो यस्य तत् **तत्कालं तन्मात्रस्य** तत्सामयिकमात्रस्यै-वेति यावत्, अत एव स्तुतिः प्रार्थनाबीजभूतं भयं चेतिद्वयं सान्निध्यरूपप्रदर्शनस्य च क्रमिकं कार्यमत्र सङ्गच्छते, अन्यथा तु प्रार्थनाबीजस्य भयस्याघटमानतैव स्यात्, ननु वाक्येन भगवत्त्वज्ञाने पुनस्तद्दोष-तादवस्थ्यमित्यत आहुर्**वाक्यादि**त्यादि, **न काप्यनुपपत्तिरि**ति, सान्निध्यस्य प्राधान्ये मोहकाभावात् तथा स्यात् भगवांस्तु यावत्स्वेच्छं च मोहं ज्ञानं च सम्पादयतीति न दोष इत्यर्थः, स्मारणफलमाहुरेता-वतेत्यादि, ननु रूपमदर्शयित्वा केवलवाक्यमेव कुतो नोक्तवानित्यत आहुः **केवलवाक्ये** त्वित्यादि, **केवलवाक्य** इति, लौकिकरीतिकबालरूपेणोक्ते वाक्ये, तथा च शास्त्रानुभवयोः संवादार्थं **प्रदर्शित-**वानित्यर्थः, उत्तरार्धस्याभासोयं, उत्तरार्धं व्याकुर्वन्त्य**न्यथे**त्यादि, **उच्यमान** इति, वाक्ये उच्यमाने ॥ ४४ ॥

युवां मामित्यत्र ननु विषयैक्येपि विहितभक्त्योः प्रकारभेदस्य सत्त्वात् फले कथमैक्यमित्यत आहु-**र्माहात्म्ये**त्यादि, तथा च विशेष्यांशस्यैक्यात् फलैक्यमित्यर्थः, उक्तयुक्तेरप्रयोजकत्वपरिहारायाग्रिम- ग्रन्थसम्मतिमाहुर**त एवे**त्यादि, **अत एवे**ति, गोपिकादिस्नेहस्य भक्तित्वादेव, नन्वत्र माहात्म्य-ज्ञानस्य स्नेहाङ्गत्वेन प्रतिपादने कावश्यकतेत्याकाङ्क्षायां तदावश्यकत्वे युक्तिं वदन्तीत्याशयेन **टिप्पण्या-**माहुर्**यदी**त्यादि, कथमधिकः स्यादित्याकाङ्क्षायां **सुबोधिन्यामाहुर्भक्तानामि**त्यादि, व्यापाररूपस्य निरोधस्य प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपत्वात् करणरूपया लीलया तावन्मात्रसिद्धावपि भक्तानां प्रपञ्चाभावरूपस्य निरोधस्य तावतैव सिद्धेर्बोधांशप्रयोजनाभावेन सोंशो वाक्यभेदमापादयन्नधिकः स्यादित्यर्थः, अत्रैव युक्त्यन्तरमाहुर**त एवे**त्यादि, यस्माद् भक्तौ बोधांशस्यावश्यकतात एव हेतोः **पूर्वस्कन्धे** उत्पत्तीत्यादिप्रकारेण स्वरूपतो भक्ता भाववन्तो निरूपिताः, प्रेमाद्युत्पत्तिप्रकारस्त्वत्रैव वक्ष्यते, अन्यथा पूर्वस्कन्धस्यास्य चैकवाक्यता न स्यादतोपि सोंशो नाधिक इत्यर्थः, ननु मातृप्रार्थन-**यान्यत्र** गमनस्यावश्यकत्वेपि तत्स्थलादिकमनुक्त्वा कथमत्र वाक्यं समापितमित्याकाङ्क्षायां समापन-तात्पर्यमाहुर्**आर्थिकमि**त्यादि, यदर्थात् छिद्रेतरत्वादिवत् सिध्यति तदत्र कण्ठतो नोच्यत इतिहेतोर्वाक्य-परिसमाप्तिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

युवां मामित्यत्र व्यापीति, व्यापिवैकुण्ठेनाख्या प्रसिद्धिर्यस्यास्तादृशीं गतिं नित्यलीलाप्रवेशो भविष्यतीत्यर्थः, **अत एवे**ति, ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वादेवेत्यर्थः, पुत्रभावेपि माहात्म्यज्ञानं श्लोकव्याख्यानान्ते व्युत्पादयिष्यन्ति, व्याख्यानानन्तर**मार्थिक**मिति, **गोकुल**गमनाभावे 'रूपं यत् त'दितिश्लोकारम्भे **सुबोधिन्यां** विवृतं देवकीप्रार्थितं रक्षादित्रयं च न सिध्येदतोर्थापत्तिलभ्यं तदित्यर्थः, **मुखतो नोक्त**मिति, भगवत्प्रचो-दित इत्युक्तत्वात् प्राकृतत्वानन्तरं मनस्येव प्रेरितामित्यर्थः, कारिका**स्वेवंविधानन्तभावैरि**ति, एभिर्भावैर-त्यार्तयोर्वसुदेवदेवक्योर्वियोगदशायामपि भगवद्दर्शने जाते सति तयोरेवं मिथस्तथाभावपूर्वकमालापतश्चका-रादन्तःस्थितभगवत्प्रभावत **इन्द्रियाणामेकादशानां वृत्तयो हरिपरा आसन्नि**त्यर्थः, अत्यार्तौ भगवद्दर्शनं गुणप्रकरण ऐश्वर्याध्याये निबन्धे विवृतं, तादृशार्तावपि जीवन उपपत्तिमाहुः **स एवे**ति, दर्शनं कदाचिद् हृदये स्थितिस्तु सततमित्यर्थः, **तेने**ति, इन्द्रियाणामेकादशत्वेन हेतुना, एकादशवर्षपर्यन्तं तथेन्द्रियाणां स्वपरत्वं कुर्वन्निति सङ्ख्यातात्पर्यं, **वर्षाणी**ति, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, **इममेवे**ति, व्यापिवैकुण्ठाख्यगतेः स्नेहं विनासम्भवेन स्नेहे च सति नियतत्वेन स्नेहदानमेव वाक्यार्थ इत्येवकारः, तथा चाभासे मुक्ति-

आविर्भावे पुत्रतया साधनं तु तपोभवत् । अग्रे लीलारसप्राप्तौ साधनं मृग्यमेव हि ॥ १ ॥
भक्तिमार्गीयमित्यात्मवियोगमकरोद्धरिः । तदा तु स्वत एवासीद् भगवद्भावसन्ततिः ॥ २ ॥
एतावन्ति दिनान्यासन्नेवं कुर्वन् भविष्यति । एतावन्मासिकश्चासीदेवमेवं करिष्यति ॥ ३ ॥
एतावद्वार्षिकश्चासीत् तेन चैवंविधाः शुभाः । लीलाः कुर्वन् साग्रजः श्रीप्रभुस्तत्र भविष्यति ॥ ४ ॥
कुशल्यास्ते साग्रजो नु कदा द्रक्ष्यामि तादृशम् । एवंविधानन्तभावैरत्यार्त्या दर्शने तयोः ॥ ५ ॥
मिथस्तथालापतश्च सर्वथेन्द्रियवृत्तयः । सर्वा हरिपरा आसन् स एव सततं हृदि ॥ ६ ॥
वियोगतापतप्तेऽभूत् तेनासां जीवनं तयोः । तेनैकादश वर्षाणि तथा कुर्वन् हरिर्विभौ ॥ ७ ॥
'युवां मा'मितिवाक्येन चेममेव वरं ददौ । अन्यथैतादृशो भावो न भवत्येव कुत्रचित् ॥ ८ ॥
अतो माहात्म्यधीयुक्तस्नेहोऽभवदिति प्रभुम् । चिरात् प्राप्यापि पितरौ सस्वजाते न शङ्कितौ ॥ ९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भविष्यति स्नेहदानादितिशेषः, **अन्यथेति**, दानाभाव इत्यर्थः, **स्वविरुद्धं धर्ममिति**, प्राकृतत्वेन ज्ञानविषयत्वं स्वस्मात् स्वरूपाद् विरुद्धो धर्मस्तामित्यर्थः, **सर्वदुःखेति**, 'उपसंहर विश्वात्म'न्निति देवकीप्रार्थनया तथा कृतवानितिभावः, रूपस्य कार्यं **भीष्मस्य** प्रपत्तिर्ज्ञानस्य विश्वरूपदर्शनसम्पादितालौकिकत्वज्ञानविषयत्वस्य कार्यमर्जुनस्य **प्रपत्तिः**, **टिप्पण्यां** प्रथमं स्वतन्त्रव्याख्यानं, तत्र '**मूल**' 'इत्युक्त्वा हरिर्भगवान् तूष्णीं शिशुरासीत् प्रकट आत्ममायया पश्यतोः पित्रोः परं प्राकृतः प्राकृतत्वप्रकाशकः शिशुर्बभूवे'त्यन्वयः, '**अपरञ्चे**'त्यारभ्य **सुबोधिनीव्याख्यानं**, तत्र यथाश्रुतमेवान्वयः, चतुर्थाध्याये तस्योत्पत्तिर्निरूपितेत्युक्त्वाऽधुना न तत्स्वीकार इत्याशयेन एतद्व्याख्याने **प्राकृत**पदस्यार्थान्तराण्युक्तानि, **भगवत्सामर्थ्यस्येति**, अत्र **सामर्थ्य**पदेन कंसमारणसामर्थ्यं ज्ञेयं, तत्प्रकटनस्येदं ज्ञानद्वयं प्रतिबन्धकमतस्तदप्रकटयित्वा प्राकृतभावमेव स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ ४५ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

'युवां मां पुत्रभावेने'त्यत्र भगवतः श्रीगोकुल एकादशवर्षस्थितिप्रयोजनमाहु**राविर्भाव** इत्यादिना,

आविर्भावे पुत्रतया साधनं तु तपोभवत् । अग्रे लीलारसप्राप्तौ साधनं मृग्यमेव हि॥१॥
भक्तिमार्गीयमित्यात्मवियोगमकरोद्धरिः । तदा तु स्वत एवासीद् भगवद्भावसन्ततिः २
एतावन्ति दिनान्यासन्नेवं कुर्वन् भविष्यति । एतावन्मासिकश्चासीदेवमेवं करिष्यति ॥३॥
एतावद्वार्षिकश्चासीत् तेन चैवंविधाःशुभाः ।लीलाःकुर्वन् साग्रजःश्रीप्रभुस्तत्र भविष्यति
कुशल्यास्ते साग्रजो नु कदा द्रक्ष्यामि तादृशम्। एवंविधानन्तभावैरत्यार्त्या दर्शने तयोः५
मिथस्तथालापतश्च सर्वथेन्द्रियवृत्तयः । सर्वा हरिपरा आसन् स एव सततं हृदि॥६॥

एवंविधानन्तभावैरिति, एवं **भावैरत्यार्त्या** तयोर्वसुदेवदेवक्योर्**दर्शने** जाते सति तयोरेव **मिथस्तथा** भावपूर्वकमालापत इन्द्रियाणामेकादशानां वृत्तयो **हरिपरा** आसन्नित्यर्थः ॥५–६॥

वियोगतापतप्तेऽभूत् तेनासीज्जीवनं तयोः । तेनैकादश वर्षाणि तथा कुर्वन् हरिर्विभौ ॥७॥

पूर्वकारिकान्त उत्तरस्य 'स एव सततं हृदी'त्यस्योत्तरेणान्वयः, **वियोगतापतप्ते हृदि स एव हरिः स्थितोऽभूत् तेनैव तयोर्जीवनमासी**दित्यर्थः, **तेनेति**, इन्द्रियाणामेकादशत्वेनै**कादशवर्षपर्यन्तं तथा कुर्वन्**निन्द्रियाणां स्वपरत्वं **कुर्वन् हरिर्विभौ** ॥ ७ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ।
पित्रोः सम्पश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥ ४६ ॥

एवमुक्त्वा रूपान्तरस्वीकरणं कृतवानित्याहेत्युक्त्वासीदिति, तूष्णींभावोऽनुक्तसिद्धोऽपि रूपवज् ज्ञानस्यापि तिरोभावप्रतिपादनार्थः, यथा रूपं प्राकृतं स्वीकृतवानेवं प्राकृतमेव ज्ञानं स्वीकृतवानिति, तथा सति रूपान्तरस्वीकरणं सम्यगुपपद्येत, नन्वेवं स्वविरुद्धधर्मं कथं स्वीकृतवानित्याह हरिरिति, यतः स सर्वदुःखहर्ता, स्वरूपमप्यन्यथा करिष्यतीत्याशङ्क्याह भगवानिति, रूपज्ञानकार्ययोरपि तदा प्राकट्यं न स्यादित्याशङ्क्याहात्ममाययेति, स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीमित्यत्रात्मपदेनेदमाकूतं, यथात्माविकृतो नित्यः शुद्धः सद्रूपस्तथेयं **माया**प्युक्तगुणविशिष्टा, अत एव तादृशगुणविशिष्टलीलायाः प्रत्यायिका नासत्पदार्थस्य, संसारहेतुभूता माया यथा जीवस्य स्वरूपं विस्मारयित्वा प्रापञ्चिकविषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्वरूपविस्मृतिं भगवदासक्तिं च जनयतीत्येतावद्धर्मसाम्येनास्यामपि **मायाशब्दप्रयोगः**, वस्तुतस्तु यथान्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एवमियमपीतिज्ञापनायात्मपदं, अन्यथा पुरुषोत्तमवाचि**भगवत्**पदाव्यवहितोक्त्यैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्ते**रात्म**पदं व्यर्थं स्यात्, एवं सति "प्रकाशाश्रयवद् वा तेजस्त्वा"दितिन्यायेन भगवद्रूपत्वादत्र कर्मधारयोऽप्यभिप्रेत इति ज्ञेयं, तथा चेदम्पदं सर्वत्रानुषज्यते, तथा हि, अत्र लीलार्थं भगवता तौ पितृत्वेनाङ्गीकृताविति भगवच्छक्त्यैव तयोरतथाविर्भावः, अन्यथा निषेकजननाद्यभावेन तयोस्तथात्वमुच्यमानं बाधितं स्यात्, एतदेवाहा**त्ममायया पित्रो**रिति, न"न्वेतद् वां दर्शितं रूप"मितिवाक्यात् पूर्वरूपदर्शन एव भगवदिच्छाया उक्तत्वाद् 'नान्यथा मद्भवं ज्ञान'मितिवाक्याद् दर्शनस्यानन्यलभ्यत्वाच्चैतद्रूपदर्शनं कथमेतयोरत आहा**त्ममायया सम्पश्यतो**रिति,

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

इत्युक्त्वासीदित्यत्र रूपज्ञानेत्यादि, भगवत्त्वे तिरोधापिते प्राकृतरूपज्ञानयोर्यें कार्ये अविहितभक्तिरसानुभावादिरसुरव्यामोहादिश्च तयोरपि प्राकट्यं न स्यात् तद्बाधकस्य भगवत्त्वस्योद्भूतत्वादित्याशङ्क्य तत्र समाधिमाहेत्यर्थः, **तथा कृतवानिति**, एतट्टिप्पण्यां बहुधा स्फुटिष्यति, **तत्कार्यमिति**, स्वरूपकार्यं, ज्ञानप्राकट्येऽप्येवमेव ज्ञेयं, **आत्ममायापदे** स्वस्य सर्वभवनसामर्थ्यं यदाचार्यैर्व्याख्यातं तत्तात्पर्यं

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

युवां मामितिवाक्येन चेममेव वरं ददौ । अन्यथैतादृशो भावो न भवत्येव कुत्रचित् ॥८॥
अतो माहात्म्यधीयुक्तःस्नेहोऽभवदिति प्रभुम् ।
चिरात् प्राप्यापि पितरौ 'सस्वजाते न शङ्कितौ' ॥ ९ ॥

अत इति, **अतो** वरदानादेव **माहात्म्य**ज्ञानयुतः **स्नेहोऽभवदिति**हेतोः कंसं मारयित्वा बन्धनान्मोचयित्वोपस्थितं **प्रभुं चिरा**देकादशवर्षोत्तरं **प्राप्यापि** माहात्म्यज्ञानेन **शङ्कितौ पितरौ न सस्वजाते** नालिङ्गितवन्तौ, तदुक्तमेकचत्वारिंशाध्याये 'देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ कृतसंवेदनौ पुत्रौ सस्वजाते न शङ्किता'विति ॥ ८ ॥ ४५ ॥

तथा कृतवान्, ततः स्वेच्छया यदा तत्कार्यमायास्यतीति गीतोपदेशने भीष्ममुक्तौ च तथैव तदा प्रकटीभविष्यति, अन्यदा तु मातृप्रार्थनया रूपान्तरमेव प्रदर्शयिष्यतीतिभावः, यदैव तूष्णीं स्थितस्तदैव सद्यस्तत्क्षणमेव प्राकृतः शिशुर्बभूवाच्छिन्ननालोवस्थितः, नदानां रूपान्तरस्वीकारे

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

एतेन चक्षुस्सामर्थ्यैनादृश्यत्वं सूचितं, अतिशयेनोपक्रान्तकार्योपयोगित्वं हि सम्यक्त्वं, तेन पूर्वमीश्वरत्वेन जानतोर्लीलोपयोगिमायाकरणकदर्शने सम्यक्त्वं स्वपुत्रत्वेनापि दर्शनं ज्ञेयं, तथैव लीलायाः करिष्यमाणत्वात् 'पित्रो'रितिवचनाच्च, यद्वा लौकिकभावे सत्येव लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणकत्वनिरूपणेन पितृत्वोक्त्या च पुत्रत्वज्ञानं प्राप्तमेव, तच्च न केवलं किन्त्वीश्वरत्वानुसन्धानसहितमिति तदेव सम्यक्त्वं, "युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चे"तिभगवद्वचनात्, अथवोक्तरूपमायाकरणकदर्शने तद्विरुद्धाविषयकत्वमेव सम्यक्त्वं, तथा च ब्रह्मभावस्य लीलाविरोधित्वेन तद्रहितं स्वस्मादुत्पन्न इत्येव ज्ञानं सम्यग्दर्शनं, एवं सति तया 'पश्यतोस्तयोः' परं 'प्राकृतः शिशुर्बभूवे'ति तद्दर्शनप्रकारकथनं, वस्तुतस्तु भगवान् षड्गुणसम्पन्नः परमकाष्ठापन्नः शुद्धब्रह्मरूप एव यः शिशुः शिशुरूपः स सद्यस्तस्मिन्नेव क्षण आसीद् दृष्टः प्रकटो वा जात इतियोजना, 'तत्राभवद् भगवान् व्यासपुत्र' इत्यत्रेवात्राप्यासीदितिपदस्य नोत्पत्तिरर्थः, जातो हि बालो रोदिति, तच्च द्वाःस्थजागरणहेतुरिति तूष्णीं तथासीत्, अपरोक्षत्वेप्यलौकिकत्वेन ज्ञानाभावात् सोंशः परोक्ष एवेति लिट्प्रयोगः, अपरं च, इह हि तत्तत्क्षणसम्बन्धित्वेनोच्यमानापि सर्वा लीला तथाभूतैव शुद्धब्रह्मधर्मरूपा नित्यैवेति 'कृतागसं त'मितिश्लोकोक्तरूपवन् नालादिसहितशिशुरूपस्यापि शुद्धब्रह्मत्वाद् यथाश्रुतेपि न काप्यनुपपत्तिः, तच्छ्लोकोक्तरूपस्यैव 'न चान्त'रित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमग्रे शुकेनोक्तमिति न काचिच्छङ्कात्र, लीलाया निरोधार्थत्वाद् यथैव सम्भवति तथैव करोतीति न प्राकृतानुकरणलीलायां काचिन्न्यूनता प्रत्युत भक्तार्थं एवमपि करोतीत्यद्भुतमाहात्म्यख्यापकमित्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा 'स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवा'नित्याद्युक्तमिति ज्ञेयं, अत एव 'बबन्ध प्राकृतं यथे'तिप्राकृतदृष्टान्त उक्तोग्रे, अथवा शेष इदं सूत्रं, शेषाधिकारकाण्प्रत्ययान्तोत्र प्रकृतिशब्दः, तेन यथा 'चक्षुषा ग्राह्यं रूपं चाक्षुष'मित्यादिशब्दास्तथायमपीति 'प्रकृत्या ग्राह्यः प्राकृत' इत्यर्थः सम्पद्यते, लौकिकालौकिकभेदेन हि द्विविधा जीवाः, तेषां प्रकृतिरपि तथा, तथा च 'मल्लानामशनि'रितिश्लोकोक्तरीतिवदलौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेन ग्राह्यो लौकिकप्रकृतिभिर्लौकिकत्वेनेत्येतादृशो

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

टिप्पण्यां व्युत्पादयन्त्यत्रात्मपदेनेत्यादि, यद्यात्मतुल्या तदास्या मायात्वं कुत उक्तमित्यत आहुः संसारेत्यादि, तथा चैतत्कार्ये किञ्चित्तद्धर्मसाम्येन तथोक्तं 'कौण्डपायिनामयनेग्निहोत्रशब्द'वदित्यर्थः, तर्ह्यात्मपदस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तदाहुर्वस्तुत इत्यादि, एतमर्थं न्यायेनोपोद्वलयन्ति सतीत्यादि, एवं सतीत्यादि, एवं तस्यां भगवत्तादात्म्यसाधनस्य प्रयोजनमाहुस्तथा चेत्यादि, अनुषज्यत इति, संयोगपृथक्त्वेनानुषज्यते, तद् व्युत्पादयन्ति तथा हीत्यादि, अनुषङ्गान्तरं व्युत्पादयन्ति नन्वेतावदित्यादि, सूचितमिति, रूपान्तरस्य सूचितं, दर्शनेन्यप्रकारतः सम्यक्त्वं व्युत्पादयन्त एव समर्थयन्त्यतिशयेनेत्यादि, एतेषां त्रयाणामपि सम्यक्त्वपक्षाणां समुच्चय एव न तु विकल्पः श्रुतार्थापत्तिसिद्धत्वात्, व्याख्याने वाशब्दस्तु वाक्यालङ्कारे, तेन सिद्धमाहुरेवमित्यारभ्य तथासीदित्यन्तं, नन्वेवं सर्वेषु पदेष्वासीदितिक्रियाया

दिदृक्षूणां परोक्षतापेक्ष्यतेत्र तु तन्नापेक्ष्यत इत्याह पित्रोः सम्पश्यतोरिति, लौकिकज्ञाननैपुण्यं मातुः परमार्थज्ञाननैपुण्यं पितुः, उभयमपि विद्यमानमेव न भगवत्सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धकम् ॥ ४६ ॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

वस्तुतस्त्वलौकिक एव शिशुर्बभूवेत्यर्थः सम्पद्यते, अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञानं लौकिकं, तद्वन्तस्तथा, शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकं तद्वन्तस्तथेत्युच्यन्ते; तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपातित्वेन तज्ज्ञानादीनां न लौकिकत्वं; तेषां पुत्रत्वादित्वेन ज्ञानं शास्त्रेणानूद्यते परं न तु विधीयत इति शास्त्ररीतिमपेक्ष्य लौकिकत्वमुच्यते, नैतावता काचिन्न्यूनतात्र, लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव, यद्वा प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ "प्रकृतिमगमन् किल यस्य गोपवध्व"इत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची, तथा च पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव प्राप्तस्तथा, 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुतिभि'र्नाहं वेदै'रित्यादिस्मृतिभिश्चेतरसाधननिषेधाच्छ्रुत्यन्तरे च "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य"इत्यादिनेतरसाधननिषेधपूर्वकं "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इत्यादिना भगवतैव भगवाँल्लभ्य इति निरूप्यते, तथा चैतादृशशुद्धब्रह्मरूपो लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः शिशुर्बभूवेत्यर्थः, पित्रोः सम्पश्यतोरित्यत्र तयोः सम्पश्यतोरेव तथाकरण उपपत्तिमाहुर्लौकिकज्ञानेत्यादिना, सामर्थ्यस्य सामर्थ्यप्रकटनस्येत्यर्थः, इदमत्राकूतं, अनेनैव रूपेणाधुनैव कंसं मारयित्वा सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्ये सत्यपि यद् रूपान्तरप्रकटनं तत् 'समुद्विजे भवद्धेतोरधीरधी'रित्यादिवाक्यैर्लौकिकरीत्यैव स्नेहातिशयो ज्ञायते येन भगवतः कंसाभिमुखत्वमात्रेपि प्राणापगमो भवेत्, लोकविद्वेषभिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि लौकिकरीत्यैव स ज्ञाप्यते मातुः, पितुस्तु पूर्णमाहात्म्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशङ्काभावेप्यनेनैव रूपेणाधुनैव कंसमारणे भक्तदुःखनिवृत्तौ सत्यां स्थितौ प्रयोजनाभावादस्माकं पुनर्दर्शनं न भविष्यति चेन्न प्राणस्थितिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण तद्वृत्तान्तकथनादेतद्रूपोपसंहारोन्यत्राधुना गमनमभिप्रेतमिति ज्ञायते, अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रभोर्जानातीति न तन् निवेदयेत्, तथा च तदा तद्दर्शनसत्त्वोक्त्या तज्ज्ञानस्योक्तरूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति युक्तं तथात्वमिति ॥ ४६ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सम्बद्धेषु सत्सु बभूवेतिक्रियान्तरं व्यर्थमसङ्गतं वा स्यादित्याकाङ्क्षायां तदवैयर्थ्यप्रकारमाहुरपरोक्षेत्यादि, सोंश इति, अप्राकृतत्वांशः, तथा च प्राकृतो बभूवेति भिन्नं वाक्यमतो न वैयर्थ्यादिदोष इत्यर्थः, यद्यप्यत्र पूर्वसमुच्चायकश्चकारोपेक्ष्यते तथापि परोक्षत्वायैव तदनुक्तिरित्यपि ज्ञेयं, प्राकृतो बभूवेत्यस्य तद्दर्शनप्रकारकथनत्वमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुरपरश्चेत्यादि, तथाभूतैवेति, अप्राकृतैव, ननु तर्हि नालच्छेदादेः कथमुत्पत्तिरित्यत आहुस्तच्छ्लोकेत्यादि, नन्वनुक्तमिदं कथमङ्गीकर्तुं शक्यमित्यत आहुर्लीलाया इत्यादि, प्राकृतत्वप्रतीतेरौचित्ये युक्त्यन्तरमाहुरत एवेत्यादि, ननु प्राकृतो बभूवेत्यस्य दर्शनप्रकारकथनत्वाङ्गीकारे भवनक्रियां प्रति प्राकृतइत्यस्य कर्तृत्वमसङ्गतं स्यादित्यतः पक्षान्तरमाहुरथ वेत्यादि मुक्तमेवेत्यन्तं, अस्मिन् पक्षे कल्पनाक्लेशादरुच्या पक्षान्तरमाहुर्यद्वेत्यादि, अस्मिन् पक्षे यथाश्रुतमेव श्लोके वाक्यं ज्ञेयं, शेषं विवृण्वन्ति पित्रोरित्यादि, स्नेहातिशयो ज्ञायत इति, स्नेहातिशयरूपं ज्ञायत इत्यर्थः, मम तु'स्नेहातिशयाज् ज्ञायत' इति पञ्चमीघटितः पाठः प्रतिभाति, स ज्ञाप्यत इति, स्नेहातिशयो ज्ञाप्यते ॥ ४६ ॥

ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ॥
यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाजनि नन्दजायया ॥ ४७ ॥

एवं स्वीकृत्य रूपान्तरं तत्र स्थितौ प्रयोजनाभावात् स्वयं गमने रूपान्तरस्वीकारवैयर्थ्यात् तस्य चाज्ञानात् सर्वसमाधानार्थं तं बोधयित्वा तद्द्वारा स्वयं गोकुले गतवानित्याह ततश्चेति, प्राकृतभावानन्तरं शौरिश्चकारादाज्ञापनानन्तरं च सुतं भगवन्तं समादाय सम्यग् गृहीत्वोत्तमपात्रं वस्त्रं च प्रसार्य तदुपरि स्थापयित्वा स सूतिकागृहाद् यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्हि तस्मिन् समये नन्दजायया योगमायाजनि जनिता, शौरिरिति गमने भयाभावः, स इति भगवद्वाक्ये विश्वासः, सुतमिति, तस्यापि पुत्रत्वबुद्धिः प्राकृतेव जातेति ज्ञापितं, सूतिकागृहादिति, प्रसवधर्मास्तत्रापि गृह आविर्भूताः, देवक्या अपि सूतिकात्वं जातं, साधारणमोहस्य निवर्तकं साधारणं ज्ञानमिति गमनस्वाच्छन्द्यं कपाटोद्घाटनं च, आत्मन इव देहस्यापि विस्मरणं यथा भवति तदर्थं तस्मिन्नेव समये योगमाया जाता, भगवत्समानकाले चेज् जाता भवेत् तदा देवकीवसुदेवयोरपि प्रस्वापः स्यात्, अनेन मुहूर्तानन्तरं सा

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

ततश्च शौरिरित्यत्र सर्वमोहनस्वभावायास्तस्या आविर्भावे वसुदेवे तथात्वं कुतो नेत्याशङ्क्य तन्निवारणाय भगवत्प्रचोदित इतिपदतात्पर्यमाहुःसाधारणमोहस्येति, भगवता गोकुले त्वनयनार्थं ततः कन्यायाश्चानयनार्थं स प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगवज्ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितसर्वसाधारणमोहस्य निवर्तकमुक्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः, यथान्यः कश्चिच्चौर्येण गच्छन् पद्भ्यां शनैश्च गच्छति स्वचातुर्येण तथैव वसुदेवोपीति ज्ञाने साधारणत्वं, अन्यथा गोपाला भाण्डीरमिवायमपि गोकुलं प्रापितः स्यात्, यद्वा भगवद्विषयकज्ञानतारतम्येन मोहापगमतारतम्यमिति भगवति लोकसाधारणं ज्ञानमधुनास्यास्तीति तादृङ् मोहोप्यपगत इति तथेत्यर्थः, तावान् बाह्योपि बन्धो निवर्तत इत्याहुः कपाटोद्घाटनं चेति, तदा देवकीत्यादि, दर्शनेन हि मोहाभावः, समानकालत्वे जन्मनो दर्शनलक्षणो मोह एव भवेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

॥ टिप्पण्यां समाप्तस्तृतीयोध्यायः ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ततश्चेत्यत्र तस्य चेति, वसुदेवस्य च, भगवत्प्रचोदित इत्यादेस्तात्पर्यं तु टिप्पण्यामेव प्रकाशितमिति ततोवधेयं, तर्ह्येवेत्यादिशब्दसूचितमर्थं सुबोधिन्यामाहुरनेनेत्यादि, यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाजनीत्यादिकथनेन भगवत्प्राकट्यान्मुहूर्तानन्तर्यं लभ्यते, 'नवम्यां योगनिद्राया जन्माष्टम्यां हरेरतः नवमीसहितोपोष्या रोहिणी बुधसंयुते'ति भविष्योत्तरवाक्यान्नवम्यां सा जातेति ज्ञायते'थ सर्वगुणोपेत' इत्यत्र 'यर्ह्येवाजनजन्मर्क्ष'मिति निशीथारम्भे रोहिण्यारम्भकथनाद्, रोहिणी तु

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

ततश्चेत्यस्याभासे भगवत्प्रचोदितपदस्यार्थमाहुर्बोधयित्वेति, 'मां नय कन्यामानये'त्यादिप्रकारं, मनसेतिशेषः, गतवानित्याहेति, भगवत्प्रचोदितत्वकथनाद् भगवत एव मुख्यत्वात् स्वातन्त्र्यमितिभावः, तथा च भगवान् स्वयं गोकुले गतवानित्यनेन 'नन्दव्रजं शौरिरुपेत्ये'त्यन्तस्यार्थ उक्त इति हेतोः शुक आह, वसुदेवस्य बहिर्गमनं मायाजननं चेतिशेषः, अनेनैतद्वाक्यार्थ उक्तः, व्याख्याने नन्दगृहीयप्रादुर्भावोत्तरक्षण एव मायाजननमन्यथा नन्दगृहेपि भगवद्दर्शनं स्यादतस्ततइतिपदस्य व्यवधानतात्पर्यकत्वशङ्कां व्यावर्तयितुमाहुः प्राकृतभावानन्तरमिति, तत्सामयिकप्रादुर्भावे गमकं जातं परमबुध्यते'ति सामान्यतो ज्ञानं भगवत्प्रादुर्भावाद् द्वितीये मायाजननक्षणे जातमेव विशेषतस्तु भगवत्प्रादुर्भावात् तृतीये मायाजननोत्तरक्षणे दर्शनं भवेत् तदैव मायाकार्यं जातमतो व्रजे न दर्शनं मथुरायां तु मुहूर्तपर्यन्तं दर्शनस्य जातत्वात् तत्प्रभावेणैव मायाकार्याभाव इतिभावः, आज्ञापनानन्तरं चेति, 'युवां वा'मितिश्लोके पुत्रत्वेन ब्रह्मत्वेन चिन्तनं कर्तव्यं तेनाग्रिमलीलारसानुभव इतिकथनानन्तरमित्यर्थः, तथा च प्राकृतभावैतदाज्ञापनयोर्भगवद्ग्रहणे हेतुत्वसूचनाय तत इत्यनेन तदानन्तर्यमुक्तं न तु किञ्चिद् व्यवधानं सूचयितुमितिभावः, भगवत्प्रचोदितस्यार्थस्त्वाभास उक्त एव, समुपसर्गस्यार्थमाहुरुत्तममिति, भगवद्वाक्य इति, एवंचिन्तनेनैव लीलारसप्राप्तिर्भविष्यतीतिवाक्य इत्यर्थः, प्राकृतेवेति, अत्रेवार्थे चशब्दः, आत्मन एवेति, गोकुलस्थानां यथा स्वात्मनो विस्मरणं तथा पुत्रदेहस्यापि विस्मरणं पुत्रः पुत्री वेतिसंस्कारोद्बोधो न भवेदित्यर्थः, अनेनेति, पित्रोः प्रस्वापाभावकथनेनेत्यर्थः, तथापि मुहूर्तनियम उपपत्त्यन्तरमाहुर्नवम्यां चेति, पुराणान्तरसम्मत्येदमुक्तं, पित्रोः प्रस्वापाभावेन भगवद्दर्शने मायाजननाभावस्य हेतुत्वोक्त्या गोकुले भगवद्दर्शने तत्समकालमायाजननं हेतुरिति सूच्यतेतो व्रजे नवम्यां प्रादुर्भावो भगवत्प्रादुर्भावानन्तरं मायाजनने तु प्राथमिकभगवद्दर्शनप्रभावेणैवाग्रेपि दर्शनं भवेन् मथुरायामिव, समकालं जनने भगवद्दर्शनमेव न सम्पद्येतातो न भगवद्दर्शनप्रभाव इति टिप्पण्यां स्फुटं, ननु

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदित इत्यस्य विवरणे मुहूर्तानन्तरं च सा जातेत्यादि, अनेन वसुदेवबहिर्गमनेच्छासमानकालिकयोगमायाजन्मकथनेन, मुहूर्तानन्तरमिति, वसुदेवगृहीयप्रादुर्भावकालान् मुहूर्तानन्तरमित्यर्थः, अत्रेदं तत्त्वं, 'अथ सर्वगुणोपेत' इतिसन्दर्भे निरूपितस्याधिदैविककालात्मकपञ्चचत्वारिंशत्षट्चत्वारिंशद्घटिकाद्वयरूपनिशीथस्यारम्भे मथुरायां पुरुषोत्तमजन्माभूत्, निशीथावसानसमये नन्दगृहे पुरुषोत्तमजन्म, एवं मथुरायां श्रीगोकुलेपि पुरुषोत्तमजन्मन एक एव निशीथकालोधिकरणं, तावत्येवाष्टमी तिथिः, तदनन्तरं नवमी प्रवृत्ता, तस्यां गोकुले मायाया जन्म भविष्ये 'नवम्यां योगनिद्राया जन्माष्टम्यां हरेस्ततः नवमीसहितोपोष्या रोहिणी बुधसंयुते'त्यनेन विष्णुपुराणे पञ्चमेंशे प्रथमाध्याये 'प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि उत्पत्स्यामि नवम्यां च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसी'त्यनेनैव नवम्यां मायाजन्मकथनात्, अत एव 'नवम्यां सा जाते'ति सुबोधिन्यामुक्तं, तथा सति वसुदेवगृहीयप्रादुर्भावकालान्मायाजन्मनो मुहूर्तानन्तरत्वमुपपन्नं, वसुदेवगृहे प्रादुर्भावानन्तरं पित्रोः स्तुतिर्भगवद्वाक्यानि प्राकृतानुकरणे स्वीकृतिर्वसुदेवकर्तृकमुत्तमपात्र उत्तमवस्त्रास्तरणयुक्ते भगवत्स्थापनं चेत्येतावत्कृतौ तावान् कालो व्यतीयायेति युक्तं मथुराप्राकट्यकालान् मायाजन्मनो मुहूर्तानन्तरत्वं पुरुषोत्तमप्राकट्यं वसुदेवगृहे नन्दगृहेष्टम्यां निशीथकाल एवेति न तिथिमुहूर्तभेदः किन्तु क्षणभेदमात्रं, अत एव जन्माष्टमीनिर्णयग्रन्थसमाप्ता'विति श्रीगोकुलाधीशप्रादु-

१ क्वचिन्नास्त्येतत्पदम् ।

जातेति ज्ञायते, नवम्यां च सा जाता, रोहिणी तु तुल्या, अतो रोहिण्याः कृत्तिकावेधो न दोषाय, सप्तमीवेधस्तु दोषायैव, पुत्रोत्सवादिकं शुद्धनवम्यामेव जातमिति शुद्धाष्ट-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

भगवन्मायाजन्मनोस्तुल्या, अतो निशीथे रोहिण्यारम्भकथनाद् रोहिण्याः कृत्तिकावेधो न दोषाय, तेन **रामानुजमतीयैर्यत् कृत्तिकाविद्धा रोहिणी नाद्रियते तदसङ्गतमुक्तवाक्यविरुद्धत्वात्, सप्तमी-वेधस्तु दोषायैवोक्तभविष्योत्तरवाक्यविरुद्धत्वात्** 'सऋक्षापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी अविद्धायां सऋक्षायां जातो देवकिनन्दन' इतिब्रह्मवैवर्तवाक्यविरुद्धत्वाच्च, 'अष्टमी सप्तमीविद्धा हन्ति पुण्यं पुराकृतं ब्रह्महत्याफलं दद्याद्धरिवैमुख्यकारणा'दिति **गौतमीयतन्त्रवाक्ये** दोषोक्तेश्च, **पुत्रोत्सवादिकं च शुद्धनवम्यामेव जातमिति** शुद्धाष्टम्यभाव उत्सवाधिकरणकालत्वमादाय 'स्वकालादुत्तरः कालो

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

यथा **नन्दगृहीयप्रादुर्भावक्षण** एव मथुरायां तद्दर्शनं तथा तस्मिन्नेव क्षणे व्रजेपि दर्शनं भवेन्मायायास्तूत्तरक्षणे जातत्वादिति चेत्, अत्रैवं ज्ञेयं, दर्शने हि प्रादुर्भावो हेतुः, तथा च प्रादुर्भावस्य हेतुत्वार्थं दर्शनात् पूर्ववर्तित्वं वाच्यमतः प्रादुर्भावोत्तरक्षणे 'जातं परमबुध्यते'तिसामान्यज्ञाने जाते तदुत्तरक्षणे भगवत्प्रादुर्भावात् तृतीये मायाजननाद् द्वितीये विशेषदर्शनं व्रजे भवेत् तावता स्तोत्रक्षणे मायाकार्यं जातमिति न दर्शनं, सामान्यतस्तु 'जातं परमबुध्यते'तिज्ञानं प्रादुर्भावाद् द्वितीये मायाजननक्षणे जातमेव, मथुरायां दर्शने पूर्वप्रादुर्भाव एव हेतुः, तस्यैव रूपस्यैतदन्तर्भूतत्वेनाधुनापि दर्शनात्, अतो मथुरायां नन्दगृहीयप्रादुर्भावक्षण एव दर्शनमिति, **सप्तमीवे**धस्त्विति, नवमीसाहित्ये सप्तमीवेधस्यासम्भावितत्वेन, सप्तमीविद्धायां जन्मतिथित्वाभावादितिभावः, **दोषायेति**, विद्धोपवासे जन्मतिथौ पारणप्रासेर्दोषः स्यादित्यर्थः, तिथिक्षये निर्णयमाहुः **पुत्रोत्सवादिक**मिति, नवमीसहिताष्टमी जन्मतिथिः, तथा

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

र्भावदिनव्रतमस्माभिर्निरणाय्येत'दिति निरूपितं, अन्यथा **नन्दगृहीयप्रादुर्भावस्य नवम्यधिकरणत्वे जन्माष्टम्यां 'गोकुलाधीशप्रादुर्भावदिन'त्वमेव न स्यात्**, तथा सति **'श्रीगोकुलाधीशप्रादुर्भावदिन'त्वं** न वदेयुः, किञ्च प्रादुर्भावसमये'थ सर्वगुणोपेत' इत्यादिकथिता गुणा अपेक्षितास्ते तु तस्मिन्नेव निशीथे वाच्यास्तत्रैवोक्तत्वात्, नवम्यां तु नोक्ता इति **गोकुलीयप्राकट्यसमये** तद्गुणानामप्रसक्तिः स्यादत उभयत्राप्य**ष्टम्यां निशीथ** आविर्भाव इतिसिद्धान्तः, नन्वेवं 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव मायया सह जात' इति **सहोक्तिर्विरुध्यत** इति चेन् न, स्वल्पव्यवधाने 'सहोक्ते'रविरुद्धत्वात्, युग्मप्रसवे हि सर्वत्रस्वल्पकालभेदेनोत्पत्तौ 'सहैवोत्पन्नावेता'विति प्रयुञ्जते विद्वांसः, एवमिहापीति नास्वारस्यं किमपि, 'नन्दगृहीयपुरुषोत्तमप्राकट्यकालमायाजन्मकालयोः स्वल्पमेव व्यवधान'मित्युक्तं प्राक्, **रोहिणी तु तुल्येति**, वसुदेवगृहे नन्दगृहे भगवत्प्राकट्यं तत्प्रयुक्तो **नन्दगृह** उत्सवश्च **रोहिण्यामेवेति** प्राकट्योत्सवयोरुभयोरप्येकनक्षत्राधिकरणत्वमिति जन्मनस्तत्प्रयुक्तस्योत्सवस्य च **रोहिणी तुल्येत्यर्थः**, **नैवमष्टमीतिथिः**, किन्तु **जन्ममात्रस्याधिकरणमिति** तुशब्देनाष्टमी व्यावर्त्यते, अतो **रोहिण्याः कृत्तिकावेधो न दोषायेति**, रोहिण्यारम्भे भगवज्जन्मनो जातत्वेन तत्प्रयुक्तोत्सवयोर्विद्यमाना रोहिण्युभयोस्तुल्येति कृत्तिकया विद्धैव जन्मनक्षत्रमतः कृत्तिकाविद्धरोहिण्यां व्रतादिकृतिर्न दोषायेत्यर्थः,

नवम्यप्युपोष्या, अन्तःस्थिते भगवति मायोद्गमो न भवतीति यदैव बहिर्गन्तुमियेष तदैव

---

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

कृत्तिकाविद्धरोहिणीनक्षत्रस्य जन्माधिकरणत्वादुत्सवाधिकरणत्वाच्च, इदमत्र तत्त्वं, निशीथकाले **रोहिणीनक्षत्रारम्भे** भगवज्जन्म 'यर्ह्येवाजनजन्मर्क्ष'मितिवाक्यात्, 'नक्षत्रारम्भे जन्मे'ति विवृतत्वाच्च, अतो रोहिणी **नवम्यां** सर्वस्मिन्नहनीति **जन्मोत्सवौ** तदधिकरणावेव, **सप्तमीवेधस्त्विति**, व्रतकरणे दोषावह इत्यर्थः, नवमीयुताष्टम्यां कृष्णाविर्भावस्तत्र सप्तमीवेधोसम्भवपराहतः, अत एवोक्त-'मविद्धायां सऋक्षायां जातो देवकिनन्दन' इति, अतः **सप्तमीवेधो व्रतादौ त्याज्य** एव, ननु नवमी-सहिताष्टम्याः प्राकट्यकालत्वेन सप्तमीविद्धां पूर्वाष्टमीं त्यक्त्वा नवमीयुताष्टम्यां व्रतादि कार्यमिति तु युक्तं विद्धाक्षये तु विद्धैव ग्राह्या न तु केवला नवमी जन्मतिथित्वाभावादित्याशङ्क्याहुः पुत्रोत्-सवादिकं शुद्धनवम्यामेव जातमिति **शुद्धाष्टम्यभावे केवला नवम्युपोष्येति**, व्रतकरणे हि भगवदावि-र्भावस्तत्प्रयुक्त उत्सवश्च निमित्तमिति भक्तिमार्गमर्यादा प्रमाणसिद्धा, अत एवोक्तं **निबन्धे** 'भुक्त्वा चोत्सवो निषिद्धो भगवदावेशाभावा'दिति, तत्रोत्सवस्य प्राकट्यप्रयुक्तत्वेन प्राकट्यापेक्षया न्यूनबलतया प्राकट्यकाललाभे तत्रैव व्रताद्यनुष्ठेयं, तदलाभे तूत्सवकाले व्रतादि कार्यमितिनिष्कर्षः, अन्यत्रावतारे प्राकट्यकाल उत्सवकालश्चैक एव श्रीकृष्णावतारे त्वष्टमी जन्मकालो नवम्युत्सवकाल इति कालभेदः, वसुदेवकर्तृकमायानयनानन्तरं नन्दालये पुत्रज्ञाने नवम्युत्सवकरणात्, उत्सवस्य जन्मप्रयुक्तत्वेन जन्मापेक्षया गौणतया जन्मनो मुख्यतया जन्मकाललाभे तत्रैव व्रतं, तदलाभ उत्सवकालरूप-केवलनवम्यामुपोषणं युक्तमितितात्पर्यं, **विद्धाक्षयेपि विद्धोपवासो न कार्यो वेधस्य सर्वथा निषिद्धत्वात्**, उक्तप्रकारेण केवलनवम्यामप्युपवासादेर्युक्तत्वाच्च, अत एव 'जन्माष्टमीं पूर्वविद्धां सऋक्षां सकलामपि विहाय नवमीं शुद्धामुपोष्य व्रतमाचरेदि'त्यार्षवाक्यं वैष्णवग्रन्थेषूपलभ्यते, ननु पूर्वविद्धाष्टमी-क्षये केवला नवम्युपोष्येत्युक्तं, तज् **जन्माष्टमीनिर्णयग्रन्थेन** विरुध्यते, तथा हि "केचित् तु 'जन्माष्टमीपूर्व-विद्धां सऋक्षां सकलामपि विहाय नवमीं शुद्धामुपोष्य व्रतमाचरे'दिति **व्यासवचनात्** पूर्वविद्धायाः क्षये शुद्धैव नवम्युपोष्या वचनबलादेकादश्यां दशमीवेधे शुद्धद्वादशीवदिति वदन्ती"तिमतान्तरमुपन्यस्य 'तत्र यद्येतद् वचनं समूलकं तदा तथैव नो चेत् पूर्वोक्तरीतिरेवानुसर्तव्ये'ति प्रभुचरणैर्जन्माष्टमीनिर्णयग्रन्थे निरूपितं, एवं सति वचनस्य समूलत्वे सन्देहप्रदर्शनेन तत्प्रयुक्तव्रतेपि सन्देह एव प्रतिपादितो न तु निर्णय इति चेन्न, अनवबोधात्, तथा हि प्रभुचरणैर्हि तत्र 'यद्येतद् वचनं समूलकं तदा तथैव नो चेत् पूर्वोक्तरीति-रेवानुसर्तव्ये'तिनिर्णायकफक्किकोक्ता, तस्या अयमर्थः; यदि 'जन्माष्टमीं पूर्वविद्धा'मितिवचनं **समूलकं तदा तथैव** तद्वचनबलादेव केवला नवम्युपोष्या नो चेद् वचनस्य समूलत्वाभावे **पूर्वोक्तरीति**-रेकादश्यां दशमीवेधे शुद्धद्वादशीव'दितिरीति**रेवानुसर्तव्या**, केवला नवम्युपोष्येत्यर्थः, तैर्हि वचनमुपन्यस्तं 'शुद्धद्वादशीव'दितिरीतिरप्युक्ता, तत्र वचनस्य सन्दिग्धत्वेपि रीतेरसन्दिग्धत्वात् तद्रीत्या **विद्धाक्षये शुद्धा नवम्येवोपोष्या**, 'साधूनां समयश्चापि प्रमाणं वेदवद् भवेदि'ति**स्कान्दात्**, अतो वचनस्य मूललाभे वचनं रीतिं चाश्रित्य केवला नवम्युपोष्या, वचनस्य मूलालाभे तु रीतिमेवाश्रित्य केवला नवम्युपोष्येति-फक्किकार्थः सिद्धः, एवं सति पूर्वविद्धाक्षये **केवला नवम्येवोपोष्या** न तु पूर्वविद्धेतिनिर्णयः सम्पन्नो न तु संशयो न वा विरुद्धनिर्णय इति निरवद्यः पन्था आर्याणां, ननु सिद्धान्ते जन्माष्टम्यां नन्दालये प्राकट्यं स्वीकृतं तन्न युक्तं 'व्यवहारविषयत्वं प्राकट्य'मिति लक्षणाप्रसङ्गात्, अष्टम्यां निशीथसमये गोकुले

जातेत्युक्तं, सा हि योगार्थमेव **माया**, भगवतः कार्योपायार्थमेव **लोकान्** व्यामोहयतीति,

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

सर्वेषामेव भगवज्ज्ञानाभावात्, किञ्च 'जातं परमबुध्यत न तल्लिङ्गं परिश्रान्ते'तिवाक्यान् मायाया अपि सामान्यज्ञानं मातुरभून् न तु विशिष्टं, तत्र पुरुषोत्तमज्ञानस्य कावकाशः ? अतो व्यवहारविषयत्वरूपः प्रादुर्भावो दुरुपपाद इति चेत्, सत्यं भगवत्प्रादुर्भावस्यावतारत्वरूपत्वव्यवहारविषयतारूपत्वाभ्यां द्वैधाङ्गीकारान्निशीथसमय आविर्भावस्त्ववताररूपो ज्ञेयः, 'अवतारो नाम व्यापिवैकुण्ठाद् भगवतः प्रपञ्चे समागमन'मिति सुबोधिनीसिद्धलक्षणेन प्रपञ्चे समागमनमवतारः, स द्विभुजस्य पुरुषोत्तमस्याष्टम्यां निशीथसमये श्रीगोकुले जातः, द्वितीयो व्यवहारविषयत्वरूपः प्रादुर्भावस्तु नवम्यां नन्दगृहे जातः, देवकीवसुदेवकृतप्राकृतभावाङ्गीकारप्रार्थनानन्तरं नन्दालयेवतीर्णस्य द्विभुजस्य देवकीवसुदेवाभ्यां मथुरायां दर्शनं लेभे, तदुक्तं टिप्पण्यां 'नन्दगृहे प्रादुर्भूतस्यैव सर्वतःपाणिपादान्तत्वेन तदा कार्यमस्तीति वसुदेवगृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते स एव 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेनोक्त' इति, तथा च सिद्धमेतत्, अवताररूपं व्यवहारविषयत्वरूपं चेति प्राकट्यं द्वेधा, तत्र द्विभुजपुरुषोत्तमस्यावताररूपं प्राकट्यमष्टम्यां निशीथसमये श्रीगोकुले, व्यवहारविषयत्वरूपं प्राकट्यं तु प्राकृतभावाङ्गीकारप्रार्थनानन्तरं देवकीवसुदेवयोरग्रे समभूत्, श्रीगोकुले व्यवहारविषयत्वरूपं द्विभुजस्य प्राकट्यं नवम्यामासीत् तत्प्रयुक्त उत्सवश्चेति न क्वापि दोषलेशः, इदमत्र तत्त्वं, अवताररूपं प्राकट्यं तु नियतदेशकालसङ्ख्यं व्यवहारविषयत्वरूपं तु यत्रैव भक्तेरुद्रेकस्तद्भक्तार्थं तत्रैव मायाजवनिकादूरीकरणेन भवतीत्यनियतदेशकालसङ्ख्यं, यथा रासे बह्वीनामर्थं बहुधा, अस्मिन् प्राकट्ये नोत्पत्तिभ्रमः, अवताररूपे प्राकट्ये तु माययोत्पत्तिभ्रमः कार्यतेज्ञानामितिविशेषो ज्ञेयः, ननु पुरुषोत्तमाविर्भावो मथुरायां श्रीगोकुले च स्वीकृतस्तत्र नन्दालये पुरुषोत्तमप्राकट्यं न सम्भवति मानाभावान्मथुराधिकरणाविर्भावेन चरितार्थत्वाच्चेति चेन्न, 'नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुत' इत्यादिश्रीशुकोक्तीनां मानत्वात्, गौतमीयतन्त्रादिषु 'बल्लवीनन्दनं वन्द'इत्यादिवाक्यैर्मन्त्रेष्वपि यशोदानन्दनत्वव्यवहाराच्च, न चेदं लोकप्रसिद्धिमात्रमूलकं भ्रान्तिप्रतिपन्नमनूदितमिति वक्तव्यं, भ्रान्तिप्रतिपन्नस्यासतो मन्त्रादौ व्यवहारे दोषाधिक्यस्मरणात्, 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे'तिवाक्यात्, अन्यथा भ्रान्तिप्रतिपन्नं मनुष्यत्वादिकमपि कुत्रचिदनूदितं स्यात्, प्रत्युत 'मायामनुष्यस्य वदस्व विद्व'न्नित्यादिवाक्यैर्मनुष्यत्वादि भ्रान्तिप्रतिपन्नमपोह्यतेतो 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न'इत्यादिवाक्यबलान्नन्दालये पृथक् प्राकट्यमङ्गीकार्यं, न च 'न खलु गोपिकानन्दनो भवानि'त्यादिभिर्यशोदानन्दनत्वं निषिद्धमिति वाच्यं, प्राकृतरीत्या प्राप्तस्यैव 'गोपिकानन्दन'त्वस्य निषेधात्, 'देवकीजन्मवाद' इत्यादिवाक्यैर्देवकीनन्दनत्वनिषेधवदत्रापि स्वीकारात्, अन्यथोक्तवाक्येन देवकीनन्दनत्वमपि बाध्येत, अपि च ब्रह्मादिप्रार्थनया भूम्युद्धारार्थं वसुदेवगृहे चतुर्भुजरूपेण पुरुषोत्तमोवतीर्णः, एवमक्षरात्मकव्यापिवैकुण्ठस्थाभिः श्रुतिभिश्चिरं स्तुत्या प्रसाद्य प्रार्थितो नित्यलीलास्थभक्तवृन्दविराचितरासमडण्लमण्डनो भगवान् पुरुषोत्तमो द्विभुजरूपेण नन्दालयेवततार, अतो यादृशं द्विभुजं नित्यलीलामध्यपाति गोपनितम्बिनीवृन्दवेष्टितं रासस्थं दृष्ट्वा समुत्पन्नरिरंसाभिः श्रुतिभिः प्रार्थनायां क्रियमाणायां 'पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डल'इतिवरं दत्तवान्, तादृश'द्विभुज'रूपेणावतरणमपेक्षि-

मायायाः स्वतन्त्रज्ञानपक्षं व्यावर्तयितुं **नन्दजायया जनिते**त्युक्तं, न तु भगवानिव सा स्वत आविर्भूतेति ॥ ४७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

गौणः सर्वस्य कर्मण' इति गौणकालत्वं चादाय नवम्युपोष्या न तु तादृशस्थलेर्धरात्रवेधादिकमादरणीयमित्यर्थः, इदं यथा तथोत्सवनिर्णयान्तर्गतजन्माष्टमीनिर्णयविवरणे सम्यक् प्रपञ्चितमिति ततोवधेयं, ननु गृहाद् बहिर्गमनावसरे मायाजन्म कुत उक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुरन्तरित्यादि, तत्र हेतुमाहुः **सा हीत्यादि**, **कार्योपायार्थ**मिति, कार्यसाधनार्थम् ॥ ४७ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

चाष्टमी मुख्या नवमी तदङ्गं, एवं सति मुख्यालाभे तदङ्गे व्रतं कर्तव्यं न त्वजन्मतिथौ सप्तमीविद्धायामितिभावः, उक्तरीत्या नन्दगृहे प्रादुर्भावस्य नवम्यां निर्धारितत्वात्, पुत्रोत्सवावादिभूतौ यस्य, सर्वसम्पत्समृद्धिपूर्वकरमाक्रीडत्वस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, **जातं** प्रादुर्भूतमित्यर्थः, स्वरूपवल्लीलाया अपि नित्यसिद्धाया एवाविर्भाव इति पुत्रोत्सवयोः समत्वं सूचयितुं द्वन्द्वः, **अन्तःस्थित** इति, यावद् भगवानन्तस्तिष्ठति न तावन्मायाया उद्गमः, कार्यं पौरानुशायनादिकं न भवति प्रयोजनाभावादित्यर्थः, इदं विवृण्वन्ति **सा हीति**, **कार्योपायार्थ**मिति, कार्ये गमन उपायः प्रतिबन्धाभावस्तदर्थं **लोकान्** पौरादीन् **व्यामोहयति** शाययतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

तमिति नन्दालये पृथगेव द्विभुजावतारः, पुरुषोत्तमस्य चतुर्भुजत्वद्विभुजत्वयोः प्रमाणसिद्धत्वात्, 'परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयं चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोकुले द्विभुजः स्वय'मिति ब्रह्मवैवर्तात्, न चोपसंहर विश्वात्म'न्नितिदेवकीप्रार्थनानन्तरं चतुर्भुजस्वरूपमेव भुजद्वयोपसंहारेण तथा प्रदर्शितवानिति वाच्यं, नन्दगृहे प्रादुर्भूतस्य द्विभुजस्यैव मथुरायां प्राकृतभावाङ्गीकारात् प्रार्थनानन्तरं दर्शनमितिसिद्धान्तात्, अन्यथा चतुर्भुजस्य द्विभुजप्रदर्शनं मायिकं स्यात्, तथा सति तादृशद्विभुजरूपेण कृता लीला मायिकरूपपर्यवसिताः स्युः, तत् तु न सम्भवति, अनेकप्रमाणविरुद्धत्वात्, अतो 'गोकुले द्विभुजः स्वय'मित्यादिप्रमाणसिद्धं मायासम्बन्धरहितं द्विभुजं परमकाष्ठापन्नं पुरुषोत्तमस्वरूपं नन्दगृहाविर्भूतमेव प्राकृतभावस्वीकारप्रार्थनानन्तरं मथुरायां देवकीवसुदेवयोः प्रकटीकृतमित्यङ्गीकर्तव्यं, साहजिकद्विभुजस्वरूपस्य सिद्धत्वात्, प्रदर्शनार्थं चतुर्भुजस्यैव द्विभुजत्वकरणे तु द्विभुजत्वं कल्पनीयं स्यात्, तादृशकल्पिततद्द्विभुजरूपेणान्यासां लीलानामसम्भवात्, न हि श्रुतिभ्यो वरदानं कल्पितद्विभुजरूपेण कृतं किन्तु साहजिकद्विभुजरूपेण, अतः फलदानमपि साहजिकद्विभुजरूपेणैव भवितुमर्हति, तदर्थं द्विभुजस्य नन्दालयेवतारः पृथगेव स्वीकार्यः, 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न''तन्मातरौ निजसुतौ घृणया स्तुवन्त्या'वित्यादि बहुवाक्यस्वारस्याच्च तस्यैव मथुरायां प्राकृतभावप्रार्थनानन्तरं पित्रोर्दर्शनमिति निर्दुष्टमखिलं, 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यत्र प्राकृतपदार्थस्तु प्रभुचरणैष्टिप्पण्यामुपपादितः, स ततोवधेयः, 'प्राकृतत्वं द्विभुजत्व'मिति केचिदाहुस्तत्तु पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मवैवर्तादिविरुद्धं बृहद्वामनीयसन्दर्भविरुद्धं युक्तिविरुद्धं भक्तिमार्गविरुद्धं चेति नादर्तव्यं सुधीभिः ॥ ४७ ॥

॥ योजनायां तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु पौरेष्वनुशायितेष्वथ ॥
द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलशृङ्खलैः ॥४८॥
ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यवर्यन्त यथा तमो रवेः ॥
ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोन्वगाद् वारि निवारयन् फणैः ॥ ४९ ॥

तस्याः कार्यमाह तयेति, तया मायया हृताः प्रत्ययानां सर्ववृत्तयो येषु जाग्रत्स्वापयोः प्रत्ययानां ज्ञानानां वृत्तयः संशयादय उत्पद्यन्ते, मायामोहितास्तु मूर्च्छिता एव जाताः, जगति तस्यामुत्पन्नायां तत्प्रभावः, यशोदादयस्तु मुग्धा एव गोकुलवासिनश्च, ततः क्रमेण मथुरायां द्वास्थास्ततः पौराः, न केवलं पूर्ववद् बुद्धिरेव गृहीता किन्तु निद्रयातिरिक्तबुद्धिरपि सम्पादिता, यथा भूयान् कालो लोकान्तरं गतानामिव मुग्धतया गच्छति तथानुशायितेषु सुषुप्तिं प्रापितेषु सत्सु, इयं हि मायैतावत्कार्यमेव कृतवती, अन्यत् त्वन्यथा जातमिति वदन् प्रक्रमान्तरमाहाथेति, पूर्वं तैरेव द्वारपालकैः सर्वा एव द्वारो बृहत्कपाटायसकीलशृङ्खलैः पिहिताः स्वभावतोपि दुरत्यया

गजा व्याघ्राः क्वचित् सिंहा विषमाश्चैव भूमयः । दिवसेपि गतौ नित्यं सर्वथा भयहेतवः ॥ १ ॥

येषु द्वारेषु, गमनमात्रेपि साधारणानां बन्धो भवति, तत्रापि पिहिताः, बृहन्ति कपाटानि यत्र, आयसाः कीलाः शृङ्खलाश्च यासु, कीलसहिता वा शृङ्खला यासु, कुञ्चिकयैवोद्घाटयितुं शक्याः, कुञ्चिकापि विषमा, एतादृशा अपि कृष्णवाहे वसुदेवे समागते स्वयमेव व्यवर्यन्त विशीर्णा जाताः, स्वयमेवोद्घाटितकपाटा जाताः, भगवतः सर्वमोक्षदातृत्वात् कपाटानामप्यचेतनानामतितामसैर्वद्धानां मुक्तिः प्रदर्शिता, अनेनान्येषां मुक्तिर्व्याख्याता, यदि शुद्धसत्त्वं भगवद्वाहकं चेद् भवति, एतत्प्रदर्शनार्थमेव कृष्णवाहे वसुदेव इत्युक्तं, अयमेवोपाय इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह यथा तमो रवेरिति, उपायसहस्रेणापि सर्वं तमो न गच्छति, उदिते तु सूर्ये स्वत एव गच्छति, तथा शुद्धसत्त्वे भगवत्सहिते सत्येव सर्वविघ्ननाशः, सर्वसाध्यानां स्वत एव सिद्धिर्नान्यथेति निरूपितं, अन्तर्द्वारेषु निर्गतेषु मायायाः प्रवेश उभयोः साम्मुख्ये यदासीत् तदाह ववर्षेति, वृष्टिरपि सर्वेषामनुत्थाने हेतुः, उपांशुगर्जितं चानुत्थाने शब्दान्तरप्रतिबन्धे च, अधिकगर्जने तेनैव

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ववर्षेत्यस्याभास उभयोः साम्मुख्येति, मायाभगवतोः साम्मुख्ये ॥ ४९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तया हृतेत्यत्रैतावत्कार्यमेवेति, प्रत्ययवृत्तिहरणमनुशायनं च कृतवतीत्यर्थः, तयेत्यस्यानुशायितेष्वित्यनेनाप्यन्वयः, अन्यास्त्विति, द्वारपिधानादिकं कंसाज्ञया पूर्वमेव जातं स्थितं तदुद्घाटनं तु भगवत्प्रभावादेव जातमित्यर्थः, शृङ्खलाश्च यास्विति पिहिता इत्यस्यार्थकथनं न तु बहुव्रीहिः ॥४८॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

तया हृतप्रत्ययेत्यत्र

गजा व्याघ्राः क्वचित् सिंहा विषमाश्चैव भूमयः । दिवसेपि गतौ नित्यं सर्वथा भयहेतवः १॥

द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया इत्यत्र दुरत्यया इतिपदव्याख्यानमिदं स्पष्टमेव ॥४८॥

॥ इति श्रीतृतीयाध्यायकारिकार्थः समाप्तः ॥

मघोनि वर्षत्यसकृद् यमानुजा गम्भीरतोयौघजवोर्मिफेनिला ॥
भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः ॥ ५० ॥
नन्दव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान् गोपान् प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया ॥
शिशुं यशोदाशयने निधाय तत्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ॥ ५१ ॥

प्रबोधः, एतावन्मायाकार्यं साधारण्येन प्रवृत्तं वसुदेवस्यापि खेदहेतुर्भवति, अतस्तन्निवारणार्थं शेषोन्वगात्, पातालात् समागत्य फणैः पर्जन्यवारि निवारयन्नन्वगात्, पश्चाद्भागेन गतवान्, भगवत्सम्बन्धात् तत्कृतं तु भयं न भवति, अन्तरिक्षे निवारयन् गच्छतीत्येके, फणैरितिपदादन्वगादिति च पश्चादेव छत्रधारीव गच्छतीति ज्ञायते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यथा यथा गोकुलनिकटे गमनं तथा तथा मायासान्निध्याद् गमने क्लेशाधिक्यं भगवत्सान्निध्याच्च तदभाव इति ज्ञापयितुं यमुनोत्तरणे प्रकारमाह मघोनि वर्षतीति, भगवज्जन्मसमये सर्वतो निवृत्ता अपि मेघा मायाजन्मनि सर्वे समागताः, इन्द्रोपि मायामोहितो मेघप्रेरको जातः, केवलाश्चेद् भगवति गच्छति निवृत्ता अपि भवेयुः, अल्पानां मोहितानामल्पधैर्यवत्त्वेन महति विरोधासम्भवात्, अत आह मघोनीन्द्रेसकृद् वर्षति सति, स्वभावतोपि यमुना क्रूरेत्याह यमानुजेति, अत एव गम्भीरतोयौघजवोर्मिफेनिला, गम्भीरो भयानकोगाधो यस्तोयौघस्तस्य जवेन वायुवशाच्च य ऊर्मयस्तत्सहिता फेनिला च, त्रिविधोपि दोषस्तस्या निरूपितः, अतिवेगो राजसः, फेनादिस्तामसः, एवं कालकृतं दोषमुक्त्वा स्वाभाविकं दोषमाह भयानकावर्तशताकुलेति, भयानका भयजनका ये आवर्ता भ्रमरास्तेषां शतैराकुला, समप्रवाहरहिता व्यग्रा वा, आवर्तास्तामसाः, वैयग्र्यं राजसं, एवं स्वाभाविका अपि त्रयो दोषाः, एवं दुष्टापि भयान् मार्गं ददौ, सर्वा नद्यः समुद्रपत्न्यः, रामावतारे समुद्रोपि मार्गमप्रयच्छन् शोषितः किं पुनस्तस्याल्पसत्त्वा भार्या ? अतः स्वरूपादेव प्रच्युता भविष्यामीति सिन्धुरिव मार्गं ददौ, किञ्च यमुनाजलेग्रे लक्ष्मीभिः सह क्रीडां करिष्यति, अतः सन्तोषादपि ददौ, यथा लक्ष्मीपतेर्जामातुः श्वशुरः समुद्रः कदाचित् स्वगृहे नयन् मार्गं प्रयच्छति, अथवा श्रीः सीतैव, तस्या एकस्याः कामुकश्चेत् समुद्रशोषं कृतवान् बहूनां गोपिकानां कामुकः कथं न कुर्यात् ? ५० ॥

एवं मार्गवन्नदीमुत्तीर्य गोकुले गतस्य कृत्यमाह नन्दव्रजमिति, शौरिरित्यभये नन्दस्य च मित्रत्वात्, व्रजे च गवामपि कदाचिच्छब्दो भवत्यतः पुरुषगमनशब्देनापि न तत्रत्यानां जागरणं, उपेत्य समीपे गत्वा, अनेन शनैर्गमनं सूचितं, तत्र च तान् सर्वदा जागरणयुक्तानपि तदा प्रसुप्तानुपलभ्य, केवलमपि शयनं सम्भवतीति निद्रयेत्युक्तं, शिशुं बालकं भगवन्तं, भगवत्त्वज्ञानेन पुत्रत्वस्य वक्तुमशक्यत्वान्नामान्तराणामकृतत्वाद् भगवत्त्वे स्थापनस्यायुक्तत्वाच्छिशुमित्युक्तं, शयने शय्यायां, अयुक्तमित्याशङ्क्य शयनपदं दत्तं, यशोदायाः शयने सति यशोदायाः शयनं यत्रेति निधाय नितरां स्थापयित्वा तत्सुतां मायामुपादाय पुनस्तेनैव मार्गेण स्वगृहानगात् ॥ ५१ ॥

देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोथ दारिकाम् ॥
प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥ ५२ ॥
यशोदा नन्दपत्नी च जातं परमबुध्यत ॥
न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः ॥ ५३ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीकृष्णजन्मनामतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

ततो देवक्याः शयने तस्या अपि शय्यास्थानं कृत्वा तां स्थापयित्वा, अथेति भिन्नप्रक्रमे, यशोदाशयने तूष्णीं शनैरज्ञापयन्, अत्र तु तदभावः, दारिकां कन्यां, अनादरे दारिका, स्वयमेव पदोः पादयोर्लोहं प्रतिमुच्य पूर्ववदेव यदा भगवज्जन्म न जातं तदा यथा ॥ ५२ ॥

अत्र यशोदायाः शयनं न सम्भवति, प्रसवे लोकेज्ञानासम्भवादित्याशङ्क्याह यशोदेति, यशो ददातीति प्रसवे ज्ञाते भर्तुः सुखं भवतीति, नन्दस्य पत्नीति, तादृशे समयेन्यदापि जागरणं जातकर्माद्यावश्यकत्वात् पत्नी भूत्वापि सावधानापि, जातमेव परमबुध्यत न तु जातस्य लिङ्गं पुत्रः पुत्री वेति, यतः परिश्रान्ता प्रसवार्थं वेदना महती जाता, पश्चाच्छ्रान्ता यदा तदैव प्रसवो जात इति प्रसवेन सह निद्रापि जाता, तया कृत्वापगता स्मृतिर्यस्याः, मम प्रसवो जात इति पूर्वानुसन्धानं स्मृतिः, अतः पूर्वं वसुदेवकृतं सुस्थम् ॥ ५३ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यमानुजेत्यत्र कालकृतदोषमध्ये गाम्भीर्यं सात्त्विकं, फेनादिरित्यादिपदेन ऊर्मय मकरादयो जीवाः, स्वाभाविकदोषनिरूपणे समप्रवाहराहित्यं सात्त्विकं सात्त्विकस्य स्तम्भहेतुत्वात् ॥ ५०–५३ ॥

॥ इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बरविरचिते दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशे तृतीयाध्यायविवरणम् ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

मघोनीत्यत्र गम्भीरतोयौघजवसहिता ऊर्मयो यत्रेत्यन्तं बहुव्रीह्यन्तं पदं विधाय फेनिलेत्यनेन कर्मधारयो ज्ञेयः, अतिवेग इति, तथा च गम्भीरत्वाद् भयानकत्वं सात्त्विको दोषो ज्ञेयः अग्रिमविशेषणेपि तथा ॥ ५० ॥

॥ लेखे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥

॥ चतुर्थोध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

बहिरन्तः पुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ॥
ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥ १ ॥

मायायाः कार्यमधुना चतुर्थे विनिरूप्यते । अन्यथा भगवत्कार्यं न भवेदनिमित्ततः ॥ १ ॥
ज्ञापने दुःखसुखदे ततोपि ज्ञापने तथा । कंसस्य सहभृत्यस्य धर्मबाधो न चान्यथा ॥ २ ॥
तामसप्रभुके राज्ये कृतो धर्मस्तु तद्गतः । अतः पूर्वस्य नाशो वै कर्तव्यं तामसाश्च ते ॥ ३ ॥
ब्राह्मणा अपि तद्देशे स्वभावात् तामसा मताः । कालस्तथाविधो यस्मात् पश्चाज्जातस्तु सात्त्विकः ॥४॥

---

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

चतुर्थाध्यायेनिमित्तत इति, भक्तदुःखाभावादित्यर्थः, ज्ञापने इति, मायाकृतरोदनेन स्वज्ञापनं ततो गृहपालकृतबालजन्मज्ञापनं च कंसे, एते उभे अपि तथेत्यर्थः, ततोपीति, एतदुभयज्ञापनानन्तरं 'यत्र क वा जात' इति मायाकृतं भगवज्जन्मज्ञापनं कंसकृतज्ञापनं च मन्त्रिषु, एते उभे अपि दुःखसुखदे इत्यर्थः, न चान्यथेति, मायामोहं विना नेत्यर्थः, ननु धर्मस्थापनहेतोर्भगवदवतारस्य तन्नाशहेतुत्वं कथमुच्यते 'जातः

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

चतुर्थाध्याये मायाया इत्यादि ।

मायायाः कार्यमधुना चतुर्थे विनिरूप्यते । अन्यथा भगवत्कार्यं न भवेदनिमित्ततः ॥ १ ॥
ज्ञापने दुःखसुखदे ततोपि ज्ञापने तथा । कंसस्य सहभृत्यस्य धर्मबाधो न चान्यथा ॥ २ ॥
तामसप्रभुके राज्ये कृतो धर्मस्तु तद्गतः । अतः पूर्वस्य नाशो वै कर्तव्यस्तामसाश्च ते ॥ ३ ॥
ब्राह्मणा अपि तद्देशे स्वभावात् तामसा मताः ।
कालस्तथाविधो यस्मात् पश्चाज्जातस्तु सात्त्विकः ॥ ४ ॥

अधुना चतुर्थेध्याये मायायाः कार्यं सर्वेषां दुःखदानं धर्मनाशश्च निरूप्यते, अन्यथा मायाकार्याभावेनिमित्तत भक्तदुःखात्मकनिमित्ताभावाद् भगवत्कार्यं देवक्यादीनां बन्धनिवृत्तिः सर्वेषां सुखदानं धर्मरक्षादिकं च न भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥ ज्ञापने इति प्रथमाद्विवचनान्तं, मायाकृतेन रोदनेन स्वज्ञापनं(ततो गृहपालकृतबालजन्मज्ञापनं च कंसे),एते उभे अपि ज्ञापने दुःखसुखदे इत्यर्थः,वसुदेवादीनां दुःखदे कंसस्य सुखदे इतिभावः,ततोपीति,एतदुभयज्ञापनानन्तरं 'यत्र क वा जात'मिति मायाकृतभगवज्जन्मज्ञापनं कंसे कंसकृतज्ञापनं च मन्त्रिषु, एते उभे अपि ज्ञापने तथा दुःखसुखदे इत्यर्थः, न चान्यथेति, अन्यथा मायामोहं विना भृत्यसहितस्य कंसस्य धर्मबाधो न स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ ननु धर्मस्थापनहेतोर्भगवदवतारस्य धर्मनाशहेतुत्वं कथमुच्यत इत्याशङ्क्याहुस्तामसप्रभुक इति, तामसाश्च त इति, कंसेन हता पश्वादयोपि तामसा इत्यर्थः, अतस्तामसप्रभुके राज्ये यज्ञाङ्गानां पश्वादीनां तामसत्वात् तत्र कृतो यज्ञादिधर्मस्तामस एवेति पूर्वस्य धर्मस्य नाशः कर्तव्य एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अन्येषामपि धर्माङ्गानां तामसत्वादेव नाश इत्याशयेनाहुर्ब्राह्मणा इत्यादि, पश्चादिति, तमःकार्यनिवृत्तेः पश्चाज्जातो धर्मस्तु सात्त्विक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवत्कार्यवैपरीत्यं मायाकार्य इति ज्ञापयितुमुद्घाटितकपाटानां द्वाराणां पुनः पिधानमाह बहिरन्तरिति, पुरो बहिर्द्वाराण्यवान्तरद्वाराणि च सर्वाः पूर्ववदेवावृताः, वैलक्षण्ये रक्षकाणां ज्ञानसम्भवाज् ज्ञानं भवेदिति पुनर्बन्धनं मायाकार्यमुक्त्वा पूर्वं वसुदेवदेवक्योर्निवृत्तस्यापि भयस्य जननार्थं रोदनमपि कृतवती, तेन रोदनेन सर्वेषां जागरणं जातमित्याह तत इति, बालस्योत्पन्नस्य ध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः सूतीगृहरक्षकाः सम्यगुत्थिताः ॥ १ ॥

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

खलु तवान्तकृद् यत्र क्व वे'तिवाक्यश्रवणेनैवा'निर्दशान्निर्दशां'श्चेत्यादिमन्त्रणस्य जातत्वादित्यत आहु-स्तामसप्रभुक इति, तामसाश्च त इति, तद्धताः पश्वादय इत्यर्थः, एवमपि कण्टकन्यायेन धर्मप्रतिपक्ष-दूरीकरणं युक्तमितिभावः, पश्चादिति, तमःकार्यनिवृत्तेः पश्चाज्जातो धर्मस्तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अथ चतुर्थाध्यायं विवरिषवो जन्मप्रकरणार्थस्य हेतूद्यमरूपान्तरस्वीकरणकापट्याख्यार्थचतुष्टय-घटितत्वात् तत्र स्वीकरणस्यैव मुख्यत्वात् तत्पूर्वाङ्गयोर्हेतूद्यमयोः पूर्वाध्यायद्वय उक्तत्वात् तत्स्वी-करणोत्तरमत्रोत्तराङ्गभूतं कापट्यं वक्तव्यं, तदत्रावसरसङ्गत्या निरूपयति, यद्वा कापट्यं विना रूपान्तर-स्वीकरणं न सम्भवतीति प्रकृतघटकोपोद्घातसङ्गत्येदं निरूपयतीत्याशयेनाहुर्मायायाः कार्यमित्यादि, तच्च कपाटावरणादिसर्वधर्मनाशान्तं ज्ञेयं, नन्वेतन्निरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुरन्यथेत्यादि, यदि कापट्यरूपं मायाकार्यं न भवेत् तदानिमित्ततो भगवत्कार्यं न भवेत्, अनिमित्तत इत्यस्यार्थं टिप्पण्यामाहुरनिमित्तत इत्यादि, तथा च मायाकार्याभावे भक्तदुःखाभावात् तत्सुखदानरूपं भग-वत्कार्यं न भवेत्, अतस्तदर्थं तत्प्रयोजकं मायाकार्यमत्रावश्यं निरूपणीयमिति प्रथमकारिकार्थः, यद्वा ननु मायाकार्यं पूर्वाध्याये निरूपितमित्यधुनेतिकथनं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह चतुर्थेति, यद्यपि पूर्वाध्याये निरूपितं तथापि तत्र भगवत्प्राकट्यकार्योपयोगि किन्तु नाट्योपयोगि, अधुना तु चतुर्थे चतुर्थस्थानिरुद्धस्य प्राकट्यं निरूप्य तन्निमित्तं निरूप्यत इति न दोषः, तद् विशदय-न्त्यन्यथेति, मायाकार्याभावेनिरुद्धप्राकट्याभावेन भगवत्कार्यं सर्वधर्मरक्षा देवक्यादिबन्धननिवृत्तिश्च न स्यादित्यर्थः, यद्वा पूर्वंनिरूपितमपि मायाकार्यं निरूप्यते, तदनिरूपणे संवादाद्यभावे कंसेनाप-राधाद्यकरणे भक्तदुःखाभावात् पूर्वोक्तं भगवत्कार्यं नाट्यं देवक्यादिबन्धनिवृत्तिर्गोकुलीयलीला च तथेत्यर्थः, एवं सङ्क्षेपेणाध्यायार्थं तत्प्रयोजनं चोक्त्वा तदवान्तरार्थानग्रे कारिकात्रयेणाहुर्ज्ञापने इत्यादि, तदेतट्टिप्पण्यां विवृण्वन्ति ज्ञापने इत्यादि,ज्ञापने इतिपदं प्रथमाद्विवचनान्तं ज्ञेयं,'मायामोहं विना ने'ति, इद 'मिति प्रभाष्ये'त्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटिष्यति ॥ १ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

चतुर्थाध्याये मायायाः कार्यमिति, 'अनिर्देश्यनिर्देश'शिशुहननादि मायाकार्यं भगवत्कार्य-सिद्ध्यर्थं निरूप्यते, अध्यायार्थस्तु निबन्धोक्तमनिरुद्धकार्यमेवेतिभावः, ज्ञापने इति टिप्पण्यां विवृतं, ज्ञापनद्वयमपि वसुदेवादीनां दुःखदं कंसस्य सुखदमित्यर्थः, ननु शिशुहननादेः कथं मायाकार्यत्वं मायाया अनुक्तत्वादित्याशङ्क्ये'ति प्रभाष्ये'तिश्लोके व्याख्यास्यमानसंवादान्तरमपि जातमस्तीत्याशयेनाहुः कंस-स्येति, मायामोहं विना तथा करणं न सम्भवतीति तस्यापि मायोक्तत्वान् मायाकार्यत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ॥
आचख्युर्भोजराजाय यदुद्विग्नः प्रतीक्षते ॥ २ ॥
स तल्पात् तूर्णमुत्थाय कालोयमिति विह्वलः ॥
सूतीगृहमगाच् छीघ्रं प्रस्खलन् मुक्तमूर्धजः ॥ ३ ॥
तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती ॥
स्नुषेयं तव कल्याण स्त्रियं मा हन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

तेषां कृत्यमाह ते त्विति, देवक्यादिभिः प्रार्थिता अपि तत्प्रार्थनां न कृतवन्त इतिज्ञाप-नार्थस्तुशब्दः, तूर्णमिति मध्ये कृत्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं, दूराव कथने निलायनादिकं सम्भविष्यतीति तन्निवृत्त्यर्थमुपव्रज्येत्युक्तं, देवक्या गर्भस्य जन्म, न तु पुत्रः कन्यका वेतिभेदः, तदिति, सिद्ध-मष्टमं, अकथनेनिष्टं करिष्यतीतिज्ञापनार्थं भोजराजायेत्युक्तं, यज् जन्म प्रतीक्षत एव कदा भविष्यतीति, अर्थादेतादृशाय, प्रतीक्षायां हेतुमाहोद्विग्न इति ॥ २ ॥

ततः कंसस्य कृत्यमाह, सोपि शय्यायां पतित एव स्थितः स महानपि तल्पाच् छय्यात-स्तूर्णमविचारेण प्रथमत उत्थितः पश्चात् कालोयमिति विह्वलः, अतः परं जीवसम्भावना नास्तीतिनिश्चयात्, अयं भगवानेव कालो मृत्युदः, विह्वलः सर्वावयवविकलः, सूतीगृहं प्रसूतिस्थानं, शीघ्रमिति सर्वकार्यपरित्यागे सर्वसाधनाननुसन्धाने हेतुः, प्रस्खलन्निति मार्गाज्ञानं, मुक्तमूर्धज इति देहाज्ञानम् ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा लिङ्गमज्ञात्वा पुत्रबुद्ध्यैवमारणार्थं प्रवृत्तौ यशोदायाः कन्याया मारणं स्वपुत्रमारणा-दप्यधिकदुःखदं जातमिति ज्ञापयितुं तस्या वाक्यमाह तमाहेति त्रिभिः,
त्वदीया कन्यका चेयमतो मह्यं प्रदीयताम् । भगिनी दानपात्रं हि हेतुकार्यफलैस्त्रिभिः ॥ १ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ते तु तूर्णमित्यत्र निलायनादिकमिति, बालकस्य निलायनं, आदिपदेन शब्दान्तरेण प्रतिबन्धश्च ॥ २ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

ते त्वित्यत्र प्रार्थनां न कृतवन्त इति,व्याजान्तरमुक्त्वा ततो निर्गता भोजराजाय निवेदितवन्त इत्यर्थः, निलायनादिकमिति, दूरादुक्ते देवक्यपि शृणुयात् ततो बालस्य निलायनं कुर्यादित्यर्थः॥२॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

तमाह भ्रातरं देवीत्यादिश्लोकत्रयप्रतिपाद्यानर्थानाहुस्त्वदीयेति,
त्वदीया कन्यका चेयमतो मह्यं प्रदीयताम् । भगिनी दानपात्रं हि हेतुकार्यफलैस्त्रिभिः॥१॥

फलकार्यहेतुनिरूपकैस्त्रिभिः श्लोकैः कारिकोक्तानर्थानाहेत्यर्थः, तत्र त्वदीया कन्यका चेति फलनिरूपणं प्रथमश्लोकार्थः,अतो मह्यं प्रदीयतामितिदानलक्षणकार्यनिरूपणं द्वितीयश्लोकार्थः, भगिनी दानपात्रं हीतिहेतुनिरूपणं तृतीयश्लोकार्थः, मूले प्रथमतः फलनिर्देशः कंसप्ररोचनार्थः, कारिकायां हेत्वादिक्रमेण निर्देशो लोके हेतुकार्यफलानां पौर्वापर्यप्रसिद्धिमादायेति प्रतिभाति ॥ ४ ॥

तं कंसं **भ्रातरमाह**,यतो देवी सात्त्विक्यपि स्त्री, ज्ञात्वा वा दैन्यप्रदर्शनार्थं तथा कृतवतीति, असत्यमपि प्राणसङ्कटे परार्थं वक्तव्यमितिज्ञापनार्थं वा, कृपणानालोचितयाचिका, 'कृपणः स तु विज्ञेयो योनालोचितयाचक' इतिवाक्यात्, करुणं यथा भवति तथा तमाहेतिसम्बन्धः, सतीति कालज्ञानाद् याचनं, सर्वात्मकत्वाद् भगवतस्तथा करिष्यति, भर्तुर्दोषनिवृत्त्यर्थं वा सतीति, अन्यथा स्वपुत्रं स्थापयित्वा परकन्यामारणे दोषः स्यात्, स्नुषेति, मातुलकन्यापरिणयनपक्षे पितृष्वसुरपि कन्या परिणेया यथा मित्रविन्दा, यदा कंसस्य पुत्रो देवकीकन्यामुद्वहेत् तदेयं स्नुषा भवति, अनेन तस्याः स्वकन्यात्वं सहजमित्युक्तं, ननु पुत्र एव नास्ति कथमियं स्नुषेति चेत् तत्राह कल्याणेति, त्वं पुत्रजननसमर्थः, मदपत्यरक्षणेन तवापि पुत्रो भविष्यतीति, अथवा मास्तु स्नुषा स्त्रियं हन्तुं मार्हसि, अन्यथाहमेव कथं न हता ? 'स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोय'मिति यतस्त्वयैव निरूपितम् ॥ ४ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तमाहेत्यत्र **सात्त्विक्यपि स्त्री**ति, यद्यपि ज्ञानयुक्ता तथापि स्त्रीस्वाभाव्यादाहेत्यर्थः, **अनालोचितयाचिके**ति, न विचारितं कन्यायाचने कंसस्य स्वरूपं यया तादृशीत्यर्थः, **कृपणशब्द**स्य तादृशार्थवाचकत्वे प्रमाणमाहुः **कृपण** इत्यादि, **कालज्ञाना**दित्यादि, अयं याचनस्य काल इतिज्ञानाद् **याचनं** कृतवती,तथा च याचनया कन्यादाने भगवान् **सर्वात्मक** इति **भगवत**स्तथात्वात् तं दातुं प्रेरयिष्यति तदा तदपराधक्षमामपि **करिष्यति** तदा कदाप्यनिष्टं न भविष्यतीतिज्ञापनाय सतीपदमित्यर्थः, प्रयोजनान्तरमाहुर्**भर्तु**रित्यादि, **अन्यथे**ति, अयाचने सति कन्यामारणे ॥ ४ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तमाहेत्यत्र **कालज्ञाना**दिति, क्षत्रियस्य याचनानौचित्येप्यापत्काले तदुचितमेवेति तादृशकालज्ञानादित्यर्थः, **तथा करिष्यती**ति, भगवानितिशेषः, याचनानुरूपं तस्या मोचनं भगवान् सम्पादयिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(४) श्रीमद्दीक्षितलालुभट्टयोजिता श्रीसुबोधिनीयोजना ।

चतुर्थाध्याये **तमाह भ्रातर**मित्यत्र **यतो देवी सात्त्विक्यपि स्त्री**त्यादि,देवत्वात् सात्त्विकत्वं देवशब्दार्थः स्त्रीत्वं तु ङीबर्थः,तथा च देवत्वाद् दयया परकन्यामोचनार्थं **करुणा** कृता स्त्रीत्वेन तामसत्वा'दङ्गेमां चरमां प्रजा'मितिमृषोक्तमित्यपिशब्दार्थः, तदुक्तं **सात्त्विक्यपि स्त्री**ति, **ज्ञात्वा वे**ति, देवीत्वात् सर्वोपायवित्त्वमतोयं दुष्टः कंसो'त्युग्रं स्तुतिभि'रितिन्यायेन दैन्येनैव सन्तोषणीय इति ज्ञात्वा दैन्यं कृतवतीतिभावः, ननु देवत्वादनृतभाषित्वं न सङ्गच्छते'नृतं वै मनुष्याणा'मितिश्रुतेरतः कथं मृषोक्तवतीति चेत् तत्राहु**रसत्यमपी**त्यादि, 'वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सत'मितिवाक्यात् परकन्या प्राणपालनमसत्यवाक्येनापि युक्तमेव ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमद्गोवर्धनधरश्रीवल्लभाचार्यवरश्रीविट्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लालूभट्टोपनामकेन दीक्षितबालकृष्णेन विरचितायां दशमस्कन्धसुबोधिनीयोजनायां जन्मप्रकरणसुबोधिनीयोजना सम्पूर्णा ॥४॥

बहवो हिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः ॥
त्वया दैवनिसृष्टेन पुत्रिकैका प्रदीयताम् ॥ ५ ॥
नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतसुता प्रभो ॥
दातुमर्हसि मन्दाया अङ्गेमां चरमां प्रजाम् ॥ ६ ॥
उपगूह्यात्मजामेवं रुदन्त्या दीनदीनवत् ॥
याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे खलः ॥ ७ ॥

अष्टमो मारणीय इति चेत् तत्राह **बहवो हिंसिता भ्रात**रिति, स्त्रिया मारकत्वं शास्त्रे न सिद्धं, पुत्रास्तु हता एव, यत्राप्येक एव मारणीयस्तत्स्थाने बहवो हताः, भ्रातरितिसम्बोधनं दयार्थं, आकृत्या पराक्रमोपि तेषु सम्भाव्यत इति तदर्थमाह **पावकोपमा** इति, स्नेहे त्यक्ष्यतीति तस्य दोषाभावमाह **त्वया दैवनिसृष्टेने**ति,'अनुरक्तो गुणान् ब्रूत' इतिवाक्याद् दैवेन भगवदिच्छया प्रेरितेन भवता पुत्रा हताः, एषा त्ववध्येति दैवेन न प्रेर्यत इतिभावः, एकेयं पुत्रिकाभ्रातृमतीतीमामप्यन्ततो गत्वा पुत्रिकाधर्मेण दत्वा ससन्ताना भविष्यामीति ज्ञापयत्येकेति, यद्यपरोत्पत्स्यते तदा मारणीयेति ज्ञापितं, प्रकर्षेण दीयतामिति कालान्तरेप्यमारणीया ॥ ५ ॥

अवश्य दाने हेतुमाह **नन्वह**मिति, अवश्यं दानमेव फलं, नन्वितिसम्बोधनं युक्तिग्रहणार्थं **अहं ते ह्यवरजे**ति, अवरजत्व उभयानुभवः प्रमाणं, अवरजा दयापात्रं, दीना दुःखिता शोकादिना, तत्र हेतुर्**हतसुते**ति, **प्रभो** इतिसम्बोधनं दानसामर्थ्यद्योतनार्थं, अत एव **दातुमर्हसि**, **मन्दाया** इत्यतः परं रजोभावः सूचितः, अतश्**चरमां प्रजा**मिमामिति,अन्या कन्यात्वेन न देयेयमेव देयेति ॥ ६ ॥

तथापि न त्यक्तवानित्याहोपगूह्येति, एवमात्मजामुपगूह्य विलापनपूर्वकं रुदन्त्या हस्तात् तां बालामाचिच्छिदे देवकीं विनिर्भर्त्स्य, विनिर्भर्त्सने हेतुस्तां याचितः सन्, आत्मजामिति,आत्मनो भगवतः सकाशाज्जातां, 'व्यवहारे शब्दाः परमार्था एवे'तिन्यायाद् देहादावात्मशब्दवदात्मजशब्दोपि पुत्रत्वेन परिग्रहमात्रत्वेपि वक्तुं शक्यते, एवमितिपदादेतानीदृशानि वाक्यानि बहुवारमुक्तानीति ज्ञापितं, रोदनं यशोदाकन्यकेति, दीनादपि दीना यथा दैवहता पुत्रभर्त्रादिरहिता व्याधिग्रस्तापि भवति सा दीनदीना तथेयं स्वपुत्रनाशं दृष्टवती परापत्यनाशमपि पश्यतीति, हस्तादिति, एकेन हस्तेन तस्या एकं हस्तं धृत्वा द्वितीयेन तस्या द्वितीयहस्तादाचिच्छिदे, एवङ्करणे हेतुः खल इति ॥ ७ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

नन्वहमित्यत्र **फल**मिति, याचनफलम् ॥ ६ ॥

उपगूह्येत्यत्र ननु कन्यायां श्रीदेवक्या आत्मजत्वप्रतीतेरभावात् तत्र सर्वज्ञत्वेन शुकस्यापि तदभावाच्छुकेनात्मजापदं किमित्युक्तमित्यत आहुर्**आत्मन** इत्यादि, **न व्यवहार** इत्यादि, यथा नामपल्ल्यां भाषायां कथमर्थे केनचित् सङ्केतितादपि केवलशब्दात् तज्ज्ञानं कथमस्यैव बोध इतरेषां तु नेतिवदत्र **शुकैरात्मजाशब्द** उक्त इत्यर्थः, शुकस्यैवङ्कथने प्रयोजनाभाव इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुर्**देहे**त्यादि,

तां गृहीत्वा चरणयोर्जातमात्रां स्वसुः सुताम् ॥
अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ॥ ८ ॥
सा तद्धस्तात् समुत्पत्य सद्यो देव्यम्बरं गता ॥
अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ॥ ९ ॥

गृहीत्वा यत् कृतवांस्तदाह **तां गृहीत्वेति**, **चरणयोरिति**, मारणार्थमेव विपरीततया ग्रहणमात्रेणैव तस्या नाशः सूचितः, जातमात्रामिति, नालादिसहितां, अतिकोमलत्वप्रदर्शनेन तस्य 'खल'त्वं समर्थितं, **स्वसुः सुतामिति** सर्वथा विरुद्धकर्तृत्वमुक्तं, **अपोथयत्** प्रक्षाल्यमानवस्त्रमिव प्रक्षिप्तवान्, शिलाङ्गणस्था यथा स्नानार्था भवति, ननु सौहार्दमुभयविषयकं कथं त्यक्तवानित्याह **स्वार्थोन्मूलितसौहृद इति**, स्वार्थमुन्मूलितं सौहृदं येन ॥ ८ ॥

ततो यज्जातं तदाह **सा तद्धस्तादिति**, यदैव पाषाणं प्रति प्रक्षिप्तवांस्तदैव हस्तात् सम्यगुत्पत्योत्पतनं कृत्वा सद्य एव सा देवतारूपा जाता, ततोऽम्बरं गता, आकाशे श्येनवत् स्थिता कंसादिभिः सर्वैरेव तथादृश्यत, तस्यास्तथात्वे सामर्थ्यं **विष्णोरनुजेति**, यशोदा देवकी परस्परविचारेणैकैव, पश्चाच्च जाता, यदि वा भगवान् यशोदासुतो यदि वा देवक्या उभयथापि सानुजा लोकप्रसिद्धेः, विष्णोरनुजात्वेन तथा सामर्थ्यं ज्ञापितं, द्विगुणं रूपमाह **सायुधाष्ट-**

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

सा तद्धस्तादित्यत्रानुजात्वं हि न भगवज्जन्मोत्तरकालिकजन्मताप्रयुक्तमतिप्रसङ्गात् प्रकृते च समातृकत्वसपितृकत्वयोरभावाच्छुकेन कथमस्यामनुजात्वमुक्तमित्यत आहुर्यशोदेत्यादि, कृष्णोपनिषदि 'यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुक्तिगेहिनी'ति श्रावितं, तथा 'देवकी ब्रह्मविद्या सा या वेदैरुपगीयते निगमो वसुदेवोय'मिति च श्रावितं,तत्र ज्ञेयस्य ज्ञानरूपलाभहेतुत्वमर्थस्य च शब्दप्रयोगहेतुत्वं लोकेपि स्पष्टं, एवं सति श्रीयशोदाया मुक्तिरूपत्वेन श्रीदेवकीरूपब्रह्मविद्याविषयतयाधिदैविकत्वमिति सेयं च **परस्परविचारेणैकैव**, आधिदैविकाध्यात्मिकयोस्तथात्वात्, भगवज्जन्मनः **पश्चान्माया जाता**, एवं तयोरैक्यत्वात् पश्चाज्जातत्वे सिद्धे यदि भगवानाधिदैविक्याः **सुतो यदि** वाध्यात्मिक्या **उभयथापि सानुजा**, तत्र हेतु**र्लोकसिद्धे**रिति, लोकप्रसिद्धिरैतिह्यं तस्मात्, 'श्रुतिप्रत्यक्षमैतिह्य'मितिश्रुतौ भगवद्वाक्ये च तस्य प्रमाणत्वेनाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

सा तद्धस्तादित्यत्रानुजात्वं साधयन्ति **यशोदेति**, वसुदेवनन्दयोर्धर्मभ्रातृत्वं, तथा च भ्रातृपुत्रयोरप्यन्योन्यं भ्रातृभगिनीव्यवहारस्य लोकसिद्धत्वात् तत्तत्पत्नी भ्रात्रोः **परस्परविचारेणैकैव**, अन्योन्यं भ्रातृत्वविशिष्टसुताः पश्चापि पाण्डवाः परीक्षितः पितामहा भीष्मश्चैषां तत्र यथा प्रपितामहपुत्रत्वेन तेषामैक्यमादाय पितामहत्वं तथात्र भर्त्रोर्भ्रातृत्वेनैक्यात् तत्पत्न्योश्चैक्यमादाय तत्पुत्रयोर्भ्रातृभगिनीव्यवहार इति तयोरैक्यमितिभावः, ननु भगवतो यशोदासुतत्वपक्षे भगवत्प्रादुर्भावोत्तरक्षणे मायाजननाल्लोके च सहजातयोर्मध्येनन्तरोत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वव्यवहारात् कथमस्या **अनुजात्व**मित्यत आहुः **पश्चाच्चेति**, यशोदासुतत्वपक्षेप्यनु पश्चाज्जातेतियौगिकार्थमादाय तथेत्यर्थः, फलितमाहु**र्यदि** वेति, **भगवत्कार्य**मिति, **निबन्धोक्तप्रकारेणा निरुद्धकार्य**मित्यर्थः ॥ ८ ॥

दिव्यस्रगम्बरालेपरत्नाभरणभूषिता ॥
धनुःशूलेषुचर्मासिशङ्खचक्रगदाधरा ॥ १० ॥
सिद्धचारणगन्धर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः ॥
उपाहृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

॥ देव्युवाच ॥

किं मया हतया मन्द जातः खलु तवान्तकृत् ॥
यत्र क्वचित् पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणां वृथा ॥ १२ ॥

महाभुजेति,भगवत्कार्यं स्वकार्यं च करिष्यतीत्यष्टभुजत्वं,भगवत्कार्यं देवक्यादीनां बन्धनिवृत्तिः, स्वकार्यं सर्वेषां दुःखदानं धर्मनाशश्च, भगवत्कृतिसिद्ध्यर्थमायुधसहिता अष्टौ महाभुजा यस्याः, यथा भगवानाविर्भावे विपरीतं रूपं प्रदर्शितवानेवमियमपि ॥ ९ ॥

आविर्भावादिदानीं रूपान्तरं गृहीतवतीति तस्याः सामग्रीमाह **दिव्येति**, दिव्याः स्रजो मालाः, अम्बराणि वस्त्राणि दिव्यान्येव, आलेपश्चन्दनादि, रत्नयुक्तान्याभरणानि च, एवमलङ्करणचतुष्टयसहिता, दर्शनकृतोयं क्रमः, प्रथमतो गन्धाददृष्टाया अपि स्रजः प्रतीतिः, ततो वस्त्राणां,ततश्चन्दनाभरणानामिति,आयुधानि गणयति धनुरिति, धनुर्वामभागहस्ते, शूलमिषुश्च दक्षिणयोः, चर्म वामे,असिर्दक्षिणे,शङ्खो वामे,चक्रं दक्षिणे,गदा वाम इति गदान्तानि बिभर्तीति **गदाधरः** १०

तस्याः स्वरूपं भगवत इव सर्वजनीनमिति ज्ञापयितुमाह **सिद्धचारणेति**,सिद्धचारणगन्धर्वास्त्रिगुणाः, अन्ये च,अप्सरैरिति 'बहुलं छन्दसी'त्यनेन,ऐकपद्यं तु सुगमं,अस्याः षड्गुणोपजीवका एते कंसदर्शन एव, उपाहृता उरुबलयः पूजासाधनानि यैः, बलिशब्दो जयजयादिशब्दानामप्युपलक्षकः, अतस्तैः **स्तूयमाना** कंसवधं कर्तुं शक्ताहमिति ज्ञापयन्तीदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ११ ॥

द्वयमत्र वक्तव्यं कथं न हन्यते कथं वा रक्षार्थं न स्थीयत इत्युभयसमाधानं तदाह **किं मयेति**, मया हतया किम् ? अहं तु हननेप्यपकारं न करोमि, किं पुनरहता ? अत एतद्वृत्तान्ताज्ञानात् त्वं **मन्दः**, अवधे हेतु**र्जातः खलु तवान्तकृ**दिति, यस्तु तवान्तं नाशं करिष्यति स तु **जात** एव **क्वचित्**, **यत्र क्वचि**दितिविशेषाकथनं देवगुह्यं, ननु शत्रुत्वाविशेषेपि सामर्थ्ये विद्यमानेपि यद् भगवतैव हन्यते न त्वयेति को विशेष इति चेत् तत्राह **पूर्वशत्रु**रिति, मम त्विदानीं भवाञ्छत्रुः, तदप्यन्यबुद्ध्या, भगवांस्तु भवतः **पूर्वशत्रु**रतस्तेनैव हन्तव्यः, आकाशवाण्यापि तथैवोक्तं, अतः **कृपणां** देवकीं **मा हिंसीः**, तस्या वधे न कोपि पुरुषार्थः सिध्येत्, अतो **वृथैव मा हिंसीः** ॥ १२ ॥

---

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

किं मयेत्यस्याभासे **न हन्यत** इति, कंस इतिशेषः, **रक्षार्थ**मिति, देवक्यादीनामितिशेषः, अहं न त्वदपकारकर्त्र्यतो मया देवक्या रक्षा कर्तुं न शक्यते इतिप्रथमचरण उक्तं, **तवान्तकृदन्योस्त्यतो** मया त्वं न हन्यस इत्युक्तं, अग्रे वाक्यं त्विति, भगवता सह वाच्यवाचकभावसम्बन्धयुक्तं मायया तु वाच्यवक्तृत्वसम्बन्धयुक्तं अष्टमगर्भरूपा माया तु वक्त्री हन्ता त्वन्य एवेत्यर्थः, तथा चाकाशवाण्या विरुद्धवाक्यमाकर्ण्यैत्यर्थः ॥ १२ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि ॥
बहुनामनिकेतेषु बहुनामा बभूव ह ॥ १३ ॥
तया कथितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः ॥
देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोब्रवीत् ॥ १४ ॥

॥ कंस उवाच ॥

अहो भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना ॥
पुरुषाद इवाभ्येत्य बहवो हिंसिताः सुताः ॥ १५ ॥

एवमुक्त्वा गतेत्याह इतीति, प्रकर्षेण भाषित्वा स्पष्टतया निरूप्य, अनेन संवादान्तरमपि कंसेन सह कृतवतीति लक्ष्यते, अन्यथा ब्राह्मणैः सह विरोधं न कुर्यात्, तेन सह संवादेनैव कार्यं सर्वं सिद्धमिति ज्ञातवतीत्यत्र हेतुमाह देवीति, यद्यन्याप्यागत्य स्पष्टमन्यथा वदेत् तथापि तया मोहितः कंसो नान्यदङ्गीकुर्यादित्यत्र हेतुमाह भगवतीति, सा हि भगवद्भावप्राकट्यं कृत्वा लोके पूजां प्राप्स्यतीति भगवद्वाक्यानुसारेण बहुनामनिकेतेषु भूमौ यावन्ति स्थानानि यन्नामानि तत्र सर्वत्रैव स्थिता बहूनि रूपाणि कृत्वा बहुनामा बभूव, दुर्गादिमूर्तिषु रूपभेदस्य स्पष्टत्वाद्, देवकीवसुदेवयोनिर्बन्धो व्यर्थः ॥ १३ ॥

शत्रुस्तु 'जात' इतिमायावचनं श्रुत्वा कंसः किं कृतवानित्याकाङ्क्षायामाह तयेति, वाक्यं तु भगवत्सम्बन्धि तया तु परं केवलमभिहितं, तदाकर्ण्य परमं विस्मयं प्राप्तवान्, यदीयं देवता ज्ञायेत धृत्वैव स्थाप्येत, तद्वाक्यविश्वासाद् देवकीं वसुदेवं च विमुच्य शृङ्खलां दूरीकृत्य देवीवाक्यादुत्पन्नशुद्धभावः प्रश्रितो विनीतोब्रवीत्, कायिकं मानसं च शुद्धभावं प्रदर्श्य वाचिकं प्रदर्शितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्य वाक्यान्याहाहो इत्यष्टभिः ।

स्वापराधस्य कथनं फलस्यापि च कीर्तनम् । क्षमाचैवापराधोयं शोकदूरीकृतिस्तथा ॥ १ ॥
एवं चतुर्भिर्लोकोक्त्या शोकाभावो निरूपितः । तत्त्वावबोधनेनापि चतुर्भिः शोकनाशनम् ॥ २ ॥
आत्मनो न हि शोकोस्ति ज्ञानदृष्टेश्च नश्यति । अतः शोको न कर्तव्यः कर्माज्ञानवशो यतः ॥ ३ ॥

प्रथमतः स्वापराधकीर्तनेन क्षमापयति, अहो इत्याश्चर्येण सम्बोधनं, आश्चर्याविष्टस्तथैवागत्य देवकीं वसुदेवं च पृथक् प्रार्थयते, अहो इतिपृथग्वचनं, 'भामस्तु भगिनीपतिः,' सम्बन्धेन सम्बोधनं स्नेहार्थं, वां युवयोः, पापस्य स्वस्य च भेदाभावं वदन्नाह पाप्मनेति, बतेति खेदे, पश्चात्तापेन वदामीति ज्ञापयति, न त्विदं प्रतारणार्थं, पुरुषादो राक्षसः, स हि भक्षणार्थं बालकान्

---

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

अहो भगिनीत्याद्यष्टश्लोकानां वाक्यार्थानाहुः स्वापराधस्य कथनमित्यादिना,
स्वापराधस्य कथनं फलस्यापि च कीर्तनम् । क्षमाचैवापराधोयं शोकदूरीकृतिस्तथा॥१॥
एवं चतुर्भिर्लोकोक्त्या शोकाभावो निरूपितः। तत्त्वावबोधनेनापि चतुर्भिः शोकनाशनम्
आत्मनो न हि शोकोस्ति ज्ञानदृष्टेश्च नश्यति। अतः शोको न कर्तव्यः कर्माज्ञानवशो यतः

---

१ नास्त्येतत्पदं क्वचन ।

स त्वहं त्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत् खलः ॥
काँल्लोकान् सङ्क्रमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् ॥ १६ ॥
दैवमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या एव केवलम् ॥
यद्विश्रम्भादहं पापः स्वसुर्निहतवाञ्छिशून् ॥ १७ ॥
मा शोचतं महाभागावात्मजान् स्वकृतम्भुजः ॥
जन्तवो न सदैकत्र दैवाधीनाः सदासते ॥ १८ ॥

नयति, तथा मया स्वदेहरक्षाभ्रमाद् युवयोर्बहवः सुता विहिंसिताः, राक्षसानां सम्बन्धाद्यपेक्षा शास्त्रापेक्षा च नास्ति किन्तु प्राणरक्षार्थमेव सर्वेषां सर्वपुरुषार्थसाधकान्यपत्यानि भक्षयन्ति तथा मया मारिता इतितुल्यता, ततोपि विशेषस्तु बहव इत्यनेन ज्ञापितः ॥ १५ ॥

एवमपराधस्य फलमपि सम्भावयति स त्वहमिति, दैत्यावेशात् कृतं स्वतस्त्वं समीचीन इति न तव नरकसम्भावनेत्याशङ्क्य तुशब्दस्तं पक्षं व्यावर्तयति, मया कृतमिति य एव मन्यते स एव तत्फलं प्राप्नोतीति यतः सोहं, 'जिघांसन्तं जिघांसीया'दितिवाक्यात् तव को दोष इति चेत् तत्राह त्यक्तकारुण्य इति, प्रथमतो ये हतास्ते तु न जिघांसवो भवन्ति तथा त्वं वा, यदा ते मारयितुमायान्ति समर्था वा तदैव वध्या न तु बालका दीनाः,अतो येषु कारुण्यं कर्तव्यं बालकेषु भागिनेयेषु तेषु न कृतमिति त्यक्तकारुण्यः, ननु सम्भावनयापि शत्रवो मार्यन्ते शत्रुपुत्राश्चातो राज्ञां सम्भवानयापि वधो न दोषायेति चेत् तत्राह त्यक्तज्ञातिसुहृदिति, त्यक्ता ज्ञातयः सुहृदो मित्राणि च येन, नन्वात्मघातकाः सर्व एव वध्या 'भ्रातापि भ्रातरं हन्या'दिति तत्राह खल इति, मयैव परं ते मारिता न तु तैरहं, अतोहमेव खलो वृथैव परघातकः, अतो दुष्टकर्मणः कृतत्वात् कान् लोकान् सङ्क्रमिष्यामि ? ननु सिद्धा एव तामिस्रादयो घातकानां ये तत्राह ब्रह्महेवेति, ननु 'ब्रह्महा पच्यते घोरे पुनरावृत्तिवर्जित' इतिवाक्यात् कः सन्देह इति चेन्न, प्रायश्चित्तस्य करिष्यमाणत्वाद् वधजनितो दोषो न भविष्यति परं महतामपचारात् प्रायश्चित्तं दुर्बलं न वेति सन्देहादेवंवचनं, ननु प्रायश्चित्ते नास्त्येव नरकः कथं सन्देह इति चेत् तत्राह मृतः श्वसन्निति, अयं पुरुषः श्वसन्नेव मृतः, अपकीर्तेर्जातत्वात्, अतो ज्ञायते यदि पापं गच्छेत् तदा तदभावः सर्वजनीनः स्यात् सर्वात्मकत्वाद् भगवतः, अतो मृतः श्वसन् यतो वर्ते,प्रायश्चित्तशास्त्रस्य च प्रामाण्यात् सन्देहकथनम् ॥ १६ ॥

एवं सम्भावनया फलं निरूप्यायं मम सहजदोषो न भवतीति स्वदोषपरिहारं वदन्निवाह दैवमप्यनृतं वक्तीति, आकाशवाणी दैव'मस्यास्त्वामष्टमो गर्भ' इतिवाक्यं, दुर्गापि देवता, एकं तु प्रत्यक्षसंवादि,आकाशवाण्यास्तु वाक्यं विसंवादि,देवगुह्याज्ञानादेवंवचनं, 'मर्त्येष्वनृतं प्रतिष्ठित'मितिवाक्यान्मनुष्याणामनृतं दैवेषु सत्यं, तदत्र विपरीतं,न केवलं मर्त्या एवानृतवादिनः, किन्तु दैवमप्यनृतं वक्ति, अतो यद्विश्रम्भाद् यद्वाक्यविश्वासात् स्वसुः सुतान् वृथैव निहतवान्, ननु 'सन्देहे प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय' इति तद्हृदये कथं भातमिति चेत् तत्राहाहं पाप इति, महतां हि हृदयं प्रमाणं न तु पापनिष्ठानां, शिशूनिति वयःसख्ये विरुद्धे निरूपिते, अष्टम एक एव हन्तेति सामर्थ्यप्रतिपादकवाक्यात् ॥ १७ ॥

भुवि भौमानि भूतानि यथा यान्त्यपयान्ति च ॥
नायमात्मा तथैतेषु विपर्येति यथैव भूः ॥ १९ ॥

नन्वतः परं किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह मा शोचतमिति, महतां शोके हेतुभूतः प्रायश्चित्तेप्यनधिकारी भवतीति मत्कृपया शोको न कर्तव्यः, नन्वपकारिणि कथं कृपेति चेत् तत्राह महाभागाविति सम्बोधनं, महतां शत्रुमित्रोदासीनभावो नास्ति, ननु महत्त्वादेव शोकाभावे सिद्धे कथं शोकाभावो बोध्यत इति चेत् तत्राह स्वात्मजानिति, न हि स्वाकृतार्थत्वेन शोकः किन्तु बाला अकृतार्था गता इति, तेषां शोकाविषयत्वे हेतुमाह स्वकृतम्भुज इति, यद्यपि मरीचिपुत्रा एवं जाता इति न जानाति तथापि कार्यादनुमिनोति, अतस्तैरपि तादृशं कर्म कृतमस्ति येन बाला एव हताः, ननु न वयं ताञ्छोचामो नात्मानं किन्त्वेकत्रोभयेषां स्थितिर्नाभूदिति शोचाम इति चेत् तत्राह जन्तव इति, ये हि निरन्तरं जायन्ते 'जायस्व म्रियस्वे'तिमार्गवर्तिनस्ते सदैवैकत्र नासते यतो भगवदिच्छा तथैव तेषु, तदाह दैवाधीना इति, यदापि तिष्ठन्ति तदापि पूर्ववासनया शत्रुमित्रोदासीनत्वस्य नियतत्वान्न सम्यगासते, सहासत इति, वा पाठः ॥ १८ ॥

एवं लौकिकन्यायेन स्वापराधाभावं प्रार्थयञ्छोकापनोदनं कृतवान् पुनः शास्त्रानुसारेणापि शोकापनोदनमाह चतुर्भिः, भुवीति, पूर्वं ते म्रियन्त इत्यङ्गीकृत्य शोकापनोद उक्त इदानीं ते न म्रियन्त एवेत्युच्यते, आत्मा 'नित्यः सर्वगतः स्थाणु'रितिवाक्याद् व्यापको गमनागमनादिशून्यः कूटस्थः, साङ्ख्यानामेवमेव मतं दैत्यानां हृदये समायातीति तदेवोच्यते, देहास्त्वाकाशेभ्रतमःप्रकाशा इवोच्चावचाः समायान्ति गच्छन्ति च न त्वाकाशे कश्चन विकार उत्पद्यते तथा पुत्राणामप्यात्मत्वात् तेषां देहे गते न काचित् क्षतिः, स्पष्टतया व्यवहार्यत्वाद् भूमिदृष्टान्तो बुध्यत इति तमाह यथा भौमानि भूविकाराणि भूतानि कृमिकीटादीनि वृक्षादीनि वा यथा यान्ति भूमेः सकाशादुत्पद्यन्ते पृथग् भवन्त्यपयान्ति च भूमावेव लयं प्राप्नुवन्ति तेषूद्गतेषु लीनेषु वा भूमिस्तु न विक्रियते तथात्मन्यपि देहा यान्त्यपयान्ति चात्मोपार्जितकर्मवशादेवोत्पद्यन्ते लीयन्ते च तथाप्यात्मा न वोत्पद्यते न वा लीयत इत्यर्थः, यथा भूस्तथा देहानामपि भौतिकत्वान्न पृथङ्निरूपणं, भुवि भौमानि भित्त्यादीनीत्येव सम्बध्यते भूतानीति त्वात्मनीति वा,

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

ननु भुवि भौमानि यथा यान्त्यपयान्ति तथात्मा न याति नापयातीत्येतावतैव वाच्यार्थः सम्पद्यत इत्यन्यानि पदानि व्यर्थानि किञ्च यथा भूर्न विक्रियत इतिद्वितीयो दृष्टान्तो बाधितो भौमानां भूविकारत्वादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुर्भुवि भौमानि भित्त्यादीनीत्यादि, भुवि भौमानि

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

मा शोचतमित्यत्र मत्कृपयेति, मयि कृपां कृत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

भुवि भौमानीत्यत्रैतच्छ्लोकं व्याख्याय प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति भुवि भौमानीति, अस्मिन् पक्षे पूर्वार्धे दार्ष्टान्तिकवाक्यं भिन्नं कथनीयं, तथा च यथा भौमानीतिपदं भुवीत्यनेन सम्बध्यते

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

भुवि भौमानीत्यत्र प्रथमपक्षे विपर्येतीत्यनेनोक्तो विकार उत्पन्नेनोक्तो विकार उत्पत्तिलयरूपः स एव यान्तीत्यनेनोक्तः; द्वितीयपक्षे यान्त्यपयान्तीत्यनेन गमनागमने उक्ते, विपर्येतीत्यनेन विकारो-

भूतानि जातानि वा, तेष्वेव भूतेषु विद्यमान आत्मा न तथेति वक्तुं दृष्टान्त एव प्रवेश उक्तः, यथा बहिःस्थिता पृथिवी न विक्रियत एवमन्तःस्थित आत्मापि, तथैतेष्विति भिन्नं वाक्यं, एतेषु मनुष्यदेहेष्वप्यात्मा न विक्रियत इति, उक्तेषु मनुष्यादिदेहेषु भूम्यविकारः प्रत्यक्षसिद्धः, वर्षाकालोद्भवेषु तृणादिषु चात्माविकारश्च प्रत्यक्षसिद्धः, अन्यथात्मानन्त्यकल्पना प्रसज्ज्येत,

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

भित्त्यादीनि यथा यान्त्यपयान्ति च भूतान्यबादीनि च यान्त्यपयान्त्यात्मा त्वेतेषु भूतेषु विद्यमान एव न तथा, न याति नापयातीत्यर्थः, एतेन भूतानीतिपदस्यात्मनि सम्बन्धे प्रकार उक्तः, यद्यप्येवमपि भूतपदमेतेष्वित्यादिपदानि च न सार्थकानि भवन्ति तथापि तेषु विद्यमानस्यापि तद्धर्मासम्बन्धकथनात् तथात्वं, अन्यथैतदर्थाप्राप्तेः, दृष्टान्त एवेति, दृष्टान्तनिरूपकवाक्ये भूतपदस्यापि प्रवेश उक्त इत्यर्थः, अतः परं यथा भूरितिदृष्टान्तं विवृण्वन्ति यथा बहिरित्यादिना, भौमानि यदा विक्रियन्ते तदा तेभ्यो बहिःस्थिता स्थूला भूर्न विक्रियते तथैतेष्वन्तःस्थित आत्मापि तथा, एवं सति न तथैतेष्वित्यस्यावृत्तिः कार्या, तदेतदुक्तं तथैतेष्विति भिन्नं वाक्यमित्यनेन, अस्मिन्नेव पक्ष एतेष्वित्यादिपदानि प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्त्येतेषु मनुष्यदेहेष्वपीत्यादिना, यथा बहिःस्थिता भूर्मनुष्यदेहेषूत्पद्यमानेषु न विक्रियते तथात्मापीत्यर्थः, अग्रे तूक्तेर्थे प्रमाणमुक्तमुक्तेष्वित्यादिना, अथ

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तथा भूतानीतिपदमध्याहृतेनात्मनीतिपदेन सम्बध्यते, शेषाणि पदान्यावर्तन्ते, अस्मिन् पक्ष आत्मपदाध्याहारदोषात् पक्षान्तरमाहुर्भूतानि जातानि वेति, यथा भुवि भौमानि यथा भुव्येव भूतान्यबादीनीत्यर्थः, भूस्त्वधिकरणत्वेनैव वर्तत इति तत्र विद्यमानभूतान्याकाशातिरिक्तान्यबादीन्येवेति तान्येव जातपदेनोक्तानीति ज्ञातव्यं, अस्मिन् पक्षे चकारेण दृष्टान्तान्तरस्य समुच्चयान्न पदावृत्तिदोषः, ननु भौमानि भित्त्यादीनीति यद् द्वितीयं व्याख्यानं तस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां टिप्पण्यां तदुक्त्वा व्याकुर्वन्ति ननु भुवीत्यादि, जातानीत्यस्यार्थोबादीनीत्यादि, अस्मिन् पक्षे दार्ष्टान्तिकाकाङ्क्षा भवति तां व्याख्यानेन पूरयन्त्यात्मेत्यादि, एतेनेति, दार्ष्टान्तिकवाक्यव्याख्यानेन, प्रकार इति, वैपरीत्यरूपः, एवमपीति, उक्तयोजनायामपि, न सार्थकानि भवन्तीति, नायमात्मा तथेत्येतावतैव चारितार्थ्यात् तथा, तथात्वमिति, सार्थकत्वं, मूल एवमेव पदसार्थकत्वं विवक्षितमित्यत्र गमकं सुबोधिन्यामाहुस्तेष्वित्यादि, तदेतट्टिप्पण्यां व्याकुर्वन्ति दृष्टान्त एवेत्यादि, एवं सतीति, न तथैतेष्वितिपदानां पूर्वार्धेन्वये सति, विपक्ष इति, आत्मनोप्युत्पत्त्यादिविकाराङ्गीकारे ॥ १९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

न्यथाभावरूप उच्यते, तत्रैवमन्वयः, यथा भुवि भित्त्यादीनि यान्त्यपयान्ति तथैवात्मनि भूतान्यबादीनि जातानि वा यान्त्यपयान्ति, एतेषु विद्यमान एवात्मा न तथा न याति नापयातीतिदृष्टान्तेनात्मनो गमनागमने निषिद्धे, द्वितीयदृष्टान्तेन विकारं निषेधति न तथैतेष्विति, पदत्रयस्यावृत्तिं कृत्वा यथा भूमिर्बहिःस्थिता न विपर्येति तथैतेषु भूतेष्वन्तर्विद्यमान आत्मापि न विपर्येतीति, अत्रैव पक्षे भूमेर्विकारोपलब्धेररुचिं मत्वा यथा भूरित्यत्र नकारमसंयोज्य यथा भूर्विक्रियते तथात्मा न विक्रियत इतिव्यतिरेकदृष्टान्तपक्ष उक्तः ॥ १९ ॥

१ एतेष्वित्यपि पाठः ।

यथानेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः ॥
देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते ॥ २० ॥

यथा देहे लोमानि न पृथगात्माधिष्ठितानि तथा भूमावप्येक एवात्मा तत्सम्बन्धात् कोटिशस्तृणादीन्युत्पद्यन्ते विलीयन्ते च, अधिष्ठात्र्यो देवतास्तु भिन्नाः ॥ १९ ॥

नन्वेवमैकात्म्ये कथं लोके भेदव्यवहार इति चेत् तत्राह यथेति, यथा यथावदनेवंविदो भेदो न त्वेवंविदः, आपातत एवंवित्त्वेपि भेदप्रतीतिर्न गच्छतीति यथेत्युक्तं, यथानेवंविद इत्येकं पदं, समासान्तस्त्वनित्यः, भेदस्तु द्वित्वसाध्यः, न ह्येकस्मिन् भेदबुद्धिर्भवति, द्वित्वं त्वपेक्षाबुद्धिजन्यं, अतो द्वित्वं न वस्तुनिष्ठं किन्तु बुद्धिस्थविषयकमेव, बुद्ध्या बहिर्विषयोत्पादनासम्भवात्, अतोऽज्ञानकृत एव भेदो भवति, अपेक्षाविषयाणामभावात्, निरपेक्षेष्वपेक्षाबुद्धिरज्ञानकृतैव, ननु 'भेदः पारमार्थिकः श्रुतिस्मृतिव्यवहारोपयोगित्वादात्मव'दित्यनुमानाद् भेदः पारमार्थिक एवेति चेत् तत्राह यत आत्मविपर्यय इति, यदि भेदः पारमार्थिकः स्यात् तत्कृतेन व्यवहारेणात्मविपर्ययो न स्यात्,

(१) श्रीप्रभुचरणविरचिता श्रीटिप्पणी ।

प्रकारान्तरेणार्थमाहुर्वर्षाकालेत्यादिना, एतेषु तृणादिषूत्पद्यमानेषु यथा भूर्विक्रियते न तदन्तर्गत आत्मेत्यर्थः, व्यतिरेकेत्र दृष्टान्तः, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर'मितिश्रुतेः पृथिव्यन्तर्गतोभिमान्यात्मास्तीति मन्तव्यं, विपक्षे बाधकमाहुरन्यथेति, एकतृणरूपेणैकस्यात्मनो विकृतौ सत्यां निरवयवत्वेनांशभेदस्य वक्तुमशक्यत्वाद् द्वितीयादिषु तेषु भिन्नो भिन्न आत्माङ्गीकार्यः स्यादित्येकस्मिन् पृथिवीलक्षणशरीरेनन्ता आत्मानः कल्पनीयाः स्युरित्यर्थः, अधिष्ठात्र्य इति, त्वगादिगोलकेषु लोमादीनामिन्द्रियाणामोषध्यादयो देवताः शरीराभिमान्यात्मनः सकाशाद् भिन्ना इत्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ इति श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रभुचरणविरचितायां श्रीटिप्पण्यां चतुर्थोध्यायः ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यथानेवंविद इत्यत्रैकं पदमिति, 'वेदनं वित्, भावे क्विप्, तत एवमित्यनेन केवलसमासस्ततो **नैवं विदनेवंविदि**तितत्पुरुषः, ततो यथावदनेवं विद् यस्येतिबहुव्रीहिः, तत्र 'शेषाद् विभाषे'ति कप्रत्ययः प्राप्तः स **त्वनित्यो** वैकल्पिक इत्यर्थ'इति श्रीवल्लभः, तन् ममापि सम्मतमितिदिक्, ननु भेदस्यानेवंविद्विषयत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां तस्य तथात्वमुपपादयन्ति **भेदस्त्वि**त्यादि, ननु

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

यथानेवंविद इत्यत्रैकं **पद**मिति, वेदनं वित्, भावे क्विप्, तत **एव**मित्यनेन केवलसमासस्ततो नैवं विदनेवंविदितितत्पुरुषः, ततो यथावदनेवंविद् यस्येतिबहुव्रीहिः, तत्र'शेषाद् विभाषे'ति कप्रत्ययः प्राप्तः, स **त्वनित्यो** वैकल्पिक इत्यर्थः, **अपेक्षाबुद्धिजन्य**मिति, यज्ञदत्ताद् देवदत्तो द्वितीय इति यज्ञदत्तापेक्षाजन्यमित्यर्थः, **बुद्धी**ति, **बुद्धिस्थो** यज्ञदत्तादिरूपो **विषयः** कं स्थानं यस्येत्यर्थः, **यत आत्मविपर्यय** इति, **आत्मनो विपर्ययो** देहत्वेन ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः, **अन्यथाबुद्धि**रिति, यज्ञदत्तरूपदेहोहमितिबुद्धिरित्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माद् भद्रे स्वतनयान् मया व्यापादितानपि ॥
मानुशोच यतः सर्वः स्वकृतं भुङ्क्तेवशः ॥ २१ ॥

अज्ञानस्य भेदोत्पादकत्वेनैवान्यथाबुद्धिहेतुत्वात्, अन्यथा सुषुप्तावज्ञानस्य विद्यमानत्वादन्यथाबुद्धिर्भवेत्, किञ्च न केवलं विपर्ययमात्रजनकत्वं किन्तु देहयोगवियोगावपि भेदकृतावेव, यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्तदेहे जाते गते वा स्वस्य न कापि विक्रियोत्पद्यत एवं स्वस्याप्यात्मन एकत्वे ज्ञाते नोत्पद्येत, चकारस्तु सर्वव्यवहारसमुच्चयार्थः, किञ्च भेदस्त्वपारमार्थिक इति कार्यान्तरादप्यवसीयते, तदाह संसृतिर्न निवर्तत इति, भेदज्ञाने विद्यमाने जन्ममरणयोर्विद्यमानत्वात् संसारो न निवर्तेत आत्मनोविकृतत्वं ज्ञातव्यं तदविकृतत्वमपरिच्छेदकूटस्थत्वव्यतिरेकेण न सिध्यतीति कूटस्थो व्यापकोविकृत आत्मा ज्ञातो भवति, तस्मिन् ज्ञाते शोको न सम्भवति ॥ २० ॥

तत् तु भवद्भ्यां ज्ञायत एवेति शोको न कर्तव्य एवेत्याह तस्मादिति, वसुदेवस्तु शोकं न करिष्यतीति देवकीसम्बोधनं भद्रे इति, अतः परं तव कल्याणमपत्यं च भविष्यतीति ज्ञापितं, **स्वतनयान्** देवकीतनयान् **मानुशोच,** प्रथमत आत्मानं शोचति ततः पुत्रमित्यनुपदं, यद्यपि ते स्वकर्मवशादेव मृता न तु मया व्यापादितास्तत्कर्मैव मां च प्रेरितवदथापि बहिर्दृष्ट्या मयैव व्यापादिता इत्यङ्गीक्रियते तथापि मा शोचेत्याह **मया व्यापादितानपी**ति, अननुशोके बहिर्मुखानामप्येकास्त्युपपत्तिस्तामाह **यतः सर्वः स्वकृतं भुङ्क्तेवश** इति, अनिच्छन्नपि परवश एव कर्माधीनो भूत्वा सर्वोपि स्वकृतं भुङ्क्ते, अस्य मते न सृष्टेश्चातुर्विध्यं, भुञ्जत इतिबहुवचनप्रयोग

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

द्वित्वमेव भेदसाध्यं कुतो न भवतीत्यत आहुर्न हीत्यादि, तथाचैकस्मिन् दृष्ट एक एवेतिबुद्धिर्भवति न त्वभिन्न इत्यतो द्वित्वसाध्य एव **भेदो** न तु भेदसाध्यं द्वित्वमित्यर्थः, नन्वपेक्षाबुद्धेर्भ्रान्तत्वे भेदस्याज्ञानकृतत्वं स्यात् तस्यास्तथात्वमेव कथमित्याकाङ्क्षायामपेक्षाबुद्धेरज्ञानकृतत्वे हेतुमाहु**रपेक्षाविषयाणामभावा**दित्यादि, भावप्रधानो निर्देशः, अपेक्षाविषया ह्यात्मानो वाच्यास्ते च स्वाहंवित्तिवेद्या एव न परस्य विषयाः, अतस्तेषां तथात्वाभावात् तथैवेत्यर्थः, भेदस्य पारमार्थिकत्वमनुमानेनाशङ्कन्ते **ननु भेद** इत्यादि, **भेद** इति, आत्मनां परस्परं भेदः, एवमनुमाने बाधकतर्केण दूषयन्त्यात्म**विपर्ययो न स्या**दितिबाधकतर्कप्रणयनं, तच्चात्मा नाशोत्पत्तिशाली प्रतिशरीरं भिन्न इत्याकारकमन्यथाज्ञानं तादृशविपर्ययस्त्वात्मनः स्तनपानादिक्रियाजनकसंस्कारशालितया नित्यत्वे सर्वशरीरगतचैतन्योपलम्भेन व्यापकत्वे चानुमितेपि भेदकृतव्यवहारेण जायते, अन्यथा तदुत्पत्तिनाशाभ्यां स्वस्यान्यस्य च हर्षशोकादिकं न स्यात्, तथा च 'भेदो न पारमार्थिकः संसारहेतुत्वाद् यद्यत् संसारहेतुस्तत्तन्न पारमार्थिकमन्यथाबुद्धिव'दिति च प्रतिपक्षसद्भावान्न पूर्वोक्तानुमानेनात्मभेदसिद्धिर्न चात्मन उत्पादविनाशशालित्वसिद्धिरित्यर्थः, नन्वात्मविपर्ययोज्ञानेन न तु भेदेनेत्यत आहुरन्यथेति, तथा चैवमङ्गीकारेप्यज्ञानस्य नाज्ञानत्वेनात्मविषयकान्यथाबुद्धिजनकत्वं किन्तु भेदजनकत्वेनेति भेदादेवात्म**विपर्यय** इत्यर्थः, भेदस्यैव कार्यान्तरमाहुः **किञ्चे**त्यादि, **एकत्वे ज्ञात** इति, नित्यत्वेन पूर्वापरदेहयोरेकत्वे ज्ञाते, **सर्वव्यवहारे**ति, श्यामोहं गौरोहमित्यादिव्यवहारेत्यर्थः, भेदस्यैव पुनः कार्यान्तरमाहुः किञ्चेत्यादि ॥२०॥

तस्मादित्यत्रास्य मत इत्यादि, दैत्यमते सृष्टेः पुष्टिप्रवाहमर्यादाचर्षणीभेदेन **चातुर्विध्यं न**॥२१॥

यावद्धतोस्मि हन्तास्मीत्यात्मानं मन्यतेस्वदृक् ॥
तावत् तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् ॥ २२ ॥
क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्युक्त्वाश्रुमुखःपादौ श्यालःस्वस्रोस्तथाग्रहीत् ॥ २३ ॥

एकवचने देहभेदेन भोगेन नानात्वप्रतीतेः सिद्धत्वज्ञापनाय, अनेन मयापि बहिर्मुखत्वेन कृतं कर्म भोक्तव्यमित्यविचारितोपि दण्डो भविष्यतीति दण्डाभावेनापि चिन्ता न कर्तव्या ॥ २१ ॥

ननु त्वया ज्ञानमुपदिष्टमुपदेष्टुर्दृढं ज्ञानं भवतीति न तव दण्डसम्भावनेति चेत् तत्राह **याव-दिति**, यावदयं जीवः शास्त्रोत्पन्नज्ञानोपि **हतोस्मि हन्तास्मी**त्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं वा **मन्यते तावद् बाध्यबाधकतामियादेव**, कर्मत्वे बाधकत्वमिति,अक्रिय आत्मनि यथैव क्रियां मन्यते तथैव क्रियां प्राप्नोतीत्यर्थः, नन्वविद्यमानधर्मप्रतीतौ को हेतुस्तत्राहास्वदृगिति, न स्वस्मिन् दृष्टिर्यस्य, शास्त्रज्ञानं शास्त्रीयत्वेनैव जानाति न तु स्वविषयत्वेन, ततोपि किमत आह **तावत् तदभिमानी** भवतीति, स्वरूपे ज्ञाते देहाद्यध्यासो न भवति, अध्यासे पुनः स्वरूपाज्ञानमिति तदभिमान्यज्ञ एव भवति, अतो बाध्यबाधकभावः ॥ २२ ॥

एवं भवद्बालकानामस्माकं च कर्मवशात् सर्वं जातं भविष्यति चातः शोको दण्डो वा न चिन्तनीयः परमतिक्रमदोषो मदीयः सोढव्य इति वदन् क्षमापनार्थं नमस्कारं करोति **क्षमध्वमिति, मम दौरात्म्यं क्षमध्वं**, अविचारेणान्यायकर्ता दुरात्मा, अत आज्ञोल्लङ्घनं पुत्रमारणादिकं च यत् कृतं तत् सर्वं क्षमध्वं, महतां हृदयेनुशये स्थिते शोको भूयान् भवति, क्षमापनार्थं न किञ्चिद् दातव्यं, यतः **साधवो** दीनेषु **वत्सलाः**, मम च दीनत्वमपकीर्तिनरकभाक्त्वेन, स्वस्य दैन्यं न केवलं वचनेन निरूपितं किन्तु रूपेणापि तदभिव्यक्तिं कृतवानित्याहेत्युक्त्वाश्रु-मुखो जात इति, अश्रूणि मुखे यस्य, विकलत्वात् प्रोञ्छनमपि न करोति, यद्ययमकर्तव्यमपि कनिष्ठभगिन्याः पादग्रहणं करोति तदान्यत् किं न कुर्याद् गृहीतधनादिदानं वातिरिक्तदानं वा ?

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

यावदित्यत्राक्रिय इति, **कर्मत्वपक्षे** क्रियाजन्यफलशालिनीत्यर्थः, **कर्तृत्वपक्षे** क्रियानुकूल-कृत्यनाश्रय इत्यर्थो बोध्यः ॥ २२ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

तस्माद्भद्रे इत्यत्र चातुर्विध्यमिति, कालकर्मस्वभावभगवदिच्छाभिः सृष्टिर्जायत इति प्रकारोस्य **मते नास्तीत्यर्थः** ॥ २१ ॥

यावदित्यत्राध्यास इति, अध्यासश्चेज् जातस्तदा **स्वरूपाज्ञानं** सिद्धमेव कार्येण कारणानु-मानमित्यर्थः ॥ २२ ॥

क्षमध्वमित्यत्रानुशय इति, अनुचिन्तने स्थिते महतां हृदये शोको भूयान् भवत्यतो महतः. पूर्वापराधमविचार्य क्षमैवोचितेतिभावः, ननु यद्यपि साधवो धनादिकमनपेक्ष्य स्वत एव दीनवत्सला-स्तथापि स्वस्य धनादिदानमुचितमित्यत आहुर्यद्ययमिति, अयुक्तमपि चेत् करोति तदा युक्तं तु पूर्व-गृहीतस्य धनादेर्दानमतिरिक्तस्य वा धनादेर्दानं कैमुत्येनैव प्राप्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

मोचयामास निगडान् विस्रब्धः कन्यकागिरा ॥
देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥ २४ ॥

स्वसृशब्दे नैव स्वसृतत्पती अभिधीयेते इति तत्सम्बन्धादेव वसुदेवस्य मान्यत्वात् साक्षात् तं प्रति नमस्कारेपि दोषाभावादेकस्या एव पादौ द्विवद् गृहीतवानिति ज्ञापयितुमेकशेषः, एकशेषशास्त्रे 'पुमान् स्त्रिये'त्यादिसूत्रेषु चतुर्षु तृतीया ज्ञापय'त्यप्रधानं न शिष्यत' इति, अन्यथा 'स्त्रीपुरुषाभ्या'-मितिप्रयोगो न स्यात् 'स्त्रीपुम्भ्या'मिति च, अत्रापि तद्भर्त्रा सहिता स्वसैवावशिष्यते, अथेति भिन्नप्रक्रमो दैत्यावेशस्य राजसभावस्य च त्यागार्थः ॥ २३ ॥

निरोधं च दूरीकृतवानित्याह **मोचयामासेति**,निगडौ स्तम्भबद्धावतो **निगडान् मोचया-मासे**त्युक्तं, अर्थादुभावपि, तत् तु बन्धनागारं भवतीति न निगडदूरीकरणं, नन्वेतावक्षुब्धावाकाश-

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

क्षमध्वमित्यत्र श्यालः कंसः, स्वसृशब्दे नेत्यत्र न तृतीया किन्तु नेति भिन्नं पद, **स्वस्रोरि**तिद्विवचनं साधयितुं **श्रीधरमतं दूषयति, श्रीधरीये** 'स्वस्रोरिति स्वसृशब्देन द्विवचनानु-पपत्त्या मिथुनगणनद्वारा मिश्रितलक्षणया स्वसृतत्पत्योरभिधानं लिङ्गसमवायेन 'प्राणभृत उपदधातीति-व'दित्युक्तं, तदयुक्तं, स्वसृशब्दस्य तत्पतावभिधाया अभावात् तदभावे 'चाभिधान'मितिप्रयोगस्य वक्तु-मशक्यत्वात्, न च **स्वस्रोरि**तिप्रयोगान्यथानुपपत्त्या लक्षकस्याप्यभिधायकत्वमङ्गीक्रियत इति वाच्यं, तथा सति लक्षणोच्छेदापत्तेः, न च मास्त्वभिधायकत्वं तथापि प्रयोगसिद्ध्यर्थं वाचकलक्षकयोरपि शब्दसारूप्यमङ्गीकृत्य कथञ्चिदेकशेषः समर्थ्यत इति वाच्यं, वाचकलक्षकयोरेकशेषस्य क्वाप्यदर्शनात्, न च 'प्राणभृत उपदधाती'त्यत्र दृश्यत इति वाच्यं,तत्र लैङ्गिकसादृश्यस्य सूत्रकाराभिमतत्वात् ,अन्यथा 'तद्वानासामुपधानो मन्त्र' इतिसूत्र 'आसा'मितिपदं न वदेत् , न चायं न्यायोत्र वक्तुं शक्यः, तादृशस्यात्र प्रमाणभावेनाङ्गीकर्तुमशक्यत्वात् , तदेतत् सर्वमभिसन्धाय **स्वसृशब्दे नैवाभिधीयेते** इत्याचार्यैरुक्तं, ननु भामस्वस्रोरित्येवमुक्तेपि भामशब्दमहिम्नैवार्थात् कंसस्य श्यालत्वप्राप्तावपि यत् स्वस्रोरिति प्रयुक्तं तेन पूर्वोक्त एव व्यासाशय इत्याशङ्कायामाहुस्तत्सम्बन्धादित्यादि, तथाचैतज् ज्ञापयितुमेवम्प्रयोग इत्यर्थः, ननु भवत्वेवं तथापि सरूपैकशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् स्वसृतत्पत्योर्विरूपैकशेषस्य च पाणिनीयानामननुशिष्टत्वात् कथं प्रयोगसिद्धिरित्यत आहुरेकशेषेत्यादि, तथा सति स्वसा च तत्पतिश्च **स्वसारौ**, तत्र यद्यपि साक्षात्पाणिनीयमेकशेषानुशासनं नास्ति तथापि सूत्रचतुष्टयोक्त्या 'तृतीययाप्रधानं न शिष्यत'इत्येव ज्ञाप्यत इतिज्ञापकसिद्धोत्र विरूपैकशेष इति सुखेन प्रयोगसिद्धिरित्यर्थः, ननु तृतीययेदमेव ज्ञाप्यत इत्यत्र किं मानमत आहुरन्यथेत्यादि, यदि हि स्त्रिया सहोक्तौ पुमानेवावशिष्यत इतिविरूपैकशेषनियमः स्यात् तदा द्वन्द्वघटिते स्त्रीपुरुषशब्देपि द्वित्वविवक्षायामेकशेषे प्राप्ते तत्र सरूपस्य स्त्रीपुरुषशब्दान्तरस्याविवक्षितत्वात् सरूपसूत्राप्राप्तौ 'पुमान् स्त्रिये'तिसूत्रेण विरूपैकशेषे पुरुषयोः 'पुमांसा'वित्येव प्रयोगः स्यात् ,स तु न दृश्यते,अतस्तत्र तृतीयाप्रधानं न शिष्यत इत्येवं ज्ञापयतीति मन्तव्यं,एवं 'स्त्रीपुंसौ' 'मातापितरा'वित्यादिप्रयोगान्यथानुपपत्तिबलाद् यत्रोभयप्राधान्यं विवक्षितं तत्र न विरूपैकशेषो यत्र त्वप्राधान्यं विवक्षितं तत्रैव स इतिप्राप्त्या प्रकृते भर्तुरप्राधान्यस्य विवक्षितत्वादत्रापि **तद्भर्त्रा सहिता स्वसैवावशिष्यत** इति न पाणिनीयविरोधः,लक्ष्यैकचक्षुष्कता-पक्षस्यैव महाभाष्यकृताङ्गीकारेण वैयाकरणानां प्रयोगशरणत्वादितिदिक् ॥ २३ ॥

---

१ गुणेत्यपि पाठः । २ मिथुनेत्यपि पाठः ।

भ्रातुः समनुतप्तस्य क्षान्त्वा रोषं च देवकी ॥
व्यसृजद् वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह ॥ २५ ॥

॥ वसुदेव उवाच ॥

एवमेतन् महाराज यथा वदसि देहिनाम् ॥
अज्ञानप्रभवाहन्धीः स्वपरेतिभिदा यतः ॥ २६ ॥
शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः ॥
मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः ॥ २७ ॥

वाणी च प्रमाणमत एताभ्यामेव किञ्चित् कापट्यं कृतमस्तीति कथं न विचारितवांस्तत्राह विस्रब्धः कन्यकागिरेति, कन्यका या माया तस्या वचनमसत्यमपि सम्भाव्यते तथापि तत्रैव विश्वासं कृतवान्, 'यत्र क्वचि'दिति'कृपणा'मितिलिङ्गवचने देवक्या दोषाभावसूचके, वसुदेवेनैव तथा कृतत्वात्, अन्यथास्फूर्तिकर्तृत्वं तु मायायाः सिद्धमेव, प्रथमतो देवकीं पश्चाद् वसुदेवं चकारात् तत्सम्बन्धिनश्च स्वयं परिचर्यां कुर्वन्नात्मनः सौहृदं च दर्शयन् जातः ॥ २४ ॥

प्रसादे प्रार्थिते ताभ्यां प्रसादः कृत इत्याह भ्रातुरिति, सम्यगनुतप्तस्य पश्चात्तापेन तप्तस्य तत्रापि भ्रातुः सम्बन्धिरोषं क्षान्त्वा क्षमित्वा, क्षान्तरोषा वा, तत्कृतं पूर्वापराधं व्यसृजद् रोषं वा, पाठभेदात्, तदीयो रोषः सोढः स्वकीयं तु त्यक्तवती, कृतकार्यस्य तद्रोषस्य सहनं, अकृतकार्यस्य स्वकीयस्य परित्यागः, एवं वसुदेवश्च, चकारादन्येपि,रोषमपराधं च क्षान्त्वा, यतो देवकी देवतारूपा, वसुदेवोपि तथा. तस्यास्तु शोकाभावो मुखप्रसादेनैव ज्ञातः, वसुदेवस्तु गूढहृदय इति कदाचिदप्रसन्नो भवेदित्याशङ्क्य हास्यं वचनं चाह प्रहस्य तमुवाचेति, हेत्याश्चर्यं पुत्रमारकस्त्वसम्भाष्य इति ॥ २५ ॥

तदुक्तं ज्ञानं तस्यैव हृदयारूढं भवत्विति तस्यानुमोदनं करोत्येवमेतदिति, महाराजेति-सम्बोधनं मारणस्यादोषज्ञापनार्थं यत् त्वमात्थैवमेतत्, तन्निष्पिण्डितमनुवदति देहिनामज्ञान-प्रभवाहन्धीरिति, देहादावहम्बुद्धिरज्ञानादेव जायते, तस्मात् स्वपरेतिभिदा स्वः पर इति, एतन्मूलक एव सर्वोपि व्यवहारः, देहिनामिति देहाध्यासवतां,अहङ्कारस्याज्ञानजनितत्वे देहाध्यासः प्रयोजक इत्यधिकारत्वेन निरूपितः, अन्यथा ज्ञानमहम्बुद्धिः, तदज्ञानकृतं, अन्यथा स्वरूपे भासमाने अन्यत्र भायात् ॥ २६ ॥

एवं तदुक्तं ज्ञानं नित्यानित्यवस्तुविवेकोपयोगित्वेन निरूप्य स्वसिद्धान्तसिद्धं ज्ञानं कृपयोप-दिशति शोकेति, अत्र वस्तुतः स्वयं न मारयतीतिसत्यं, अस्वतन्त्रत्वात्, किन्तु केनचित् प्रेरितो मारयति, इतोपि मुख्यः सिद्धान्तो भगवानेव सर्वत्र प्रविष्टो मारयतीतिशास्त्रं, तस्य ज्ञाने जीवानां षड् धर्मा बाधका भगवत्प्रतिपक्षाः, शोक ऐश्वर्यस्य, स हि कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थः तत्कृतेर्थे

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

एवमेतदित्यत्रान्यथेति, एतस्यैव व्याख्यानं स्वरूप इत्यादि ॥ २६ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

एवमेतदित्यस्याभासे तस्यैवेति, तदुक्तमतस्यासुरत्वात् स्वस्य हृदये मायात्विति वसुदेवाशयं सूचयितुमेवकारः ॥ २६ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं परिभाषितः ॥
देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोविशद् गृहम् ॥ २८ ॥

कथं शोकः ? अन्यथा, अपेक्षितं स्वांशानामन्यो न नाशयेत्, हर्षश्च प्राप्तौ भवति, तद् भगवतो वीर्ये कालरूपे ज्ञाते न भवेत्, भयं च न भवेद् यदि भगवतो यशो जानीयात्, स ह्ययुक्तं न करिष्यति, अन्यथा यशो न स्यात्, द्वेषश्च न भवेत् लोभश्च यदि भगवदीयां श्रियं जानीयात्, द्वेषश्च स्त्रीकृतो भवति लोभश्च धनकृतः,तदुभयं भगवत एवेति न स्वस्य तथा कर्तुमुचितं,ज्ञाने भगवदीये ज्ञाते मोहाभावः प्रसिद्धः, मदस्तु वैराग्याभावात्, सर्वथैवाविरक्तो मत्तो भवति, अतोन्योन्यं मारयन्तमपि जना न पश्यन्ति, अन्यथैक एव घातकः स्यात्, नन्वैकात्म्ये कथं वध्यघातक-भावो भगवच्छास्त्रे उपपद्यत इति चेत् तत्राह भावैर्भावमिति, भवन्तीति भावा धर्माः, बाधकैर्धर्मै-र्बाध्या धर्मा एवापोह्यन्ते न तु धर्मी,ये हि भवन्ति ते नश्यन्तीति, यथैकस्मिन् वस्त्रे शुक्लादयो धर्मा रञ्जकद्रव्यसम्बन्धादुत्पद्यन्ते विलीयन्ते च, परं बलीयस्त्वं नियामकं, यद्बाधार्थमेव यस्मिन् भावे भगवान् निविशति स तं भावं दूरीकरोतीति भवदादीनां करणत्वमेव न तु कर्तृत्वं,न हि करणं क्वचिदुपालभ्यते स्तूयते वा, अदर्शने हेतुः पृथग्दृश इति, करणे सम्बद्ध एव कर्ता करणाच् चेत् पृथग् ज्ञायते करणं वा ततस्तदैवम्बुद्धिर्भवति न तु सर्वत्राविष्टं भगवन्तं ज्ञातवतः, अतो मत्पुत्रा अपि भगवतैव मारितास्त्वमपि मारणीय इति त्वयापि शोको न कर्तव्य इतिभावः ॥ २७ ॥

एवं मायाकृतं ज्ञापनं सकार्यं निरूप्योपसंहरति कंस इति, एवं प्रसन्नाभ्यां स्वसिद्धान्त-कथनेन सम्यक्प्रसादो लक्षितः, विशुद्धं परिभाषित इति, राजन्निति[1]सम्बोधनेन तदुक्तानुवादेन च

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

शोकहर्षेत्यत्र तस्य ज्ञान इति,सिद्धान्तशास्त्रस्य ज्ञाने,शोकस्यैश्वर्यप्रतिपक्षत्वं व्युत्पादयन्ति स हीत्यादि,तथा च स हि ज्ञात्वैव करोतीति तदज्ञानादेव शोकः, भगवद्विचारात् प्रकारान्तरेण यद-पेक्षितं स्वांशानां जीवानां तदन्यो न नाशयेत् सामर्थ्याभावाद् दण्डप्राप्तेश्च, किन्तु भगवानेव नाशयतीतिज्ञानाजननादैश्वर्यविरुद्धः शोक इत्यर्थः, हर्षभययोर्वीर्यप्रतिपक्षत्वं व्युत्पादयन्ति हर्षश्चेत्यादि, तथा च हर्षभये वीर्यविरुद्धे, द्वेषस्य यशोविरुद्धत्वं व्युत्पादयन्ति यदीत्यादि, यशसो ज्ञाने लोभस्य श्रियः प्रतिपक्षत्वमाहुर्लोभश्चेत्यादि, न भवेदितिशेषः, तत्र हेतुमाहुर्द्वेषश्चेत्यादि, तथेति लोभद्वेषादिकं, मोहस्य ज्ञानप्रतिपक्षत्वमाहुर्ज्ञान इत्यादि,तथा च वध्यत्वात् प्रतिपक्ष इत्यर्थः, अत इति, शोकाद्युत्पत्तिसद्भावात्, अन्यथेति, यदि पश्येयुः, एवञ्च नोपलभ्यतेतो जना न पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

शोकहर्षेत्यत्रान्यथैक एवेति, घातको ज्ञात इतिशेषः, मारयितुर्भगवतो दर्शने स एव घातको ज्ञातो भवेदित्यर्थः, भावैर्भावमित्यत्र करणे सम्बद्ध एवेति, करण इन्द्रियादौ सम्बद्धो जीव एव कर्ता भवति भगवांस्तु करणात् पृथक् करणासम्बद्ध इति चेज् ज्ञायते तदा जीव एव कर्ता न भगवानितिबुद्धिर्भवतीत्यर्थः, करणं वेति, करणं ततो भगवतः पृथग् भगवन्निरूपितसम्बन्धयुक्तं नेत्यर्थः ॥ २७ ॥

१ राजन्नित्यपि पाठः क्वचित् ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः ॥
तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया ॥ २९ ॥
आकर्ण्य भर्तृगदितं तमूचुर्देवशत्रवः ॥
देवान् प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ॥ ३० ॥

॥ दैत्या ऊचुः ॥

एवञ्चेत् तर्हि भोजेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु ॥
अनिर्दशान्निर्दशाँश्च हनिष्यामोद्य वै शिशून् ॥ ३१ ॥

निरूपितौ, एकस्यैव वचनं निरूपितमिति देवक्या अप्रसादशङ्कां वारयितुमुभयोर्ग्रहणं, अतस्ताभ्यामनुज्ञातः प्रतीकारमकृत्वा गृहमेवाविशत् ॥ २८ ॥

एवं मायाकार्यं भगवत्प्रेरणया कृतं निरूप्य स्वतन्त्रतया तत्कृतं निरूपयितुमाह तस्यामिति यावदध्यायपरिसमाप्ति, यदीदं न कुर्यादवध्य एव स्यात्, तच्च देवानामनिष्टमिति देवतामाया तत्कार्यं कृतवती, असुराणां वा भगवद्रूपा तेषां मुक्त्यर्थं तान् स्वधर्मनिष्ठान् कृत्वा सर्वशास्त्रविरोधिमोक्षं सम्पादयतीति तथाकथा, राजधर्मा हि अनुल्लङ्घनीया यथा पूर्वमविचारेण कृतं तदन्यथा जातमतः परं विचारेण कर्तव्यमिति विचार्य मन्त्रिण आहूय विचारार्थं पूर्ववृत्तान्तमुक्तवानित्याह तस्यामिति, ज्ञानस्य जातत्वात् कार्यस्य विलम्बसहिष्णुत्वाच्च तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामित्युक्तं, मन्त्रिणोपि तामसस्य तामसा एवेति तन्नाम्ना ज्ञापितं, देवक्यादौ विनयो यः कृतः स तु नोक्तः, योगनिद्रया यदुक्तं तत्सर्वमाचष्ट यथा कंसो विवेकरहितस्तथा तन्मन्त्रिणोपि ॥ २९ ॥

तेषां दौरात्म्यमाहाकर्ण्येति, भर्तुः कंसस्य गदितमाकर्ण्य श्रुत्वा विचार्य च तं प्रत्यूचुः, एतेषां कंसरक्षायां न कापि बुद्धिः किन्तु देवद्वेषकरणेवसरो जात इति हृष्टा इत्याह देवशत्रव इति ॥ ३० ॥

प्रथमतः स्वबुद्ध्या निश्चितं प्रतीकारमाहुरेवञ्चेदिति, यदि कश्चिद् बालक एव जातः स तु मासमध्ये जातो भविष्यतीत्यनिश्चयेपि सर्वानेव बालकान् मारयिष्यामः, ते बालकाः पुरस्था ग्रामस्था व्रजस्था वा भवन्तु, तरतमभावनिरूपणार्थं त्रयाणां ग्रहणं, अस्माकं तु न विलम्बः, तदाज्ञयेति, राजेन्द्रेतिसम्बोधनमाज्ञापनार्थं, न निर्गतानि दशाहानि येषां तेनिर्दशा अतिबालका निर्दशास्त्वतिक्रान्तदशाहाः, उभयानपि विशेषाकारेण सर्व एव वयं हनिष्यामः, अत्र सन्देहो नास्तीति वैशब्दः, दैत्यगृहेष्वपि स्वसम्बन्धिष्वपि जाता हन्तव्या इति, राज्ञा चेद् भगिनीपुत्रा मारिता अन्यैरपि स्वकीया अपि मारणीया इति तैर्ज्ञातं, अन्यथा प्रभुर्न वदेदिति ॥ ३१ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

अग्रिमे निरूपिताविति, प्रसन्नावितिशेषः ॥ २८ ॥

तस्यामित्यत्र तस्याः स्वतन्त्रतया कार्यकरणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुर्यदीत्यादि, ज्ञानस्येति, स्वशत्रूत्पत्तिज्ञानस्य ॥ २९ ॥

(३) श्रीमद्गोस्वामिवल्लभजिन्महाराजकृतः श्रीसुबोधिनीलेखः ।

कंस इत्यत्र निरूपिताविति, विशुद्धप्रसादौ निरूपितावित्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्यामित्यत्र नन्वसुरा बहवस्तेषां सर्वेषामैकमत्येन दौरात्म्यरूपस्वधर्मनिष्ठता कथमित्यत आहू राजधर्मा हीति, राजा यान् धर्मानास्थितस्ते धर्माः सर्वेषामनुल्लङ्घनीया भवन्त्यतः कंसस्य दुरात्मत्वात् सर्वेपि दुरात्मान इत्यर्थः ॥ २९ ॥

आकर्ण्येत्यत्र नातिकोविदा इत्यस्यार्थो यथा कंस इत्यादिनाभास उक्तः, तृतीयचरणस्यार्थो देवद्वेषकरणे इत्यनेनानूदितः ॥ ३० ॥

॥ इति श्रीचतुर्थाध्यायलेखः ॥

किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः ॥
नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव ॥ ३२ ॥
अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समन्ततः ॥
जिजीविषव उत्सृज्य पलायनपरा ययुः ॥ ३३ ॥

एवं स्वकृत्यमुक्त्वा तस्य भयाभावार्थं तं प्रोत्साहयन्ति किमुद्यमैरितिषड्भिः, तथा भगवतः षड् गुणास्तथा तव षड् गुणाः,

सामर्थ्यं च जयश्चैव दीनत्वं च दया यथा । शत्रूणामल्पता चैव राजनीतिस्तथैव च ॥ १ ॥

यदि बालका हन्यन्तेन्यमुपायं करिष्यन्ति देवा इत्याशङ्क्याहुः किमुद्यमैरिति, उद्यममात्रं तेषां न तु क्रियासामर्थ्यं, यतः समरे भीरवः, सङ्ग्रामं दृष्ट्वैव बिभ्यति, तथा भये तेषां निमित्तमाह नित्यमुद्विग्नमनस इति, अयं हि दिग्विजये सर्वानेव मारितवान्, इन्द्रोपि भीतः पलायितः, ब्रह्मादयोपि लीनाः, धृत्वा च देवान् यातनां प्रापयति, अतो यद्यन्यार्थमपि धनुष्टङ्कारं कुर्यात् तथापि देवा उद्विग्नमनसो भवन्तीति नित्यमुद्विग्नमनसः, तवेति सम्मत्यर्थं निरूपितम् ॥ ३२ ॥

धनुष्टङ्कारमात्रेणैवोद्वेगे पूर्ववृत्तान्तं हेतुत्वेनाहास्यत इति, अस्यतः शरान् क्षिपतस्ते सतः सम्मुखमनागता अपि तैः क्षिप्तैरेव शरव्रातैः सर्वतो हन्यमानाः सञ्छिन्नभिन्नसर्वाङ्गा जिजीविषवो भूत्वा धर्मं सङ्ग्रामं चोत्सृज्य पलायनपराः सन्तो ययुः, देशस्याविवक्षितत्वाद् यत्र क्वापि, ये तु दूरस्थास्ते पलायिताः ॥ ३३ ॥

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

एवं चेदित्यत्रान्यैरपीति, त्वदीयैरितिशेषः, अन्यथेत्यादि, भगिनीपुत्रमारणाभावे प्रभू राजा न वदेत्, आज्ञामितिशेषः, अयमर्थः, स्वयं चेद् भगिनीपुत्रमारणं न कृतं स्यात् तदा स्वकीया अशेषां मदुक्तिं न मंस्यन्त इति प्रभुरपि न वदेत्, अधर्मरूपत्वादेवमाज्ञायाः, स्वयं तथाकरणे तु 'यथा राजा तथा प्रजे'तिन्यायादाज्ञादाने निःशङ्कता स्यादिति तथा ॥ ३१ ॥

(५) भगवदीयनिर्भयरामभट्टनिर्मिता श्रीसुबोधिनीकारिकाव्याख्या ।

किमुद्यमैरित्याभासे षट्श्लोकीप्रतिपाद्यानर्थानाहुः, सामर्थ्यं चेत्यादि,

सामर्थ्यं च जयश्चैव दीनत्वं च दया तथा । शत्रूणामल्पता चैव राजनीतिस्तथैव च ॥१॥

'केचित् प्राञ्जलयो भीता' इत्यत्र देवानां दीनत्वं 'न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रा'नित्यत्र कंसस्य दया 'किं क्षेमशूरै'रितिश्लोके शत्रूणां देवानामल्पता, अप्रयोजकत्वम् ॥ ३२ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायकारिकाव्याख्या ॥

केचित् प्राञ्जलयो भीता न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः ॥
मुक्तकच्छशिखाः केचिद् भीताः स्म इतिवादिनः ॥ ३४ ॥
न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान् विरथान् भयसन्नतान् ॥
हंस्यन्यासक्तविमुखान् भग्नचापानयुध्यतः ॥ ३५ ॥
किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः ॥
रहोजुषा किं हरिणा शम्भुना वा वनौकसा ॥ ३६ ॥

येपि निकटस्थास्तेपि जिजीविषवो भूत्वा पलायनासम्भवादुपायान्तरं कृतवन्त इत्याहुः केचिदिति, प्राञ्जलयः, स्तोतुमिव प्रवृत्तानां कायिकव्यवस्था प्रदर्शिता, भीता इत्यन्तःकरणस्य, त्यागे न हन्यत इतिशास्त्रार्थपरिपालनाय न्यस्तशस्त्राः, तर्हि तेषां कथं स्वधर्मत्यागे स्वर्गो भविष्यतीत्याशङ्क्याहुर्दिवौकस इति, स्वर्ग ओको गृहमात्रं न तु स्वर्गभोग इत्यर्थः, ननु देवाः कथमयुक्तं कृतवन्त इत्याशङ्क्याहुर्मुक्तकच्छशिखा इति, मुक्ताः कच्छाः शिखाश्च येषां, परमापदा वैकल्यं तेषामुक्तं, आपदि स्वधर्मास्त्यक्तुं शक्यन्ते, येषां पुनर्दैवगत्या मुक्तकच्छशिखात्वं न जातं तेषां का गतिरितिचेत् तत्राह केचिद् भीताः स्म इति वादिन इति, शरीरे भीतकार्यस्यादर्शनान् मुखत एव भीता वयमित्याहुः ॥ ३४ ॥

ननु ये वध्यास्ते सर्वथैव वध्या इति वचनेपि किं स्यात् तत्राहुर्न त्वमिति, सङ्ग्रामधर्मस्त्वया न त्यज्यतेतो ये देवा विस्मृतशस्त्रास्त्रा भयात्, शस्त्राणि धृत्वा यैर्मार्यते, अस्त्राणि दूरात्, मन्त्रयुक्तानि वा, भयादुभयविधान्यपि विस्मृतानि, विगतो रथो येषां, सारथ्यादीनां वधात्, 'प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवि'दितिवाक्याद् विरथोप्यवध्यः,भयेन सम्यङ्नताः शरणागताः, प्रसङ्गादन्यानप्याहान्यासक्तविमुखान्, अन्यासक्ताश्च ते विमुखाश्चोभयविधा वा भग्नचापानयुध्यतः, निरीक्षकान् न हंसीतिसम्बन्धः, एते षड्विधाः सप्तविधा वा न हन्तव्याः, अतस्त्वया स्वधर्मे परिपाल्यमाने पूर्वन्यायेन देवा जीविता इतिभावः ॥ ३५ ॥

एवं साधारणानामप्रयोजकत्वमुक्त्वा महतामप्याह किं क्षेमशूरैरिति, येपि वाय्वग्निवरुणादयः शूराः प्रसिद्धास्तेपि क्षेमशूरा एव, क्षेमे सति गृहे भार्यायां वा शूरा यत्राक्षेमशङ्कैव नास्ति, न हि भार्या पतिं मारयिष्यतीतिसम्भावना, यत्र पुनः सम्भावना मारयिष्यतीति तत्र पलायनमेव, एतदर्थपरिज्ञानादेव विबुधाः, एतच्छारीरशौर्यं तेषां निरूप्य वाचनिकं शौर्यं निरूपयन्त्यसंयुगविकत्थनैरिति, विकत्थनं स्वशौर्याविष्करणवाक्यं, तदपि न संयुगे, केनापि सह यदा न युद्धसंयोगस्तदैव विकत्थनं, एवं देवान् दूषयित्वा मुख्यांश्चतुर आहुः,अस्ति हरिः शूरः, परं कस्यापि स सम्मुखो न भवति, यस्त्वेकान्ते तदेकपरस्तिष्ठति हरिरपि तस्य सम्मुखो भवतीति स्तुतिपक्षे यथाश्रुतमेव, पक्षान्तरे स्त्रीतुल्यता निरूपिता, हरिणेति, सर्वदुःखनिवारकत्वं निरूपितं, यतो दुःखितेष्वेव शौर्यादिरहितेषु तस्याविर्भावो निरूपितः, अस्ति च त्रिपुरान्तकः शूरः, सोपि सर्वदा वनवासी तपस्वी, न हि वनस्थस्तपस्वी कस्यचिद् द्विष्टो भवति, असमत्वात् ॥ ३६ ॥

किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यता॥
तथापि देवाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इति मन्महे ॥ ३७ ॥
ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान् ॥ ३८ ॥
यथामयोऽङ्गे समुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुम् ॥
यथेन्द्रियग्राम उपेक्षितस्तथा रिपुर्महान् बद्धबलो न चाल्यते॥३९॥
मूलं विष्णुर्हि देवानां यत्र धर्मः सनातनः ॥
तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपोयज्ञाः सदक्षिणाः ॥ ४० ॥

देवेन्द्रस्तु यद्यपि वृत्रहा तथाप्यल्पवीर्यः,अन्यथा वज्रादिप्रार्थनां कथं कुर्यात् ? ब्रह्मा यद्यपि महान् भवति तथापि ब्राह्मण एव तपस्वी, एवं यद्यपि सर्वे देवा अप्रयोजकास्तथापि राजनीतिविचारेण ते नोपेक्ष्या इत्याहुस्तथापीति, देवानां दैत्यानां च सापत्न्यमस्ति कश्यपदायादाः सर्वे भिन्नमातृजास्ते शत्रव एव परस्परं भवन्ति, अतः सहजद्वेषित्वाद् यदैव ते पुष्टा भविष्यन्ति तदैव मारयिष्यन्तीति नोपेक्ष्याः क्षीणदशायामेव मारणीयाः, अयमर्थो भवति न वेति विचारका जानन्ति वयं त्वेवं मन्महे ॥ ३७ ॥

एवं माहात्म्यं नीतिं चोक्त्वा किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाहुस्तत इति, यदेव देवानां मूलं भविष्यति तस्यैव खनने नियुङ्क्ष्वाज्ञापय, अनुव्रतानिति, योगेन रूढ्या च सर्वथा भवन्तमनुसृता वयं, मूलमग्रे वक्तव्यं खननं च मध्ये ॥ ३७ ॥

उपेक्षायां को दोष इति चेत् तत्राहुर्यथेति,आमयो रोगो ज्वरादिरङ्गे आविर्भूतस्तमनादृत्य यदि स्नानभोजनादिकं कुर्यात् तदा रूढपदः संश्चिकित्सितुं न शक्यते, अङ्गमेव नाशयति, सद्वैद्येनापि तज्जनिते सन्निपाते चिकित्साशक्या, अनेन सम्बन्धे विद्यमाने कथं मारणीया इतिशङ्का निवारिता तेषां सर्वनाशकत्वादिति लौकिकबाधकत्वेन निरूपितं, वैदिकबाधकत्वेन दृष्टान्तान्तरमाह यथेन्द्रियग्राम उपेक्षित इति, योगिना परमपुरुषार्थे साध्य इन्द्रियसमूहो नोपेक्षणीयः, तेषामुपेक्षाया'मिन्द्रियैर्विषयाकृष्टै'रितिन्यायेन सर्वनाशो भवति, प्रबलं चेदिन्द्रियं पश्चान्निवारयितुमशक्यं यथैहिकामुष्मिकनाश एताभ्यां तथा सर्वनाशो देवैर्दैत्यानां, तदाह रिपुर्महान् बद्धबलो न चाल्यत इति, महान् स्वापेक्षयापि स्वरूपतः, ते चेत् सम्बद्धबला भवन्ति तदा चालयितुमप्यशक्या अतो नोपेक्षणीयाः ॥ ३९ ॥

मूलमाह मूलं विष्णुरिति, देवानां मूलं विष्णुः, विष्णुप्रभवा देवाः, सत्त्वगुणा देवाः, तस्याधिष्ठाता तु विष्णुः, इमां युक्तिं हिशब्द आह, प्रकारान्तरेणापि देवानां मूलं विष्णुरित्याह यत्र धर्मः सनातन इति, धर्मो यागादिः, स तु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकः, स केवलं वेदोक्तः सनातनः, 'तानि धर्माणि प्रथमान्यास'न्नितिश्रुतेः, यज्ञाभावे देवानां भक्ष्याभावाद् यज्ञो देवानां मूलं, स च स्वदेवतानियम्यः, तस्य च देवता विष्णुः, 'यज्ञो वै विष्णु'रितिश्रुतेः,

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

तस्य चेत्यत्रानेनेति,दक्षिणाया भार्यात्वनिरूपणेन, तस्येति, यज्ञस्य, तथा च विष्णुदेवयोर्मूलं द्विविधो धर्म इतिभावः,पक्षान्तरमाहुःपञ्चात्मको वेति,वेदात्मको यज्ञात्मको गवात्मको विप्रात्मकस्तप-

तस्मात् सर्वात्मना राजन् ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥
तपस्विनो यज्ञशीलान् गाश्च हन्मो हविर्दुघाः ॥ ४१ ॥
विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः ॥
श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥ ४२ ॥
स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विड् गुहाशयः ॥
तन्मूला देवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः ॥ ४३ ॥
अयं हि तद्वधोपायो यदृषीणां विहिंसनम् ॥

न केवलं तस्य नियामकत्वं किन्त्वाधारत्वमपि, तदाह यत्रेति, यत्र विष्णौ सनातनो धर्मः, 'धर्मस्य प्रभुरच्युत' इतिवाक्यात्, तस्माल्लौकिकवैदिकदेवानां मूलं विष्णुः, तस्यापि मूलमाह तस्येति, चकाराद्देवानामपि, ब्रह्म वेदः, गावो विप्राश्च तपो यज्ञाः सदक्षिणाः, प्रमाणं वेदः, हविरेकत्र मन्त्राश्चैकत्र, द्विविधो हि धर्मः, प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकः, प्रवृत्त्यात्मको यज्ञो निवृत्त्यात्मकस्तपः, सदक्षिणाः दक्षिणा यज्ञस्य भार्या, अनेन प्रवृत्तिधर्मत्वं तस्योक्तं, पञ्चात्मको वा मूलत्वेन निरूपितः, अनेन द्वयं मूलत्वेनोक्तं ब्राह्मणा गावश्च, तत्र दुहन्त्यो गावो यज्ञकर्त्तारस्तपस्विनो वेदविदो ब्राह्मणाः ॥ ४० ॥

तेषां खननमाह तस्मादिति, सर्वात्मना लौकिकवैदिकसाधनैः स्वतः परतः साक्षात् परम्परया च यथैव ते निवृत्ता भवन्ति, ब्राह्मणानां विशेषणं ब्रह्मवादिनो वेदवेदार्थविदः, उभयविधं च कुर्वन्तीति, तपस्विनो यज्ञशीलाश्च, हविर्दुघाः पयोदोग्ध्र्यो गाः, हनधातोर्लटि बहुवचनं हन्म इति ॥ ४१ ॥

एवं विष्णुमूलत्वेन ब्राह्मणगवां निराकरणं निरूप्य भगवच्छरीरत्वेनाप्येतान् निरूपयन्ति साक्षान्निराकरणाय विप्रा इति, विप्रा गावश्चकारादन्यान्यप्यन्नानि, वेदाः, चकारादङ्गानि व्रतानि वा, तपः सत्यं दमः शम इति ब्रह्मचर्याद्याश्रमधर्माः, तपः शारीरो धर्मः, सत्यं वाचः, दम इन्द्रियाणां, शमोन्तःकरणस्य, श्रद्धा सर्वत्र, दया च सर्वेषु, तितिक्षातिक्रमसहनं, एवं दशविधो दशावतारः, क्रतवोसङ्ख्याता ज्योतिष्टोमादयः, एते सर्वे सर्वदुःखहर्तुर्भगवतस्तनूस्तन्वः, तस्माद् विष्णौ प्रयत्नः प्रतिष्ठितः ॥ ४२ ॥

उपसंहरंस्तस्य मूलत्वमाह स हीति, 'मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय' इतिन्यायाद् गौणानां देवानां निराकरणं व्यर्थं पूर्वोक्तन्यायेन सर्वसुराणां विष्णुरेवाध्यक्षः प्रभुः, किञ्चान्ये देवास्तथासुरान् न

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

आत्मको विष्णुरेव वा देवानां मूलमित्यर्थः, प्रकारान्तरेण द्वयमेवमूलमित्याहुरनेनेति, मूलनिरूपकवाक्येनेत्यर्थः, तत् किं द्वयम्? अत्राहुर्ब्राह्मणा गावश्चेति, इयं व्याख्याग्रिमश्लोकस्वरससिद्धेति बोध्यम् ॥ ३९ ॥

तस्मात् सर्वात्मनेत्यत्रोभयविधमिति, कर्मज्ञानात्मकं वेदार्थं, हनधातोरित्यादि, तथा च 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वे'त्यनुशासनान्मन्त्रकरणसमय एव तत्करणज्ञापनार्थो हन्म इतिप्रयोग इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

विप्रा इत्यत्रान्यान्यप्यन्नानीति, हविःसाधनानि व्रीहियवादीनि, अन्नपदमुपलक्षकं, तथा च यावन्ति हविःसाधनानि तावन्ति ज्ञातव्यानि ॥ ४२ ॥

एवं दुर्मन्त्रिभिः कंसः सह सम्मन्त्र्य दुर्मतिः ॥
ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशावृतोसुरः ॥ ४४ ॥
सन्दिश्य साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् ॥
कामरूपधरान् दिक्षु दानवान् गृहमाविशत् ॥ ४५ ॥

द्विषन्ति, कदाचित् सहभावोपि लक्ष्यते, हरिस्त्वसुरद्विडेव, मारयितुमपि न शक्यते साक्षाद् यतो गुहाशयः, गुप्तेन्तःकरणे वा तिष्ठतीति, अध्यक्षत्वं च न लौकिकप्रभुवत् किन्तु मूलभूतोपीत्याह तन्मूला इति, स्त्रीलिङ्गप्रयोगोत्रगणनार्थः, महादेवस्य ब्रह्मणश्च स्वतन्त्रतामाशङ्क्याहुः सेश्वराः सचतुर्मुखा इति, अतो विष्णोः प्रतीकारः कर्तव्यः, प्रतीकारश्चर्षीणां निराकरणमेवेत्याहायमिति, ऋषिपदेनैव सर्वे धर्मा उक्ताः ॥ ४३ ॥

एवं तेषां वचनं श्रुत्वा किं कृतवानित्याशङ्क्याहैवमिति, नन्वयं क्षत्रियो ब्राह्मणरक्षकः कथं ब्रह्महिंसां हितत्वेन मेने? तत्राह दुर्मन्त्रिभिरिति, एते दुष्टा मन्त्रिणः, पर्यवसानदोषदर्शनाभावात्, तैः सह सम्यङ् मन्त्रणं कृत्वा दुर्मतिर्जातः, बुद्ध्या हि सर्वनिर्णयः, बुद्धिनाशकस्तु दुःसङ्गस्तत्रापि मन्त्रित्वेन गृहीतः, अत एव ब्रह्महिंसां स्वस्य हितत्वेन मेने, ननु दुःसङ्गेपि कथं स्वाभाविको भावोन्यथा जात इति चेत् तत्राहासुरः कालपाशेनावृतश्च, असुरत्वात् स्वभावदुष्टः कालपाशावृत आपद्ग्रस्तः, आपदि सर्वबुद्धिनाशो भवति, तत्रापि कालपाशपदाभ्यां महत्यापदा निरूपिता ॥ ४४ ॥

एवं बुद्धिभ्रंशे जाते यत् कृतवांस्तदाह सन्दिश्येति, साधुलोकस्य कदने पीडायां कदनप्रियान् स्वतोपि कदनेच्छून् कदनकरणार्थं तत्तत्साधकनानारूपधारकान् दशदिक्ष्वप्यादिश्य स्वविषयेन्यविषये च कामरूपधराणां सर्वत्रैव सामर्थ्यसम्भवात्, दानवानिति, क्रूरान्, राक्षसमात्रे दानवप्रयोगः, स्वगृहमाविशत्, यथोपद्रवे कश्चित् प्रभोः स्थाने गतो दर्शनमेव न प्राप्नुयात्, एतदर्थं गृहे प्रवेशनम् ॥ ४५ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

स हीत्यत्र गुहापदार्थमाहुर्**गुप्त** इत्यादि, **गुप्ते** रक्षिते लक्ष्ये वा स्थाने 'गुहां प्रविष्टा'विति-श्रुत्या**न्तःकरणे वा,** तथा चान्तःकरणपक्षे यद्यपि समीपे वर्तते तथाप्यन्तःकरणस्याणुत्वेन नित्यत्वात् तन्मध्यवर्ती परमसूक्ष्मोदृश्यतरो नित्यतरश्च कथं प्रतीकार्यः? यद्वा मारणार्थं विचारे क्रियमाणेन्तःकरणवृत्तित्वाद्विचारांशज्ञस्तिरोहितः स्यात्, यद्वा स्वदेहमारणं विना स्वान्तःकरणवर्तिमारणं न भवतीति यदा तं तथाकर्तुमुद्यतः स्यात् तदा पूर्वं स्वयं मृतः पश्चात् कं मारयेदिति सोप्रतीकार्य इत्यर्थः, **प्रतीकार** इति, इतोन्यः प्रतीकारः ॥ ४३ ॥

एवमित्यत्र मन्त्रित्वेन गृहीत इति, दुष्टो यदि दुष्टत्वेन गृहीतस्तदा तत्सङ्गस्तथा न बाधको मन्त्रित्वेन गृहीतस्य तु सर्वथा बाधक इत्यर्थः, **मन्त्रित्वेने**तिपाठेपि तथैवार्थः, एकस्यैवेयं व्यवस्था बहूनां तथात्वे तु किं वक्तव्यमितिभावः ॥ ४४ ॥

सन्दिश्येत्यत्र **स्वविषय** इति, विषये देशे ॥ ४५ ॥

ते वै रजःप्रकृतयस्तमसारूढचेतसः ॥
सतां विद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः ॥ ४६ ॥
आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च ॥
हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ते च ततोप्यधिकं कृतवन्त इत्याह, वै निश्चयेन, ते स्वभावत एव रजःप्रकृतयः, राजसाः क्रूरा भवन्ति, आगन्तुकेन च पुनस्तमसारूढं चित्तं येषां,पूर्वसिद्धविवेकनाशार्थं तमः, रजस्तमोभ्यां व्याप्ताः सात्त्विकान् द्विषन्त्येव, अतः सतां विद्वेषं विशेषेण द्वेषो यस्मात् तादृशमुपद्रवं धर्मधनादिनाशनमासमन्ताचेरुः कृतवन्तः, अनेन तेषां स्वरूपतोन्तःकरणनाशाद् धर्मतश्चोपद्रवं कृतवन्त इत्युक्तं भवति, ननु स्वाम्याज्ञातोधिकं किमर्थं कृतवन्तस्तत्राहारादागतमृत्यव इति, मृत्युग्रस्तास्तथा कृतवन्तः, विकलो ह्यन्यथा करोत्येव ॥ ४६ ॥

माययैवैतत् कारितं सर्वनाशार्थमिति ज्ञापयितुं महदतिक्रमस्य फलमाहायुः श्रियमिति, जीवानां षड् उत्तमा गुणाः, तदभावे भाण्यकृतार्थः स्यात्, तत्र प्रथममायुः, जीवतो हि सर्वं भवति, ततः श्रीः, स्पष्टस्तस्या उपकारः, ततो यशः कीर्तिः, ततोन्तरङ्गो धर्मः, तैः साध्या लोकाः स्वर्गादयः, तत्र लोके सर्वा एवाशिषः, चकारादैहिका अपि पुत्रादयः, एवकारेण सर्वेषामेवाशीष्टं प्रदर्शितं, अतो यस्य यदभीष्टं तदेव नाशयतीत्युक्तं भवति, अन्यथा गणिताश्चेत् तस्याभीष्टा न भवेयुस्तदेष्टमेव चेष्टितमिति महदतिक्रमः किं कुर्यात् ? अतो यत्किञ्चिदेवाभीष्टं तदेव हन्ति, लोकसिद्धास्तु गणिताः, अनुक्तसर्वसङ्ग्रहार्थं सर्वाणीति, पुंस इति, स्वतन्त्रस्यापि महतो भगवदीयस्यातिक्रम उल्लङ्घनं, महत्त्वं भगवत्सम्बन्धादेव, अन्यथाराग्रमात्रस्य कथं महत्त्वं स्यात् ? एवं भगवच्चरित्रसिद्ध्यर्थं मायाकार्यं निरूपितम् ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे चतुर्थोऽध्यायविवरणम् ॥ ४ ॥

---

(२) श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशः ।

ते वै रज इत्यत्रानेनेत्यादि, अनेन श्लोकेन तेषां दुर्मन्त्रिणां स्वरूपतोन्तःकरणनाशात्, अन्तःकरणं हि वैकारिककार्यत्वाज् ज्ञानजनकत्वाच्च स्वरूपसात्त्विकं तत्स्वरूपनाशश्च रजोरूपत्वे सत्त्वरूपस्य तस्य धर्मो ज्ञानं तमसा ज्ञानमात्रनाशाद्धर्मतश्च नाश इति तथेतिभावः ॥ ४६ ॥

आयुःश्रियमित्यस्याभासे **सर्वनाशार्थ**मिति, सर्वदैत्यनाशार्थं, **समाप्तावेव**मित्यादि, एवं प्रकारेण यन्मायाकार्यं सर्वदुःखात्मकं निरूपितं तद्भगवतोनिरुद्धस्य यच्चरित्रं सर्वधर्मरक्षारूपं तत्सिद्ध्यर्थं हेतुत्वेन निरूपितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकतानश्रीयदुपतितनुजपीताम्बरविरचिते दशमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाशे चतुर्थोऽध्यायविवरणम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

शास्त्ररीत्या बुभुत्सुबोधिका

सा च श्रीकृष्णास्य–वाक्पति–वैश्वानरावतारश्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटित–श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धश्रीसुबोधिन्याः सर्वज्ञ–कृतकृत्य–हृदीश्वरज्ञश्रीयोगिगोपेश्वरजित्कृता व्याख्या ।

श्रीकृष्णाय नमः।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः।

शास्त्ररीत्या बुभुत्सुबोधिका।

सा च श्रीकृष्णास्य-वाक्पति-वैश्वानरावतार-श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटितश्रीमद्भागवतदशमस्कन्धश्रीसुबोधिन्याः सर्वज्ञ-कृतकृत्य-हृदीश्वरज्ञ-श्रीयोगिगोपेश्वरजित्कृता व्याख्या।

प्रथमोध्यायः।

श्रीकृष्णाय नमः। १०-१-का. १. नवमाध्याये चिद्व्यामोहिका शक्तिरुक्ता। तस्यास्तमोरूपमायायाः सर्वथा तरणं वाक्पते'र्धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहक'त्वात् तदुक्तनिरोधेन भवतीति वस्तुनिर्देशनमस्कारात्मकं द्वन्द्वं 'वेदवेदान्तसारं श्रीभागवत'मिति श्रीभागवतमाहात्म्यान्मङ्गलमाचेरुः नमामीति। नमनसिद्धान्तः पञ्चमस्कन्धात्। तापिनीयप्रसिद्धनमनमिति वेदान्तसारम्। वस्तुसारं वैदिकम्। हृदयं हृदि अयं हृदयमिति छान्दोग्ये। ङेः सुरिति छान्दोग्यीयव्युत्पत्त्या व्याकरणव्युत्पाचिबाधे हृदयमिति साधयति। अत्र हृदयमित्यत्र प्रकारे लुक्, ङेर्लुक् वा, इकारेण गुणः। हृदयं शेषः तस्मिन्नित्यर्थः। हृदय इति सप्तम्यन्ते तु वेदान्तव्याकरणे ङेर्लुग्वा, हृदि हृदये अयं शेषः तस्मिन्। हृदादिव्युत्पत्तिस्तु हरति ह्रियते वा वृह्रोः षुक्दुकौ चेति क्यनः बाहुलकात् केवलोपि दुक् हृत्, तदाहुः हृदय इति। कृष्णनिविष्टे मनस्ययं शेषः, तस्मिन् शब्दार्थसाधारणे ब्रह्मणि शेषे शब्दात्मके तदध्यस्तेऽनन्तरूपेर्थे। 'एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे' इति श्रुतेः। भेदान्वये तु 'यस्यान्तःकरणं गिरित्र'मिति वाक्यात् हृदयाधिकरणके शेष इति भवति, स न टिप्पण्याम्, अयं भक्तिजनकव्याख्याने, अभेदान्वयस्तु तदाज्ञया शास्त्ररीत्या बुभुत्सुबोधिकायामपीति ज्ञेयम्। तादृशे श्रीशुकरूपे यो लीलाक्षीराब्धिः निर्धर्मकत्ववारकः, तत्र लीला निर्धर्मकत्ववारिका। क्षीरं सर्वप्रतिष्ठास्थानम्। 'पयसि सर्वं प्रतिष्ठित'मिति श्रुतेः। अब्धिः सत्यं व्युत्पत्तेः, आपो धीयन्तेऽस्मिन्नित्यब्धिः। निरुक्ताच्च, निरुक्ते सत्यं जलनामसु पठितम्। 'अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये' इति महानारायणात्। तत्र शायिनम्। ज्ञानं श्रीभागवतरूपम्।

---

१. अत्र शोधपत्रमस्तीतिग्रन्थकर्तृभिर्लिखितम्; परन्तु तच्छोधपत्रमस्माभिर्ग्रन्थपत्रेषु न प्राप्तम्।

'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्मे'तिवाक्यात् इति वेदान्तस्वरूपलक्षणलक्षितम्। अथ 'नित्यो निष्कलङ्को निराख्यातो निर्विकल्पो निरञ्जनः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोस्ती'ति श्रुतेः। एवं धर्मिण एवं धर्मरूपेण आविर्भाव उक्तः भक्तवश्यत्वात्। न वृक्षादिरूपधर्मैः नवमाध्यायसुबोधिनीटीकोक्तैः। तत एव। स च विष्णोरेवंविधत्वाभावे नोपपद्यते, अतो विष्णो रूपत्रये इदं महतः स्रष्टृ। तदुक्तं संहितायां 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'ति। तथा चैवं तपोरूपं कर्म विष्णोरिति भगवतोपीति भक्तमनोरथपूर्तिः। अत एव टिप्पण्यां शेषाधिकरणकलीलाक्षीराब्धिः पुष्टिरित्युक्तम्। मङ्गलाचरणे भक्तविशिष्टफलस्य पुष्टिमार्गीयस्य मुख्यत्वात्। किञ्च पुष्टिर्मर्यादातो विपरीता। 'त इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना' इति छान्दोग्यदहरविद्यायां मर्यादा। अखण्डब्रह्मभाने क्षीराब्ध्यधिकरणकशेषस्यानृतापिधानश्रुतिप्रतिपाद्यत्वम्। न ह्यनन्तः शेषः परिच्छिन्नक्षीराब्धौ सम्भवति। पुष्टौ त्वनन्ते शेषे परिच्छिन्नः क्षीराब्धिः सम्भवतीति 'त इमे सत्याः कामा' इतिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वमस्तीति विवेकस्तेन वेदवेदान्तसारे श्रीभागवते महानारायणज्ञाने 'स्वरूपलक्षणे सत्यं ज्ञान'मित्यत्र लीलाक्षीराब्धिरित्याकारकं ज्ञानं 'सत्यं ज्ञान'मित्यस्यार्थः। निर्विषयकज्ञानाभावात्। न चायं घट इति ज्ञाने विषयतासम्बन्धोऽत्र त्वभेदसम्बन्ध इत्यपि सत्यमिति वाच्यम्। स्वयम्प्रकाशत्वार्थमभेदसम्बन्धादेकरसत्वाच्च। ज्ञानात्मकं जगदितिपक्षे घटस्य ज्ञानत्वाच्च। अनन्तं तु 'हृदये शेषे' इत्यत्रोक्तमेव। सन्निवेशस्तु पाठक्रमेण ज्ञानमार्गे 'देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः' इति श्रुतेः। भक्तिमार्गे 'सर्वं सर्वमयं सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इति श्रुत्यनुसरणात्[1] त्वनन्तस्य शेषरूपत्वेन शय्यादिरूपत्वाद् यथाभक्ति मुख्यार्थादिक्रममाश्रित्य सन्निवेशः। पुष्टिमर्यादाभ्यां विरुद्धधर्माश्रयत्वं ब्रह्मधर्म उक्तः। शिवे पाशुपतशास्त्रं समाप्तम्। नारायणे वेदशास्त्रम्। द्वन्द्वप्रयोगो ज्ञापयत्यनुष्ठाने द्वन्द्वं प्रयोक्तव्यमिति। 'कर्मणि द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ती'ति गृह्यसूत्रवत्। अतः परं सर्वोपनिषदादौ ह्यानन्दमपि स्वरूपलक्षणे निविष्टमिति तद्रूपमाहुः लक्ष्मीति। तेन 'तमेत'मिति श्रुत्युक्तं रूपं पूर्वमुक्तम्। 'यदेव विद्यये'ति श्रुत्युक्तमुत्तरार्धे। लक्ष्मी राधारूपा। 'तावुभौ ब्रह्मसावित्र्यावंशेन जगतीं गतौ। तयोर्गेहे महालक्ष्मी'रिति पाद्मात्। राधाष्टमीनिरूपणे उत्सवप्रतानेऽस्ति। इयं ब्रह्मानन्दरूपा। क्षीराब्धेश्चरणाभ्यां मथने बालत्वादाधिदैविकाभ्यां आचार्यानन्दाविष्टाभ्यां चरणाभ्यां क्रीडार्थमारोपिताधिभौतिकत्वैर्द्रव्यैः सम्बन्धादाध्यात्मिकाक्षरानन्दरूपा क्षीराब्धेर्जाता। भक्तिभ्यां जाता भक्तापि। अत एव नाक्षरे लयः, भक्तत्वात् सहस्रलीलास्ताभिः, सेव्यमानमित्यात्मनेपदं ज्ञापयति स्वार्थं स्वलयाभावार्थं सेवत इति। अतः परं धर्मीदमित्थतया ज्ञातुमशक्य इति महाचमसंमतेन[1] चन्द्ररूपतामाहुः कलानिधिमिति। ध्रुवा षोडशी

1. 'महाचमस्यः श्रुतय' इति तैत्तिरीयभाष्ये।

तस्यामन्याः कला निधीयन्ते इति। पुरुषोत्तमोऽवतारी अधोक्षजत्वेप्युक्तो दृश्यत्वेपि चन्द्रस्य त्रिरूपत्वात्। 'यस्यामतं तस्य मत'मिति श्रुतेश्च। अवतारश्चतुःषष्टिकलानिधिः कला अब्मये निस्तेजसि चन्द्रे निधीयन्ते येनादित्येन सोपि कलानिधिः। 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुष'श्चेति श्रुतेः। तेन द्वितीयपादस्थे 'अन्तर उपपत्ते'रित्यधिकरणे योऽक्षिपुरुषस्तत्र स्थितिः। छान्दोग्यीयोपकोसलविद्या सङ्गृहीता। एतेन प्रथमतो गुरुरहस्यभजनं भावितं 'लक्ष्मी राधा सत्ता यमुनाजित् श्रीस्वामिन्यो गुरवोत्र न' इत्याचार्याः। पूर्णमपीदं वक्तव्यम्। 'अपश्यत् पुरुषं पूर्ण'मितिवाक्यात्। 'व्यासोऽस्माकं गुरु'रित्याचार्याः। लीलाक्षीराब्धिशायी स्वयम्। लक्ष्मीः स्त्री धनं च। कलानिधिः पुत्रः शेषो वा। 'नारायणाद्रुद्रोजायत' इति नारायणोपनिषदः। कर्माणि भक्तमनोरथपूरकाणि। तथा च बृहदारण्यके साकारं ब्रह्म, 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मितिश्रुतेः। 'अविनाशी वा अरे अयमात्मानुच्छित्तिधर्मे'तिश्रुतेश्च ते च महत्प्रतीत्या निश्चीयन्ते। तथा साधनैः सजातीयविजातीयद्वैतरहितम्। स्वगतद्वैतस्य राजसतामसज्ञानविषयस्य सात्त्विकज्ञानेनापाकरणात् सात्त्विकज्ञानमात्रविषयस्याद्वैतस्य सिद्धिः। 'मनसैवानुद्रष्टव्यं' 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति बृहदारण्यकात्। ननु कृष्णमूर्तिर्गोपालतापिनीये कृष्णोपनिषदि च, किञ्च द्वितीयस्कन्धे सिद्धान्तनवमेध्याये चतुर्भुजं रूपमुक्तमिति ब्रह्मप्रकरणे च सर्वतः पाणिपादान्तत्वादिरूपमिति तद्विहाय कुत इदं नारायणरूपमुच्यते? उच्यते। 'कृष्णमूर्ति'रित्यादिनोक्तमस्त्येव। यदुक्तं 'ब्रह्मप्रकरण' इत्यादि तत्तु पुरुषविद्यायामित्यक्षरतुल्यमिति नाचार्यस्थितिः। किन्तु 'सोश्नुत' इतिश्रुत्युक्तविपश्चित्त्वेनोपस्थितपरब्रह्मणि। परत्वं न विपश्चित्त्वं, सूर्येतिव्याप्तेः, सत्यज्ञानानन्तविपश्चित्त्वस्य परब्रह्मलक्षणस्य। किन्तु अव्यक्तात् कालकृतं देशकृतं च परत्वम्। तेन पुरुषविद्योक्तेषु पुरा आसेतिव्युत्पन्ने स्थितिः। न तु सहस्रशीर्ष्णि। तस्य 'नवाम्बुदानीलमनोहराये'तिग्रन्थोक्तस्य च तथा सप्तस्वरूपाणां च तदुपासकपुराविदनुसृतश्रयाचार्यमार्गीयविशेषपरत्वेन सकलसाधारणरूपत्वाभावात्। 'नमामि हृदये शेषे' इत्युक्तस्य सकलसाधारण्यम्। नन्वेतेष्वेव किञ्चिद्रूपं वक्तव्यम्, मूलस्य 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति निषेधादिति चेन्न, 'भक्त्या ग्राह्य'त्वेना'चार्यवान् पुरुषो वेदेति'श्रुत्या चात्र विश्रान्तेः। अन्यथाऽक्षरविश्रान्तेः तत्तद्भक्तभावितविशेषरूपविश्रान्तेश्च शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तेन 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मितिश्रुताविदं मूलरूपमन्येषु रूपेषु। अत एव 'नारायणसमो गुणै'रिति गर्गवाक्यम्। योगमायाच्छन्नं तु कृष्णत्वेन प्रतीयते। अतः साकारः। तेनाचार्याणां षट्शास्त्रीये रूपे तात्पर्यं ज्ञायते। शेषे पाशुपतं शास्त्रम्। लीलाक्षीराब्धिशायिनि वेदवेदान्तशास्त्रे समाप्ते। 'लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमान'मित्यत्र साङ्ख्ययोगौ[1] शास्त्रे पञ्चरात्रं च शास्त्रं समाप्तम्। तथा 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा[2] ब्रह्म

1. 'अभ्यर्हितं पूर्व'मिति राजसपदस्य पूर्वनिपातः। 2. =मनः।

तल्लक्ष्यमुच्यते। अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवे'दितिश्रुत्या हृदयाभिव्रशेषो धनुः प्रणवत्वात् । स च नवीनभावजनक इति भक्तमनोरथेनान्याचार्यविलक्षणा नूतनाश्च भावास्तदनुभावा इति लीला तद्रूपः क्षीराब्धिः। क्षीरम् । यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं भवतीति सर्वाश्रययोग्यः अधिशब्दो रूढः । ततः शायी नारायणः तत्समः कृष्णश्च, स च शक्तीः शाययित्वा स्वप्नयुक्ताः कृत्वा तत्तल्लीलानुकूलस्थितिरूपा वा कृत्वा। अयमर्थः। शर आत्मा ।लक्ष्यं ब्रह्म। नारं अयनं यस्य तत्। अप्रमत्तः प्रमादरहितः तेन अप्रमादेनेति वा। एतद् बलतपसोरुपलक्षणम् । 'नायमात्मा बलहीनेने'तिश्रुतेः। एवं भक्तिमार्गानुसारेण। वेद्धव्यम् । व्यध ताडने तड आघाते । आघात इति हन हिंसागत्योरित्यस्य रूपम् । अतः प्राप्तव्यमित्यर्थः । शरो लक्ष्ये लक्ष्यप्रचुर इव ब्रह्मप्रचुरो भवेत्। ततस्त्वत्यन्तानुग्रहे सम्पद्याविर्भावे पुष्टिलीला आहुः लक्ष्मीसहस्रेति । तेन पुष्ट्यनुभवः ।उत्तरार्धे मर्यादायाः। 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वे'ति श्रुत्युक्तं सेवनमुक्तम् । पूर्वार्धे तु 'तमेतं वेदानुवचनेने'त्युक्तं ज्ञानमित्युक्तम्। ज्ञानस्य भक्तित्वे तु सेवापि । 'ज्ञानं क्रिये'ति पञ्चरात्रे भक्तिज्ञानयोः सामानाधिकरण्यात् । भक्तिमार्गस्य बहुविधत्वात्। पूर्वार्धे मनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवरूपब्रह्मज्ञानमुक्तम्। तेन 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत' इति ज्ञानी पूर्वार्धे, उत्तरार्धे तु 'ज्ञानी चेद् भजते कृष्ण'मिति भजनमुक्तम्। 'सहस्रलीलाभि'रित्युक्त्या स्वमार्गोपि तदन्तर्गतः । 'भूर्लक्ष्मीः भुवर्लक्ष्मीः सुवः कालकर्णी तपा महालक्ष्मी'रिति सर्वस्य लक्ष्मीरूपत्वात् । तदिदं स्वमार्गभजनं भक्तिहंसे उक्तम् । स्वरूपान्तर्गतो भेदः 'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं' इत्यक्षरात् परेपि ज्ञेयः। अतः सेव्यमानम्। सेव्यसेवकभावस्य क्रीडान्तर्गतत्वात्।'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मितिश्रुतेः, सर्वतः पाणिपादान्तत्वेनैकक्रीडासामग्रीरहितं यावत् तावदेकमितिव्यवह्रियते । शास्त्रीयरूपवत् । अतो 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्ये'दित्यादि केन भिन्नेन करणेन कं भिन्नं कर्म आत्मानम् । ननु घटपटकुड्यकुसूलान्युत्पद्यन्त इतिज्ञाने बहुत्वप्रतीतिः । बहुत्वविशिष्टकुड्यादिनिष्ठा वर्तमानोत्पत्त्यनुकूला बहवो व्यापाराः। अकर्मकत्वेन कुड्यादिनिष्ठमेव फलमिति चेन्न। राजसादिज्ञानविषयत्वेन बहुत्वस्य भ्रमसंशयज्ञानविषयत्वात्। सात्त्विकज्ञानविषयत्वे तु एकमेव ज्ञानम्। गीतावाक्यात्। 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रम' इत्यवस्थितमतवाक्ये मिश्रसत्त्वनिषेधेन शुद्धसत्त्वसत्त्वात्। अधुना 'नारायणपरा वेदा' इत्यादिबहुश्रुतिप्रतिपाद्यत्वेपि 'नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुन'इतिवाक्यात् भक्तदौर्लभ्यद्योतितनारायणपरायणदौर्लभ्येन नारायणो-

१. शक्तिसङ्कोचलक्षणा रूढिः । २. =मनः । ३ ब्रह्म=आत्मा, मन एव आत्मा। ४. नारोपयोगः, अलौकिकत्वे देहानां नाराणाम् ।

त्कर्षेपि 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुतेरधोक्षज इतिनाम्नः अन्येभ्यश्च वाक्येभ्यः स्वज्ञातनारायणसमं महाचमसमतेन चन्द्ररूपं तैत्तिरीयश्रुतेराहुः। किंचारणप्रत्यक्षाभ्यां सूर्यं स्मृतिप्रत्यक्षानुरोधेनाहुः। ब्राह्मणानुरोधेन सूर्योग्निरित्यग्निमाहुः। विराजमाहुः कलानिधिमिति। श्रुत्यनुसारेण कृष्णमाहुः। तद्विदः। 'गूढं ब्रह्मणि वाङ्मय' इतिवाक्यात् । तथा च श्रुतिः 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता'मिति केनोपनिषदि।

१०–१–का० २. नन्वाचार्यकृपाभावे आचार्यसन्दर्शितागमत्वमपेयात् तदर्थं कृपाज्ञापकः स्वानुभावो वक्तव्य इति चेत् तत्राहुः चतुर्भिश्चेति। चतुर्भिरध्यायैश्चतुर्भिः प्रकरणैः पुनश्चतुर्भिः प्रकरणैः पुनस्त्रिभिः सात्त्विकानामन्तःकरणप्रामाण्यात्र प्रमाणापेक्षा 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुव'मिति श्रुतौ सावधारणोक्तेः। तर्हि सर्वेषां मनसा दर्शनं स्यादिति चेत् ,महतामन्तःकरणं प्रमाणं प्रमाकरणं न त्वन्तःकरणमात्रमिति यथोद्धवबालक्रीडने एकादशाध्यायसंवादः। षड्भिरध्यायैर्गुणप्रकरणमिति । अत्रेदं ज्ञेयम् । 'लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमान'मित्युक्तम् । स चा'त्मानन्दसमुद्रस्थ' इति तं कृष्णं कृपया चिन्तनविषयमुपनिबबन्धुः। ननु दशमे लक्ष्मीः सर्वत्र कथं, वृषभानुगृहे राधारूपास्तु, 'श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र ही'ति वाक्यमपि तत्परमस्त्विति चेन्न। नृसिंहतापिनीये 'भूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः सुवः कालकर्णी तपा महालक्ष्मी'रिति श्रुतेः। पञ्चधेति व्यष्टिभावनार्थम्। तेन गणनेन पञ्चत्वलाभेपि न क्षतिः। हृदय इति 'स मानसीन' इति श्रुतेः। ममेतिपदात् परत्वे पादादौ स्थितत्वेपि न 'मे' आदेशः। अग्रेतनपादादिस्थितत्वं गौणमादाय सूत्राप्रवर्तनात्। कृपया लोकं ग्राहयितुं लक्ष्मीलीलान्तर्गतस्वयोग्यभावविषयस्य कृष्णस्य प्रमाणप्रकरणोक्तप्रातराशवनक्रीडासायमाशसन्निधिनो निरोधलक्षणग्रन्थोक्ताधिदैविकसेवया भगवतः स्वद्वारा भुवि प्राकट्यकर्त्र्या सह चिन्तनम्। तदुक्तम् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति। पाठक्रमेणार्थः। निरोधविद्यया सर्वतो निवृत्तव्यापारे मनसि स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभव इदमेव ब्रह्मज्ञानम्। तदुक्तं 'हृदये शेये लीलाक्षीराब्धिशायिन'मित्यनेन। तदन्वपि श्रवणादिः। 'आत्मारामाश्च मुनय' इति वाक्यात्। अवैधभक्तिश्च। गुणगानेन तदभ्याससिद्धिः। 'तत्त्वमसी'त्युक्तस्य तदभ्यासस्य सिद्धिः। 'कथामात्रावशेषिता' इतिवाक्यात्। किञ्च पञ्चधोपनिषदि मुण्डके कर्मज्ञानभक्तिमुण्डकोक्तसाधनैः भगवदाविर्भावे प्रश्नोपनिषदा संवत्सरकालतज्जन्यसूर्यचन्द्रादित्वरूपेण भगवज्ज्ञाने जन्मप्रकरणाध्यायचतुष्कम्। तत आत्मविद्योपनिषदा रुद्रब्रह्मविष्णुरूपैरुक्तस्वामिनवज्ञातस्य श्रीमन्नन्दराजकुमारस्य क्रीडास्तामसराजससात्त्विकप्रकरणैः। तदनु

१. 'इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृत'मितिवाक्यात् वक्ष्यमाणागमत्वकृतव्याख्यानरूपयोः कार्यकारणभावः।
२. सङ्ख्यातात्पर्यमिदम्, यद्वा प्रश्ने परब्रह्मान्वेषणोक्तेस्तद्रूपाणि ।

गुणप्रकरणे 'कृषिर्भूवाचकः शब्द' इत्युक्तः कृष्णः। स च पुराणे भगवानिति गुणप्रकरणे सः। तत एकादशस्कन्धे 'देवस्तुर्यो विभुः स्मृत' इति माण्डूक्योपनिषदुक्तः।

१०–१–का० ३–४. ननु ह्यग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीतिवद् आत्मा श्रोतव्य द्रष्टव्यः इत्यार्थक्रमः, तथा च श्रुतिः 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति, इति चेत् तत्राहुः दशमेति। सत्यं, वेदान्तविज्ञानेन परम्परयात्मदर्शनं परन्तु भूयसामुपनिषद्भागानां वैयर्थ्यापत्त्या वेदान्तविज्ञानं शाब्दं, तच्च स्वव्यापारं कर्मज्ञानभक्तिरूपं मुण्डके निरूपितमपेक्षते इति दशमार्थः प्रकरणाद्यर्थाश्च स्वाध्यायवत् स्वाध्यायत्वार्थमपेक्षन्ते, आर्थक्रमे तु पाठक्रमत्यागहेतोरभावः शाब्दापरोक्षं चेति दोषद्वयम्। विचार्यन्त इति 'अविचारिताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याययन्ति'। तथा सति 'योन्यथासन्तमात्मान'मिति दोषापत्तिः। ननु दशमार्थे सन्देहाभावाद् विचारः कुत इत्यत आहुः नवेति। यथा नवलक्षणलक्ष्य आश्रयस्तथा कृष्णोपि नवलक्षणलक्ष्य इति नवलक्षणलक्ष्यत्वात् कृष्णस्य तन्निरूपणं दशमार्थे सन्देहबीजम्, हीति निश्चयेन। 'कृष्णो हि परमं दैव'मिति गोपालतापिनीये, 'अहं सर्वस्य प्रभव' इति गीता। 'समान एवं चाभेदा'दिति व्याससूत्रम्, अतो निश्चय इत्यर्थः। द्वितीयकोटौ पाठक्रमभावित्वान् निरोधः। अत्र पाठक्रमः सन्देहबीजम्। पूर्वपक्षमाहुः लीलानिरिति। लीला दशविधाः तत्र दशविधत्वनिर्धारकोर्थः सर्गादिरूपो न तु पाठक्रमः। अतोत्र क्रममात्रं क्रम एव दुर्बलः। तुना अर्थसहितक्रमस्तु न दुर्बलः।

१०–१–का० ५. ननु क्रमो ह्यृषिप्रणीतस्तेनैव क्रमेण श्रवणं दर्शनफलसाधकं न यथाकथञ्चिदिति चेत् तत्राहुः यथेति। फलं दर्शनं 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति श्रुतेः। लोक इति द्वादशस्कन्धे सप्तमाध्याये लौकिकभाषायां। प्रकृत इति समाधिभाषोक्तभक्तियोगे निरोधे। नेति प्रथमस्कन्धे वाक्यात्। गौणमुख्यन्यायेन महानन्यायश्च स्यात्। न च लौकिकीभाषात्रापि, ततः पोषको निरोधः कुतो नेति चेन्न। पोष्यनिरोधसापेक्षत्वात् पोषकस्य निरोधस्य शुद्धलीलाबोधकस्कन्धार्थत्वात्।

१०–१–का० ६. अतिव्याप्त्या नेत्याहुः प्रतीन इति। अन्यत्रैकादशे। शरीरेण महत्त्वात् स्कन्धस्य। अन्यल्लेखे स्पष्टम्। नन्वाश्रये निरूपयिष्यमाणे लीलाभिधातो मुख्यातात्पर्यवृत्तिः कृष्णमाश्रयं प्रतिपाद्यत्वेन दशमे द्योतयिष्यतीति चेत् तत्राहुः कृष्ण इति। तथा चात्र कृष्णप्राधान्याभावाद् भक्तप्राधान्येन तत्सम्बन्धिनीनां लीलानां वाचकानि बहूनि पदानि सन्ति तानि मुख्यानि। 'सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतौ स इति भक्तस्वातन्त्र्येण तत्प्राधान्यात्। ब्रह्मत्वप्रधानं ब्रह्मणेत्यप्रधानतृतीयायाः। 'निवेदितात्मा विचिकीर्षितो म' इतिवाक्यात्। नातोन्योर्थः कल्पनीयः।

१०–१–का० ९. अथ निरोधलक्षणं विवृण्वन्ति स निरोध इति। 'निरोधो भगवद्रूप'

इति द्वितीयसुबोधिन्याम्। अन्यथा लोकन्यायेन 'सच्चिदानन्दता ततो' न स्यात्। विजातीयत्वात्। अस्य हरेः। अनुशयनं निरोधः। टीकान्तरे त्वनुरूपं शयनं लीलानुरूपं शयनम्। ननु गौणमुख्यन्यायः प्रवर्ततां ततो निरोधो भगवद्धर्म इत्यपि सङ्गतं भविष्यतीति चेत् सत्यम्। कारणधर्मस्य कार्ये हरौ निरूपणात्। 'भगवान् भक्तभक्तिमा'नितिवाक्यात् कारणधर्मः। अत उक्तं अनुशयनमिति। अनुपश्चाच्छक्तिः शाययित्वा स्वप्नयुक्ताः कृत्वा। शीङ् स्वप्ने। शयनं स्वस्य स्वप्नकरणम्। तथा च कल्पः। इषेत्वोर्जेत्वेति शाखां छिनत्तीति। शाखा खशया। खमाकाशम्। 'आकाशशरीरं ब्रह्मे'ति श्रुतिः। तत्र शेते स्वप्नं कुरुते। शाखृ व्याप्तावतो यथादृष्टं सर्वत्र स्वप्नकरणम्। इति संहितामते। वेदान्ते तु 'भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव चे'ति छिद्राणि जीवाः बहिरन्तरं देहस्थानीयम्। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयोऽवस्थाः। ज्ञानत्वाज् जीवानाम्। हरिः कश्चिद् भक्तसम्बन्धी धर्मिधर्मः 'ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः' इतिसिद्धान्तमुक्तावल्याः। महानारायणे च वह्निशिखाया धर्मः। हरति दुःखमिति हरिः। यथा प्रपञ्चनिर्माणानन्तरं स्वप्राप्त्यर्थं भक्तिमार्गं निरमासीत्, तथा तद्विषयं हरिरूपमपि वह्निशिखाधर्मं परमात्मानं कृतवानिति। निरोधो लक्ष्यं अस्यानुशयनं लक्षणम्। तच्चातिव्याप्तं सर्वत्र शक्तीः शाययित्वा शयनात्। 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दितिश्रुतेः। तत् स्वप्नयुक्तं जगत्। तत्परिहाराय विवृण्वन्ति स प्रपञ्च इति। प्रपञ्चस्य शब्दात्मकस्य वैदिकस्य ग्रहणम्। तेन सर्वप्रपञ्चनिरासान् नातिव्याप्तिः। किञ्च प्रपञ्च इति वक्तव्यम्। अन्यथा दुर्विभाव्यशक्त्यन्तर्गतविसारकशक्तेः स्मरणांशे निर्विषयत्वापत्तेः। तथा च स्मरणस्वरूपालाभे तत्प्रतियोगिकाभावाबोधापत्तेः। न च प्रपञ्चविसारकशक्तिर्दुर्विभाव्यशक्तिर्न तु विसारकमात्रमितिवाच्यम्। 'जगद्व्यापारवर्ज'मितिसूत्रविरोधात्। 'मदन्यत् ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी'तिवाक्यात्। क्रीडनमनुशयनसहितमित्यनुशयनविवरणं क्रीडनम्। अन्यत्र स्कन्धार्थेष्वतिव्याप्तिरतो हरेरिति। क्रीडादिरवतारो न तु हरिः। हरिपदं तत्रान्यथा योज्यम्।

१०–१–का० १०. 'निर्धर्मको वा भिन्नो वा निरोधं कुरुते यदि तदा निरोधो व्यर्थः स्या'दित्यत्रोक्तभिन्नकर्तृकनिरोधापत्त्या व्यर्थत्वं स्यात्, तन्निवारणायाग्रे लक्षणम्। शक्तिभिरिति। तदापि पूतनामारणक्रीडायामव्याप्तिश्चरित्रमात्रे लक्षणगमनं न वीर्ये, अतः दुर्विभाव्याभि'रिति वीर्यरूपाभिः। ननु तथापि ऐश्वर्यादिचरित्रनिरूपकेषूत्सवाध्यायादिष्वव्याप्तिरिति चेन्न। 'दुर्विभाव्याभि'रित्यत्र मुख्ये सम्प्रत्ययात् तेन चरित्ररूपशक्तीनामपि ग्रहणात्। भिन्नकर्तृकनिरोधाभावायात्मपदव्याख्यानम्। कृष्णस्येति हरिणा निर्धर्मकत्वभङ्गः शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः सह हरिधर्मकस्य कृष्णस्य प्रपञ्चे क्रीडनमर्थः, शक्तिसाहि-

१. भक्तिः क्रीडापातो निरोधः। २. विषयस्याभावरूपत्वात् तथा। ३. जगत् प्रपञ्चः। ४. उक्तकल्पोक्तस्वप्नसहितं वेदवेदान्तसारत्वात्।

त्यवदभिन्नप्रत्यक्षाभिन्नात्मकर्तृकमनुशयनमिति मूले बोधः। दुर्विभाव्यत्वनिवेशेन 'कथितो वंशविस्तार' इत्यादिग्रन्थेनुवादस्तुतिप्रश्ननिरूपकेनाव्याप्तिः प्रतीयेतेति चेन्न। दुर्विभाव्यत्वादेव शक्तीनाम्। ननु प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिः सुबोधिन्यां निरोधत्वेनोदाहृतेति लक्ष्यलक्षणविरोध इति लक्ष्येऽव्याप्तिरिति चेन्न। शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः क्रीडनाङ्गीकारात्। प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिजनकशक्तिमत्त्वेनास्याः उदाहरणत्वात्। स्पष्टोदाहरणं चैकोनाशीतितमेऽध्याये। अत एव निबन्धे 'समुदायो जन्मवाची क्रीडायुक्तस्य वै हरेः प्रपञ्चविस्मृतिः सक्तिर्भक्तानां चापि योगत' इति। 'समुदायो' हि धर्मिणोचिन्त्यत्वात् तद्रूपगोविन्दरूपाणां इन्द्रियाणां शरीरस्य चात्मतया स्वीकरणात् सः। स च गोविन्दरूप इति सिद्धम्। अतो 'जन्म त्वात्मतया पुंसः शरीरस्वीकृतिं प्राहु'रिति 'जन्मवाची' जन्मवाचकः समुदायशब्दः। तदाहुः 'क्रीडायुक्तस्ये'ति। धर्मग्लानादिभिर्भक्तक्लेशे भक्तानुग्रहाय प्रणीतः क्रीडायुक्तो हरिर्भवति। भक्तिमार्गप्रणयनवत्। क्रीडामाहुः निरोधरूपां 'प्रपञ्चे'ति। इयं 'योगतो'अवयवशक्त्या निरोधक्रीडेत्यर्थः। तथा च प्रश्नोपनिषदि 'अथोत्तरेण[1] तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्या[2]दित्यमभिजयन्त[3] एते[4] एतस्माद् वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोध' इति। 'प्राणा' इन्द्रियाणि। तेषाम्। तथा च भगवत आसक्तिर्भगवदासक्तिरित्यपि समासः। लक्षणव्यापार इति सुबोधिनीप्रकाशे। योजनायां च। योजनायां तु प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिर्लक्षणव्यापारभूता साधिता। हरित्वगुणविशिष्टकृष्णक्रीडनम्। शक्तयश्च परमानन्दमुक्तिदयादयः कलिकामक्रोधादयश्च। तैः क्रीडनं लक्षणं तेन बोध्यं लक्ष्यं प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपं[5] सुखेन प्रतीयत इति न साधनापेक्षेतियुक्तम्। तेन भरताचार्योक्तं 'या तु व्यसनसम्प्राप्तिर्निरोधः स तु कथ्यत' इति भगवदासक्त्यपेक्षया व्यसननिरोधः कुतो नोक्त इति शङ्कापास्ता। अजामिलोक्तोपचरितनारायणनामवत् कृतार्थतासम्पादकत्वेन लीलाप्रतिबन्धकप्रसङ्गापत्तेः। 'यत्तु व्यसनमासक्ति'रिति योजनायां तल्लक्षणाग्रस्तम्। क्रीडा च द्विविधा। सप्रतियोगिनी निःप्रतियोगिनी च। निःप्रतियोगिनी 'तदेजति तन्नैजती'ति। सप्रतियोगिन्यां प्रतियोगिनः परमानन्दमुक्तिदयादयः कल्पादयश्च तत्सम्बन्धिन्यो दशविधलीलाः 'मल्लानामशनि'रित्याद्युक्ताः रसरूपाः। 'गोप्यः कामा'दित्यादिवाक्यात्। द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां यदुक्तमनुशयनं नाम शक्तीः शाययित्वा तद्भोगार्थं पश्चात्स्वस्य शयनं तच्च जाग्रदादिभेदेन त्रिविधम्। शक्तयश्च द्वासप्ततिनाडीरूपा देहस्य वावत्यः। आत्मानः श्र्यादयो द्वादशशक्तयः। तेन सप्ताशीत्यध्याया इति। तदप्येतेन

१. उत्तरायणेन। २. देहमन्विष्य देहेन्वेषणं कृत्वा। ३. बहुवचनस्थले एकवचनम्। ४. एते कर्तारः। ५. लक्षणमितिशेषः।

वेदसाररूपं स्मारितम्। एकसम्बन्धि ज्ञानमपरसम्बन्धि स्मारकमितिन्यायात्। प्रपञ्चस्य देहत्वात् तेन दैहिकीनां दुर्विभाव्यपदाच्छ्र्यादीनां च सङ्ग्रहात्। तदिदं नन्नाध्यर्यो वेददीकायामुक्तम्। विराडुत्पत्तौ च तृतीयस्कन्धे स्पष्टम्। तथा सूतोक्तलक्षणेषु निरोधस्थाने संस्थापाठः। संस्था च 'नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धास्य स्वभावत' इति प्रलयरूपा व्याख्याता। एवं प्रकृतलक्षणेपि प्रलय इति चेन् मैवम्। 'संस्थां च पाण्डुपुत्राणा'मित्यत्र संस्थायास्तथात्वेपि नात्र संस्था प्रलयः। 'ब्रह्मसंस्थो अमृतत्वमेती'ति श्रुत्या अमृतत्वफलविरोधात् संस्थात्र भक्तिरेव, शाण्डिल्योपि भक्तिमीमांसायां संस्थां भक्तित्वेन सूत्रितवान्। 'तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशा'दिति। एवं च निरोधशब्दोत्र यौगिको द्वितीयस्कन्धे योगरूढ इति ज्ञेयम्। नितरां रोध इति। केषामित्याकाङ्क्षायां पूर्वस्कन्धानुरोधाद् भक्तानामिति लभ्यते। कस्मादित्याकाङ्क्षायां प्रपञ्चादित्यवधित्वेन सम्बध्यते। 'यत्र नान्यत् पश्यती'ति श्रुतौ ह्यन्यपदोक्तभेदस्य प्रपञ्चप्रतियोगिकत्वात्। अवयवशक्तिरूपयोगाद् यौगिकः। नितरां रोधः प्रपञ्चदेह एव इति समुदायशक्तिसत्त्वाद् योगरूढः शब्दः। अयं भगवन्निष्ठोपि। "प्रपञ्चविस्मृतिः सक्तिर्योगारूढस्य वै हरे"रिति निबन्धात्। उक्तपक्षस्तु 'भक्तानां चापि योगतः' इति द्वितीयचरणपाठान्तरात्। [1]तेनैतत् सिद्धम्। भगवन्निष्ठनिरोधो दशमोक्तः। भक्तनिष्ठनिरोधस्तु प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिः। पूर्वोक्तनिरोधासम्भवात्। भगवतः आसक्तिरिति समासेयं भगवन्निष्ठोपि निरोधः। ननु तर्हि घटेपि भक्तनिरोधः स्यात्, तथा योगमायाशक्तिः, देवकीगर्भस्य रोहिण्युदरे सन्निवेशोपि भक्तनिरोधः[2] स्यादिति चेन्न। दशमनिरोधपदस्मारितनिरोधपदार्थान्तरस्य भक्तनिरोधत्वेन विवक्षणात्। तत्र[3] निरोधः प्रलयः, सोपि प्रपञ्चस्य न सर्वात्मना लयः किन्तु भावनया, प्रपञ्चस्य नित्यत्वात्। एवञ्च[4] 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति'रितिवाक्यात् प्रपञ्च[5]विस्मृतिपूर्विकेत्यंशलाभः [6]दशमनिरोधपदेन[7]। तथा निरोधः संस्था, सा न प्रलयोत्र[8] पुनरुक्त्यापातात्[9], किन्तु प्रलयविलक्षणा भक्तिः संस्थापदार्थः। 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती'ति श्रुतेः। सा च भक्तिर्भगवदासक्तिः। 'ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवे'दित्यत्र भूमावाधिभौतिकी भक्तिर्वक्तव्या। व्यसनस्यात्र[10] दुर्लभत्वात्। सा च प्रेमरूपा। प्रेम्णि यदा व्यसनं भवेत् तदासक्तिपदवाच्यं प्रेम भवति। आध्यात्मिकं प्रेम।

१. अनुशयनेन पूर्वोक्तप्रमेयेन द्वितीयसुबोधिनीसंस्थाप्रसिद्धार्थवासनादिरूपेण।

२. यस्याः कस्याश्चिद् भगवतः आसक्तेः सम्बन्धरूपायाः सत्याः।

३. दशमस्कन्धसर्वत्रप्रसिद्धवासनावासितार्थे।

४. (परमतीयेन) पोषकेन प्रलयरूपार्थेन (समाधिभाषा)सिद्धपोष्यस्यासक्तिरूपस्यार्थस्य विवक्षितत्वात्।

५. प्रपञ्चस्मरणस्याभावः प्रलयः। ६ शेषमत्र। ७ लभ्यत इतिशेषः। ८. विशेष्ये। ९ विशेषणेन। १०. भूमौ।

१०–१–का० १०. एवं च प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिर्निरोधः। समासेन प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिर्निरोध इति बोपदेवमतं दूषयन्ति स नैमित्तक इति। निमित्तेन निर्वृत्तः। तेन निर्वृत्तमिति ठक्। अन्य इति भरतोक्तत्वात् कामशास्त्रीयः, वेदान्तोक्तादन्यः। व्युत्पत्तिमाहुः धर्मग्लानीति। तथा च तृतीयार्थे तसिल्।

१०–१–का० ११. स एवात्रास्तु प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्य प्रसिद्धेर्दोषत्रयापत्त्यानादरणीयत्वार्थं दोषत्रयमाहुः स चात्रेति। वेदवेदान्तशास्त्रे। (नैव) सद्ग्राह्य इति सद्भिर'स्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेनं ततो विदु'रिति श्रुत्युक्तैर्न ग्राह्यः, कामशास्त्रीयत्वेन 'असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत्' इतिश्रुतिविषयत्वेन प्रच्छन्नबौद्धादिभिः ग्राह्यत्वात्। अयमपि 'शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः प्रपञ्चे क्रीडनं' कृष्णस्य भवत्येवेत्यत आहुः हरिणेति। हरिणा दुष्टभूभुजां कृतोयं निरोधः। कृद्योगे कर्मणि षष्ठी दुष्टभूभुजामिति। अयमर्थः। हरिर्हि परमात्मा महानारायणात्। यथा ब्रह्मणि कामचारे हरिर्भवति। तथा दुष्टभूभुजां प्रलयः बलपार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणा कृतः। 'यास्यन्त्यदर्शनमलं बलपार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीय'मिति श्रीभागवतवाक्यात्। तथा च तादृशक्रीडने तत्र कृष्णस्येति लक्षणघटकपदाभावादसम्भवग्रस्तं लक्षणं स्यादिति भावः। उक्तदोषत्रयेऽव्याप्तिरूपं दोषमाहुः आद्यन्तयोरिति। प्रकरणयोरित्यर्थः। आदिप्रकरणम्, आदिः, प्रकरणमिति प्रयोगत्रयात्। एवमन्तशब्दस्य प्रयोगत्रयम्। आद्यन्तयोः प्रलयाभावादव्याप्तिरित्यर्थः। अतिव्याप्तिरूपं दोषमाहुः मुक्तावपीति। ब्रह्मित्वादतयोपोद्घातेनादिप्रकरणे, गुणप्रकरणे तु विवर्तविशेषभगवन्मात्ररूपेणावशेष इतिदुष्टभूभुजां प्रलय इति नाव्याप्तिश्चेन् मुख्यपरिहाराभावेपि तुष्यतु दुर्जनन्यायेनातिव्याप्तिरित्यर्थः।

१०–१–का० १२. तृतीयमसम्भवरूपं दोषमाहुः लक्षणस्येति। स्यान् मुख्यपरिहाराभावेपि लक्षणप्रवेशो यदि मुख्यपक्षो न भवेत्, यो हरिणा दुष्टभूभुजां कृतः स तु वाक्यप्रमाणाद् भवत्यतो भवल्लक्षणस्याप्रवेशः। गौणमुख्यन्यायात्। ततश्चासम्भव इत्यर्थः। तथा लक्षणस्य द्वित्वे प्रकारे लीलाया आधिक्यं द्वित्वं भवेदित्यर्थः। लक्षणत्वं खण्डयित्वा विरोधेन निरोध इतरेभ्यो भिद्यते प्रलयत्वात् प्रलयवदित्यस्य विरुद्धत्वमित्याहुः तदर्थमिति। दुष्टभूभुजां निग्रहार्थम्। पृथास्तोत्रं 'तथा परमहंसानामृषीणाममलात्मनाम्। भक्तियोगवितानार्थ'मिति तस्य विरोध्यतो हेतुः साध्याभावसाधक इति हेतोर्विरुद्धत्वमित्यर्थः। साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम्। साध्यं विमत इतरभेदस्तद्व्यापकीभूताभावः प्रलयत्वात्यन्ताभावः तत्प्रतियोगित्वं प्रलयत्व इति लक्षणसमन्वयः। ननु स्त्रिया 'त्रयी न श्रुतिगोचरे'ति तत्स्तुतिरन्यमूलेति तया विरोधे किं स्यादित्ति तदाहितहेतोर्विरुद्ध-

१. व्यसनं दुःखं तदात्मा नैमित्तिको निरोधः। २. 'वह्निशिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोक्षरः परमः स्वराट्' इति। ३ व्यसना०।

त्वमप्रयोजकमिति चेन्न। वेदवेदान्तसारे श्रीभागवते कृष्णावैराटीपदयोः सत्त्वात्। कृष्णपदमहिम्ना सर्वज्ञानम्। यतः पृथा पृथ्वीरूपा 'तोयेन जीवान् व्यवसर्ज भूम्या'मिति श्रुतेः भूमिर्भार्या। सा चार्धाङ्गी। 'आत्मनो यदर्धं पत्नी'ति श्रुतेः। हिकारस्तु व्याहृतिरूपत्वात्। अत एव 'भूमिर्दृप्ते'त्यारम्भः। आकाशशरीरं ब्रह्म कृष्णः, सुवस्तु गुणप्रकरणे, 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति ज्योतिश्चरणाधिकरणे। 'कृष्णद्युमणिनिम्लोच' इतिवाक्यात्। यद्यपि कुन्तीस्तुतौ 'केचिदाहुरजं जात'मित्यादिश्लोकेषु दैत्यवधादिकमप्यवतारकार्यमुक्तं तथापि पूर्वपक्षत्वेन न तु सिद्धान्तत्वेनेति व्याख्यातं सुबोधिन्याम्।

१०–१–का० १३. प्रलयस्य निरोधत्वे दोषान्तरमाहुः कार्येति। ईशानुकथात्वेन निरोधत्वेन कार्यकारणभावः, निरोधत्वेन मुक्तित्वेन कार्यकारणभावः, मुक्तित्वेन प्रलयत्वेन कार्यकारणभावः, तेषां हानिः। भावप्रधानो निर्देशः। यद्वा नवलक्षणज्ञानमाश्रयज्ञाने कारणं, तथा सति तयोस्तथात्वहानिरित्यर्थः। चकारस्तु प्रलयानन्तरं वस्त्वभावान् मुक्तिः कारणं प्रलयः कार्यं तयोर्हानिरवक्तव्यत्वं अर्थद्वारा हानिर्निरर्थकत्वं चेत्यर्थसङ्ग्राहकः। पाठक्रमत्यागश्चेत्याहुः प्रक्रान्तेति। 'अत्र सर्गो विसर्गश्चे'तिवाक्ये। एवकारेणार्थक्रमादि व्यवच्छिद्यते। अप्रसिद्धेः। चकारेण पुराणविरोधः सङ्गृह्यते। प्रतीयमानः काचित्कोपि प्रलयो भक्तदुःखाभावो न तु प्रसिद्धोतो ह्युपक्रमोपि 'भूमिर्दृप्तनृपे'त्येवंविधोप्यर्थनिर्णायकोपि न तत्पर इत्याहुः भक्तत्वादिति। तथा च भारहारत्वेन भक्तत्वेन कार्यकारणभावः न तु भूमित्वेन भारहारत्वेन। तेन भूमिः कृष्णावतारबीजमित्यंशतो भूमित्वेनावतारत्वेन कार्यकारणभावः। 'एतन् नानावताराणां निधानं बीजमव्यय'मितिवाक्यात्।

१०–१–का० १४. नन्वन्तर्यामिब्राह्मणे 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिषु भुवो दुःखहरणं प्रसिद्धं कुतोयं समुद्यम इत्यत आहुः प्रकट इति। सत्यमस्ति दुःखहर्ता, परन्त्वन्तरो, न प्रकटः, अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तश्चातो रुद्रोपि सम्भाव्येत 'सोन्तरादन्तरं प्राविश'दिति श्रुतेः। अतः प्रकटो विवक्षितः। सोपि परमानन्दः परमश्चासौ आनन्दः, परो मीयते ज्ञायतेऽनेन वीर्येण स परमः अर्शआद्यच् वीर्यवान् पृथिव्या भार्यात्वात्। एतादृश आनन्दोऽलौकिकः भक्तभार्यामनोरथः। गोचारणसम्बन्ध्यपि। तदा भूमेर्मर्दनक्लेशहानिः स्यात्। अन्तर्यामी न प्रसिद्ध इति भाष्यादेवकारोन्तर्यामिव्यवच्छेदकः। अनुभवाद्धीति जन्मत्वेन भारापनयनत्वेन कार्यकारणभावः। 'दिष्ट्या हरेस्या भवतः पदो भुवो भारोपनीतस्तव जन्मनेशितु'रित्यत्र द्वितीयेध्याये वक्ष्यते। प्रकटपरमानन्दत्वेन मर्दनक्लेशहानित्वेन कार्यकारणभावात् इतिशब्दः, इति हेतोः तस्याः समुद्यमः 'गौर्भूत्वो'द्यमः। तदुक्तं महानारायणे 'भूमिर्धेनुर्धरिणी लोकधारिणी'ति। किञ्च 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'-

१. श्रीभागवते द्वादशस्कन्धे सर्ववेदान्तसारं श्रीभागवतमुक्तं तथापि श्रीभागवतमाहात्म्ये इदम्। २. कालकृतः।

मिति वाक्याद् धर्मरूपवृषभोपि वेदवेदान्तसारत्वान् मूलस्य। 'ऋषभ ते वयं रक्षिता मुहु'रितिफलप्रकरणे श्रुतिवाक्यम्। वर्णलोपः। तथा चोक्तं सुबोधिन्यां द्वितीयस्य सप्तमाध्याये 'भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दिताया' इतिश्लोकविवरणे मर्दनक्लेशाभावार्थं साक्षादानन्दमय इति।

१०–१–का० १५. अत एवेति तादृशार्त्यभावेन तादृशभक्तत्वाभावादेव। तेन 'ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्मे'त्यत्र गायत्र्याद्यावाहनं समर्थितम्। अन्यसंश्रय इति भक्तेष्वेवाविश्य सेवितवन्त इत्यर्थः। 'निरोधोस्यानुशयन'मित्यत्रानुशब्दार्थनिरूपकानुक्तेर्लक्षणे न्यूनतारूपनिग्रहस्थानं वारयन्ति स्म भक्तानामिति। पूर्वस्कन्धार्थसङ्गत्या निरूपकलाभात् तदुक्त्यभावेपि न न्यूनतेत्यर्थः। अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात्। 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इतिवाक्यादेवकारः।

१०–१–का० १६–१७. अत इति भक्त्येकग्राह्यत्वात्। पूर्वस्कन्धार्थप्रसङ्गेनावधिसम्बन्धसामान्येनाहुः प्रपञ्चस्येति। सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठी। शाब्दबोधविशेषो विवक्षया प्रयोजनम्। अम्बरीषस्यापि भक्तान्तःपातित्वेन सर्वात्मभावे प्रतियोगित्वेन प्रवेशात् प्रपञ्चस्य। तथा च श्रुतिः 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमे'ति। 'अन्यद्'मेदप्रतियोगिप्रपञ्चः। सामान्ये नपुंसकम्। प्रत्येकं प्रपञ्चगतपदार्थानां त्रिलिङ्गत्वात्। इति निश्चयेन विचार्यत इत्युक्तविचारत्वेन कार्यकारणभावः। युक्त्यन्तरोपस्थितावप्यत्र युक्तिसत्त्वात्। 'युक्तयः सन्ति सर्वत्रे'ति वाक्यात्। युक्तिपूर्वकपरमार्थपराणां विश्वस्तानां भक्तानां वा निश्चयः। एवं हेतुं व्यस्योद्यमन्यासाय दृष्टान्तमाहुः यावद् बहिरिति। अस्तु चान्तर्यामिब्राह्मणानुरोधस्तथापि प्रकटश्चेन्न भवेत् तदा दृष्टान्तविरोध इति प्रकट आवश्यक इति भावः।

१०–१–का० १८. सर्वमिति अविद्याकार्यम्। अयमर्थः। ईशानुकथाया विद्याजननद्वाराऽविद्यानाशकत्वे विद्ययाऽविद्योपमर्दः। विद्याविद्ययोरुपमर्द्योपमर्दकभावबोधकनिबन्धात्। अष्टमोदितसद्धर्मैर्वासनादाहे भगवति शुद्धायां वासनायां स्वतो जातायां भक्तिः कर्तव्येति नवमे स्कन्धे ईशानुकथारूपा भक्तिर्निरूपिता। भक्तिः सेवा सा चाधिदैविकी निरोधः। जन्मानन्तरं निरोधः कर्तव्य इति दशमे निरोधः। स चाविद्यानुपमर्द्यः। भजनेनैव तादृश इति निबन्धात्। तत एकादशे मुक्तिरिति। न लीयत इति संसारस्याविद्याकार्यत्वादाधिदैविकसेवारूपविद्यानाश्यत्वम्। तदुक्तं निरोधलक्षणग्रन्थे 'सच्चिदानन्दता स्वत' इति, 'तदध्यासोपि सिद्ध्यती'ति च, 'नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः। नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात् परम्' इति। कृष्णसमुद्यम इति अन्याकार्यभक्तियोगवितानार्थं मूलरूपस्य सर्वथा संसारलयफलकनिरोधार्थं जन्मप्रकरणोक्तजन्मकृतिः समुद्यमः। तथा च 'स मे सर्वथे'त्याद्युक्तो य उद्यमः जन्मेत्याद्युक्तः इति ज्ञेयम्। वसुदेववरदानमानुषङ्गिकम्।

१. सप्तमस्कन्धार्थः। २. गर्भसम्बन्धकृतिः।

नन्दादिभक्तिर्निरोधः। शक्तीः शाययित्वा तदनुकूलतया स्थितिर्जन्मप्रकरणेऽस्त्येव। भगवदासक्तिकरौ हेतूद्यमौ निरूप्य प्रपञ्चाभावकरौ कापट्यस्वीकारौ ह्युद्धारकारणे इत्याहुः रूपान्तरं त्विति। तुशब्द उद्धारं प्रति हेतूद्यमौ अन्यथासिद्धौ भगवदासक्तिमात्रसाधकावित्याह। रूपान्तरस्वीकरणत्वेनोद्धारत्वेन कार्यकारणभावः। एतेनैव कापट्यस्याप्यङ्गता व्याख्याता सामान्यन्यायादेव बोध्या। यतो मुख्यमायाप्राकट्यं तृतीयाध्याये, चतुर्थे तु तत्कार्यमिति सुबोधिन्याम्, कापट्यानुक्तिरध्यायार्थमात्रत्वात्। चतुर्थाध्याये देवक्या उपगूहनरोदनमोचनैरन्यकन्यात्वगोपनं कापट्यम्। त्रिविधानिति त्रिभिः प्रकरणैस्तामसादीन् भक्तान्।

१०–१–का० १९. रूपान्तरस्वीकरणं कारणं प्रपञ्चाभावकरणं व्यापारः उज्जहारेत्युद्धारः कार्यम्। रूपान्तरं न तादृशोद्धारे कारणमैश्वर्येणान्यथाप्युद्धारसम्भवेन व्यभिचारसम्भवात्। स्वीकृते तु रूपान्तरं कारणमानन्दमयत्वात्। 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेती'तिश्रुतेः तद्विषयकज्ञानस्य भक्तेर्वा कारणत्वात्। ऐश्वर्येणान्यथाप्युद्धारसम्भवो नास्ति। टीकान्तरेऽनङ्गीकारात्। भक्तमनोरथाविषयत्वात्। 'शिलतृणाङ्कुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनःकान्त गच्छती'ति वाक्यात्। प्रपञ्चाभावकरणं प्रपञ्चत्वाभावेन प्रपञ्चाभावः विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः, ब्रह्मत्वेन तु ज्ञानं तु प्रपञ्चस्यास्त्येव, 'तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात'मित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने पृष्टे तदुत्तरात्। विद्वन्मण्डने 'अपि वा तमादेशमप्राक्ष'मित्यादिना। तथा च रूपान्तरज्ञानेन प्रपञ्चभिदापमार्जनम्। भिदायाः मायामात्रत्वात्। गीतायामप्युक्तम्। निश्चय इति 'श्रद्धत्स्व सौम्येति' श्रुतेर्निश्चयोन्यैरप्यनुसन्धेय इत्यर्थः, 'अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः' इति वाक्यात्। अत्र प्रपञ्चत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावोत्यन्ताभावः। दशमार्थं विचार्य प्रकरणार्थं विचारयन्ति सोद्देशपूर्वकं पञ्च प्रकरणानीति। चतुर्भिरध्यायैः। सत्पतेरिति असतां तु 'देवक्यां विष्णुरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः' इतिवाक्येन 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मितिवाक्यं विरुध्येत, 'विष्णुर्व्यापकः पुरुषोत्तमो यो वेदान्ते ब्रह्मशब्देनोच्यत' इतिसुबोधिनी च विरुध्येत। सत्पतित्वे तु ह्यधोक्षजे सत्त्वाश्रये 'विष्णुराविरासी'दित्युक्ते पुरुषोत्तमोप्याविरासीदिति शक्यते, अधोक्षजविष्णुसमानयोगक्षेमत्वेन पुराणप्रसिद्धेः। अत एव 'विष्णुः सर्वगुहाशय' इत्यस्य सुबोधिन्यां 'अनेन सर्वेषां भजनार्थ'मित्यादिचत्वारोर्थाः सर्वत्र प्रतिपाद्यन्ते।

१०–१–का० २०. ते च प्रत्येकं सप्तविधा इत्याहुः **अष्टाविंशतिभिरिति**। एवं

१. =प्रपञ्चत्व०। २. असत्त्वमजकृष्णजन्मानङ्गीकर्तृत्वेनाग्रहवादित्वम्। ३. समत्वान्न विरुध्येतेत्यन्वयः, विष्णुकृष्णपदयोः सामानाधिकरण्यात्। ४. सत्त्वं तु उपबृंहणेनाजकृष्णजन्मवादित्वम्। ५. विष्णुकृष्णपदयोरसामानाधिकरण्येनाह **अधोक्षज** इत्यादि।

क्रमेण तृतीयमुण्डकोक्तं 'पुरुषान् न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति'रित्युक्तपुरुषोत्तमप्राकट्यमुक्तम्। ततः प्रश्नोक्तं षोडशकलं परब्रह्म वसुदेवसम्बन्धि द्वितीयेध्याये, एवमुपनिषद्वयोक्तं जन्मप्रकरणे समाप्तम्। तृतीयं ब्रह्मविद्योपनिषदुक्तमाहुः पूर्वं तामसत्वादिति। ननु 'यत्रोत्पत्तिं लयं चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा'दिति ब्रह्मविद्योपनिषच्छ्रुत्या पूर्वं राजसत्वादिति वक्तव्यमिति चेन्न। ब्रह्मणो राजसत्वेप्यथर्वशिरसि 'अक्षरात् सञ्जायते कालः कालाद् व्यापक उच्यते व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्रस्तदा संहार्यते प्रजा' इति श्रुतेः रोदनाच्च महेश्वरत्वमेव प्रथमम्। 'सोरोदीद् यदरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्व'मिति श्रुतेः। युक्तं चैतत्। जन्मानन्तरं यो रुद्रप्रवेशः। तथा च हेयत्वापत्तिः। अत्रोच्यते। 'हेयत्वावचनाच्चे'ति व्याससूत्रात्। 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभो'रित्यत्र निर्गुणसम्बन्धिगुणाः। माययेति पुराणमतं निबन्धात्। इच्छयेति श्रौतं,'स ईक्षांचक्रे' इतिश्रुतेः। तेन योगमाया। पुराणे 'न यत्र माये'ति निषेधात्,'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रम' इत्यपि व्याख्यातम्। कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति निर्गुणे प्राकृतगुणभिन्नप्राकृतगुणसदृशगुणानामङ्गीकारात्। तथा श्रीभगवानुवाच 'परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्। यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः। सर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये नोपव्यथन्ति च। मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्। सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत। सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः। तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता। सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्' इति। देहिनं निबध्नन्ति न माम्। 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहे'तिवाक्याज् ज्ञानानन्दमयत्वाच्च। अग्रे उपयोगाय तमःकार्याण्युच्यन्ते। 'तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारते'ति। 'ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युते'ति तथा। 'अप्रकाशोप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दने'ति। 'तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते' इति। 'अज्ञानं तमसः फल'मिति। तथा 'जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः', 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोधिगच्छती'ति। 'परं' गुणकर्तृत्वांशिनं कारणं सगुणम्। उद्धृतिरूपा क्रीडा साधारणीत्याहुः व्रजोद्धृतिरिति। 'व्रजे स बालको भूत्वा क्रीडते पुरुषोत्तम' इति श्रुतेः। ननु 'ह्यधो गच्छन्ति तामसा' इति कुत उद्धृतिरिति चेन्न। ताम्यतीति तमः। तमु ग्लानौ। सर्वधातुभ्योऽसुन्, तम आकाङ्क्षायां वा। 'स्तनार्थी चरणावुदक्षिप'दितिवाक्यात्। स्वार्थेण्। प्रपञ्चे ग्लानादेर्हेतोः व्रजस्य स्वनिष्ठस्य स्वासक्तिसम्पादनायोर्ध्वगमनसाधनकर्माणि कृतवान् कारितवांश्च। 'एष उ एव साधु कर्म कारयति यमुन्निनीषती'ति श्रुतेः। तथा च स्यात्

सगुणत्वं यदि निरोधो न स्यात्, स तु वर्तते इति निर्गुणत्वम्। 'मन्निष्ठो निर्गुणः स्मृत' इति वाक्यात्। तथा चोद्धृतिप्रतिबन्धकतामसत्वेपि निर्गुणत्वस्योत्तेजकस्य सत्त्वात् नाधोगतिरपि तूर्ध्वगतिरेव। 'लोके विकुण्ठमुपनेष्यति गोकुलं स्व'मितिवाक्यात्। तामसत्वमुक्तधर्मैरुन्नेयम्। यथा मातुर्भगिन्याः पूतनाया मारणम्। प्रमादः। नन्वज्ञानासम्भवात् प्रमादादिकं कुत इति चेन्न। 'विद्याविद्ये मम तनू' इति वाक्यात् तनुरूपधर्मारोपात्। ननु जन्मप्रकरणे चतुर्व्यूहजन्मकथनात् त्रयाणामुपयोगस्य स्पष्टत्वेपि प्रद्युम्नव्यूहजन्मप्रयोजनमस्फुटमिति चेत् तत्राहुः तथेवैति। 'तत्रांशेनावतीर्णस्ये'त्यत्र 'अंशेन'प्रद्युम्नांशेनेति केचिदित्युक्त्या निरोधकर्तृत्वेन प्रकारेण। एवकारोन्यप्रकारो निरोधं निरुणद्धीति अन्यप्रकारं व्यवच्छिनत्ति। राजसानां भक्तानाम्। सम्बद्धानां यदूनां वसुदेवादीनां पूर्वचकारेण प्रासङ्गिकीनाम्। विशेषत इति सम्बन्धात्। निजैश्वर्यबलादेवान्तरानन्ददायकसर्ववेदार्थज्ञानदानादिरूपो विशेषः तस्मात्। द्व्यशीतितमेध्याये स्पष्टम्। तदुक्तं 'गुणातीतं स्वरूपेणे'त्यादिना राजसप्रकरणारम्भे।

१०-१ का० २१. सात्त्विकानिति वसुदेवनृगादीन्। सात्त्विकानां न प्रमाणापेक्षेत्येकविंशत्या सप्ताध्यायाभावात्। निःप्रपञ्चान् मुक्तान्। निष्क्रान्ताः प्रपञ्चत्वात्। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः' इतिसूत्रेण समासः। ननु प्रपञ्चत्वाद् येन केनापि प्रकारेण प्रपञ्चान् निष्क्रान्ताः न तु वसुदेवनृगादिवच्चेति चेन्न। वसुदेवनृगादीनामपि प्रपञ्चत्वेन निष्क्रमणात्। तथा च प्रपञ्चत्वप्रविलापनेन ब्रह्मत्वात् प्रपञ्चस्य ब्रह्मत्वेन ज्ञानात् सात्त्विकज्ञानयुक्तानित्यर्थः। 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन'मितिवाक्यात् तदुक्तं 'सात्त्विकी त्वधुनोच्यते' 'वसुदेवमखावधि' इति च। उत्तरार्धे पञ्चदशे नृगमोक्षो निरूप्यत इति। हेति प्रसिद्धम्। 'तत्तत् सात्त्विकमेवैषां यद्यद् वृद्धाः प्रचक्षते। निन्दन्ति तामसं यद्यत् (तत्तत्) राजसं तदुपेक्षित'मिति। ननु गुणप्रकरणेभ्यः सगुणः कुतो न स्याच् चतुर्थचरणरूपत्वाच्चेति चेत् तत्राहुः भगवानेवेति। उपपादितत्वादेवकारः'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यत' इतिवाक्यात्।

१०-१-का० २२. प्रकरणार्थस्य निरूपितत्वादध्यायार्थानाहुः चतुर्मूर्तैरिति। मूर्तिशब्दात् कात्यायन्यपि 'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसे'ति द्वितीयनवमाध्यायवाक्यात्। 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध' इत्यत्र 'स पतिश्च पत्नी चाभवताम्' इत्यात्मनो द्विरूपत्वोक्तेः। स्त्रीप्रत्ययात्। धर्मार्थकाममोक्षाः। धर्मो यज्ञः क्रिया। जगदर्थः 'स्त्रीप्रायमितरत् सर्व'मिति वाक्यात् स्त्रीप्रायम्। कामो लक्ष्मीः। मोक्षः सन्त इति ब्रह्मास्तित्वज्ञानवन्त इतिस्त्रीप्रायाः। तथेति चतुष्ट्वेन। 'चतुष्पाद् ब्रह्म विभाती'ति श्रुतेः। तत्र धर्मः सत्तारूपो देवकीस्तुतौ 'सत्तामात्रं निर्विशेष'मित्यत्र। 'सत्तामात्रं' वेदटीकायां श्रीयमुनाजित्। धर्मः क्रिया, राधिका 'क्रिया सा राधिका

देवी'ति काचित्कवाक्यात्। ब्रह्मवैवर्ते तस्या उपयोगः। किञ्च युधिष्ठिरयागान्तर्गताग्र्यार्हणीयत्वेन धर्मरूपप्राकट्ये उपयोगः। जगत् जृम्भालीलायाम् ।'सा तत्र ददृशे विश्व'मितिवाक्यात्। लक्ष्म्याः कामरूपायाः फलप्रकरणे 'ता लक्ष्मीरूपाः कृत्वे'त्यत्र। सतां तु स्वरूपनिवेशोपयोगः, 'तस्माद् ब्रह्मऋषीनेतान् ब्रह्मन् मच्छ्रद्धयार्चय एवं चेदर्चितोस्म्यद्धा नान्यथा भूरिभूतिभि'रितिवाक्ये ब्रह्मर्षिषु साक्षात्त्व'मद्धा'शब्दार्थः तस्य बाधात्। किञ्च मच्छ्रद्धया मम श्रत् सत्यं दधातीति श्रद्धा तयेति। एवं चेदर्चितोस्मीति च। अन्यथर्षीणामर्चने कृते 'एवं चेन्नार्चितोसी'त्येव ब्रूयात्। चतुर्मूर्तिप्राकट्यस्य किं प्रयोजनमत आहुः तत्तदिति। यथा भक्तदुःखरूपहेतुर्हेतुत्वेन वासुदेवाविर्भावे उपयुक्तः, तथा कृष्णोद्यमः सङ्कर्षणाविर्भावे उपयुक्तः। प्रद्युम्नाविर्भावे स्वीकरणमुपयुक्तम्। कापट्यं त्वनिरुद्धाविर्भावे। वसुदेवहृदि वासुदेवश्चतुर्धा हेतुनिवारणसामर्थ्यरूपो वासुदेवः। तेन 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव मायया सह जात' इत्यस्या न विरोधः। चतुर्धोद्यमनिरूपणम्। यद्यपि 'प्रलम्बबकचाणूरे'त्यारभ्य कंसोद्यमः तथापि सहेतुकोद्यमः। हेतावपि कंसीये नित्यलीलास्थकलौ ह्युद्यमः भगवदीयः, 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यनेन जीवेषु कर्तृत्वमुक्त्वा 'परात्तु तच्छ्रुते'रिति भगवदीयकर्तृत्वोक्तेरुद्यमो भगवदीयो वा। एष मग्रेपि। गर्भसङ्कर्षणाद् देवक्यां रोहिण्यां गर्भस्थापनेन वसुदेवेपि सङ्कर्षणः स्थापितः 'आत्मनो यदर्धं पत्नी'ति श्रुतेः। वसुदेवगृहे व्यूहत्रयप्राकट्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। एवं तृतीयेऽध्याये जायमाने 'विष्णुराविरासी'दितिवचनव्यक्तस्तत्र सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकत्वेन जायमानप्रद्युम्नसमानाधिकरणो विष्णुरिति भवति प्रत्ययः। स च 'देवक्यां विष्णुरूपिण्या'मतो हि प्रद्युम्नोपि देवक्यां ततो वसुदेवे आत्मनोऽर्धत्वात्। अतश्चतुर्भुजत्वादिस्वीकारे प्रद्युम्नत्वम्। हृद्येव, ततो बहिराविर्भावः। चतुर्थे सर्वविमोचकेऽनिरुद्धत्वं तु कापट्ये सति। 'यदा यदा हि धर्मस्ये'ति वाक्यात्। एकादशस्कन्धेऽमाययेत्यस्याकापट्येनेत्यर्थात्। 'धर्मः प्रोज्झितकैतवोत्रे'ति च। पूर्ववत् सतिसप्तम्या देवक्या उपगूहनरोदनमोचनरूपकापट्यं देवक्यां सुभद्रारूपम्। तत्रानिरुद्ध उचितः धर्मरूपत्वात्। पूर्ववद् वसुदेवेपि। ननु कापट्यं न देवक्यां किन्तूपगूहनार्हमन्यत्र धर्मरूपानिरुद्धस्तु हृदये इति वैयधिकरण्यमिति चेदत एव सुबोधिन्यां नोक्तमस्तीत्यवधेहि।

१०–१–का० २३. हेतूद्यमेति हेतूद्यमादयस्तु वासुदेवाद्यध्यायार्थ उपयुक्ताः सन्तः समुदिताः प्रकरणार्थाः। 'समुदायो जन्मवाची'ति निबन्धात्। प्रथम इति प्रथमो जन्मप्रकरणार्थः। महान् भगवत्सम्बन्धात्। दशमस्कन्धभरणप्रयोजकत्वं वा महत्त्वम्। 'यस्मिन्मे पावनमङ्ग जन्मे'ति वाक्यात्। उक्तचतुर्मूर्तीराहुः प्रद्युम्नश्चेति। अत्र निबन्धानुसारात् 'क्रमो बहुष्वनियम'इति सूत्रेण विग्रहवाक्येपि न विवक्षितः। प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च वासुदेवश्च सङ्कर्षणश्चेति विग्रहवाक्यम्। तथा चकारान्वितत्वेनापरः सङ्कर्षणश्चेत्यर्थात्। अत्र निबन्धः

'समुदायो जन्मवाची क्रीडायुक्तस्य वै हरे'रिति। तेन प्रद्युम्नादयोऽध्यायार्थाः हेत्वादीनां 'समुदायो जन्मवाची' सङ्ख्यातात्पर्येपि तात्पर्यवान्।

१०–१–का० २४. ननु भक्तदुःखं हेतुत्वेन अध्यायार्थ उक्तः स नोपपद्यते नवमस्कन्धोक्तभक्तानां विद्यावत्त्वेनाज्ञानासम्भवादिति चेत् तत्राहुः हेतुश्चेति। सत्यमज्ञानासम्भवस्तथापि यदि भक्ता एकविधा भवेयुः, भक्तास्तु यावन्तो जले भेदास्तावन्तः जलभेदग्रन्थे प्रसिद्धाः। एवं च स स्यात् पूर्णभगवदीयानां शेषव्यासाग्निमारुतानां, अन्येषां तु स्यादविद्यया विद्योपमर्दः, कृष्णावतारे सुतरां, तदुक्तं 'विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम्। बन्धमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते' इतिवाक्यात्। तत्रान्यस्मान् निवर्त्य स्वस्मिन्निरोधे तु नाविद्योपमर्दः।'भजनेनैव तादृश' इतिवाक्यात्। एवं चाविद्यया विद्योपमर्दान् निरोधसेवाकारणं युक्तमविद्योपमर्दाय इति। अत्राध्याये हेतुर्भक्तदुःखं त्रिविधः आधिदैविकादिभेदात्। चकारोनुक्तानुद्यमादीन् समुच्चिनोति। तेपि त्रिविधाः। हीति 'अथाध्यात्ममथाधिभौतमथाधिदैव'मितिश्रुतेः। ननु भाष्ये साङ्ख्यगुणा नोपबृंहका वेदार्थ इत्युपपादनाद् भक्तत्वभञ्जका गुणाः क उपमर्द्या इति चेत् तत्राहुः गुणा इति। सत्त्वादयो न तु विशुद्धसत्त्वमपि।'प्रवर्तते यत्र रज' इतिश्लोके द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायस्य तस्याभ्यनुज्ञानात्। ते च भक्तौ सगुणत्वापादकत्वेन प्रपञ्चवत्स्मरणविषयाः, तदभावोपि प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तौ विशेषणविधयोपयुज्यते तदाहुः भक्ताहितप्रदा इति। अहितं भक्तिसगुणत्वसम्पादकम्। अधुना पूर्वाध्याय एवाहुः कंसादेरिति। कंसादेराधिदैविकत्वेनाधिदैविकदुःखदातृत्वं कंसकलित्वस्य कृष्णोपनिषत्स्थत्वेन नित्यक्रीडास्थत्वात्। कालतो दुःखमाध्यात्मिकम्। जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेन कालाध्यात्मिकजन्यत्वात् अज्ञानादाधिभौतिकं स्पष्टम्। अज्ञानं गीतायां स्फुटम्। ज्ञानसम्पदतिरिक्ता सम्पत्। तुरध्यायत्रयार्थव्यवच्छेदकः। तद्गतं भक्तगतम्।

१०–१–का० २५. सुखव्यवच्छेदकस्य तोः प्रयोगस्य प्रयोजनमाहुः भूमिरिति। भूमेः कालतः। मातुः कंसादेः। तथा चैवं च। अन्य इत्यादिः 'सत्पीडाव्यग्रलोके'ष्विति वाक्यात्। यथायोग्यं सात्त्विकत्वादिरूपं योग्यमनतिक्रम्य। भूमौ सात्त्विकत्वं, मातरि राजसत्वं, 'त्वमात्तयष्टि'रितिवाक्यात्, अन्येषु तामसत्वं 'दुर्भगो बत लोकोय'मितिवाक्यात्। अज्ञानाद् भगवत्त्वेन यज्ज्ञानं तस्यावरणमत्र निरूपितमिति। अत्रैवेति प्रथमाध्याय एव। अन्यत्र न। यद्वा। अत्र लोके। तेनाधिभौतिकं दुःखम्। एवकारेण विकुण्ठो व्यवच्छिद्यते। 'अहन्यापृत'मितिवाक्यात्। निरूप्यत इति परपक्षनिराकरणपूर्वकस्वपक्षस्थापनं क्रियते। प्रलयनिराकरणाद्यग्रेपि द्रष्टव्यम्।

१. 'स्मृत्यनवकाश'सूत्रे।

१०–१–का० २६. त्रयमिति दुःखत्रयम्। ईर्यत इति प्रथमाध्याय ईर्यते उच्यते। प्रेर्यते प्रेरकवचनं क्रियते। एतेन त्रयाणां भगवन्नाश्यत्वेन तन्नाशकत्वरूपहेतुतावच्छेदकमेकमिति हेत्वननुगमोपि परिहृतः। नवमस्कन्धोक्तभक्तित्वेन मुक्तित्वेन कार्यकारणभावे विशेषोनेन स्कन्धेन ज्ञाप्यत इत्याहुः प्रश्नोप्यत्रेति। अत्र प्रथमेऽध्याये प्रकरणत्रयादधिकः प्रश्नः स्कन्धद्वितयवर्तनः प्रोक्तः। तथा च यथा पञ्च प्रकरणान्यत्रेत्युक्त्वा प्रकरणत्रयमधिकं प्रोक्तं तथा प्रश्नोप्यत्राधिकः प्रोक्तः इत्यर्थः। आधिक्यं स्कन्धद्वितयवर्तनत्वं, तथा चोक्तं 'देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभि'रिति प्रश्न एकादशस्कन्धीयप्रमेयविषयकः। अन्ये प्रश्ना दशमार्थविषयकाः। तथा च प्रथमाध्याये चत्वारि प्रकरणानि। प्रश्नप्रकरणम्। भूमिप्रकरणम्। मातृप्रकरणम्। अन्यप्रकरण चेति। तदुक्तं निबन्धे 'प्रश्नेन सहिताः पूर्वं चतस्रः प्रक्रिया मताः' इति। सुबोधिन्यां च 'तत्र दशभिः श्लोकैर्भूमिसान्त्वनं वाचा, उपायेन देवक्याः पञ्चत्रिंशद्भिः, ततोष्टभिः सर्वेषा'मिति। तथा च भक्तित्वेन मुक्तित्वेनाधिदैविकनिरोधरूपभक्तित्वेनालौकिकसामर्थ्यभगवत्सेवोपयोगिदेहत्वेन विशेषकार्यकारणभाव इति।

१०–१–का० २७. इमं गुप्तार्थमूलमाहेत्याहुः अनुवाद इति। प्रश्ने प्रश्नप्रकरणेनुवादः सार्धेन, 'कथितो वंशविस्तार' इतिश्लोकेन, नवमस्कन्धोक्तचरित्रानुवादः, स्तुतिः 'निवृत्ततर्षै'रितिश्लोकेन चरित्रस्तुतिः। एतौ स्तुत्यनुवादावुभौ भक्तत्वज्ञापकौ श्रोतुः। पूर्वोक्तानुसन्धानेनानुवादसामर्थ्यं भक्तस्यैवेतिभावः। 'इदं ते नातपस्काये'तिवाक्यादाहुः अन्यथेति। भक्तत्वाभावे। भक्तिर्गुप्तार्था निरोधोतिगुप्तार्थोनधिकारात्। हिकारस्तु कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः। श्रीशुकः सभगवान्।

१०–१–का० २८. 'पितामहा मे' इत्यादितात्पर्यमाहुः अज्ञानमिति। 'पितामहा मे' इति द्वाभ्यां दृष्टश्रुतमाहात्म्यप्रतिपादनेन देवत्वविशिष्टाज्ञानं निवार्यते। 'वीर्याणि तस्ये'त्यनेनान्यथाज्ञानं मनुष्यत्वेन ज्ञानं तत् पुरुषोत्तमस्य मायावरणेन 'मायामनुष्यत्व'मिति ज्ञानेन वार्यते इति। विशेषेण निवारणं तु दृष्टत्वात्। कृष्णगमिति कृष्णविषयकमन्यथाज्ञानं कृष्णविशेष्यकमज्ञानम्। विषयतासम्बन्धेन ज्ञानं तदभाववान् कृष्ण इति यथा घटवद्भूतलं संयोगेन घटाभाववद्भूतलं विशेषणविशेष्यताख्यसम्बन्धेनेति। पञ्चश्लोकी त्वग्रे सन्दिग्धयुक्तिविरुद्धप्रश्ननिरूपिका 'रोहिण्यास्तनय' इत्यादिका।

१०–१–का० २८½. एवं द्वादशभिः प्रश्नाः। 'नैषे'ति श्लोकोऽकथने बाधकनिरूपकस्तत्कथनाभिप्रायमाहुः प्राणनत्वमिति। ननु कथा शब्दरूपा प्राणनत्वमपां धर्म इति कथायाः प्राणनत्वं कथमिति चेदित्थम्। कृष्णस्य चन्द्रसूर्यात्मकत्वोक्तेरपां पुष्पत्वाद्रूपत्वेन चन्द्रसूर्ययोश्चान्तर्यामिब्राह्मणोक्तरीत्या शरीरत्वेन शरीरस्याब्रूपत्वेन च तत्प्रति-

पादककथाया अपि प्राणनत्वं परम्परया। न चैवं घट इत्युक्ते मुखपाटनपूरणाद्यापत्तिरिति वाच्यम्। प्रस्थानरत्नाकरेस्य विचारात्। दोष इति न चाकाशशरीरं ब्रह्म न चन्द्रसूर्यशरीरं तयोर्नेत्रत्वादिति वाच्यम्। चन्द्रवंशीयत्वात् प्रकृते। 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति श्रुतेः। 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसि पङ्कजसन्निविष्टः केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः' इतिश्रुतेः। चकारोऽनुक्तस्यार्थस्य समुच्चायकः। अतो न प्राणनत्वधर्मविरोधः। नन्वस्त्वेवं परं त्वत्र कस्मै प्रयोजनायेत्याकाङ्क्षायामाहुः दयेति। दया कृपा ज्ञानकारणम्। कृपात्वेन ज्ञानत्वेन कार्यकारणभावः 'इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृत'मित्यत्र सिद्धः। कृपायां जातायां श्रीमद्भागवतज्ञानं दृष्टं सिध्यति। 'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्मे'ति। ततश्च 'वैयासकिः सभगवा'नित्यत्र सः भगवानिति नार्थः किन्तु भगवता सह वर्तमान इत्यर्थो वक्ष्यते। हीति व्याख्यानात् निश्चयार्थकः कृपापात्रत्वं दैवीसृष्ट्युत्पन्नत्वे सति स्निग्धशिष्यत्वम्। 'ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्ये'तिवाक्यात्। अन्यस्याच्च प्राणनत्वं स्निग्धो वक्ति यतः। कृपापात्रत्वेन दयासिद्धित्वेन कार्यकारणभावः। एवमिति दयासिद्ध्यर्थत्वेन प्रश्नाप्रतिपादकत्वप्रकारेण। 'नैषे'त्यस्य प्रश्नरूपत्वाभावात् तं विहाय द्वादशभिः। ब्रह्मणो गुणदोषसमत्वेन समः प्रश्नः गुणदोषगः। सप्तमस्कन्धात्। सङ्ख्यातात्पर्यमिदम्। गुणाः षट् दोषाः षट्। मातुलमारणादयः। समत्वं तु यथा गुणा उत्कटास्तथा दोषा अपीति। गुणविरुद्धा धर्मा दोषाः। देशान्तरगतो गर्भः असज्ज्ञातिसहभावः, मातुलमारणं, बहुकालद्वारिकावासः, बहुपरिग्रहः, प्रश्नस्था इमे। अन्येपि प्रश्नस्थाः। व्रजगमनप्रश्नः कालप्रश्नश्च साधारणौ नोत्कटौ। एवं षट् वीर्यैश्वर्ययशःश्रीज्ञानविरुद्धाः। ननु 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्र' इत्यादिवाक्यैर्निर्दोषत्वे ब्रह्मणः कुतः षट् दोषा इति चेन् न। 'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्मे'त्यादिभिर्ज्ञानात्मकस्य स्वरूपनिर्वाहका दोषा इव दोषाः। अस्थूलत्वादिवत्। तथा च श्रुतिः 'नो एवासाधुना कनीया'निति। अत्रासाधुकर्माप्रसक्तौ 'नो एवे'ति निषेधानुपपत्तिरिति। अतो भगवान् स्वधामनि क्रीडन् न दोषभाग् भवतीति। 'न मां कर्माणि लिम्पन्ती'ति गीतायाम्। सर्वत्र साम्यं भगवद्धर्मः, 'समः सुहृ'दिति सप्तमस्कन्धात्।

१०–१–१. कथित इत्यत्र भक्तत्वादिति भक्तिरत्रानन्दधर्मः, तेन शास्त्रार्थस्यानन्दस्य हरेर्लीलारूपस्य स्कन्धार्थस्याधिदैविकसेवारूपनिरोधस्य भक्तिशब्दार्थस्य शुके बोधनात् तयोरन्याप्तिर्वारिता। रात्रिन्दिवमिति 'आत्मा वै पुत्रनामासी'तिश्रुतेस्तद्वंश्यानामपि। साधनं तु 'सच्चिदानन्दता तत' इति निरोधलक्षणग्रन्थोक्तदिशा। मुक्तत्वाच्च 'कथामात्रावशेषिता' इति चिद्रूपत्वं वा। सर्वेषामित्यादि पुराणगतत्वेन स्त्रीशूद्रयोरपि। सर्वान्धकाराः सत्येन निवर्त्याः ज्ञानेन शब्दानन्तेनानन्देन च। इति पूर्वोक्तेति

इत्येवं यत् पूर्वोक्तं तस्य स्वस्य निरोधेभिप्रायं च वदन् निरुद्धत्वादेव श्रोतृत्वस्य समर्थनम्। श्लोकोत्तरार्धे राज्ञो निरोधः। चरितानुवादस्य निरोधकार्यत्वात्। अन्यथा राज्ञां चरित्रे स्पर्धादि स्यात्। प्रकरणार्थमव्याप्तिं परिहर्तुं सङ्गमयन्ति स न इति। वंश्या वंशे साधवः जन्मपरम्परायां कृष्णजन्मघटितायां साधवः भक्ता एव, प्रकरणार्थो व्याप्तिर्वारिता। उत्पत्तेः कारणत्वं शरीराणामात्मतया स्वीकरणोत्तरमेव भक्तत्वात्। तच्चानुमेयम्। अयमर्थः। प्रथमसुबोधिन्यां नवमाध्याये "स्वस्य समानाकृतिं शरीरं पुरुषविधं सम्पाद्य स्वसेवां त्याजयित्वा तत्सेवायां नियुक्ताः। तत्र चान्यभजनं मा भवत्विति स्वयमेव हृदि हृदि प्रत्येकपर्यवसायित्वेन धिष्ठितं अधिष्ठाय स्थितं अधिष्ठातृदेवतात्वेन न तु जीववत्। ननु के ते जीवा इति चेन्न। आत्मनैव कल्पिताः। 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्न' इति भगवतोवस्थाविशेषो जीवः प्राकृतभोगार्थं तामवस्थां सम्पादितवा"निति। 'तमिममहमज'मिति श्लोकेस्ति। तथात्वादिति अनुभवेन तथात्वात्। पृथगिति विस्तारात् पृथक्। राज्ञामित्यत्र कारकषष्ठी न शेष इत्याहुः अत्र षष्ठीति। अत्र बोधेपि न शेषसम्बन्धप्रतीतिः किन्तु राजकर्तृकं चरितमित्यत्र बोधे जननसम्बन्धप्रतिपादिका। न च तृतीयापत्तिः दण्डेन घट इत्यादौ तथा दर्शनादिति वाच्यम्। कर्तृत्वसम्बन्धसामान्यविवक्षायां जननसम्बन्धोक्तेः न तु तृतीयार्थद्योतनाय। इत्युक्तमिति राज्ञां महत्त्वं भगवत्सम्बन्धादेव यत इति। अद्भुतं आश्चर्यवद् द्रष्टव्यम्। अध्यायार्थो हेतुस्तस्याव्याप्तिस्तु स्वोपोद्घातसम्बन्धेन हेतुसत्त्वात्। हेतुतासम्बन्धेन वा। एवमग्रेपि। एवमुपक्रमः मृत्युवारणसामर्थ्यं वसुदेवे वासुदेवाविर्भावज्ञापकमिति वासुदेवाविर्भावसामग्रीबोधकः। भक्तदुःखमर्थः।

१.०–१.–२. यदोश्चेत्यत्र कथनेति भगवदवतारार्थं शुद्धपरम्परायां कथनायुक्तत्वम्। मुख्येति 'अहं बीजप्रदः पिते'तिगीतायाः। पुरोरिति यदुकनिष्ठभ्राता पुरुः। वस्ववेति 'वसुपुङ्गव'मितिवाक्यात् 'कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः आत्मन्यात्मानमावेश्य सोन्तःश्वास उपारम'दितिसर्वात्मभावोक्तेः। नन्दादिवसूनां सर्वात्मभावदर्शनात्। ब्रह्मणि निष्कले सम्पत्त्या दोषोपि। तत्कृत इति वंशकृतः। दोषमाहुः अग्र इति। प्राप्तज्ञाना इति 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदु'रितिश्रुतेः। भक्ता इति 'रुद्रे तु ज्ञानेन भक्ता' इत्यथर्वश्रुतिः। केचिदिति विरलाः। तत्त्वेति 'विशुद्धसत्त्वं वसुदेवशब्दितं' तत्त्वम्। विष्णोरिति इदमित्थतया वाग्व्यापारविषयापेक्षयोक्तं विष्णोरिति। तत्समानगुणादिमान् विष्णुः। तत्प्रिये तदवतारे परेपि तत्प्रियत्वज्ञानार्थम्। साक्षात्त्वं तु 'कृष्णो हि परमं दैवं','कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति श्रुतिपुराणाभ्यां वक्तव्यमेव। कथ वाक्यप्रबन्धे,वाक्यप्रबन्धमाहुः सूक्तेति। प्रबन्धस्तु सूक्तं तत्साधारण्येनुपयोगापत्तिः 'काव्यादीनामसत्यत्वान् नोपयोगः कथञ्चने'तिनिबन्धात्। किञ्च प्रबन्धकल्पनाकथेत्यापत्त्या विशेषणमाहुः अनुशासनेति। 'वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ति धर्मं चरे'त्याद्यनुशासनस्य रूपं यत्र। तत्प्रचुरतद्रूपमेव वा सूक्तसाधारण्यम्।

१०–१.–३. अवतीर्येत्यत्र स्वतन्त्रेति 'कथा इमास्त' इतिश्लोकानुसरणं चरित्रमात्रप्रश्ने हेतुः। स्वतन्त्रत्वमवतारानपेक्षत्वम्। चरित्रमात्रमिति मात्रं कात्स्न्र्ये। एवकारेण स्वरूपव्यवच्छेदः। 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'तिश्रुत्या कर्मणां श्रोतव्यत्वात्। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इतिश्रुतेः। आत्मेदमित्थतयाऽप्रतिपाद्यः। ननु वंशेवतीर्येति नान्वयः वंशे वसुदेवेषतीर्येति, तथा च वंशपदं वसुदेवे लाक्षणिकमत आहुः वीर्याधिक्येति। वीर्यमुखराधीयं, तदत्र मैथिलप्रसङ्गादधिकं, तत्र द्वैरूप्यमत्र तु यावन्तो धर्मा धर्मिण्युपयुक्तास्तावन्तो वक्तव्याः स्वस्वामिभावसम्बद्धाश्च,ते तु यद्वादिषु त्याजितसेवेषु देहे कारितस्वसेवेषु सेव्यात्मसेवासंस्कारकृताः। तत्राप्या'त्मा वै पुत्रनामासी'तिश्रुतेर्यदुप्रभृत्यात्मसु 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मित्यत्र स्वयंत्व उपयुक्ताः। ते तु वंशपदस्य लाक्षणिकत्वेन सम्भवन्ति, अतो वंशपदार्थो वंश एव। तथा च यद्वादिसेवितात्मा कालेन भक्तिविषयः सन् 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति। एवेति न तु चरित्री धर्मात्मकः। 'प्रकाशाश्रय'सूत्रे चरित्राणामेव चरित्र्यभेदोक्तेः। अपिशब्देन भक्तिजनकं, उक्तरीत्या। यदुसम्बन्ध इति ननु यदुसम्बन्धेप्यपाक्षिकधर्मिरूपत्वं कथमिति चेन्न। श्रद्धारतिभक्त्यनुक्रमे यद्वादीनां धर्मित्वात्। 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इतिवाक्यात्। वंशपदेनैवार्थाद् यदुलाभादसमस्तयदुपदकृत्यमाहुः असमास इति। व्याससूचक इति यदोराधिक्यं वंशे सूचयति। अतः स्वयंत्वेधिकोपयोगः। धातूनामनेकार्थत्वादाहुः अनुभावयतीति। भूतान्यनुभवन्ति विषयसुखादीनि, तानि भूतान्यनुभावयति भगवान्। 'एष एव साधुकर्म कारयति यं उन्निनीषती'तिश्रुतेः 'यमेवैष' इतिश्रुतेश्च। अनुकृत्यधिकरणात्। 'श्रवणे परीक्षिदभव'दित्युक्तेः एतस्यापि श्रवणात्। न बध्यत इति 'न मे मोक्षो न बन्धन'मितिवाक्यात्। अविद्यातन्त्वाः 'धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहक'त्वात्। बध्यन्त इति साधनाभावात्। निर्धारितत्वादिति राजर्षिसत्तमत्वेन बहुपण्डितकत्वात्। भगवद्भावेनेति भगवतो भावो धर्मो अबन्धरूपो ज्ञानकृत इति तेन भाविताः तदा भवन्ति यदा ध्रुवा स्मृतिः, ज्ञानिभावुकनिष्ठाः सदा तद्धर्माः श्रवणादिनिर्वाह्यविशिष्टा विषयाः स्युः। यथाक्षरांशो जीवः आधिदैविक्या सेवयातिरोहिताविर्भूतानन्दः तदध्यासवांश्च भवति, तदा कृतार्थत्वं सर्वग्रन्थिप्रविमोक्षरूपम्। तथा च श्रुतिः 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्ष' इति। स्मृतिश्च 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित' इति। एवमन्यभावेष्वपि। निरोधलक्षणग्रन्थे स्पष्टम्। अत्र नारायणोपनिषत् 'अथ नित्यो निष्कलङ्को निराख्यातो निर्विकल्पो निरञ्जनः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोस्ति कश्चित् य एवं वेद स विष्णुरेव भवती'ति तद्भावो बोध्यः। अग्रिमेति

संहितया तमस्तरण प्रयोजनम्। अत एवेति अग्रिमप्रयोजनार्थत्वादेव, भागवतद्वारा वीर्योपबन्धनार्थम् ।उपनिबन्धनं यत्नः, तदर्थं ज्ञानमाहुः ज्ञातानीति। अन्येन भगवता व्यासेन। जानातीच्छति यतत इति। अन्योन्याश्रय इति भगवद्धितकरणे जीवहितकरणं जीवहितकरणे भगवद्धितकरणमित्यन्योन्याश्रयः। विश्वात्मत्वमिति विश्वेषां आत्मा समवायी 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते'रित्यधिकरणोक्ताक्षराभेदपक्षे घटादीनां मृदिव। स्वतन्त्रतयेति कर्ता तूक्तः। 'स्वतन्त्रः कर्ते'तिसूत्रात्। अभिन्ननिमित्तोपादानम्।

१०-१-४. निवृत्ततर्षैरित्यत्र चरित्रस्येति धर्मिसम्बन्धात् धर्मिणोधोक्षजत्वाच्च। ननु तर्हि 'असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चे'दित्यसता भाव्यमिति चेत् तत्राहुः भगवतश्चेति। तथा चा'स्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेनं ततो विदु'रितिश्रुत्या सतापि भाव्यमित्यर्थः। नास्तिकवादस्य पातित्यं 'ज्ञानिनामपी'तिवाक्यात् पातित्यस्य सम्पादकत्वेनानादृतत्वात्। 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'तिश्रुतेः। अदृष्टेति अदृष्टं श्रुतम्। तत्रेत्यादि। तत्र तयोः प्रातिस्विकरूपेण ज्ञेयत्वाच् चरित्रमाहात्म्यमित्यर्थः। ईश्वरस्तु 'यद्यद् धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद् वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये'ति लीलाप्रतियोगिसापेक्ष इतिभावः। एवं सर्वत्र। पुनरप्याह घटपटादीनामपि विष्णुकर्मत्वाच् चरित्रे को विशेष इति तत्राहुः स्वरूपादिति। 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिं इत्थंभूतगुणो हरि'रितिवाक्यात्। कीर्तनभक्तिरिव न घटपटादयः कृतिविषया इति। फलतश्च इति 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इतिफलवत् न घटपटादिभिः फलम्। पञ्चम्यन्तपदद्वयाभिप्रायः। चतुर्थपञ्चम्यन्ताभिप्रायः। महापुरुषेति तृतीयपञ्चम्यन्ताभिप्रायः। विषयोत्तमत इति 'या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान् मापसर्प'त्विति। परोमीयते ज्ञायते येन परमम्। चरित्रं किञ्चिदाश्रितं धर्मत्वात्, स्पर्शवत्। चरित्राश्रयत्वेन परो ज्ञायते। मतमिति सर्वेषाम्। इदं लेखादविरुद्धम्। अत्र तृतीयविशेषणतात्पर्यं पञ्चाद्युक्तं तस्याभिप्रायो 'महापुरुषयोगत'इत्यस्य देहलीदीपन्यायेनोभयान्वयित्वद्योतन इत्याशयेन स्वोक्तं प्रपञ्चयन्तश्चरित्रोत्कर्षोक्त्यनन्तरं तदनुवादोत्कर्पमाहुः मुक्तस्येति। मुक्तो द्विविधो जीवन्मुक्तः परममुक्तश्च। पूर्वत्र वाक्यमुक्तं, परममुक्तस्य गुणगानादि फलप्रकरणे वक्ष्यते। 'ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता' इति। 'सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दा'दित्यस्य भाव्यमनवतारदशायाम्। हीति निश्चयेन। स्वरूपतश्चरित्रानुवादोत्कर्षमुक्त्वा फलतस्तमाहुः मुमुक्षोरिति। फलं भवनाशः। एकं फलं पूर्वमुक्तं तेन 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन'मितिवाक्यात्। एतेन ननु चरित्रगानाधिकारो मुक्तानामिवेति चेदन्येषां श्रवणादिकं न स्यात् तेषां दुर्मिलत्वादित्याशङ्कापास्ता। 'महापुरुषयोगतो विषयोत्तमत' इत्युक्तं तदाहुः

१. मेनेवीवि स्याव।

अनिन्द्येति। यद्यपि सगुणभक्तिस्तृतीयस्कन्धे निन्द्या, धर्मिणोऽविषयत्वाच्च निन्द्या, तथापि 'पूर्णा भगवदीयास्ते' इत्यत्र जलभेद उक्तास्तेषां विषयाः धर्मित्वाभावेपि 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मितिश्रुतिविषयाः उत्तमाः, अतोऽनिन्द्याः। एतादृशानिन्द्यविषयः। अन्ये हि रूपादयः संसारे बध्नन्ति, इदं तु भगवति बध्नातीति तथा। चकार इममर्थमाह। विरक्त एतद्विषये यत्नं कुर्यात्। पतेदिति पाठेस्मिन् विरक्तो भगवत्परत्वाभावेनानैर्गुण्यात् पतेत् संसारी भवेत्। 'भस्मन्येव जुहोति स' इतितृतीयस्कन्धात्। ध्रुवमिति तादृशवाक्योपलम्भ उभयत्रेति। जलभेदे स्पष्टम्। तेन 'श्रोत्रमनोभिराम'त्वं भगवदीयानां ज्ञेयम्। तेन 'साङ्केत्यं पारिहास्यं च स्तोभं हेलनमेव वा मुकुन्दनामग्रहणमशेषाघहरं विदु'रितिवाक्यं तारतम्यादशेषाघहरमिति बोधितम्। तथा चात्र राजशुकयोः श्रवणे कथने च प्रवृत्तिं बोधयता शास्त्रकारेणास्मिन् पद्ये प्रकारो बोध्यत इतिभावोनया कारिकया बोध्यते। अत्र श्रवणाङ्गत्वेन ज्ञेयमन्यत्। 'श्रवणानन्दत्वेने'त्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इतिश्रुतेः। उक्तं विरक्तं निश्चिन्वन्तः 'पुमान् विरज्येत विना पशुघ्ना'दित्यस्य चतुर्थचरणस्य तात्पर्यमाहुः आत्मेति। अपगता शुक्। अपेत्यस्य शुक्फलेन्वयः, तस्य कर्तरि। अपशुगाश्रयः आत्मानं हन्तीत्यपशुघ्नः आत्मघाती। पशुघ्न इति पदच्छेदे कर्मजडः, कर्मठः पशुं हन्तीति। निन्दितार्थरतः हन हिंसागत्योरत्र हिंसा तामसधर्मः। आत्मघाती न मुकुन्दनामग्रहप्रायश्चित्तवान्। पशुघ्नो न चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानवान् भक्तिमान् वा, स सदा निन्दितार्थरतः। उभाभ्यां विलक्षणः। नञर्थोत्यन्ताभावे भेदे वा। पशुघ्नादित्यत्र पशुः पुरुषः पशुस्तं हन्ति प्राप्नोतीति घ्ना स्त्री घञर्थे कः। एवं पशुस्त्रीव्यतिरिक्तो हन्तेर्गत्यर्थकत्वे। एवंविधश्चेद् विरक्तोत्र न ततः न'विरक्तोस्मिन् पतेद् ध्रुव'मित्यत्रोक्ताद्विरक्तात् पृथक्। यद्वा कारिकायां न पृथक्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः किन्तु विरक्तो नेति विरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिको भेदः। तथा च 'कः पुमान् विरज्येते'त्यनेन स्त्री विरज्येतेति व्यञ्जितम्। तदुपलक्षणं पशूनाम्। 'श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशु'रिति ते पश्ववताराः। अत्र यथा आत्मघाती विरक्तो न, कर्मजडो विरक्तो न, सदा निन्दितार्थरतो विरक्तो नेत्यन्वयः, तथानुपदोक्तरीत्या पशुस्त्रीव्यतिरिक्तः विरक्तो नेत्यनन्वयात्। च इदिति न पदच्छेदः। चेदिति यद्यर्थकम्। तथा च पशुस्त्रीव्यतिरिक्तो यदि यस्मिन् काले विरक्तो न तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववान् तदा ततः प्रथमकारिकोक्तविरक्तात् पृथगित्यर्थः। तथा च विरक्तो ह्यात्मघात्यादिविरक्ताद् गौणात् पृथङ् नेत्यर्थः। 'स सर्वपूतो भवतीति'नृसिंहतापिनीयात्। प्रकाशे तु पशुस्त्रीव्यतिरिक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो व्याख्यातः, पशुस्त्रीव्यतिरिक्तो नेति। तदपि व्याख्यानम्। पुष्टौ तु 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति। पशुस्त्रीव्यतिरिक्तो नो विरक्त इतिभावः। तथा च पशुस्त्रीव्यतिरिक्तोपि न विरक्तः वरणा-

भावात् तस्याप्रयोजकत्वात्। वरणमधिकारः। वृङ् सम्भक्ताविति धातुपाठात् तु भक्तिसत्त्वार्तिरूपा। वाक्यानि तु 'कर्मणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' 'नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महे'ति। तेन कर्मान्तरङ्गतमं मर्यादाभक्तिरूपं ग्राह्यम्। गुणानुवादेष्टधा भक्तिश्च प्रेमसाधनत्वेन। तथा एकादशस्कन्धीयेष्युक्तं चमसवाक्येषु 'कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा'इत्यादिना 'ये कैवल्यमनुप्राप्ता ये चातीताश्च मूढताम् त्रैवर्गिका ह्यक्षणिका आत्मानं घातयन्ति त' इति। ब्रह्मत्वं ब्रह्मेतिसम्बन्धरहितं ज्ञानं 'कैवल्यं',ब्रह्मत्वं ब्रह्मेतिज्ञानं,तयोः सम्बन्धस्यावगाहे आत्मा भगवांस्तत्सेवादिरहिता आत्मघातिनः कैवल्यादिप्राप्ता ज्ञानिनोपीति। 'क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ' इतिमुण्डकात्। 'कर्मण्यकोविदाः' पशुघ्नाः। मुण्डकोक्ता एतद्विपरीताः। कर्मजडः पशुघ्नः कर्मण्यकोविदान्तर्गतः। 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं पण्डितंमन्या जघन्यमाना' इतिश्रुतेः। एतद्विपरीतास्तु चित्तशुद्ध्यर्थं कर्माणि ये कुर्वन्ति। एते 'स्तब्धा' अपि। निन्दितार्थरत आपशुघ्नः 'वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि ते हि पाषण्डिन' इतिवाक्यात्। 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वे'तिश्रुतेः। तथा च ये कैवल्यमनुप्राप्ताः कर्मठाश्च। एतद्विपरीता निन्दितार्थरताः। 'त्रैवर्गिकाः' धर्मार्थकामपराः। स्त्रीपशुव्यतिरिक्ताः स्त्रियः पशवश्च। तथा च श्रुतिस्मृती। 'पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदां,' 'शिवस्य पशवः सर्वे जीवाः संसारवर्तिन' इति। पशुपतिपदस्य शिवपरत्वे 'भोगः शिवेने'तिवाक्यात् भोगिनः। एत एव 'ह्यक्षणिका' अन्यथा कर्तृभेदान्न धर्मादिपरत्वं स्यात्। फलरूपमिति इतरत्र वैराग्यजनकत्वं फलत्वम्। इत उत्कृष्टस्यात्र वैराग्यजनकस्यान्यस्याभावात्। 'भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था' इति। 'अत इतरज्जाय' इतिव्याससूत्रं फलाध्याये। 'इतरत्' तदीयत्वम्। तृष्णेति। यद्यपि वृडपि व्याख्यातुं शक्यते, अग्रेधीरतनुत्वेन भगवदीये तदप्राप्तेः द्विषि तत्प्राप्तेरिति परन्तु सर्वदा न प्राप्नोतीच्छाधीना चेति तृष्णैव 'तृष्णा लिप्सापिपासयो'रिति विश्वः। 'न खादन्ति न पिबन्ती'ति छान्दोग्ये भगवदीयानामपि ईषत्खादनादिश्रावणाच्च यथाश्रुतं वार्थः। सर्वदोषवदोषा इतिपाठे दोषवन्नित्यलीलास्था दोषाः। दकारलोपः। एतादृशक्रीडाङ्गीकृता निवृत्ततर्षाः। श्रवणानन्दत्वेनेत्यस्यार्थष्टिप्पण्यामुक्तः। आवृत्त्येति भक्तानां वैराग्यवत्त्वेप्यावृत्त्या वैराग्यदार्ढ्ये आवृत्तिभक्त्या भगवद्रूपवैराग्यप्राप्तेश्च क्षुदादिरूपा निवार्येत्यादिः। आवृत्तेः क्षुदादिनिवर्तकत्वं तु 'परस्परं त्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्मा' इतिकर्दमस्तुतौ। भगवद्विषयत्वेन निरोधलक्षणोक्ताः। येषामिन्द्रियाणां स्पष्टं कार्यं न दृश्यते तानि निग्रहणीयानीति निरोधलक्षणे। अनिवार्या इति भगवद्विषयत्वेन निवारयितुमयोग्याः कामादयः। अग्र इति 'ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता' इत्यनेन साधनप्रकरणे उक्ताः फलप्रकरणे

फलिष्यन्ति। ब्रह्महृदस्याक्षरात्मकत्वेनास्थूलादिवाक्यप्रतिपाद्यत्वात्। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् केन कं विजानीयात् केन कं मन्वीते'त्यादि। स्वतन्त्रेति स्वातन्त्र्यं मादकत्वमत्र। रसाभीति रसोत्र भक्तिरूपः। वक्तुरित्यादि वक्तुः शुकस्य 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्य' इतिवाक्यात्। श्रोतू राज्ञः 'नैषातिदुःसहे'तिवाक्यात्। उत्क्रमिति चरित्रस्योत्कम्। निवर्तकमिति'पुमान् भवाब्धिं न तरे'दितिवाक्यं द्रष्टव्यम्। उपकारेति 'तस्यारविन्दनयनस्ये'तिवाक्योक्तसंक्षोभशामकत्वमुपकारः। 'आत्मारामाश्च मुनय' इतिस्मरणात्। गानमिति वक्तुःश्रोतुस्त्विषति श्रोतृत्वेन श्रोतात्र। कर्मणो व्यापारभूतस्य वक्ष्यमाणस्य प्रायोपविष्टे परीक्षित्यभावात्। कर्मज्ञानभक्तिभ्य इति व्यापारेभ्यः। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः', 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'रिति च। न पुरुषेति संयोगमात्रेण तदुत्तरक्षण एव रोगोपशमदर्शनात्। फलत्वसाधनत्वे इति निवृत्ततर्षाणां गुणानुवादस्य फलत्वं प्रथमविशेषणेन,द्वितीयविशेषणेन भवनिवृत्तिसाधनत्वं, ते। एवेति अनुभवात्। प्रविष्टमिति चरित्रम्। तथेति श्रोत्रमनोभिरामत्वेन। ज्ञातव्यमिति मर्यादायां शमलाभावस्य श्रोत्रमनोभिरामकारणत्वात्। अनिवर्त्येति सहजासुरत्वेन। तथा चानिवर्त्यदोषः प्रवेशप्रतिबन्धकः उपगीयमानत्वाद् न तु स श्रोत्रमनोभिरामत्वप्रतिबन्धकः। एवं च स्मृतोपोपसर्गार्थं तृष्णार्थात् पूर्वमाहुः उपेतीति। उपेति अप्राप्तिदोष इतिच्छेदः। धनार्पणेति निवारित इतिपूर्वेणान्वयः। एवं निवृत्ततर्षपदतात्पर्यमुक्त्वा भवौषधपदतात्पर्यमाहुः जन्ममरणेति। जन्ममरणसम्बन्धिदुःखस्य। तदुत्तरं तु दुःखं गरुडपुराणे स्वगतम्। अन्येषां तु क्षीयते। 'श्रोत्रमन'इतिविशेषणतात्पर्यमाहुः कर्णेति। श्रोत्रं च मनश्च श्रोत्रमनसी तयोरभिरामादितिसमासे द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति श्रोत्रमनःसम्बद्धाभिरामं स्वीकृत्यार्थं उक्तः। स्वरूपेति स्वरूपं फलत्वं गुणः भवौषधत्वं कार्यं श्रोत्रमनोभिरामः तैः। सम्बन्धत इति वक्ष्यमाणषष्ठ्यर्थात्। माहात्म्येति गुणा इत्यनेनान्वेति। तेषामनुवाद इत्यादि तु उत्तमश्लोकस्य वेत्यनेनान्वेति। तेषामिति गुणानाम्। समभीति एतद्विशेषणगतानां पदानां तस्मात्। ननु वैराग्यं भगवानिति तद्विशिष्टत्वरूपं विरक्तत्वं पशुस्त्रीणामसम्भवन् न निषेधार्हमिति चेत् तत्राहुः य इति। अवताराणां सम्भवतीतिभावः। वैकुण्ठादत्रागमनमवतार इति। यथा वत्सधेनुकादयः पशवः नित्यक्रीडास्थाः पूतनादयः स्त्रियश्चाविद्यादिरूपास्तत्तदुपाख्याने प्रसिद्धाः। नाधिकारिण इति तेषां वैराग्यप्राप्त्या विरक्तत्वरूपाधिकारात् तन्निषेध उपपन्न इत्यर्थः। या अपीति पृथाप्रभृतयः। स्वभावत इति परिणामो भगवत्सेवानुकूल्यरूपस्तेन तद्धेतोः स्वभावात् पुरुषा एव। जीवगतपुंस्त्वस्य भगवत्सेवानुकूल्यरूपत्वात्। अत इति जीवदेहोभयगतपुंस्त्वविवक्षणात्। ननु पुमान् विरज्येत गुणानुवादात् गुणानुवादोत्कृष्टस्य रसस्य तेजबिन्दूपनिषदि 'न ध्यानं न च वा ध्याता न ध्येयोऽध्येय एव च सर्वं तत् परमं शून्यं

न परं परमात् पर'मितिश्रावणादिति चेत् तत्राहुः इत इति। गुणानुवादात्। वैराग्यजनकस्येति गुणानुवादे वैराग्यजनकस्य। स्त्रोत्कृष्टज्ञानजन्यं स्वस्मिन् वैराग्यं तदभाववत्त्वं गुणानुवाद इति। अयमर्थः, तेजबिन्दूपनिषदि साधारणसृष्टिकर्तृब्रह्मान्यवस्था तत्रापि, 'शमूनं कुरुते विष्णुरदृश्यः सन् परः स्वयम् तस्माच्छून्यमिति प्रोक्त' इतिव्युत्पत्तिर्महाकौर्म्ये शून्यपदस्यात्र 'स्वानन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त' इत्युक्ता नित्यलीलासृष्टिकर्तृव्यवस्थात्र तु नादबिन्दूपनिषदुपतिष्ठते। 'तद्भक्तस्तन्मनाः सक्तः शनैर्मुञ्चेत् कलेवरम् सुस्थितो योगचारेण सर्वसङ्गविवर्जितः ततो विलीनपाशोसौ विमलं केवलं प्रभुः तेनैव ब्रह्मभावेन परमानन्दमश्नुते परमानन्दमश्नुत' इति। तेन गुणानुवादस्यानन्दप्रतिष्ठत्वेनेत उत्कृष्टाभावो बोध्यः। 'गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते' 'तदभ्यासोपि सिध्यती'ति च। 'तदभ्यासः' सुखाभ्यासः। दैत्यत्वमिति दयाभाववत्त्वम्। तेनैवात्मघातित्वकर्मजडत्वनिन्दितार्थरतत्वं स्त्रीत्वानि भवन्ति। दित्युपाख्यानं द्रष्टव्यम्। तेन ननु घञर्थकविधानं संज्ञायां भवति,अत्र घ्न इति कस्यापि सञ्ज्ञा नास्तीति पशुघ्नशब्दस्य द्वितीयाव्युत्पत्तिरसङ्गतेति प्रत्युक्तम्। न तद्दोष इति गुणश्रवणविरागरूपस्तद्दोषो गुणानुवादपरिहार्यो नेत्यर्थः। मुक्तिरिति 'अन्धं तमः प्रविशन्ते ये सम्भूतिमुपासत' इतिश्रुतेः सम्भूतिं मायाम्। दोषस्येति निर्दयत्वादेः। तन्निवृत्त्यनन्तरमन्धं तमोवशिष्यते। तन्निवृत्त्युपाये तु न प्रवर्तन्त इतिभावः। 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'तिवाक्यात्। ननु दैत्यानां तथामुक्तिप्रतिपादनस्य किं प्रयोजनमत आहुः आविष्टानामिति। कंसाद्याविष्टानां कालनेम्यादीनां तथेति भगवत्प्रत्यनीकत्वप्रकारात्। ननु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'द्वया ह प्राजापत्या' इति कुतो मुख्यमुक्तिं निषेधथेति चेत् तत्राहुः आधारभूता इति। आविष्टानामाधारभूता दैवीसम्पद्युक्ताः प्रह्लादादयः। आविष्टाधारभूता आसुरीसम्पत्तियुक्ता मुच्यन्त इत्यर्थे तेषां मुक्तिमाहुः अपुनरिति। तथा च नोक्तविरोध इतिभावः। बहुश्रुतिविरोधादेवकारः। मुक्तिरिति श्रुतिरुक्ता। विरक्तमिति गुणानुवादे विरक्तम्। अन्यट्टिप्पण्यादौ।

१०-१-५. पितामहा म इत्यत्र श्लोकान्वयः सुबोधिन्यामुक्तः। महावाक्यार्थे तु 'यत्प्लवा अतरन् यश्च जुगोप तस्य वीर्याणि वदस्वे'तितृतीयश्लोकेनान्वयः। पुण्यद्वारेति श्रवणादिभक्तीनां पुण्यं शुभं तद्द्वारा मुक्तिसाधनत्वं भाष्यतृतीयाध्याये सिद्धम्। 'अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षज' इति पुण्यद्वारता। तन्मात्रतां वारयितुं किन्तु टिप्पण्युक्तदिशा'ग्रे भगवानग्रे साक्षादेव भक्तदुःखं निवारितवान् न तु केनचिद् द्वारेणेत्युच्यते, तेन तच्चरित्रेपि साक्षात्पुरुषार्थसाधकत्वं न तु पुण्यद्वारेति ज्ञापितं भविष्यती'ति चरित्रस्य पुण्यद्वारमात्रतां वारयितुम्। किञ्च माहात्म्यज्ञानद्वारा भक्तिमपि साधयितुम्। 'भक्तिजनिकां संहितामारभमाण' इति सुबोधिन्याः। दृष्टान्तार्थे माहात्म्येन भगवन्तं

स्तौति। स्तुतिः पुण्यद्वारमात्रतावारणकीर्तनरूपेति माहात्म्यं कार्यम्। त्रयो वेति धर्मेन्द्रवायुरूपा वा। पुत्राः युधिष्ठिरभीमार्जुनाः। पाण्डुकुन्तीमाद्रीक्षेत्रजेषु पञ्चसु त्रयो वेत्यन्वयः। स्पष्टयन्ति स्म क्षेत्रस्येति। क्षेत्रं द्रौपदी पञ्चानाम्। तथापि बीजित्वं त्रयाणामेव। 'अहं बीजप्रदः पिते'तिगीतावाक्यात् क्षेत्रस्य स्वकीयत्वं त्रयाणामेव। अन्ययोस्तु मात्राज्ञोपाधिकम्। कनिष्ठत्वात्। अतोन्ययोः क्षेत्रस्य स्वकीयत्वाभावात् पितामहत्त्वरूपं फलं कार्यं बीजिनो भगवतः न तयोरिति त्रयः पितामहाः। अन्येषां भगवदाश्रयाणां लोकदृष्ट्या फलसम्भवान् नैवकारः। 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुक'मितिवाक्यात्। एतदेवाहुः यत्र पुनरिति। अत एव तारायां बृहस्पतिस्त्रियां चन्द्रादुत्पन्नो बुधः फलं चन्द्रस्य न तु बृहस्पतेः। चन्द्रपुत्र इतिप्रसिद्धेः। चन्द्रः तुरीय इति 'अहं बीजप्रद' इत्यत्र निविशते। शास्त्रदृष्ट्याहुरेवेति। एतदभिप्रेत्य टिप्पण्या'मेकस्वामिकक्षेत्रजत्वेन पञ्चापि। एकक्षेत्रजत्वेन तु त्रय एव पितामहा भवन्ती'त्युक्तम्। राज्ञां धीरप्रकृतिकत्वेन 'मल्लानामशनि'रितिश्लोकोक्तदशरसेषु तादृशमाहात्म्यं स्पष्टमित्याशयेनाभासं त्यक्त्वा प्रतीकमेवोक्तं समर इतीति। माहात्म्यमिति अनुभावरूपं माहात्म्यम्। स्वधर्मेति भगवदिङ्गितकरणं देवव्रतं तद्विरुद्धं तद् दैत्यव्रतं तथा च देवव्रते भीष्मे तिमिङ्गिलत्वं दैत्यव्रतं कौरवैः सम्पादितमिति तेषां कौरवाणां तथा सामर्थ्यं जातम्। इदमतिसामर्थ्यमितिभावः। अतिरथलक्षणमग्रे वक्तव्यम्। तद्रूपा इति देवव्रता एव तिमिङ्गिलाः। तथोक्तमिति तिमिङ्गिलत्वमुक्तम्। पितामहत्वेनेति भीष्मस्य। अस्थ्यादीनामिवेति तेषां गिलनमिव। समुद्रत्त्वमिति चन्द्रेण समुद्रवृद्धौ बहिःस्थितं मारयति समुद्रः दृष्टान्ते। दार्ष्टान्तिके तु परैर्युद्धे बहिःस्थितं तथा। साधनं पोतादिकमपि गिलन्तीति साधनघातकत्वम्। कौरवशब्दाभिप्रायमाहुः कुरुवंशेति। यावद् भगवान् प्लवः ततोर्वाङ् न निवर्तन्ते। यदि निवृत्ता भवेयुः प्लवो विरुध्येत सागराभावात्। चेतनेति 'योप्सु तिष्ठ'न्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणात्। कौरवसैन्ये सागरदृष्टिः कर्तव्या। समवायित्वेन जलस्य,'आपो वा इदमासन् सलिलमेव स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत् तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्तत इद॑ँ सृजेय'मित्यत्रापां जगज्जन्मादिकर्तृत्वोक्तेः। तेन लौकिकभाषायामवान्तरप्रलयकारणत्वमिति सुबोधिन्याः। तेनारणाधिकारो राज्ञः प्रायोपवेशे इति तथा। स्वरूपत इति उक्तरीत्या। महानौकेति करणत्वसम्बन्धाविवक्षायां सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। अल्परूपेणेति प्लवशब्दात्। तथा च श्रुतिः 'पुष्पमग्नि'रित्यारणे। अपां पुष्पमग्निरित्यर्थः। अग्निः सूर्यो वा, ब्राह्मणे तथोक्तेः। प्लवत्वं तु 'योप्सु नावं प्रतिष्ठितां वेदे'तिपूर्वश्रुतेः पृथ्वीवत्। सन्निधीति यतो हि तद्भक्तिरनर्थोपशामिका किमु वक्तव्यं भगवत्सन्निधिस्तथा भवतीति। इदमपि मनसैव द्रष्टव्यम्। 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुव'मिति-

बृहदारण्यकात्। मनःशङ्केति अत्र चेतनत्वं सागरत्वम्। 'एवमेवे'त्यादिना संसारत्वं च। स्थलत्रयेपि मनःशङ्का। 'इद॰ँ सृजेय'मित्युक्त्वा तस्मा अग्रे 'तस्मात् पुरुषो मनसाधिगच्छति तद्वाचा वदती'तिश्रुतिभ्यामत्र मनउपस्थितिः। मनस्तु यागसम्बन्धि बोध्यम्। 'यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्सम्पादय नः प्रभ'वितिवाक्यात्। वत्सपदं कृत्वेत्यन्वयार्थम्। 'कृत्वा-तरन् वत्सपद'मितिक्रियाविशेषणं प्रतीकं मूल उक्तम्। नन्वस्तु मनःशब्दष्टीकायां मूले वत्सपदशब्दः कथमिति चेत् सत्यम्। वत्सपदं चतुर्थस्कन्धे मुख्ये प्रयुक्तं मनुप्रसङ्गेष्टादशाध्याये। मनुं प्रति पृथ्वीवाक्यानि। 'नूनं ता वीरुधः क्षीणाः मयि कालेन भूयसा तत्र दृष्टेन योगेन भवानादातुमर्हती'त्युक्त्वा 'इति प्रियहितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः वत्सं कृत्वा मनु'मितिदर्शनात् मनू राजमुख्यः। अग्रे च 'वत्सं कृत्वा मनुं पाणावदुहत् सकलौषधीः तथा परे च सर्वत्र सारमाददते बुधा' इति सर्वानुज्ञा। तथा च वत्सो युधिष्ठिरः तस्य पदं पदनीयं चेतनं सागरं संसारं च कृत्वेत्यर्थः। ननु पाण्डवानां कनिष्ठत्वेन कौरवसैन्य-सागरस्य तुच्छकरणं तरणं वा न सम्भवतीत्यत आहुः तुच्छकरणेति। भगवतः प्लवरूपमाश्रयत्वम्। अत्राश्रयत्वं सामीप्यम्। वटे गावः सुशेरत इतिवत्। तत् पूर्वमुक्तम्। तत्तुच्छकरणतरणमनःशङ्कारूपत्रयेपि हेतुः। गीतायामित्येकादशे 'अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा' इत्यादिभिः। तुच्छेति दुरासदातिदुर्धर्षत्वाभावो भगवत्सम्बन्धाभावात् तुच्छत्वरूपो जातस्तस्य करणम्। तथापीति भगवदाश्रयत्वेपि प्रकारान्तरेण तरणान्वयानुकूले। सम्यगिति 'अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि' 'यच्चावहासार्थमसत्कृतोसी'तिवाक्यात् सम्यगाश्रयणे नैवं कुर्युः। अतो महतां बहुमानाद्यकरणात् 'स कर्ता सर्वपापानां योऽभक्तस्तव केशव'इतिवाक्यात् पापेन मुक्तदेहाभावात् पूर्वं पापभोगार्थं नृगकृकलासवत् पिपीलिकात्वम्। मुक्तौ ब्रह्मदेहत्वं, पापसम्भावनायां तु पिपीलिकात्वम्। सर्वोपनिषदि ब्रह्मादिपिपीलिकान्तमुक्तम्। इदं च 'नित्यदा ह्यङ्गभूताना'मितिद्वादशस्कन्धोक्त-नित्यप्रलयपक्षे। पापभोगार्थं पिपीलिकात्वेन पाण्डवानां स्वदेहदर्शनमित्याचार्याणां भक्त्या दर्शनम्। एवकारस्तु ब्रह्मभवनपक्षस्य संन्यासाभावात् पुष्टिमर्यादाङ्गीकृतपाण्डवानां मर्यादांशत्वाच्च व्यवच्छेदकः। 'वेदान्तविज्ञाने'तिश्रुतौ संन्यास उक्तः। पिपीलिका अमुक्तदेहः। अत्रापि भगवत्प्रतिपक्षाणां महतां हननं न पापजनकं गीतातात्पर्यात्, तथा भगवतोऽवज्ञानमपि, 'अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव स मन्तव्य' इतिवाक्यात्। तत्र हेत्वन्तरमाहुः स्वदृष्ट्येति। न तु दिव्यदृष्ट्या। स्वीयवाची स्वशब्दः स्वीयदृष्ट्या भगवान् गृह्यत इति हेतोर्भगवदिच्छातो यो मर्यादांशस्तदर्थं पापं वर्तते क्रीडार्थमित्यर्थः। पिपीलिकात्वे युक्तिमाहुः भगवद्भाव इति। भगवति विषयताभङ्गेन यदुत्वाज्ञाने भगवत्त्वे भगवद्भावरूपे कथं केन प्रकारेण पिपीलिकात्वं स्यात् तेषां प्रसिद्धानां

भगवदीयानाम्। आवृत्त्या तेषामवस्थापनात्। समत्वाद् भगवतः कौरवपाण्डवानामवस्थापनात् व्यथितकरणम्।'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह' इतिवाक्यात्। यद्यपि क्षत्रियाणामयं धर्म एव तथापि भगवदीयत्वाच्छ्रवणादय एव धर्माः। सर्वथापि त एवेत्यादि, तार्तीयव्यासस्त्रात्। तथा च परधर्माद् भयेन तुच्छकरणम्। दुरासदातिदुर्धर्षातिरिक्त-तुच्छब्रह्मप्रवेशात्। 'एष एव तुच्छ' इति विद्वन्मण्डनान्ते धृतश्रुतेः। 'तोदनात् तुच्छमुच्यत' इतिमहाकौर्म्यात्। नित्यप्रलये तुच्छसृष्टिकर्तृत्वमपि। अतः तुच्छाज् जातत्वात् तुच्छस्य तत्करणम्। उभयमिति तुच्छकरणं तरणं च। सकृदेवेति एकप्रक्रम एव। यद्वा तुच्छ-भगवत्प्रवेशस्य दुराधर्षातिदुर्धर्षत्वनाशक्षणे प्रागभाव इह तुच्छभगवत्प्रादुर्भावो भविष्यतीति-प्रत्ययात्, तदुत्तरक्षणे तुच्छाविर्भावः ततस्तरणम्। अत्र तु दुराधर्षादिनाशक्षणे तुच्छ-प्रवेशः। सोऽलौकिकः क्रीडास्थत्वात्। 'सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी'त्यत्रानुभवसरणयोर्मध्ये न संस्कारः तद्वत्। तदुक्तं सकृदेव जातमिति। तथा चोभयं दुराधर्षत्वादिनाशतुच्छभगव-त्प्रवेशं सकृदेव जातमिति दुर्धर्षादिनाशस्तुच्छकरणं चेत्युभयं सकृदेव जातमित्यर्थः। उभयोर्मध्ये न प्रागभाव इतिभावः। अनन्तशक्तित्वेनात्र संशययोगव्यवच्छेदक एवकारः। अन्तत इति यादवरूपास्त्रकुलसंहारेऽन्ततः त्रयाणां 'अश्वत्थामकृपकृतवर्मणां त्रयाणा'मिति श्रीवल्लभाः। वत्सपदमिति वत्सस्य युधिष्ठिरस्य पदं पदनीयमित्युक्तम्। फलवत् साधनस्यापि पदनीयत्वात् साधनफलैकीकरणम्। तत्र चेतनसागरपक्षे स्पष्टम्। वत्सपदत्वम्। पदैश्त्रयम्। व्यष्टिसमष्टिभेदेन। व्यष्टिरूपौ अश्वत्थामकृतवर्माणौ धनुर्वेदसंरक्ष्यधर्मादि-रूपत्वात्। समष्टिर्द्रोणः कृपो वा धनुर्वेदश्रद्धत्वात्। 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इतिवाक्यात् धनुर्वेदात्मक इति। तस्य पुत्रोऽश्वत्थामा नित्यलीलायामपकाररूपः कार्यात्। स आत्मा पुत्रनामा द्विधा विदीर्णः पुत्ररूपत्वेन वृद्धेरात्मन इति। वारद्वयमिति 'अवधीच्छिशि बालका'निति ब्रह्मास्त्रसन्धानेन च। पूर्वं जातवत्सपदं न तथा विदीर्णमुखं भवतीति। प्लवमारुह्येति पूर्वं भगवदाश्रयत्वमित्यत्र सामीप्यसप्तमी व्याकृता। वटं गाव इव आरुह्य। तीर्णमित्यादरे वीप्सा। ननु वत्सपदं कृत्वातरन्नित्यत्र पाण्डवानां न कर्तृत्वं किन्तु तरणमात्रेतः त्वतो दुर्लभत्वमित्याशङ्क्याहुः कीर्तेरिति। 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसी'तिवाक्यात्। तथा च फलप्राप्तिः पाण्डवेष्विति कर्तृत्वमपि पाण्डवेषु फलसाधनयोरैकाधिकरण्यात्। अन्यथा सैन्यस्थेष्वपि कर्तृत्वं परस्येति न वत्सपदकरणे सैन्यानां कर्तृत्वम्। 'परात् तु तच्छ्रुते'रिति व्यासस्त्रात्। गौणं तु कर्तृत्वं सैन्यपाण्डवयोः समानमित्यर्थः। अथवा पाण्डवानां धर्मेन्द्रवाय्वादिरूपत्वेन कर्तृत्वं सूपपादम्। अपिशब्देन जयः। दृष्टविरोधमाशङ्क्याहुः इदमिति। अन्यत्र दृष्टं कर्तृत्वमन्यत्रेति। अत्यन्तत्वं शास्त्र-मात्रगम्यत्वम्। एवं सैन्यसागरतरणमुक्तम्। जलसागरं समवायिदृष्ट्योक्तम्। तत्तरणमप्यत्र।

युधिष्ठिरयागरूपकृत्या मनोपि यागे इति। स चारणे 'केतवोरुणासश्वे'त्युपक्रमकेस्ति, तथा 'दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं' जलधिरूपं चत्सरस्य युधिष्ठिरस्य पदं पदनीयं कृत्वातरन्। तदुक्तं आरणे, 'जानुदघ्नीमुत्तरवेदीं खात्वा अपां पूरयित्वा गुल्युदघ्नम् पुष्करपर्णैः पुष्कर-दण्डैः पुष्करैश्च सꣳस्तीर्य तस्मिन् विहायसे अग्निं प्रणीयोपसमाध्याये'तिश्रुतिभागेन। व्याख्यातश्च तत्रैव,'जानुदघ्नीमुत्तरवेदीं खात्वा अपां पूरयति । अपाꣳसर्वत्वाय पुष्करपर्णꣳ रुक्मं पुरुषमुपदधाति । तपो वै पुष्करपर्णं, सत्यꣳ रुक्मः अमृतं पुरुष'इत्यादिना। 'खात्वे'ति यस्य कस्यचित् पदनीयं कृत्वा। समवायिजलभावनया पूरयति। 'सर्वत्वाय' कार्यकारणरूप-त्वाय। अत्र तपोधर्मरूपः कृतवर्मा सत्यं द्रौणिः अश्वत्थामा व्युत्पत्त्याश्वशब्दस्य। यद्यप्यश्व-त्थामापकारस्तथा'प्येकं भगवतः कार्य'मिदमपि। अमृतं द्रोणः कृपो वा। त्रयाणाममारणात्। कार्यकारणसागरानुक्त्वा विषयतासागरमाहुः एवमेवेति। संसारप्रपञ्चयोर्भेदः। नित्यत्वा-नित्यत्वाभ्याम्। मायाजन्या विषयता हि कार्यकारणसैन्ययोर्विषययोर्वर्तते, यया दृष्टिः सविषया भवति। अन्यथा ब्रह्मात्मकं जगत् न घटत्वादिप्रकारेण भासेतेति। स्फुटमेतत्, 'ऋतेर्थं यत् प्रतीयेते'त्यस्य सुबोधिन्यां द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये। भगवत्सेवेति भगवत्सेवारूपम्। भगवत्सेवैव भगवत्सेवामात्रम्। संसारपदार्थो न सेवामात्रं क्रिया-त्वाभावात्। तस्य परिग्रहस्तु भगवत्सेवामात्रं भवत्येव कार्त्स्न्यार्थकमात्रप्रत्यये कृत इत्ये-तावत्पर्यन्तानुधावनम्। पदार्थशब्दस्तु सेवान्तर्गतः संसारः पदार्थो न तु मायिकः।'ततो-हंनामाभव'दितिश्रुतेः। ततः संसारपदस्यार्थः स न तु मायिकसंसार इत्यर्थः। हीति सिद्धान्ते अनुपदोक्तश्रुतिविरोधाद्धीति। पारस्थितमिति चैतन्यसागरे उत्तरार्धोक्तयुधिष्ठिरयागरूपं पारस्थितम्। जलसागरे नारायणरूपं पारस्थितम्। आरणे 'अपाꣳ रसमुदयꣳ सन् सूर्य-शुक्रꣳ समाभृतं अपाꣳ रसस्य यो रसः तं वो गृह्णाम्युत्तम'मिति। समुदयन् सन् यतः पदार्थो भवति। सूर्यश्च शुक्रश्च तयोः समाहारः सम्यक् आभृतम्। यच्छब्दार्थं रूपम्। उत्तमं नारायणमित्यर्थात्। संसारसागरे आत्मकार्यमहंनामरूपं पारस्थितमिति ज्ञेयम्। भगवदाश्रया इति पाण्डववदन्येपि। पाण्डवपदसूचितार्थः। अन्यट्टिप्पण्यादौ स्फुटम्।

१०–१–६. द्रौण्यस्त्रेति श्रुतमिति परीक्षिज्जन्मन्यृषय उक्तास्तेभ्यः श्रुतं प्रायो-पवेशे। आहेति परीक्षित् श्रीशुकं प्रत्याह। सर्वथेति 'आत्मा वै पुत्रनामासी'ति श्रुतेर्धर्मेन्द्र-वायुवत् कुक्षिप्रवेशसम्भवेपि विशेषेण दग्धं यदङ्गं तद्गोपनेऽशक्तिरुक्ता सर्वथापदेन। तदुक्तं उपनिषदि यक्षःप्रसङ्गे। कृपातिशयमिति कृपात्वेन कुक्षिगतत्वेन न कार्यकारणभावः। कुक्षौ कृमिकीटादिगोपनायाप्रवेशात्। अतोतिशयशब्दः। तत्रापि शरणगमनं हेतुः। सोत्रे-वाग्रे वाच्यः कुक्षिगतशब्देनाक्षिप्यतेयमर्थः। आक्षेपोर्थापत्तिः। तदुक्तं 'आर्थिकं तु प्रव-क्ष्यामी'ति प्रथमस्कन्धसुबोधिन्याम्। आर्थिकं अर्थात् आक्षेपात् प्राप्तम्। आगतम्।

'तत आगत' इति ठक्। अश्वत्थामपदं विहाय द्रौणिपददानस्य प्रयोजनमाहुः माहात्म्येति। माहात्म्यस्वरूपमाहुः द्रोणो हीति। अस्त्रविद्यायामिति 'सरहस्यो धनुर्वेद' इति प्रथम-स्कन्धात्।तथा चोपवेदसहितयजुर्वेदाध्येतृत्वं माहात्म्यं महात्मनः सप्तचिरञ्जीव्यन्तर्गतस्य भावः। तस्य चेति तादृशस्याश्वत्थाम्नः, चकारेण भगवदिच्छया। सर्वात्मना दाहे गोप्य-मंशमाहुः अर्जुनस्येति। नारायणस्य कृष्णस्य विष्णुत्वम्। 'विष्णुः सर्वगुहाशयः आविरा-सी'दितिवाक्यात्। तत्सम्बन्धी वैष्णवः नरांशोर्जुनः। अर्जुन इतिवृक्षनाम्ना 'वैष्णवा वै वनस्पतय' इतिश्रुतिसारणाद् वैष्णवत्वम्। अर्जुनः कौ इतिख्यातवृक्षस्य नाम। अर्ज अर्जने। अर्ज्यते इत्यर्जुनः। अर्जेर्णि लुक् चेति उनन्। 'सितातपत्रं जग्राहे'त्यत्र सुबोधिन्यां 'अर्जुनस्तेन बुद्धिमा'नित्युक्तम्। अन्यथा कृष्णस्य भगवत्त्वेन शुकत्वेपि सितातपत्रग्रहणे न प्रवर्तेत राजत्वात्। अतः सात्त्विकत्वाद् वैष्णवत्वम्। अभिमन्युसुतस्य बीजमिति वक्तव्ये 'सन्तानबीज'मित्यस्य प्रयोजनमाहुः वंशात्मकमिति। तेन वंशः सन्तानः आत्मनि स्वरूपे यस्य बीजस्येति'सन्तान'शब्दार्थ उक्तः। सम्यक् तन्यते यत् तत् सन्तानं कर्मणि घञ्। तादृशं बीजम्। बीजमपि न कर्मणावशिष्टमपि तु बीजत्वेनेत्याहुः बीजभावेति। बीजत्वेनावशिष्ट-मित्यर्थः। बीजम् 'बीजं तदुच्यते शास्त्रे दग्धं यन्नापि नश्यती'ति दग्धांशः। अत एवेति पूर्वोक्तार्थत्वादेव सन्तानबीजं न तु अभिमन्युसुतस्य बीजमित्युक्तमित्यर्थः। अर्जुना-भिमन्य्वोः परीक्षिता मुक्तेः। कुरुग्रहणप्रयोजनमाहुः कुरूणामपीति। न मुक्तिरिति 'नापुत्रो जयते लोका'निति वाक्यात्। 'भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवी'दितिमनुस्मृतेश्च लोकजये मुक्तिस्तत्तद्देवसायुज्यम्। वंशाभावे आत्मान्तराभावात् कस्य मुक्तिः, आत्ममते तु त्रिविधात्मनामात्मोपनिषद्युक्तेर्मुक्तिः स्यादेव। वंशः कर्मात्मकोपि 'कर्मणा जायते जन्तु'रित्यादिना कर्मवादात्। 'आत्मा वै पुत्रनामासी'-तिश्रुतेः अग्रे मुक्त्यभावः। कुरूणां तु 'परीक्षिता त्वेतदर्थं विष्णुरातेन वैष्णवी मुक्तिर्विल-क्षणा सा' न मुक्तिरितिपदेन निषिध्यते। तदुक्तं बृहदारण्यके वंशब्राह्मणे'अथ वꣳशः,तदिदं वय'मिति। 'वय'मित्यस्मत्पदार्था आत्मानः। तथा च कुरवश्च पाण्डवाश्च कुरुपाण्डवाः तेषामितिविग्रहः। तत्र दोषं ज्ञात्वा विग्रहान्तरमाहुः कुरुभिः सहिता इति। सहार्थतृतीया न तु हेत्वादाविति बोधनाय सहिता इति। एतस्य पदस्य 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति वा सूत्रेण भिस्लोपकाले लोपः। सुब्वाभावेपि सन्नियोगशिष्टन्यायेन। तथा च कुरूणां मुख्यमोक्षापत्तिर्दोष इति न द्वन्द्वविग्रह इतिभावः। गौणी मुक्तिस्तु मुख्यवंशत्वाभावात् परीक्षितः। कुरुपाण्डवेत्यत्र विभक्त्यभावो न लेखकदोषात् किन्तु परमभागवतमतेना-लौकिकः। तदुक्तं 'हसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिका' इति 'इत्यलौकिकशब्दानां

१. =यः सन्तानः। २ पुस्तकान्तरे।

दिङ्मात्रमिह दर्शित'मिति सिद्धान्तकौमुदीसमासौ। सुबोधिन्यामलौकिकविग्रहो वा। एतादृशस्य लौकिकविलक्षणस्य प्रसिद्धत्वाद् यथा चतुर्थे पृथूपाख्याने रञ्जयतीति राजेति-व्युत्पत्तेः सूचनात् तथा। पक्षान्तरमाहुः कुरव इति शब्दो नजन्तः पाण्डवा इत्यपत्यप्रत्ययान्त इति कौरवाः पाण्डवा इति। अत्र चकार एकः। तेन पूर्वोक्तविग्रहे एकः समुच्चयार्थकः एको द्वन्द्व इति न द्वौ द्वन्द्वौ। चकारद्वये तु द्वन्द्वद्वयापत्तिः। जनपदे लुबिति कुरुशब्दस्य जनपदावाचकत्वेपि'जनपदे लु'बितिसूत्रे लुबितियोगविभागाल्लुबिति सूत्रेण लुप्। टिप्पण्यादौ विस्तरस्तु द्रष्टव्यः। बीजमात्रेति अविनाशि दृढवस्तुरूपेण। सत्तारूपं गोपनकर्म न सम्भवतीत्यत आक्षेप्यमाहुः दग्धैरपीति। अदग्धेति शास्त्रदृष्ट्येति बोध्यम्। 'अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृपे'तिभारते। अन्यथा प्रतीतैरित्यस्यार्थष्टिप्पण्याम्। धर्मरक्षेति टिप्पण्यां स्पष्टोर्थः। मोक्षे प्रतीति प्रतिबन्धोऽशुभकृतः। तदुक्तं टिप्पण्यां 'वेदमन्त्राधिष्ठिता देवता हि स्वकार्यं कृत्वा निवर्तत' इति। स्वकार्यमशुभभोजनेन मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिः। बीजमिति दृढमविनाशि वस्तु बीजमित्युक्तम्। अरक्षायामिति सन्तानस्य जातत्वेन प्रयोजनाभावादितिभावः। कुरुवंशेति कुरुपुत्राः 'परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधश्च कुरोः सुता' इत्युक्ताः तदन्वये विचित्रवीर्यक्षेत्रे बादरायणपुत्रौ धृतराष्ट्रपाण्डू। मूलत इति कुरुर्भक्तः मूलं धातारमवधीकृत्य सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात् 'जातस्यासीत् सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणै'रिति नवमस्कन्धचतुर्दशाध्यायवाक्यात् धाता मूलं भक्त इति प्रसिद्धम्। ध्यानार्थ इति ध्यानार्थं ध्यानविषयं 'एष ध्यानार्थ' इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वेप्युपपन्नम्। अविरोध इति न च कृतहानिरकृताभ्यागमो दोषः 'अस्त्रतेजः स्वगदये'त्यस्याकृतस्याभ्यागमादिति वाच्यम्। कृतेना-'त्तचक्र' इत्यनेन तेजस्तत्त्वसुदर्शनेनास्त्रतेजोदूरीकरणे उभे 'वबृधाते' न शान्ते भवतः। अकृताभ्यागमे तु वातेन दीपशान्त्यादिवदस्त्रतेजःशान्त्यादेः सुवचत्वात्। 'वायोरग्नि'-रितिश्रुतेः स्वकारणे वायौ लीनश्चक्र आत्त इत्यर्थे गौरवमितिभावः। कालनिग्रहेति कालः परीक्षिन्मारकः तस्य निग्रहः स्ववशे स्थापनं तदर्थम्। कालसत्त्वे गृहीते निःसत्त्वः कालो न परीक्षिदपकर्तेति। अत एवेति प्रयोजनाभावादेव। एवमिति पाठे ध्यानार्थं रूपं दर्शयित्वा। सानुभाव इति अनुभावः प्रथमस्कन्धे सप्तदशाध्याये 'इत्थम्भूतानुभाव' इत्यस्य सुबोधिन्याम्। 'मृतोपि जीवन् तिष्ठतीत्थम्भूतानुभाव' इति टिप्पण्यामपि विवृतः। दग्धादग्धभावनम्। तच्चक्रं कालचक्रम्। परिभ्रान्तमिति कालकर्मस्वभावरूपभगवच्छक्त्यन्तर्गतं सत्। दृश्यमिति परिदृश्यमाना। 'परामिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ'विति-सूत्रोक्तजीवावस्थेव। अनुभावतिरोभावात् कालपरिभ्रमणम्। भगवति निवृत्ते श्रीभागवताश्रयणं नामात्मकभगवदाश्रयणम्। तापदुःखाप्रतीकारश्च। मे मातुर्यः कुक्षिं गतः स जुगोपे-

त्यन्वयो न भवति। कुक्षिंगतस्य ध्यानार्थत्वादित्याशयेनाहुः मातुर्मेयो ज्ञेय इति। भवदुक्त इति श्रीशुकोक्ते। मम परीक्षितः विश्वासो भविष्यतीतिभावेन वक्तुः शुकस्य प्रोत्साहनम्।

१०-१-७. वीर्याणि तस्येत्यत्र पूर्वंपृष्टमिति वीर्यत्वेन रूपेण चरित्रत्वावच्छेदेन च भगवच्चरित्रं पूर्वयो'र्यदोश्चावतीर्ये'तिश्लोकयोः पृष्टम्। तत्र पूर्वं पृष्टं वा। प्रकारान्तरेणेति अमृतसाधकत्वरूपेण प्रकारान्तरेण। अनुवदनीति वीर्यमपि चरित्रविशेष एवेतिभावः। तेन वीर्यानुवादेपि चरित्रमनुवदतीत्युक्तम्। प्रश्नमिति 'वदस्वे'ति सम्प्रश्ने लोट् इतिभावः। अन्तर्बहिरिति पुरि शेत इति पुरा आसेति पुरमुषतीति व्युत्पत्तिभ्यः पुरुषोन्तः अमृतं प्रयच्छति। यथात्तचक्रो ध्यानम्। गदाधरः सन् मृताभावम्। किं पुनः स्वांशैर्देहानाममृतं प्रयच्छतीति। एतत् पुरुषरूपैरमृतं प्रयच्छतीत्येवमुक्तम्। बहिः कालरूपैः यथा मम तक्षकरूपेण, अन्येषां कालकर्मस्वभावान्तर्गतकालरूपेण, केषाञ्चिद्भयनाम्ना कालेन। भयेन मृत इतिप्रयोगात्। यद्यपि विस्मरणं मनोधर्म आन्तरः तथापि साधनानां बहिष्ठत्वाद् बहिर्मृत्युं अत्यन्तविस्मरणरूपं प्रयच्छतीत्युक्तम्, 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति'रितिवाक्यात्। यद्वा बहिर्देहेभ्यो मृत्युं प्रयच्छति आन्तराणां जीवानां नित्यत्वात्। मायामनुष्यस्येति राज्ञो ज्ञानम्। यद्वा मायया मनुष्यः मानुषी तनुर्मनोरपत्यमितिबुद्धिविषयः। अग्रे स्पष्टम्। अनेनेत्यादिटिप्पण्याम्। स्पष्टम्। तन्माहात्म्यं चेति तस्य भगवतो महात्मनो भावः देवत्वम्। रूपान्तरेति प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः। 'ॐ तत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इतिगीतायाः। पुरुषरूपाणीति अत्रायं भावः, वेदवेदान्तसारे श्रीभागवते वेदान्तरीत्या पुरुषरूपाणि व्याख्यातानि। कालरूपाणि वक्ष्यन्ति। वेदरीत्या वात्मनारायणस्य पुरुषरूपाणि मत्स्यादीनि मत्स्यपुराणादि प्रसिद्धानि। एवं भोक्तृकोटिरुक्ता। तस्याः कालानधीनत्वज्ञापनाय कालरूपभोग्यकोटिमाहुः कालरूपाणीति। कालः संवत्सरः प्रत्यक्षः तस्य रूपाणि,आरण्यके प्रसिद्धानि। विषयाः प्रत्यक्षविषयाः। केचिदिति विरलाः। एतेन वेदार्थस्य उत्कर्ष उक्तः। भगवद्ध्यानेति भगवतो ध्याने रूपाणि ध्यानविषयाणि रूपाणि। अन्य इति अस्वरसस्तु 'विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो शृणु प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं यज् ज्ञात्वा मुच्यते बुधः' इतिवाक्यविरोधः। अत्रोक्तस्य'खिलदेहभाजामन्तः पुरुषरूपै'रित्यस्य विरोधश्च। स्वमते कालरूपाण्याहुः कालरूपाण्यात्रह्मेति। ब्रह्मरूपं तृणस्तम्भरूपाणि च मर्यादीकृत्याभिव्याप्य च। यद्यपि 'कालात्मा भगवान् जात' इति ब्रह्मरूपं कालात्मकं तथापि 'यतो वाचो निवर्तन्त' इतिश्रुत्या सन्दिग्धम्। तृणस्तम्भ औषधिविद्येति सोपि। तथेति सर्वोपनिषदि पिपीलिकान्तमुक्तं तत्र न विद्या। विशेषोयमिति पुरुषत्व कालत्वरूपो विशेषः। अत इति द्वैविध्यस्यान्तर्बहिर्भेदमात्रकृतत्वात्। कथमपीत्यादि

कथमपीति मूलीयोतशब्दस्य प्रश्नार्थकत्वं स्वीकृत्यार्थः। 'उत प्रश्ने वितर्के स्या'दिति विश्वः। कथमिति मृत्युमित्यनेनान्वेति। कथमिति पुरुषरूपप्रकारेण कालरूपप्रकारेण वा। मृत्युमेव प्राप्नुवन्ति न तु पुरुषरूपेणामृतम्। साधनैरिति पुरुषकालरूपैरित्यत्र हेतुतृतीययोक्तैः पुरुषकालरूपसाधनैः। बहिर्मुखाः बहिरुपाया बहिः कालरूपोपायाः 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुक'मिति 'अन्धं तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासत' इति शारीरब्राह्मणश्रुतेः। 'सम्भूतिं' विषयम्। 'तमो'विस्मरणसाधकत्वाद् विस्मरणं'मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः'। 'भूयस्तमो'मृत्युः। 'ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याᳪ रता' इतिश्रुतेः। अन्तर्मुखा इति अन्तरुपायाः अन्तः पुरुषरुपोपायाः। कथमपि साधनैरमृतमेव प्राप्नुवन्ति न तु कालरूपेण मृत्युम्। पुरुषकालरूपयोर्मृत्य्वमृतसाधनत्वे श्रुतिः 'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छ'न्निति। पराग्विषयदर्शनेन तमः, जिघृक्षाग्लानी। अग्रे प्रत्यगात्मदर्शनेनामृतत्वकथनात्। एतदुक्तं भवति। बहिर्मुखानां मत्स्यादिरूपाण्यपि सविशेषत्वेन मृत्युदातृत्वात् कालरूपाण्येव, अन्तर्मुखानां विषया अपि भगवद्विषयकत्वेनामृतदातृत्वात् पुरुषरूपाण्येवेति। तथात्व इत्यादि सर्वरूपाणां भगवदीयत्वे। तस्येति भगवतः। सामर्थ्यं माया तत् किं अन्तर्बहिर्दृष्टेन कार्येण कृतं अनुमितम्। पराक्रम इति मायारूपे इच्छारूपे वा। अयमिति तस्य किं सामर्थ्यं तथेच्छा वेत्ययम्। तत् वीर्यम्। निर्णीतमिति तत्र बहिर्मुखेभ्योप्यमृतदानात् सन्देहे तथेच्छा वेति द्वितीयकोटिरेव निर्धारिता भविष्यतीति भावः। एतदिति अखिलदेहभाजां मृत्य्वमृतदानम्। 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत' इतिश्रुत्युक्तपुरुरूपेष्वेकतमं रूपं 'माययान्यदिवे'तिश्रुतेर्वाहुः बुद्ध्यावरिकेति। 'माया च तमोरूपे'तिनृसिंहतापिनीयात् तमः, सा द्रष्टृबुद्ध्यावरिका करणदोष इतिभावः। तथा ज्ञानेति मनुष्यत्वप्रकारकमनुष्यविशेष्यकज्ञानविषयस्य स्वयं तु स्वयंप्रकाश इतिभावः। अस्मदुपेति परीक्षिदाद्युपकाराय। तवापीति शुकस्यापि। आत्मने पदमिति 'स्वरितञितः' इतिसूत्रेणेत्यर्थः। सर्वत्रेति वदनादौ। यथाहुः 'यन् मनसा ध्यायति तद् वदति यद् वदति तत् करोती'तिश्रुतेः। जानातीच्छतियतत इति नैयायिकप्रवादः।

१०–१–८. रोहिण्या इत्यत्र चरित्राणीति शते पञ्चाशदितिन्यायेन वीर्यचरित्रयोः सामान्यचरित्रग्रहणम्। भगवत्प्रभाव इति ऐश्वर्यस्य विद्यमानत्वात् स प्रभावः कार्यविशेषः। तत्रेति कार्यान्तरे रोहिण्यास्तनयस्य देवक्यां सप्तमत्वे। कारणम्। उभयत्रेति रोहिण्यां देवक्यां च।

१०–१–९. कस्मान् मुकुन्द इत्यत्र व्रजगमन इति कारागृहं त्यजतु नाम भक्तदुःखसारकत्वान् नित्यसन्निहितहरिकामथुरापुरीं त्यक्त्वा व्रजगमने। मोक्षदातेति मुकुं

मोक्षं ददातीति मुकुन्द इतिव्युत्पत्तिः। मोक्षः कालादिभ्यो भयनिवारणम्, 'अभयं ह वै जनक प्राप्तोसी'ति बृहदारण्यकात्। 'घोः किस्तु कर्मण्यधिकरणे चे'तिसूत्रैकवाक्यतया कर्माधिकरणयोर्भवति। अतः कर्मणि घञ्। परिकल्प्येति सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितमिति परिकल्प्येत्युक्तम्। नन्दादीनामाभीरत्वेन यदुज्ञातित्वेन परिकल्पनं नास्तीति पक्षान्तरमाहुः अथ वेति। सम्यक्कुज्ञातीति सम्यक्त्वं वर्तमानत्वम्। सम्यक्कुज्ञातिभावो यदुषु। तद्रहितैः आभीरैः। साकमितिभावप्रधानमित्याशयेनाहुः सहभावमिति। 'इति तु न साम्प्रत'मित्यादौ केवलाव्ययप्रयोगदर्शनात्। सार्धमित्यपि मूले पाठः। ऋध्यति ऋध वृद्धौ। बाहुलकात् कम्। सह ऋधं वर्तते। सह अकम्। अम्प्रत्ययः सहस्य सः। 'सहस्ये'तिसूत्रेण। 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् वा'। अन्यट्टिप्पण्यां स्पष्टम्। ननु सहभावस्तु यत्र क्वचन गमने भविष्यत्येव किं प्रश्नेन। न च वासाधिष्ठानज्ञानेन मोक्ष इतिप्रश्न इति वाच्यम्। तदपि भविष्यत्येवेति चेद् असङ्गश्रुतिविरोधप्रश्न इति चेत् तत्राहुः भगवतस्त्विति। एते नन्दादयः परीक्षिद्बुद्ध्या सगुणाः न तु निर्गुणाः तैः सहासङ्गपुरुषवासप्रश्न इति न श्रुतिविरोधप्रश्नः। न च द्वितीयनवमाध्यायश्रवणेन विशुद्धसत्त्वप्रतिष्ठिता नन्दादय इति राज्ञो ज्ञानं वर्तत इतिवाच्यम्। राजत्वान् नापीति वक्तुं शक्यत्वात्। यद्वा असङ्गः पुरुषः क्व सहभावं कृतवानिति प्रश्नो न सम्भवति विरुद्धत्वात्। अत उक्तं'सात्वतां पति'रित्याशयेनाहुः भगवतस्त्विति। सात्वतां सङ्गो वर्तत इति न सर्वथाऽसङ्ग इति प्रश्नसम्भव इतिभावः। सतामेवेति न तु भक्तानाम्। वासुदेवकार्यत्वाद् भक्तैः सह निगूढभावकरणस्य। संरक्षणेति सङ्कर्षणांशः। स इति पूर्वः। सात् सत्त्वगुणः सोस्त्येषामिति सात्वन्तः शुद्धसत्त्वे प्रतिष्ठिताः प्रतिनिधितया स्थिताः तेषाम्। एवेति द्वितीयनवमाध्याये 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रम' इतिवाक्यात्।

१०–१–१०. व्रजे वसन्नित्यत्र तज्ज्ञातीति आभीरजात्यनुकरणम्, 'वयं गोवृत्तयोनिश'मितिवाक्योक्तं तद्भावानुकरणं, 'श्रूयतां मे पित'रिति आभीरभावः पितृत्वभावः तस्यानुकरणं ते एव लीले तयोः प्रश्नः। पूर्वश्लोके अथवेत्यत्रोक्तवाक्यद्वयाश्रवणमुक्तं परीक्षित इत्यस्वरसेन पक्षान्तरमाहुः पूर्वोक्तानुवाद इति। पूर्वोक्तपक्षयोगव्यवच्छेदक एवकारः। स्पष्टमिति राजचरित्रं राज्ञा परीक्षिताऽन्यतः श्रुतमेवेति स्पष्टमित्यर्थः। पृच्छतीति स्वेन वध्यबालकहिंसा गर्हितेति न कृतेति गर्हितप्रश्नः आत्मौपम्येन सर्वदर्शनस्य श्रीभागवते स्मरणात्। का व्यवस्थेतीति मुक्ता वा संसृता वा। मुक्तेति फलिष्यति। 'कामाद् गोप्यो भयात् कंस' इतिवाक्यात्।

१०–१–११. देहं मानुषमित्यत्र द्वारकायामिति स्मार्तप्रयोगः। आचार्यवाचां वेदतुल्यत्वाच्छन्दसि सर्वविधिविकल्पान् न द्वारिकायामित्युक्तम्। तत्र स्थितस्येति

वृष्णिषु स्थितस्य विशेषस्य भक्तियोगविधानादधिकस्य सङ्कर्षणांशकृतभूभारहरणादधिकस्य च प्रयोजनस्य फलस्याभावात्। अग्रेपि हेतुः । तत्रैवोक्तमिति टिप्पण्यां स्पष्टम्। न सन्देह इति लुङो भूते विधानात् नवमोक्तकृष्णजन्मनो यदुषु सारणात् स्वदृष्ट्या न सन्देहः।

१०-१-१२. एतदन्यच्चेत्यत्र युक्तिविरुद्धमिति उत्तरार्धीयं जरासन्धयुद्धादिकं, गोपालस्य राजयुद्धादिकं युक्तिविरुद्धम्। तदीयत्वादिति म इत्यस्य ममेत्यर्थादस्मत्पदार्थ-गोपनेन तदीयत्वम्। ज्ञानार्थमिति मन ज्ञाने दि० आत्म० अ० मन्यते। 'मनेरुच्चे'तीन्। सदानन्द इति चिद्वाचकः कृष्णशब्द इति न न्यूनता। 'सत्यं परं धीमही'त्यत्र चिदानन्दयो-रुपलक्षणात्। 'अर्हसीत्यत्राह पूजायाम्। अत्र पूज्यो मर्माभिज्ञः इत्याशयेनाहुः एतन्मर्मा-भिज्ञ इति। अत एव 'सर्वज्ञे'तिसम्बोधनम्। सर्वेष्वन्तर्गतानि मर्माणीति। 'सर्वज्ञः शिवः शुकोभूद् वृषध्वज' इति द्वादशस्कन्धात्। श्रद्दधान इति तस्मै। तादृशोपीति कृष्ण-विचेष्टितं तद् दृश्यते यत्र विस्तारे। 'त्यदादिषु दृशेरनालोचने कञ्चे'ति कञ्। अत्रानालोचनं नास्तीति कञ् दुर्लभ इति चेत् भाष्योक्ता व्युत्पत्तिस्तात् महाभाष्ये कर्मकर्तरि व्युत्पत्ति-र्दर्शिता। तमिवेमं पश्यन्ति जनाः। स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थात्। तत्र विषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपि विषयीकरणावृत्तित्वादज्ञानादिति सङ्गच्छते इति मनोरमा। भाष्यं च सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति। यद्वा छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति। दृशेरालोचने कञ्चेति। बाहुलकात्। मनोरमायां अनालोचने किम्। तत्पश्यतीति तद्दर्शः। तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते। अत एवाज्ञानार्थाद् दृशेरिति सङ्गच्छते इति रूढिमात्रमुक्तम्। भगवच्छास्त्रे तु रूढिमात्रं नास्ति। पूर्वमीमांसाकारिकास्वुक्तम्। अतः स्वव्युत्पत्तौ रूढिर्द्रष्टव्या। अतस्तादृशशब्दो योगरूढो मन्तव्यः। वीर्याणीति 'तत्रांशेने'त्यनेन वीर्याणि, 'अवतीर्ये'त्यनेन सर्वगेयचरित्राणि, 'वीर्याणि तस्ये'-त्यनेनालौकिकवीर्याणि, 'रोहिण्या' इत्यादिना अगेयचरित्राणि पृष्टानीतिविभेदः। न च 'वीर्याणि तस्ये'त्यत्र वीर्याणामनुवाद उक्तः, स चालौकिकेतिविशेषणं न सोढुमलमिति वाच्यम्। 'विशिष्टं शुद्धान् नातिरिच्यत' इति नैयायिकोद्घोषात्।

१०-१-१३. नैषेत्यत्र बाधकमिति बाधत इति बाधकं क्षुद्रूपम्। आर्तीति आर्तिः पीडा। तेन गीतोक्ताधिकारिषु प्रथमाधिकार उक्तः। एषा समीपतरवर्तिनी। अप्रयोजक-त्वं क्षुधः। प्रमाणकथनमिति प्रमा परीक्षिदनुभवः तस्याः करणं 'नैषातिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधत' इतिशब्दः तस्य कथनम्। इति न प्रमाणतावच्छेदकगौरवात्। किन्तु 'क्षुन्मा'मित्येव प्रमा। विभक्त्युत्पादकक्रियापदस्यापि वाक्यादेव ज्ञानात्, विशेषणवत्। प्रमाणतावच्छेदकं'क्षुन्मा'मिति शब्दत्वम्। देहरक्षाभावार्थ इत्यत्र देहरक्षाभाव इतिपाठे।

१. कार्त्स्न्ये। २. धातोः।

देहो रक्ष्यतेऽनेनोदकेनेति देहरक्षमुदकम्। तस्याभावस्त्यागः। परमोत्तमेति विदुरोद्धववत्। 'नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववि'दित्यादिवाक्येभ्यः। यद्यपि शुकपरीक्षितो-रुत्तमाधिकारस्तथाप्युत्तमपरमोत्तमयोर्नाधिकतारतम्यमिति परमोत्तमशब्दः। उभयेति क्षुत्तृड्भयनाशकत्वात् तथोक्तं त्यागविषयत्वमुक्तम्। ननूभयनाशकत्वे नास्तूदकस्य बाधक-प्राथम्यं क्षुधस्तु कथं बाधकप्राथम्यमत आहुः क्षुधो भ्रातृव्यत्वेति। तदेवोक्तमिति क्षुद्बाधकमेवोक्तम्। वर्तमानेति 'बाधत' इति वर्तमानप्रयोगः। अस्य शीघ्रकथनार्थत्वं त्वेवम्, क्षुन्निष्ठो मन्निष्ठबाधानुकूलः वर्तमानकालिक एको व्यापार इतिबोधे नञर्थो भावः धात्वर्थे बाधेन्वेति। तथा च मन्निष्ठबाधाभावानुकूल इत्यर्थो भवति। एवं च शीघ्रकथनरूप-प्रतीकाराभावे वर्तमानकालिकव्यापारो मन्निष्ठबाधानुकूलो भवेन् न तु मन्निष्ठबाधाभावानु-कूल इति उत्तरार्धे। अम्भोजत्वमिति शुकमुखं लालामृतं स्रवति, अमृतपदस्य जलवाचक-त्वात्। अम्भोजं कालेमृतं जलं स्रवतीति। पानमन्तरिति तथा च श्रोत्रद्वारान्तःप्रवेशनानु-कूलो व्यापारः पिबतेरर्थः। फलमात्रमुक्तम्। शृण्वन्तमित्यनुक्त्वा'पिबन्त'मिति यदुक्तं तदाशय-माहुः अविस्मरणायेति। तथा च श्रोत्रेण शब्दग्रहणानुकूलव्यापाररूपे शृणोतेरर्थे श्रुतस्य विस्मरणमपि स्यादतः'पिबन्त'मित्युक्तम्। कथं शब्दपानमिति चेत् कथाया अमृतत्वं वक्ष्यते। अमृतं जलम्। कथा वायुरपि। वायुः शब्दतामापद्यत इति। तेन परीक्षिदब्भक्षो वायुभक्षो वा निरूपितः। इदानीमिति प्रश्नकालेपि पूर्वोक्तकथनस्य 'कथितो वंशविस्तार' इत्यत्रत्यस्यानु-सन्धानात्।'पिबन्त'मिति वर्तमानप्रयोगः। वर्तमानार्थकलटः शतेति। सम्भावनयेति कथ-यिष्यतीति सम्भावनया 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे'तिसूत्रेण पास्यन्तमित्यत्र'पिबन्त'मिति-वर्तमानप्रयोगः। अन्य इत्यस्वरसस्तु। स्वारसिकप्रयोगनिर्वाहेन्यकल्पनम्। त्वन्मुखाम्भोज-च्युतमितिपदस्य तात्पर्यमाहुः आनन्दत्वेति। कथामृतस्य सत्यस्यानन्दत्वद्योतनायाम्भो-जसम्बन्धः।चेतनत्वज्ञापनाय स्वत एव च्युतमिति चोक्तम्।सच्चिदानन्दात्मकत्वं कथाया उक्तम्। अमृतं जलं सत्यं निरुक्ते। अम्भोजं अमृतजलस्रावात्। आनन्दोश्रु स्रावयतीति साम्यात् अम्भोजमानन्दः। 'सर्वं सर्वमयं सर्वे सर्वार्थवाचका' इतिश्रुतिवचनात्। यद्यज्जनकं तत्तद्-गुणकं, यद्यद्गुणकं तत्तदात्मकमितिव्याप्तेर्मुखाम्भोजमानन्दः। आनन्दोपलक्षणं वाच्युता-मृतपदाभ्याम्। इयदवधि कृष्णसम्बन्धः चरित्रेग्रे चेति तद्वाक्यप्रबन्धे हरिसम्बन्धमाहेत्या-शयेनाहुः हरीतीति। कथास्थितानामक्षरभेदभूतकालकर्मस्वभावानां नियामको हरिरिति हरिकथामृतम्। किंच 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयत' इति वाग्विषयत्वं हरेरेवेदमित्थतया। ननु तर्हि षड्धर्माः धर्मी च प्रमाणाद्य-प्रकरणसप्तकेषु प्रतिपाद्यमानाः कृष्णस्य कथं सङ्गच्छेरन्निति चेत् सत्यम्। इदमित्थतया वाग-

१. बाधकत्वम्।

विषयेपि ब्रह्मपरमात्मभगवच्छब्दानां प्रवृत्तेः सर्वैरादृतत्वात्। भक्तिवशात् तद्विदां प्रवृत्तेश्च। हरिस्तु अग्निशिखाया मध्येस्ति। 'तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोक्षरः परमः स्वरा'डिति महानारायणादग्निब्रह्मशिखामध्ये हरिः। स भगवदभिन्नोपि। 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दितिव्याससूत्रात्। विशेषत इति इद-मित्थतया। विशेषत इति परमतभाषया लौकिकभाषया च। ननु कथा चामृतमिति-कर्मधारये अमृतं किमित्यत आहुः अमृतपद इति। न मृतं मृतिर्यस्मादिति यौगिकोर्थः। क्षुदादिबाधामृतिनिवर्तकत्वात्। कथामृताज्जीवनं वक्तव्यं, तदभावात् किं फलं वक्तव्यमिति चेत् तत्राहुः असङ्कोचादिति।'अपपुनर्मृत्युं जयती'तिश्रुतेरपमृत्युजयबोधकश्रुत्यसङ्कोचात्, श्रोतृस्वनिकटस्थापनेच्छाऽसङ्कोचाच्च। द्वादशस्कन्धश्रवणानन्तरं मुक्तिरेव न तु तक्षककृताप-मृत्युजयोपि फलतीत्यर्थः। अत इत्यादि। कथामृतस्वावात्। त्वं शुकः न तु फलदो भगवान्। अत्र 'फलमत उपपत्ते'रितिसूत्रविरोधमाशङ्क्याहुः स्तुत इति। असदुत्कर्षाधायक-गुणवर्णनरूपस्तुतिविषय इत्यर्थः।

१०-१-१४.एतन्निशम्येत्यत्र सावधानतयेति अवधानमनन्यचित्तता। शौनको भार्गवः ज्ञानपूर्णो भक्त्या युक्तश्चेत्युत्तरार्धे गुणप्रकरणेस्ति। ज्ञानिनोन्यासक्तिः सम्भवतीत्यतः सावधानतयाभिमुखकरणमुक्तम्। निशम्यप्रत्यर्च्यपदयोस्तात्पर्येणाहुः परस्परेति। तेनै-तावत्कालोपि नान्यार्थ इतिज्ञापितम्। तथेति परस्पराभिनन्दनप्रकारेण मूले प्रतिपाद्यते। एतन्निशम्येतिपदसमभिव्याहाराल्लब्धमर्थमाहुः एतस्येति। एतदन्यच्चेत्यत्र नितरां श्रवणे एतच्छब्दोक्तकृष्णचरितप्रश्नस्य मूलत्वान्निकुञ्जत्वात्। 'मूलमोघे शिफायां स्यात् मे निकुञ्जेन्तिकेपि चे'ति विश्वः। निकुञ्जमूलेन प्रश्नेन निकुञ्जनिरूपणम्। प्राधान्येन निर्देशः निशम्यक्रियाफलाश्रयत्वेन निर्देशः। वक्तुरिति शुकस्य। नितरामिति तथा च शम आलोचने चु० आ० से०। तस्य रूपम्। दाक्षिण्येनेति कौशल्येन। लोककौशल्येन सरलभावेनेतियावत्। विश्वासेति भृगोः परब्रह्माविष्टत्वम्। तथा च सुबोधिनी 'तस्य जिज्ञासये'त्यत्र। 'सर्वेषां ब्रह्मशक्तिः ज्ञानात्मिका महत्त्वाद् भृगौ समारोपिता। तदा भृगुः साक्षात्परब्रह्माविष्टो जातस्ततो विस्मितदेहः अक्षोभ्यपरीक्षार्थं सर्वैर्ब्राह्मणैः प्रेषित' इति। अत्र भृगोर्विश्वासो ब्राह्मणवाक्येषु निरूपितः। हेतुभूतमिति कुतो निशम्येत्याकाङ्क्षायां यतः साधुवादं तत एतं निशम्येत्यर्थाद्धेतुभूतम्। विशेषणविभक्तेः हेतुरर्थः भावप्रधानः। साधुवादत्वादित्येवं पञ्चम्या हेतुकथनाद्वा। हेतुभूतं षष्ठीतत्पुरुषे प्रश्नेन्वयासौष्ठव्यात् पञ्चम्य-न्तान्यपदार्थघटितविग्रहमाहुः साधूनां वाद इति। यस्मादिति प्रश्नात्। प्रमेयस्येति प्रमातुं योग्यं प्रमेयं न तु प्रमाविषयं, तस्य प्रमाणत्वात् तस्येत्यर्थः। शाब्दज्ञानयोग्यस्य।

१. भा० १०-उ०४०-२। २ 'विस्मृतदेहसम्बन्ध' इति तत्र सुबोधिन्याम्।

यद्वा प्रमाविषयं प्रमेयं, अनधिगतार्थगन्तृत्वम्। प्रमाकरणत्वं वा प्रमाणम्। वैयासकिपद-व्याख्यानार्थम्। 'अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि स' इतिगीतावाक्यात् साधवो भक्ताः। मां भजन्ते ते भक्ताः। कर्तरि क्तश्छान्दसः, ते च साधवो मन्तव्या इति। तदाहुः भगवद्भक्ता इति मिलन्तीति वदनार्थं मिलन्ति। एवं वाक्यमिति साधुवादत्वप्रकारकवाक्यम्। प्रष्टव्यमिति वाक्यं प्रष्टव्यम्, साधुवादस्य प्रश्नविशेषणत्वात्। अर्थोपि प्रष्टव्य इति पदजन्यपदार्थोपस्थित्यर्थ-मुक्तम्। कष्टेनेति दैह्यात्मतोषात् पूर्वम्। प्रथमस्कन्धे स्पष्टम्। चकारेति नारदोपदेशेन चकार। प्रवृत्त इति अपेक्षत इत्यनेनान्वेति। महता प्रयासेनेति 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकवार्तया गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवा'नितिवाक्यात् परिनिष्ठितस्य गृहीतचेतस्त्वेपि महानेव प्रयासः तेन। तदुक्तं 'स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनि'रिति। वैयासकिरिति व्यासस्य महता कष्टेन भगवद्गुणप्रतिपादकशास्त्रकर्तुः अपत्यं महता प्रयासेन भगवन्मतप्रवर्तको वैयासकिः। दुर्ज्ञेयेति 'यतो वाचो निवर्तन्त'इतिश्रुतेर्दुर्ज्ञेयत्वात्। भिन्न-प्रक्रमस्य विष्णुरातमित्यत्रान्वयाभावं द्योतयितुमथशब्दात् पूर्वं विष्णुरातपदं व्याकर्तुमाहुः नन्वेवमिति। तथा च विष्णुरातत्वं न भिन्नप्रक्रमकृतं भिन्नं किन्तु प्रत्यर्चनेपि तदेवे-त्युक्तम्। कथमिति केन प्रकारेण विष्णुरातत्वरूपेण हेतुना किं वा परीक्षित्त्वेन हेतुनेतिप्रश्नः। विष्णुरातमितीति विष्णुरक्षितम्। रा आदाने यमादत्ते तं रक्षतीति। एतदर्थमिति भागवतप्रकटनार्थं, एवकार इतरयोगव्यवच्छेदकः। अन्यथेति परीक्षिद्रक्षणाभावे। श्रवणे दृष्टान्ताभावादप्रवृत्त्या न सिध्यतीत्यादिः। शुकस्येश्वरत्वाद् भगवता किमित्याशङ्का तु न कार्या। 'न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षय' इति, 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमे'तिवाक्याभ्याम्।'निशम्ये'तिपदादाहुः श्रवणे निमग्नेति। शुकस्येश्वरत्वेपि क्षत्रिया-र्चनं मनसोन्यत्र श्रवणे सक्तत्वात्। क्षत्रियस्यापीश्वरत्वाद् वा। प्रतेः प्रतिदानमर्थमाहुः पूर्वं शुक इति। 'एतदन्यच्चे'त्यत्र मुने इति सर्वज्ञ इति पदाभ्यां स्तुतः। तेनेति स्तवनहेतुना। शास्त्रेति। वेदवेदान्तशास्त्राभ्यां सिद्धम्। शास्त्रे एवाहुः येन्योन्यत इति वेदवेदान्त-सारत्वाच्छ्रीभागवतस्य। एतावदिति अधिकारित्वपूर्वकप्रत्यर्चनपर्यन्तस्योद्योगस्य। फलं सच्चिदानन्दस्य व्याहरणे कीर्तनभक्तौ विषयत्वम्। आहेति चरित्रस्य शोधकत्वमाह। देशादीनामिति देशकालकर्तृमन्त्रद्रव्यादीनाम्। एवेति 'अकामः सर्वकामो वे'तिवाक्या-देवकारः। कीर्तनभक्तेर्नवसु मुख्यत्वात् प्रेमसाम्यम्। अन्यथेति भक्तेः शोधकत्वाभावे। न स्यादिति यथाकथञ्चित् कल्मषहन्तुः कीर्तनादिभक्तीतरस्य कलियुगादावभावात्। भाग-वतप्रधानः व्याहर्तुमारभतेतियोजनयार्थं वक्तुमाहुः महत्वेति। द्वादशभिः प्रश्नैः, द्वाभ्यां प्रत्यभिनन्दनमिति महता भिन्नप्रक्रमेण। यस्येति प्रलयेधिकृतस्य भक्तुरीश्वरस्य तेन भाग-

वतेषु प्रधान इति विग्रहोपास्तः। अधिकारित्वेन शुद्धभागवतप्रधानत्वाभावात्। भागवतलक्षणं निबन्धे 'कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिन' इति। ते प्रधाना यस्य स एकादश उक्तः। 'देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधान' इति। आहर्तुमिति शुकस्याप्ययमेवाहारः। 'नैषातिदुःसहा क्षुन्मा'मितिवाक्यात्। वायुभक्षोऽम्भक्षो वा यतिः स्मर्यते इत्यत आहारं विभृण्वन्ति स वक्तुमिति। वायुः शब्दतामापद्यन्त इति प्राचां वैदिकानां प्रवादाद् वायुभक्षणमुक्तम्। अत एवेति भक्ष्यत्वादेव। कथयतीति शुकः कथयति। कथ वाक्यप्रबन्धे। चुरा० सभाजयतीति सभाज प्रीतिसेवनयोः चुरा०, न च भागवतप्रधानत्वापलापः अब्वायुभक्षणार्थप्रवृत्तेरिति वाच्यम्। भागवतप्रधानत्वार्थमेवाब्वायुभक्षणात्।

१०-१-१५ सम्यग्व्यवसितेत्यत्र श्रीशुकोत्र सभगवान् वृषध्वजः शुकनामा निर्गुणः जन्मप्रकरणेधिकारी, कथायाः प्रकटसच्चिदानन्दरूपत्वात्। भगवदाकाङ्क्षाप्रपञ्चग्लानिभ्यां तामससत्त्वा तद्वान्। श्रीभागवतमाहात्म्ये स्कान्दीये 'श्रीमद्भागवतं तस्मा अपि नारायणो ददौ स तु संसेवनात् तस्य जिह्ये शीघ्रं तमोगुणम् कथा भागवती येन सेविता वर्षमात्रतः लये त्वात्यन्तिके तेनावाप शक्तिं सदाशिव' इति। समानशीलेति 'राजर्षिसत्तमे'तिसम्बोधनरूपाप्तवाक्यात्। दृष्ट्वेति रूपं दृष्ट्वा शीलव्यसनयोः दर्शनं त्यक्तोदकस्य परीक्षितः क्षुद्बाधाभावकार्यात्। शीलं स्वभावः परिणामहेतुः व्यसनं यद्विना स्थातुमशक्तिः तत्। द्वाभ्यामित्यभिनन्दनकर्मद्वयेन। भगवतीति 'यो बुद्धेः परतस्तु स' इति वाक्याद्गीताद्वितीयाध्यायाच्च। रुयो भगवत्प्राप्तिः, शान्तिश्च, तस्मादित्यर्थः। स्थिरप्रज्ञतैवेति। 'प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्। आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यत' इति गीता। एवकारेण स्थितधीत्वप्रतिष्ठितप्रज्ञत्वयोगो व्यवच्छिद्यते। सर्वोत्तमेति सर्वा चासावुत्तमेति कर्मधारयः पुरुषोत्तम इतिवत्, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति गीतावाक्ये कर्मधारय उक्तः। सर्वा पूर्णा। आत्मन्येवात्मनैकादशवृत्तिकमनसा तुष्टः। 'कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहार' इत्यधिकरणोक्तरीत्या, यदात्मन्येवात्मना मनसात्मैकावलम्बनेन तुष्ट इत्यर्थस्तदा मानसी सेवा ज्ञेया। सर्वासामुत्तमा सर्वोत्तमेति न विग्रहौ 'न निर्धारण' इतिसूत्रेण समासनिषेधात्। स्थितधीलक्षणे 'सुखेषु विगतस्पृह' इति 'पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवा'नित्यस्य विरोधः। प्रतिष्ठितप्रज्ञलक्षणे 'यः सर्वत्रानभिस्नेह' इति भगवत्यपि व्यसननिषेधाद् भक्तिमार्गविरोधः। एवमग्रेपि प्रतिष्ठितलक्षणेषु दोषाः। एकादशोक्तस्य ब्रह्मसम्पत्तेः पूर्वं सिद्धाष्टकस्य कालनिर्यापकस्यापि स्थिरप्रज्ञतापेक्षया नोत्तमत्वमन्यसङ्गप्रसङ्गात्। अध्यवसायं प्राप्तेति। विषयत्वेन प्राप्ता अध्यवसायविषया बुद्धिः। अध्यवसाये

इत्यन्तं विषयः। निर्विषयकज्ञानाभावात्। बुद्धिमानयं पदार्थान् जानातीत्यत्राध्यवसायविषया बुद्धिः। अध्यवसायं ज्ञानं अधिकं विशेषं अवसिनोतीत्यध्यवसायः तम्। कर्मण्यण्। ब्रह्मर्षीणामिति। मम तु ब्रह्मर्षिसमत्वाज्ञातम्। सन्निति अस्ति ब्रह्मेति वेद। भगवद्धर्मनिष्ठ इति राजर्षिसत्तर इत्यर्थः। तत्राप्युत्कर्ष इति श्रवणभक्त्यावङ्गीकारात्। तथा च स राजर्षिसत्तमः। पूर्वार्धे व्यवसायशब्देनोक्तं निश्चयं स्तोतुमुत्तरार्धं वदतीत्याशयेनोत्तरार्धमवतारयन्ति स द्विधेत्यादि। स्वरुच्येति यथोद्धवपरीक्षिदम्बरीषाः। सात्त्विकश्रद्धारूपस्वरुच्या। रुचिर्भक्तिः प्रेम चेति प्रथमस्कन्धे नारदस्य। 'श्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती'ति तृतीये। उत्तम इति स्वरुच्या निश्चयवानुत्तम उक्तः। तत्र 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्ये'त्यादिगीता। अत्र सात्त्विकश्रद्धावन्तोऽम्बरीषोद्धवपरीक्षितः। राजसश्रद्धावन्तो दक्षादयः। तामसश्रद्धावन्तो वृकहिरण्यकशिप्वादयः। तत्र सात्त्विकानामास्तिकत्वं फलम्। तस्य पूर्वमीमांसोक्तविश्वजिन्न्यायेन मोक्षः फलम्। 'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विक' इति। 'अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षत' इति। विधिदृष्ट इति पदेन 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्ये'त्यादिगतम्। शास्त्रविधिसङ्ग्रहेण भगवानुवाचेति रामानुजभाष्ये। यदा तु विधिदृष्ट इतिपदेन विधिसंवादिरूपार्थो विवक्ष्यते तदा 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्ये'त्यनुसन्धेयम्। दम्भार्थमिति दम्भः परस्य स्वोत्कर्षख्यापकचेष्टादिः। निमित्ताभावे तु नैमित्तिकाभावश्चेत् तदा दम्भः, तदर्थमित्यर्थः। उत्तमत्वार्थं पुष्टिमार्गः कल्पनीयः। यद्वा 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्ये'त्यत्रोक्तसात्त्विकानां यज्ञः शास्त्रीयः, 'यावानर्थ उदपान' इतिवाक्यात्, 'उत ये शास्त्रविधिमुत्सृज्ये'त्युपक्रमानुरोधादशास्त्रीयः। अशास्त्रीयत्वेपि महतामन्तःकरणं प्रमाणमित्याचार्योक्तेः 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुव'मिति बृहदारण्यके महतां मनसेति विशिष्य महान्तः सात्त्विका ग्राह्याः। अन्यथा दम्भकृतयज्ञस्य मोक्षास्तिकत्वे फले स्याताम्। अत्रापि पुष्टिप्रवेशः। पूर्वोक्तश्रुतिसंवादात्। पुष्टिर्भगवदनुग्रहः। अत उक्तं त्वं सूत्तम इति। तेजबिन्दूपनिषदि 'न ध्यानं न च वा ध्याता न ध्येयोऽध्येय एव च सर्वं तत्परम शून्यं न परं परमात् पर'मित्याद्युक्त्वा 'न भयं सुखदुःखं च तथा मानापमानयोः एतद्भावविनिर्मुक्तं तद् ग्राह्यं ब्रह्म तत्परं तद् ग्राह्यं ब्रह्म तत्पर'मित्युक्तं, 'शून्यं' 'परं ने'त्यर्थः। 'परमात्' शून्यात् 'परं', 'तत् ग्राह्यं ब्रह्म' येन केनापि साधनेन। 'यतो वाचो निवर्तन्त' इतिश्रुतौ वेदलक्षणापि वाग्व्याख्यातेति, अत उक्तं त्वं सूत्तम इति। द्विधा व्याकुर्वन्ति स (यत्) यस्मात् कथायामिति। 'य'दित्यव्ययम्। 'यत्' यस्मात्। तत्र यस्मात् कथायामित्यपि पाठः। तत्रेति निश्चयद्वैधे। रतिरिति रतिपदात् 'श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती'तिकपिलदेवोक्तसिद्धान्तान्तरे, रुचिः भक्तिः प्रेम चेति प्रथम-

स्कन्धसिद्धान्ते पोषके वातः रतिर्भक्तिरित्येकवाक्यतासिद्धान्तसिद्धान्तान्तरयोः। सिद्धान्ते प्रेम सिद्धान्तान्तरे भक्तिरित्येकोर्थः। अत्र रतिपदं स्वरुचिः भक्तिः प्रेमेत्यत्र भक्ती रतिरिति-बोधनार्थम्। परीक्षितो रुचिमतो भक्ती रतिरिति। रुचौ प्रेम मेलनाद् रतिवत् भक्तिराध्यात्मिकी। 'नैष्ठिकी'त्यत्र निष्ठाऽचश्चला, नितरां तिष्ठतीति निष्ठेति कर्तरि क्विप्। निष्ठा निर्धार्यत इति शैषिकष्ठक् कृष्णविषयकनिर्धारानुकूलव्यापारवती निष्ठेत्यर्थः। निर्धारविषयानुकूलव्यापारः शुकनिष्ठोर्थः। 'सम्यग्व्यवसायः' तद्विषयिणी निष्ठा भिन्ना रतिर्जातेत्यर्थः। केनेति विषयावेशेन। अन्यथेति भगवदतिरिक्तविषया। निश्चयेति सम्यग्व्यवसायश्च सम्यक्कालापेक्षया सम्यक्पोषिका। तथा च नैष्ठिकरतिपोषितनिश्चयवत्त्वाद् बुद्धिरुत्तयेत्यर्थः। 'व्यवसायः' रतिसाधनं फलं च। 'सर्वभूतेषु मन्मति'रिति 'भक्त्या जानाति चाव्यय'-मितिश्रुतिस्मृतिभ्याम्। यज्जातेतिपदं समस्तमङ्गीकृत्य द्वितीयां व्याकृतिमाहुः यस्मान्निश्चयादित्यादि। तथा च वासुदेवकथायां यस्मान् निश्चयाज्जाता यज्जाता रतिरिति वेतियोजना। तथा च निश्चयोत्पन्ननैष्ठिकरतिमत्त्वात् तथेत्यर्थः। तेन ज्ञानस्य भक्त्यङ्गत्वमुक्तम्। पूर्वार्धे 'तवे'ति पदं उत्तरार्धे 'त' इति पदं यदुक्तं तत्पुनरुक्तिभिया प्रकारद्वयेन राजा स्तूयते न तु बुद्धिरित्याशयेन तृतीयं पक्षमाहुः अथवेत्यादि। पूर्वार्धे सम्यग्व्यवसितबुद्धेः सुबोधिन्यामार्थिकं हेतुद्वयं राज्ञो नैष्ठिकरत्याधारयोग्यताधारत्वेनोपस्थितावेव सम्भवतीति तद्द्वारा राजैव स्तूयत इति राजाभिनन्दन एव। तद् व्युत्पादयन्ति स दुर्लभत्वमिति। दुर्लभत्वं कुतः कारणादितिशङ्कायां कारणं वदन्त आहुः कारणभूतमिति। तथा च ज्ञानं यस्याः साधनं सा रतिर्दुर्लभा भवत्येव। आहेति पूर्वार्धेनाह। जातेति भूतार्थक्तान्तप्रयोगान् निष्पन्नत्वं साध्यसाधनयोः रतिबुद्ध्योः। तस्मात् सम्बोधनेन राज्ञः सभाजनं, प्रीणनं, तेन निश्चयाद् रतिरिति भरः सूचितः। किञ्च सभायां देवर्षिराजर्षयः सर्वेपि तिष्ठन्ति तथापि तवैव जातमिति तत्र सभाजनमितिभावः। एतेन सिद्धमर्थान्तरं 'अनुवादः स्तुतिः प्रश्ने भक्तत्वज्ञापकावुभा'विति कारिकायां प्रश्नेनुवाद उक्तः 'कथितो वंशविस्तार' इत्यनेन, स्तुतिस्तु 'पितामहा म' इत्यनेन, तत्रास्याः स्तुतेः सन्निवेशरूपमाहुः प्रश्नेन चेति। द्वादशभिः प्रश्नेन। एवम्भाव इति पूर्वोक्तप्रकारेण भावो रतिः। अत इति साधनभूतप्रश्नस्य एवम्भावरूपफलेनैक्यात्। अर्थात् अभिधेयात् प्रश्न इति सप्तम्यन्तं प्रश्ने एव न तु व्यवधायके सर्वथा कथनादौ त्रयोदशादिश्लोकाभासोक्ते राजा स्तुतः स्तुतत्वविशिष्टः। विशिष्टे शक्तेः। स्तुत्वं स्तुतिः। 'पितामहा म' इत्यत्र भगवान् स्तुतोत्र तु राजेतिविशेषः। स च विष्णुरात इति स्तावकत्वेन स्तुतौ निविष्टः भगवांस्तुत्यत्वेन 'पितामहा म' इत्यत्र। यद्वा द्वितीयपक्षे किञ्चिदाहुः प्रश्नेनेति। एवम्भावः नैष्ठिकी रतिः। तस्य परीक्षितः निश्चयेनैवाभिज्ञातः। अत इत्यादि पूर्ववत्। प्रश्न इति प्रथमान्तम्। नैष्ठिकरत्येकीभूतः

प्रश्न इत्यर्थः। अन्यत् पूर्ववत्। अग्रे प्रश्नस्य साक्षात्त्वार्थं तृतीयपक्षान्ते प्रश्नस्तुतिरुक्ता।

१०–१–१६. वासुदेवकथेत्यत्र साक्षादिति गतश्लोके तु नैष्ठिकरत्येकीभूतः प्रश्नः स्तुत इतिभावः। पवित्रयत्येवेति कथा पवित्रयति न तु प्रश्न इतिशङ्कायामत्यन्तायोगव्यवच्छेदकैवकारः। नीलं सरोजं भवत्येवेत्यत्रेव। तत्रापीति वासुदेवसम्बन्धिवस्तुष्वपि। तत्सम्बन्धीति वासुदेवसम्बन्धिगुणदोषाः 'समतो गुणदोषम' इत्यनयोक्ताः तत्राभिनिवेशस्त्रयाणां तस्य जनिका। तत्रापीति कथायामपि तज्जिज्ञासयेति कथाज्ञानेच्छया कृतः। दार्ढ्येति तत्सम्बन्धिगुणदोषाभिनिवेशे कथाकार्ये दार्ढ्यहेतुः। गणनादेव त्रित्वे लब्धे 'त्री'नित्यस्य पदस्य तात्पर्यमाहुः कश्चिदिति। तथा च मध्यस्थं न पुनाति, समीचीनासमीचीनत्वमात्रदृष्टिमत्त्वात्, इत्येतदर्थं 'त्री'नित्युक्तमितिभावः। त्रय इति पावनाधिकारिणस्त्रयः। पावनफलाश्रयाः कर्मत्वात्। स्तब्धचित्तेति तत्तत्कार्यप्रतिबन्धकवस्तुविशेषः। स्तब्धं प्रतिबद्धं चित्तं यस्य। पापादेवेति 'नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत' इतिवाक्याद् भगवद्गुणेषु वक्तव्येषु सत्सु समानाधिकरणपापादेव। अन्ययोगव्यवच्छेदक एवकारः। पितृपितामहेति आदिना मध्यस्थः। तेन प्रेमलक्षणा भक्तिरेव पितृपितामहादीन् पुनातीत्युक्तम्। श्रोतामध्यस्थ इति श्रोता अमध्यस्थः, भगवद्वाचकपदवाक्यानां भगवति शक्तितात्पर्यनिर्धारः श्रवणम्, तत्कर्ता अमध्यस्थो भवति। निमित्तमिति वक्तृत्वपृच्छकत्वश्रोतृत्वरूपपदप्रवृत्तिनिमित्तम्। तदेवेति वक्तृत्वादिकम्। पदप्रवृत्तिनिमित्तभेदप्रयोजकत्वेनोक्तम्। वक्तृपुरुषत्वं न शक्यतावच्छेदकम्, गौरवात्, भिन्नपदत्वाच्च। वक्तृत्वादिकं भेदप्रयोजकं पुरुषत्वं शक्यतावच्छेदकम्। पूर्ववदिति 'निवृत्ततर्षै'रितिश्लोके व्याख्यातपुंपदवत्। तथा च प्रश्नोप्यासुरव्यतिरिक्तानेव त्रीन् पुनातीतिभावः। कार्यान्तरेति कार्यान्तरमर्थः प्रयोजनं येषां तान् श्रोतृभिर्वक्त्रा वा सह वाणिज्याद्यर्थं कथास्थले समागतानित्यर्थः। अनेकविधमिति आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकादिरूपम्। तद्व्यावृत्त्यर्थमिति आधिभौतिकाध्यात्मिकव्यावृत्त्यर्थम्। कश्चिदिति प्रश्नकर्तरि। कश्चिदिति वक्तारम्। कश्चिदिति श्रोतारम्। न तु मध्यस्थम्। तस्य छिद्रान्वेषणार्थं श्रवणाच्छ्रोतृत्वेपि। करोतीति प्रश्नः करोति। सफलतेति। प्रश्नोपि कीर्तनभक्तिः तस्य सफलता। कथारूपफले संसारदुःखस्य निवृत्तिः ब्रह्मबोधनं चेति गुणद्वयरूपफलसम्पादनात् तादृशफलेन सह वर्तमानता। उत्पादयतीति। प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यां 'या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णाङ्घ्रिरेण्वभ्यधिकाम्बुनेत्री'त्यत्रैकोनविंशेस्ति। पूर्वेति पूर्वकर्मसम्बन्धिनं देहम्। तत्कार्यं पापकार्यं स्तब्धत्वम्। चकारोत्र ज्ञेयः। यावत्येति शुद्ध्या। करोतीति प्रश्नः करोति। उत्तरार्धाभासे दृष्टान्ताभासे चास्वरसं सूचयन्तः पक्षान्तरमाहुः त्रीन् त्रिलोकस्थानिति। स्पष्टम्। ब्रह्माणमष्टमस्कन्धे वामनप्रसङ्गे, महादेवं भगीरथं च नवमस्कन्धे गङ्गा पुनाति। दार्ष्टान्तिके

च त्रिलोकस्थान् प्रश्नकर्तुः पितृपितामहादीन् सात्त्विकादिभेदभिन्नान् तान् प्रश्नः पुनाति। 'धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्रे'तिवाक्यात्। हृद्यवरुद्धेश्वरेणेति। एतद्वाक्यविरोधक एवास्वरसः।

१०–१–१७. भूमिर्दृप्तेत्यत्र। भगवदवतारेति भगवदवतारप्रयोजनं भक्तानां दुःखनाशः। आरभते इति नभस्ये मासे नवम्यामारभते। भूमिरितीति भूमिपदं पुरस्कृत्य कथारम्भस्तु,वेदवेदान्तसारत्वात्। वेदस्य 'मुह्यन्ति यत्सूरय' इति वाक्यान् मोहकत्वेन वेदान्तस्यापि वेदत्वं 'स्मृतेश्चे'ति सूत्रभाष्य उक्तम्। ततस्तस्यापि मोहकत्वं, अतः 'पञ्चरात्रमुपतिष्ठते' श्लोकबद्धत्वेनामोहकत्वात् तत्र च 'अधीताः सकला वेदा साङ्गोपाङ्गाः सविस्तरा' इत्युपक्रम्य 'निश्चयं नाधिगच्छामि मनसा विमृशन्नपि' इत्युक्त्वाग्रे 'एतच्छास्त्रं च दातव्यं शिष्यायानभ्यसूयवे मोक्षमाणाय नान्यस्मै कस्मैचन यदृच्छया त्रैवर्णिकाय दातव्यमध्येतव्यं च वेदव'दित्युक्तत्वात्। तदनुक्रियापादारम्भे 'सुभद्रा भद्रका पूर्णा धूम्रा चेति चतुर्विधा भूमयो लक्षणं तासां क्रमेणोपदिशामित' इति भूमिलक्षणपुरस्कारात्। स्वपदभारदूरीकरणं चावश्यकमिति भूमिपदपुरस्कारः। भगवदवतारप्रयोजनज्ञानार्थं कथामारभत इति यदुक्तं तद् व्युत्पादयन्ति स्म भक्तानामित्यादि। भक्तिमताम्। आधिदैविकविरहदुःखनाशाय कृष्णावतरणम्। आधिभौतिकदुःखनाशाय शब्दरूपसङ्कर्षणव्यूहावतरणम्। भूमिदुःखभाजे। मातृदुःखभाजे प्रद्युम्नः। गर्भसम्बन्धस्तस्यैवेति।आदिशब्दार्थोत्तरापरीक्षित्प्रभृतिदुःखभाजेऽनिरुद्धः, धर्मपुरुषार्थत्वात्। परीक्षिन्मोक्षदानार्थं वासुदेवः। तेनावतारप्रयोजनपञ्चानां न विरोधः। तानि तु 'भक्तियोगवितानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रिय'इति। 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स न भक्तियोग'मिति।'भारावताराय च भुव' इति। 'प्रादुरासं वरदरा'डिति। 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारते'ति। पूर्ववाक्ये भक्तियोगोऽत्र विरहः। द्वितीयवाक्ये मुक्तिदानं वासुदेवकार्यम्। तृतीयवाक्ये भुवो भारावतारः सङ्कर्षणकार्यम्। चतुर्थवाक्ये वरदराट्प्रादुर्भावः देवकीगर्भसम्बन्धः प्रद्युम्नकार्यम्। पञ्चमवाक्ये धर्मरक्षाऽनिरुद्धकार्यम्। भूमिर्मातेति भूमेः प्राथम्यमुक्तम्। भूमिः सात्त्विकी भगवत्पत्नीत्वात्। माता राजसी राजपुत्रीत्वात्। अन्ये उत्तरा च तामसी तम काङ्क्षयां गर्भाकाङ्क्षावतीत्वात्। परीक्षित् राजसः। तदुक्तं त्रिविधा इति। सर्वेषामिति स्वशान्तरूपाणाम्।'स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मे'ति तृतीयस्कन्धात्। दुःखे महत्त्वं किमित्यत आहुः नान्येनेत्यादि। तथा चान्याविनिवार्यत्वं महत्त्वमितिभावः। अन्येनावतारान्तरेण साधनेन च। निवारणं ज्ञानादिनापि सम्भवति यदा तदा न कृष्णाविर्भावः, यथा चित्रकेतुप्रसङ्गे। चित्रकेतुं प्रति न भगवदवतारः। भूमेर्ब्रह्मवाक्यमात्रेण दुःखे निवृत्ते परन्तु विशेषेण मर्दनक्लेशादिक न निवृत्तं तदा कृष्णः प्रादुरासीदिति। हरिरिति हरित्वेन रूपेण। दुःखानि हरतीति हरित्वधर्मपुरस्कारेण न तु भक्तनिगूढभावकरणत्व-

धर्मपुरस्कारेण। स्थितिर्निर्णयः। अस्मिन् वाक्ये साधारणे व्यष्टिसमष्टिभेदेन कृष्णावतारः। 'आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसी'तिनारदवाक्ये। भक्तियोगविधानार्थं कृष्णाविर्भावः नारदस्य। प्रह्लादस्य सर्वदा दर्शनं, तत्रापि भक्तियोगविधानार्थं कृष्णाविर्भावः। एतयोः पूर्वोक्तावतारप्रयोजनपञ्चस्वन्तर्भावः। तथा च भक्तमहद्दुःखविनिवारणे साधनान्तरावतारान्तरेच्छाशक्तिरेव प्रयोजिकेतिभावः। उद्धारविषयनिर्धारमाहुः ये भक्ता इति। शास्त्रसहितोद्धरणे प्रमेयबलं न स्यादितिभावः। स्त्रीणामिति जगज्जन्मादिकर्त्री शक्तिः सदानन्दस्येति शक्तिस्त्रीमहिम्ना तथा। 'भूर्लक्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः सुवः कालकर्णतसा महालक्ष्मी'रितिश्रुतेः। अत्रेति दशमे। तथा च तृतीयस्कन्धादेव विशेषः। ननु ससाधनानामपि कुतो न विषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाहुः येषामिति। निरोधकमिति चित्तवृत्तिनिरोधकम्। शेषभाव इति समाध्यादिविषयत्वेन तन्निर्वाहकत्वाच्छेषभावः। 'शेषः परार्थत्वा'दितिजैमिनिसूत्रम्। ननु भक्तिमार्गेऽपि भक्तिशेषत्वं वर्तते तद्वत् योगादौ शेषत्वं भवत्विति चेन्न 'सोऽश्नुते सर्वान् सह ब्रह्मणे'ति श्रुतावप्रधानतृतीयया भक्तिमार्गे शेषत्वेऽप्यदोषात्। हरेरिति उपस्थितिप्रयोजकधर्मार्थं हरिपदम्। हरिः कृष्ण इति घटः पृथिवीतिवत्। किञ्च ससाधनानां निरोधपदार्थोऽपि पुष्टिस्थाद्विलक्षणोऽतोऽपि न विषयत्वमित्याहुः संसारेति। 'दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मत'मित्याशयेनोक्तम्। तथा च सूत्रं 'यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः तदुच्छित्तिः पुरुषार्थ' इति। निरोध इति 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध' इति योगसूत्रम्। अत्रेति ससाधनेषु। निरूप्यत इति अत्र त्वया योगादिशास्त्रनिरुद्धेन। तथा च संसारस्याविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन ज्ञानरूप एव निरोधो योगादिशास्त्रनिरुद्धानां वाच्य इत्याहुः अत इति। संसारस्याविद्याजन्यत्वेनाविद्यात्वात्। साङ्ख्ययोगावेकं शास्त्रम्। तत्र 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा'।'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्'। 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधि'रिति योगसूत्रत्रयम्। कापिलसाङ्ख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ'समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपत' इति सूत्रम्। अतो ब्रह्मणो ज्ञानत्वाज् ज्ञानात्मेति। दुःखरूपेति 'यद्वा तद्वे'त्युक्तसूत्रात्। भक्तानां तु संसारो लीलोपयोगित्वेन सुखरूप इति बह्वेव वैलक्षण्यमितिभावः। एवं प्रासङ्गिकमुक्तम्। वेदवेदान्तसारे उपनिषदां संशयवारकत्वं, किञ्च कपिलस्मृतीनां तृतीयस्कन्धोक्तानामुपबृंहकत्वम्, न साङ्ख्ययोगशास्त्रयोरिति 'स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग' इति द्वितीयाध्यायवैयाससूत्रन्याय उक्तः। प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्त'भक्तानां दुःखे'त्यादिनोक्तमुपसंहरन्ति स्म एवमिति। एकं निःसाधनानां भगवत्प्राप्तिलक्षणम्। द्वयं चेति भक्तियोगवितानरूपं, पृथोक्तम्। पुष्टिस्थामलात्ममुन्योर्निरोधस्यैकरूपत्वेन पूर्वोक्तशेषभावाभावान्न विरुध्यत इत्यर्थः। विरुध्यत इति कर्मकर्तरिप्रयोगः। पच्यते फलं स्वयमेवेत्यत्रेव। एवं प्रकारेण निःसाधनोद्धारजनक-

त्वोक्तावपि शेषभावाभावात् साधारणोद्धारजनकत्वोक्तेरुपलक्षणविधया ग्रहणप्रकारेण लीलाकरणे तस्य शुकव्यासाभ्यां च कथने हेतुमाहुः साङ्गस्येति। निरोधस्येति शेषः। प्रक्रिया एकत्वमविवक्षितम्। प्रक्रियाः प्रकरणानि पञ्च। अत्रोपपत्तिमाहुः तत इति। यतश्चिकीर्षितनिरोधमवतीर्य स्वयं कृतवानतो हेतोरयं स्कन्धो हि पञ्चप्रकरणसहितो दशमत्वेन युज्यत इत्यर्थः। अन्यथाऽनवतीर्यैवाम्बरीषादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीतीशानुकथैवेयमपि भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादितिभावः। अङ्गमाहुः अवतार इति। येन विना यन्न सम्भवति तत्तदङ्गमत्रौचित्ये निरोधे उच्यते। तथा चाविर्भावप्रतिपादकजन्मप्रकरणाभावे निरोधपदार्थ एव न धार्यः स्यादितिभावः। तदङ्गमित्यवताराङ्गम्। 'भक्ताना'मित्यादिना भक्तानां दुःखनिवारकः। ये शास्त्ररहितास्ते भक्तास्तेषामुद्धारक इति'गोप्यः कामा'दित्यत्रोक्ताः,भयद्वेषवन्तोऽभक्ता दुःखनाशादौ न सङ्गृहीताः, तत्सङ्ग्रहार्थं टिप्पण्यां व्याख्यानान्तरं संसारेति। अत्रेति भयादिससाधनेषु। निरोधः मनोनिवेशः। 'तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशये'दितिवाक्यम्। तेन भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्रफलभोगनैराश्येनैवामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव च'नैष्कर्म्य'मितिश्रुतौ मानसी सेवोक्तोभयसाधारणी। अत इति भयादीनां मानसामप्रवेशात्। ज्ञानात्मा स्मरणात्मा। एकं भगवत्प्राप्तिलक्षणम्। तथा च 'ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमापे'त्यादिवाक्यादसुरा अप्युद्धारविषयत्वेन सङ्गृह्यन्ते। द्वयं वेति दुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिश्चेति। केषाञ्चिद् भक्तानां अम्बरीषादीनां संसारदुःखमेव निवारितम्, न तु संसारम्। लीलोपयोगित्वेन संसारस्य स्थापितत्वात्। केषाञ्चिद् भक्तानां वृत्रासुरप्रभृतीनां अन्येषाममलात्ममुनीनां च संसारोपि नाशितः तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः। अध्यायार्थं भक्तदुःखमध्याये सङ्गमयितुं व्याप्तिवारणार्थं वाक्यकदम्बं पृथक्कृत्य वाक्यकदम्बार्थमाहुः अवतार इति। ननु दुःखत्वेनावतारत्वेन कार्यकारणभावाद् दुःखान्त एव ग्रन्थो वक्तव्यः। सान्त्वनग्रन्थस्य किं प्रयोजनमत आहुः धैर्यार्थमिति। दुःखसहनार्थं भूमिमात्रोः सान्त्वनमाश्वासनं प्रोक्तम्। अन्यथा सान्त्वनाभावे दुःखस्य महत्त्वाद् दुःखाश्रयस्थितिरेव न स्यात्। तथा सति कारणाभावादवतारोपि न स्यादतः सान्त्वनम्। तथा च भक्तिमार्गीयावान्तरसाधनार्थं सान्त्वनं, 'कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष'दितिश्रुतेः। ननु यद्येवं तर्हि पश्चान्नारदोक्त्या दुःखं किमित्युक्तमत आहुः अन्त इति। भक्तकृतं नारदकृतम्। ननु तर्ह्याकाशवाण्याः किं प्रयोजनमत आहुः वै हरेरित्यादि। हरेः सकाशाद् या आकाशवाणी सा वै चतुर्थ्या लुक्, निश्चयार्थकात्। प्रादुर्भावनिश्चयायेति 'वै' इत्यव्ययस्यार्थः। यद्याकाशवाणी व्यापिका परिच्छिन्ना न स्यात् तदा मायोद्घाटनाभावाद् व्यापककृष्णः परिच्छिन्नः प्रादुर्भूत इतिनिश्चयो न स्यात्। मायाशक्तिरहितानां व्यापकदिगादीनामप्याविर्भावस्य

सम्भवात्। अतो वै हरेराकाशवाणी भवतीति वाक्यभेदेनान्वयः।'आकाशवाणी' 'वाग्देव' इतिपदद्वयात्। 'सद्यो देव्यम्बरं गते'त्याकाशवाणी आकाशतन्मात्रा तत्र मुक्तेः। वाग्देवः 'अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजे'त्युक्तः। इत्यतो वाग्देवः। ननु तस्याः किं प्रयोजनं यदेवं निश्रावितवतीत्यत आहुः वाग्देव इत्यादि। वाग्देवः सर्वमुक्त्यर्थं 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेती'तिश्रुतेः। पितुर्गेहाद् व्रजगमनेनान्यत्र स्थितस्यान्यत्र स्थापनरूपेण। उद्गत हर्याविर्भावं कर्तुं अशक्तः सन् तथा चक्रे नाम कलहोद्यमेन प्रादुर्भावनिश्चायनं कृतवान्। भक्तत्वमस्या भगवत्कार्यसाधकत्वात्। ननु कथमेतदवगम्यते इत्यत आहुः तथेति। हि यतो हेतोः नारदस्तथैव, वाग्देववदेव अन्ते स्फुटं कलहोत्पादकत्वेनोक्तः। द्वितीयस्कन्धे 'पायुर्यमस्ये'त्यत्र सुबोधिन्यां नारदस्यानुद्भूतकलहानां कलहमुत्पाद्य तद्द्वारा तन्निवर्तकत्वं व्याख्यातम्। तन्निवर्तकत्वं विरोधिनिवर्तकत्वम्। अत उपसंहारात् प्रादुर्भावनिश्चायनार्थत्वं वाग्देव्याः कलहोद्यमकरणमित्यवगम्यत इत्यर्थः। सुबोधिन्यां श्लोकान् विभजन्ते स दशभिरिति। तथेति श्रीदेवकीसान्त्वनम्। नारदोक्त्यैवेति एवकारेण मातृदुःखदाकाशवाणीयोगो व्यवच्छिद्यते। अञ्जसा सामस्त्येन। तथा च शीघ्रमवताराय नारदोक्तिरित्यर्थः। तत्रेति अध्यायस्थेषु श्लोकेषु। हेतुभूतमिति अध्यायार्थम्। श्लोकाष्टकार्थमाहुः उद्यम इति। 'शरणं यया'विति वक्ष्यते। स्वगृहादन्यत्र स्वाभिप्रायप्रकाशनं शरणमार्गः। षड्विधशरणागतौ कार्पण्यं शरणागतिः,सापि अष्टकेन स्तुवीतेत्यष्टकेन स्वाभिप्रायप्रकाशने स्तवनात्मके सति भवतीति श्लोकाष्टकम्। दैन्यमिति कार्पण्यम्। 'कृपणः स तु विज्ञेयो योनालोचितयाचकः'। भक्त्यन्तर्गतत्वाद् भगवदवतारे साधुकारणम्। 'भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधन'मिति। भक्त्यन्तर्गतत्वं आर्तिरूपाधिकाररूपत्वात्। साङ्गभक्तेर्भगवदवतारकारणत्वात्। शब्दत इति पूर्वान्वयि। श्लोकचतुष्टयार्थ उक्तः। तदर्थ इति भगवद्वाक्यार्थः। विवृत इति तत्समानार्थकशब्दैस्तदर्थकथनं विवरणं तत्कर्म न पृथक्। क्रियेति 'यदुषूपजन्यता'मित्यनेनोक्ता सेवार्था जननक्रिया। जन्म द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां, मिलित्वा तु नव श्लोकाः। उपसंहार इति 'इत्यादिश्यामरगणा'नित्यनेनोपसंहारः। तत्र प्रथममिति अर्थाष्टके निरूपणीये। उद्योग इति पूर्वोक्तोद्यमलक्षणालक्षितोस्य श्लोकस्यार्थः। शरणगमनरूपः। अयमुद्यमो वा। हरिरिति व्यापिवैकुण्ठेपि हरित्वधर्मेण प्राकट्यमित्युक्तम्। 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयत' इतिवाक्यात्। भगवत्स्थान इति प्रकटभगवत्के स्थाने मोक्षदशायां गमनाज्ञ गता। जनितेति तृतीयस्कन्धे वाराहप्रसङ्गे स्पष्टम्। तत्रेति ब्रह्मस्थाने। यावदासीन इति 'असुराणां वा इयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्देवाना'मितिश्रुतौ भुवो याचनोत्तरं कियद्दो दास्यामीतिप्रश्ने ततः सलावृकी त्रिःपरिक्रान्तिमितां याचित्वा धृतसलावृकीरूपेणेन्द्रेण

सर्वस्याः परिक्रमणे भूमेः प्राप्त्या वेदित्वमुक्तम्, तदिदानीं नष्टं, राज्ञामुच्छास्त्रवृत्तित्वा-
दितिज्ञापनाय तावद्रूपेण हविर्धान्यात्मकेन खिन्नेन गमनम्। परापश्यति 'परादिमोक्ष-
प्राधान्यप्रातिलोम्येषु धर्षणे, आभिमुख्ये भृशार्थे च विक्रमे च गतौ वधे' इति विश्वः,
परिक्रमे पश्यतीत्यर्थः। 'वः' सलावृकीभ्यो'ह'मसुरो दास्यामीत्यर्थः। 'सलावृकी'शचीन्द्राणी।
तदुक्तमारणे 'एतयैवेन्द्रः सलावृक्या सह असुरान् परिवृश्चती'ति 'एतया' शच्या सलावृक्या।
'शालावृकः शृगालेपि सारमेये वलीमुख' इति विश्वः। सलावृकस्य स्त्री सलावृकी, तया।
वृश्चति ओ वृश्चू छेदने। छिनत्ति। आरम्भे भूमिब्रह्मयोगकथनेन वेदसारत्वम्। ब्रह्मणि मन्त्राः
हविर्धान्यां हविर्दुग्धम्। द्रव्यदेवतात्मको याग इति याग उक्तः। संहितारम्भे 'उपायवस्थे'-
त्यत्र मनुष्याः स्थेत्यर्थे ब्राह्मणानां मन्त्रदेवताधाराणां सत्त्वात्, 'आप्यायध्वमघ्निया'
इत्यत्र हविराश्रयाणां गवां सत्त्वादिति। वेदान्ते विराड्रूपम्। 'भूमिः गौः पशुरन्तरिक्ष-
देवता, अन्तरिक्षदेवा वै पशव' इति। 'पुरैव पुंसे'तिश्लोके पुमानुक्त इति व्याहृतिरूपो विराट्।
तथा च श्रुतिः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'ति छान्दोग्ये। अत उक्तं
देवोपयोगिनेति। यागो देवोपयोगी। 'देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः परस्परं
भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथे'ति गीतायाः। विराट् दैवीसम्पद्युक्तदेवोपयोगीति। द्वितीये
ज्ञानस्कन्धे धारणाश्रयो विराडिति। वेदान्तसारत्वम्। 'वेदवेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यत'
इति। शीघ्रमिति शीघ्रं निमज्जनाभावाय। कार्येति अष्टकोक्तकार्यावश्यकत्वाय।
शरणेति शरणे रक्षकस्य ब्रह्मणः स्थाने गमनम्। शरणपदेन स्वाभिप्रायप्रकाशनम्। तत्र
गत्वा सूच्यते। दैवसम्पदा शरणमार्गेण सेवमानाया भूमेः पापवेधः सभारात्मात्रोक्तः
दैत्यकृत इति 'दैत्यानीकशतायुतै'रित्येतावता निर्वाहे तदितरवैयर्थ्यमाशङ्क्य दृप्तादिशब्दार्थं
वक्तुमाहुः दैत्याः सर्व इति। 'मायेत्यसुरा' इतिश्रुतेः मायादेवताः। माया देवता येषां ते।
अकापट्येन सा सेवितवतीति भगवत्स्पृष्टा तां स्वदेवतयैव नयनमाहुः कापट्येनैवेति।
कापट्यं माया, भूभाराप्रयोजिका, विश्वम्भरात्वात्। 'दासवद्यदमायये'त्येकादशे मायाकपटः।
देवतया देवताभिभवकरणस्य युक्तत्वादेवकारोन्ययोगव्यवच्छेदकः। रसातले दैत्यमुक्ति-
स्थाने। अवतीर्णा इति 'मनो यत्र निषक्तमस्ये'तिश्रुतेः। राज्ञामिति अत्र राजानीक-
कृतभूभारो भूमेर्न सम्भवति दैत्यानां देवाभिभावकत्वात्। स्पष्टं सह वैयघ्नायां बृहदारण्यके
छान्दोग्ये च। अत उक्तं राज्ञां दैत्यत्वज्ञापकं लक्षणमिति। दैत्यत्वस्य ज्ञापकमनुज्ञापकम्।
दैत्यलक्षणं वक्ष्यते दृप्तत्वमिति। दृप्तशब्दः दृप हर्षमोहनयोः दि० प० से० तस्य कर्मणि-
क्तप्रत्यये रूपम्, इडभावः। तत्त्वं उच्छास्त्रवृत्तित्वम्। किं शास्त्रं कोत्रोदर्थः। 'उत् प्रकाशे
वियोगे च प्राबल्यास्वास्थ्यशक्तिषु। प्राधान्ये बन्धने भावे मोक्षे लाभोर्ध्वकर्मणी'ति विश्वोक्ते-
ष्वर्थेषु। शास्त्रं गीता त्रयोदशाध्यायीयं 'अमानित्वमदम्भित्व'मित्यारभ्य 'एतज्ज्ञानमिति

प्रोक्त'मित्यन्तं, षट् शास्त्राणि वा। उदर्थो वियोगः। शास्त्राणां व्यृद्धिरुच्छास्त्रम्। अव्ययं
विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थेति समासोव्ययीभावः। धात्वर्थो मोहनमत्र। क्तप्रत्ययार्थः
कर्म, वर्तित्वाख्यम्। एवं च शास्त्ररहितकर्मत्वमुच्छास्त्रवर्तित्वम्। अतिदिशन्ति स एत-
देवेति। यथा 'दृप्ता केशवमब्रवी'दित्यत्र भगवानस्मदर्थे खेदं न प्राप्नोति, अस्माभिः कथं
तदर्थे खेदः प्राप्तव्य इति दृप्तत्वमिति। 'मदर्थेर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य चे'ति शास्त्र-
वियोगः, 'असानित्व'मितिशास्त्रवियोगः, उच्छास्त्रे वर्तित्वम्। सहसुपेति समासः। हता अ-
मुक्ता इति सम्भूत्युपासकत्वेन अन्धंतमःप्रवेशरूपमुक्तित्वेन कार्यकारणभावः। अन्धंतमो
माया सम्भूतिरतत्वेन भूयस्तमस्त्वेन। उच्छास्त्रवर्तित्वेन अन्धन्तमआवृतलोकगतित्वेन कार्य-
कारणभावः। शारीरब्राह्मणश्लोकाभ्याम्। एवं च हताः उच्छास्त्रवर्तित्वेनान्धन्तमआवृतलोकं
गताः। प्रविष्टा इति अन्धन्तमःप्रवेशरूपमुक्त्यभावात् तावज्ज्ञानसत्त्वात् प्रविष्टा इत्यर्थः।
तथेति दैत्या इत्यर्थः। तेप्यन्त इति भीष्मादय इति टिप्पण्याम्। अवतार इति बुद्धे तद्धर्मा-
स्ते राजधर्मा उच्छास्त्रवर्तित्वादयः। व्याजेनीति बुद्धो दृप्तनृपः न तु दृप्तव्याज इति दृप्तनृप-
व्याजा अन्ये राजानः। ते च दैत्या इति विशेषणेन बलिप्रह्लादादयो व्यावर्तिताः। घातार्थ-
मिति दृप्तविशेषणेन ज्ञातम्। शतानीति सङ्ख्ये ये शतपदं नैकवचनान्तमितिज्ञापितम्। तेन न
सार्तप्रयोगः। भूरिभारेणाक्रान्तत्वं विश्वंभराया न सम्भवतीत्युक्तम्। दैत्यानां लक्षणमाहुः
दैत्यत्वमिति। विश्वम्भरायाः विश्वस्मिन् भारः तज्जनकत्वम्। भारो नाम सन्नह्य सहसैवा-
चारित्वम्। आरणे 'तेऽसुराः सन्नह्य सहसैवाचरन्, ब्रह्मचर्येण तपसैव देवास्तेऽसुरा अमु-
ह्य'न्नितिश्रुतेः। श्रुतौ 'देवा'इति आचरन्। लङ् बहुवचनम्। अविद्वत्त्वमबुधत्वं च भारः। शारीर-
ब्राह्मणे 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा
जना'इतिश्रुतेः, छान्दोग्ये पाप्मवेद्धृत्त्वं भारः। 'तं ह ासुराः पाप्मना विविधु'रितिश्रुतेः।
'तं' प्राणरूपोद्गीथोपासकम्। ननु 'गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसे'ति गीतोक्तौजः
सर्वतश्च शीघ्रं निमग्ना भवतीत्यत्र बाधकमिति लोकदृष्टिमथने तु मारणोक्तं पृथिव्या नौकात्वं
दृष्टान्तेनाहुः यथेति। मज्जयतीति अकर्मको धातुः। नौका मज्ज'ति तां मज्जयति। णिच्।
ननु नौकानिमज्जने नौजः प्रतिबन्धकं तथा चिक्रीडिषाभावात् किन्तु रसस्तदभावात् विषमो
दृष्टान्त इति चेत् नौकामज्जनमात्रं दृष्टान्तोस्तु, नैयायिकमतेन पृथिवीत्वात् नाव्यप्योजः
प्रतिबन्धकं मास्तु। नन्वियदवधि दैत्याः स्थिता एवाधुनैव भारे किं कारणमत आहुः
बलेति। अनीकैः सैन्यैराक्रमणे इतस्ततः पादविक्षेपे। तथा च बलं भारत्वकारणम्।
पूर्वमिति तृतीयस्कन्धे। उद्धार इति वाराहद्वारा उद्धारे। उपाय इति चिन्तादिः। ब्रह्माण-
मिति वा प्रापणे द्विकर्मकः। ब्रह्मणः शरणं गृहं शरणमार्गं वा ययौ।

१०-१-१८. गौर्भूत्वेत्यत्र देवानामिति स्वस्या अपि देवत्वादितिभावः। हविरिति

दुग्धं यज्ञैकदेशं धीयतेस्यामिति हविर्धानी तद्रूपेणेत्यर्थः। 'करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्'। गौर्भूत्वेति भक्त्या सामर्थ्यम्। 'भूमिर्धेनुर्धरिणी लोकधारिणी'तिश्रुतेर्भूमेराधिदैविकं रूपं गौः। व्यसनं दुःखं अश्रूणि मुखे यस्याः सा इत्यत्राश्रवाधारत्वं मुखे न सम्भवतीति तद् व्युत्पादयामासुः अश्रूणीति। न च मुखशब्दो मूर्धनि लाक्षणिक इति वाच्यं 'लक्षणां नैव वक्ष्यामी'ति प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यां स्वयं प्रतिज्ञानात्। समायान्तीति अधोमुखीत्वदशायाम्। अन्यदा तु कपोले। अन्तरिति 'सोरोदी'दितिश्रुतेरन्तःप्रसिद्धे। स्वेद इति 'अश्वेराप' इतिश्रुतेः। अश्रूणां ज्ञानद्वारत्वे युक्तिमाहुः खेदोपीति। भारज्ञानजनितः। क्रियाजनितः खेदोऽङ्गान्तरेभ्यो निर्गच्छतीतिभावः। अभिप्राय इति भगवत्पत्नीत्वेन यशसा ज्ञानं पृथावत्। विसंवादीति विरुद्धः संवादः संवदनमस्यास्तीति विरुद्धसंवादि। इन्। यथा शुक्तौ रजतमिति वाक्यमप्रमाणं अन्तःस्थितो धर्मः शुक्तित्वं तद्विरुद्धः संवादः रजतत्ववदनं रजतमिति, रजतत्वेन शुक्त्युपस्थितिः। सोस्य शुक्तौ रजतमितिवाक्यस्यास्तीतीदं वाक्यमप्रमाणम्। धर्मप्राकट्येति 'अश्रुमुखी खिन्ने'तिपदाभ्यामन्तःस्थितखेदप्राकट्यपूर्वकं रुदनरूपबहिःखेदरूपधर्मकथनम्। बहूनामिति अश्रुहेतुभूतानां बहूनां दुःखानां सम्भवात्। कथनमिति खिन्नेति खेदरूपधर्मकथनम्। ननु ब्रह्मापि सर्वज्ञ ईश्वरत्वात् अतः कथनमयुक्तमित्याशङ्क्याहुः अधिकारित्वादिति। ब्रह्मणोधिकारित्वात्। न सर्वज्ञतेति अत एव द्वितीयस्य नवमाध्याये 'स आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिष्ण्यमास्थाय सिसृक्षयैक्षत, तां नाध्यगच्छद् दृशमत्र सम्मतां प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवे'दित्यनेनाविचारदशायामसर्वज्ञतोक्ता। कथनमिति व्यसनकथनं 'व्यसनं समवोचते'ति। 'खेदेनाश्रुमुखी खिन्ने'तिपाठक्रमाद् दुःखसन्ततिः। अत्यन्तं परिभाषणपर्यन्तम्। अग्रेपि। ज्ञापकाविति कार्यभूतौ ज्ञातव्यौ। कारणेन कार्याविस्यम्भावात्। न्यूनपूरणमिदं ज्ञेयम्। 'न न्यूनादन्यपूरण'मिति प्रथमसुबोधिन्याः। तस्या इति ततः प्रतिकारादन्य उपायो ज्ञानादिरूपः तद्बोधननिवृत्त्यर्थं तस्याः भूमेः तथा खिन्नत्वमुक्तमित्यर्थः। करुणमिति करुणपदज्ञापितशोकः स्थायिभाव आर्थिक उक्तः। 'आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामी'ति प्रथमस्कन्धसुबोधिन्याः। पितृवियोगेति पितृवियोगजखेदस्य भक्तित्वेन सुखसम्भेदात् तदभाव उक्तः। रोदनमिति स्वस्मिन् मनोनिवेशकं अन्यत्र मनोवारकम्। सामर्थ्यमिति विभुः समर्थः शक्त इति पर्यायाः। उप समीपार्थकं अन्तिक इति समीपार्थकमिति पुनरुक्तिदोषं वारयन्ति स उप समीप इति। अन्तर्यामिणीति व्यापकाधारत्वं बोधितम्। सतिसप्तमी वा। अन्तर्यामिणि सति। अन्तिकशब्दस्योपाव्ययस्य समीपार्थे तात्पर्यग्राहकत्वं यदा तदा न्यूनता। वेदान्तसारत्वेनान्तर्यामिब्राह्मणोक्तान्तर्यामिसामीप्यावश्यकत्वात् पत्नीत्वाच्च। अन्तर्यामिसामीप्याबोधात्। यद्यपि उपस्थिता दोषाख्याने स्थितेत्यर्थे न पुनरुक्तिः तथाप्यप्रसिद्धार्थत्वं दोषः। एवमारम्भार्थकत्वेपि बोध्यम्। तथा च विश्वः 'उप सामर्थ्यदाक्षिण्यदोषाख्यानात्ययेषु च। आश्चर्यकरणे दाने नाभावारम्भपूजयोः। तद्योगेपि च लिप्सायां रमणार्थोपमार्थयोः उपादानेधिके प्रोक्तमासन्नेषु प्रकीर्तित'मिति। अत आसन्नमात्रार्थकमुपेत्यव्ययम्। श्रीभागवतीयवेदवेदान्तसारत्वार्थं सामीप्यार्थकाव्ययद्वयस्यावश्यकत्वात्। अप्रतीकारेति ज्ञानादिभिरप्रतीकारो यस्येत्यप्रतीकारम्। तच्च दुःखमप्रतीकारदुःखम्।

१०-१-१९. ब्रह्मा तदुपेत्यत्र दैत्यसम्बन्धित्वादिति। भगवत्पत्नीत्वेपि भगवदिच्छया दैत्यसम्बन्धित्वादित्यर्थः। ज्येष्ठत्वाद् दैत्यानाम्। 'यावदासीन' इत्युक्तश्रुतेः। अकारणशङ्केति कारणं देवसम्बन्धित्वमशोके। गीतायां 'मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोसि पाण्डवे'तिवाक्यात्। अकारणं दैत्यसम्बन्धित्वं तस्य शङ्का तर्कः तद्व्यावृत्त्यर्थम्। ब्रह्मज्ञानमत आलोचनेन तत् भूम्युक्ताष्टकार्थं उपधार्य निश्चित्येतिपदत्रयार्थमाहुः आलोचनेति। प्रतीकारं क्षीरपयोनिधितीरगमनोपस्थानदेवाज्ञापनादिकम्। तथेति अष्टकोक्तषड्गुणैश्वर्ययुक्ताष्टार्थाविर्भावनेन प्रतीकारे सामर्थ्यम्। ब्रह्मत्वात् भक्तिमत्त्वात्। ज्ञानात्मकत्वादिति न बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाद् ब्रह्मेति हेतुरथशब्दस्य, अथ ब्रह्मा तदुपधार्येत्यन्वयमतिक्रम्य यथाश्रुतान्वयेन अथशब्द आनन्तर्ये इत्याहुः स्वेति। भूमीति सतिसप्तमी। ससाधनमिति आज्ञापने साधनं हेतवो देवास्तैः सह ससाधनम्। अनेनाकारणशङ्काव्यावृत्त्यर्थमित्यपि सुबोधिनीपाठः। देवाकारणशङ्काव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः। उपायेति यथा वृकासुराय वरः। निमित्तेति जगन्नाथस्य। नयनमिति ज्ञानम्। भगवत इति तेन तत्र भगवत्साकट्यं, मथुरावत्। 'क्षीरोदं मे प्रियं धाम श्वेतदीपं च भास्वर'मिति गजेन्द्रमोक्षेष्टमस्कन्धे। इतीति इति हेतोः क्षीरपयोनिधेस्तीरं जगामेति सम्बन्धः। अतो यत्र भगवांस्तत्र जगाम। पक्षान्तरमाहुः व्यापिवैकुण्ठेति। तत्रेति क्षीरपयोनिधेस्तीरे। नैकट्यादिति अयमर्थः। क्षीरपयोनिधिः क्रौञ्चपर्वतः क्रौञ्चद्वीपः[1]। क्रौञ्चद्वीपाद् द्विगुणः क्षीरपयोनिधिः, तत्र क्रौञ्चपर्वतः। तस्य पर्वतराजस्य सप्तवर्षगिरयः शुक्लो वर्धमानो भोजनउपबर्हणो नन्दो नन्दनः सर्वतो भद्र इति। तत्र शुक्लः श्वेतपर्वतः। 'शुक्लो योगान्तरे श्वेत'इतिविश्वात्, 'श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयो'रिति विश्वाच्च। श्वेतद्वीपनामनिवर्तकः। क्रौञ्चपर्वतवत्। तदुक्तं पञ्चमस्कन्धे, 'ततो बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वसमानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तः वृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन, यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिवर्तक आस्ते' इति। एवं सति श्वेतपर्वते स्वप्रियधाम, श्वेतद्वीपनामनिवर्तके भगवतः प्रियत्वं तेन तत्र व्यापिवैकुण्ठाविर्भावस्य जातत्वेन तदधिष्ठानद्वीपावरणक्षीरपयोनिधिस्तदीयतीरस्य नैकट्यादित्यर्थः। क्षीरपयोधिमात्रान्तरितत्वं नैकट्यम्। ननु ब्रह्मणो न दुर्वासापेक्षया न्यूनसामर्थ्यं, अतो वैकुण्ठे

[1] क्रौञ्चद्वीपस्य।

कुतो न गतं ब्रह्मणेत्याशङ्क्याहुः भूमाविति। स्वपत्न्यां। आसक्तो भगवान्। चेति क्षीरपयोनिधेस्तीरं जगामेत्यर्थः।

१०–१–२०. तत्र गत्वेत्यत्र तिरोभावादिति स्तोत्रकरणाज् ज्ञायते। एतेन ब्रह्मकृतमानससेवायाः कीर्तनभक्तेर्ज्ञापकत्वं द्योतितम्। सायुज्यं फलम्। मध्यकालनिर्वाहकोधिकारः। गमनमात्रेणैवेति एवकारेण मार्गश्रमाहननयोगो व्यवच्छिद्यते। अनुवाद इति 'जगामे'त्यस्यानुवादः। 'समाहित' इतिपदस्यार्थमाहुः समाहितेति। समाधीयते समाधिविषयीक्रियते यो योगः कर्मकौशलरूपः स आरूढो येन, समारूढ इति वा। सहसुपेति समासः। समाहितः इति प्रथमान्तं भिन्नं पदम्। तस्य विवरणं योगारूढ इति। योगः आरूढो येन। न तु योगारुरुक्षुर्ब्रह्मा। स्वयमिति ब्रह्मा। एवेति ब्रह्मयोगव्यवच्छेदक एवकारः। स्वस्याकरणमिति। कृद्योगे, कर्तरि षष्ठी। स्वकर्तृककरणाभावः। इत्याहेति इति हेतोराह स एवेति अन्ययोगव्यवच्छेदक एवकारः। देव इति पचाद्यच्। प्रजापतेरिति त्रयाणां ग्रहणेन वेदवेदान्तस्मार्तसिद्धान्ताः। 'प्रजापतिरकामयते'ति संहिता, काठकोपनिषद्यग्निः, आरण्यके 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम्, एतैः सर्वैः आदित्यमण्डलमेव विधास्यत' इति। प्रजापतिः शरीरं, अग्निः आत्मा, सूर्योन्तरात्मेति वा। ऋग्वेदे शरीरम्, आत्मातः प्रजापतिः शरीरम्, 'ब्रह्म तर्हि अग्नि'रित्युत्तरार्धादग्निः परमात्मा, सूर्यश्चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठातृत्वादन्तरात्मेति। चतुर्थस्कन्धे त्रयोविंशाध्याये प्रजापतिर्ब्रह्मेतिश्लोकः। 'यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' इतिवाक्यम्। 'चक्षुषश्चक्षुः' इति 'सूर्यस्य सूर्य' इत्यत्र श्रुतिः, सूर्यस्य चक्षुष्ट्वात्। दैत्यानामिति 'कृद्योगे कर्तरि षष्ठी'। न पक्षेति दैत्येषु न पक्षपातः। 'स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा अजोपि जात' इति वाक्यात्। तत इति दैत्येभ्यः। स्वशान्तरूपदेवत्वनाशोपीति न पक्षपात इत्याहुः देवानां चेति। अदृष्ट इति भगवान्। पुरि शेत इति पुरुषपदव्युत्पत्त्याहुः स्रष्टीति। स्वपितेति ञिष्वप् शये, नित्यस्वप्नकर्ता। तेन नारं नरसमूहः अयनं यस्येति नारायणपदव्युत्पत्तिः। परन्तु महतः स्रष्टैव मणिगणवज् जगद्धारकत्वेन रूपेण वर्ततेन्तर्यामी। महतः स्रष्टुरिदमित्थतया पुरुषसूक्तवागविषयत्वात्। ननु सङ्कर्षणस्य वाग्विषयत्वाद् भूमिनिमित्तदर्शत्वेन भूमिभारभञ्जकत्वाच्च पुरुषसूक्तेनान्तर्यामिधर्मपुरःसरोपस्थानं कथमिति चेन्न। भूमिपत्न्याः पादत्वात् तद्भारहरणार्थं कृष्णस्यावश्यकत्वात् तस्य च पुरुषसूक्तवागविषयत्वेनान्तर्यामिपुरःसरोपस्थानस्य युक्तत्वात्। उपस्थानं सूर्यस्येति 'य आदित्ये तिष्ठन्' इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणोक्तसूर्यान्तर्याम्यत्र मुख्यः। युक्तं चैतत्। नारायणः स्वपितेत्युक्ते मायिकस्वप्नसृष्टौ दृष्टनित्यपदार्थस्य भगवदाज्ञादिरूपस्यान्तर्यामिकार्यत्वात्। महतः स्रष्टा तु भक्तैः सह निगूढभावं करोतीति। मायासाहित्यस्य श्रुतावदर्शनात्। तेन 'कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इतिश्रुतौ पुरुषोन्तर्यामी, सोत्र

पुरुषपदार्थः। तेन स्वहृदये वर्तनमप्यन्तर्यामिधर्मः। तत इत्यादि तत इति भक्तैः सह निगूढभावकर्तृत्वेपि ततः कृष्णात् कार्यं स्वपादभारदूरीकरणं सङ्कर्षणसहायात् तस्यावश्यंभाव इति ज्ञापनार्थम्। अन्तर्यामिधर्मपुरःसरप्रतिपादकपुरुषसूक्तेनेत्युक्तमित्यर्थः। पूर्वान्वयित्वे तु ततः कार्यावश्यंभाव इतिज्ञापनार्थं स्वहृदये पुरुषपदेन नारायणोन्तर्यामित्वेन व्याकृत इत्यर्थः। वैदिकेनेति पुरुषस्य सूक्तं पुरुषसूक्तं तेनेत्यत्र षष्ठी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धे। पुरुषोक्तत्वाद् वेदमर्हतीति वैदिकं, तदर्हतीति ठञ्, तेन पुरुषसूक्तेनेत्युक्तं, तत्र संशयः, पुरुषस्य सूक्तं तत्पुरुषप्रतिपादकं सूक्तं तद् भगवत्प्रेरणया प्राप्तं 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय' इतिवाक्यात् आहोस्वित् ब्रह्मणादिकविं प्रति वाक्येनोक्तम्। तत्र प्रथमपक्षोत्र 'गिरं समाधा'वित्यग्रेतनवाक्यादित्याहुः भगवदिति। 'गिरं समाधौ गगने समीरिता'मितिवाक्ये क्षेपार्थकेरतिधातुनिष्पन्नस्य सम्पूर्वस्य 'समीरिता'मितिपदस्य कथनात् भगवत्प्रेरणयेति। क्षिप प्रेरण इतिधातुपाठात्। अतो भगवत्प्रेरणया प्राप्तेनेत्युक्तम्। पुरुषसूक्तेनेत्यत्र सूपसर्गार्थमाहुः भगवत इति। अतिप्रियमेव सूक्तं भवतीतिभावः। 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमे'तिन्यायेनाहुः पुरुषसूक्तमिति। पुरुषपदेन सूर्यतदन्तर्यामिणोर्ग्रहणात् तेजोमयाविर्भावकं पुरुषसूक्तं तेजोमयमित्युक्तम्। उपस्थानेति मध्याह्नसन्ध्यायां प्रसिद्धम्। पुरुषसूक्तं भाष्ये तृतीयाध्याये तृतीयपादे पुरुषविद्याधिकरणे उत्तमाधिकारिभिस्तदेवोपासनीयं न विभूतिरूपमित्यनयाऽशेषगुणपूर्णब्रह्मणि विनियुक्तम्। तत् कथमत्र चिन्मात्रे विनियुक्तमनुचितमत आहुः अन्तर्यामीति। एवेति 'कृष्णद्युमणी'तिवाक्यादशेषगुणपूर्णस्य सूर्यतदन्तर्यामित्वादेवकारः। अत एव श्रीभागवते 'पौरुषेणापि सूक्तेने'त्यत्र सत्यज्ञानानन्तानन्दं विषय उक्तम्।

१०–१–२१. गिरं समाधावित्यत्र पुरुष एवेति अन्तर्यामित्वेन नारायणः न तु कृष्णत्वेन। स्वान्तःकरण इति 'स मानसीन आत्मा जनाना'मितिश्रुतेः। अतिसूक्ष्मत्वादिति 'यथा यथात्मा परिमृज्यतेसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसम्प्रयुक्त'मितिवाक्यात् सूक्ष्मं केषाञ्चिद् देवानां गम्यं भवतीति 'त्रिदशाननुवाच हे'ति ज्ञापनमनुपपन्नमतः अतिशब्दः। ब्रह्मणो मानसीसेवामाहुः समाधौ य इति। सलोक इति एतेन भक्तियुक्तो वेधा उक्तः, अन्तराभूतग्रामवत्, 'स्वात्मनः' इतिसूत्रात्। अन्यथा तु समाधावभेदः। 'ता नाविदन् मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदं यथा समाधौ मुनयोब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे' इतिवाक्यात्। तत्राकाश इति समाधौ यो गगनं आकाशस्तस्मिन्। 'गिर'मिति गगनतन्मात्रा तद्व्यावृत्त्यर्थमाहुः भगवद्वाक्यमिति। गगनशब्दस्याप्रयोजकत्वात्। तथा सति गगनेन समीरितामिति प्रयुक्तं स्यात्। एवं च 'यद् वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि

नेदं यदिदमुपासत' इतिकेनोपनिषच्छ्रुतेः। 'समीरिता'मित्यस्यार्थः पूर्वश्लोके भगवत्प्रेरणया प्राप्तेनेत्यनया सम्यक्प्राप्तामित्युक्तः। 'निशम्ये'त्यत्र 'नि'शब्दार्थमाहुः भगवतोक्तमिति। तच्छ्रुत्वेति निशम्येत्यस्यार्थः। उक्तस्यैव नितरां श्रवणसम्भवात्। श्रुतवानिति कर्तृप्रत्ययान्तेन भावप्रत्ययान्तनिशम्येत्यस्य विवरणम्। धात्वर्थश्रवणकर्ता उवाचेत्येककर्तृकत्वबोधाय। किञ्च अव्ययकृतो भाव इतिवचनं 'कर्तरि कृदि'ति सूत्राद् दुर्बलम्। विशेषवचनत्वेपीत्यभिप्रायः। पूर्वकालो न वाच्यः। 'तद्विशेष्यकबोधापत्ते'रित्यादि बहूक्तं मनोरमायाम्। यद्वा भगवतोक्तमिति 'समीरिता'मित्यस्य विवरणम्। श्रुतवानिति 'निशम्ये'त्यस्य। निशम्येति न निपूर्वकशम आलोचे चु० आ० से० इत्यस्य रूपं किन्तु शम उपशमे दि० प० से० इत्यस्य निपूर्वस्य ज्ञानार्थकस्येति न न्युपसर्गस्य पृथगर्थः। एवं च भगवता उक्तमित्यत्र ऐश्वर्यवता उक्तमिति वच परिभाषणे अ० प० अनि० इत्यस्य कर्मणि क्ते रूपम्। परिभाषणाश्रयो भगवद्वाक्यम्। परितः भगवत्प्रेरणया प्राप्तं भाषणं परिभाषणं, उभयवाक्योक्तम्। वाक्ये तु 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवय' इति, 'भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचि'दिति च। 'समीरिता'मित्यत्र सम् ईरितामिति ईर क्षेपे चु० प० से० इत्यस्य कर्मणि क्ते रूपम्। क्षिप प्रेरणे तु० प० अ०। एवं च सम्यक्प्रेरितां प्रेरणाश्रयाम्। 'तेने ब्रह्म हृदे'तिवाक्यमात्रविषयाम्। द्वितीयवाक्यविषयत्वमुपलक्षणेन। वच भाषण इतिपक्षे पूर्ववाक्यविषयामित्येव। तत्र प्रमाणमिति श्रवणे प्रमाणमनुमानरूपमाह। विदधातीति विदधातीति वेधाः, विधाञो वेध चेति वेधादेशो सिप्रत्ययश्च। ब्रह्मा श्रुतवान् वेधस्त्वात्। यत्र यत्र यत्नः तत्र तत्र तज्जनकं ज्ञानम्। कुलालपुत्रवत्। जानातीच्छति यतत इतिप्रवादात्। 'यन् मनसा ध्यायति तद् वाचा वदति यद् वाचा वदति तत् करोती'तिश्रुतेश्च। तच्चेत्यादिसुबोधिन्याः ब्रह्मणा भावितस्य यथार्थत्व इति तत्रेत्यस्यार्थः,अन्यथानुपपत्तिः प्रमाणमिति प्रमाणमित्यस्यार्थ इति श्रीवल्लभानां लेखे। तुल्या इति देवत्वेन तुल्याः। कथं नेति उत्तरस्यातिसूक्ष्मत्वेपि कथं न श्रुतवन्तः। ज्ञापितमिति तेन मानससेवाभावादधिकाराभावादीश्वरत्वाभावाच्च न श्रुतवन्त इत्यर्थः। 'हे'त्यस्यार्थमाहुः अकस्मादिति। कारणं विना। क्षणमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। अकस्मात् क्षणं स्थितिज्ञानं अन्येषां त्रिनयनस्यापि। ईश्वरत्वेपि तत्क्षणे दैत्यनयनमनस्त्वात्। तस्या वाच इति पौरुष्या वाचः, 'वाचं धेनुमुपासीते'ति श्रुतेः। अत्र न वाचि धेनुत्वं गुणवादः यः पूर्वतन्त्रेर्थवादत्वेनोक्तः, 'विरोधे गुणवादः स्या'दिति, किन्तु भूमिर्धेनुर्धरिणीतिवद् वाक् आधिभौतिकी, धेनुराधिदैविकी, त्रिनयनो वत्सः मुख्यत्वात्, गौरपादानं, भूमिः पात्रं, भूमौ भगवदवतारात्, वेधाः दोग्धा, भगवान् पय इति। तथा हि 'भूमिर्दृप्ते'त्यत्र

१. डुधाञ् धारणपोषणयोः। विपूर्वस्य धाञः।

'गौर्भूत्वा ब्रह्माणं शरणं यया'वित्यर्थात् प्राप्ते सति द्रव्यदेवतात्मको याग उक्तप्रायः। गवि हविः, ब्रह्मणि मन्त्रा इति, आरम्भे मङ्गलार्थमुक्तं, वेदसारत्वात्, वेदान्तसारत्वात् तु गौर्भूत्वोपस्थितान्तिके तस्मा' इत्यत्र ब्रह्मान्तर्यामिणि स्थिता ध्यानेनेति गोनिष्ठान्तर्यामिणो गोदोहात् पयो भगवानित्युक्तम्। तथा सत्यन्तर्याम्यवतरिष्यतीति शङ्का पूर्वश्लोक एवापास्ता। दोग्धृत्वायेति वेधसो बोध्यम्। गामितिपूर्वेणान्वयः। पुरुषसम्बन्धिन्येवेति वस्तुतः पुरुषसम्बन्धिनी पुरुषोक्ता, मत्तस्तु श्रवणमात्रं इति हेतोः 'म'इतिपदादादौ भगवत्कर्तृकमाज्ञापनं 'पौरुषी'मितिपदेनाह। 'मे' मत्त इत्यर्थमाहुः मत्त इति। तसिलन्तम्। आज्ञापनमिति जातं उत्तरम्। अन्तर्यामित्वधर्मपुरःसरं पुरुषोत्तमस्य स्तुतत्वात् पुरुषोत्तम एवाविर्भविष्यति नान्तर्यामिपुरुष इति। 'पुनः'पदार्थमाहुः प्रथमत इति। सामग्रीमेवेति देवानां प्राप्तयज्ञफलानां दैवीं सम्पदं विबुधत्वम्। एवकार आसुरसम्पद्योगव्यवच्छेदकः। दानवारीणां दिवौकसां अमर्त्यानां वा। आदौ अस्मिञ्श्लोके। बोधयति वेधाः। 'शृणुते'त्यन्तेन। आज्ञामिति 'विधीयता'मित्यादिराज्ञा, ताम्। अग्रे इति श्लोके। बोधयति वेधाः। शृणुतेत्यन्तेन। आज्ञामिति विधीयतामित्यादिराज्ञा ताम्। अग्रे इति श्लोके। तदिति अंशावतरणम्। सम्बोधयतीति देहधर्ममनादृत्य देवधर्मेण सम्बोधयति, मरणं तु देहस्येति भावः। साहित्येनैव श्रवणं सिद्धमिति 'शृणुते'त्यधिकमित्याशङ्क्याहुः सावधानार्थमिति। स्वयमिति रामः। प्रकृत इति कृष्णावतरणे।

१०–१–२२. पुरैव पुंसेत्यत्र। त्वया किमुक्तमित्यादि त्वया किमुक्तमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाद्यपादेन। भगवान् पूर्वमेव ज्ञातवानतो मया स्तोत्रमेव कृतं न त्वन्यत् किञ्चिदुक्तमिति। किं वा भगवतोक्तमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरार्थं द्वितीयपादेन भगवदुक्ताज्ञापनमुक्तम्। तदुक्तं कृष्णोपनिषदि, 'अङ्गसङ्गं करिष्यामि भवद्वाचं करोम्यह'मिति देवान् प्रति भगवद्वाक्यम्। पूर्वमित्यादिनोक्तायाः शङ्काया उत्तरं उत्तरार्धेन। पूर्वं रामावतारे भगवत्प्राकट्यात् पूर्वं अवतारसमाप्त्यनन्तरं च बहुकालं स्थितत्वात् खेदः। अत्र तु यावद् भगवांस्तावदेव स्थातव्यमिति न खेद इति। पीडेति मत्कर्तृकपीडाकथनात्। भार्यामिति नारदपञ्चरात्रे प्रसिद्धम्। स्पर्शो भक्तैः सह निगूढभावकरणान्तर्गतः आश्चर्यरसत्वात्, विरुद्धधर्माधारत्वाच्च। एवेति कथनादियोगव्यवच्छेदक एवकारः। अस्मत्कृतमिति पञ्चमीबहुवचनान्तं असत् कृतं उत्पन्नम्। पूर्वमेवेति पश्चाद्योगव्यवच्छेदक एवकारः, न तु पश्चादिति। स्वयमेवेति एवकारेण गगनयोगव्यवच्छेदः क्रियते, गगनस्याश्रयत्वात्। द्वितीयपादार्थमाहुः आज्ञामाहेति। वेधा आह। न्यूनं पूरयन्ति स ततः पूर्वमेवेति। सामीप्यस्य निरूपकसापेक्षत्वान्निरूपकमाहुः भगवज्जननेति। आवश्यकत्वायेति 'यो यदंशः स तं भजे'दिति भजनार्थं जननावश्यकत्वाय। हस्तपादादय इति तत्त-

दधिष्ठात्र्यो देवताः। हस्तपादौ भये देहरक्षकौ पक्ष्मणी चक्षूरक्षके। तद्वदिन्द्रविष्णू सेवकौ सूर्यश्चेति। ससेवक एवेति हस्तपादादिवत्तदितरेपि सेवका इतीतरैरपि सेवकैः सह ससेवकः। पूर्वस्मादिति रामावतारे वानरेष्ववतारात्। लोक इति भगवदवताररहिते। उत्तरार्धं व्याकर्तुमाहुः इदं जननमिति। स्थितिपूर्वकमिति कियत्कालस्थितेः पूर्वं जननमज्ञातमित्यज्ञाते कप्रत्ययः। आन्तमिति आ अन्तम्। 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। तथा चावतारसमाप्तिमभिव्याप्येत्यर्थः'। अभिविधावाङ्। तन्नोक्तमिति तदित्यव्ययम्। सा स्थितिः। तदपीति चरणमपि। कियान् कालो यस्येति कियत्कालम्। अनेनेति स्थितिकालनियमाज्ञानेन। यद्वा 'ईश्वरेश्वर' पदेन। एवं नियतेति पूर्वोक्तजननेन नियताः अनेनैतदेतत् कर्म कारयित्वास्मै जीवायैतदेतत् फलं दास्यामीति प्रतिजीवं विचारितवानिति विचारविषया ये भोगाः तैर्युक्तानाम्। देवानाम्। अत्र अकरणशङ्काएवकरणशङ्काइवकरणशङ्केति पाठत्रयम्, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ ईश्वरो यतः। अस्मानिति देवान्। न शङ्कनीयमिति देवैस्तथा। एवेति एवकारो देवयोगव्यवच्छेदकः, न तु देवैरिति। तदर्थमिति दैत्यरूपभारहरणार्थम्। चरणमिति अनेकत्र चरणम्। कालनियमेति चरणे तथा। लिङो वर्तमानादिकालानामर्थत्वाभावात्। ननु भगवज्ज्ञानं कालाधीनचरणेन कालाभावे चरणाज्ञानं 'अनागतमतीतं चे'तिवाक्यात् तत्राहुः अज्ञातस्त्विति। 'भुवि चरे'दिति सर्वे मां पश्यन्त्वितीच्छया चरेदिति तथा। अनागतमितिवाक्येऽतीन्द्रियभगवद्दर्शनमुक्तभगवदिच्छया भवति। अत एव भगशब्दवाच्यषड्धर्मानवतार्य षड्बालकवधे तु षड्धर्माकर्षणं सिध्यत्यध्यायार्थः। सुबोधिन्याम् 'सर्वतः सर्वानंशानाचकर्षे'त्युक्तेः। पूर्णावतारार्थम्। तेन भगवान् मायावरणसहितः। अग्रे मायापसारणम्।

१०-१-२३. वसुदेवगृह इत्यत्र लौकिकमिति अलौकिककरणेनावतारज्ञानेपि क्व गोपगृहे व्यवहारयोग्येऽव्यवहारयोग्ये वावतरिष्यसीति देवतत्स्त्रीसाधारणाकाङ्क्षयाम्। तस्यापीति 'तत्त्वमसी'त्यत्र तच्छब्दार्थस्यापिना कृष्णस्य। पदार्थसम्भावनायामपिः। न तु चक्रादीति चक्रस्यादिः चक्रादिः शङ्खः। चक्रमादिर्ययोः गदाब्जकाण्डयोः ते चक्रादी। चक्रादिश्च चक्रादी च चक्रादयः तेषां रूपेणेत्यर्थः। विष्णुरूपोंशस्तस्य शङ्खरूपेणावतारणम्। गोप्तात्मजोंशः तस्य चक्ररूपेणावतारणम्। कालिकारूपोंशः तस्य गदारूपेणावतारणम्। जगद्बीजमंशस्तस्य अब्जकाण्डरूपेणावतारणम्। 'यः शङ्खः स स्वयं विष्णु'रिति 'कृपार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजं यत् सृष्टमीश्वरेणासीत् तच्चक्रं ब्रह्मरूपधृ'गिति 'गदा च कालिका साक्षा'दिति 'अब्जकाण्डं जगद्बीज'मितिश्रुतयः। शङ्खादीनां 'तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाश' इत्यादिश्रुत्युक्तसृष्टिक्रमे। आकाशादुत्पन्नानां वायुतत्त्वाग्नितत्त्वाप्तत्त्वपृथिवीतत्त्वरूपाणां श्रीभागवतोक्तानां विष्णोश्च सत्त्वव्यवधानेनावतारः। 'विष्णुराविरासी'दिति तु कृष्णा-

विर्भावो भवतीति सम्भावनार्थम्। वर्तेत इति न च घटेपि पटत्वं स्यादिति शङ्क्यम्। भगवत्त्वस्य पटत्ववज्जातित्वेपि भगवाञ्छुकः भगवान् व्यास इत्यादौ गौणप्रयोगे षड्गुणैश्वर्यस्य सत्त्वात् तेनैश्वर्येण गौणेष्वपि वर्तते, नैतावता घटे पटत्वापत्तिः, षड्गुणैश्वर्याभावात्। 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्य' इतिगीताया अर्थमाहुः पुरुषोत्तम इत्यर्थ इति। 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र निर्णीतं भाष्ये। नन्दे भक्तिः वसुदेवे तप इति तपसो भगवदाविर्भावकत्वं दशमस्कन्धनवमाध्याये श्रीगोपालतापिन्यां नारदपञ्चरात्रे लक्ष्मीतन्त्रेपि। 'अतप्ततनुर्न तदामोश्नुत' इतिश्रुतेः। अशनं भगवदाविर्भावे भक्तावपि। परत्वनिरूपकं वक्तुमाहुः ब्रह्माण्डादिति। 'गिरं समाधा'वित्यनेनोक्तसमाधौ भावितस्येत्यर्थः। प्रकृतिप्रवर्तक इति प्रकृतेर्लयस्थानं प्रकृतेः कारणं स एव प्रवर्तकः। तृतीयसुबोधिन्यां पुरा आसेति पुरुषपदव्युत्पत्तिरलौकिकी। तत इति प्रकृतेः ब्रह्माण्डादिति वा। 'प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् तृतीयं सर्वभूतस्थ'मितिवाक्यात्। 'अव्यक्तात् पुरुषः पर' इतिश्रुतेश्चैवकारः। जनिष्यत इति 'अजायमानो बहुधा विजायत' इतिश्रुतेः, भक्तवश्यत्वाच्च। तत्सेवार्थमिति तेन प्रिया सेवेत्युक्तम्। सम्यगिति तेन सुराणां सौन्दर्यमित्युक्तम्। योग्यस्थानेष्विति गोपस्थानेषु कुब्जास्थाने रुक्मिण्यादिस्थाने। सम्भवन्तु तत्तत्स्थाने स्त्रीभवनेऽन्ते मनःस्थापनेन सम्भवन्तु। लक्ष्म्या सहिता इति अष्टमस्कन्धे समुद्रमथनेस्ति। वारितमिति 'गोपान् नः स्त्रीश्च नो कु'र्विति कृष्णोपनिषदि 'न' इत्यनेन सुरान् गोपान्, 'नः स्त्रीः' गोपीः कुर्वित्यर्थात्।

१०-१-२४. वासुदेवकलेत्यत्र भगवदत्रेति इयं पूर्वश्लोकीया। सम्भवन्त्विति सम्युपसर्गार्थत्वात्। क्वचित् तु अस्य श्लोकस्याभास इत्युक्तम्। भगवच्छय्येति 'अहीन्द्रतल्पेधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतावनीह' इत्यादिवाक्याच्छेषस्य शय्यारूपत्वम्। सङ्कर्षणेति साधिदैविकस्य। कृष्णस्य शब्दार्थरूपत्वार्थम्। तदुक्तं द्वादशनिबन्धे 'शब्दार्थरसरूपधृ'गिति। 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध' इति जैमिनिसूत्रम्। 'औत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूम' इति शाबरभाष्यम्। पूर्वश्लोके पुरुषोत्तमनिरूपणादत्र तत्कलेत्येव चारितार्थ्येपि यद् वासुदेवपदोपादानं तत्तात्पर्यं वेदवेदान्तार्थसामानाधिकरण्यप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपमाहुः। यद्वा द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये तप तपेतिशब्दानन्तरं वासुदेवो ब्रह्मप्रार्थनयावतीर्णः। अतो वासुदेवस्य विशुद्धं सत्त्वं धर्मः। अत्र तु वासुदेवस्य शब्दात्मकोनन्त इतिसंशये नारायणोपनिषदनुसारेणाहुः सात्त्विकेष्वित्यादि। सात्त्विकाः कल्पा ब्रह्मवासराः तेषु। ते च मात्स्ये कल्पानुकीर्तने उपान्त्याध्याये 'प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः वामदेवस्तृतीयस्तु तथा रथन्तरोऽपरः रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः सप्तमोथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोष्टम उच्यते सद्योथ नवमः कल्प ईशानो दशमः स्मृतः

व्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोपरः त्रयोदश उदानस्तु गारुडोथ चर्तुदशः कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासी अजायत षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु ततः परः आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथा परः मानवो विंशमः प्रोक्त उदान इति चापरः वैकुण्ठश्चापरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथा परः चतुर्विंशतिमः प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञितः पञ्चविंशतिमो घोरो वाराहस्तु ततः परः सप्तविंशोथ वैराजो गौरीकल्पस्तथा परः माहेश्वरस्ततः प्रोक्तस्त्रिपुरं तत्र घातितम् पितृकल्पस्तथैवान्यो या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता इत्येवं ब्रह्मणो मासः सर्वपातकनाशनः सङ्कीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकास्तथा रजस्तमोमयास्तद्वत् त्रयस्त्रय उदाहृताः सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां व्युष्टिरुच्यते अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषूपवर्ण्यते राजसेषु माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः सात्त्विकेष्वधिकं तद्वद् विष्णोर्माहात्म्यमुच्यत' इति। तुना राजसतामसयोगव्यवच्छेदः क्रियते। य इति व्यूहमुख्योवताराधिकारी। द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये तप तपेति शब्दानन्तरं वासुदेवोवतीर्ण इति।अयमर्थः। क्षीरसमुद्रतीरे स्थितः 'समुद्रं मनसाध्याये'दितिश्रुतेः ध्यातस्य समुद्रस्य गिरं समाधौ गगने समीरितां श्रुत्वा वेधा इदमुवाच। तद् यदि राजसतामसकल्पेषु यो भवेत् तदा देवान् प्रत्युपदिष्टं सन्दिग्धं विपर्यस्तं वा भवेत्। रजस्तमसोः संशयविपर्यासजनकत्वात्। तदा ज्ञानाभावाद् 'विधीयतामा'मित्यादि विरुध्येत। जानातीच्छति यतत इति अनन्तपदसमभिव्याहारात् प्राप्तं वासुदेवस्य नारायणत्वमाहुः शेते सलिल इति। 'देवानन्त नमस्तुभ्यं नमस्ते जलशायिन' इति भविष्योत्तरात्। नारायणे शास्त्रभरः सूचितः। हरिरिति कृष्णो विष्णुरिति नोक्तम्। एकस्याकारकत्वात् द्वितीयस्य सात्त्विकस्य सात्त्विकपुराणादिमात्रविषयत्वाद्धरेः सर्वत्र गानाद्धरिपदम्। अत्र वासुदेवः हरिः कोशात्। महानारायणे तु 'स हरिः सेन्द्रः सोक्षरः परमः स्वरा'डिति स्वराट् हरिरुक्तः। तत्र स्वेनात्मना राजत इति स्वराट्पदव्युत्पत्तिः। वासुदेवकलायां तु स्वेनात्मीयेनात्मना राजत इति व्युत्पत्तिः। एवं नारायणे वेदान्तप्रतिपाद्ये वेदप्रतिपाद्यवासुदेवत्वमाहुः वासुदेव इति। ज्योतिषे सौरसिद्धान्ते 'वासुदेवः परं ब्रह्म एष छन्दसि पठ्यते' इतिवाक्याद्वेदप्रतिपाद्यः। विज्ञेय इति निश्चयविषयत्वेन विशेषेण ज्ञेयः। न तु कोशोक्तविष्ण्वादिर्वासुदेवो विज्ञेयः। अनन्त इति सप्तम्यन्तम्। तथा चानन्तोंशावतारः। 'अन्ये चांशकलाः पुंस' इतिवाक्यात्। अनन्त इति प्रथमान्तं वा, प्रथमाप्रायपाठात्। उच्यत इति तस्यांश इति ज्ञानस्य निश्चयत्वायोच्यते। अन्यथाशुक्ताविमे रङ्गरजते इतिवत् शुक्ताविदं रजत मितिवच्च तस्यांश इतिज्ञाने संशयत्वं भ्रमत्वं वा स्यान्न तु शुक्ताविदं शुक्तित्वमितिवन्निश्चयत्वं भवेत्। कालात्मेति भविष्योत्तरपुराणेऽनन्तव्रतकथा। युधिष्ठिर उवाच 'कोयं कृष्ण त्वयाख्यातो योनन्त इति विश्रुतः। किं शेषनाग आहोस्विदनन्तस्तक्षकः स्मृतः। परमात्माथ वानन्त उताहो ब्रह्म उच्यते। क एषोनन्तसंज्ञो वै सत्यं मे

ब्रूहि केशव'। कृष्ण उवाच 'अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोधय। आदित्यग्रहचारेण यः काल उपपद्यते। कलाकाष्ठामुहूर्तादिदिनरात्रिशरीरवान्। पक्षमासा ऋतुर्वर्षायुगकल्पव्यवस्थया। योयं कालो मयाख्यातः सोनन्त इति कीर्तितः। सोहं कालोवतीर्णोत्र भुवो भारवतारणा'दिति। 'ख्यातो सोनन्त' इतिपाठे अकारो विष्णुः सोलोपः। 'वतारणा'दित्यत्र भागुरिमतेनावे अकारलोपः। आश्चर्यवद्दर्शनात् साधु। तथापि शास्त्ररीत्या बुभुत्सुबोधिकायां किञ्चिदुच्यते। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणे। अनन्तोऽनन्तानन्द उक्तः।'सोनन्त इत्यहं पार्थे'त्यनेनोक्तः। अर्थः।आदित्यग्रहचारेण यः कालः सदेहः। तथा च कृष्णोनन्तः कलाकाष्ठादिदेहवान्। यथा देवदत्त देहो मारयति म्रियते च तथा कालः। 'कालात्मा भगवान् जात' इति वक्ष्यन्ति। पक्षदेहः। सत्यं सत्ता। 'सत्तामात्र'मितिवाक्यात्। तस्याप्यभेदसम्बन्ध इति कालात्मेत्यत्र कर्मधारयः। विज्ञेय इति सात्त्विककल्पीयत्वात् पूर्ववदर्थः। भूभारेति कालशरीरत्वात्तथा, तेन कालात्मेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः। एवं स्वरूपलक्षणेऽभेदसम्बन्ध उक्तः, श्रीभागवतमते धारणायां भेदान्वयं वदन्तः परस्परं व्यूहे निरोधलक्षणाव्याप्तिपरिहारमाहुः तत्र सुप्त इति। तत्र साधिदैविकशेषे शय्यारूपेऽनन्ते। हरिरिति पूर्ववत्। वाग्विषयत्वात्। ज्ञानम्। एवं अनन्ते ज्ञानं निरूपितम्। तज्ज्ञानं लीलाधिकरणकमिति 'नमामि हृदये शेषे' इत्यत्र निरूपितम्। सत्यं लीलाब्धिरिति लीलां निरूपयन्ति स तदाविष्ट इति। 'तस्मिन् सङ्कर्षणे आविष्ट' इत्यादि टिप्पण्यां स्पष्टम्। अतः कालात्मेति भावः। टिप्पण्यामावेशरूपेति सङ्कर्षणस्यावेशित्वादितिभावः। लीलेति भिन्नं पदम्। अत इत्यत्र टिप्पण्यां यत इत्यादि। यतः शयानस्य हरेः कृष्णस्यावेशोतो हेतोः कृष्णस्य तमोऽवैशिष्ट्ये सत्यक्लिष्टकर्मत्वे सति भक्तनिगूढभावकर्तृत्वेन प्रकृतानुशयनेऽसम्भवादित्यर्थः। विष्णोरिति विष्णोः सात्त्विकत्वेन तमोवैशिष्ट्याद्यसम्भवात् कृष्णवत् प्रकृतानुशयनेऽसम्भवमाशङ्क्याहुः सात्त्विककल्पाधिष्ठातुरेवेति। सात्त्विककल्पाः ब्रह्मणो वासराः भविष्योत्तरपुराणोक्तं कृष्णाभिन्नानन्तस्य शरीरं कालरूपं तद्रूपाः इतिहेतोः सात्त्विककल्पः कालः तमोवैशिष्ट्यादिविशिष्टः तस्याप्यधिष्ठाता तस्य। एवकारः कृष्णयोगं व्यवच्छिनत्ति। बलभद्रेणेति अनन्तमात्रेण कालशरीरेण सहानुशयनं भूभारावतारणरूपम्। एवकारार्थोयमित्याशयेन नात्मन इत्यस्यार्थमाहुः नात्मन इत्यादि। कुत इति चेत्। न। बलदेवाविष्टवासुदेवकलाया या लीला तस्या निरोधजनकत्वाभावात्। 'निरोधोस्यानुशयनमात्मन' इति मूलवाक्यात्। नोक्तदूषणमिति बलदेवाविष्टवासुदेवकलाया एव लीला स्कन्धार्थ इति दूषणं नेत्यर्थः। तल्लीलात्वेन रूपेण स्कन्धार्थः स्यात्, न तु पुरुषोत्तमलीलात्वेन रूपेण। भूभारहरणे ग्रन्थबाहुल्यात्। तथा सति स्कन्धार्थाननुगमः तदपि दूषणं न। भूभारहरणस्य बलाद्वयेन हरिणा परम्परयानन्ताभिन्नकृष्णेन वेत्युक्तदूषणाभावात्। तथा च

पुरुषोत्तमलीलात्वेन स्कन्धार्थोऽभेदान् मुख्यत्वाच्चेति भावः। तर्हीत्यादि यदि बलदेवेन पुरुषोत्तमस्य नानुशयनं तमोवैशिष्ट्यादिधर्मभेदात् तर्हि। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण बलदेवेऽनुशयनिरूपण इत्यर्थः। पूर्वोक्तेति नारायणवासुदेवस्य बलभद्रस्यांशत्वादंशांशिनोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरपि। तादात्म्येनाभेदादिति तादात्म्येनाभेदो यथा घटानां तादात्म्येन घटात्मधर्मेण घटत्वेनाभेदः, घटो घटो नेत्यप्रयोगात् न तु भेदाभावरूपादभेदात्। भेदाभावरूपमद्वैतं तु सत्त्वेन रजोजये सत्त्वेन ज्ञान ऐक्ये भाते भवति। तत्रापीति बलभद्रेपि। तच्चरित्रमिति बलभद्रचरित्रम्। कृष्णेति कृष्ण इति। प्रेमवशात् निकटस्य कृष्णस्य सम्बोधनम्। भ्रमरगीतटिप्पण्यां 'वर्णग्राम्यवशः क्वचित्' इति प्रेमविवशतोक्ता। अस्य श्लोकस्य टिप्पण्यामाहेत्येकवचनं तत एव। चरित्रेपीति रासलीलाभूभारहरणचरित्रयोश्चरित्रत्वेनैक्येपि स्वरूपे द्वैविध्यप्रतीतिः। एकस्यैवानेकत्वे दृष्टान्तं वदन्तो देवक्यामित्यस्या आभासमाहुः अत एवेत्यादि। यत एकस्यैव द्विविधत्वं न तु द्वित्वं अत एव यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मथुरायां व्यूहान् बहिरवस्थाप्यान्तः स्वस्य प्राकट्यं व्रजे नन्दगृहे पुरुषोत्तमस्य। यद्यपि वासुदेवप्राकट्यं व्रज एव तथापि व्यापिवैकुण्ठाद् वसुदेवहृद्यवतीर्यादौ स्वकार्यं देवकीमृत्युनिवारणं कृतवानिति निबन्धे निरूपणात् कार्यतोन्तः प्राकट्यं वसुदेवहृदि, स्वरूपतो बहिःप्राकट्यमादौ व्रज एवेति ज्ञेयम्। किञ्च व्रजे वासुदेवप्राकट्यमप्यस्तीति चेत्, अत्रैवं ज्ञेयम्। प्राकट्यं द्वेधा, कार्यतः स्वरूपतश्च। तत्र कार्यतः प्राकट्ये व्यूहचतुष्टयप्राकट्यं मथुरायाम्। पुरुषोत्तमस्य व्रजे। प्राथमिकतत्तत्कार्यस्य तत्र तत्रैव जातत्वात्, स्वरूपतः प्राकट्यं तु व्यूहत्रयविशिष्टपुरुषोत्तमस्य व्रजे। तत्र कार्यतः प्राकट्यमत्रोच्यते। तथा च वासुदेवस्यादौ व्रज एव बहिःप्राकट्येपि तत्कार्यमादौ मथुरायामेव जातम्। व्यूहचतुष्टयकार्यमादौ मथुरायामेव जातमिति निबन्धे स्फुटम्। पुरुषोत्तमकार्यं तु निःसाधनजनोद्धरणमादौ व्रज एव जातमिति। अत्रापीति सङ्कर्षणेपि। द्विरूपेण प्राकट्येपि वस्तुतः स्वरूपैक्यमित्यर्थः। सुबोधिन्यां एकवत् प्रोच्यत इत्युक्तं तत्र हीनोत्तमयोर्नैकवद्भाव इति, हीनतामेकस्य वारयन्ति स देवक्यामिति। देवक्यां शयनस्य शेषस्यैव सम्भवो न हरेः शयानस्य। तत्र प्रमाणमाहुः स्मृत इति। 'देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामक'मित्यनेन शेषस्य सम्भवः स्मृतः हरेः सम्भवो न स्मृतः। रोहिण्यामपरस्य हर्यंशस्य। यद्वा रोहिण्यां गर्भस्थित्यनन्तरमपरस्य वासुदेवस्यावेश इत्यर्थः, इति अस्माद्धेतोः कर्षणात् मायाकृताद् शेषांशस्य कर्षणात् रोहिणीगर्भस्थस्य वासुदेवांशस्य हीनता मायाधीनता नेत्यर्थः। एकवदित्यत्र कारिकायां औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति शब्दार्थावेकवत्। एक इव। द्वाविव द्विवत्। प्रतीयत इति भगवदिच्छया घटादौ तथा व्यवहारात्। एवं चात्र द्वयोः पृथग्गर्भबोधनात् श्रीरोहिणीगर्भस्याकस्मिकत्वशङ्काप्रयुक्ता

हीनता मायाधीनतापि वारिता। अतो गर्भसम्भवोत्तरमेव श्रीरोहिण्याः श्रीगोकुले स्थापनम् अन्यासां सप्तदशस्त्रीणामन्यत्रेति बोध्यम्। तमिति श्रीबलदेवम्। अन्यस्मादिति अर्थात् आधिभौतिकात् शेषात् तमसः रजसो देवदेहात् चारितार्थ्यकर्तृरूपाच्च। ज्ञातुमिति देवानां ज्ञानाय। भावे तुमुन्। सोपीति अंशरूपोपि सः शय्यारूपो भवतीति हेतोरनन्त इति सङ्कर्षणविशेषणमित्यर्थः। कालात्मेति कालस्य देहस्य आत्मा सोनन्तः, उक्तभविष्योत्तरात्। हीति निश्चये उक्त एव हेतुः। स्वाश्रयोब्धिः तस्मिन्। शेते स्वप्नं कुरुते। पाताले तु कालात्मा व्यापकरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः। एवकारेण धराभराक्रान्ते शेषे न स्वप्नः किन्तु स्वदेहभूते काले शेषे स्वप्नः। स्थितमिति अविनाभावेनं स्थितम्। अनन्तसहस्रवदनयोः सामानाधिकरण्यात्। तत्र स्थितमित्याधाराधेयभावस्तु लोकैः प्रतीयते। तथा भवतीति सहस्रवदनो भवति। 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इत्यत्र पुरि शेत इति व्युत्पत्तिः व्युत्पत्तित्रये। श्रुतौ सहस्रपात् सहस्रपाद् सत्तः पुरुषेणापि सूक्तेनेत्यर्थे पुरुषविद्यामाशङ्क्याहुः वेदात्मेति। प्रतिपाद्यार्थवत् प्रतिपादकवेदेपीयं विधेत्यर्थः। तथेति सहस्रशीर्षा भवति। स्वर्गेपीति सङ्कर्षणस्य यत् स्वं स्थानं तस्मिन्नपि स्वेन स्वीयेन राजत इति लौकिकव्युत्पत्तिः। कर्तरि क्विप्। स्वरूपलक्षणानन्तस्य ज्ञानेनाभेदान्वयात् स्वर्गेपीत्युक्तं 'वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे' इतिवाक्यात्। भवितेति लुट्। अनद्यतनकाले। अष्टप्रहराः अद्यतनकालस्तत्र न भविष्यतीत्यर्थः। भगवदवतारेणेति अनवतारेणादृश्येन निःसाधनजनोद्धरणं भविष्यतीति किमिति प्रश्नः। स हीति सङ्कर्षणसहितः शेषो हि। देवरूपेणेति साक्षिरूपेण। अत एव लीलासु साक्षिवत् तत्स्थितिं वक्ष्यति। लीलां तु भगवदावेशेनेति बहुस्थले प्रसिद्धम्। एवकारः चरितार्थकर्तृरूपयोगं व्यवच्छिनत्ति। दैत्यानां सुखार्थ इति तेषां कालं प्राप्यैव भगवत्प्राप्तेस्तथा। तदिदं 'मन्येऽसुरान् भागवता'नित्यत्र तृतीयस्कन्ध उपपादितम्। साहाय्येति प्रलम्बादीनां मोक्षदाने तद्वधेन साहाय्यम्। भूमेर्भाररूपदुःखहरणे जरासन्धादिभिः सह युद्धेन साहाय्यं ज्ञेयम्। प्रियमिति न तु चारितार्थ्यम्। एवमत्र सहस्रवदनदेवदेहे कृष्णाभिन्नानन्तो बलदेवस्वरूपम्। कार्यकाले कृष्णावेशादावेशी। 'वासुदेवकले'तिविशेषणेन तमसः भिन्नतया ज्ञातुं, वासुदेवस्य सात्त्विकत्वेनानन्तस्य तामसत्वेन सात्त्विकतामसत्वात्, 'विशुद्धसत्त्वं वसुदेवशब्दित'मितिवाक्यात्, भगवतश्चतुर्मूर्तेस्तुरीयां तामसीं मूर्तिमिति पञ्चमस्कन्धात्। 'अनन्त' इति रजसो भिन्नतया ज्ञातुम्। 'मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते' इति गीताष्टादशाध्यायात्। 'सहस्रवदन' इति अर्थाद् भिन्नतया ज्ञातुम्। वेदात्मेति सुबोधिन्याः। 'स्वरा'डिति आधिभौतिकात् शेषात् भिन्नतया ज्ञातुम्। देव इति चारितार्थ्यकर्तृरूपात् भिन्नतया

१. पञ्च, द्वि०।

ज्ञातुम्। 'सहस्रवदनो देव' इति देवदेहाद् भिन्नतया ज्ञातुम्। अत्र प्रथमान्तप्रायपाठे देहदेहिनोर्वासुदेवपदार्थहरिकलयोरभेदः स्फुरति। स चैवं परिहरणीयः। वेदत्वेनैकरसत्वात्। 'यस्य यजुरेव शिरः ऋगुत्तरः पक्ष' इत्यादि तैत्तिरीयात्। आनन्दमयवत्।

१०-१-२५. विष्णोर्माययेत्यत्र सर्वमुक्तिरिति 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती'तिश्रुतेः। सार्वभौमत्वादितिभावः। सा तदंशेति उद्घाटनमस्या अतो मायातदाकारकतावत्परिमाणकरूपेत्यर्थः। इदं च अंशेनेत्यस्य विवरणम्। यो हि विष्णुरिति सर्वत्र कृष्णस्याकारकत्वात् कृष्णस्थले विष्णुशब्दः हरिशब्दश्च। विष्णौ कृष्णसमानयोगक्षेमत्वाद्धरौ सर्वत्र गीयमानत्वात् योगमात्राद् वा। मायोद्घाटनेनेति वाक्यमप्यत्र 'निशीथे तम उद्भूत' इति। विष्णोः सत्त्वरूपा माया तस्या उद्घाटनम्। कृष्णे तु त्रिगुणमायाया इच्छारूपलक्ष्मीरूपमायाया चोद्घाटनम्। षड्गुणैश्वर्येति उक्तार्थः षड्गुणैश्वर्यशब्दः। अयं विशेषः। नारदपञ्चरात्रे मायाया इच्छारूपलक्ष्मीरूपत्वमुक्तम्। 'न यत्र माये'तिवाक्यात्, 'नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ते'ति निबन्धाच्च। तस्यै षड्गुणैश्वर्यं कालिन्दीवत् भगवता दत्तम्। अतः षड्गुणा लक्ष्म्यंशस्त्रीषु सन्तु यथा कात्यायन्याम्। 'स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यत' इतिवाक्यात् भगवल्लक्षणायां सरस्वत्याम्। तत्र भगवतीत्वं षड्गुणैश्वर्यं विना न गच्छति। घटे पटत्ववत्। ऐश्वर्यं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यं यतः। तद् भगवदीयं सम्भवति। यत्र त्वात्मसृष्टिः 'कदाचिन् माययाऽभव'दित्युक्ता मायिकसृष्टिः, तत्र मायिकसृष्टौ मायायाः षड् गुणाः सन्ति, अस्मादेव वाक्यात्। अत एवं माया भगवतीतिप्रयोगः। तन्नैश्वर्याभावे तिरोहितषड्गुणे जीवे अहं भगवानितिप्रयोगे भगवत्त्वाध्यासो न सम्भवति। मायिकषड्गुणैश्वर्याभावात्। अत उक्तं षड्गुणैश्वर्ययुक्तेति। समवेतसमवायेन। द्रव्यत्वपक्षे युक्ता संयुक्ता। परम्परया। इयं कात्यायनी। 'गच्छ देवि व्रजं भद्र' इति वाक्यात्। तदाहुः भगवत्प्रसादादिति प्रसादरूपा सा शक्तिर्भवतीति साधनप्रकरणसुबोधिन्याम्। अतो नाखण्डाद्वैतविरोधः। अंश इति प्रसादरूपशक्तित्वात्। स्वस्थानेति स्वस्थानं वैकुण्ठाख्यम्। न दोष इति अवतार्यवतारविनियोगाभावो दोषः परिच्छिन्नत्वेन प्राप्तः स नेत्यर्थः। स्वस्याः व्यापकत्वेप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां सम्भवान्न व्यापकत्वजदोषः। अत्रापीति भूमावपि बोध्यम्। अपिना वैकुण्ठे। कार्यं वक्ष्यमाणम्। इदमत्र ज्ञेयम्। 'विष्णुर्नाम महायोगी महामायो महातपा' इति योगतत्त्वोपनिषच्छ्रुतौ विष्णुमायोक्ता। सा यद्यपि वैकुण्ठे नास्ति 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रम' इतिवाक्यात् तथापि विष्णुसम्बन्धिनी माया वागगोचरे कृष्णेपि मायां बोधयति, सा गुणरूपमायाबाधात् प्रसादरूपा शक्तिरूपा मायेति मायेन्द्रियाणीतिसम्प्रदाये निबन्धमते। नृसिंहतापिनीये द्वैते भेदभाननिर्वाहाय माया निरूपिता। भवन्त इति देवाः। वसुदेवादीति वसुदेवसत्त्वांशे माया-

व्यामोहं विना कंस एवमपराधिनौ न मोचयेत्। 'यत् तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमं तत् सुखं सात्त्विक'मितिवाक्यात्।

१०-१-२६. इत्यादिश्येत्यत्र तत इति क्षीरपयोनिधितीरात्। गणबहुवचनशब्दार्थमाहुः अनेकेति। प्रजापतीनामिति दक्षादीनाम्। अन्यथेति तथा च सृष्टौ नियुक्तस्तदतिरिक्तं जन्म न प्राप्नोतीत्यर्थः। पूर्वमिति अस्मात् पुष्टावतारात् पूर्वं न सम्भावितम्। मर्यादांशकलावतारा एवान्यदा जाता इति। जातमिति सन्तापात्मकस्य शरणमार्गात्मकस्यान्तर्यामिणो ध्याने पुंसश्च साधनत्वं पृथिव्याम्। द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये 'तपो मे हृदय'मितिवाक्यात्, 'ब्रह्माणं शरणं यया'वितिवाक्यम्, 'उपस्थितान्तिके तस्मा' इतिवाक्यात्, 'पुरैव पुंसावधृतो धराज्वर' इति वाक्याच्च। तद्भाग्येति भूमिभाग्याभिनन्दनम्।

१०-१-२७. शूरसेन इत्यत्र दुःखप्रापणेति। 'भूमिर्माता तथा चान्य' इत्युक्तेषु भूमेः शामनमुक्तं, मातुः सान्त्वने मातृदुःखमङ्गं, तथा सति सान्त्वनमध्यायार्थो भवेत्, न तु भक्तदुःखं हेतुरध्यायार्थः। अध्यायार्थसङ्गत्यर्थं तस्याः दुःखप्रापण उपाय उत्कर्षे सत्युपायस्तमाह। उत्कर्ष उच्यत इति सुबोधिन्या अवान्तरवाक्यार्थत्वेनोत्कर्षे सत्युपाय आकाशवाणीव्यक्तवचनरूपोत्र व्यापृतकंसव्यापारकः तस्याः स्वल्पकत्वज्ञापनाय पूर्वं सप्त श्लोकाः, अष्टमे आकाशवाण्या व्यक्तवचनं, तत्कार्यं नवमे भगिनीहननारम्भः, दशमे सान्त्वनारम्भः, एवं सान्त्वनविशिष्टो भगवन्निरस्यः सकार्य आकाशवाण्याऽव्यक्तवचनरूप उपायो दशश्लोकानां महावाक्यार्थं उक्तः। अत्र शूरसेनपदपुरःसरं कथने बीजं भक्तस्य धैर्यमुक्तम्। शूरस्य शूराः सेनायां भवन्ति। शूरो धैर्येधिकारी, विवेकधैर्याश्रये ग्रन्थे धैर्ये शूरस्याधिकारोक्तेः। 'अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावना'दित्यनेन। सहस्रार्जुनस्येत्यादि नवमस्कन्धे प्रसिद्धम्। त्रयोविंशेध्याये। 'अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् दत्तात्रेयाद्धरेरंशात् प्राप्तयोगमहागुणः। न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः। यज्ञदानतपोहोमश्रुतवीर्यजपादिभिः। पञ्चाशीति सहस्राणि ह्यव्याहतबलः समाः। अनष्टवित्तस्मरणो बुभुक्षेऽक्षय्यं षड्वसु। तस्य पुत्रसहस्रेषु पञ्चैवोर्वरिता मृधे जयध्वजः शूरसेनो वृषभो मधुरूर्जित' इति। यादवानामिति 'ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासन' इति दशमे वाक्यात्। यदुर्हि ज्येष्ठ एवासीत् स चेत् पित्रा निवारितः। ततः प्रभृति न मर्यादाराज्यम्। अर्जुनादयस्तु पुष्ट्या सार्वभौमा जाताः। अत एव हताः, कंसोपि। अत उक्तं ततः पुष्ट्यैवेति। यो महानिति यथार्जुनः। पुष्ट्येति भद्रसेनकस्य द्वौ पुत्रौ दुर्मदधनकौ, तत्र धनकस्य कनिष्ठस्य चत्वारः पुत्राः, कृतवीर्यः कृताग्निः कृतवर्मा कृतौजाः। तत्र कृतवीर्यस्यार्जुन इति पुष्ट्या धनकस्य कनिष्ठत्वात्। ज्येष्ठ इति जयध्वजः। माहिष्मत्यामेवेति नवमस्कन्धे पञ्चदशेध्याये 'विद्यावितं स्वशिबिरं प्रतिस्रोतःसरिज्जलैः नामृष्यत् तस्य तद्

वीर्यं वीरमानी दशाननः गृहीतो लीलया स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः माहिष्मत्यां सन्निरुद्धो मुक्तो येन कपिर्यथे'ति रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे नर्मदायां देवपूजां कुर्वन् तेन प्रवाहस्यावरोधात् प्रतिस्रोतसः तस्याः तस्याः सरितो जलैः विप्लावितं स्वशिबिरमालक्ष्यार्जुनवीर्यं न सेहे। ततश्च कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमर्जुनमभिभवितुं प्रवृत्तः दशाननोऽर्जुनेन गृहीतः माहिष्मत्यां स्वपुर्यां कपिरिव सन्निरुद्धश्च, पुनश्चावज्ञया येन मुक्त इत्यर्थः। तस्यार्जुनस्य ज्येष्ठपुत्रो जयध्वजः सोपि माहिष्मत्यामेव ज्येष्ठत्वादेवकारः। लोके चोलीमहेश्वर इति पुरीनामेति चोलीग्रामः पृथक् महेश्वरः पृथक् इति द्रष्टव्यम्। माहिष्मती पुरी तस्याम्। सर्वोत्कर्षे त्वित्यादि कारिकार्थस्तु टिप्पण्यां द्रष्टव्यः। टिप्पण्यां तथाकाशवाणीति सर्वोत्कर्षे सति आकाशवाणी व्यक्तवचनयुक्ता बोध्या। भगवदाविर्भावेति श्रीदेवकीति बोध्यम्। यद्दुःखमिति यत् प्रसिद्धम्। स्वल्पक इति सर्वोत्कर्षे सति आकाशवाणीव्यक्तवचनरूपे निमित्ते कारणे सति विरुद्धधर्माश्रयत्वात्। शीघ्रमिति विशुद्धसत्त्वे प्रवेशमन्तरापि। भगवन्मार्ग इति श्रीभागवते। स्कन्दपुराणे श्रीभागवतमाहात्म्ये चतुर्थेऽध्याये 'यथा कथञ्चित् कर्तव्यं सेवनं भगवन्मत'मिति वाक्यात्। सेव्यतेनेनेति सेवनम्, करणे ल्युट्। शास्त्र इति द्वादशस्कन्धे 'पुष्करे मथुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान् उपोष्यसंहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात्' इतिशास्त्रे। 'भयं' दुःखम्। भक्तदुःखमित्यादितात्पर्यार्थे भक्तदुःखं तपः। भगवन्मार्गः भगवदाज्ञया यत्राऽऽस्थीयते सः द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तः। तत्र तपसा ब्रह्मणो हिरण्यगर्भदर्शनम्। शास्त्रं नारदपञ्चरात्रम्। तत्रेन्द्रस्य तपसा लक्ष्मीदर्शनम्। तयोर्निरूपितमिति टिप्पण्यामर्थः। स्मृतमिति 'स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा। अजोपि जात' इतिस्मृतम्। तदुक्तं 'भूमिर्दृप्तनृपे'त्यत्र 'सर्वेषां च महद्दुःखं नान्येन विनिवार्यते। यदा तदा हरिः कृष्णः प्रादुरासीदिति स्थिति'रिति। अतोऽल्पकं दुःखं वसुदेवेन निवार्यं न दुःखं महदिति नैतावता भगवदाविर्भाव इति भावः। अन्यथा विशुद्धसत्त्वात्मको वसुदेवः कथं भगवत्प्रादुर्भावप्रतिबन्धिकां प्रतिक्रियां समारभेत। देवकी ब्रह्मविद्या, तस्याः सुखदाः सप्तैव। 'रुद्रो रुद्रश्च दन्तिश्च नन्दिः षण्मुख एव च गरुडो ब्रह्म विष्णुश्च नारसिंघस्तथैव च। आदित्योग्निश्च दुर्गिश्च क्रमेण द्वादशाम्भसी'त्युक्ता द्वादश। अम्भसि जले प्रतिपाद्या अर्थाः, अभिशब्दे इति धातोरम्भःशब्दः तदा ते गौणाः अर्थाः सप्तैव मुख्याः तानवान्तरवाक्यार्थानाहुः देशत इत्यादि। सुबोधिन्याम्। सप्तैव सुखदा इति पुरुषोत्तमजन्मप्रकरणात् पुरुषोत्तमयोगाध्यायोक्ताः सप्तैव सुखदाः अत्रैव भागवते गीताविस्तारे स्मृता ग्राह्याः सङ्क्षेपे। प्रपञ्चे तु 'भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधे'ति स्मृत्योच्यन्त इति स्मृताः शेषिकोण्। एवकारः द्वादशयोगं व्यवच्छिनत्ति। तत्र त्रिवृत्करणं जीवेषु। पुरुषोत्तमे तु

भूम्यादिदेवताः। भूमिः शरीरम्, आपो लीलाः सर्गरूपाः, अनलः आत्मा, वायुः प्राणः, खं शब्दः षोडशरूपः, मनः मनसो मनः, बुद्धिर्ब्रह्म आनन्दः। अहङ्कारः सप्तसमष्टिः। अहङ्कारेण सप्तानां व्यतिहारात्। यथाहं स्थूल इति भूमिधर्मव्यतिहार आत्मनि अहङ्कारेण। अहं प्राण इति प्राणधर्मदेहधारणाध्यास आत्मनि अहङ्कारकृतः। अहंशब्द इति शब्दाध्यासः शब्दसुष्ठ्यभावकालेहङ्कारकृतः। अहं पश्यामि शृणोमि जिघ्रामि स्पृशामि रसामीत्यादयोध्यासा अहङ्कारेण। अहं अप्रमेयं पश्यामीत्यप्रमेयज्ञानाश्रयत्वाध्यासो मनोधर्माध्यास आत्मनि अहङ्कारकृतः। 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुव'मिति बृहदारण्यकात्। अहं पदार्थान् जानामीति बुद्ध्यध्यासः। बुद्धिमानयं पदार्थान् जानातीति प्रत्ययात् पदार्थज्ञानं बुद्धिधर्म इति। अष्टावस्थातः स्वतश्चेत्येकेन श्लोकेनोत्कर्षः। द्रव्यकृतो द्वाभ्यामिति विभागः। तथाभूतादिति तकारागमः। तथाभूता सुखदैः सुखिनीभूता ब्रह्मविद्या देवकी। तथाभूता इति पाठे सुखदत्वेन भूता जाताः सप्तैवेत्यन्वयः। ननु दुःखप्रतिक्रिया सङ्कर्षणकार्यं कुतः पतिः प्रतिक्रियां समारेभ इति। तत्राहुः तदा पतिरिति। भगवदवताराहेतौ स्वल्पकभक्तदुःखकाले पतिर्वसुदेवो वेदात्मा स्वप्रतिपाद्यज्ञानजनकः कंसबोधनप्रकारेण ब्रह्मविद्यायां देवक्यां श्रवणद्वारा ज्ञानप्रवेशार्थं प्रतिक्रियां समारेभ इत्यर्थः। नवभिरिति दशमे तु सान्त्वनारम्भ इति प्रतिक्रियातः पदार्थान्तरारम्भः। आरम्भः प्रतिक्रियायां प्रथमप्रवृत्तिः। चकारात् 'श्लाघनीयगुण' इत्यादिनवभिः प्रतिक्रिया कृता भवति। चकारोनुक्तसमुच्चये। तस्येति सर्वस्य सम्बन्धिनः। सम्बन्धो अंशांशिभावः। पूर्वमिति शूरसेनदेशनिवासात् पूर्वम्। शत्रुघ्नेति तदुक्तं नवमे 'शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसं हत्वा मधुवने चक्रे मथुरा नाम वै पुरी'मिति। आर्थिकमाहुः तत्रत्यमिति। स चेति शूरसेनश्च। स्वनाम्ना जातदेशावासे हेतुमाहुः अनेनेति। मथुरावासकथनेन हेतुना। अत्र महावाक्यार्थेऽध्यायार्थसङ्गमने आकाशवाणीव्यक्तवचनं न भगवदवतारे हेतुस्तोऽव्याप्तिः, तन्निवारणाय 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति सूत्रेण भगवदवतारे भक्तदुःखरूपहेतुप्रयोजकस्याकाशवाणीव्यक्तवचनस्य हेतुसञ्ज्ञत्वाभाव्याप्तिरवतारहेतुरूपाध्यायार्थ इति बोध्यम्।

१०–१–२८, राजधानीत्यत्र कालभेदेनापीति अयं तत इति पूर्वावधिबोधकं पदं कालत उत्कर्षसमर्पकम्। क्रमस्तच्छब्दार्थः। देशभोगानन्तरम्। देशभोगः कालसाध्य इति कालभेदः। आर्थिकः। 'आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामी'ति प्रथमस्कन्धकारिकायाः। अपिना विषयभोगः। विषयभोगो महानिति महती जाता। भेदो विशेषः कालविशेषेण। 'भेदो द्वैधे विशेषे स्या'दिति विश्वः। ततः प्रभृतीति शूरसेनादारभ्य। पूर्वोक्त एव वा तच्छब्दार्थः। यावन्त इति अर्जुनस्य पञ्च पुत्रा उर्वरिताः जयध्वजशूरसेनवृषभमधूर्जिताः, तत्र 'जयध्वजात् तालजङ्घस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत्। क्षत्रं यत् तालजङ्घाख्यमौर्वतेजोपसंहृतं

तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्र' इतिप्रथमपुत्रवंश उपसंहृतः। तदनु शूरसेनो मथुरायां कनिष्ठः। तद्भ्राता वृषभः तद्भ्राता मधुः तद्वंशः। 'वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः,तस्य पुत्रशतं त्वासीद् वृष्णिज्येष्ठं यतः कुलं माधवा वृष्णयो राजन् यादवाश्चेति सञ्ज्ञिताः'। तत्र माधवा वृष्णयश्च स्पष्टाः। यादवानाह यदुपुत्रेषु 'यदोः सहस्रजित् क्रोष्टा नलो रिपुरिति श्रुता' इति पद्यार्धो-क्तेषु 'यदुपुत्रस्य च क्रोष्टुः पुत्रो वृजिनवांस्ततः स्वाहितस्ततो रुशेकुर्वै तस्य चित्ररथस्ततः शतविन्दुर्महायोगी महाभोजो महानभू'दित्याद्युक्त्वा 'कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहुस्तथा राष्ट्रपालोथ सृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनय' इत्येतावन्तो राजानः कंसपर्यन्तम्। स्वबला-दिति कनिष्ठभ्रातृपुत्रत्वात् तथा। खण्डमण्डलेति माथुरशूरसेनयोः खण्डमण्डलं मथुरा। मथुरैवेति एवकारः शूरसेनदेशयोगं व्यवच्छिनत्ति। यादवेति तेन माधवा वृष्णयश्च मथुरायां निवृत्ता इत्युक्तम्। तर्हि मथुरायां शूरसेनाभावप्रसक्त्या 'शूरसेनो यदुपतिर्मथुरा-मावस'न्नित्यस्य विरोध इत्याशङ्क्याहुः शूरसेनेति। तथा च यदुपतित्वाच्छूरसेनोपि यादव-भूभुजामित्यत्रास्तीति। तथा च यादवानां भूभुजः यादवभूभुजस्तेषामिति षष्ठीतत्पुरुषः। न तु सर्वे च ते यादवाश्च ते भूभुजः यादवभूभुज इति कर्मधारयं कृत्वा पुनः सर्वपदेन कर्मधारय इतिभावः। प्रीयत इति डुधाञ् धारणपोषणयोः ह्वादिः उ० अ० अत्र पोषणं तर्पणमित्या-शयेन लाघवादुक्तम्। प्रीङ् तर्पणे चु० उ० अ० कर्मणि यक्। राजधानीति कारणाधि-करणयोश्चे'तिसूत्रेण अधिकरणे ल्युट्। दधातेर्धारणमर्थमाहुः निधीयत इति। अनेनेति राजधानीपदेन। उक्तमिति व्यञ्जनयोक्तम्। नित्यपदस्वारस्यं कारिकयाहुः सर्वतत्त्वेष्विति। अष्टाविंशतितत्त्वेषु यो विष्टोन्तर्यामिब्राह्मणेन। भूमावपीति तत्त्वान्तर्गतत्वादितिभावः। क्वचिदेवेति यथा पुंसां हृदि। तद्वन्मथुराहृत्पद्मम्। 'मथुरायां विशेषेण मां ध्यायन् मोक्ष-मश्नुत' इति। अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं तत्र संस्थितमिति गोपालतापिनीयात्। 'यत्र ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स' इति श्रुतेरेवकारः। स्मृतेति अत्र स्मृता द्वादशस्कन्धे च। वेदवेदान्तसारत्वाच्छ्रुतेति नोक्तम्। असारत्वापत्तेः। तथा च कारणरूपेणास्तिभातिप्रियत्वेन सर्वत्र स्थितावप्यनुप्रविष्टरूपेण मथुरायामेव तिष्ठति। 'त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविश'दितिवाक्यात्। अस्याः पृथिव्यास्त्रिवृत्कृतत्वे तस्या भूमेरुपादानतद्वारात्राप्यावेशः। यद्यपि जलादिकमप्युपादानं 'तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादिश्रुतेः 'तदात्मानꣳ स्वयमकुरुते'तिश्रुतेश्च, तथापि भूम्यंशस्या-धिक्यात् तदाविष्टस्यैव स्थितिरुक्तेति भावः। भगवान् हरिरिति पदद्वयस्यार्थमाहुः द्वयं चक्र इति। भगवान् वासुदेवः प्रथमाध्यायेर्थ इति मोक्षं चक्रे इतिवक्तव्ये भगवतो हरित्वे-नोपस्थिते यत् कर्तव्यं तदाहुः सर्वेषामिति। सप्तमस्कन्धे 'समः सुहृद् ब्रह्मे'त्युक्तेः तथा।

१. त्रयो०।

'हरिर्हरति पापानी'ति पापहरणैकदेशः सकलं हितं चक्रे। हरिस्तु सर्वदुःखनिवृत्तिं चक्रे, व्युत्पत्तेः। सर्व एवेति अन्येपि देवकेयाः प्रतिकर्तार इतिभावः। सन्मानबाहुल्यादेवकारः। मर्यादेति वसुदेवो मर्यादास्थापकः। वेदत्वात्। 'निगमो वसुदेवोऽभू'दितिश्रुतेः। 'वेदस्य विद्यमानत्वान् मर्यादापि व्यवस्थिते'ति पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थवाक्यात्। सर्वथेति सर्वे प्रकारा अन्येषामपि वसुदेववत् प्रतीकारकाणां सत्त्वात्। राजत्वादतो न्यूनपूरणम्। निरू-पितमिति साम्निध्यं निरूपितम्। क्वान्तं क्लीबमितिपक्षे दुःखसम्भवो निरूपितम्। प्रथमपक्षे दुःखस्य सम्भवो यस्मात् तादृशो भगवत्तिरोभावो नित्यसन्निधिदेशेपि चेज्जात इत्यर्थः। द्वितीये तु भगवदवतारो भवत्विति ज्ञापनार्थं दुःखसम्भवो निरूपितमित्यर्थः। प्रसङ्गाद् भक्तिदशायां तीर्थान्तरसान्निध्यमपि विवृण्वन्ति स श्रीरङ्गादिष्विति। आदिना जगन्नाथ-विठ्ठलेशविङ्कटेशाः। 'जगन्नाथे विठ्ठलेशे श्रीरङ्गे वैङ्कटे तथे'ति निबन्धे बहुष्वनियम इति द्योतितम्। नारायणस्येति श्रीरङ्गे शालग्रामलेप्या मूर्तिः। शालिग्रामास्तु जलेशया इति नारायणत्वम्। जगन्नाथे दारुविग्रहः। औषधिविद्या। 'अदो यद्दारु प्लवत' इतिश्रुतेर्नारायण-त्वम्। 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मितिवाक्याच्च अवतारः। विठ्ठलेशे महाविष्णुः,महत्त्वं भग-वत्सम्बन्धादेवेत्याश्रयनारायणत्वम्। वैङ्कटे वैकुण्ठनाथः। नारायणसमत्वान्नारायणत्वम्। 'नारायणसमो गुणै'रितिवाक्यात्, सर्वेषु न महतः स्रष्टुः साम्निध्यं किन्त्वण्डसंस्थितस्य महत्स्रष्टृद्वितीयरूपस्येत्याहुः ब्रह्माण्डेति। ननु भक्तिमतां सत्त्वात् कुतो न महतः स्रष्टुः सान्निध्यमत आहुः देशकालेति। देशकालद्रव्यमध्यस्थो नित्यः सन् षडङ्गत्वं यज्ञत्वं य आगतः। किञ्च षडङ्गत्वं षड्भावविकारत्वं यो ब्रह्माण्डरूप्यागतः देशकालादिः तन्मध्यस्थ इत्येकदेशान्वयः। अन्यत्रेति मथुराया हृत्पद्मस्थानभूतायाः अन्यत्र पृथ्वीदेहेवान्तरदेशेषु ये शालग्रामादयस्तेषु स्थितः सान्निध्यं करोतीत्यर्थः। तेन देशकालमध्यस्थत्वान् न महतः स्रष्टेतिभावः। तथा चाङ्गभूतात् प्रधानभूतोऽधिक इति तेनैव चेन्न सुखं तदा अङ्गभूतात् कुतः सुखं भवतीत्यपि ज्ञापनायेदमुक्तम्। तेन तापिनीयोक्ताभ्यो द्वादशमूर्तिभ्यो न सुख-मिति ज्ञापितम्। मथुराकर्णिकास्थानापन्नद्वादशवनस्थत्वात्। किञ्च तर्हि देशान्तरे भग-वत्पूजादिकं न स्यादित्याशङ्क्य तदपि व्यवस्थापयन्ति स देशेति। तीर्थेभ्योन्यदेशेषु 'देशः कालः पृथग् द्रव्य'मितिवाक्यात् देशादिषडङ्गरूपो यो भगवान् 'यज्ञो वै विष्णु'रितिश्रुते-र्विष्णुः स शालग्रामादिषु स्थितः। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। तिरोभावरहिते नित्यसन्निहित इत्यर्थः। अस्थिरायां मूर्तौ विसर्जनविकल्पादाविर्भावतिरोभाववान् इति शालग्रामेत्युक्तम्। शालिग्राम-शब्दोपि। आदिपदेनोक्तश्लोकोक्तदेशादिषु देश उक्तः। एकादश्यादिकाले,तुलस्यादिद्रव्ये, शमादिगुणवति कर्तरि, गोपालादिमन्त्रे, पूजादिकर्मणि, तत्तद्रूपो भगवान् विष्णुः स्थित इत्युक्तम्।

१०-१-२९. तस्यां त्वित्यत्र भगवत्कृतेति नित्यसन्निहितभगवत्कृतेत्यर्थः। दुःखपर्यवसानं भगवत्प्राकट्यार्थमैच्छिकम्। तस्यां नित्यसन्निहितायां तु दुःखपर्यवसानेनेत्यर्थात्। एवं वेदान्तीयो भगवान् मानसीनोऽग्रे वक्तव्यः। वेदीयोत्र 'कृष्णद्युमणिनिम्लोच' इति तृतीयस्कन्धोक्तद्युमणिधर्मेण मानसीनमाहुः सर्वानिति। हरित्वेनाविर्भावात् पूर्वं कृष्ण उक्तः। हरिः शास्त्रप्रतिपाद्यः कृष्णोकारक इतिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वार्थं कृष्णस्य। येनेन हरिर्द्युमणिरपि अस्तं गच्छन् सर्वानंशानाकृष्यास्तं गच्छति। आरण्यके प्रसिद्धम्। भगवत्कृतसुखव्यावृत्तेस्त्वर्थत्वान् नित्यसन्निहितभगवतो हरेः सर्वानित्यर्थः। अंशान् षड्गुणान्। भगवतः निरोधकर्तृत्वं हरेः। षडुत्कटदोषाकर्षार्थमाहुः सर्वत इति। गुणदोषेषु समत्वमुक्तम्। समत्वात् सुहृत्त्वाच्च ब्रह्मणः। स्वावतारार्थमिति। अयमर्थः। समाधिभाषापोषिकेन्यमतभाषा लौकिकीभाषा वा। अत्र 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिश्रुत्युक्तम्। सिद्धान्ते विरुद्धसर्वधर्माश्रयम्। तत्र ब्रह्मणि 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति वाक्यात् 'कृष्णो ब्रह्मैव शाश्वत'मिति श्रुतेश्च परिदृश्यमानयावद्धर्मवैशिष्ट्येन स्वावतारार्थम्। तथा चान्यमतभाषा लौकिकीभाषा ताभ्यां भगवत्कृतसुखव्यावृत्त्यर्थकस्तुशब्द इति भावः। तदेतदाहुष्टिप्पण्यां सर्वानित्यादीत्यादिना। लीनं कृतवानिति सान्निध्यं लीनं कृतवान्। अत एव'वजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रित'मिति गीता। सर्वाकर्षवत्यां स्वावतारार्थं भक्तदुःखाभावसत्तावत्यां 'तस्या'मित्येवम्। एवं त्वर्थमुखेन पूर्वश्लोकसङ्गतिबोधके 'तस्या'मितिपदे विशेषणे उक्ते। सुबोधिन्याम्। कर्हिचिदिति तस्यामित्यस्य त्वर्थे आधाराधेयभावः सम्बन्धः। भगवत्कृतसुखव्यावृत्तिमत्यां तस्यां मथुरायां स्वसर्वांशाकर्षवत्यां च कर्हिचित् किमः प्रश्नवाचकात् कालेर्हिल्। कुत्सा द्योत्या। तथा च विश्वः 'किं प्रश्नेपि च कुत्साया'मिति। चित् असाकल्येव्ययम्। तथा चासकले कस्मिंश्चित्काले विशेषणविशेष्यभावे कामचारो वा। कर्हि च चिच्च तयोः समाहारः कर्हिचित्। पूर्वोक्ते चेति सर्वांशाकर्षणकाले। असाकल्यं किमो द्योत्यायां कुत्सायां चिदव्ययवाच्यायां सुमुहूर्तादिराहित्यमित्याहुः सुमुहूर्तादिकमिति। साकल्यं सुमुहूर्ततदभावाभ्यां काले भवति। सुमुहूर्ताभावमात्रादसाकल्यम्। एतदेवाहुः इति कर्हिचिदित्युक्तमिति। अन्येपीति अष्टवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इति। पितृनाम्नेति शूरो वसुदेवपिता, शूरस्यापत्यं शौरिः। 'अत इञ्'। प्रकृतिमात्रेण पितृनाम्ना। तन्निवृत्तिरिति विशेषणानां व्यावर्तकत्वादितिभावः। एवं विशेषणकृत्यमुक्त्वा विशेष्यवसुदेवपदकृत्यमाहुः वसुदेवभ्रातर इति। देवभागादयः। 'देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत्, स तस्यां जनयामास दशपुत्रानकल्मषान्। वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम्। सृञ्जयं श्यामकं कंकं शमीकं वत्सकं वृक'मिति नवम-

१. भगवान्।

स्कन्धे। उद्वह इति। षोडशसंस्कारेषु प्रथमः। तेन नान्यसंस्कारोपादानम्। नवोढयेति न वाचा सा ऊढा नवोढा विवाहिता तया। स्वगृहेति पठोनीति लोके तद्दिने। श्वशूरेति देवकदत्तम्। स्वत इति 'पितृनाम्ना तु मुख्यत्व'मितिवाक्यात्। अन्यथा देवकीपदमनतिप्रयोजनकं स्यात्। अवस्थोत्कर्षस्य वाक्यार्थत्वे इदमेव हेतुः। देवक्येति सहार्थेऽप्रधान इति तृतीयार्थप्राप्तमर्थमाहुः भर्तृप्राधान्यमिति। अनेन स्वत उत्कर्ष उक्तः। देवक्येतिपदेन देवको ज्येष्ठ इत्युत्कर्षः। देवानां स्थानं ब्रह्मविद्या चेत्यप्युत्कर्षः।

१०-१-३०. उग्रसेनसुत इत्यत्र। व्यावर्तकं हि विशेषणम्। उग्रसेनसुतविशेषणव्यावर्त्याभावात् कंसकृतसुखव्यावर्तकोत्कर्षबोधनाय कंसविशेषणमित्याहुः उग्रसेनसुत इत्यादि। कंसो वेति अस्यां कोटौ बीजं रङ्गादावुत्कर्षप्रतीतिः कंसस्य। एतदेवाहुः मुख्य एवेति। राज्ञ्येव व्यवहारो रंगादौ उपवेशनादिस्तस्मिन्। सम्बन्धश्चासौ हेतुरिति कर्मधारयः। लोकप्रसिद्ध इति पुत्रत्वव्यवहारलक्षणः लोकप्रसिद्धो ग्राह्यः, न त्वेकत्वलक्षणः। 'आत्मा वै पुत्रनामासि संजीव शरदः शत'मितिश्रुत्युक्तः। अन्यजे व्यभिचारात्। अत इति संदिग्धराजत्वात्। राजा चेत् कंसो न गृह्णीयाद्रश्मीन्। अतो अभिमानेन जगृहे, न तु सेवकवत्। 'स्वसुः प्रियचिकीर्षये'तिपाठो व्याकृतः, 'भगिन्याः प्रियकाम्यये'ति पाठे कमनैव कामा स्वार्थे ष्यञ् काम्या। तयेच्छया। जगृह इति आत्मनेपदेन विवरणं ग्रहणस्य फलम्, सन्मानसुखं, तस्य कंसगामित्वात्। देवक्याः स्त्रिया ब्रह्मविद्यात्वेन सुखदुःखसाम्यात्। अतो जग्राहेत्यत्र छान्दसं परस्मैपदमितिभावः। केवलेनेति रथोपविष्टेन। विशेषणमिति अनेकशतेति 'विंशत्याद्याः सदैकत्व' इत्यस्यावयवापेक्षया प्राप्तबहुत्वनिषेधपरत्वादवयविनि शते बहुत्वमन्वेति। अनेकत्वावच्छिन्नं यत् शतं तत् समवेतकानेकरथैरित्यर्थः। एवं च 'रथशतै'रित्यत्र रथानां शतैरिति षष्ठीतत्पुरुषे 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येयसङ्ख्ययो'रित्यमरात्। शतशब्दस्य सङ्ख्येयवाचकत्वे लक्षणापत्त्या 'लक्षणां नैव वक्ष्यामी'ति प्रतिज्ञाविरोधः। सङ्ख्यावाचकत्वे एकवचनान्ततापत्तिरतो रथशतशब्दस्य समासशक्त्यार्थे वक्तव्ये 'रौक्मै'रिति विशेषणस्यासङ्गतत्वापत्तिरतोनेकं शतं तद्युक्तैरथैरिति मध्यमपदलोपी समासः। 'उपसर्जनं पूर्वं' समासशास्त्रे उपसर्जनं प्राक् प्रयोक्तव्यमिति शतशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते 'छन्दसि विभाषे'तिसूत्रे विभाषेतियोगविभागादु'पसर्जनं पूर्व'मिति सूत्रस्य वैकल्पिकत्वाद् रथशतैरित्युपपन्नमितिभावः। दासभावं प्राप्त इति अभिमानेनेति बोध्यम्। अपेक्षितसमर्पणं वा दासभावः। अन्यत इति कंसतो देवक्या उत्कर्षः उक्तः।

१०-१-३१. चतुःशतमित्यत्र द्रव्यत उत्कर्षे श्लोकद्वयम्। तस्याभासमाहुः पितृकृतमिति। द्रव्यकृतमित्यस्य व्याख्यानम्। आहेति द्वाभ्यामाह। चतुरङ्गिणीमिति चत्वार्यङ्गानि गजाश्वरथपदातयो यस्याः सन्ति सा चतुरङ्गिणी ताम्। पारिबर्हमिति परिबर्हे

तु दाने राजार्हं वस्तु। स्वार्थेण्। प्रयच्छन्तीति दाण दाने। तस्य यच्छादेशः। चत्वार्यङ्गा न्याहुः तत्र पदातीनामिति। 'अयुतं सार्धं'मित्यस्यार्थः। पञ्चदशसहस्राणीति अयुतं दशसहस्रं तत् अर्धेन पञ्चसहस्रेण सह वर्तमानं सार्धम्। त्रिषट्शतमित्यत्र त्रिकृत्वः षट् त्रिषट्। कृत्वसुचो लोपः। त्रिषट् च तत् शतं च त्रिषट्शतमित्याशयेनाहुःअष्टादशशतमिति।

१०–१–३२. दासीनामित्यत्र सखित्वेति देवकीसखित्वज्ञापनाय। तेनेति भर्त्रा वसुदेवेन। स्वार्थिककप्रत्ययार्थमाहुः अत्यन्तमिति। देव एव देवकः। असुरयोगव्यवच्छेदकै- वकारः। दिवु क्रीडेत्यत्र धातुपाठे, द्युत्यर्थो दिव् तस्य प्रयोगोत्र चन्द्रवंश्यत्वादित्याहुः भगवानत्रेति। आहुकात्मजौ 'देवकश्चोग्रसेनश्चे'ति न पितृकृतदेवकत्वं किन्तु चन्द्रकृत- मेव। 'चत्वारो देवकात्मजाः। देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्धन' इति देवकीसन्माननं भगवानत्रावतरिष्यतीति ज्ञानादेव। तासामिति दासीनाम्। वात्सल्येति स्नेहो वात्सल्यं तेन युक्तः।

१०–१–३३. शङ्खतूर्येति सम्माननमिति मानत इत्यस्यार्थः। टिप्पण्यां प्रथमार्थे तसिलङ्गीकारात्। तूरीति 'स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्'। तूर्यम्। अम् अव्ययं प्रसिद्धार्थकं वा। मृदङ्गानीति बहुवचनं वाद्यस्य भगवत्प्रियत्वात्, कोशेपि बहुवचनम्। देवकत्वाद् राजकस्य। अनेनेति मङ्गलद्रव्यप्रापणेन। पर्यवसानस्येति 'कंसः प्रीतमना राजन् प्रह- सन्निदमब्रवी'दिति वाक्याद् वरवध्वोः पर्यवसानस्योत्सवसमाप्तेरुत्तमत्वात्। कंसप्रसाद एव जातत्वाद् समाप्तेः।

१०–१–३४. पथि प्रग्रहिणमित्यत्र एवं सप्तभिर्महावाक्यार्थहेतूत्कर्षनिरूपणेन महावाक्यार्थरूपाकाशवाणीवचनानुकूलव्यापाररूपाऽवान्तरवाक्यार्थं[3] वक्तुमाहुः कालो हीति। गुणक्षोभकः कालः प्रतिबन्धको दृष्ट इत्यत्रापि गुणक्षोभद्वारा जातः। तस्याधि- भौतिक इति तस्य कालशक्तिपदवाच्यस्य अधिभूतभवः आधिभौतिकः तत्र भव इति ठक्। उभयपदवृद्धिः। कालनेमिः नाम्नोधिभूते भवत्वाच्चाधिभौतिकः कंस इति। कंसो- प्याधिभौतिकः कालस्तथापि नित्यलीलास्थकलिरूपत्वात् कालशक्तेर्नाधिभौतिकः। अतो निविष्टः आसुरसम्पदा ज्ञायते। शेत इति स्वप्नकरणं न कंसकार्यं हरिप्रियाणां कल्यति- रिक्तकार्याभावात् कंसस्य। 'पुरुषो ह वै नारायणः स्वपिते'त्यत्र नारायणस्य सुरासुरसाधा- रण्यात्। तत्प्रादुरिति कंसस्यावेशित्वात् कंसधर्मैस्तिरोभूतस्य तस्य कालनेमेः प्रादुर्भावार्थम्। यद् वक्ष्यते 'आत्मानमिह सञ्जातं जानन् प्राग्विष्णुना हतं महासुरं कालनेमि'मिति। कंसे देवत्वमपि तत्रैव वक्ष्यते। तस्याधिभौतिकस्यानुगुणाया आसुरसम्पज्जनकत्वेनानुगुणत्वम्। देवत्तायाः आध्यात्मिक्याः आकाशवाण्याः देवासुरसाधारण्याद् देववाग्वारणार्थं विशेषणम्।

१. ते। २. हेतुर्महावाक्यार्थस्तत्प्रयोजकोपि हेतुर्महावाक्यार्थं आकाशवाणी-व्यक्तवचनरूपा। ३.उक्तरूपवाक्यस्यार्थम्।

तदुत्कर्षमसहमानाया इति आसुरवाग्रूपायाः। अकस्मादित्यहैतुकम्। न चोत्कर्षा- सहनं हेतुरिति वाच्यम्। कालनेमिप्रादुर्भावमात्रकार्ये हेतुत्वात्। अशरीरवाक्त्वात् स्वत एव जातमित्यहैतुकं वा। न तु गृहे इति कंसगृहे रहसि न तु। गमनानन्तरमिति वसुदेवगृहगमनानन्तरं वसुदेवगृहे कंसं प्रत्येव। अनेनेत्यादि अर्थष्टिप्पण्याम्। तत्र प्रसंग- संगत्याहुः भक्तिमार्गेपीत्यादि। भगवत्प्रापकमार्ग इति प्रासंगिको मार्गो ब्रह्मस्तुतौ 'शृण्वन् गृण'न्नितिश्लोके व्याकरिष्यते। सुबोधिन्याम्। प्रोपसर्गार्थमाहुः सर्वेति। अत्र सर्वे प्रकारा उपसर्गद्योत्या न तु वाच्याः। मूतत्वमेव स्वस्यांगीकृतवानित्यर्थः। नित्ययोगे मत्वर्थीय इनिप्रत्ययार्थो वा सर्वप्रकारेणेति। आहेत्येतावत्येव वक्तव्ये आभाष्यपदवैयर्थ्य- माशङ्क्य तत्सार्थकत्वायाहुः रे रे कंसेति। रे रे इति संबोधने वीप्सा। संबोधनमारभ्य सावधानपर्यन्तमाङर्थः। अभिविधावाङिति। तथा च स्वहतिश्रवणव्यग्रे आहेत्यस्य सार्थ- क्यायाभाष्येति पदमितिभावः। न निर्गतेति तथा च शरीरस्य वाक् शरीरवाक्, न शरीरवागशरीरवाक्। वाक्यानीति एकतिङ्वाक्यमिति वाक्यलक्षणमत्र। संख्येति अष्टसंख्या एकत्वसंख्या च। मध्य इति वाक्यमध्ये। प्रेरणस्य भगवद्धर्मत्वात्। 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वे'तिश्रुतेः। गर्भस्य हननानुकूलव्यापारवत्त्वाभावात् 'हन्ते'ति क्रिया- पदाच्च दृष्टानुसार्यर्थमाहुः स बालक एवेति। अवस्थानां बाल्यादित्वाद्गर्भावस्था बाल्या- वस्था। भविष्यदद्यतनकालासंभवात् सामान्यस्यापि क्वचिद्विशेषबाधकत्वाल्लुडंतस्यापि लृडंतार्थमाहुः हनिष्यतीति। प्रेक्षिकास्विति रानोत्सवप्रेक्षिकासु। न जानासीति ज्ञानप्रतिबंधकं राजतमः 'अंधंतमः प्रविशंति ये संभूतिमुपासत' इति शारीरकब्राह्मणात्। इदं तृतीयं वाक्यम्। हितत्वेति लोके स्पष्टम्। स्वरेणेतिबोध्यम्। अत्राकाशवाणीमाया कृपेति यावत्। कृपाया हितत्वम्। तस्य ज्ञापनायेत्यर्थः।

१०–१–३५. इत्युक्त इत्यत्र तत इति आकाशवाणीव्यक्तवागनन्तरम्। क्रम- वाची तत इतिशब्दः। आकाशवाणीस्वरूपं द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये। 'स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भस्युपाशृणो'दिति वाक्योक्तम्, न तु सत्त्वरजस्तमःसाम्यावस्थारूपप्रकृति- रित्याशयेनाभिप्रायमाहुः आकाशवाण्या इति। मायात्वे तु प्रकृतिरूपमायायाः कृपा दंभ- रूपत्वाभावात्। 'माया दंभे कृपायां च माया पीताम्बरेम्बर' इति विश्वात्। अथवा। तत इत्येतावतैव चारितार्थ्येपि इत्युक्त इति पूर्वानुवादस्य तात्पर्यमाहुः आकाशवाण्या इति। तथा च व्यक्तवचनसमय एव कृतवानिति बोधनार्थमनुवाद इतिभावः। स्वगृह एवेति। स्वस्यात्मनः कंसस्य गृहे, एवकारः प्रतिगृहयोगव्यवच्छेदकः तथा च स्त्रीपुंयोगा- भावान्न तव मारकपुत्रोत्पत्तिरितिभावः। अन्यदा वेति हठकाले। किञ्चिदिति दुःखा- दिकम्। 'आत्मानमिह संजात'मिति वाक्यादाहुः कालनेमिसहित इति। देवत्वपक्षेणार्था-

न्तरमाहुः स प्रसिद्ध इति। सखलपदस्यावृत्तिरभिप्रेतेति ज्ञेयम्। तेन न युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः। प्रकृत्येति तमोरूपया। तामिति भगिनीम्। आवृत्त्या योजनीयम्। जात इति तेन द्विग्विजये पापान्येवेति ज्ञापितम्। पापात्मत्वं त्वप्रादुर्भूतम्। अत एव पापान्यस्मिन् संतीति विगृह्य, अर्शाद्यच् न कृतः। न बाधकमिति खलसंचये भ्वा० प० से० संचायकत्वात् प्रातिकूल्याभावेन न बाधकम्। अथवा निरन्तरपापेन दुष्टान्तःकरणत्वाच्छास्त्रं तं निवर्तयितुमसमर्थमित्यर्थः। वंशजा इति भोजवंशजाः। भोजवंशोद्भवा इति भोजानामिति पुराणं प्रमाणम्। 'लक्षणां नैव वक्ष्यामी'ति लक्षणा च नास्ति। तथा च भोजश्च भोजश्च भोजश्च भोजश्च भोजास्तेषामित्यर्थो भवति। तथा च नवमस्कन्धे 'महाभोजोपि धर्मात्मा। भोजा आसंस्तदन्वय' इति पुराणप्रामाण्यान्न लक्षणा। तद्राजस्य लुका वा न लक्षणा। अग्रे 'कंसः सुनामा न्यग्रोध' इति श्लोकः। अत उक्तं 'भोजवंशोद्भवा' इति। य इति 'वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोभूत् युधाजिच्च परंतप। शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोभूदनमित्रतः। सत्राजितः प्रसेनश्च निम्नस्याप्यासतुः सुता'वित्यादिश्लोकोक्ताः वृष्ण्यादयः। स्वरूपमिति 'कलेर्दोषनिधे राज'न्नितिवाक्यात्। कचेषु किंचिदित्यादि अत्र टिप्पण्याम्। ग्रहणक्रियेति ग्रहणानुकूलो व्यापारो ग्रहेरर्थः। ग्रहणक्रिया उपादानं तदाश्रयत्वेन। कर्मत्वेपि धातूपात्तफलाश्रयत्वेपि। इप्सिततमत्वेति इप्सितत्वेपि तथा। तथात्वेति। कालिकसम्बन्धेन। पाण्यौपश्लेषिकाधारेषु कचेषु औपश्लेषिकाधारत्वात् तथात्वज्ञापनाय इप्सिततमत्वाभावज्ञापनाय तथेत्यर्थः। इप्सिततमत्वं उत्पाद्यत्वसंस्कार्यत्वाथत्वविकार्यत्वसमानाधिकरणं तच्चतुष्टये एकतमाभावान्नेप्सिततमत्वं कचानामितिभावः। तथा च कचे पाण्याधारत्वं तस्यामुपादानं क्रियाफलं, कंसे तदनुकूलो व्यापारो ज्ञेयः। यदा फलमात्रं धात्वर्थः तदा व्यापारो लकारार्थः। अनुकूलतासम्बन्ध इति मिश्रमतम्। स्वमतेनुकूलं घटं जानातीत्यादिस्थलेपि ज्ञानानुकूलो व्यापारो न त्वाश्रये लक्षणा। 'सर्वस्यापि कारणे पुरुषव्यापृति'रिति भाष्यात्। सुबोधिन्याम्। भूते क्तविधानात् पक्षान्तरमाहुः आरब्धवान् वेति। अत्र कर्मणि क्तवतुप्रत्ययप्रयोगः। तत्रोच्यते। कालः कंसमारब्धवानिति विभक्तिभेदेनान्वय इति। कर्तरि प्रयोग इति न चारब्ध इति मूलविरोध इति वाच्यम्, छान्दसस्य क्त व तु स्थाने क्तस्यांगीकारात्। न च रमेर्भावे क्तं विधायार्शआद्यचि न छांदसत्वमिति वाच्यम्, तत्रापि भूतकालनिवेशादत्र च तदभावात् यद्यपि क्तवतुरपि निष्ठा तथापि 'बहुलं छंदसी'त्यत्र छंदसीति योगविभागादत्र बाहुलकान्न निष्ठा संज्ञा। ततो न भूते निष्ठा किंतु वर्तमान इति। यद्वा भूतकालः शुकोक्त्यभिप्रायेण। तस्या ग्रहणमिति ग्रहणस्य तन्निष्ठत्वेन कचे अभावात्। न च दृष्टविरोध इति वाच्यम्। करादिग्रहणे करादावग्रहीदिति न प्रयोगः, किन्तु करादिमग्रहीदित्येवेति। विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति त्वगतिकगतिः।

फलाश्रये कर्मत्वे संभवति कर्मद्वारा क्रियाश्रयत्वस्य कचे सत्त्वेनाधारत्वात्। अत उक्तं तस्या ग्रहणमिति।

१०-१-३६. तं जुगुप्सितेत्यत्र शूरोपीति 'विचिन्त्यानकदुंदुभि'रिति वाक्यात्। एतत्समये शूरत्वं विना विशेषेण चिन्तनासम्भवात्। अपिना ज्ञानी। वसुदेवः सत्त्वं सत्त्वं ज्ञानमिति वसुदेवविषयमाहुः कंसचलं चेति। तथा च ज्ञानस्य विषयाविनाभावात् कंसबलस्वतो दोषाभावविषयकं वसुदेवरूपं ज्ञानम्। स्वत इति किंत्वाकाशवाणीतो दोषस्तस्य भवति कालनेमिप्रवेशकृतो वा। निश्चित्येति तेन चतुर्षु ज्ञानेषु निश्चयात्मकं ज्ञानं वसुदेवरूपमित्युक्तम्। प्रवृत्त इति भूते क्तविधानाद्भूतकालः शुकोक्त्यभिप्रायेण। नन्वेवमतिक्रमकर्तुस्तद्धितत्वाज्ज्ञानं नोपदेष्टव्यमित्यत आहुः नायमिति। वसुदेवस्य स्त्रीकंसयोस्तुल्यदृष्टिरतो न कंसस्याहिते तात्पर्यम्। किंत्वनुचितत्वान्मारणं निवारणीयमतः कंसाहिताभावस्त्रीमारणाभावोभयसाधकत्वाज्ज्ञानेन प्रतीकारमुवाचेत्यर्थः। दयाविष्ट इति दया कृपा मायेति यावत्। आकाशवाणीवाक्ये मनोद्वाराविष्टः तेन दयायां विष्टः दयाविष्ट इति। 'सप्तमी शौंडै'रित्यत्र सप्तमीति योगविभागात् 'सहसुपे'ति वा समासः। स्वयमिति कंसः। लज्जा सेति अन्यतो या लज्जा सापत्रपेत्यर्थः। अयुक्त इति ज्ञानरूपत्वादिति भावः। 'जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलामपी'तिवाक्यात्। उपेक्षायामिति सतिसप्तमी। तस्यां सत्यां उपेक्षासमानाधिकरणमयुक्तत्वं यत् तद्विशिष्ट इत्यर्थः। सर्वप्रकारेण शुद्धसत्त्वरूपत्वाज्ज्ञानप्रकारेणापि मोचयितुं शक्तेऽयुक्तत्वापत्त्या विशेषणाभावप्रयुक्तोऽयुक्तत्वाभावो युक्त इति भावः। 'वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु योक्त्रे वके स्याद् वसुहट्टके च वृद्ध्यौषधीस्थानधनेषु रत्ने वसु स्मृतं स्यान् मधुरेऽन्यवच्चे'ति विश्वः। दिवु क्रीडाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिष्विति धातुपाठः। तस्य जन्मनीति नवमस्कन्धे प्रसिद्धम्। समाधानार्थमिति कंसकृतस्त्रीमारणाभावार्थम्। अनेनाकाशवाणी वाण्यपि निमित्तसापेक्षेत्युक्तम्। 'निमित्तमात्रं भव सव्यसाचि'न्नितिवाक्यात् कालेऽर्जुनसापेक्षत्ववत्। तथा च वसुदेवसान्त्वने निमित्ते स्त्रीमारणाभावाद'स्यास्त्वा'मिति स्ववाक्ये आकाशवाण्याः समाधानं कंसशान्तिस्तदर्थम्। वसुदेवोपि मायाभक्तः। 'अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वा'मिति वाक्यात्। अनेन कृपारूपाया अपि क्रोधो निमित्ताभाव इति ज्ञापितम्, वसुदेवस्य मायाज्ञानात्।

१०-१-३७. श्लाघनीयगुण इत्यत्र आकाशवाण्याः समाधानार्थं यततेऽयं अतो ज्ञानेच्छे पूर्वं वाच्ये। तत्राकाशवाण्युक्तं स्त्रीमरणप्रतीकारश्च विषये ज्ञाने तादृशं ज्ञानमिच्छाविषयः। तादृशीच्छा यत्नविषयः। तदाहुः आकाशवाणीत्यादिना। अयमिति कंसः। क्रिययेति वेदरूपवसुदेवस्य क्रिया ज्ञानं वा शक्तिः प्रतिपाद्येति द्वयोरुक्तिः। ज्ञानेनैवेति अत्र ज्ञानयत्नावुक्तौ। तत्र श्रुतिः 'यन् मनसा ध्यायति तत् करोती'ति श्रुतिः। अत्रापीच्छा

ज्ञेया। कंसेन क्रियमाणो न प्रतीकारः। देवकीमरणेप्यन्यथा मारयेद् भगवानाकाशवाणी वा। किन्तु वसुदेवोक्तः प्रतीकारः। यदि कंस इदमङ्गीकुर्यात् तदा प्रतीकारः स्यादेवेति भावः। प्राणश्लोकैरिति एकस्य वसुदेवप्राणस्य नव श्लोकाः परिणाम इति स्फुटम्। वायुः शब्दतामापद्यत इति प्राञ्चः। तथा च प्राणात् श्लोकैः प्राणश्लोकैः। सम्बन्धः जन्यजनकभावः। प्राणात् ते श्लोका इतिविग्रहे कर्मधारयः। कुतोत्र प्राणान् नव प्राणश्लोकाः उच्यते प्रश्नोपनिषदि। 'अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ भगवन् कत्येव देवाः प्रजा विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति, तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथ्वी वाङ् मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद् बाणमवष्टभ्य विधारयामस्तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीती'ति। 'एनं' पिप्पलादम्। 'भार्गवो' गोत्रेण विदर्भस्यापत्यम्। 'एतत्' प्रजारूपं कार्यम्। 'स' इति पिप्पलादः। 'त' इति बहुष्वनियमात् वाग्वन्तो द्वन्द्वः। बाणं 'प्रकाश्य'। 'बाण'मिति शरीरम्। 'अहं' वरिष्ठ आसन्यः प्राणः। अत्राकाशादीनि नवैव। यद्यपि दश प्राणाः तथाप्युपदेशाच्छान्दोग्ये नवेति तद्बीजरूपाः प्रश्नोक्ता नवोपात्ताः। 'नव वै पुरुषे प्राणा' इतिश्रुतेः। सर्वं तत्त्वमिति स्वस्य वेदत्वेन मोक्षरूपवासुदेवाविर्भावस्थानत्वेन च पारमार्थिकं लौकिकं च सिद्धान्तम्। नवसु त्रयोविंशतितत्त्वानामन्तर्भावात् सर्वमिति पदम्। जन्मप्रकरणत्वात् सङ्ख्यातात्पर्यम्। जातेष्टौ सङ्ख्यातात्पर्यस्योक्तत्वात्। उपदिशन्तीति प्राणरूपैः श्लोकैरुपदिशति 'प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञान'मितिश्रुतेर्विज्ञानजनकत्वात्। प्राणश्लोकैरपि तत्त्वोपदेशेप्यपमरणानिवृत्तौ हेतुमाहुः यद्ययमिति। मृत्यावित्यपमृत्यौ सतिसप्तमी। 'अप पुनर्मृत्युं जयती'त्यारण्यकात्। अपमृत्युमिति योजना। श्रुत्यां निष्क्रान्तोभिमानादिति निरभिमानः। अक्लिष्टेति क्लिश तापे दि० आ० से० भावे क्तः। न क्लिष्टं तापरूपं कर्म यस्य। निरभिमानं कंसं वृथा न तापयेत्। तं नेति अतस्तं कंसं न हन्यात्। कंसवधः क्लिष्टकर्म स्यादितिभावः। अत इति साभिमानत्वात्। उपदिश्यमानमिति युक्तत्वकारकम्। 'नैव किञ्चित् करोमी'ति गीतातः, 'नायं हन्ति न हन्यत' इति वा गीता। देवगुह्यत्वादिति देवस्य भगवतो गुह्यत्वात्। यथा राजगुह्ययोगाध्याये राजगुह्यं तथेदं देवगुह्यम्। गुह संवरणे भ्वा० उ० वेट् देवसंवरणीयत्वात् असुरावेशिनः कंसस्याज्ञातं सज् ज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन फलितम्। मृत्युरूपस्याभावप्रतिबन्धकत्वार्थं न फलितं च। 'श्लाघनीये'त्यादिप्रशंसया तस्याभिमान एवोत्पन्नो येन ज्ञानरूपप्रतीकारानङ्गीकारोऽतोभिमानजनकत्वादिदं मरणनिवृत्त्यर्थमुपदिश्यमानं प्रत्युतापमरणनिवृत्तौ प्रतिबन्धकं जातम्। तथा च श्लोकानां प्राणरूपत्वेप्यस्यानधिकारित्वेन भगवताभिमानजननादपमरण-

१. अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः।

मिति सूचितम्। तर्हि वसुदेवो विपरीतं फलिष्यतीति ज्ञानात्मा कुत उक्तवानित्यत आहुः वसुदेव इति। भगवतेति तन्निष्ठवासुदेवेन प्रेरित इत्युपदिश्यमानतत्त्वेनानुमीयते। वसुदेवस्य वेदत्वाद् वासुदेवस्य प्रतिपाद्यत्वेन वसुदेवस्य ज्ञानत्वे विषयत्वेनेति ध्येयम्। तेनापीति कंसेनापि। 'दैवमप्यनृतं वक्ती'ति कंसवाक्यात् कंसस्यर्तवचनत्वज्ञानं दैवे आकाशवाण्यां यतः। अत इति हिताया आकाशवाण्या मिथ्यात्वापत्तेः। एतदिति स्त्रीहननम्। नवश्लोकार्थानाहुः महत इति। अन्त्ययोश्च श्लोकयोर्लौकिकत्वेन मध्यस्थितषड्भ्यो भेदसूचनायाहुः किञ्चेति। अष्टमस्यार्थः। यावदन्यस्मा इति मन्निष्ठेनेति मद्धृदयस्थेन वासुदेवेन। इदं निबन्धे स्फुटम्। नन्वस्याः पुत्रो मारयिष्यतीत्याकाशवाण्योक्तमतो नान्यस्मान् मरणमित्यत आहुः आकाशेति। मिथ्यात्वं तु देवकीद्रोहे सति तद्गर्भासम्भवाज् जातमेवेति। 'अमिथ्यात्वा'दिति पाठे स्पष्टम्। मन्निष्ठेत्युक्तस्य देवकीगर्भत्वं भावि। नवमश्लोकार्थमाहुः लोकस्वभावेति। लोकव्यवहारविरुद्धः आद्यमिति पद्यम्। अन्त्याविति श्लोकौ। 'लौकिका' इतिपाठे आद्यमन्त्यौ च लौकिका इत्यर्थः। द्वन्द्वे परवल्लिङ्गात् पुंस्त्वम्। षडिति श्लोकाः। तन्मारणमिति स्त्रीमारणम्। 'भवान् भोजयशस्कर' इति व्याकुर्वन्ति स किञ्च भोजेति। यशआकारमाहुः भोजवंश इति। विसर्पिगुणो यशः शूरकर्मणः। अतः स्वकर्मकीर्तीति अतः यशोवत्त्वात्, स्वधर्मस्य कर्मणो वा कीर्तिर्यशस्तज्जनकत्वाद् भोजयशस्करत्वादित्यस्यार्थः। वध इति अयशस्करः। 'स कथ'मित्यस्यार्थमाहुः किञ्च एतादृश इति। 'स्त्रिय'मित्यस्यार्थं पुनरुक्त्यभावायाहुः किञ्च स्त्रीति। न पुनरिति भगिनीपदेन तथा। 'उद्वाहपर्वणी'त्यस्यार्थमाहुः किञ्च वध इति। विवाहोत्सव इति पर्वशब्दार्थोयम्। तेन 'पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्ना'त्वित्यत्र नवाध्यां 'ग्रन्थिः पर्वणि कौटिल्ये' इति, 'पर्व सन्धौ उत्सवे चे'ति च विश्वः। लौकिका इति एवं वा कर्तव्यमित्यर्थः। नेदमिति साक्षाद्धननम्।

१०-१-३८. मृत्युरित्यत्र नायं च प्रतीकार इति पूर्वभेदेनारभ्यत इत्याहुः किञ्चेति। 'किञ्चारम्भे च साकल्य' इति विश्वः। सहजेति मृत्योः सहजत्वात्। नापीति सहजत्वेपि मृत्योर्विलम्बार्थम्। अयं प्रतीकार इत्यर्थः। वाणीति वाणीवचनादेव नेयं हन्ति। अस्यापीति भागुरिमतेनाकारलोपः। 'वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो'रितिवाक्यात्। अस्याः पि। इति न पुनर्विसर्गः। क्लिष्टत्वात्। वाणीशब्दे गर्भपदेन बाल्यावस्थोक्तेः तस्यामेवावस्थायां हनिष्यतीति सूचितमित्याशयेनाहुः शीघ्रमेवेति। अथेत्याकाशवाण्या भिन्नप्रक्रमे। कदाचित् कस्मिंश्चित् कंसलालनादिकाले बालः सार्धद्विवर्षः कुमारः पञ्चवर्षः अज्ञत्वात्। युवा ज्ञः। स्थविरः प्राज्ञः। प्रज्ञ एव प्राज्ञः। कंसं कदाचिद्धनिष्यति आकाशवाणीप्रामाण्यात्। तन्नित्येति अपमृत्युजनकं हननम्, नित्यमृत्युरग्निः, बृहदारण्यकात्,

तत्सम्बन्धि अत्यन्तविस्मृतिरूपमृत्योरनित्यत्वं औषधादिनाश्यत्वम्। अनेनेत्यादि गर्भावस्था बाल्यावस्थाऽतो बालेन अन्येनापमृत्युकारणेन। नायं प्रतीकार इति किन्तु प्राणश्लोकैर्मृत्य्वतिवहनं प्रतीकारः। 'सा वा एषा देवता दूर्नामा दूरꣳह्यस्याः मृत्युः दूरꣳह वा अस्मान् मृत्युर्भवति य एवं वेदे'ति श्रुतेः। तदाहेति तत् तस्मात् प्राणश्लोकमाहेत्यर्थः। जन्म उत्पत्तिरित्याशयेनाहुः उत्पन्नानामिति। इत्युपाख्यान इति बृहदारण्यकेस्ति। अत्र 'मृत्यु'र्नित्यमृत्युः। 'इदं' जगत्। 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्ती'ति मुण्डकश्रुतेराहुः भगवान् मृत्योरिति। मृत्युरत्र 'यथाग्ने'रितिश्रुत्युक्तोऽग्निः। लोकदृष्ट्याहुः तेषामन्तरिति। अशनयेति 'अशनायां हि मृत्यु'रित्यपि पाठस्तदर्थो वा। अशनाशब्दात्सोर्याद्। अशनयेति पक्षे प्रथमार्थे तृतीया। 'हि'र्निश्चये। मृत्युरिति अशनारूपो न नित्यः, तस्य सर्वतः सत्त्वात्। अशनारूपो मृत्युर्नित्यमृत्योर्देहः। 'यास्ते अग्ने घोरास्तनवः क्षुच्च पिपासा चे'त्यादिश्रुतेरारण्यके। नित्य इति नित्यधर्मस्य नित्यत्वनियमात्। भगवदैश्वर्यादिवत्। अब्देति अब्दं वर्षम्। सर्वेषामिति। 'शतायुर्वै पुरुष' इतिश्रुतेः। तदैवेति अब्दशतांतकाले। आकाशवाणीत्यादिनान्वयः।

१०-१-३९. देहे पञ्चत्वमित्यत्र इत्याहेति इति हेतोः समाधानमाह। कल्याणतरमिति बृहदारण्यके शारीरकब्राह्मणेस्ति। नित्यक्रीडास्थकलित्वात् कल्याणतरं राजत्वेपि। तथेति देहित्वेन। स्वप्नवत्। एवकारेण विद्यापूर्वप्रज्ञयोर्योगं व्यवच्छिनत्ति। तेनात्र वेदसारत्वं श्रीभागवतस्य। कर्मकाण्डार्थत्वात् कर्मणः। 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति बृहदारण्यके वेदान्ते। कालविलम्ब इति न च गरुडपुराणे 'त्र्यहं वसति तोयेषु त्र्यहं वसति चाग्निषु, एकाहं वायुतो भूत्वे'त्येवं दशाहमृतस्थितिरुक्तेति तस्य विरोध इति शङ्क्यम्। तोयादीनामपि देहत्वात्, दिह उपचय इति धातुपाठात्।

१०-१-४०. व्रजन्नित्यत्र किञ्चेति पूर्ववत्। बुद्धीति तृणान्तरे बुद्धिप्रयत्नौ। तृणान्तरविषयिणी बुद्धिः प्रयत्नश्च। कर्मगतय इति 'तदेव सक्तस्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्ये'तिश्रुतेः कर्मगतय एव बुद्धिप्रयत्नस्थानीया लिङ्गस्य ज्ञानकर्मेन्द्रियरूपत्वादित्यर्थः। कर्मणा गतिः प्राप्तिर्यस्य लिङ्गदेहस्य सविशेषकर्मगतिः। गतिर्ज्ञानेच्छे अनुमापयति। कर्मणा गतिः प्राप्तिर्येषां प्रयत्नज्ञानशब्दादीनामिति कर्मगतय इति सिद्धम्। 'तदेव' जीवस्वरूपं 'सत्' वस्तु कर्तृ 'त'ल्लिङ्गं 'कर्मणा सहैति'। 'अथो खल्वाहु'रिति सकामप्रकरणस्य भिन्नप्रक्रमान्नात्र लिङ्गैक्यं निश्चितं सदुपयुज्यते, किन्तु सन्दिग्धम्। किञ्च विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञारब्धं लिङ्गान्तरं वक्तुं शक्यते काममयपुरुषप्रकरणात् पूर्वप्रज्ञा विषयानुभवः। अतो लिङ्गस्य सत्त्वात् उत्पन्नत्वाद्वा लिङ्गं मनो मनःप्रधानत्वाल्लिंगस्येति व्याख्यानं टीकोक्तं न

१. उत्पत्तेः।

सङ्गतम्। अतस्तल्लिङ्गमेतीति सिद्धम्। कर्मगतिमिति गतिः फलम्। कर्मणा गतिः प्राप्तिर्यस्य लिङ्गदेहस्य सविशेषकर्मगतिः, ताम्। तिर्यगादीति देहो लिङ्गादिः। यथासम्भवम्।

१०-१-४१. स्वप्ने यथेत्यत्र सोपीति तृणजलौकादृष्टान्तेन स्वल्पप्रयासोपि। 'मम माता वन्ध्ये'ति वाक्यवद् बाधितार्थत्वं स्यात् तद्वारणाय शीघ्रमितिशब्दः। कदाचिदेवेति शुभसूचनकाले शुभाशुभयोः। असाकल्ये एव न तु साकल्ये। 'असाकल्ये तु चिच्चने'त्यमरात्। स्वशिरोऽदर्शने शुभफलः स्वप्नः, स्वदर्शनेऽशुभफलः स्वप्न इति। अशुभं मरणम्। ईदृशमितीति 'त्यदादिषु दृशोरनालोचने कञ्चेति कञ्'। इममिवेमं पश्यन्ति जनाः स्वः अयं अयमिव दृश्यमानः इममिवात्मानं पश्यतीति विग्रहः। दृश्यत इति दृश्यमानः कर्म यगन्ताच्छानच्, अत्र दर्शनविषयो दृष्टान्तीयेदमोर्थः द्वितीये दृशेरनालोचनार्थत्वम्। दृष्टान्ते क्षीणशक्तेर्दृशेरावृत्त्यनङ्गीकारात्। 'मनसः रथ' इत्यत्र मन इन्द्रियम्। तस्य सजातीयमिन्द्रियं न रथः। रथस्य रथ इतिप्रयोगाभावात्, किन्तु ज्ञानं, तदाहुः तत्तद्वस्तुभावनयेति। भावना स्मृतिः अनुभवस्य तिरोभावात्। तथा च श्वेताश्वतरश्रुतिः 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण' इति। 'आत्माइन्द्रियमनोयुक्तं' आत्मा मनोयुक्तः, मन इन्द्रिययुक्तं, तदा 'भोक्ता'। नैयायिकानां आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन, ततः प्रत्यक्षमितिप्रक्रिया। न च मनोरथशब्दो हीच्छायां योगरूढ इतिवाच्यम्, वेदान्तसारत्वात् प्राणश्लोके योगमात्रात्। न च ज्ञानानन्तरमिच्छापि मनोरथ इत्यत्र मनोरथपदेनेतीच्छाबोधोपि स्यादिति वाच्यम्। इच्छाशक्त्यधीनत्वाद् बोधस्येत्यदोषात्। मनोगतिस्तया। आभ्यां पूर्वप्रज्ञा विद्या चोक्ते। कर्माहुः कर्मणेति। 'तं विद्याकर्मणी समारभेते[1] पूर्वप्रज्ञा चे'ति शारीरब्राह्मणात्। 'तं' देहम्। तथा च कर्मणा जनिता या मनोगतिस्तयेत्यन्वयः, स्वप्नो मनोरथहेतुको मनोरथस्तु कर्मणेति दृष्टान्तेपि तादृश इति। तादृशशब्दस्य व्युत्पत्तिरीदृशशब्दवत्। मनोरथेनापीति अपिशब्दस्य स्वप्न इत्यनेनान्वयः। अन्यदपीत्यपिशब्दार्थः। यद्वा यथास्थितमन्वयः। अपिशब्देन चिन्तादिना। तत्रेति स्वप्ने। मनोरथः पूर्वप्रज्ञास्थानीयः। यथा लोकेति यथा स्वप्नोपि दृश्यत इत्यर्थः। स्वप्नो वेदे, देहो वेदान्त इतिविवेकः। इषेत्वेति शाखां छिनत्ति। शाखा स्वशया। खे हृदयाकाशे शेते स्वपितीत्यर्थः। स्वपिति स्वप्नं करोति। 'तं विद्ये'तिश्रुतिः शारीरकब्राह्मणे, पूर्वप्रज्ञादृष्टश्रुताभ्यां मनसा तयोश्चिन्तनम्। तत्रेति स्वप्ने। स्वप्न इति प्रतिपद्यत इत्यनेनाप्यन्वेति। श्रुतिसूत्रविरोधपरिहारायाहुः तदुदित इति। यः स्वप्नः यदनन्तरः मनोरथानन्तरः स हि स्वप्नः तत् तस्मात् उदितः इति न्यायनिवेशो लक्ष्ये। अत्र न्याये मृत्तन्त्वादिकारणानन्तरं घटपटादिरुदित इति प्रत्यक्षं मानम्। तथा च लोकान्तरगतिरूपदेहप्रकरणीयायाः 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति श्रुत्या न विरोधः,

१. समारभेते।

एकत्र दृष्टः शास्त्रार्थोपरत्रापि तथेतिन्यायात्। सूत्रं तु 'विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वा'दिति तृतीयाध्याये। तस्यापि न विरोधः। यद्वा श्रुतिरपि सूत्रविषयवाक्यरूपा। 'ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति कौषीतकिश्रुतिः। अत्र व्यवस्था 'तं विद्याकर्मणी' इत्येनया। 'विद्यया देवयानं कर्मणा सोमभाव' इतिभाष्येण। न तावता तृतीययममार्गबाधः। एवं विद्याकर्मभ्यां जन्यः स्वप्नस्तद्धेतुको मनोरथेन जन्यः स्वप्नो मनोरथहेतुक इत्यर्थः। तथा च यथेदं तथा देही प्राक्तनं वपुस्त्यजत इति पूर्वेणान्वयः।

१०–१–४२. यतो यत इत्यत्र किञ्चेति किञ्चेत्यस्यारम्भार्थासम्भवात् प्राणश्लोकसाकल्यमर्थः। अन्यदपि प्राणश्लोकसाकल्यमुच्यत इत्यर्थः। तदध्यासादिति अहं जात इति देहाध्यासाज् जायते। अतस्मिन् तत्त्वारोपोध्यासः। आत्मनि जातत्वरूपदेहधर्मारोपः। एवमहं मृत इत्यत्र मृतत्वाध्यासः। अस्मिन्निति कंसनिविष्टकालनेम्युपदेशरूपे। मन एवेति एवकार आत्मयोगं व्यवच्छिनत्ति। तस्य दैवी सम्पत् तद्विषयत्वात्। अधुना कंसस्यासुरसम्पद्विषयत्वात्। नन्वासुरसिद्धान्ते मन एवेत्यत्र किं मानमिति चेन्न। 'मायेत्यसुरा' इति सिद्धान्ते। सर्वं मायेति तर्केणेति, 'मनोमात्रमिदं ज्ञात्वे'त्यत्र मायामये मनो जायत इत्युच्यते। 'माया मनः सृजती'ति सप्तमस्कन्धात्। 'न च तन्मनोकुरुते'ति बृहदारण्यकाद् वाक्यबाधः शङ्क्यः, तस्य दैवसिद्धान्तविषयत्वात्। तच्छब्देनाग्रे घोरा तनुरूपाशनाया अपि वक्तुं शक्यत्वात्। निमित्तमात्रत्वमाश्रयस्य। 'नैवेह किञ्चनाग्र आसी'दिति बृहदारण्यक 'इहे'तिपदेनाश्रयोक्तेः। मतभेदेनाश्रयतन्वोः कारणतोपपत्तेः। तत्सिद्धान्ते 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुक'मितिवाक्यादाहुः तच्चेति। सङ्कल्पविकल्पेति 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्से'तिश्रुतिर्दैवसिद्धान्ते। अन्यतरदिति अत्र बहूनां मध्य एकस्यातिशये विवक्षिते तमप् प्राप्तः तथापि महाभाष्ये एतेषु कतरो देवदत्तः कतरो यज्ञदत्त इति तमबुपाधिम् बहुत्वमनादृत्यैव तरब्योगादत्रापि भगवदिच्छाकारणकयोः कालकर्मणोः अन्यतरदित्येवं बहुत्वमनादृत्यैवमुक्तम्। मायाकार्यमनित्यं मनस्तूत्कृष्टमेव गृह्णाति सदेत्याशङ्क्य मायाधर्मं मोहमाहुः मोहेनेति। 'पञ्च'स्वित्येव पाञ्चभौतिको देह इति। 'यतो यत' इत्यपादाननिरूपितं विश्लेषं विवृण्वन्ति स यं यमर्थं विहायेति। गुणेषु मध्ये यतो यतः यं यमर्थं विहाय धावति यं यं च आप, नाम यत्र यत्र लयं भवति, तत्र तत्रैव। असौ इति विप्रकृष्टो यः कोप्यात्मा देही। अत्र गुणपदेन गुणकार्यमुच्यते। मायारचितेष्विति विशेषणात् 'लक्षणां नैव वक्ष्यामी'ति कारिकायाः। तदेवेति यं यमाप तदेव प्रपद्यमानः तेनैव सह जायत इत्यन्वयः। अत्र तत्र तत्र तदेव प्रतिपद्यमानः तत्र तत्र लोकान्तरे तदेवेति। यत्र लोकान्तरे, यत्र लयं भवति तदेव। यच्छब्दद्वयं यत्र यत्रेति तच्छब्दत्रयं तत्र तत्र तदेवेति। अस्यैवार्थोऽहमिति मन्यमान इत्यध्यासः।

अध्यासमाहुः तेन सहेति। तेन देहेन। तथा च देहधर्मो जातत्वं न स्वस्य जीवस्य धर्मः। 'मनो यत्र निषक्तमस्ये'तिश्रुत्याहुः मनश्चेति। समा इति मनोभावनाविषयाः समाः विषयत्वेन। एवमपीति समत्वेपि। अस्मादिति परिदृश्यमानात् तव देहात्। उत्कृष्टमेवेति भोजानां कुलपांसनत्वज्ञानं तस्य वसुदेवेन ज्ञातम्।

१०–१–४३. ज्योतिर्यथैवेत्यत्र एवमित्यादि पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनो मनोनुसरणे ग्रहणपरित्यागहेतुत्वेन मनोहेतुद्वारा तत्कार्यदेहानुसरणात्तथा। अनुगतपदलभ्योर्थः। मोहादेवेति मोहो मायाधर्मः। एवकारोत्र'प्यात्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसे'ति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् इदं मायाधर्मेणार्थसम्बन्धं देहसम्बन्धमाह प्रतिबिम्बेति। अयं न्यायोग्रे वाच्यः। तथात्वं देहानुसरणमस्ति। उदकेति मध्यमपदलोपीसमासः। अन्तःकरणमिति तत्र कर्मवेगानुगत आत्मा प्रतिबिम्बमिव विभाव्यत इत्यर्थः। अन्तःकरणस्य मालिन्यात् प्रतिबिम्बासम्भवमालोच्याहुः उदकेष्विति। चांचल्येति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाधारणम्। मालिन्यं आसुरबोधनायोपात्तम्, मलिने प्रतिबिम्बासम्भवात्। अत एव सिद्धान्ते जीवो न प्रतिबिम्बः। प्रतिबिम्बः कार्येश्वरः। स्वाधारस्वभावानुविधायित्वे सति सम्मुखस्थितार्थानुविधायित्वं प्रतिबिम्बत्वम्। 'वेगो जवे प्रवाहे च महाकालफलेपि चे'ति विश्वात् समीरवेगा इत्यत्र वेगश्च वेगश्च वेगश्च वेगा इत्यत्र एको वेगो जवः चांचल्यम्। महाकालफलं मालिन्यम्। आदिपदेन प्रवाहः। अनुगतं अनु पश्चाद् गतम्। तत्सम्बन्धोनुगमनसम्बन्धः। अव इति 'अदसस्तु विप्रकृष्ट' इति कोशः। प्रदर्शित इति सूर्यादिः प्रदर्शितः, आदिशब्दस्य नपुंसकत्वाभावात्। स्वमोहेनेति आत्ममोहेन। स्वीयमायाधर्मेण। मायारचितत्वे तु तज्जन्यभोगोन्यस्यापि स्यात्। आत्ममोहस्य तु तदीयकर्मसाहित्यान्नान्यस्य तद्देहजन्यभोगः। अभिमतेष्विति स्वप्न इवाभिमतेष्वहंकारविषयेषु। भगवानित्यात्मा। रागेणेत्यनुरक्त्या। अनुगतः पश्चात् प्राप्तः, किं प्राप्त इत्यपेक्षायामाहुः तेन सहेति। देहेन सहैकत्वं प्राप्तः व्यतिरेकेणानुभवाभावात्। तथापि। प्रतिबिम्बेत्यादि प्रतिबिम्बन्यायेनान्तःकरणे प्रविष्टः, 'स मानसीन आत्मा जनाना'मितिश्रुतेः। विशेषेणेति मुह वैचित्ये। दि० प० से० परोपि विशेषेण तदैक्येन मनोनिष्ठमोहानुकूलव्यापारवान् भवति। अनुभूतमिदम्। भ्रमादित्यध्यासात्। तद्वशाद्देहवशात्। अपकार इति दयापात्रभगिनीहननेनात्मनोपकारोऽधर्मसम्बन्धः। अधर्मसम्बन्धादात्मनो नरकपातः।

१०–१–४४. तस्मान्न कस्येत्यत्र तत्त्वमिति सप्तभिः पारमार्थिकं तत्त्वम्। अग्रे द्वाभ्यां लौकिकं तत्त्वं वक्तव्यमितिभावः। यदुक्तमिति गतश्लोके। 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीतिश्रुत्युक्तं भयमाहुः भेदात्मकमिति। भेदेन परनिष्ठेनात्मस्

स्वरूपं यस्य भयस्य तत्तथोक्तम्। न त्वेकाकिकृतं भयं भवति। 'सो बिभेत्तस्मादेकाकी बिभेती'ति पुरुषविधब्राह्मणश्रुत्युक्तम्। कस्यचिदिति कस्यासकलमपि द्रोहम्। स इति देहः। तादृशः हननधर्मवान्। प्रकृतेस्यार्थस्योपयोगमाहुः अनेनेति। उक्तेन। आत्मनोपीति अपिना देहस्य। ननु अर्थी दोषं न पश्यतीति द्रोग्धाहं कथं क्षेमं विचारयिष्यामीत्यत आहुः सोपीति। द्रोग्धापि। मार्यान्मत्त इति देवक्याः सकाशाद्भयासम्भवात् स्वस्य च पतित्वेन देवक्यर्धत्वादहमपि मार्यस्तस्मादित्यर्थः। श्लोके परशब्देन शत्रुः यो मार्यते सः।

१०–१–४५. एषा तवेत्यत्र अष्टवार्षिकीति अनागतार्तवा, रजोदर्शनात् पूर्वं उद्वाहात्। अष्टवार्षिकीत्वं। 'गौरी तु नग्निकानागतार्तवे'त्यमरः। बाला तस्याः पर्यायः। अनेन वसुदेवोष्टवर्षः। 'त्रिंशद्वर्षोद्वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्। अष्टवर्षोष्टवर्षां वे'ति मनुस्मरणात्। प्रदर्शनेनेति 'इदमस्तु प्रत्यक्षगे रूप'मितिवाक्यात्। अनाविष्टेति कालनेम्यनाविष्टरूपस्य। स हीति वसुदेवो हि तं कंसं अनाविष्टं कालनेमिनेति बोध्यम्। तेन शुद्धसत्त्वरूपज्ञानेन मायाकालनेम्युपमर्दो निरूपितः।

१०–१–४६. एवं स सामभिरित्यत्र एवमिति वैदिकलौकिकतत्त्वप्रकारेण। दयाभयादीति अव्यवहितोक्ताभ्यां श्लोकाभ्यां दयाभये। आदिना वैदिकतत्त्वज्ञानम्। भेदा इति साम नाम प्रियवचनादिभिः क्रोधोपशमनम्। तेन सहितैर्भेदैः पंचविधैः,तदुक्तं 'परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनं, सम्बन्धस्य समाख्यानमापत्त्याः संप्रकाशनम्। वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम्। इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृत'मिति। प्रथमश्लोके सम्बन्धस्य समाख्यानं 'भोजयशस्करः' 'भगिनीं हन्या'दिति च। द्वितीयस्मिन् आपत्त्या मृत्योः समयस्य, आगामिकालस्य वा संप्रकाशनम्, 'अद्य वाब्दशतांते वे'ति। अग्रे वाचा पेशलयेत्यादिः षड्भिः श्लोकैः। नवमे परस्परोपकाराणां दर्शनम्। 'आत्मनः क्षेममन्विच्छन् न कस्यचिद् द्रोहमाचरे'दिति। दशमे श्लोके गुणकीर्तनम्।'तवानुजा बाले'ति बालत्वं गुणः, ईश्वरत्वज्ञापनात्। प्रथमश्लोके वा, यशस्कर इतिपदेन। तं चापि सङ्कलीकृत्याहुः आत्मानात्मेति। आत्मानात्मविवेकश्च परमार्थश्च लौकिकभयं च तैः रूप्यन्ते व्यवह्रियन्ते इति तथा। प्रथमे लौकिकम्, द्वितीयस्मिन् परमार्थः, तृतीयचतुर्थाभ्यां श्लोकाभ्यामात्मानात्मविवेकः, अनात्मा देहः, अग्रेप्यात्मानात्मविवेकः, अन्त्याभ्यां लौकिकं भयमिति। साम ज्ञानमिति साम सान्त्वप्रयोगे, बाहुलकात् कनिन्, ज्ञानं सामलक्षणमपि भगवत्प्रेरणया अनधिकारिबोधनात् प्राप्तम्। साम्यं दया चेति साम्यं ज्ञानत्वात् दया कृपा मायारूपा आसुरसिद्धान्तवक्तृत्वात्। 'माया दम्भे कृपायां चे'ति विश्वात्। भी तु 'न गतभीः प्रभाववि'दितिवाक्यात्। आविष्ट इति कालनेम्याविष्टः कंसः तथा नाम अनु-

व्रतत्वधर्मेणैव वर्तते। न तु दीनवत्सलत्वेन रूपेण।

१०–१–४७. निर्बन्धं तस्येत्यत्र विफल इति प्राणैः श्लोकैर्मृत्युव्यतिवहनाभावात् तथा। देवक्या अपमृत्युव्यतिक्रमः प्राणैः कृतः प्रतिबन्धकाभावात्। कंसस्यापमृत्युव्यतिक्रमो नास्ति, मृत्यौ साभिमानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्। अनधिकार्युपदेशे भगवदिच्छारूपं करणमाहुः भगवदिच्छयेति। प्रकारान्तरेणेति प्राणत्वप्रकारादन्येन प्रकारेण बाह्यप्रयत्नेन प्रकारेण वायुनिष्ठेन। यत्नमिति मृत्य्वपोहनार्थं वैखरीयत्नम्। अष्टभिरिति वैखरीरूपैर्न तु प्राणरूपैः। कंसापमृत्य्वपवहने तैः कृते पुत्रमृत्युसम्भवात्। कृपणामृत्य्वपोहनं त्वापाततः। भयादिना मृत्युसम्भवात्। अयमिति परिदृश्यमानोऽसुरो राजा वा। हरिप्रियाणां कलिरूपत्वेपि लौकिकत्वम्। 'जिघांसन्तं जिघांसीयान्न दोषो मनुरब्रवी'दितिस्मृत्या स्मार्तत्वम्। 'लोकवत् तु लीलाकैवल्य'मितिसूत्रात्। परमार्थेनेति भक्त्यभावेन कर्णरन्ध्रद्वारा प्रविष्टेन। उच्यत इति स्फूर्तेर्ज्ञानात्मिकाया विषयीभूतवक्ष्यमाणयुक्त्यविनाभावादिदंपदेन प्रत्यक्षत्वान् मुख्यतयोच्यते। सा चेति युक्तिः। तथा च पुत्रदानात्मिकयुक्तिविषया स्फूर्तिः प्रथमश्लोकार्थः। द्वितीयश्लोकार्थमाहुः तस्याश्चेति। युक्तिस्फूर्तेश्च। अयुक्तत्वमाशङ्क्येति स्वस्यानकदुन्दुभेर्लौकिकत्वापत्त्या स्वयमयुक्तत्वं आ समन्तात् तर्क्यं। तर्कस्यान्यथाज्ञानत्वाद् युक्त्या वैदिकया युक्तत्वसमर्थनं वेदाविरोधादन्यथाज्ञानं नेत्येवं समर्थनम्। 'जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलामपी'तिवाक्यमूलं वेदः। तस्याविरोधात् 'मृत्युर्बुद्धिमतापोह्य' इत्यन्यथाज्ञानम्, 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रितिवाक्यात् तदपि नान्यथाज्ञानम्। ब्रह्मविदि वसुदेवेपराधाभावादपराधज्ञानमन्यथाज्ञानम्। 'एतं[1] ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरव'मिति श्रुतेः। तृतीयश्लोकार्थमाहुः तत्त इति। 'मृत्युर्बुद्धिमतापोह्य' इत्यादिसुज्ञेषु सिद्धमेव, तस्य कथनादनुवाद इत्याहुः अनुवाद इति। उत्तरार्धेनोपपत्तिः। उपपत्तिरेवोपपत्तिकः, उपपत्तिकेन सह वर्तमानः सोपपत्तिकः। चतुर्थस्यार्थमाहुः तस्यवेति। अनुवादस्यैव। न तु विचिंतनांतरम्। प्रतिकूलतर्कः पुत्रदानमयुक्तं आत्मत्वा'दात्मार्थे सकलं त्यजे'दिति वाक्यादित्येवम्। तस्य पराहतिः वार्णावाक्ये विपर्ययविचिन्तनेन। पंचमस्यार्थमाहुः अशक्तावहष्टेति। षष्ठस्यार्थमाहुः तस्याप्युपायस्येति। तस्येत्यदृष्टस्य,कंसस्येति वा। साधनेति 'पूजयामासे'ति पूजनम्। सप्तमस्यार्थमाहुः तत उद्योग इति। वैखरीरूपः। 'अब्रवी'दितिपदात्। अष्टमस्यार्थमाहुः कथनं चेति। हितमिवानुवादकथनम्। पूर्ववदनङ्गीकारमाशङ्क्याहुः अलौकिकेति। अलौकिकस्य वक्ष्यमाणस्य स्फुरणात् तस्य। लौकिकस्योपायस्य कंसेनाङ्गीकारः। यद्यप्ययं लौकिकः नालौकिकेन परमार्थेन निवर्तते, तथापि युक्त्या युक्तत्वसमर्थितकस्य(?)लौकिकस्यालौकिकत्वा-

१. वासुदेवान्निर्भावयति।

ङ्गीकारात्। यद्वा कंसे वसुदेवेन स्वदेवता समारोपितेति भगवत्यलौकिकस्फूर्तेस्तादृशस्य भक्तिविरुद्धस्य कंसस्याप्युपायस्याङ्गीकार इत्यर्थः। आपातत इति अविचारतः देवक्या अपि भयादिना मृत्युसम्भवात्। सफल इति मृत्युनिवारणफलेन सह वर्तमानः सफलः। अवश्यक्रियेति क्रिया हननम्। तदनुकूलं व्यापारम्। यत्नस्य व्यापाररूपत्वात्। तच्चेष्टयेति कंसस्य खड्गपाणेश्चेष्टा उद्यमननिपतनादिरूपा करणम्। अतस्तृतीया। नन्ववश्यक्रियासाधकयत्नो नैयायिकमते, वैयाकरणमते व्यापारो यत्नः, अतश्चेष्टयेत्यधिकमिति चेन्न। भगवदधिष्ठानत्वेन सर्वाधारत्वाज्जन्यजनकभावसम्बन्धश्चेष्टाव्यापारयोः। तच्चेष्टयावश्यक्रियासाधकयत्नं ज्ञात्वेत्यर्थः। अन्वपद्यतेति प्राप्तवानित्यर्थः। ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्था इति। अनेनेति बलवता कंसेन। इष्टप्रकारेणेति एकत्वमविवक्षितम्। शस्त्रैरस्त्रैश्च। अलौकिकप्रकारः प्राणश्लोकोक्तस्तेन। अन्य इति लौकिका अलौकिकाः च भगवत्प्रेरणया निर्वर्तिताः। अतः परमिति लौकिकालौकिकोपायेभ्यः परमन्यत्। सामानन्तरं दानरूपं द्वयम्। एवेति स्वगृहे स्थापनयोगव्यवच्छेदक एवकारः। न तु स्वगृहे स्थापयिष्यति। देवद्वारेति यथा सूर्यादिद्वारा कुन्त्याः पुत्रवतीत्वं, तथा। दोष इति क्षात्रधर्मत्यागरूपः। स पुत्र इति अष्टमपुत्रः। आनकदुन्दुभयश्चेति चकारेण शब्दात्मकास्ते। सङ्कट इति सामानन्तरं दानसङ्कटे। उभयोर्दानयोरयुक्तत्वरूपे। आनकदुन्दुभिरिति शब्दसृष्टिरतः स नाम। 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवा'दिति व्याससूत्रात्। अयुक्तमिति पुत्रदानम्। अन्वपद्यतेति राजत्वात् सामानु अपद्यतेत्यस्यार्थः। अकस्मादिति कारणं विना। समागतमिति गत्यर्थात् कर्तरि क्तः भूतकाले अतोपद्यतेत्यस्य विवरणमिदम्।

१०–१–४८. मृत्युर्बुद्धिमतेत्यत्र इत्यादीति 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वर'मितिन्यायेन। इदानीमित्युपायानङ्गीकारकाले। कथमिति केन प्रकारेण। वसुदेवस्य तूष्णीम्भावो नेति प्रश्नः। पश्वादिभ्यो विशिष्टत्वेनोत्पादितत्वप्रकारेण न तूष्णीम्भाव इत्युत्तरमग्रे। मृत्युः पङ्कस्थानीयः तस्य प्रक्षालनं दूरीकरणं तदपेक्षया दूरान्मृत्योरस्पर्शनं स्पर्शः देवकीविस्मरणप्रतीकारः तस्यास्तोपप्रतीकारो वा तस्याभावः वरमितिन्यायसमन्वयः। कालान्तरे देवक्यादिमृत्युरनुसन्धेया। तदेति स्वार्थं तदापीत्यर्थः। नास्तीति अन्यथा तु तदा उपेक्षालक्षणोपराधः स्यादेव। कालादिदण्डमिति सामदानाभ्यां दण्डानुसन्धानान् नाकस्मिकत्वम्। नापराधः कर्तव्य इति किन्तु मृत्युप्रतीकारः कर्तव्यः।

१०–१–४९. प्रत्यर्प्येत्यत्र शास्त्रमिति पूर्वमीमांसाशास्त्रम्। अयमिति बुद्धिस्थो वक्ष्यमाणः। 'प्रतिरत्र प्रतिनिधिप्रतिदानयो'रिति पाणिनिसूत्रात् प्रतिदान इत्याशयेन प्रत्यर्पणं विवृण्वन्ति स मृत्युरयमित्यारभ्य न कोपि दोष इत्यन्तेन। कंसे निविष्ट

१. अमिः।

इति अत्यन्तविस्मरणरूपः देवकीमारणरूपनिषिद्धकर्मणा स जन्यते। कंसो मृत्युरित्यपव्याख्यानमित्यादिनात्रैव स्वयं वक्ष्यते। भक्ष्या इति गीतैकादशाध्याये 'केचिद् विलग्ना दशनान्तरे'ष्वित्याद्युक्त्वा 'कालोस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्ध' इत्युक्तेः। अप्रतीकार्यश्चेति औषधादिनापमृत्योरेव प्रतीकारात्। स त्विति मृत्युस्तु। स मृत्युः। दोष इति भगवदधिष्ठाने वसुदेवे कथं पुत्रदानदोष इति दोषप्रश्नसम्भवात्। इयमिति देवकी। एतदपीति पुत्रदानेनास्या मोचनम्। बहुच इति एकापेक्षया बहूनामनुग्रहो न्याय इति एतदनुचितम्। बालका इति बालकत्वस्यानुचितत्वप्रयोजकत्वं, 'सुप्ता'निरयेतावतैव कर्माकाङ्क्षानिवृत्तेर्बालकानित्यस्य वैयर्थ्यापातात्। 'सुप्तानवधीन् निशि बालका'नित्यत्र प्रथमस्कन्धे। न च विशेष्यं 'बालका'निति। 'माता सुतानां निधनं शिशूना' मित्यत्रेव सुतानां विशेष्यत्वात्। स्वस्यान्तरङ्गा इति आत्मनोंशाः। पत्नी तु अर्धाङ्गी बहिरङ्गा। दोषाधिक्यमिति बहुत्वात् मित्रत्वाच्च। इदानीं पुत्राणामभावादित्ययं हेतुर्देहलीप्रदीपन्यायेनोभयान्वयी। विद्यमानाविद्यमानयोरिति स्त्रीपुत्रयोः। सिद्धवदिति विद्यमानवत्कारेण। करणं कारः तेन। विषयेति देयादेयरूपप्रत्यर्पणविषयविभागः। धर्महानीति क्षात्रधर्महानिप्रसङ्गात्। अयमिति पुत्रदानलक्षणः। नरकेति बालवधान् न श्राद्धादिकर्तृत्वमिति वसुदेवस्य ज्ञानत्वाज्ज्ञानम्। 'यदी'त्यस्यार्थमाहुः पुत्रोत्पादनं त्वित्यारभ्य लौकिक्युपपत्तिरित्यन्तेन। भिन्नतयेति तत्पितृगृहे। एवकारेणैक्ययोगव्यवच्छेदः क्रियते। अनेन सामदानदण्डानन्तरं भेद उक्तः। भेदनम्। भिदिर विदारणे। घञ्, शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विश्लिष्यात्मसात्करणं भेदः। अयं भिन्नतया स्थापने भवति तस्याः। न कोपीति पुत्रोत्पादनं स्वाधीनमिति न बहवः पुत्रा उत्पादनीया मयेति न प्रथमदोषः। 'बालका' इत्युक्तदोषोपि न स्यात् तत एव। स्वस्यान्तरङ्गा इत्यपि दोषो न। तथा दोषाधिक्यं दोषो न तत एव। 'अर्पणं च न सम्भवती'त्युक्तदोषोपि न पुत्राणामाहार्यज्ञानविषयबाधकालीनमिच्छाजन्यज्ञानमाहार्यज्ञानम्। अत एव न 'विद्यमानाविद्यमानयो'रित्याद्युक्तदोषः धर्महानिदोषोपि न, भेदस्य क्षात्रधर्मत्वात्। तत एव लोकापकीर्तिरूपदोषाभाव इत्यर्थः। वसुदेवस्याधिष्ठानत्वादन्यमपि दोषाभावमाहुः प्राणरक्षाया इति। ऋतुकालेति 'ऋतौ भार्यामुपेया'दितिश्रुत्या विहितं ऋतुकालगमनं, तदपेक्षया। अधिकेति 'जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलामपी'ति वाक्यात्। 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानी'तिश्रुतेश्च। एतदपीति भिन्नतया स्थापनम्। चोदनयेति उक्तश्रुत्युक्तया चोदनया। नैक इति एकः पुत्रः पुत्रो नेत्यत्र। पुत्रे पुत्रत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावो नेति समासेन एकपुत्रे पुत्रत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो ज्ञेयः। एकपुत्रे समासशक्त्यैकपुत्रत्वे सति पुत्रत्वाभावात्। न दोष इति 'एकं द्वौ वा पुत्रमुत्पादये'दितिशास्त्रे मानवे नवमाध्याये 'एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते

तेषु तद्विद' इत्यस्ति। भगवन्मते तु 'पुत्रे कृष्णप्रिये रति'रित्युक्तम् । तथेति तथा अलौकिकीति छेदः । आकाशवाणीति 'अस्यास्त्वामष्टमो गर्भ' इत्याकाशवाणीप्रामाण्यात् । बहव एवेति न त्वेको द्वौ वा जायेते। अलौकिकीमुपपत्तिमाहुः तेपीति । उपपत्तिर्न्यायः,सा च लौकिकी एकं द्वौ वोत्पाद्य न कोपि दोष इत्युक्तदोषाभावसम्पादिकोक्ता। अलौकिक्या तु नैको नापि द्वौ पुत्रौ प्राप्तौ किन्तु बहव एव सुताः प्राप्ताः। अतः इयमेका पुत्राश्च बहव इत्याद्युक्तदोषास्तदवस्थाः तदभावाय। तेपि एकः द्वौ वा भवतः । मृत्युं सन्निवेश्य तावता बहुकालेनोत्पादनीयाः। आकाशवाण्यां कालस्याश्रुतत्वात् । अनयोपपत्त्याऽलौकिक्यापि न कोपि दोषो भवेदित्यर्थः। कामान् नोदनयापि वा बहुकालेनोत्पादने भगवदिच्छा न चेत् तदाप्युपपत्तिमाहुः कालेपीति। बहुकालविरुद्धे स्वल्पादिकाले पुत्रोत्पादने भगवदिच्छा चेत् तदा पुनर्दोषापत्तिरित्यर्थः। अस्मिन् पक्षेपि दोषाभावमाहुः तदा पुत्रेति। अन्यद्वारा पुत्ररक्षा देवक्या तु पुत्रसंरक्षा। सा चाकाशवाण्यां 'अस्यास्त्वामष्टम' इत्युक्त्याष्टमत्वस्यापेक्षा-बुद्धिजन्यत्वादपेक्षिता। न चापेक्षाबुद्धिराहार्यज्ञानविषयविषयिणीति शङ्क्यम् । आकाशवाण्यां कंसः पुत्रान् मारयिष्यतीत्यश्रुतत्वात् । तस्याः संरक्षयिन्त्या देवक्याः मृत्युमारणं कर्तव्यम्। न पुत्राणां बहूनामिति 'इयमेका पुत्राश्च बहव' इत्याद्युक्तदोषाभावः। भगवदिच्छया पुत्राणां किमप्यस्त्विति हृदयात्, अत्रोपपत्तिः शास्त्रयोजनम् । 'युक्तिन्यये च योजन' इति विश्वात् । मृत्युरेवेति देवक्या मृत्युरेवेत्यर्थः। देवक्या 'मृत्युर्वा म्रियेत चे'दित्यस्य 'प्रत्यर्प्य मृत्यवे पुत्रान् मोचये कृपणामिमा'मिति सम्बन्धो यद्यपि भासते तथापि पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्वैपरीत्या-पत्त्या वक्ष्यमाण एव सम्बन्धः। तदा पुत्रसंरक्षार्थं 'मृत्युरेव म्रियेते'त्यत्र 'तदे'ति 'म्रियेते'-त्यनेन सम्बध्यते, तदुपपादयन्ति स। किञ्च देवक्या मृत्युमारणेऽलौकिकीमुपपत्तिमाहुः प्राणिमात्र इति। तत एवैनमिति तत्र एव एनं मृत्युम् । एनादेशः। अवयजते प्रति-कुरुते। धातूनामनेकार्थत्वाद् बाहुलकाच्च। इमे कल्पने वसुदेवस्याधिष्ठानस्य प्रतीकारे प्रवृत्त-त्वात्। तस्मादिति मृत्योर्जन्मश्रवणात्। अन्यस्येति सुतमृत्योः यद्वा द्वितीयदेवकीमृत्योः। एको मृत्युरिति एक एव सर्वमारक इत्यर्थः। बृहदारण्यके 'मृत्युनैवेदमावृतमासी'दित्य-त्रैकत्वविवक्षणात् । नियतकाल इति एकवारं तस्याः कालः 'शतायुर्वै पुरुष' इति 'सञ्जीव शरदः शत'मिति चोक्तः। सा मृत्युस्तदैव शतवर्षानन्तरमायाति, अपमृत्यवोन्याः। तदा चेन् निवृत्ता पुनरपमृत्य्वादिकारणकालाभावान्नायातीत्यर्थः। इदानीमित्यस्य स्वसहकारिणि कालोपाधौ। तं प्रतीति म्रियमाणं प्रतीत्यर्थः। म्रियेतैवेति निवर्तेतैव। अतः शब्द-नित्यत्वेति अत इति सार्वविभक्तिकस्तसिल्। 'आकाशः सम्भूत' इत्यादिवाक्यैः 'सविशेषणे ही'तिन्यायेन शब्दनित्यत्वमेव निवर्तते, न त्वाकाशनित्यत्वं निवर्तते। इदं 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य' इति गीतायां आकाशवत् सर्वगतत्वमात्रं न तु नित्यत्वमप्याकाशवदिति

व्याख्यानं न तदा बोध्यम्। तद्वदस्या मृत्युरेव गच्छेत् । कंसहननक्रियया विशेषणीभूतो मृत्युरेव गच्छेत् न त्वियं देवकी विशेष्यभूता गच्छेत् मृत्युलोके। यद्वा व्याकरणशास्त्रतः सिद्धमपि शब्दनित्यत्वं यथाभिव्यञ्जकस्य वायोर्नाशाच्छब्दाश्रवणे गतमिव भवति, एवं मृत्युरपि नियताभिव्यञ्जकस्य सहकारिणः कालोपाधेरभावाद् गच्छेदेवेत्यर्थः। म्रियेतेत्यस्य बाहुलकादर्थो निवर्तेतेति कृतः अतो मुख्यार्थं वक्तुमाहुः नन्वेकमृत्युरिति । लोकाल्लोका-दिति लोकात् मृत्युलोकात् लोकाज्जनात्। मृत्युलोकं प्राप्य यो जनस्तस्मादेव मृत्युं अवयजते प्रतिकुरुते। नैनं मृत्युं स्वलोके मृत्युः एकदेशीभूतः विन्दति लभते इत्यर्थः। विद्लृ लाभे। तुदा० आ० अनि०। नियतत्वादिति अस्या मृत्युः कालकारणादस्या एवेति नियतः तस्य भावो नियतत्वं तस्मात्। सुतान् न मारयिष्यत्यतः सुतसमर्पणे न बाधकमित्यर्थः। श्रीधरस्य व्याख्यानमपवदन्ति स कंसो मृत्युरिति। स इति कंसः। ननु तर्हि कंस-मृत्युप्रसङ्गः। मैवम् । कंसोप्यष्टमगर्भजन्मपर्यन्तं न मरिष्यत्याकाशवाणीप्रामाण्यादिति। अत्र वाणीप्रामाण्येन मरणाभावनिश्चयाद् यथाकथञ्चित् प्रतीकारार्थं नाना पक्षा उक्ताः। अतो न तथासाधिका युक्तयो विशेषतोऽपेक्ष्यन्त इति बोध्यम् । श्रौतेर्थे कंसमरणाधन्या लक्षणेति चेत् तत्राहुः लक्षणयेति। शक्यसम्बन्धो लक्षणाधाराधेयभावस्तया। तत्परः मृत्युशब्दः कंसपरः। सिद्ध इति मृत्युमरणे पुनरुन्मज्जनापत्तिः। अतोऽमरणे सिद्धे। अनुवाद इति न म्रियेतेत्यनुवादः। ननु 'भयात् कंस' इति वाक्यान् मृत्युप्रावृमति कंसे भगिन्या मृत्योः स्थितिरुचिता, सा च 'इत्युक्तः सखलः पाप' इत्यत्र पापशब्दवन् मृत्युशब्दोपि लक्षणया श्रुत्यविरोधेन कंसपरो भवत्वित्याशङ्क्याभ्युपगममाहुः अस्तु वा तथेति। श्रुत्यविरुद्धा लक्षणा, 'लक्षणां नैव वक्ष्यामी'त्यस्य न विषय इति ज्ञापितम्। आश्चर्यरसत्वाद् वा न लक्षणेत्यपि बोध्यम्। कंसमरणापत्तिं वारयन्ति स सोप्याकाशेति। कंसोपि। अपिना मातृ-चरणाः। बालको वा न मरिष्यत्येव। अत्यन्तायोगव्यवच्छेदकैवकारः। नीलं सरोजं भव-त्येवेतिवत्। तथापीति मरणाभावेपि सुतान् पुत्रान् वा नरकपालकानपि । दास्यामीति प्रत्यर्प्येत्यस्य विपरिणामं कृत्वा दास्यामि प्रत्यर्पयिष्यामि मृत्यव इतिसम्बन्ध इत्यर्थः। यावत्कालं त्वं कंसभयात् प्राप्तः सुतान् न मारयिष्यसि तत उत्तमर्णाय तुभ्यं सुतप्रतिदानम्। अग्रे सुतान् मारयिष्यतीति यावत्कालं मारणाभावः प्रतिदाने हेतुः।

१०–१–५०. विपर्यय इत्यत्र ननु कथमिति ननु कियत्कालं मृत्युः सुतान् न मारयिष्यतीति मृत्यवे प्रत्यर्पणं प्रोक्तं तथा कियत्कालं मह्यं सुता दत्ता इति तथापि षड् भगवद्धर्मा इति केन प्रकारेणायुक्तं मारणार्थं दानं कर्तुं शक्यत इत्यर्थः। तस्येति कंसस्य। तदा तत एवेति वाणीप्रामाण्यादेव विपर्ययः मत्पुत्रादेवास्य मारणमिति। नन्वा-काशवाण्यष्टमगर्भान् मरणे प्रमाणं न तु षड्धर्मैर्मारणे प्रमाणमित्याशङ्क्याहुः एवेति। न

तु धर्मेणामारणं वीर्यकार्यत्वात्। मत्पुत्रादेवेति वीर्यरूपात्। धर्मिणो कारकत्वात् धर्मियोगव्यवच्छेदकैवकारः। तथा च यतो गणने वीर्यस्याष्टमत्वं सोवधिः। अस्य कंसस्य। युक्तियाधितमिति मारणे कर्तृत्वेन बालयोजनेन बाधितम्। पञ्चविधं कर्म गतावन्तर्भूतमित्याशयेनाहुः उत्पत्तिस्थितीत्यादि। एतेषु दशगण्युक्तक्रियारूपकर्मसमावेशः। दुःखेनेति दुर् दुःखेनाति अतिक्रमितुं मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्य प्रपञ्चस्य ज्ञानमतिक्रमः इत्याशयेन ज्ञातुमिति विवरणं ज्ञातुं अशक्यत्वात्, दुरत्यया। दुरत्यशक्या। मूलबलाद्व्याख्यानं सामान्यक्रियापरं विशेषक्रियया नीञ् प्रापणे नश् अदर्शने वा तद्रूपया शक्लृ शक्तौ तद्रूपया च बाध्यत इतीण् गतावित्यस्या य इत्यस्याशक्यक्रियार्थत्वम्। यद्वा भावाभावरूपक्रिया व्याख्यानं व्याख्येयमपि सैवेति न सामान्यविशेषभावः। पश्चादिति रंगभूमिगमने। एते च ते पुत्रा एतत्पुत्राः तैः एतस्याः पुत्रैरिति वा अयं कंसः वध्यः। कंसवधे यथायोग्यं ऐश्वर्यादिषड्धर्माणां करणत्वं बोध्यम्। एतदेवेति पुत्रदानमेव। वसुदेवस्य ज्ञानत्वादेवकारः। 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेर्जुने'ति वाक्यादिदं ज्ञानमक्लिष्टकर्मा भगवान् तद्विषयकम्। वसुदेवरूपम्। एवं कृते इत्यादि कंसवधार्थे निमन्त्रणे कृतेत्यन्तविस्मृतिरूपो मृत्युर्निवर्तेत देवक्या आगतस्मृतिरूपप्रतियोगित्वात् घट आगते घटाभावनिवृत्तिवत्। निवृत्तोपीति 'क्रोधस्यान्तं फलोदया'दिति सप्तमस्कन्धात्। क्रोधे गते वधान् निवृत्तोपि कंस इत्यर्थः। यद्वा निवृत्त इति मृत्युविशेषणम्। मृत्युरिति कंसमृत्युः। एतत्संरक्षायामिति देवकीसंरक्षायां कृतायां तत्पुत्रद्वारा पुनरित्यर्थः। 'न न्यूनादन्यपूरण'मिति कारिकया न्यूनपूरणमाहुः तस्मादिति। उक्तव्याख्यानस्य निर्दुष्टत्वात्। एवेति इतरव्याख्यानयोगव्यवच्छेदकः। एवमिति पूर्वोक्तसुतदानेनेत्यर्थः। मन्त्रणेनेति मन्त्रि गुप्तभाषणे। वसुदेवस्य राजकत्वान् मन्त्रणं कंसाहितम्। आज्ञया कृतत्वात्। केचिदिति श्रीधर्यां श्रीधरस्वामिनः। एतस्य विचारस्य कंसमारणतात्पर्यकत्वे श्रीवसुदेवस्यापि दुराशयत्वं शङ्क्येतेत्यरुच्या। तस्मात् कंसवधार्थमेव एवं संरक्ष्येति शेषपूरणं विनार्थमाहुः एतस्याप्यनङ्गीकार इति। एतस्य यत्नस्येत्यर्थः। निवृत्त इति उपस्थितो मृत्युर्निवृत्तः। पूर्वेणैवेति मण्डूकप्लुत्याऽऽवृत्य पूर्वपूर्वेण पादेन। एवकारः शेषपूरणयोगव्यवच्छेदकः। तेन शेषपूरणापेक्षयाऽऽवृत्तिर्जायसीत्युक्तम्।

१०–१–५१. अग्नेर्यथेत्यत्र अनुचितमिति लोकविरुद्धमनुचितमिति सम्बन्धः। हेतुगर्भं विशेषणम्। उचितमिति पाठे उक्तमुचितम्। पुत्रदाने लोकविरोधस्तु नवमस्कन्धे हरिश्चन्द्रो वरुणमाराध्य तत एव रोहितं पुत्रं प्राप्य स्वपुत्रेण वरुणं नेजे। जातोदरो जातस्ततो 'मुक्तोदरो यजदेवान् वरुणादीन् महत्कथ' इति पुत्रदानात्। अत्र दुःखं विनादानात् बोध्यः। अदृष्टं धर्माधर्मौ। हरिणदर्शने इति सतिसप्तमी। तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मज-

मिवानुशोचन्समभिवीक्ष्यमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिममिति वाक्याद्धरिणदर्शनसमानाधिकरणं मरणं तद्विषयः। लोकं देहम्। हरिणशरीरेति निमित्तमिति योजना। कालञ्जर इति पर्वते, शालग्रामपुलस्त्यपुलहाश्रमं 'कालञ्जरात् प्रत्याजगामे'तिवाक्यात्। शालवृक्षोपलक्षितं ग्रामम्। दृष्टं सम्भवतीति मनोनिषेकरूपं दृष्टम्। 'मनो यत्र निषक्तमस्ये'तिश्रुतेः। शरीरसंयोगवियोगयोस्त्वदृष्टमेव। जन्तुश्चेत्यादि जायत इति जन्तुः कर्तृप्रयोगः। प्रत्ययः। जनी प्रादुर्भावे धातुः जीवतीति जीव प्राणधारणे धातुः पचाद्यच्। सर्वत्रेति कर्मभूमिषु। जायमान इति जनी प्रादुर्भावे। दि० आ० से० कर्तरि शानच्। ज्ञाजनोर्जाशिति। तत्रेति कर्मभूमिषु। दृष्टस्य मनसः शरीराकृतिविशेषयोर्योगे निमित्तस्य। बाधितत्वात्। कल्पनाया इत्यादि योगे हेतुर्मनः वियोगेपीति कल्पनाया अशक्यत्वात्। प्रारब्धकर्मनिर्वाणवियोगे प्रारब्धकर्मनाशस्य हेतुत्वेन तथा। दुर्विभाव्य इति शरीरे विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाः हेतवः। 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतेः। शरीरसंयोगे मनो हेतुः 'मनो यत्र निषक्तमस्ये'ति श्रुतेः। शरीरसंयोगवियोगयोर्हेतुर्दुर्विभाव्य इत्यर्थः। ननु प्रत्येकं हेतवः समुदायेपीति चेन् न, समासे भिन्नशक्तेरेकार्थीभावात्। न च हेतूनामेकार्थीभावं कृत्वा हेतुः सुविभाव्य इति वाच्यम्। व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्याभावात् प्रत्येकं हेतुज्ञानस्य दुर्विभाव्यत्वात्। पश्चादिति सुतदानात् पश्चात्। सुतानां मरणममरणं वा किमप्यस्त्वित्यर्थः।

१०–१–५२. एवं विमृश्येत्यत्र पूर्वश्लोके परमार्थे लोकविरोधः परिहृतः। एवं परमार्थे ह्यागते देवकी ब्रह्मविद्यैव रक्षणीयेति वेदरूपवसुदेवनिर्धाराज् ज्ञापयन्ति स इयं त्विति। तस्य सिद्धिरित्यादि देवकीमोचनस्य सिद्धिः प्राकाश्यरूपा दुर्घटेति हेतोस्तस्य कंसस्य सिद्धिदुर्घटत्वसाधकानि दिग्विजयित्वपापत्वदृष्टादृष्टभेदेन तावदुपायकरणविषयत्वानि दूषणानि वदन्, प्रयत्ने कृते आधिक्यं भगवत्पूजनरूपं कृतवान्। बलवत्तरविघ्ननिवारणे प्रचुरतरमङ्गलस्य कारणत्वात्। विद्ययाऽऽसुराविद्योपमर्दात्। कंसोङ्गीकरिष्यति। 'सुहृद्वधान् निववृते कंसस्तद्वाक्यसारवि'दितिवाक्यात्। भावादिरिति स्वपूज्ये कंसे भेदबुद्धिवारणाय। वासुदेवाधिष्ठानत्वेनैक्यम्। बृहदारण्यके 'पूज्ये भेदबुद्धिवारणात्। अनेन 'विद्यात्मनि भिदाबाध' इतिवाक्यात् भेदाभावरूपमद्वैतं विद्या रक्षिता। देवकी ब्रह्मविद्यात्रैव निविष्टा। आदिनान्तर्यामिज्ञानवाङ्मनांसि। न प्राणः देहरक्षाभावप्रसंगात्। ततः कार्यमिति बृहदारण्यके ततो भावादेः कार्यसिद्धिरुक्ता। सप्तान्नब्राह्मणे 'विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेवेनं तद्भूत्वावति। यत्किञ्च

१. समारमेते। २ अत्र ग्रन्थकारैर्वाक्यं न लिखितं तत् तु 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' बृ० १–४–१० इत्यस्माकं प्रतिभाति।

विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वावति । यत्किञ्चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वावती'ति श्रुतेः। विज्ञातं विजिज्ञास्यं अविज्ञातं च विजिज्ञास्यम् । एत एवेति वाङ्मनःप्राणा एव। वाग्विज्ञाता तावत् विज्ञातं वाचस्तद्रूपम्। एवं वाग्विभूतिविदः फलमाह वागेनमिति । वाक् आ एनं वाग्विदं वाक् तद्भूत्वा विज्ञातस्वरूपं भूत्वावति पालयति विज्ञातस्वरूपेणैवान्नत्वमापद्यत इतियावत्। अग्रेप्येवम्। दृष्टादृष्टेति पूर्वश्रुत्युक्तज्ञाताज्ञातभेदेन। युक्तमिति देवक्या भगवदीयात्वादुपेक्षा नोचिता । मत्वेति उक्तबृहदारण्यकान्मत्वा। दृष्टोपायमाहुः 'न चास्यास्त' इत्यनेन वा वक्ष्यन्तीत्यदृष्टोपायमेवायम्। एवं करणे इति ज्ञानप्राप्तौ प्राकाश्यरूपसिद्धिप्राप्तौ। पितेति पितृनाम्ना तु मुख्यत्वमिति मुख्यत्वात् शूरत्वाच्च। अत इञ्।

१०-१-५३. प्रसार्येत्यत्र दुष्टत्वादिति नृशंसत्वनिरपत्रपत्वाभ्यां दुष्टत्वात्। संदेहात् दूयमानेनेति न तु भयात् दूयमानेन,'गतभीः प्रभाववि'दिति वाक्यात्। वदन्निवेति 'हासो जनोन्मादकरी च माये'ति वाक्यादुन्मादशब्दं कुर्वन्निव। हासान्तर्गतः शब्दः। क्रोधकामेति क्रोधकामाभ्यां निधानं ययोस्तौ क्रोधकामनिधानौ । तथा भूतौ। कामसेवका इति कामसेवानन्तरं निरपत्रपत्वम्। 'लज्जा सापत्रपान्यत' इत्यमरः। क्रूरात्मेति तामसक्रोधयुक्तत्वानंतरं क्रूरात्मत्वम्। आर्थक्रमः। नृशंसपदसूचितं क्रोधविशेषणं तामसेति।

१०-१-५४. न चास्यास्ते इत्यत्र भविष्यति वेति द्वितीया कोटिः। मत्तोस्ति भविष्यति वेति द्वितीया कोटिः। सौम्यो भवेति 'सौम्ये'त्यस्य दिग्विजयिनि पापे चानन्वयाद्भवेत्यध्याहृत्य वाक्यान्तरं न बाधकम्। सम्बोधनार्थमिति सम्बोधनं च सम्यक्बोधः तत्प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं, क्रियां प्रति विशेषणमिति मनोरमायां सिद्धान्तः। राम मां पाहीति वाक्यस्य रामसम्बन्धिसम्बोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः। एवं प्रकृते सौम्यसम्बन्धिविज्ञापनाविषयः करणमर्थः। एवं च रामसम्बन्धीत्यादौ स्वविषयरक्षणादिकर्तृत्वं सम्बन्धः। स्वं सम्बोधनम्। यद्वै त्वाहेतीति साहेत्यपि पाठः, त्वाहेति पाठः। एतदिति वाक्यम्। उभयत्रेति पुत्रवाक्याभ्यां भययोः। सम्यगुत्थितमिति सम्यगिति कंसस्याशयकथनमात्रम्, न तु मूलस्थपदस्यार्थः। तथा च न्यूनपूरणं ज्ञेयम्। 'न न्यूनादन्यपूरण'मिति प्रथमस्कन्धसुबोधिनीकारिकायाः, 'लक्षणां नैव वक्ष्यामी'ति च कारिका। निवेदित इति निवेदिते पुत्रे पुत्रस्त्वदीयः। कापट्येति यस्मात् पुत्राद् भयं तस्याष्टमस्य समर्पणाभावात् कापट्यं व्याजः शाठ्यं अनृजत्वमितियावत्। बहुवचनमिति 'पुत्रा'निति बहुवचनम्।

१०-१-५५. सुहृद्वधादित्यत्र दृष्टादृष्टेति सामदानदंडभेदशास्त्रे दृष्टं दानात्मकम्। प्रतारयतीति प्रतारको धूर्तः। न्यूनादन्यत्पूरयन्ति स निवृत्तो रथमिति। नन्विदमार्थिकं कुतो नेति चेन्न। प्रश्नार्थत्वनुभयोरेकतरस्य न्यूनादन्यपूरणस्यार्थिकस्य वेति।

प्रपञ्चो दृष्टः। उत्क्षेपणापक्षेपणाकुंचनप्रसारणगमनानीति गमनस्य न्यायशास्त्रे यथा। यद्वा 'जगुः किन्नरगंधर्वा' इत्यत्र नार्थापत्तिप्रासिरतो न्यूनपूरणं पृथग्वक्तव्यम्। न हि 'जगुः किन्नरे'त्यत्र पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्त इत्यत्र पीनत्वानुपपत्तिवदनुपपत्तिरस्ति। अतो न्यूनपूरणं किन्नरगंधर्वविशेषणं स्वत एवोल्लसितहृदया इति। अध्यवसीयत इति अन्यथा मार्गेगच्छदित्युक्तं स्यादिति भावः। मार्ग उत्तरदेशं प्राविशदिति गृहस्य कर्मतानुपपत्त्या च। पुनः स्तुत्वेति 'पूजयामास तं शौरि'रिति पूजनस्य स्तवनरूपस्य कृतत्वात्। गृहप्रवेशकर्त्रैककर्तृकप्रशंसनं दृष्टोपायानंतरं प्रशंसनं पुनःस्तवनम्।

१०-१-५६. अथ काल इत्यत्र एवमनर्थेति पूर्वोक्तप्रकारेणानर्थस्य वधार्थं प्रवृत्तेः समाधानं कथञ्चित् परमार्थोपदेशप्रकारेणासकलं कृतम्। असाकल्यं च क्रोधस्यावशिष्टत्वात्। 'क्रोधस्यान्तं फलोदयात्'। शान्तिरूपं फलं युद्धाकरणाच्च जातम्। भगवतैवेति वसुदेवेवतीर्णेन वासुदेवेनैवेत्यर्थः। मनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभव इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशाधिकरणभाष्ये ब्रह्मज्ञानं ज्ञानिनामिवात्र वसुदेवे विशुद्धसत्त्वं स्वस्वरूपं, तृतीयोत्पन्ने जीवाभाववन्नात्र विशुद्धसत्त्वान्तर्गत आत्मा। परमार्थः तु भगवत्प्रेरणया प्राप्तो न स्वरूपं किन्तु भगवान्, स च वसुदेवे वासुदेव इत्युच्यते, अत एवैवकारः। विशुद्धसत्त्वशरीरं तु ब्रह्माण्ड आगमनेन शरीरत्वेन कार्यकारणभावात्। एवं च विशुद्धसत्त्वानुभवो न तु परमार्थस्य स्वत्वेन। समीचीनमेवेति ननु षड्बालकवधः अग्रे कंसवध इति कथं कार्यं समीचीनमिति चेन्न। षड्बालकवधः स्वस्य भगवत्त्वायान्यथा ब्रह्मत्वं परमात्मत्वं वा स्यात्। वेदे ब्रह्मेति पठ्यते स्मृतौ परमात्मेति पुराणे भगवानित्युपपादितत्वं समीचीनस्येति। किञ्च ब्रह्माण्डे आगमनेन शरीरित्वेन कार्यकारणभावात् षण्णां बालकानां शरीरित्वे सिद्धे शरीरस्यांशाकर्षणे प्रतिबन्धकत्वात् षड्बालकवधः। अध्यायार्थत्वाच्च। कंसवधस्तु वासुदेवे नित्यक्रीडास्थकलेः प्रतिबन्धकशरीरनाशेनाग्रिमलीलार्थं मुक्तिः, 'भयात् कंस' इतिवाक्यात्। 'वासुदेवः परं ब्रह्म एष छन्दसि पठ्यत' इति ज्योतिषोक्तेः। एवं वेदे वासुदेवः वेदान्ते चतुर्व्यूह' इति सङ्कर्षणे मुक्तिः। भूभारहरणस्य सङ्कर्षणकार्यत्वात्। वेदवेदान्तसारे श्रीभागवते रूपद्वये मुक्तिरुक्ता। एवकारस्तु नित्यक्रीडानिविष्टानां धर्मकल्पादेरप्यभीष्टत्वात्। षड्भिरिति जातेष्वित्युक्तस्य सङ्ख्यातात्पर्यस्य जन्मप्रकरण आवश्यकत्वात् षट्श्लोकतात्पर्यार्थः। वसुदेवप्राणश्लोकैर्यः परमार्थः शुकेनोक्तः स षड्गुण इति। शुकस्य 'सभगवा'नित्यत्र भगवत्साहित्योक्तेरिदानीं शुकोक्तौ वसुदेवोक्त्यैक्यं भवति प्राणश्लोकैः परमार्थो भगवान् 'अत एव प्राण' इतिव्याससूत्रादिति शुभम्। आसक्तिर्जातेति। बृहदारण्यकसमाप्तौ 'अथ य इच्छेद् दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयात् तामीश्वरौ जनयितवा' इतिश्रुतेः। 'तां' दुहितरं 'जनयितवै'

जनयितुं 'ईश्वरौ'। प्रथमचकारार्थः। अनुक्तसमुच्चये चकारः। प्रोपसर्गार्थमाहुः पूर्णेति। सर्वेति सर्वा देवता यत्रेति विग्रहः सप्तान्नब्राह्मणोक्ताः वाङ्मनःप्राणाः, 'एवं विमृश्ये'ति-श्लोकव्याख्याने उक्ताः, ब्रह्मविद्यात्वाद् वा देवक्या ब्रह्मविष्णुशिवरूपा देवता प्रतिपाद्यत्वेन यत्र। चकार इति द्वितीयचकारः। तज्ज्ञापक इति 'पुत्रान् कन्यां चाष्टौ प्रसुषुवे' इत्यन्वयाभावद्योतकः। अष्टपुत्रप्रतिपादकवाक्यविरोधात्। सुभद्राज्ञापक इति वा प्रतिभाति। इत्युपसर्ग इति इत्यनूपसर्ग इत्यर्थः।

१०-१-५७. कीर्तिमन्तमित्यत्र यथैतयेति यथा नाम देवक्याः सर्वदेवतेति विशेषणात् रक्षार्थं भगवत्कृतसर्वदेवतासांनिध्येन येन प्रकारेणेत्यर्थः। तथैवेति तेनैव प्रकारेणार्पणं कृतवानत एव 'दृष्ट्वे'त्यस्याभासे 'भगवत्कृतत्वा'दिति वक्ष्यन्ति। देवतासु ब्रह्मविष्णुशिवेषु परमार्थरूपभगवत्सन्निधाने वसुदेवस्यार्पणकर्तृत्वाभावात्, उपदेशवत्। ज्येष्ठो हीति सर्वेषामिति सर्वैः कृद्योगे कर्तरि षष्ठी। न तु दत्तकविधाने दातुः पितुरदेयः। वसुदेवस्तु पुत्रप्रत्यर्पणकर्ता पिताऽपविद्धेन पुत्रेणापुत्रकंसपुत्रित्वकामी। 'मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यत' इति मनुस्मरणात्। अत्रोत्सर्जनं स्वयं गृहीत्वार्पणम्। अत्र कलियुगाभावादपविद्धोपि कर्मलोपाभावाय भवति। भगवत्प्रयाणानंतरं कलेः प्रवृत्तेः।[1] ननु एतस्मिन् समये धर्मविचारो नोचितः स्वास्थ्याभावात्, पथि शूद्रवदाचरेदितिवदिति चेन्न। 'श्लाघनीयगुणः शूरे'रित्यत्र वसुदेवोपि भगवता प्रेरित इत्यनधिकारिणमप्यनवसरे बोधयतीति सुबोधिन्याः। परमार्थमोक्षद्वितीया कोटिः धर्मरूपा उक्ता भगवत्प्रेरितत्वात्, धर्ममोक्षावेका कोटिः अर्थकामावपरेति। महानिति कीर्तियुक्तत्वान्महत्त्वम्। दत्तवानिति त्वदीयस्त्वां न मारयिष्यतीत्यपविद्धं पुत्रं कंसाय कर्मलोपाभावाय दत्तवान्, अत एव ज्येष्ठपुत्रो न देय इति दत्तकविधानवाक्यस्यात्रोक्तिः। धर्मनिष्ठतामिति परमार्थमोक्षानंतरं द्वितीयकोटिनिष्ठताम्। क्रौर्यमिति क्रसि गतिशासनयोः अदा० आ० से० इदित्वान्नुम्। पचाद्यच्। अतो ज्ञापितम्। हेतुरिति मङ्गलवाद्यनामानृताद्विह्वलस्य भवतीति हेतुः। अर्पणं दानविशेषस्त्रिविधं तत्रेदं कायिकमित्याहुः स्वयं गृहीत्वेति। अनृतकथनमिति 'पुत्रान् समर्पयिष्येस्या' इत्यनृतकथनमसमर्पणे। भगवत्प्रापकमिति 'सत्येन लभ्य' इति श्रुतेः।

१०-१-५८. किं दुःसहमित्यत्र विपरीत इति संभवति दृष्टफलेऽदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वं विश्वजिता यजेतेत्यत्र सिद्धम्। स्वर्गे फले दृष्टे संभवत्यदृष्टं फलं न कल्पनीयमिति। अत्र विपरीतः। मोह इति तमो मायाधर्मः। शास्त्रमिति 'पुत्रेण जयत' इति शास्त्रम्। 'साधवः समदर्शना' इति वाक्यादाहुः शत्रुमित्रेति। तदभाव इति भेक्तिधर्म-

१. अत्र ग्रन्थकारैकां पंक्तिं पश्चाल्लिखितुमवकाशः रक्षितः। २ साधु।

तुल्यत्वज्ञानेन मायाधर्ममोहाभावे। अथेति लौकिकहेतुभिन्नशास्त्रहेतुप्रक्रमेऽथशब्दः। पुत्रोपयोगित्वादाश्रमद्वयस्थाः श्रुतीराहुः पुत्रेणेति। पित्रृणापाकरणेन तथा। वसूनां धनसत्ताम्। पुन्नाम्न इति पुत्रशब्दव्युत्पत्तिः। 'त्वं यज्ञ' इत्यादि महानारायणश्रुतिः। पिता संन्यसन् पुत्रं प्रत्याह 'त्वं यज्ञ' इत्यादि। ज्ञानयुक्तानामिति 'मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठित'मिति ज्ञानवताम्। अज्ञमिति असंतमिवात्मानं मन्यमानम्। भगवानेवैवमवस्थो जात इति सुबोधिन्याम्। सर्वाः षट्। पुत्राः भगवद्धर्माः तान् भार्याः ब्रह्मविद्याः ब्रह्मविद्यका मां निगमम्। कुलस्येति ब्रह्मात्मककुलस्यापि। एतदिति मारणम्। अलौकिक विग्रहमाहुः कुत्सितायामिति। हृदयाकाशे जीवस्य संभव उत्पत्तिर्न सम्भवतीति पक्षान्तरमाहुः स्थितिर्वेति। अत्र कोः कदादेशः दकारलोपः समासांतः। लौकिकविग्रहस्तु कुत्स गतौ, अचो यत्। कदर्यः। स प्रकृते न सम्भवति। अलौकिकविग्रहः निरुक्तादपि। 'अप्यक्षरसामान्येन निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेते'तिवाक्यात्। एवमन्यत्रापि। अतोर्थे निरुक्तव्याकरणयोरर्थनियामकत्वान्न व्याकरणविरोधः। पलायनादिकमिति आदिना कंसगृहे सा स्थापनीया कामेन्याः संग्राह्याः पत्न्यः, किं चापविद्धपुत्रेण कंसपुत्रित्वकरणानंतरं निग्रहे स्थापनीयः पुत्र इति। अज्ञस्येति असंतमिवात्मानं मन्यमानस्येत्यर्थः। हरिरिति सर्वत्र गीतहरेः सामानाधिकरण्याय वासुदेवो वेदे आत्मा हरिरक्षरो वेदान्ते इति। सर्वनाशकमिति पुत्रभार्यावसुदेवनाशकम्। भगवद्बाधकमिति देवकीबाधाद्वसुदेववरत्वेन प्राप्स्यमाणभगवद्बाधकम्।

१०-१-५९. दृष्ट्वा समत्वमित्यत्र भगवदीयानामिति एकादशेस्ति गुणः पुत्रत्वं दोषः मारकत्वं कंसे। कर्मठानां तु गुणदोषदृष्टिरस्ति। पुत्रः संरक्ष्यः। द्वेषी मार्य इति। पूर्वप्रतीति पूर्वप्रतिज्ञापुत्रसमर्पणस्य तद्विषयस्य पुत्रस्य। 'पूर्वप्रतिज्ञातस्ये'त्यत्र विषयः क्तस्यार्थः। विचारस्य कृतत्वादेवकारः। न त्वयुक्तमित्यर्थः। भगवत्कृतत्वादिति परमार्थरूपभगवत्कृतत्वादित्यर्थः। भगवत्संनिधाने वसुदेवकृतत्वस्यायुक्तत्वात्। अनिष्टमिति कंसक्रोधरूपम्। औदासीन्येनेति ताटस्थ्येन। उभयेनेति उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः। समतासत्यव्यवस्थितिभ्याम्। तथैवेति गुणवत् संतोषप्रकारेण। प्रकर्षेणेति पुत्रपूरणेन हास्यं जनोन्मादकमायावत्त्वम्। माया कृपा। मुग्ध इति अष्टमे गर्भेर्पणीये प्रथमसमर्पणे मोहः कारणमिति।

१०-१-६०. प्रतियात्वित्यत्र अनेन पञ्चवार्षिक इत्यादि, टिप्पण्याम्, पञ्चवार्षिको नीतः 'प्रतिया'त्विति वक्ष्यमाणत्वात्, जातमात्रो वा नीतः 'जातं जात'मितिवाक्यादेवं सन्देहे 'कीर्तिमन्त'मित्यत्र जातमात्रनयनेप्यर्पणं सम्भवति 'प्रतिया'त्वित्यस्य वसुदेवद्वारा प्रतियात्वित्यर्थस्यापि सम्भवात् 'पञ्चवार्षिक' इत्यस्यानुपपत्तिरित्याशयेनाहुः

अत्रायं भाव इति। अग्रे 'नन्दाद्या' इत्यादिवाक्येषु। तन्नोचितमिति 'जातं जात'मितिवाक्योक्तं हननं ततोऽहननं नोचितम्। तथा कथनादिति सर्वेषां नन्दादीनां कालनेमिविरोध्यदेवतात्वेन कथनात्। एतदनुपदम् आनकदुन्दुभियानानन्तरमेव तस्य कालनेमिविरोध्यदेवतात्वस्य कथनम्। अनुपपत्त्यन्तरं नेत्याहुः तथा चेति। बीजजत्वे च इतिः समाप्तौ। अत एवेति निग्रहे गर्भासम्भवादेव। 'न कालभेदे'ति भूतकाले क्तप्रत्यय इति न भूतकालप्रकारज्ञापकम्। तथा च भूतकालाविवक्षणेन भूतकालस्य अनुपपत्त्यन्तरं नेत्यर्थः। 'किन्तु मारणे देवक्या'मित्यादि। तथा च सुबोधिनी। 'मारणे देवक्यां जननमेव[1] निमित्तमिति ज्ञापयितु'मिति। अग्र इति तत्रैव श्लोके। अतः पञ्चवार्षिक इतिभावः। 'षड्वार्षिको नीतः,' 'प्रतियातु किशोरीयमिति कंसप्रत्ययः,' 'पुत्रानिति बहुवचना'दिति तु नापादनीयम्। 'सोऽनृतादतिविह्वल' इतिवाक्यात्, षष्ठस्य वैराग्यरूपस्य भगवदात्मकत्वाननुसन्धानापत्तेः, अतो मातापितरौ रामकृष्णौ प्रति मेधाविनौ न पितरौ, तद्वद् वैराग्यरूपषष्ठपुत्रं प्रत्यपि मेधाविनौ मातापितरौ न पितराविति. किञ्च 'पुत्रान् समर्पयिष्येऽस्या' इति बहुवचनादपि पञ्चवार्षिक इति वक्ष्यन्ति 'पुत्रानिति बहुवचनानुरोधेने'त्यादिना। ननु निग्रहानन्तरं गर्भासंभवेऽ'स्यास्त्वामष्टमो गर्भ' इत्यत्र कथं गर्भपदप्रयोग इति चेत्तत्राहुः भगवतस्त्विति। अलौकिकी रीतिः प्रद्युम्नांशस्य गर्भसम्बन्धात्। नानुपपत्तिरिति पञ्चवार्षिकत्वभूतकालगर्भपदप्रयोगानुपपत्तिर्नेत्यर्थः। सुबोधिन्याम्। षष्ठश्चेति 'पुत्रान् प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सर'मितिवाक्यात्। पञ्चसु वर्षेषु पञ्च पुत्राः, षष्ठे वर्षे षष्ठः, चकारात्तदाधारः प्रद्युम्नः। 'अष्टमो गर्भ' इति वाक्यात्। तावत्कालमिति पञ्चवर्षाणि। सुबोधिन्यनुसरणे तु प्रतियात्वित्यत्र अनेनेति पूर्वोक्तसत्यसमत्वेन कुमारीयमिति कंसप्रत्ययेन कुमारप्रतियातुपदसमभिव्याहारेण चेत्यर्थः। पञ्चवार्षिक इति जातः कुतो नेति चेन्न, कुमारपदात्, अत एव न द्विवार्षिकस्त्रिवार्षिकश्चतुर्वार्षिकश्च, 'प्रतिया'त्वित्यत्र तादृशज्ञानाभावात्, षष्ठे वर्षे कौमारत्वाभावात्। 'पुत्रा'नितिवाक्ये पुत्रपदादाहुः षष्ठश्चेति। सप्तमाष्टमौ न पुत्रौ, 'तस्य माता न माता पिता न पिते'तिश्रुतौ मात्राद्यभावात्। तर्हि मातापितरौ सप्तमाष्टमयोर्मेधाविनौ। मातापितृपदस्य मेधाविनि शक्त्यङ्गीकारात्। निरुक्ते निघंटौ वा न वेदा इत्यस्य मेधाविनामसु पाठात्। नशब्दे घटितपदस्य मेधाविनि शक्त्युक्तेः। 'सोनृतादतिविह्वल' इतिवाक्यात् पञ्चवर्षपर्यन्तं स्थापनमनुचितमित्यत आहुः पुत्रानितीति। टिप्पण्यनुसारेण। प्रतियात्वित्यत्र। समयबंध इति समयः पुत्रदानकालः। तस्मिन् बंधः 'पुत्रान् समर्पयिष्येऽस्या' इति कृतो निर्बन्धः अवश्यक्रियासाधकयत्नः। अत एवेति समयबंधस्य गतत्वात् सत्यत्वादेव। नारदादीनामिति आदिना हरिश्चन्द्रप्रभृतयः। असम्मतम् प्राणसङ्कटे

1. न तु भूतं जननम्।

सत्यस्याप्रामाणिकत्वादसम्मतम्। अन्यनिष्ठेति भगवद्व्यतिरिक्ते प्राणसङ्कटेऽप्रामाणिके सत्ये निष्ठा। अत इति 'स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज् जुगुप्सित'मिति शुक्राचार्यवाक्यात्। यद्वा अत एवेति मारकाष्टमगर्भदानाज्ञापनादेव। नारदादीनामित्यत्रादिना वसुदेवदेवक्यादयः। तर्हि अनयहननमभिप्रेतं स्यान्नारदादीनामत आहुः नहीति। अन्यनिष्ठेति राजान्येषु राज्ञा मारकत्वेन शङ्कितेषु धर्मेषु निष्ठा भक्तिः। ज्ञानित्वान्न राजमारकविरोधो दोषः। अत इत्यादि 'राज्ञः पट्टाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरु'रितिवाक्येन राजहितत्वात्, अन्यथाकरणम्। जातजातसमर्पणं मारकगर्भस्यासमर्पणमन्यत्रनयनम्। इदं समर्पणं सर्वपुत्रदानमर्पणम्। किलेति निश्चयेऽव्ययम्। आकाशवाणीति आकाशवाण्याः। प्रतिसन्धानम् राजनीतिप्रतिनिधितया संधानं योजनम्।

१०-१-६१. तथेति सुतमित्यत्र आदायेत्यस्यार्थमाहुः स्वयमेव गृहीत्वेति। अविश्वास इति तेन मङ्गलरूपभगवदवतारविरुद्धे योऽविश्वासस्तस्मिन् हेतुरित्युक्तम्। अतिक्लेश एवेति ननु भक्तित्वेन भगवदागमनत्वेन कार्यकारणभावात् कुत एवमिति चेन्न, समाधिभाषापोषकलौकिकभाषात्वात्। लोके महाराजागमनस्य तथात्वात्। किञ्च, भक्तवसुदेवे नन्दादौ च शाब्दसंयोगवति अतिक्लेशाभावे संयोगेऽर्धवृगल इति भगवदागमनहेतुर्न, किंत्वतिक्लेशरूपविप्रयोगसंमेलनेन पूर्णभक्तौ। 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चने'ति व्रजभक्तपूर्णभक्तिवत्। अत एवैवकारः। संतापः सिद्धान्तोक्तो द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये यः स तु निःकिञ्चनधनम्। प्रायश्चित्तरूपम्। 'अतप्ततनुर्न तदामोऽश्नुत' इतिश्रुतेः। न स्वास्थ्ये इति स्वास्थ्यं हि बहिर्मुखतासम्पादकम्। अत एव 'दोषा हरौ न सन्त्येव तथा भक्ताहिताः क्रियाः स्फुरन्ति बुद्धिदोषेण मूलं तस्य बहिर्दृशि'रितिवाक्यम्, 'तपो मे हृदय'मिति वाक्यं च। तदुभयमिति अतिक्लेशानकदुंदुभिवादनं उभयम्। देवकृतस्येति नारदकृतस्यासत्यस्य। कंसकृतमिति राजकीयं सत्यम्। हेतुद्वयमिति हेतुगर्भितविशेषणद्वयम्। 'असन्मृत्यु'रितिश्रुतेः 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चे'दितिश्रुतेश्चाहुः असदित्यादि। द्वितीयश्रुत्यनुसारिण'मविजितात्मन' इत्यस्यार्थमाहुः स्वतो युक्तीति। प्रथम एवाष्टम इति द्वितीयाद्गणने एवं भवति। एवेत्यत्यंतायोगव्यवच्छेदे।

१०-१-६२. नन्दाद्या इत्यत्र तस्येति कंसस्य। 'पुरुषादाननुव्रत' इति वाक्यादाहुः यदैवेति। एतानिति सुतान्। क्रोधोद्गमेति यथा रहूगणस्य विशमशिबिकावहनं ब्राह्मणकृतम्। 'अविजितात्मन' इत्युक्तविशेषणादाहुः अजितांतरिति। एकदेशविकृतत्वादविजितान्तःकरणत्वादित्यर्थः। महतामित्यादि वसुदेवादीनाम्। ननु मनसः प्रामाण्य-

1. सुरान्।

मिन्द्रियद्वारकमिति चाक्षुषं श्रावणं प्रत्यक्षमित्युच्यते, मानसं तु कथमिति चेन्न,बृहदारण्यके 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुव'मित्यप्रमेयदर्शने मन एव करणमित्युक्तत्वात्। अप्रमेय-दर्शनं सर्वस्य स्यात्, अत उक्तं महतामिति। एवकारेण प्रमेयाप्रमेयसाधारणमन्तःकरणं प्रमाणम्, प्रमास्थले तथैवेति। कंसवाक्यं सत्यमप्यसत्यत्वेन जातम्। कंसकृतमिति सत्यं 'प्रतिया'त्वितिवाक्योक्तम्। देवानां हितेति छांदोग्ये 'देवासुरा वै यत्र संयेतिरे उभये प्राजापत्याः तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम' इत्यादिनोद्गीथाहरणेनासुराभिभव कर्तृत्वं देवानामुक्तम्। 'सताँ हि सत्य'मिति श्रुतेः सत्यं देवानामुक्तम्। 'उद्गीथं' सोमयागं 'आजह्रुः' कृतवंत इति व्याख्याने 'उद्गीथ'मक्षरं सत्यप्रधानं सोमयागस्य सत्यत्वादंशद्वया-प्राधान्यात्। अतो देवानां हितकारि न भवतीति देवानां गुह्यं संवरणीयम्। गुह संवरण इति धातुपाठात् तत्कर्ता नारद इत्यर्थः,'शशंसाभ्येत्य नारद' इतिवाक्यात्। पर्यवसानेति पीडने अष्टमगर्भस्य नयनेन कस्यापि पुत्रस्यामारणादनिष्टदेवभक्तानिष्टकंसक्रोधकरणात्। कृते तु कृतपीडनकेन वसुदेवेन कृष्णान्यत्रनयनं न कंसक्रोधे हेतुः। यद्वा देवानां हितेति अष्टमगर्भे नीते तेनाकाशवाणीप्रामाण्यात् कंसवधेऽसुरैः सह संग्रामापक्षपातिभगवदावि-र्भावाभावाद् देवानां हितकारि न भवतीत्यर्थः। देवभक्तानिष्टे वाक्यत्रयमिति श्लोक-त्रयम्। वृष्णिवंशेति नवमस्कन्धे 'वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोभू'दित्यारभ्य 'देवदुंदुभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि। वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुंदुभि'मितिवाक्यात्। यदुवंशेति 'यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते, यत्रावतीर्णो भगवान् परमात्मा नराकृति'रितिवाक्यात्। यादवत्वं वसुदेवादौ सामान्यम्।

१०-१-६३. सर्वे वा इत्यत्र सर्वानिति नंदादीन्। विधत्त इति यथा दध्ना जुहो-तीत्यनेनाग्निहोत्रे दधिगुणः। ईषदसमाप्तेति प्रायशब्दस्तुल्यपर्यायः। तथा चेषदसमाप्ता-वित्यत्रासमाप्तिर्न्यूनतेत्यभिप्रेत्येषदूनो विद्वानित्युदाहृतत्वादीषन्न्यूनदेवा इत्यर्थः। यथा चन्द्र-तुल्यं मुखं चन्द्रादीषन्न्यूनमित्यर्थः। न्यूनतांशं विशदयन्ति स मानुषेति। उभयोरिति यमुनापारयोः। एतदाहेति 'एतत् कंसाय भगवान् शशंसे'त्यस्यार्थः। अमन्वानस्य परीक्षितः। भक्तत्वान्नारदस्येति भावः। अष्टश्लोककथायां विश्वासजनकम्। देवानां गुह्यं वरणीयम्। सम्यनिधन इति सुनामन्यग्रोधकंकादयः कंसभ्रातरः।

१०-१-६४. एतत् कंसायेत्यत्र दुष्टत्वमिति बालकघातकत्वम्। 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेर्जुने'तिस्मृतेः। 'कलौ कर्तैव लिप्यत' इति पराशरस्मृतेः। 'कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेस्मिन् वैष्णवे वयं आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरे'रिति-वाक्यात् कलिकालः। शंस कथन इत्यत्र कथनं कथनविशेष इत्याहुः एकान्ते कथन-मिति। शंस कथने,कथ वाक्यप्रबन्धे इत्याशयेनाहुः युक्तिपूर्वकमिति। एष एकान्तशब्दार्थः।

उपाख्यानेत्यादि प्रबंधार्थः। कथनं भावल्युडर्थः। किमुपाख्यानमित्याकाङ्क्षायामाहुः तत्रैवोपेति। अत्रेत्यष्टश्लोक्याम्। आनुपूर्वीति 'आत्मानमिह संजात'मिति विरोधः पूर्वं, 'मातरं पितर'मिति हननज्ञानं विरोधानन्तरं,पश्चा'द्देवकीं वसुदेवं चे'ति निगडनिग्रह इत्यानु-पूर्वी तस्या जानातीच्छति यतत इति न्यायसिद्धाया अभाव इत्यर्थः। एतावतैवेति इच्छाभाव-सहितेनोपनिबन्धेनैव। छांदोग्योक्तोद्गीथाहरणमाहुः नाकपृष्ठ इति। 'देवासुराः' सात्त्विक-करणवृत्तयो देवाः। 'असुराः' असुरेष्वेव रमणाद् राजसस्तामसश्च करणवृत्तयः 'यत्र' यागे सत्यरूपेन्योन्यविषयापहारलक्षणे निमित्ते।'संयेतिरे'प्रतिदेहमन्योन्यस्य वृत्त्युभयाभिभवलक्षणं संग्रामं कृतवन्तः। 'उभये' एते 'प्राजापत्याः' यजमानावस्थस्य कार्मिणः प्रजापतेरन्त्यवस्थिताः, 'तत्'तत्र 'ह' प्रसिद्धे स्वर्गपृष्ठे 'देवा उद्गीथमाजह्रुः' सोमयागं कृतवन्तः। 'अनेना'सुरा'नभि-भविष्याम' इतिश्रुत्यर्थः। अत्र यागाधिकारो देवानां नाकपृष्ठे इति नाकपृष्ठ इत्युक्तम्। 'अंभस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठ' इति महानारायणे उपक्रम्य 'यस्मिन् देवा अधि-विश्वे निषेदु'रिति श्रूयते। तत्र 'यस्मिन्' प्रजापतौ 'विश्व'स्मिन् नाकपृष्ठरूपे 'देवा निषेदु' र्देव-त्वात्,एतदग्रे 'तदेव भूतं तदुभव्यमानमिदं तदक्षरे परमे व्योमन्,येनावृतं खं च दिवं महीं च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च। यदन्तःसमुद्रे कवयोवयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा' इत्युक्तम्। अत्र 'प्रजा' इति प्रकर्षेण जायन्त इति प्रजाशब्दव्युत्पत्तिः। तत्र प्रकर्षश्चानेकधा। प्रकृते प्रकर्षः स उक्तः। नाकपृष्ठे देवानां मन्त्रणमित्यादि कृष्णोपनिषदि चाहुः'ते होचुस्तं सुराः सर्वे भगवंतं सनातनं,नोवध्यमवतारान् वै गृह्णन्ते नैव भूतले। आज्ञयावतारांस्ते हि गोपांश्च नो कुरु स्त्रीश्च नो कुरु' इति। अत्र संग्रामोक्तेस्तत्रत्यदेवगुह्यकर्ता नारदादिरार्थिकः। एवं च 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति, यद्वदति तत् करोती'तिश्रुतेर्नारदेन देवगुह्यकर्त्रा देवानां मन्त्रणं ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति मनसा ध्यातं तदुत्तरार्धेन वाचोक्तमित्याशयेनोत्तरार्धं विवृण्वन्ति स भूमेर्भारायमाणा इत्यादिना। देवानां मन्त्रणं जातमित्यस्यार्थोयम्। देवागमनमिति कृष्णोपनिषदि 'तं होचुः सुराः सर्वे भगवन्तं सनातनम्। नोवध्यमवतारान् वै गृह्णन्ते नैव भूतल' इतिश्रुतेः। देवप्राया अक्रूरादयोपि। वधोद्यमरूपमिति वधोद्यमं रूपयति तादृशं देवागमनं दैत्यहननार्थं जातम्। अत्र देवागमनपदाभावेपि नारदेनोपाख्याने तथोक्तमित्यार्थिकं देवागमनपदमादाय वधोद्यमपदस्य विशेषणत्वम्। तथा च मूले वध-स्योद्यमो येन देवागमनेन तादृशं देवागमनं च शशंसेत्यन्वयः। वधोद्यममिति तादृशं देवागमनं यथा भवति सम्भवति तथा सात्त्विकत्वप्रकारेणैते देवताप्रायाः, एतेषां सात्त्वि-कत्वेन देवतातुल्यत्वे एतेषु देवानामागमनमंशतोवतरणम्। 'भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यता'-मित्युक्तं सम्भवतीत्यर्थः। उत् अधिकं यमः शरीरसाधनापेक्ष उद्यमस्तम्। 'यमो दंडधरे

१. वदन्ति।

ध्वांक्षे संयमे यमजेपि च, शरीरसाधनापेक्षे नित्यकर्मणि चोच्यत' इति विश्वः। वाक्यमिति एकमेवेतिशेषः। देवागमनसिद्ध्यर्थं पूर्ववाक्ये तत्तुल्यत्वबोधनमिति सर्वमेकवाक्यमेव। अत्र पूर्वतन्त्रेऽर्थैकत्वादेकं वाक्यं 'साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या'दित्येकवाक्यलक्षणादित्यर्थः। एतत्पदात् पूर्वोत्तरयोः श्लोकयोर्विभागे साकाङ्क्षत्वम्।

१०–१–६५. ऋषेर्विनिर्गम इत्यत्र अनुवादेपीति 'एतत् सर्वं समाचष्टे कंस आहूय मन्त्रिणः अन्यथानुपपन्नं स्यान्निग्रहादिकमग्रिमम्'। अतः कंसकृते नारदशंसितस्य मन्त्रिणः प्रत्यनुवादे। अनुक्तत्वादननुवादोपिशब्दार्थः। पूर्वमिति पूर्वपद्योत्तरार्धे। ननु सत्यं त्यक्त्वर्ष्युक्तं कुतोनूदितवान् कंस इति चेत्, तत्राहुः ऋषिणैवेति,इतरयोगव्यवच्छेद-कैवकारः। निवारितमिति सत्यं राजकीयम्। निवारितं असत्यीकृतम्। नेति 'ऋषेर्वि-निर्गम' इतिवाक्यात्। चतुष्टयमिति अग्रेतनचतुःश्लोकोक्तं चतुष्टयं निगडनिग्रहादिकम्। यदूनिति यादवान्। बहुषु तद्राजस्य लुक्। तादृशं चेति कंसस्य राजत्वाद्बुद्धिः। विष्ण्वंशं 'स्ववधं प्रति' स्वस्य वधं प्रतीति स्पष्टम्। एवं 'देवक्या गर्भसम्भूति'मितिपाठे व्याख्यानमुक्तम्। चकारात् 'देवक्या गर्भसम्बन्ध'मितिपाठे श्रीशुकबुद्धिस्थं देवक्या गर्भे प्रद्युम्ने सम्बन्ध आधाराधेयभावो यस्य सङ्कर्षणस्य तं विष्णोर्ज्ञानस्य वेदमतेऽनिरुद्धस्य धर्मस्यांशं स्वस्य कंसस्य वधं प्रत्येव अपि न तु भूभारहरणमात्राय। वासुदेवस्तु मोक्षमात्रदाता कंसस्य। किञ्च विष्णोरंशं तावतीं मायां दूरीकृत्य प्रकटोंशस्तम्। विष्णुं अंशेऽवाङ्निवृत्तेर्विष्णुमात्र-मुक्तम्, न त्वंशः। 'मत्वे'ति सम्बन्धः। 'ग्रही'दिति उत्तरश्लोके मुख्यक्रियापदम्।

१०–१–६६. देवकीं वसुदेवं चेत्यत्र विदित्वेति पूर्वानुवादः। ग्रहीदिति सम्बन्धः। लुङ्। अडभावश्छांदसः। एवं ग्रहीदिति पूर्वश्लोकान्वयि सूचयित्वान्यपदाना-मर्थानाहुः प्रथमत इति। तदन्तर्गतानिति स्मृत्युक्तसूचकानुमोदकादीन् वसुदेवान्त-र्गतान्। कलेः प्रवृत्त्यभावान्नैकस्य हन्तुरेव दोष इति, 'कलौ कर्तैव लिप्यत' इति। स्वगृह एवेति 'भोजेन्द्रगेहेग्निशिखेव रुद्धे'ति वक्ष्यमाणत्वात्। 'ग्रही'दित्यत्र णिजभावादिति भावः। एकवचनाच्च।अजनशङ्कायां हेतुमाहुः अष्टमेति। अयमेकोयमेक इत्यपेक्षाबुद्धिः। तज्जन्य-त्वमयमष्टम इत्यष्टमत्वसङ्ख्यायाम्। तस्मात्। द्वितीयाद्यारभ्यगणनायाम्। अजनशङ्क्या-जनतर्केणान्यथाज्ञानरूपेण। वासनया च एवं संदेहबीजाभ्यां विष्णुसंदेहादित्यर्थः। षट् पुत्रानहनदिति ननु भगवदैश्वर्यरूपानहनदिति किं सामर्थ्यं कंसस्येति चेच्छृणु। ब्रह्माण्डसमायातस्यैश्वर्यादितिरोधानजपरिदृश्यमानलोकनाट्यदुःखादिषूपपत्तिरुक्ता। तथा हि अत्र षड् धर्मा हताः, ते प्रद्युम्ने उपयुज्यन्ते। कृष्णे तु 'युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवै'रिति-वाक्यात्, नित्याः। ते च 'विराड्जीवस्तु भोगभुगि'ति विराड्जीवे तिरोहिताः, कृष्णे समायाते उत्पन्नाः। 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रितिवाक्यात् ते कंसेन हता इति लीलामर्यादा।

कालभेदेति प्रथमज्ञप्तिकालभेदस्य शरीरस्वीकरणकालभेदस्य वा ज्ञापकम्। जननमेवेति एवकारेण जननविषयव्यवच्छेदः। 'जातं जात'मिति भावे क्तो वा षड्धर्माणां नित्यानां जातं जननमहनदिति। न च प्रत्यक्षविरोधः। आश्चर्यत्वादतो न जातपदस्य जनने लक्षणा।

१०–१–६७. मातरमित्यत्र एषैवेति लुब्धा भ्रान्त्येवेत्यर्थः। अम्बरीषादयस्तु लोभा-भावान्न तथेतिभावः। यन्नैव मरणसन्देह इति यन्निमित्तो मरणसंदेहः। निमित्तमिह कारणम्। पञ्चविधानिति'तद्भार्या'इत्यत्र 'तत्सर्वा'नितिपाठे।'सुहृद' इति सखिविशेषणं वा।

१०–१–६८. आत्मानमिहेत्यत्र देवत्वसम्भावनयेति कलिः कंसो नित्य-क्रीडास्थ इति तथा। यद्वा, वसुदेवेन स्वभावादिः कंसे स्थापित इति 'पूजयामास तं शौरि'-रित्यत्र निरूपितम्। तेन देवत्वसम्भावना तया। तद्धिताचरणं भगवतः षड्धर्महिता-चरणम्। नित्यलीलास्थत्वात्। पार्ष्णिग्राहेणेति प्रष्णिग्रहेण। पार्ष्णिग्राहस्यानुग्राहकत्वात्।

१०–१–६९. उग्रसेनं चेत्यत्र निरूपितमिति उग्रा सेना यस्येति नामविग्रहान् निरूपितम्। सर्वसहायेति कंसस्यापि सहायत्वात् सर्वसहायत्वम्। षड्विधानामिति यदुभोजांधकमधुवृष्णिप्रभृतीनां, यद्वा यदुवंशानुकथने त्रयोविंशेध्याये 'तेषां तु षट्प्रधा-नाना'मितिवाक्यात् 'पृथुकीर्तिः पृथुश्रवा' इत्यादयः षट् प्रधानानि श्रेष्ठा येषां दशलक्षसहस्र-महाभोजपुत्राणां तेषां षट्प्रधानानां षड्विधानाम्। न च लक्षणाप्रसङ्गः। काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र तात्पर्यवत् तात्पर्यात्। व्यञ्जनावृत्तेरिष्टत्वात्, वृत्तेस्तैविध्यात्। तदाज्ञयेति उग्रसेनाज्ञया। ते षड्विधाः। तस्येत्युग्रसेनस्य। स्थित इति माथुरशूरसेनयोर्मध्ये। माथुरस्तु शूरसेननिवासस्थानम्। अत इति शूरसेनमाथुरयोर्विभज्यार्थात्, तस्येति शूरसेनदेशस्य। अध्यायार्थमाहुः एवमिति। हेतुभूत इति भक्तदुःखरूपः हेतुभूतः। ततोपि मुख्यः षड्धर्मवधः सोत्राध्यायार्थ उक्तः। षड्बालकवधो नाम प्रथमोध्याय इति। इतिश्रीभागवत इत्यादि भागवतलक्षणं प्रथमस्कन्धसुबोधिन्यामुक्तम्। महापुराण इति पुराणं 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षण'-मित्युक्तम्। महत्त्वं दशलक्षणत्वम्। तस्मिन् महापुराणे। अध्यायः इकू स्मरणे,एरच् कर्मणि। इङ्किावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति आयः, आङ्पूर्वकोऽयः। वाक्यस्मरणविषयः। पारम-हंस्यां संहितायामितीति श्रियां दर्शनात् परमहंसः शुकः, तेनाधीता पारमहंसी 'तदधीते तद्वेदे'ति अः। हिरण्यगर्भस्यैकप्राणयोगिकायामिति संहितायामित्यर्थः। 'वायुः शब्दतामापद्यत' इति प्राचां प्रवादात्। सम्यग्घिता संहिता ॥१॥

इति श्रीमद्वल्लभचरणैकतानश्रीगोपेश्वरविरचितायां शास्त्ररीत्या बुभुत्सुबोधिकायां
प्रथमाध्यायव्याख्यानम्॥

द्वितीयोध्यायः।

१०–२–० एवमिति पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेण। तथा चाध्याययोर्हेतुतासङ्गतिरुक्ता। भक्तदुःखं विना कृष्णोद्यमाभावात् कृष्णोद्यमः कार्यम्। भगवदाविर्भावश्च। महत्त्वेति टिप्पण्यामन्यत्रेति प्रह्लादेपीत्यर्थः। अक्षरप्राकट्यात्। तथा चैवं भक्तवात्सल्यस्वभावं भगवतो ज्ञापयितुं हेतोर्महत्त्वज्ञापनमित्यर्थः। भक्त्याहुरथवेति। वसुदेवादीति आदिना देवकी। पुरुषोत्तमत्वं भक्तवश्यत्वमत्र। तज्ज्ञापनायेति महत्त्वज्ञापनाय। तज्ज्ञापनायेति वक्तव्ये स्मार्तः प्रयोगः। सविशेषण इति मायाज्ञापनविशेषणेन सह वर्तमानः। एते त्रयोपि पक्षा मूलश्लोकेभ्य एव स्फुटं प्रतीयन्त इति त्रयाणां समुच्चय एव न तु विकल्पः। तेनाथवेत्यत्र वाशब्दोवधारणे ज्ञेयः। तथा च पूर्वं हेतुमहत्त्वं ज्ञात्वा तदनन्तरमुक्तमहत्त्वमवधारणीयमिति बोधयितुमिदं गोस्वामिभिर्वाशब्दद्वयं प्रयुक्तमिति बोध्यम्। सुबोधिन्याम्। एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति दुःखं हेतुरिति। यद्वा 'प्रलम्बबके'त्यादिप्रक्रमज्ञापितार्थमाहुः दुःखं हेतुरिति। अयमर्थः। दुःखं कृष्णागमने हेतुरुक्तः। स सव्यापारो निर्व्यापारश्च,उद्यमादीनां व्यापारत्वे हेतुः सव्यापारः उद्यमस्यागमने महादुःखस्य हेतावन्तर्भावे निर्व्यापारश्चेतिबोधाय प्रथमाध्यायोक्त- 'प्रलम्बबके'त्यादिकथा। प्रलम्बादीनां नित्यलीलास्थक्रोधादिरूपत्वेन कृष्णोपनिषद्युक्तत्वात् तादात्म्याद्वैतेन परम्परया प्रद्युम्नप्रादुर्भावे योग्यता भक्तदुःखहेतुत्वात्।'प्रलम्बबके'ति प्रक्रम इतिभावः। अत एवाहुः पुनर्निरूप्यत इति। प्रथमाध्याये निरूपणात् पुनरित्युक्तम्। शीघ्रागमनेति नित्यक्रीडास्थत्वाद् भक्तदुःखहेतूनां शीघ्रपदम्। कृष्णाविर्भावहेतुत्वात्। एवं हेतुं निरूप्येति श्लोकार्धार्थमुक्त्वा सर्वेषामित्यादिनोत्तरार्धार्थमाहुः सर्वेषामित्यादि। सर्वेषां दैत्यानां भगवदवतारज्ञापनार्थं 'प्राहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहा'मित्यादि कंसवाक्यमवतारेभ्यः कृष्ण आधिक्यबोधकमित्यर्थः। तृतीयार्थं स्फुटीकुर्वन्ति तथा स्तुतिरिति। स्तुतिर्ब्रह्मादिकर्तृका तथा पुरुषोत्तमत्वज्ञापिका। अन्यथेत्यादि स्तुत्यादिकं न कृतं स्यात् तदा एतद्वयाभावे पुरुषोत्तम एव प्रादुर्भूत इति कथं निश्चितं (ज्ञातं) भवेत्। स्वसन्निधिमात्रेण दैत्यस्य कंसस्यापि तथाविधं ज्ञानम्। 'अवतारो हरेर्यावांस्तत्र ब्रह्मा स्वयं व्रजेत् वरादनुक्तेप्येवं हि स्तुतिः पूर्णे तु सर्वत' इति तृतीयस्कन्धनिबन्धवाक्यात् स्तुतिः।

१०–२–१. विरोधमिति उपद्रवणोत्सुकानां भयाविष्टानां च विरोधम्। उक्तानां निरोधकम्। चाणूरवदिति मनुष्य इत्यर्थः। पूर्वार्धोत्तरार्धप्रक्रमाभिप्रायमाहुः यथा प्रलम्ब इति। मुष्टिकोपीति बलभद्रहतः उत्तरार्धे प्रथमनिर्दिष्ट इत्यर्थः। प्रलम्बशब्देनोपक्रमः सङ्कर्षणप्राकट्यार्थं सङ्कर्षणः प्रलम्बघ्न इति। उद्यमोध्यायार्थः।

१. गर्भसंबंधे।

१०–२–२. अन्यैश्चेत्यत्र जरासन्धादय इति आदिना यवनादयः। गुप्तानिति कुरुपाञ्चालादिदेशैर्गुप्तान्। प्रलम्बादयो नित्यक्रीडास्थत्वादधिकज्ञाना इति बाधन्ते। सुते इति अस्तिः प्राप्तिश्च। अन्यतरेणेति महाभाष्यप्रयोगाद् द्वयोर्निर्धारे उतरच् बहूनां निर्धारणेपि। आश्रय इति मागधः संश्रय आश्रयो यस्य। श्रयतीति श्रयः एरच्।

१०–२–३. ते पीडिता इत्यत्र तीरभुक्तदेशानिति तीरं भुक्तं यैः तान् देशान्। तीरसम्बद्धदेशान्। 'नितर'ामित्यस्यार्थमाहुः गुप्ततयेत्यादि। धर्मात्मान इति 'आत्मार्थे सकलं त्यजे'दितिवाक्योक्तो धर्म आत्मन्यन्तःकरणे येषां ते। तत्रैव देशान्तर एव। आ समन्तात् स्थिताः।

१०–२–४. एके तमित्यत्र एवेति परीत्यस्यार्थः। अक्रूरादय इति आदिना सुनामन्यग्रोधादयः कंसभ्रातरः। तं संवेष्ट्येति रुधिर् आवरण इति धात्वर्थः। भावे क्त्वो ल्यप् अनुः समीपेर्थे सम्यक् समीपे क्रोधानुत्पादकं वेष्टनं कृत्वा। वेष्ट वेष्टने। भ्वा० आ० से० एतस्यैवार्थः। सेवकत्वेनेति सेवनं समीपे कर्तरि ण्वुल्। संवेष्ट्य स्थिताः, संवेष्टनकर्तारः। संवेष्ट्येत्यत्र वेष्टनं कृत्वेत्यत्र करणं प्रकृतिः पुनःकरणं प्रत्ययार्थः। करणं कृतिः, कृत्रिमत्वं कर्तृत्वम्। कृत्रिमत्वं च कृतिरेव। सा स्वाश्रयं कर्तारमाक्षिपति। तथा च संवेष्टनकरणकृत्याश्रयाः संवेष्ट्येत्यस्यार्थः। स्थिता इत्यत्र 'गत्यर्थाकर्मके'ति सूत्रेण कर्तरि क्तः। संवेष्ट्य तिष्ठन्तीति स्थिताः। अनुरुन्धाना रोधे तिष्ठन्तीति रुन्धानाः करोतिना विवरणस्य बहुषु स्थलेष्वभावात्। नोत्पद्यत इत्यस्य नोत्पत्तुमर्हतीति गदाधर्यां विग्रहदर्शनात्। न च रोधं तिष्ठन्तीति प्रयोगापत्तिः। धातोः फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वेन फलस्य ज्ञातिरूपकर्तृनिष्ठत्वात्। तत्सेवकत्वेनेति तत्सेवकत्वेन स्थिता इतियावत्। गोत्रिण इति प्रधानकुलमस्त्येषां ते गोत्रिणः। परित इति भीतत्वात् सर्वतः। हतेषु षट्स्वित्यत्र देवक्या बन्धनाबधीति टिप्पण्यां स्फुटम्। तथा भविष्यतीति शोकविवर्धनो भविष्यति। तथेति हर्षशोकविवर्धनो बभूव। चरित्रमिति सङ्कर्षणगर्भभवनादि। अग्र इति 'ततो जगन्मङ्गल'मितिश्लोके। आसुरहननमिति षट्पुत्रासुरहननम्। 'तेषां हिरण्यकशिपुपुत्रत्वेनासुरत्वा'दिति पुरुषोत्तमाः लेखे। सुबोधिन्याम्। पितृनाम्नेति राजधर्मत्वात् 'पितृनाम्ना तु मुख्यत्व'मितिवाक्यान् मुख्यत्वार्थं पितृनाम्ना निर्देशः। अन्येषामिति ज्ञातीनाम्। यदूनां वा 'ज्ञातयो बन्धुसुहृदो ये च कंसमनुव्रता' इत्युक्तनारदवाक्यात्। अतिमान्य इति भगिन्या दयापात्रत्वादन्येभ्यो मान्येभ्योतिमान्यः।

१०–२–५. बुद्ध्येति अजनशङ्कया हताः। राजभ्रमबुद्ध्या हताः। श्रीशुको वक्ति बुद्ध्येति। बुद्धिमानयं पदार्थान् जानातीत्यादिप्रतीत्या कंसबुद्धौ पदार्था हन्तव्यत्वेनोक्ताः। प्रतियोग्यभावयोः सामानाधिकरण्याद् धर्मस्थानभूतो व्यापकधर्मेषु गतेषु तदभावात्मा

दर्शनाविषयः धर्मस्थानभूतः अशेषविशेषशून्यः अक्षरः शब्दात्मा। परमावधिरिति आनन्दमीमांसोक्तोत्कर्षस्यापि परमावधिः। शब्दार्थयोर्नित्यसम्बद्धयोर्वैलक्षण्यमाहुः पुरुषोत्तमस्त्विति। तत इति शब्दात्मकादक्षरात्। महान्, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इतिवाक्यात्। कालात्मकमिति काल उपदेशे, काल आत्मा देहो यस्य। पर्याय इति निर्माणे। 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यात्, निर्माणेवसरे क्रमे' इति विश्वः। स चार्धेति टिप्पण्यां स्फुटम्। एवेति अक्षरयोगव्यवच्छेदक एवकारः। परं तादृशीति आनन्दमयी। वक्ष्यत इति 'सा देवकी'-तिवाक्ये। अस्येति अक्षरस्य। प्रभुसङ्गम एवेति न तु विरहे। विप्रलम्भस्य विरहेर्ष्या-प्रवासोपालम्भादिपञ्चभावात्मकत्वात्। गणितानन्दप्राकट्यकरणमेव। तथेति अर्धप्रकटितानन्द इत्यर्थः। सुबोधिन्यां, प्रभावस्येति सर्वरक्षकस्य स्वरक्षायां सन्देहो नास्तीति प्रभावस्य देवक्याऽदर्शनात्।

१०–२–६. भगवानित्यत्र एवं सतीति सप्तमस्य शब्दस्य हर्षशोकविवर्धनत्वेन भूभारहरणावश्यकत्वे सति, अर्थात्मा भगवानपीत्यन्वयः। ईक्षामनोहङ्कारातिरिक्तमायायाः श्रुतिविरुद्धत्वात् तद्ग्रहणं विना शरीराभावस्या'त्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसे'तिवाक्ये सिद्धान्ते मायाभावेर्थस्य देहस्य सम्बन्धाभावोक्ते'र्न यत्र माये'त्यनेन 'प्रवर्तते यत्र रज' इत्यनेन च तत्र मायाभावादुभयसमाधानार्थं कृपात्वेन मायाविलक्षणात् तद्ग्रहणप्रकारमाहुः भक्तेष्विति। दयात्वेन माया भक्तेष्विति तत्र स्थापिता। अपहतपाप्मत्वाद्यतिरिक्तधर्माणां तत्र तत्र नियतत्वात्। 'प्रपन्नेर्पितया भृश'-मिति तृतीयस्कन्धे स्पष्टम्। भक्तनिष्ठा माया बुभूषणा वैकुण्ठे गृहीता। 'यदा यदा हि धर्मस्ये'ति-वाक्यात्। 'स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मे'तिवाक्याच्च। अथ'मायाशबलितं ब्रह्मासी'दितिश्रुतेः। एवं दयापरीतो भगवान्। देहग्रहणार्थमितिमर्यादा। शीघ्र-मिति कृपाविष्टः साधनमिति तथा। षड्गुणैश्वर्येति षड्गुणदानार्थमैश्वर्यम्। तेन सम्पन्नः। किमर्थं सम्पन्न इत्यत आहुः पूर्वापराध इति। पूर्वेषां कीर्तिमदादीनां मारणे कृते प्रतीकारं तद्धन्तुः कंसस्य वधं कृत्वा'म्ब ताते'तिसम्बोधनपूर्वकवाक्यान्युक्त्वा 'मोहितावङ्कमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुद'मितिश्लोकोक्तपुत्रपरिष्वङ्गादिमुजननं कर्तुं योगमायां समादिशदित्यन्वयः। स्पष्ट इति जन्मना स्पष्टे कृते। प्रतीकारो न भविष्यतीति परमानन्दप्राकट्याभावे सर्वदुःखनिवृत्तेरभावादितिभावः। या जगत्कारणेति द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायसुबोधिन्यां स्पष्टमिदम्। दयात्वेन चिच्छक्तिः। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणे निविष्टा वनमाला। तस्य चिद्रूपस्य माया या सा व्यामोहिका भिन्ना। सदंशस्य क्रियारूपा शक्तिः। आनन्दस्य जगत्कारणभूतेति भगवत आनन्दशक्तिः जगत्कारणभूता योगमाया। तेनाजस्यानन्दस्याविर्भाव इत्युक्तम्। आनन्द उपाधिर्जननेऽजस्य। योगमायेति तेन युजिर योग

इत्यस्य रूपं योग इति। दुःखपरिज्ञानार्थमिति दुःखपरिज्ञानमुद्यमान्तर्गतम्। भयं विदित्वेति भयेन कश्चिद् भगवन्मयतां गतस्तत्र कारणभयसत्तया भक्तैः सह निगूढभावकरणं कर्तुर्ज्ञानं विश्वभयस्य। विश्वात्मपदादक्षराभिन्नरूपेण वा विश्वभयज्ञानम्। 'अक्षराद् विविध-सौम्यभावाः प्रजायन्त' इति। 'यथाग्नेः क्षुद्रा' इति मुण्डकोपनिषदश्च। सर्वं न भवतीति आनन्दलीलायां न भवतीति। क्वचित् पुस्तके केवलमिच्छयैव सर्वं भवतीति पाठः। अर्थस्तु स एव। सर्वमित्यस्येच्छारूपादृष्टकारणकमित्यर्थात्। अत्र साक्षात्सृष्टिरिति भेदः। 'निजनाथाना'मित्यत्र निजपदादिच्छया श्रुत्युक्तेक्षया नारदपञ्चरात्रोक्तमहालक्ष्मी-रूपयैव न त्वक्षरशक्त्या भगवद्रूपाधारे इत्यर्थश्च। योगमाययेति आनन्दशक्त्यादेशः।

१०–२–७. गच्छ देवीत्यत्र आज्ञामेवाहेति शुकनिर्देशमेवाहेत्यर्थः। 'सन्दिष्टैवं भगवते'तिवक्ष्यमाणवाक्यात्। आज्ञा तत्कार्यं सन्देशः सनिर्देश इति। 'गर्भं' इतिश्लोकोक्ताक्रोशोप्य'थाह'मित्यत्रोक्ताथशब्दविवरणमिति टिप्पण्यां विवृतत्वादाज्ञामेवेत्येवकारः। 'मध्ये अर्ध'मिति तु तत्रैव वक्ष्यते। अत्र प्रथमश्लोकः षट्पदीरूपो ज्ञेयः। तथा च शुको नवभिः श्लोकैः भगवत्कृतामाज्ञामेवाहेत्यर्थः। तत्र गतेति द्वितीयचरणस्य तात्पर्यार्थः सामान्यत उक्तः। इममर्थमग्रे विशदयिष्यन्ति तदर्थमाहेत्यादिना। दैत्यावेशादिति 'शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसं हत्वा मधुवने चक्रे मथुरा नाम वै पुरी'मिति नवम-स्कन्धाल्लवणावेशात् तथा। अत एव कंसे कालनेमिः। गोकुलमेवेति गोपगोभिर्मुख्य-तयालङ्कृतमितिविशेषणाद् व्रजं गोकुलमितिभावः। व्रजं गच्छ गोस्थानमिति संहितयैवकारः। सम्बोधयतीति 'देवी'तिपदेन। व्रजतीति व्रज इति व्युत्पत्त्याहुः जङ्गमत्वमिति। व्रज गतौ। गोकुलाष्टके 'श्रीमद्गोकुलजीवात्मे'त्युक्त्या देहत्वात् तेन भक्तानां वैकुण्ठेऽक्षरात्मका ब्राह्मदेहाः। आधिदैविकवैकुण्ठस्य गोपगोकुलस्य वा जातित्वेन तत्र गमनसम्भवात् जन-पदस्याकृतौ शक्तेः। अत इति उक्तशक्यतावच्छेदकात्। स्थावरादिति टिप्पण्यां स्पष्टम्। स्तब्ध एवेति व्रजो भगवच्छरीरत्वात् स्तब्धः पिप्पलादिवृक्ष इव। तथेति उत्कर्षेण वर्तत इति। सुबोधिन्यां, तत्रेति गोकुले। मुग्धैरिति मायाकार्यमोहाश्रयैः। गोपा गोप्यश्च गोपा इति 'पुमान् स्त्रिये'त्यनुशासनात् सएकशेषः। चकाराद् भगवद्देहत्वेन गोकुलाष्टकात्, चकारेण गोपा वा। द्वन्द्वस्यैकत्वात् चकारेणैकेन चारितार्थ्यात्। गोपैर्गोपीभिः स्वदेहत्वेन गोभिश्चालङ्कृतमित्यर्थः। लौकिकी भाषा। ते उभय इति पुंस्त्वाद् गोभिरित्यत्राप्येक-शेषः। गावश्च गावश्च वृषाः गावः तैर्गोभिरिति। उभये। गोगोपाः। शोभेति यथा घटो घटत्वेन शोभते। सा जातिः सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय इति वाक्यपदीयात्। व्रजे नान्या जातिः। वैकुण्ठो गोलोक इति पर्यायशब्दौ। जीवरहितो देहो न शोभत इति घटत्वादिभिरेव घटादीनां शोभेति तैरेवेत्यत्रैवकारः पूर्वोक्तः। तदनुगुण एवेति गोप-

गोपीगवानुगुणः। यमुनाजलं पानार्थं वृक्षाश्छायार्थं तृणा भक्षणार्थं स्थलमुपवेशनार्थमित्येवम्। 'गोपा गोप्यश्च नः कु'र्विति कृष्णं प्रति सुरश्रुतिवाक्यादेवकारः। तेषामिति तत्रस्थानाम्। अत इति शक्यतावच्छेदकबलात् मुग्धानां तत्र स्थितत्वात् तद्दर्शनादेव सुखं स्वास्थ्यं तव भविष्यतीति निरूपितमित्यर्थः। अनेनेति नन्दस्य राजविरोधिसङ्ग्राहकत्वेनेत्यर्थः। 'उत्पथेन तु गच्छन्तं सोदरोपि विमुञ्चती'तिवाक्यात्। 'भ्रातरं नन्दमागत'मिति पञ्चमाध्यायीयवाक्यात्। वसुदेवपुत्रो नन्द इति नवमस्कन्धे। तत्त्वं न द्योतितम्। विशेषणस्य 'भ्रातर'मित्यस्य व्यावर्तकत्वात्। ननु 'नवभि'रित्यत्र सार्धनवभिरिति वक्तव्ये प्रतिज्ञाहानिरूपनिग्रहस्थानमिति चेत् तत्राहुः अत्र पादद्वयमिति। अत्रेति श्लोके, नवश्लोकीत्वात्। [1]पादद्वयमिति नवसङ्ख्यातोधिमूरू। किमितीति रोहिणी किमिति तिष्ठतीत्याकाङ्क्षानिवृत्तिर्यथा भवति तथा। निवृत्त्यर्थेर्थशब्दः। अन्या वसन्तीति रोहिण्यपि तिष्ठतीति किमिति तिष्ठतीत्याकाङ्क्षानिवृत्तिः। आकाङ्क्षार्थं वा, अग्रे प्रासङ्गिकमुक्तं, तत्र आकाङ्क्षानिवृत्तिः।

१०-२-८. अन्याश्चेत्यत्र गुप्तस्थानेष्विति गुप्तेषु स्थानेषु। 'गुप्तं रक्षितगूढयो'रिति विश्वः। स्थितिरिति वसन्ति स्थितिं कुर्वन्ति। ततः किमिति वासकथनस्याकाङ्क्षायाः किं प्रयोजनम्। अतः प्रयोजनकथनाद्धेतोः प्रयोजनमाहेत्यर्थः। इतरगर्भेति इतरेषां षड्गर्भाणां जरायौ स्थितिरस्य त्वाकाशेन्तर्वर्तिनि जठरे निर्लेपतया स्थितिरितिवैलक्षण्यबोधनार्थं विकृतजठरपदमुक्तम्। एवं विकृतत्वं, जायतेत्र जन्तुरिति जठरः। 'जने रष्ठ चे'तिसूत्रेणान्त्यस्य नकारस्या'लोन्त्यस्ये'तिसूत्रेण ठादेशः अरप्रत्ययश्चेति प्रकृतिविकृतिरिति। यद्वा जठर इतरगर्भवैलक्षण्यार्थं तदित्यन्वयमित्यर्थः। प्रसिद्धमिति धामत्वेन प्रसिद्धिविषयम्। धाम तेजः स्थानं वेत्याशयेनाहुः भगवत्तेज इति। स्थानभूतमिति शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धान् नान्य आश्रयः।

१०-२-९. अथाहमित्यत्र तर्हीति यदूनां भयभञ्जनं वैकुण्ठस्थितौ सत्यामेव कंसकृतस्य भयस्य यदूनामीश्वरसम्बन्धित्वज्ञानेऽभावाद् भवति न तु यदुषु मानुषीं तनुमाश्रितस्य सम्बन्धिज्ञानेतः स्थितौ को दोष इत्यर्थः। यद्वा स्थितौ रोहिण्या गोकुले स्थितौ। कंसभयेति अष्टमगर्भस्य कंसाद् भयम्। 'अन्याश्चे'त्यत्रान्येषां वेतिपक्षोतो 'रोहिणीवसुदेवस्ये'ति पादद्वयमधिकम्। को दोष इति पादद्वयमधिकमित्यत्र को दोषः। 'अन्याश्चे'त्यत्र भेदप्रतियोगिनिरूपणार्थमपि न पादद्वयापेक्षेति पादद्वयमधिकं को दोष इत्यर्थः। तत्राह तादृशविषये वागतीतपुरुषोत्तमाविर्भावं स्वसेवार्थमाह। अयमित्यादि माया योगमायानन्दशक्तिः स्वयं दयापरीत इति कृपात्वेन मायेन्द्रियाणि अतो दयापरीतो

[1] शोधपत्रमत्रे'तिमन्थकारैर्लिखितं परन्तु ग्रन्थपत्रेषु तत्र प्राप्तम्।

गोविन्दः। संसारदुःखं बहिरुत्क्षिपतां सेवया स्थिरप्रज्ञाद्वारा भगवत्प्रेप्सूनां दैत्यस्थानापन्नः संसारस्तज्जदुःखनिबर्हणभक्तियोगवितानार्थं तदाविर्भावस्यावश्यकत्वात्। पृथावाक्यात्। तदुक्तं भक्तिमार्ग इत्यादिना। एवकारेणाक्षरयोगव्यवच्छेदः। 'य एवासि स सन् यजे', 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्', 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुन' इति वाक्याच्च। अक्षरात्मकं जगत् सेवकम्। यदूनां निजेति यादवत्वेन यादवोपस्थितौ 'यदुषु संसारदुःख'मित्याद्युक्तानां सन्निवेशो ज्ञेयः। निजनाथत्वस्यावान्तरभेदैर्बहुविधत्वात्। स चेति पुरुषोत्तमस्य चतूरूपत्वात् पुरुषोत्तमश्चेत्यर्थः। समायास्यतीति सम्यक्त्वं वेदोक्तप्रकारेण दयापरीत एवायास्यति योनुभवात्मा वेदान्त उक्तः। 'आत्ममायामृत' इतिवाक्ये अनुभवात्मन इत्यस्य प्रकृतजीवपरतया तत्त्वेपि भगवतो देहपरिग्रहे आत्ममायेन्द्रियाणीति पक्षेनुभवपदस्य सत्यज्ञानानन्तानन्दपरत्वेपि बाधकाभावात्। कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति। 'भगवानपी'तिश्लोके ज्ञानशक्तिद्वारा पुरुषोत्तमाविर्भावार्थमुक्तम्। अत्र कर्मद्वारा पुरुषोत्तमाविर्भावार्थं प्रद्युम्नाविर्भावः सङ्ख्यातात्पर्यार्थमुच्यते। भक्तार्चनकर्मणा पुरुषोत्तमाविर्भावः। 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते' इति 'कर्मैव गुरुरीश्वर' इति चोक्तेः। 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती सन्दिष्टेते परस्थिते' इति भाष्यात्। यद्वा। 'भगवानपी'त्यत्र कर्मद्वारा पुरुषोत्तमाविर्भावः। 'अथाह'मित्यत्र अहङ्कारेण पुरुषविधस्योपस्थितेः पुरुषविधब्राह्मणोक्तज्ञानशक्तिद्वारा पुरुषोत्तमाविर्भावार्थमुक्तम्। तदा समायातीत्यत्र सम्यक्त्वं वेदान्तोक्तप्रकारेणेत्यर्थो ज्ञेयः। तदनन्तरमिति रोहिण्युदरसन्निवेशानन्तरम्। अत्र शीघ्रमिति क्रियाविशेषणेनानन्तर्ये शीघ्रत्वबोधनेन व्यवहितानन्तर्यनिवारणा'दाविवेशांशभागेने'तिश्लोकसुबोधिन्युक्ताथशब्दार्थसङ्ग्रहाय। तत्तत्रैव स्फुटिष्यति। तादृशानन्तरमत्राथशब्दार्थ इत्युक्तम्। विभागेनेति चतुर्विधकार्याचरणकृतो यः स्वरूपव्यूहविभागस्तेनेत्यर्थः। एवेति 'तस्य माता न माता पिता न पिते'तिश्रुतेरेवकारः। प्रद्युम्नस्तु कर्मप्रधान इति मात्रादिकं सम्भवति। अत्र सङ्कर्षणाविर्भाव इति निबन्धे सङ्ख्यातात्पर्यार्थं प्रद्युम्नाविर्भाव इत्युक्तम्। 'न माते'त्यस्य मेधावीति निघण्टावर्थः। एकरसत्वाद् वैकुण्ठस्थस्य तस्यात्रागतौ ह्येकरसत्वभङ्गमाशङ्क्यानुकरणधर्मेणाभङ्गमाहुः अथाहमिति। तथाहमपीति तथा अहमेकरसोप्यनुकरणधर्मेण गमिष्यामीत्यर्थः। 'अनुकृतेस्तस्य चे'ति व्याससूत्रात्। न त्वहमिति प्रद्युम्नस्तु पुत्रो भविष्यति च। अग्रिमेति 'त्वं यशोदाया'मित्यग्रिमाज्ञापने। आज्ञामध्यपात्यपि सर्वमाज्ञैव। नवधाभक्तिमध्यपात्यर्चनं भक्तिरितिवत्। तस्या इत्यादि आनन्दशक्तिभूताया योगमायायाः। तेनेयं वैकुण्ठे तिष्ठति। कृपात्वेन मायेन्द्रियरूपापि। गोविन्दत्वोपयोगिनी। सोहिका तमोरूपा 'न यत्र माये'त्यनेन 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः

१. धा।

सत्त्वं च मिश्र'मित्यनेन द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये निषिध्यते। आज्ञापयतीति साज्ञां करोति तामाज्ञापयति। भविष्यसीत्याज्ञयेतिशेषः। स्तन्येत्यादि अष्टमे मासेऽपत्यस्नेहेन स्तन्यमिति लोकः। मोहेति मोहमित्रमोहसदृशजननार्थम्। योगमायाया नित्यक्रीडास्थत्वेन तमोमोहाभावात्। मारणार्थमिति अवस्तुत्वेन क्लिष्टकर्मत्वाभावात्।

१०-२-१०. अर्चिष्यन्तीत्यत्र उत्पाद्यत इति 'नन्दपत्न्यां भविष्यसी'त्यत्रोत्पादनार्थकभवतेः प्रयोगात्। 'परो भवती'त्यत्रेव। तस्या इति योगमायायाः। तत् उत्पादनं अनिष्टं भगवदेकशरणत्वात्। 'सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च यो वदेत् अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं हरे'रिति अभयं फलम्। भगवतोऽनिष्टम्। न हि शरणागता आवर्तन्त इति भावः। 'त्रया ह प्राजापत्या' इति बृहदारण्यकादाहुः देवांशा इत्यादि। काम्या इति उक्तकामनासु पुत्र्यहं स्यामित्यादिरूपास्विच्छासु योग्या विषया इति काम्याः पुत्रादयः सोपायाः उपाया अर्चनादयस्तैः सह वर्तमानाः। विषयाः। वरा इति अनुपाया विषयाः। यथा हिरण्यकशिपोर्वरः। स्त्रिया इति स्वरूपभूतायाः वरदानार्थं वक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रकटायाः साक्षात्स्नापनादिरूपा सेवा तस्याः। अपिशब्दान् मनुष्याणां च बाधिका वाममार्गवद् विकारसम्भवेन सेव्यसेवकभावविघातिकेति हेतोस्तादृशबाधनिवृत्त्यर्थं दूरसेवासाधकं धूपादिसाधनत्रयं निर्दिष्टमित्यर्थः। दीपस्त्विति स्वप्रकाशत्वोक्तेरियमानन्दशक्तिरूपा जगत्करणे प्रकाशयुक्ता। दीपापेक्षा तु प्रतिमायामितिभावः। दानमिति स्वसत्त्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पादनं दानम्। न तु हिंसनम्। अत एव पुरुषपशुदानानन्तरं हिंसने भद्रकाली उच्चचाट। 'पशुना रुद्रं यजत' इत्यादिस्थले पशुं रुद्राय ददातीत्यन्तमेव। 'छागस्य वपां मेदो जुहुधी'त्यादिस्थले होमो दानमेव। हु दानादनयोरिति धातुपाठात्। पूर्वं काम्यादीनामिति पूर्वं 'सर्वकामवरेश्वरी'मितिपदे। आदिना वरः। तद्दातृत्वं च कामशब्दात् परस्य यकारस्य वर्णस्य लोपश्छान्दसः। यतः काम इच्छा न तु पुत्रादयः लक्षणाप्रसङ्गात्।

१०-२-११. नामधेयानीत्यत्र मन्त्ररूपाणीति मत्रि गुप्तभाषणे। गुप्तभाषणरूपाणि। मन्त्रैः रूप्यन्ते व्यवह्रियन्ते तानि मन्त्ररूपाणि। वर्तमानसामीप्य इति भविष्यत्काले। करिष्यन्तीत्यर्थः। भविष्यत्काले वर्तमानत्वम्। अधिष्ठानानीति प्रतिमारूपाणि। पूर्ववदिति देवांशा दैत्यांशाश्च निवारिताः 'मनुष्या' इत्यत्रेव। सर्वत्रेतिशब्द इति इतिः प्रसिद्धे। 'इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्ति'ष्विति विश्वं, आदिपदार्थः प्रसिद्धिः। तथा च दुर्गेतिनामधेयं करिष्यन्तीत्यत्र। 'दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्य' इति मन्त्रकाशीभूदेशाभ्यां इतरमन्त्रभूभेदेन दुर्गायाः प्रसिद्ध्या नामधेयम्। करिष्यन्ति। ताभ्यां दुर्गासान्निध्यमधिष्ठानेत्रेतिशब्दः प्रसिद्धिवाचकः सान्निध्यतात्पर्यकः। 'इति स्वरूपे सान्निध्ये विवक्षानियमे मते' इति विश्वात्। स्थाने देवालये, एवमन्यत्र।

१०-२-१२. कुमुदेत्यत्र कन्यकेति अम्बिकायाः पूर्वं व्याख्यानं भूदेशमन्त्राधिष्ठानस्थानव्याख्यानप्रायपाठात्। प्रसिद्धानीति अयमर्थः। आनन्दशक्तियोगमायाया नामानि। कृष्णा नारायणी माधवी भद्रकाली योगमायाया एव नामानि। 'देवः सुवेधने राज्ञी'त्युक्त्वा 'देवी भट्टारिकायां चे'ति विश्वः। अत्र 'गच्छ देवी'त्यत्र देवीपदं राज्ञ्यां, ईश्वरस्य राजाधिराजत्वात्। साऽनन्दशक्तिर्जगत्कारणभूता योगमाया। कुमुदा मूलदेवीनाम सती वायुमायानाम 'अत एव प्राण' इति वैयाससूत्रात्। कन्यका मूलदेवीनाम सती नन्दगोकुलस्त्रीणा नाम। शारदा तथा सती हिरण्यगर्भमायानाम। परिशेषात्। माया तथा सती(=कद्रू=शङ्कराचार्यमाया)[1]उद्धावतारमायानाम। दुर्गा चण्डिकाम्बिका-ईशानी च तथा सत्यः रुद्रस्य मायानामानि। विजयावैष्णव्यौ तथा सत्यौ विष्णुमायानामनी। विजयार्जुनस्य नरावतारस्य वा। तथा भद्रकाली। सुभद्रा। भद्रा काली भद्रकाली। सत्यभामेत्यत्रेव अत्र कृष्णा तथा सती कृष्णतुर्यमायानाम। नारायणी नारायणमायानाम। माधवी माधवमायानाम। एतानि नामानि सान्निध्यार्थं मन्त्ररूपाणि। मत्रि गुप्तभाषणे। व्युत्पत्तिभिर्नामानि गुप्तभाषणरूपमन्त्राः। अथ मन्त्रदेशौ। सान्निध्यातिरिक्तफले यत्राभियुक्तानां मन्त्र इति समाख्या स मन्त्रः। अस्यन्तत्कान्तोत्तमपुरुषान्ता वा मन्त्राः। अत्र कृष्णायाः मन्त्रदेशौ भुवि। उदयास्ताचलौ। लोकालोकाद्रिशिखरं वा। अत्र मन्त्रलक्षणं वेदत्वम्। 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेय'मिति पूर्वमीमांसायाम्। 'इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमो वेद' इति छान्दोग्यश्रुतेः। पुराणानामपि वेदत्वम्। तत्र मन्त्रस्तु 'ऋगावर्ता यजुर्वेदा सामस्तोमोर्मिमालिनी'त्याद्युक्त्वा 'सुपर्णपत्राशुगतिर्द्विजस्कन्धसमाश्रिता, साङ्गोपाङ्गद्विजा औघप्रादुष्कृतपदक्रमा। समन्त्रब्राह्मणा सूक्तकल्पकल्पितसत्क्रिये'ति। पद्मपुराणे मारीचिसर्गे यमुनामाहात्म्ये स्फुटम्। नारायणी 'नारायणसमो गुणै'रितिवाक्यात् पुरुषविधब्राह्मणोक्तपुरुषविधे निविष्टा। नारायणमन्त्रदेशौ। प्रसिद्धौ। माधवीत्यत्र पुंयोगलक्षणङीष्। अवतारमन्त्रदेशौ। भद्रकालीत्यत्र मन्त्रः 'कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नम' इति। देशोवन्ती। कुमुदा कौ मोदते। कर्तरि क्विप्, टाप्। वायुमाया। कौमोदिकी गदा वायुतत्त्वम्। अन्तरिक्षदेशः। 'वायवः स्थोपायवः स्थे'तिमन्त्रः। उत्तमपुरुषान्तत्वात् उपायवो मनुष्याः। कन्यकेत्यत्र 'कन्यकुमारि धीमही'तिमन्त्रः। माथुरो देशः। शारदेत्यत्र शारदस्य स्त्रीत्वविवक्षायां टाप्। शरदोयं शारदः शरदृतुसम्बन्धिवर्षः प्रजापतिः। 'संवत्सरो वै प्रजापति'रितिश्रुतेः। 'शारदः पीतमुद्गे स्यात् शालीने प्रतिभे नवे वर्षेथ जलपिप्पल्या'मिति विश्वः। मन्त्रः भद्रकाल्याः। भद्रा काली भद्रकालीतिप्रयोगत्रयात्। देशः उत्तरः। मायेत्यत्र मन्त्र उक्तेषु कश्चित्। देश उत्तरः। दुर्गेत्यत्र 'दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्य' इति मन्त्रः

१. कुं। २. घञ्।

उत्तमपुरुषान्तत्वात्। देशः काशी। दुःखेन गम्यते ज्ञायतेस्याम्। 'सुदुरोरधिकरणे' इति डः। दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते, गैशब्दे। आतोनुपसर्गे कः। 'दुर्गं कोटे दुर्गमे च दुर्गा तु नीलिकोमयो'-रिति हेमचन्द्रः। दुर्गा उमा सती क्रोधे तस्याः स्वरूपं ज्ञातमिति। चण्डिकेत्यत्र चडि कोपे। ण्वुल्। टाप् पचाद्यचि, बाह्वादिभ्यश्चेति ङीष्। 'चण्डी कात्यायनी देव्या'मिति कोशात्। 'कात्यायनि महामाये'ति मन्त्रः। कामरूपदेशः। अम्बिकेत्यत्र अम्बैवाम्बिका। अबि शब्दे। भ्वा०आ०से० अम्बते इत्यम्बा। पचाद्यच्, टाप्। 'अम्बिका पार्वती मात्रोर्धृतराष्ट्रस्य मातरि'। मन्त्रः पार्वत्याः। शिवस्तुतिः पर्वतस्येयं पार्वती। तस्येदमित्यण्। 'पर्वते राध्यास'मिति संहितायाः। देशोम्बिकावनम्। ईशानीत्यत्र ईशस्य स्त्री। इन्द्रवरुणेति ङीषानुकौ। 'जाने त्वामीशं विश्वस्ये'ति परशिवस्य स्तुतिर्मन्त्रः। स्तुतौ ईशपदात्। देशो वैकुण्ठः। 'ज्ञानेन भक्ते'-त्यथर्वश्रुतेः। भक्ता शिवः। विजयेत्यत्र जयतीति जयः, विशेषेण जयो विजयो विष्णु-स्त्रीत्वविवक्षायां टाप्। मन्त्र उत्कलदेशे। देश उत्कलः। वैष्णवीत्यत्र विष्णोरियं वैष्णवी। तस्येदमित्यण्। कुल्लापुरे मन्त्रः। देशः कुल्लापुरम्। विजयोर्जुनः तस्य विजया। मन्त्रदेशौ द्रष्टव्यौ। सुभद्रेत्यत्र मन्त्रः 'यया सृजस्यत्सि जगन्ति नाथ वक्षःसरोजाश्रयया स्वशक्त्या तां भद्ररूपां जगदाश्रयां ते देवारणिं पादयुगं नतोस्मी'ति स्कन्दपुराणे पुरुषोत्तम-क्षेत्रमाहात्म्ये। उत्कलदेशः पुरुषोत्तमक्षेत्रम्। भद्रकाल्या अप्ययं मन्त्रः। अत्रत्यकाल्या अपि।

१०–२–१३. गर्भसङ्कर्षणादित्यत्र तस्या इति योगमायायाः। प्रमाणमिति ऐतिह्यं प्रमाणम्। यद्वा महान्तः प्राहुः महतामन्तःकरणं प्रमाणम्। जानातीच्छति यतत इति। एवेति अनवतारदशायोगव्यवच्छेदक एवकारः। सोप्यत्रेति अत्र शेषे सङ्कर्षणः। अपि-शब्दाद् वासुदेवांशश्चाविष्टः। 'वासुदेवकलानन्त' इतिश्लोके वासुदेवांशाविष्टत्वोक्तेः। देवक्यां स्थितिकाले वासुदेवांशाभावेपि विविक्तव्यूहमकरणात्। लोकव्यवहारकाले 'वासुदेव-कलानन्त' इतिश्लोकादस्त्येव। अत एव बलहतानां मोक्षः। मोक्षस्य वासुदेवकार्यत्वात्। वदन्तीति शास्त्राभावेन लोकदृष्टं नाम वदन्ति। लोकस्येति 'लोकरमणा'दित्यस्य विग्रहः। रामशब्दविग्रहमाहुः रमयतीति। रञ्जयतीति राजेति राजपदस्य मनुप्रसङ्गे विग्रहवत्। 'राम-क्रीडा रमणात्मिके'त्युक्तम्। अत्राग्रिमनामहेतुः प्रयोजकहेतौ णिजन्ताद् घञ्। बाहुलकात्। असम्मत्यर्थ इति रमयतीत्यलौकिकविग्रहे प्रयोजककर्तर्यसम्मत्यर्थः। प्रयोजकहेतौ तु सम्मत्यर्थः। स्वरमणस्थानत्वेनानन्तत्वेनैव प्रयोजकहेतौ घञि कृते रामः तत्र रामत्वं न तु प्रयोजककर्तरि घञा रामत्वं भगवत्सम्मतम्। न वा लोकस्य रमणात् इत्येवमसम्मत्यर्थः। रामशब्दस्य भगवद्रमणसाधकत्वमर्थोग्रे वाच्यः। प्रयोजकहेतोरधिकरणस्य हेतुत्वविवक्षाङ्गी-कारात्। आश्चर्यभावमाशङ्क्याहुः सम्बुद्धीति। व्यवहारार्थ इति हे रामेति व्यवहारार्थः। शुकव्यवहारः। पूर्वनाम्नि हेतुभूतं नामेत्याहुः बलभद्रमिति। एवं च भद्रः, भगवद्रमणे

प्रयोजकहेतुः। उच्छ्रूय उद्गमः तस्मात्। भद्रः शयनमपि बलेनैव बलेन भद्र इत्युक्तविग्रहात्।

१०–२–१४. सन्दिष्टैवमित्यत्र पूजाद्यर्थमिति सन्देशपूजाद्यर्थम्। सन्देशे वेदत्व-ज्ञापनं पूजा। आदिना सन्देशप्रवर्तनम्। 'तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रव-र्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिना'मिति सप्तदशाध्यायगीतायाः। तदर्थमित्यर्थः। 'त'दिति मूलस्यार्थः। तत्सर्वमित्यादि।

१०–२–१५. गर्भे प्रणीत इत्यत्र तत्कार्यमिति योगमायाकार्यम्। 'निद्रया-पगतस्मृति'रितिवाक्यात् निद्रायाः स्मृतिनाशकत्वेन सर्वे न गर्भाकर्षणं पश्यन्ति। योग-निद्रात्वेन योगमाया यदा कर्षन्ती जाता तदा तत्कार्यं सर्वस्मृतिनाशो जात इत्याहुः कर्षणेति। तेनेति अधःपतनकथनेन। पञ्चम इति अधःपतनज्ञापितः। 'चतुर्थेन तु पिण्डेन अस्थिमज्जा प्रजायते पञ्चमेन तु पिण्डेन हस्ताङ्गुल्यः शिरोमुखम्। षष्ठेन कृतुपिण्डेन हृत् कण्ठं तालु जायत' इति पिण्डोपनिषच्छ्रुतेः। मासि मासि पिण्डाः। विशब्दार्थमाहुः अतीति। क्रुश आक्रोशे। हैमधातुपाठे तु क्रुश रोदनाह्वानयोः भ्वादिः परस्मैपदी अनिट्। 'नानुध्यायान् बहून् छब्दा'नितिश्रुतेर्निषिद्धः।

१०–२–१६. आविवेशेत्यत्र अथाक्रोशानन्तरमित्यादि अत्र टिप्पण्यां भावानवेति अत्र हि श्रीशुको'थाहमंशभागेने'ति भगवद्वाक्यमनननिष्ठः। 'ज्ञानेन भक्ते'ति-श्रुतेः। तन्मनने सामान्यप्रकारकजिज्ञासाया विशेषप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वं स्फुरितं सद् रसपरवशदशायां शुकमुखादमृतद्रवसंयुतं विगलित'मंशभागेने'तिपद'मथ'शब्दस्मारकम्। पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे कारणत्वात्। तदुक्तं 'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिते'त्युक्त्वा 'विशेषस्मृतिहेतव' इति काव्यप्रकाशे। 'एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धि-स्मारक'मिति च। तथा 'चांशभागेने'ति पद'मथ'पदस्मारकमि'त्यनागतमतीतं चे'तिवाक्याद् दृष्ट्वा'थ'पदमेव मण्डूकप्लुत्यावत्योपनिबबन्धुरिति भावस्तस्यानवबोधात्। तदपि दर्शयन्ति स तथा हीति। निदर्शनार्थ इदमव्ययम्। इह हीति ग्रन्थे हि। 'अथाहमंशभागेने'ति-श्लोकैकवाक्यतायै आहुः शीघ्रं स्वागमनार्थमित्यादि। एवेति अन्यथा सङ्कर्षणाविर्भा-वानन्तरमाविवेशांशभागः स्यात् विलम्बेन। प्रकृत उपयोगं वक्तुमाहुः आक्रोशस्त्विति। प्रकृतेति शीघ्रागमनेनुपयुक्तः। भगवद्वाक्यस्याथशब्दार्थतात्पर्येति 'अथाहमंश-भागेने'ति भगवद्वाक्यम्। आनन्तर्यमथशब्दस्य वाच्योर्थः। शीघ्रं तात्पर्यार्थः। तस्य कथनाय। तदित्थम्। आनन्तर्य'मथाहमंशभागेने'त्यत्राव्यवहितानन्तर्यं न विवक्षितम्। 'अथाह'-मितिश्लोकसुबोधिन्याम'थ शीघ्रं तदनन्तरमेवे'त्युक्तेः। तेन शीघ्रं आक्रोशानन्तरं विस्रंसन-ज्ञानानन्तरमेवेति तात्पर्यार्थः। सोत्र 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोकेस्ति। अतस्तत्कथनायेति ज्ञायत इत्यर्थः। प्रभुबुद्धीति अभिधाप्रतिपाद्यं तात्पर्यप्रतिपाद्यं च। स पदार्थ इति

तात्पर्यमात्रप्रतिपाद्यः। श्रीशुकेनेति रसपरवशेन जन्मोत्सवे। पौरविक्रोशनतात्पर्यमाहुः अयमर्थ इति। जन्मरूपः। 'जन्म गुह्यं भगवत' इति 'गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये' इति च। तत्सम्पत्तिरिति जन्मनो गूढत्वस्य सम्पत्तिः। तत एवेति अन्यथाज्ञानादेव। जन्माज्ञानसूचनेन। सुबोधिन्यां आक्रोशानन्तरमिति विशेष्यत्वादितिभावः। विशेष्यं विस्रंसनज्ञानं भगवन्निष्ठमपि। प्रकारान्तरेण सङ्कर्षणज्ञानात् प्रकारान्तरेण विस्रंसनज्ञानत्वेन भ्रमविषयेन। एवकारस्तु जानातीच्छति यतत इति प्रणाड्या। देवक्यामागत इति यद्यपि मूले देवकीकर्तृकं धारणमुक्तं तथापि तत्सर्वमल्पज्ञानां प्रतीत्यर्थमुक्तं, वस्तुतस्तु भगवान् स्वयमेवागत इति तत्रैवा'त्मभूत'मित्यस्य व्याख्याने वक्ष्यते। अतोत्र भगवत्कर्तृकत्वमेव मुख्यमिति तथोक्तम्। नृसिंहेत्यादि नृसिंहः काष्ठजः, हंस एकादशस्कन्धत्रयोदशाध्यायेऽक्षसात्। आदिना नारदः 'उत्सङ्गान् नारदो जज्ञ' इति। तस्येति शरीरस्य। तथोत्पत्तिरिति 'अथाहमंशभागेने'तिश्लोके प्रद्युम्नभागेनोत्पत्तिरुच्यते इत्यर्थः। तथोच्येतेति माकव्यत्वेन आविर्भाव उच्येत। आनकदुन्दुभेरित्यादि शब्दात्मकस्य विशुद्धसत्त्वस्य मनः आविवेश। भगवत्प्राप्तिरुक्ता साऽजुष्टग्राम्यविषयस्य वरहेतुकी वेदत्वात्। 'यत्र वेदा न वेदा' इति श्रुतेः न वेदाः मेधाविनः। अतः प्रद्युम्नांशप्राधान्येन प्राप्तिः। भूमविद्यां विनापि। भक्तित्वेन पुरुषोत्तमप्राप्तित्वेन कार्यकारणभावात्। अतो भक्तानां भूम्यादीनां दुःखनिवारणे भक्तिः कारणमिति भूम्यादिभक्त्या भूमविद्यया च भगवानाविवेश। आनन्दरूपः। 'मन आनन्द'मितिश्रुतेः। आनन्दोस्यास्तीत्यानन्दं अर्शआद्यच्। अत एवां'शानां भागेन विभागेने'त्यर्थं 'अंशभागेने'त्यस्य वक्ष्यन्ति। मन आनन्दं आनन्दोस्यास्तीत्यानन्दमित्युक्तम्। स आनन्दो ब्रह्मेति, 'ब्रह्म तर्हि अग्नि'रितिश्रुत्यभिप्रेताग्निरित्यग्निदृष्टान्तेन स्वरूपमाहुः अयोगोलक इति। अन्यथेति उक्तव्याख्यानाभावे। 'अंशभागेने'त्यत्र षष्ठीतत्पुरुषं व्याख्याय कर्मधारयं व्याकुर्वन्ति स्म केचित् त्विति। आहुरित्यस्य रसस्तु प्रसिद्धसमासत्यागः। पुरुषोत्तमस्त्विति अकारकः भक्तैः सह निगूढभावकरणं करोति यः सोर्थः परं ब्रह्म। भूमविद्यावत्त्वान् नन्दस्येत्येवकारः। माययेति मायेन्द्रियाणि कृपा वा तद्वारा कारकत्वाय। 'मायया सह जात' इत्यत्रोपपत्तिः। 'योगमायाऽजनि नन्दजायये'तिवाक्ये मायाजनिरुक्ता, पुरुषोत्तमाविर्भावस्तु 'अदृश्यतानुजा विष्णो'रिति वाक्ये'नुजा'पदेन प्रकाशे साधितः। तथाहि यद्यपि मुहूर्तानन्तरं सा जातेत्यनुजात्वमस्त्येव तथापि स शब्दः सोदरानुजायां योगरूढ इति सोदरत्वलक्षणसामानाधिकरण्यमन्तरेणानुपपद्यमानस्तत्सोदराग्रजत्वेन भगवन्तं गमयति। यतो यदिदमनुजात्वं शुकेनोक्तं तन् नन्दगृहे भगवतो मायाज्ञसुः मायारूपशक्तिसाहित्येन प्रादुर्भावबोधनार्थमेवोक्तमिति निश्चय इति। अत्र तुना वेदवेदान्तसारे श्रीभागवतेयोगोलके वह्निरिवेति दृष्टान्तेन वेदे वसुदेवे-

ग्निर्वसुदेवं उक्तः। अगिर्गतावित्यस्माद्धातोर्निष्पन्नोग्निशब्दः। अतः क्रियाकत्वेन वह्निव्यवच्छेदः। यो वेदे ब्रह्मत्वेनोच्यते, व्यूहचतुष्टयश्च। पुरुषोत्तमस्तु अग्निरूपक्रियाश्रयः। आनन्दात्मा वेदान्तोक्तः। सुन्दरः पुरुषः पुरुषोत्तमः सर्वात्मभावगम्यः। पूर्वोक्तस्तु मतिपादकगम्यो वररूपसत्यवाग्गम्यश्च। पुरुषोत्तमस्तु ज्ञानाश्रयत्वेन। ज्ञानं सर्वात्मभावरूपं ज्ञेयम्। 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती सन्दिह्येते परस्थिते' इतिभाष्यात्। शास्त्रद्वयार्थौ ज्ञानक्रिये। स्वरूपलक्षणे 'सत्यज्ञानपदाभ्यां तत्प्रधानाभ्यां' मतिपाद्ये। अत्र टिप्पण्यां उक्तवाक्येति 'अथाहमंशभागेने'त्युक्तवाक्ये'ह'मितिशब्दस्य व्यूहतद्विशिष्टपुरुषोत्तमवाचकत्वेन साधनव्यवस्थया नन्दवसुदेवगृहयोराविर्भाव उक्तः। यदि तूक्तवाक्ये 'देवकीजठरभू'रिति 'तव सुत' इतिवाक्ये तदा तयोरनुरोधादित्यर्थः। अनुरोधस्तु श्रुतित्वाद् वाक्यवक्त्रीणाम्। अवश्यमिति नन्दस्य सर्वात्मभाववत्त्वाच्च। नैयायिकाशङ्कामाहुः तत्र स्वरूपेति। उभयत इति नन्दगृहे पुरुषोत्तमाविर्भावे रूपद्वयापत्तिः। 'प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मज'इति गर्गवाक्यादुभयत्राविर्भावानङ्गीकारे वाक्यविरोधापत्तिरित्युभयतः पाशो दूषणं तत्साधनं वाक्यरूपा रज्जुः। नन्दगेह इति सर्वात्मभाववत्त्वेन सदाऽऽविर्भूतस्य भगवान् गृह एव तिष्ठतीति सुबोधिन्यां गृह्या देवता पुरुषोत्तम इत्यर्थः। अस्यैव वसुदेवगृहे प्रादुर्भावो 'अदृष्ट्वान्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समं अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इतिश्रुत' इत्यत्रास्मच्छब्दार्थपुरुषस्याहङ्कारस्य वा मूलरूपे वाच्यस्य 'बभूव प्राकृतः शिशु'रितिरूपं दर्शनमित्यर्थः, गर्भबालकपदयोः सामानाधिकरण्यात् पृश्निगर्भो जातः। वसुदेवेन भक्त्या च परिभावितोप्यजुष्टग्राम्यविषयपरिभूतभक्त्या भावित इति। पर्यनर्थकः। अतः पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव जात इत्यर्थः। कार्यमस्तीति उक्तवाक्यविरोधाभावरूपं कार्यं अविहितं भक्तिरसानुभावनरूपं नाट्यरूपं च कार्यं 'तमद्भुत'मित्यनेनोक्तस्य रूपस्य स्वस्मिन् स्थापनं च कार्यं ज्ञेयम्। एतत्संवादानन्तरं नन्दगृहाविर्भावस्तस्यैव 'बभूव प्राकृतः शिशु'रिति दर्शनं, तदैव मायाविर्भावः, एतेषामानन्तर्यं शतपत्रवेधवत् दुर्लक्ष्यमिति त्रयमप्येककालिकमेव ज्ञेयम्। ज्ञायत इति पश्चात् पुरुषोत्तमो मायया सहितस्तु नन्दगृह एव जात इत्यर्थः। अग्रिमकार्यार्थमिति उत्तरार्धे रुक्मिण्युत्थापनादि कार्यम्। सर्वेषां चरित्राणा'मित्यस्यार्थः। यतो मुक्तीत्यादि तृतीयान्तेन व्यूहत्रयकार्यमुक्तम्। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं 'सम्बन्धित्वेने'तिपदं प्रत्येकं सम्बध्यते। आविर्भावकरणम्। अनिरुद्धकार्येण सह त्रयाणां कार्याण्याहुः पित्रादीति। मुक्तिसम्बन्धित्वेनेत्यत्र सम्बन्धो जन्यजनकभावः। भूभारहरणसम्बन्धित्वेनेत्यत्र वध्यघातकभावसम्बन्धः। वंशसम्बन्धित्वेनेत्यत्राधाराधेयभावः। मनस आधारत्वात्। पित्रादिसुखदानं पञ्चमाध्याये उत्तरार्धेपि। अनिरुद्धकार्यम्। षष्ठाध्याये पूतनाविधानाशनमुत्तरार्धे आसुरचमूसंहरणं सङ्कर्षणकार्यम्। दशमाध्याये यमलार्जुनमोक्षः

उत्तरार्धे चैद्यादिमोक्षो वासुदेवकार्यं, द्विजसम्माननं गर्गसम्माननं अष्टमाध्याये, उत्तरार्धे विप्रार्चनाज्ञया। प्रद्युम्नकार्यं परिशेषात्। आदिना कृष्णकेशकार्यम्। अस्वकुलसंहरणम्। पुरुषोत्तमसहस्रनामस्तोत्रे दशमस्कन्धनामसु स्पष्टम्। एवं च **सर्वेषां** वासुदेवादिमूर्तिकृतानां चरित्राणामित्यर्थः। अत्र श्रुतेति 'नन्दगेह' इत्यादिनोक्तेऽर्थे। वाक्यश्रुतस्य **अर्थस्य आपत्तिः** आसमन्तात् प्राप्तिरर्थान्तरकल्पनेन। अर्थापत्तिलक्षणं तु 'प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरं विनानुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरकल्पना'। दृष्टार्थापत्तौ जीवन् देवदत्तो गृहे नास्तीत्युदाहरणम्। पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रेव। इयं मानान्तरमितिं मीमांसकाः। **अनुपपत्तिरिति** उक्तेऽर्थे काल्पनिकत्वसम्भावनया मानानुपपत्तिः। **तन्नियतेति** मायाया नियतकार्यं रूपान्तरं तद्विषयमानुषत्वस्वीकरणस्यानिरुद्धस्याप्युत्पत्तिः पित्रादिसुखदानरूपानिरुद्धकार्यात्। अत्र माया कृपा। 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यत्र 'प्रकृतिः स्वरूप'मितिव्याख्यानात्। सुबोधिन्यां,मानाकाङ्क्षायां श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणयन्ति स्म उभयत्र प्राकट्ये अन्यथेत्यादि। तव सुत इतीति व्रजे देवकीसुतत्वाप्रसिद्धावपि देवकीजठरभूत्वस्य श्रुतित्वेन यथार्थज्ञानसत्त्वात् कथनम्। तादृशीभिरेव तव यशोदायाः सुत इत्युक्तत्वादुभयत्र प्राकट्यं मन्तव्यमितिभावः। श्रुतस्य वाक्याभ्यामुभयत्र प्राकट्यरूपार्थस्यापत्तिरासमन्तात् प्राप्तिरर्थान्तरस्य टिप्पण्युक्तस्य कल्पनेन। नन्वत्र प्रादुर्भावो नोच्यते प्रकरणाभावात्। किन्तु श्रीयशोदादिप्रतीतिरेवानूद्यतेतो नेदमत्र मानमित्याकाङ्क्षायामाहुः **माययेत्यादि**। तृतीयाध्याये रूपान्तरं यदुक्तं तत्कृपारूपमायाकरणकम्। तस्य करणभूता माया च चतुर्थाध्याये निरूपितेति मायानिरूपणेनैव चतुर्थाध्याये तस्य मायानियतकार्यरूपरूपान्तरविषयमानुषत्वस्वीकरणस्यानिरुद्धस्योत्पत्तिर्निरूपितेत्यर्थः। तृतीयाध्यायपर्यन्तं न मानुषत्वस्वीकारः किन्तु व्रजगमनानन्तरं मायायां मिलितायां तत्कार्यविषयस्य मानुषत्वस्य स्वीकार इत्याशयेनाहुः **उत्पत्तेरित्यादि**। योगमायोत्पत्तेः सम्भ्रमोजस्य मानुषत्वेन ज्ञानम्। मायायाः सङ्कर्षकत्वात्। तमोरूपायाः परस्मिन् ब्रह्मणि निषेधात्। मानुषत्वाश्रयपुरुषोत्तमोत्पत्तेर्निरोधः सफल इति ज्ञेयम्। **सम्भ्रम इति** उत्सवः। अनात्मजे आत्मजत्वेन ज्ञानमिति सम्यक् भ्रमः। अन्यथा उत्सवस्य राज्ञाऽपृष्टत्वाच्चतुर्थाध्यायोत्तरं 'व्रजे वसन् किमकरो'दित्यस्योत्तरभूतं पूतनामोक्षादिकमेव वदेन् न तु सम्भ्रममिति। जननं **मनस** इति भगवदधिष्ठानस्य। 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती'ति गीतावाक्यात्। 'मनोमात्रमिदं ज्ञात्वे'ति वाक्याज् जननं मनसः। **मायया सह जात** इति 'माया मनः सृजती'तिचतुर्थस्कन्धः। 'तन्मनोकुरुते'ति बृहदारण्यके। 'मायाद्वारा मनःसृष्टि'रिति पुराणमतम्। अत एव माया भीष्मस्तुतौ क्षतादि दर्शयतीति।

१०–२–१७. आत्मनीति मनसि। स्वतोपीति विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानत्वादितिभावः।

प्रतीत्यर्थमेवेति रविदृष्टान्तः प्रातीतिको न तु प्रियव्रतवद् रजन्याः दिनत्वकरणमित्येवकारः। प्रतीत्यर्थापेक्षयोत्कृष्टार्थमाहुः अथ वेति। द्वादशेति 'द्वादशादित्या'इतिश्रुतेर्द्वादशत्वम्। 'द्वादशाङ्गः पुरुष' इतिश्रुतेर्द्वादशत्वम्। बिम्बान्युदयास्तमयकालिकानि। एवेति न तु प्रविष्टो ध्येयः। 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती'तिवाक्योक्तः। यदेति कालत्वेनोपस्थिते बिम्बे यदा यस्मिन् काले। तेन नात्र येष्वित्यत्र यस्मिन्नित्यध्याहारः। प्रकाशत इति 'यच् चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मितिवाक्यात्। भयं निवृत्तमिति 'भीरपि यद् बिभेती'तिवाक्यात्। आश्चर्यं प्रपश्यन्ति स्म सर्वेष्विति।

१०–२–१८. **ततो जगन्मङ्गलमित्यत्र** आर्थिकमाहुः षट्पुत्रेति। 'आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामी'ति प्रथमस्कन्धे प्रतिज्ञायाः। निगडनिगृहीता एवेति निगडनिगृहीतौ एवेत्यत्रै'चोयवायाव'इतिसूत्रेणाविकृते 'लोपः शाकल्यस्ये'तिसूत्रेण वकारलोपः। अत इति निगडगृहीताभ्यां गर्भासम्भवात्। प्रकारान्तरेण वैधदीक्षाप्रकारेणेत्यर्थः। अत्र धारणानुकूलव्यापारवती देवी अत्र धातूपात्तव्यापारो गौणः 'शूरसुतेने'त्यत्र व्यापारनियतं करणत्वमिति करणनिविष्टव्यापारो मुख्यः। यद्व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिस्तत्त्वं करणत्वमिति। मुख्यकरणनिष्ठो व्यापार इत्याशयेन वसुदेवकर्तृकं देवक्यामानयनमुक्तम्। एतादृशे मुख्ये व्यापारे करणत्वमिति 'शूरसुतेने'तिकरणे तृतीया। ननु तथाप्याहेत्यनेन तु धातुक्रियान्वयः नं तु करणक्रियान्वय इति चेन्न। करणक्रियान्वयाभावस्य दुरुपपादत्वात्। अतो गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय इति वसुदेव 'आनीतवा'नित्युक्तम्। मुख्यत्वेपि धातूपात्तव्यापारविशेष्यको बोधः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादन्यथा 'जराया जरसन्यतरस्या'मितिसूत्रेण निर्जरसाविति न स्यात्। निर्जरशब्दस्य जराशब्दत्वाभावात्। यद्वा, करणव्यापारो विवक्षितः। काष्ठानि पचन्तीतिवत् सुबोधिन्याम्। न चैवमन्यदूषणार्थमाचार्यप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम्। 'स्वादु स्वादु पदे पद' इति प्रथमस्कन्धात्। उचितमिति 'हेयत्वावचनाच्चे'तिव्याससूत्रात्। सर्वलोकेति वेदे वसुदेवे स्थितौ वसुदेवमात्ररक्षा। नारायणकवचवत्। सर्वलोकरक्षा तु ब्रह्मविद्यायां सर्वदेवताप्रचुरायां देवक्यां स्थापने। सर्वलोकपदेन दैवीसम्पद्वतां ग्रहणम्। जगतामिति जगच्च जगच्च जगच्च जगन्ति तेषामाधिदैविकादीनाम्। नन्वेवमिति आगमनं वैकुण्ठादवतरणम्। आवेशो वसुदेवमनसि। प्रवेशो देवक्यां ततो निर्गमनं च। तेष्वित्यर्थः। अन्यथाभाव इति वैकुण्ठस्थत्वाभावः। षष्ठ्यर्थ इति षष्ठीतत्पुरुषे। अच्युतस्यांशमच्युतांशमित्येवम्। तदर्थमिति अच्युतत्वार्थमित्यर्थः। **सम्यक्** अच्युतं यथा भवति तथा। वैधदीक्षेति विध्युक्तमन्त्रोपदेशे गुरुः स्वस्मिन् देवतामावाह्य शिष्ये स्थापयति तेन प्रकारेणेत्यर्थः। एतेन समुपसर्गस्यार्थ उक्तः। सम्यक् वैधदीक्षाप्रकारेणाहितं स्थापितम्। 'समाहित'पदं समाधौ स्थापिते विषये यौगिकम्। सं आहितम्। क्ते कर्मणि दधातेर्हितादौ क्तीति

हितमिति जातम्। तथा च समाधिविषयमिति 'समाहित'मित्यस्यार्थः तमर्थान्तरमाहुः वस्तुतस्त्विति। वेदत्वात् प्रत्याहारस्थले भावनामाहुः भावयित्वेति। ज्ञानकाण्डत्वेनानुभवस्य जातत्वात् संस्कारेण स्मरणात्मकं ज्ञानमुक्तं भावयित्वेति। मनस्त इति सार्वविभक्तिकस्तसिलिति मनसेत्युक्तम्। एवकारः 'स मानसीन आत्मा जनाना'मितिश्रुत्या 'युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धिय' इति चतुर्थाष्टकाद् वेदवेदान्तसारे श्रीभागवत उपायान्तरयोगव्यवच्छेदकः। तत्र देवक्यां साक्षात्तेजःस्वरूपलक्षणान्तर्गतज्ञानं स्थापितवान्। 'आत्मभूत'मि'त्यच्युतांश'विशेषणात्। स्त्रीणां चिदंशप्राधान्यात्। उपलक्षणं सदानन्दयोः। 'वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः पर'इति। अजुष्टग्राम्यविषयत्वेन भक्तिप्रतिबन्धाद् विपश्चित्त्वविशिष्टः पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव। नन्दस्य सर्वात्मभाववत्त्वाज् जडमायांशोद्घाटनाय कृपापरीतत्वात्, 'किं मया हतया मन्द जातः खलु तवान्तकृत् यत्र क्वचित् पूर्वशत्रु'रित्यत्र पुरुषोत्तमाविर्भावो 'जात' इत्यनेनोक्तः। यतो माया व्यापिका। आत्मभूतातिरिक्तं तेजस्तु कुक्षौ। 'कुक्षिगतः परः पुमा'नितिवाक्यात्। भगवन्मार्गीयत्वाद् वा तेजः कुक्षिगतम्। अविषयत्वाद् वेदानां 'नाहं वेदै'रितिवाक्यात्, अतः कुक्षिगतः। अत एवेति सामर्थ्यादेव दधार। न तु लौकिकसम्बन्धरीत्येत्येवकारः। चैतन्यमिति जीवम्। 'यस्यात्मा शरीर'मित्यन्तर्यामिब्राह्मणाच्चैतन्ये प्रवेशः सम्भवतीति बीजं वेति द्वितीया कोटिः। अत्र रेतोरूपबीजासम्भवान् 'मानस'मिति बीजविशेषणमुक्तम्। सनकादिवदित्यर्थः। तिष्ठतीति तेजः। दूषणमिति बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्चेति ब्रह्मेतिलक्षणे दूषणम्। बीज इत्यादि बीजे मानसे सनकादिवत् चैतन्ये जीवे छान्दोग्योक्तवत्। तत्र प्रविष्ट इति देवकीजीवे प्रविश्य तस्या उदरे प्रविष्ट इत्यर्थः। आत्मधारणे ज्ञानी दृष्टान्तत्वेन ध्वनितः तं दृष्टान्तमाहुः यथा ज्ञानेनेति। ज्ञानमत्रा'यमहमात्माधार' इत्याकारकम्। देहजीवविशेष्यकमात्माधारत्वप्रकारकम्। विषयाविनाभूतं ज्ञानं तेनेत्यर्थः। 'अयमहमस्मी'ति बृहदारण्यके। अनेनेति सर्वात्मकमात्मभूतमिति पदद्वयसमभिव्याहारेण। शुद्धमेवेति 'अहं सुतो वामभवम् प्रश्निगर्भ इतिश्रुत'इति भगवद्वाक्योक्ताहङ्कारात्मकम्। पुरुषोत्तमरूपं वा। प्रश्निगर्भस्तु समाधाने मन एव हेतुरिति मनसः। शुद्धमेवेत्येवकारव्यावर्त्यमाहुः चैतन्यबीजेति। देवकीकर्तृकधारणकथनेन चैतन्यपक्ष उक्तः। मानसमन्त्रपक्षयोर्वसुदेवस्यैव प्राधान्यं न देवकीप्रयत्नापेक्षेति भावः। समाहितपदस्य द्वितीयव्याख्याने मानसपक्षः। प्रथमव्याख्याने मन्त्रपक्ष इति ज्ञेयम्। तथा च सङ्घातभूतस्यात्मभूतमेव दधार न त्वात्मनि प्रविष्टमित्यर्थः। तादृशस्य धारणं तु 'यथा ज्ञानेने'त्यनेन विवृतमेव। वृद्धिराकाशस्येवेति अत्र टिप्पण्याम् भित्त्यादीति भित्तिघटमृत्पिण्डनौकामहापटादिरूपाकाशावरणस्यापसारणं भित्तेरन्तर्देशस्यापसारणं घटमृत्पिण्डस्यापि तथा नौकामहापटस्यापि। अत्र यः प्रकारः खातचक्रचीवरवायुरूपाः। तैः

प्रकारैरपसारणं बोध्यम्। यावदिति कार्त्स्न्यपरिमाणम्। येनेति ज्ञानभेदेन। भक्ते प्रभुरेव ज्ञानधर्मप्रधानः षट्सु धर्मेषु। ज्ञानत्वेनावरणभङ्गत्वेन कार्यकारणभावात्। गर्भलक्षणेति गर्भः लक्षणं स्वरूपं यस्य भगवत्स्वरूपस्य मायास्वरूपस्य च तस्याविर्भावः। षड्भावविकारा न सन्तीत्याहुः तेनेतरेति। वृद्धिरूपविकारस्य निषेधेन। अविलक्षणेति न विलक्षणाऽलौकिकसामग्रीविलक्षणा अविकृतोपपन्नेत्यर्थः। यशोदेति योगमायायां यशोदोदरे उद्भूतायाः अन्यत्र यशोदोदरे स्थापनं स्वधर्म इति तथा। तथेत्यर्थ इति यथा देवक्यास्तथा यशोदाया इत्यर्थः। विकृतेति वृद्धिरूपविकारविषया। किन्त्वलौकिकसामग्रीनिविष्टवृद्धिविषया। लीलेति ज्ञात्वा परपुरुषे निषेधलीला। तथैवेति अविकृतवृद्धिरित्येवमेव ज्ञेयमित्यर्थः। तत्प्राकट्य इति स्थापनेन योगमायाप्राकट्ये। सुबोधिन्यां तसिलिति अव्ययम्। जननं मनस इति मन उक्तमिति सुबोधिन्यामाहुः समाधान इति। आधानं गर्भः। हेतुरिति 'मनोमात्रमिदं ज्ञात्वे'तिवाक्यात्। 'स मानसीन आत्मा जनाना'मितिश्रुतेश्च। 'मनस्त' इति कथनाच्चन्द्रोपि। 'चन्द्रमा मनसो जात' इतिश्रुतेः। चन्द्रवंशीयः। 'सर्वात्मकमात्मभूत'मित्यनेना'यमहमात्माधार' इत्यत्रा'यमह'मित्यस्यच्छन्दार्थस्याक्षरात्मकत्वे जाते आत्मा पुरुषोत्तमो'हं सुतो वा'मित्यत्राहङ्कारादेशेन तत्सहचरितगीतासप्तमाध्यायोक्तभूम्यादीनामाश्रयस्य पुरुषोत्तमयोगाध्याये 'यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमं स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारते'त्यत्र सर्वभाक्त्वात्। गीताविस्तारे श्रीभागवते सर्वभावः सर्वात्मभावः। मध्यमपदलोपी समासः। 'सर्वात्मभावोधिकृत' इतिवाक्याद् विस्तारः कृतः। पुरुषोत्तमाविर्भावे सर्वात्मभावस्य तात्पर्यविषयस्य वेदब्रह्मविद्ययोर्वसुदेवयोरावश्यकत्वात्।

१०-२-१९. सा देवकीत्यत्र स्वतन्त्रमिति द्वादशबिम्बगतं पौरुषम्। अन्यत्रापि पौरुषम्। 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चे'तिश्रुतेः। परतन्त्रमिति पुरुषतन्त्रम्। विवेकादिरहितमिति आदिना साहसः। विवेकादयो मनोधर्माः तद्राहित्यं तदभावरूपं मनसि, तेजसि तु तद्राहित्यं सहभावात्, सामानाधिकरण्यात्। तेजोत्र मनःस्थम्। ननु नितरामितिपदं निरर्थकम्। जगन्निवासो वराहो न रेजे शेषोपि परन्तु सत्तामात्रजगन्निवासनिवासभूता कुतो न रेज इत्यत्र नितरामिति 'नितरां रेजे ने'त्यत्र भगवच्चिन्ता हेतुत्वेनोक्ता। वेदे वसुदेवे ब्रह्मविद्यायां देवक्यां भयाभावात्। तथापि भोजेन्द्रगेहे रुद्धेति भयं कुतो नेत्यत्र किञ्चिदाहुः न हीत्यादि मालिन्यादित्यन्तम्। लोमभ्य इति कृष्णकेशस्य भूभारहरणकर्तृत्वाद् भयहेतुत्वम्। न तु कृष्णकेशसत्तायाः न तु तत्सजातीयकेशानाम्। तदुक्तं न हीत्यादिना। स्वस्येति देवक्याः। भगवन्निमित्तमिति भगवान् निमित्तं कारणं यस्मिन् भये। ब्रह्मविद्यात्वात्। तथापि भक्तिमार्गीयसामग्र्या ज्ञानमार्गीयसामग्र्या

बलीयस्त्वेन भगवन्निमित्तं भयं सम्भावितम्। भगवच्चिन्तयेति चिति स्मृत्याम्। चु० य० से० ब्रह्मविद्यात्वादेव। भगवद्धेतोः समुद्वेगाद् या चिन्ता तया। पूर्वं भगवत्कारणकं भयं नास्त्यस्या इत्युक्तं ब्रह्मविद्यात्वात्। अधुना तु समुद्वेगः समुद्भयमुक्तं तदपि ब्रह्मविद्यात्वादेव, तेन ब्रह्मविद्यायां देवक्यां ज्ञानसामग्र्याः भक्तिस्नेहसामग्र्या बलवतीत्वमुक्तम्। ज्ञानसामग्र्या भक्तिसामग्र्या बाधो ब्रह्मविद्यायामिति। चिन्तादिनेति आदिना भक्तिमार्गीयं भयम्। हेत्वन्तरमिति 'नितरां न रेज' इत्यत्रैव हेत्वन्तरम्। भागवतादीति आदिना वेदवेदान्तादिरूपा। असतीतिपदच्छेदे दोषमाहुः असती त्विति। कुतो ज्ञानखल इति तत्पदवैयर्थ्यं दोषः। असतीतिपदच्छेदे। सूच्यत इति तेन दत्तात्रेयादिगुरुवद्गुरुत्वात् तथा।

१०–१–२० तां वीक्ष्येत्यत्र तस्यापीति कंसस्यापि। 'वीक्ष्ये'त्यत्र विशेपस्तं विवरितुं प्रभारूपं विशेषं द्रव्यचाक्षुषं प्रत्यालोकसंयोगस्य कारणत्वात् प्रभैव विशेषः प्रभया विरोचयन्तीत्युक्तेस्तं विशब्दार्थे विशेषमाहुः प्रभयोपलक्षितामिति। ज्ञापिकयेति हेतुभूतया। देवकी अजितान्तरा प्रभावत्त्वात् ज्ञानिवदित्यनुमानम्। दृष्ट्वेति 'ता'मित्युक्तायाश्चाक्षुषं ज्ञानम्। मध्येऽजितज्ञानमनुमितिरूपम्। भवनं वीति अन्तर्बहिः पुरुषोत्तमो व्याप्तः प्रभयेति तथा। दर्शने ज्ञातमिति देवकीदर्शने मध्येऽजितत्वं ज्ञातमनुमितम्। अधृष्यत्वेति अधृष्यत्वानुगमश्चाक्षुषः। अधृष्यत्वज्ञानेऽजितत्वमनुमितं दृढं भवति। निश्चितवानिति शब्दानन्तरं प्रत्यक्षानन्तरमनुमानसत्त्वात्। यद् यज्जनकं तत् तद्गुणकं यद् यद्गुणकं तत् तदात्मकमिति व्याप्तेः। आकाशवाणीशब्दश्च। बहिर्निःसृतेति। तेजःप्रधानत्वात् भगवतः। अत एव सत्त्वे प्रवृद्धे सकलदेहप्रकाशो गीतोक्तः। प्रकरणेनेति जन्मप्रकरणेन। पुरे वनेति पुरा सादृश्यं नेति प्रथमान्तसादृश्येन नञर्थाभावान्वयः। रूपेण सन्तोषादिना च पूर्वसादृश्यं नेत्यर्थः। न्यायादिति वैयाससूत्रात्।

१०–२–२१. किमद्येत्यत्र ततः किमिति निश्चयात् किं वृत्तं अतः कारणाद् विचारं वृत्तमाह। हरिष्यत्येवेति अत्यन्तायोगव्यवच्छेदकैवकारः। नीलं सरोजं भवत्येवेत्यत्रेव। तदभाव इति अदृष्टाभावे। एतद्द्रोहो देवकीद्रोहः। जीवनहेताविति आगन्तुकेन नाशहेतुना जीवनादृष्टे सत्येव नाशसम्भवो न तु जीवनादृष्टाभावे। तदभावे मृत्युरेव नागन्तुकेन नाशहेतुनापमृत्युरतः तत्प्रतीकारे नाशहेतुप्रतीकारे। प्रदीपस्येव प्रकृष्टो वर्तितैलशरावसहितो दीपः तस्य जीवनादृष्टसहितस्य आगन्तुकनाशहेतुः वायुतत्पुष्पादिः। तत्प्रतीकारे उपरोधे पातने च कृते जीवनसम्भवः न तु जीवनादृष्टरहितस्य, तस्मिन् कृतेपि जीवनसम्भवस्तस्मात्। एवकारस्तु जीवनहेत्वभावयोगव्यवच्छेदकः। अस्या इति आगन्तुकनाशहेतुगर्भायाः। मारणं नाशप्रतीकाररूपम्। तथा चागन्तुकेन नाश-

हेतुना नाशोपस्थितौ जीवनादृष्टं वर्तत इति निर्धारो भवतीति भावः। अन्यथाऽदृष्टाभावान् नष्टो न त्वागन्तुकेनाष्टमगर्भवायुतत्पुष्पादिरूपेण हेतुना नष्ट इति प्रतीतिः स्यात्। सोमात्मक इति प्रकृते जननं मनस इत्युक्ते तत्कारणकः पुरुषः सोमात्मकः। 'चन्द्रमा मनसो जात' इति श्रुतेः। भगिनीति एकसमुद्रोत्पन्नत्वात् सोमलक्ष्म्योर्भ्रातृत्वभगिनीत्वे। भगिनीवध इति लक्ष्म्यात्मकभगिनीवधः। स्त्रीणां लक्ष्म्यात्मकत्वात् 'भूर्लक्ष्मीः भुवर्लक्ष्मीः सुवः कालकर्णी तन्नो महालक्ष्मी'रिति श्रुतेः। धनादीति पक्षपातादितिभावः। नश्यतीति पोषकाभावान् नश्यति। अनुकालमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया[1] कालः क्षणः अनु हीने। हीनकालं तत्क्षणं हीनक्षणम्। हन्तीति अत्युत्कटदुःकर्मत्वादितिभावः।

१०–२–२२. स एष इत्यत्र अदृष्टे प्राबल्याप्राबल्ययोः कार्यैकोन्नेयत्वादाहुः अस्तु वेति। तथा चागन्तुकनाशहेतुर्यद्यपि मारणीयः आगन्तुकहेतुना कंसो नष्ट इति प्रत्ययवारणाय तथापीत्यर्थः। जीवन्नेवेति खलुरवधारणे व्याख्यातः। 'खलुः स्याद् वाक्यभूषायां जिज्ञासादौ च सान्त्वन' इति विश्वकोशे आदिपदार्थः। जीवन्नेवेति मरणतुल्यजीवनकर्ता। सम्परेतः मृतक इत्यर्थः। सादृश्ये कन्। परेतः प्रेतः स सम्,वैक्लव्याश्रयः इत्यर्थात्। षम वैक्लव्ये क्विप्। सम् वैक्लव्याश्रयः परेतः मृतको भवत्येव। अतो न सम्परेतशब्दस्य मृत(सम्परेत)सदृशे लक्षणा। स 'जीवच्छव' इति सत्यमित्यन्वयः। यदिति यस्मात्। परलोक इति असुराणां परलोके। शारीरब्राह्मणे विभूतिरतानामन्धन्तम उक्तम्। अवश्यमिति ध्रुवमित्यस्यार्थः। सर्वेषां ज्ञापनार्थाय कंसवाक्यमित्यध्यायारम्भे कारिकायामुक्तमुपसंहारे विशदयन्ति स भगवत्सान्निध्यादित्यारभ्य निश्चिक्त इत्यन्तेन। तथा ज्ञानमिति दैवसम्पदीयत्वेन दैवसम्पदीयं ज्ञानमुत्पन्नं, देवक्यमारणविषयकम्। सर्वेषां ज्ञानमिति देवक्यमारणविषयं ज्ञानम्। प्रकारविशेषः पुत्रमारणलक्षणस्तमेवाहुः देवक्या इति। न ज्ञानोदय इति तत्रैवोक्तः। तथा बुद्धिरिति असत्त्वेनाविजितात्मत्वेन च कंससम्बन्धिनी बुद्धिः। 'नाभ्यनन्दत तद्वाक्यमसतोऽविजितात्मन' इति वाक्यात्। अत इति कालभेदेन दैवासुरज्ञानदर्शनात्। सर्वेति सदसज्ज्ञानजनकः। इति कृष्ण इति इति हेतोः कृष्णो भगवानेव न तु कृष्णवर्णमात्रः। 'कृषेर्वर्णे' इति पाणिनिसूत्रात्, नक्। एवं वाक्यैरिति प्रथमोपदेशरूपैः'स्तां वीक्ष्य कंस' इत्यादिभिश्च। तदर्थमेवेति सर्वेषां ज्ञापनार्थमेवेत्यर्थः। न तु कालनेमिवैशिष्ट्यतदभावबोधनार्थम्। भगवदिच्छां विना कालनेम्यपसारणाभावात्। एतानीति समीपतरवर्तीनि त्रीणि।

१०–२–२३. इति घोरतमादित्यत्र युद्धं कर्तव्यमिति घोरतमभावान् निवृत्तत्वात्। बालवधोपि घोरतम इति हेतोः युद्धं कर्तव्यम्। पूर्वजन्मेति कालनेमिजन्मनि

---

1 दुर्लक्षणे। 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागे'तिसूत्रेण कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया। कालं लक्षीकृत्य। तदर्थः तत्क्षणमिति।

मारणलक्षणेत्यादि। अनुबन्धं निमित्तमिति अनुबध्यतेऽनेनेति करणे घञ्। येन वैरमनुबध्यते दृढीक्रियते तादृशं निमित्तं कारणमित्यर्थः। तत्सम्बन्धिवधेन वैरं दृढं भवतीति भावः। 'अनुबन्धः प्रकृत्यादेर्दोषोत्पादे विनश्वरे मुख्यानुपायिनि शिशौ प्रवृत्तस्यानुवर्तन' इति विश्वः। आद्यन्तयोरेकतरोर्थः। प्रकृतेस्तमस्तत्सम्बन्धिवधादिदोषोत्पादे प्रवृत्तस्य वैरस्यानुवर्तनेनुबन्धपदम्। वधादीति आदिना पीडादि। वधस्य दुःकरत्वादादिपदम्। तथेति वैरानुबन्धकृत्। करोतेः कर्तरि क्विप्।

१०–२–२४. आसीन इत्यत्र प्रमाणबलेति 'कामाद् गोप्यो भयात् कंस' इति प्रमाणं वर्तते परन्तु बलाभावः 'यथा भक्त्येश्वरे मन' इतिवाक्यात्। 'भक्त्या वयं विभो' इत्यत्रैव 'कामाद् गोप्यो भयात् कंस' इत्यस्य प्रमाणस्य बलमतः 'प्रमाणबलाभावेपी'त्युक्तम्। प्रमेयो भगवान्। तस्येति कंसस्य। ज्ञानं सर्वभूतेषु मन्मतिरूपं भक्तिकारणम्। अवस्था इति गमनं नावस्था क्रियायां पर्यटनेन्तर्भावात्। भुञ्जान इत्यादि गृहस्थस्य क्रिया, अन्येषां भोजनं गौणं, पर्यटनं यतेः क्रिया, अपां पानं ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोः। सर्वक्रियास्विति कंसगृहस्थक्रियास्वन्तर्भूतासु। हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः हृषीकेशः तस्य चिन्तनस्य फलं प्रेरणाद्वारा भक्तिकारणं ज्ञानमित्याहुः स्वदर्शनेति। अत इति प्रेरणात्। अपश्यदिति भक्तिकारणां सर्वभूतेषु मन्मतिमकरोत्। एकादशैकोनविंशाध्याये वर्तते।

१०–२–२५. ब्रह्मा भवश्चेत्यत्र अर्थादिति 'विपदः सन्तु नः शश्व'दितिवाक्ये दुःखस्य भगवच्चिन्तनहेतुत्वमुक्तमतस्तथेत्यर्थः। कंसादीनां भगवच्चिन्तनमर्थादुक्तमित्यन्वयः। वक्तुमिति दुःखेन भगवच्चिन्तनं वक्तुम्। अनेनेति देवासुरचिन्तनकथनेन। ज्ञातमभूदिति भगवतो व्यापकत्वाद् व्यापकयोगमायया ज्ञानसङ्कर्षणात् तथा। कंसादीति देवक्याः शत्रुत्वात्। अनेन ब्रह्मविद्याऽऽसुराणां हितकारिणी न भवतीत्युक्तम्। गुणाभिमानिन इति प्रथमस्कन्धतृतीयाध्याय उक्ताः। स्वानुकूलेति स्वपक्षपातिनीभिर्वाणीभिः कामवर्षणमिति काम्यन्त इति कामाः पक्षपातादयः। वृषु सेचने, बाहुलकात् क्युः। पुल्लिङ्गशब्दः द्वितीयान्तः। वृषणोण्डकोशः। 'आण्डावानन्दा'वितिश्रुतिः तयोः कोषः पात्रम्। कोषशब्दः मूर्धन्यान्तः। भगवदिच्छया तालव्यान्तः प्रयुज्यते। अलौकिकव्युत्पत्तिमाहुः वृषमिति। नीञ् प्रापणे डः। सद्योक्तानामिति नारदादीनाम्। व्याख्यानद्वयेन कामस्य धर्मात्मकस्य प्रापणकर्ता वृषण इत्युक्तम्। तदुक्तं बृहद्वामनपुराणे 'यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाजनि नस्तथे'ति।

१०–२–२६. सत्यव्रतमित्यत्र स्तुतिश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यं जातेष्टिन्यायेन मुख्यतो वदन्तो निबन्धे सङ्कर्षणोत्पत्तिर्द्वितीयाध्यायार्थो दैत्यवधार्थत्वस्य स्फुटत्वादिति यदुक्तं तदत्र 'प्राद्दैष मे प्राणहरो हरिर्गुहा'मित्यनेन कंसस्यापि ज्ञानकथनाद् यथा स्फुटं तथा स्वरक्षकत्वं देवानां

ज्ञानादपीति ज्ञापयितुमाहुः कालात्मेत्यादि। कालात्मा कालदेहोनन्तः कालस्यात्मा कालात्मा। सोनन्तः पुरुषोत्तमः कृष्णः प्रकाशाश्रयन्यायेन। नित्यसम्बन्धाच्च शब्दार्थयोरौत्पत्तिकसूत्रात्। ब्रह्मादिस्तुतिभिर्ज्ञायते। यद्वा काल उपदेशकशब्दो वेदात्मा सङ्कर्षण आत्मेति यस्य तादृशः सन् जातः प्रतिपादकसहितो जातः प्रतिपाद्यः। पक्षपातिनी स्तुतिरतः कालात्मत्वेन पुरुषोत्तमस्तुतिः। 'चतुर्धा स्वीकृतिश्चापि काले मूलस्वरूपत' इति निबन्धात्। तथा च प्रश्नोपनिषदि 'षोडशकल' इति श्रावणात् कलाभिः षोडशभिः कालात्मा जात इति ज्ञापयितुं तथा स्तुतिः षोडशभिः श्लोकैः स्तुतिरित्यर्थः। अत्र प्रकारमाहुः पञ्चदशभिरित्यादि। स्वपक्षख्यापकैः पञ्चदशभिर्हि एषा देवानां हितकारिणी पक्षपातस्तुतिरित्यर्थः। ध्रुवा त्विति षोडशी तु ध्रुवा मनःकलेति प्रश्नोपनिषदुक्ता। स्वाभाविकत्वान् निश्चलेति भक्तहितकारिणी। ननु भवत्वेवं तथाप्ययनादिकं विहाय षोडशकलत्वेन कथं कालात्मत्वस्य देहेवगमः आत्मनोनन्तस्य पुरुषोत्तमत्वेन षोडशकलत्वस्य पुरुषोत्तमेवगमश्च कथं इत्यत आहुः वृद्धौ वा तादृश इति। अयनादिग्रहणे कृष्णपक्षस्य सङ्ग्रहापत्तेस्तिथिवृद्धौ षोडशकलत्वेन कालत्वावगमो देहे तथात्मनि मनःकलाया आनिन्द्रियभूताया वृद्धौ तादृशः षोडशकलः पुरुषोत्तमो भवेत्। मानुषतन्वाश्रयणात् पुरुषपदं प्रश्नोपनिषदि। वाशब्दोऽवधारणे। तथा च वृद्ध्या तदवगम इत्यर्थः। एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति स अत्रेत्यादिना। तथा च स्तुतिसान्त्वनरूपद्विधाभेदाद् द्वैविध्येपि सान्त्वनश्लोके 'परः पुमा'नित्यादिकथनात् षोडशानामपि भगवत्स्तुतित्वमेव, उत्कर्षाधायकगुणवर्णनस्य स्तुतित्वात्। यदि च पुरुषोत्तमस्य गर्भसम्बन्धाभावान् नैतेषां साक्षात्पुरुषोत्तमस्तुतित्वं तदा तु कालदेहानन्तात्मनोरेव स्तुतिरिति सिध्यति। तत्र पञ्चदशभिः कालदेहानन्तात्मनोः स्तुतिं व्युत्पादयन्ति स काल इत्यादि अर्धेन निरूप्यत इत्यन्तम्। काल इति देहः स एव न त्वनन्तः। तैरिति विबुधैः। ज्ञात इत्यनन्तात्मन उत्पत्त्यभावाज् ज्ञातः। काल आत्मनि यस्येति व्युत्पत्तिपक्षे कालः सङ्कर्षणः स एवेति। अत्र पुरुषोत्तमे भूभारहरणार्थं प्रार्थितत्वादवतीर्ण इति प्रकारेण तैः सङ्कर्षणो ज्ञात इत्यर्थः। अर्धेनेति त्रिंशदर्धेन। तर्हि षोडशभिः कथं स्तुतिरित्यतस्तां व्युत्पादयन्ति स स चेत्यादि चतुर्धेत्यन्तम्। कालकृत इति देहकृतः न तु पुरुषोत्तमकृतः। तस्य समत्वात् भक्तैः सह निगूढभावकरणाच्च। कालोत्र विश्वरूपप्रदर्शनाध्यायगीतोक्तः। तृतीयस्कन्धे कालकर्मस्वभावेषु क्षोभकः कालोयमेव। चतुर्धेति 'चतुष्पाद् ब्रह्म विभाती'तिश्रुतेः चतुष्पाद् ब्रह्मणः षोडशकलानां मध्ये चतसृणां चतसृणां कलानामेकैकपादत्वम्। चतुष्कल एकपाद इति। लोककृत इति लोकादिसन्मार्गद्वारा कालात्मकृतः। स्मृतिकृत इति उक्तोर्थः। लोकवेदात्मिकेति 'ऋषीणां

१. अतः षष्ठस्कन्धे चित्रकेतूपाख्याने'नन्त उवाचे'ति वक्तव्ये 'भगवानुवाचे'त्युक्तम्। २. गीतावक्ता तु न पूर्णः।

पूर्वचरितस्मरणात् स्मृतिरुच्यत' इति लौकिकी। ऋषीणां लोकोद्भवत्वेन तत्पूर्वचरितस्य लोकोद्भवत्वात्। उत्सन्नप्रच्छन्नशाखामूलत्वेन वेदत्वाद् वेदरूपा। अतो लोकवेदौ आत्मनि स्वरूपे यस्याः सा शब्दरूपा लोकवेदात्मिका। भगवन्मार्गकृत इति श्रीभागवतमार्गकृतः। 'कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिन' इति निबन्धात्। 'कृष्णवाक्यं गीता तद्विस्तारो भागवतम्'। तत्र द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तः। पुष्टिमार्गश्च। प्रमेयबलसाध्यः स्वयं प्रमेयं निःसाधनानां ज्ञानभक्ती वलरूपे दत्वापि मोचयतीति। 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इतिवाक्यात्। 'भगवान् ब्रह्मकार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवे'दितिवाक्येन ज्ञानक्रियाकाण्डयोस्तद्वाचकयो रतौ तात्पर्यमुक्तम्। रतिराध्यात्मिकी भक्तिः। 'श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती'ति वाक्योक्तेषु श्रद्धायामाधिभौतिकभक्तिरूपायां आधिदैविकभक्तिमेलने आध्यात्मिकभक्तिरूपरतिपदवाच्यत्वमिति। सन्मार्गेण पक्षपात इति छान्दोग्ये देवासुरस्पर्धायामुद्गीथविद्ययाऽसुरात्यये सिद्धः। एवं च लोकादिसन्मार्गद्वारा कृतः पक्षपात इत्युक्तम्, एवमत्र भगवन्मार्गकृत इत्युपसंहारेणार्थनिर्णयात्। एवं च प्रमेयबले ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिभक्तिभिर्मोक्षः स न भवति भगवद्धर्मत्वेन मार्गत्वाभावात्। अतो मार्गरूपज्ञानादिभिर्मुक्तिः। अत एतेषामंशानामाकर्षः। ते च तैत्तिरीयोक्ताः षोडश। तेनेदं सिध्यति आध्यात्मिके द्वापरादिरूपे काले विपक्षे सति कलिकार्यप्रतिबन्धार्थं कृपया भगवानाधिदैविककालरूपो भवंस्तदंशैर्लोकादिभिः न्यायशास्त्रसिद्धैः लोकादिविभाजकप्रमाणाद्युपाधिभिश्च पक्षपाती जात इति। एवं षोडशधा विभागमुपपाद्य तत्कृतं प्रयोजनमाहुः दैत्यकृतादिति। दैत्येषु कृतादुपकारात् स्वपक्षपातस्याधिक्यं वक्तुमत्र षोडशधोच्यत इत्यर्थः। लोककृतं चातुर्विध्यं विभजन्ते स्म तत्रेत्यादि। तत्र षोडशेषु एतस्यैव विवरणं लोकसिद्धानीत्यादि। लोके सत्यमेव प्रमाणमिति लोके भवो भगवान् सत्यरूपः प्रमाणम्। 'अत्र प्रमाणं भगवा'निति वाक्यात्। अनेनाप्यस्माकमस्तु केवलमिति पक्षपातार्थं स्तौति स्म। बाल्ये महाजनत्वाल्लौकिकत्वम्। ततोतिशयाधाने लोकवेदात्मकस्मार्तत्वम्। ततोप्यतिशयाधाने वैदिकत्वम्। ततोप्यतिशयाधाने भगवन्मार्गीयत्वमिति। लोके सत्यभाषणमित्यादिस्थले सत्यं भाषणमिति भानात् सत्यशब्दः प्रमाणम्। प्रमाकरणं प्रमाणम्। सत्यस्यापि शाब्दप्रमाविषयत्वेन विषयविधया कारणत्वमात्रम्। एवकारस्तु लोके प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि न भवन्ति किन्तु तत्प्रेरको भगवानिति। सत्यं भाषणं वा। शब्दात्मकं प्रमाणं(तद्विषयश्च)इति प्रकाशे, प्रमाणस्य प्रवर्तकत्वेन ग्रहणे प्रमाणं भगवानिति पितृचरणाः। सत्यपदस्य यथार्थत्वं शक्यतावच्छेदकम्। लौकिकशब्दानां शक्तिरस्ति। तादृशप्रमाणेन यादृशं प्रमेयं सिध्यति तदाहुः परिदृश्यमानं जगदेवेति। दैवसृष्टौ परिदृश्यमानं जगदेव

प्रमेयम्। पूर्वश्लोकोक्तषोडशविधसत्यात्मकप्रमाणज्ञानवासनासहकृतचक्षुरादिप्रमाणजन्यप्रमितिविषयत्वात् प्रमेयमित्यर्थः। 'तेनैकायनोसा'विति श्लोकप्रतिपाद्याधिदैविकवृक्षात्मकसत्यरूपप्रमाणपादाक्षरज्ञानविषयत्वेन सद्रूपतयैवेह जगत् प्रमेयमित्युक्तं भवति। ननु वृक्षत्वेन न लोको जगत् प्रत्येतीति चेत्, ब्रह्मादिः प्रत्येतु न लोकः। जगदेवेति एवकारेण वैदिकादिप्रमेययोगन्यवच्छेदः। लोके जगदतिरिक्ताज्ञानात्। न कदाचिदनीदृशं जगदिति मीमांसकानामुत्पत्त्याद्यज्ञानवत्। प्रमेयमिति प्रमाविषयं प्रमेयम्। एवंभूते प्रमेये तत्र सुखदुःखयोरुभयोरपि श्रवणे सति दुःखनिवृत्तिपूर्वकक्षेमफलसाधनविषय उत्कटोभिलाष उदेति कथं मे क्षेमफलं स्यादिति ततस्तत्पूर्त्यै साधनं निर्दिशन्ति स्माचार्यास्तृतीयश्लोके गुणाभिमानिन इत्यादि। लोकस्य त्रिगुणप्रधानत्वात् तत्तद्गुणप्रधाना लोके तं तं ब्रह्मादिकं देवं फलार्थं सेवन्त इतिभावः। यथा नन्दस्येन्द्रयागः। साधनानीति क्षेमसाधनानि। गुणाभिमानिदेवानां प्रमेयत्वेपि। कृपाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रमेयत्वं साधनत्वम्। ब्रह्मविष्णुशिवातिरिक्तवस्त्वज्ञानाल्लोके एवकारः। ननु हिरण्याक्षबाणप्रभृतयोसुरा अपि ब्रह्मविष्णुशिवोपासनया प्रभूतबलाः श्रूयन्त इति कथमेकान्ततो दैवसृष्टावेव गुणाभिमानिदेवानां साधनत्वोक्तिः सङ्गच्छतामिति चेत्, सत्यम्। श्रूयन्ते यद्यपि तथापि तदुपासनं क्षेमार्थं न भवति, किन्तु स्वपरोपद्रावणार्थमेवेति फलभेदादपि साधनभेदस्तत्रावश्यमङ्गीकार्य इत्याशयेन देवसृष्टावभिमतं फलं निर्दिशन्ति स क्षेम एवेत्यादि। क्षेमः कुशलं वर्तत इत्येवागतं पृच्छन्ति। अतः क्षेम एव न तु तंत्,तद्देवतासायुज्यमपि फलम्। उद्देशाभावात्। फलं आनन्दाविष्टो भगवान् तस्य लोके क्षेमः कार्यमिति क्षेमः फलम्। आनन्दाविष्टो भगवान् फलमिति फललक्षणम्। अतो न प्रमेयसाधनयोः फललक्षणातिव्याप्तिः। वदन्ति च। 'नमोस्तु राज्यवृक्षाय षड्गुण्यगुरुशाखिने। सामादिचारुपुष्पाय त्रिवर्गफलदायिने' इति। तथा च देवसृष्टौ गुणाभिमानिनां देवानां यत् साधनत्वमुक्तं तच्च स्वरूपसत्तामात्रेण न निर्वहति किन्तु यागादिवद् वैदिकादिमार्गेण श्रद्धापूर्वकं उपासनादिव्यापाराविष्टा एव तथा। एवं च हिरण्याक्षबाणप्रभृतयो हि स्वेष्टदेवत्वज्ञानेन श्रद्धापूर्वकं सदुपदेशान् न भजन्ति स्म, किन्तु कौतुकार्थमेव। कथमन्यथा 'दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेभव'दितिनिर्मर्यादवचनं व्याहरेयुः। न ह्युपास्यं लक्षीकृत्य संयुगप्रार्थनादिरुन्मत्तव्यवहार उपासकस्य योग्यः, तस्मान्नेदमुपासनं मर्यादया प्रेम्णा वेति, किन्तु केवलदम्भ एव, कथमन्यथा तत्रेश्वरः कुप्येत, वृकादीनामुपास्ये विरुद्धाचरणं स्पष्टमेवेति। किञ्चासुरा हि मायादेवताः सर्वे, माया हि व्यामोहिका कापट्यप्रधानेति तत्सेवका अपि तथेत्यपि कापट्ययुक्ता इति। उक्तपक्षपातस्तुतित्वं सङ्गमयितुमाहुः तत्रापीत्यादि। चतुर्षु। तत्रेति चतुर्षु प्रमाणादिषु। अनृतमिति राज-

१. स्वपरोपद्रावणम्।

समनृतं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यत्र पुरुषः तामसज्ञानविषयः। व्यावहारिकं गुणसन्निपात-कार्यम्। शम्बरादिदर्शिता मायात्रानृतं प्रमाणं भगवत्स्थानापन्नत्वात् प्रवर्तकमित्यर्थः। 'ज्ञान-काशये'ति मायाविशेषणात्। 'माया च तमोरूपे'ति श्रुतेस्तमोरूपापि। सत्त्वरजस्तमसां साम्या-वस्था प्रकृतिरितिपक्षे रजसः संशयस्तमसो विपर्यासः सत्त्वान्निश्चयः। माया शब्दात्मिका प्रमाणं स्पष्टम्। अर्थात्मिकापि प्रमाणं दैत्यप्रवर्तकत्वात्। तेन द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये 'आत्ममायामृते राज'न्नित्यत्र राजसतामसज्ञाननिरूपिका स्वयम्। सत्त्वं ज्ञानं व्यावहारिकम्। अत्र दैत्यपदेन लक्षणतो ये दैत्यास्त एव विवक्षिताः। अतो प्रह्लादादौ न नियमभङ्गः। तल्लक्षणं च 'भूमिर्दृप्तनृपव्याजे'त्यत्र निरूपितम्। उच्छास्त्रवर्तित्वम्। दित्युपाख्याने दयाभाव एवमन्यत्रापि हिंसाविहारभगवत्प्रत्यनीकत्वादितत्तत्प्रकरणादूह्यम्। प्रह्लादादीनां दैत्यवंशोत्प-त्तिस्तु तद्वंशोद्धारार्थं, एकविंशतिपुत्रपौत्रादिरूपवंशोत्र। अत इति प्रमाणप्रकरणात् देवपक्ष-पातात्, यत इयं पक्षनिरूपिका स्तुतिरतो हेतोः। अत्रेदं ज्ञेयम्। पुरुषोत्तमपक्षे पक्षपातो न घटते, 'सत्यं चानृतं च सत्यमभव'दितिश्रुतेर्भगवतः सर्वरूपत्वात् तथापि ब्रह्मादिभक्तैः सर्व-रूपेणैव स्तूयेत न तु सत्यरूपतामात्रेणेति स्तुतस्तद्वशः सन्नम्बरीषप्रसङ्गेऽम्बरीषपक्षपातो दुर्वासाः स्वशङ्करांशोऽपि न पक्षे पातितः भक्तवश्यत्वात्। एवं श्लोकतात्पर्यमुक्त्वा तत्र स्थितानामष्ट-विशेषणानां तात्पर्यं वदन्तः 'सत्यं पर'मिति वक्ष्यमाणश्रुतिनिरूपितपञ्चविधसत्येन सहैतच्छ्लो-कोक्ताष्टपदनिरूपणीयसत्यस्यैकार्थतां दर्शयितुमाहुः सत्यमपीत्यारभ्य वेदे सत्यं पञ्चविधं निरूपितमित्यन्तेन। 'सत्यं पर'मित्यादिश्रौतवाक्यैः प्रमाणप्रमेयसाधनफलधर्मिभेदेन पञ्चविधं सत्यं वेदे यत् निरूपितं तदत्र श्लोके देवानां हितकार्यष्टविधं निरूपितं भवति। अत्र टिप्पण्याम्। अग्र इति विशेषणत्रयव्याख्यानोत्तरमष्टविधत्वं, चकारात् 'सत्यस्य सत्य'मित्यस्य व्याख्यानोत्तरं प्रमाणादिचतूरूपमित्यादिना त्रयोदशविधत्वत्रिविधत्वाभ्यां च षोडशविधत्वं च स्फुटीभविष्यतीत्यर्थः। सुबोधिन्याम्। तर्ह्येकैकेनैव विशेषणेनैकैकं सत्यं प्रतिपादनीयमित्यष्टभिर्विशेषणैरष्टविधं सत्यमत्र निरूपितंभविष्यतीत्युपस्थितामाकाङ्क्षां निरसितुमाहुः अंशतः षोडशविधमित्यादि। वेदे यत् पञ्चविधमुक्तं तदत्र सत्यमंशतः षोडशविधं निरूपितं भवतीत्यर्थः। अंशत इति उत्पत्त्याश्रितधर्मादिचतुष्टयस्य तथा धर्मिणश्च विचारेणेत्यर्थः। तथा च यद्यत्राष्टविधमेव सत्यं प्रतिपादितुमिष्टं स्यात् तदा त्वेकैकेन विशेषणेनैकैका विधोच्येत, तत् तु नास्ति किन्तु षोडशानां विधानामत्रांशतः सत्ये प्रतिपिपादयिषितत्वाद् यथासम्भवं प्रथमेन पदेन विधाद्वयं द्वितीयेन विधाचतुष्टयं तृतीयेन विधाद्वयं तुरीयेणैका विधा। ततः पञ्चमादित्रिभिः प्रत्येकं विधाद्वयमष्टमेन चैका विधेत्येवं षोडशविधानां प्रतिपादनीयत्वान्नोक्ताशङ्केति भावः। अत्र पञ्चविधं सत्यं तैत्तिरीये महानारायणे तच् छान्दोग्ये उद्गीथविद्यायामष्टविधमुक्तं तत् प्रश्नोपनिषदि षोडश

विधमुक्तमिति सुबोधिन्यामपि तथा निरूपितम्, पक्षपाते स्वस्मिन्नाकर्षणार्थम्। पञ्चविधं सत्यं 'आत्मना प्रथमा लीले'ति कारिकया पञ्चाध्याय्यां प्रोक्तं तस्याष्टविधत्वं छान्दोग्ये तत्र छान्दोग्यीयषोडशविधानामवतारकाल उद्दिष्टाभिः षोडशविधाभिः प्रश्नोक्तषोडशविधाना-मतिदिष्टानामवतारिसम्बन्धिनीनां कासांचिद् बाधः। एवं च 'पुरुषत्वे च मां धीराः साङ्ख्य-योगविशारदाः आविस्तरां प्रपश्यन्ती'ति वाक्यमत्र। पञ्चविधसत्यनिरूपकं वेदमाहुः सत्यं परमित्यत्रेति। श्रुतिद्वयं महानारायणोपनिषदि। प्राजापत्यो गोत्रतः 'दित्यदित्या-दित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' हेति प्रसिद्धे। प्रजापतिर्भगवान् वा, तथा च गीता 'अहं बीजप्रदः पिते'ति। अरुणस्यापत्यं आरुणिः 'अत इञ्'। श्रुत्युक्तं पञ्चविधत्वं स्फोरयन्तः श्रुतिं व्याकु-र्वन्ति स यत् सत्यमिति। अत्र टिप्पणी वक्ष्यमाणेति वक्ष्यमाणो यः श्रुत्यर्थः 'सत्यव्रत'-पदेन तन्निरूपकं श्रुतिवाक्यमित्यर्थः। 'प्राजापत्यो हारुणि'रित्यत्र 'सत्येन वायुरावाती'-त्यादिपञ्चविधं सत्यं 'सत्यं पर'मितिव्याख्यानोत्तरं व्याकृतं भविष्यति 'अत्र श्रुतिरनुसन्धे-ये'ति सुबोधिन्या। परत्वं सर्वोत्कृष्टत्वं, 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादिश्रुतिदृष्टमत्रापीत्याहुः सर्वेभ्य इति। यद्वेति अत्र टिप्पणी वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे इति यद्वा सर्वोत्कृष्टमित्यत्र वाशब्द इति व्याख्येयम्। यदेव सर्वोत्कृष्टं तत् सत्यमिति व्याख्या। अत्र सर्वोत्कृष्टत्वस्य विधेयत्वयोगव्यवच्छेदकैवकारो न किन्तु वाक्यालङ्कार इत्यर्थः। एवं सत्यत्वेत्यादिनेति व्यतिहारेणैक्यं प्रतिपादनीयमित्यर्थः। यथा कृष्णोहमहं कृष्ण इति। 'परं सत्य'मितिश्रुतौ वाशब्दाभावात् ,अस्य चोक्त 'परं सत्य'मितिश्रुतिव्याख्यान-त्वादितिभावः। श्रुताविवेति अत्र प्रतिपादनीयमित्यस्य प्रकृतार्थत्वादाहुः स्तुतावपीति। सुबोधिन्याम्। एवं विधाद्वयं व्याख्याय तृतीयां व्याकुर्वन्ति स अत एवेति। यतः सत्यपर-योरैक्यं अतः साधनफलयोरैक्यादेव न तु भिन्नत्वात्। 'सत्येन स्वर्गलोकात्'परशब्दार्थात् आत्मसुखरूपात्। कदापीति आत्मसुखैकीभावात् तथा। तुरीयां व्याकुर्वन्ति स एहिकेपी-त्यादि। अत्र 'सतां हि सत्य'मिति श्रुतं वाक्यं साकाङ्क्षं तद् 'मूलं फल'मितिपदद्वयेन पूरितम्। मूलं प्रवृत्तिकारणम्। पञ्चमीं व्याकुर्वन्ति स अत इत्यादि। प्रमाणप्रमेयेति सर्वोत्कृष्टं प्रमाणं भगवान्'सत्यं पर'मित्यनेनोक्तम्। प्रथमोपस्थितत्वाद'त्र प्रमाणं भगवा'निति वाक्यो-पस्थित्या न फलं भगवान्। कार्यकारणयोरभेदाच्छब्दव्यत्ययेन प्रमेयं कार्यं 'परं सत्य'-मित्यनेनोच्यते। 'सत्येने'ति तृतीयया साधनम्।'सत्य'मिति फलम्। साधनानन्तरं तस्यौ-चित्यात्। सत्य एवेति स्वमूलभूते धर्मिणि। उपलक्षणं सत्यपदं ज्ञानानन्तयोरिति वक्ष्यन्ति। न त्वनृते रमन्ते। तदत्रापीति स्तुतावपि। वेदान्तसारत्वात् श्रीभागवतस्य। स्तुतिवाक्यं व्याकुर्वन्ति लोके हीत्यादि। अत्र टिप्पणी स्पष्टा। पर इत्युच्यत इति लोकोक्तिः यद्वा परमस्यास्येयत्वेनास्तीति परः। अर्श आद्यच्। तथा सत्यमपीति अत्र आतिष्ठती-

त्यन्तमावर्तते। तथा चैतयोरास्थानाल्लोके परत्वकथनेन श्रुतौ 'सत्यं पर'मित्यत्र स्वविशेष्यव्रतबोधकसत्यव्रतमिति पुराणोपष्टब्धं सत्यपदं सत् सत्यं व्रतं च प्रतिपादयत्सुपलक्षणविधया एवं प्रतिपाद्यपरमित्यनेन परैक्यं प्रतिपाद्यत इति 'सत्य'शब्देन सत्यं व्रतं चेत्युभयं सङ्गृह्यत इति भावः। तदेतत् प्रकृते योजयन्ति स्म भगवतस्त्विति। उभयं सत्यं व्रतं च अत्रोभयत्वं परत्वं वा शक्यतावच्छेदकं उद्देश्यतावच्छेकं च न तु सत्यत्वसमानाधिकरणं व्रतत्वम्। शरीरगौरवात्। अतो नोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोः सत्यत्वयोरैक्यं प्रयोगबाधकम्। घटो घट इति प्रयोगाभावात् उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यात्। घटे घटत्वमिति तु भवत्येव प्रयोगः। तुना लौकिकव्रतसत्ययोर्व्यावृत्तिः क्रियते। उभयं सत्यमित्यस्य योजना यत् सत्यं यथार्थं, तत् उभयं सत्यं व्रतं चेति द्वयमिति। यद्वा उभयं सत्यमित्यस्यैवं योजना यत् सत्यं त्रैकालिकाबाधितं न तु यथार्थम्। यथार्थमित्यस्य 'परं सत्य'मित्यत्रैवार्थत्वं अन्यत् पूर्ववत्। इदं द्वयं भगवद्देवताकं, यत् पुनर्दम्भादिना कृतमयथार्थं तद् भगवत्स्वामिकं भगवदाज्ञया प्रवृत्तं न। यदभावे तत्र भगवत्स्वामिकत्वाभावः इति व्यतिरेकः न तु यदभावे भगवदभाव इति व्यतिरेकः। ननु श्रुतौ परशब्दसत्त्वेपि 'सत्यव्रत'मित्यत्र 'पर'पदाभावात् कथमुभयोरेकवाक्यतेति चेत् सत्यम्। 'सत्यव्रत'मित्यत्र सत्यं सर्वोत्कृष्टरूपं परं व्रतं व्रतसत्योभयार्थकं उपलक्षणविधया। श्रुतौ सत्यपदं सत्यव्रतार्थकं यथा तथा स्तुतौ व्रतशब्दः व्रतसत्योभयपरं एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति। अत्र 'सत्यं पर'मित्यत्र परत्वं विधेयम्। 'सत्यव्रत'मित्यत्र सत्यत्वं परत्वं विधेयम्। 'कुटादिर्ब्राह्मणादयः शूद्रदाशोत्तराः प्रजा' इतिवदुत्तरस्य विधेयत्वम्। उत्तरस्योद्देश्यत्वं वा। एवं सत्यं व्याख्याय 'तस्मात् सत्ये रमन्त' इतिश्रुतितात्पर्यबोधनाय पदसम्बन्धमाहुः सत्यमेवेति। एवकारो न विग्रहघटकः किन्तु दम्भादिकृतसत्ययोगव्यवच्छेदकः। तथा च सत्ये रताः रमणयुक्ताः शरणं प्रपन्नाः न तु भयादिनेति ब्रह्मरुद्रमात्रपरम्। सजातीयदेवानां भयादिसत्त्वात्। एतेन सत्ये प्रमाणे रता इति वाक्यार्थ उक्तः। यद्वा सत्ये फले प्रवर्तके रता इत्यर्थः। एवं पदसम्बन्धमुक्त्वा 'लोके हि व्रत'मित्यादिना यदुक्तं तन्नियमयस्त्व एवमित्यादि। उभयोरिति अत्र टिप्पण्याम्। तदुभयेति व्रतसत्योभयप्राप्तौ। तथा च व्रतपदं स्वशक्यस्य नियमस्य परत्वेनैव सम्बन्धेनाजहत्स्वार्थया वृत्त्या सत्यमपि प्रापयतीत्यर्थः। सुबोधिन्याम्। एवं 'सत्यव्रत'मितिपदं व्याख्याय 'सत्यपर'मितिपदं व्याकुर्वन्ति अतः परमिति। अत्र टिप्पण्यां अत्रापीत्यादि। सत्यपरमिति पदेपि। लोके लौकिकं नियामकं तप्ततैलादौ शपथादिरूपम्। वैदिकं द्वादशविधं चेति योजनया द्वैविध्यं निरूपितमित्यर्थः। परत्वसर्वोत्कृष्टत्वयोरैक्योक्तेः। 'परं सत्य'मितिश्रुत्यनुरोधेन परपदव्याख्यानम्। परपदार्थस्तूत्कृष्टत्वं पूर्ववत्। अभेदे सति प्रमाणे निरूपणीये उत्कृष्टे सत्यत्वं विधेयम्।

प्रमेये उत्कृष्टे सत्यत्वं विधेयमिति। प्रमाणे तु सत्ये उत्कृष्टत्वं विधेयं परन्तु परत्वोत्कृष्टत्वयोरैक्यमेव। प्रमाणं भगवान् प्रमेयकार्याभिन्नम्। यद्वा परपदार्थो लोके नियामकत्वं, तच्च यथाशास्त्रं तप्ततैलादौ शपथप्रणीयमानदण्डनीत्यादिरूपम्। राजादिनिष्ठम्। 'दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषता'मिति गीतावाक्यात्। अयमुक्तार्थो नातिरिच्यते। सुबोधिन्याम्। 'सत्यं तप' इति महानारायणस्था श्रुतिः। सत्यं प्रथमाष्टके औषधिसान्नाय्यरूपं विद्यात्वे सति वेदप्रतिपाद्यत्वात्। तपो द्वितीयाष्टके यज्ञः वायूपधावनरूपः। वायव्यं श्वेतमालभेते'तिश्रुतेः। दमः तृतीयाष्टके इन्द्रियदमनरूपः 'प्रजाः सृजेये'ति 'स तपोतप्यते'ति श्रुतेः। तप ऐश्वर्ये दि० आ० अनि० लङ्। शमः चतुर्थाष्टके 'युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धिय' इति श्रुत्या मनोयोगोक्तेः। दानं पञ्चमाष्टके होमरूपम्। 'सावित्राणि जुहोती'तिश्रुतेः। सवितृदेवताकद्रव्याणां दानम्। हु दानादनयोः। धर्मः षष्ठाष्टके प्राचीनवंशकरणपूर्वकः 'प्राचीनवंशं करोती'तिश्रुतेः। प्रजननं सप्तमाष्टके कामरूपम्। 'प्रजननं ज्योति'रिति श्रुतेः। अग्नयो ब्रह्मचारिणः। अग्निहोत्रं गृहस्थस्य। यज्ञो वानप्रस्थस्य। 'वन्यैः चरुपुरोडाशै'रितिवाक्यात्। मनःसन्न्यासश्च यतेः। 'मनः पूतं समाचरे'दिति वाक्यात् मनः। 'आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरे'दितिवाक्यात्। वैदिके धर्म 'आश्रमादाश्रमं गच्छे'दित्युक्तम्। परत्वमुत्कृष्टत्वं स्पष्टं, द्वादशविधपरस्मिन् श्रुतिरपि महानारायण एव, 'किं भगवन्तः परमं वदन्ती'तिप्रश्नेन तदुत्तरेण च परमत्वेनोक्तत्वम्। परमित्यत्र मवर्णागमः परमित्यर्थः। एवं परपदं व्याख्याय 'सत्य'पदं श्रुतिस्थं व्याकुर्वन्ति तत्सर्वमिति। आकर्षणान्तः। यथार्थमिति अर्थमनतिक्रम्येति यथार्थम्। अव्ययीभावः। यद्रूपं तदेवैतत् सर्वरूपेण जातमाकृष्टं च। अयथार्थं यद्रूपं तदिदं न भवति मायाकार्यत्वादित्यर्थः। एवं सत्यपदार्थ एक उक्तः द्वितीयः व्रतरूपोग्रे वक्तव्यः। अनेन श्रुतिस्थं 'सत्यपर'मितिपदं व्याख्यातप्रायम्। तदेतत् परत्वं स्मारयन्ति अत्र श्रुतिरिति। 'प्राजापत्यो हारुणिः सुपर्णेयः प्रजापतिं पितरमुपससार किं भगवन्तः परमं वदन्तीति तस्मै प्रोवाच सत्येन वायुरावाति सत्येनादित्यो रोचते दिवं सत्यं वाचः प्रतिष्ठा सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं, तस्मात् सत्यं परमं वदन्ति'। एवं तपो दमः शमो दानं धर्मः प्रजननश्रुतयः। अग्न्यग्निहोत्रयज्ञमनःसन्न्यासश्रुतयश्च। अर्थस्तु 'सत्येन' पूर्वजन्मीनसत्यभाषणेन मनुष्यत्वाद् देवतारूपत्वं प्राप्य लोकोपकारार्थं 'वायु'र्भूत्वा 'आवाति'। एव'मादित्यो'पि 'दिवं' दिवि वा 'रोचते' प्रकाशं करोति। 'सत्य'मेव 'वाचः' वागिन्द्रियस्य 'प्रतिष्ठा' स्थिरं स्थानं, अनृतं तु न स्थिरं स्थानम्। 'सत्ये' यथार्थभाषणे 'सर्वं' व्यवहारजातं 'प्रतिष्ठितम्'। 'तस्मात् सत्यं' 'परम'मुत्कृष्टं साधनं 'वदन्ति' इति। अत्र प्रथमे वाक्यद्वये आमुष्मिकफलोत्कर्षः सिध्यति। तदग्रिमवाक्यद्वये चैहिकफलोत्कर्षः सिध्यति। एतदभिप्रेत्यैव प्रथमायां 'सत्यं पर'मिति श्रुतौ 'सतां हि सत्य'मिति श्रुतावैहिकं फलं व्याख्यातम्।

भगवतो व्रतानीति। अत्र टिप्पण्याम्। भगवद्व्रतानां परत्वं तु असाधारणत्वादेव स्फुटम्। शेषस्य भगवन्नियामकस्य यथार्थरूपसत्यस्य पूर्वोक्तस्य परत्वं 'अत्र श्रुतिरनुसन्धेया पूर्वनिर्दिष्टे'ति सुबोधिन्यामेवोपपादितमित्याशयेन सत्यस्यार्थद्वये शक्तस्य यथार्थरूपमर्थमुक्त्वा व्रतरूपमर्थमाहुः भगवतो व्रतमित्यादि। 'भगवतो व्रतानी'त्यारभ्य 'प्रतिपादितानी'त्यन्तसुबोधिन्योक्तम्। पूर्वोक्तं सत्यस्यार्थं सारयन्ति स्म लोकानुसारेणेति। देवहितकारिणो भगवतः नियामकमिति सत्यं यथार्थरूपं पूर्वोक्तम्। सत्यमेवेति' सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यती'ति। एवकारेण तस्य परयोगव्यवच्छेदः क्रियते। यद्वा 'सत्यव्रत'मित्यत्र व्रतपदं सत्यव्रतोभयवाचकमुक्तं तथाप्यत्र प्रमेयनिरूपणे यथा प्रमाणनिरूपणे सत्ये परत्वेनोपस्थिते व्रतसत्यत्वयोर्विधानं तथा प्रमेयनिरूपणे परस्मिन्नर्थचतुष्टयरूपे सत्यत्वस्य यथार्थत्वस्य विधानमत्र सुबोधिन्यां बोध्यं टिप्पण्यां तद्विवृतं बोध्यम्। तथा सति परपदेन विधाचतुष्कसङ्ग्रह इतिभावः। एवं च स्तुतौ सत्यपरपदे सत्यं परं यस्येति बहुव्रीहौ लम्बकर्णादिवत् पूर्वनिर्दिष्टस्य विशेषणभूतस्य सत्यस्य विधेयत्वम्। परपदोक्तस्य चतुर्विधस्य नियामकादेरुद्देश्यत्वं बोध्यम्। एवमत्र श्रुत्युक्तव्यतिहारबोधकं मूलस्थं पदद्वयं विवृतम्। व्यतिहारफलमैक्यं त्वग्रे विवेचनीयम्। सुबोधिन्याम्। 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती'ति गीतायाम्। 'द्विःशरं नाभिसन्धत्ते रामो द्विर्नैव भाषते द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो द्विः स्थापयन्ति नाश्रिता'निति वाल्मिकीये। अर्थस्तु। एकेनैव शरेण प्रतिपक्षो निराकरणीयः शरान्तरं च नैव योजनीयमित्यर्थे श्रीरामचन्द्रं नियमयति स्म। 'द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समाने वृक्षे परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती'ति श्रुतिः। द्वाइत्यादि द्विवचनान्तम्। आवोडा। 'सुपां सुलु'गिति सूत्रेण। 'वृक्षे' शरीरे। 'परि'पूर्वकः 'ष्वञ्ज' सङ्गे धातुः तु० आ० अनि० लिड्द्विवचनान्तम्। 'पिप्पलं' कर्मफलम्। 'अभिचाकशीति' पश्यति। 'साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वह'मितिवाक्यम्। हृदयत्वं चिन्तनवशात्। आदिपदेन 'मदन्यत् ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी'तिवाक्यम्। भक्तैः सह निगूढभावकरणात् तथा। सर्वत्र नियमो ज्ञातव्यः। सुबोधिन्याम्। लोके हि त्रय इति। अत्र टिप्पण्याम्। त्रिसत्यमितीति। अष्टविधत्वं प्रथमे विधाद्वयं व्रतसत्यरूपं द्वितीये विधाचतुष्टयम्। द्वयं परशब्दार्थः लोके लौकिकं नियामकं वैदिकं द्वादशविधम्। सत्यपदार्थद्वयम्। सत्यं व्रतं च। यद्वा चतुष्कं परपदार्थः सत्यत्वं विधेयं भूरादित्रयं कायादित्रयमिति द्वयमित्यष्टविधत्वं सत्यस्येत्यर्थः। सुबोधिन्याम्। लोके हीति लोकास्त्रयो व्याहृतिरूपाः। कायादय इति आत्मोपनिषदि बाह्यात्मान्तरात्मा परमात्मेत्युक्तम्। बाह्य आत्मा कायः। अन्तरात्मालिङ्गम्। परमात्मा जीवः। सत्या यस्येति व्याहृतिलोकानां सत्यत्वम्। अनेनेति व्याहृतिरूपलोकग्रहणेन। त्रिसत्यपदेन वा। साधनफले 'सत्येन न सुवर्गा-

ल्लोकाच्च्यवन्ते कदाचने'तिश्रुत्युक्तं साधनम्, 'सतां हि सत्य'मितिश्रुत्युक्तं फलं कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनेनैकीकृत्य। कार्यकारणभावस्तु 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्यय'मितिवाक्यात्। एवं चतुर्धेति अत्र टिप्पण्यां उपपत्तिरूपपदमष्टविधपदं चतुर्धापदं प्रतिलोमक्रमेण व्याख्यातम्। तत्र प्रथमं उपपत्तिरूप इति पदं व्याकुर्वन्ति स्म भगवतः कालरूपस्येति। कालदेहोनन्तः कृष्णः कालात्मा कालः सङ्कर्षणः स आत्मनि स्वरूपे यस्य स कालात्मेति व्याकृतं 'कालात्मा भगवाञ्जात'इति कारिकाव्याख्याने कालात्मपदम्। तथा च कालरूपस्य कालदेहस्य। कालं सङ्कर्षणं गृहीत्वावतीर्णस्य पुरुषोत्तमस्येति च। तत्र कालः प्रकृतिक्षोभकोपि देहः। अथ कालयोर्देहसङ्कर्षणयोरात्मापि काल इति पक्षो न सम्भवति। सङ्कर्षणोत्पत्तेर्द्वितीयाध्याये निरूपणादिति। तत्र सङ्कर्षणनिरूपणं जन्मप्रकरणार्थं न त्वध्यायार्थत्वार्थमतोयमपि पक्षः साधुः। छान्दोग्येऽष्टमप्रपाठके श्वेतकेतूपाख्याने प्रथमोपदेशे परदेवतात्मकोणिमोक्तः। द्वितीयोपदेशे काल उक्तः। सोत्र वक्तुं शक्य इति। तत्र कालात्मकोणिमोक्तः। यद् भवन्ति तदा भवन्ति 'स य एषोणिमे'तिश्रुतेः। तदेति काले दाप्रत्ययान्तं पदम्। तत्र नाना रसाः दृष्टान्तेत्र सर्वांशाकर्ष इति। भगवतः कालरूपस्येत्यर्थो वा। उपपत्तिरन्यथाज्ञानमित्याशयेनाहुः यदि सत्यरूपत्वमिति। सत्येनाष्टविधेन रूप्यते व्यवह्रियत इति सत्यरूपं तस्य भावः सत्यरूपत्वम्। इदं सत्त्वं विधेयम्। व्रतादिकमिति आदिना सत्यम्। सत्यव्रतमित्यत्र व्रतपदार्थौ, नियामकं लौकिकम्। वैदिकं च द्वादशविधम्। व्रतानि चेति चकारेण भगवन्नियामकसत्यं,अन्यथाज्ञानमेतत्। सप्तमस्कन्धे 'समः सुहृत् अविकृतं ब्रह्मे'तिपक्षपाते। तथा चोपपत्त्या रूप्यते व्यवह्रियते इत्युपपत्तिरूपो भगवान्। अष्टविध इति सुबोधिनीं व्याकुर्वन्तः 'सत्यव्रत'पदव्याख्याने 'सत्यपर'पदव्याख्याने च व्रतसत्यपदव्याख्याने च व्रतसत्ययोः प्रतिष्ठत्वात् तयोरभेदे, परपदोक्तनियामकयोश्चाभेदे, विधाष्टकपूर्तिर्दुर्घटेति तदभावाय स्पष्टयन्ति स्म व्रतं हीति। इत्यादीत्यन्तं 'सत्यव्रत'पदं विवृतम्। यत्र सिद्धं यद् व्रतं सत्यं च तत्प्रमाणभूतं बोध्यम्। भगवत्सम्बन्धिना तादृशेन लौकिकव्रतेन सत्येन च कर्तृनिष्ठधर्मप्रमितिजननात्। अन्यत् स्पष्टमिति 'यत् परं लोक' इत्यादिसुबोधिनीस्थं 'लोके लौकिकं नियामक'मित्यादिना विवृतत्वात् स्फुटमित्यर्थः। तदेतत् सङ्गृह्णन्ति लौकिकमित्यादि। लौकिकमिति नियामकमितिशेषः। नियामकं चेति देवहितकारिणो भगवतो नियामकं च। इदं चतुर्विधं सत्यं प्रमेयभूतं बोध्यम्। स्मार्तवैदिकभगवद्वाक्यैः प्रमितत्वात्। एवं षड्भेदैर्द्वे अपि परसत्यरूपे श्रौते विधेयकोटी ज्ञापिते। 'त्रिसत्य'पदोक्तं विधाद्वयं व्याकुर्वन्ति लोका भूर्भुव इत्यादि। कायजीवेति जीवो लिङ्गम्। 'जीवो जीवमजीवय'दितिवाक्यात्। लोकाः फलरूपा इति पुरुषार्थत्वेन प्राप्यत्वात् फलरूपाः। इतरे त्वितराणीति इतरे कायादय इतराणि साधनानि। इदं चेति 'त्रिसत्य'-

पदे त्रिसत्येनोक्तं द्विप्रकारकमित्यर्थः। चतुर्धेति सुबोधिनीं व्याकुर्वन्ति स पदद्वये इति। 'सत्यव्रतं सत्यपर'मिति पदद्वये यो विधेयभेदस्तेन द्वैविध्यमित्यर्थः। प्रमाणप्रमेयत्वाभ्यां द्विविधत्वम्। त्रयमिति त्रिसत्यपदे त्रिशब्देनोक्तं द्विविधम्। फलसाधनभेदेन द्विप्रकारकम्। तथा चैवं मूलस्थैस्त्रिभिः पदैः श्रौतं प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपं सत्यं समर्थितं ज्ञेयमित्यर्थः। एवं चतुर्धा निरूपितो धर्मीति पञ्चविधः 'स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मेति प्राजापत्यो हारुणि'रित्यत्र श्रुतेरत एवा'रमना प्रथमा लीले'त्यत्र फलप्रकरणे पञ्चधा गणितः। सोष्टधा छान्दोग्यप्रथमप्रपाठके स षोडशधा प्रश्नछान्दोग्याभ्यां यद्यपि 'स वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मेति प्राजापत्यो हारुणि'रित्यत्रत्य'संवत्सरोसावादित्यो य एष आदित्ये पुरुषः स परमेष्ठी ब्रह्मे'ति परमेष्ठिनमुक्त्वोक्ता तथाप्यादित्यान्तःस्थः परमेष्ठी ब्रह्मैव(परमात्मैव),'अन्तस्तद्धर्मोपदेशा'दित्यधिकरणादिति पुरुषोत्तमपरत्वमक्षुण्णम्। सुबोधिन्याम्। नन्वेवं श्रौते चातुर्विध्ये स्वोक्तेष्टविधत्वे च समर्थिते शेषाणां पञ्चानां विशेषणानां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पक्षपातार्थं स्वोक्तषोडशविधापूरणं श्रौतव्यतिहारफलभूताभेदसाधनं च प्रयोजनमित्याशयेनाहुः उत्पत्तिरूपमित्यादि। उत्पत्त्यावतारेवतारिधर्मसत्योत्पत्तिधर्मपुरःसरधमप्रथमज्ञप्तिरूपया रूप्यते निरूप्यत इति तादृशं पञ्चभिर्विशेषणैर्निरूपयतीत्यर्थः। योनिः कारणमिति कालात्मनो देहरूपकालस्य समवायित्वाभावात् प्रसिद्धं निमित्तमात्रत्वमुक्तम्। तेनाभिन्ननिमित्तोपादानत्वमुक्तं भवति। ननु भगवानेवेति निरोधलक्षणग्रन्थे एवकारेण कालरूपदेहयोगव्यवच्छेदः स्यादत आहुः कालात्मेति। श्वो न भवेदिति द्वितीयदिनात्मकः कालो भगवता यदि नोत्पादितो भवेत् वागसत्यैव स्यात्, श्वो दास्यामीति प्रतिज्ञायां कालोपि विशेषणत्वेन प्रविष्ट आगामिदिनाधिकरणकभविष्यत्कालीनदानानुकूलो व्यापार इत्येवम्। एवं च द्वितीयदिनात्मकः कालो नाविर्भवेत् तदा तु विशेषणाभावप्रयुक्तस्य विशिष्टदानस्याप्यसिद्ध्या श्वो दास्यामीति प्रतिज्ञावागसत्यैव स्यादित्यर्थः। इदं सत्यं श्रुत्युक्तद्वादशविधप्रमेयेषु प्रथमोद्दिष्टसत्यमुदाहृतम्। तस्यैव प्रमाविषयत्वात्। त्रिषु सत्यज्ञानानन्तेषु स्वरूपेषु पक्षपातस्तुतौ। तेन व्रतशपथादिरूपप्रमाणे कारणत्वं प्रथममुदाहार्यमिति कुचोद्यमपास्तम्। लाघवात्। तेन कालात्मनि गर्भनिविष्टे कारणत्वं ज्ञेयम्। एवं चाष्टविधसत्यनिरूपिता कारणता काले या निरूपिता सा नान्यन्यायसाधारणत्वेन किन्तु कालोत्र साक्षादेव विशेषणतया प्रविष्ट इति विशिष्टैव कारणता प्रतिपाद्यत इति। एवं सर्वत्रेति तथा चाष्टविधं सत्यं भगवदुपादानकारणकत्वाद् वाक्यसत्यत्वप्रयोजकं न तु मायोपादानकं सत्यं दम्भादिरूपं वाक्सत्यत्वप्रयोजकं कारणं वेत्यर्थः। एवं सत्यं प्रति कालो निमित्तं कारणम्। अग्रिमविशेषणेष्वप्यतिदिशन्ति स एवं सर्वत्रेति। सत्यवागात्मकप्रमेयवदन्यत्रापि तपःप्रभृतिषु श्रुत्युक्तेषु प्रमेयेषु राजनीतिदण्डादिरूपेषु

लौकिकेषु प्रमेयेष्वभगवद्रूतरूपेषु प्रकीर्णवाक्योक्तप्रमेयेषु तथा प्रस्तुतदेवहितकारिभगवदवतारप्रयोजकस्ववाक्यादिरूपे च प्रमेये तथा 'सत्यव्रत'मिति विशेषणोक्तद्विविधे प्रमाणे तथा 'त्रिसत्य'पदोक्ते साधने फले च सर्वत्र कालस्य हेतुत्वं ज्ञेयमित्यर्थः। अन्यथा कालसत्यत्व उपपत्तिरूपत्वमेषां सत्यानां न स्यादितिभावः। प्रकाशे तु एवं सर्वत्रेत्यस्य 'निहितं च सत्य' इत्यादिविशेषणेष्वप्यष्टविधं सत्यं तत्तदुक्तेन यथा 'सत्यस्य योनि'मित्यत्र सत्यकारणत्वेन तथा सत्यपालकत्वेन सत्यप्रलायकत्वेन नेत्रत्वेन आत्मत्वेन धर्मेण वा तत्तत्कार्याणि पालनादीनि तेषां प्रयोजकं ज्ञेयमित्युक्तम्। यदि पालनकालो न भवेत् तदा स्थितौ पालयतीतिवागसत्यैव स्यादित्यादि। अग्रिममवतारयन्ति स न केवलमिति। सत्यस्येत्यष्टविधस्येति ज्ञेयं सर्वत्र। यथा ब्रह्मा जगदुत्पाद्य कृतार्थो रक्षणादिक्रियायामुदासीनस्तथा भगवतो रक्षणादिक्रियायामौदासीन्यं वारितम्। सर्वसामर्थ्यसहितत्वात्। तेन नित्यमेव सत्यस्यावेक्षां कृत्वा पालयतीति सत्यस्योत्कर्षो दर्शितः। 'ननु निहित'पदस्याधेयपरतया रक्षणप्राप्तिः कथमित्यत आहुर्नितरामिति। तथा च योगेन रक्षणप्राप्तिरित्यर्थः। अत्र हि केवलयोगेन रक्षणक्रियाप्रतिपादने रूढार्थस्य सर्वथात्यागादरुच्या रूढोर्थोपि यथा सङ्गृहीतो भवति तथा प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति स स्वयं तत्र स्थित इति। तथा च यथा पङ्कजपदं रूढ्या पङ्कजत्वेन रूपेण पद्ममुपस्थापयति, योगेन पङ्कजनिकर्तृत्वं च बोधयति तथात्र सप्तम्यन्तसत्यपदसमभिव्याहृतनिहितपदं रूढ्या सत्यानुयोगिकां स्थितिं भगवति बोधयद् योगेन सत्यप्रतियोगिकहितकर्तृत्वं च दर्शयतीतिभावः। समुदायार्थ इति अवयवशक्तिविशिष्टरूढार्थ इत्यर्थः। उपपत्तिनिरूपकाष्टविधसत्येषु यथा प्रमाणादिरूपत्वं दर्शितं तथोत्पत्तिप्रसङ्गेऽपि दर्शयन्ति स अनेनेत्याद्याहेत्यन्तेन। 'निहितं च सत्य' इति विशेषणेन। अष्टविधसत्यकारणत्वस्य कालात्मनि उत्पत्तिविचारे प्रथमज्ञप्तिविचारेऽष्टविधं सत्यं भगवद्रक्षितत्वेन प्रमेयं निहितपदप्रथमार्थे। न ह्यरक्षितं प्रमातुं शक्यते। द्वितीयार्थे भगवदधिष्ठितत्वेन वाय्वादिवत् स्वस्वकार्यसाधनं चोक्तम्। न हि भगवदनधिष्ठितं सत्यं स्वस्वकार्यं साधयितुं शक्नोति। 'गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसे'तिवाक्यात्। ननु यद्येवं तर्हि प्रमाणफले कुत्रोक्ते इति चेत् तत्राहुः इतरावाद्यन्तयोरिति। अत्र टिप्पण्याम्। 'सत्यात्मक'मित्यन्तिमेन पदेन फलम्। एतस्मादाद्येन'र्तसत्यनेत्र'मित्यनेन प्रमाणमित्यर्थः। भगवत्स्वरूपज्ञानशक्त्योः फलत्वप्रमाणत्वे प्रसिद्धे। आद्यं फलबोधकापेक्षया न तु प्रकृत'निहितं च सत्य' इत्यस्यापेक्षयेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथ चेति। फलमिति सत्यस्याष्टविधसत्यस्य कर्मासम्बद्धस्य लयस्थानं अतो लयः तत्स्थानं च फलम्। ननु योनिशब्दस्य कारणवाचकत्वादत्र प्रमाणनिरूपणं कथं सङ्गच्छत इत्याकाङ्क्षया 'सत्यस्य योनि'मित्यनेन प्रमाणनिरूपणे प्रकारमाहुः मानेत्यारभ्य मानमित्यन्तम्। 'योनि'शब्दस्य

प्रमाणपरत्वं 'शास्त्रयोनित्वा'दिति व्याससूत्रे भास्कररामानुजाचार्याभ्यामादृतम्। इति तथेति इतरौ भगवन्तावाद्यन्तयोरित्यर्थः। क्वचिद् भगवद्ज्ञानस्यैवौचित्यादिति भावः। मेयसिद्धिरित्युक्ते मेयज्ञानसिद्धिरितिलक्षणां वारयन्ति स पूर्वमज्ञस्येति। लौकिकाधिभौतिकसत्यज्ञानसत्त्वेप्याधिदैविकस्याज्ञस्येत्यर्थः। ज्ञानेन आधिदैविकज्ञानेन। तदैवेति ज्ञानकाल एव सिद्धमभूत् ज्ञानस्य विषयाविनाभावात्। एवकार आधिभौतिककालयोगव्यवच्छेदकः। तच्च ज्ञानं आधिदैविकं सत्यं भगवानित्याकारकम्। भानं फलं विवृतौ सुबोधिन्यामेव स्फुटं सत्य एवेत्यादिना। सुबोधिन्यां नन्वितरावाद्यन्तयोरित्यत्र किं गमकमित्यत आहुः चकार इत्यादि। 'निहितं च सत्य' इत्यत्र चकार उक्तं समुच्चिन्वन्नित्यर्थकः स्यादित्युक्तं प्रमाणफलसमुच्चयरूपमाहेत्यर्थः। तथा च चकार एतद्गमक इति भावः। अत्रैवेति स्वसमवाय्याधिदैविकसत्य एव। एवकारश्चिदानन्दयोगं व्यवछिनत्ति। सत्यस्य सत्यमितीति। सत्यस्याष्टविधस्य सत्यं आधिदैविकमित्यर्थः। 'सत्यस्य सत्य'मित्यनेन कथं लयस्य बोध इत्याकाङ्क्षायामाहुः यथेत्यादि। बृहदारण्यके 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत' इत्यत्र पूर्णशब्दवाच्यस्य प्रपञ्चस्य 'पूर्णात् पूर्णमुदच्यत' इति पदच्छेद उत्पत्तिः,'पूर्णमुत् अच्यत' इति पदच्छेदे स्थितिं चोक्त्वा'पूर्णस्य पूर्णमादाये'त्यनेन स्वजनके आधिदैविके पूर्णे ब्रह्मणि कार्यस्य लय उच्यते। तथात्रापि सत्यस्योत्पत्तिस्थिती पूर्वविशेषणाभ्यामुक्त्वात्र सत्यस्याधिदैविकं सत्यमितिबोधनेनोत्पत्तिस्थितिप्रसङ्गादेवात्र लय उच्यत इत्यर्थः। सत्यमिति अष्टविधम्। तर्ह्यत्र कथं 'इतरावाद्यन्तयो'रितिसुबोधिन्युक्तस्य फलस्य 'सत्यस्य सत्य'मित्यस्य टिप्पणीद्वितीयव्याख्यानोक्तस्य बोध इत्यत आहुः सत्य एवेत्यादि। उक्तटिप्पणीदिशापूर्वमज्ञस्य लौकिकस्याधिभौतिके सत्येष्टविधे एव प्रतिष्ठितं सत्यं स्वाधिदैविकं फलमित्यर्थः। तस्य चाधिदैविकसत्यस्य भगवत्त्वेन ज्ञानेन विषयस्वरूपमपि तदैव सिद्धं भूतमिति भानं फलमित्याहुः तच्चाधिदैविकमिति। 'मनस उतये मनो विदु'रितिश्रुत्या तथा सिद्धत्वात्। तथा चाष्टविधे सत्ये भगवत्त्वेन भाते सत्ये भगवत्त्वेन ज्ञानेन ज्ञानस्य विषयाविनाभावात् विषयस्वरूपमपि तदैव सिद्धं भूतं फलमित्यर्थः। भगवानेवेत्येवकारस्तु 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशा'दिति सूत्रात्। तथा च प्रलयो हि कारणे प्रवेशरूप इति कार्यं सत्यं कारणभूते सत्ये प्रतिष्ठितं भवति तच्च भगवानेवेति तेन भगवत्त्वेन रूपेण सत्यं फलमित्युक्तम्। तदुपपादयन्ति स अनेनेत्यादि। भगवतीति आधिदैविकसत्यरूपे इत्यर्थः। प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठां भक्तिं इतः प्राप्तः तारकादिभ्य इतच्। स सायुज्ये फले सति सत्यः। यः सत्य इति आधिभौतिकेष्टविधे सत्ये प्रतिष्ठितपदार्थः पूर्वोक्तः। स आधिभौतिकसत्यद्वारा भगवति स्वाधिदैविकसत्यरूपे प्रतिष्ठित इति पूर्ववत्। उक्तमिति अनेन प्रकारेण फलमुक्तमित्यर्थः।

पञ्चविधमिति अत्र टिप्पण्याम् प्रमाणादिचतूरूपं भगवति प्रतिष्ठितं भक्तरूपं सत्यं चेति पञ्चविधमिति। प्रतिष्ठितमित्यस्य भक्तरूपं सत्यमित्यर्थः। उक्तमितिशेषः। अष्टविधस्य सत्यस्यानेन प्रकारेणोत्पत्त्यादिप्रसङ्गे प्रतिष्ठितत्वस्यापि सिद्ध्या तदादाय पञ्चविधं सत्यमुक्तमित्यर्थः। उत्पत्तिः प्रथमविशेषणेन, द्वितीयविशेषणेन प्रमेयं साधनं चोक्तम्। तृतीयविशेषणेन स्थितिः प्रलयश्चेति श्रीवल्लभजितः। इदं पूर्वान्न् नातिरिच्यते। प्रथमेन प्रमाणता। द्वितीयेन प्रमेयसाधनत्वे। तृतीयेन फलत्वं भगवति प्रतिष्ठितत्वं चेत्येतैः धर्मैः सत्यं पञ्चविधमिति पितृचरणाः। अनेनैव त्रयोदशत्वस्यापि सिद्धिमाहुः एतावतेत्यादि। अत्र टिप्पण्याम् पूर्वोक्तमष्टविधमेतत् पञ्चविधं चेति त्रयोदशधा, तर्हि पूर्वप्रतिज्ञातषोडशविधत्वं कथमित्याकाङ्क्षयामाहुः अग्रे ज्ञानशक्तिद्वयं धर्मी चेति षोडशधेति। सुबोधिन्याम्। क्रियाशक्तिरिति क्रियाजनककृतिरूपं क्रियात्मकं च भगवत्सामर्थ्यम्। अत्र क्रियाशक्तेस्त्रयोदशविधत्वमेवं ज्ञेयम्। कर्मकाण्ड इति प्रसिद्धेः क्रियाशक्तिर्वेदार्थः स च प्रमेयनिरूपणे लौकिको द्वादशधा वैदिक उक्त इति त्रयोदशधा। भगवान् वा तत्र निविष्टस्त्रयोदशः। ननु वेदार्थत्वेपि प्रकृतसत्यव्रतादिषड्विशेषणैः प्रतिपाद्या कथमिति चेच्छृणु। पक्षपातिस्तुतित्वाद् गौणक्रियात्वेन व्रतसत्ययोर्धर्मानुमापकत्वात् प्रमाणकोटिपातेपि कर्मरूपत्वात् क्रियारूपत्वम्। प्रमेयरूपाणां तप्ततैलादौ शपथरूपं सत्यादिद्वादशविधं वैदिकं भगवद्व्रतानि भगवतो नियामकं सत्यवाक्यं चेत्येषां नियामकानां यथासम्भवं क्रियारूपत्वात् क्रियाजनकत्वाच्च स्पष्टमेव। साधनफलयोश्च कर्मप्रधानकत्वात् तथात्वं तृतीयविशेषणे। चतुर्थविशेषणे प्रमाणस्यापि उत्पत्तिक्रियान्तःपातित्वात् तथात्वम्। पञ्चमे साधनस्य प्रमेयस्यापि तथात्वादेव क्रियारूपत्वम्। षष्ठे विशेषणे उत्पत्त्यादिक्रियान्तःपातित्वादेव च प्रतिष्ठितफलरूपयोरपीति तथा। गौणकर्मत्वेपि भगवच्छक्तित्वं तु भगवदाधारकत्वात् स्फुटम्। गीतायां त्रिविधं कर्मोक्तं 'करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रह' इत्यष्टादशेध्याये। सप्तमं विशेषणं क्रियाशक्तिनिरूपणानन्तरं ज्ञानशक्तेः स्मरणाद् व्याकुर्वन्ति स ज्ञानशक्तिमित्यादि। वेदवेदान्तसारत्वादितिभावः। ऋतसत्यनेत्रे यस्येति नेत्रे ऋतसत्ये इत्यर्थः।'चित्रगुमानये'त्यत्र'शूद्रदाशान्ताः प्रजा'इत्यत्र वा पूर्वपदार्थस्य विधेयत्वदर्शनाच्च। ज्ञानजनिकां भगवच्छक्तिं सत्यत्वेन निरूपयतीत्यर्थः। नन्वत्र ऋतसत्ययोर्द्वयोर्निरूपणस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तदुपपादयन्ति स ज्ञानशक्तिरित्यादि। ज्ञानप्रधाना शक्तिर्ज्ञानशक्तिः ज्ञानजनिका भगवच्छक्तिरिति यावत्। ज्ञानरूपा। 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती सन्दिह्येते परस्थिते' इति भाष्यात्। द्विविधेति द्विप्रकारिका। 'उद्यमश्च तथा प्रोक्तः सामग्रीबल उच्यते' इति निबन्धात्। तत्रर्तसत्यनेत्रपदे समासवर्तिपदार्थावृत्तु समास एकार्थीभावसामर्थ्यात्। तत्र प्रथमपदार्थः प्रमाणत्वावच्छिन्नं ज्ञातम्। द्वितीयपदार्थः प्रमेयत्वावच्छिन्नं सत्यम्।

बलपदार्थः। सामग्रीरूपज्ञानस्य प्रमाणस्य बलं सत्यप्रतिपादकत्वेन ज्ञानरूपवेदस्य स्फूर्तिः। वेदस्यात्मत्वात् तज्ज्ञानस्य मनोमयविषयस्य ज्ञाने भगवत्प्राप्तिः। 'ऋते ज्ञानान् न मुक्ति'-रित्यत्र वेदात्मज्ञानस्यापि वक्तव्यत्वात्। शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धेन ब्रह्मज्ञानकाले वेदज्ञान-स्यावर्जनीयत्वात्। तदेतदुक्तं प्रमाणबलेनेति। 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यान'मिति वार्तिकेन तृतीयाऽभेदे। प्रमाणबलाभिन्ना ज्ञानशक्तिरित्यर्थः। द्वितीयपदार्थः प्रमेयत्वावच्छिन्नं सत्यम्। तस्य सामग्रीरूपज्ञानस्य प्रमेयस्य बलं भक्तिर्ज्ञानं च ताभ्यां भगवत्प्राप्तिः प्रसिद्धा। वक्ष्यन्ति च 'प्रमाणानां बलं दग्ध्वा मोहयामास गोपिका'मित्यादि। तदेतदुक्तं प्रमेय-बलेनेति। प्रमेयबलाभिन्ना ज्ञानशक्तिरित्यर्थः। एवं प्रमाणप्रमेयबलपदार्थेषु निश्चितेषु तदर्थयोर्ज्ञानशक्तिपदयोः षष्ठीतत्पुरुषः। तदेतद् विशदयन्ति स प्रमाणं वेद इति। अनधिगतार्थगन्तृत्वलक्षण प्रमाणम्। ऋतसत्यरूपधर्मनिरूपणे भगवतः प्रमेयत्वाभावादाहुः प्रमेयं भगवद्धर्मा इति। तदुक्तम'थातो धर्मजिज्ञासे'ति प्रतिज्ञाय 'चोदनालक्षणोर्थो धर्म' इति। अत्रापि नोदनालक्षणसत्त्वात्। 'ये वै भगवता प्रोक्ता' इत्यादिवाक्यैः प्रमितत्वात्। ऐश्वर्यधर्माणां चोपलक्षणमित्याशयेन प्रमेयं भगवद्धर्मा इति सामान्यनिर्देशः। यद्वा प्रमा-णस्य बलं भक्तिः प्रमेयस्यापि बलं भक्तिरुभयोः करणत्वेन व्यापारावश्यकत्वात्। तेन प्रमाण-प्रमेययो ऋतसत्ययोः स्वव्यापारबलविशिष्टे शक्तिः। ऋतसत्ययोर्भगवत्प्रापकत्वरूपनेत्र-त्वाभावेन समासेनन्वयापत्तेः। ननु सत्यप्रसङ्गऋतनिरूपणमप्रसक्तम्। तथा च ऋतमिति विहाय 'सत्यव्रत'मित्यादिवत् सत्यनेत्रमित्येव वक्तव्यमित्याशङ्कां वारयितुमाहुः ऋतं सूनृतेति। सूनृता सत्यप्रतिपादिका। 'ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिते'ति भगव-द्वाक्यात्। वेद इति वाणीविशेष्यमिदम्। सत्यप्रतीति तेन सत्येन प्रतिपाद्यप्रतिपादक-भावसम्बन्धात् सत्यप्रसङ्गऋतनिरूपणमितिभावः। अत इति सत्यप्रतिपादकत्वात्। ऋत-निरूपणमिति 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविश'दितिश्रुते ऋतं अग्निरूपा सूनृता वाक् वेदः ज्ञानमिति यावत्, वेदपदेन वेदान्तस्यापि वेदने ऋते कारणदृष्टिः कर्तव्या। तस्योभय-विधस्य निरूपणं कृतमित्यर्थः। ननु ज्ञानशक्तेर्द्वेधा निरूपणे किं प्रयोजनमित्यतस्तत्प्रयो-जनमाहुः भगवत्प्राप्तिरिति। द्वेधापीति शब्दार्थयोर्ज्ञानेन। वेदः शब्दः सत्योर्थः। उक्तमिति द्वयमुक्तम्। ज्ञानक्रियारूपं प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपं च। शक्तिद्वयमिति अत्र न फलसाधनयोः प्राप्तिः प्रमाणप्रमेयनिरूपणप्रसङ्गे क्रियाज्ञानशक्त्योरन्तर्गडुत्वाच्च चतुर्णाम्। 'कर्मणैव तु संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती'त्यादिषु कर्मज्ञानयो-र्भगवत्प्राप्तिसाधनत्वमुक्तम्। तन्मात्रोपबृंहणत्वात् प्रमाणप्रमेयमात्रोक्तेः। सत्य एवेति सत्ये पञ्चदशविधे पूर्वोक्त एव। सत्यमेवात्मा स्वरूपं यस्येत्यपि पाठः। अतति व्याप्नो-तीत्यात्मेत्याहुः यः सर्वानिवेति। धर्मानिति पञ्चदशसत्यरूपानपि। 'सत्यात्मक'पदं

प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति कं फलं वेति। अत्र आत्मा च कं च तयोः समाहार आत्मकम्। सत्यं आत्मकं यस्येति विग्रहः। एतदेवाहुः सत्यमात्मा कमिति। सुखं फलम्। अत्र चकार एक उक्तः तस्याभिप्रायः। कर्मधारये पूर्वपदान्ते चकारः प्रयोक्तव्यः, द्वन्द्वे तु चरमपदान्ते चकारः समासार्थस्यैकत्वात्। चकारद्वये समासार्थद्वयापत्तिः। अत्र 'सत्य'मिति-विधायकं पदम्। 'आत्मक'मुद्देश्यं पदम्। एवं प्रतिपादनस्य प्रयोजनमाहुः सच्चिदिति। सत्यरूपतेति ननु सच्चिद्रूपतानन्दस्येति कुतो नोक्तमिति चेन्न। पक्षपातस्तुतित्वेन सत्य एव भरात्। अत एव छान्दोग्ये 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दितिश्रुतिः। 'सत्तामात्रं निर्वि-शेष'मिति देवक्या ब्रह्मविद्यायाः स्मृतिः। सत्यरूपता तूभयोरेवम्। आत्मा चित् कमानन्द इति। 'सत्यात्मक'मित्यत्रेति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणात्। तत्र तत्र सत्यादि-रूपप्राधान्यात् सत्यादिरूपेण व्यवहारः। तादृश इति वैकुण्ठस्थे जीवैः वैकुण्ठद्वारस्थैः 'तीरं क्षीरपयोनिधे'रित्यस्य व्याख्याने वैकुण्ठस्य द्वारं क्षीरपयोनिधेस्तीरे उक्तम्। भगवद्गृहे शरणमार्गः स्वगृहे भक्तिमार्ग इति। 'मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजे'दिति गोपालतापिनीयश्रुतेरेवकारः भक्तिमार्गयोगव्यवच्छेदकः। देवानामिति तेन ब्रह्मण ईश्वरत्वेपि देवानामन्येषां बहुत्वात् तदनुरोधेन पूर्वं जीवैरित्युक्तम्। सत्यतयेति 'तं यथा यथोपासते तद्धैनं भूत्वावती'ति-बृहदारण्यकोक्तेः। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोके उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तत्र तैत्तिरीये शीक्षायां[1] पृथिवी पूर्वरूपम्, द्यौरुत्तररूपम्, आकाशः सन्धिः, वायुः सन्धानम्, इत्यधिलोकम्, अग्निः पूर्वरूपम्, आदित्य उत्तररूपम्, आपः सन्धिः, वैद्युतः सन्धानम्, इत्यधिज्यौतिषम्, आचार्यः पूर्व-रूपम्, अन्तेवास्युत्तररूपम्, विद्या सन्धिः, प्रवचनꣳसन्धानम्, इत्यधिविद्यम्, माता पूर्वरूपम्, पितोत्तररूपम्, प्रजा सन्धिः, प्रजननꣳसन्धानम्, इत्यधिप्रजम्, अधरा हनुः पूर्वरूपम्, उत्तरा हनुरुत्तररूपम्, वाक् सन्धिः, जिह्वा सन्धानम्, इत्यध्यात्ममिति चतुष्क पञ्चकमुक्तम्। पूर्वद्विकं स्मार्तकृतपक्षपातस्तुतौ। तृतीयं वैदिककृतपक्षपातस्तुतौ। चतुर्थं लोककृतपक्षपातस्तुतौ। पञ्चमं भगवन्मार्गकृतपक्षपातस्तुतौ। एवं च माता पूर्वरूपमित्यंशः। सत्यस्य मातृवद्रक्षकत्वात्। सुबोधिन्यामग्रिमश्लोके[2] 'पितराविवोत्पादकत्वं सूचित'मिति वक्ष्यते। अत्र प्रकाशे श्रीपुरुषोत्तमोपन्यस्तप्रश्ने 'इहैवान्तःशरीरे सौम्य स पुरुषो यस्मि-न्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्ती'तिश्रुतिः अवतारिपरा। 'सुकेशा च भारद्वाज' इत्यारभ्य 'ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा' इतिश्रुतेः। अभेदादत्रापि षोडशकला नोक्ताः। छान्दोग्ये मधुविद्यायां तु वक्ष्यमाणाः अवतारपराः। 'तद्धैतद् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचे'तिश्रुतेः। अग्रे'ऽच्युतमस्यक्षितमसि प्राणसꣳशितमसीत्युक्त-

१. 'शिक्षायां' इति स्यात्। २. अष्टाविंशतितमे।

मुवाचे'त्यर्थः। 'अच्युतमसी'त्यत्र हे आदित्य 'अक्षितं' अक्षीणं अक्षतं वा स्वरूप'मसि,' 'अच्युतं' स्वरूपादच्युतं स्वरूपं 'असि' 'प्राण'श्चासौ 'संशितं' तनूकृतमसीति। मन्त्रत्रयार्थः। छान्दोग्यीयाः षोडशकला 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः' इत्यारम्भके प्रपाठके उक्ताः 'प्राचीदिक्कला प्रतीचीदिक्कला दक्षिणादिक्कलोदीचीदिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान् नाम'। प्रमाणं चतुष्कमिदं 'अत्र प्रमाणं भगवा'नित्यत्र 'तत्सम्बन्धात् कृतिस्तस्य प्रमाण'मिति। तत्तद्दिग्देवानां भगवत्त्वात् प्रामाण्यम्। 'पृथिवी कलान्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै चतुष्कलः पादः ब्रह्मणोनन्तवान् नाम,' कृत्या पृथिवी, पृथिवीति प्रमाविषयं प्रमेयं भवति। 'अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान् नाम', ब्रह्मत्वात् फलत्वं स्पष्टम्। 'प्राणः कला चक्षुष्कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान् नाम', 'प्राण' इन्द्रियवाचकोपीति साधनत्वं स्फुटं इत्युक्तास्ता उच्यन्ते। उपक्रमस्य सञ्ज्ञातविरोधित्वादुपसंहारोक्ता मनःकला। 'स मानसीन आत्मा जनाना'मितिश्रुतेः 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठती'ति गीतायाः। स्वस्थित्यर्थं मनःकलां मनोरूपमंशमाचकर्ष। कला धर्मो यद्यपि तथापि व्यापकत्वमपेक्ष्य धर्मत्वमस्त्येव।

१०–२–२७. एकायनोसावित्यत्र एवं प्रमाणेति पूर्वश्लोके सत्यस्य प्रमाणत्वकथने 'सत्यात्मक'मित्यनेन प्रमाणरूपतां भगवत उक्त्वाऽग्रे 'त्वमेक एवास्ये'त्यनेन श्लोकेन साधनरूपतां वदिष्यन् तदुभयसंदष्टेनै'कायन'श्लोकेन भगवतो जगद्रूपतया जगत्त्वेन जगतो लोकप्रमेयतां शास्त्रपुरःसरं स्तुतिपाठार्थमाहेत्यर्थः। ननु ब्रह्माण्डस्य वृक्षत्वमत्र निरूप्यतेतः कथमत्र भगवतः प्रमेयत्वप्रपत्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः वृक्ष इवेत्यादि। वृक्षरूप इति न पक्षी नापि वृषभः वेदे। वेदान्ते तु 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मितिश्रुते'रेकं' मुख्यं रूपं वृक्षः। वेदवेदान्तसारत्वात्। इदं जगदित्यादि लोके घटपटकुड्यकुसूलानीत्यस्मिन् प्रमेये न सर्वं जगत् प्रमेयं भवति, अत इदं जगदित्युक्तम्। समष्टिरूपम्। एतावतापि न सर्वं जगन्निरूपितम्। गच्छतीति जगदिति व्युत्पत्तेरतो योगरूढ्या जडमपि, तेन चिज्जडात्मकं ब्रह्माण्डरूपम्, तदपि न लोके पक्षिरूपं वृषभरूपं वा। पक्षिणश्चित्त्वात्। 'ततो ह जातो भुवनस्य गोपा हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्म नामे'ति श्रुतेः। 'ब्रह्म' चित्। वृषभो धर्मरूपत्वात् क्रिया सद्रूपातो वृक्षत्वेन निरूप्यते लोक इत्यर्थः। ननु लोके श्रुतेः किं प्रयोजनं शक्तिग्रहे भाषाया अपि कारणत्वादिति चेन्न स्तोतुर्वेदगर्भत्वाद् वेदो वृक्ष इवेति। तेनादिवृक्षोसावित्यपि मूलान्वयो बोधितः। एवेति 'समानाः प्रजाः प्रजायन्त' इति संहिताया एवकारः। अनेनेति उभयोर्वृक्षतानिरूपणेन। महत्त्वं फलसहितत्वम्। परममहत्परिमाणवत्त्वं वा, कार्येभ्यो महत्त्वात् कारणस्य। विष्णुरूपं वृक्षं दृष्टान्तयन्ति स यथाश्वत्थेति। आदिना

वटः। किंशुकश्च। कोटिश इति दीर्घायुष्ट्वेन वर्षावृत्त्या च कोटिसङ्ख्यां ददातीति कोटिशः। फलानीति दार्ष्टान्तिके कार्याणि। सोपीति भगवानपि। तादृश इत्यस्य तं भगवन्तमिवेमं जगद्वृक्षं पश्यन्ति जना इति दृश्यत इत्यर्थः। 'त्यदादिषु दृशेरनालोचने कञ्चे'ति सूत्रेण कञ्। एवकारस्तु 'ऊर्ध्वमूलमवाक्छाखं वृक्षं यो वेद सश्चन। न स जातु स नः श्रद्दध्यान् मृत्युर्मा मारये'दितिश्रुतेः। षश्च गतौ भ्वा०प० से० सश्चतीति'सश्चनः' नन्द्यादित्वाल्ल्युः। हे 'सश्चन'। अस्माभिः सह वर्तमानाः सन्वयं तेषां स नः षष्ठ्या बहुवचनस्य नस्।'मा' माम्। तथा च मृत्युमारणाभावश्रद्धारूपफलेन तस्य वृक्षस्य भगवद्रूपतावगमात्। ननु सत्यरूपस्य तथात्वमस्तु, कालात्मनस्तु 'कालात्मा भगवाञ् जात' इति कारिकोक्तस्य कथमिति चेन् न। कालात्मनः कालदेहस्य कृष्णस्य जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वात्।'गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषो प्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयासृज'दिति तृतीयस्कन्धे तथा सिद्धत्वात्। उपादेयस्योपादानात्मकत्वेन काले तथात्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्। क्वचिदिति काले। ब्रह्माण्डनिर्माणमिति जगदात्मकब्रह्माण्डनिर्माणम्। 'तस्माद् विराडजायते'तिश्रुतेः। 'तस्मात्'कालात्मनः 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इत्युपक्रमात्। भगवत एवेति कालात्मनः। एवकारस्तत्त्वयोगव्यवच्छेदकः। क्वचिदिति पूर्ववत्। तत्त्वद्वारेति तृतीयस्कन्धषष्ठाध्याये। 'जनयत् स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुष'मिति वचनात्। 'अधिपूरुषं' ब्रह्माण्डम्। अधिपूरुषपदस्य 'तस्माद् विराडजायत विराजो अधिपूरुषः स जातो अत्यरिच्यते'ति पुरुषसूक्ते तथोक्तेः स्वराजि शक्तिः। तथापि देवदत्तपदस्य जीवदेहोभयत्र शक्तेस्तथात्रापि ब्रह्माण्डपदस्योभयत्र शक्तेः। अधिपूरुषपदे पक्षान्तरमपि सुबोधिन्यां 'पुरुषादप्यधिकं वे'ति तत्त्वयोगव्यवच्छेदं कृत्वा तत्त्वद्वारा ब्रह्माण्डनिर्माणमुक्तं, तत्र तत्त्वनिवेशमाहुः अक्षरमत्रेति। अक्षरात् सृष्टावक्षरमुपादानं, अत्र कालात्मनः सृष्टौ अक्षरं फलम्। कार्यत्वेन ग्राह्यं न तु अक्षरत्वेन। घटः पृथिवीत्यत्रेव, अन्यथा तत्त्वाकारणतापत्तेरक्षरस्य। तथा चाक्षरद्वारा तत्त्वानि यानि तानि नैवकारव्यवच्छेद्यानि। अकारणत्वापत्तेः। फलतावच्छेदकमाहुः तस्य तत्त्वानीति। तत्त्वत्वं फलतायाः कार्यताया अवच्छेदकम्। तस्य कालात्मनः अपि तत्त्वानि फलानि कार्याणीत्यर्थः। बीजमिति उपादानकारणम्। 'एतन् नानावताराणां निधानं बीजमव्यय'मिति। कृष्णस्यावतारत्वात्। तर्ह्यवतारेऽक्षरस्य क्वोपयोग इत्याकाङ्क्षायामाहुः शकुनीत्यादि। 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समाने वृक्षे परिषस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योभिचाकशीती'तिश्रुतेः शकुनिः स्वराट् तेन भक्षितं कर्मफलं सुखदुःखसाक्षात्काररूपं विषयीकृतम्। तन्मध्ये किञ्चित् कर्म निर्गमनस्वभावकं निर्गतमवतारे गतं स्वफलं सुखदुःखसाक्षात्काररूपं करोतीति फलतीत्यस्यार्थः। कृष्णे फलत्यक्षरं कर्म। फलमक्षरमुक्तं तद्ग्रहणे मनसि सर्वतो निवृत्तव्यापारे स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवति ब्रह्मज्ञानरूपः, तदा गर्भो मानसीनः मनोंशेऽक्षरात्मके मनसि

स्थितः तदा हृदयं भवति। हृदि अयं हृदयमिति छान्दोग्यव्युत्पत्तेः, हृदो मनसोऽक्षरात्मकत्वे जातेऽयं पुरुषोत्तमः कालात्मेति युक्तम्। क्षेमः फलं लोके। किञ्च 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति बृहदारण्यकात्, ततः शकुनेर्निर्गतं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञं फलति कृष्ण इति। ततश्च 'नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववि'दित्युक्त्वा 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारय'न्निति भाष्यीयगीतायाः। अस्य विनियोग उत्तरार्धे नारदकर्तृकदर्शने 'ध्यायन्तं ब्रह्म परम'मित्यत्र। अधुनाक्षरांशानां विनियोगं वदन्ति स इति तत्त्वानामिति। इति हेतोस्तत्त्वानां ब्रह्माण्डनिर्मातॄणां तृतीयस्कन्धे पञ्चमाध्याये 'एते देवाः कला विष्णो'रित्यादिना निरूपिता। तथा च शकुनिभक्षितमेकैकं भूतं ततः शकुनेर्निर्गतं सत् तत्त्वरूपं कृष्णो फलति देहत्वे। अस्मदादिदेहेषु पाञ्चभौतिकत्वदर्शनात्। प्रभुदेहश्चेतनपाञ्चभौतिक इत्यर्थः, दैत्यपक्षव्यतिरेकं साधयन्ति स तत्र दैत्यादिकल्प इत्यादि। 'दैत्यानामादिकल्पे मुख्यसिद्धान्त इत्यर्थः'। एको वृक्ष इति वृक्षपदेनातादृश्यो लतौषधयो व्यावृत्ताः। 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'तिवाक्यादेवमुक्तम्। वाद्यादीति आदिना नैयायिकाः। बहुभ्य इति अत्रस्थविष्टांशविष्टान्तर्गतबहुभ्योन्नांशेभ्यः। अण्डमिति ब्रह्मणोऽण्डं ब्रह्माण्डमित्यत्र ब्रह्मकर्तृकमण्डमित्यत्र ब्रह्म वृक्षः कार्यमण्डं वृक्षः। तत्र कारणवृक्षनिरूपणं वृत्तम्। कार्यवृक्षोण्डमित्यर्थः। 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्यय'मितिवाक्यात् कृष्णावतारे बीजमण्डमयनं बीजं यस्य जगतः। तेनारम्भे ब्रह्माण्डात्मकं जगत् वृक्षत्वेन निरूप्यत इत्यत्र ब्रह्मणोण्ड आत्मा स्वरूपं यस्य जगत इतिविग्रहः। पुराणमतेनाहुः प्रकृतिरिति। माया। 'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्र रिवाञ्जसे'तिवाक्यात्। श्रौतमतेनाहुः अक्षरमिति। 'अक्षरात् सौम्य विविधाः भावाः प्रजायन्त' इतिश्रुतेः। बीजमिति ज्ञेयम्। अन्य इति उपनिषच्चिन्तकाः। श्वेताश्वतरे 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छे'तिश्रुतौ 'चिन्त्य'मित्यस्वरसादन्य इति। अनेनेति दैत्यपक्षव्यावर्त्यै एकायनत्वकथनेन। अयमिति प्रपञ्चः जगत्पदार्थो वा ब्रह्माण्डो वा। सद्वृक्ष इति औषधिविद्यात्वेपि बहुबीजफलवृक्षाणां मायिककामहैतुकजगदितिसिद्धान्तपातित्वेन सुराबिन्दुस्पृष्टगङ्गाम्भोवदसद्वृक्षत्वम्। एकबीजयुक्तफलवृक्षत्वात् सद्वृक्ष इत्यर्थः। आवरणभङ्गे बहुबीजत्वमेकबीजत्वं ज्ञेयम्। 'आदिवृक्ष'स्यैकत्वलिङ्गेनाद्वितीयब्रह्मणि समावेशात्, किञ्च 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मितिश्रुतौ 'तमसः परस्ता'दितिकथनाच्च वैदिकवृक्षस्य धर्मत्वात् वृत्तत्वाच्चानेकरूपकार्यवदादिकार्यवृक्ष इत्याशयेनाहुः अत इति। कार्यसद्वृक्षत्वात्। 'असा'विति विप्रकृष्टे व्याख्यातमपि पदं प्रत्यक्षे छान्दसं मत्वाहुः असाविति परिदृश्यमान इति। अत एव लोको वक्ति। 'नमोस्तु राज्यवृक्षाये'ति, परं वृक्षत्वेन न प्रत्येति। न 'रूपमस्येह तथोपलभ्यत' इति गीता-

१. 'व्यावर्त्यै' इतिमूलपाठः। 'व्यावृत्त्यै' इति स्यात्।

वाक्यात्। विदुषां शाब्दी प्रतीतिस्तु वृक्षत्वेन वर्तत एव। फले इति श्रुतौ कर्माकर्मविकर्मणामुक्तत्वादितिभावः। कर्मणः सुखं फलम्। अकर्मविकर्मणोः दुःखम्। दुःखमेवेति विषयासक्त्या दुःखम्। 'प्रसक्ताः कामभोगे पतन्ति नरकेऽशुचा'वितिवाक्यादेवकारः। दैत्यफलाद् व्यतिरेकं साधयितुं दुःखफलोपादानम्। पुनर्दैत्यपक्षाद् व्यतिरेकं साधयितुमाहुः सृष्ट्यन्तर इति। अनीश्वरवादेन कामहैतुके सृष्ट्यन्तरे। अत्र त्विति दैत्यपक्षव्यतिरिक्तायां ब्राह्म्यां सृष्टौ। द्विविधाः विषयिणो विरक्ताश्च। ईश्वरप्राप्त्यर्थं विरक्ताः। 'नमाम ते देव पदारविन्दं प्रपन्नतापोपशमातपत्रम्। यन्मूलकेता यतय' इतिवाक्यात्। 'पानेन ते देव कथासुधाया' इतिवाक्याच्च। विशेषणद्वयं व्याख्याय तृतीयं व्याकुर्वन्ति स त्रयो गुणा इति। 'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसे'तिवाक्यात्। 'त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविमादधेऽजः' इतिवाक्यात्। 'कविं' महत्तत्त्वम्। अधःप्ररोहाः अधःशिफाः। अन्यत्रेति दैत्यपक्षे। तामसान्येवेति 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा' इतिवाक्यात्। एवकारो गुणद्वययोगं व्यवच्छिनत्ति। क्वचिदिति वृषभासुरादौ राजसप्रकरणगतत्वात्। न भवन्तीति प्रह्लादादयस्तु नासुराः किन्तूद्धारार्थमासुरेषु प्रकटाः। रसा इति सुखास्वादकाः। रस आस्वादने। अन्यत्रेति दैत्यपक्षे। विषयोऽर्थमन्तरा न सिध्यतीति कामवादिनामर्थोपि पुरुषार्थः। एवकारेण धर्ममोक्षयोरव्यवच्छेदः पञ्चेति पाणिवाङ्मेण्ढ्राङ्घ्रिपायवः इन्द्रियाणि। गमनमङ्घ्रिजन्यं कर्म। आकुञ्चनं पायुजन्यम्। प्रसारणं मेण्ढ्रजन्यम्। अपक्षेपणं परिशेषाद् वाग्जन्यम्। क्षिप प्रेरणे। वाचा प्रेर्यत इति। उत्क्षेपणं पाणिजन्यम्। अत्र वदन्ति। पञ्चानां गमनेऽन्तर्भाव इति। तत्र दोर्भ्यां गच्छतीतिप्रयोगापत्तिः। अन्यत्रेति दैत्यपक्षे। उत्क्षेपणाभावः 'अधो गच्छन्ति तामसा' इतिवाक्यात्। हस्तजन्यं कर्म तु वर्तत एव। श्रौतं मतमाहुः अथ वेति। अन्नमयादय इति अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयास्तैत्तिरीयोक्ताः। 'स वा एष' इति श्रुतिः महानारायणे। पुरुषोत्तमपरापि तदन्तःस्थजगत्सहितपुरुषोत्तमपरेति जगदात्मकवृक्षपरा। तदेतदुक्तं ब्रह्माण्डविग्रहोपि तथेति। अन्यत्रेति दैत्यपक्षे। तमोरूपमायोपासकत्वादानन्दाभावः। षडिति पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च। दैत्यपक्षव्यतिरेकमाहुः अयमात्मेति। दैत्यपक्षे मायिको जीवः चतुर्थस्कन्धोक्तः। षड्विधमिति जन्यं, अत उत्पत्त्या दैत्यपक्षे भिन्नम्। षड्विधज्ञानस्याप्याविर्भावतिरोभावौ देवपक्षे। त्वगादय इति नृवर्गे त्वक् मांसं शुष्कमांसं हृदयान्तर्गतमांसं वपा रुधिरं एकान्या। इति त्वगादयः सप्त। त्वच इति बहुवचनेनोपलक्षणसूचनाद् बोध्याः। वृक्षे वल्कलादीनि 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च मृदुत्वचि विशेषत' इति कोशः। आदिना मांसादिस्थानीयानि।

१.=शुष्कमांसस्नेहः।

रुधिरं रक्तरूपम्। सप्तब्रह्माण्डावरणानि। अष्टधेति पुरुषोत्तमयोगाध्याये गीतायामस्ति। देहछिद्राणीति विराजि सप्तदिवि। द्वे भुवर्लोके। 'भुवर्लोकोस्य नामित' इतिवाक्यात्। मेण्ढ्रपायुछिद्रे। छदानीति 'पत्राणि छदः पुमा'नित्यमरः। नपुंसकत्वं सार्तम्। 'द्वा सुपर्णे'ति-श्रुत्याहुः द्वौ जीवेति। जीवः स्वराट्। अन्तर्यामिणो नानावताराः। 'एतन् नानावताराणां निधानं बीजमव्यय'मितिवाक्यात्। एतस्मादित्यादि एतस्मात् ब्राह्मात् वैलक्षण्यं मायिकत्वम्। अन्यत्रेति दैत्यपक्षे। युक्तय इति 'युक्तयः सन्ति सर्वत्रे'त्येकादशस्कन्धवाक्यम्। समष्टिरूप इति असाविति विप्रकृष्टः असाविति परिदृश्यमान इतिपक्षद्वयेपि समष्टिरूपः,ऽपध्यस्त्वन्ये वृक्षाः। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। विस्तरः पूर्वश्लोक उक्तः। तैत्तिरीयेत्र पितोत्तररूपम्। वृक्षस्य पालकत्वात्। सुबोधिन्यां च 'पितरात्रिचोत्पादकत्वं सूचित'मिति प्रश्ने कला। विशेषाभावात्। छान्दोग्ये प्राची दिक् कला, प्राच्यां दिशि देवताप्रत्यक्षाकाशशरीराकाशे च दिगन्तर्भावात् प्रत्यक्षदिग्देहका। दिव्यादिवृक्ष इति। यद्यपि प्राची दिक् आधारस्तथापि कार्यवृक्षमपेक्ष्य कलाधर्मोस्त्येव।

१०–२–२८. त्वमेक एवास्येत्यत्र प्रमेयमिति प्रमाविषयं प्रमेयम्। प्रमात्र विद्वत्ता शाब्दी,लोकानां प्रत्यक्षम्। भगवदात्मकमिति अन्यथा 'भगवानिति शब्द्यत' इतिवाक्योक्तप्रतिज्ञासन्न्यासाख्यनिग्रहस्थानापत्तेः। अत्रेत्यादि जगतो भगवदात्मकत्वे। उपपत्तिं जगत् सन्न स्याद् भगवतः प्रकृतित्वादि न स्यादित्यन्यथाज्ञानरूपाम्। साधनरूपं देवतात्रिकं समाप्तौ वाच्यम्। 'सामादिचारुपुष्पाये'तिश्लोकतृतीयचरणं सामादिषु दानरूपं सेवासमर्पणं साधनम्। मायावादादीति आदिना बाह्याः 'सत' इतिपदकथनस्यावश्यकत्वमाहुः अन्यथेति। जगतः सत्त्वाभावे जगत्कर्तृत्वेनोच्यमानो भगवान् को ब्रह्मा वा असतः कर्ता स्यात्। आत्मसृष्ट्यभावात् सृष्ट्यन्तरवद् ब्रह्मद्वारका कर्ता स्यादित्यर्थः। ब्रह्मणो रजउपाधित्वाद् रजसश्च मायैकदेशत्वादसदुत्पादकत्वम्। अस्मिन्निति अधिकरणे ल्युडित्युक्तम्। अनेनेति करणे घञुक्तः। कार्यलक्षणसन्निवेशोक्तेः 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मितिवाक्योक्तं सारितम्। वक्ष्यन्ति च सुबोधिन्यां 'नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्वंव'दिति। न नश्यतीति अनुग्रहशब्दात् अत्यन्तानुग्रहे यं मृत्योरपि रक्षतीति तथा। प्रह्लादमिव। चेतः प्रति मायायाः करणत्वाभावादाहुः चेतो मतिरिति चिती संज्ञाने मनु अवबोधन इत्येकार्थता। मायारूपतमसो ज्ञानावरकत्वं न चेतआवरकत्वमिति चेतोत्र मतिः। सार्ती योगरूढ्यादिषु काचिच्छक्तिः बाहुलकम्। सर्वे सर्वार्थवाचका इति वा। त इति माया च तमोरूपेति मायावृता मतिस्तामसी अखण्डे नानात्वप्रकारिका भवति। अतस्मिन् तत्त्वप्रकारिका। अखण्डे एके नानात्वप्रकारिका। 'अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी'ति

गीता। 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुव'मिति बृहदारण्यकमप्रमेयविषयकं, न तु लौकिकप्रमेयविषयकम्। चेतसः सुषुप्तिग्राहकत्वान् नात्र मुख्यवृत्तत्वम्। तथा च ते मायावृतमतयस्तामसा इत्यर्थः। न तु विपश्चित इति सात्त्विकज्ञानेन विविधपश्यच्चित्तं तद्विशिष्टा विपश्चितः। पश्यतीति पश् क्विप् सर्वापहारिलोपः विपश् चासौ चित् चिती संज्ञाने। क्विप्। सात्त्विकज्ञानेन पश्यति ततः सम्यक् ज्ञानवन्त इत्यर्थः। लौकिकसाधने योजयन्ति स त एवेति। लौकिका एवेत्यर्थः। अल्पेनैवेति अणुना अल्पं परिच्छिन्नम्। यावत् तद्ग्राह्यं 'यत् तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकं अतत्त्वार्थवदल्पं च तत् तामसमुदाहृत'मिति गीतायाः। अनुभवादेवकारो परिच्छिन्नयोगव्यवच्छेदकः। चित्तं पुष्कलमिति व्यापकसृष्टं पुष्कलं भवति। 'तन्मनोकुरुते'ति बृहदारण्यके 'मन' इत्येकवचनात्। सङ्कोचाभाव इति सत्त्वेन रजसा तमसा तदवान्तरभेदैश्च सङ्कोचस्याणुत्वस्याभावे। 'अणवश्चे'ति व्याससूत्रं अन्नमयमनःपरम्। अत एवेति लौकिकानां सङ्कुचितबुद्धित्वादेव। भिन्नतयेति अभिन्ने भिन्नतया तामसबुद्ध्या स्वीक्रियत इत्यर्थः। मोहस्तमःकार्यम्। विपश्चित इति व्याख्यातम्। तत्तत्कार्येति सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि जननस्थितिसंयमाः तदनुरोधेन तथा विलक्षणान् नाना पश्यन्तीत्यर्थः। त्वामेव मन्यन्ते न तु भिन्नं पश्यन्तीति साधनैर्भेदापगमादितिभावः। भेदः सत्त्वादिगुणकृतः। एवकारस्तु 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये। बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी'ति गीतायाः। सात्त्विकया बुद्ध्या सत्त्वादिगुणोपमर्दात्। 'सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विक'मिति गीतावाक्यात्। न तु भिन्नमिति साधनैर्भेदापगमात्। अन्त इति श्लोकस्य माहात्म्यबोधकस्यान्ते। माहात्म्येति त्यदादीनामुत्सर्गतः पूर्वपरामर्षित्वात् तथा। गुणैरिति लौकिकानाम्। एत इति ब्रह्मविष्णुशिवाः। एवकारेण हरियोगव्यवच्छेदः। भगवद्रूपा इति गुरुमुखाच् छ्रुत्वा सेवा लौकिकैरपि कार्येत्युक्तम्। तेन जगज्जन्मादिकर्तृत्वरूपब्रह्मलक्षणस्य नातिव्याप्तिः, त्रयाणां भगवद्रूपत्वात्। साधनमिति कृपाविशिष्टो भगवान् प्रमेयरूपः साधनमित्युच्यते। कृपावेशस्तु कृपया सत्त्वादिगुणयुक्तानां जीवानामर्थे सत्त्वादिगुणैर्ब्रह्मविष्णुशिवादिरूपाङ्गीकारात्। स्वभावस्यान्यथाभावाभावात्। कृपापात्राणि जनाः। इदं यथारुचिपदेन ज्ञाप्यते। देवसेवोक्त्या देवेषु पक्षपातो बोधितो ज्ञेयः। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तैत्तिरीये विद्या सन्धिरत्र। 'ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमां यत्रोत्पत्तिं लयं चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा'दितिश्रुतेः। सुबोधिन्यामपि ब्रह्मविष्णुशिवसेवोक्तात्र, तथापि प्रजा सन्धिः एकचतुष्कगतत्वात्। 'अस्य सत' इति प्रजोक्तेः। प्रश्ने कला काचित्। विशेषानुल्लेखात्। छान्दोग्ये 'कले'ति श्रुतिः। भूमौ ब्रह्मादिदेवाः पार्थिवशरीरप्रजाः शब्द-

प्रतिकृतिलिङ्गद्वारा प्राणप्रतिष्ठया सेव्या इत्युक्तम्। यद्यपि वायुः आधारस्त्रयाणां देवानां तथापि व्यापकत्वांशकला धर्मरूपा भवत्येव।

१०-२-२९. बिभर्षीत्यत्र फलमाहेति लौकिकसाधनयुक्तेषु लौकिकेषु ये भक्तास्तेषां सायुज्यं फलम्। 'त्रिवर्गफलदायिन' इति बालबोधटीकायां श्रीपुरुषोत्तमैर्लिखितं वाक्यं तत्र त्रिवर्गे क्षेमः फलम्, 'क्षेमाये'ति तादर्थ्ये चतुर्थ्या क्षेमप्रयुक्तफलत्वात् त्रिवर्गस्य च। तं क्षेमफलं चाहेत्यर्थः। आनन्दाविष्टो भगवान् प्रमेयरूपः फलम्। क्षेमरूपानन्दांशः त्रिवर्गनिविष्टः फलम्। लौकिके साक्षादानन्दाभावात्। 'लौकिकं नैव मनुत' इति श्रीमदाचार्योक्तेः। अनेन क्षेमार्थमवतारोक्त्या देवेषु पक्षपातो बोधितः। न च तृतीयमार्गोक्तजन्ममरणे फले, प्रवर्तकत्वाभावात्। प्रवर्तकं फलं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानप्रवर्तकं तस्य जन्ममरणयोरभावात्। स्वाधिकारानुसारि फलं प्रवर्तकम्। तत्र प्रथमं सायुज्यमाहुः त्वं अवबोध इत्यादिना। 'आत्म'न्नित्यत्र ङेर्लुगित्याशयेनाहुः आत्मनीति। पूर्वोक्तेति पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण। तेषां सेवकानां रूपाणां ज्ञानरूपे आत्मनि भरणस्वरूपमाहुः सायुज्यमिति। तेभ्य इति ब्रह्मविष्णुशिवसेवकेभ्यो विपश्चिद्भ्यो नानात्वापश्यद्भ्यः सायुज्यं ज्ञानात्मनि भरणेन सयुजो भावं प्रयच्छतीत्यर्थः। 'सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फल'मिति वाक्यात्। एवं विपश्चिद्व्यवस्थामुक्त्वा भगवन्मायासंवृतमतीनां नानात्वं पश्यतां भक्तानां व्यवस्थां वक्तुं पक्षान्तरमाहुः अथ वेति। अस्मिन् पक्षे अवबोध इत्यत्र सप्तम्या अभेदसम्बन्धोर्थः। निरर्थकविशेषणविभक्त्यपेक्षया सम्बन्धार्थकत्वस्य विभक्तेर्ज्यायस्त्वात्। आत्मनीति विशेष्यविभक्तेरर्थमाहुः शुद्धात्मेति। 'निमित्तात् कर्मयोग' इति सूत्रेण सप्तमी। निमित्तमिह फलम्। कर्मणा 'योगः' संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धः, अत्र 'आत्मनि रूपाणि विभर्षी'त्यत्र फलस्यात्मनः कर्मणा रूपैः 'योगः' संयोगः। आत्मरूपयोर्द्रव्यत्वात्। अवयवावयवित्वे समवायः। अवयवावयविनोः समवायात्। अवतारेति गुणावताररूपाण्यपि। भक्ता इति स्वस्वामिभावसम्बन्धेनावतारसेवकाः लौकिकाः। चिद्रूपमात्मानं लभन्ते, न तु सच्चिदानन्दरूपम्। लौकिकत्वात्। 'लौकिकं नैव मनुत' इतिवाक्यात्। पश्यन्ति नाना ये तेषां क्षेमफलार्थं रूपाणां भरणस्य फलान्तरमाहुरित्याहुः रूपाणां ग्रहणस्येति। अन्यदपि निमित्तमिति निमित्तान्तरं क्षेमरूपफलान्तरमिति-यावत्। चराचरशब्देनेत्यादि अत्र टिप्पण्याम् चराचरशब्देनेति चरान्तर्गतोचरशब्दः चराचरशब्दस्तेन। मध्यमपदलोपी समासः। द्वन्द्वगर्भितकर्मधारयस्तु न। 'चरशब्देन सर्वत्रभ्रमन् मृत्यु'रिति भाष्ये व्याख्यानात्। इति तथेति इत्येवं चराचरशब्देन ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चेति न्यायविद इत्यर्थः। न्यायः सूत्रं तद्विदो व्यासादयः। सुबोधिन्यां हिरण्यगर्भाभिप्रेतचराचरशब्दार्थमाहुः चराः प्राणिन इति। इतीति पूर्वार्धार्थसमाप्तौ।

इत्युक्तमिति वा। गुणैरिति भगवद्दत्तैरैश्वर्यादिभिः। सत्त्वोपपन्नानि सत्त्वेन युक्तानि न तु सात्त्विकानि सत्त्वोपाधौ 'तत्र भव' इति ठक्। लोकेति लोकस्त्रिगुणोपि श्रेयआकाङ्क्षी अतस्तदनुसारीणि। रजउपपन्नानि तमउपपन्नानि तु न भवन्ति। 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते। स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्यु'रिति प्रथमस्कन्धात्। मत्स्यादीनीति तामसपुराणोक्तान्यपि सत्त्वेनोपपन्नानि भवन्ति। वने वासात्। 'वनं तु सात्त्विको वास' इतिवाक्यात्। वनं जलमपि ब्रह्मेति राजसतामसयोः। आधिदैविकयोरिति चिद्धर्मो रजः, आनन्दधर्मस्तमः, एतदुभयरूपयोः। तथा च तादृशो भगवानेवेति ते नृसिंहवराहहंसा राजसाः मत्स्याश्वकच्छपास्तामसाश्च 'मत्स्याश्वकच्छपवराहे'ति श्लोके वक्ष्यमाणा भगवदवतारा एवेति भावः। भगवदवतारेषु यत्र सत्त्वरजस्तमोभेद उच्यते तत्रैते रजस्तमसी ज्ञेये। चन्द्रदुर्वाससौ त्वाधिभौतिकयोरवतारावित्यर्थः। दैत्यानां नैतत् फलम्, किन्त्वन्धंतम इति दैत्यपक्षव्यतिरेको ज्ञेयः। तत्रेत्यादि सत्त्वोपपन्नत्वे निदर्शनं हेतुः। यतः सुखावहान्यतः सत्त्वोपपन्नानीत्यर्थः। पक्षपातस्तोत्रत्वादिति पक्षपातस्तोत्रत्वात् सतामेव सुखदानीत्याहेत्याहेत्यनेनान्वयः। सर्वदोषनिधानमिति सर्वदोषनिधानं वस्तु, सर्वदोषनिधानं खलः इत्यादि खललक्षणप्रवेशार्थं नपुंसकनिर्देशः सामान्ये। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोके उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते, तैत्तिरीये प्रजननꣳ संधानमिति। प्रजननं कंदर्पः। 'प्रजनश्चास्मि कन्दर्प' इति गीतायाः। 'सायुज्यं तेभ्यः प्रयच्छती'ति सुबोधिन्या अक्षरात्मकजीवसायुज्ये कन्दर्पः। जीवानामक्षरात्मकत्वात् अक्षरस्य गर्भाधानयोनित्वात् कन्दर्पेण गर्भाधानमिति। माता पिता प्रजाः प्रजननमन्तरा न भवन्ति। प्रश्ने कला काचित्। छान्दोग्ये 'विद्युत् कले'ति श्रुतिः। तथा च विद्युद्रूपात्मनि विभर्षि। 'विद्युद् ब्रह्मेत्याहु'रिति बृहदारण्यकात्। लोका अपि केचन वदन्तीति लोका 'आहु'रित्यपि श्रुतौ कर्त्राकाङ्क्षापूरणात्। ब्रह्मत्वात् फलत्वम्। अथवा लोककृतपक्षपाते चतुर्षु श्लोकेषु प्राची दिक् कला, द्यौः कला, चक्षुः कला विद्युत् कलाः निरूप्यन्ते प्रमाणादिरूपाः। तत्र 'प्राची दिक् कले'ति श्रुतिर्वा 'सत्यव्रत'श्लोकं प्रमाणम्। लौकिकपक्षपाते प्रमाकरणं प्रमाणम्, न त्वनधिगतार्थगन्तृत्वम्। तस्य वेदकृतपक्षपातमात्रविषयत्वात्। तदत्र प्राची दिक् देवतेन्द्रः भगवत्कृतिरूपः, तस्य प्रमाणत्वं तृतीयस्कन्धे द्वाविंशेध्याये 'यतोभवद् विश्व'मित्यत्र 'सर्वथादरणीयो यः स प्रमाण'मित्युच्यते। 'तत्सम्बन्धात् कृतिस्तस्य प्रमाणं वाक्यमेव चे'ति कारिकायां कृतेः प्रमाणत्वोक्तेरुक्तम्। तदित्थम्। विश्वकर्तुर्भगवतः प्रमाणत्वे तत्कृतेरपि प्रमाणत्वं प्रमाणान्तःपातात्, प्रमा उत्पत्तिः प्रथमज्ञप्तिरूपा, तस्याः करणं कृतिर्भगवन्निष्ठेतीन्द्रः प्रमाणम्। भगवान् विश्वमुत्पादयतीत्यत्र 'यतोभवद् विश्व'मित्यत्र तु न। अधिष्ठानकारणत्वात्

'सत्यव्रत'मित्यत्र 'सत्येन सुवर्गाल्लोकान्न च्यवन्ते कदाचने'ति श्रुतौ स्वर्गस्थेन्द्रस्य सुवर्गपदेन स्मारणात्।'एकायनोसा'वित्यत्र 'द्यौः कले'ति श्रुतिर्वा,द्योर्विश्वान्तर्गतत्वाद् विश्वमुत्पादयतीत्यत्र प्रमाविषयत्वेन प्रमेयत्वम्। 'त्वमेक एवास्ये'त्यत्र 'चक्षुः (प्राण)कले'ति श्रुतिर्वा। 'पश्यन्ति नाने'ति मूलोक्तेः। प्राणरूपेण त्वद्दर्शनम्। कृपाविष्टो भगवान् 'पश्यन्ती'ति ज्ञानविषयत्वेनोक्तः साधनं, ज्ञानविषयस्य फलानुकूलस्य साधनत्वात्। 'बिभर्षी'त्यत्र श्रुत्यादिकं स्पष्टम्।

१०-२-३०. त्वय्यम्बुजाक्षेत्यत्र निरूपणमिति परपक्षनिराकरणपूर्वकस्वपक्षस्थापनं निरूपणम्, तच्चतुर्णां प्रमाणादीनां भगवत्त्वनिरूपणेऽस्त्येवाचार्याणां सर्वत्र भगवत्स्फूर्तेरावश्यकत्वात्। 'सर्वभूतेषु मन्मति'रितिवाक्यात्। विगाढभावेन सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिः सर्वात्मभावादिति वा। निरूपणमिति पूर्ववत्। स्मृतिष्विति कपिलोक्तासु तृतीयस्कन्धे। कपिलोक्तसाङ्ख्यप्रवचनसूत्रवृत्तिरपि न, भगवन्मार्गोपयोगाभावात्। योगो धर्म इति 'अयं हि परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्शन'मिति स्मृतेः आत्मदर्शनं परमो धर्मः, योगो धर्म इति। 'तस्माद् योगी भवार्जुने'ति गीतायां योगस्य चोदनाविषयत्वात्। बहुविध इति 'भक्तिलक्षणो योगः उपनिषदि षडङ्गः। योगस्मृतावष्टाङ्गः' इत्येवं बालबोधे। सुबोधिन्यां तु 'योग आध्यात्मिकः पुंसा'मित्यत्र तृतीयस्कन्धे 'योगो बहुविधः। भगवत्साक्षात्कारे य उपयुज्यते स आधिदैविकः, आत्मसाक्षात्कारे आध्यात्मिकः आधिभौतिकस्त्रिविधः। अणिमादिसाधकः शरीरसाधकः,प्राणसाधकश्च। आद्यस्तु शास्त्रान्तरङ्गम्,द्वितीयोत्र मुख्य'इति। कठिनत्वात् पदसम्बन्धमाहुः हे अम्बुजाक्षेति। आवेशितचेतसेति समाधिविशेषणम्। आ समन्तात् वेशितं चित्तं यस्मिन् तादृशेन समाधिनेत्येवमग्रे महद्भिः पादस्य पोतत्वकरणे समाधेरेव करणत्वस्य व्युत्पादनात्। प्रमाणत्वं चेतस एव,आवेशितचेतस्त्वेन रूपेण समाध्युपस्थितेः। घटः पृथ्वीत्यत्र पृथ्वीत्वेन घटोपस्थितिवत्। समाधेस्तु 'त्वत्पादपोतेने'त्यत्र कारणत्वमित्याशयेन समाधेरधिकरणत्वमाहुः योग इति। समाधौ। प्रत्यक्ष इति चेतसेति ज्ञेयम्। 'एषोणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेशे'ति श्रुतेः।लोके योगमातिष्ठति स पर इत्युच्यत इति लोकवेदात्मिकस्मृतिकृतपक्षपात उक्तः,'तं यथा यथोपासते तद्धैनं भूत्वावती'ति बृहदारण्यकात्। योगे समाधौ भगवत्प्रत्यक्षं प्रति चेतसः प्रमाणत्वं प्रमाकरणत्वरूपं लौकिकं,अनधिगतार्थगन्तृत्वरूपं वैदिकम्। संसारादिति अहन्ताममतात्मकात्। 'व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः'। 'सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मति'रितिवाक्याभ्याम्। सिद्धमिति श्लोकेन सिद्धम्। पदकृत्यमाहुः अम्बुजाक्षेतीति। पापं तापकं अज्ञानात्। 'एतꣳह वाव न तपती'ति श्रुतेः तादृशं पापं दर्शनेन ज्ञानेन नश्यति। अम्बुजवदिति विशेषणेन तापकाज्ञाननाशकत्वमुक्तम्। पापं लोके वेदे च नाश्यम्। लोकेऽनुत्कृष्टत्वावेदकम्। वेदे भगव-

त्प्रत्यक्षं प्रतिबन्धकम्। योगेन च दहेदंह' इतिवाक्यात्। श्रीभागवतस्य वेदवेदान्तसारत्वादन्यद् विहाय तदीययोगमाहुः यो योगस्तृतीयस्कन्ध इति। सर्वात्मक इति सर्वं आत्मा यत्र। यस्मिन् योगे सर्वः प्रपञ्च आत्मत्वेन भासत इत्यर्थः। भगवद्विषयक इति चित्तवृत्तेरन्यतो निरोधेन भगवति स्थापनरूप इत्यर्थः। तदाहेति भवतीत्यन्तस्याभासोयम्। चेतसो भगवत्यावेशकथनेन चित्तवृत्तेर्भगवति योजनमाहेत्यर्थः। उक्तस्थानमक्षरं 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मि'त्यखिलसत्त्वधाम्नी'तिपदेन कृष्णस्तुतिर्नेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः सर्वसत्त्वगुणेति। 'विशुद्धसत्त्वं वसुदेवशब्दितं' सत्त्वं विष्णूपाधिः। सत्त्वं मायिकम्। विशुद्धसत्त्वं सङ्क्रमणार्थं तस्य स्थानम्। विष्णूपाधिसत्त्वस्य स्थानं तद्गुणैर्वागगोचरस्य स्वस्य ज्ञापनार्थम्। 'विष्णुराविरासी'दित्यत्र यथा। मायिकसत्त्वस्य स्थानं साहित्यार्थम्। 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव मायया सह जात' इत्यत्र यथा। करणेनेति चेतो भगवत्प्रत्यक्षे करणं समाधिस्तु त्वत्पादस्य पोतत्वे करणमिति विवेकः। यस्मिन्निति समाधौ। कृत्वेति पूर्वमीमांसकसरण्योक्तम्। उपपादयन्ति स समुद्रेति। संसारः समुद्रः। संसारे तत् समवायि मायिकान्तरालिकसृष्टिजलं तद्दृष्टिः कर्तव्या। तस्य तरणसाधनमित्यर्थः। पृथ्वीरूपस्येति व्याहृतित्वगुणोपसंहारे समाधौ भावितस्य पादः पृथ्व्या रूप्यते व्यवह्रियत इति पृथ्वीरूपः तस्येत्यर्थः। आकाशेति वियतो विष्णुपदत्वप्रसिद्धे'र्येन्य' इतिश्लोके व्युत्पाद्यत्वादितिभावः। अक्षररूपस्येति। पुरुषाकृतित्वे पादत्वमक्षरस्य निबन्ध उक्तम्। पृथिव्यादित्रयाणां चरणत्वेपि कथं पोतत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः भूमिश्चेदित्यादि। सर्वजनीनेति सर्वजनेषु विदितत्वात् भूमेः सर्वान् जनान् प्रति पोतत्वं स्यान् न तु समाधिकृतः प्रत्येवेत्यर्थः। पूर्वं भगवांस्तारयतीत्युक्तम्। तत्र पादस्य पोतत्वं सम्पाद्येति शेषो ज्ञेयः। आकाशं चेति सर्वजनीनमिति सर्वान् जनान् प्रति पोतं स्यान् न तु समाधिकृतः प्रत्येवेत्यर्थः। भगवद्भावकेत्यादि अत्र टिप्पण्यां भगवतैवेति प्रमेयबलेनेति भगवतः पोतत्वं, एवकारेण चरणस्य पोतत्वयोगो व्यवच्छिद्यते। तावन्मात्रस्येति पादमात्रस्येत्यर्थः। तथात्वं पोतत्वम्। एतेन पादस्य पोतत्वाभावादिति सुबोधिनी विवृता। तेन पुरुषरूपेणेति समाधिकल्पितपुरुषरूपेणेत्यर्थः। तत्सम्भव इति पोतत्वसम्भवोऽक्षरपादस्य। सुबोधिन्याम्। संसारेति तथा च संसारवत् संसरणसाधकत्वेन तरणसाधनपोतत्वं कथमितिप्रश्नः। न युक्तीति यथा स्वाप्निकपदार्थस्य मायाकल्पितत्वेपि न भगवदाज्ञादेर्मायाकल्पितत्वं तद्वन् न युक्तिविरोध इत्यर्थः। समाधिकल्पितस्यापि तारकत्वे उपपत्तिमाहुः अयं त्वित्यादि। तथा च समाधिकल्पितस्यापि दर्शनस्य मानसधर्मत्वात् पोतत्वम्। अकल्पितेपि रूप इयं स्मृतिरत्र मुख्या। अदृष्टद्वारेति पूर्वमीमांसका वदन्ति। आशङ्क्येति पूर्वमीमांसकाशङ्कां कृत्वा। महत्कृतेनेत्युक्तमिति महान्तो हि यथा यागादीनामेव स्वर्गोत्पत्तिपर्यन्तं

सतां सूक्ष्मरूपेण स्वीकुर्वन्ति पूर्वमीमांसकव्यतिरिक्ताः तथा योगेनात्मदर्शनस्य त्रिक्षणावस्थायित्वमनङ्गीकृत्य संसारतरणपर्यन्तं साधनत्वमङ्गीकुर्वन्तीति महत्कृतेन त्वत्पादपोतेनेत्युक्तमित्यर्थः। महान् कृत इति 'महत्कृत'शब्दावयवस्य 'कृत'शब्दस्य तात्पर्यमिदम्। यद्वा 'महद्' यथा भवति तथा 'कृतेने'ति 'महत्' क्रियाविशेषणम्। एतदेवाहुः हृदयमित्यादिना। संसारपारमिति सेव्यसेवकभावसंसारम्। निरीश्वरसाङ्ख्यमनीश्वरसाङ्ख्यं च योगोप्येवम्। निरीश्वरयोः साङ्ख्ययोगयोः। 'यश्चासिन् पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक' इतिश्रुतेरादित्यसेव्यसेवकभावः। सेश्वरयोस्तु आत्मनः सेव्यसेवकभावः। तीर्णसंसारस्येति साङ्ख्ययोगयोरपि 'सेवातपःसमाधिप्रणिधानानि क्रियायोग' इति तत्सूत्रात्। सूत्रे 'प्रणिधानं' यत्नः। तुच्छं मन्यन्त इति एतेन गोवत्सपदं कृत्वा तरन्तीत्यर्थः। अनतीति गोपदं कुर्वन्तीति नोक्तमितिभावः। अनतिगम्भीरेर्थे तात्पर्यवृत्तिः वत्सपदस्य। शोषयित्वेति संसारस्याबुपादानकत्वान् नान्वयानुपपत्तिः। तूष्णीं तिष्ठन्तीति उत्तरश्लोके'ऽदभ्रसौहृदा' इत्यस्य व्याख्याने स्पष्टम्। कुर्वन्तीति न तु वत्सपदं कृत्वा तरन्ति तारयन्तीति पर्यन्तं श्लोक उक्तम्। 'गोवत्सपद'मित्यस्यायमभिधेयोर्थः। गावः किरणाः तेषां मुख्यः वत्सपदेनोच्यते, चतुर्थस्कन्धे मनुप्रसङ्गे तथा दर्शनात्। सूर्य एव तस्य पदं पदनीयं तावन्मात्रं संसारं कुर्वन्तीति। अत एवाग्रे'द्युमदि'ति सम्बोधनम्। तथा चारण्यकश्रुतिः 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम्। एतैः सर्वैरादित्यमण्डलमेव विधास्यत' इति। प्रमाणसमाप्तिरिति समाधिविशेषणावेशितचेतोरूपे भगवत्प्रत्यक्षजनकत्वेन प्रमाणस्य समाप्तिः पर्यवसानमित्यर्थः। त्वत्पादपोतत्वकरणे समाधिः करणमिति स प्रमाणम्। पोतत्वोत्पत्तिः प्रथमज्ञप्तिरूपा। तथा च पोतत्वकरणे[1] एव तत्समाप्तिः। तरणं त्वनुग्रहसाध्यमत एवाग्रिमश्लोके वक्ष्यत इति भावः। दैत्यानां विमार्गपरिपोषितो निरीश्वरयोग इति तद्व्यतिरेकः पक्षपातस्तुतौ। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तैत्तिरीये चतुष्कद्वयं स्मार्तकृतपक्षपात उक्तम्। तत्र पृथिवी पूर्वरूपम्। आदित्य उत्तररूपं चात्र। पूर्वस्या'प्याधिलोक'मित्युपक्रम्य पाठात्। द्वितीयस्या'प्याधिज्यौतिप'मित्युपक्रम्य पाठाल्लोकवेदात्मकत्वं स्मृतेरिति। चरणस्य पृथ्वीरूपस्य समाधौ ध्यातरूपावयवत्वेन तत्प्रामाण्यात् प्रामाण्यम्। आदित्यस्य गोवत्सपदानभिधेयार्थ उक्तेः कालत्वेन चेष्टारूपस्य प्रामाण्यम्। 'तत्सम्बन्धात् कृतिस्तस्ये'ति कारिकायाः। प्रश्ने विशेषाभावः। छान्दोग्ये दक्षिणा दिक् कलात्र। तस्याः स्वामी यमः तस्य प्रामाण्यं 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इतिवाक्यात् भगवत्त्वेन प्रामाण्यम्।

१०-२-३१. स्वयं समुत्तीर्येत्यत्र तादृशेनेति समाधिविशेषणचेतोरूपेणेत्यर्थः।

१. गोवत्सपद।

प्रमेयमिति योगे प्रत्यक्षो भगवान् संसारात् तारयतीति सिद्धमिति पूर्वश्लोकसुबोधिन्यां प्रमा भगवद्विषयिणी तारकत्वप्रकारिका, संसारात् तारयतीत्यत्र योगिनः संसारात् तरन्ति तान् भगवान् संसारात् तारयतीति विग्रहात् तर्द्विषयिणी च। अतः प्रमेयं तारकत्वप्रकारको भगवान्, पादनौकारूपः प्रमेयम्। मोक्षसम्प्रदायरूपः। तत्रादभ्रसौहृदरूपं च। प्रमाविषयस्य प्रमेयत्वात्। तदत्र 'सदनुग्रहो भवा'नित्यनेन तारकत्वविशिष्टो भगवान्। अन्यग्रन्थेन तर्द्द। सुदुस्तरवत्सपदकरणपदयोर्विरोधं परिहरन्ति स तीर्णस्येति। सम्पूर्णस्येति अन्यं प्रति सम्पूर्णस्य सुदुस्तरभवार्णवस्यानुवादे। किमत्र श्लोके प्रमेयं योगविशेषणचेतःप्रमाणेन प्रमितं भवतीत्यत आहुः मोक्षेत्यादि। मोक्षः सम्प्रदायश्चेति 'स्वयं समुत्तीर्ये'ति मोक्षः। 'भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते निधाय याता' इति सम्प्रदायो भक्तिमार्गरूपः। फलत्वेन साधनत्वेन चेति शेषः। तथा चैतद् द्वयमिह योगजधर्मेण प्रमितं भवतीत्यतस्तथेत्यर्थः। सर्वशास्त्राणां शब्दरूपत्वात् मोक्षः सम्प्रदायश्च शाब्दीप्रमाविषयौ भवत इति प्रमेये। कृत्वेति प्राचां शैली। भवार्णवे नक्रादीनाहुः व्यसनेति। व्यसनं दुःखम्। अलौकिकेति समाधिकरणसामर्थ्यघातकः। द्युमन्निती‌ति द्युमत् चक्षुस्तदधिष्ठाता सूर्यो वा, तद्वान् द्युमान्, तत्सम्बोधने द्युमन्। द्युमान् सूर्यो वा। 'कृष्णद्युमणिनिम्लोच' इतिवाक्यात्। योगरूढः शब्दः। चरणस्त्रिविधेति चरणस्त्रिषु आकाशरूपो द्युमतः पूर्वोक्तः। 'कृष्णद्युमणी'तिवाक्योक्तसूर्यरूपोपसंहारप्रयोजकमाहुः त्रिविधेति। युगलगीते भक्तेष्वाविश्य भक्तान्धकारं निवारयति। उद्धवाय ज्ञानोपदेशेन जगत्पूर्णजाड्यं, भक्तानां भयं च, 'मा भैष्टेत्यभयाराव'मितिवाक्यात्। समर्थ इति 'आकाशशरीरं ब्रह्मे'तिश्रुतेराकाशस्य शरीरत्वात् सामर्थ्यम्। निवारयतीति अनुभवाज् ज्ञेयम्। तेपीति पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण कृतगोवत्सपदत्वा अपि सर्वांशेनोत्तीर्णाः प्रसादादेव। कपिलादिस्मृतिषु सेश्वरस्मार्तात् तत्कृतपक्षपातात्। न तु योगबलमात्रेणैव तरन्तीत्यपिशब्दः। अन्येषामिति योगारुरुक्षूणाम्। तेषामिति आरूढयोगानाम्। अच्छिद्रं सफलमिति अच्छिद्रसौहृदत्वादन्येषामुद्धारः सुखेन, सफलसौहृदत्वादन्योद्धारापेक्षेति भावः। आभासोक्तशङ्काद्वयपरिहार इति। छिद्रं जीवप्रत्ययजनकं तद्दर्शकं सौहृदं येषां ते'ऽदभ्रसौहृदाः'। आकाशकार्यच्छिद्रे गते जीवमात्रमुद्धृतं मुक्तमित्यर्थः। 'छिद्रा व्योम्नीव चेतना' इति सिद्धान्तमुक्तावल्यामाचार्योक्तेः। यद्वा, उपाधिमात्रे गते जीवमात्रमुद्धृतमित्यर्थः। द्वितीयमर्थं विवृण्वन्ति स अनेनेति। 'अदभ्र'पदेन। पूर्वमेव कृतमिति 'अदभ्र'पदार्थः सफलं, तादृशं फलं द्विविधं, दुःखाभावः सुखं च, तत्र पूर्वं दुःखाभावार्थमेव कृतं सौहृदं सार्थकं सुखरूपफलेन सफलम्। जीवानन्दाविर्भावसहितमित्यर्थः। सौहृदस्यानन्दजनकत्वादेवकारः। सौहृदेन कृपालूनामन्येषामुद्धारे तेषामपेक्षेतिभावः। तथा च पूर्वं पूर्वश्लोके 'महत्कृतं' महद्भिः कृतं पादपोतत्वप्रयुक्तं सौहृदमर्थः।

तेषामित्यादि आरूढयोगानां स्वार्थमन्येषामर्थे च। तमिति सौहृदरूपम्। ननु श्लोकद्वयेपि संसारस्य समुद्रत्वकथनात् प्रत्युतास्मिन् दुस्तरत्वाद्युक्तेरत्र चरणस्य पोतत्वकथनमेव युक्तं, तदपहाय किमिति नौत्वादिकमुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः तेष्वित्यादि। तेष्विति योगारूढेषु। गत इत्यन्येषाम्। पोतरूप इति पूर्वश्लोकोक्तः पादः आकाशरूपः। सुखदो भगवदीयत्वात्। सर्वप्रदर्शक इति 'बहिरन्तरमेव चे'तिवाक्या'दाकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिते'ति छान्दोग्याच्च कूपजलपरिच्छिन्नतया सर्वसंसारप्रदर्शकः। 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त' इति श्रुतेः। तत्कृपयेति अत्र लोकवेदात्मकत्वमनुसन्धेयम्। अम्भोरुहस्य पादस्य समाधिकल्पितस्य लौकिकत्वम्, वैदिकत्वं समाधिकल्पितस्यात्मनारायणस्य। वेदेत्वात्मनारायण इति। गम्भीरत्वं नारायणपादस्याब्रूपस्य वागगोचरत्वं जलनौकास्तम्भनसाधनलोहशृङ्खलानौकाचालनसाधनदीर्घवंशावगम्यत्वं तत्तत्कृपया तद् गच्छति, न तु भक्त्या,समाधौ दार्ष्टान्तिकमानसीसेवाया आभासात्। 'तानाविदन् मय्यनुषङ्गबद्धधिय' इतिवाक्यात्। इदं महत्त्व उपयोक्ष्यते। मानस्याः सेवाया आभासेन तद्वशभगवत्सम्बन्धात्। महत्त्वं भगवत्सम्बन्धात्। अतस्तत्कृपायाः करणत्वम्। महत्कृपयेत्यर्थः। अनतिगम्भीरं क्रियाविशेषणं समुद्रश्चेत्यादिनान्वेति। महत्कृपया वेदज्ञानेऽप्यात्मनारायणत्वेन सत्यज्ञानानन्तत्वेन च वेदवेदान्तसारे श्रीभागवते ज्ञानात् अनतीति। कल्पितपादस्य संसारसमुद्रस्य च मायिकत्वात्। तत्र व्यसनमृत्युजरादिसत्त्वात् गम्भीरं यथा भवति तथा इति समुद्रश्चेत्यनेनाग्रेन्वयः। अम्भोरुहनौकारूपः पादपोतो जातः। आकाशस्य वृद्धिह्रासभावत्वं वृद्धिह्रासछत्रे सिद्धम्। अम्भोरुहपदोक्तेनाब्धिसम्बन्धाभावादाहुः समुद्रश्चेति। 'भवः' सेवोपयोगी नदी वेदे यमुना तद्रूपो जातः यमुनायाः सेवोपयोगिनीत्वात्। लोके सिन्धुनदीरूपो जातः। संसारस्य कियतो मायायां स्वकारणे लयात् कारणमाया समुद्रः मार्कण्डेयं प्रतीयोर्वरितः। इत्यत्रैवेति चरणाम्भोरुहनौकारूपो जात इति हेतोः सर्वनिवेशरूपादत्रैव निधायेत्यर्थः। दैत्यानां न संसारोत्तरणमिति दैत्यपक्षाद् व्यतिरेकोत्र। त इति पोतारूढाः। वशीकृत्येति योगे समाधौ मानससेवाप्रवेशात् तथा। आरुह्येति मनोद्वारा स्वजीवं समाधिकल्पिते एकीकृत्य। व्यापकेऽणोरारोहणम्। पोतस्य-नौकारूपत्वेन महत्त्वप्रयोजनमाहुः सर्वमिति। योगसाधनमपि। सत्यव्रत इव। तदुपदेशिन इति स योगारूढकृत उपदेशो येषामस्ति ते तदुपदेशिनः योगारुरुक्षवः। तद्विधाः योगारूढविधाः। सत्सु अनुग्रहो यस्येति तथा चार्वाचीनानामतथात्वेपि तन्मूलभूताचार्येष्वनुग्रहात् तदनुसारिणस्तारयसीति भावः। 'सदनुग्रह' इत्यन्तवाक्ये विभक्त्युत्पत्तौ 'अस्ती'ति क्रियावश्यकत्वे तत्कर्ता 'भवा'नित्यनुक्तसिद्धे पुन'र्भवा'नित्युक्तेस्तात्पर्यमाहुः भवानित्यस्मिन्निति। सम्मतिरिति स्वसत्यवाक्यादेव सदनुग्रहायाजोपि जात इति

सदनुग्रहपोषणम्। नलकूबरमणिग्रीवोद्धारेयं धर्मः स्फुटिष्यति। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तैत्तिरीये द्यौरुत्तररूपम्, आपः सन्धिश्चात्र। समाधेर्ब्रह्माण्डद्योरूपशिरसि जायमानत्वात्। पूर्वस्या'थाधिलोक'मित्युपक्रम्य पाठात्। द्वितीयस्या'थाधिज्यौतिष'मित्युपक्रम्य पाठाल्लोकवेदात्मकत्वं स्मृतेरिति। समाधौ ध्यातेन पृथ्वीरूपप्रमाणेन द्योरपि प्रत्यक्षविषयत्वात् प्रमेयत्वम्। पृथ्वीरूपप्रमाणाश्रयत्वाद् द्योः शिरोरूपायाः योगिनाम्। आदित्यरूपकृतिः तद्रूपप्रमाणविषयत्वमपां भवाब्धिरूपाणाम्। कार्यत्वात्। अपां पुष्पस्यादित्यस्य प्रमाणत्वं तत्कार्यस्य पीतापां निर्मोकविषयाणां प्रमायाः करणत्वरूपम्। प्रश्ने न विशेषः। छान्दोग्ये समुद्रः कला। यमरूपप्रमाणेन समुद्रस्याधिष्ठानस्य प्रमायाः सत्त्वात्। प्रमाकरणस्य चक्षुरादेर्यमेन स्वस्वविषयग्रहणे प्रेरणात्। 'समुद्रं मनसा ध्याये'दितिश्रुतेः वैदिकं प्रमेयं यमुनारूपं च। लोके च सिन्धुनदीरूपम्।

१०-२-३२. येन्य इत्यत्र कृपाविष्टः साधनं भगवान्, अतस्तद्व्यतिरिक्तसाधनलक्षणमाहुः साधनमिति। उपदेशक इति 'चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स कथ्यत' इति रामार्चनचन्द्रिकायां रुद्रयामिलवचनमुपदेशलक्षणम्। वैदिकोपदेशे 'तत्त्वमसी'त्यादौ लौकिकनामादिप्रवेशात् अज्ञातेर्थे इवार्थे वा कप्रत्ययः। तूष्णीमुपदेशो न फलायेति प्रकारपर्यन्तानुधावनम्। प्रकारः प्रकर्षेण करणं कृतिः। उपदेशकविषयिणी कृतिः फलाय भवति। एतेन नन्वस्मिन् श्लोके बहिर्मुखनिन्दैव दृश्यते, न तु किञ्चित् साधनम्, अतः कथं साधनबाधकत्वमिति शङ्का परास्ता। तथा च तदतिरिक्तेऽसम्प्रदायिके साधने निराकृते तत्र दृढविश्वासो भवति, अन्यथा पाक्षिकत्वं स्यादिति असम्प्रदायिकसाधननिन्दाद्वारा न हि निन्दान्यायेनात्र साधनस्यैव कथनमितिभावः। स्वेत्यादि न हि निन्दा निन्द्यान् निन्दितुं प्रवृत्तापि तु विधेयं स्तोतुमितिन्याये निन्द्यानि तदतिरिक्तसाधनानि। विधेयं उपदेशकस्य प्रकारः स अर्थात् आक्षेपात् अर्थापत्त्या व्यञ्जनयोक्तो'ऽनादृतयुष्मदङ्घ्रय' इति पदस्य। युष्मदङ्घ्रयो यैरादृताः पादसेवनेन ते न पतन्तीति। अर्थापत्तिस्तु प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरं विनानुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरकल्पना। अत्र शब्देन प्रमितोर्थः पतनम्। अर्थान्तरं अपतनम्। अनुपपद्यमानं अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात्। अपतनाभावः पतनमिति प्रतियोग्यपतनम्। 'अर्थान्तरकल्पना अपतनकल्पनेत्यत्र ज्ञेयम्। तदतिरिक्तेति उपदेशकप्रकारातिरिक्तसाधनानि। भावस्यास्तत्त्वकथनेन पूर्वं भावस्य सत्त्वमायाति। 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति बृहदारण्यकादित्याशयेनाहुः ते हीति। भगवन्तमिति तथा च कापिल-

१ भगवद्रूप। २. भगवता।

साङ्ख्यप्रवचनसूत्रवृत्तिः 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपमृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' इति। एवमिति भगवदुपासनेन। ज्ञानप्रवृद्धावुपासनस्य कारणत्वं प्रसिद्धम्। विकर्मसहितमिति ज्ञानविशेषणमिदम्। अत्र टिप्पणी स्पष्टा। सुबोधिन्याम्। भगवदंशमिति भगवतोऽसङ्गपुरुषस्यांशं उपाधिभेदभिन्नं, 'उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभि'रिति, 'उपाधिर्भिद्यते, न तद्वा'निति सूत्राभ्याम्। पूर्ववदपीति विकर्म चेन्न कुर्युः। तथाबुद्धिरिति साङ्ख्यमायावादयोरुत्कृष्टत्वेन ज्ञानकरणभूता वेदे आचार्यमतत्वात्। लोके निरीश्वरादिबुद्धिर्ज्ञानम्। बुद्धिर्ज्ञानमिति नैयायिकाः। कीदृशीत्यत आहुः विकर्मेति। विकर्मापेयपानादिसाङ्ख्यमायावादावलम्बनज्ञानं फलं यस्याः तादृशी। पूर्वज्ञानेनेति बहुजन्मभिः प्रवृद्धज्ञानेनोपासनाजन्येन। महतेति संसारावेशः उपासकाश्चातो ज्ञानसंसाराभ्यां महत्कष्टम्। इदं कृच्छ्रपदस्य विवरणम्। सर्वस्वेति संन्यासे शाङ्करमतावलम्बे एवं भवति। ब्रह्मास्मीति 'अहं ब्रह्मास्मी'त्येवम्। निरीश्वरसाङ्ख्येऽप्येवम्। 'पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्ति'रिति सूत्रात्। जीव एवात्मा ब्रह्म, स्वाश्रयैव मुक्तिरिति मायावादिमतावलम्बनेन 'विमुक्तमानिनो' जाताः। भावना स्मरणम्। शाब्दज्ञानविषयस्यात्मब्रह्मणः। परपदारोहे पातोऽसम्भावित इत्यत आहुः तदेवेति। ब्रह्मत्वेनात्मभावनमेव। न तु भगवदाविर्भाव इति तद्योगव्यवच्छेदक एवकारः। परं पदमिति आवरणभङ्गादिति ज्ञेयम्। 'असङ्गोऽयं पुरुष' इति सूत्रोक्तं साङ्ख्यानाम्। एवं 'मन्य'पदार्थं 'परं पद'मित्यस्यार्थमुपपाद्य पदानि व्याकुर्वन्ति स्म ये इतीत्यादि। प्रसिद्धा इति त्यदादित्रयाणां प्रसिद्धवाचकत्वम्। प्रधानरूपे जगति नित्यजगतोऽभेदं साधयन्ति स्म अन्ये भगवदिति। आन्तरालिकसृष्ट्युत्पन्नाः। प्रसिद्धा भिन्नाः पूर्वश्लोकोक्तेभ्यो भगवन्मार्गीयेभ्यो भिन्ना लौकिकाः। भगवतास्तिभातिप्रियत्वरूपेण रहिताः 'मायेत्यसुरा' इति वाक्येन प्रधानाज्जगज्जायत इति सांख्यसूत्रेण प्रधानस्य कारणत्वात् समवायित्वात्। तेन भगवद्रहिता निरीश्वरा इत्यप्यर्थः। ईश्वरान्निष्क्रान्ताः। ननु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इतिश्रुते'रात्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसे'तिवाक्योपष्टब्धायाः कुतो भेद इत्यत आहुः भगवद्विचारेणेति। भगवद्विचारो जीवविचारश्च, तत्र जीवविचारः जीवस्य विचारः षष्ठीतत्पुरुषः जीवकर्तृकविचारः साङ्ख्ययोगसम्बन्धी। ईश्वरविचारो वेदद्वारा भगवतो विचारो भगवद्विचारः, षष्ठीतत्पुरुषः, भगवत्कर्तृको विचारस्तेनेत्यर्थः। पूर्वश्लोके भगवद्विचारः,अत्र श्लोके जीवविचारः,तेनोभाभ्यां श्लोकाभ्यां वेदलोकप्रतिपादनादपि लोकवेदात्मकस्मृतिचतुष्टयमत्र। न हि सर्वत्र भगवत्स्फूर्तौ ह्यत्र धर्मी धर्मादिषट्कं च व्यूहचतुष्टयं वा पुरुषार्थचतुष्टयं वा वक्तुं शक्यम्। व्याख्यानात्। बालबोधे 'धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारोऽर्था मनीषिणां जीवेश्वरविचारेण द्विधा ते हि विचारिताः अलौकिकास्तु वेदोक्ताः साध्यसाधनसंयुताः लौकिका ऋषिभिः प्रोक्तास्तथैवेश्वरशिक्षये'त्यनेन सन्दर्भेण साङ्ख्ययोगौ द्वौ मोक्षोपयोगिनौ जीवविचारेणातो वेदविचारेण भगवदीयेन विचारेण। 'एकः सन् बहुधा विचचार' इतिश्रुतेः। अन्यानिति आत्मीयेभ्योऽन्यान् भिन्नान् भेदेन यान् प्रसिद्धान् मन्यसे जानाति। 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे। सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्त' इतिश्रुतेरभिवदनरूपप्रयत्नस्येच्छाद्वारा कारणं यज् ज्ञानं तदनुकूलव्यापारवानिति 'जानाती'त्यस्यार्थः। लोके ज्ञानाश्रय इत्यर्थः। असुरेति अन्यपदोक्तानां निरीश्वराणां तथात्वात्। तेष्वित्यादि तेषु असुरपक्षपातिसाङ्ख्येषु आत्मीयत्वज्ञानाभावः। तेष्वित्यत्र विषयसप्तमी। अदर्शनं ज्ञानाभावः। रात्रिस्थैरिति रात्रिञ्चरैः। आमोद इति पक्षपातः यौगिकः शब्दः। आ समन्तात् मोदो मोदनम्। अत्र इति व्यतिरेकात्। पूर्वेति दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम्। 'यदादानं पदार्थस्य वासनेति प्रकीर्तिते'ति योगवाशिष्ठस्मरणात्। सङ्गात् दृढस्मरणेनेत्यर्थः। पदार्थस्य विमुक्तत्वेन रूपेणात्मनः अविमुक्तत्वमाहुः ज्ञानं शास्त्रोत्थमिति। ब्रह्मात्मभावनारूपं 'तत्त्वमस्या'दिवाक्योत्थं शाब्दम्। भक्त्यर्थं तद् भवति। निबन्धे 'तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य शोधितस्यापि युक्तितः न विद्याजनने शक्तिरन्यार्थं तच्च कीर्तितम्'। 'अन्यार्थं' भक्त्यर्थम्। तथाप्यन्ये एत आत्मीयेभ्य इति शाब्दापरोक्षमत्र। विषयत्वेनेति अभेदसम्बन्धस्तु आत्मस्वरूपसम्बन्ध इत्यात्मानतिरिक्तः। आवरणभङ्गाद्वाऽभेदसम्बन्धापेक्षाभावः। 'उपाधिर्भिद्यते न तद्वा'निति साङ्ख्यसूत्रम्। शाब्दापरोक्षे वैदिके लोकप्रवेशे विषयविषयिभावो भासत इति विषयत्वेनेत्युक्तम्। वेदे विषयविषयिभावे जडत्वापत्तिरिति। अत्र इति स्मृतिर्हि लोकवेदात्मिकेति वेदे लोकप्रवेशादित्यर्थः। तस्मादिति विषयत्वेनात्मज्ञानात्। विषयान्तरवत् बन्धकम्। तस्यापीति विद्यारूपस्य विषयत्वेनात्मग्रहणस्यापि। अपिशब्देन वेदान्ते विद्याभिमान उक्तः। तथा च श्रुतिः। छान्दोग्ये 'महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाये'ति। श्वेतकेतुः पितुराज्ञया वेदानधीत्य 'महामनाः' सर्वज्येष्ठोऽहमिति मन्यमानः। 'अनूचानं' अनुवचनसमर्थमात्मानं मन्यत इत्य'नूचानमानी'। 'स्तब्धः' अप्रणतस्वभावः 'एयाय' स्वगृहान् प्रत्यायात इति श्रुत्यर्थः। 'त्वय्यस्तभावा'दित्यादि व्याकुर्वन्ति स्म अत एव त्वयीत्यादिना। अत एवेति जनिताभिमानादेव। पूर्वस्थित इति 'ते हि पूर्वज्ञानानुसारेणे'त्यादिग्रन्थोक्तो भगवदुपासनारूपो 'ज्ञानान् मुक्ति'रितिसाङ्ख्यसूत्राज् ज्ञानरूपो भावः। साधनत्वेनेति भावनासाधनत्वेन परिग्रहात्। आत्मविमुक्तत्वाभिमानसाधनत्वेन परिग्रहाद् वा। अस्तः स्वरूपात् प्रच्युतः। अस्तं गत इत्यत्रास्तमिति भावे क्तः। असनं गत इति प्रत्ययार्थो विषयः कर्मप्रत्ययात्। असनाभिगमनविषय इत्यर्थः। अहङ्कारादीति अविद्यासूत्रोक्ताहङ्कारादीत्यर्थः। महान्त इति

अविशुद्धबुद्धिषु तत्प्रतीत्या मह्यान्तः साधनकरणात्। 'अन्य'त्वान्न भगवत्सम्बन्धकृतं महत्त्वम्। यत्नमपीति 'तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग' इति पातञ्जलसाङ्ख्यप्रवचनसूत्रीयेश्वरप्रणिधानपदवाच्यक्रियायोगम्। अत इति यत्नाकरणात्। एव जाता इति विशुद्धबुद्धियोगव्यवच्छेदक एवकारः। ननु 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च साङ्ख्ययोगैश्च सात्वतैरुपगीयमानमाहात्म्यं हरिं सामन्यतात्मज'मितिवाक्यात् साङ्ख्ययोगशास्त्रिणःमविशुद्धबुद्धित्वं महत्त्वविरुद्धमतो विशब्दार्थमाहुः परमेति। तथा च शुद्धबुद्धित्वं महत्त्वाविरुद्धं वर्तत इति न महान्त इति पदविरोध इत्यर्थः। अहङ्कारादिसर्वदोषास्फुरणं च शुद्धबुद्धित्वेपि। अहङ्कारादिसर्वदोषस्फुरणे परमशुद्धेः कारणत्वात्। ज्ञानस्येति सात्त्विकस्य, सर्वं एको भगवानित्याकारकस्वगीतोक्तस्य। पूर्वावस्थादोषत्वप्रकारकदोषविशेष्यकज्ञानस्य सात्त्विकत्वात्। एवं च दोषविषयकराजसतामसधीशून्यत्वमन्तःकरणे परमशुद्धिस्तयेत्यर्थः। अत इति संसारावेशा उपासकाश्चातो ज्ञानसंसाराभ्यां कृच्छ्रात्। आरुह्येति व्यापके औपाधिकजीवारोहणम्। अनादृतेति आरोपापवादेनाङ्गीणां सगुणत्वात् आरोपविषयीकरण'मनादरणम्'। भगवच्चरणेति आकाशरूपभगवच्चरणातिरिक्तम्। शृङ्खलद्वीप इति तत्र शृङ्खलापरित्यागे सति यथा पतन्ति तथैते आत्मीयेभ्योन्ये पतन्तीति मूलसंस्कारेणान्वयः, पुराणान्तरादौ प्रसिद्धम्। आदरेति आदरः स्नेहभेदः। चरणस्थिताविति समाधावनुभूतभगवच्चरणस्थितौ मनोनिवेशद्वारा तत्र जीवस्थितौ हेतुरित्यर्थः। अत्र विकर्मसहिताः ज्ञानिनोऽस्मिन् श्लोके उक्ता दैत्याः स्वयमभक्त्यादरास्वीकारेण दैत्यपक्षव्यतिरेक उक्तः। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोक उच्यते इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तैत्तिरीये आकाशः सन्धिः अग्निः पूर्वरूपं चात्र। अधिलोके आकाशः वेदेऽग्निः। लोकवेदात्मकत्वं स्मृतेरिति। अत्र श्लोक आकाशस्य चरणत्वं अग्नेस्तत्प्रविष्टरूपस्यानादृतपदेन द्योतनात्। प्रश्ने विशेषाभावः।छान्दोग्ये'चक्षुःकले'तिश्रुतिः। लोके चक्षुः साधनम्। सूर्यः स्मृतिपक्षपाते चक्षुराधिदैविकः। अग्निरूपःसूर्यो वेदे। इति लोकवेदात्मकत्वं स्मृतिकृतपक्षपाते।

१०-२-३३. तथा न त इत्यत्र। भक्तास्तु तादृशा अपि न पतन्तीत्याशयेनाभासमाहुः नन्वित्यादि। 'एकं साङ्ख्यं च योगं च वेदारण्यकमेव च परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यत' इतिवाक्यात् साङ्ख्येपि पञ्चरात्रोक्तां स्वतो जातां वा आदरे जातेनादृतशब्दप्रयोगात् भक्तिं निवेश्य साङ्ख्येपि भक्तिमार्गमाहुः भक्तिमार्गेति। विकर्मेति 'यः कश्चित् वैष्णवो लोके मिथ्याचारोप्यनाश्रयी'त्यादिवाक्येषु वैष्णवविशेषणतयोक्तेन विकर्मादिना। साधनत्वेनेति निरीश्वरसाङ्ख्यमायावादावलम्बनसाधनत्वेन। यद्वा। त्वदीयतासाधनत्वेन। आशङ्काग्रन्थत्वादेवकारस्त्वदीयत्वासाधनत्वयोगव्यवच्छेदकः। तुल्यत्वादिति बुद्धिनाशप्रसञ्जकत्वेन तुल्यत्वं आत्मीयान्ययोर्मार्गयोः, भगवद्भावे

साधनत्वेन परिग्रहस्य तुल्यत्वादित्यर्थो वा। मार्गान्तरं अन्यमार्गम्। स्मार्तस्येति आत्मीयेभ्यो येन्ये तेषां मार्गो गतः। तथा च मोक्षशेषभूतस्य। त इति स्मार्तभगवन्मार्गीयाः। पूर्वमिति बुद्धिनाशात् पूर्वम्। तद्वत् निरीश्वरसाङ्ख्यवत्। इदं मूलस्थ'तथा'पदस्य विवरणं, तथा चैवमन्वयः। ये तथा पूर्वं तद्वत् प्रवृत्तास्तेपि तावकाः सन्तः न नश्यन्तीति। पाद इति इदं भ्रश्यन्त्यपि नेत्यस्य विवरणम्। एतस्यैव निष्कर्षमाहुः आरुह्यमाणेति। साङ्ख्यमार्गात्। स्वमार्गादिति भगवन्मार्गात्। स्मृतिकृतपक्षपाते लोकवेदात्मकस्मृतिसङ्ग्रहोद्येति। विशेष्यविशेषणभावो वा। मार्गस्यैवेति 'यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येत कर्हिचित् धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिहे'तिवाक्यात्। प्राप्नोत्येवेति अत्यन्तायोगव्यवच्छेदकैवकारः। भगवानितीति ऐश्वर्यप्रधानः। कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वमैश्वर्यम्। न भवत्येवेति अत्यन्तायोगव्यवच्छेदक एवकारः। तत्रत्यानामिति तावकानाम्। विलासचिह्नानां भगवति रात्रौ भवानां वा दर्शनार्थम्। विकर्मेति 'अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृत'मितिवाक्यात् तथा। द्वितीयपक्षे विषयासक्तिसद्भावेन विकर्मतुल्यत्वं दर्शनस्य। 'अपि चेत् सुदुराचार' इति वाक्यादाहुः सेवापरत्वादित्यादि। अनेन सेवाया विकर्मबाधकत्वमुक्तम्। तदित्थम्। ये भक्ताः सेवां कुर्वाणा अपि न विषयासक्तिरहितास्तेषां विषयासक्तिनिवृत्त्यर्थं भगवान् स्वस्वरूपस्थितानि विलासचिह्नानि प्रदर्शयति, तदा चिह्नानामतिरमणीयत्वेन भगवद्विलासे सर्वोत्कृष्टत्वज्ञानाद् विषयेष्वतिहीनत्वबुद्धिरुत्पद्यते, तदा विषयं त्यक्त्वा भगवत्येवासक्ता भवन्तीति। नान्येषामिति 'येन्य' इतिपदोक्तानां प्रसिद्धान्येषां नेत्यर्थः। अत एवेति दर्शनवत्त्वादेव। रज्ज्वति 'स्नेहानुबन्धो बन्धूनां मुनेरपि सुदुस्त्यज' इतिवाक्यात्। स इति स्नेहः, सः स्वं स्नेहः आत्मनि यस्यैतादृशं जीवम्। तेषामिति स्मार्तभगवन्मार्गीयाणाम्। कालादय इति आदिना दुःसङ्गादयः। 'सर्वत' इत्यर्थक'ममित'-इत्यव्ययमित्याहुः बाह्याभ्यन्तरेति। बाह्यं देहं कालादिभ्यः आभ्यन्तरं भक्तिं दुःसङ्गादिभ्यः। कालादिभ्यः एव वा बाह्यमाभ्यन्तरं च। तदपि सर्वं यतः सर्वभावेन सर्वत्वेन। रक्ष्यमाणाः रक्षिताः। यथाश्रुतं वार्थः। बाह्यमाभ्यन्तरं च सर्वमाहुः बुद्ध्यादीनामित्यादि। आदिना मनश्चित्ताहङ्काराः मनोवृत्तयश्च दशाभ्यन्तरं सर्वम्। अन्यप्रवेशो भूतादिप्रवेशो बाह्यं सर्वम्। सर्वेष्विति 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'ति छान्दोग्यश्रुतेः। 'तस्य' सर्वात्मभाववतो भक्तस्य। सर्वात्मभावदानेनापि रक्षिता रक्ष्यमाणा वा भ्रमन्तीत्यत्र कर्तारः। तदाहुः कालादिभयरहिताः निर्भया इति दुःसङ्गेपि निर्भयाः। यदिति सर्वलोकेषु विनायकानीकपमूर्धरूपम्। एतेषामिति आत्मीयानां तावकानाम्। नायका दुष्टानामित्याशयेनाहुः विघ्नकर्तार इति। स्वयमपि दुष्टाः। अवर्णलोप इत्याशयेनाहुः विशब्देनेति।

'विघ्नराज' इति शब्दसमानाधिकरणत्वाद् विघ्ना उच्यन्ते । जनका एवेति विघ्नजनका एव । अन्ययोगव्यवच्छेदक एवकारः। अनधिकारात् । बह्व इति बहुवचनार्थः। बह्व इति बहुवचनार्थः। भगवदीयेति आदिशब्देन बलभद्रसुदर्शनभयमम्बरीषप्रसङ्गे नवमस्कन्धे दुर्वाससः। बलभद्रभयं फलप्रकरणे भक्तनयने शङ्खचूडस्य । शंखचूडस्पर्शेप्यत्रत्यस्पर्शात् पश्चादस्पृश्यैवेति ज्ञेयम् । उक्तदार्ष्टान्तिके दृष्टान्तमाहुः यथा प्रह्लाद इति । सामीप्ये सप्तमी । यथा प्रह्लादसमीपे अस्पृश्यैव तिष्ठन्तीत्यन्वयः। तेष्विति उक्तानां मूर्धसु सर्वसामर्थ्यस्थानेषु परमकाष्ठापन्नेषु आरोहणं मर्यादार्थं जन्म तदर्थं भगवद्भक्ताः प्रह्लादादयः। सेश्वरसाङ्ख्याः पादं चरन्तीत्यस्य गतिकर्मणः गत्याश्रयं, पादं पदनं गमनं स्वीयं कुर्वन्ति, प्रयच्छन्ति ददति । दैत्येभ्यः । अयमर्थः । पूर्वं सनकादिरूपस्य प्रह्लादस्य भगवद्द्वारि क्रोधेन विकर्मणा दैत्येष्वनुपदोक्तरीत्या जन्म जातम् । तथा च निबन्धे 'अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायत' इति सम्प्रदायः। इदं अशक्यत्वेन भातं प्ररिभ्रमणस्थानं जीवानामित्याभासोक्तं युक्तम् । किंच तदनु सर्वेषु लोकेषु परिभ्रमन्ति । यत्र तेषां विघ्नानां परमं सामर्थ्यं प्रभवति तादृशेषु निषिद्धदेशेष्वपि भ्रमन्तीति तेषामध इति। विघ्नतत्कर्तॄणां भगवद्भक्तानां तत्कृतभयाभावाद् भगवद्बद्धसौहृदत्वेनाधःपातनसामर्थ्याभावात्। अत्राधःपातनं पादसेवनानादरः । पाद आक्रोशः । प्रतिष्ठाहेतवः भक्तिहेतवः एव भवन्ति। माहात्म्यसारकत्वात् । अत्र निबन्धः 'किन्तु हीनेषु जायत' इत्यस्याग्रे पूर्वसंस्कारतस्तत्र 'भजन् मुच्येत जन्मभि'रिति। अयं सिद्धान्तः समर्थितः। दृष्टान्तमाहुः यथा जडेति। तेषामिति त एते निरीश्वरसाङ्ख्याद्यभिनिवेशिनोपि । अहं ब्रह्मास्मीति भावनावन्तः। तेषां मूर्धानः मुख्याः। सर्वेति यत्र तेषां विघ्नानां परमं सामर्थ्यं प्रभवति तादृशानि निषिद्धदेशरूपाणि। गौणनिषिद्धदेशव्यावृत्त्यर्थं विशेषणं परमेति। परमकाष्ठा पश्चिमदेशकाष्ठा। अतस्त इति तावकाः। न द्विषन्तीति। अधःपतनसाधनं क्रोधं न कुर्वन्तीत्यर्थः । अधोगमनत्वेन तमस्त्वेन कार्यकारणभावात् । 'अधो गच्छन्ति तामसा' इतिवाक्यात् । यत् तु यथा पूर्वश्लोकोक्ताः पतन्ति तथा ते तावकाः न भ्रश्यन्तीत्यन्वयं कश्चिदाशशङ्के। तथा च पातो भवति परं तथा न भवतीत्यर्थं चाह। तन् मन्दम् । 'त' इति पदस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यदि हि तच्छब्दस्येदं बहुवचनान्तपदं तदा तेन पूर्वश्लोकोक्ता एव परामर्षणीयाः । तेषां तु पात उक्त इति न भ्रश्यन्तीति वाक्यस्यैव विरोधः। यदि च युष्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तं तदा तेनैव भगवदीयतायाः प्राप्तत्वात्, 'तावक'पदस्य वैयर्थ्यमिति दिक् । सिद्धमाहुः अतो भक्तीति। तथा चात्र स्तुत्या भगवदंह्र्यादरस्य साधनस्य फलनिरूपकत्वं बोध्यम्। फलमभयम् । 'अभयं ह वै जनक प्राप्तोसी'तिबृहदारण्यकाद् वेदः, एकविंशतिदुःखध्वंसो

मोक्षः इति लोकः। दुःखं भयात्। 'मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न पर' इति साङ्ख्यसूत्रम्। भाष्येप्येकैका भक्तिर्मुक्तिसाधनमित्युक्तम् । भक्तास्तादृशस्थानेपि गतास्तत्कृतभयरहिताः, दैत्यानामभगवदीयत्वाद् भ्रंश एवेति दैत्यपक्षव्यतिरेकः। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तैत्तिरीये 'वायुः सन्धानं' 'वैद्युतः सन्धान'मिति च श्रुतिः। वेदे वायुः अधिलोके वैद्युतः। लोकवेदात्मकत्वं स्मृतेरिति। परिशेषादत्रश्लोके। 'माधव'पदेना'त्मा वै पुत्र नामासी'तिश्रुतेर्वायुः वैद्युतश्च। विद्युतालिङ्गत इति वैद्युतः, शैषिकोऽण्, माधवः। सूर्यो विद्युत्स्थः, माशब्दस्य विष्णुपत्न्यां लक्षणा, एकभर्तृत्वसम्बन्धः। फलत्वसाम्यात्। जन्मप्रकरणत्वेन सङ्ख्यातात्पर्यस्य मुख्यत्वात्। प्रश्ने विशेषाभावः। छान्दोग्ये 'सूर्यः कले'तिश्रुतिः। 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् एतैः सर्वैरादित्यमण्डलमेव विधास्यत' इत्यारण्यकात्।

१०–२–३४. सत्त्वं विशुद्धमित्यत्र पूर्ववदिति प्रमाणादि किं भगवत्पक्षपाते आह। सप्तम्यन्ताद् वतिः। प्रमाणेन पक्षपातमुपपादयति स वेदो हीत्यादि न स्यादित्यन्तम्। वैदिके मार्गे सर्वधर्मप्रवर्तको भगवान् प्रमाणं, तच्चानधिगतार्थगन्तृत्वं, तत् सर्वमुच्यते। प्रवृत्तीति 'निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं दूरतस्त्यजे'दित्युक्तेः। प्रतिपादक इत्यभिधया। तात्पर्यवृत्त्या तु 'तवार्हणमर्थं' इत्यग्रे वक्ष्यन्ति 'ततोपी'ति ग्रन्थेन । 'आश्रमादाश्रमं गच्छेन् नान्यथा मत्परश्चरे'दितिवाक्यात् सर्वोत्तममार्गमेकादशस्कन्धे 'यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवे'दित्याद्यध्यायद्वयेनोक्तं व्याख्यायामाहुः तादृशोपीत्यादि। प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपादकोपि,प्रत्येकं एकं प्रवृत्तं निवृत्तं वा कर्म लक्षीकृत्य,द्विधा भिन्नैः ब्रह्मचारिगृहस्थावित्येको भेदः वानप्रस्थयती इत्येको भेदः। द्विधा भिन्नैश्चतुर्भिराश्रमैः। द्विविध इति ब्रह्मचारिगृहस्थाधिकारकः वानप्रस्थयत्यधिकारकश्चेति। सप्तदशाध्यायार्थैकवाक्यतयाहुः तत्र प्रवृत्तावि ति। सिद्धमिति ब्रह्मचारिणोऽध्ययनं अर्थो वेदार्थः गृहस्थस्यानुष्ठानं तेनाध्यात्मिकचित्तशुद्धौ अवबोधो ज्ञानमिति सिद्धम्। अष्टादशाध्यायार्थैकवाक्यतयाहुः तप इत्यादि। एतेन वेदः प्रमाणं भगवत्कृतिश्चाश्रमचतुष्टयधर्मरूपा प्रमाणमुक्तम्। कृतिसम्बन्धिनं प्रवर्तकं भगवन्तं प्रमाणमाहुः एतदित्यादि। धर्मानुष्ठानमित्यस्य विशेषणं वेदानुसारेणेति। क्रियाकाण्ड इतिनामानुसरणेन। दैत्यांशानामिति आश्रमचतुष्टयाधिकारिष्वेवासुरसम्पत्तिमताम्। सत्त्वमूर्तिरिति द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये'प्रवर्तते यत्रे'तिवाक्ये शुद्धसत्त्वस्य वैकुण्ठ उक्तेः'सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्ति'रित्युक्तम्। द्वितीयनवमाध्यायोक्ता। मिश्रसत्त्वप्रयोजनमाहुः स्वसत्त्वं प्रकटीकृत्येति। स्वं स्वीयम्। सात्त्विकानेवेति एवकारस्तामसदैत्यांशयोगव्यवच्छेदकः । प्रेरयतीति बुद्धिद्वारा। विपरीतानिति तामसान्। श्लोकं व्याकुर्वन्ति स वैदिकाश्चेति। जगति प्रवर्तन्ते इति 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो

जनः स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते' इति गीतायाः। स्थितिपदार्थं विशदयन्ति स तदैव तेनेत्यादि। 'स्थितिर्वैकुण्ठविजय' इतिवाक्याद् वैकुण्ठरूपेणैक्येपि विजये न कर्तृकर्मभाव इति। श्रयते सेवते। क्रीडार्थं आत्मनेपदात्। द्वितीयस्कन्धनवम एव 'ददर्श तत्रे'त्यत्रेत्यादिवाक्योक्तः सात्वतां पतिर्वाक्ये भगवान्। भक्तवश्यत्वेपि क्रीडापि निमित्तम्। प्रसृतेनेति व्यापकधर्मस्य व्यापकत्वनियमात् व्याप्तेनेत्यर्थः। क्रमेणेति आश्रमक्रमेण। सम्यगनुतिष्ठन्तीति येन व्याप्तस्य सत्त्वस्याश्रयणेन हेतुना वेदादिभिः करणै'स्तवार्हणं समीहित' इत्युक्ते वेदादीनां दृष्टद्वारकं भजनकरणत्वं न सम्भवतीति पूर्वं वेदाद्यनुष्ठानं ततश्चित्तशुद्ध्या भजनमित्यदृष्टद्वारा करणत्वम्। तथा चैतावदर्थात् अर्थापत्तिरूपात् लब्धम्, 'आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामी'ति कारिकाया इति ज्ञेयम्। वेदरूपप्रमाणस्याभिधया भगवान् तत्कृतिश्च प्रमाणं निरूप्य तात्पर्यवृत्त्या वेदप्रमाणसिद्धार्हणकृतिरूपप्रमाणमाहुः ततोपीत्यादि। शुद्धान्तरिति आधिदैविकी शुद्धिरत्र। तवार्हणमिति तदुक्तं, 'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवे'दिति। भगवत्सेवेति सेवा रतिः। श्रद्धायां भक्तौ व्यसनरूपप्रेममिलनात्। रतिरेवासक्तिः। अत्र 'श्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती'ति वाक्यम्। 'ततः प्रेम तथा सक्तिर्व्यसनं च यदा भवे'दित्याचार्योक्तिश्चानुसन्धेया। स्फुटिर्यथाऽनन्तपारस्य वेदस्यातिविस्तृतभगवत्सेवानिरूपकत्वेन विस्तारस्य स्कन्दपुराणचातुर्मास्यमाहात्म्यनिरूप्यत्वात् प्रवृत्त्यर्थं संक्षिप्तपूजनमेकादशैकोनविंशाध्यायोक्तम्। एकोनविंशाध्यायोक्तश्रवणादिकं च भगवत्सेवापदेन गृह्यते। भक्तिवर्धिन्यां 'पूजया श्रवणादिभि'रित्याचार्यवचनात्। अष्टाक्षरमन्त्रः श्रीभागवतमाहात्म्योक्तः साधनचतुष्टये मुमुक्षुकार्यम्।''मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजे'दिति-श्रुतेः। आत्मनिवेदनं श्रद्धा, श्रवणादिसरणिः प्रेमान्ता, एकोनविंशाध्याय एकादशीये इयं मर्यादा भक्तिः। पुष्टिभक्तिस्तु सन्ध्यामन्त्रे। 'तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमान' इत्यादौ। 'तदाशास्त' इत्यनेन तच्छब्दार्थाशया यजमानो हविर्भिरिति मूर्तौ मर्यादामार्गकरणात्। सर्वात्मभावस्तु प्रदानसाध्य इत्यन्यदेतत्। भावनादिकं ग्रन्थान्तरादूह्यम्। फलाध्यायरश्मेश्च मत्कृतात् अप्रतीकालम्बनसूत्रीयात्। विस्तरभिया न लिख्यते। ननु वेदेनेति विधिनिरूपकेणैव। एवकारः सत्त्वश्रयणयोगव्यवच्छेदकः। कार्यसिद्धाविति धर्मप्रमित्यादिसिद्धौ। मूले श्रेयः फलमित्याशयेनाहुः यदि फलेति। कोपीति वेदातिरिक्तश्चेतनो नियामकः। न च वपुर्विना वेदादपि न फलसिद्धिरिति वाच्यम्। तैत्तिरीये 'तस्य यजुरेव शिरः ऋग् दक्षिणः पक्ष' इत्यादिपक्षिवपुस्सत्त्वाद् वेदस्य। एवं वेदातिरिक्तापेक्षाभाव इति वाच्यम्। 'तासां मे पौरुषी प्रिये'तिवाक्यात् पुरुषविधब्राह्मणोक्तवपुषो मुख्यत्वात्। वेदातिरिक्तचेतनापेक्षासत्त्वात्। विसंवादिनमिति फलेन विगतसंवादोस्यास्तीति विसंवादी तं

विसंवादिनम्। फलरहितम्। न प्रवर्तेतेति 'सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन' इतिवाक्यात्। तथा च दृष्टविसंवादेपि केचिद् वेदमार्गेण प्रवर्तन्तेन्ये च न प्रवर्तन्ते इतिदर्शनात्, न वेदेन धर्मप्रमित्यादिसिद्धिः किन्तु श्रेयोजनकः सत्त्वोपाधिर्वैदिकपदार्थयथार्थज्ञानजननायावश्यकः, 'सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञान'मितिवाक्यात्, प्रमेयबलं चैतत्, वेदशब्दस्तु स्वज्ञानजनने भगवत्प्रसादसापेक्ष इति वेदातिरिक्तश्चेतनः फलदानायापेक्षितः। 'अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात् परमात्मन' इतिश्रुतेः। एतदाक्षिपन्ति स नन्विति। शुद्धसत्त्वस्य प्रमेयबलतुल्यत्वेनादृष्टभूतसंस्कारद्वारा प्रमेयबलेन ज्ञानभक्तिभ्यां वैदिकपदपदार्थयथार्थज्ञानजननरूपकार्यसिद्धावित्यर्थः। समादधते स ते हीत्यादि। अत्र टिप्पणी। अदृष्टजनकमिति प्रमेयबलजन्यज्ञानभक्तिव्यापारभूतं यददृष्टं तस्य जनकमित्यर्थः। ज्ञानमिति माहात्म्यज्ञानम्। 'य एवं वेदे'त्यन्तिमवाक्यं बहुषु स्थलेष्विति बहुवचनम्। तदभावादिति वेदान्तोक्तकर्तृस्वरूपस्य मुक्तस्य माहात्म्यज्ञानस्य चाभावेन यथोक्तत्वाभावान् न तादृशादृष्टजननं, षडङ्गाशुद्ध्या कर्मप्रकारज्ञानाभावाच्च न भूतसंस्कारः शरीरोत्पादनलक्षण इत्यर्थः। जडत्वादिति शरीराभिमानेन जडत्वाच्चेतनधर्मस्यादृष्टस्य तत्र नोत्पत्तिरित्यर्थः। सुबोधिन्याम्। जानीयुरिति ते चतुराश्रमस्थाः शरीराभिमानिनः शरीरमात्मेत्यन्यथाज्ञानवन्तः। शरीरमात्मत्वेन जानन्त्यतो यदि प्रथमं शरीरभिन्नतयात्मानं जानीयुः विद्वन्मण्डनोक्तरीत्या शरीरं नात्माऽनित्यत्वादित्येवमात्मविषयकानुमितिरूपज्ञानानुकूलव्यापारवद् व्यापारवन्तो विधिरस्मान् प्रेरयतीत्येवं विधिविषयतयात्मज्ञानं कुर्युरित्यर्थः। तदा कर्त्रिति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्येकार्थप्रतिपादकत्वं सामानाधिकरण्यम्! कर्तृपदप्रतिपाद्यार्थैक्येनार्थप्रतिपादकत्वमदृष्टपदे तत्प्रतिपाद्यमदृष्टमुत्पद्येतेत्यर्थः। 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मति'रितिगीतायाः। दैवमदृष्टम्। तथा च कर्तृपदप्रतिपाद्यमदृष्टमुत्पद्येतेत्यर्थः। एवकारोत्यन्तायोगव्यवच्छेदकः। देहान्तर इति तेषां विद्यमानशरीराणां देहान्तरे वा फले प्राप्ये भूतसंस्कारो देहान्तरोत्पादको भवेदित्यर्थः। अभावादिति ज्ञानाभावेन कर्मणो निरङ्गत्वान् नादृष्टोत्पत्तिः न वा भूतसंस्कार इति समाधानम्। भगवानेवेति कर्तृपदवाच्यो भगवान्। एवकारोऽधिष्ठानादिकर्तृचतुष्टययोगं व्यवच्छिनत्ति। वेदकृतपक्षपातत्वाद् भगवान् वासुदेवः, 'वासुदेवश्छन्दसि पठ्यत' इति ज्योतिषे। तेन 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य' इतिसूत्राद् भगवान् कर्मापेक्षः फलदातेत्यपि प्रत्युक्तम्। वेदान्तमतत्वेन भगवन्मार्गकृतपक्षपातविषयत्वात्। 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'तिश्रुतेः, 'नाहं वैदे'रिति स्मृतेश्च। तथा च वासुदेव-

पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन वासुदेवत्वरूपविशुद्धसत्त्वस्य वसुदेवशब्दितस्यापेक्षेति भावः। 'विशुद्धसत्त्वं वसुदेवशब्दित'मितिवाक्यात्। अपेक्ष्यत इति फलदानार्थमपेक्ष्यत इत्यर्थः। श्रेय इति श्रेयांसि सुदामसमृद्धिः नन्दभक्तिः परीक्षिद्ब्रह्मास्त्रनिवारणं 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह'मिति योगक्षेमप्रापणम्। उक्तफलानि च। उप समीप इति अलौकिकी व्युत्पत्तिः उप समीपेऽयतेनेनेति लौकिकी। 'करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्'। यस्मादिति वपुषः। वं सुखं पुष्णातीति वपुरिति व्युत्पत्त्याहुः। दैवगत्येति।पुष्ट्या अधीतिनामिति बोध्यम्। किन्तु वपुषो व्यापकत्वादित्यपि बोध्यम्। अस्तु वेति यथाकथंचिच्छाब्दादिज्ञानरूपात् कर्तृस्वरूपज्ञानात् कर्मप्रकारज्ञानाच्चास्तु वा। तस्येति चतुराश्रमीणस्येत्यर्थः। भगवद्भजन इति भक्त्यात्मके करणत्वं, प्रसृतसत्त्वाज् ज्ञानं, ज्ञानादिच्छया यत्न इति। अन्यथासिद्धत्वे तु कारणत्वमपि न सत्त्वस्य, कुतः करणत्वमित्यरुच्याहुः सहायत्वमिति। अन्यथासिद्धे यत् प्रतीयते कारणत्वं तदेव सहायत्वम्। यद्वा सहायत्वमाधिदैविकत्वं सत्त्वस्य भगवदीयत्वात्। भगवतश्चाधिदैविकत्वात्। क्षयिष्णवेवेति 'जायस्व म्रियस्वे'ति छान्दोग्योक्ततृतीयमार्गोक्तं क्षयिष्ण्वेव फलम्। एवकार अक्षय्यफलयोगव्यवच्छेदकः। 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवती'ति श्रुत्युक्तं अक्षय्यं वैश्वदेवपर्वणि। तत् पूर्वमीमांसाभाष्ये वृत्तौ वा मत्कृतायां स्पष्टमिति ततोवसेयम्। पूर्वदोषेति कस्याप्यप्रवृत्तिलक्षणदोषस्यानिवृत्तिः। देवानां पक्षेति अस्मिन् पद्ये पूर्वार्धेन सत्त्वस्य फलसिद्धौ धर्मज्ञानद्वारा करणत्वमुक्तं, तच्च सत्त्वं पूर्वोक्तं मैत्रायणीयोपनिषदुक्तो गुणान्तरसारभूतः कारणं सत्त्वगुणः कारणनिष्ठो वेदे ब्राह्मणरूपे प्रमाणं, मन्त्ररूपे वेदेनुष्ठीयमानवैदिकधर्मेषु भगवत्सेवाकरणतायाः तत्सहायतायाश्च प्रमितिर्भवति। ननु मन्त्रोक्तानुष्ठानेन फलं न ब्राह्मणप्रमितधर्मेणेति चेन्न। श्रेयस्त्वेन फलस्योपादानात्। तद् देवानां सात्त्विकत्वात् तत्पक्षपातार्थं भगवताधिष्ठीयते। सत्त्वेन धर्मप्रवृत्तिर्देवानां तमसा दैत्यानामिति। न च भगवत्सेवाकरणतातत्सहायताविशिष्टधर्मप्रमितौ सत्त्वस्यान्यथासिद्धत्वेन कारणत्वं कुतः करणत्वमिति शङ्क्यम्। सत्त्वाज् ज्ञानं ज्ञानादिच्छेच्छाया यत्न इति क्रमस्यात्राभावात्। सत्त्वे ज्ञानपदप्रयोगात्। यत्नेपि ज्ञानपदप्रयोगः पञ्चरात्रशास्त्रे। अतः सत्त्वस्येच्छाव्यापारकत्वं वा। अत्र मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति वेदकृतपक्षपाते उत्तरार्धेन वेदक्रियायोगतदर्हणानां फलसिद्धौ करणत्वमुक्तं, तानि च शब्दभगवत्कृतिजीवकृतिरूपत्वेन मन्त्ररूपे वेदे प्रमाणं अनधिगतार्थगन्तृत्वरूपम्। वेदादिभिः तदर्हणादिरूपधर्मानुष्ठानादि प्रमा भवतीति। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते तैत्तिरीये 'अधरा हनुः पूर्वरूपम्। उत्तरा हनुरुत्तररूपम्। वाक् सन्धिः जिह्वा सन्धान'मिति चतुष्के वाक् सन्धिरत्र। 'वाचा विरूपनित्यये'ति श्रुतेः। वाक्

प्रमाणं, शब्दरूपत्वात्। प्रश्ने विशेषाभावः। छान्दोग्ये 'प्रतीचीदिक्कलेति'श्रुतिः। वरुणेन दिक्पतिना नारायणप्रमाणम्। व्रियते वृणोति वा वृणुते वा वरुणः। वृञ् वरणे। 'कृवृदारिभ्य उनन्'। नारा आप इति प्रोक्ताः ता अयनं यस्येति नारायणः।

१०-२-३५. सत्त्वं न चेदित्यत्र पूर्वश्लोके पूर्वार्धेनोक्तं पक्षपातमेकदेशेनाश्रमचतुष्टये आश्रमद्वयेनाक्षिपन्ति स्म नन्वित्यादि। भवतु नामेति भक्तिमार्गे पुष्टेः सत्त्वेन तदुभयोपकारकं भवतु नाम श्रेयोदानार्थम्। गृहस्थमुक्तेश्च छान्दोग्योक्तात्। इत्याश्रमद्वयव्यवस्था। आश्रमचतुष्टये द्वितीयैकदेशेनाहुः ज्ञानस्येत्यादि। आत्मसाक्षात्कारस्य भगवद्विज्ञानस्य च। विज्ञानं ज्ञानमेकमेव मन्यन्ते। सिद्धफलेति देहाध्यासनिवृत्तिद्वारा सिद्धस्य परमानन्दरूपस्य मोक्षाख्यफलस्य ब्रह्मज्ञानस्य दातृत्वात्, भगवद्विज्ञानस्य भेदनाशद्वारा सिद्धस्य परमानन्दरूपस्य मोक्षाख्यस्य फलस्य दातृत्वात्। असिद्धेति साध्यस्वर्गादिफले द्रव्यादियागेपि ज्ञानस्य साक्षादेव कर्मभिरेव 'य एवासि स सन् यज' इतिश्रुतेः फलजननसम्भवात्। तद्ज्ञान इति संन्यासाश्रमीणज्ञान आत्मसाक्षात्काररूपे। तत्साधन इति यतिज्ञानसाधने वानप्रस्थतपसि वन्यफलयागरूपे। नापेक्ष्यत इति विवेकस्य जातत्वादितिभावः। आत्मानात्मविवेकमन्तराश्रमद्वयेऽप्रवृत्तेः। आहेति विशुद्धानुवादकनिजपदाभिप्रायपूर्वकं विज्ञानप्रमेयमाह। 'निजं सत्त्व'मिति योजनयाहुः शुद्धसत्त्वमिति। सत्त्वप्रद्योत्यार्थमाहुः सर्वरक्षकमिति। सर्वकर्मेति मोचककर्मसङ्ग्रहाय सर्वपदम्।'शरीरिणां श्रेयउपायनं वपु'रित्यस्य तात्पर्यार्थः चेदिति। च इदिति पदच्छेदः। चोप्यर्थे इदवधारणे। विज्ञानमिति भगवद्विज्ञानं न भवेदिति पूर्वेणान्वयः। कारणाभावादिति हेतुः। अपिना श्रेयः। पदार्थसम्भावनायामपिः। सत्त्वस्य श्रेयोदानार्थत्वमुक्तं, पूर्वश्लोके विज्ञानार्थत्वे हेतुमाहुः सत्त्वात् सञ्जायत इति। शास्त्रसिद्धेनेति शास्त्रीयवाग्विषयेण। उपेति उप समीपे नियन्तुः। परकीयत्वात् शास्त्रीयत्वात्। तदैवेति तत्काले। अभ्यासेपि पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणत्वात् शास्त्रानुसन्धाने शास्त्रार्थयागाद्यनुष्ठाने वा शास्त्ररूपपदजन्यत्वेन अनुष्ठाने मन्त्ररूपपदजन्यत्वेनैवकारोवधारणार्थकः। आविरिति अन्यथाऽन्यदापि सत्त्वाज् ज्ञानं भवेदिति। तद्धर्मेति पदसमानाधिकरणः शास्त्रानुसन्धातुः तदर्थानुष्ठातुर्वा धर्मः तत्त्वात्। यद्वा सत्यादिधर्मत्वात्। सत्याद् रजः ज्ञानात् सत्त्वं आनन्दाच्च तम इति। स्वरूपलक्षणेऽनन्त आनन्द इति। इदमिति पार्थिवमिव प्रतीयमानमाकाशम्। निजं वागगोचरमप्यपातिवागगोचरम्। 'धात'रित्यस्याभासमाहुः न च तैरपीति। शास्त्रैरपि सात्त्विकराजसतामसैः। स्वमूलेति स्वीयसत्त्वादिगुणमूलं च तत्कारणभूतः सत्त्वगुणस्तम्। यद्वा तैरित्यस्य निजैरित्यर्थः। सत्यज्ञानानन्तधर्मैः सत्त्वरजस्तमोभिः। उत्पादयितुमिति

१. जीव।

उपासकहृदये उत्पादयितुम्। तेषामिति प्रकृतिसाम्यावस्थारूपस्य गुणत्रयस्य स्थित्यादिकालक्षुब्धानां विष्ण्वादिशक्तिभूतानां सत्त्वादिगुणानाम्। विशुद्धसत्त्वकारणत्वाभावात्। तस्य नित्यस्य कारणायोगात्। यतो धाता निजसत्त्वोत्पादकस्त्वमेवेत्यर्थः। सत्त्वस्य विज्ञानहेतुत्वं व्युत्पादयन्ति स विज्ञानमिति। अनुभवस्तु आत्मभगवद्विषयकः। आत्मविषयकं भगवद्विषयकं चानुभवं व्युत्पादयन्ति स स च सत्त्वैकेति। सत्त्वं एकं रूपे यस्यान्तःकरणस्य तत् तथोक्तं तस्मिन्। 'माया मनः सृजती'ति चतुर्थस्कन्धात्। कारणस्य रजस्तमसी अन्तःकरणे तिरोहिते। साधनात्। भवतीति 'कामः सङ्कल्पः' इतिश्रुतौ मनोवृत्तिषु धीगणनात्। यथा यथेत्यादि ब्रह्मवित्प्रपाठके आनन्दमीमांसायां प्रत्यानन्दं 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति विशेषणे छन्दोऽध्येतुः 'अकामहतत्व'मिच्छाऽपराभूतत्वं इच्छयाननुकूलेपि प्रवृत्तत्वमितियावत्। 'यथा यथात्मा परिमृज्यतेसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसम्प्रयुक्त'मितिवाक्यमप्यनुसन्धेयम्। शुद्धसत्त्वेति आन्तं विशुद्धावन्तःकरणे मायिकसत्त्वाद्युपमर्देन शुद्धसत्त्वाविर्भावे भगवदधिष्ठानं तस्मिन् सत्येव समानाधिकरणं मनस्यात्मविज्ञानम्। जगत्यन्ने इति जगद्रूपेऽन्नेऽभेदान्वयः। क्षुधीति दार्ष्टान्तिके आत्मविज्ञानाकाङ्क्षा क्षुत्स्थाने। शक्यमिति 'वासुदेवं परित्यज्य योन्यं देवमुपासते तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मति'रिति पाण्डवगीताया न शक्यम्। अयमर्थः। जगतोन्नत्वं ईशावास्योपनिषदि 'ईशा वास्यमिदं सर्वं यत् किञ्चिज् जगत्यां जग'दिति जगदुक्तम्। तस्यान्नत्वं तैत्तिरीये 'अन्नं बहु कुर्वीत, तद्व्रतम्, पृथिवी वा अन्न'मिति। 'अन्नं'पृथिवीं 'बहु कुर्वीत' 'पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्न'मितिश्रुतेरन्नौषधिरूपेण बहु कुर्वीतेत्यर्थात्। अन्नसम्पादनमिति दार्ष्टान्तिके विज्ञानसम्पादनम्। न तु क्षुदनन्तरमिति दुःसहक्षुदनन्तरमित्यर्थः। दार्ष्टान्तिके दुःसहात्मविज्ञानाकाङ्क्षानन्तरम्। तत्सम्पादनं अन्नसम्पादनम्। दार्ष्टान्तिके आत्मविज्ञानसंपादनं शक्यम्। ननु जानातीच्छति यतत इति आकाङ्क्षानन्तरं यत्न उचित इति चेन्न। ननु क्षुदनन्तरं तत्सम्पादनं शक्यमिति पाठान्तरसत्त्वात्। क्षुदनन्तरं क्षुज्ज्ञानं तदनन्तरं तन्निवर्तकान्नाकाङ्क्षा तदनन्तरं तत्सम्पादनमन्नसम्पादनं यत्नाख्यं शक्यम्। ननु प्रश्ने। अयं प्रश्नः। यद्वा ननु निश्चयेऽयं निश्चय ईत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकमाहुः अतो भगवतेति। आविर्भावित इति अन्नदृष्टान्तेन दृष्टान्तिते। तत्कृपयेति विज्ञानकारणभूतकृपया। विज्ञानत्वेन तत्कृपात्वेन कार्यकारणभावात्। आत्मविज्ञानाकाङ्क्षायां सत्यामिति बोध्यम्। सङ्कर्षणप्राकट्यस्याध्यायार्थत्वात् तत्प्रतिपाद्यपूर्वाध्यायार्थोपि भगवता सह सत्त्वं वासुदेवाख्यमित्यर्थः। तदायमहमित्यभेदेनानुभवः। इदं सत्त्वं आविर्भावितसत्त्वं प्रसृतं बोध्यम्। न त्वन्यथेति भगवता सत्त्वे

१. आ वि स्यात्।

अनाविर्भाविते। निषिध्यमानमिति न भवेदिति निषेधविषयीभूतं विज्ञानमित्यर्थः। शास्त्रीयमिति शाब्दं यस्मिन् क्षणे शास्त्रानुसन्धानमित्यादिना पूर्वमुक्तम्। तथा च सात्त्विकं ज्ञानं न भवेत् चेत् नावश्यकं अदृष्टादिनापि तदितिभावः। आवश्यकं तु ज्ञानभिद्योरपमार्जनं विज्ञानमित्यपि भावः। विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं, तच्च विषयविशिष्टमित्याशयेनाहुः आत्मानुभव इति। आत्मनोनुभवः आत्मानुभवः अयमहमित्याकारकः। प्रतियोगिनः स्वाभावनाशकत्वं दृष्टम्। 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त' इति वाक्यादाहुः भेदनाशकमिति। भिदा माया तन्नाशकं भगवद्विज्ञानं 'श्रीकृष्णः शरणं ममे'ति विज्ञानम्। स्वसमीपे स्वाशयप्रकाशनात् 'प्रपत्तिमार्गः' शरणमार्गः। यद्वा आत्मा सविकल्पकं ज्ञानम्। भगवान् ब्रह्म निर्विकल्पकज्ञानम्। 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यत' इति वाक्याच्छ्रुत्यादौ शब्दत्रयात्। उभयोरिति आत्मभगवतोरित्यर्थः। अत्र टिप्पण्याम् अध्यासनिवृत्तिरिति आत्मानुभवेऽहं स्थूलोहं पश्यामीत्यादिदेहाद्यध्यासः तस्य निवृत्तिः। आत्मा स्थूलत्वादिरहितः शुद्धः बुद्धः मुक्तस्वभावः। द्वितीयस्येति भगवद्विज्ञानस्येत्यर्थः। अत्र 'सत्त्वं न चे'दित्युक्तं सत्त्वं भगवता सह सत्त्वरूपं हृदये समागतं वासुदेवरूपं विज्ञानविषय इति विषयरूपेण कारणम्। अद्वैतस्फूर्तिः न सात्त्विकी गीताष्टादशाध्यायोक्ता किन्तु आत्मसृष्टिविषया। निजसत्त्वस्य वासुदेवात्मकत्वेनाभिन्ननिमित्तोपादानत्वात् विज्ञानात्मसृष्टौ ह्यद्वैतस्फूर्तिर्या तामाहुः स वैदिकेति। सः अद्वैतविशिष्टत्वेन स्फूर्तिविषय आत्मा। प्रमेयमिति वैदिके मार्गे प्रमाणं वासुदेवः। 'विशुद्धसत्त्वं श्रयत' इतिवचनात् पूर्वार्धे उत्तरार्धे वेदः भगवत्क्रिया कृतिरूपा च प्रमाणमुक्तम्। सर्वथापि वैदिके मार्गे सर्वधर्मप्रवर्तको भगवानिति सुबोधिन्या भगवान् प्रमाणमित्युक्तम्। तादृशभगवज्जन्यकृतिजन्या या आत्मसृष्टिः तद्विषयिणी प्रमा च तद्विषयत्वं आत्मसृष्टावित्यात्मसृष्टिः प्रमेयं प्रमाविषयं प्रमेयमितिलक्षणात्। तत्त्वेनेति अद्वैतविशिष्टत्वेन। आत्मनः सृष्टिरूपस्य स्फूर्तिरित्यर्थः। सुबोधिन्याम्। उत्तरार्धं व्याचिख्यासवो विज्ञानस्वरूपं विविच्य सत्त्वस्य विज्ञानहेतुत्वं साधयन्ति स तच्चेति। शुद्धाद्वैतस्फुरणम्। न विषयेति किन्त्वावरणभङ्गमात्रेण। तथा चात्मानुभव इत्यत्र भगवद्विज्ञानमित्यत्र च न षष्ठीतत्पुरुषः किन्तु कर्मधारय इति भावः। पूर्वमिति 'येन्येरविन्दाक्षे'त्यस्य व्याख्याने। किन्तु शुद्धाद्वैतं परिणामवादेन, 'आत्मकृतेः परिणामात्' इति व्याससूत्रात्। तच्च टिप्पण्युक्तत्वादात्मसृष्टौ भवति। तत्र स्वगतद्वैतस्य दुष्परिहरत्वाच्च शुद्धत्वं स्वगतद्वैतशून्यत्वं त्रिविधद्वैतशून्यत्वम्। आत्मसृष्टावपि भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धस्य द्वित्वसङ्ख्यारूपद्वैतसापेक्षत्वं संशयज्ञानरूपद्वैतसापेक्षत्वं वेति न द्वैतहानिस्ततो न शुद्धाद्वैतत्वमिति चेन्न। सात्त्विकज्ञानेन गीतोक्तेन भेदनिवृत्त्या तन्निबन्धनसङ्ख्यारूपसंशयज्ञानरूपद्वैतयोर्निवृत्तेरज्ञानमूलकमेव भेदस्फूर्तिः। 'कार्यकारण-

वस्त्वैक्यमर्षणं पटतन्तुव'दितिवाक्यात्। एवं शुद्धाद्वैतं पुरुषार्थसाधकमिति विवेकः। एवं विज्ञानस्वरूपं विविच्य सत्त्वस्य विज्ञानहेतुत्वं साधयन्ति स आविर्भावस्त्विति । स्वरूपस्येति जीवतात्त्विकरूपस्य । शुद्धसत्त्वेति वासुदेवत्वादितिभावः । आत्मानुभवाधिकारिणावत्राश्रमद्वयस्थौ । आत्मविवेकस्य जातत्वात् । अत आश्रमस्थयोर्ज्ञानतपसी सत्त्वापेक्षे । आश्रमधर्मज्ञाने सत्त्वं हेतुतया तपसि तु ज्ञात्वा तपःस्वरूपं तपः कर्तव्यमिति । तपःस्वरूपं तु द्वितीयनवमाध्याये 'तपो मे हृदय'मिति वाक्योक्तम् । भगवतो हार्दकरणार्थं सन्तापः। तदपेक्षेति सत्त्वापेक्षा । न तदिति वानप्रस्थाश्रमधर्मस्तपः पृथङ् न निरूपितम्। ज्ञानादिति बोध्यम् । श्लोकयोजनां स्फुटीकुर्वन्ति स न चेत्यादि । अत्र टिप्पण्याम् । यदित्पदमिति 'य इत् तद्विदुस्त इमे समासत' इति श्रुतौ ये इत् तद्विदुः समासते इति पदच्छेदः। तद्वत् यत् इत्पदमित्यर्थः। योजना तु विज्ञानं सत्त्वं स्वकारणसत्त्वयुक्तं हे 'धातः' 'इदं' आत्मानुभवरूपं आत्मानुभवस्य मानसप्रत्यक्षविषयत्वात् । 'निजं' च भगवद्विषयकं 'च न भवे'दिति । सुबोधिन्याम् । ननु चेदित्येकं पदं यदि तदा लाघवमिति चेत् तत्राहुः अर्थवशादिति। तथा चार्थेन लाघवं बाधकं, अन्यथा कलशपदार्थे कर्तव्ये लाघवात् कुम्भार्थापत्तेः । अज्ञानभिदिति अत्र टिप्पण्यां इति भवेदिति 'हेतुहेतुमद्भावे लिङनुशासनात्' । कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायादित्यत्रेव । श्रीधरव्याख्यानं प्रत्युक्तम् । स्वोक्ताशङ्काया इति श्रीधरेण हि मोक्षस्य तु ज्ञानैकसाध्यत्वात् किं भक्त्येत्याशङ्कावतारिकायामुपक्षिप्ता। सा तदा निवर्तते यदा मोक्षस्य ज्ञानस्य वा भक्त्येकसाध्यता व्याख्यायते, तत् तु न व्याख्यातमिति स्वोक्ताशङ्काऽनिवृत्तिः । स्वव्याख्यातेति स्वव्याख्यातशास्त्रार्थो भक्तानां मोक्षप्राप्तिरूपः तस्याप्यनेनाप्राप्तिरित्यतः श्रीधरोक्तं द्वितीयव्याख्यानमयुक्तमित्यर्थः । सुबोधिन्याम् । उत्तरार्धस्याभासमाहुः नन्विति। अस्येति भगवदीयस्य। स्वत इति कार्यकारणभावसम्बन्धरूपलक्षणं विनाभिधयेत्यर्थः। साधन इति 'सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञान'मिति वाक्याज् ज्ञानसाधने। ज्ञानमत्र प्रथमज्ञप्तिरूपोत्पत्तिरूपम्। आविर्भावः। तथा च आविर्भावसाधन इत्यर्थः । यद्यन्यथैवेति अन्यथा सत्त्वं विनापीत्यर्थः। अर्थापत्त्याविर्भावः सिद्ध एव चेद् भवेत् तदा आविर्भावसाधनार्थं का सत्त्वापेक्षेत्यर्थः। भगवदाविर्भावो भगवद्विज्ञानम् । भेदनाशकमित्येव । आत्मन इति जीवस्य सविकल्पज्ञानस्य वा आविर्भावः प्रथमज्ञप्तिरूपः सिद्धो भवेत् । आत्मानुभवः सिद्धो भवेत् । अज्ञाननाशक इत्येव । केन प्रकारान्तरेणाविर्भाव इत्यपेक्षायां तं प्रकारमाहुः तत्रेन्द्रियाणामिति । तत्रेति आविर्भावप्रकारे वाच्य इत्यर्थः। प्रकाश इति विषयग्रहणं, इन्द्रियकर्तृकं ज्ञानं वा। स्वकारणेति स्वमिन्द्रियाणि तस्य कारणं प्रवर्तकं केनोपनिषदुक्तं ब्रह्म तस्य प्रकाशो ज्ञानं इन्द्रियविषयकं गृह्यते इन्द्रियप्रवर्तनेनेन्द्रियविषयकयत्नात् ।

आक्षिपतीत्याक्षेपं करोति । आक्षेपोऽर्थापत्तिः । तत्रेत्यादि तत्रेति स्वकारणप्रकाश आक्षिप्ते प्रवर्तकस्येति केनोपनिषदुक्तस्येन्द्रियप्रवर्तकस्य । अभिमानिन इति स्थूलत्वद्रष्टृत्वाद्यभिमानवतः। भगवत अभिमानिन इति सार्तप्रयोगः। भावी भावः सत्ता तद्वान् भावी, षड्भावविकारेषु द्वितीयो भावः सत्ता । भवतीति शेषः । अत इति उभयोर्निर्धारात् । तदनुसन्धानेनेति उभयोरनुचिन्तनेन तदुभयोरात्मत्वेन ज्ञाने व्यवधायकस्य प्रतिबन्धकस्य मलस्य देहात्मज्ञानस्य निवृत्तौ सत्यामुभयोः प्रकाश आत्मत्वेनानुभवो भविष्यति वेदादिप्रमाणाभ्यां शाब्द इत्यर्थः। एवकारेण सत्त्वयोगव्यवच्छेदः क्रियते। इति प्रकाशेति इति हेतोः प्रकाशार्थं व्यर्थं सत्त्वमित्यर्थः। इन्द्रियेति इन्द्रियविषयाणां रूपादीनां आदिना सत्त्वादीनां गुणानाम् । ज्ञानैरिति तेनेन्द्रियाणां प्रकाशो विषयग्रहणं व्यावर्तितः । प्रेरक इति प्रेरक इन्द्रियाणां अभिमानीन्द्रियप्रेरकत्वद्रष्टृत्वादीनाम् । अनुमीयत इति इन्द्रियप्रेरकोऽभिमानी च तत्तदर्थप्रकाशवान्, तत्र तत्रेन्द्रियप्रेरकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानेनेन्द्रियप्रवर्तकस्य प्रकाशेऽनुमितेऽपि तेन तत्सत्तामात्रं सिध्यति । न तु तत्स्वरूपं प्रकाशते। यदि तत् प्रकाशेत तदाऽयं भगवानयमहमित्येवं ज्ञानं स्यात्। तत् तु न जायते, तत्र हेतुः स हीत्यादि । तथा करोति प्रेरणं करोति । अग्राह्यत्वात् । ननु स्वरूपसत्तादिनैव स्वत एवाविर्भावो भवतु 'यदा यदा'हीतिवाक्यादिति चेत् तत्राहुः न चेत्यादि। स्वरूपसत्त्वमिति स्वरूपसत्ता । कार्यकरणमिति कार्यं धर्मः 'यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत् तद् वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय'ेति वाक्योक्तवपुरूपः तस्य करणम् । प्रकृत इति पूर्वोक्तप्रकारकापरोक्षानुभवे। पूर्वमिति पूर्वार्धव्याख्याने । इदमाक्षिपन्तः तुरीयचरणं व्याकुर्वन्ति स न च प्रकाशोपीति । कार्यमुक्तमेवात्र । न सम्भवतीति अग्राह्यत्वात् । गुणप्रकाश इति सत्यादिगुणानां सत्त्वादीनां प्रकाशो ज्ञानम् । सम्बन्धिन इति भगवतः । केनोपनिषदः प्रेरक उक्तः । येनेतिपदोक्तस्य करणस्य । अत इति गुणेन कार्यरूपेण सम्बन्धिनः प्रकाशाभावात् । अपेक्षित इति तेन प्रकटस्य प्रमाणत्वे सत्त्वं पूर्वश्लोकोक्तं ग्राह्यं प्रमाणकमुक्तम् । अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंऽशोऽत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते । तैत्तिरीये उत्तराहनुरुत्तररूपमत्र । परिशेषात् । अधराहनौ उपयोगाल्लोभोपयोगात् । 'लोभोधरोष्ठ' इतिवाक्यात् । उत्तरश्लोकयोः स्फुटिष्यति । प्रश्ने विशेषाभावः । छान्दोग्ये 'पृथिवी कले'ति समर्थितम् । 'इद'मिति प्रत्यक्षगे पृथिवीरूपे प्रयोगात् । पार्थिवं शरीरं ब्रह्मेति पृथिव्याकाशस्थानीयेति। 'यस्य पृथिवी शरीर'मित्यन्तर्यामिब्राह्मणे । 'आकाशशरीरं ब्रह्मे'ति तैत्तिरीये । विशुद्धसत्त्वस्य मायाभावेन तत्र तत्सत्त्वाभावात् पृथिवीरूपत्वं वसुदेवे दृष्टम् ।

१. इन्द्रियप्रेरकत्व ।

१०-२-३६. न नामरूपे इत्यत्र प्रमाणप्रमेये इति स्मृतिषु योगं इव, वेदे प्रमाजनकत्वात् सत्त्वं प्रमाणं भगवद्रूपं, अनधिगतार्थगन्तृत्वम्। प्रमाणम्। ज्ञानं भगवद्रूपम्।'ज्ञानमात्रं परब्रह्मे'तिवाक्यात्। 'इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सत्त्वयोगान्न चान्यथे'त्यत्र तथा निरूपणात्। तत् सत्त्वं पूर्वश्लोके निरूपितम्। तेन साध्यः प्रमाविषयीभूत आविर्भावोत्र श्लोके विचारित इत्यर्थ इति श्रीवल्लभाना लेखे उक्तम्। 'स वैदिकमार्गे हि प्रमेय'मित्युक्तटिप्पण्यां 'स' अद्वैतविशिष्टत्वेन स्फूर्तिविषय आत्मा 'प्रमेय'मित्युक्तम्। श्रीपुरुषोत्तमैस्तु अत्र जीवस्वरूपप्रकाशः शुद्धाद्वैतप्रकाशस्य वैदिके वर्त्मनि प्रमेयमित्युक्तमित्युक्तम्। प्रमाविषयीभूत आविर्भावः श्रीवल्लभोक्तः, टिप्पण्युक्तोऽद्वैतविशिष्टत्वेन स्फूर्तिविषय आत्मा तन्निष्ठः। श्रीपुरुषोत्तमलेखे जीवस्वरूपश्च प्रकाशोन्य आत्मा ज्ञानरूपश्च जडो यस्मिन् प्रपञ्चे स तथोक्तः। स शुद्धाद्वैतस्य यः प्रकाशो ज्ञानं तस्य प्रमाया विषयमित्येवं प्रमेयमित्यनेनान्वयः। क्वेति चेन्न। वैदिके वर्त्मनीत्यन्वयः। इति परस्परं न विरोधभानम्। वैदिकेति 'वेदक्रियायोगे'तिवाक्ये शब्दार्थयोरुक्तेश्चतुर्षु वाक्येषु वैदिकमार्ग इति भवत्यवधृतिः। भगवानिति 'फलमत उपपत्ते'रिति व्याससूत्रात्। भगवान् कृपाविशिष्टो बोध्यः। ननु भगवत्त्वेन भगवतः कृपया धर्मेण साधनत्वं कुतः धर्मार्थकामरूपसाधनस्य सत्त्वादिति चेन्न। 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयत' इति वाक्यात् भगवतः कृपारूपेण साधनत्वात्। सर्वपुरुषार्थेष्विति तेषु मोक्षरूपः। स च गुणातीत एवेति 'गुणेभ्यश्च परं वेत्ती'ति गीतायां आम्नायार्थदर्शिकायां 'गौणश्चेन्नात्मशब्दा'दिति व्याससूत्रादेवकारः। वेदे गुणाभावादिति 'वेदो नारायणः साक्षा'दितिवाक्येनात्मत्वादात्मनि च गुणाभावात्। उक्तसूत्रात् 'न यत्र माये'तिवाक्याच्च। तथा कृतवानिति मायिकसत्त्वभिन्नविशुद्धसत्त्वगुणाश्रयं कृतवान्। अत इति सत्त्वगुणसादृश्यात्। निराकरोतीति साक्षिण इति मूले, 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'तिश्रुतौ साक्षित्वस्य निर्गुणत्वसमानाधिकरणत्वान् निराकरोति। गुणकर्मेति गुणाश्च कर्माणि च जन्मानि च गुणकर्मजन्मानि तैरिति श्रीधर्याम्। तत्र गुणाः करणानि जन्मकर्मणोः। सात्त्विकजन्म सात्त्विकं कर्मेति प्रत्ययात्। न तु निरूपितव्ये करणानि आत्मनि गुणाभावादित्युक्तत्वात्। एवं च गुणैः कृत्वा यानि कर्माणि जन्मानि चेति द्वन्द्वः। कर्माधीनत्वाज् जन्मनः। तत्र मूले जन्मनोऽभ्यर्हितत्वा'दभ्यर्हितं चे'ति सूत्रात् पूर्वनिपातः। अतः गुणकर्मजन्मभिरिति सुबोधिन्यां पाठः। अनिरूपणे हेतुमाहुः साक्षीति। सुषुप्तिसाक्षी। श्रुतौ चेतःपदसमभिव्याहारात् सर्वभूताधिवासपदाच्च। तथा च श्रुतिः 'कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति। सर्वोपनिषदि ज्ञानज्ञेयानामाविर्भाव-

१. भगवद्रूप।

तिरोभावज्ञानात् स्वयमेवमाविर्भावतिरोभावहीनः स्वयंज्योतिः स साक्षीत्युच्यते इति साक्षिलक्षणम्। अत उक्तं भगवानिति। सर्वकर्मफलदाता स्वयमेवमाविर्भावतिरोभावहीनो भवति। आविर्भावतिरोभावकाले कर्मफलदातृत्वाभावात्। कर्माध्यक्षः कर्माधिकृतः स स्वयंज्योतिर्भवति। साधनमिति भगवान् कृपाविष्टः साधनमिति बोध्यं, ग्रन्थान्तरात्। यद्वा 'द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकम्पिता'मिति भगवदनुकम्पाया वक्ष्यमाणत्वात् कृपाविशिष्टः। सगुणसाधनपक्षनिराकरणं स्पष्टयन्ति स गुणैः कृत्वेति। प्राकृतैर्गुणैः। सात्त्विकादिकर्माणि सात्त्विकादिजन्मानि। एवेति 'गौणश्चेन्नात्मशब्दा'दिति व्याससूत्रात्। 'कृष्णो ब्रह्मैव शाश्वत'मितिश्रुतेः। स्वरूपलक्षणधर्मैर्जन्मकर्माण्याहुः किन्तु क्रियेति। सद्रूपयेति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणे सत्यत्वरूपया। धर्मरूपेणेत्यस्य वेदार्थधर्मरूपेण जैमिनिविचारितेन। आविर्भावः धर्मविशेषकर्मरूपेणाविर्भावः,जनी प्रादुर्भाव इति धात्वर्थः कर्म, प्राकट्यापरनाम।जात्यपेक्षयैकवचनमित्याशयेनाहुः कर्माणीति। विशेष्यम्। 'कर्मैके तत्र दर्शना'दिति जैमिनिसूत्रम्। एवं जन्मप्रकरणे सत्यत्वेन धर्ममुक्त्वा शरीरस्वीकृतिज्ञानस्य 'आत्ममायामृते राज'न्निति द्वितीयस्कन्धादतो ज्ञानमुक्तप्रायमिति ज्ञानं विहायानन्तानन्दमाहुः आनन्द-, रूपेणेति।'अनन्त'मित्यानन्दविशेषणं स्वरूपलक्षण इति भाष्ये। 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति महानारायणे। एवमुभयोरेकवाक्यतया रूपानन्दयोरेकरूपत्वे 'आनन्दरूपममृतं यो विभाती'ति श्रुत्युक्तेनानन्दरूपेणेत्यर्थः।'अनन्तमानन्द'मित्यत्र श्रुतावानन्दमर्शआद्यजन्तम्। तेन नानन्दत्वेन रूपेणेत्युक्तम्। जन्मात्र चतुर्व्यूहसमुदायः। एतदेव ब्रह्माण्डपुराणेप्युक्तम्। 'स्त्रीपुंमलानुषङ्गात्मा देहो नास्य विजायते किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखनित्यां स्वकां तनुं प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरे'ति। ज्ञानानन्दसत्यरूपामिति 'चैतन्यसुखनित्या'मित्यस्यार्थः। निर्दोषां च चैतन्यसुखनित्यामिति निर्दोषचैतन्यसुखनित्याम्। तथा च 'प्रकटस्य तवे'ति सुबोधिन्यां 'धर्मरूपेणे'त्यत्र 'प्रकृत्यादिभिरुपसङ्ख्यान'मिति वार्तिकेनाभेदे तृतीया, धर्मरूपाभिन्नाविर्भावविशिष्टमित्यर्थः। एकत्वावच्छिन्नाविर्भावाभिन्नानि बहुत्वविशिष्टानि कर्माणीत्यर्थः। आविर्भावो वर्तमानस्य वस्तुनो दर्शनविषयत्वयोग्यता विद्वन्मण्डनोक्तः। दर्शनविषयत्वयोग्यतास्वरूपसम्बन्धविशेषः। तैरेवेति जन्मकर्मभिरेव न तु गुणैः। जन्मना नन्दनन्दनः यशोदोत्सङ्गलालितः इत्यादीनि। कर्मणा गोवर्धनोद्धरणधीरः कालीयफणमाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुज इत्यादीनि नामानि। रूपाण्युद्बाहूत्थितरिङ्गणकर्त्रित्यादीनि। नामरूपे इति उदाहरणार्थमेकवचनं प्रत्येकम्। सिध्येदिति न हि मरुमरीचिकायां स्नानं सिध्यति। 'न निरूपितव्ये' इत्यस्यार्थमाहुः भवत्त्विति। कल्पान्तर इति लक्ष्मीकल्पे सरस्वतीकल्पे गौरीकल्पे वा। मात्स्ये कल्पानुकीर्तने उपान्त्याध्याये। तथाभूते इति

१. ज्ञानत्वा।

प्राकृते। तदा तस्येति तस्य भगवतः। अत्र हेतुः कर्माध्यक्षत्वेति। अलौककर्माधिकाराभावात्। आत्मरूपमिति जीवात्मरूपम्। 'अयमात्मा ब्रह्मे'तिश्रुतेः। अनुमेयमेवेति यथाहुः 'कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्यय' इत्युदयनाचार्याः कुसुमाञ्जलौ ग्रन्थे। मनः कर्तृपूर्वकं कार्यात् घटवत्। वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवत्। तथा च मनोवचोभ्यां पक्षाभ्यामित्यर्थः। त्वं असि मनसः देवदत्तवत्। त्वं असि वचसः देवदत्तवत्। इति वानुनेयम्। एवकारव्यावर्त्यमाहुः न तु प्रत्यक्षेति। पराञ्चि खानीति खानीन्द्रियाणि पराञ्चि बहिष्ठग्राहकाणि। न सन्तीति स्वरूपव्यतिरिक्तानि न सन्ति। आत्मसृष्टिवत्। श्रौत्यामिति वैधसेवारूपायामपि। 'तं भजेत् तं रसे'दिति गोपालतापिन्याम्। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति मैत्रेयीब्राह्मणे। तान्त्रिक्यामिति नारदपञ्चरात्रोक्तायां पञ्चरात्रोक्तायाम्। प्रतियन्तीति भगवदिच्छयावगच्छन्ति। जगज्जन्मादिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीतीच्छया। 'अथापी'त्यस्य नामरूपाभावभिन्नप्रक्रमेण नामरूपे उपपत्त्यापीत्यर्थमाहुः विष्णोरित्यादि। विष्णुर्नाम 'इदं विष्णुर्विचक्रम' इति त्रिविक्रमरूपम्। षडक्षरादिमन्त्राः। वषट् स्वधा। वह प्रापणे। बाहुलकाड्डषट् वा। ध्यानादीति आदिना गुप्तभाषणम्। मन्त्रा इत्यत्र मन्त्रि गुप्तभाषणे इति। इमामेवेति श्रुतार्थापत्तिरूपाम्। अत एवेति नामरूपकल्पनरूपार्थापत्तेरेव, तस्याः कारणीभूतान्यथानुपपत्त्या सह। दिव्यान्येवेति एवकारो विवर्तनामरूपयोगव्यवच्छेदकः। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तैत्तिरीये जिह्वा सन्धानमत्र। 'तव तस्ये'ति मूले तच्छब्दार्थस्य फलस्यास्वाद्यत्वात्। यद्वाऽधरा हनुः पूर्वरूपमत्र। अधरो लोभः। 'लोभोऽधरोष्ठ' इति वाक्यात्। तस्मिन् सति वेदेपि स्मरणेन क्रियायां पूर्णायामविभक्त्या नामरूपे प्रतियन्तीति। मूले 'प्रतियन्त्यथापी'ति वाक्यात्। प्रश्ने विशेषाश्रवणम्। छान्दोग्ये 'श्रोत्रं कले'ति। वचोनुपङ्क्तेन श्रोत्रस्यानुमेयत्वात्।

१०–२–३७. शृण्वन्नित्यत्र पुरुषार्थेति स्वज्ञानद्वारेति बोध्यम्। तैरिति नामरूपैः। फलमिति अभयम्। साङ्गानीति ससाधनानि। साधनानामसिद्धवदावृत्तिः कर्तव्येति सुबोधिन्यामतः फलसाधने एकीकृत्य निरूपिते। जनयेदेवेति अत्यन्तायोगव्यवच्छेदकैवकारः। नीलं सरोजं भवत्येवेत्यत्रेव। मोक्ष एवेति एवकारेण 'जायस्व म्रियस्वे'ति तृतीयमार्गीयस्वर्गलोकयागयोगव्यवच्छेदः क्रियते। उभयविधानीति श्रवणगृणनविषयाणि नामानि रूपाणि च। अन्यदेति श्रोतृरहितकाले। ध्यानरूपमित्यग्रे विवेच्यम्। योगीश्वरप्रबुद्धवाक्यं 'स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोघौघहरं हरि'मितिवाक्यं, तदनुसारेण चकारार्थमाहुः चकारादिति। वैदिकमार्गे गोपालतापिनीये 'मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजे'दिति श्रुतिरूपदेशादि

दानमाक्षिपति। अष्टाक्षरशरणमन्त्रः। आदिनाऽऽत्मनिवेदनम्। 'इमे विदेहा अयमहमस्मी'ति याज्ञवल्क्यं प्रति जनकवाक्यात्। योगाङ्गेत्यादि एवं त्रिभिः श्रवणादिभिः ध्यानेन प्रेम्णि जातेऽवैधे 'भक्त्या प्रसक्ते तु हरौ तं योगेनैव योजये'दिति तृतीयस्कन्धनिबन्धाद् योगाङ्गध्यानत्वेन। इदं चिन्तननिष्ठम्। ध्यानं रूपस्येति नाम्नो ध्यानस्वरूपमाहुः तथैव चित्तेति। योगाङ्गत्वेनैवेत्यर्थः। रूपध्यानप्रकारेणैवेति श्रीवल्लभाः। इदं योगाङ्गत्वं आवृत्तिनिष्ठम्। नामावृत्तिरिति नाम्नामावृत्तिः नाम्नां ध्यानमित्यर्थः। अप्रयत्न इति स्मरणविषये रूपादौ चित्तस्य व्यापारमात्रं न तु प्रत्यङ्गे रूपपरिकल्पने प्रयत्नवानित्यर्थः। रूपत्वप्रकारकं रूपविशेष्यकं स्मरणम्। सप्रयत्न इति रूपकल्पने यः प्रयत्नस्तेन सह वर्तमानो व्यापारो न तु प्रकटरूपकल्पनसमर्थः। 'संस्मरय'न्नित्यत्र 'सं'मुपसर्गार्थमाहुः तदेवेति। चिन्तनमेव। एवकारः स्मरणयोगं व्यवच्छिनत्ति। रूपस्य प्रत्यङ्गं परितः कल्पनं समर्थनं येन प्रयत्नेन तादृशप्रयत्नवच्चित्तव्यापारो ध्यानम्। अत्र 'प्रयत्नश्चित्तव्यापारः स्मरण'मित्यादावभेदान्वयः। चित्तव्यापारः स्मरणानुकूलो व्यापारः, उपासनान्यमते। स्मरणं भावप्रत्ययान्तम्। भावो धात्वर्थः, तत्र स्मरणे स्मरतेः प्रकृत्यर्थः। फलं धात्वर्थो व्यापारः। फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृता इतिभावप्रत्ययान्तस्मरणस्य स्मरणानुकूलो व्यापारोर्थः। स्मर्तेत्यत्र स्मरणानुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः। नैयायिकमतेप्येवम्। स्मरणमात्रं भाव इति मण्डनमिश्राः, तन्मते स्मरणमित्यत्र भावप्रत्ययार्थे पुनरुक्तिरतः स्मरणद्वयं प्रकृष्टं स्मरणं ज्ञापयति। प्रकर्षश्चोक्तव्यापारवैशिष्ट्यम्। स चाप्रयत्नः प्रयत्नभेदवान्। चित्तस्य ज्ञानत्वेन प्रयत्नसम्भवात्। समानाधिकरणसम्बन्धेन। उदाहरणं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति स्मरणं अप्रयत्नश्चित्तव्यापारः। 'तज्जलानिति शान्त उपासीते'ति चिन्तनं सप्रयत्नश्चित्तव्यापारः, स्मरणेऽप्रयत्नचित्तव्यापारे तज्जलान्त्वोपासनाज्ञाविषयत्वेन पदजन्यचिन्तनविषयपदार्थोपस्थितौ लक्षणाभिधातात्पर्यप्रयत्नसाहित्यात् सप्रयत्नत्वम्। प्रयत्नेनाप्रयत्नप्रतिबन्धो भवति। अभेदसम्बन्धः पूर्ववत्। यदा तु भक्त्या सप्रयत्नचित्तव्यापारे प्रयत्ने आधिदैविकरूपस्य विश्वरूपदर्शने गीतोक्तस्य परितः एकैकाङ्गे मनःकल्पनं प्रणयनं येन तादृशे जाते ध्यानमित्युच्यते, 'एकैकाङ्गे मनःप्रणयनं ध्यान'मिति ध्यानलक्षणादिति प्रपञ्चः। चकारादिति द्वितीयच्चकारात्। भगवत्सम्बन्धिनामिति समुद्रशेषचक्रव्यूहनृसिंहभगवद्भक्तानाम्। अन्येषामिति नामरूपाणामित्यर्थः। 'समुद्रं मनसा ध्याये'दित्यादिश्रुतेः शेषोपासना पञ्चमस्कन्धे। चक्रोपासना नृसिंहतापिन्यां, नृसिंहोपासना च। व्यूहोपासना गोपालतापिन्यां भगवद्भक्तोपासना, 'तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकाम' इत्युपनिषदि। निरूपित इति तेन 'कथितो वंशविस्तार' इत्यारम्भे मङ्गलाभावेपि प्रतिबन्धाभाव इति ज्ञापितम्। मङ्गलत्वे युक्तिमाहुः अन्यथेति। प्रतिबन्धे तस्य श्रवणादेरसिद्धौ कार्यं फलं निरोधश्च

न स्यात्। ननु भगवदिच्छया श्रवणाद्यभावेपि फलं भविष्यति गोपीनामिवेत्याशङ्क्याहु-रिच्छायामिति। पुष्टेरनुग्रहसाध्यत्वेनानुग्रहस्य ज्ञातुमशक्यतया कार्यं न स्यादित्यर्थः। तदर्थमित्यादि प्रतिबन्धाभावार्थं नामरूपश्रवणाद्यादन्यत्। भजनानन्यत्वभञ्जकम्। मङ्गल-रूपस्येति 'मङ्गलानी'त्यस्य समभिव्याहारात् प्राप्तमिदम्। उत्तरत्रेति उत्तरार्धे। उत्तरार्धे व्याकुर्वन्ति स्म। वेदतात्पर्यार्थमाहुः भगवत्सेवेति। 'अग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति संहिता। जुष प्रीतिसेवनयोरिति धातुः तु० आ० से०, जुष परितर्कणे इत्यपि धातुः चु० प० से०। 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति सूत्रादाहुः लौकिकक्रियास्विति।'कायेन वाचा मनसेन्द्रियै-र्वे'ति वाक्योक्तास्विति वा। यस्त्वदित्यादि आचार्योपायेन यः कोपि। त्वच्चरणार-विन्दयोरिति पादकृतोपकारस्मरणात् पादसेवनमुक्तम्। 'चरणं पवित्रं विततं पुराण'-मितिवेदः। वैधावैधसेवोपलक्षणम्। आविष्टचित्त इति मानसी सेवा तनुवित्तजसेवाफलम्। सर्वथेति लौकिकक्रियाप्रकारेण लोकवेदक्रियाप्रकारेण वैदिकप्रकारेण च। 'जायस्व म्रियस्वे'ति तृतीयमार्गेपि सेवयाहन्ताममतात्मकसंसारनिवृत्तिमाहेत्याशयेनाहुः भवायेति। अत्रोक्तं मोक्षं व्युत्पादयन्ति स्म स्मरणेनेति। इदमुपलक्षणम्। श्रवणादिचतुर्भिरपि। यद्वा उपलक्षणं विनाप्यर्थः। 'यस्य स्मृत्ये'तिवाक्यात्। क्रियाः पूर्णाः साङ्गा भवन्ति 'आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तये'दिति सिद्धान्तमुक्तावलीवाक्याच्च। क्रिया इति वेदेनाभिहिताः तात्पर्यवृत्त्योक्ताश्च तनुजवित्तजरूपाः लौकिक्यश्च। पूर्णाः क्रियाः त्रयोदश-गुणाः सत्य आनन्दरूपाः यास्ता गृह्यन्ते। फलनिरूपणात्। क्रियारूपो भगवानाविर्भवती-त्यर्थः। चित्तावेशो मानसी सेवा। तत्र भगवति चित्तावेशः। क्रियया चित्तशुद्धौ भगव-दावेशो युक्त इति हिशब्दः। उपकारस्मरणेन पादसेवने चरणाविष्टचित्तत्वे ज्ञानशक्तिरूपो भगवानाविर्भवतीत्यर्थः। क्रियाशक्तिर्यथा सदंशप्रकटा चिदानन्दतिरोहिता सा यदा प्रकटान-न्दांशा तिरोहितसच्चिदंशाऽऽनन्दरूपा,तथा ज्ञानशक्तिः चिदंशप्रकटा सदानन्दांशतिरोहिता, सा यदा प्रकटानन्दांशा तिरोहितचित्सदंशाऽऽनन्दरूपा। ज्ञानक्रियेति ज्ञानक्रिये जीव-निष्ठे जीवोणुर्भगवदंशः। एवं ज्ञानक्रिये भगवदीयज्ञानक्रियांशौ। एवं च 'ज्ञानशक्तिक्रिया-शक्ती सन्दिह्येते परस्थिते' इति भाष्ये ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती विष्णू। आनन्दत्वेन ज्ञानक्रिया-शक्त्योर्ग्रहणात्। वाच्यत्वार्थं विष्णुः। ज्ञानक्रिये जीवात्मके इति वाक्यवृत्तिः। शक्तिमतो 'यतो वाचो निवर्तन्त' इतिश्रुतेर्वागविषयत्वात्। तद्वज् जीवीये ज्ञानक्रिये यदा विष्णुः तदा जीवस्य मोक्षः,ज्ञानक्रियाशक्त्योर्वैलक्षण्यात्। जीवे व्यापकत्वोद्गमाच्च। मोक्षश्च 'परं ब्रह्मा-धिगच्छती'तिवाक्यात् संसारदुःखनिवृत्तिर्ब्रह्मबोधनं च। तदुक्तं सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन'मितिवाक्यात्। अन्यथा ज्ञानमार्गीयो मोक्षः। भगवद्रूपकर्मणो मोक्षसाधकत्वं निबन्धे स्वर्गपदविचारे विवृतम्। सदोष इति 'दोषा हरौ न सन्त्येव तथा

भक्ताश्रिताः क्रियाः स्फुरन्ति बुद्धिदोषेण मूलं तस्य बहिर्दृशि'रितिवाक्यात्। निर्दोषयोग-व्यवच्छेदक एवकारः। 'निर्दोष एव रमत' इतिवाक्यात्। हि युक्तश्चायमर्थः। अपहत-पाप्मत्वात् भगवतः। सर्वदोषेति 'जीवाः स्वभावतो दुष्टाः दोषाभावाय सर्वथा श्रवणादि तथा प्रेम्णा सर्वं कार्यं हि सिध्यती'तिवाक्यात्। संसारेति संसारायासामर्थ्यं संसारा-सामर्थ्यम्। 'सह सुपे'ति सूत्रेण समासः। अथ तैत्तिरीयप्रश्नच्छान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तैत्तिरीयेऽधरा हनुः पूर्व-रूपमत्र 'गृण'न्नित्युक्तेः। जिह्वा सन्धानं वात्र। अभवरस आस्वाद्यत इति। लिह आस्वादने इत्यस्य जिह्वेति जायते। प्रश्ने विशेषाभावः। छान्दोग्ये 'अग्निः कले'ति। 'अग्निमीले पुरो-हित'मिति ऋग्वेदारम्भात्, 'ब्रह्म तर्हि अग्नि'रित्युत्तरार्धे, अथवा वेदकृतपक्षपाते चतुर्षु श्लोकेषु आचार्यः पूर्वरूपम्। अन्तेवास्युत्तररूपम्। विद्या सन्धिः प्रवचनं सन्धानमिति चतुष्कं निरूप्यते। 'विशुद्धसत्त्वं वपुराचार्यस्य। 'आचार्यं मां विजानीया'दित्यभेदः। 'आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ती'त्यत्र वपुःपदम्। अतः आचार्यः पूर्वरूपमत्र।'सत्त्वं न चे'दित्यत्र 'विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जन'मन्तेवासिनीत्यन्तेवास्युत्तररूपमत्र। 'न नामरूपे' इत्यत्र वेदादिविद्या, अतः विद्या सन्धानमत्र।'शृण्वन् गृण'न्नित्यत्र श्रवणाद्यर्थप्रतिपादको वेद इति प्रवचनं सन्धानमत्र'प्रवचनं' वेदः। पदजन्यपदार्थोपस्थितिरत्र। 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध' इति जैमिनिसूत्रे शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धोक्ते 'औत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूम' इति शाबरभाष्यात्।

१०–२–३८. दिष्ट्येत्यत्र स्वसिद्धान्तेति वेदकृतपक्षपातस्य मायादिकस्योक्तत्वात् तत्प्रसङ्गेन पौष्टिकपक्षपातं वक्तुं स्वस्य श्रीभागवतस्य सिद्धान्तः। 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इति श्रुत्युक्तः श्लोके 'दिष्ट्ये'तिपदेन साधनाभावोक्तेस्तदनुसारेणाहेत्यर्थः। भग-वच्छास्त्र इति श्रीभागवते द्वितीयनवमेध्याये। भगवानेवेति 'हर' इति पदात् शास्त्रार्थ-त्वेन व्याप्त्या भगवानेवेत्येवकारः। सर्वात्मभावाद् भगवानिति। 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमे'ति सर्वात्मभावलक्षणं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरण-भाष्ये। भगवतो'न्यत्' 'यत्र' भावे सुखत्वेन सुखसाधनत्वेन 'पश्यती'त्यादि। 'भूमा' सर्वा-त्मभावो भगवांश्च भूमाधिकरणे। 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमे'तिवाक्यात्। उभयोर्भूमत्वम्। प्रमाणादीति प्रमाणं ज्ञानरूपो भगवान्। 'दर्शनं प्रमाण'मिति वक्ष्य-माणत्वात्। 'अत्र प्रमाणं भगवा'निति वाक्यमनुसन्धेयम्। आनन्दाविर्भावो भगवान् प्रमेयं, वक्ष्यमाणश्लोके प्रमाविषयत्वात्। स एव कृपाविष्टः साधनम्। लीलायुक्तः फलं लीला वा आनंदयुक्तस्य लीलात्वात्। अग्रे स्पष्टीभविष्यति। तत्र प्रमाणं स्पष्टयन्ति स्म भगवत्साक्षात्कार इति। 'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्मे'ति श्रुतेः। 'अत्र प्रमाणं भगवा'नित्युपष्ट-

म्भानुरोधादाहुः साक्षात्कृत इति भगवच्छास्त्रं पञ्चरात्रमपीति। द्वितीयस्कन्धानुसारेण विराड्ध्याने पृथिवी पादरूपा सोपकारस्मरणात्, द्वितीयनवमाध्याये'ऽहमेवासमेवाग्रे' इति वाक्ये भगवानग्र आस कारणात्मा, पृथिवी कार्यरूपा पूर्वमासीदिति। पञ्चरात्रेण भगवद्भार्या भक्तेति च। भगवच्छास्त्रे पूर्वं निरूपयन्ति स भूमीत्यादिना। 'यमेवे'ति श्रुतौ भार्यात्वेन भक्तात्वेन च वृता। तस्याः प्रसङ्गादित्यर्थः। वयमिति ब्रह्माद्याः। कृतोर्थः भगवन्मार्गीयमोक्षः तदीयत्वलक्षणो यैस्तादृशा जाताः। 'भगवानेव हि फल'मिति निरोधलक्षणग्रन्थे भगवानानन्दाविष्टो लीलायुक्तः। लीलारूपो वा। द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये 'इदं मतं ममातिष्ठ परमेण समाधिना भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचि'दिति मोहाभावश्च मोक्ष उक्तः, स तदीयत्वे निविशते। भगवन्मार्गे तदीयत्वं भर्तृसूक्तप्रकारेण भूमेर्गृहीतम्। दत्तात्रेयवत्। तदुक्तं टिप्पण्याम्,'स्त्रियो वा पुरुषा वापि भर्तृभावेन केशवं हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशय' इति। कृतार्थमासीदिति स्वस्वमार्गीयं फलं प्राप्तवत्। त इति 'भवत' इत्यस्यार्थः। जन्मनेति चतुर्व्यूहैः। 'समुदायो जन्मवाची'ति निबन्धात्। वासुदेवेनासुरमोक्षदानाद् भारोपनीतः। सङ्कर्षणेन भूभारहरणेन। प्रद्युम्नेन गर्भसम्बन्धेन। अनिरुद्धेन धर्मरक्षणेन। अध्यायार्थसंङ्कर्षणजन्मना वा। प्राकट्यरूपेण। अत्राश्चर्यरसोनुसन्धेयः। 'आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद् वदति तथैव चान्य' इति गीतायाः। 'आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धे'ति काठकोपनिषदश्च। एवं दुःखाभावरूपं फलमुक्त्वा सुखरूपं फलं भगवन्मार्गप्रवर्तकमाहुः मर्दनेति। तथा च मूले भारपदेन मर्दनक्लेशो ज्ञेयः। भर्तृगर्भसम्बन्धे आनन्दो भवति परन्तु मर्दनक्लेशस्तु परमानन्दप्राकट्येन न तु आनन्दप्राकट्येनेति परमपदम्। सर्वानर्थैति 'जगन्मङ्गल'मितिवाक्यात्। उपास्ये चेति विराजि स्वराजि। 'कृष्णद्युमणिनिम्लोच' इतिवाक्यात्। सूर्यदेहे चन्द्रस्य वंशीयस्य। 'मूर्तित्वे परिकल्पितः शशभृतो वर्त्मा पुनर्जन्मनामात्मेत्यात्मविदां क्रतुश्च यजतां भर्ताऽमरज्योतिषां लोकानां प्रलयोद्भवस्थितिविभुश्चानेकधा यः श्रुतौ वाणीं नः स ददात्वनेककिरणस्त्रैलोक्यदीपो रवि'रिति बृहज्जातके। 'शशभृत'-श्चन्द्रस्य 'मूर्तित्वे' परिच्छिन्नपरिमाणत्वार्थं 'परितः कल्पितः' समर्थितः। यतो जलमयश्चन्द्रः प्रकाशहीनः तत्र रविकलाः प्रतिफलिताः ज्योत्स्ना भवन्ति। तदुक्तं 'सलिलमये शशिनि दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशं क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्त' इति। 'यः पुनर्जन्मनां' मोक्षमार्गिणां 'वर्त्मा' मार्गभूतः। मोक्षभाजो रविं भित्त्वा गच्छन्ति। एतत्करणमिति भारापनयनकरणम्। हरिरिति हरति दुःखमिति हरिः। अलौकिकत्वादिति तावतीं मायां दूरीकृत्य प्रकटत्वं चतुर्व्यूहसमुदायः तद्रूपभगवज्जन्मनः

१. पुनर्जन्मनाम्=द्विजन्मनाम्। इति नः प्रतिभाति।

अलौकिकत्वात्। कृपेति मनसोपि धारणे तथा। सर्वात्मकत्वादिति भगवतः भिन्नं जन्मासम्भावितं भेदाभावादित्यर्थः। दिष्ट्या महता भाग्येन। तेन साधनाभावद्योतनाद् द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये पुष्टिसिद्धान्तोत्रेति सूचितम्। केचित् त्विति अस्मिन् पक्षे जन्मनेति न तृतीयान्तं किन्तु जन्मेति पदच्छेदः। भारोपनीतस्तत्र जन्म, ईशितुस्तव जन्म, नेत्यर्थः। समागमनस्य भारहरणहेतुत्वं, तत् तु न तु भारहरणहेतुत्वमेवेत्यस्वरस उक्तः। अत इति जन्माभावेनाप्राकृतत्वसूचनात्। यद्वा आभ्यां दिष्ट्येत्युक्तेः। आकारसमर्पकत्वाच्च। जातमिति भविष्यतीति क्रियापदम्। शङ्कापरिहारार्थमिति भगवति आभासोक्तशङ्कापरिहारार्थं पद्मपुराणे चरणचिह्नाध्याये 'केनैव ज्ञायते देवो भगवान् भक्तवत्सलः तान्यहं वेद नान्योस्ति सत्यमेतन् मयोदितम् षोडशैव तु चिह्नानि मया दृष्टानि तत्पदे दक्षिणे नव चिह्नानि इतरे सप्त एव चे'त्युक्त्वाग्रे चिह्नलक्षणान्युक्त्वा 'अङ्कान्येतानि भो विद्वन् दृश्यन्ते तु यदा कदा कृष्णाख्यं तु परं ब्रह्म भुवि जातं न संशय' इति वामचरणचिह्ननिरूपणानन्तरं वाक्यं, दक्षिणचिह्ननिरूपणानन्तरं 'चिह्नान्येतानि भो वत्स दक्षिणे चरणे सदा स वै कृष्ण इति ज्ञेयो बुद्धिमद्भिर्नरोत्तमै'रिति वाक्यम्। ताभ्याम्। देवपादाः भूमिं न स्पृशन्ति छायां च न जनयन्ति तदत्र देवदेवपदे जातमिति पुरुषोत्तमकृतपक्षपातो जात इति भाग्याभिनन्दनमित्याशयेन पुरुषोत्तमकृत इति हर्षात् प्राप्तं 'दिष्ट्ये'त्यस्यार्थमाहुः महदिति। महतां भूनारदवसुदेवनन्दानां भाग्यं अस्माकम्। असमस्तं वा पदद्वयम्। मूले पदकशब्दः सर्वलक्षणसम्पन्नैः पदैरितिस्वार्थकप्रत्ययान्तो व्याख्यातोधुना 'इवे प्रतिकृता'विति सूत्रेण कप्रत्ययेप्यज्ञातार्थेपि सिध्यन् यावर्थौ बोधयति तौ द्विधा पूर्वमाहुः भूमिः पदमित्यादि पदं छायामित्यादि च। पूर्वं पदं प्रतिकृतिरूपं द्वितीयं च। छायाम्। अज्ञातं पदमित्यर्थः। तृतीयं कप्रत्ययार्थमनुवदन्ति स पुरुषपदमिति। स्वार्थे कप्रत्ययान्ते पदकपदे कृते पुरुषस्य भगवतः पदकमित्यर्थः। उद्धृता चेत्याधिभौतिकी भूः। अग्रे चाधिदैविकी भूः,पक्षपातो जात इति पक्षपातज्ञानार्थं दुहितेति। त्रिलोकीकल्पनायां भूः पुरुषस्य पदम्। अवान्तरकल्पेषु ब्रह्मणा त्रिलोकी निर्मीयत इति ब्रह्मजन्या भूरतो दुहिता। सानुरागाया इति भूमिः पदं गृह्णातीत्यत्रात्यनुरागेण सात्त्विकभावस्वेदोद्गमे पदं प्रतिफलतीति पदग्रहणे भूमेरनुरागः सूचित इति सानुरागायाः। भगवति अनुरागेण सह वर्तमानायाः। दिष्ट्येति देवा अपि भुवं न स्पृशन्ति तत्र देवदेवस्य भूस्पर्शे सानुरागत्वदर्शनं विस्मयाविष्टमिति भाग्येन। पदाङ्किता सतीति भगवदर्थे मनुप्रसङ्गे चतुर्थस्कन्धे'सर्वेषा'मित्यादिः। पूर्वमिति प्रथमाध्याये, 'गौर्भूत्वाश्रुमुखी'त्यत्र। परमानन्देति मर्दनक्लेशहान्यन्तरमिति बोध्यम्। महदिति तेन भाग्यमित्यत्रैकदेशग्रहणं ज्ञेयम्। अपिशब्दात्। न इत्यपीति

१. हान्यनन्तरमिति नः प्रतिभाति।

नो देवानां सकलदेवानामपि पक्षपातदोग्ध्री । 'तत्रानुकम्पिता'मिति व्याकुर्वन्ति स किञ्चेति । तव पादैरेव न तु दैवान्तरपादैः । 'तवे'त्यत्र करणत्वसम्बन्धाविवक्षायां सम्बन्धसामान्ये षष्ठीत्याशयेनाहुः त्वयेत्र चेति । दिव्यवतारपादसत्तामाहुः देवानां सर्वेति । तथा च दिव्यपि देवोपकारकरणात् 'तत्रानुकम्पितां द्याम्' । कुण्डलेति आदिना कुण्डलयोः स्वसत्त्वध्वंसाभावः। आदित्या इति षष्ठी,सामर्थ्यात् । रजकस्य वस्त्रं ददातीति वत् । अत्र स्वसत्त्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पादनाभावेन दानत्वाभावान् न चतुर्थी । अस्माकमिति देवानां एवकारेणासुरपक्षपातव्यतिरेकात् असुरयोगव्यवच्छेदकः । उभयमिति अनुकम्पितां गां द्यां चेत्युभयम्। दर्शनं प्रमाणमिति व्याप्तिज्ञानवत् प्रमाणम् । दर्शनं भावल्युडन्तप्रतिपाद्यं धात्वर्थरूपं भगवदनुकम्पितगोद्योसाक्षात्काररूपं, तेन देवैर्निरोधक्रीडाः कर्मरूपाः कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वादाविर्भावजनकत्वम् । आविर्भावो वर्तमानस्य वस्तुनो दर्शनविषयत्वयोग्यता, सा च प्रथमज्ञप्तिरपि । विषयस्य ज्ञानत्वाद् विषयत्वयोग्यतापि स्वरूपसम्बन्धविशेषाज्ञानरूपैवेति तादृशप्रमाकरणत्वं धात्वर्थज्ञान इति करणल्युडन्तप्रतिपाद्यप्रमाणं दर्शनमित्यर्थः । अभेदान्वयो भवत्येव । ते आविर्भाव इति प्रमाविषयत्वं प्रमेयत्वमनुकम्पितत्वाविर्भावस्येत्याविर्भावः प्रमेयम् । दिष्ट्येत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां चतुष्कं भिन्नम्। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते । तैत्तिरीये अधरा हनुः पूर्वरूपमत्र । अधरोष्ठो लोमः । तस्य फलं 'वाक् सन्धि'रित्युक्ता वाक् । विद्याप्रवचनयोः पूर्वश्लोकचतुष्के गतत्वात् काण्डद्वयार्थानन्तरं काण्डद्वयतात्पर्यार्थभक्तिमार्गीया 'मत्स्याश्वे'ति श्लोकोक्ता वागत्र गृह्यते । तत्र वाचि प्रवचनपदोक्तयावत्पुराणवेदस्मृतीतिहासातिरिक्तायां वरणमात्रैकलभ्यायां 'उपूपध्मानीयानामोष्ठौ जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूल'मितिवचनोक्तपुरुषोत्तमोङ्कारजिह्वास्वादनस्य पारोक्ष्येण तात्पर्यवृत्त्या प्रतिपादिकायां ओष्ठद्वयं जिह्वा चोपयुक्तेतिक्रमेण चतुष्कोपयोगः । अतोधरा हनुः पूर्वरूपमत्र उक्तवाकारणत्वात् । उकारशब्देनोङ्कारः परोक्षवादात् । बाहुलकाच्च । पुः पुरुषोत्तमः । उक्ताभ्यामेव हेतुभ्याम् । तेन पुष्टिमार्गीयं भक्तसंवलितं पुरुषोत्तमरूपम्। उपध्मानीयः पकारात् पूर्वं अर्धविसर्गसदृशः उपध्मानीयः पुरुषोत्तमपकारात् पूर्वं अर्धचन्द्रसदृशः उपध्मानीयः तुरीयतत्त्वं चन्द्रः तद्रूपपुरुषोत्तमः । जिह्वामूलीयस्येत्यत्र ककारात् आत्मसुखात् पूर्वं अर्धविसर्गसदृशः जिह्वामूलीयः पुरुषोत्तमो मनसा चन्द्ररूपेणात्मसुखम् । खकारादाकाशरूपशरीरात् पूर्वं अर्धविसर्गसदृशोपि जिह्वामूलीयः तेनाधरौष्ठलोभकार्यपुरुषोत्तमप्रतिपादनात् उत्तरत्र उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक् मत्स्याश्वादिषु कृतावतार यदूत्तम वन्दनं त इति सेवापूर्णताद्योतकवन्दनभक्त्यन्तप्रतिपादिका सन्धिः जिह्वा रसास्वादकर्त्री पुरुषोत्तमरूपा 'परः पुमा'निति चतुर्थश्लोके उक्ता । अतो वाचः सेवापूर्णताद्योतकवन्दन-

भक्त्यन्तप्रतिपादिकायाः प्रपञ्चः पूर्वश्लोकयोः चतुर्थे चेति, तेनार्थापत्त्या प्रमाणेन तत्प्रतिपादकाधरहन्वादेरुपस्थितिकल्पनं तत्प्रतिपादकपदाभावेपि श्लोके । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र रात्रिभोजनकल्पनवत् इति शुभम् । प्रश्ने विशेषाभावः । छान्दोग्ये 'उदीची दिक् कले'ति । तस्याः स्वामी कुबेरः । धनाधिपः लक्ष्मीपतौ मुख्यः शब्दः कुंवति, कुवि छादने, कुंवेर्नलोपश्चेत्येरक् । तदुक्तं वायुपुराणे । 'कुत्सायां कितिशब्दोयं शरीरं वेरमुच्यते कुबेरः कुशरीरत्वान् नाम्ना तेनैव सोङ्कित' इति । तत्रापि कौ वर्तमाने वातगणे । विराट्प्राणरूपे । 'वेरं वातगणेपि चे'ति विश्वात् । तथा च कौ पृथिव्यां वेरं वातगणः कुबेरः । वेरशब्दस्य पुंस्त्वम् ।'प्राणस्तथानुगमा'दिति व्याससूत्रात् । अतो भगवत्त्वात् कुबेरः प्रमाणम् ।

१०-२-३९. न तेऽभवस्येत्यत्र आविर्भावमिति पूर्वश्लोके'द्रक्ष्याम' इतिपदोक्तदर्शनस्य प्रामाण्यार्थं ब्रह्मा समर्थयति स ते अभवस्येति । जन्मनः कारणमिति भक्तमनोरथविषयविनोदस्य जन्मकारणत्वं वक्तुं शक्यं, भक्तवश्यत्वाद् भगवत इति । तर्कयाम इति तर्कः व्याप्तिशोधकः । निर्भवः स्याद्विनोदः स्यादिति । तथा च त्वं जन्मवान् लीलावत्त्वात् । विषयिवदित्यनुमानम् । वन्ध्यावली वाक्यमप्यत्र । इच्छावादेनाहुः वेः कालस्येति । कालो हि स्थिर इति अनन्तदेहत्वात् स्थिरः सन् । व्यापकश्च । अत एव प्रस्थानरत्नाकरे स्वरूपेन्तर्भावः कालस्योक्तः । बुभूषुः प्रभुर्यदा भवति तदा कालकर्मस्वभावान् गृह्णातीति श्रीभागवते । यथासुखमिति काल उपदेश इति धातुपाठात्, उपदेशेन सुखं प्रसिद्धः अधिकारिणि काले वेति वक्ष्यन्ति । अन्यथेति स इच्छया पुष्टिमार्गोपयोगी क्रियते । प्राकट्यानन्तरं कालस्य मर्यादायाः साधकत्वं बाधकत्वं वा नास्तीति भावः । 'यदा यदा हि धर्मस्ये'ति गीतामूलादाहुः विनावीति । मोक्षविरुद्धायामिन्द्रियरूपायां नावि । संसारनौरिति संसारस्थिता नौरिन्द्रियरूपा कामोदधितारिका पारं कामस्य पर्यवसानं न प्राप्नुयादित्यर्थः । 'कामस्यान्तं हि क्षुत्तृड्भ्या'मिति सप्तमस्कन्धात् क्षुत्तृड् न भवेदित्यर्थः । इन्द्रियनौकायां सत्यां तस्या नोदं स्वस्मिन् प्रेरणं प्राकट्यकारणं तर्कयामह इत्यर्थः । स्वस्य कामान्तरूपत्वात् प्राकट्येनेन्द्रियरूपाया नौकायाः स्वस्मिन् प्रेरणे निरोधलक्षणग्रन्थोक्तरीत्या पारं कृष्णं गच्छेत् प्राप्नुयादिति श्रीवल्लभजिल्लेखे । पारावारः कृष्णः तस्यैकदेशः पारः । सत्या भामेतिवत् । अस्मिन् पक्षे मूले नशब्दान्वयो न भवतीति तदर्थं अस्मिन्नर्थ इत्यादिना योजनान्तरमुक्तम् । अस्मिन्नर्थे भक्तो नागतः शरणागत इत्यर्थाच्छरणमार्ग आगत इति । किञ्च पशुजातीयनागत इति शरणभक्तिमार्गार्थं पक्षान्तरमाहुः यद्वेति । तमिति नोदम् । विशब्दस्य वियोगरूपमर्थान्तरमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः नौकारहितेति । तस्यामिति वियुक्ता नौः श्रेयःसाधनरूपा यस्यां संसृतौ तस्याम् । सत्याम् । सर्वप्रेरणमिति सर्वेषामवतारकालीनानां 'कामाद् गोप्यो भयात् कंस'इतिवाक्यविषयानां

कामादिभिः स्वस्मिन् इन्द्रियाणां प्रेरणं स्वसम्बन्धकरणं निरोध इति यावत् । अनवतारकालीनानामपि शब्दरूपश्रीभागवते स्वस्वरूपे अधिकारिणां श्रवणादिभिरिन्द्रियाणां प्रेरणं स्वसम्बन्धकरणं निरोध इति यावत् । अत्रेति कारणे। प्रमाणं ऐतिह्यरूपम् । शब्दरूपमपि प्रमाणं नास्तीत्याहुः अन्यापीति । तेन भगवन्मार्गकृतपक्षपाते भक्तकृततर्कशोधितव्याप्तिज्ञानातिरिक्तप्रमाणाभाव उक्तः। 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इतिश्रुतेः। 'नाहं वेदैर्न तपसे'ति स्मृतेश्च, 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इति स्मृतेश्च । भगवन्मार्गकृतपक्षपातस्तु विश्वरूपदर्शनाध्यायोक्तधर्माणामुपसंहारात्। तत्र दैत्यानां क्षयः सुराणां जयः। कृष्णेपि जृम्भालीलायां सुरपक्षपातः। तर्कयामह इति तर्क उक्तः वेदयुक्तिरूपः। अतः सत्यसंकल्पात् 'वशीकुर्वन्ति भक्त्ये'त्येवंरूपात्। 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यह'मितिवाक्यरूपादुक्तरूपाद् वा । तर्के शोधके व्याप्तौ हेतोर्विरुद्धत्वमाहुः वस्तुतस्त्विवति । रजोभाजो ब्रह्मणस्तर्को व्याप्तिशोधकः संशयविषय इति तथा। एवं च लीलावत्त्वादिति हेतोः सन्दिग्धविरुद्धत्वमिति भावः। सकलशास्त्राग्राह्यत्वे सति चरणग्राह्ये तर्कोपि सन्दिग्ध उक्तः। 'प्रवर्तते यत्र रज' इति द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायवाक्यात्। अधिकारिभक्तिः सर्वथाऽप्रयोजिका, केनचित् प्रकारेणैव प्रयोजिका। यथा मानसी सेवा ब्रह्मणः मानसीसेवात्वेन प्रयोजिका। अत एवकारः। ममापीति कारणगुणाः कार्ये समायान्तीत्यदोषात्। अविन्द्रयेत्यस्य विवरणं देहाद्यध्यासेनेति। देहस्तु 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुत्युक्तविद्यादिभिः तस्याध्यासो देहे गृहीते स्थूलोऽहमिति देहधर्मस्थौल्याध्यासः। स्थितिः स्पष्टा। प्रलयः देहान्तरे व्यापकत्वे च मुक्तामुक्तयोः मुक्तस्य च। मुक्तस्यापि स्वोपास्याध्यासाङ्गीकारात्। एवमन्तःकरणाध्यास इन्द्रियाध्यासः प्राणाध्यासः स्वरूपविस्मरणं च उत्पत्तिरुक्ता तां व्याकुर्वन्ति भाष्यत्वाय। जगति इति जगति ब्रह्माभिन्न आधारे, उत्पत्तिरुत्पत्त्यादीति। गीताविस्तारो भागवतमतः सुबोधिन्या भाष्यत्वमविरुद्धम्। त्वय्यीत्यधिष्ठानकारणम्। उदासीने न भवतीति किन्तु सिसृक्षाद्याविष्टेऽभवे भवति। अनित्ये नेति किन्तु नित्ये आश्रयरूपे भवति। असमवायीति किन्तु समवायिन्यात्मरूपे सत्येव जीवानामुत्पत्त्यादिर्भवेदित्यन्वयः। आधारेति आश्रयेत्यर्थः। अवश्येति उदासीनेऽक्षरे जीवानामुत्पत्त्यादिर्भवतीति नावश्यकतानुदासीनत्वस्य। 'अभयाश्रयात्मनी'त्यत्र'भवाश्रयात्मनी'तिपाठमङ्गीकृत्याहुः अत अभव इति। स्मार्तः प्रयोगः। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तैत्तिरीये उत्तराहनुरुत्तररूपमत्र। तद्वाचकपदाभावेप्यर्थापत्तिः प्रमाणपूर्वश्लोकव्याख्यान्त उपपादितम्। प्रश्ने विशेषाभावः। छान्दोग्ये अन्तरिक्षं कलात्र। 'अन्तरिक्षदेवा वै पशव' इतिश्रुतेः।

'आदित्यः पशुरासीत् तेनायजन्ते'तिपञ्चमाष्टकसंहिता। यद्वा'ऽग्निः पशुरासीत् तेनायजन्ते'तिश्रुतिः। गतवैदिकपक्षे'वायुः पशुरासीत् तेनायजन्ते'तिश्रुतिप्रसरः। ब्राह्मणे वराहोक्तेः। 'वराहो वायु'रिति। ब्रह्मनस्तो निर्गमात्। पश्यतीति 'पशु'पदनिरुक्तिः। अन्तरिक्षमाकाशः, तेना'काशशरीरं ब्रह्मे'तिश्रुतेर्जरायुर्निरूपितम्।

१०-२-४०. मत्स्याश्वेत्यत्र प्रथमपर्यायमनूद्य द्वितीयपर्यायमनुवदन्ति स स्वरूपेति। स्वरूपं चतुर्व्यूहरूपं जन्मवागगोचरस्य तस्य निमित्तं कारणमिच्छारूपं तस्या ज्ञानम्। अन्यथेति लीलया प्रादुर्भावे स्वरूपनिमित्तेच्छाज्ञानाभावे वा। न स्यादिति कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति हेतोर्न स्यात्। आनन्दाविर्भाव इति आनन्देन विनोदेन लीलयाविर्भावो यस्य तादृशः भगवानिति ज्ञानं तद्विषयः प्रमेयं निरूपितः। स एवेति ज्ञानमुपासनं तेनाविर्भूत एव मत्स्यादिः साधनम्। उपास्यातिरिक्तस्य साधनत्वायोगात्। एवकारस्तु 'यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद् भूत्वावती'ति बृहदारण्यकात्। 'एनं' 'वाग्विदं तद् भूत्वा' विज्ञातस्वरूपं भूत्वा। कृपाविष्टो बोध्यः कृपाविष्टं साधनमिति। एवं च 'तवानुकम्पिता'मिति श्लोकादनुकम्पितपदमनुवर्त्यानुकम्पाविशिष्टो मत्स्यादिरिति बोध्यम्। एवमन्यत्र। नवाहुरित्याशयेन व्याकुर्वन्ति स त्रय्यौ जलजा इति। 'अप्सुयोनिर्वाऽश्व' इतिश्रुतेरश्वोपि जलजः। आपःसु योनयो यस्य सोप्सुयोनिः। अग्रे स्पष्टम्। तमो रज इति 'बहुष्वनियम' इति सूत्रात् सत्त्वस्थाने रजः। तथा च तमःसत्त्वरजःसमानाकृतयः त्रयस्त्रयो बोध्याः क्रमात्। तमःसमाना निन्दिताकृतिः, सत्त्वसमाना आपाततः पूर्वं निन्दिताकृतिः, विचारे तु न निन्दिताकृतिः। रजःसमानाकृतिः आपाततः पूर्वमनिन्दिताकृतिः, विचारे तु निन्दितिकाकृतिः। अश्वो हयेति हयः ग्रीवः हयग्रीव इति नामत्रयमतस्तथा। जलज इति उक्तश्रुतेः। अतो हयग्रीवोपि जलजः। त्रयस्तामसाः। वनवासगृहवासातिरिक्तवासात्। 'तामसं द्यूतसदन'मितिवाक्यात्। उपलक्षणविधयेदमपि। जगति हीनजातीयं मात्स्यमिति तामसं निन्दितत्वात्। 'निन्दन्ति तामस'मितिवाक्यात्। तमःसमानाकृतिः लोकनिन्दितमत्स्यसमानाकृतिः न तु मत्स्यः। 'मायामत्स्यविडम्बन'मितिवाक्यात्। 'यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत् तामसमुदाहृत'मितिगीतायाः। कच्छपः तामसः। 'मेनेङ्ग कण्डूयन'मित्यादिवाक्यैर्दुःखसाधनं मन्दरं सुखसाधनत्वेन दधारेति दुःखसाधने सुखसाधनत्वज्ञानं तामसं, तादृशज्ञानवान् तामसः। तामसकच्छपपुराणप्रतिपाद्यत्वाच्च। आरण्येति आरण्यपशुस्वभावकः। अक्षोपीति अक्षः अक्षजः हंस इति पाठत्रयं पुस्तकभेदेन। अक्षः हंसः। हन्तीति हंसः वृत्रवदिह नीति सः। यद्वा पचाद्यचि कृते भवेद् वर्णागमाद्धंस इति सक्। तदर्थोक्षोपि व्यवहारः यौगिक आत्मजो वा एकादशस्कन्धात् 'अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः आत्मजे पाशके चाक्ष'मिति विश्वः।

व्यवहारस्तु 'व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभि'रित्येकादशस्कन्धादसुकार्यं अहं ममेति धीः। 'सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मति'रितिवाक्यात्। शरीरे वहिर्वायुस्थानत्वादारण्यः। अक्षजो हंसः। अक्षं मनोरूपमिन्द्रियम्। 'अधोक्षज' इत्यत्र तथा व्याख्यानात्। तस्मात् प्रकटः अक्षजः हंसः, स ब्रह्मणा ध्याने क्रियमाणे प्रकटः, ध्यानं च मानसम्। तथा च 'तदुदित' इतिन्यायेन तस्याक्षजत्वमुच्यते। तदुदितः तस्मादुदितो जातः। 'स मानसीन आत्मा जनाना'मितिश्रुतेश्च। बहिर्वायुर्यत्रासौ बहिर्वायुराकाशः। तदेव स्थानमुड्डयने यस्य स तथा। तथा च योवतीर्यान्यान् वने प्रवेशयति तस्यारण्यत्वमुचितमिति भावः। एवं व्याख्यानं मानसौकस्यजलवासित्वेन जलप्रकृतिकत्ववारणायेति बोध्यम्। हंस इति पाठे स्पष्टम्। 'हंसः स्यान् मानसौकसि निर्लोभनृपविष्णवर्कपरमात्मन्यमत्सरे योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे तुरङ्गमप्रभेदे चे'तिकोशः। एते त्रयः सात्त्विकाः। वनवासात्। 'वने तु सात्त्विको वास' इतिवाक्यात्। 'यत् तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादज'मिति गीतायाः। सत्त्वसमानाकृतयश्च। नृसिंहः पशुत्वांशे निन्दितत्वस्य पूर्वं भानेपि छान्दोग्य उपदेशे 'सिंहो वा व्याघ्रो वे'ति कालोपाधिकपरदेवतारूपमिति ज्ञाने परमोत्कृष्टत्वज्ञानात्,एवं वराहेपि। 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वे'तिश्रुतेः। 'ते' जीवाः। हंसः सत्त्वाकृतिः प्रसिद्धः परमात्माऽपरपर्यायः। 'परमात्मनी'त्युक्तकोशात्। 'ततो ह जातो भुवनस्य गोपा हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्म नामे'ति श्रुतेः। 'यद्यद् वृद्धाः प्रचक्षत' इतिवाक्यात् सुष्ठ्वाकृतयः। राजन्य इत्यादि एते त्रयः राजसाः गृहे वासात्। 'गृहे राजस उच्यत' इत्येकादशस्कन्धात्। 'रघुनाथस्तु सीताभक्तार्थेनेकदैत्यानवधी'दिति पूर्वं एकभक्तार्थेनेकहनन माहात्म्यद्योतकमपि समत्वहानेः पश्चात् 'विषमिवे'ति राजसः। 'विषयेन्द्रियसंयोगाद् यत् तदग्रेऽमृतोपमं परिणामे विषमिव तत्सुखं राजस'मिति गीतायाः। क्षात्रधर्मो न समत्वबाधक इति चेद् रजः कर्मबहुलमिति। यागादिकर्मबहुलं यत्रेति राजसः। परशुरामो राजसः प्रसिद्धः। सहस्रार्जुनवधेन माहात्म्येपि पश्चात्तापात् यागादिबहुलकर्मकरणाच्च राजसः। वामनस्तु राजसवामनपुराणप्रतिपाद्यत्वाद् राजसः। रजःसमानाकृतयश्च। राजत्वात् राजकत्वाभ्यां च 'राजसं तदुपेक्षित'मितिवाक्यात्। तरतमेति मायाविडम्बनमत्स्यात् तामसतामसाद्धयग्रीवो राजसतामसः उत्तमः। द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मसत्रे हयग्रीवप्रादुर्भावस्योक्तत्वात् कर्मणां राजसत्वेन कर्मान्तःपाती हयग्रीवोपि राजसः। तामसस्तु द्विरूपत्वेनासुरसादृश्याङ्गीकारात्। कूर्म इति सात्त्विकतामसः, उत्तम इत्यर्थः। वास्तव्यत्वादिति सर्वदा जलवासित्वात्। तामसकूर्मपुराणप्रतिपाद्यत्वात् तामसः। जनवास्तव्यत्वात् सात्त्विकः। आश्रयः। इदं च तैत्तिरीय-

१. मानसं सर ओको यस्य हंसस्य।

ब्राह्मणे कूर्मप्रजापतिसंवादे प्रजापतिना 'ममैव त्वं पूर्वः समभूरिति प्रोक्तः कूर्मः पूर्वमेवाहमासीत्युक्त्वा सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् भूत्वोदतिष्ठ'दिति श्रावणात् स्फुटम्। ज्ञानांशः सात्त्विकः कूर्मस्तामस इति। एवं तामसे तरतमभावं प्रोच्य सात्त्विकत्रिक आहुः नृसिंहादिति। हिरण्यकशिपुमारकात्। नृसिंहः सात्त्विकः मारकस्तामसः। वराह इति भूम्युद्धारे सात्त्विकः, सात्त्विकवराहपुराणप्रतिपाद्यत्वात्। हिरण्याक्षवधे राजसः। हिरण्यकशिपुवत् अत्यन्तापराधाभावेनान्ते विषमिव तत्सुखमिति नृसिंहेन प्रह्लादस्य यथास्थितस्य रक्षणं कृतं न तु नष्टाया भूमेरिवोद्धरणमिति भावः। स्वहानिति सात्त्विकसात्त्विकः स्वयं सात्त्विकः ज्ञानप्रदः सात्त्विकः। 'सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञान'मितिवाक्यात्। स्पष्ट इति राजन्यो राजसतामसः। विप्रो राजसराजसः। 'रजो रागात्मकं विद्धी'ति कर्मणि रागाद् राजसः। पितृमारकसहस्रार्जुनमारकत्वात् राजसः। विबुधो राजससात्त्विकः। देवाः सात्त्विकाः, वामनो राजसः राजकार्यकर्तृत्वात्। एभिरित्यवतारैः। नवविधाः सगुणाः। एकेनेति कृष्णेन। निर्गुणेन। स्वगुणान् सङ्गृह्य। अयमेवेति अवतारी अवताररूपेण प्रत्यक्षः। एवकारस्तु 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मितिश्रुतावनेकरूपस्य 'तमसः परस्ता'दिति कथनेन तमःपरत्वमवतारिलिङ्गमिति। 'अनुकृतेस्तस्य चे'ति सूत्रादाहुः तत्तज्जातीति। मत्स्यादिजात्यनुकरणरूपेषु मायाविडम्बनमत्स्यादिरूपेषु अवतारं वैकुण्ठादागमनं कृत्वा स्वायम्भूमन्वादीन् पाति। त्वमेतेष्विति त्वमवतारी साधनत्वात् कृपाविष्टः। ननु कृपाबोधकपदाभावात् कुतः कृपा यद्वैशिष्ट्यमुच्यते इति चेच्छृणु। कृपात्वेन मोक्षसाधनोपदेशत्वेन कार्यकारणभावस्य 'इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृत'मितिवाक्ये सिद्धत्वात्। पूर्वमिति अवतारिदशायां अवतार्यवतारयोरभेदः 'समान एवं चाभेदा'दिति व्याससूत्रात्। हे ईशेति अवतारिन् आकृष्टसर्वांशेनावतीर्णः वैकुण्ठात् कृष्णत्वेनागतः। पूर्वोक्तत्रयं त्रिभुवनं करोषि। अदित्याः कुण्डलदानेन द्यां पासि। अन्तरिक्षशरीरग्रहणेनान्तरिक्षम्। द्वयोः पालनेन भूः पालितैव, देवाः भूमिं न स्पृशन्तीति। देव त्रैलोक्येति हे देव क्रीडितः त्रैलोक्यधर्मरक्षाः 'उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजा' इतिवाक्यात्। भारनिराकरणमिति अवतारिणा रघुनाथावतारे रावणवधार्थं प्रार्थितत्वात् तावन्मात्रकरणम्। धर्मरक्षाप्रसङ्गेनान्यदपि शूर्पणखाविरूप्यादिकरणं न तु मुख्यतया यावद्भारनिराकरणमिति भावः। यदूत्तमेति मत्स्यादिवद् यदूत्तमेति। 'यदूत्तमे'तिव्यवहारः क्वचिद् द्रष्टव्यः। प्रत्युपकार इति त्रिभुवनकरणादेः प्रत्युपकारः। एवेति 'नमो नम इत्येव सदुपशिक्षित'मिति पञ्चमस्कन्धात्। ननु नवावतारकार्यं दशमावतारकार्यं भूभारहरणं चाधिकं प्रार्थितमवतारान्तरकार्यं कुतो न प्रार्थितमित्याशङ्क्याहुः एतान्येवेति। एतैरेव सर्वकार्यसिद्धिरित्यर्थः। सर्वपुरुषेति दशरसत्वाज् जगतः। अत्रेति कृष्णावतारे। प्रार्थ-

यन्तीति 'हरे'ति प्रार्थनार्थकलोडन्तप्रयोगात् तथा। निगूढत्वेनेति अरूपवत्सदृशेन। 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वा'दिति सूत्रात्। अन्यत इति बलपार्थभीमाह्वयतः। तेन (येन) रूपेणेति मत्स्यरूपेण। उक्तरीत्येति 'तथाधुने'तिमूलार्थः, 'तथा पूर्वोक्तत्रय'मित्यादिनोक्तरीत्या। प्रार्थना 'हरे'तिलोटा। राजसूय इति युधिष्ठिरराजसूये। यत्रेति रङ्गभूमौ। अमृतेति 'पयोनिधिं येन निर्मथ्य सुराणां साधिता सुधे'तिवाक्यादेवकारः। 'मेनेऽङ्ग कण्डूयन'मित्यादिवाक्योक्तं तु ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीतिवत्। स्वस्वरूपेति 'क्षुत्तृड्व्यथा'मित्यस्य सुबोधिन्यां स्पष्टम्। अत एवैत्रकारः। तेनेति गोवर्धनोद्धरणेनासार पीडातो रक्षाम्। पूर्वभक्तमिति पूर्वस्मिन् जयद्वारपालकाले भक्तम्। पाण्डवेति 'पितामहा मे' इतिश्लोके 'व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्ये'तिश्लोके च प्रथमस्कन्धे स्पष्टम्। श्रीभागवतमूले, गीतायां तु स्पष्टम्। मारितवानिति ते मृतवन्तस्तान् मारितवान्, कंसादयो मृताः क्रूरकर्मणा तान् मारितवान्। पार्थरक्षार्थमिति भोजनानन्तरमागताद् बहुशिष्याद् दुर्वाससः भक्षयित्वेति स्वार्थेणिच्। सर्वमिति पार्थरक्षाप्रतिकूलम्। यदुद्धारार्थमिति पृथिव्युद्धारार्थम्। पक्षपातेति पक्षपातः सर्वत्र ज्ञेयः। पक्षपातस्तुतित्वात्। तन्मात्रेति पृथिवीमात्रविशेषगुणो गन्धः न्यायप्रसिद्धः तद्ग्राहकेन्द्रियं घ्राणं तस्याधिष्ठाने नसि। प्रकटोभवन्नित्यत्राभवन्निति लिङन्तं पदम्। आगच्छन्निति। तन्मात्रेति पाण्डवमात्रेत्यर्थः। 'अजातशत्रोः प्रतियच्छ दाय'मित्यादिवाक्येभ्यः। 'यद्वा अयं मन्त्रकृद् वो भगवानखिलेश्वरः पौरवेन्द्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृत'मितिवाक्याच्च। अभवदिति लिङन्तम्। स्थल इति मथुरायाम्। तथाकृतवानिति व्रजस्थानुद्धृतवान्। 'लोके विकुण्ठ उपनेष्यति गोकुलं स्व'मितिवाक्यात्। अन्यत्रेति व्रजादन्यत्र। अग्रे चेति उत्तरार्धे। तथेति हननम्। ब्रह्मादिविषादेति एकादशे त्रयोदशे स्फुटम्। इहापीति अपिना गीता। ननु मर्यादाविरोधितत्त्वोपदेशः शास्त्राणां विषयः कथमिति चेत् तत्राहुरन्यथेति। भूभारहरणमिति अयमर्थः मर्यादाविरोधितत्त्वोपदेशोयं मार्यादिकानामेव न तु पुष्टिमर्यादास्थानां पाण्डवानां यतो गुरुवधादिः पुष्टिमार्गे न दोषः, 'ज्ञानी चेद् भजते कृष्ण'मिति निबन्धात्, ज्ञानिनस्तु तत्त्वोपदेशवन्तः 'नासाधुना कर्मणा कनीयांस' इति बृहदारण्यक उक्तम्। 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुने'ति भगवताप्युक्तम्। अतो ज्ञानिनः पुष्टिमर्यादास्थाः पाण्डवाः। अत उक्तं भीष्मेण सर्वधर्मभृतां वरेण 'व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद् विमुखस्य दोषबुद्ध्या कुमतिमहरदात्मविद्यया य' इति। भगवदीयस्य तु भगवच्चिकीर्षितकार्योन्मुख्येव मतिरुचिता, तद्विरुद्धा कुमतिरेव। अन्यथा धर्मशास्त्रादिषु गुर्वादिहननस्य निषिद्धत्वात् ततो निवर्तिका मतिः कुमतित्वेन नोच्येत सर्वधर्मभृतां वरेण। तथा च मर्यादाविरोधितत्त्वोपदेशः पुष्ट्यंशे ज्ञानिनं विशेषणीकृत्य,

ज्ञानिपुष्टिमर्यादास्थाः पाण्डवा इति तथेति ज्ञेयम्। गीतातात्पर्यनाम्नि ग्रन्थे स्फुटम्। मज्जनेति अश्मानम्। अयोध्यास्थानां द्वेषादिकं च। रामोयोध्यास्थान् वैकुण्ठं निनाय। द्वेषादिभाववतां तथा कृतवानित्युक्तोद्धाराविषयत्वमाशङ्क्याहुः द्वेषादीति। 'कामाद् गोप्यो भयात् कंस' इति सप्तमस्कन्धे स्पष्टम्। मात्रिति 'अदितेरास कश्यपा'दितिवाक्याददितिप्रार्थनया। वृकासुरेति अत्र मातृस्थानीयः शिवः। साक्षान्मातृप्रार्थनया प्राकट्यमाहुः देवकीप्रार्थनयेति। आविर्भूयेति द्विभुजत्वेनाविर्भूयेत्यर्थः। स्वानन्दमिति स्वार्थरूपं स्वस्य ब्रह्मण आनन्दम्। एकादशे चतुर्दशाध्याये 'धर्ममेके यशश्चान्य' इतिवाक्यात्। न तु स्वयमिति दृष्टान्ते इन्द्राय दत्तवान् न तु स्वयं विबुधो गृहीतवानिति बोध्यम्। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तैत्तिरीये वाक् सन्धिरत्र 'मत्स्याश्वे'त्यादिवाक्। इत्युपपादितं 'दिष्ट्या हरे' इत्यस्य व्याख्यानान्ते। प्रश्ने विशेषाभावः। छान्दोग्ये 'मनः कले'ति 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुव'मिति बृहदारण्यकात्। मनोत्र भक्तिरूपं 'भक्तिरहस्यभजनं, तदिहामुत्र फलभोगनैराश्येनामुष्मिन् मनःकल्पन'मेतदेव च 'नैष्कर्म्य'मिति गोपालतापिनीये। 'मानसी सा परा मते'ति सिद्धान्तमुक्तावल्याम्। 'भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयाम् यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् परोपि मनुतेनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतो व्यासः चक्रे सात्वतसंहिता'मिति समाधिभाषायां मनसः करणत्वमाभास उक्तमतो मनसः आश्रयत्वं करणत्वं चोक्तम्।

१०-२-४१. दिष्ट्याम्बेत्यत्र नमस्कारान्तमिति वन्दनभक्तिः दास्यसेवापूर्त्यर्थं तद्वत् स्तवनरूपकीर्तनभक्तिपूर्त्यर्थं नमस्कारान्तं भगवान् स्तुत इत्यर्थः। विशेषेणेति 'भारं भुवो हर यदूत्तम वन्दनं त' इत्यत्र तथा। प्रसङ्गादिति देवकीसान्त्वनमित्यनेनान्वेति। प्रसङ्गाद् देवकीसान्त्वनमप्याहेत्यर्थः। चरित्रं फलरूपमिति 'कुक्षि गत'इति पदाभ्यां देवानन्दजनकं पक्षपातस्तुतित्वेनानन्दफलरूपचरित्रमित्यर्थः। निरूपयन्निति भूमौ निरूपयन्। लोके 'विकुण्ठमुपनेष्यति गोकुलं स्व'मिति परलोकेपि फलरूपं चरित्रं कुक्षौ तु स्वल्पकालं फलमिति निरूपयन्। नन्वानन्दरूपं चरित्रं भूमावस्तु, वैकुण्ठे तु सगुणः, निर्गुणफलरूपं चरित्रं कथमिति चेन्न, विद्वन्मण्डने नित्यलीलावादान्ते निपुणतरमुक्तस्य प्रत्युक्तत्वात्, 'परः पुमा'निति परपुरुषत्वकथनात् तच्चरित्रस्य फलत्वं वोक्तम्। नृसिंहादीति आदिना हंसवराहौ। कुक्षिंगत इति लोकरीत्या फलरूपानन्दज्ञापितेयं कुक्षिगमनक्रिया तद्रूपं चरित्रम्। छान्दोग्यीयाष्टमोपदेशोक्तं 'अथ न जानाति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेत'विति कुक्षौ भवतीत्युपसंहारे सान्त्वनम्। एकादशस्य

दशमेध्याये 'बन्ध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयम' इतिवाक्यादिन्द्रियसंयमो मोक्षः कुक्षिंगतः। 'इन्द्रियाणि समस्तानां मृत्यव' इति बृहदारण्यके 'समुदाहृताः' । अतोयमग्रे गोविन्दो भविष्यति गवामिन्द्रियाणां इन्द्रः। 'पश्यन् चक्षुर्भवती'त्यादि बृहदारण्यकात्। उक्तमिति 'सर्वात्मकस्ये'त्यादिनोक्तमर्थम्। पुरुषोत्तम इति तत्र सर्वं सम्भवतीतिभावः। ज्ञानक्रियेति काण्डद्वयार्थौ, भगवद्धर्मभूते ज्ञानक्रिये। ममेति देवक्याः। सान्त्वनपक्षे का गतिः किं फलम्। 'अन्ते या मतिः सा गति'रित्यत्र गतिपदस्य फलवाचकत्वं दृष्टम्। आशंसार्थद्योतनाय विशेषसूत्रमाहुः आशंसायामिति। प्रथमार्थे इति अष्टाध्यायीक्रमेणा-'शंसावचने लि'ङिति सूत्रात् प्रथमस्य 'लृट् शेषे चे'तिसूत्रस्यार्थे लृडर्थे भविष्यति। आशसायां वाच्यायां 'छन्दसी'तिसूत्रेण लिङिति श्रीवल्लभानां लेखः पुस्तकान्तरसूत्रानुसारी। कंसादिति कसि गतिशासनयोः अदा० आ० से० पचाद्यच्, कंसः तस्मात्। क्रियां कर्तुमिति 'भयात् कंस' इतिवाक्याद् भयभीतस्तथा। वचनेनेति उपेक्षितवचनमात्रेणेत्यर्थः। 'भविते'ति लुडन्तं न तु तृन् तृजन्तमित्याशयेनाहुः भविष्यतीति। अद्यतनकालाभावादिति भावः। अनेनेति परः पुरुष इति स्वरूपम्। 'नो भवाये'ति कार्यम्। 'तव भयं माभू'दित्यानुषङ्गिकं च कार्यमुक्तमित्यर्थः। अथ तैत्तिरीयप्रश्नछान्दोग्योक्तेषु चतुष्केषु षोडशकलासु च कः कोंशोत्र श्लोक उच्यत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते। तैत्तिरीये जिह्वा सन्धानमत्र, परः पुमा'नितिवाक्यात्। पुरुषोत्तम आस्वादनीयः शृङ्गाररसो भक्तिरसश्च, चतुर्यूथैः। लिह आस्वादने अदा० उभ० अनिट्। लेढि लिहन्त्यनया वा, जिह्वा। शेवयह्व जिह्वेति साधुः। हस्य जः वप्रत्यय इति। प्रश्नेऽविशेषः। छान्दोग्ये 'चन्द्रः कले'ति, 'परः पुमा'नितिवाक्यात्। शीक्षायां 'भूर्भुवः सुव'रिति वा, एतास्तिस्रो व्याहृतयः। तासामु ह स्मैतां चतुर्थम्। महाचमस्यः प्रवेदयते। भूरिति वा अग्निः, भुव इति वायुः, सुवरित्यादित्यः, मह इति चन्द्रमाः, चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीꣳषि महीयन्त' इति। न च भक्त्येकवेद्यत्वहानिरिति वाच्यम्। 'नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराब्धिशायिनं लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधि'मिति मङ्गलाचरणकारिकायां 'कलानिधि'पदादिति शुभम्। अस्यार्थो वृत्रोदरे। तदुक्तं षष्ठस्कन्धे द्वादशेध्याये 'कृत्वाधरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुम् नभो गम्भीरवक्त्रेण लेलिहोल्बणजिह्वये'ति। वाक् वृत्रासुरचतुःश्लोकीति सर्वं सुस्थम्। सङ्ख्यातात्पर्यफलं चतुष्पाद्ब्रह्मणैवैतं सम्भरति। षोडशविकारभिन्नषोडशविकारसदृशसूक्ष्मदेहेन सम्भरतीति, च प्रश्नेऽविशेषः, य एवं चतुष्पादं षोडशकलं च भावयति सः।

१०–२–४१. इत्यभीत्यत्र उपसंहरतीति पक्षपातस्तुतिं ससान्त्वनां उपसंहरति, उपसंहारः समाप्तिः। चरमवर्णध्वंसस्तं करोति। इतिशब्देन। स्वतन्त्रतयेति 'स्वतन्त्रः

कर्ते'ति पाणिनिसूत्रात्। अनिदंयथेति मूले 'अनिदंयथे'त्येकं पदमत्रापि। समासस्तु इदं च तद् यथा इदंयथा न इदंयथा अनिदंयथेत्येवं बोध्यः। तथा न भवतीति 'सर्वं सर्वमय'मितिश्रुतेः। ऋषिः सिंहोपि भवति। श्रीगोवर्धनः पर्वतः सर्पोपि भवति। 'एषोवमानितो मर्त्यान् कामरूपी वनौकसः हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मणे ह्यात्मनो गवा'मितिवाक्यात्। प्रकारेति प्रकारो ब्राह्मत्वं मायिकत्वं च। यद्वा इदं घटाद्येवं ब्राह्मत्वेन प्रकारेण भवेदपि देवमुक्तिदानार्थमित्यर्थः। तथा न भवतीति ब्राह्मत्वेन प्रकारेण न भवति किन्तु मायिकत्वेन प्रकारेण भवति दैत्यहितार्थमित्यर्थः। प्रकारेति प्रकारयोः ब्राह्मत्वमायिकत्वयोर्भेदेन। इत्यर्थ इति 'अनृतेन प्रत्यूढ'मितिश्रुतेरित्यर्थः। स्थास्यत इति ननु तिष्ठतां नाम का चिन्तेति चेन्न। ब्रह्मापत्यान्तरा सुरपक्षपातं ईशानस्तु समत्वाद् दैत्यपक्षपातं कुर्यादिति तयोः पुरोधानस्यावश्यकत्वात्। एवं 'प्रते'र्लक्षणार्थ उक्तः। वीप्सार्थमाहुः एकविंशतीति। नृसिंहपुराणे प्रसिद्धाः। एवं 'शतं स्वर्गा' इति पक्षोपि पुराणान्तरादवगन्तव्यः।

इति श्रीमद्वल्लभचरणैकतानश्रीगोपेश्वरविरचितायां शास्त्ररीत्या
बुभुत्सुबोधिकायां द्वितीयाध्यायव्याख्यानम्।

तृतीयोध्यायः।

१०–३–०. जमनमित्यादि सङ्गतिरवसररूपा सूचिता। प्रथमाध्याये हेतुमुक्त्वा सव्यापारो हेतुरिति कोस्य व्यापार इति प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्त्यर्थं कृष्णोद्यमं द्वितीयाध्याये निरूप्यावश्यवक्तव्यस्य रूपस्य रूपान्तरस्य चावश्यवक्तव्यत्वमवसरसङ्गतिलक्षणसमन्वयः। प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वमवसर इत्यवसरसङ्गतिलक्षणम्। कारिकार्थोग्रे वक्तव्यः स्वयमेव। स्तोत्रे इति द्विवचनान्तम्। वसुदेवदेवकीकृतं स्तोत्रद्वयम्। का० १। अत्र षडर्थानां निरूप्यत्वेऽध्यायार्थाननुगम इत्यत आहुः रूपान्तरेत्यादि। तथा चै'कमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति'श्रुतेर्नाननुगम इति भावः। अनन्तेषु गुणेषु सत्सु षण्णामेव निरूपणे हेतुमाहुः प्रतीयमान इति। अनन्तेष्वपि गुणेषु सत्सु भगवत्त्वेन श्रोतव्यविषयतावच्छेदकाः षडेव धर्मा गुणाः 'तस्माद् भारत सर्वात्मे'त्यत्र द्वितीयस्कन्धे उक्ताः। तथा च भागवते प्रतीयमानो भगवानेवेति हेतोः षड्विध उच्यत इत्यर्थः। का० २। ब्रह्म वेदेत्र भगवानिति अष्टभिरित्यादि श्लोकैरेवमग्रेपि। अत्रेति अध्याये। का० ३। ऐश्वर्यमिति। एकादशेऽणिमाद्यैश्वर्यम्। ननु कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ ईश्वर इति वेणुगीतोक्तं त्रिविधैश्वर्यं कुतोऽस्त्वेति चेन्न। गताध्याये 'सर्वात्मकं

दधारे'त्युक्तेष्टविधे प्राकाश्ये त्रिधैश्वर्यान्तर्भावात्। अत एव वक्ष्यन्ति 'ऐश्वर्यं सर्वमङ्गल'मिति। अष्टधैश्वर्यमोंकारनिष्ठं सङ्ख्यातात्पर्यस्य जन्मप्रकरणे मुख्यत्वात्। अत आहुः अर्धमात्रेति। हराविति वेदवाच्यत्वाय तात्पर्यार्थे कृष्णे पुष्टिमार्गीयफलरूपे ॐकारभक्तविशिष्टेऽर्धमात्रा परा 'अर्धमात्रात्मकः कृष्ण इति तापिनीयश्रुतेः कृष्णः। तेन कृष्णो वाच्यवाचकरूप उक्तः। 'अर्धचतुर्थमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीते'ति प्रश्नश्रुतेः ऊमिति प्रणवः। तदर्थः श्रीगोस्वामिभिर्गायत्र्यर्थकारिकासु कृतः। विविधहरिभावास्तत्रापि। सर्वमङ्गलमिति सर्वात्मकत्वाद् भगवतः सर्वमङ्गलम्, न तु वेणुगीतलक्षणकमात्रमैश्वर्यम्। का० ४। अधिकारिणीति अत्र टिप्पण्याम् सत्स्विवति तेन ननु जनने वर्णनीये कालगुणवर्णनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां सर्वगुणोपेतत्वोक्तिर्मूलेनुपपन्नेत्याशङ्काप्रयोजनमित्युक्तम्। अधिकारिणीति अनन्तदेहः कालः चेष्टारूपः सकलकार्याधिकारी। अधिष्ठानं चाविर्भावे। अधिकं तत्रेति तत्र सर्वगुणोपेतत्वोक्तिर्मूलेनुपपन्नेति दोषेऽधिकं आधिभौतिककाले प्रादुर्भावः। तद्धानिः उक्तदोषहानिः। अग्र इति अत्रैव 'तमद्भुत'मितिश्लोकीयकारिकाव्याख्याने च। प्रादुर्भूत इति कालस्यानन्तदेहत्वाद् देहस्य प्रादुर्भावात्। किञ्च त्रिविधसुधाविर्भावोपि। अन्यथा 'न तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कश्चने'तिश्रुतिविरोधः स्यात्। देशादीति आदिना तत्रत्याः। नन्वाधिदैविककालप्रादुर्भावे किं मानमित्यत आहुः अत एवेति। आनन्तर्येथशब्दः सुबोधिन्यामभिधया व्याख्यातः, तात्पर्यवृत्त्या तु टिप्पण्यां भिन्नप्रक्रमार्थक उक्तः। विविधहरिभावार्थम्। तथा च पूर्वार्धसमाप्तौ मङ्गलाचरणश्लोकः 'सर्वेषु पुष्टहृदयेषु निवेदयामि मार्गो यदा भगवतो भवतामभीष्टः भक्तिप्रकारसहितो हरिभावयुक्तो ज्ञेयस्तदा विवृतिरेव सदा विचिन्त्ये'ति। वरदेयेति वरे देयानां रात्रीणाम्। तदा दिवापीति वरदानकाले दिवेत्यव्ययं प्रातःकालेपि। दिवा रूपत्व'मिति स्वाधिष्ठानदिवारूपत्वम्। अस्येति आधिदैविककालस्य आधिभौतिकस्वाधिष्ठानरूपत्वम्। तथोक्तमिति सर्वगुणोपेतत्वमुक्तम्। अन्यथेति एतज्ज्ञापनाभावे। एवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वगुणोपेतत्वम्। ननु प्रक्षालनपङ्कन्यायेन दक्षिणायनं विहाय उत्तरायण एव सर्वगुणोपेतत्वप्रकटनं भगवता कुतो न कृतमित्यत आहुः यद्यपीत्यादि। एतदिति सर्वगुणोपेतत्वप्रकटनम्। एतादृश इति दक्षिणायने काले। तथाकरणम् सर्वगुणोपेतत्वकरणम्। जानीम इति भगवत्कृतपक्षपातस्य साधनापेक्षया पुष्टिफलदातृत्वानुभवाज् जानीम इत्यर्थः। मयि दृष्टे साधनादिक्लेशनिवर्तनं भवतीत्यर्थबोधकवाक्याच्च। अत्रापि गमकमाहुः अत एवेत्यादि। भिन्नप्रक्रमेणेत्य'थ'शब्दार्थः। इदमिति सर्वगुणोपेतत्वमुक्तम्। ननु भवत्वेवम्, तथापि भगवदात्मकत्वे कालस्य किं मानमतः सर्वशब्दार्थापत्तिं मानमाहुः असङ्कोचे-

१. अथर्वशिरउपनिषदि।

त्यादि। सर्वशब्देनेति सर्वगुणोपेतशब्दैकदेशेन सर्वशब्देन। ऐश्वर्यादयः काले देहे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन। एकं रूपं रसात् पृथगित्यत्रेव। तेनेति ऐश्वर्यादिमत्त्वेन। तेनेति जगद्वत् कारणात्मनाऽभेदानुक्त्यैश्वर्यादिनाऽभेदेनेत्यर्थः। सुबोधिन्याम्। मूले कालस्य सर्वगुणोपेतत्वादिकथनेन सर्वथा भगवत्तुल्यत्वमायातीति तद्वारणायाहुः खण्डशो इति। भगवद्गुणैकदेशतस्ते गुणाः अवयवशः कालावयवदानेन कृत्वा सर्वेषां ग्रहर्क्षतारादीनां यत् फलं तस्य बोधका उद्बोधकाः। 'कालावयवाः' उत्तरायणदक्षिणायनादयः। तथा च तावन्मात्रकार्यकरणान्न सर्वथा भगवत्तुल्यत्वमिति भावः। का० ५। गुणप्राकट्यं देशादिष्वतिदिशन्ति स मूल इत्यादि सार्धद्वयेन। मूले कारणे। हराविल्याश्रयबोधार्थमधिकरणसप्तमीविवक्षा। विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति। प्रदर्शनार्थायेति राज्ञः प्रदर्शनार्थायाभरणादिकं पुरतः स्थाप्यते तथा प्रदर्शनार्थाय। यथेति यथावत्। का० ६। देशोपीति उपर्यधः परितश्च। आधिभौतिकादिभेदाद्वा। चैवेति चकारो मूलकारिकोक्तं कालव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानुक्तस्य समुच्चायकः, एवकारः आधिभौतिकत्वयोगव्यवच्छेदकः। भूतानीति 'मही मङ्गलभूयिष्टे'त्यादिपद्योक्तानि भूतान्यपि। तथैव च उक्तप्रकारेणैव च पुनः। किन्नरास्त्वाकाशगुणत्वेनोक्ता इति तत्र व्याख्यास्यते। तत्रत्या ये विदुरिति तत्रत्या देशोद्भवा ये भगवत्प्राकट्यं विदुरित्यर्थः। ज्ञापनार्थमिति अवतरतो मूलरूपत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः। दोषनाशेति 'निर्मलोडुगणोदय'मिति गगनदोषनाशः तत्पुरःसरम्। स्वामिन्यागते उडुगोपनं दोषो वा। तस्य नाशः प्राकट्यम्। एवं सर्वत्र। का० ७½।

कारिकोक्तमर्थं विशदीकर्तुमाहुः एवमित्यादि भयवर्णनमित्यन्तम्। तत्र स्वीकरणमुच्यत इत्यन्तेन सङ्गतिबोधनायाध्यायार्थ उक्तः। तत्र त्रिविधेति आधिभौतिकादिदुःखदूरीकरणाय, कंसादेः कालतोऽज्ञानादित्यर्थः। अतो रूपवर्णनतात्पर्यमाहुः अत इति। रूपमिति भेदप्रतियोगि। रूपान्तरत्वमिति वर्णितरूपात् चतुर्भुजात् अन्यत् रूपं रूपान्तरं द्विभुजम्। तस्याध्यायार्थत्वं सार्वदिकत्वाभिप्रायेण। गोपालतापिनीये। 'कदाचिच्च चतुर्भुज' इति श्रुतेरुपक्रमगतत्वेपि नाध्यायार्थत्वम्। कादाचित्करूपप्रतिपादकत्वेन सन्दिग्धत्वात् उपक्रमस्य। ततो जननस्वरूपबोधार्थसर्वगुणप्राकट्यतात्पर्यमाहुः तस्येत्यादि। जननेति 'अनित्ये जननं नित्ये परिछिन्ने समागमः नित्यापरिछिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधे'ति कारिकोक्तजननापरपर्यायम्। न ह्येकस्येति कालस्य देहस्य। महतामित्यादि पृथ्व्यादीनां अन्येषां गन्धर्वादीनाम्। 'जगुः किन्नरगन्धर्वा' इति वाक्यात्। ततो वसुदेवस्तोत्रयोस्तात्पर्यमाहुः जनकयोरिति। एकशेषः। स्तोत्रमिति जात्यपेक्षयैकवचनम्। स्तोत्रे इति पाठो वा। तादृशमिति धर्मरूपम्। तयोर्बुद्धिरिति तादृशी तयोर्बुद्धिरिति ज्ञानमसदादीनां स्यादित्यर्थः। यथास्थित एवार्थः स्यात्। तत'स्त्वमेव पूर्वसर्गे भू'रित्यादि-

गतस्वरूपकथनस्य तात्पर्यमाहुः रूपस्येति। चतुर्भुजरूपस्य। स्वरूपकथनमिति 'त्वमेव पूर्वसर्गे भूः' इत्यादिभिः स्वरूपत्रयकथनं शुकेन वक्तव्यमित्यर्थः। आश्चर्येति अकस्मादग्रे प्रकटे चतुर्भुजरूपे। आश्चर्यमात्रत्वेन निदानस्य कारणस्य वरस्याज्ञानात्। सन्देहः भगवान् वा अन्यो (अक्षरो) वेति। एवकारो निश्चययोगव्यवच्छेदकः। तथा च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति श्रुतिविरोधः। परावरः कृष्णः। 'ततश्च शौरिर्भगवत्प्रणोदित' इत्यस्य तात्पर्यमाहुः रूपान्तरेणेति। कार्यं भक्तत्रिविधदुःखदूरीकरणं न भवतीति वृहद्वने गमनमावश्यकम्। कार्याप्रयोजकरूपान्तरग्रहणप्रयोजनमाहुः सर्वमुक्त्यभावरूपं रूपान्तराभाव इति। 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेती'तिश्रुतेरेवकारः सर्वमुक्त्यभावयोगव्यवच्छेदकः। ज्ञाताज्ञातौषधपानेन तद्गुणवत्। तर्हि भयवर्णनं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आहुः अलौकिकमित्यादि। अलौकिकं माहात्म्यज्ञानम्। लोकात् स्नेहात्। इदं च टिप्पण्यां स्फुटं षष्ठेध्याये। भयवर्णनमिति 'अयं त्वसभ्य' इत्यनेन 'समुद्विजे भवद्धेतो'रिति वाक्याभ्यां तथा।

१०–३–१. अथ मूलं व्याकुर्वन्ति स प्रथममित्यादि। अष्टैश्वर्येति अष्टैश्वर्ययुक्तं दर्शनविषयत्वयोग्यत्वमाहेत्यर्थः। युक्तत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन। वस्तुतो दर्शनविषयत्वयोग्यताविर्भावः। ते इति पूर्वाध्याये ब्रह्मादयः। आधिभौतिककालस्याधारतानिवृत्त्यर्थं वाक्यभेदेन व्याकुर्वन्ति स अथ तदनन्तरमिति। 'द्रव्यसंस्कारयोर्मध्ये द्रव्यं बलीय' इति न्यायेन 'स आत्मा स्वाश्रयाश्रय' इति द्रव्यं स्वाश्रयश्चासावाश्रयस्तत्त्वभङ्गो यदा तदा वाक्यभेदेन व्याख्यानं न दोषाय। संस्कारो यर्हि पूर्वोक्तं सर्वं जातं तदा विष्णुराविरासीदिति वाक्यभेदविरहेण व्याख्यानम्। एवं व्याख्याने कालस्याश्रयत्वापत्त्याधेयत्वेनाश्रयत्वभङ्गः। आविर्भूत इति 'प्रादुरासी'दित्यस्यार्थोयम्। एवमेव जातपदमपि बोध्यम्। यद्यप्येवं दूरान्वयदोषो भवति तथाप्यध्याहारापेक्षया लघीयस्त्वादेवमुच्यते। अत एवेति भगवत्सेवापरत्वादेव। 'परमशोभन'पदार्थमाहुः परोवतारी मीयते ज्ञायतेनेनेति परमः तस्य। पूर्णा गुणा यस्य। पूर्णगुणरूपस्य वा। शोभाजनक इति तेन शोभन इत्यत्र नन्द्यादित्वाल्ल्युः। शोभते शोभां कुरुते जनयतीति शोभाजनकः। ण्वुल्। पञ्चाङ्गे नक्षत्रप्राधान्यमित्याशयेनोत्तरार्धं विवृण्वन्ति स्म कालावयवेति। कालः शरीरम् सावयवं भवत्येव। अवयवा अस्थीनि। 'नक्षत्राण्यस्थीनी'ति बृहदारण्यकात्। भगवद्भक्षत्वादाहुः केवलेति। वक्ष्यमाणश्रुतेरेवकारः। भगवत्सृष्टसधृत्वादाहुः स्वगुणप्राकट्येति। 'दोषा हरौ न सन्त्येव तथा भक्ताहिताः क्रियाः स्फुरन्ति बुद्धिदोषेण मूलं तस्य बहिर्दृशि'रिति वाक्यादेवकार उक्तः। उत्पादित इति 'नारायणाद् ब्रह्मा जायत' इति नारायणोपनिषदः। रजो गृहीतवानित्यर्थः। 'सत्त्वं रजस्तम' इति प्रथमस्कन्धात्।

सत्त्वरजस्तमोगुणान् भगवत्सृष्टान् सृजति ब्रह्मा। माया रजोदेहरूपा विकारान् षड्भावविकारान्। गुणानेवेति एवकारो मायिकगुणयोगव्यवच्छेदकः। तन्नक्षत्रमिति स्वदेवताकं रोहिणीनक्षत्रं गृहीतवान् स्वीकृतवान्। नक्षत्रस्य सर्वरोहरोहकर्तृत्वेन गुणप्राकट्यहेतुत्वात्। तस्येति ब्रह्मणः। 'तनो वै ते' इति श्रुतिस्तु यजुर्ब्राह्मणे प्रथमप्रपाठके द्वितीयानुवाकेस्ति। 'प्रजापती रोहिण्यामग्निमसृजताम्, तं देवा रोहिण्यामादधत, ततो वै ते सर्वान् रोहानरोहन्, तद् रोहिण्यै रोहिणीत्वम्, रोहिण्यामग्निमाधत्ते ऋध्नोत्येव सर्वान् रोहान् रोहती'ति। श्रुत्यर्थस्तु सायणाचार्यैर्माधवीये वेदार्थप्रकाश एवं कृतः। अथ निर्दोषनक्षत्रं विधत्ते। 'ततः प्रजापति'रित्यादिश्रुतिमुपन्यस्य। रुह्यन्ते प्राप्यन्त इति रोहाः कामाः। ते च यस्यां रुह्यन्ते सा रोहिणी। रोहिण्यै इति षष्ठीस्थले चतुर्थी। ऋध्नोत्येव समृद्धो भवति। समृद्धिरेव सर्वानित्यन्तेन विशदीकृतेति। तत्र असृजत अमिति पदच्छेदः। अम् प्रसिद्धार्थकमव्ययम्। रुह जन्मनि। भ्वा० प० अ० ऋध वृद्धौ। भ्वा० प० भ्वादेराकृतिगणत्वात्। विकरणव्यत्ययः। सर्वगुणोपेत इति काले सर्वगुणोपेतत्वं जातम्। कालस्य नित्यत्वात्। रोहिण्या रोहिणीत्वात् सर्वगुणोपेतत्वस्य। आनुगुण्यमिति निर्दोषनक्षत्रत्वादिति भावः। तेषामिति तारानक्षत्राणाम्। शान्तत्वमिति अशान्तत्वप्रतियोगिकं यत् शान्तत्वाभावाभावरूपं शान्तत्वमुक्तम्। अनेनेति सम्बन्धकथने रोहिण्याः कारणत्वेन। आनुषङ्गिका इति रोहिण्यनुषङ्गजाः सर्वगुणोपेतत्वादयः। एवं पञ्चाङ्गे नक्षत्रमुक्तम्। प्रत्यक्षत्वात्। 'यत् पुण्यं नक्षत्रं तद्वद् कुर्वीतोपव्युष'मिति श्रुतिः। अर्थस्तु 'तत्' नक्षत्रं 'वट्' प्रत्यक्षं 'कुर्वीत'। वष वधे इत्यस्मात् क्विपि अव्ययम्। प्रत्यक्षकरणोपायमाह उपेति। उषः कालोष्टपञ्चाशदिति विध विचारे लिखितवाक्यादुपसीति व्युषमिति विभक्त्यर्थेव्ययीभावः। व्युषं समीपमुपव्युषम्। पारिभाषिकसूर्योदयकाल इत्यर्थः। पञ्चाङ्ग इतराणि तिथिवारयोगकरणानि नारदीये ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्येषु 'सिंहराशिगते सूर्ये गगने जलदाकुले मासि प्रोष्ठपदेष्टम्यामर्धरात्रे विधूदये बुधवारे वृषे लग्ने रोहिण्याश्चरमांशके शुभे हर्षणयोगे च कौलवेन युते तथा वसुदेवेन देवक्यामहं जातोस्मि पद्मज इह्यतः शिश्रहास्यैव कृष्णजन्माष्टमीत्वत' इति। शिश्रहा नपुंसकत्वात्। एवं पञ्चाङ्गं निष्पन्नम्। अत्रा'थ सर्व'त्युपक्रमः 'देवक्यां विष्णु'रिति पदद्वये विष्णुः प्रद्युम्नप्राकट्यार्थम्। अध्यायार्थः स्पष्टः।

१०–३–२. दिश इत्यत्र त्रयाणामिति देश आधिदैविकत्वाभावादाधिभौतिकत्रिकाभावात् तथा। वैकुण्ठे दिशोयं देश इति चातुरर्थिकप्रत्ययान्तदेशपदप्रयोगाप्रवृत्तेः। तत्रेति उक्तासु तिसृषु। देवतात्मिका इति श्रोत्रेन्द्रियदेवतारूपाः। भूतात्मिका इति प्राच्यादिरूपाः। आध्यात्मिका देवतारूपा एव। 'यस्तु आध्यात्मिकः प्रोक्तः सोसावेवाधिदैविक' इति वाक्यात्। चकारेणाध्यात्मिकाः। भूतात्मिकानां दिशां प्रसादमाहुः तत्रेति।

मेघादिनेति चातुर्मास्य आविर्भावादिति भावः। मेषादिनेति द्वितीयः पाठः। आदिना दिशां व्यापकत्वं क्रियाव्यापकत्वम्। 'मेघास्तस्यात्ममूर्तय' इति वाक्यादिन्द्रक्रियारूपात्ममूर्तित्वात् क्रियारूपाः। क्रियाणां करणत्वमिन्द्रियव्यापाररूपाणाम्। मेषादिना लग्नादिरूपेण तेषां फलानि। 'चण्डोभिमानी गुणवान् सकोपः सुहृद्विरोधी च सखा परेषाम् पराक्रमश्लाघ्यशोविशेषो मेषादयो यः पुरुषोधिरोप' इति मेषलग्नफलम्। 'भवति साहसकर्मकरो नरो रुधिरपित्तविकारकलेवरः। क्षितिपतिर्मतिमान् सहितश्च क्रिये रवि'रिति राशिफलम्। क्रिये मेषे। कालस्य करणत्वं प्रसिद्धम्। दूरदर्शनेति दूरे श्रावणप्रत्यक्षलक्षणः प्रसादः। दिशामिति भूतात्मिकानाम्। 'दिशः श्रोत्रा'दितिश्रुतेर्मेषादिना स्वव्यापारेण मेषादिना कालेन स्वगुणैश्चण्डत्वादिभिः क्षुब्धगुणो दूरे शृणोतीत्यर्थः। प्रसादस्तु प्रसन्नतेति करणे मनसि आनन्दः। 'मन आनन्द'मिति तैत्तिरीयश्रुतेः। भगवदाविर्भावे दिगादीनां साधारणासाधारणधर्मा उच्यन्ते। देवताप्रसाद इति 'कर्णौ दिश' इति वाक्याद् दिशः श्रोत्रेन्द्रियदेवताः तासामाकाशेन्तर्भावात् तत्प्रसादः सर्वप्रसाधकः। 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ती'ति श्रुतेः सर्वकारणत्वात्। तद् विवृण्वन्ति स अत इति। ज्ञानमिति दूरदर्शनम्। निर्मलोडुगणं च तदुदयमिति बहुव्रीहिगर्भितकर्मधारयमाहुः निर्मला इति। बहुव्रीहौ यत्रेति गगने दर्शने वा। वर्षाकाले भाद्रपदे। उदयेतीति उदया सोरममो डा मूले। गगनं उदयरूपं भगवद्देहत्वात्। प्रसिद्धिस्तैत्तिरीये। उदयोपि मलाभावरूपः सान्निध्यादित्याहुः उदयेति। गगने उदयकाले इत्यर्थः। अपिशब्दात्। उदयस्य मलरहितस्य गगनस्य कालेपि मलाभावः, नीलिमा काले नास्तीत्यर्थः। 'कृषेर्वर्णे' इति पाणिनिसूत्रात् कृष्णस्वाभाविकनीलिमा गगने काले चेति भावः। यत्तु निर्मला उडुगणा उदये यत्रेति समासो गह्वादिः स प्रयोजनशून्यः, अवतारकालेपि साधारणगगनोक्तेः प्रयोजनाभावात्। उदयो दर्शनमिति आकाशरूपदेहस्य ज्ञानं तदानीं जातम्। उदयोस्यास्तीति उदयम्। अर्शआद्यच्। एवकारो ज्ञानरहितस्य गगनदेहत्वयोगव्यवच्छेदकः। विवाहेति षोडशसंस्कारादित्वात् पूर्वं ग्रहणं विवाहस्य। सर्वर्तवो विवाहस्येति वर्षाकालेपि विवाह उक्तः। अजायन्तेति निशीथकालेपि रोहिणीसत्त्वाद् भगवत एव वा सत्त्वात्। 'मही मङ्गलभूयिष्ठा' इति पाठेऽर्थमुक्त्वा 'मङ्गलभूयिष्ठपुरग्रामे'त्यादिपाठेऽर्थमाहुः पुरं नगरमिति। सर्वाण्येवेति रोहिणीभगवतोः सत्त्वादेवकारः।

१०–३–२. नद्य इत्यत्र भौतिकानामिति नद्यादीनाम्। तत्तद्भूतेति सलिलजलरुहादिप्रधानानाम्। गुणान् श्रीप्रसन्नतादीन्। तत्रेति 'बहुष्वनियम' इति सूत्रेणानियमे। एकोनेति यद्यपि तैत्तिरीयसंहितायां 'कूपाभ्यः स्वाहे'त्यादिना 'सर्वेभ्यः स्वाहे'त्यन्तेन विंशतिभेदा अपामुक्तास्तथापि 'सर्वेभ्य' इत्यन्तिमस्य समष्टित्वेन पूर्वोक्तसर्वसङ्ग्राहकत्वेन सर्वातिरिक्तत्वाभावात्। उभयविधा एवेति स्थावरजङ्गमजगद्वत्। एतदेवाहुः स्थावरा इति। उभयेषामिति 'उभय'शब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः। कालेति वर्षाकालवशात्। कालनियन्तुरिति सङ्कर्षणात्। कालनियन्तृभगवद्वशादिति पाठान्तरम्। कालनियन्तुर्भगवतो वशादित्येकदेशान्वयः। स इति दोषः। कालनियन्तरीति कालनियन्तरि ई इति छेदः। इ आश्चर्ये। स्वाभाविक इति गुणः प्रसन्नता। कमलादिरिति पार्थिवांशप्रतीतिर्भ्रमात्। मत्स्यादिष्विव। वायूपनीतपार्थिवांशप्रतीतिवत् एव गन्धो रसयुक्तः। अनेनेति विशेषणेन। भूमेर्गुणानिति पूर्वं भूमेर्मङ्गलान्युक्तानि। मुख्य इति पृथ्वीतन्मात्रत्वे सति गुणत्वं मुख्यत्वम्। गन्धरसेति भगवत्प्राकट्याद् रोहिणीनक्षत्राच्च, गन्धास्वादः गन्धाघ्राणाच्छब्दः, रस आस्वादने रस शब्दे इति धातुपाठे, 'सन्नादे'तिशब्दोक्तं शब्दः कार्यं, तत्कथनपूर्वकम्। भूमेरैश्वर्यख्यापकाः। मूढैरलिभ्रमरैस्तदाघ्राणादिकरणरूपपूजनात्। 'ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदा निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिण' इति वेणुगीतसुबोधिनीकारिकायाः। कुलानीति समूहाः। पुष्पगुच्छा इति मालत्यादिपुष्पाणामाम्रादिपुष्पानां च गुच्छाः। जाता इति आधिदैविककालेनाधिदैविका जाताः।

१०–३–४. ववौ वायुरित्यत्र सुखस्पर्श इति त्रिगुणस्पर्शः रोहिणीनक्षत्रे गुणः भगवत्प्राकट्यात्। अन्यदा तु स्पर्शमात्रम्। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन स्पर्शे त्रिगुणान् शीतमन्दसुगन्धानाहुः गन्धं चेति। भूमेरिति मालत्यादिपुष्पानामाम्रादिपुष्पाणां च। तेन मन्दत्वगुणोप्युक्तः। पुण शुभे पुणमर्हतीति पुण्यमित्याशयेन पुण्यशब्दार्थमाहुः शुभकार्यमिति। कर्मणि घञ् न कृतः। वेदवेदान्तसारत्वात् पचाद्यच् कृतः। वाह इत्यत्र अण्विकारो वा, वहतीति वहः पुण्यगन्धस्य वहः पुण्यगन्धवह इति षष्ठीतत्पुरुषो न कृतः। कर्मणि घञुपस्थितेः। गन्धादिजलेति वर्षाकालत्वात् तथा। दोषेति जीवसाम्यदोषः प्राणत्वाद् भवति। 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्युपक्रम्य 'प्राणस्तथानुगमा'दित्युपसंहारो भाष्ये प्रथमचरणस्य यतः। शुभसूचक इति हिरण्याक्षहिरण्यकशिपूत्पत्तौ कठोरवायुरशुभसूचकोयं तद्विपरीतः शुभसूचकः। लौकिका इति स्मार्ताः। निषिद्धेति चिताग्न्यसंस्कृताग्नय इतरे येभ्यः ते निषिद्धेतराः। शान्ता इति अशुभकार्यस्यास्तु क्रूरा अशुभभयात्। जाता इति रोहिण्याः स्वभावात् शुभसूचका जाताः। कालोपि प्रतिबन्धपिहितत्वनिवारक इति तत्पुरःसरं विवृण्वन्ति स तस्मिन् समय इति। जाता इति पूर्ववत्।

१०–३–५. मनांसीत्यत्र भौतिकगुणसमग्र इति तामसाहङ्कारकार्याणि भूतानि निरूपितानि। स्मरणात् सात्त्विकाहङ्कारकार्यं मन इति तद्गुणा उच्यन्ते। राजसाहङ्कारकार्याणीन्द्रियाणि मनोनिरूपणेन निरूपितानि। स्वस्वगुणप्रकटकानि। तदेववास्तु 'दिशः

प्रसेदु'रित्यत्रोपलक्षणविधया निरूपिताः। तथा चाहङ्कारत्रयकार्यमपि निरूपितं जातमित्यर्थः। सत्त्वमारूढमिति। भगवदिच्छया स्वकार्ये मनसि आरूढं जातं प्रतीतिविषयं भवतीत्यर्थः। 'माया मनः सृजती'ति चतुर्थस्कन्धात्। श्रीवल्लभानां लेखे तु भगवतेति शेषः। 'देवक्यां देवरूपिण्या'मित्यत्र देवक्याः सत्त्वरूपत्वं व्याख्यास्यते। तथा च सत्त्वं यदारूढं भवति तदा स्वकारणे भगवदारोहात् मनसां प्रसादो भवत्येवेत्यर्थ उक्तः। प्रसन्नानीति 'सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञान'मिति वाक्यात्। स्थूलेति भौतिककाले। निकटेति भगवद्रूपे रोहिणीरूपे जायमान इति जायमानेऽजने प्रद्युम्ने। 'निशीथ' इतिश्लोकसुबोधिन्यां 'देवक्यां प्रद्युम्न' इत्युक्तेः।'अजन' इति मूले पदच्छेदः।'दिवि दुन्दुभय'इति पदसमभिव्याहारात्। तस्मिन्निति सामीप्ये सप्तमीं व्याकुर्वन्ति स तन्निकट इति। वटे गावः सुशेरत इत्यत्र वटनिकटे गावः सुशेरत इत्यर्थात्। नित्यवादित्राणीति नित्यशब्दा आकाशगुणाः वादित्ररूपाः। दुन्दुभिरिति तेषु दुन्दुभिरित्यर्थः। कैश्चिदिति मयापि (गोपेश्वरेण) दुन्दुभिरेतादृशी श्रुता आकृतिस्त्वाकाशत्वात्। 'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिते'ति छान्दोग्यात्। विरुद्धधर्माश्रयत्वं सर्वत्र। तेन कदाचित् कैश्चिद् वादिता अपि।

१०–३–६. जगुरित्यत्र स्वत इति आनन्दस्य व्यापकत्वात्,मायाज्ञापनाच्च,'मुदे'ति श्लोके पदात्। अज्ञात्वैवेति व्यापकानन्दज्ञानं न जातम्। मायाज्ञापनात् तत्कार्यमुल्लसितहृदयत्वम्। अन्यथेति स्वत एवोल्लसितहृदया इति, आर्थिकोर्थोऽत्र न प्राप्नोतीति न्यूनपूरणं कृत्वा। किन्नरगन्धर्वविशेषणाभावे। लेखे तु मुदेति दूरान्वयं कृत्वा मुदेत्यस्यार्थमाहुः। तदान्यथेत्यस्य मुदेत्यस्यात्रान्वयाभाव इत्यर्थः। माहात्म्येति देवत्वस्य प्रतिपादकं 'जगुः किन्नरगन्धर्वा' इति वाक्यं न स्यात्। अकस्मादित्यव्ययम्। कारणशून्ये। कृतवन्त इति ननु रोहिण्या अपि कारणत्वं भज्येतेति चेन्न। वाचनिकत्वात्। वैतालिकेति वैताला वंशशंसकाः। विद्याधर्य इति तेन वाचकं विना विद्याधरा इत्यत्र नैकशेषः कर्तव्यः पाठभेदेनोभयप्राप्तेः। विद्याधरा इति पाठे एकशेषे कृते तु चकारस्तात्पर्यग्राहक इति भावः। आनन्दावेशेनेति अद्यापि जन्माष्टम्यादौ विवशदशायामेवं नृत्यं कुर्वन्ति। शास्त्रीयं संगीतं नृत्यम्। केनचिदिति मुदा तु स्वकीयानन्दरूपेति न कारणत्वसमर्पिका।'आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशे'ति भागुरिर्वष्टि। मुदारूपा इत्यर्थः। मुदेति करणत्वपक्षमग्रे वक्ष्यन्ति। अत्र पक्षे मुदा आनन्दरूपाः। मुदा इत्यत्र विसर्गलोपश्छान्दसो वा। स्वत इति आनन्द आविर्भूतो येषु। कपो वैकल्पिकत्वम्। अस्मिन् पक्षे मुदा आनन्दे केनचित् प्रेरिता इति पाठः। मुदा आनन्देन न केनचित् प्रेरिता इति पाठान्तरम्। अकस्मात् इत्यस्य कारणशून्ये। तस्मिन् समये कार्ये। मुदेति टावन्तं पदं लुप्तविसर्गकं पदं तृतीयान्तं च पदम्।

१०–३–७. मुमुचुरित्यत्र देवा ज्ञात्वैवेत्यारभ्य पुस्तकेषु ग्रन्थः। कस्मिंश्चित् पुस्तके तु विनिघभावार्थं अथवेत्यारभ्येत्युक्तमित्यन्तो ग्रन्थोऽधिकः। सोप्याख्यायते। अथवेति तेनाथवेत्यस्य पूर्वं स्पष्टमिति ग्रन्थोऽसूचि। श्लोकव्याख्यानं स्पष्टमित्यर्थः। तथापि भावविवशा आहुः अथवेति। स्पष्टव्याख्यानापेक्षया विविधभावव्याख्यानं श्रेष्ठमिति। 'भक्त्या भागवतं शास्त्रं न बुद्ध्या न च टीकये'ति श्रीव्यासं प्रति नारदवाक्यम्। 'न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षया' इति वाक्याच्च। मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्तमानाः। मनस इमे मानसाः। चातुरर्थिकः प्रत्ययः। 'उसिक्' कमनीयं ब्रह्म,'क्षयो' निवासो येषां ते उसिक्क्षयाः। सुमनांसि यद्यपि पुष्पाणि तथा चित्रपदत्वाच्छोभनानि मनांस्यप्यर्थः। यथा गतश्लोके मुदाशब्दः। अत आहुः सुष्ठु निर्दुष्टानि मनांसीति। 'सुमनः'पदमहिम्नाहुः ववृषुरिति। सुमनोभिरिव पूजायै ववृषुरित्यर्थः। गर्भे ऐक्यस्यायुक्तत्वात्। देवक्यां ववृषुः। 'तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्दकिञ्जल्के'तिश्लोकोनुसन्धेयः। उभयेति कर्तृसम्बन्धात् तथा। उपपद्यत इति मुख्यमुपपद्यते कादाचित्कत्वात्। आनन्दावेशेति शब्दबलत्वेन शब्दार्थानन्देन व्याप्ताः, भगवत्प्राकट्यानुभावात्। 'मन आनन्द'मिति श्रुतेः। तच्च गर्जितमिति तत् प्रसिद्धम्। बृहदारण्यके। भाणरूपं वेदारण्यके। विद्युद्रूपस्य वाल्पशब्दरूपं गर्जितं गगने नास्तीत्यर्थः। प्रतिबन्धकतामिति प्रतिबन्धकता अम् इति छेदः। अत्रायमाशय इति अत्र जलधरपदे। तादृशत्वेनेति नीलत्वेन। कवय इति 'तदेव ब्रह्म परमं कवीना'मिति महानारायणात् कवीनामधिकारः। जलधरा इति जलस्य धरा इति पुण्यगन्धवह इतिवत्। जाता इति रोहिण्याः। स्वस्य विद्युदिति स्वस्य जलधरस्य विद्युत्सहभावोन्यकालेपि दृष्ट इति तस्मात्। गर्जन्तीति जलधराश्रयः। धर्मापेक्षयेति गर्जितशब्दापेक्षया। स्वस्येति समुद्रापेक्षया जलधरस्याधिकम्। अनुसागरमिति सागरं लक्षीकृत्य। लक्षणेत्थम्भूताख्यानेति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया। इति 'अथवे'त्यारभ्य 'इत्युक्त'मित्यन्तग्रन्थाख्यानम्। सङ्क्षेपेण सम्बन्धमाहुः देवा ज्ञात्वैवेति। अत्र मुदान्विता इत्युक्तम्, न तु मोचनक्रियायां मुदः करणत्वमतो भगवज्जन्मरूपहेतुज्ञानं सूचितमित्याशयेनाहुः देवा ज्ञात्वैवेति। गानादिकं रसोद्रेकात् स्वतोपि भवति। पुष्पवृष्टिस्तु हेतुज्ञानं विना न जायत इति भावः। हेतुज्ञानं योगजप्रत्यासत्त्येत्याहुः शब्दबला इत्यादि। मुनीनां व्यासमुख्यानां, व्यासस्य शब्दबलं भाष्ये उक्तमित्यन्येषामपि मुनीनाम्। अतो योगजधर्मेण भगवदनुभावरूपमानन्दं कृष्णजन्मीनं ज्ञात्वेत्यर्थः। अर्थबला इति बादरिरर्थबलविचारक इत्येवं भाष्ये उक्तस्तदनुसारिदेवाः अर्थेनानुभावसहितेन विचारविषयेणा· ब्रह्मयोगमायाकार्येण तद्विषयज्ञापनेन कृष्णजन्म ज्ञात्वेत्यर्थः। प्रामाणिका इति दैवी

सम्पत् तेषु वर्तत इति। स्वसेवां सुमनोवृष्टिरूपाम्। अभिज्ञताम् कृष्णविषयिणीम्। शुभेति सर्वोच्चैष्ट्वरूपशुभसूचनार्थम्। संहितायाम् पुष्पाणि ऊर्ध्वमेव गृह्णन्तीति। हर्षेणेति 'मुदे'ति तृतीयान्तम्, न टावन्तम्, नापि लुप्तविभक्तिकं मुद्पदम्। विपरीतः कालधर्म इति वर्षायां सर्वथा मेघानामभावः, शरदि सर्वथा मेघाः, इति विपरीतः कालस्य शरदो धर्म इत्यर्थः। अशुभेति उत्पातेन्तर्भावात्। कार्यमिति अविपरीतं कालधर्मं जलधरगर्जनमाहेत्यर्थः। सागरनिकट इति 'अनुसागर'मित्यत्र सागरं लक्षीकृत्येत्यर्थात् तथा।

१०-३-८. निशीथ इत्यत्र भगवत्प्राकट्ये पूर्वश्लोकैः सह सप्तार्थी वक्तुमाहुः एवं देशकालयोरित्यादि। देशकालौ प्रकरणमिति निबन्धात् चतुर्व्यूहसमुदायो जन्म तस्य देशकालाविति। यद्यप्यनिरुद्धजन्म चतुर्थाध्याये तथापि शुकहृदयेस्त्येवेत्यदोषः। तत्रत्यानामिति भूतानां देवादीनां च। अनेन आनन्दत्वेन लीला शास्त्रार्थ उक्तः। 'जगुः किन्नरगन्धर्वा' इत्यत्र स्वत एवोल्लसितहृदया इति न्यूनपूरणाय तस्य विशेषणमुक्तम्। सा लीलानन्दत्वेनात्र। ऋतोश्चेति 'मन्दं मन्दं जलधरा' इत्यनेन वर्षर्तोर्गुण उक्तः। तेनोत्सवाविष्टचित्तानां निरोधात् स्कन्धार्थ उक्तः। रात्र्या इति 'निशीथ'शब्दस्यार्धरात्रवाचकत्वात् तेनैवार्थबलात् रात्रेरपि प्राप्तेस्तथेत्यर्थः। एतादृशनिशीथत्वं रात्र्या गुणः। मुहूर्तस्य घटिकाद्वयात्मकस्य। निशीथस्य गुणस्तमउद्भूतत्वादिः। अध्यायार्थः रूपान्तरस्वीकरणम्। 'विष्णुराविरासी'दिति रूपं रूपान्तरप्रयोजकम्। अथ वाक्ये सप्तार्थाव्याप्तिपरिहारोपि व्याख्यास्यते। सिंहार्के निशीथविचारस्तु श्रीपुरुषोत्तमानां लेखेस्ति। तथाहि। सिंहार्के निशीथे इदानीं षट्चत्वारिंशत्सप्तचत्वारिंशद्घटिकाद्वयात्मको भवति तद्व्यावृत्त्यर्थं सौरमानब्राह्ममानाभ्यां घटीद्वयविषमभावात् विवक्षितं प्रादुर्भावसमयं निश्चेतुमाहुः पञ्चचत्वारिंशदिति। तत्रायमर्थः। द्वापरस्य पञ्चविंशाधिकशरच्छतावशेषे भगवः (भगवतः ?)। 'शरच्छतं व्यतीयाय पञ्चविंशाधिकं विभो' इति ब्रह्मवाक्यात् निश्चीयते। तत्र गणितविचारे स्फुटोर्कः ४-१९-०-१ चतुरङ्केन गतकर्कराशिः। सिंहेर्क इत्युच्यते। एकोनत्रिंशाङ्केन सिंहराश्येकोनविंशांशाः अंशादिना विकलाः पूर्णाः। एकाङ्केन विकला एका। गतिः ५९-९ सूर्यगतिः एकोनषष्टिः कलाः, नव विकलाः। अयनांशाः २४-२२-२०। मधुपुर्यां पलप्रभा ६-५। चरखण्डानि ६०-४८-२०। चरपलानि ३२। दिनमानं ३१-४। रात्रिमानं २९-२६। रात्र्यर्धम् १४-२८। निषीथः ४५-३२। एवं सति तत्रापाढोधिकोभ्युपेयः। उक्तरीत्या स्पष्टेर्के सति ४-१९-०-१। पूर्ववत् राश्यंशकलाविकलाश्चतस्रः। एतादृशस्य सूर्यस्य तदैव सिद्धेः। षट्चत्वारिंशद् घटिका द्वात्रिंशत्पलात्मिका भवति। इति षट्चत्वारिंशद्घटिकाद्वयमिति। ईदृशस्तु निशीथो विषुवदिने एकस्मिन् भवति। पञ्चमस्कन्धीयात्। 'यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाऽहोरात्राणि समानि भवन्ती'ति वाक्यात्।

ज्योतिःशास्त्राच्च निश्चीयते। दिनमानं ३०-०। रात्रिमानं ३०-०। रात्र्यर्धं १५-०। निषीथः ४५-४६-०। तदग्रे तु पलद्वयं प्रत्यहं रात्रेर्दिनस्य च वृद्धिह्रासौ। एवं सति यदत्राष्टम्याः प्रान्तभाग इति। तत्र चन्द्रप्रकाशस्तेभ्यो द्वात्रिंशत्पलेभ्यः पूर्वं भवति। चन्द्रप्रकाशक्षितिज(पृथ्वीछाया)संयोगे तमसो निवृत्तेः। तदेवाभिप्रेत्य मूले 'तमउद्भूत' इत्युक्तम्। भगवत्प्राकट्यं तु द्वात्रिंशत्पलोत्तरं निशीथारम्भसमये चन्द्रोदयसमकाले। एतदेवाग्रिमश्लोके 'प्राच्यां दिशीन्दुरिवे'ति दृष्टान्तेन सूचयिष्यते। अतो द्वात्रिंशत्पलान्यनादृत्य यत् पञ्चचत्वारिंशत्षट्चत्वारिंशद्घटिकाद्वयमितिकथनं तत् प्रकाशन्यायेन लक्षणादोषनिवृत्त्यर्थं भगवत्प्रभावादिति न कोपि विरोधः। ऊर्ध्वो भवतीति उत्क्षेपणकर्मोक्तं तमसः। गुणा उक्ताः। नन्वनन्तस्य कालात्मनोनन्तमाहात्म्ये कृष्णत्वोक्तेर्जनार्दनाविर्भावे निशीथे गुणाः क इत्याकाङ्क्षायां गुणा उक्ताः। निशीथे तमउद्भूते सत्युत्क्षेपणकर्मणा रोहिण्या च जनार्दने सङ्कर्षणे सितकेशे जायमाने। इत्यन्वयोत्र। सर्वाविद्येति सर्वेषां निरोधाधिकारिणां पूतनाचैद्यप्रलम्बादिरूपाविद्यानाशकः। तादृशगुणवानिति तमउद्भूतत्वगुणवान्। तमोऽविद्या विद्यया नश्यतीति वेदविद्यारूपः सङ्कर्षण उक्तः। ननु 'जायमानेऽजने' इत्यनेनैव चारितार्थ्यं, विद्यागुणनिरूपणसिद्धेः, अतो जायमाने जनार्दन इत्यस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः भगवज्जननस्येत्यारभ्य हेतुरुक्त इत्यन्तम्। भगवज्जननस्येत्यस्य निमित्तत्वमित्यनेनान्वयः। मूलभूतेत्यादि काले स्थिताना'मथ सर्वगुणोपेतः काल' इत्यारम्भश्लोकोक्तानां मूलभूतस्य भगवतो गुणानाम्। भौतिकानां नद्यादिगुणानाम्। 'दिशः प्रसेदु'रित्यादिभिः पञ्चमहाभूतानां दिश आकाशेन्तर्भाव्य प्राकट्ये इत्यर्थः। मध्य इति कालगुणभौतिकगुण'नेदुर्दुन्दुभयो दिवी'त्याद्युक्तदेवगुणास्तेषां मध्ये। देहलीप्रदीपन्यायेन निमित्तत्वं वक्तुम्। कालनिमित्तत्वमिति कालो निमित्तं यस्य तादृशत्वमित्यर्थः। अन्ते चेति अष्टधार्धमात्रानिरूपणान्ते च। प्रकटीति अविद्यानाशादिति भावः। ननु नेदं युक्तम्, देवक्यामितिपद्येन 'देवकी सर्वदेवते'ति सर्वदेवतावाचकपदघटितेनैव चारितार्थ्यादित्याशङ्कायामस्याप्याशयं सूक्ष्मेक्षिकयाहुः एवं सन्दर्भ इत्यादि। त्रयमपीत्यपिशब्दः प्रासङ्गिकत्वं सूचयति स। पुरुषोत्तमस्यैव प्रकरणित्वात्। सर्वधर्मेति 'अनुसागर'मित्यन्तैः सप्तभिः श्लोकैर्धर्मरक्षोक्तेत्यैश्वर्यार्धमात्रामध्ये कथनमनिरुद्धस्यैवोचितमिति भावः। सर्वमुक्तीति सर्वेषां चैद्यप्रलम्बादीनामासुरसम्पत्तियुक्तानां मुक्तिदाता तथेत्यर्थः। अज्ञाननिवृत्तिरज्ञानसंहारः। विद्ययाऽज्ञाननाशे मोक्षो वासुदेवकार्यमिति विवेकः। तथा च जनार्दनपदादयं सङ्कर्षण इति भावः। तथा चार्द हिंसायां चु० आत्म० से० तस्य रूपं न तु अर्द गतियाचनयोरित्यस्य भ्वादेः परस्मैपदिनः सेटः। देवक्यामिति 'देवक्यां देवरूपिण्या'-

मितिश्लोके देवरूपाधिकरणत्वकथनात्। वासुदेव इति 'प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जात-
स्तवात्मज' इतिवाक्याद् वसुदेवगृहेपि व्यूहचतुष्टयप्राकट्यम्। पुरुषोत्तमो नन्दगृहे पूर्वमुक्तो
वासुदेवोत्रोक्तो वेदसारः तेन वेदवेदान्तसारत्वात् पदभेदः। सर्वरूपेणापीति विश्व-
प्रदर्शनं मुखे करिष्यमाणमिति सर्वरूपेणेत्यस्य नार्थः, किन्तु चतुर्व्यूहरूपेण सह भगवान्
पुरुषोत्तम आविर्भूत इत्यर्थः। पूर्वपक्षस्या'थोमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्म-
योग' इतिवाक्यौक्तौत्पत्तिकात्मयोगत्वात्। द्वितीयाध्याये 'कालात्मा भगवान् जात' इति
काल देहात्मा भगवानुक्तः, तत्रापि न कालस्य निमित्तत्वं किन्तु देहिनो भगवत एव।
न तु देहस्य कालस्य तमोरूपदोषाभावे 'सर्वगुणोपेत' इतिपदोक्ते गुणप्राकट्ये चेत्यर्थः।
तादृश इति देहरूपः। सहज इति बलभद्रे तु सहजः, अत्र तु चतुर्व्यूहरूपेण सह
पुरुषोत्तमो जात इति सङ्कर्षणाप्राधान्यात् न सहज इत्यर्थः। कश्चिदिति द्वितीयस्कन्ध-
नवमाध्यायेपि विशुद्धसत्त्वस्य तत्रोक्तेः तस्यैव देहत्वं, न तु कालस्येति भावः। एकमिति
कालरूपम्। 'निर्दोष एव रमत' इतिवाक्यादाहुः भगवत्प्रादुरिति। गुणप्राकट्यमिति
पूर्वोक्ताज्ञाननिवृत्तिद्वारा। तेन नान्योन्याश्रयः। निरूपितमिति वारद्वयं 'जायमाने'
इत्यादि कथनान्निरूपितम्। सर्वांश इति कृष्णकेशनारायणांशावपि। तत्र कृष्णकेशः
सङ्कर्षणे शब्दे कृष्णशब्दात्मके नारायणांशोनिरुद्ध इति विवेकः। तेन सर्वशब्देनेन्द्रिय-
देवता अपि। देवक्यां विष्णुरिति प्रद्युम्नः। विष्णुपदप्रयोगतात्पर्यमग्रे स्वयमेव वाच्यम्।
देवानां समूह इति "गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजन्यराजपुत्रवत् समनुष्याजाद्वुञ्" इति सूत्रेण
समूहार्थकप्रत्यये विष्ण्वाविर्भावः कारणम्। अन्यथाविर्भावो न स्यादधिष्ठानान्तरे।
वृद्ध्यभावश्छान्दसः। तदुपपादयन्ति स सम्पूर्ण इत्यादि। तथा च 'देवक्यां देवरूपिण्या'-
मिति पाठान्तरम्। पूर्णमिति भगवता पूर्णम्। मूषानिषिक्तन्यायेन। देवकी ब्रह्मविद्या,
भगवानपि सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपविद्यारूपोसङ्गत्वात्। आधारत्वेनेति अवतारे आधार-
निमित्तं न दोषाय। भक्त्यन्तःपातित्वाद्वा। सत्त्वं ज्ञानं वा। तेन स्वाश्रयः। अनवतार-
दशायां त्वक्षरात्मकत्वे हृदयस्य जाते तत्राविर्भूतं 'परमं व्योमे'त्याद्युक्तमेवाधारत्वेन
निमित्तम्। 'ब्रह्म तर्हि अभि'रित्युत्तरार्धे वक्ष्यमाणत्वादाधानोक्तः साधिष्ठानोग्निर्दृष्टान्ती-
क्रियते यथेति। भवतीति इतिशब्द उत्तरत्र हेतुवाची। मथनेति मथनदण्डस्थानीयम्।
ज्ञानस्य प्रयत्नासाध्यत्वादाहुः भगवद्रूपमिति। देवकीत्वरूपम्। तत्रेति देवक्याम्।
इदमेवेति सर्वभूतस्थं जातिरूपं प्रादुर्बुभूषुरूपमेव वा। आधिदैविक इति ब्रह्मविद्यारूपः।
यद्वा देवक्यां विद्यमानः सर्वव्यापकत्वेन यः स विष्णुपदेनोच्यते। पाठान्तर इति
'देवक्यां देवरूपिण्या'मिति पाठान्तरे। गुहा हृदय आकाशमिति हृदयाकाशमिति
समस्तोपि पाठः। तस्मिन्निति 'गुहायां परमे व्योम'न्नित्यत्रोक्तायामित्यर्थः। व्योम-

न्नित्यत्र छेर्लुक्। आ समन्तादिति अन्तर्याम्यपि स्वांशजीवरूपेणापीत्यर्थः। सत्त्वगुणाभि-
मानित्वव्यावृत्त्यर्थमाहुः विष्णुर्व्यापक इत्यादि। पुरुषोत्तम इति विष्णुसमानयोग-
क्षेमत्वेनाकारकत्वेन च पुरुषोत्तमे विष्णुपदमुक्तमिति भावः। ब्रह्मशब्देनेति चतुष्पाद्-
ब्रह्मत्वेन। अत्र चत्वारः पादाः व्यूहाः तात्पर्यवृत्त्या। सर्वान्तर इति सर्वेषामन्नमयादीना-
मन्तर आनन्दमय इत्यर्थः। सर्वान्तर्यामी अन्तर्यामिसमष्टिः, अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तानां
सर्वेषां पृथ्व्यादीनामन्तर्यामी वा। अनेनेति अध्यायार्थप्रद्युम्नस्य राजसत्वेन तत्प्रकरणीय-
गुहाशयपदेनेत्यर्थः। सर्वेषामिति ब्रह्मप्रभृतीनाम्। भजनार्थमिति 'भगवान् ब्रह्म
कार्त्स्न्येने'ति वाक्यात्। तेन वेदे माहात्म्यज्ञानं ऐक्यं चेत्युभयं भजनाङ्गं भजनार्थमुच्यते।
स्वयं हृदि स्थित्वेति 'तेने ब्रह्म हृदे'त्यत्रेति बोध्यम्। तदुक्तं गीतायाम् 'ईश्वरः सर्व-
भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती'ति। वेदांश्चकारेत्यन्वयः। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै
वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा' इति श्रुतेः। किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः तत्परा इति। वेद-
पराः, भजनद्वारा कृतार्था इत्यादि। तदुक्तं सुबोधिन्यां ब्रह्मा मानसीं सेवां प्रत्यहं
करोतीति। इयं सर्वदा व्यवस्थितिः। सोत्रैवेदानीं प्रकट इति हेतोरवतारपूर्वप्रक्रिया
नोपयुज्यते। अतः परं अवतारदशायाम्। अयमेवेति गुहाशय एव। गुहाशय-
प्राकट्यकथनेन निरूपितमिति अन्वयः। अन्तरन्विति विद्यारूपज्ञानस्य निर्विषयत्वा-
भावात् तथा। पूर्वोक्तप्रणाड्या वा। न त्विति जननिमित्तभूतस्तु जननाभावादेव न
जातः। अनिमित्तभूतोपि ज्ञानरूपो व्यापारोवधारणार्थं मनसस्तदेकपरता। साव-
धानता विनयेन स्थितिः, तादृशोपि व्यापारो न जात इत्यर्थः। सम्पूर्ण एवेति गति-
प्रतिबन्धकमुह्लस्य प्रियमोदप्रमोदादियुक्तः पक्षी न तु कश्चिदप्यंशं विहायानन्दमयः
प्रकट इत्यर्थः। चतुर्भुजत्वेग्रे 'बभूव प्राकृतः शिशु'रिति न्यायो बोध्यः। आधारेति
विशुद्धसत्त्वमाधारः। यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिवेति 'यथा प्राच्यां दिशी'त्येताव-
त्प्रतीकेनाधारदृष्टान्तः, 'इन्दुरिवे'ति प्रतीकेन प्रकटीभूतदृष्टान्तः। सर्वोपास्येति
'तस्यै दिशे नमस्कृत्ये'तिवाक्यात्। हेतुगर्भं विशेषणमाहुः सर्वदेवतेति। श्रीभागवते
तत्र देवताप्राकट्यकथनाज् ज्ञायते सर्वदेवतामयीति। तस्या आकाशेन्तर्भावा'दाकाश-
शरीरं ब्रह्मे'ति श्रुतेः सर्वदेवमयब्रह्मशरीरत्वात् तथा। आगमन इति चन्द्रागतौ। अमृत-
मय इति जलमयः। 'अपां पुष्पं यो वेदे'ति श्रुतेः। आनन्दरूपामृतमयो वा। 'आनन्द-
रूपममृतं यद्विभाती'तिश्रुतेः। इदीति औणादिक उः। आनन्दमय इति नन्वानन्द-
मयाधिकरणे आनन्दमयः परमात्मोक्तः कुतश्चन्द्र इति चेन्न। तैत्तिरीये देवताश्रयपक्षे
चतुर्थ्याकाङ्क्षायामस्योपादानात्। अत एव जन्माष्टम्यामर्धरात्रे चन्द्रार्घ्यदानं स्मृतम्।
तथा च प्राचीदृष्टान्तेन श्रीदेवक्या आविर्भावप्रयोजकत्वमात्रम्। न तु मातृवज् जननीत्वं

द्योतितम्। इन्दुपदेन च परमैश्वर्ययोगात् पूर्णत्वं द्योतितम्। तर्हि दृष्टान्तेन कथं पूर्णत्वसिद्धिरित्यत आहुः स इन्दुः प्रथमं पूर्णमास्यां षोडशकलत्वदशायां प्रथमं पूर्वे पूर्ण एव दृश्यते। खण्डास्त्विवति चन्द्रमसः खण्डास्तु तिथ्यन्तरे आकाशमध्ये तत्प्रान्ते पश्चिमदिशि च दृश्यन्ते। तथा च प्राचीपदेन्दुपदयोः समभिव्याहारात् दृष्टान्तेनापि तत्सिद्धिरित्यर्थः। नन्वेवं दृष्टान्तेनैव पूर्णत्वसिद्धौ पुष्कलपदस्य विष्णुविशेषणप्रतिपादकस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः उच्चैरित्यादि। तथा च कृष्णद्वितीयादौ उच्चैः खण्डस्यापि प्राच्यां दर्शनात् तद्व्यावृत्त्यर्थं पुष्कलपदमिति तत्समभिव्याहृतदृष्टान्तादेव पूर्णत्वसिद्धिरित्यर्थः। समाप्तपुनरात्तत्वदोषहान्यै तद्गतभूयोधर्माणां दार्ष्टान्तिके निरूपयितुं पूर्णत्वातिरिक्तधर्मनिरूपणार्थं पुष्कलपदस्यार्थान्तरमभिप्रेत्यैतद् द्विधा व्याकुर्वन्ति स पुष्कलशब्देनेत्यादि, नन्वित्यादि च। क्षयेति लोके प्रसिद्धम्। अत्रेति एवं व्याख्याने। प्राच्यादीति 'यथैवे'तिपदद्वयस्य विद्यमानत्वात् प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुरिति चतुर्णां पदानामावृत्तिः। यथा प्राच्यां दिशि पुष्कल इन्दुस्तथा देवक्यामित्याधारदृष्टान्तः। प्राच्यां दिशीन्दुरिव विष्णुः प्रादुरासीदिति प्रकटीभूते दृष्टान्तः। तथेत्यर्थ इति पत्नीषु बह्वीषु सतीषु देवक्यामेवाविर्भावः। अत इति समाप्तपुनरात्तत्वदोषनिवृत्त्यर्थं दृष्टान्ते निवेश्य पुष्कलेन्दुदृष्टान्तकथनादित्यर्थः। आश्चर्येति 'सविस्मयोत्फुल्लविलोचन' इति पदेन। आविर्भावे प्राप्तं सदैकरसत्वश्रुतिविरोधं कारिकया परिहरन्ति स दासीनामिति। भक्तानाम्। स्त्रीप्रत्ययस्तु प्रसादरूपशक्तिरूपस्त्रीत्वविवक्षायां भवति। 'स्त्रीद्वारा पुरुषे भवेत्' इति च। 'दास्यो वक्ष्यमाणा अङ्गीकार्या' इति लेखे(प्रकाशे)। सर्वरक्षार्थं सर्वपुरुषार्थरक्षानिमित्तम्। स्वसमानाकारं वासुदेवं अत्युत्कटं भक्तदुःखं वा। निमित्तीकृत्य स्वाविर्भावे प्रयोजकं कृत्वा। मम स्वामी पुरुषोत्तमः प्रादुर्भूतः। अत्र 'मायया सह जात' इति सुबोधिन्या मायिकी विषयता जाता, तया 'न तदश्नोति कश्चन, न तदश्नोति कश्चने'तिश्रुतिविरोधो न। कृपारूपमाया त्रिविधा सुधा तस्या अप्याविर्भावो बोध्यः। नैश्चिन्त्यमिति, अत्र टिप्पणी, स्पष्टार्था, पूर्ववदित्यस्य व्याख्या प्राकट्यात् पूर्वमित्यादिना। अयमर्थः साधनाध्यायद्वितीयपादे। 'अरूपवदेवे'त्यधिकरणस्य द्वितीयसूत्रे 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्या'दित्यत्रोक्तः (३–२–१५)

१०–३–९. तमद्भुतमित्यत्र ऐश्वर्येणेति 'ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदा निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिण' इत्यैश्वर्यलक्षणम्। अत्रान्यथाकर्तुं समर्थ ईश्वरः। अजनः प्रादुर्भूत इति। वीर्येति 'वीर्यं देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः सान्निध्ये पुरुषाणां च मूर्छा तेन ततो मह'दिति लक्षणकवीर्यनिरूपणार्थम्। देवे वसुदेवे वीर्यमत्र। अग्रे देवेषु वीर्यं अपि न, किन्तु दैत्येष्विति विपरीतलक्षणयार्थः। पुनः शुकोक्तीति

मूलेऽस्मिन् श्लोके 'श्री शुक उवाचे'ति पाठो वर्तत इति ज्ञेयम्। 'अद्भुत'पदस्मारित' नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्वव'दिति तत् प्रपञ्चयन्ति स दश लीलेति। अत्र टिप्पणी, ऐश्वर्यस्याष्टविधत्वात् तत्राष्टौ श्लोका उक्ताः। निरूपणीयस्य वीर्यस्य कुतो द्वौ श्लोकौ कुतश्च प्रथमे श्लोके दश पदानि द्वितीयश्लोके च द्वे इत्याकाङ्क्षायां सार्धचतुष्टयकारिकाभिस्तत्तात्पर्यं वदन्तीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति स विशेषणेत्यादि। अयमिति प्रथमचरणोक्तः। पदेनेति विशेष्येण 'पुरुष'पदेन। अत्र व्युत्पत्तित्रयम्। द्वादशात्मकः उभयश्लोकविशेषणसङ्ख्यातात्पर्यम्। समुदायसङ्ख्यातात्पर्यम्। द्विगुण इति 'द्वादशाङ्गोयं पुरुष' इति श्रुतेर्द्वादशाङ्गानां वक्तव्यत्वेनानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपेपेक्षाबुद्धिजन्यद्वादशत्वाभावाज् जन्यत्वादाहुः मर्यादामार्गीयमित्यादि। पूर्वं पक्षपातादधमाङ्गे ऐश्वर्यादिकं पुरुषोत्तमस्यो(=वासुदेवस्यो)च्यते। षड्भागे भूभारहरणप्रवर्तकं सङ्कर्षणव्यूहरूपम्। वेदधर्मप्रवर्तकमनिरुद्धव्यूहरूपम्। विहितभक्तिः उद्धवद्वारैकादशस्कन्धोक्ता, तत्प्रवर्तकं गर्भसम्बद्धप्रद्युम्नव्यूहरूपम्। ज्ञानवैराग्ययोः प्रवर्तकं वासुदेवव्यूहरूपम्। यशः समुदायेन। 'तस्य नाम महद्यश' इति महानारायणात्। चतुर्व्यूहैः षड्गुणा उक्ताः। इदं रूपं वेदे देवासुरमर्यादया एकम्। वेदान्ते पुष्टिरूपं उत्तमाङ्गे पक्षपाताभावादैश्वर्यादिकं वासुदेवस्य (पुरुषोत्तमस्य) उच्यते। मर्यादाया अपीति पूर्वमैश्वर्यादिकं वासुदेवस्य पुरुषोत्तमस्य वा कारणरूपस्य व्यापारभूतमुक्तम्। अधुना कार्यरूपमैश्वर्यादिकमुच्यते। तथा च पुरुषोत्तमः स्वव्यापारेण वेदधर्मप्रवर्तकानिरुद्धेन पुष्टिधर्मे मर्यादाया अप्युल्लङ्घनं कार्यं ऐश्वर्यरूपम्। तथा स एव स्वव्यापारेण भूभारहरणप्रवर्तकसङ्कर्षणेन पुष्टिधर्मे दैत्यानामपि मुक्तिदानं कार्यं वीर्यरूपं करोति। उभयं ऐश्वर्यादिकं अदेयस्वरूपामृतदानादौ हेतुः। नपुंसकत्वविशिष्टैश्वर्यादिकाभिन्नपुंस्त्वविशिष्टो हेतुरित्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्। अदेयस्वरूपामृतदानं ऐश्वर्यकार्यकार्यम्। स एव स्वव्यापारेण विहितभक्तिप्रवर्तकप्रद्युम्नेन पुष्टिधर्मे यशःश्रीरूपं करोति। आदिशब्देन देयस्वरूपदानं वीर्यकार्यकार्यम्। स एव स्वव्यापारेण ज्ञानवैराग्यप्रवर्तकवासुदेवेन पुष्टिधर्मे ज्ञानवैराग्यरूपं करोतीति। समुदितेति समुदितं यच् श्लोकद्वयं तत्तात्पर्यमित्यर्थः। तेन पुरुषपदे पुरा आसेति पुरमुषतीति व्युत्पत्तिद्वयम्। पुरि शेत इति तृतीया व्युत्पत्तिर्नास्ति व्यापकत्वादिति बोधितम्। अग्र इति अग्रिमकारिकासु। सर्वेषामितिकारिकायां सर्वेषामितिपदं सङ्कुचितवृत्तिकमित्याशयेनाहुः भक्तानामित्यादि। ऐहिकः पुरुषार्थरूपः पारलौकिकश्चेति द्वादशात्मक इत्यर्थः। तेन 'प्राणस्तथानुगमा'दितिसूत्रोक्तप्राणरूपता। वेदसारत्वात्। 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते'ति वेदः। तथा ज्ञानक्रियोभययुत इत्यज्ञात्वा लीलाः प्रवर्तयति करोतीति द्वादशधा मत इति ज्ञेयम्। तथा सगुणां नवधाभक्तिं इत्यत्र तात्पर्यार्थं भक्तिं प्रवर्तयन् काण्डद्वयस्यार्थं अभिधेयरूपं ज्ञानक्रियारूपं तनुत इति

द्वादशधा मत इति ज्ञेयम् । अत्र कारिकासार्धेनाद्भुतं कर्म 'कर्मैव गुरुरीश्वर' इति सिद्धान्तोक्तम्। बलं चोक्तम्। 'बलं भक्तिरिति सिद्धान्त' इति भाष्यात्। जन्मप्रकरणे द्विधा द्वादशधा सूक्ष्मरूपेण विद्यमानापीदानीं सङ्ख्यातात्पर्यरूपापि । सर्वप्रकाशक इतिकारिकां सार्धां विवृण्वन्ति स्म सर्वप्रकाशक इत्यादिना। तथेति 'कृष्णद्युमणिनिम्लोच' इतिवाक्यात् सूर्यात्मकः । द्वादशस्कन्धे द्वादश सूर्या इत्याश्रयस्कन्धप्रतिपाद्यत्वादाश्रयरूपा द्वादश । स्मार्तसिद्धान्तोप्यत्र। 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् एतैः सर्वैरादित्यमण्डलमेव विधास्यत' इत्यारण्यकात् । कालात्मेत्यादि कारिकांशं विवृण्वन्ति स्म लीलाया इत्यादि। तदवच्छेद इति कालावच्छेदः।एकहायन इत्यादि नात्र कालावच्छेदः स्वरूपातिरिक्तः। इन्द्रियनायक इत्यनेनान्या विधोच्यते सूक्ष्मदेहरूपेत्याशयेनाहुः लौकिकेति। आत्मेतिकारिकां विवृण्वन्ति स्म आत्मपदेनेत्यादि। अन्यदिति आनन्दमात्र इत्यन्यत् । अक्षरं भगवांश्चेति पदद्वयं स्पष्टम्। कारिकांशरूपं च। एतत्स्वरूपात्मिकैवेति भाष्ये फलाध्याये स्पष्टम्। छान्दोग्यीयश्रुतेरेवकारः। 'आत्मतः सर्व'मिति श्रुतिः। एवमैश्वर्यं निरूप्य वीर्यं निरूपयन्ति स्म एवं तात्पर्येति। पूर्वोक्तप्रकारेण । इदमेवेति वीर्यमेव, ऐश्वर्यमेव वा । एवकारस्तु 'वीर्यं मे दुश्चरं तप' इति वाक्यात्। फलितमित्यन्वयः। हरिरिति सुबोधिन्यां प्रतिपाद्यत्वाय कृष्णस्याकारकत्वाय। सुबोधिन्याम्। तत्र प्रथमं दशधेति द्वादशसु विशेषणेषु, दशधेति विशेषणेषु, तमित्यस्य प्रसिद्धार्थकत्वे विशेषणत्वात्। आश्रयार्थकत्वे तु तमिति विशेष्यम्। यादृशस्तच्छब्देन परामृष्टः तस्य सामान्यतः स्वरूपमेतेनोक्तम्।'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये'ति वाक्यात्। स्वरूपलक्षणानीति।'दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमान्' इति पूर्वाध्यायान्त उक्तत्वात्। तथा 'परः पुमान्' भगवानिति वक्तुं युक्तम् । यथा घट इत्युक्ते कम्बुग्रीवादिमानिति लक्षणविद् वक्ति, न त्वातानवितानवानिति पटलक्षणम्, अनाप्तत्वापत्तेः । एवं वाङ्मनोतीते परपुरुषे तत्त्वाद्भुतत्वादिलक्षणानि न । तमिति 'यस्मात् क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति वाक्याद् वा। एकं स्वरूपलक्षणं लोकवेदप्रसिद्धत्वम्। 'यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं तत'मिति लक्षणान्तरसङ्ग्रहायाहुः आश्रयेति। कृष्णाश्रयभूतः। सृष्टिरूप इति 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति श्रुतावप्यकर्मत्वोक्तेः । केचिदिति विरलाः । मायापसारणादिकमत्रापि ज्ञेयम्। लेखे (प्रकाशे) मतान्तरमाहुः 'सृष्टिरूप इति केचिदिति अत्र युक्त्यलिखनादुक्तवाक्यविरोधाच्च तदसङ्गतमिति बोधित'मिति। श्रीवल्लभास्तु 'सृष्टिरूप इति सृष्टिं निरूपयतीति सर्गलीलाप्रवर्तक इत्यर्थः, अत्र लीलाप्रवर्तकत्वं सङ्ख्यातात्पर्यत्वेनोच्यते, न तु प्रत्येकं विशेषणेषु ता लीला व्याख्यातुं शक्यन्ते, अतोत्रापि न व्याख्येयमित्याशयेन केचि-

दित्युक्त'मित्याहुः।आश्रयत्वं द्वितीयं स्वरूपलक्षणम् । अलौकिकमेवेति लोके भवं लौकिकं, अद्भुतं भवति,'आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन'मितिवाक्यात्, परं परिचयात् प्रतीतिविषयं न भवतीत्यलौकिकमेवेत्येवकारः। अलौकिकत्वं तृतीयं स्वरूपलक्षणम्। न तु लोकवेदसिद्धमिति अत्र टिप्पणी 'तमद्भुत'पदयोर्विरोधपरिहरित्री यद्यपीत्यादि। सिद्धमिति तृतीयाष्टके सिद्धम्।'प्रजापतिरकामयते'ति प्रजापतिपदेन। 'ब्रह्मन् पुंसि चे'ति लिङ्गानुशासनसूत्रम्। अत एव संवत्सरोत्सवः संवत्सरादिः। 'संवत्सरो वै प्रजापति'रिति संहिता। तत्तथैवेति तत् रूपं तथा विरुद्धधर्माधारत्वेन एव। 'उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलव'दिति सूत्रभाष्यादेवकारः। इदमिति लोकवेदप्रसिद्धत्वे सति अद्भुतत्वम्। 'अदि भुवो डुतच्' इति पाणिनीसूत्रम्। पूर्वेणेति 'त'मिति विशेषणार्थेनेत्यर्थः। सुबोधिन्याम्। ननु प्रमाणै'र्यतो वाच' इत्यादिभिर्विशेषज्ञानस्य निषेधादद्भुतत्वं ज्ञानं कथं भवतीत्याशङ्क्य व्युत्पादयन्ति स्म इदं हीत्यादि। हि यत इदम् लोकवेदप्रसिद्धत्वे सत्यद्भुतत्वं स्वेच्छया यदा प्रमाविषयं भवति तदा तस्य बलं भक्तिः स्नेहः प्रमाणाद् 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यस्मात् अतिरिक्तं स्निग्धभगवद्विषयकम्। तथा च पूर्वविशेषणोक्तं सामान्यतो ज्ञानं वेदेनापि भवति, तद्विशेषाणामद्भुतत्वादीनां ज्ञानं तु तदधिकेन प्रमेयबलेनैव भवतीति भावः। प्रमाणतोधिकबलत्वादेवास्य वीर्यरूपत्वमित्याहुः तदेव हीति। अनुल्लङ्घ्यमिति उल्लङ्घनं लौकिकैः दूषणं वैदिकैरप्रमाणीकरणं तद्योग्यं न भवतीत्यर्थः। तदैवेति लौकिकवैदिकानुल्लङ्घ्यवीर्यप्राकट्यकाल एवेत्यर्थः। अनेनेति लोकवेदाप्रसिद्धाश्चर्यरूपत्वकथनेनेत्यर्थः। दृष्टमित्यनुग्रहवशाद् दृष्टम्। उपपद्यत इति प्रत्यक्षप्रमाणादुपपन्नं भवति, युक्तियुक्तं कुरुतेऽन्योपि। इत्युक्तमिति तथा च श्रुतिः "अन्यदेव तद् विदितादथोऽविदितादधी"ति उक्तमिति तात्पर्यवृत्त्योक्तम्। वाच्योर्थस्तु त्यदादीनां पूर्वोर्थः प्रधानोर्थो वा। त्यदादीनां पूर्वपरामर्शित्वं प्रधानपरामर्षित्वं वा । अद्भुतपदस्याश्चर्यं वाच्योर्थः । बाले बाले क इति 'नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्वव'दिति निशीथसूत्र उक्तत्वाद् रोमे 'ऊर्ध्वमूलमधःशाख'वृक्षे समवायसम्बन्धेन ब्रह्माण्डविग्रहो यस्य, तथा बाले पुरो दृश्यमाने को ब्रह्माण्डविग्रहो यस्य जृम्भिष्यतः। यद्वा। 'सर्वं सर्वमय'मिति श्रुतेः तथा। यद्वा। बालब्रह्माण्डयोराधाराधेयभावसम्बन्धमात्रम्। अस्मदादिरोमशरीरयोः सम्बन्धस्तथा। श्रीभागवते वाक्यमपि। अद्भुतबालकपदयोः सामानाधिकरण्यस्वभावात् सूचितमर्थमाहुः अद्भुतश्चेत्यादि। बलसम्बन्धिन इति 'रामाद्या गोपबालका' इत्यत्रोक्ता बालाः क्रीडायां तेषु मुख्यो भगवानिति। अद्भुतपराक्रमत्वेनेत्यादि अद्भुतः पराक्रमो वीर्यं तदभेदाद् बालके तत्त्वेन बालकपदेन यशो निरूपितमित्यर्थः। 'यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणात् स्वधर्मं योजयेत् तेषु तदा भवति नान्यथे'ति लक्षणकम्। 'विमूढा' लौकिकाः

अद्भुतबालके बालकधर्मासक्तियुक्ता भवन्त्येव। 'स्वधर्म' पीयूषरूपम्। चतुर्थं स्वरूपलक्षणमद्भुतबालकत्वम्। लक्ष्मीरीक्षण इति कामपुरुषार्थत्वात् तदीक्षणे लक्ष्मीः, प्रतिबिम्बद्वारा ईक्षणे भवति। सर्वतोक्षिर्त्वाद्वा। अम्बुजौ सूर्याचन्द्रमसौ अपां पुष्पत्वात्, आरण्यके प्रसिद्धम्। ईक्षणे इति द्विवचनान्तं पदम्। पश्चाग्नीति अत्र 'ह्याप: पुरुषवचसो भूत्वा वदन्ती'ति श्रुतेस्तद्विद्यासाधितरूपस्याम्बुजत्वं बोध्यम्। ज्ञानं यस्येति विषयता षष्ठ्यर्थः। यद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः। सप्तमी तु न भवति। तात्पर्यार्थत्वात्। भोगायतनेति भोगायतनं शरीरम्। कादाचित्की क्रीडा। "प्राप्तं तन्निजरूपाय गोविन्दाय नमो नम" इति श्रीगोस्वामिविज्ञप्तेः। पृथिव्यामेवेति पृथिवी पत्नी पञ्चरात्रशास्त्रे भगवतः। अन्यत्रेत्यन्तरिक्षे दिवि च। पृथिव्याः प्रकृतत्वात्। पादयोर्दृष्टिरुक्ता न शिरसि न मध्येन्तरिक्षे। अनेकधेति पूर्वोक्तप्रकारेणैवेति बोध्यमदृष्टोत्पादकत्वात्। 'श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदी'ति श्रीलक्षणम्। 'सेवका' ईक्षणं इन्द्रियाणि च। अत्रैव ज्ञानं निरूपयन्ति स ज्ञानात्मिकेति। तत्रेत्यम्बुजे। दयामृतादय इति अमृतं जलम्। आदिना लक्ष्मीः। तत्सम्बन्ध इति भक्त्या बोध्यम्। प्राकृतैरिति 'लौकिकं नैत्र मनुत' इतिवाक्यात् पक्षान्तरमाहुः यथा वेति। कमलमेवेति हंसशैवालादयोऽद्भुता भवन्ति तद्योगव्यवच्छेदायैवकारः। दार्ष्टान्तोपयोगिनो न भवन्तीति। ज्ञानलक्षणं तु, 'ज्ञानोत्कर्षस्तदेव स्यात् स्वभावविजयो यदी'ति। सर्वो हि भगवद्व्यतिरिक्ते आसक्तः स्वभावात्, स्वभावविजये भगवद्दयामृतादिमकरन्दमधुपो भवति। तथाऽद्भुतरूपत्वेन नेत्रज्ञानं तद्वान् भवति। इदं गीतोक्तज्ञानपक्षे। स्वयं प्रकाशत्वं ज्ञानत्वमितिपक्षे तु न। अम्बुजेक्षणत्वं पञ्चमं स्वरूपलक्षणम्। चतुर्विधमिति 'क्रिया ज्ञान'मिति पञ्चरात्रमित्याशयेनात्र टिप्पणी प्रमाणेत्यादि। सङ्ख्यातात्पर्यम्। यद्वा। कामः प्रमाणं शृङ्गाररसत्वात्। 'अत्र प्रमाणं भगवा'निति वाक्यात्। अर्थः प्रमेयम्। धर्मः साधनम्। मोक्षः फलम्। चतुर्व्यूहकार्यम्। निरूपितेति उभयकाण्डार्थौ। ज्ञानं निरूपयतीति पञ्चरात्रात् कर्म ज्ञानत्वेन निरूपयति। इति नेति जानातीच्छति यतते इति नैयायिकप्रवादात्। स्वयमिति कर्मेन्द्रियाणि। चिद्रूपाणि ज्ञानरूपत्वात्। पूर्णज्ञानजनकानि अद्भुतत्वात्। तेषामिति धर्मार्थकाममोक्षाणाम्। अत्र सुबोधिनी तान्येवेति "चतुर्णां पुरुषार्थानां दानाद् देवश्चतुर्भुज" इति प्रसिद्धेरेवकारः। यद्यत्र तिष्ठति तदन्यस्मै ददातीति तथा। चतुर्भुजरूपेणोच्यन्त इति चतुर्भुजरूपेण चतुर्भुजाभिरुच्यन्त इत्यर्थः। पुरुषार्था इति सङ्ख्यातात्पर्यं जन्मप्रकरणत्वात्। एवं स्पष्टेति न व्याख्याता। भूतानि वेत्यस्य तात्पर्यमाहुः भगवद्भुजानामित्यादि। तदाधीति क्रियाधिदैविकरूपत्वमपि। तन्मात्राणि गन्धादीनि तद्रूपत्वम्। अपिना तन्मात्राकार्यरूपपृथिव्यादिचतुष्टयरूपत्वं, 'आकाश-

शरीरं ब्रह्मे'ति भुजानामाकाशरूपत्वम्। ज्ञाननिरूपणप्रयोजनमाहुः तेनेत्यादि। तेषामिति ज्ञानरूपकर्मेन्द्रियाणामित्यर्थः। भूतपदस्यार्थान्तरमाहुः जरेति। सङ्ख्यातात्पर्यं प्रकरणात्। उक्तरूपाणीति जरायुजादीनामाधिदैविकरूपाणि। तेन जरायुजादीनां कर्मसिद्धान्ते क्रियारूपभुजामूलम्। अत्र वाक्यम्। 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयत' इत्यादि। भगवान् पुरुषद्वारा स्रष्टा। पुरुषान्तःस्था जरायुजादयः। धर्मादयो दिक्पाला वेति तु 'इन्द्रादयो बाहव आहुरुस्रा' इति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् स्फुटमतो न व्याख्यातम्। द्विगुणपुरुषत्वं विवृण्वन्ति स पुरुषस्येत्यारभ्यालौकिकमित्यन्तम्। युद्धापेक्षेति 'कालः कलयतामह'मिति वाक्यात्। अवस्थेति बाल्यावस्था। साधनं स्तनपीडनचरणोत्क्षेपणम्। घातकावितिकारिकायोजना तु चतुर्षु भुजेषु द्वौ द्वौ भुजौ घातकौ रक्षकौ विरोधेप्युक्तौ। च पुनः अतिसङ्कटेपि तथोक्तौ। किञ्च चतुर्भुजपदेन भुजतया वेदोक्तं द्विविधं ज्ञानमुक्तम्। तथा भगवतो भक्तिरुक्तेति रूपामङ्गीकृत्य तां विवृण्वन्ति स घातकावितारभ्य रूपा वेत्यन्तम्। विरुद्धमिति सहानवस्थानलक्षणो विरोधः। तथापि विरुद्धधर्माश्रयत्वात् तद् विरुद्धं कृतवान्। कर्म ब्रह्मेति वेदशब्देन वेदान्तस्यापि सङ्ग्रहे बोध्यम्। वेदान्तासङ्ग्रहे त्वाहुः आत्मपरमात्मेति। आत्मा वेदे। 'कृष्णाजिनं ब्रह्मे'ति श्रुतौ। परमात्मा स्मृतौ। तेनोत्सन्नप्रच्छन्नशाखामूलत्वम्। स्मृतीनामुत्सन्नप्रच्छन्नशाखामूलत्वात्। अत्र द्वयं द्वयं घातकं रक्षकं च। भक्तिरपीत्यत्र सगुणा साधनरूपा च घातिका। निर्गुणा फलरूपा च रक्षिका। मूलेन सकृदुच्चरितेषु पदेषु अद्भुतत्वादनेकेर्थाः 'सर्वं सर्वमय'मितिश्रुतेर्ब्रह्मविषयिण्या उक्तास्ते खले कपोतन्यायेनात्र बोध्याः। वैशिष्ट्येन तं प्रत्येकैकशः स्फुरन्तोपि भगवत्कृपावलोकितं सर्वज्ञं प्रति युगपत् क्रमेण वा यथाधिकारं विषयीभवन्तीति न कोपि शङ्कालेशः। चतुर्भुजत्वं न लक्षणं, अम्बुजेक्षणरूपस्वरूपलक्षणेन्तर्भावात्। 'ज्ञानं क्रिये'ति पञ्चरात्रात्। अग्रिमपदेन वैराग्यं कथमुच्यत इत्याकाङ्क्षायां तद् विवृण्वन्ति स वैराग्यं हीत्यादि। सर्वदुःखेति भगवद्रूपत्वात् तथा। तेनेति यद् यज्जनकं तत् तद्गुणकं यद् यद्गुणकं तत् तदात्मकमितिव्याप्तेस्तन्न्यायेनेत्यर्थः। अत्र विरुद्धधर्मौ व्यवस्थयेत्याहुः तेन भक्तेष्विति। वैराग्यलक्षणं तु, 'हरेश्वरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात् उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिते'ति 'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्य'मिति साङ्ख्यसूत्रोक्तनिर्व्यापारं भक्तिमार्गेनुपपन्नम्। मिथ्याचारत्वस्य गीतोक्तस्यापत्तेः। सुबोधिन्यां शङ्खं तदादिश्चेत्यादि शङ्खादिः पञ्चम् 'तदादि'शब्दार्थः। शङ्खं आदिर्यस्येति। आदिशब्दोऽनपुंसकः। शङ्खं च गदा च शङ्खगदे। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः आदिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तेन शङ्खगदे आदी श्रुतौ ययोः पृथिवीतेजसोः ते शङ्खगदादिनी। तद्गुण-

संविज्ञानो बहुव्रीहिः। तदनन्तरं शङ्खगदादिनी आयुधे यस्येति बहुव्रीहिः। गदादिश्चेति गदा आदिर्यस्याग्रेः स गदादिः। शङ्खादित्वं पद्मस्य, गदादित्वं चक्रस्य व्युत्पादयन्ति स्म अपां तत्त्वमिति। श्रुतिस्तु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद् वायु'रित्यादिस्तैत्तिरीये। इत्येवं स्फुटत्वान्न व्याख्यातम्। टिप्पण्याम् उक्तरीत्येति लेखे(प्रकाशे)'दक्षिणहस्तयोरुपरि शङ्खो नीचैः पद्मम्, वामयोरुपरि गदा नीचैश्चक्रम्।अनया रीत्या धारयन् मधुसूदनः, पुराणान्तरे तथाप्रसिद्धत्वात्। मन्दारमधुसूदनादौ १ म. ३/४ द. २। तथा दर्शनाच्चेति भाति। एवं माधवरूपेपि, विन्दुमाधवादौ ३ मा. १/२ द. ४। तथा दर्शनात्। नारायणस्वरूपेपि वैङ्कटादौ ४ ना. २/१ द. ३। तथा दर्शनाद् भातीति। तथा एवं त्रिवृद्रूपत्वमित्यादिटिप्पणीलेखे(प्रकाशे)"अत्र पूर्वं चतुर्भुजपदविवरणे चतुर्विधकार्यकरणार्थमवतारचतुष्टयकथनेन चतुर्व्यूहत्वसिद्धावपि यदत्र त्रिरूपत्वेन विवरणं तत् 'शङ्खगदाद्युदायुध'मित्यत्र क्रमेण शङ्खस्य गदायाः 'आदि'पदोक्तस्य चक्रस्य च उरपदेनोच्चैःस्थापनबोधनादङ्गीकृतमिति प्रतिभाति। त्रिव्यूहकार्यस्यैव बहुशः करणादुक्तं ज्ञेयम्। वासुदेवकार्यस्य गीतोपदेशभीष्ममुक्त्यादौ क्वचिदेव करणादिति भाती"ति।अत्र प्रथमभातीतिपदं एवं शङ्खपद्मेति सुबोधिन्या दक्षिणावर्तनेपि क्रमो नायातीति क्रमेणेति सुबोधिन्या विरोधः, अतोयं क्रमो वासुदेवव्यूहे दक्षिणावर्तने नास्ति। वासुदेवो वेदे पठ्यत इति वेदत्रयीपक्षवत्। व्यूहत्रयपक्षे वासुदेवव्यूहः पुरुषोत्तमः इति हेतोः क्रम उक्तः सुबोधिन्याम्, लेखे (प्रकाशे) तु प्रतिकृतिकानुरोधेनोक्तम्। तद्यथा १ म. ३/४ द. २। द्वितीयभातीति तत्र माधवनिरूपणे तथेति गदाचक्रे दक्षिणयोरब्जशङ्खौ वामयोर्धारकत्वप्रकारेण। तद्यथा ३ मा. १/२ द. ४। नारायणनिरूपणे तथेति शङ्खाब्जे दक्षिणयोः चक्रगदे वामयोर्धारकत्वेन प्रकारेण। तद्यथा। शं. ना. च./प. द. ग.। त्रिरूपत्वेनेति त्रिवृन्नारायण इति नैकं पदं नारायणे त्रिवृत्करणस्य वेदादिबाधितत्वात्। प्रतिभातीति, समासस्य सुबोधिन्यामुक्तत्वात् प्रकारान्तरस्य व्यूहेषु युक्तत्वात् प्रतिभाति। ३ अ. २/१ द. ४। लेखोक्तप्रकारात्। ३ सं. २/१ द. ४। व्यूहप्रतिपादकत्वेन तद्विरुद्धक्रमाप्राप्तेः। सङ्कर्षणो वेदात्मेति। ३ प्र. ४/१ द. २। शङ्खगदादिनी पद्मचक्रे उदायुधे यस्येति टिप्पण्याः। अस्याः शङ्खगदे आदी ययोस्ते शङ्खगदादिनी पद्मचक्रे उदायुधे यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति टिप्पणीफक्किकाया आधुनिकत्वे तु शङ्खगदादय एव उद्यतान्यायुधानि यस्येति सुबोधिन्युक्तविग्रहो द्रष्टव्यः। अग्रे स्पष्टम्। उक्तमिति उपलक्षणविधया व्यूहत्रयपक्षादुक्तमित्यपि। भातीति ४ वा. २/१ द. ३। पञ्चमस्कन्धे 'श्रीवत्सलत्ता मन्दरवरवनरुहवनमालाछूर्यमृतमणिगदादिभिरुपलक्षित'मिति वाक्यात्। 'अङ्घ्रि' चक्रम्।

त्रिधापि व्यूहाश्चतुर्धापि। वासुदेवो धर्मी वेदे। २ वा. ३/१ द. ४। वेदेऽस्पष्टत्वात् पञ्चरात्रे 'इत्युक्तो ब्रह्मणा देवः शङ्खचक्रगदाधर' इति। पुष्टौ तु विपरीतः क्रमः। ३ वा. २/४ वा. १। अत्र वासुदेवः पुरुषोत्तमो। न व्यूहः। २ पु. १/३ द. ४। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः, आकाशाद् वायुः, वायोरग्निरग्नेरापः,अद्भ्यः पृथिवी'ति श्रुतेः। अत उक्तं भातीति। तदग्रे शङ्खेत्यादिविग्रहेति टिप्पणी। विग्रहवाक्ये शङ्खगदादय इत्यत्र शङ्खः गदा च शङ्खगदे आदिः आदिश्चेति आदी सरूपैकशेषः। शङ्खगदे आदी च शङ्खगदादयः। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यजहल्लिङ्गविषयत्वात्। 'आदि'शब्दो नियतपुल्लिङ्गः। क्वचित् स्त्रियामपि। आदिशब्दे न्यूनपूरणम्, आदिः तदादिः शङ्ख आदिर्यस्य। आदिः गदादिः गदा आदिर्यस्य। न स्वार्थिकमिदम्। अर्थस्यार्थान्तरं विनानुपपत्त्यभावात्। यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र रात्रिभोजनकल्पनमन्तरा पीनत्वानुपपत्तिस्तथात्र नेति। न च वसुदेवदर्शनादार्थिकं तत्र तु न्यूनपूरणमिति वाच्यम्। दर्शनस्य भविष्यत्वात्। एवकारो स्यादिचतुष्टययोगव्यवच्छेदकः। 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव मायया सह जात' इति मायाशबलितस्य नन्दगृह एव सत्त्वात्। अष्टभुजामायासहितस्य उद्यतानीति उत् प्रधानानि तत्त्वरूपाणि यतानि। उत् प्राधान्ये। इन्द्रियेत्यादिसुबोधिन्युक्तं पक्षं व्युत्पादयितुमवतारयन्ति स्म शङ्खाब्जाभ्यामित्यादि। 'अपां तत्त्वं दरवर'मित्यादौ अपां तत्त्वे कारणताशक्तौ भगवन्निष्ठायां दरवरत्वं न तु दरत्वं तच्चेन्द्रियम्। दरवरस्यान्यविधस्यास्याविसर्जनाया ज्ञानाविषयत्वं इन्द्रत्वादिन्द्रसम्बन्धि किञ्चित् तत्त्वमिन्द्रियम्। योगमात्रात् 'सर्वे सर्वमय'मिति 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इति च वाक्याभ्याम्। यद्वा, प्राणपदस्येन्द्रियवाचकत्वमपीति प्राणपोषितमपीन्द्रियम्। तदाहुः प्राणपोषितानीति। कार्येति गतप्राणेन्द्रियाणां कार्यासाधकत्वात्। तादृशत्वादिति प्राणपोषितत्वात्। प्राणेन्द्रसम्बन्धेनेन्द्रियत्वात्। द्वे आयुधे आन्तरमारकौ इत्याहुः तेनान्तर इति। 'दर्पोहङ्कारकः सूर्य' इति विश्वः। 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चे'ति श्रुतेः सूर्य आत्मा। प्रकृते चेति अवतारे च। पद्मस्य देहरूपता, तां चोपपादयन्ति स्म ब्रह्माण्डेति। उपरीति कंसस्योपरि। तथा भवतीति दर्पहन्तृ भवतीत्यर्थः। तथेति देहरूपत्वमायुधरूपत्वं च पद्मस्येत्यर्थः। एवं दर्पोपमर्दके द्वे उक्त्वा प्राणघातके द्वे आयुधे आहुः गदाया इति। निहन्तीति तम उपाधिमैच्छिकं स्वीकृत्येति बोध्यम्। अतिदेशाधिकरणे प्राणपदवाच्यत्वोक्तेर्ब्रह्मणः। तेजोरूपमिति मन ज्ञाने मनोन्तःकरणमतस्तेजोरूपम्। सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वाच्च। पक्षान्तरमिति पद्मदेहात् पक्षान्तरमाहुः। इति हेतो'राकाशशरीरं ब्रह्म'। अन्योपीति वेदान्तादन्यो वैदिकः भावः, 'आप मायामपः सर्वा' इत्यारण्यकोक्तो वात्मभावः। मज्जयतीति जलं कर्तृ। प्रापयन्तीति इच्छाविद्याकर्म-

पूर्वप्रज्ञाः कर्त्र्यः। तेन न तु क्त्विचेत्यस्याः सुबोधिन्या अयमर्थः। देवासुरान् द्वैधीकृत्वाप्यासुराणां महाभूतपातनं न त्यजन्तीच्छाविद्यादयः। तदुक्तं दशमे नलकूवरमणिग्रीवस्तुतौ 'त्वमेकः सर्वभूतानां देहास्वात्मेन्द्रियेश्वर' इति चतुर्व्यूहेष्वेकत्वसामानाधिकरण्येपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावादायुधेष्वेव देहास्वादीनां कारणेषु देहास्वादिरूपेष्वलौकिकेषु प्रवृत्तिः, देहः असुः आत्मा इन्द्रियाणि च तेषामीश्वरः। आभिरीशिनीभिरीशते इतीश्वरः। यद्यपि सर्वभूतानां देहास्वादीश्वरः तथापि तैस्तैरूपैरीश्वरो बोध्यः। अलौकिकत्वाच् चतुर्णाम्। शङ्खगदाद्युदायुधत्वं षष्ठं स्वरूपलक्षणम्। एवं षड्गुण इति ऐश्वर्यादिगुण एवं 'तमद्भुत'मित्याद्युक्तप्रकारेण भगवान् निरूपितः, न तु तत्त्वाद्भुतत्वादिप्रकारेण। परपुरुषस्य स्वरूपलक्षणलक्षितस्य वक्तुं युक्तत्वात्। वेदे स्मृतौ पुराणे च 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यत' इति वाक्यात्। पुनरिति 'हरिः सर्वत्र गीयत' इति वाक्यात् पुरुषस्य द्विगुणत्वात् सङ्ख्यातात्पर्यात् वेदान्तोक्तरूपानन्तरं वैदिकैश्वर्यादेः प्राप्तत्वाच्च पुनरित्यर्थः। श्रीवत्स इत्यादि, अत्र टिप्पणी, अत्रैतावदिति मूले लक्ष्मत्वकथनादत्र विशेषणे ज्ञानक्रियाशक्तिरूपमधिकं किञ्चिद् व्याख्यानं वाच्यमित्यर्थः। लक्ष्म लक्षणं, तज्ज्ञानवत्त्वं लक्षणम्। 'यः सर्वज्ञ' इति श्रुतेः। सर्वज्ञानमक्षरम्। अनन्तत्वात्। क्रियावत्त्वं च। जगज्जन्मादिकर्तृत्वं कृतिः। तत्र श्रीः कृतिः। कार्यलक्षणरूपा परम्परया स्वजनकाक्षरद्वारा। 'अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तम'मिति वाक्यात्। अक्षरं 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्'। इदं स्वरूपलक्षणम्। तत्र श्रियः परम्परालक्षणभूतायाः 'जन्मा'दिसूत्रे साक्षाल्लक्षणत्वेन प्रतीतेराहुः पुरुषोत्तमेति। अनेन भाष्ये 'ब्रह्मलक्षणं पुरुषोत्तमे तु कृतिः श्रीरूपा परिचायिता अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तम'मिति वाक्यादक्षरसमावेशमाहुः तस्याश्चेतरेति। लक्ष्मीत्वेनागोचरत्वं भक्तिजज्ञानविषयत्वात्। ब्रह्मानन्दत्वेन तु प्रत्यक्षत्वम्। तत्प्रादुर्भावेति लक्ष्म्याः प्रादुर्भावस्थानं च तत्, असाधारणधर्मः, अक्षरः तम्। धारयतीति तद्द्वारपरम्परया श्रियं च धारयतीत्यर्थः। तद्दर्शनेनेत्यक्षरदर्शनेन। अत्र सुबोधिनी जनकमिति अक्षरमित्यर्थः। व्यावर्तकमिति क्षराक्षराभ्यां व्यावर्तकम्। ब्रह्मानन्द इति ब्रह्मणोऽक्षरस्यानन्दः। इदं द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये सुबोधिन्यां स्फुटम्। सर्ववेदेति सर्वे वेदास्तल्लक्षणमक्षरं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति। स्वरूपं त्ववाङ्मनोगोचरमिति भावः। धर्माधारत्वं तु अयोगोलके वह्नेरिव। तथा च बहिःप्रकटे भगवति लक्ष्मज्ञापनार्थं केनचिदंशेनाक्षरमपि स्वानन्दधर्मेण भासते। प्रबलेशावयोगोलकश्यामतेवेत्येवं स्फुटेति न व्याख्याता। सर्वात्मकस्येत्यादिसुबोधिनीं विवरीतुमाहुः अस्य मुख्यत्वमित्यादि। साक्षात् सृष्टावुक्त्वा परम्परासृष्टौ पृथिवीस्थं जगत् लक्षणमाहुः यः पृथिव्यामित्यादि। अन्तर्यामिब्राह्मणेस्ति। जगत् तथेति कृष्णाश्रयस्यादिपदार्थत्वेन वक्तव्यत्वाज् जगदाश्रयलक्षणमुक्तम्, तथा

लक्षणम्। अक्षरमिति सत्यं ज्ञानमनन्तानन्दम्। जन्यमात्रं कालोपाधिः 'जन्यानां जनकः काल' इति अलौकिकसृष्टौ कालापेक्षायामाहुः चेष्टेति। तथेति लक्षणम्। अक्षरलक्षणेऽनन्तानन्देस्य कालस्यापि निवेशात्। कृष्णाश्रयलक्षणमाहुः आदिपदादिति। लीलाविशेषा दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवविधलीलाः, देहिष्वसङ्गता लीला वा। अत्रेति मुख्यत्वे। अत एवेतीति मुख्यलक्षणत्वादेव, श्रीवत्सस्याक्षरत्वादेवेति वा। जातीति ब्राह्मणत्वजातिः, भृगुत्वं वा। तदानन्द इति अक्षरानन्दः। चकारात् सर्वपिंदत्तविद्याः भार्गवी विद्या च। तद्भतस्तस्येति देहवतो भृगोः। गतिरिति महत्त्वपरीक्षार्थम्। तथेति मुख्यत्वम्। स्वाश्रयत्वादितिसुबोधिनी स्वमक्षररूपभृगुस्तदाश्रयोक्षरः तत्त्वादित्येव स्पष्टेति न व्याख्याता। प्रकारान्तरेणापि भृगुपदस्य नानुचितत्वमित्याहुः किञ्चेत्यादि। अन्तर्बहिरिति ब्रह्म(प्राण)-धर्मवत्त्वात्। तथा ज्ञानेति स्पार्शनप्रत्यक्षस्य ब्रह्मधर्मस्य जनकत्वात्। 'आत्तगजेन्द्रलील' इति वाक्यात्। स्पर्शसुखं गजेन्द्रस्य प्रसिद्धम्। तथा च स्पर्शजातो भृगुरपि विशिष्ट इति नानुचितत्वमित्यर्थः। इदं प्रकारान्तरेणाप्याहुः स्पर्शेत्यादि। अनुचितत्वपरिहारायैवमुपपत्तित्रयेण भृगोरक्षरात्मकत्वं तेन श्रीवत्सस्याक्षरात्मकत्वं समर्थितम्। अत्र "अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्न" इति सूत्रेऽजितियोगविभागादच्। सुबोधिन्याम्। अस्मिन् विशेषणे आभासोक्तमैश्वर्यनिरूपणं निगमयन्ति स्म ब्रह्मेत्यादि। ब्रह्मणोक्षरस्योक्तरीत्या निरूपितेन लक्षणत्वेनैव भगवतोक्षरप्रयोजकत्वरूपं कर्तुं समर्थरूपमैश्वर्यं निरूपितम्। अयमर्थः। 'ईश्वरः पूज्यते लोके' इत्युक्तैश्वर्यलक्षणात् अकारके मूलरूपे 'मूढा' वैचित्यं प्राप्तास्तैरक्षरं पुच्छं चरणं वैकुण्ठरूपं वा भगवत्कृतं 'पूज्यते' प्रतिपादनसौकर्यार्थं अर्हं क्रियते इति। कयाचिदिति अक्षरब्रह्मण एवावस्थाविशेषो जीव इति काशकृत्स्नमतमनुसृत्येदमुक्तम्। वैदिकत्वेन धर्मरूपैकदेशत्वात्। क्रियाशक्तेरित्यादि, अत्र टिप्पणी, ज्ञानशक्तीति क्रियाशक्तिर्भुजा, तद्व्यतिरिक्तत्वं ज्ञानशक्तित्वम्। सरस्वती कीर्तनभक्तिरूपा ज्ञानशक्तिः। 'एतद् ज्ञान'मिति गीतायाः। स्थानमित्यस्य विशेषणं प्रभुगुणगानमिति। प्रभुगुणा गीयन्तेस्मिन् कण्ठ इत्यधिकरणे ल्युट्। तेन सुबोधिन्यां ज्ञानशक्तिरुत्तमेत्यत्रोत्तमा देहासमारम्भिका। क्रियाशक्तिस्तु देहारम्भिका। 'तं विद्याकर्मणी समारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति शारीरब्राह्मणात्। न च पूर्वप्रज्ञाभावः। विद्यात्वेन सत्त्वात्। सुबोधिन्याम्, 'शोभी'ति विशेषणादाहुर्मध्य इति। ज्ञानक्रियाशक्त्योर्मध्ये। अत एव सर्वाङ्गेति जीवानां द्विविधत्वादेव। उभयत्रेति कण्ठे भुजायां च। कण्ठं चेति चकाराद् भुजा। कण्ठ इति अन्यविधं भुजायामिति ज्ञेयम्। 'चैत्यस्य तत्त्व'मितिविशेषणे 'तत्त्व'पदात्। तत्त्वं कारणताशक्तिः। चैत्यमात्रमन्यत्र। अन्यथा जीवा नोत्पद्येरन्। कर्माभावात्। अत्रार्थे प्रत्यक्षं प्रमाणमाहुः अत एवेति। उक्तचकारार्थात् 'तत्त्व'पददानाचैव। उभयेति भगव

दंशत्वादितिभावः। जीवा अक्षरांशा इति स्त्रीभायत्वात् वीर्यलक्षणं सङ्गतम्। ब्रह्मद्वयेति अक्षरं कयाचिदवस्थयावस्थितं ब्रह्म जीवाख्यं चेति ब्रह्मद्वयम्। तथात्वेति तादृगवस्थोत्पादनेन जीवत्वप्रयोजकभूतामित्यर्थः। प्रदेशविशेषेति यदवच्छेदेन मायासम्बन्धः स प्रदेशः अक्षरात्मकचरणः पुच्छं वा तत्र मायासम्बन्धः मायास्मृतेः। सृष्टीच्छा मायाया ज्ञाननाश्यत्वप्रतिबन्धिका। आकाशशरीरे वा मायासम्बन्धः। पीताम्बररूपत्वं गोपालतापिनीये। निरूपयतीति देहसम्बन्धमर्यादार्थं कारणे निरूपयति। वर्णान्तरं विहाय पीतस्यैवाम्बरस्य धारणे हेतुमाहुः आकाशतनोरिति। एवेति सायं प्रातराकाशे सिन्दूरादिवर्णसम्भवेपि न तादृशी शोभेति भावः। पीतत्वमित्यादि तामसमाकाशीयकृष्णं रूपं सजलवालुकासु राजसं सूर्यातपरूपं रोहितं तयोः सम्बन्धात् संयोगरूपात् पीतं रूपं प्रसिद्धं लोके। इदं भास्वरशुक्लकं रूपम्। रूपाणां त्रैविध्यात्। यद्वा, पीतमम्बरं यस्येति विग्रहे पीताम्बररूपा माया सा तु ज्ञानकाशेति ज्ञानं विषयाविनाभूतं पीतं चाम्बरं वेति संशयात्मकं राजसं ज्ञानं तमोरूपमायायाः पीतत्वांशे सत्त्वात्। तथा पीतमम्बरमिति भ्रमात्मकं तामसं ज्ञानं शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानवत्। ननु रविकरा एकादशाङ्गुलसूर्यबिम्बस्योदयास्तं गच्छतस्तच्छिन्ननारायणस्य भवन्तीति राजसतामसत्वं कथं नारायणस्य सात्त्विकत्वादिति चेन्न। तमसः पारे विराजमानस्य द्वितीयस्कन्धोक्तसत्त्वादिषु मायारूपपीताम्बरे सत्त्वस्यानुपयोगाद् द्वितीयतामसराजससम्बन्धग्रहणात्। अन्नस्येति पृथिव्याः। 'पृथिवी वा अन्न'मितिश्रुतेः। सत्त्वसम्बन्धाभावे हेतुमाहुः व्यामोहिकेति। तथा च सत्त्वसम्बन्धे नीलमपि रूपं प्रतीयेतेति भावः। लयेति भगवति दृष्टेपि विषयेषु मनोलयः विषयत्वेन भगवद्ग्रहणात्। चित्तविक्षेपोपि भवति। सुवर्णग्रहणे। आकाशे तथा दर्शनात्। तेन मायाप्राबल्यम्। चिक्रीडिषया। पीताम्बरमित्यनेन यशो निरूपितम्। 'यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणा'दित्युक्तलक्षणकम्। काराग्रहे श्रीवसुदेवस्य वैचित्यसम्भवात् मूढानां प्रत्यक्षे स्वमोचनादिविषयकज्ञाने आसक्तिवारणात् 'स्वधर्म' दिव्यचक्षुरादियोजनाल्लक्षणसङ्गतिः। सान्द्रो हीत्यादि 'सान्द्रं घनकाननयोर्मृदा'विति विश्वः। घनकाननमृदावर्थे। सान्द्रपयोदस्येव सौभगं कान्तिर्यस्य स तथोक्तः, तमित्यत्र सौभगपदार्थमाहुः परमानन्दस्येति। ननु परमानन्दः कालः प्रद्युम्नो वात्रेति चेन्न। 'कालदेहः प्रद्युम्नः' इत्युक्तम्। काल आनन्दमय इति कालविशेषणं परमानन्दस्येति। पूर्वमिति अत्र टिप्पणी, पूर्वमिति निबन्ध इति शास्त्रार्थनिबन्धे। रूपवद् द्रव्यमिति रूपविशिष्टं द्रव्यम्। रूपद्रव्यमाकाशम्। नीरूपो नील आकाश इति रूपं द्रव्यमिति कर्मधारयः। तथेति चक्षुः कर्तृ। अतिगाढमिति दृढम्। यथा गाढं जलं नीलं वियति विक्षेपे शुक्लम्। अतिगाढमप्यगम्भीरं छिल्लरं जलं शुक्लं भवतीति गम्भीरतयाऽगाधतयेत्युक्तम्। आकाशेन नील-

रूपत्वमुक्तम्। कालेन नीलरूपत्वमाहुः तत्तद्युगेति। तादृक्तादृगिति 'कृते शुक्लश्चतुर्बाहु'रिति 'आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोनुयुगं तनू'रिति च तादृक्तादृग्रूपत्वात्। तत्तदिति स्फटिके जपाकुसुमारुणिमेव। भूम्या नीलरूपत्वमाहुः भूमेर्नीलेति। 'यत् कृष्णं तदन्नस्ये'तिश्रुतेः। वैकुण्ठेन नीलरूपत्वमाहुः शुद्धस्येत्यादि। अयं च प्रकारो निबन्धे त्रुटितः। उपलक्षणविधया व्याख्यातो ज्ञेयः। तदेव स्फुटीकुर्वन्ति अथवेत्यादिना। अंशावतारेत्यादि आकाशनीलः अंशस्य जीवस्याक्षरस्य, कालनीलः अवतारस्य अध्यायार्थस्य, 'कालोस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्ध' इति देहविषयश्च भूमिनीलः विभूतिरूपव्याहृतेः, वैकुण्ठनीलः अवतारस्य लोकरूपस्याक्षरस्य, तथा च अंशः अवतारः विभूतिरूपं अवतारश्चेति द्वन्द्वः, एते विषया यस्य तत्त्वात्। अस्य प्रकारचतुष्टयस्य। निरूपयिष्यन्त इति यथा 'इदानीं कृष्णतां गत' इति, कृष्णता स्वाभाविकी, अन्यतिरोभावेन यथा जीवे चिदंशः प्रधान इतरयोस्तिरोभावः, तथा च 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रम' इति सिद्धान्तोक्तशुद्धसत्त्वनीलो वास्तविक इत्युक्तम्। तस्य धर्मा इति सुबोधिनी 'नीलवर्णस्य धर्मा' इत्येवं स्पष्टार्थेति न व्याख्याता। यस्तु स्वकाल इत्यादि सुबोधिनीं व्याख्यातुमाहुः यस्तु स्वकाल इत्यादीति। जन्मप्रकरणे भगवतः फलत्वात् फलांशे परोक्षवाद इति फलांशे परोक्षवादमाहुः परोक्षवादत्वेनापीति। अत एवेति लीलाकालस्य पारोक्ष्येण विवक्षितत्वादेव। अन्यथा प्रावृट्काल इति वदेयुरिति भावः। अश्लोत्पादक इत्यस्य परोक्षवादः। नूतनरसोत्पादक इति 'दिनान्त' इतिपदात् तथा। आश्विनान्यदपि। अग्रिम इति तापनाशक इत्यस्य परोक्षवादः स्पष्टः। सान्द्रः पयोद इति तस्येव सौभगं यस्येति ज्ञेयम्। एवमेवेत्यादिसुबोधिनीतात्पर्यमाहुः एवमित्यादिनेत्यादिना। अनेन प्राकट्यनिमित्तभक्तदुःखनिवारकधर्मस्य सर्वानिष्टेत्याद्युक्तस्य वसुदेवकर्तृकदर्शनविषयत्वमुच्यते। स्वतोऽविषयत्वात्। विशुद्धसत्त्वात्मकत्वेपि वसुदेवस्य 'न वत्राथेपवर्गे मे मोहितौ मम मायया' इति वाक्ये मोहकथनात्। अतो 'देवभोग्या सुधे'यम्। द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये 'विषयते'त्युच्यते। 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'ति ब्रह्मणः पादत्वमुक्तम्। भृगोर्ब्रह्माधारवतोत्र पादः प्रतिष्ठित इत्युक्तम्। पादः पृथिवी। भुवनत्रयपक्षे। एवं च श्रीवत्सो ब्रह्म, पाद इति यावत्। उपपादयन्ति स पुरुषोत्तमेति। तत्त्वेनेति अक्षरत्वेन। मूलकारणेति 'अक्षरात् सौम्य विविधाः भावाः प्रजायन्त' इति श्रुतेरक्षरः श्रीवत्सः। अत इति शेषः। तस्येति श्रीवत्सस्य। नैतावता 'श्रीवत्सलक्ष्म'मित्यत्र साक्षाच्छ्रियाः लक्ष्मत्वं येन पृथिवीविषयि ज्ञानं तद्विषयणीच्छा तदनु पृथिवीप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम्। वक्तुः शुकस्येच्छा वा पृथिवीप्रतीतिविषयिणी न स्यात् तात्पर्यरूपा। तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तात्पर्यम्। वक्तुरिच्छा वा तात्पर्यम्। अत आहुः वस्तुतस्त्विति। स इति श्री-

वत्सः। अन्यथा श्रीर्यथा तपः कृत्वा वक्षःस्थानं प्राप्ता तथा भूमिः हिरण्यगर्भद्वारा सर्वानिष्टनिवृत्तिपूर्वकसर्वेष्टकर्तारं प्राप्तेति प्रतीतीच्छया वक्तुरिच्छया वा 'श्रीवत्सलक्ष्म'मिति विशेषणं नोक्तं स्यात् श्रीशुकेनोक्त'भूमिर्दृप्तनृपव्याजे'तिप्रसङ्गकेन। जानातीच्छति यतते इति नैयायिकोद्घोषात्। 'यन् मनसा ध्यायति तद् वाचा वदती'तिश्रुतेः। किञ्च, स्वरूपलक्षणबाधितं श्रीघटितं लक्षणं न ब्रूयाच्छुकः। गौणमुख्यन्यायेनाप्याहुः ब्रह्मानन्दरूपत्वादित्यादि। तद्रूपमिति ब्रह्मानन्दरूपम्। 'उरो वत्सं च वक्षश्चे'ति कोशाद् 'वत्स'पदं वक्षो वाचकं तत्पक्षे लक्ष्मपदासङ्गतिः। श्रौतेन स्वरूपलक्षणेन विग्रहमात्रेणास्य विग्रहस्य बाधात्। एवं 'श्रीवत्स'पदे व्याख्यातब्रह्मरूपायाः भृगोः पादरूपायाः पृथिव्याः सर्वानिष्टनिवृत्तिपूर्वकसर्वेष्टकर्तृत्वमुक्तम्। 'गलशोभिकौस्तुभ'मित्यस्य विशेषणस्य तात्पर्यं स्वर्गस्य सर्वानिष्टेत्यादावाहुः कौस्तुभव्यपेति। तथेति व्याहृतिरूपभगवतो द्यौः शिरः अतः स्वर्गस्य सर्वानिष्टनिवृत्तीत्यादौ तात्पर्यमित्यर्थः। तेन कौस्तुभव्यपदेशेनेत्यादिवाक्यज्ञानवतः शुकस्येच्छातात्पर्यलक्षणघटिका बोध्यात्र। 'पीताम्बर'मितिविशेषणस्य तात्पर्यं धर्मस्य सर्वानिष्टेत्यादावाहुः भूरूपेति। नरको हि धर्मग्लानिजनकः भूस्थः तस्यावरणे ग्लानिनिवृत्त्या तथात्वं धर्मस्य सर्वानिष्टेत्यादौ तात्पर्यमित्यर्थः। अत्र 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यह'मितिगीताज्ञानवतः शुकस्येच्छातात्पर्यलक्षणघटिका बोध्या। 'सान्द्रपयोदसौभग'मिति विशेषणस्य तात्पर्यं भक्तानां सर्वानिष्टेत्यादावाहुः प्रावृद्घनेति। सुबोधिन्याम्, सर्वत्रेत्यादि, अग्रे हेतुः प्राकृतेति। सान्द्रपयोदोपमा।

१०–३–१०. महार्हेत्यत्र वीर्यक्रीडां धारयितुं श्लोकार्थं सारयन्ति स एवं मूलभूत इति। एवं श्रीवत्सलक्ष्मलक्षणे 'तमद्भुत'मित्याद्युक्तमूलभूते ब्रह्मणि 'वस्तुतस्त्वि'त्यादिटिप्पण्युक्तदिशा ब्रह्मानन्दे स्थित्वेत्यर्थः। 'गलशोभिकौस्तुभ'मित्यस्यार्थमाहुः स्वांशानिति। 'पीताम्बर'मित्यस्यार्थमाहुः भूमिष्ठानिति। व्यामोहः पीताम्बररूपमायाधर्मः। 'सान्द्रपयोदसौभग'मित्यस्यार्थमाहुः तेभ्य इति। अनुगृहीतेभ्यः प्रमेयबलेन। चतुर्विधेति भुजाभिप्रायेण। तत्रायुधेषु पृथिव्याः स्वभार्यायाः भारदूरीकरणेन कामः धर्मो वा गदया स्थापितः, 'अस्त्रतेजः स्वगदये'तिवाक्यात्। 'गदा सा कालिका साक्षात् सर्वशत्रुनिबर्हणी'ति उपनिषदि। पद्मेन स्वदेहरूपेण तु कंसतृणावर्तादौ भुवनभारदानात् अर्थः। शङ्खनादं तत्त्वेन सर्वशुद्ध्या कामः। अद्भिः शुद्धिः प्रसिद्धा। चक्रेण मोक्षः। 'ये ये हताश्चक्रधरेण राज'न्नितिवाक्यात्। तत्रेति भगवत्स्वरूपे। सर्वशास्त्रेति वेदवेदान्तयोः। ज्ञानक्रिये। साङ्ख्यादिषु प्रकारभेदाः। सांख्ययोगयोः असङ्गत्वम्। पञ्चरात्रे चतुर्भुजत्वम्। पाशुपतशास्त्रे पशुपतित्वमिति सर्वशास्त्रै रूप्यन्तेऽभेदेन व्यवह्रियन्त इति

सर्वशास्त्ररूपाणि शब्दार्थरूपाणि। ज्ञानवैराग्येति ज्ञानत्वं स्वरूपात्मकत्वात्, किरीटादीनाम्। भक्तैः सह निगूढभावकरणे उपयोगात् वैराग्यं तदितरेषु। यशःश्रीवाचकपदाभावात् तन्नोक्तम्। तादृशवैडूर्येति राहुरूपम्। सप्तग्रहाङ्गीकारपक्षे द्वयाभावमाशङ्क्योक्तं उपलक्षणविधया केतुरपि। रत्नं पद्मरागः। त्विषेति राहुकेतुत्विट्स्वरूपोपाधिकी। 'स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं विरोचयन्त'मितिवाक्यात्। अत्र द्वितीयनवमाध्याये तत्र तमोनिषेधात् समाकर्षाधिकरणोक्ताकृष्टार्थस्तमःपदस्य विवक्षितः। वसुदेवस्तत्र स्थित ऐक्षत एव पुनस्तत्कथनेन योर्थोद्भुतरूपस्तमाहुः परिष्वक्तानीत्यादि। किमेतावता तत्राहुः भगवन्मुखनिरीक्षका इति। अत्र टिप्पणी अत्रापि तद्रूप इति मौलौ किरीटरूपः। अवगम्यत इति शास्त्रप्रायपाठादवगम्यते। तथात्वमिति शास्त्राभिज्ञत्वम्। यद्वा, तेषां कुन्तलानां तथात्वं भगवन्मुखनिरीक्षकशास्त्राभिज्ञजीवत्वम्। वृत्तिस्तु तात्पर्यरूपा। अयुक्तेति भक्त्यभावादयुक्ता। भगवन्मुखेति भक्तिरूपभगवन्मुखेत्यादिः। भक्तिज्ञानमात्रं भक्त्योक्तम्। सुबोधिन्याम् भगवन्मुखामोदेति भक्त्यामोदतज्जनकसाधनशास्त्राणि तेषां पानं समवधारणं पानं अनुभवार्थमन्तःप्रवेशनं तत्र रता इत्यर्थः। 'पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गन्धो वाती'तिश्रुतेर्भक्त्यामोदः। भक्ताविति मुखारविन्दरूपभक्तौ सत्याम्। अन्यदा तु अपरितः। चकास्तु दीप्तौ। अथ वैराग्यसाङ्ख्ययोगे तु ज्ञानं फलं निबन्ध उक्तम्। दैवगत्यानुग्रहेण भक्तौ तु फलभक्तिरूपभगवन्मुखामोदपानरताः तद्गताः सारूप्यमुक्तिं प्राप्ताः कमलगताः षट्पदा इव भवन्ति। टिप्पण्याम् फलमिति मुखारविन्दसायुज्यं सारूप्यमुक्तिगतानाम्। वेदसाङ्ख्ययोगानामितिसुबोधिनीं विवृण्वन्ति स अर्हस्येत्यादिना। शिष्यनिष्ठभगवद्भक्त्या प्रसन्नः शास्त्रत्रयाभिज्ञः। तादृश इति यथा महापौरुषिकत्वेन प्रसीदन् शुकस्तथा। तथोक्तमिति वैडूर्यरूपेणोक्तम्। महार्हत्वेन वैडूर्यं निरूपितं वा। इदं चेति भगवन्मुखामोदपानम्। तथा विशेषणमिति 'महे'तिविशेषणम्। उक्तसायुज्ये काममार्गीयकामप्राप्तेस्तत्र स्थितिरयुक्तेति भक्तिशाबल्यमाहुः कुन्तलानामिति। भक्तिप्रेति 'श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इतिवाक्यात्। सुबोधिन्याम्। शास्त्रिणां मुक्त्यनन्तरं षट् शास्त्राण्याहुः वेदे काण्डद्वितयमिति। षट्पदत्वार्थमुक्तम्। 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च साङ्ख्ययोगैश्च सात्वतैरुपगीयमानमाहात्म्यं हरिं साऽमन्यतात्मज'मित्यत्र द्वे शास्त्रे, अन्यत्र वेदान्ते भेदाभावरूपमद्वैतमिति साधनेन मुक्त्यनन्तरम्। सात्वते मुख्यतया विष्णुशिवपरत्वमिति साधनेन मुक्त्यनन्तरम्। टिप्पण्याम् एतेष्वेतानीति। मुक्तजीवेषु एतानि त्रीण्येव तानि षट्पदानि। तत्प्रयोजकमित्यादि कुन्तलानेकत्वप्रयोजकम्। आक्षेपोर्थापत्तिः। लौकिकज्ञानेत्यादिसुबोधिनी तु स्कन्धार्थानुस्यूततया लौकिकज्ञानं शास्त्रत्रयोत्थं प्रपञ्चसम्बन्धि शास्त्रीयत्वेन रूपेण लोके-

ऽनेकविधतां प्राप्तं भगवद्विषयकं ज्ञानम्, तद्विस्मरणे प्रपञ्चविस्मृतिर्जाता, तत्पूर्वकमभगवदासक्तिः परिपूर्वकष्वञ्जधातोरर्थः। तु० आ० अनि० ष्वञ्जिः। भगवतो निरोधस्तु वर्तत एव। लोके ज्ञानमिति शास्त्रत्रयोरर्थं लोके ज्ञानं 'महार्हवैडूर्यकिरीटकुण्डलत्विषे'त्यनेन निरूप्य ज्ञानक्रिययोः काण्डार्थयोः द्वितीयं निरूपयतीति स्पष्टार्थेति तां विहाय कर्माण्यनन्तानीत्यादिसुबोधिनीं विवृण्वन्ति स त्रयाणामित्यादि। दशगण्युक्तकर्मणां स्वादेराकृतिगणत्वेन बहुविधत्वेपि पुराणे मायायाः व्यापारत्वेन तस्या गुणत्रयसाम्यावस्थारूपत्वेन गुणत्रयकार्येषु गुणत्रयरूपकर्ममुख्यत्वं, तत्र द्रव्येषु कर्मत्वं कथमित्यत आहुः भूमावेवेति। तद्रूपकत्व्यामिति 'कर्ता कर्म च करणं च त्रिविधः कर्मसङ्ग्रह' इत्यत्र कर्तरि पञ्चविधे'धिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्, विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्, तत्रैवं सति कर्तारं आत्मानं केवलं तु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मति'रित्यधिष्ठाननिवेशात् कर्मरूपकत्व्यामित्यर्थः। एकरसत्वाद् युक्तम्। द्रव्यत्वेपि वेदान्ते। प्रतिष्ठितत्वेनेति पूर्ववद् द्रव्यत्वेपि कर्मत्वं वेदान्ते। सुबोधिन्याम्। जनयिष्यन्तीति कर्मणः सजातीयोत्पादनस्वभावत्वाज्जनयिष्यन्ति। काञ्च्यां अद्भुतत्वं तमोरूपत्वं चाहुः लोके काञ्चीति। उद्दामेति 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्न' इत्यत्राजिति योगविभागादच्। प्रतिसाममित्यादिवत्। टापि उद्दामा। हिंसेति हिंसाप्रचुरं कर्म तामसम्। तामसत्वं द्वितीयनवमाध्यायसिद्धान्तविरुद्धं मत्वाहुः न लोकेति। लौकिकदुःखनिवर्तकत्वात्। अनेनाभासोक्ता वैराग्यरूपता स्फुटीकृता। लोकदुःखनिवर्तकत्वं वैराग्यम्। हरेरपि हरित्वे वैराग्य उत्कर्षः। दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णसंज्ञं वैराग्यमर्थात् सिद्धम्। तत्रेति काम्यकर्मसु। तानीति कर्माणि। नित्यकर्मसङ्ग्रहायाहुः उत्कृष्टानि वेति। अलौकिकानि नित्यानि। भगवद्रूपाणि। तत्र निरूपितानीति काञ्च्यां वैदिककर्मणि उपकरणानि। 'तत्साधनानि स हरिः प्रयाजादिस्रुगादि य'दितिसिद्धान्तात्। अङ्गदानां सात्त्विकत्वे हेतुमाहुः अङ्गं द्यतीत्यादि। न च तामसत्वम्। दो अवखण्डने इति धातुपाठेऽवखण्डने शक्तेः। सात्त्विकबाह्वंशेवस्थानात्। भगवतः फलत्वेनाद्यमनोरथस्य सिद्धत्वात् साध्ये आद्यमनोरथे पूर्वदेहावखण्डनेऽङ्गदं सात्त्विकं फलम्। 'यत् तदग्रे विषमिव परिणामेमृतोपमम् तत् सुखं सात्त्विकं विद्यादात्मबुद्धिप्रसादज'मिति गीतायाः। इति हेतोः सात्त्विकं भवतीति शेषः। 'अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येत् मनोरथ' इति सेवाफलग्रन्थे। कङ्कणं निरूपयन्ति स राजसं तदिति। कङ्कणम्। राजसं कर्मबहुलं कङ्कणम्। सात्त्विकराजसयोरिति यावत्पर्यन्तं कङ्कणचलनं बाहौ तावद् राजसं कङ्कणं बाहुश्च। अङ्गदस्थानापेक्षया कङ्कणस्थाने कर्मबाहुल्यात् तद्भिन्नं सात्त्विकं स्थानमङ्गदस्थानम्। एवं च सात्त्विकराजसयोरेकबाहोरंशद्वयोरित्यर्थः। भेदरूपा मायात्र कृपा। अन्यस्या निषेधात्।

कृपायां गुणत्रयं द्वितीयस्कन्धोक्तम्। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते तदादायाहुः अङ्गदस्थानीयानीति। अन्यानीति अङ्गदोत्तरं सम्बद्धादिशब्दार्थः। काञ्चीसम्बद्धादिशब्दार्थमाहुः क्षुद्रघण्टिकेति। 'आदि'शब्देन चरणभूषणानि। धर्ममार्गेति प्रभुबाहवो धर्मरूपाः क्रियारूपत्वात्। वसुदेवज्ञानमिश्रीभावे मार्गत्वम्। भगवद्धर्माणां क्रियारूपाणाम्। अन्यथा भगवद्धर्मत्वमेव। एकादशसुबोधिन्यां तथोक्तेः। तद्रूर्मिभिः। तेन क्रमेण वसुदेवदर्शनविषयत्वं 'तमद्भुत'मित्यादिविशेषणोक्तानामर्थानाम्। भगवद्रूपाणां जन्मनि सङ्ख्यातात्पर्यमावश्यकमिति तद् वदन्त एव जन्मप्रकरणव्यतिरिक्तस्थले 'यतो वाच' इति श्रुते'स्तमद्भुत'मित्यादिकथनं युक्तमित्याशङ्क्य तत्र गमकमाहुः वेद इत्यादि। तथा च जन्मप्रकरणेपि हरिरेव नारायणस्तत्समानयोगक्षेमत्वात् कृष्णोपि। हरिवंशे पुष्करप्रादुर्भावसमाप्ताविदं पद्यम्। तथापि नारायणपरमिति वेदपुराणसम्मतम्। किमर्थमिति श्रीभागवतत्वेपि शब्दत्वात् प्रत्यक्षामूलत्वे किमर्थमित्यर्थः। यतो वेदेपि ब्रह्मण आर्षे वर्तत इति किमर्थमुच्यत इत्यर्थः। तत्पूर्वोक्तानामिति ते पूर्वोक्ता धर्माश्चेति द्वन्द्वः। अलौकिकत्वमिति अद्भुतत्वसमानाधिकरणम्। वसुदेव इति भगवदधिष्ठानं ज्ञानरूपः। मंस्यत इति लोकः। उभयार्थमिति लौकिकालौकिकत्वार्थम्। शुक आहेति दर्शनाङ्कनार्थकमैक्षतेतिपदमाहेत्यर्थः। वसुदेवस्य तत्समये तथाज्ञाने प्रमाणमाहुः एतद् ज्ञानमिति। तथा च प्रमेयबलमिदमिति भावः।

१०–३–११. स विस्मयेत्यत्र भगवन्तमिति अङ्गदप्रधानमिति बोध्यम्। शुद्धसत्त्वात्मक इति विशेषणं कर्मानर्हदेहव्यावर्तकम्। साङ्गदभगवदनुभावेन कर्मार्हदेहोत्पादनम्। तेन शुद्धसत्त्वात्मको जातः। तत्कार्ये इच्छाद्वारा क्रिया। यदा तु शुद्धं सत्त्वं न ज्ञानं तदा साक्षाज्ज्ञानं च। कारागृहे क्रियाज्ञानप्राकट्ये हर्षो हेतुः। हर्षे पुत्रजन्म हेतुः। कर्मणीति जातकर्मणि। एतस्यैव विवरणं आसमाप्ति। इदं कर्म यथाकालम्। न मुख्यं हर्षहेतुकम्। अर्थीति भगवत्प्रादुर्भावार्थी। गीतायामर्थार्थी। विद्वदादयोग्रे स्पष्टाः। नैमित्तिकमिति नित्यकाम्यनैमित्तिकेषु कर्मसु। कारागृहे कर्मबाधादाहुः तस्येति। जातकर्मणः। भगवन्निष्ठ इति भगवति निष्ठा स्थितिर्भक्तिर्वा येन स तथोक्तः। 'स विस्मये'त्यत्रोत्फुल्ले विस्मयो हेतुस्तल्लाभाय स इति भिन्नं पदम्। एतत् सर्वेति दानस्तोत्रस्वाधिकाराणां परिज्ञाने। पूर्वोक्त इति ईक्षणकर्तृत्वेनोक्तः शुद्धसत्त्वात्मकः। अलभ्यलाभादित्यादि एतेनार्थितोक्ता। विस्मय आश्चर्यम्। पूर्वमिति 'वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् प्रकृतेः परः जनिष्यत' इति वाक्ये श्रुतम्। विद्वत्ता सुतविषयकज्ञानवत्ता। गीतायां ज्ञानी। ननु कर्मविद्वानधिकारी, न तु हर्षद्वारा निमित्तसुतं विद्वानित्यत आहुः निमित्तज्ञानेनैवेति। निमित्तं सुतं तज्ज्ञानेनैव, न तु पृथक्तया। नैमित्तिकं सवनकर्म

ज्ञातम्। करणात् ज्ञानेन स्पष्टं भविष्यति। ततो निमित्तसुतविद्वान् कर्मविद्वानधिकारी। नेदुरिति तेन गीतायामार्तोधिकारी। 'अतप्ततनुर्न तदामोऽश्नुत' इतिश्रुतेः। सम्यक्क्रमो यस्येति अत्र टिप्पण्याम् भगवच्छास्त्रेणापर्युदस्त इति श्रीभागवतेन अपर्युदस्तः, अतोधिकमस्तः। कारागृहेपि। स्मृतिशास्त्रे न त्वधिकाराभावादधिकमस्तः। यर्यनर्थकः 'अपपर्यनर्थका'विति सूत्रात्। सुबोधिन्याम्। तथाधिकार इति कारागृहे स्मृतिशास्त्रेणाधिकाराभावेपि हर्षकृतोऽधिकारः। एवमङ्गचतुष्टयं विवृत्योक्तश्रद्धाङ्गं विवृण्वन्ति स मुदेतीति। सूचितार्थो मुदेत्यस्य भक्तिस्तयेत्यर्थः। 'श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती'ति वाक्याच्छ्रद्धा भक्तेः पूर्वरूपम्। 'अयुत'मित्यस्यार्थः दशसहस्रमिति। एवमेवेति स्नानं विनैव। हर्षजलेनैवेति न तु नेत्रजलमात्रेण।

१०-३-१२. अथैनमित्यत्र इत्याशङ्क्येति तेनाशङ्काग्रन्थे कारागृहेऽप्राप्तापि जातसंस्कारोक्तिर्न विरुद्धा। प्राकृत इति प्राकृत एव पुत्रे जाते तस्य पुत्रस्य संस्कारः। कृतधीत्वात्। कर्मसमाप्तिमिति हर्षजलाप्लवनान्तं कर्म मानसम्। अवभृथान्तकर्मवत्। तदनन्तरमित्यथशब्दार्थः। पुत्रत्वेनेति 'देवक्या'मितिश्लोके प्रद्युम्नाविर्भावस्योक्तत्वादित्यर्थः। पूर्वोक्तेति 'त'मित्यादिपूर्वश्लोकद्वयोक्तवर्णनप्रकारेण। तथात्वमिति अभिनन्दननताङ्गे कृतधीत्वम्। प्रमाणसिद्धमिति शास्त्रसिद्धम्। द्वेष्टुरामुष्मिकानिष्टजननम्। अर्शि प्रत्युक्तिर्या घोरा तनुः तया तान् प्रति गच्छ योस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इतिशास्त्रं वेदः। भारतेति भरतोऽत्यगान् मायामिति। कापट्याभावाद् विश्वासः, तदर्थम्।

१०-३-१३. विदितोसीत्यत्र द्वादशात्मेत्यादि, अत्र टिप्पणी, द्वादशधा प्रादुर्भाव इति क्रमेणेत्युक्तम्। तद्रूपेति भगवद्रूपे दृशौ ययोस्ताभ्याम्। पूर्ववदिति 'त'मित्यादिश्लोकद्वयवत्। त्रिधेति दशश्लोकैर्वसुदेवः अष्टभिर्देवकीत्यष्टादश श्लोकाः स्तुतौ, तदग्रे स्पष्टम्। स्तुत्योरिति दशभिरष्टभिश्च कृतयोरित्यर्थः। वैदिको लौकिक इत्यत्रावृत्त्या विशेषणं स्मृतेर्लोकवेदात्मकत्वादित्याहुः वैदिको लौकिक उच्यत इत्यनेनेति। आहुरिति कारिकाद्वयेनाहुः। 'भगवा'नित्यस्यार्थमाहुः षड्गुणैश्वर्यवानिति। षड्गुणाः तद्दाता धर्मोप्युक्तः ऐश्वर्यरूपः। शेषं पूरयति स साकारेति। ऐश्वर्यकृतः। तन्त्रे पञ्चरात्रे। फलितमित्यादि अवान्तराभासः। इदमेवेति न नवविधोपदेशोक्तं, वेदमार्गत्वेन तन्त्रत्यागापत्तेः। नन्विति अवान्तराभासः। तत्रेति वेदे। अत्र त्विति तन्त्रे त्वित्यर्थः। तथेति भाव इति तन्त्रं वेदेन सम्मितमित्यर्थः। त्रिधात्व इति अष्टश्लोकैः कृतायास्त्रिधात्वे। लौकिको हरिर्यस्त्रिगुण इत्यत्र गुणपदार्थमाहुः अत्र गुणेति। प्राकृतेति प्राकृतगुणवाची। सा तथेति तन्त्ररूपा स्मृतिर्लौकिकी लोकैर्भगवद्व्यतिरिक्तैः ऋषिभिः प्रणीतेत्यर्थः। अत आधिदैविकादिरूपपरो गुणशब्दोष्टश्लोकेषु। त्रिधेति मुख्यव्यवहार

इति भावः। लौकिकस्यैवेति शास्त्रदृष्ट्या दर्शनविषयस्येति ज्ञेयम्। अत एवेति त्रित्वादेव। अनुवदन्तीति भक्त्यानुवदन्ति। मुख्येति त्रिधाऽष्टधयोर्मुख्या। एकेन प्रार्थनमिति कारिकायां एकेनेत्यादेरर्थ उक्तः। त्रिधेत्यत्र पञ्चत्वाय देवकीस्तुतौ द्वयमाहुः द्वाभ्यां चेति। तदर्थमाहुः मर्त्यो मृत्युव्यालेत्यादि। पर्यवसानत इति प्रपत्तिः विरोधपरिहारश्च तत्र प्रतीयेते पर्यवसानतः स्तुतिरूपं अपरमित्यर्थः। पर्यवसानतः स्तुतिप्रतिपादकाभ्यामिति चकारार्थः। एवं च एकेन वसुदेवस्तुतौ प्रार्थनं, पूर्वं नवभिः श्लोकैः पूर्वम्। तेन वसुदेवस्तुतौ दश श्लोकाः इत्यर्थः। त्रिधा देवकीस्तुतौ त्रिभिराधिदैविकादिभिः द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां च पर्यवसानतः स्तावकाभ्यां अपरं प्रार्थनात् तथा अपरं स्तुतिरूपमेव न तु प्रपत्तिविरोधपरिहाराभ्यां परिसमाप्तार्थौ श्लोकौ। सिद्धमाहुः दशभिरित्यादि। पञ्चभिरिति द्वौ श्लोकौ आधिदैविकादित्रयं चेति पञ्च तैरिति कारिकार्थः। फलितमिति 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्या'मिति व्याससूत्रम्। उभाभ्यामिति शास्त्रप्रत्यक्षाभ्याम्। तथेति दृढीकृतः। आवश्यकत्वमिति दृश्यमानस्य ब्रह्मत्वार्थम्। बाधकमितीति अन्यथाज्ञानं प्राकृतत्वेन ज्ञानं, अज्ञानं ब्रह्मत्वेन, एतदुभयं ब्रह्मत्वे बाधकम्। ब्रह्मसाक्षात्कारे ह्यज्ञानमन्यथाज्ञानं च न तिष्ठतीति भावः। शास्त्रप्रत्यक्षाभ्यां तन्निरूपणाभावे एतयोरन्यथाज्ञानमज्ञानं वा शङ्क्येत, तथा च दृश्यमानस्य ब्रह्मत्वं न सिध्येदित्यर्थः। हेतुत इत्यस्यार्थमाहुः उभयोर्हेतुरिति। अज्ञानान्यथाभावयोर्हेतुः। आदिना प्राकृतत्वज्ञानम्। तस्मादिति हेतुतः। सुबोधिन्याम्। तत्रेति ब्रह्मत्वे साधनीये। प्रथममिति बाधकशङ्काभ्यः प्रथमम्। बाधकधर्मैरिति ब्रह्मत्वे बाधकमज्ञानमन्यथाज्ञानं च तद्धेतुभूतैर्धर्मैरित्यर्थः। चाक्षुषत्वनिमित्तेति चाक्षुषत्वस्य निमित्तं लोकद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीतीच्छा तदन्तर्गता ज्ञातस्वरूपो भविष्यामीतीच्छा तस्या अज्ञानात्। ज्ञातस्वरूपेति ज्ञातस्वरूपो भविष्यामीतीच्छयेह ज्ञातस्वरूपाभ्यां कृते स्तोत्रे इत्यर्थः। जानातीच्छति यतत इत्यनुक्रमात्। ताभ्यां ज्ञातस्वरूपस्य स्तोत्रे इति वा। विदित इति पुरुषोत्तमत्वेन स्मृतः। सम्यगिति ज्ञाने सम्यग् यथा भवति तथा। अयं परः पुमान् कुक्षिगतो यश्छान्दोग्याष्टमोपदेशोक्तोतो भक्तानुग्रहाय चतुर्भुजः। धर्मग्लानिभक्तदुःखादिजन्या कारणम्। भक्तमनोरथपूरकत्वात्। बहव इति शङ्कराचार्यप्रभृतयः। ज्ञातस्वरूपत्वं व्युत्पादयन्ति स यस्त्वित्यादि। अत्र टिप्पणी। सुबोधिनी। चतुर्भुज इति तेनात्रावतारविषये माध्वमतेन भागत्यागलक्षणेति भावः। सिद्धान्ते विरुद्धधर्माश्रयः अद्भुतः। इत्यर्था स्फुटेति न व्याख्याता, यस्त्वित्यारभ्य प्रयोगान्तं व्याख्यायते अत्रैवं ज्ञेयमिति। छान्दसः प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषप्रयोग इत्यनुक्त्वा व्याकरणोक्तरीत्या वाक्यभेददोषेण यत् सुबोधिन्यां व्याख्यातं तस्मिन् प्रत्यक्षव्याख्याने एवं वक्ष्यमाण-

प्रकारेण ज्ञेयमित्यर्थः। छान्दसत्वकल्पनापेक्षया शब्दबलविचारकाणा 'भवान् असी'ति-पदाभ्यां वाक्यभेदपक्षो ज्यायान् बाह्याभ्यन्तररूपनिरूपक इति व्याकरणस्मृतिः प्रबलेति हेतोः। किञ्च भवान् उत्पत्तिसामयिको विदितः। भवतेरुत्पत्त्यर्थकस्य षड्भावविकारेषु प्रथमस्य वाक्यभेदेनोक्तिः। असिपदेन द्वितीयभावविकारः। स स्थितौ अस्तिपदवाच्याया-मिति न वाक्यभेदो दोष इत्याशयेनाहुः असीति व्यवहार इति। 'व्यवहारस्त्वहमिति ममेत्युद्भव या मतिः'। स्थितावपीति द्वितीयभावविकारेपि। व्यवहारमात्रोक्तिरिति न तु युष्मच्छब्देनोपस्थितोक्तिः। स युष्मच्छब्देनोपस्थितः। तेन विना असीतिव्यव-हारेण विना। तमिति युष्मच्छब्देनोपस्थितम्। अत एवेति स्थितौ अर्थाक्षेपादेव। सुबोधिनी। य इति चेतनस्थानीय इत्येवं स्फुटेति तां विहाय अध्याहारापेक्षाभावात् तदपेक्षाकथनारुच्या पक्षान्तरमाहुः वस्तुतस्त्विति। पुरुषत्रयरूपो वेत्यारभ्य पदत्रय-मित्यन्ता सुबोधिन्यत्र व्याख्याता। सुबोधिन्याम्। अतः शास्त्रत इत्यादि बाह्याभ्य-न्तरभेदेन वेदनापेक्षणाच्छान्दसत्वस्यानावश्यकत्वात्। शास्त्रतः आभ्यन्तररूपः लोकतः लोक दर्शने प्रत्यक्षतो बाह्यरूपः यः। अधुना भवान् विदितोसीति छान्दसप्रयोगेपि बाह्याभ्यन्तरभेदोपपत्तिरन्यथा पूर्वेण चारितार्थ्यमित्याशयेनाहुः अनेनेत्यादि। अग्र-ग्रन्थेन। भवत्पदस्य द्वेधा व्युत्पादनेनेत्यर्थः। य इति भातीति भवानिति व्युत्पत्त्या यो भवानित्यर्थः। 'चतुर्भुज' इत्यत्र भवत्युत्पद्यत इति भवान्। शता लोकतो चेतनः। इत्युक्तमिति वेदोवयवीतिपक्षेप्युक्तम्। अथ वेति अत्र टिप्पणी, भवच्छब्द-सङ्गतीति आवृत्तिं विना तथा। देहरूपेणेति 'यथा दशमस्त्वमसी'त्यत्र। तदभीति भातेर्डवतौ तथा। अग्रिमेणेति पुरुषपदेन। भवानिति वेदाङ्गनिष्पन्नात् पश्चात् पुरि शेत इति पुरुष इति तथा। तेनेति भवत्पुरुषपदाभ्यामेकरूपत्वेनोभयोक्तिसारितकृत्स्नत्वेन। प्रतिज्ञायेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनानि गमनानि पञ्चावयवा इतिवत्। सुबोधिन्याम्। सैन्धवदृष्टान्तन्यायश्छान्दोग्ये। उपसंहरिष्यन्निति वसुदेवः विशुद्धसत्त्वेऽवतारकारणे स्वस्मिन्नुपसंहरिष्यन्। 'एवं भवान् बुद्ध्यनुमेयलक्षणै'रितिश्लोकेनोपसंहरिष्यन्। तत्र स्वरूपमात्रमुक्तम्, बहिरन्तररूपोपसंहार उक्तः। अस्मिन् पक्षे एकेन प्रार्थनं पूर्वं बोध्यम्। असीतिक्रियायाः प्रतिज्ञायां निवेशात् सर्वदृगसि्त्वति प्रार्थने लोडन्तक्रियाध्याहारात्। यद्वा। विदिते प्रतिज्ञाते ब्रह्मत्वं विराड्त्वाद्युपसंहरिष्यन् प्रापयन्। 'उपसंहारोर्थभेदा'दि-त्यादिव्याससूत्रात्। भवान् पुरुष इति भवान् विराट् पुरुषस्त्वण्डसंस्थितः अतः सर्वत्वं प्राप्तः। 'तृतीयं सर्वभूतस्थ'मितिवाक्यात्। तेन पूर्वोक्तः भवान् चतुर्भुजः महतः स्रष्टा बोध्यः। भारते सारं गीता। गीतायामपि विश्वरूपदर्शनाध्यायः सारमिति। उपसंहार्या-धिभौतिकरूपमुक्त्वाध्यात्मिकं रूपमाहुः प्रत्यक्ष इति। स्वेच्छया प्रत्यक्षः आध्यात्मिक-

रूपो भवान् अप्रत्यक्षः पुरुष इति। आधिदैविकं रूपमाहुः सम्मुख इति। भक्तसम्मुखः भक्त्या प्रकटः भवान्। असम्मुखः पुरुषः व्यापकः। वेदान्तसारभागवतपक्षमुक्त्वा वेदसार-भागवतपक्षमाहुः पुरुषत्रयेति। टिप्पण्यां व्याख्यातम्। असि भवानिति अत्रापि टिप्पणी समस्तं पदमिति असीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। तेन सह समासं प्राप्तमेकं पदम्। यथास्ति क्षीरा गौरित्यादावस्तीत्यव्ययं प्रथमपुरुषार्थे। तथासीत्यव्ययमपि मध्यम-पुरुषार्थे। संहितायामापस्तम्बादि'रसि विष्णव' इत्याह,'अधस्तमसि विष्णवे त्वे'त्याह,'यज्ञो वै विष्णुः यज्ञायैवैनददस्तं करोती'त्यनेन। तेन सुबोधिन्यामसि भवान् साक्षात्पुरुष इति पदत्रयं न व्याख्येयविरोधापादकम्। 'यस्यामतं तस्य मत'मितिश्रुतेरिति द्योतितम्। सुबोधिन्याम्। पुरुषपदकृत्यमाहुः पुरुषप्रवेशादिति। पुरुष आनन्दमयः पुरा आसेति पुरुषपदव्युत्पत्तेः। तस्य प्रवेशादित्यर्थः। त इति अन्नमयादयः। न त्वात्मस्फूर्तावित्यादिः 'प्रकृतेः पर' इत्यस्याभासः। प्रकृत्तीति तेन परत्वं नियन्तृत्वं इत्युक्तम्। गुणानामिति त्र्यंशेष्वेकप्राधान्यं द्वयोस्तिरोभावः प्राकृतसत्त्वादिश्च त्रैगुण्यानाम्। मायाजीवेति 'आत्मानं त्रिगुणात्मकं परोपि मनुत' इति समाधिभाषायां मायाजीवाः, तेषां, आदिना जडानाम्। प्राकट्यकरणादिति कौस्तुभपीताम्बराभ्यां प्राकट्यकरणात्। प्रत्यक्षदोषस्त्वित्यादि अत्र टिप्पणी प्रत्यक्षविषय इति 'भवा'नित्यत्र भवतेरुत्पत्त्यर्थकस्य शतृप्रत्ययान्तस्य ग्रहणात् तथा। 'असी'ति षड्भावविकारेषु द्वितीय इत्येवकारः। उक्तव्यवहारेति प्रत्यक्ष-व्यवहारविषयस्य। उक्तरूपत्वमिति असि भवानित्युक्तरूपत्वम्। तत्परिहार इति इत्यस्य। प्रत्यक्षदोषपरिहारः। शरीरप्रत्यक्षात् 'लोकद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामी'ति भाष्ये सत्त्वात्। तयोरिति विदिताविदितयोः। अन्यदितिपदेन भेदमाह। वदद्व्याघात इति शब्देन विदिते भगवति विदितभेदे वदद्व्याघातः। यदादृश्यमिति अदृश्यमिति पदच्छेदः। उभयेति इन्द्रियसामर्थ्येनादृश्यत्वसिद्ध्या प्रभिच्छालक्षणेन दृश्यत्वधर्मसिद्ध्या। भाष्येनैकदेशिमतम्। सुबोधिन्याम्, तथा भविष्यामीति। प्रकृतेः परो भविष्यामी-त्यर्थः। अनुभवानन्द इति ज्ञानानन्तानन्दः। अयोगोलके वह्निरिवेति पूर्वं उत्तरं चान्वेति चिदित्यनुभवविवरणम्। नन्वपरोक्ष उक्तदेह इति षड्विधत्वभङ्गमाशङ्क्याहुः आत्मा नोक्त इति बुद्धीः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, ज्ञानकारणानि वा। षड्विध इति द्विगुण-सच्चिदानन्दः। अयमिति वसुदेवज्ञानविषयः। प्रत्यक्षेति आदिशब्देनाप्रत्यक्षव्यवहारः।

१०-३-१४. स एवेत्यत्र तत्रेति उदरे। दर्शनमात्रेणेति 'ततो जगन्मङ्गल'मिति-श्लोके समाधौ देवकीं भावयित्वा 'देवक्यां' भगवन्तं 'स्थापितवा'नित्युक्तम्। तथा च दर्शन-मात्रेणेत्यस्य मानसप्रत्यक्षमात्रेणेत्यर्थः। स्थित्यर्थमिति यावज्जीवं स्थित्यर्थमिति प्रथम-श्रुतौ। कार्यार्थं भूभारहरणादिकार्यार्थमिति द्वितीयश्रुतौ। क्षुरोसिः। विश्वम्भरो भगवान्।

दृष्टान्तयोः कार्ये ऊह्ये, विश्वम्भरः कीटविशेषः। अनेकरूपभवनार्थमिति सृष्टानामनेकरूपत्वात्। अन्यप्रवेशनार्थम् आतपादन्या छाया तस्याः प्रवेशनार्थम्। त्रिभ्योऽन्यद्वा प्रवेशनं तदर्थं वा। छायाप्रवेशनार्थमित्यर्थः। कश्चनेति द्वितीयः। दक्षिणायां वेति इवार्थे वाशब्दः। "जातो रुचेरजनयत् सुयमान् सुयज्ञ आकूतिसूनुरमरानथ दक्षिणाया"-मित्यत्र द्वितीयस्कन्धे सिद्धः। चतुर्थस्कन्धारम्भेपि वर्तते। 'यस्तयोः पुरुषः साक्षाद् विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक्, या स्त्री सा दक्षिणाभूतेरंशभूतानपायिनी'त्यादिना दक्षिणाप्रसङ्गः। तथेति सोपाधिकः कार्यामिनिविष्टश्च वा। तथा चानुपाधिकत्वं कार्यार्थतया प्रवेशभावना चोपपद्यत इत्यर्थः। इत इति दक्षिणायाः। इदं शुक्रं कर्द्द। तामिति दक्षिणाम्। अवतारप्रवेश उक्तः। सामान्यप्रवेशप्रकारप्रश्नमवतारिविषयकमाहुः तर्हीत्यादि इत्यर्थ इत्यन्तम्। प्रकार इति सामान्यप्रकारः। पूर्वमिति सृष्टेः पूर्वम्। स्वप्रकृत्येत्यादि स्वस्य भगवतः प्रकृतिः स्वभावः। आधिदैविकेति अत्र टिप्पणी तथोक्तमिति आधिदैविकस्वभावेनेति व्याख्यातम्। सुबोधिन्याम् अपेक्ष्यत इति स्वभोगार्थम्। अन्यार्थसृष्टावन्येषां मायाजीवानां भोगात्। यद्वा। साक्षित्वप्रकाशननियमनाद्यर्थमपेक्षते। न तु स्वार्थेति स्वार्थसृष्टौ कारणतया विद्यमानेनैव रूपेणान्तर्यामिकार्यस्य च कारणात् नापेक्षते। कारणत्वेनैवेति आधिदैविकरूपेणैव। आधिदैविकादिभेदस्य सर्वत्र सत्त्वादेवकारः। सृष्ट्यन्तरमिति पुरुषद्वारा सृष्टिः। सृष्ट्यन्तरन्यायेनेति वा पाठः। अग्रे तथोक्तेः। प्रकार इति उक्तसामान्यप्रकारः। ननु 'तमद्भुत'मित्यत्र लीलोपयोगिप्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वमभिप्रेतमित्युक्तम्, इह तु त्रिगुणात्मकत्वमुच्यत इत्यत आहुः यथेत्यादि ज्ञेयेत्यन्तम्। प्रवेशभावनेति प्रवेशस्मरणम्। तेषामेवेति सात्त्विकादीनामेव। एवकारोन्ययोगव्यवच्छेदकः। मायासाम्यस्य दौर्बल्यमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः अत्रिगुणात्मकमिति। अकारप्रश्लेषमप्रतीतमनङ्गीकृत्य पक्षान्तरद्वयमाहुः यद्वेत्यारभ्य उक्तरीत्येत्यन्तम्। अत्रैव 'स्व'पदानर्थक्यपरिहारः। 'तद'न्वितिपदव्यर्थत्वपरिहारश्च। योग्र इदं प्रकृत्याऽक्षरद्वारा त्रिगुणात्मकं सृष्ट्वा तदनु स एव स्वप्रकृत्याऽत्रिगुणात्मकं सृष्ट्वा अग्रे पूर्ववत्। तदन्विति 'अनुकृतेस्तस्य चे'तिसूत्रादिदमुक्तम्। अत्र युक्तिमाहुः अन्यथेति। 'अनाविष्कुर्वन्नन्वया'दितिसूत्रादाहुः। यद्वानन्तरमिति रूढमिति यौगिकशक्तिसङ्कोचात्मकरूढिस्तद्युक्तम्। वेदे योगरूढिः वेदान्ते ईदृशी रूढिः प्रस्थानरत्नाकरे ग्रन्थे उक्ता। उक्तदोषः इति आनन्तर्यस्य शाब्दत्वदोषः। त्रिगुणात्मकत्वदोषो वा प्रपञ्चस्य। अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात्। अत एवेति अनुप्रवेशस्य रूढत्वादेव। अन्विति यथा भुक्त्वा व्रजतीत्यत्रानूपसर्गाभावेप्यानन्तर्यस्य क्त्वाप्रत्ययेनैव सिद्धेर्नानूपसर्गः। उक्तरीत्या इति अतः पूर्वव्याख्यानोक्तरीत्या।

१०-३-१५. यथेमे इत्यत्र दूषणान्तरमिति प्राकृततुल्यत्वम्। तथैवेति तादृशै-

रविकृतसदृशैः। मूलस्थ'तथा तै'रित्यस्य विवरणम्। 'तैः' इति वक्ष्यमाणा ये विकृतास्तैः। तेन विराजि आध्यात्मिकानि चतुर्विंशति तत्त्वानि। रूपरसादीति पूर्वमादिपदेन गन्धादयः। अग्रे आदिपदेन क्रियादयः। अमिलिता इति चिक्रीडिषया विशेषपदार्थेनामिलिताः। विनापि 'सह'पदप्रयोगं सहार्थे तृतीयेति व्यवस्थापितत्वात्, अत्र सहपदप्रयोगं विनापि 'विकृतै'रिति तृतीयया सहार्थलाभेपि 'सह'पदप्रयोगादन्योन्यमपि सहभावो विवक्षित इत्याशयेनाहुः सर्वे संहत्येति। तेनार्थिकान्यपूरणयोरङ्गग्रन्थाप्राप्तौ प्रसङ्गो बोध्यः। हिशब्दार्थमाहुः युक्तश्चेति। कार्ये इति देहे। सर्वांश इति अत्र सर्वांशो भगवानित्यंशसम्बन्धिन एते भावाः। प्राकृताः प्रतीयन्त इत्यर्थः। अंशानां चतुर्विंशतितत्त्वानां सत्त्वव्यवहितत्वात् सत्त्वनिष्ठा विराड्देहजनकाः कारणभूता भावास्तत्र प्रतीयन्ते। पुरुषोत्तमस्य त्वानन्दमयत्वात् तत्र शिरआदयः प्रियादिरूपा एव, न हि ते कारणभूताः। 'कारणत्वं न चैवास्ति चिदानन्दांशयोः स्वत' इति सिद्धान्तात्। न कोपीति पृथिव्यादिभूतदर्शनकृतो यः स्वरूपेऽनित्यत्वविकृतत्वादिप्रतीतिरूपो दोषः सोपि नेत्यर्थः। किञ्चानन्दमयः लीलास्थकालः। तथा दुःखादिलीला अप्यानन्दमय्यः। यतः सुखात्मके जगति ईर्ष्यादिमिश्रणे सुखं दुःखायते। भगवदिच्छाननुकूलत्वे च दुःखम्, न तु स्वत इति न कोपीत्युक्तम्।

१०-३-१६. सन्निपत्येत्यत्र 'नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्वव'दिति पूर्वश्लोकेवतारिविषयोऽवतारेप्युक्तप्रायः। अवतारेप्यन्यदप्युच्यते सन्निपत्येति। सन्निपातोवतारिणि सिद्धः। अवतारे त्वाहुः मिलित्वेति। मायाजवनिकां दूरीकृत्योद्घाटितांशे मिलित्वा। 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मितिश्रुतेः। दर्शनाच्च। यद्वा, विराजि त्वाहुः मिलित्वेति। दार्ष्टान्तिकस्याग्रे कथनात्। विराजि मिलित्वा। पूर्वेति विराजमिव सम्यक्। 'सौन्दर्यं प्रकटीकरिष्यामी'तीच्छानुकूलम्। प्रद्युम्नव्यूहमुत्पाद्येति पूर्वस्य वैराजस्यानुवादः। सिद्धस्य कथनमनुवादः। कारणेष्विवेति विराडादिषु। 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्यय'-मितिवाक्यात्। आधिदैविकमिति यद्यपि विराज्याध्यात्मिकं रूपं तथाप्यवतार्यभेदादाधिदैविकमित्युक्तम्। विराज्यपि युक्तम्। 'यस्तु आध्यात्मिकः प्रोक्तः सोसावेवाधिदैविक' इतिवाक्ये आधिदैविकाध्यात्मिकयोरभेदोक्तेः। अनुगता इति अग्रिमव्याख्यानुरोधात् यतो दृश्यन्तेऽतोनुगता इव सन्तीत्यन्वयः। पटे तन्तव इव। पूर्वोक्ता अविकृता भावाः पूर्वं विराजि तत्त्वरूपेण दृष्टाः पुनः कार्यरूपव्यष्टौ तत्त्वकार्यत्वक्चर्मादिरूपेण दृश्यन्तेऽतः कार्येनुगता इव सन्तीत्यर्थः। अनुगतत्वं विशदयन्ति स पृथिवीति। सङ्घातरूपेसदादिदेहे। कारणभूता आधिदैविकी पृथिव्यनुगतेव। विराज्यावरणरूपादौ रूपे आनन्दः पृथिवीरूपेण प्रतीयते। वायवीयदेहे वायुः पृथ्वीव प्रतीयते यथा। सर्वसङ्ग्रहार्थमाहुः तत्तद्रूपा

वेति। घटादौ सर्वत्र तत्तत्कारणरूपा घटत्वादिरूपाधिदैविकी पृथिव्यनुगतेव। रुधिरादीति असदादिसमष्टौ देहरूपायां जलं रुधिरस्वेदादिरूपम्। विराजि जलमावरणरूपम्। हिमकरकादौ च तत्तत्कारणरूपमनुगतमिव। अदोरूपे तु वायुर्जलमिव वायवीयदेहे तद्दानन्दरूपं जलम्। अवतारे तु वैराजं जलम्। अन्यदपीति तेजआदि सत्त्वान्तरम्। अतः परं तत्त्वानां कृत्स्नप्रसक्तिवारणाय वीजाङ्कुरन्यायमवतारयन्ति स्म तर्हीत्यादि। अत्रापीति शेषः। भवन्त्विति उत्पद्यन्ताम्। प्रागेवेति अवतारिदशायाम्। कारणत्वेनेति न तु कार्यत्वेन। 'एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्यय'मितिवाक्यात्। इहेति स्वरूपे, ब्रह्माण्डोपरि च। इहोत्पत्तिरिति कार्ये पुनरुत्पत्तिः। विलक्षणत्वादिति आधिदैविकत्वादिना। 'तत् सृष्ट्वा तदेवानु प्राविश'दिति श्रुतिविरोधं वारयन्ति स्म साक्षादिति। एवकारेण न तु श्रुत्या। श्रुतिबोधितः कृष्णत्वप्रवेशस्तु वर्तते श्रुतिप्रामाण्यात्। पूर्ववत् तेषामपीति अवतारिदशावत् तेषां त्वक्चर्मादीनाम्। अत्रेत्यवतारे। न कोपीति शास्त्रसिद्धत्वात् तद्विसंवादिप्रतीतिकृतो विरोधोकिञ्चित्करत्वान्नेत्यर्थः।

१०–३–१७. एवमित्यत्र दृष्टान्तद्वयमिति अवतारि विराड्रूपं द्वयम्। दार्ष्टान्तिकोक्तिस्तु प्रासङ्गिकी सुखबोधायेति ज्ञेयम्। भेद इति आधाराधेयसम्बन्धे भेद आयातीति तन्निराकरणार्थमतिदिशति, अन्यत्रैव प्रतीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः अन्यत्र कार्यतः प्राप्तावतिदेशः,स कथ्यत इति। अत्रान्यत्र दृष्टान्तद्वये। अन्यत्रावतारे। अतिदेशयुक्तिमाहुः अन्यथेति। एतस्य विवरणं मूलस्येत्यादि। विराजो मूलस्येत्यर्थः। कार्यं कृष्णावताररूपमत्र। तथा च व्यावहारिकः प्रपञ्चः स्वसत्तोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्चपूर्वकः मायिकप्रपञ्चत्वात्, ऐन्द्रजालिकप्रपञ्चवदितिन्यायेन पारमार्थिकप्रपञ्चसिद्धौ पश्चात् तत्स्वरूपे विचार्यमाणे 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दिति 'यदक्षरे परमे प्रजा' इत्यादिजातीयकश्रुतिभिः द्वितीयस्कन्धचतुःश्लोक्युक्तप्रकारेण च ब्रह्मरूपत्वं पर्यवस्यति। एवं तमःपरत्वलिङ्गेनाक्षरप्रतिष्ठत्वलिङ्गेन च ब्रह्मणः सर्वाकारत्वे सर्वात्मकत्वे च सिद्धे नाद्वैतश्रुतिविरोधः। अविद्यादिवद भेदस्यापि भेदविरुद्धसम्पद्रूपत्वात्। इदं चा'दृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते'रित्यधिकरणे स्पष्टम्। अन्यथेति दृश्यत्वे। 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेती'तिश्रुतेः। बाधकद्वयमन्यदाहुः बाह्यत्वेन भिन्नत्वेन चेति। आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्। व्यापकाद् भिन्नत्वेन। दोषत्रयेति प्रतीतित्रयविषयत्वानि दोषाः तेषां त्रयम्। तत्राहेति तादृश्यामाशङ्कायामिन्द्रियसामर्थ्येनाग्राह्यादिकमाहेत्यर्थः। बुद्ध्येत्यादि तत्र तैजसाहङ्कारोपादेयत्वे सति ज्ञानक्रियान्यतरकारणत्वमिन्द्रियत्वम्। इदं साक्षात्सृष्टावव्याप्तमिति देहसंयुक्तत्वे सति स्वफलेनात्मज्ञापकत्वं लक्षणम्। इदं क्रमसृष्टौ नाव्याप्तम्। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेर्ब्रह्मज्ञानिनं प्रति लक्षणस्य भ्रुरूपत्वात्। कालिकसम्बन्धेनाव्याप्तेरदृष्टत्वात्। परं त्विहांश-

भेदेन विरुद्धधर्मसमाधानात् सैद्धान्तिकमतमिति यत् सम्प्रयुक्तेर्थे विशदावभासं ज्ञानं जनयति तदिन्द्रियमिति मीमांसकलक्षणम्। अथवा शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिति नैयायिकलक्षणमादर्तव्यम्। उद्भूतविषयगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं श्रोत्रेन्द्रिये व्याप्तमिति शब्देतरेति। विशेषणदलं घटादावति व्याप्तमिति विशेष्यदलम्। तदपि व्यापकात्मकालादावति व्याप्तमिति विशेषणदलम्। सूर्यग्राहकमिन्द्रियं चक्षुरित्यादिलक्षणानि च बुद्ध्या विचारणानुमेयानि न तु कम्बुग्रीवादिमत्त्ववत् प्रत्यक्षत उपलभ्यन्त इत्यर्थः। तत्रेति आनन्दमये गह्वरे। अत्रोक्तं दृष्टान्तद्वयमनुसन्धेयम्। तेन विराज्यपि विद्यमानो गृह्यते, तेन तथेत्यस्य तयोरित्यर्थः। अपीन्द्रियसंयुक्तोपि इति सर्वे मां पश्यन्त्वितीच्छयेन्द्रियसंयुक्तः। दृष्टान्तीयविराट् तु साधारणेच्छयेन्द्रियसंयुक्तः। ननु विषयता काचिदस्ति तयेन्द्रियसंयुक्तोस्त्विति चेत् तत्राहुः सन्नपीति। विषयता मायिकयं तु सन्नित्यर्थः। सर्वे मां पश्यन्त्वितीच्छया विषयतास्त्वयं तु विषयतानिष्ठः सन्नित्यर्थः। व्यावहारिकी सत्तेत्युच्यते। तद्गुणेति तद्गुणैरिन्द्रियसामर्थ्यैः। वर्तत इति व्यावहारिकी सत्तारूपेण वर्तते। न भगवदिति दिव्यचक्षुराद्यभावादवतारिवन्नेत्यादिः। इन्द्रियैरग्रहणेप्याधिदैविकैः सूर्यादिभिरेवावतारिवद् ग्रहणं भवत्वित्याशङ्क्याहुः न वाधिदैविकानामिति। अन्यार्थमिति विषयग्रहणार्थम्। निविष्टानां न भवद्ग्राहकत्वमित्यन्वयः। ग्राह्येति इन्द्रियैर्यद् ग्राह्यरूपादि तत्स्वरूपत्वादित्यर्थः। न वा इति ग्राहकेति स्वनिष्ठग्राह्यत्वनिरूपितग्राहकत्वसम्बन्धः। ग्राहकेति भावप्रधानम्। इन्द्रियैस्तु वर्तते इति भावः। अत इति यत आधिदैविकानामन्यार्थत्वग्राह्यत्वाभ्यां न ग्राहकत्वं मायात्मिकानां तु सन्निकर्षराहित्यान्न तथात्वमतोवतारिवत् त्वं न गृह्यस इत्यर्थः। विद्यमानोवतारिवत् रूपभूतो विराड्वत्। 'एवं भवा'नित्युपपाद्य दोषत्रये दृश्यत्वेनाब्रह्मत्वं निराकरोतीत्याशयेन पूर्वार्धं व्याकुर्वन्ति स्म इन्द्रियाणामित्यादि। बुद्ध्यनुमेयत्वं साधयितुं प्रथमतः प्रत्यक्षतामुपस्थितां वारयन्ति स्म प्रत्यक्षतेति। अर्षआद्यच्। प्रत्यक्षविषयता। प्रत्यक्षं चक्षुस्तत्त्वं न निषेधार्हमिन्द्रियेषु। प्रत्यक्षं ज्ञानं तत्ता ज्ञानेन्द्रियेषु नास्ति। तत्तद्द्रव्यरूपत्वात्, आत्माग्राहकत्वात्। ज्ञानरूपाणीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणीति न समासः आत्मग्राहकत्वापत्तेः। 'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम' इतिवाक्यात्। अतः स्वविषयरूपादिग्राहकाणीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि। अत इति 'अणवश्चे'ति सूत्रेणेन्द्रियाणां प्रत्यक्षविषयत्वाभावात्। बुद्धिरनुमानज्ञानजनिका। बुद्धिमानयं पदार्थान् जानातीति प्रत्ययात्। बुद्धिस्तत्त्वान्तरम्। क्रियात्वादिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धो ग्राहकता। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः समवायः। ननु स्वरूपासिद्धो हेतुरिति

१स्त्वमात्मा ।

चेन्न, वेदवेदान्तसारत्वेनोपलब्धेः क्रियात्वेन विवक्षितत्वात्। तथा च पञ्चरात्रशास्त्रं ज्ञानं
क्रियेति। छिदि क्रियायां दात्रं करणम्। नेत्रेत्यादि यत्र यत्र क्रियात्वं तत्र तत्र नेत्रगोलके
इत्यन्वयव्याप्तिः। यत्र यत्र नेत्रगोलकाभावस्तत्र तत्र क्रियात्वाभावः। 'यस्तु ह्याध्यात्मिकः
प्रोक्तः सोसावेवाधिदैविक' इति द्वयमुपात्तम्। आधिदैविकस्याध्यात्मिकाभेदात्। इत्यादीति
शब्दोपलब्धिः स्पर्शोपलब्धिः। एतेन मूलस्थं 'बुद्ध्यनुमेयलक्षणैरिन्द्रियै'रितिपदं न्यूनपूरणेन
व्याख्यातं ज्ञेयम्। न च यथामूलं व्याख्यानमस्त्विति शङ्क्यम्। दृष्टान्तोपात्तेन्द्रियवदत्रापि
न्यूनपूरणे कर्त्रभिप्रायात्। तेन सिद्धमाहुः अनेनेत्यादि। निरस्तमिति तेन विदिते-
प्यप्राकृतत्वमिति भावः। युक्तिरिति दृश्यस्य प्राकृतत्वकथनेऽदृश्यस्याप्राकृतत्वं यदङ्गीकृतं
सा युक्तिरनुकूलतर्कशून्येत्यर्थः। एवमप्रत्यक्षत्वेनाप्राकृतत्वेन व्याप्तौ दूषितायां पुनराशङ्का-
न्तरमवतारयन्ति स्म नन्वित्यादि। प्रसिद्धानुमाने यथा व्यापकस्य वह्नेरयोगोलकादौ हेतु-
व्यभिचारः हेत्वभाववद् वृत्तित्वं न दोषाय, तद्वदत्र अप्राकृतोऽप्रत्यक्षत्वादित्यनुमानेप्यप्रत्यक्ष-
त्वस्य व्यभिचारो न दोषाय। मया प्राकृतः प्रत्यक्षत्वादित्यनुमानाङ्गीकारात्। तथा सति यत्
प्रत्यक्षं तत् प्राकृतमेवेति व्याप्तौ न दोष इत्याशङ्का चेत् यदीत्यर्थः। सर्वत्रेति तेन प्राकृतैर्गुणैः
सह सन्नपि प्राकृतं विदितत्वात् प्रत्यक्षत्वात् घटवदित्यत्र विदितत्वहेतुः सत्प्रतिपक्ष इति भावः।
अनुमानं तु रूपादिषु भगवानप्राकृतः अप्रत्यक्षत्वात् भक्तनिष्ठभगवद्वत्। साध्याभावसाधकं
हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः। चक्षुषाऽग्रहणादिति अग्रहणादिति छेदः। पुनराशङ्कते
क्वचिदपीति। प्राकृतः क्वचित्प्रत्यक्षत्वादित्यनुमानं बाधकं प्रत्यनुमानसत्प्रतिपक्षत्वेन मूला-
नुमानसत्प्रतिपक्षत्वविघटकमित्यर्थः। तत्राहेति आशङ्कायां बाधकानुमानस्याप्रयोजकत्व-
माहेत्यर्थः। चक्षुषः सामर्थ्येनेति तद्गुणैर्ग्रहो यस्येत्यत्र तद्गुणान्तर्गतेनानेन। इदानी-
मित्यादि न हि ग्रहो यस्येत्यस्यार्थः। अत्रापीति जन्मस्थानेपि। न दुष्टं भवतीति उक्तक्वचि-
त्प्रत्यक्षत्वहेतोः सोपाधिकत्वात् दुष्टम्। इन्द्रियसामर्थ्यमुपाधिः। यत्र यत्र प्राकृतत्वं तत्र तत्र
इन्द्रियसामर्थ्यम्। यत्र यत्र क्वचित्प्रत्यक्षत्वं तत्र तत्र इन्द्रियसामर्थ्यमिति नास्ति, किन्तु
स्वेच्छयैव क्वचित्प्रत्यक्षम्। तथा क्वचित्प्रत्यक्षत्वहेतोर्व्यभिचारित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वम्।
धीरप्रत्यकृते दर्शने विषये प्राकृतत्वाभाववति क्वचित्प्रत्यक्षत्वहेतोः सत्त्वात्। अत एवा-
प्रयोजकत्वं च हेतोः। इन्द्रियग्रहणदोषेण न दृष्टं भवतीति पाठः। अत्रेन्द्रियग्रहणेन दोषः
प्राकृतत्वं तेन सह न धीरदृष्टं भवतीत्यर्थः। यद्वा। इन्द्रियैर्भगवद्ग्रहणे इन्द्रियाणां दोषः
पराक्द्रष्टृत्वं विषयदोषस्त्वपराक्त्वम्, तेन पूर्वोक्तस्तु करणदोषः। दोषं व्युत्पादयितुं
प्रमाणमाहुः पराञ्चीति। खानीन्द्रियाणि। अन्तरात्मन्नित्यत्रामोलुक्। प्रत्यक्जीवः।
तथा च पराक्पदादिन्द्रियसामर्थ्येन सोपाधिकत्वम्। ऐक्षदित्यनेन व्यभिचारः श्रुत्या
प्रदश्यते। तत एवाप्रयोजकत्वमपि सिध्यतीति श्रुतिरेवात्र मानमित्यर्थः। सिद्धमाहुः

तस्मादित्यादि। तस्मादिति श्रुत्या प्रतिपक्षहेतौ दोषप्रदर्शनात्। उत्तरार्धमवतारयन्ति स्म
भिन्नत्वेनेत्यादि। पूर्वमिति तृतीयस्कन्धे कापिलेये आकाशलक्षणे बहिरन्तरमेव चेत्यत्र।
तदपीति आकाशकृतं बाह्याभ्यन्तरत्वम्। अन्यस्मात् द्रष्टुः गृहमध्यस्थितान्तर्गतात्।
स्वस्य गृहस्य। स्वयं गृहम्। दार्ष्टान्तिके योजयन्ति स्म व्यापको भवानिति। उपपा-
दयन्ति स्म तत इति। व्यापकाद् भगवतः। अग्र इति उलूखलबन्धन इत्यनेनान्वेति।
तदुद्भवैरिति तृणशैवालादिभिरित्यर्थः। तावदिति अनाच्छन्नप्रकटतडागमात्रत्वम्।
जगदुद्भवानामिति तदुद्भवव्यतिरिक्तानां पुरुषद्वारोद्भवानामिति बोध्यम्। अवच्छेद-
कत्वम्। अन्यूनवृत्तित्वं अनतिरिक्तवृत्तित्वम्। न संभवतीति तादृशव्यापकत्वात्।
एकदेशे इति कारागृहे भक्तहृदये च तावन्मायादूरीकरणेन प्रकटस्येत्यर्थः। उक्तदृष्टान्तेन
प्राकृतेन प्रतीतत्वं न सेत्स्यतीत्यत आहुः प्रतीतिस्त्विति। दृष्टान्तीयाशेषधर्मापत्त्या
माभूत् प्रतीतिः। उपपादिताऽलौकिकी प्रतीतिस्तु स्यादेवेत्यर्थः। पराञ्चि खानि इत्युक्त-
श्रुतेरेवकारः। तथा च न बाह्यत्वप्रतीतिकृत आनन्दमयत्वबाध इति भावः। एतेनैवाभिन्न-
त्वकृतस्यापि परिहारमाहुः परीत्यादि। अनेनैवेति 'अनावृतत्वाद् बहिरन्तरं न त' इति
विशेषणेनैव। परिच्छिन्नत्वे हि भिन्नत्वं व्यापकत्वेन तस्मिन् परिहृते भिन्नत्वमपि परिहृत-
प्रायमेवेत्यर्थः। कथमित्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुत्रयमवतार्य व्याकुर्वन्ति स्म अस्मिन्नित्यादि
विवेचनीय इत्यन्तम्। अस्मिन्निति तृतीयपादोक्तेर्थे। प्रथमतो वेदान्तशास्त्रीयं हेतुमाहुः
सच्चिदिति। सच्चिदानन्दरूपो भवान् सर्वैः अंशत्रययुक्तः। मवर्णलोपः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मे'ति श्रुतेः। भगवानित्युत्तरत्राप्यन्वेति। 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दितिश्रुतेः। जीवा-
त्मेति द्वितीयनवमाध्याये स्पष्टम्। 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्युपक्रम्या'नन्दमेतज्जीवस्ये'-
तिश्रुत्युक्तमानन्दं व्यावर्तयन्ति स्म न आनन्दरूप इति। किन्तु 'यतो वाचो निवर्तन्त'
इत्युपक्रम्या'नन्दं ब्रह्मणो विद्वा'नित्युक्त आनन्दमयः। काल आनन्दमयश्रेष्ठा सधर्मक
आनन्दमय इति, 'आनन्दरूपममृतं यद् विभाती'तिश्रुतेः। अत्रेति एकस्मिन् सर्वरूपे।
व्यावर्तकत्वं भेदकत्वम्। जगत इत्यादि जगतो जडस्य कर्ममयस्य, जीवानां ज्ञानानां,
फलस्य कर्मद्वारा जीवफलस्य। यथा जगदाश्रये सति जगद् भेदकम्। आश्रयो भिद्यते
जगद्वत्त्वात्। घटत्ववान् घट इत्यत्र घटत्वजगद्वति घटे पटभेदवत्। पृथिवी इतरेभ्यो
भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यत्र गन्धजगद्वत्यां पृथिव्यामबादिभेदवत्। जगदाश्रयो भिद्यते
जीवेभ्यः, कौस्तुभवत्। जडाश्रयाद् भिद्यते। एवं फलस्य भेदकत्वं, कृष्णाश्रयः भिद्यते
आनन्दमयत्वात्। आनन्दमयजीववत्। एवं न सम्भवति भेदकत्वम्। त्रयाणां मतीति
'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति ज्ञानस्वरूपम्। 'ज्ञानमात्रं परं ब्रह्मे'तिवाक्यात्। अपि स्वरूप-
मिति पाठे स्वरूपं समष्टिः। एवकारस्तु व्यावर्तकाभावे समष्टित्वेन सति ज्ञानरूपत्वात्।

सर्वरूपस्येति सर्वं त्रयं तद्रूपस्येत्यर्थः। 'सर्वात्मन' इत्यस्यार्थमाहुः सर्वेषामिति। तेन षष्ठीतत्पुरुषः। 'आत्मवस्तुन' इत्यस्यार्थमाहुः सर्वात्मनामिति। आत्मनेति स्वस्वरूपेण। महत इति अवतारस्य। अंशान्तरैरिति सदानन्दरूपैः। भगवता आकाशशरीरेण। व्युच्चरणे सति 'छिद्रा व्योम्नीव चेतना' जीवा भवन्तीति। आत्मनैवेति स्वस्वरूपेणैव। इतरव्यावर्तक एवकारः। अग्र इति उलूखलबन्धनस्थले। तथा च परिच्छिन्नतया भिन्नत्वस्यापि स्वीयेच्छया स्वेच्छाकृतत्वान्न तत्प्रतीत्याप्यानन्दमयत्वबाध इत्यर्थः। एवमेतैः श्लोकैर्विदितत्वे ब्रह्मत्वबाधकदोषपरिहारेण विदितोसीति प्रतिज्ञा समर्थिता। उपसंहरन्ति स एवमित्यादि। पञ्चात्मक इति पृथिव्याद्यात्मकः। कालात्मकः पञ्चनित्ययागात्मकः इति शास्त्रद्वयम्। वेदवेदान्तरूपम्। पञ्चरात्रशास्त्रीयम्। 'पञ्चात्मकः स भगवा'निति पञ्चरात्रात्। त्रीति इत्येवं निरूपितोवतारः।

१०-३-१८. य आत्मन इत्यत्र पञ्चात्मक इति पृथिव्याद्यात्मकः। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यादिश्रुतेश्चतुर्भुजः। उक्तरूपश्च। तन्त्रेत्यादि'गहना कर्मणो गति'रिति बोधयन् अनुकल्पं वैदिकप्रकारानन्तरं'पञ्चात्मकः स भगवा'निति पञ्चरात्रं तद्रूपेण वेदभेदेन तन्त्रस्योक्तत्वात् तत्रत्य चतूरूपो निरूप्यते भयाभावाय। 'सोबिभे'दिति बृहदारण्योक्तं भयमेकस्येति। प्रथम इति परब्रह्मरूपः। यत् प्रवदन्तीति 'इत्थं विचिन्त्य परमः स तु वासुदेवनामा बभूव निजकारणमुक्तिदाता, तस्याज्ञयैव नियता परमापि रूपं वव्रे द्वितीयमिव यद् प्रवदन्ति माया'मितिपञ्चरात्रवाक्यात्। केवलयेति सदस्पृष्टया। न मुच्यत इति 'योन्यथासन्त'मितिश्रुत्युक्तपापापत्त्या मर्यादाभक्तिप्रतिबन्धान् न मुच्यते। सद्बुद्धिरसज्जन्ये जगति या बुद्धिः सा तामसी। तमोऽज्ञानजमित्यज्ञानाच्च न मुच्यते। वदन्नेवेत्यस्य प्रथममाहेत्यनेनान्वयः। अन्तरेवेत्यादि स्वान्तरेव स्वस्माद् बहिः पराक्देशे। वासुदेवपदात् स्वस्य वसुदेवस्यान्तरे स्वस्माद् वसुदेवाद् बहिः। केवलचिदानन्देति चित् श्रीरानन्दो ब्रह्मानन्दः तद्रूपः। श्रीकार्यं उत्पन्नत्वात्। आत्मभूतस्येति केवलचिदानन्दरूपस्य। दृश्येष्विति लौकिकेन्द्रियसामर्थ्येन दृश्येषु। आत्मनैवेति अन्तर्वर्तिनानुभवरूपभगवता। तेषामित्यादि सङ्घातरूपाणाम्। सत्त्वाभावात् व्यावहारिकसत्त्वस्याप्यभावः कारणे सत्त्वाभावात्। बन्धकेष्विति सर्जकत्वेनेच्छाविषयत्वात्। व्यवस्यति निश्चिनोति। तादृशस्य अबुधत्वं व्युत्पादयन्ति अस्तीति। परमार्थोस्तीत्यन्वयः। तेन तान्त्रिकोवस्तुति। तन्त्रं वेदविरुद्धांश इति परमार्थः। आत्मव्यतिरेकेणेति तसिल् तृतीयार्थे व्याख्याय षष्ठ्यर्थे तस्यैव व्याख्यानं आत्मसम्बन्धेत्यादि। मोहित इति मुह वैचित्ये, मायाधर्मो मोहः। आत्मसम्बन्धादिति अनुभवसम्बन्धात्। 'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः न घटेतार्थसम्बन्ध' इतिवाक्यात्। तस्येति श्रीकार्यस्य। वैराग्यार्थमिति

अस्ति सत्त्वं तथापि प्रपञ्चे वैराग्यार्थं केवलया जगत् सृज्यत इति मतम्, अनुवादात्। अस्येति मतस्यानुवादः। तन्त्रोक्तत्वादिति भावः। नोपपद्येतेति खपुष्पत्यागायोगात्। अनुवादेनेति सिद्धस्य कथनमनुवादस्तेन। सिद्धं वैदिकमतम्, तस्यानुवादस्तन्त्रे पुनरुक्तिदोषरहितः। सम्बन्ध इति अज्ञातः। प्रतीयतीति अनुभवातिरिक्तः। सङ्घात इति 'अत्र मां मार्गयन्त्यद्धे'तिवाक्यात्। ज्ञानमार्गीयज्ञानानन्तरम्। आत्मव्यतिरिक्तमिति 'कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इतिश्रुत्युक्तात्मव्यतिरिक्तम्। गृह्णातीति सत्त्वेन गृह्णाति। सत्त्वसिद्धिव्यतिरेकेणेति पाठे। स्वत्वसिद्धिव्यतिरेकेणेति पाठे स्वत्वेन गृह्णाति। पुरुषोपि भूत्वेति पुरमुपति दहतीति पुरुषः। 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चे'ति श्रुतेः। पुरा आसेति ब्रह्मणि पुरुषपदव्युत्पत्तिः। पुरि शेत इति स्त्रीपशुसाधारणी व्युत्पत्तिः। 'निवृत्ततर्षै'रित्यत्र स्पष्टः। पूर्वेणैवेति भवतीत्यादि क्रियापदम्। एवकार इतरयोगव्यवच्छेदकः। समीप इति गृह्णत इति शेषः। न्यूनपूरणं स्पष्टम्। तथा चादरेण ग्रहणादबुध एव स इति भावः। अन्योपेति दत्तात्रेयगुरुवत्। आत्मसम्बन्धात् सत्त्वानुवादेन। ग्रहणमिति आदरेण ग्रहणम्। येनैव प्रकारेणेति आत्मव्यतिरिक्तत्वेन प्रकारेण। गृह्णातीतीति इति हेतोरन्योपदेशार्थमनुवादेनापि ग्रहणसम्भवव्यतिरेक इत्यर्थः। एवं 'निगमो वसुदेवोभू'दितिश्रुत्या। वसुदेवनिगमस्य वैदिकप्रकारेणोक्त्वा स्तुतिं तद्गौणतन्त्रप्रकारेणोक्तौ 'वेदान्तरूपवेदेन स्तुतिं प्रभुचरणा आहुः अथवेत्यादि। व्यतिरेकमिति व्यतिरिक्तत्वं प्राप्य सन् व्यावहारिकः सन्। धर्मिग्राहकेति उभयव्यपदेशसूत्रोक्तेन। न ह्रीति हि युक्तश्चायमर्थः। भक्तिमन्तरा स्वरूपाज्ञानात्। तस्यैवेति तैः सह सम्बन्धस्यैव। तदसम्भव इति व्यावहारिकसत्त्वोत्पत्त्यसम्भवः। इति भाव इति इति हेतोस्तादृशमुपाददबुध एवेति भाव इत्यर्थः। तथा च तन्त्रेपि भिन्नस्य जगत एव वैराग्यार्थमसत्त्वं स्मार्यते न तु स्वरूपात्मकस्येति तन्त्रमपि वेदेन समानम्। मोक्षधर्मे पञ्चरात्रस्य तथात्वनिश्चायनादिति बोधनार्थमेवं व्याख्यातमतो न कोपि दोष इत्यर्थः। श्रीधरीये व्यवस्यत इत्यात्मनेपदपाठदर्शनात् तस्मिन् पाठे जीवब्रह्मवादानुक्तेः। किञ्च। 'स्वव्यतिरेकत' इत्यस्य स्वपदघटितस्य स्वस्मिन् यदभावे यदभावो व्यतिरेक इति व्यतिरेकलक्षणासम्भवात् इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। आत्मनो द्रष्टुरिति आत्मपदार्थः द्रष्टुरिति। अनुभवेन सत्त्वकर्तुः स्वस्यात्मीयस्य जीवस्य दृश्येषु स्वेन्द्रियसामर्थ्येन दृश्येषु भगवदीयकरपादादिषु। वर्तमानः व्याप्य स्थितः। व्यवस्यत इति जीवब्रह्मवादेन जनविमुखकरणनिश्चयं कुरुते इत्यर्थः। अत्र फलमात्मने भवतीत्यात्मनेपदम्। स्वात्मत्वेनेति अस्वव्यतिरेकपदविवरणम्। विवर्तवादे आत्मानात्मविभागाभावादात्मत्वमपि न वक्तुं शक्यते इत्यभिमतादित्युक्तम्। सिद्धान्ते कराम्बुजं पदाम्बुजमित्यत्र विशेषमाहुः अव्ययान्तेति। तसिलन्तमव्ययम्। कोपि त्वयीति व्यूहत्रयं गुणत्रययुक्तं

वासुदेवो गुणातीत इति तन्त्रे सिद्धान्तादिति भावः । एवमनुवादपदस्वारस्येन तन्त्रमतमुक्तम् ।

१०-३-१९. त्वत्तोस्येत्यत्र प्रद्युम्नरूपमिति यो भवान् प्रत्यक्षगोचरः परब्रह्मतया वासुदेवत्वेन निरूपितः गुणातीतस्तमेवेश्वरत्वहिरण्यगर्भत्वाभ्यां प्रद्युम्नरूपत्वेन निरूपयतीत्यर्थः । स हीति प्रद्युम्नः, हिर्हेतौ, राजसत्त्वात् । निरूपित इति पञ्चरात्रे निरूपितः । प्रकृतिमिति रजःसत्त्वतमोमयीं भूतप्रकृतिम् । प्रकृतौ रुयेवेत्यादि । सामीप्ये सप्तमी । प्रकृतिसमीपे शाक्तमते रुयेव मुख्या । ननु राजसाज्जन्म भवतु स्थितिप्रलयौ कुत इत्यत आहुः सङ्कर्षणादिति । न प्रद्युम्नमात्रात् सृष्टिः, किन्तु ब्रह्मोपाधिरजोरूपात् प्रद्युम्नात् । एवं चेश्वरवत् प्रद्युम्नोप्यनुस्यूतः । एवं च वासुदेवात् सङ्कर्षणः, सङ्कर्षणात् प्रद्युम्नः, प्रद्युम्नादनिरुद्ध इति । सङ्कर्षणादुत्पन्नेनैव सूत्रनाम्ना तस्यां जगत् पुरुषो वोत्पाद्यत इत्यर्थः । जगदुत्पत्तीत्यादि प्रद्युम्नादुत्पत्तिः, प्रद्युम्नानुस्यूतवासुदेवात् स्थितिः । प्रद्युम्नसङ्कर्षणात् प्रलय इति । तन्मात्रेणैवेति सन्निधिमात्रेणैव । एवकारव्यावर्त्यमाहुः न त्वित्यादि । वासुदेववदिति विम्बप्रतिविम्बन्यायेन, प्रेरकत्वेनापीत्यर्थो वा । तदत्रेति तन् मतं अत्र स्तुतौ । त्वत्तः प्रद्युम्नरूपादिति ननु वासुदेवादिति कुतो नोक्तं तन्त्रत्वादिति चेन्न । गौणमुख्यन्यायात् 'वदन्ती'ति वचनेन तन्त्रे लोकमतस्य प्रबलत्वात् । शब्दबलविचारकत्वादाचार्याणाम् । किञ्च, युष्मच्छब्दस्य गर्भसम्बद्धे प्रद्युम्ने प्रयोगः दशमस्त्वमसीत्यत्र तथा दर्शनात् । लोका वदन्तीति तन्त्रेपि लोकमतत्वादस्वरसः । अतो 'वदन्ती'तिपदेनास्वरसार्थं प्रद्युम्नरूपादिति व्याख्यातम् । प्रद्युम्नेन रूपं यस्य, प्रद्युम्ने रूपं यस्येति वा, प्रद्युम्नो रूपं व्यवहार्यं यस्येति वा, प्रद्युम्नेन रूप्यते व्यवह्रियत इति वा । ननु सङ्कर्षणत्यागे किं मानमिति चेन्न । शब्दबलविचारकत्वादाचार्याणाम् । तन्त्रे तथाशब्दः । अस्तु तथैवेति सामर्थ्यात् साक्षात्कर्तृत्वमस्तु । मद्दैश्वर्यादीति महतां ऐश्वर्यं मूढपूजनाश्रयत्वं तदादि समत्वं सत्त्वं सत्यवत्त्वं च । एतेषां गुणानां पालनकर्तृत्वं व्युत्पादयन्ति स्म आज्ञयैवेति । विकारनियमाभावेप्याज्ञानियमस्तु वर्तत एवेति भावः । आज्ञायैवेति पाठोपि । तथा चागुणपदस्यैश्वर्यादिगुणानाश्रय इत्यर्थः । अयं चेति वासुदेवः च पुनरयं प्रद्युम्नः । मायागुणानां ज्ञानिनां प्रत्युदस्तानामभावाद् गुणातीतः । अस्येति प्रद्युम्नस्य । विक्रिया गुणानामिति भावः । अत इति गुणादर्शनात् । अघटमानमिति कर्तृत्वमघटमानमेव । तर्हि विरोध इति सामर्थ्यसत्तायां विद्यमानायामप्यकर्तृत्वे कर्तृत्वकाले, कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधः । अन्तरङ्गेति स्वल्पापेक्षमन्तरङ्गं बह्वपेक्षं बहिरङ्गम् । वलिष्ठा इति तेन त्वत्तः अनीहात् अगुणात् अविक्रियादेर्षां सामानाधिकरण्यमिति भावः । पक्ष इति प्रद्युम्नपक्षे । वासुदेवादिति गुणातीतात् । तत्राहेति वासुदेवाद् भेदं वक्तुं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्विरोधाभावे हेतुमाहेत्यर्थः । एवमारोपवादसङ्गत्या कर्तृत्वाकर्तृत्वविरोधः परिहृतः । सिद्धान्ते तु निर्वाहकसङ्गत्याऽ-

विरोधमाहुः विरोधे ह्येकतरेति । नैवंकल्पनेति नैकतरपरित्यागकल्पना । देशभेदेनेति ज्ञेयम् । ननु ब्रह्मत्वेन सर्वभवनसामर्थ्येपि विकृतत्वस्य विद्यमानत्वाज् जगदकरणेस्त्येवोभयोर्विरोध इत्यत आहुः किञ्च नेति । ब्रह्मरूप एवेति विशेष्यत्वात् पूर्वमुपादानम् । 'त्वयी'ति युष्मच्छब्दार्थः, प्रद्युम्नो वा विशेष्यम् । जगत्कर्तृत्वमिति अन्यथाकर्तृत्वसामर्थ्येन, रजो विनापि कर्तृत्वम्, जगत इति बोध्यम् । नापेक्ष्यन्त इति कर्तृत्वार्थं नापेक्ष्यन्ते । ईश्वरत्वादिति कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो यः स पूज्यते मूढैरितीश्वरः । विरोधाभावमुपपादयन्ति स्म आज्ञाशक्तिरिति । एकतरेति कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरेकतरपरित्यागः । प्रकारान्तरेणाप्युपपादयन्ति स्म किञ्चेत्यादि । इयमिति कर्तृत्वाकर्तृत्वविषयिणी । शास्त्रीयेति शास्त्रं वेदान्तरूपम्, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादि च । शास्त्रशब्दाद् 'वृद्धाच्छः' । सम्भवतीति विरोधाभावाय सम्भवति । यथेति सिंहत्वमाणवकत्वे विरुद्धे, सिंहपदस्य गौण्या वृत्त्या क्रौर्यादिगुणवाचकत्वम्, "लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरुक्ता तु गौणते"ति, सिंहपदेन क्रौर्यादिगुणाः लक्ष्यन्ते, आधेयतासम्बन्धो लक्षणा, तथा च सिंहनिष्ठक्रौर्यादिगुणविशिष्टो माणवक इत्यर्थः, तथा जगत्कर्ताऽविकृत इत्यत्र, वक्ष्यमाणरीत्या च, तथा च निर्वाहकसङ्गतिप्रकारादन्यः प्रकारः प्रकारान्तरम् । चतुर्थपादं व्याकुर्वन्ति स्म तथेत्यादि । यथा दृष्टान्ते सिंहस्तथा । कर्तृत्वाधारभूतो भगवानेव । 'परात् तु तच्छ्रुते'रिति सूत्रादेवकारः । आधारत्वे सिद्ध इत्यन्वयः । तत्र हेतुः निराश्रयस्येति । त्रिगुणात्मकं जगत् क्वचिदाश्रितं गुणत्वात् रूपवत् । तद्द्वारेति आधारत्वद्वारेत्यर्थः । कर्तृत्वमाधारत्वसमानाधिकरणं गुणेषूपचर्यते । 'गुणै'रिति सप्तम्यर्थे तृतीया । भगवान् सगुणः कर्तेत्यत्र भगवन्निष्ठगुणेषु भगवच्छब्दं कर्तृत्वलक्षकं कृत्वा तद्वान् (तद्विशिष्टः) सगुणः, अर्थात् गुणाः कर्तृत्ववन्त इति गुणेषूपचर्यते । यद्वा । गुणैः सह वर्तमाने त्वय्युपचर्यते, सहार्थे तृतीयान्तस्य क्रियायामन्वयो दृष्टः, पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्रेतीहापि तथा । तेन वेदान्तगुणेषूपचार इति लभ्यते, न तु 'गुणै'रिति सप्तम्यर्थे तृतीया । ननु पूर्वोक्तहेतुद्वयेन कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरविरोधे सिद्धे पुनरुपचारेणाविरोधसाधनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं टिप्पण्यामाहुः अविरोध इत्यादि । द्वितीयकोटीति कर्तृत्वकोट्युपस्थितिः । न प्रामाणिकीति शुक्तौ रजतोपस्थितिवत् । हेत्वन्तरमिति 'त्वदाश्रयत्वा'दिति हेत्वन्तरम् । पूर्वेणेति पक्षेण । तच्छङ्कयेति विरोधशङ्कया । तथा च मूलानुसरणं प्रयोजनमिति भावः । ननु मूले उपचारपक्षः किमित्युक्तः सहार्थतृतीयान्तपदेन इत्याकाङ्क्षायां यत् सुबोधिन्यां वस्तुतस्त्वित्यादिनोपपद्यत इत्यन्तेनोक्तं तदुक्तवेदान्तपक्षेपीत्याशयेन तद् विवृण्वन्ति स्म वस्तुतस्त्वित्यादि ज्ञेयमित्यन्तम् । तथा च मूले गुणेषु कर्तृत्वोपचार इत्याशयो न तु भगवति वहु-

पचारो वेदान्तपक्षे, एवं च सुबोधिन्यां गुणा एव कर्तार इत्यस्य अभिमानेन कर्तारः। अत एवेत्यस्याभिमानादेवेत्यर्थो ज्ञेयः। अतो न वेदान्तपक्षे विरोधः। सुबोधिन्याम्, प्रद्युम्नस्य स्मृतिरूपश्रीद्वारा सृष्टौ मायिकत्वात् साङ्ख्यावलम्बनं स्पष्टमेव। अत एव साङ्ख्यादय इत्यादिशब्दः। सुबोधिन्याम्। अप्ययमाश्रय इति अपिनोक्तवेदान्तमतीयकर्तृत्वस्य। अयमिति भगवान्। कार्यकारणेति कार्यकर्तृत्वं कारणानि गुणाः तेषामभिमानाभावेप्याधारत्वात्। तथा चोपचारो लक्षणापि। आधाराधेयभावलक्षणा। कर्तृत्वेति भगवति कर्तृत्वकथनं मायिकसृष्टावपि तन्मतत्वादुपपद्यते इत्यर्थः। श्लोकार्थं निगमयन्ति एवं जगत इत्यादि। अमायिकत्वमिति स्मृत्यां प्रकृत्युत्पादकथनात् सार्ती सृष्टिरमायिकीति। अकर्तृत्वमित्यादि तृतीयचरणेनोभयम्। चकारेण पूर्वार्धे लोका वदन्तीति कथनादकर्तृत्वम्, चतुर्थचरणेन कर्तृत्वमिति विभागः।

१०–३–२०. सत्त्वमित्यत्र वासुदेवात् प्रद्युम्नतश्च वैलक्षण्येनानिरुद्धं निरूपयितुं पूर्वोक्तमनुवदन्तोनिरुद्धमवतारयन्ति स इदमित्यादिना। प्रद्युम्ने प्रकृतिजननद्वारा इदमुत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मकत्वं आध्यात्मिकत्वेन 'अनीहा'दित्यादिवाक्यादध्यात्मभवत्वेनोपादानतया निरूपितम्। उत्पत्तिस्थितीति उत्पत्तिस्थितिप्रलया आत्मनि यस्येति तथोक्तम्। 'अधिष्ठानं तथा कर्ते'ति वाक्यमनुसन्धेयम्। अतः परमधिदैवभवत्वेन प्रयोजकतयांशत उपादानतयात्रानिरुद्धं जगत्कर्तारमुपपादयति। तथा च वासुदेवः तटस्थत्वेन, प्रद्युम्न उपादानत्वेन, अनिरुद्धः प्रयोजकत्वादिना कारणमित्येवं भेदमुपपादयतीत्यर्थः। तद् व्युत्पादयन्ति स यथा वेत्यादि। उत्पादक इति बीजद्वाराप्रयोजकः। वृष्टिद्वारा इन्द्रादिः। आदिना मेघाः। यथा वा ब्रह्मादयः। गुणावतारा उच्यन्त इत्यन्वयः। त्रितयमिति त्रयोवयवा यस्य तादृशरूपम्। विष्णोः श्यामत्वादत्र शुक्लत्वं कथमुक्तमित्यत आहुः उपाधीति। उपाधिरूपो यः कालः कृतादिः तत्कृतानि त्रीण्यपि रूपाणीत्यर्थः। कालात्मत्वाद् भगवतः। अस्मिन् पक्ष इति गुणावताररूपेषु सत्त्वस्य श्यामः तमसश्च शुक्लो वर्णो निरूपितः ततो विपरीतपक्षे। तदर्थमिति रूपनिरूपणार्थम्। गुणानिति स्थित्यादिगुणान्। रूपाणीति वर्णान्। त्रिलोकस्थितिपदेन पालकोनिरुद्धः उक्तः। तत्रे प्रद्युम्नस्य सृष्टिकर्तृत्वेनानिरुद्धस्य पालकत्वेन प्रसिद्धेः।

१०–३–२१. त्वमस्येत्यत्र सङ्कर्षणात्मकमिति वासुदेवकार्यम्। सङ्कर्षणकार्यमिति रक्षणस्य तद्द्वेषिदैत्यहननजन्यत्वेन कार्यकारणयोरैक्यात्। सर्वज्ञतेति अनागतज्ञानं सर्वज्ञतान्तर्गतम्। तस्य वसुदेवस्य। आर्षज्ञानमिति ऋषेर्मन्त्रद्रष्टुरिदमार्षम्। मन्त्राः लीलाप्रतिपादका अपि।

१०–३–२२. अयं त्वित्यत्र लौकिकस्येति लौकिकः कंसकृतोपद्रवो बलिष्ठः

विशुद्धसत्त्वे शूरत्वेपि विद्योपमर्दोऽविद्ययेति भगवते ज्ञापनायेत्यर्थः। भयमविद्याकार्यं, तस्मात्। 'तु'शब्द इति पूर्वार्थव्यावर्तने शक्तः। अज्ञाप्य इति ज्ञापयितुमयोग्यः कंसोसभ्यत्वात्। न इति बहुवचनं सर्वाभिप्रायेण। वर्तमानेतिफक्किका नातिप्रयोजना। पूर्वश्लोके आर्षज्ञानस्योक्तत्वाद् वसुदेवस्य। अस्येति वसुदेवस्य। मारणीय इति शङ्खाद्यायुधधारित्वात्। गन्तव्यमिति शिशुर्भूत्वा मां प्रेरयित्वा गन्तव्यम्। लक्ष्यत इति अर्थाज् ज्ञायते। ग्रन्थाच्च। न्यूनपूरणाद् वा ज्ञायते।

१०–३–२३. अथैनमित्यत्र प्रार्थयितुमिति 'प्रार्थिते वा ततः किं स्यात् स्वाम्यभिप्रायसंशया'दिति योगविषयं भक्त्याविर्भूतपुरुषोत्तमस्य न तु ब्रह्मविद्याविषयमिति ज्ञापितम्, देवक्या ब्रह्मविद्यात्वात्। प्रथमत इति शरणगमनात् प्रथमतः। पदचतुष्टयार्थमाहुः स्वस्थैवेत्यादि। षड्भिः श्लोकैः विदितस्य ब्रह्मत्व उपपादिते आत्मजादिपदासङ्गतिर्ब्रह्मविद्यादेवकीं प्रति तद्वारणाय भिन्नप्रक्रमार्थकाथशब्दाभिप्रायेण पदचतुष्टयं सहेतुकं विवृतम्। स्वस्थैवेत्येवकारो'थ'शब्दस्य भिन्नप्रक्रमार्थत्वात् वेदादिरूपवसुदेवव्यावृत्त्यर्थः। 'वीक्ष्ये'त्यस्यार्थः ज्ञातवतीति। तथा बुद्धेरिति 'वैष्णवीं व्यतनोन् मायां पुत्रस्नेहमयी'मिति वाक्यात्। तया तामस्याऽपुत्रेपि पुत्रत्वज्ञानात्। न तु 'स्त्रीशूद्रद्विजजातीनां त्रयी न श्रुतिगोचरे'ति ज्ञानाभावात्। 'महापुरुषे'त्यस्याभासमाहुः परमित्यादि। चतुर्भुजादीति आदिना श्रीवत्सलक्ष्मादि। इति तदर्थमिति इत्येवं श्रीदेवक्याशयज्ञापनाय। देवक्याः स्मृतिप्रकारेण स्तुतौ हेतुमाहुः स्वबुद्ध्येति। स्त्रियाः श्रौतज्ञाने नाधिकार इति भावः। 'उपाधाव'दित्यस्य 'प्रपद्य' इति वक्ष्यमाणैकवाक्यतयार्थमाहुः शरणं गतेति। यथा प्रथमस्कन्धे पृथा उपधावनानन्तरं शरणं गता। तत्र शरणं कार्पण्यरूपम्। अत्रापि तदेव। शरणमुपोपसर्गार्थः। उप दाक्षिण्ये पूजायां वा विश्वकोशात्। दाक्षिण्यं पूजा वा शरणम्। धाव् गतिशुद्ध्योः। भ्वा० उ० से०। आभासोक्तवाक्यार्थमुपपादयितुं स्तुतिमाहुः स्तुत्वैवेति। ब्रह्मविद्यात्वादेवकारः। गमिष्यतीति चतुर्थश्लोके। भीतेति ब्रह्मविद्यात्वादिति भावः। निवर्तयतीति भगवान् अभयं मोक्षं कथं न ददातीत्यर्थः। येनेति साधनेन। विस्मय आश्चर्यरसः। 'तमद्भुत'मित्यत्रोक्तोद्भुतरसोत्र स्मारितः। विस्मयः स्थायिभावः। चमत्कारदर्शनस्पर्शनस्मरणजनितोऽपरिपूर्णो मनोविकारो विस्मयः। 'रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः'। 'स्थायिभावो रसः स्मृतः' परं तु परिपूर्णः। 'चित्रं महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः, लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्ग' इत्यत्र विभावादयः। नायकवचनम्। एष पुरुषः महान् विकाररहितः चित्रम्। बत हर्षे। एषा कान्तिः क्व? न कुत्रापि। प्रकारोभिनव एव। धैर्यं लोकोत्कृष्टम्। अहो प्रभावः। आकृतिरपि का? अपूर्वैव। ब्रह्मण एष विषयसर्गः विषयसृष्टिर्नूतनः। अत्र

लोकोत्तरवस्तुदर्शनादिर्विभावः। नेत्रविकासाद्यनुभावः। हर्षादि व्यभिचारी। विस्मयस्थायिभावोऽद्भुतरसः। इतिसरस्वतीतीर्थः। एवं प्रकृतेपि। भङ्गिः, तत्र गमनोपवेशनदर्शनादिगतसौन्दर्यातिशयस्येति विस्तारिकाकृत्। तस्याश्रया। 'स्थायिभावो रसः स्मृतः' इति रसशास्त्रे। 'अभिसरत्युदायुध' इत्युक्तं ततश्चो'पाधावत्कंसा'दित्येकं पदमतः क्रियापदाकाङ्क्षाया'मथ'-शब्दमन्ते धृत्वा भिन्नप्रक्रमस्तवनभिन्नप्रक्रमस्तस्मिन् सत्य'स्तौ'दितिक्रियापदमर्थाल्लब्धमिति तेनान्वयो न तु भिन्नप्रक्रमे वेदादिप्रकारेण तत्र स्त्रिया नाधिकार इति। अन्यथेति 'उपाधावत्कंसा'दित्येकपदाभावे 'उपाधाव'दित्यस्या'र्थेनमस्तौदवधार्य पूरुष'मित्यत्रोक्तेना'स्तौ'-दित्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात्।

१०–३–२४. रूपं यत् तदित्यत्र अष्टभिरिति श्लोकैः। 'पञ्चभि'रर्थैः। अर्थानां संनिवेशादन्यत्र। अष्टानां स्वरूपमाहुः आधिदैविकमित्यादिना। रूपत्रयं क्रमतस्त्रयाणां श्लोकानाम्। तुरीयस्यार्थमाहुः शरणागमने हेतुमिति। हेतुस्तुरीयस्य। 'मर्त्यो मृत्युव्यालभीत' इत्यस्य 'पञ्चभि'रित्यत्रापि तुरीयस्यार्थस्य। प्रकृत इत्यारभ्य पञ्चमस्य। 'पञ्चभि'रित्यत्राधिदैविकार्थस्य। इदानीमित्यारभ्य सिध्येदित्यन्तं षष्ठस्य। 'पञ्चभि'रित्यत्राध्यात्मिकस्यार्थस्य। 'मधुसूदने'तिपदात्। 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मित्युक्तस्याधिदैविकस्याधिभौतिकवसुदेवमनःसम्बन्धात् आध्यात्मिकत्वम्। अत्र टिप्पण्याम्, तन्मारणेति आकाशवाणीप्रामाण्यात् कंसमारणसंभवे। पूर्वज्ञानेति सुबोधिनीं विवृण्वन्ति स्म पूर्वमुद्यतेति। तादृशतद्दर्शनमिति उद्यतायुधकंसदर्शनम्। आकाशादिकृतं मायिकं वा। तथेत्यर्थ इति प्राणा न स्थास्यन्तीत्यर्थ इत्यर्थः। सुबोधिनी, प्रकारान्तरेणेत्यादिः प्रकारान्तरं जन्माज्ञानरूपं, तेन। प्रार्थयन्ती देवकी। अज्ञानं 'मा विद्या'दित्यनेन षष्ठे श्लोके प्रार्थयत इत्येवं स्पष्टार्थेत्यन्यथेतिसुबोधिनीं विवृण्वन्ति स्म अन्यथेतीति। जन्माज्ञानेति'मा विद्या'-दित्यनेन जन्माज्ञानोपस्थित्या तदभाव उक्तः, न तु जन्मज्ञान इत्युक्तं शक्यतावच्छेदकलाघवेपि। प्राणास्थितिरिति भगवतो युद्धार्थं प्रवृत्तावित्येव। अयमेव प्रथमपक्षः। रक्षेति इदानीमुभयोरेकतरस्य कंसस्य। सुबोधिन्याम्, रूपेत्यादि सप्तमस्य श्लोकस्य। 'पञ्चभि'रित्यत्राधिभौतिकस्यार्थस्य। तत्रैव सुबोधिन्यां स्पष्टम्। अत्राप्याधिभौतिकत्वं स्पष्टयन्ति स्म सर्वाधिक्य इत्यादिना। अलौकिक इति प्रार्थनाविषयेऽलौकिकत्व उपसंहृते लौकिकम्मानेऽलौकिक इत्यर्थः। शीघ्रमिति संस्काराभावेपि। चे इत्यत्र इ इत्यस्याश्चर्यार्थकस्य छेदः। स्वार्थमिति स्वस्याः ब्रह्मविद्याया विपयत्वार्थम्। आधिभौतिकम्। वसुदेवमनोपि ब्रह्मविद्या। मन ज्ञान इति धातुपाठात्। 'यतो वाचो निवर्तन्त' इतिश्रुतेः। द्वयमिति 'स त्वं घोरा'दिति 'जन्म त' इति श्लोकद्वयोक्तं द्वयम्। प्रकृतेति प्रकृतायां भयकृतस्तुतौ।

१, मधुसूदनसरस्वतीतीर्थ इति प्रतिभाति।

स्वस्येत्यादिकोऽष्टमस्य श्लोकस्य। 'पञ्चभि'रित्यत्र पञ्चमस्यार्थस्य। स्वस्येति देवक्याः। भगवत्सेवानुकूलत्वलक्षणं पुंस्त्वं विवक्षितम्। तदेतत् कारिकायां सङ्गृह्णन्ति स्म रूपत्रयमित्यादि। रूपत्रयमाधिदैविकादि। प्रार्थनात्रितयम् श्लोकत्रयोक्तम्। विज्ञानमित्यादिकं चतुष्टये प्रत्येकमन्वेति। स्वस्येति देवक्याः, पुंस्त्वं भगवत्सेवानुकूलत्वलक्षणम्। यादृगिति ब्रह्मविद्यासामग्रीं न्यूनां कृत्वा भक्तिमार्गीयसामग्रीप्रबलविषयकम्। तेन चतुर्भुजादिरूपोपसंहारप्रार्थनेपि न चतुर्भुजादिरूपे गोपालतापिनीयादिब्रह्मविद्यानिरूपिते काचित् क्षतिः। स्वाभीति 'स त्वं साक्षाद्विष्णु'रित्यभिज्ञानम्। 'अध्यात्मदीप' इत्यनेन प्रमाणम्। आधिदैविक इत्यर्थात्। आधिदैविको भगवान् प्रमाणं, 'अत्र प्रमाणं भगवा'निति वाक्यात्। अन्यत्र ज्ञानमात्रं शाब्दं वा भवतु, न त्वभिज्ञानं, उक्तश्रुतेः। प्रसिद्ध्येति प्रसिद्ध्या सह इत्यर्थः। 'यत् तत् प्राहु'रित्यनेन प्रसिद्धिरुक्ता। द्वयमिति आध्यात्मिकमाधिभौतिकं च। आध्यात्मिकस्याधिदैविकाधिभौतिकसम्बन्धजन्यत्वात्। अन्यथेति अस्यापि लोकसिद्धत्वे, 'योध्यात्मिकोयं पुरुष' इतिवाक्यात्। प्रमाणानामिति आधिदैविकादिशब्दानाम्। अनुवादकत्वमिति सिद्धस्य कथकत्वम्। तदेवेति प्रत्यभिज्ञा। आनुपूर्व्येणेत्यादि यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इत्यानुपूर्व्येण। आकाङ्क्षावैपरीत्यं 'रूपं तत् यत् प्राहु'स्तद्रूपमित्येवम्। स्वस्य देवक्या अनुभवः स्वबुद्ध्या स्मृतिजनकः तस्य दार्ढ्यार्थम्। अनुभवदार्ढ्ये स्मृतिर्दृढा भवति भगवद्विषयिणी। वैलक्षण्यादिति आधिदैविकादस्य वैलक्षण्यात्। अत्रैवेति जगत्सलक्षणत्वेन प्रतीयमान एवास्मिन् रूपे। नवधा हि जगदिति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यहंकारजीवा इति नवधा, 'भूमिरापोनलो वायु'-रित्यादिवाक्यात्। 'तत्त्वान्युक्तानि मे नवे'ति श्रीभागवते। आत्ममायागुणास्त्रयः, विस्तारे नव, एकैकस्य त्रैविध्यात् इति वा। यद्वा। सच्चिदानन्दानां त्रयाणां विस्तारो नव। मूलरूपमिति 'अक्षरात् सौम्य विविधा भावाः प्रजायन्त' इति श्रुतेः। 'पुरुषोत्तमेऽव्यक्तत्वं समाकर्षा'दित्यधिकरणोक्तम्। आद्यमिति सत्यज्ञानानन्तानन्दम्। जगच्चेति इदं त्वाधुनिकमिति लोकप्रतीतिरित्यनेनान्वयः। उक्तमिति अव्यक्तं स्वरूपलक्षणकं द्वेधापि आद्यं कालकृतं परमित्येवमुक्तं 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते'रित्यधिकरणे च। वदन् परिमाणेनेति शब्दो वदन् परममहत्परिमाणेन। तथैव रूपमिति इति लोकप्रतीतिरित्यन्वयः। तदिति प्रसिद्धं सूर्यादिनिष्ठम्। सूर्यादिनिष्ठतेजसो भगवदीयत्वे युक्तिमाहुः अन्यथेति। तेजसो भगवदीयत्वाभावे जगत्त्वावच्छेदेन जगदभिव्यक्तिर्न स्यात्। दशाङ्गुलं बिम्बमिति। तथा च तेजो भगवदीयं न स्यात् जगदभिव्यक्तिर्न स्यादित्यन्यथाज्ञानरूपा युक्तिः। ननु कारणवैजात्ये कार्यं कथं त्रिगुणमित्याकाङ्क्षायां समवायिकारणवैजात्ये तथा न तु कर्तृत्वे इत्याहुः गुणानामित्यादि। गुणानां कारणत्वं साङ्ख्यमते।

सिद्धान्तेपि 'आत्ममायामृते' इति वाक्यात्। भगवत्कारणतेति भगवतः कर्तृता। तत्र हेतुः स्वातन्त्र्येति। गुणाधीनत्वेन तथा। 'स्वतन्त्रः कर्ते'ति पाणिनिसूत्रात्। ब्रह्मविद्यारूपदेवक्याः स्तुतिर्वेदान्तरूपापि। तथा च गुणानां कारणत्वे वेदान्तश्रुतिविरोध इति गुणातीतमेव कारणमित्यर्थः। निर्गुणं विवृण्वन्ति स्म सदंशा इति। न चितीति ज्योतिरित्यनेन चिद्रूपत्वमुक्तम्। तद्विरुद्धा गुणा नात्र तत्र सम्भवन्तीति गुणातीतमेव कारणमित्यर्थः। कारणस्य स्वमतेन निर्गुणत्वमाहुः तदेवेति। प्रपञ्चविलक्षणमिति निर्गुणमित्यर्थः। रूपं त्वाधिदैविकभूतेन्द्रियादिरूपम्। निर्विकारं विवृण्वन्ति स्म प्रपञ्चस्त्विवति। भावविकाराः षट्, जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति। अत इति प्रपञ्चविलक्षणत्वात्। तदेवाहुः लौकिकानीति। इदं तु प्रपञ्चविलक्षणम्। इन्द्रियादिभिरिति। आदिपदेन सूर्यादिचक्षुराद्याधिदैविकसङ्ग्रहः। नन्वानन्दमात्रे वक्तव्ये 'सत्तामात्र'मिति किमित्युक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः विषयकृतमित्यादि। यद्वा। प्रपञ्चवैलक्षण्येऽङ्गीकृते आनन्दवैलक्षण्यं प्राप्तं वारयन्ति सेत्याहेत्याहुः विषयकृतमिति। निराकरणीयमिति 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति 'आनन्दमेतज् जीवस्ये'ति श्रुतिद्वयदर्शनादिति भावः। मात्रच्प्रत्ययः कार्त्स्न्ये इत्याहुः सर्वमेवेति। कृत्स्नमेव। अपीति अपिना चिद्रूपं आनन्दरूपं च। तेनानन्देपि न विषयकृतं वैलक्षण्यमिति भावः। आद्यपदेनानन्दमयस्य मूलभूतत्वात्। 'सत्तामात्र'मित्युपलक्षणम्। 'सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्ना' इत्यत्र सत्यपदवत्। तेन व्यष्टिसत्तायां कारणत्वभरः। 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति छान्दोग्यात्। तेन स्त्रीत्वेन स्मृत्या स्तुतिः, विद्यात्वेनोपनिषदनुसारिणी स्तुतिः। आनन्दांशे जगद्वैलक्षण्यं निराकृतं, अधुना जगद्वैलक्षण्यार्थं जगति वैलक्षण्यं विशेषरूपमग्रिमविशेषणप्रतियोगिरूपमाहुः विशेषनामेति। व्यावर्तकविशेषपदार्थनामरूपधर्मवद् भवति परमाण्वंशे। बृहदारण्यकात् षष्ठस्कन्धार्थेन विशेषदर्शनं भगवति पञ्चस्कन्धार्थवैलक्षण्यार्थम्। षष्ठस्कन्धे प्रकरणत्रयम्, नामप्रकरणं रूपप्रकरणं क्रियाप्रकरणं च, षष्ठस्कन्धार्थः पोषणम्, 'पोषणं तदनुग्रह' इतिवाक्याद् विषयतासम्बन्धेन जगद्वृत्त्यनुग्रहात् आश्रयतासम्बन्धेन नामरूपकर्मवान् भगवान् विलक्षणः। जीवे विशेषकर्म भगवति सामान्यं कर्मेति बोध्यम्। एवं सर्वमित्यादिफक्किकाभासे तात्पर्यार्थाभावदर्शनाद् व्याख्याता जगदानन्दस्यावैलक्षण्यार्थम्। आवृत्त्या व्याख्यायते। तर्हि मात्रचोवधारणार्थत्वमपीति तस्याङ्गीकारे निर्विशेषपदस्य किं प्रयोजनमित्यतो 'निर्विशेष'पदमवतारयन्ति स्म सर्वमित्यादि। सामान्यमिति सत्तारूपं नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यं न भवति किन्तु ब्रह्म। इयं व्याप्तिरिति सामान्यत्वेन विशेषवत्त्वेन व्याप्तिः। सत्ता विशेषवती, सामान्यत्वात्, घटसत्तावदित्यनुमानम्। इतीति एतज्ज्ञापनार्थम्। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धभेदात्। सत्तामात्रं सामान्यत्वहेतुमदपि साध्याभाववदित्या-

हेत्यर्थः। अन्यथेत्यादि अन्यथा उक्तव्याख्यानाभावे। सत्तामात्रनिर्विशेषयोः पौनरुक्त्यं स्यात्। साध्याभावोपि सत्तामात्र एवेत्याहुः विशेषा हीति। नामरूपधर्मरूपाः। हीति 'चरमः सद्विशेषाणां' इत्यत्रापि विशेषा व्यावर्तकाः। मूलसत्तायामिति आत्मरूपायां सत्तायाम्। तथा च विशेषवत्त्वं चित्यानन्दे चेति भावः। व्यावर्त्यसत्त्वात्। सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या इति सामान्ये सत्ताभावाद् धर्माभावप्रयुक्तो नामरूपाभावः। वाङ्निवृत्तिश्रुतेः। आद्याः द्रव्यगुणकर्मपदार्थाः सामान्यसमवायविशेषाभावेषु। विशेषेणेति व्यावर्तकेन। कार्यं न व्यावर्तनीयमिति सत्तया कार्यं न व्यावर्तनीयम्। घटत्वद्रव्यत्वादिना तु व्यावर्तनीयम्। क्वचित् कार्यं न कर्तव्यवर्तयमिति पङ्क्तिः। सा यथा लिखितपाठकस्य भाष्ये पाठकाधमेषु पाठात् बाहुलकाद् व्याकृता। अधुना जन्मप्रकरणे फले परोक्षातिपरोक्षवादानुक्तेः परोक्षवादमाहुः कर्तव्यवर्तयमिति। अतिपरोक्षवादः। कर्तं छिन्नं तस्मान् न व्यावर्तनीयमित्यर्थः। काना-न्यक्षरयोरलुखरति(१)परोक्षवादार्थम्। कर्तव्यवर्त् वृतु वर्तने क्विप्। इ अम् अव्ययद्वयं आश्चर्ये प्रसिद्धौ चेति परोक्षवादः। कर्तव्ये वर्तनीयमित्यस्य। अन्यथेति सत्तायाः कार्यवैलक्षण्ये। तस्य कारणेति मूलसत्त्वसमवायिता। 'निरीह'पदं व्याकुर्वन्ति स पूर्णमित्यादि। चेष्टमानमिति 'अचेतनत्वेपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्ये'ति साङ्ख्यसूत्रात् प्रधानचेष्टा। ननु कार्येपि न चेष्टा नियता, आकाशादौ व्यभिचारादित्यत आहुः आकाशेत्यादि। आदिना जडलोहादिकमभिमन्त्रितम्। चेष्टा व्यापारः। महाभाष्येपि। ननु नैयायिकैश्चेष्टात्मधर्मो व्यापारो जडधर्म इत्युच्यत इत्याकाशे चेष्टाराहित्यं न कारणासाधारणलक्षणमित्यत आहुः आवरणेति। घटाद्याकाशावरणस्य घटादेर्गमने सर्वक्रियारूपे गमने कार्यापगमे घटादिनाशे तन्निष्ठाकाशे साकारे साकारत्वापगमवत्। तथा च चेष्टात्वव्यापारत्वजातिद्वयकल्पने गौरवमिति भावः। अयं दृष्टान्त उत्तरत्र। आकाशापगमस्यापीति आवरणनिवृत्ताविति द्रष्टव्यम्। अन्धकारवदिति सप्तम्यन्ताद् वतिः। दीपचलनेन्धकारवत्। तथा च दीपचलनेन्धकारचलनवदाकाशेपि घटाकारे दृष्टानुरोधान् नैमित्तिकी चेष्टाङ्गीकार्या। अन्यथा घटाद्याकाराकाशप्रतीतेर्निर्विषयत्वापत्तेः। न च सा भ्रम इति वाच्यम्। भ्रमत्वेपि सविषयत्वस्यावश्यकत्वात्। आकाशस्य सर्वगतत्वात्। न च विषयोऽसन्नेव प्रतीयत इति वाच्यम्। श्रौते मते आकाशस्य कार्यत्ववदव्यापकत्वस्यापि सत्त्वात्। अन्यथा 'ज्यायानाकाशा'दितिश्रुतिविरोधापत्तेः। एवं सिद्धेऽव्यापकत्वे तत्र क्रियाङ्गीकारोपि युक्त एवेति पूर्वोक्तप्रतीतेरभ्रान्तत्वमेव युक्तम्। धियां बाधकं विनौत्सर्गिकत्वादिति। नन्वेवं सति ब्रह्मण्यप्याकाशशरीरे चेष्टास्तु, मिषत्वस्य तत्रापि श्रौतत्वादित्यत आहुः ब्रह्मणीत्यादि। आवरकेति आकाशवद् घटाद्यावरकासम्भवात्। 'आकाशवत् सर्वगत' इत्याकाशदृष्टान्तादावरणसम्भवादाहुः अन्यथेति।

जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन वेदान्ते व्यवहार्यत्वं, साङ्ख्ये तु 'असङ्गोयं पुरुष इती'ति सूत्राद्व्यवहार्यत्वात् ।'प्रधानाज्जगज्जायत इती'ति साङ्ख्यसूत्रात् । प्रधानस्य व्यवहार्यत्वात् । एकस्मिन्निति यथाऽव्यक्ते नवधर्माणां क्रोडीकरणं पातङ्गिकरणम् । 'क्रोडः शूकरपातङ्गो'-रिति विश्वः । पतदङ्गः पतङ्गः शकंध्वादिः । तस्यापत्यं पातङ्गिः अत इञ् । पतङ्गार्भककरणम् । पृथिव्यामिदं सर्वमिति । अव्यक्तं प्रकृतिः पृथ्वीः ।५। एवमाद्ये नवधर्माणां क्रोडीकरणं मूलकारणत्वात् सत्तारूपाणाम् । आद्यः बुद्धिः । आत्मत्वात् ॥१॥ एवं ब्रह्मणि नवधर्माणां क्रोडीकरणम् । 'मनोमात्रमिदं ज्ञात्वे'ति वाक्यात् । ब्रह्म मनः । 'आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धि'ष्विति विश्वात् ।२। एवं ज्योतिपि नवधर्माणां क्रोडीकरणम् । 'ब्रह्म तर्हि अग्निः' इति सुबोधिन्याम् ।४। एवं निर्गुणे, नवधर्माणां क्रोडीकरणम् । 'सर्वाणि इमानि भूतानि आकाशात् समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति आकाशः परायण'मिति छान्दोग्यात् । निर्गुणं आकाशः । 'आकाशशरीरं ब्रह्मे'ति श्रुतेः। 'नीरूपो नील आकाश' इति प्रस्थानरत्नाकरग्रन्थे ।३। तृतीयपञ्चमाङ्कव्यत्ययो वा । एवं निर्विकारे नवधर्माणां क्रोडीकरणम् । 'आपमापामपः सर्वा' इति श्रुतेः । आपः विकारो शुद्धिः तद्रहिताः ।६। एवं सत्तामात्रे नवधर्मक्रोडीकरणम् । अतिदेशाधिकरणे प्राणश्रुतेः प्राणैर्भूयत इति भावप्रत्ययात् ।७। एवं निर्विशेषे नवधर्मक्रोडीकरणम् । निर्विशेषा निराकारा जीवाः । नामरूपधर्मरहिता वा । तत्र नवधर्माः शरीरद्वारा प्रसिद्धाः । 'नैव किञ्चित् करोमी'ति वाक्यात् ।९। एवं निरीहे नवधर्मक्रोडीकरणम् । निरीहोऽहंकारः । अहंकारी सर्वत्र न गच्छतीति । 'ततोहं नामाभव'दिति पुरुषविधब्राह्मणश्रुतेः प्रथमकार्ये नवधर्मक्रोडीकरणं युक्तम् ।८। अत्र 'भूमिरापो नलो वायुः खं मनोबुद्धिरेव च अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा, अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्, जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जग'दिति सप्तमे ज्ञानविज्ञानयोगाध्याये । वाक्ये अनुसन्धेये । इमे पुरुषोत्तमयोगाध्याये योक्तव्ये । पुरुषोत्तमजन्मप्रकरणात् । तथाहि । 'यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्, स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारते'त्यत्र । 'एवं' नाम क्षराक्षरोत्तमत्वेन । तत्र क्षराक्षरयोर्नवधात्वं, इति पुरुषोत्तमसम्बन्धस्तयोः । प्रकृतिर्यदि स्वरूपम्, तदात्मसृष्टिः । यदा तु माया तदा पौराणी क्रमसृष्टिरिति ज्ञेयम् । वैलक्षण्यस्येति जगद्वैलक्षण्यस्य । वक्तव्यत्वादिति अत्रैवाग्रे वक्तव्यत्वात् । तादृशमिति नवविशेषणविशिष्टम्, स्वदोषेणैवेति इच्छाभावात् दिव्यचक्षुराद्यदानाच्च करणदोषेण । सर्वभोग्यसुधाया अपि तादृशविषयत्वेनाभावादेवकारः। नन्वेकस्मिन्नपि विशेषणे सर्वधर्मसङ्ग्रहसिद्धौ किमिति नवानामुक्तिरित्यत आहुः नवविधत्वेति । इयं भ्रमरूपा । आनन्दमात्रे गीतोक्तभूमित्वादिप्रकारेण ज्ञानात् । भ्रमरिकेति दृष्टिरूपकरणदोषः। तस्यैवेति करणविषयान्यतरदोषदुष्टस्यैव । इतरयोगव्यवच्छेदकैवकारः।

एवेति न तु नवधात्वविशिष्टः । ननु भवत्वेवम्, तथाप्यत्रोक्तानां स्वरूपे प्रतीत्यभावात् कथं सिद्धिरित्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणव्याप्तिमूलभूततर्कानुगृहीतानुमानात् सिद्धिरित्याशयेनाहुः एवमत्रापीत्यादि । अन्यथेतिपदमग्रेपि सम्बध्यते । तथा च भगवान् अव्यक्तः ब्रह्मादिभिस्तदभिव्यक्त्यर्थं प्रयत्नकरणात्, यन्नैवम् तन्नैवम्, घटादिवत् । भगवान् आद्यः पश्चादुत्पन्नत्वेपि ब्रह्मादिभिस्तन्नमस्करणात् । यन्नैवं तन्नैवम्, घटादिवत् । भगवान् ब्रह्म, ब्रह्मादीनां तत्र सायुज्यप्राप्तेः। यन्नैवं तन्नैवं,मायिकघटादिवत् । भगवान् ज्योतिः तज्ज्ञानेन ब्रह्मादीनां सार्वज्ञ्यभवनात् । यदेवं तदेवं धूर्जटिवत् । यन्नैवं तन्नैवं, विष्णुमित्रवत् । भगवान् गुणातीतः तन्निष्ठानां निर्गुणभवनात्, यदेवं तदेवं व्रजभक्तवत्, यन्नैवं तन्नैवं घटादिवत्, भगवान् निर्विकारः तद्भजने सर्वविकारराहित्यात् । यदेवं इत्यादि पूर्ववत् । भगवान् सत्तामात्रः सर्वेषु पदार्थेषु तेषां तद्दर्शनात् । यन्नैवं तन्नैवं घटसामान्यवत् । भगवान् निर्विशेषः, तज्ज्ञानेन प्रपञ्चनिवृत्तेः । यन्नैवं तन्नैवं घटादिवत् । आनन्दमात्रो निरीहः एतत्कृपया तेषां ब्रह्मनिष्ठत्वभवनात् । यन्नैवं तन्नैवं प्रेरितघटादिवत् । अत इति उक्तविधानुमानेभ्यः । सम्भवतीति किन्तु भक्तभजनीयत्व एव सम्भवति । 'यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत, इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारते'ति पुरुषोत्तमयोगाध्यायवाक्याभ्याम् । 'सर्वभावेने'त्यस्य सर्वात्मभावेनेत्यप्यर्थः । कालिकव्यभिचारमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेनाहुः नन्विदानीमित्यादि । न त्वनवतारकालिकस्वरूपस्येति तद्योगव्यवच्छेदक एवकारः। आविर्भूतस्येति कालात्मनः। शक्यत इति तथा च कालिकात्मनि सङ्कर्षणव्यूहेषु नैतादृशत्वस्य व्यभिचारः । विशेषेणाभितश्चरणम् । कालिकानवताररूपे ज्योतिराद्यधिकरणोक्ते कस्मिंश्चित् प्रसिद्धव्यभिचारः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपः । तत्त्वमेवेति प्रत्यभिज्ञा । सेयं दीपमालिकेतिवत् । तत्ताइदंताप्रकारकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा । अयमर्थः । शब्दार्थयोर्द्वितीयाध्यायोक्तयोः कालात्मनोरैक्यं औत्पत्तिकसम्बन्धात् । युष्मच्छब्दार्थः प्रद्युम्नः व्यूहत्रयेयं प्रत्यक्षः । सः तत् इति पूर्वोक्तेति विष्णुः पुरुषोत्तमसमानधर्मत्वेन पुराणे प्रसिद्धः । अत उक्तं पूर्वोक्तप्रकारेणेति । ब्रह्मवाक्यादिति 'दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमान्' इति 'विष्णुः सर्वगुहाशय आविरासी'दिति वाक्यैकवाक्यतया 'स त्वं विष्णु'रिति ब्रह्मविधात्वाद् देवक्या ज्ञानम् । तथा च ब्रह्मवाक्यादित्यस्य शुकवाक्ये 'विष्णुः सर्वगुहाशय' इत्यस्मिन् ग्राह्ये भगवद्वाक्यादित्यर्थः । 'वैयासकिः सभगवान्' इत्यत्र शुकवाक्ये भगवद्वाक्यत्वोक्तेः । अंशावतार इति सत्त्वावतारः। वाक्यमिति 'स त्वं विष्णुः साक्षा'दितिवाक्यम् । अध्याहृतक्रियया 'एकतिङ् वाक्यम्' । अध्यात्ममिति पूर्वमाधिदैविकभगवन्मनःसम्बन्धाद् वसुदेवमनसः । वस्तुत इति

स्वरूपतः। तदेवास्येति त्वत्सान्निध्यमेवास्य प्रकाशस्य कारणम्। मदनुभावेनेति ममानुभावः त्वत्कृतः तेन। अनुभावो वस्तुत इत्यारभ्य प्रकाशयुक्त इत्यन्तेनोक्तः। कार्यमिति एवं प्रकाशरूपम्। लिङ्गमिति आधिदैविकत्वे।

१०-३-२५. **नष्टे लोके** इत्यत्र **आध्यात्मिकं रूपमिति** अध्यात्मनि भवमाध्यात्मिकम्। तत्र भव इति ढक्। लयम्। 'अशेषसंज्ञः' च। उपपादयन्ति आधिभौतिकस्येत्यादि। 'अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवती'ति श्रुत्युक्तस्यैव। 'अत्रे'ति स्वप्ने। तथा सुषुप्तिसाक्षिप्राज्ञस्यैव। मुक्तावप्यात्मा तस्यैव। तत्र लयेऽनुभवं प्रमाणयन्ति स दृश्यते चेत्यादि। अध्यात्मनीति अव्ययीभावभ्रमो न कर्तव्यः। सर्वस्य लोकस्यात्मनि लयाभावात्। अतोधिक आत्माध्यात्मा तस्मिन्नित्यर्थः। स्वकारणे इत्यर्थः। एवकार आत्मसृष्टावप्येवमिति प्रकारान्तरयोगव्यवच्छेदकः। तस्यैवेति अभिमन्तुः। एवकार इन्द्रियादियोगं व्यवच्छिनत्ति। स्वप्नादाविति आदिना सुषुप्तिः। 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेती'ति श्रुत्याध्यात्मिकस्याभिमन्तुर्ज्ञानस्य तमोरूपाज्ञानाभिभवेन लय उच्यते। सोप्यध्यात्मके। सुखमाधिदैविकमन्तर्यामिसुखे आधिभौतिके मिलितं सुखरूपमाध्यात्मिकमित्यर्थः। अयमिति 'अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवती'ति श्रुत्युक्त आध्यात्मिकः अयं प्रत्यक्षः। श्रुता'वत्रे'ति स्वप्ने। अयमात्माधिक इत्यर्थः। अन्यस्येति स्वप्नद्रष्टुर्जीवस्य। स लयेवधिर्न भवति किन्तु स्वप्नमात्र इत्यर्थः। लयावधित्वमिति लयाधिकरणत्वेपि 'जन्माद्यस्य यत' इत्यारम्भे व्याससूत्रे चेति लयावधित्वम्। पञ्चमीश्रवणात्। आहेति 'नष्टे लोक' इत्यनेनाहेत्यन्वयः। लोकस्य सविषयत्वाल् लोकशब्दस्यार्थद्वयमभिप्रेतमित्याहुः लोक इत्यादि। लोकयतेनेनेति लोकः बाह्यप्रकाशः। लोक्यन्त इति लोका इति कर्मव्युत्पत्तौ ते चतुर्दश। सर्वनाश इति न तु यस्य कस्यचित् स्वाप्निकः। परार्धद्वय इति द्वे परार्धे द्विपरार्धं द्विगुः। लोक इति ब्रह्मकार्ये। ब्रह्मण उत्तरेति एवकार इवार्थे। ब्रह्माण्डस्थानामिति पूर्वायुष्ये विषयासक्त्या बन्धः। पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तम्। उत्तरोत्तरमभिवृद्धितः। उत्तरायुषि सृष्टेरुत्तरोत्तरं ह्रासोतोधिकारिणामपि क्रमेण बन्धनिवृत्त्या मोक्ष इति ज्ञापनार्थम्। प्रलय इति प्राकृतिकप्रलयः 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे, परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'मिति विशिष्टजीवानाम्। प्रलय इति प्राकृतिकः। तत्त्वानीति ब्रह्माण्डकारणानि। तदैवेति एतेनावान्तरकल्पेषु त्रिलोक्या इव शतमहाकल्पेषु सप्तलोक्याः प्रलयः। चतुर्दश लोकाः सात्त्विकपक्षे। त्रिलोकीपक्षस्तामसः। सप्तलोकीपक्षो राजसः। शेषा तु ब्रह्माण्डरूपा भूस्तिष्ठतीत्यनुसन्धेयमिति ज्ञापितम्। तत्त्वानीति ब्रह्माण्डकारणानि। अग्र इति अत्रैवाग्रे। आदौ भूत इति अस्मिन् पक्षेऽहङ्कारो नायातीति मूलस्थे'गते'ष्विति पदेऽहङ्कारद्वारा गतेष्विति व्याख्यानं बोध्यम्। प्रकृतिमिति अव्यक्तम्।

व्यक्ताव्यक्तेति महत्तत्त्वे प्रकृतिमित्यस्य स्थले व्यक्ताव्यक्तपदाभ्याम्। एतदिति एकस्यैव भगवतः स्थितिसंहारकाले वदन्ती देवकी व्याख्यायमानां प्रवेशक्रियां सूचयति। अक्षरादिति साक्षात्सृष्टिः क्रमसृष्टिः मुण्डकेऽक्षरात् सृष्टिः। 'आसीज् ज्ञानमथो ह्यर्थः केवलं निर्विकल्पितं वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत्' इत्यादि श्रीभागवते। पुरुषोत्तमाभिन्न इति अत्र टिप्पणी। अक्षरस्य रूपद्वयं वस्तुन एव तथात्वात् जातिव्यक्तिभेदेन। जातिश्चरणौ वाक्यपदीये जातेरात्मत्वोक्तेः। जातिगुणयोरक्षराक्षरत्वयोर्भेदः स्पष्ट एवं स्पष्टार्था। इदं द्वयं आभासोक्तमध्यात्मरूपद्वयम्। तेना'दृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते'रित्यधिकरणेऽक्षराभिन्नपुरुषोत्तम उक्तः, स चरणरूपाक्षराभिन्न इति ज्ञेयम्। स्वरूपाणीति 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दिति महानारायणोक्तानि। आधीति तमःपरत्वलिङ्गात्। तन्निवृत्त्यर्थं लयनिवृत्त्यर्थम्। संज्ञा इति 'श्रीकृष्णः सच्चिदानन्दो नित्यलीलाविनोदकृत् सर्वागमविनोदी च लक्ष्मीशः पुरुषोत्तम' इत्यादिपुरुषोत्तमसहस्रनामस्तोत्रोक्ताः। ब्रह्मविद्यात्वात् देवक्या अशेषपदे तात्पर्यमुक्तम्। तत्प्रसङ्गेन शेषपदच्छेदे त्वाहुः सर्वशब्देति। शेषाशेषादिशब्दवाच्यः। शेषः शब्दः वेदेऽशेषोर्थो वेदान्ते ब्रह्मविद्यायाम्। वेदे। श्रुतिस्तु 'स शयानमसृजते'ति तृतीयाष्टके 'तस्मात् समानाः प्रजाः प्रजायन्त' इति श्रुतिश्च।

१०-३-२६. **योयं काल** इत्यत्र अध्यात्मेति अधिक आत्मा। आधिभौतिकं रूपमिति रूप्यते व्यवह्रियते येनाधिभौतिकत्वेन तदाधिभौतिकत्वं रूपम्। आधिभौतिकभूत इति आधिभौतिकत्वजातिरूपात्मा। अयमिति प्रत्यक्षः आधिभौतिकानामाधिभौतिकः काल आधिभौतिको भगवान् जातिरूपः। तथात्वेत्यादि आधिभौतिकानामाधिभौतिकत्वज्ञापकम्। इदंपदोक्तप्रत्यक्षसमानाधिकरणः कालः आधिभौतिकः चेष्टा यस्य तत्सम्बन्धिनस्ते तव चेष्टामाहुरिति सम्बन्धः। कालरूप इत्यस्य चेष्टात्मकर्मपदार्थस्याभेदो यथा तथात्रैवाग्रे वाच्यः। कालेति आधिभौतिकवच् चेष्टारूपो भगवानिनो 'निमेषादिर्वत्सरान्त'स्तत्प्रेरितानि। चेष्टारूपकर्मपदार्थरूपत्वं प्रकाशाश्रयन्यायेन। सामान्यत्वत्वलादिप्रतिपाद्यजातिरूपत्वं 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति छान्दोग्येन। 'योय'मित्याधिभौतिकः 'निमेषादिर्वत्सरान्तः'। तस्येति व्याख्येयम्। सर्वेषामित्याधिभौतिकानामित्यर्थः। मूलभूतस्येति आधिभौतिकस्य जातिरूपस्य तव 'चेष्टामाहु'रित्यन्वयः। तत्र हेतुः स एवेति। 'प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षित' इति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात्। स एव भगवानिति हेतोः। तत्रेति तादृशे विचारे मानमिति शब्दरूपं मानम्। 'तं चेष्टामाहु'रिति मूले योजना। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्। चेष्टासत्त्वमुपपादयन्ति स न हीत्यादि। अस्तिभातिप्रियत्ववत्। समन्वया-

धिकरणे स्पष्टम् । 'आहु'रित्यन्यमुखेनास्वरसेन चेष्टायाः कालत्वमुक्तम्। 'चेष्टते येन विश्व'मित्यनेन स्वमतमित्याशयेनाहुः कालवशा चेति । चकारः 'आहु'रित्युक्तमभेदपक्षमाह । चेष्टायाः कालत्वे 'आहु'रिति यन् मानमुक्तम्, तदस्वरसग्रस्तमिति द्वितीयं यत् तदुपपादयन्ति स काले कर्मेति । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते'त्यत्र । अत इति यो यज्ञनकः स तदात्मक इति न्यासेः । प्रकृतीति वक्ष्यमाणैकादशवाक्योक्तपक्षे । द्वितीयस्कन्धे तु 'ह्यात्ममायामृत' इत्यत्र मायाद्वारा कार्यपक्षस्तस्मिन् । सर्वकार्यकर्त्रेति तस्य सम्बोधनं 'अव्यक्तबन्ध'विति । प्राकृतेति 'प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः सतोभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वह'मित्येकादशस्कन्धवाक्यादित्यर्थः । अत्र कालः सतोभिव्यञ्जकः । द्वितीयपक्षे चेष्टा कालस्तज्जनको वा । देहरूपस्य कालस्य चेष्टात्मकस्वरूपभूतकर्मरूपस्य च व्यवस्थामाहुः आधिदैविककालस्येति । भगवद्रूपत्वं शब्दार्थयोरभेदात् साधनप्रकरणे कर्मेश्वरवादाच्च । तद्व्यावृत्त्यर्थमिति 'अय'मिति मूलपदविरोधात् तद्व्यावृत्त्यर्थम् । ततोप्याहेति ततोप्यधिकमाह । एवमिति संवत्सरतो महीयान् । अवशिष्यत इति काल इत्यन्वयः । आधिदैविकः कालः । प्रपद्य इति प्रपत्तिः शरणमार्गः । अनेनेति चेष्टाकालरूपत्वादिना । प्रमाणमिति 'आहु'रित्यादिशब्दात्मकम् । स ईदृश एवेति शरणागतेरप्रयोजकत्वनिवर्तकः परिदृश्यमान एव । देवक्युदाहरणमत्रेत्याहुः ऐश्वर्यमित्यादि । आधाररूपधर्मस्येति आधारभूतस्य धर्मरूपस्य सत्त्वस्य । क्षेमधामेति लिङ्गव्यत्ययः । सत्त्वस्य नपुंसकत्वादिति भावः ।

१०-३-२७. मर्त्य इत्यत्र रूपत्रयं प्रपत्तिं चेति उक्तश्लोकचतुष्टयार्थाः । प्रकृतेति स्तुत्युपयोगित्वाय । हेतुमिति प्रपत्तिहेतुभूतं भयम् । अतीन्द्रिय इति 'कालोस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्ध' इत्युक्तः । प्रत्यक्षस्तु दत्तदिव्यचक्षुषा । प्रकृतिं[1] समुत्पादितवान् 'सोनन्तोन्तकरः कालोनादिरादिकृ'दिति वाक्यात् । 'आदिः' प्रकृतिस्तस्याः कृत् । अयं कालो मृत्युभ्रातृरूपभयजनकत्वात् मृत्युप्रसङ्ग उक्तः । कालोयं मृत्युबालजनकत्वात् कुण्डलिनीरूपप्रकृतिसमुत्पादकत्वाच्च सङ्कर्षणः शेषः शब्दात्मा । अतोर्थाभेदात् सृष्टिरसान् न विरुद्धा । कालश्चेष्टा इतिपक्षे निर्धर्मकत्ववारकः वेदार्थ इति वेदार्थेनाभेदः । ननु न सङ्कर्षणस्य शेषत्वेन प्रतीतिः, किन्तु 'देवप्रवर'त्वेनेति चेत् तत्राहुः लौकिकास्त्विवति । दत्तदिव्यदृष्टिरहिताः । अलौकिकमिति अतीन्द्रियं भयजनकं कालम् । तद्द्वारा प्रकृतिरूपकुण्डलिनीद्वारा । लौकिकद्वारा वा । प्रतिपद्यन्ते जानन्ति । प्रतिकृत्या तादृशपदार्थान्तरप्रतिपत्तौ दृष्टान्तानाहुः यथा सिंहेत्यादिना । सिंहो हिंसकः । व्याघ्रो द्वीपीति

१. प्रकृतिं समुत्पादितवान् इति श्रीयोगिगोपेश्वरजित्सुबोधिनीपाठः अन्यपुस्तकेषु तु प्रतिकृतिं सर्पमुत्पादितवान् इति पाठः ।

भेदः । कालः स्वभक्ष्यमिति कालस्य सृष्टिकर्तृत्वं तृतीयस्कन्धे 'सोनन्तोन्तकरः कालोनादिरादिकृदव्ययः, जनं जनेन जनयन् मारयन् मृत्युनान्तक' इत्यत्र । अयमर्थः । मर्त्यास्त्रिविधाः । असन्मृत्युर्बृहदारण्यकोक्ताधिदैविकः कामरूपत्वात् । असन् कामी । सदासक्त्यभावात् ते मर्त्याः । ज्ञानिनो ज्ञानिभक्ताश्च, तेत्र श्लोके । अत्यन्तविस्मृतिर्मृत्युराधिभौतिकः । अत्रानुभूयमानत्वात्, पाप्मा मृत्युराध्यात्मिकः । असदत्यन्तविस्मृतिरूपमृत्युभ्यां मिश्रः । स बृहदारण्यकोक्तोऽग्न्यादिचन्द्रान्तानाम् । द्वितीयस्त्वत्रत्यमर्त्यानाम् । लौकिकभाषोक्तत्वादत्र । एतेन पूर्वश्लोकसङ्गतिरप्युक्ता । तत्र गमकमाहुः अत इत्यादि । मर्त्या इति मृत्यूपसेचनयुक्ता ब्रह्मक्षत्राः ते शीघ्रं भक्षणार्थं स्थापिताः उपसेचनयुक्तत्वाच्छीघ्रम् । शब्दसृष्टौ तदुपपादयन्ति स तस्येत्यादि । तस्येति कालात्मकस्य सर्पस्य । तद्बोधक इति कुण्डलिन्युद्बोधकः । तच्छरणमिति कुण्डलिनीशरणगतः यदा भवति तदा तया कुण्डलिन्या प्रार्थितोतीन्द्रियः कालः शीघ्रं न भक्षयति । मृत्युभ्रातृभयप्रेषणेन मृत्युजनकं भक्षणं न करोति । स्वजन्यमृत्युरनुकूलो यतः अर्थसृष्टिः वैश्यशूद्रौ सेवकावतः शीघ्रं नेत्युक्तम् । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनं मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स' इति श्रुतेः । तस्य चेति अतीन्द्रियस्य कालस्याधिक आत्मा वेदः । 'स एष जीवो विवरप्रसूति'रित्यत्र 'मनोमयो' वेदः । अतीन्द्रियः कालः । 'छिद्रा व्योम्नीव चेतना' इत्यत्रोक्तार्थसंवलितः शब्दः । छिद्रवदाकाशधर्मः । तदुक्तेति 'अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनादालस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसती'ति निबन्धात् । अपिना कुण्डलिनीप्रार्थनया । यादृशमध्यात्मत्वं तदुक्त्वाधिभौतिकानाहुः अन्ये चेत्यादि । वेदोक्ता नित्यानित्यभिया नाधिभौतिकाः पुराणोक्तास्तु तथा । तस्याधिभौतिकरूपाणीति अतीन्द्रियकालस्य । जन्यमात्रस्य कालरूपशब्दोपाधित्वात् । विलम्बहेतव इति मन्त्रौषध्यादिभिः । त्रिविधा इति योगिनः कर्मठाः देवोपासकाश्च । धर्ममार्गेत्यादि यथासङ्ख्यम् । त्रितयमेकत्र वा । तत्प्रवणाः कालाधीनाः अपि सेवकाः 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'ति सिद्धान्तमुक्तावल्याः । द्वितीयान् मर्त्यानाहुः ये पुनरिति । लौकिका इति उक्तत्रितयभिन्नाः । शीघ्रमिति अमार्गवर्तिनां रक्षकाभावाच्छीघ्रम् । अमुमुक्षुत्वादेवकारः । ओदनभूता इति उक्तश्रुतेः । धर्मानिति काम्यान् उपवेदोक्तौषधिरूपानपीत्यर्थः । पलायनमिति काम्यधर्माचरणमन्याश्रयरूपम् । मुख्यार्थेन दृष्टान्तः । मूषकस्येवेति व्यालभीतस्य । पतितस्येति पलायनशून्यस्य । मृत्युः । मृत्युः कालस्य मुखम् । भक्षणे उपायः उपसेचनरूपः । सोपीति मृत्युरपि । व्यालत्वमुपपादयन्ति स भयेत्यादि । विविधमालमनर्थोऽस्मादिति क्षीरस्वामिना निरुक्तत्वाद् योगेन भयवाचको व्यालशब्दः । तथापि तात्पर्यवृत्त्या मुखं वक्त्रं तद्धेतुक एव । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयो'रिति

विश्वे मुखवतामेवोक्तेः। तेषु योगरूढः। अन्यथा नदीप्रवाहपतद्भित्तिनिस्त्रिंशादावपि योगस्य तुल्यत्वात् तत्रापि प्रयोगः स्यात्। गच्छन्निति काम्यकर्माणि कुर्वन्। क्षुत्पिपासे असन्मृत्योर्घोरे तनू। जरावलीपलितादि, आदिना अपस्मृतिः। भयेन मृतस्य देवादिदेहप्राप्तौ भयं निवर्तत इत्याशङ्क्याहुः देवत्वेत्यादि। बहुकालः स्थितो धर्मो येषु तेषु। अभ्यासाद् भयं निवर्तते। लोकान् देहानपि। निर्भयमिति निर् इत्यस्याभावोर्थः। वेदेङ्गविकल्पात्। अत इति कार्यकारणमृत्यून् प्राप्य। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयये'ति प्रसिद्धेराहुः भयनिवर्तकेति। अभ्यासेन कुतो नाभ्यगच्छदित्यत आहुः शास्त्रेत्यादि। शास्त्रं पञ्चघटकेच्छाविषयोनुभवश्च जनकस्य। 'अभयं ह वै जनक प्राप्तोसी'ति श्रुतेः काम्यकर्मभिर्नानुभवः, किन्तु तत् तत् फलम्। नित्यकर्मभिस्तु चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानेऽभयं भवति। एवं लौकिकसाधारणविषये उक्त्वा उक्तत्रिविधविषय आहुः येपीति। पूर्वमिति अत्रैव पूर्वमुक्ताः। कालाधीना इति योगिनः समाधिकालाधीनाः। कर्मठा दर्शपूर्णमासादिकालाधीनाः। देवोपासकाः प्रातरादिकालाधीनाः। अवश्य भक्षकत्व इति सप्तम्यन्तम्। भगवतोवश्यभक्षकत्वनिमित्तं सामर्थ्ययुक्ता न भवन्तीत्यर्थः। काले प्राप्ते तु भवन्ति। तत्र हेतुः प्रार्थनेति। कुण्डलिनीकृता। दुर्बला ईश्वरस्य स्वातन्त्र्यात्। तर्हि कथं भयनिवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामयमर्थ इत्याद्युक्तप्रथमपक्षेणोत्तरार्धं व्याकुर्वन्ति स एवमित्यादि। भगवच्चरणप्राप्तिरिति छान्दोग्ये 'उपरि उपरि सञ्चरन्तो न विन्दन्ति ब्रह्मे'त्युक्तं परितुष्टस्तु प्रतिबन्धनिवारणे प्रेरकः स्वचरणप्राप्तिकरो भवतीत्युक्तं सुबोधिन्याम्। अक्षरस्य चरणत्वे एकत्वं व्यापकत्वं च स्यात्, तद्वारणायाहुः सत्सङ्ग इत्यादि। शब्दार्थौ। पुष्टिमार्गस्य मुख्यत्वात् सत्सङ्गरूपोर्थ उक्तः अर्थविशिष्टः शब्द एको व्यापकश्च। सत्सङ्गो भगवत्प्रापकश्चरणश्चेति सत्सङ्गस्य। सत्सङ्गत्वेन रूपेणाक्षरप्राप्तौ भगवत्प्राप्तिः अक्षरत्वेनाक्षरप्राप्तिरक्षरैक्यम्। भागवतं भगवत्प्रापकं प्रसिद्धम्। सत्सङ्गवाचकमपि। अक्षरं सर्वं यद्यपि तथापि प्रकृतोपयोगि चरणरूपं यत् तद् गृहीतम्। आध्यात्मिकमिति ज्ञानभक्ती भगवद्धर्मौ सत्सङ्गे भागवते च मिलितौ आध्यात्मिकम्। चरणावेवेति ज्ञानभक्त्योराध्यात्मिकत्वोक्त्या ज्ञानभक्तिरूपौ धर्मौ चरणौ, चरणयोरिव भगवत्प्रापकत्वात्। प्रसन्नस्येति चरणविषयत्वार्थम्। तन्मध्य इति त्रिविधयोर्द्वयोः। षण्णां मध्ये द्वयोरन्यतरस्य प्राप्ताविति वा। पूर्वोक्तं स्फुटीकर्तुं 'त्वत्पादाब्ज'मित्यत्र समासार्थमाहुः भगवत्सहितमिति। समासे न समासघटकानां शब्दानां पृथक्शक्तिः। समसनं समासस्तद्वैयर्थ्यापत्तेः। अतस्त्वया(भगवता)सहितमिति व्युत्पत्त्या विशेषणस्याक्षरव्यावर्तकत्वात् तथार्थः स्फुरति। भगवच्चरणारविन्दमिति'त्वत्पादाब्ज'मित्यस्यार्थः। लोक एवेति सप्तम्यन्तं लोकपदम्। ज्ञापको भगवज्ज्ञापकः। शोभातिशयः चरणयोः। त्रितयेति कुण्डलिनी-

वेददेवापेक्षया। ते च कालाधीनाः अक्षरात्मानः, इदं च तदतीतमिति ततोतिशयः। स्वस्यपदार्थमाहुः मृत्त्यिवत्यादि। तर्हि मृत्युः स्वतः कुतो न प्रवर्तत इत्यत आहुः मृत्युरित्यादि। निवर्तत इति प्राप्तचरणान् मर्त्यात्। भगवच्चरणारविन्दमिति मृत्युत्रयप्रतियोगि। चिद्रूपत्वात्। निवर्तत इत्यनुक्त्वा'पैती'त्युक्तं तत्स्वरूपमाहुः अस्मादित्यादि। असाध्यत्वं त्वक्षरब्रह्मत्वात्। अप आ एतीति छेदः। अन्यथा त्वपेतीति। युक्तमेवेति मृत्योरुपसेचनत्वाद् युक्तियुक्तम्। एवं सर्वं व्याख्याय सिद्धमर्थं निगमयन्ति स शास्त्रं त्वित्यादि। 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मे'ति श्रुतौ 'नास्य जरयैतज् जीर्यति न वधेनास्य हन्यत' इति। तैत्तिरीये च 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो' इति शास्त्रं प्रमाणम्। संवादस्तु स्वस्यालौकिकभावसिद्धिः। युक्तिस्तु 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इति। 'भीषास्माद् वातः पवत' इत्युपक्रम्य'मृत्युर्धावति पञ्चम' इतिश्रुत्युक्ता। कालनियन्ता च भगवान्। अत एभ्यो हेतुभ्यः अनुभवादिः। अत्रैवेति साङ्ख्यवेदान्ते। पूर्ववदिति वसुदेवोक्तवैदिकमार्गवत्। शङ्केति विदितत्वादिनाऽब्रह्मत्वशङ्कावन्न शङ्केत्यर्थः। ननु लोके व्यभिचारो दृश्यत इत्यत आहुः निःकपटेत्यादि। 'दासवद् यदमायये'त्येकादशस्कन्धात्। 'माया' कापट्यम्। तथा च यथा प्रह्लादस्य तथान्यस्यापि प्रवृत्तिश्चेत् तदा न व्यभिचार इत्यर्थः। अब्रह्मविदितत्वाद् घटवदित्यत्र शङ्का वसुदेवस्य ब्रह्मत्वे भवेत्। अत्र तु 'रूपं यत् तत् प्राहुरव्यक्तमाद्य'मित्यत्र श्लोकेन्यमुखेन सर्वैर्विदितेपि साक्षादविदितत्वात्।'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुतेः। तथा च ब्रह्मविदितत्वेपि साक्षादविदितत्वादक्षरवदित्यत्र न व्यभिचारः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपः। अब्रह्मविदितत्वादित्यत्र घटे व्यभिचाराभावेपि नृसिंहादौ व्यभिचारात्।

१०-३-२८. स त्वं घोरादित्यत्र हेतुमिति भयम्। त्र्यमिति उग्रसेनात्मजात् पालनं, जन्माज्ञानं, रूपोपसंहारं च। वसुदेववेदस्य गतभीत्वाद् देवक्या ब्रह्मविद्यात्वात् कंसस्य कनिष्ठत्वाद् भयाभावेऽविद्यया विद्यानाशे भयसम्भावनयाहुः अत्रेति। अत्र 'श्लोके। भयावसरे। तत्र प्रथमे 'प्रार्थनीये'त्यन्तेन रक्षाप्रार्थनतात्पर्यमुक्तम्। तत्र ज्ञानदापनयोरिति आकाशवाणीवाक्यान् मारकत्वेनाष्टमगर्भज्ञानम्। 'तथेति सुतमादाये'ति दापनं तयोर्नियोगादवधारणात्। एतत् कंसस्य। श्लोकोत्तरार्धीयप्रार्थनातात्पर्यमाहुः इदानींवेति। इदं रूपमिति कंसमारकं रूपम्। प्रार्थनीयमिति 'कृषीष्ठा' इति लिङन्तमिति तथा माङ्योगे छान्दसम्। एवमित्यारभ्य युक्तैवेत्यन्तेन तत्रैव पक्षान्तरोपपादनेन युक्तत्वसमर्थनम्। एवं रूपेणेति दृश्यादृश्यरूपेण। अत्रैव कारागृह एव। यद्यपि सर्वदेवममारयित्वा स्थितौ कंसकंसपक्षपातिकृतमारणदोषनिवृत्तिस्तथापि दोषान्तरं भवतीत्याहुस्तदेति। भक्तिरसेति 'पुत्रभावेन' भक्तिरसानुभवः। मर्यादेति अलौकिकत्वेपि द्विभुज-

त्वमर्यादा कपिलदेवादौ दृष्टेति तथा। द्वितीयश्लोकीयप्रार्थनातात्पर्यमाहुः एतदित्यादि। एतेषां पूर्वोक्तानां सर्वेषां दोषाणां इदानीमेवान्त इत्याद्युक्तानां कंसकंसपक्षपातिप्राकृतलोकासदादिनिष्ठानां मारणद्वेषशीघ्रमुक्तिभक्तिरसाननुभवानाम्। प्रार्थनेति 'मा विद्या'दिति प्रार्थना। 'ननु 'त्रयं प्रार्थयती'त्युक्तम्। चतुर्थीप्रार्थनोपसंहारविषयिणी कुत इत्यतः 'शङ्खचक्रे'त्यादिविशेषणात् इदानीं मारणे वेति पक्षान्तरे प्रार्थनानुवाद इत्येवमुपसंहारस्य प्रार्थ्यत्वं समर्थयन्ति स इदानीमित्यादि। स्वजीवनार्थमिति कंसपक्षपातिभ्यः। अत्र टिप्पणी। अस्मिन्निति अनुवादपक्षे। तत्कृत्वेति 'उपसंहरे'तिश्लोकोक्तं रूपोपसंहरणं द्वेषाभावादिभ्यः कृत्वेत्यर्थः। सुबोधिन्याम्। पूर्वोक्तपक्षेति अलौकिकं दृष्टेत्याद्युक्तपक्षसम्भवात्। प्रार्थ्य इति अनुवादत्वेपि प्रार्थ्यः। प्रसङ्गादाहुः भगिनीपतिरिति। पक्षपातिभिर्न मारयेत्। प्रार्थनीयेति अग्रेतनग्रन्थाभासः। पूर्वोक्तेति विरुद्धधर्माश्रयत्वादिति भावः। त्रैङ् पालने। भ्वादिः आ अनिट्। त्रायस्वेति प्राप्त आहुः उभयपदीति। प्रचुरेति उत्तरार्धे इदं द्रष्टव्यम्। इयं फक्किकाऽनिविष्टापि। नन्वित्यादि भगवदधिष्ठानत्वेन 'न मे भक्तः प्रणश्यति' इति वाक्यार्थज्ञानेन पर्यवसाने बाधस्य मारणस्याभावात्। प्रार्थ्यत इति ज्ञानदापनयोर्नियोगे आकाशवाणीप्रामाण्याद् दापननियोगाभावात्। सङ्कल्प इति 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती'ति वाक्यात्। स्थिताविति अन्यत्रापि कंसममारयित्वा स्थितौ। अयुक्तमिति 'कदाचिच्च चतुर्भुज' इति श्रुतिविरोधादयुक्तम्। सर्वमिति श्रुतिविरोधाभावः युक्तिश्च अन्यदपि। इत्यनेनेति छान्दसप्रयोगेण। चकारात् स्वरेण। 'मांसदृशा'मित्यस्य विग्रहमाहुः मांसमेव पश्यन्तीति। पश्यन्तीति दृशः मांसस्य दृशः मांसदृशः। विहितमित्यादि 'कृष्णो ब्रह्मैव शाश्वत'मिति विहितम्। 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत' इति मांसदर्शनं निषिद्धम्। उक्तसमुच्चयेति उक्ततात्पर्यसमुच्चयार्थः। आद्य उक्तोन्तेर्थो चकारः सर्वतात्पर्यसङ्ग्रहार्थम्।

१०-३-२९. जन्म त इत्यत्र अन्यतरेति अत्र टिप्पणी। तथात्वायेति करणाभावाय। इदानीमेव मारणं अन्यत्र गमनेनैतद्रूपादर्शनम्, तर्सैं। इदानीमेवामारणं लोके चैतद्रूपदर्शनं तस्मै च। इदानीं मारणमिति 'रूपं चेद'मित्यस्य व्याख्यानम्। द्वितीयः पक्षः मध्यमपक्षस्तस्मिन्। एवं सत्यपीत्यादि अयं प्रथमपक्षः। स्वत इति स्वस्माद् भगवत इत्यर्थः। स्वस्य भगवत इति वार्थः। दोषानिवृत्तिरिति मारणदोषानिवृत्तिः। स दोष इत्यस्याः सुबोधिन्या अर्थः मध्यमपक्षे स्वत इत्यादिनेति। मध्यमपक्षे पक्षद्वयम्। स्वत उपेत्य युद्धेन कंसस्य मारणमित्येकः पक्षः। स्वतो निवृत्तावपि कंसो युद्धार्थमायाति चेत् तदा मारणमिति द्वितीयः। एवं पक्षद्वये सत्यपि स स्वतो नायाति तदा तममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति। इत्युक्तम्। जन्माज्ञानस्येति मूलश्लोकोक्तस्य। सुबोधिन्याम्। स चेदित्यत्र सश्चेदिति पाठे सश्च गतौ। भ्वा० प० से०। अत इति ब्रह्मविद्याकृतनिषेधात्। पापः जन्मज्ञानकारणमर्यादाभक्तिप्रतिबन्धकपापात्मा। मत्स्वरूपमिति सर्वसामर्थ्यसहितम्। अविद्ययोपमर्दो विद्याया ज्ञेयः। ममाकारकत्वाद्वा। मधुसूदन इतीति अकारकस्य दूरात् सम्बोधनं सम्भवति। अतः प्लुतत्वम्। मधुसूदनायुधक्रमः 'शङ्खगदाद्युदायुध'मित्यस्य व्याख्यान उक्तः। अविश्वास इति सर्वसामर्थ्ये विश्वात्मत्वे। विश्वास इति विश्वात्मत्वेनैकतमरक्षणाभावे। तथा। उचित इति एतादृशज्ञानवत्यहमधीरधीः। भवद्धेतोरिति भवान् हेतुस्तस्मात् सकाशात्। अतो 'जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्या'दिति जन्माज्ञानं प्रार्थ्यत इति भावः।

१०-३-३०. उपसंहरेत्यत्र पूर्वमिति 'तथेति सुतमादाये'ति वाक्ये। 'अदसस्तु विप्रकृष्टे' इति कोशात् अदस्शब्दस्यार्थमाहुः अलौकिकरूपमिति। अलौकिकप्रकारकम्। श्रीश्चेति तथा च पद्मान्तैः श्रिया च जुष्टमिति मूले समासः। यद्यपीति अत्र टिप्पण्याम् तदभाव इति अलौकिकांशदर्शनाभावः। नान्यतरेति उक्तादर्शनयोरन्यतरस्य वैयर्थ्यं न शङ्कनीयमित्यर्थः।

१०-३-३१. विश्वं यदेतदित्यत्र विरोधं परिहरतीति फले समवायिरूपत्वरूपविरोधं नृलोकस्य विडम्बनकथनेन परिहरतीत्यर्थः। विरोधीति विराड्रूपत्वम्। विरोधीति दीर्घान्तपाठे ई आश्चर्ये। अन्यतरस्येति विराड्रूपत्वनृलोकविडम्बनयोरन्यतरस्य कर्मादीनामपि सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठीप्रदर्शनपरत्वं विडम्बनपरत्वं तेनेत्यर्थः। उपपादयन्निति देवकीपदार्थः। देवकी भगवत्सेवानुकूलत्वलक्षणपुंस्त्ववतीत्यतः देवकी उपपादयन्नित्यत्र पुंस्त्वविशिष्टोपपादनकर्त्रभिन्ना स्त्रीत्वविशिष्टा एका देवकीति बोधः। विराजीति 'यथावकाश'मितिपदात्। 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं तत्रे'ति नोक्तम्। 'रूपं चेद'मितीदमः प्रयोगात्। पुनश्चा'दो रूप'मित्युक्तम्। तदकारकम्। स्तुत्यविषयम्। अत आहुः ब्रह्माण्डाख्य इति। 'कालात्मा भगवाञ्जात' इत्युक्तकारिकायामपि कालः समवायी विराड् आत्मा स्वरूपं यस्येत्यपि ज्ञेयम्। गीताप्रसिद्धेः। चतुर्दशेति सात्विकपक्ष उक्तः। किर्मीरितत्वयेति सङ्कुचिततया। पुरुष इति विराट्। विराट्त्वेनोपासनार्थमुक्तम्। तदत्र मृत्स्नाभक्षणविश्वदर्शने जातम्। 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा'दिति सूत्रभाष्य उक्तम्। सङ्गत्यर्थमिति समष्टिसङ्गत्यर्थम्। 'कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति वाक्यात्। समाधानमिति प्रथमाभासोक्तविरोधस्य द्वितीयाभासे विरोधिगुणस्य च परिहार इत्यर्थः। बिडालमिति बिडालोनिच्छतीमपि मार्जारीं भुनक्तीति दृष्टान्तः। उपकारं कृत्वा भुनक्तीति वा। गृहीव तिष्ठतीति वा। अनेनेति महत्पदेन। गर्वाभाव इति भगवतो बोध्यः।

१०-३-३२. त्वमेवेत्यत्र स्तोत्रे इति कीर्तनभक्तिरूपे, भगवान् वदन्नित्यत्र हेतुः।

जन्मप्रकरणत्वात् सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः चतुर्दशेति। प्रामाण्यार्थमिति भगवद्वाक्यत्वाद् वेदत्वेन प्रामाण्यार्थम्। अत्र टिप्पण्याम्। चतुर्दशविद्यासम्बन्धिप्रमाणार्थमिति स्वार्थे ष्यञि भवति तद्व्यावृत्त्यर्थमाहुः प्रमाणस्येति। व्याख्यानात्। सङ्ख्याया इति तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्ववत्त्वरूपे तात्पर्यवत्त्वे। अतः षष्ठी। वक्तुरिच्छारूपतात्पर्यविषयत्वे सप्तमीप्रसङ्गः। मोक्षे इच्छास्तीतिवत्। वैश्वानरमिति वैश्वानरो देवतास्य पुरोडाशस्य, 'सास्य देवते'त्यण्। तदवयवेति पुरोडाशविशेषणभूतद्वादशकपालस्य सङ्ख्यायाः फलोक्त्या। तत्तत्फलेति सजातीयत्वं अष्टत्वादिना। त्रिवृदिति अस्थिमज्जावाग्रूपम्। नवकपाल इत्युक्तत्वात् तेजस्त्रिवृद्वदन्नं त्रिवृत्। पुरीषमांसमनोरूपम्। एवमापः त्रिवृत्। मूत्ररुधिरप्राणरूपाः। यद्वा। 'तेजस्त्रिवृ'दित्युक्तेराधिदैविकादिभेदान्नव। विराडिति छन्दः। फलसङ्ख्यासजातीयत्वायाहुः अत्र विराडिति। 'पृथिवी वा अन्नमिति'श्रुतेः दशधा पृथिवी सात्त्विक्यादिभेदात्। श्रुतिभ्य इति न च वाच्यमिति पूर्वेणान्वयः। सुबोधिन्याम्। भगवद्वाक्यार्थानाहुः पूर्वस्थितिरित्यादिकारिकाभिः। त्रिगुणमित्यादि अत्र टिप्पण्याम्, सर्वाधिकमिति लौकिकाद् वैदिकान् महदित्यत्र महदित्यस्यार्थः। तथेति द्विगुणं सत्यम्। तेष्विति आधिदैविकादिसत्येषु। 'बहुषु बहुवचन'मिति सूत्रात्। सुबोधिन्याम्। इत इति सारस्वतकल्पात्। मत्येवेति 'धृतिर्वाक् श्रीश्च नारीणा'मितिवाक्याद् धृतेरेवकारः। 'कश्चिद्धीर आत्मानमैक्ष'दितिश्रुतेः। पृश्नित्वं सतीत्वं वा न भगवज्ज्ञाने जानातीच्छति यतत इति प्रक्रियोक्ते प्रयोजकमिति हेत्वन्तरमाहुः तस्या दीनत्वेनेति। 'भक्तानां दैन्यमेकं हि हरितोषणसाधन'मिति वाक्यात्। अयमपीति वसुदेवोपीत्यर्थः।

१०-३-३३. युवां वा इत्यत्र एतादृशावित्यादौ 'पुमान् स्त्रिये'त्यनेनैकशेषः। क्वचिदित्यादि न्यूनपूरणम्। सन्तापेति द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तराद्धान्तीयसन्तापस्य वक्ष्यमाणकामस्फूर्त्यर्थं जननादित्यर्थः। भगवद्विषयकत्वादिति भगवन्तमुद्दिश्य कृतत्वात्।

१०-३-३४. वर्षवातेत्यत्र अन्तरिक्ष इति वृक्षाद्युपरि। पञ्चाग्नीति चत्वारः सर्वतः उपरि सूर्य इति पञ्चाद्यग्नयः। उभावपीति दम्पती।

१०-३-३५. शीर्णपर्णेत्यत्र 'सती'त्युक्तत्वाद् धर्मातिशयात् सेवा। द्वितीयत्वमात्रविवक्षयाऽपर[2] इति पुंस्त्वम्। पूर्ववद्वा। भगवत्सेवामाहेति अखण्डब्रह्मज्ञानस्य वसुदेवं प्रत्युत्तरार्धे वक्तव्यत्वाज्ज्ञानाङ्गभगवत्सेवां 'भक्त्याग्राह्ये भक्त्या जानाति चान्यय'मिति वेदाद् वेदरूपवसुदेवस्याहेत्यर्थः। कियत्कालतपसेति कर्मविशेषेण। यथाग्निना हेम्ना मले त्यक्ते ध्माते हेम्नि पुनः स्वं रूपं भजते तद्वत् शुद्धसात्त्विकगुणाविर्भावके चित्त इत्यर्थः। कार्य[3]मिति भगवतः पुत्रत्वम्। सेवयैवेत्यत्रैवकारार्थमाहुः नान्यथेति। सेवां विना

१-२. गतश्लोकस्यप्रतीकद्वयम। ३. 'भगवत्सेवयैव कार्यं नान्यथा' इति श्रीयोगिगोपेश्वरजित्सुबोधिन्यां पाठ इति भाति।

केवलतपस्त्वेन प्रकारेण। बहिःसंवेदनेति बहिर्ज्ञानाभावे। परिचर्येति तपसा भवति। स विशेष इति स तपोविशेषः। वसुदेवस्य स्वरूपलाभो जात इत्याहुः शुद्धसात्त्विकेति। यथा बुद्धिः सात्त्विकी गीतोक्ता तथा। स्वभावत इति अधिष्ठानकृतो विशेषः। अन्येषां साधनकृत उपशमः। 'शीर्णपर्णे'त्यनेन स्नानादयो यमा आराधनशब्देनाराधनादयो नियमा इत्याशयेनाहुः एवमिति। सकामाविति अनेन ज्ञानाङ्गभक्तिः सकामा। 'अकामः सर्वकामो वे'ति वाक्यात्। न सगुणा भगवदधिष्ठानत्वात्। भगवदाविर्भावाच्च। सगुणत्वे भस्महोमप्रसङ्गः।

१०-३-३६. एवं वामित्यत्र दिव्यवर्षेति दिव्यं वर्षमस्मदादिषष्ठिवर्षाधिकत्रिशतं वर्षाणि, एतादृशां सहस्रसङ्ख्याकानि। चतुर्युगमिति कृतयुगप्रमाणं १७२८०००, त्रेतायुगप्रमाणं १२९६०००, द्वापरयुगप्रमाणं ८६४०००,कलियुगप्रमाणं ४३२०००, गतकलिप्रमाणं ४९४२ भोग्यकलिप्रमाणं ४२७८। अहमेवात्मनीति अत्र सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदे बहुव्रीहौ गड्वादेः परा सप्तमीति परनिपातः पद्मनाभ इतिवत्। आत्मपदं देहवाचकम्। आत्मोपपदा। तथा च परिच्छिन्नदेहस्य व्यापकात्मत्वेन नित्यकस्य स्थितिस्तावत्कालमित्याश्चर्यम्। द्रष्टव्यम्।

१०-३-३७. तदा वामित्यत्र स्थापयनीति वं सुखं पुष्णातीति वपुरिति व्युत्पत्त्या स्थापयति। अन्यथेति सुखपोषाभावे। पुत्रत्वस्थापनाभावे वा। परमेति स्नेहस्तु स्यादेवेत्यर्थः। इच्छेति काम इच्छा। तदपि च बालेति अमुनेत्यस्य पदस्य तात्पर्यमिदम्। 'तमद्भुतं बालकमित्यत्र 'बालक'मिति विशेषणस्य पूर्वमुक्तत्वात्। रूपस्येति उक्तेच्छापेक्षयेति बोध्यम्। तेन वात्सल्यरस उत्पन्नः। स्थानादिति करणल्युडन्तम्। पातिव्रत्यादित्यर्थः। चेति आधिदैविकाध्यात्मयोरैक्याच् छ्रद्धापरिचर्ये उक्ते, 'श्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती'ति वाक्यात्। बहिर्मुखानामिति बहिर्मुखास्तोषहेतुत्रयसहिताः तत्सम्बन्धी न परितुष्यति यथा मानसपूजादिना इति हेतोः। भावितः स्मृतः। अन्तर्मुखानामपि परितुष्यतीत्यर्थः।

१०-३-३८. प्रादुरासमित्यत्र पूर्वश्लोकोक्तभवसाधने तु हेतुत्रयमित्याशयेनाहुः चिन्तित इति। भावित इत्यस्यार्थो वा। भावत्वेनाविर्भावत्वेन कार्यकारणभावः। फलनैकट्येति फलस्य नैकट्यनियमार्थम्। आविर्भावस्य फलस्येत्यन्वयः। चैत्रस्य गुरुकुलमित्यत्रेव। यावदिति तादृश्याः क्रीडेच्छाया नियामकत्वात्। वरदराज इति वरदराड् वरदराज इति प्रयोगद्वयं छन्दसि समासान्तविकल्पात्। ताभ्यामिति अजुष्टग्राम्यविषयाभ्याम्। बालकेति 'सोबिभेत् तस्मादेकाकी बिभेती'ति पुरुषविधब्राह्मणश्रुतेः। भयं बालकलिङ्गमिति भाष्यप्रकाशे। प्रथमज्ञप्तिरुत्पत्तिरिति वोत्पत्तिमत्त्वं बालकत्वम्। 'जन्म त्वात्मतया पुंसः शरीरस्वीकृतिं प्राहु'रिति शरीरस्वीकृतिमत्त्वं बालकत्वम्। त्वादृश इति

चरणस्वरूपम्। तत्रापि सङ्क्षेप इत्याशयेन विवृण्वन्ति वां युवाभ्यामित्यादि। पदद्वयं विवृत्य वृतपदं विवृण्वन्ति भूयादिति। आशीरुक्ताहिताशंसा।

१०–३–३९. अजुष्टग्राम्येत्यत्र प्रीतीति प्रतिनिधिः। भगवदधिष्ठानत्वब्रह्मविद्यात्वाभ्याम्। स्थितैवेति 'मदाराधनमीहतु'रिति वाक्यात्। सेवा न वा वृत्तेति जुष प्रीतिसेवनयोरित्यत्रार्थयोर्विकल्पेन सेवा न वृत्ता। प्रीत्या सेवायां 'प्रतिमुखस्य यथा मुखश्री'रिति सप्तमस्कन्धवाक्यात् न जुष्टो ग्राम्यविषयो याभ्यामिति अत्र टिप्पण्याम्। पाठान्तरं लौकिकप्रीतिः स्थितैव,सेवा न वृत्तेति। अजुष्टग्राम्यविषयो याभ्यामिति। द्वितीयमिति सेवनरूपम्। सुबोधिनी। तत्सम्भवेपि काम्यकर्मणां वैदिकेन ग्राम्यविषयजोषसम्भवेपि। तन्निषेधेति लौकिकसिद्धापत्यनिषेधार्थम्। अलौकिकप्रकारकापत्य निषेधार्थकं वा। अतोपीति विशेषणत्रयात्। अपिना चिक्रीडिषा। मोक्षस्यावरणं 'मोहिता'वित्यनेन मोह उक्तः। एवं स्पष्टेति न विवृता। तदिति अनपत्याविति विशेषणम्। रागस्येत्यादिसुबोधिनीं विवृण्वन्ति अजुष्टेत्यादीति। सुबोधिन्याम्। ऋणादीति देवर्णपितृर्णमनुष्यर्णेत्यृणत्रयम्। आदिना पूर्णता पुत्रकृता। अनपत्यौ द्वौ मदाराधनमिति पञ्चसु श्रयं पुत्रधनेन स्त इति। विरुद्धेति मोक्षविरुद्धगृहस्थाश्रमनिष्ठत्वात्। मोक्षस्येति 'मोहिता'वित्युक्तमोहस्तस्य तमोधर्मत्वादवरणम्। सर्वत इति चतुर्भिः। शास्त्रार्थेति विशुद्धसत्त्वत्वाद् वेदत्वाच्च। शास्त्रं गीता 'सर्वेन्द्रियाणि संयम्ये'त्युपक्रम्य'मिथ्याचारः स उच्यत' इति। शास्त्रं'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्ये'ति। शास्त्रं 'मनो मोक्षे निवेशये'दिति। त्रितयमिति विशेषणत्रयोक्तम्। इयं विशेषेति अत्र टिप्पणी आभासे मोक्षावरणेति मोहेन मोक्षावरणम्। एवमाधिक्यमिति भक्तिमार्गे मोहे मोक्षे मोहाभावादाधिक्यम्। तर्हीति मोक्षस्य लीलामृताब्धिफलकवरणानाधिक्यकाले। मदनुग्रहादिति अनुग्रहस्य दास्यरूपापवर्गे कारणत्वं, न तु साधारणापवर्ग इति। कारणमात्रोक्तिर्न तु साधारणापवर्गकारणोक्तिः। न त्वेवमिति मोक्षप्रतिबन्धकमायामोहितत्वेन 'न वव्राथे' इति। ज्ञानशक्तेरिति भगवत्सान्निध्याद् वसुदेवज्ञानशक्तेः। मोहमृते इति तथा च वसुदेवमोहोनूद्यते भगवता 'मोहिता'वित्यनेनेति भावः। तथेति ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वफलत्वविराट्त्वैः। अयमिति ब्रह्मत्वादिना ज्ञानाभावः। अनुग्रहादिति भक्तिमार्गीयत्वादिति भावः।(द्वितीयं)एवेति 'वैष्णवीं व्यतनोन् मायां पुत्रस्नेहमयी'मिति वाक्यात्। एवंविध इति मोक्षरूपेर्थे। भक्तेति शास्त्रीयभक्तेत्यादिः। सर्वा इति शक्तयः। एतच्छक्तीति विशेषमायाशक्तिकार्येर्थे मोहे मोहत्वोक्तिरित्यर्थः। सर्वशक्तीति सर्वाः शक्तयः। प्रमाणेति शास्त्रीयज्ञानमार्गात्। प्रमेयेति लीलारसाब्धिफलकवरणे विशेषमायामोहमार्गः। 'नैषा तर्केण मतिरापनेये'ति काठकात्। 'आश्चर्यो वक्ते'तिकाठकः। बलिष्ठः स्वकार्यकरणात्। अत एवेति लीलार्थं

मोहस्यावश्यकत्वादेव। अत एवेति विशुद्धज्ञानत्वादेव। अत एवेति अनिवृत्तौ कारणद्वयादेव। असमास इति समासशक्त्या निवृत्तावेककारणबोधकसमसनाभाव इत्यर्थः। दास्यभावादिति ज्ञानकृतात्। पितृत्वादिभावो विशेषमायाकृतः तस्य। न्यूनत्वं भक्तिवात्सल्यरसकृतमपि बोध्यम्। एवं मोक्षस्य लीलारसाब्ध्यपेक्षया मुख्यत्वमागतम्, मोहाभावादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः यद्वेति। तथोक्तिरिति 'मोहितौ मम मायये'त्युक्तिः। तथा च परम्परया ज्ञानकार्यत्वान्न साक्षाज्ज्ञानकार्यमोक्षस्याधिक्यमिति भावः। अधुना तु रूढ्यापवर्गपदार्थ उक्तः, अङ्गेन व्याकरणेन योगोपस्थित्यार्थमाहुर्योगरूढ्या वस्तुत इति। म इतीति 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते'रित्यधिकरणोक्तः पुरुषोत्तमः। तत्र निःसम्बोधोपवर्गो व्याख्यातः प्रसिद्ध्या ससम्बोधोपवर्ग उच्यते तत्राक्षराधिकरणकाधेयतासम्बन्धेन तत्र स्थितः पुरुषोत्तमोत्र गृह्यते, न त्वक्षराभिन्नः पुरुषोत्तमः। दास्यरूप इति 'स्वरूपलाभान्न परं विद्यत' इति श्रुतेः। 'य एवासि सन् यज' इति 'ब्रह्मदासा' इति श्रुतिभ्याम्। उच्यत इति योगरूढ्योच्यते। अप वर्जने। एजृ वर्जने उभाभ्यां वर्जनाभ्यां उत्कृष्टापवर्गो मायावर्जनरूपो यौगिकार्थः, स च दास्यरूपः। तथेति यथाश्रुतं मूलं तु 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय' इतिन्यायविरोधि मूलमित्यर्थः। श्लोकासङ्गतिं शङ्कते ननु तदेवेति। तदवरणेति दास्यावरणोक्तिप्रयोजनम्। उपपत्तेरिति अर्थादुपपत्तेः। एतदुक्तिरिति तद्दास्यवरणाभावोक्तिः। कुत इत्यत आहुः तया विनेति। दास्यावरणोक्त्या विना। दास्यरूपापवर्गार्थिन विनापि प्रकृतो यः एतच्छ्लोकार्थस्तस्योपपत्तेर्भगवद्वचनैः। यथा 'तेपाथे परमं तप' इति वचनेना'जुष्टग्राम्यविषया'वित्यस्यार्थस्योपपत्तिः। नियतेच्छयैवेति आविर्भावे कारणत्वेन नियतेच्छया न तु ब्रह्मणादिष्टप्रजासर्गेच्छया। न देयमिति अतो दास्यं परमं मोक्षरूपं न देयम्। काम्यत्वाभावादिति भावः। तथेति दास्यं न दत्तवानिति ज्ञापयितुं तदुक्तिः श्लोकोक्तिः। एवं कृत इति दास्यान्यलीलायामङ्गीकारम्। प्रागेवेति अत्रैव प्राक्। कामाभावस्येति दास्यकामाभावस्य। तदनुवाद इति 'न वव्राथेपवर्गं मे' इति कामाभावस्यानुवादः। न तु श्लोकोनुवादक इति चेच्छृणु। अनुवादस्योत्कृष्टार्थत्वबोधकत्वादस्यार्थस्य। अन्यथेति दास्यकामाभावहेतुत्वाभावे। कृतवानिति स्वाधिष्ठाने विशुद्धसत्त्वे। सुबोधिन्याम्। समाप्तिरिति चरमावयवकध्वंसः। स च दास्येपि। यद्वा समाप्तिरभावमात्रं प्रतियोगिनोरुक्तत्वात्। जन्ममरणप्रतियोगिकाभावः। अपवर्गस्य मायानाशरूपत्वेनाभेदसम्बन्धः। भक्तिमिति ज्ञानाङ्गम्। प्रमेयेति प्रमेयस्य भगवतो बलं साधनसत्त्वे तदकार्यं बलकृतम्। एवं'वं' इत्यस्यापवर्गेणान्वयमुक्त्वा मुख्यापवर्गार्थे त्वाहुः म इति पाठ इति।

१ एतदुक्तमिति मूले पाठः एतदुक्तिरिति श्रीगोकुलेश्वराणां पाठः।

१०–३–४०. गते मयीत्यत्र भोगा इति 'अकर्तरि च कारके संज्ञाया'मित्यत्र 'संज्ञाया'मित्यस्य प्रायिकत्वसिद्धान्तादत्रापि कर्मणि घञ्। लाभस्य भावित्वाल्लब्ध्वेति क्त्वाप्रत्ययासम्भवमाशङ्क्याहुः वरत्वेनेति। निर्धारं कृत्वेति सादृश्यनिर्धारं कृत्वा। तत्रेति सदृशप्राप्तौ। अकृत्वेति किन्तु साक्षात्प्राप्तौ विघ्नशङ्केति भावः। 'युवा'मिति पुनरुक्तसार्थक्यायाहुः यत इत्यादि। एकतिङ्वाक्यम्। तथापि 'युवा'मित्यधिकं मत्वाहुः पुनरिति। अयमर्थः। 'वरं लब्ध्वे'त्यनेनैव प्राप्तमनोरथत्वं जातम्, पुनः स्मरणजनकसंस्कारस्योद्बोधे 'युवा'मुद्बुद्धसंस्कारौ इति। पूर्वं'युवा'मित्यस्य कृतनिर्धारावित्यर्थः। सम्मत्यर्थ इति। यथा युवामुद्बुद्धसंस्कारौ तथाहमिति वसुदेवसम्मत्यर्थः। अन्यथा'ऽपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वत' इति न्यायेनात्रापि वसुदेवप्रश्नः स्यादिति।

१०–३–४१. अदृष्ट्वान्यतममित्यत्र भ्रमादिति 'न तत्सम' इति श्रुत्या सदृशसुतवरणे भ्रमः असदृशे ससदृशत्वज्ञानात्। मर्यादेति 'एक एवेश्वर' इति मर्यादाभङ्गः। अदानेपीति वरादाने सत्यसङ्कल्पत्वमर्यादाभङ्गः। ननु स्वसदृशयाच्ञायां योगिवत् स्वदानेपि मर्यादाया भङ्गः स्यादेव वक्ष्यमाणज्ञानाङ्गभक्तिमत्त्वाद् वसुदेवस्येत्यत आहुः सादृश्येत्यादि। भगवतः सर्वभावेन सर्वैरंशैः सादृश्यं साम्यं तस्य भेदः तत्सहिष्णुत्वं योगिवत् स्वदाने स्वरूपं योगिवद् गृहीतं रूपं नेत्येवं छान्दोग्यीयरूपेषु फलप्रकरणोक्तेषु सप्तसु वर्तत इति। सप्तसु साम्यं नेति भेदसहिष्णुत्वं, तत्त्वेपि, धर्मधर्मिभावात्। आकार एवेति एकरस आकार एव विशुद्धसत्त्वत्वादेवकारः। अभिधा तु वेदस्य विद्यायाम्। आकारे तात्पर्यस्य तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपस्य ज्ञापकम्। वचनं त्वादृशः पुत्रो भूयादिति वचनम्। त्वमाकारः दृश्यते यत्र त्वादृशः योगरूढः शब्दः। जीवेति भ्रान्तजीववसुदेववाक्यत्वात्। बाधित्वेति पूर्वतन्त्रे श्रुत्या स्मृतिबाधोक्तेः। अन्यतमं विशिंषन्ति यद्यपीति। नास्तीति शास्त्र इति शेषम्। तथापि लोकेऽसतो मरुमरीचिकादेर्दर्शनादाहुः असत इति। खपुष्पादिवदाकारस्य। कृत्रिम इति मिथ्यावासुदेवे। नोत्पादनीया इति कृत्रिमस्यासत्त्वात् तत्र ते उत्पादयितुमशक्या इत्यर्थः। विशिष्टस्येत्यादि व्यावहारिकसत्ताविशिष्टस्य, उत्कृष्टस्य वा। आन्तरालिकसदृशो मूलसदृशमिलितस्तस्य दर्शनं ज्ञानवतोपि प्राप्तं तस्याभावोऽदर्शनमेव। अत्यन्तायोगव्यवच्छेदक एवकारः। मानव इति प्रद्युम्नगर्भशब्दतात्पर्यार्थः। मनुरलौकिकः पुरुषविधब्राह्मणात्। क्रमेणेति जन्मत्रयक्रमेण। 'आविवेशे'त्यत्रोक्तक्रमेणेति वार्थः। ननु तथापि जन्म तादृशस्य न सङ्गच्छत एवेत्याशङ्कायां'मभव'मितिपदतात्पर्यमाहुः स एकधेति। तथा तस्य भवन इति सुतत्वेन भगवतो भवने। अनेकप्रकारे मध्ये तस्यापि सङ्ग्रहात्। जन्मैव मुख्यमिति उपक्रमोपसंहारयोः सज्ञातविरोधित्वेन प्रकरणार्थ

१. 'योगिवत् स्वदाने योगिवत् स्वदाने' इति द्विवारं आदर्शे उक्तम्।

एव मुख्य इत्यर्थः। अध्यायार्थत्वात्। उभयोरव्याप्तिर्वारिता। तन्नाम्ना पृश्निनाम्ना। स्मृत इति 'पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धि'मिति षष्ठे स्मृतः। शब्दरूपं प्रमाणम्।

१०–३–४२. तयोर्वामित्यत्र तुल्यत्वादिति पुत्रत्वकामेन तौल्यम्, जन्मना तौल्यं वा। पुनरेवाहमिति मूलस्थपदानि व्याख्येयानि।

१०–३–४३. तृतीयेस्मिन्नित्यत्र जात इति अहं जातः, अमःसुर्वा। भव इति वसुदेवदेवकीत्वेन भवः अहन्ताममता। अत्रेति तृतीये जन्मन्यपि। नामद्वयमिति रामकृष्णश्चेत्यवतारद्वयस्य पृश्निगर्भवामनरूपस्य नामद्वयम्। बहूनीति नामानि। चकाराद् रामः कृष्ण इति। शब्दार्थयोरैक्यात्। देवकीनन्दन इति अवतारान्तरे वक्तुमशक्यमिति मुख्यम्। तदग्र इति देवक्यां पूर्णाविर्भावोतो न केनाप्यंशेन प्राकृतत्वमतो न दैवकेय इति भवतीत्यष्टमाध्याये वक्ष्यामः। रूपभेद इति 'तमद्भुत'मित्युक्तं रूपं पूर्वभवयोर्नेति भेदः। प्रसन्नेनैवेति वृतेनैव एवकारः 'तदा वां परितुष्टोहममुना वपुषानघे'ति वाक्यात्। 'मया प्रसन्नेने'ति गीतैकवाक्यतया प्रसन्नपदम्। वाक्यमिति 'अहं सुतो वामभव'मिति वाक्यम्। अहं जात इत्यत्रासच्छब्दप्रयोगतात्पर्यार्थमाहुः पूर्वदेहस्येति 'आत्ममायामृत' इति वाक्यान् मायिकदेहत्यागः। तत्पुत्र इति पूर्वदेहपुत्रः। कल्पादाविति कल्पो ब्रह्मणो दिनम्। शास्त्र इति स्त्रीशास्त्रे वात्स्यायनसूत्रे तत्र स्त्रीशास्त्रपदप्रयोगात्।

१०–३–४४. एतद् वां दर्शितमित्यत्र हेतुमिति 'सत्यं मे व्याहृत'मित्यनेन वाक्यं हेतुः। आविर्भावे हेतुमिति प्रथमज्ञप्तौ हेतुं विषयं रूपम्। आविर्भावो विद्वन्मण्डनोक्तो वा। तत्र हेतुं रूपमेव। अत्र प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति सूच्यते। युवयोरर्थे इति अर्थे प्रयोजने मद्भवज्ञाने वैषयिकाधारे सप्तमी। मद्भवज्ञानविषयम्। भवतीति यथा हस्तिदर्शने हस्तिपकस्य संबंधिनः स्मरणजनकः संस्कार उद्बुद्धो भवति तथा। एतदिति समीपतरवर्तिरूपविषयकः। ननु भगवत्सान्निध्यजनितसर्वज्ञतयाऽलौकिकप्रत्यक्षसिद्धेः प्राग्जन्मादिविषयकमलौकिकमेव प्रत्यक्षं सेत्स्यतीत्येवं तत्स्मारणस्य किं प्रयोजनमत आहुः सान्निध्यादित्यादि। तथा च यथा सान्निध्यस्य सर्वज्ञताद्वारा प्राग्जन्मस्मरणं फलं तथा वैराग्यमपीति वैराग्येणायमविहितभक्तिरसलीलानुभवप्रतिबन्धो दोषः स्यादिति सर्वज्ञतां प्रतिबध्यैतद्वालकरूपेणालौकिकप्रत्यक्षस्मारणमिति भावः। तदुद्बोधन इति 'सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका' इत्युक्तसंस्कारोद्बोधे रूपं सदृशत्वेनोद्बोधकम्। तत् प्राक्कालजन्मनोः स्मरणजनकसंस्कारोद्बोधकम्। तथा च रूपप्रदर्शने। अदृष्टचिन्ताद्यैः संस्कारोद्बोधने तु, तुः संदृशस्य रूपस्योद्बोधनसाधनत्वं व्यावर्तयति। एवकारो रूपयोगव्यवच्छेदको मात्रचोवधारणार्थकत्वं कार्त्स्न्यार्थव्यावर्तनेन निश्चिनोति। कालमात्रं स्मरणं यथा तदिदं जलं सेयं दीपमालिका सायंकाले दीपः इत्यादौ जलाद्यभावे काल-

मात्रस्मरणम्। जलादिसत्त्वे तूभयस्मरणम्। तद्वत्। ननु रूपप्रदर्शनाभावेपि 'एतद् वां' पूर्वं वरदानकाले 'रूपं दर्शित'मिति वाक्याज् ज्ञानं शाब्दं रूपज्ञानम्। दुर्बलमित्युद्बोधकम्। न कापीति सान्निध्यस्य प्राधान्ये मोहकाभावाद् वाक्याज् ज्ञानं तथा भगवद्वाक्यत्वाद् वैदिकं प्रत्यक्षात् प्रबलं स्यात्। भगवांस्तु यावत् स्वेच्छया मोहं ज्ञानं च सम्पादयतीति न वैदिकज्ञानेपि प्रत्यक्षस्य दुर्बलत्वमिति वैदिकीया शाब्दात् प्रत्यक्षं दुर्बलमित्यनुपपत्ति-र्नेत्यर्थः। कापीति शब्दाभ्यां 'अथवा शून्यवद् गाढं व्योमेव ब्रह्म तादृशं प्रकाशते लोक-दृष्ट्या नान्यथा दृक् स्पृशेत् पर'मिति शास्त्रार्थनिबन्धोक्तापि शङ्का नेत्यर्थः। रूपं दृष्टं वसुदेवेन मायिकं भगवता स्वेच्छया रूपमाकाशशरीरं दर्शितमिति। स्मारणफलमाहुः एता-वतेति। क्लेशेनेत्युक्तिस्तु द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्ततपोद्योतनार्थम्। ननुरूपमदर्शयित्वा केवलवाक्यमेव कुतो नोक्तवानित्यत आहुः केवलवाक्ये त्वित्यादि। लौकिकरीतिक-बालकरूपेणोक्ते वाक्ये। उत्तरार्धस्याभासोयम्। शास्त्रेति शास्त्रं वेदः। तदर्थपरं स्यात्। उत्तरार्धं व्याकुर्वन्ति अन्यथेत्यादिना। अनुभवेति सदृशेन स्मरणं यतः।

१०–३–४५. युवामित्यत्र अधुनेति वाक्यार्थानुसन्धाने। मुक्तिर्भवतीति 'दश-पूर्वान् दशापरा'निति वाक्यात्। 'अनिच्छतोपि गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते' इति वाक्याच्च। ननु 'न वव्राथेपवर्गं म' इति वाक्यादपवर्गे अप्रार्थितेप्येतच्छास्त्रस्य वेदरूपस्य मुख्यत्वात् कुतो मुक्ति-रित्याशङ्क्याहुः प्रमेयेति। अप्रत्यक्षोपि प्रत्यक्ष इति प्रमेयबलम्। तस्य। शास्त्रस्येति 'दुर्दर्शोहं कुयोगिना'मिति प्रथमस्कन्धशास्त्रवद् 'युवयोः कामदित्सये'ति शास्त्रस्य। धर्म्यं-पेक्षया धर्मस्य गौणत्वात्। तुल्यत्वादिति विशेष्यांशे तुल्यत्वात् विहिताविहितत्वं विशे-षणांशेऽतौल्यमिति फलैक्यम्। प्रकारस्येति ब्रह्मभावरूपस्य ब्रह्मत्वस्य पुत्रभावरूपपुत्रत्वस्य च। प्रकारस्यात् प्रयोजकत्वादिति पाठे वैदिका वेदे हलूतकारं मध्ये पठन्ति। मद्गति-मिति मत्सम्बन्धिनीं गतिं फलम्। व्यापिवैकुण्ठाख्यामिति सालोक्यमुक्तिम्। अधि-ष्ठानलीलायामङ्गीकारात्। ज्ञानाङ्गभक्तिमत्त्वाच्च। ननु वक्ष्यमाण उत्तरार्धे वसुदेवस्य ब्रह्म-भावे ब्रह्मभावपदस्मारिते सति 'परा'मिति विशेषणं न देयम्, ज्ञानमार्गीयत्वादित्याशङ्क्य समाधानमाहुः माहात्म्यज्ञानेति। तुल्यत्वादिति ज्ञानमार्गे वक्ष्यमाणेत्रोक्तस्नेहे च तुल्यत्वात्। ज्ञानमार्गे ज्ञानाङ्गभक्त्या श्रवणादिरूपयाच्युतविषयिण्या 'यथा यथात्मा परि-मृज्यत' इति वाक्योक्तया सूक्ष्मज्ञानविषयस्याधाराधेयसम्बन्धे माहात्म्यज्ञानं देवत्वज्ञानं तस्मिन् सति स्नेहः। 'ज्ञाते स्नेह' इति भाष्यादतस्तौल्यात्। ननु ब्रह्मभावाधिकारिणि वसुदेवे वेदे स्नेहाय माहात्म्यज्ञाननिविशे किं बीजमित्याकाङ्क्षायामाहुः अत एवेति। माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहस्य मुख्यत्वादेव। तेन मुख्यत्वं बीजमुक्तम्। गोपिकादीनामिति ज्ञानकाण्डीयब्रह्मभाववतीनाम्। उत्पादयिष्यतीति पुनः, 'ते तु ब्रह्महृदं नीता' इति

वाक्ये ब्रह्महृदनयनानन्तरं कृष्णोद्धारकथनात्। अन्यथेति पुनर्माहात्म्यज्ञानप्रवेशाभावे। अत्र टिप्पणी। ननु ज्ञान एव विषयतया माहात्म्यं प्रविष्टं भक्तिमार्गे पुनर्माहात्म्यज्ञानस्य स्नेहाङ्गत्वेन प्रतिपादने कावश्यकतेत्याकाङ्क्षायां तदावश्यकत्वे युक्तिं वदन्तीत्याशयेन टिप्प-ण्यामाहुः यदीति। स्वातन्त्र्येणेति उत्तरार्धे उपदेक्ष्यमाणज्ञानेन ज्ञानिनां ज्ञाने माहात्म्यस्या-पि विषयतया निवेशात् ज्ञानिकोटिनिविष्टस्यानुवादेपि स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः। यथा कथञ्चिदिति विविधहरिभावेषु येन केनापि भावेन। अत्रेति निरोधस्कन्धार्थे। सुबोधिन्याम्। बोधांश इति पुनः क्रियमाणमाहात्म्यज्ञानांशः, वसुदेवज्ञानांशो वा। विविधभावेषु एको भावोधिक इत्यापाद्यते। ज्ञानोपदेशे यो निरोधः स्कन्धार्थे निविशते तं प्रतिपादयन्ति भक्तानां प्रपञ्चेति। 'संस्था दशमार्थं' इति द्वादशस्कन्धे। संस्था प्रलयः प्रपञ्चविस्मृतिः प्रपञ्चाभाव इति यावत्। स्मरणात्मकः प्रपञ्चः। नन्वापादितभावः क्व दृष्ट इति चेत्, तत्राहुः अत एवेति। यतो विविधभावेष्वस्यापि निवेशोत एव। अत एव 'पार्थिवानि विममे रजांसि न तु भगवद्गुणा'निति श्रुतिः। उत्पत्तीति यथा प्रथमाध्याये सूत्रे ब्रह्मविष्णुशिवकृत-स्त्रीत्वपुंस्त्वोभयत्वनिरूपणेन देवप्रसादयुक्तभक्तनिरूपणेन जीवस्वरूपतः। चतुर्विंशतिधा निरूपिताः। ननु तर्हि प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिर्निरोध इति प्रसिद्धभावे भगवदासक्तिः कदा जायत इत्यत आहुः प्रेम ज्ञानमिति। प्रेम प्रपञ्चविस्मृतिमतामुत्पन्नानां भक्तानां भगवदासक्तिः। ज्ञानं माहात्म्यज्ञानमपि। निरोधो विविधहरिभावाः। अत्रैवेति कारि-कासु, 'एवंविधानन्तभावै'रित्येवम्। ननु मातृप्रार्थनयान्यत्र गमनस्यावश्यकत्वेपि तत्स्थला-दिकमनुक्त्वा कथमत्र भगवता वाक्यं समापितमित्याकाङ्क्षायां समापनतात्पर्यमाहुः आर्थिकमित्यादि। यदत्रार्थश्छिद्रेतरत्वादिवत् सिध्यति तदत्र कण्ठतो नोच्यत इति हेतोः भगवता वाक्यपरिसमाप्तिः कृतेत्यर्थः। आर्त्यैति गीतोक्ताधिकाररूपया। अत एवेति अधिकाराभावादेव 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मितिसूत्रात्। अत इति प्राकट्यात्पूर्वं। तद-नन्तरं च दुःखात्। निर्बन्धोग्रे वक्तव्यः। अयमिति दण्डः। एवं स्मरणे स्नेहातिशयो दुर्लभ इत्याशङ्क्याहुः अद्भुतेत्यादि। विस्मयकर्मत्वात्। अत एव 'स विस्मयोत्फुल्लविलोचन' इति वाक्यम्। तस्येति स्नेहातिशयस्य। स्नेहातिशयं कारिकाभिराहुः आविर्भाव इत्यादि। पुत्रतयेति न तु पुरुषोत्तमत्वेन। तप इति द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये साध्यसाधनभावः स्पष्टः। आर्तिः सन्तापोधिकाररूपः। व्यापारेण व्यापारिणो नाथासिद्धत्वात्। मृग्यं साधन-माहुः भक्तिमार्गीयमिति। मार्गणे भगवत्सान्निध्यात् प्रमेयबले पुष्टिमार्गीयं भक्तिज्ञानम्। इत्यात्मेति इति हेतोः आत्मवियोगं स्वविप्रयोगं संयोगानन्तरं लीलारसप्राप्त्यर्थम्। संयोगविप्रयोगयोर्विप्रयोगस्य विविधभावजनकत्वेन मुख्यत्वात्। तदा त्विति प्राकृत-शिशुकाले। 'संयोगे विप्रयोगभावनं प्रेमे'ति भक्तिसूत्रात् संयोगे विप्रयोगभावानाहुः

एतावन्तीति। तत्रेति बृहद्वने। अत्यार्तेत्यधिकाररूपया। तयोर्वसुदेवदेवक्योः। मिथस्तथेति तयोरेव मिथस्तथाभावपूर्वकमालापतश्चकारादन्तःस्थितभगवत्प्रभावतः इन्द्रियाणामेकादशानां वृत्तयो हरिपरा आसन्नित्यर्थः। अत्यार्तौ भगवद्दर्शनं गुणप्रकरणे ऐश्वर्याध्याये निबन्धे विवृतम्। तादृशार्तावपि जीवने उपपत्तिमाहुः स एवेति। दर्शनं कदाचित्। हृदये स्थितिस्तु सततमित्यर्थः। तेनैकादश वर्षाणीति तृतीयस्कन्धे 'एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सबलोवस'दिति। दशमस्कन्धे द्विचत्वारिंशाध्याये एकादशवार्षिकस्योपनयनम्। 'अथ शूरसुतो राजन् पुत्रयोः समकारयत् पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद् द्विजसंस्कृति'मिति वाक्यात् 'एकादशवर्षं क्षत्रियमुपनये'दिति गृह्यसूत्रादाविति तथा। ननु 'सर्वा हरिपरा आस'न्नित्युक्त्या सर्वात्मभावको भवति स च प्रदानसाध्य इति किं प्रदानमिति चेत् तत्राहुः युवां मामिति। एवेति 'प्रदानव'दितिव्याससूत्रादेवकारः। सस्वजातेनेति कंसवधानन्तरम्। शङ्किताविति ब्रह्मत्वज्ञानात्। एवं स्नेहातिशयः प्रासङ्गिक उक्तः।

१०–३–४६. इत्युक्त्वेत्यत्र एवमुक्त्वेति निरोधस्कन्धत्वात् कारिकोक्तनिरोधवन्तौ प्रत्युक्त्वा कीर्तनभक्तित्वेन। रूपान्तरेति 'बभूवे'त्युत्पत्त्यर्थको धातुः घटो भवतीत्यनेन। उत्पत्तिर्जन्मप्रकरणात्। 'जन्म त्वात्मतया शरीरस्वीकृतिं प्राहु'रितिवाक्यात्। तादृशकृत्यनुकूलो व्यापारः। अत्र कृतिव्यापारयोर्भेदः। ज्ञानस्यापीति कीर्तनजनकाप्राकृतज्ञानस्यापि। जानातीच्छति यतत इति। ज्ञानसत्त्वे तत्कार्याभावः तूष्णीम्भावो न स्यात्। यद्वा ज्ञान क्रियेतिपञ्चरात्राज्ज्ञानस्य क्रियायास्तिरोभावो बाले दृष्टः। सर्वदुःखेति विहिताविहितभक्तिमतां सर्वेषां दुःखानां हन्ता। स्वरूपमिति यथार्थज्ञानरूपं अन्यथा तिरोभावे सति ज्ञानस्य प्राकृतज्ञानस्वीकारात्। भगवानितीति ऐश्वर्येण तथा न करिष्यतीत्यर्थः। रूपज्ञानेति रूपं चतुर्भुजं ज्ञानमखण्डब्रह्मज्ञानादि। तयोः कार्ययोः चतुर्भुजोत्थापनमखण्डज्ञानोपदेशश्च। सर्वभवनेति उक्तैश्वर्येणान्यथाकर्तुं सामर्थ्यमुक्तम्। अत्र टिप्पण्यां यद्यात्मतुल्या तदास्या मायात्वं कुत उक्तमित्यत आहुः संसारेत्यादि। तथा चैतत्कार्ये किञ्चिद्धर्मसाम्येन तथोक्तम्। कौण्डिपायिनामयनेऽग्निहोत्रशब्दवत्। तर्ह्यात्मशब्दस्य किं प्रयोजनमित्यतस्तदाहुः वस्तुत इत्यादि। एतमर्थं न्यायेनोपोद्बलयन्ति एवं सतीत्यादि। कर्मधारय इति आत्मा चासौ मायेति तेन भगवत्पदाव्यवधानस्य मायाया भगवदीयत्वाप्रापकत्वेप्यक्षतिः। भगवच्छक्त्येति आत्ममायया। अनन्येति दर्शितरूपादनन्यलभ्यत्वात्। तद्विरुद्धेति लीलाविरुद्धाविषयकत्वं स्वस्य सर्वभवनेत्यादिग्रन्थकस्यार्थे यदैव तूष्णीं स्थित इत्यादिसुबोधिन्या बालकत्वेद्भुतरसं सारयन्त आहुः वस्तुतस्त्वित्यादि योजनेत्यन्तम्। शिशुरूप इति प्रथमस्कन्धवाक्यसुबोधिन्यां भगवानेवैवमवस्थो जात इतिसुबोधिन्याम्। नन्वेवं सति सर्वत्र पदेष्वासीदितिक्रियया सम्बद्धेषु सत्सु बभूवेति

क्रियान्तरं व्यर्थमसङ्गतं वा स्यादित्याकाङ्क्षायां तदवैयर्थ्यमाहुः अपरोक्षेत्यादि। सोंश इति अप्राकृतत्वांशः। तथा च 'प्राकृतो बभूवे'ति भिन्नं वाक्यमतो न वैयर्थ्यादिदोष इति भावः। लिडिति परोक्षार्थकलिट्प्रयोगः। प्राकृतो बभूवेति वेदविधयोर्दर्शनेपि प्रकारस्य कथनत्वमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः अपरं चेत्यादि। इत्याद्युक्तमिति प्रपञ्चकार्थत्वाल्लौकिकेत्यादिसुबोधिन्याष्टिप्पण्युक्तरीत्या लोकज्ञाने नैपुण्यं परमार्थस्य ब्रह्मणो ज्ञाने नैपुण्यं च ग्राह्यम्। 'युवां मा'मितिवाक्यात्। ननु 'प्राकृतो बभूवे'त्यस्य दर्शनप्रकारकथनत्वाङ्गीकारे भवनक्रियां प्रति प्राकृत इत्यस्य कर्तृत्वमसङ्गतं स्यादित्यतः पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यारभ्योक्तमेवेत्यन्तम्। 'युवां मा'मितिवाक्यादाहुः लौकिकालौकिकेति। अस्मिन् पक्षे कल्पनाक्लेशादरुच्या पक्षान्तरमाहुः यद्वेति। पूर्ववदिति 'अथवे'त्याद्युक्तपक्षवत्। चतुर्थाध्याये तस्योत्पत्तिर्निरूपितेत्युक्तत्वादधुना तत्स्वीकार इत्याशयेनैतद्व्याख्याने प्राकृतपदस्यार्थान्तराण्युक्तानि। (सुबोधिन्याम्।) लौकिकज्ञानेत्यादि। अत्र टिप्पणी। 'न भगवत्सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धक'मिति सुबोधिनीपाठः। पूर्वव्याकृतटिप्पण्यविरोधेनाधुना तु भगवत्सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धकमिति नञ्रहितपाठमप्यङ्गीकृत्याहुः सामर्थ्यस्येत्यादिना। श्रीवल्लभलेखेप्ययं पाठः। लोकविद्वेशेति अलौकिकचतुर्भुजरूपे तथा। मातुरिति लोकविद्वेषभियेत्यादिनान्वेति। यथाश्रुत एवान्वयो वा। एतद्रूपेति चतुर्भुजरूपोपसंहारः। न तदिति न भयम्। 'अभिसरत्युदायुध' इतिवाक्यात्। उक्तरूपस्येति 'अत्रैव वसुदेवदेवक्योः सामर्थ्यस्ये'त्यादिग्रन्थेनोक्तरूपस्य भयहेतुत्वं सूच्यते न तु अभिधीयते अभिधावृत्तेः 'पित्रोः सम्पश्यतो'रित्यत्रोपक्षीणत्वात्। तथात्वमिति सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धकत्वम्। सुबोधिन्याम्। उभयोरेकतरनैपुण्यस्य वक्ष्यमाणभगवल्लीलाप्रतिबन्धकत्वमित्याशयेनाहुः उभयमपीति। विद्यमानमिति 'ज्ञानं यथा न नश्येते'तिवाक्याज्ज्ञानमपि विद्यमानमेव मोक्षायेतिज्ञेयम्। भगवत्क्रीडाया मोक्षरूपायाः। 'लोकवत् तु लीलाकैवल्य'मिति व्याससूत्रादित्यर्थः।

१०–३–४७. ततश्च शौरिरित्यत्र स्वीकृत्य रूपान्तरमिति तेन 'हेतूद्यमकापट्यस्वीकरणैः प्रथमो महा'निति कारिकायां बहुत्वनियमोक्तिरुचि। यथा हरिहरगुरवः गुरुहरिहराः इत्यत्र। तेन कापट्यं चतुर्थेध्याये। अथमपपाठो 'हेतूद्यमस्वीकरणकापट्यैः प्रथमो महा'नित्येव पाठः। तत्रेति मथुरायाम्। तस्य चाज्ञानादिति तच्छब्देन प्रधानरूपस्य शिशुभाविनः परामर्शः तस्य शिशोरज्ञानात्। तस्य रूपान्तरस्वीकारस्येति वा ज्ञानं यथा स्वप्ने। एवं स्वीकारवैयर्थ्यावैयर्थ्ये ज्ञानाज्ञाने सर्वं तस्य समाधानार्थम्। तं बोधयित्वेति वसुदेवं बोधयित्वा। मां नय कन्यामानयेत्यादिप्रकारं मनसा बोधयित्वेत्यर्थः। तूष्णीं भावस्योक्तत्वात्। 'भगवत्प्रचोदित' इतिपदस्यार्थः। अयमर्थः। वसुदेवो बुद्ध्वा तं बोधयित्वा मनसा मानसीनरूपेण व्यापकेन तस्य तूष्णींभावो नोक्तः।

रूपान्तरस्वीकारज्ञानाज्ञानयोरेवम्। मूलनिष्ठज्ञानाज्ञानयोरप्येवम् । समुपसर्गस्यार्थमाहुः उत्तमेति। इयेषेति इषु इच्छायाम्। भयाभाव इति शूरस्य भयाभावः तत्सम्बन्धात् पुत्रस्यापि। स इति प्रसिद्धो भगवदधिष्ठानम्। स इति भगवत्स्तोता भगवद्धापण-योग्यश्चेति वार्थः। भगवद्वाक्य इति 'युवां मां पुत्रभावेने'तिवाक्ये। प्राकृते श्चेति च पुनः प्राकृते। प्राकृतेव जातेति श्रीवल्लभलेखे। वकार इवार्थे इति च। आत्म-मायाकार्यम्। साधारणमायाकार्यं वा तामसत्वात्। अग्रेपि। साधारणमोहस्येति अत्र टिप्पण्यां तथेत्यर्थ इति साधारणेत्यादिः। साधारणत्वमिति चौरवसुदेवयोर्ज्ञाने साधा-रणत्वम्। मोह एव भवेदिति मोहाभावप्रतियोगी मोहः अन्यथा कंसाभावे भवेदित्येव-कारः। अन्यत् स्पष्टम्। सुबोधिन्याम्। भगवतः कार्योपायाः। योगमायाकृतानाहुः गमन स्वाच्छन्द्यमित्यादि। आत्मन इवेति मोहे दृष्टान्तः। आत्मानं माया मोहयतीति स्पष्टम्। प्रस्वाप इति योगमायेतिनामतः प्रमादालस्यनिद्रं तत्कार्यसाम्यम्। मुहूर्तानन्तर-मिति 'नवम्यां योगनिद्राया जन्माष्टम्यां हरेरतः नवमीसहितोपोष्या रोहिणीबुधसंयुते'ति-भविष्योत्तरवाक्यान् नवम्यां सा जातेतिज्ञायते। किञ्च 'अथ सर्वगुणोपेत' इति सन्दर्भे निरूपितस्याधिदैविककालात्मकपञ्चचत्वारिंशच्छट्चत्वारिंशद्घटिकाद्वयरूपनिशीथस्यारम्भे मथुरायां पुरुषोत्तमजन्माभूत्, निशीथावसानसमये नन्दगृहे पुरुषोत्तमजन्म। एव मथुरायां श्रीगोकुले च पुरुषोत्तमजन्मनः एक एव निशीथकालः। तावत्येवाष्टमी तिथिः वक्ष्यमाण-वाक्यात्, तदनन्तरं नवमी प्रवृत्ता। तस्यां गोकुले मायाजन्म। भविष्ये 'नवम्यां योग-निद्राया जन्माष्टम्यां हरेरतः नवमीसहितोपोष्या रोहिणीबुधसंयुते'त्यनेन, विष्णुपुराणे प्रथमाध्याये 'प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि उत्पत्स्यामि नवम्यां च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसी'त्यनेन चाष्टम्यां पुरुषोत्तमजन्म नवम्यां मायाजन्मकथनात्। एवं चोक्तमुहूर्ते आद्यन्तयोः कृष्णजन्याष्टम्यां मुहूर्तानन्तरं नवम्यां माया जातेत्युपपन्नम्। रोहिणीति 'अथ सर्वगुणोपेत' इत्यत्र 'यर्क्षेवाजनजन्मर्क्ष'मितिनिशीथारम्भे रोहिण्यारम्भकथनाद् रोहिणी तु भगवन्मायाजन्मनोस्तुल्या। तेन रामानुजमतीयैर्यत् कृत्तिकाविद्धा रोहिणी नाद्रियते तदचारु उक्तवाक्यविरोधात्। दोषायैवेति 'सऋक्षापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी अविद्धायां सरक्षायां जातो देवकीनन्दनः' इतिब्रह्मवैवर्तवाक्यात्। अन्तःस्थित इति कारागृहे स्थिते। न भवतीति ज्ञानरूपभगवता तमोरूपमायोद्गमो नाशान्न भवति। तर्ह्येव जातेति गमनस्वाच्छन्द्यादिस्वकार्यकाल एव। योगार्थमित्यस्य व्याख्यानं कार्यो-पायार्थमिति। कार्ये गमने उपायः प्रतिबन्धकाभावः तदर्थम्। लोकान् पौरान् व्या-मोहयति शाययतीत्यर्थः। स्वतन्त्रेति कार्योपायं जानातीच्छति यतत इत्यत्र माया यत्ने स्वतन्त्रा कर्त्रीत्वात्। इमं पक्षम्। नन्दजाययेति स्वतन्त्रकर्त्र्या। 'स्वतन्त्रः कर्ते'तिसूत्रात्। भगवानिवेति 'विष्णुः सर्वगुहाशयः आविरासी'दित्युक्तस्वतन्त्र इव।

१०-३-४८. तया हृतेत्यत्र संशयादय इति आदिना विपर्यासनिश्चयस्मृतयः। आसुराभिभवमाशङ्क्य सर्वपदार्थं वदन्तोनूपसर्गार्थमाहुः मायेति। मुग्धाः स्वयं मायया स्वदेवतया मोहिताः मूर्छिताः मायाविशेषकार्यवन्तः। एवकारः 'मायेत्यसुरा'इतिवाक्यात्। अप्रभाववन्तोज्ञानवत्त्वाद् यशोदादयः। तानाहुः यशोदादय इति। तुः आसुरपक्षं व्या-वर्तयति। क्रमेणेति अनुक्रमेण। द्वा स्था मुग्धाः असुराश्चेन् मूर्छिताः। पौरा इति पूर्ववत्। पूर्ववदिति कार्योपायार्थं लोकपौरव्यामोहवत् बुद्धिरेव गृहीताऽऽवृता। लोकान्तरमिति देशान्तरम्। कार्यमेवेति प्रत्ययवृत्तिहरणमनुशायनं च। भिन्नप्रक्रमार्थका'थ'शब्दादेवकारः। अन्यत्त्विति द्वारपिधानादिकं तु कंसाज्ञया पूर्वमेव जातं स्थितम्। व्याघ्रा दुर्गे। क्वचिदिति नगराद् बहिररण्ये। बन्ध इति द्वारपालकैः। 'बृहत्कपाटायसकीलशृङ्खला' इतिपाठे आहुः बृहन्तीति। अयं न बहुव्रीहिः किन्तु पिहिता इत्यस्यार्थकथनमिति श्रीवल्लभाः। तेन तृतीयान्तः पाठः न प्रथमान्तं पाठान्तरम्।

१०-३-४९. ताः कृष्णवाह इत्यत्र जाता इति द्वार इत्येव भगवत्क्रीडोपयोगि-त्वप्रादुर्भावो निरूपितः। सर्वमोक्षेति स्वयमित्यस्यार्थः। अचेतनानामिति व्रजतीति व्रजः तत्सम्बन्धिकपाटानाम्। अचेतनानामिति भगवन्माहात्म्यार्थम्। अतितामसैरिति द्वास्थैः। आसुरैः। मुक्तिरिति सदानन्दतिरोभावनेन चित्प्राकट्यान् मुक्तिः। त्रयं वा प्रकटम्। अन्येषामिति चेतनानाम्। जडभेदवत्त्वात्। ननु मुक्तिः सायुज्यं कथं जातमित्यत आहुः यदीति। यदि शुद्धसत्त्वं जडान्यनिष्ठं भगवद्वाहकं विशुद्धसत्त्वं च यदि तदा विशुद्धसत्त्वस्य व्यापकत्वात् सायुज्यमित्यर्थः। सत्त्वरूपज्ञानानामपि सायुज्यम्। एतदिति विशुद्धसत्त्वे भगवद्वाहकत्वप्रदर्शनार्थम्। अयमेवेति कृष्णवाहवसुदेव एव। एवकारोऽक्षरज्ञानं व्याव-र्तयति। योगमायात्वात्। स्वत एवेति पुरुषोत्तमादेव, तमःस्वभावादेवेति वार्थः। नान्य-थेति अक्षरज्ञानेन न। निर्गतेष्विति वसुदेवेन निष्क्रान्ते तु। निष्क्रमणकर्मीकृतेषु। उभयोः साम्मुख्य इति मायाभगवतोः साम्मुख्ये। योगमायाकार्यमाहुः वृष्टिरपीति। पर्जन्यः क्रियाशक्तिर्वेदार्थः उपांशुगर्जितं आरण्यके विद्युच्छब्दः। शब्दार्थावुक्तौ भगवत्साम्मुख्ये फलं वीर्यं फलमासीत्। द्वारां पृथ्वीत्वात् कृष्णस्य द्यौस्त्वात् आसीत्। अत्र मायासाम्मु-ख्यमप्याहुः एतावन्माययेति। आन्तरालिकसृष्टिरूपम्। प्रवृत्तमिति प्रमादालस्यनिद्रा-रूपम्। शेष इति शेषः शब्दो वैदिकः अन्वगमनं योगमायाकार्यम्। तेनोभयसाम्मुख्य-कार्यमुक्तम्। योगमायाकार्यं पाताले स्थितं शेषस्य भगवति योजनम्। फणैरिति मायिकैः। तत्कृतं शेषकृतम्। भगवत्साम्मुख्यकार्यमाहुः अन्तरिक्ष इति। अन्तरिक्षमाकाशः 'आकाशशरीरं ब्रह्मे'तिश्रुतेः।

१०-३-५०. मघोनि वर्षतीत्यत्र निवृत्ता इति सर्वगुणोपेतः काल उक्तः, 'अथ सर्वगुणोपेत' इतिश्लोक उक्तः। 'मेघछन्नेह्नि दुर्दिन'मितिकोशः। समागता इति अविद्या-

गर्भत्वात्। दुर्दिनं जातम्। महतीति भगवति। महत्परिमाणेनोपादानं विरोधस्य दुर्दिनस्यासम्भवे हेतुत्वार्थम्। अतिवेग इति तेन वेगः सात्त्विक इत्युक्तम्। राजस इति कर्मबाहुल्यात्। तामस इति निन्दितत्वात्। तामसा इति अधो नीत्वा मज्जनसामर्थ्यात्। राजसमिति चित्तविक्षेपरूपत्वात्। त्र्यय इति समप्रवाहः सात्त्विकः समप्रवाहराहित्यं वा। सात्त्विकस्य स्तम्भहेतुत्वात्। अग्र इति फलप्रकरणे जलक्रीडायाम्। लक्ष्मीभिरिति लक्ष्मीरूपाभिर्गोपीभिः। जामातुरिति लक्ष्मीः समुद्रपुत्री यतः। बहूनामिति बहवश्च बह्व्यश्च बहवः तेषाम्। गोपिकाकदम्बानां फलप्रकरणषष्ठाध्यायलीलायां स्वीकृतानाम्। यद्वा श्रुतिरूपाः भगवत्सेवानुकूलत्वलक्षणपुंस्त्ववन्त इति वेदाः। कुमारिका(ऋषिरूपा)नां वृन्दम्। कामपुरुषार्थवत्त्वेन मोक्षपुरुषार्थाभावान् नपुंसकतौल्यात्। नित्यसिद्धायूथः। यमुनाजितां यूथ इति सामान्ये नपुंसकं वा विशेषणम्। कामुक इति काय इच्छा प्रेमेतियावत्। प्रेमवान्। कुमारिकानां कामुकः। नित्यसिद्धानां यमुनाजितां च कामधर्मवान्। तत्र स्थापितलक्ष्म्यां अर्थकामुकः।

१०–३–५१. नन्दव्रजमित्यत्र शौरिरिति शूरस्यापत्यमिति। नन्दभयं नास्तीत्याहुः नन्दस्येति। अयं नन्दो न वसुदेवपुत्रः नवमस्कन्धोक्तः किन्तु भ्राता। 'दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस' इति पञ्चमाध्यायवाक्यात्। अत आहुः। यद्वा पुत्रः तत्सम्बोधनं च वाक्य इत्यत आहुः मित्रत्वादिति। द्वितीयपक्षे पुत्रे राजधर्मे पितुर्वचनं भ्रातुरित्युपपद्यते। ननु द्वितीयपक्षे 'प्रवयस' इति पुत्रेऽनुपपन्नं पदमिति चेन्न प्रवयसः लघुकाले वलीपलितयुक्तस्येत्यर्थात्। अत इति शब्दस्य जागरणहेतुत्वाभावात्। जागरणेति प्राहरिकान्। भगवत्त्व इति व्यापकत्वात् स्थापनस्य। स्वगृहानिति भगवत्प्रादुर्भावस्थानत्वेन मान्यत्वाद् बहुवचनम्।

१०–३–५२. देवक्या इत्यत्र अत्र त्विति देवकीशयने। अनादर इति भगवन्तमिवास्थापयित्वा।

१०–३–५३. यशोदेत्यत्र पत्नीशब्दः 'पत्युर्नो यज्ञसंयोग' इतिसूत्राभिष्पन्न इति यज्ञसंयोगमाहुः तादृशे समय इत्यादि। तादृशसमयः कालः जागरणं निद्राविरुद्धं ज्ञानकम्। अयं यज्ञः। नन्दस्य पत्नीत्यनेनोक्तः। नन्द आभीरः वेदाधिकारी। त्रैवर्णिकत्वात्। अतः पूर्वमिति अपगतस्मृतित्वात् पूर्वश्लोकोक्तम्। सुस्थमिति स्त्रीस्वभावकृतकार्याभावादविघ्नमित्यर्थः। इति श्रीति कृष्णजन्मेति त्रिभिर्व्यूहैः कृष्णजन्म। चतुर्थाध्याये धर्मेनिरुद्धः चतुर्थव्यूहः।

इति श्रीमद्वल्लभचरणैकतानश्रीगोपेश्वरविरचितायां शास्त्ररीत्या बुभुत्सुबोधिकायां तृतीयाध्यायव्याख्यानम्।

चतुर्थोऽध्यायः।

अथ चतुर्थाध्यायं विवरिषवो जन्मप्रकरणार्थस्य हेतूद्यमस्वीकरणकापट्याख्यार्थचतुष्टयघटितत्वात् तत्पूर्वाङ्गयोर्हेतूद्यमयोः पूर्वाध्यायद्वय उक्तत्वात् स्वीकरणोत्तरमत्रोत्तराङ्गभूतं कापट्यं वक्तव्यं तदत्रावसरसङ्गत्या निरूपयतीत्याशयेनाहुः। यद्वा। कापट्यं विना रूपान्तरस्वीकरणं न सम्भवतीति प्रकृतघटकोपोद्घातसङ्गत्येदं निरूपयतीत्याशयेनाहुः मायायाः कार्यमित्यादि। तच्च कपाटावरणादिसर्वधर्मनाशान्तं ज्ञेयम्। माया कापट्यम्। 'दासवद् यदमायये'त्यत्र 'मायये'त्यस्याकापट्येनेत्यर्थात्। अध्यायार्थस्तु निबन्धोक्तमनिरुद्धकार्यमिति भावः। एतयोः परस्परमन्वयस्तु कारिकोक्त एव। भगवत्कार्यमनिरुद्धकार्यं तस्य भवनार्थं मायायाः कार्यं निरूप्यत इति कार्यकारणभावेन। नन्वेतन्निरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः अन्यथेत्यादि। यदि कपटरूपं मायाकार्यं न भवेत् तदाऽनिमित्ततो भगवत्कार्यं न भवेत्। अतस्तदर्थं तत्प्रयोजकं मायाकार्यमत्रावश्यं निरूपणीयमित्यर्थः। अनिमित्तत इति अत्र टिप्पणी स्पष्टार्था। यद्वा। ननु मायाकार्यं पूर्वाध्याये निरूपितमि'त्यधुने'तिकथनं न सम्भवतीत्याशङ्क्याहुः चतुर्थ इति। यद्यपि पूर्वाध्याये निरूपितं तथापि तत्र भगवत्प्राकट्यकार्योपयोगि किन्तु नात्योपयोगि, अधुना तु चतुर्थे च चतुर्थस्यानिरुद्धस्य प्राकट्यनिमित्तं निरूप्यत इत्यदोषः। तद्विशदयन्ति अन्यथेति। मायाकार्याभावेऽनिरुद्धप्राकट्याभावेन भगवत्कार्यं सर्वधर्मरक्षा देवक्यादिबन्धननिवृत्तिश्च न स्यादित्यर्थः। अध्यायावान्तरार्थान् कारिकाभिराहुः ज्ञापनेत्यादि। अत्र टिप्पणी। तत्र स्वज्ञापनमिति बालज्ञापनं गृहपालेषु। तथेत्यर्थ इति दुःखसुखदे इत्यर्थः। पितृभ्यामितिबोध्यम्। दुःखसुखदे इति वसुदेवादीनां दुःखदं कंसस्य सुखदमिति वा। सुबोधिनी। कंसस्य ह प्रसिद्धभृत्यस्य स प्रसिद्धः धर्मबाधः गोब्राह्मणहिंसनहितमाननरूप इत्येवं स्पष्टार्थेति तां विहाय न चान्यथेति कारिकांशं व्याकुर्वन्ति स मायामोहमिति। इदं 'इति प्रभाष्ये'त्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटम्। भगवदवेति अनिरुद्धस्य। वाक्यश्रवणेनैवेति वाक्यश्रवणस्य तन्नाशहेतुत्वमित्युक्तम्। एवकारो भगवदवतारस्य तन्नाशयोगहेतुत्वयोगं व्यवच्छिनत्ति। तामसप्रभुक इति निन्दितकरणात् कंसस्तामसः भृत्यैः कृतोऽधर्मः तद्गतो राजगतः कालपाशावृतत्वरूपो धर्मः अन्यथा भृत्याः कालपाशावृताः स्युः। अत इति तथा चावतारस्य तामसराज्यकतामसधर्मैर्धर्मनाशकैर्निरोधकत्वात्, पूर्वस्य प्रतियोगिनो धर्मस्य नाशो वै निश्चयेन कर्तव्यः धर्मरक्षकेनानिरुद्धावतारेणेत्यर्थः। तामसाश्च त इत्यत्र तद्गताः पश्वादय इति पशूनां हननकर्मत्वाधिकार उक्तः। कण्टकेति 'कण्टकं कण्टकेनैवे'ति वाक्ये कण्टकन्यायस्तेन। धर्मेति धर्मप्रतिपक्षः तामसधर्मपदेनापि शून्यः। तस्य दूरीकरणम्। सुबोधिनी।

नित्यक्रीडास्यस्य ज्ञानवतः कंसस्य सर्वश्रेयोहनने कर्मणि प्रवृत्तिनैरपेक्ष्यमाशङ्क्योपपत्तिमाहुः ब्राह्मणा इत्यादि। तद्देश इति तामसराजकस्य देशे। स्वभावादिति चिक्रीडिषया स्वभावस्तस्मात्। तथाविध इति भगवत्सेवार्थमागतः बालकाकाङ्क्षानुकूलत्वात् तामसः। तम काङ्क्षायाम्। यस्मादिति बालेच्छावशात् इत्येवं स्फुटार्थेति न व्याख्याता। पश्चादित्यादिकारिकां विवृण्वन्ति तमःकार्यनिवृत्तेरिति। पश्चात् सात्त्विकप्रकरणे जातः। तथेति सात्त्विकः।

१०–४–२. ते त्वित्यत्र ननु पक्षव्यावर्तनार्थकतुशब्दप्रयोगे व्यावर्त्यपक्षः क इत्याकाङ्क्षायामाहुः देवक्यादिभिरिति। तुशब्द इति पक्षव्यावर्तकः। निलायमादिकमिति दूरादुक्ते देवक्यपि शृणुयात् ततो बालस्य निलायनं कुर्यात्। आदिना शब्दान्तरेण प्रतिबन्धश्च कंसश्रवणे। वस्तुतस्त्वतद्गुणसंविज्ञानः निगडगृहीतानां निलायनासम्भवात्। एतादृशायेति प्रतीक्षमाणाय। उद्विग्न इतीति ओविजी भयचलनयोः। क्तप्रत्ययः। 'ओदितश्चे'ति नत्वम्।

१०–४–३. स तल्पादित्यत्र महानिति ससेवकः। उत्थित इति भयात्। 'भयात् कंस' इतिवाक्यात्। भयाज्जीवन्मुक्तो वा तदा जातः। उत्थितोणुरूपेणाङ्गुष्ठमात्रेण सदेहः। देहस्य विद्यमानत्वाज् जीवन्मुक्तत्वेपि।

१०–४–४. तमाहेत्यत्र हननेऽदर्शनं लिङ्गज्ञानं च कारणं सर्वावयवविकलस्य मार्गाज्ञानवतो देहाज्ञानवतश्चापि। तेन हननजन्यभयमपि तस्य भगवद्भयेंशः। 'स्त्रिय'मितिविशेषणाभिप्रायमाहुः पुत्रवुद्ध्यैवेति। ननु 'मा हंतु'मिति हनननिषेधो कंसस्य मारणार्थं प्रवृत्तौ सम्भवत्यत आर्थिकार्थमाहुः मारणार्थमिति। दृष्ट्वेत्यादि। अधिकेति। तस्या देवक्या एव। त्वदीयेति पापस्य तव सम्बन्धिनी। कन्येव कन्यका इवार्थे कन्। भ्रातृत्वात्। हेतुकार्यफलैरिति प्रतिलोमक्रमः। दाने स्नुषात्वं फलम्। अष्टममारणं कार्यं हतपुत्रेषु। अवरजात्वादि हेतुः। त्रिषु श्लोकेषु। सात्त्विक्यपि स्त्रीति यद्यपि ब्रह्मविद्यात्वाज्ज्ञानयुक्ता तथापि स्त्रीस्वाभाव्यादाहेत्यर्थः। देवीत्यत्र दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिष्विति धातोरर्थानाहुः ज्ञात्वेत्यादि। द्युतिरर्थो दिवेः। कृतवतीति पचाद्यच् प्रत्ययार्थः। दिवेर्व्यवहारार्थमाहुः असत्यमपीति। अनेन क्रीडार्थोप्युक्तः। 'प्राणसंकटे नानृतं स्याज्जुगुप्सित'मितिवाक्यात्। अनालोचितेति न विचारितं कन्यायाचकस्य कंसस्य स्वरूपं यया तादृशी। अनालोचितेति अनालोचितो याचको येन। अनालोचितस्य याचकोनालोचितयाचकः इति वा। कालज्ञानादिति क्षत्रियस्य त्रिकर्मत्वाद्याचनानौचित्येपि आपत्काले तदुचितमेवेति तादृशकालज्ञानात्। तथेति भगवान् तथायाचनानुरूपं तस्या मोचनं करिष्यति। कंसक्रियायाः भगवदीयत्वात्।

दाने मतारकत्वदोषनिवृत्त्यर्थमिति नार्थः। कन्यानैकव्याभावादित्याशयेनाहुः अन्यथेति। अयाचने, कन्यामारणे। मातुलेति मातुर्भ्राता मातुलः। अयं पक्षः क्वचित् वर्तते 'त्यक्त्वा चांद्रायणं चरे'दिति वाक्ये तादृशवाक्ये क्वचिन्मातुलकन्यापरिणयनपक्षाभावे तत्त्यागो नोपपद्येत। पितोग्रसेनो यथा तथा देवकोपि पितृभ्रातृत्वात्। तस्य कन्या देवकी कंसस्य स्वसा भगिनी। तस्याः कन्या तव सुतेन परिणेया। यथा माता तद्भ्राता तयोः सम्बन्धस्तुल्यः तथा पिता कंसस्तत्स्वसा देवकीति कंसपुत्रसम्बन्धस्तुल्यः। तत्र दृष्टान्तः यथेति। 'राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविंदां पितृष्वसुः प्रसह्य हृतवान् कृष्णः राजन् राज्ञां प्रपश्यता'मिति वाक्यात्। पितृष्वसुः वसुदेवभगिन्याः तनयामित्यर्थः। स्नुषा भवतीति स्नु प्रस्रवणे। स्नु व्रश्चिकृत्यृषिभ्यः किदिति सः। षत्वम्। 'समाः स्नुषाजनीवध्व' इतिकोशात्। त्रीणि पुत्रभार्याया इति व्याख्यानम्। तथापि 'समा' इति पदस्यान्यत्रापि शक्तिमाहुः अनेनेति। स्नुषेति पुत्रीपुत्रभार्यासमपददानेन समतया भ्रातृभगिन्योः पुत्रिकेतिवक्ष्यमाणत्वात्। पुत्रिकेतिवक्ष्यमाणपदे तवपदव्यवहितस्य देवीपदस्य नान्वय इति। यशोदादेवकीकंसानां समा पुत्रिकेयमिति। सहजमिति कन्यया सह प्रादुर्भूतम्। पुत्र एवेति नवमस्कन्धेऽनुक्तेरेवकारः। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेराहुः त्वं पुत्रजननेति। तवापि पुत्रो भविष्यतीति पुत्रिकाधर्मेणापि।

१०–४–५. बहव इत्यत्र लोकाख्यायिकायां क्वचित्स्त्रियः हंत्रीत्यमत आहुः चास्त्र इति। हता इति तत्र मंडलेष्टानां कृते ¹ष्टमोपि हत इतिभावः। बहव इति कंससंतोषार्थम्। पराक्रमोपीति कंसस्य सः। तस्येति कंसस्य। आहेति दैवसृष्टेनेति विशेषणेनाहेत्यर्थः। अभ्रातृमतीति दाने हेतुः। भ्रातृमती तु न देया। दत्त्वेति कंसपुत्रायापि।

१०–४–६. नन्वहमित्यत्र हेतुमिति कारिकोक्तफलकार्ये पूर्वश्लोकाभ्यामुक्ते इति भावः। अधुना तु हेतुकार्यफलैरितिकारिकांशमानुलोम्यक्रमेणाहुः अवश्येति। फलमिति याचनफलम्। तेन पूर्वश्लोके दानपात्रकार्यं याचनम्। ततः पूर्वश्लोके दानपात्रे हेतुरित्यपि बोध्यम्। उभयेति कंसदेवक्योरनुभवः। सूचित इति मंदशब्दार्थाः विश्वकोशे 'मंदः खले मंदरवे मूर्खेऽल्परोगिणि अभाग्येपि च पातंगिगजजातिप्रभेदयो'रिति। अयं तु सूचितार्थ इत्यर्थः। मंदाल्परोगिणीत्यर्थः। अत इति रजःशुक्रमिश्रणाभावात्।

१०–४–७. उपगूह्येत्यत्र यशोदात्मजात्वेन स्वात्मजत्वाभावाच्छुकोक्तात्मजपदाभिधौ वार्थमाहुः आत्मन इत्यादि। 'अहं बीजप्रदः पिते'तिवाक्यात्। नन्वेवं शुकस्य परमार्थोक्तिः कुत इत्यत आहुः व्यवहार इत्यादि। यतो घटापटादिशब्दा अन्येपभ्रंशशब्दाः। गवाक्ष इत्यादयो भवंति तत्र 'गोख' इत्यादयः। अन्ये भिन्नाः यथा नामपल्लुव्यां भाषायां कथमर्थं केनचित्संकेतितादपि केशवशब्दात् तत् ज्ञानं कथमर्थस्यैव बोध

१. अत्र मूलेष्टशून्यानि सन्ति, निम्नशून्यं तु विशेषेण निर्दिष्टम्।

इतरेषां तु नेतिवदत्र शुकैरात्मजाशब्द उक्त इत्यर्थः । देहादाविति भाषायां तथाप्रयोग आत्मोपनिषदुक्तपरमार्थानामेव । अपीति अपिनात्मजाशब्दः । 'हत्वा'दित्यत्रैकत्वं विवक्षितमित्याशयेनाहुः एकेनेति । हेतुरिति स्नेहसूचनेन संचयकरणाद्देवक्याः खलत्वं संचायकत्वं हेतुः । खल संचय इति धातुपाठात् । सकलदोषनिधानत्वं खलत्वं तु नास्ति । 'जिघांसंतं जिघांसीया'दितिमनुवचनात् ॥ सौहृदोन्मूलनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सति सौहृदे तन्मूलनस्य युक्तत्वात् ।

१०–४–८. तां गृहीत्वेत्यत्र खलत्वमिति यद्ययं निरभिमानः स्वमरणे तिष्ठेत् तदा भगवान् कंसं न मारयेदतः खलत्वं सकलदोषनिधानत्वं व्यंजनया समर्थितम् । उभयेति भगिनीतत्पुत्रीविषयकम् । स्वार्थमिति स्वजीवनार्थम् । अत्र कंसस्य देवक्यां स्नेहो गत इत्याहुः उन्मूलितमिति । सौहृदं स्नेहः ।

१०–४–९. सा तद्धस्तादित्यत्र अनुजात्वं हि न भगवज्जन्मोत्तरकालिकजन्मता । तत्कालजातेष्वतिप्रसंगात् । प्रकृते च सममातृकत्वस्य विष्णुमाययोरभावाच्छुकेन कथमस्यामनुजात्वमुक्तमित्यत आहुः यशोदेत्यादि । एकैवेति यशोदामुक्तिरैक्यरूपा देवकीरूपब्रह्मविद्यासाध्या । अतः साधनफले एकीकृत्य निरूपिते । यथा भाष्ये फलाध्याये तथा च श्रुती । कृष्णोपनिषदि । 'यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुक्तिगेहिनी'ति । तथा 'देवकी ब्रह्मविद्या सा या वेदैरुपगीयत' इति । पश्चाच्च जातेति अनुजापदस्यार्थः । देवक्यां विष्णुः यशोदायां माया विष्णोः पश्चाज्जाता । लोकप्रसिद्धेरिति ऐतिह्यरूपायाः । 'श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्य'मितिश्रुतौ प्रमाणत्वेनाङ्गीकारात् । भगवत्कार्यमिति निबन्धोक्तप्रकारेणानिरुद्धकार्यम् । विपरीतमिति बालरूपमलौकिकरूपाद् विपरीतम् । इयं तु लौकिकरूपं कृत्वा तद्विपरीतमलौकिकं रूपं प्रदर्शितवती । अतो भगवत्कृतिसिद्धिः । तस्या मायाया निवृत्तेर्ज्ञानसाध्यायाः सर्वेष्टत्वात् । 'बन्ध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयम' इति निरोधेयं मोक्षो भवति । एवमियमपीत्यस्य गृहीतवतीत्यनेन ग्रन्थेन नान्वयः,किन्तु 'प्रदर्शितवती'त्यन्वयः । विष्णोरनुजा देवी प्रसादकैरदृश्यतेत्यन्वयः ।

१०–४–१०. दिव्यस्रगित्यत्र तस्याः सामग्रीमाहेत्याभासो न किन्त्वाविर्भावादित्यादिग्रन्थ आभासः । पोथानन्तरं मृतकमदृष्ट्वा रूपान्तरमलौकिकमम्बरं गताम्बररूपं आविर्भावाद्धेतोः गृहीतवतीतिहेतोस्तस्याः रूपान्तरेण भिन्नायास्तच्छब्दवाच्यायास्तच्छब्दार्थधर्मरूपायाः सामग्रीं कारणकलापमाहेत्यर्थः । दिव्याः स्रज इति 'आकाशस्तल्लिङ्गा'दितिव्याससूत्रादनुजात्वेनाकाशशरीरिण्या आकाश आकाशः शरीरिणि शरीरिणी लीना । मुक्ता जाता । तस्या आविर्भावात् 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति शारीरब्राह्मणोक्ता न सामग्री किन्तु सायुधाष्टमहाभुजाया अदृष्टायाः शाब्दप्रतीतिविषयायाः । दिव्याः स्रजः

सामग्री आविर्भावकारणम् । दिवि देवी दिवि भवा दिव्या स्रजः वर्तमानस्य वस्तुनो दर्शनविषयत्वयोग्यतारूपाविर्भावकारणम् । दर्शनं तु देवीप्रसादकानाम् । एवमम्बराणीत्यादि अलङ्करणेति जातेष्टेरावश्यकत्वात् सङ्ख्यातात्पर्यम् । अलङ्करणचतुष्टयसाहित्येन चतुष्पाद्ब्रह्मणैनां समयतीति फलम् । देव्या अदर्शनं सामध्या दर्शनमत आहुः दर्शनेति । गन्धादिति खपुष्पाभावात्,यथा 'सम्पुष्पितस्य वृक्षस्य दूराद् गन्धो वाती'तिश्रुते'र्वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक' इत्युक्तपुरुषस्य पुष्पाणां गन्धात् । तान्युद्दामानि । सूत्रप्रोतानि वा । अदृष्टाया मायायाः स्रजां कर्णकरकण्ठसम्बन्धिनीनां प्रतीतिरनुपासकानामपि । धनुर्वामेति स्त्रीणामङ्गस्फुरणं वामे श्रेष्ठमिति वामपरावृत्तायुधधारणम् । धनुषो धनुर्वेदोक्तस्य देहसम्बन्धित्वं 'यजुर्वेदोपवेदत्वात् । यजुर्वेदस्तु मानुष' इति मनुस्मृतेः । अतः प्राथम्यम् । वामप्रथमे[१] हस्ते । शूलं सप्तमे[७] दक्षिणहस्ते । इषु पञ्चमे[५] दक्षिणहस्ते । चर्म वामे चतुर्थे[४] । असिर्दक्षिणेऽष्टमे[८] । शङ्खो वामे द्वितीय[२]हस्ते । चक्रं दक्षिणे षष्ठे[६] हस्ते । गदा वामे तृतीये[३] करे । गदाधरा । भगवदायुधानां ज्ञानरूपाणां शङ्खचक्रगदाशूलानामावरकैर्धनुरिषुचर्मासिभिरावरणमित्येवमायुधक्रमः । भूम्नः शूलस्थाने पद्मम् ।

१०–४–११. सिद्धेत्यत्र भगवत इवेति 'देवी भगवती'तिवाक्यात् । त्रिगुणा इति तया सृष्टाः । सत्त्वगुणः सिद्धाः । रजोगुणश्चारणाः । तमोगुणो गन्धर्वाः । रजस्तमसो व्युत्क्रमो वा । चारणानां तमोगुणत्वम् । अन्ये चेति अप्सरआदयः । अप्सराः सत्त्वगुणाः किन्नरा रजोगुणः । उरगस्तमोगुणः प्रसिद्धः । ऐकपद्यमिति 'अप्सरःकिन्नरोरगै'रित्येवमैकपद्यम् । षड्गुणेति षड्गुणैः सत्त्वादिभिरुपजीवनं सिद्ध्या वंशशंसनेन गानेन नृत्येन किञ्चिन्नरत्वेन उरगत्वजात्या च भगवद्धर्मैश्वर्याद्यावरकैः कुर्वन्ति । कंसदर्शन इति सतिसप्तमी । कंसदर्शनकालसमानाधिकरणाः । कंसदर्शनकाल इत्यर्थः । कंसवधमिति स्तवनेन स्त्रीस्वाभाव्यात् तथा, भगवदावेशेन मृत्यौ कंसस्य निरभिमानत्वाभावाद् वा ।

१०–४–१२. किं मयेत्यत्र न हन्यत इति कंसः । रक्षार्थमिति देवक्यादीनाम् । तदाहेति उभयसमाधानमाह । न करोमीति समर्थोपि सङ्कर्षणकार्यत्वेन स्वाकार्यत्वात् । मन्द इति अज्ञानी मम कर्तृत्वस्य । प्रथमचरणेन द्वितीयं समाधानमुक्तं 'हतये'त्यस्यासत्ययेत्यर्थात् । प्रथमसमाधानं पादद्वयेनाहुः अवधे हेतुरित्यादिना । देवगुह्यमिति देवगोप्यं प्रियम् । 'अस्याः त्वामष्टमो गर्भ' इतिवाक्ये गर्भपदोपादानात् । 'देवाः प्रत्यक्षद्विषो' यतः । भगवानिति भवान् कालः । अनुद्धेति अहं तु हननेप्यपकारं न करोमीतिवृत्तान्ताज्ञानेन । पूर्वशत्रुरिति पूर्वस्य कालनेमेः शत्रुः । तथैवेति गर्भ इत्यत्र पुंस्त्वविवक्षणात् । अत्र इति यत्र कश्चिदष्टमगर्भस्य जातत्वात् । न कोपीति पुत्रान्तरेऽष्टमत्वाभावाच्च कोपि शत्रुहननरूपः ।

१०–४–१३. इति प्रभाष्येत्यत्र गतेति निकेतेषु स्वप्रतिमासु गता। अनेनेति प्रोपसर्गेणोक्तस्य निरूपणस्य परपक्षनिराकरणपूर्वकस्वपक्षस्थापनरूपत्वेन। संवादान्तरं पूर्वपक्षनिराकरणरूपमित्यर्थः। अहं तु हननेप्यकारं न करोमीति स्वपक्षस्थापनात्। अन्यथेति सर्वस्य मायाकार्यत्वाज्ञाने। न कुर्यादिति कंसः। ब्राह्मत्वादिति भावः। तेनेति कंसेन। सर्वमिति अर्चनकर्मत्वादिकं स्वस्य। देवीति तेन दिवेर्द्युतिर्ज्ञानमत्रार्थः। स्वरूपमुक्त्वा तस्या मोहरूपं कार्यमाहुः यथान्य इति। अन्यथा चरेदिति मायावादविरुद्धं चरेत्। चदेदितिपाठे चद याचने भ्वा० उभ० से०। भगवद्भावेति भगवतीत्वप्राकट्यम्। भगवद्वाक्येति 'अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वा'मिति भगवद्वाक्यानुसारेण। रूपभेदस्येति द्विभुजचतुर्भुजत्वादिरूपभेदस्य।

१०–४–१४. तया कथितमित्यत्र वाक्यं त्विति भगवता सह वाच्यवाचकसम्बन्धोस्यास्तीति वाच्यवाचकसम्बन्धि तस्य भावस्तत्ता। तया। तस्या असत्त्वात्। विस्मयमाहुः यदीयमिति। मारिताध्यनपकारकर्त्री। धृत्वैवेति ज्ञानसाधनाद्धृदि धृत्वा स्थाप्येत। मायासिद्धान्तस्योक्तत्वात्। शृङ्खलां दूरीकृत्येति तेन विभागानुक्तफलो व्यापारो मुञ्चतेरर्थः। शुद्धभाव इति मानसः। प्रश्रित इति कायिकशुद्धभावः। वाचिकमिति 'अब्रवी'दित्यनेन वाचिकं शुद्धभावम्।

१०–४–१५. अहो इत्यत्र फलस्येति स्वापराधफलस्य मृत इव श्वासस्य। भ्रमाच्चैवेति मारकपुत्रभ्रमाद् वृथैव शिशुहननरूपः शोकदूरीकरणं 'मा शोचतं' इत्यत्र स्पष्टः। आत्मनो न हीति भावार्थः। ज्ञानाद् दृष्टश्चेति मायिको दृष्टः आत्मभेदः। मायासिद्धान्तस्योक्तत्वात्। शोको न कर्तव्य इति 'मानुशोचत' इतिपदेन स्पष्टः। 'यावद्धतोस्मी'त्यत्र स्पष्टः। कर्माज्ञानेति कर्माज्ञानयोर्वशः। तथैवेति आश्चर्येणैव। प्राणरक्षार्थमिति राक्षसाः भक्षणाभावे म्रियन्ते। सर्वोपि। तत इति राक्षसेभ्यः।

१०–४–१६. स त्वहमित्यत्र दैत्यावेशादिति इदमाविष्टदैत्ये दोषजनकम्। त्वं स्वतः समीचीनः। तं पक्षमिति आविष्टे दोषपक्षम्। करिष्यमाणत्वादिति ज्ञानोक्त्या ज्ञानयज्ञस्य करिष्यमाणत्वात्। तदभाव इति अपकीर्त्यभावः। सर्वजनीनत्वं व्युत्पादयन्ति स सर्वात्मकत्वादिति। भगवत इति भयात् प्राप्तस्य जीवन्मुक्तताकारणस्य। अत्रापराधफलं मृतश्वास उक्तः।

१०–४–१७. दैवमित्यत्र न भवतीति किन्तु भ्रमाच्चैवापराधोयमिति स्वदोषपरिहारमित्यादिः। स्वदोषपरिहारो न वाच्यार्थ इतीवशब्दप्रयोगः। दुर्गायां त्वनृतवक्त्रीत्वाभावाद्दैवपदार्थमाहुः आकाशेति। वाक्यमिति अनृतम्। दुर्गेति विष्णोरनुजा। अपिना माया साधारिणी। आकाशवाणी वा 'दुर्गा देवता पर्वतेराध्यास'मितिश्रुतेः। दैवतासरणम्।

एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमितिन्यायात्। प्रत्यक्षेति 'यत्र क्वचित् पूर्वशत्रु'रित्यादि। विसंवादीति अष्टमो गर्भो हतः न तु हन्तेति विसंवादि। ननु न विसंवादि कृष्णो हनिष्यतीति चेत् तत्राहुः देवगुह्येति। देवरूपदैवगुह्यस्य गोप्यस्य प्रियस्याज्ञानात् कंसस्येत्यर्थः। विपरीतमिति सत्यविपरीतमनृतम्। यद्वेति वाक्यात् यद्वा विश्वासात्। सुतानिति सुताश्च सुता च सुताः तान्। वृथैवेति दुर्गापि देवतेति विश्वासाद् वृथा। सन्देह इति दैववाक्यात् सन्देहः। यत्र क्वचिद् पूर्वशत्रुर्हतो वापूर्वशत्रुर्वेति। प्रकृतय इति हृदि धृत्वा स्थापिताः माया दैवदुर्गाः। भगवत्य इति प्रमाणम्। 'अत्र प्रमाणं भगवा'नितिवाक्यात्। अन्तःकरणप्रवृत्तय इति पाठे अन्तःकरणस्य प्रवृत्तयो याभिरिति पूर्वोक्त एवार्थः। हृदयमिति हृदेव हृदयम्। हरतेः अयं च हृक् च। वधः प्रसिद्धं विरुद्धं हनने। विरुद्धां सङ्ख्यामाहुः अष्टम एक इति। सामर्थ्येति शब्दसामर्थ्यमष्टमो गर्भो हन्तेतिवाक्येष्टमपदैकसङ्ख्यासामर्थ्यं 'कपिञ्जलानालभेते'त्यत्र त्रित्वे बहुत्वपर्यवसानवत्। हन्तायमिति सप्तसु ज्ञानं नास्ति किन्त्वष्टम एवेत्येकत्वे शब्दसामर्थ्यम्।

१०–४–१८. मा शोचतमित्यत्र कर्तव्यमाहुः महतामित्यादिना। महतां देवकसम्बन्धिनामखण्डब्रह्मज्ञानाधिकारिणां शोके शोकनिमित्तं शोकफलाय। प्रायश्चित्तेप्यनधिकारी ब्रह्मवित्, 'एतऽह वाव न तपती'तिश्रुतेः। एतं ब्रह्मविदं साधुकर्म असाधुकर्म वा न तपतीतिश्रुत्यर्थः। शोके हेतुभूतो न भवतीत्यर्थः। भवतीति नञ्रहितपाठेऽविद्यया विद्योपमर्दात् प्रायश्चित्तेऽनधिकार्यपि शोके हेतुभूतो भवतीत्यर्थः। अनधिकारी वसुदेवोत्र। मत्कृपयेति मयि कंसे कृपया। भागोत्र शत्रुमित्रोदासीनभावाभाव इत्याहुः महतां शत्रुमित्रेत्यादि। स्वाकृतार्थत्वेनेति न कृतोऽर्थः लोकजयलक्षणः पुत्रोत्पादनेन येन सोकृतार्थः। मरीचिपुत्रा इति उत्तरार्धे षट्त्रिंशाध्याये भगवद्वाक्यानि 'आसन् मरीचेः षट् पुत्राः ऊर्णायां प्रथमान्तरे। देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमुद्यतम्। तेनासुरीमगन् योनिमधुनावद्यकर्मणा। हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमायया। देवक्या उदरे जाता राजन् कंसविहिंसिता' इति बलिं प्रति। तेन एवं जाता इत्यस्याः देवकीपुत्रा जाताः। न जानातीति 'आत्मजा'नितिपदात्। कार्यादिति 'स्वकृतंभुज' इत्यत्र स्वकृतपदार्थः। अनुमिनोतीति स्वकृतंभुजः तादृशकर्मकर्तृत्वात्। अस्मदादिवदिति अनुमानं करोति। तैरिति हिरण्यकशिपोर्जातैः। हता इति पूर्वं द्वितीयाध्याये षट् पुत्रा ऐश्वर्यादिरूपा वेदान्तानुसारेणोक्ताः। उत्तरार्धे तु वेदमार्गानुसारेण मरीचिपुत्रा भगवतोक्ताः। वेदान्ते पुरुषोत्तमोर्थात्मकः वेदे पुरुषोत्तमोत्तमः शब्दात्मकः वेदोपि शब्दः। जायस्वेति अयं तृतीयकर्ममार्गश्छान्दोग्ये। दैवाधीना इतीति फलबलकल्प्या हि भगवदिच्छोक्ता। न सम्यगिति नैकरूपतया। 'समासत' इतिपाठमङ्गीकृत्योक्तम्। अत्र शोकदूरीकरणं कारिकोक्तं स्पष्टम्।

१०-४-१९. भुवि भौमानीत्यत्र म्रियन्त इति 'जायस्व म्रियस्वे'ति तृतीयकर्ममार्गः। न कदाचिदनीदृशं जगदिति जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञः। कूटस्थो निर्लेपः। ननु मायादैवदुर्गाधृतवतः कंसस्य वेदवेदान्तप्रकारः कथमित्यत आहुः साङ्ख्यानामित्यादि। प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेप इति साङ्ख्यसूत्रम्। भूमावेव लयमिति कार्याणां स्वस्वकारणे लयनियमात् तथा। भूमित्वेन भूमिः दृष्टाविरोधेन लयस्थानम्। न चाप्सु लय इति वाच्यम्। अत्रिवृत्कृतभूविषयत्वा'दद्भिः पृथिवी'तिश्रुतेः। एतेन श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिः प्रबलेति श्रुतिकृतबाधः प्रत्युक्तः। आत्मोपेति मायादिहृदयः विद्यापूर्वप्रज्ञे न मन्यते। चतुर्थस्कन्धे 'माया मनः सृजति कर्ममय'मित्युक्तेः। अत एवैवकारः। भुवि भौमानीति अत्र टिप्पणी तेषु विद्यमानस्येति तेषु भूतेषु विद्यमानस्यात्मनः। तद्धर्मेति विकृतत्वभूतधर्मेत्यर्थः। तथात्वमिति सार्थकत्वम्। सुबोधिनी। आत्मपदमावृत्य सप्तम्यन्तं परिणमय्य भूतानीत्यनेनान्वितकरणे गौरवमालोच्य पक्षान्तरमाहुः भूतानि जातानि चेति। एवं स्पष्टार्थेति तां त्यक्त्वा दृष्टान्त एवेति सुबोधिनीं व्याकुर्वन्ति स दृष्टान्तनिरूपकेति। भिन्नं वाक्यमिति एकतिङ्वाक्यमिति तिङन्तरग्रहणेन तथा। अग्रे त्विति उक्तेषु मनुष्यादिदेहेष्विति ग्रन्थे। उक्तेष्वेतेष्विति टिप्पण्यां पाठः। सुबोधिन्याम्। तथा चैवमन्वयः। प्रथमपक्षे 'विपर्ये'तीत्यनेनोक्तो विकार उत्पत्तिलयरूपः,स एव 'यान्त्यपयान्ती'त्यनेनोक्तः। द्वितीयपक्षे 'यान्त्यपयान्ती'त्यनेन गमनागमने उक्ते। 'विपर्येती'त्यनेन विकारोन्यथाभावरूप उच्यते। तत्रैवमन्वयः। 'भुवि भौमानि भिद्यादीनीत्येव सम्बध्यत' इति सुबोधिन्यामेवकारेण 'भौमानि' भूविकाराणि 'भूतानि' कृमिकीटादीनि वृक्षादीनि वेति सहैवान्वयस्य व्यवच्छेदकेनैवकारेण। यथा भुवि भिद्यादीनि यान्त्यपयान्ति तथैवात्मनि भूतान्यब्जादीनि जातानि वा यान्त्यपयान्ति। एतेषु विद्यमान एवात्मा 'न तथा' न याति नापयातीति। दृष्टान्तेनात्मनो गमनागमने निषिद्धे। द्वितीयदृष्टान्तेन विकारं निषेधति। न तथैतेष्वितिपदत्रयस्यावृत्तिं कृत्वा यथा भूमिर्बहिः स्थिता न विपर्येति तथैतेषु भूतेष्वन्तर्विद्यमान आत्मापि न विपर्येतीति। अत्रैव पक्षे भूमेर्विकारोपलब्धेररुचिं मत्वा यथा भूरित्यत्र नकारमसंयोज्य यथा भूर्विक्रियेत तथात्मा न विक्रियत इतिव्यतिरेकदृष्टान्तपक्ष उक्तः। तेनात्मनो न हि शोकोस्तीति कारिकोक्तशोकाभाव इति भावः।

१०-४-२०. यथा नैवमित्यत्र ऐकात्म्य इति देहेषु भिन्नेष्वात्मा एक एव तस्य भावः। आहेति ज्ञानाद् दृष्टो भेदो नश्यतीत्याहेत्यर्थः। यथेत्युक्तमिति यथावदर्थकयथेत्युक्तम्। एकं पदमिति वेदनं वित् भावे क्विप्। तत एवमित्यनेन केवलसमासः। ततो न एवंविदनेवंविदिति नञ्तत्पुरुषः। ततो यथावदनेवंवित् यस्येति बहुव्रीहिः। समासान्त इति शेषाद् 'विभाषे'तिसूत्रेण कप् प्राप्तः। स त्वनित्यो वैकल्पिक इत्यर्थः। ननु भेद-

स्यानेवंविद्विषयत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां भेदस्यानेवंविद्विषयत्वमुपपादयन्ति स भेदस्त्वित्यादि : इमौ द्वौ घटपटौ अयमस्माद् भिद्यत इति। भेदप्रत्यक्षे प्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तम्। ननु द्वित्वमेव भेदसाध्यं कुतो नेत्यत आहुः न ह्येकस्मिन्निति। तथा चैकस्मिन् दृष्टे एक एवेति बुद्धिर्भवति न तु भिन्न इत्यतो द्वित्वसाध्य एव भेदो न तु भेदसाध्यं द्वित्वमित्यर्थः। अपेक्षाबुद्धीति अयमेकोयमेक इमौ द्वावित्यपेक्षाबुद्धिः। वस्त्विति आत्मनिष्ठम्। अतस्तत्साध्यो भेदोपि नात्मनिष्ठः। बुद्धिस्थेति यथावदनेवंविद्बुद्धिः अपेक्षाबुद्धिः, आत्मा तत्स्थं विशेषेण सिनोति बध्नाति यद् द्वित्वं तद्बुद्धिस्थविषयं स्वार्थे कः। यथावदनेवंविद्बुद्धिस्थ आत्मा विषयो यस्य द्वित्वस्येति बहुव्रीहौ कब्वा। एकरसश्रुतेरेवकारः। नन्वान्तरं द्वित्वाभाववति द्वित्वप्रकारकं ज्ञानं भ्रमः स न युज्यतेन्यत्र स्थितस्यान्यत्रारोपाङ्गीकारात्। तस्माद् बहिर्द्वित्वं(द्वित्वसाध्यो भेदः)बुद्ध्याकाशादौ घटपटनिष्ठे उत्पाद्यते तदन्तरात्मन्यध्यस्यत इति पक्षं निराकुर्वन्ति बुद्ध्येति। यथा यन्मायया बहिःक्षिप्ता ख्यायते बुद्धिरर्थवच्छुक्तिरजतादौ तथा विपर्योत्पादनासम्भवात्। तेन किमत आहुः अत इति। अज्ञानं यथावदनेवंवित्त्वं तत्कृत एव भेदो द्वित्वसाध्यः, न तु बुद्धिकृत इत्यर्थः। नन्वात्मन इदमित्थतया ज्ञानाविषयत्व भाष्य उक्तमिति यथा कथञ्चिद् भेदोपि द्वित्वसाध्यः बुद्धिकृत इति चेत् तत्राहुः अपेक्षेति। पदस्य पदान्तराभावप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमपेक्षा। तत्र विषयतया प्रविष्टानां द्वित्वसाध्यभेदानां परमार्थेऽभावात्। आत्मरूपे तु भवतु मा वेत्यन्यदेतत्। निरपेक्षेष्विति घटः पटः कुड्यं कुसूल इत्यादिशब्देषु। उक्तापेक्षा तद्विषयिणी बुद्धिरित्यर्थः। अज्ञानेन तमसा कृता तामसी। अतद्वति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वादेवकारो नैयायिकमतेनापि। भेद इति आत्मनां परस्परं भेदः। एतदनुमानं बाधकतर्केण दूषयन्ति आत्मविपर्ययो न स्यादिति। बाधकतर्कप्रणयनं तच्च व्याप्तिरोधकमन्यथाज्ञानम्। तथा चात्मभेदः अपारमार्थिकः स्वकृतव्यवहारेणात्मविपर्ययादन्यथाज्ञानवदिति प्रत्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षत्वं पूर्वानुमानस्येति भावः। आत्मविपर्यय इति आत्मविकारः यथा शरावादिरूपेण भिन्ना भूर्भेदेन विकृता। अन्यथाबुद्धीति अभेदवति आत्मनि भेद(विकृतत्व)प्रकारकबुद्धिहेतुत्वात्। नन्वात्मविपर्ययोऽज्ञानेन न तु भेदेनेत्यत आहुः अन्यथेति। नोत्पद्येतेति विक्रिया नोत्पद्येत। भिन्नयोर्देवदत्तयज्ञदत्तदेहयोर्विक्रिया षड् भावविकारा भवन्त्येव। प्रत्याहारन्यायेन देहयोगवियोगाभ्यां षड् भावविकाराः प्राप्ताः चकारस्य कोर्थ इत्याकाङ्क्षायामाहुः चकार इति। सर्वव्यवहारेति भेदकृतगौरोहं श्यामोहमिति सर्वव्यवहारसमुच्चयार्थः। संसार इह प्रपञ्चोहन्ताममतात्मको वेत्याशयेनाहुः भेदज्ञान इत्यादि। मायाकार्ये भेदज्ञाने विद्यमाने। 'भिदा मायामात्र'मितिवाक्यात्।जन्म-

१ रो द्वित्वसाध्यभेदाभाववति द्वित्वसाध्यभेदप्रकारकं ज्ञानं भ्रमः।

मरणयोरिति तमोऽविद्याकार्ययोरन्यथाज्ञानाभावरूपयोर्विद्यमानत्वं भेदमायाकार्यत्वात्। माया तत्कार्यान्यतरसत्त्वे संसारः प्रपञ्चोहन्तामभतात्मको वा न निवर्तते। 'आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः न घटेतार्थसम्बन्ध' इतिवाक्यात्। 'अर्थसम्बन्धो' देहसम्बन्धः। अत इति जन्ममरणोपलक्षितषड्भावविकाराणां विद्यमानत्वात्। कूटस्थ इति मायादैव देवतानां हृत्स्थत्वात् कंसस्य कूटस्थः मायिकस्थः। न तु सर्वोपनिषदुक्तः कूटस्थः, उपनिषत्तु 'ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिरष्टविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यत' इति। शोको न सम्भवतीति ज्ञानाद् दृष्टो भेदो नश्यतीति शोको न सम्भवति। द्वितीयाभावात्।

१०–४–२१. तस्माद् भद्र इत्यत्र शोको न कर्तव्य इति कारिकोक्तः। न करिष्यतीति शुद्धसत्त्वत्वात् न करिष्यति। अपत्यमिति नवमस्कन्धे 'बलं गदं सारणं चे'त्यष्टकथनं क्रीडोपयोगिनाम्। 'स्नुषेयं तव कल्याणे'तिवाक्यसत्यत्वार्थम्। मानुशोचेति मूले शोचेति यत इति च भिन्नं पदद्वयमिति ज्ञापितम्। 'माङि लुङ् सर्वलकारापवादः' 'लोट् चे'ति सूत्राभ्याम्। व्यापादिता इति मृता इति रूढोर्थः। यौगिकार्थस्तु, तनयाः षण्मरीचिपुत्राः, अकृतार्थगतत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, देवदत्तवदित्येवमनुमाने यदि मरीचितनया न स्युः अकृतार्था न गच्छेयुरित्येवं मारितषट्पुत्रेषु मरीचितनयत्वमापाद्यते। अतो मया व्यापादिताः षट्। अनुशोक इति कर्माननुसन्धानरूपान्तर्मुखानामननुशोके उपपत्तिर्युक्तिः। अनुपपत्तिः कर्मानुसन्धाननिषेधरूपा। कर्मानुसन्धानं पदार्थसम्भावनार्थकापेरर्थः तदभावो द्योत्यः। एवं बहिर्मुखानां मध्यविशेषेणेत्यर्थः। एवं अनुशोके बहिर्मुखानामप्येकानुपपत्तिः तामाहेति पाठेर्थ उक्तः। अथ पाठान्तरम्। अननुशोके बहिर्मुखानामस्त्युपपत्तिः तामाहेति। यतः सर्व इति प्रतीकसर्वपदार्थमाहुः बहिर्मुखानामपीति। तथा च बहिर्मुखान्तर्मुखरूपः सर्वः। भुञ्जत इत्यत्र विन्दत इत्यपि पाठः। भुङ्क्त इति तेन 'भुञ्जत' इति बहुवचन छान्दसं मूले। ततः प्रेरककर्माननुसन्धानमिति भावः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्। यतः कर्मणः सर्वोऽवशः स्वकृतं कर्मफलं भुङ्क्ते, ततः कर्मणः प्रेरककर्माननुसन्धानमितिपदद्वयरहितोत्तरार्धार्थः। अस्य मत इति दैत्यमते सृष्टेः पुष्टिप्रवाहमर्यादाचर्षणीभेदेन चातुर्विध्यं न। आत्मा एक उक्तः। तस्य नानात्वप्रतीतावुपाधिभेदः कारणं, तेन तथा प्रतीतिमाहुः भुञ्जन इतीति। 'उपाधिर्भिद्यते न तद्वा'निति साङ्ख्यप्रवचनीयसूत्रोक्तसिद्धान्त उक्तः। मयेति कंसेन। दण्डाभावेनेति निमित्तेन। अपिना देवक्याः।

१०–४–२२. यावदित्यत्र कर्मत्वमिति हत इत्यत्र कर्मणि क्तप्रत्ययात्। कर्तृत्वमिति हन्तेत्यत्र कर्तरि तृचः। नन्वेवकारो न देयः हतत्वहन्तृत्वयोरुपाधिदेहधर्मत्वादित्यत आहुः कर्मत्व इत्यादि। अनेन कर्माज्ञानवश इति कारिकोक्तं कर्मोक्तम्। तदुपपादयन्ति

स अक्रिय इति। मन्यत इति अभिमन्यते। प्राप्नोतीति प्रकृतिस्थात्मनि दैवेभिमानेन प्राप्नोति। आत्मा दैवं बाध्यो बाधको वेति। दृष्टिः प्रत्यक्षम्। जानातीति शाब्दज्ञानविषयं करोति। एवकारव्यावर्त्यमाहुः न त्विति। जानातीति सम्बध्यते, न तु प्रत्यक्षज्ञानविषयं करोतीत्यर्थः। देहाद्यध्यास इति देहोहं स्थूलोहमित्यादिरित्यन्यत्रान्यावभासः। स्वरूपेति दैवत्वेन मायात्वेन देवतात्वेन वा स्वरूपस्याज्ञानं देहत्वेन स्थूलत्वेन वान्यधर्मेण ज्ञानम्। तदभिमानी बाध्यबाधकत्वरूपदेहधर्माभिमानी। अज्ञ इति दैवत्वादिना स्वरूपं जानातीति ज्ञः, तद्भिन्नोऽज्ञः। तेन कारिकोक्तमज्ञानमुक्तम्। एवेति एवकारो यथारूपत्वेन घटादिज्ञानवानज्ञः तथेति।

१०–४–२३. क्षमध्वमित्यत्र हृदय इति हृदि अनुशये पश्चात्तापे 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयो'रिति विश्वः। भूयानिति मनसः करणत्वात् यावदात्मानं न गृह्णाति तावत् शोको भूयान् भवति। 'तरति शोकमात्मवि'दिति श्रुतेः। अतो महतां पूर्वापराधमविचार्य क्षमैवोचितेति भावः। पादग्रहणमिति क्रियाविशेषणम्। अकर्तव्यमपि करोति चेत् कर्तव्यं तु कुर्यादेवेत्याहुः गृहीतेति। इदं कैमुत्यन्यायेनोक्तम्। स्वस्रोरिति द्विवचनं साधयितुं श्रीधरमतं दूषयन्ति स स्वसृशब्देनेत्यादिना। अभिधीयेते इति एकयोक्त्याभिधीयेते यथा पुष्पवच्छब्देन दिवाकरनिशाकरौ ह्यभिधीयेते। इति न स्वसृपदे श्रीधरोक्तमिश्रलक्षणा। 'लक्षणां नैव वक्ष्या'मीति प्रतिज्ञातत्वात्। तदुक्तम्। महाभाष्ये 'साधूनेव प्रयुञ्जीते'ति। तथा च स्वसा च स्वसा च स्वसारौ तयोः स्वस्रोः। 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इति श्रुतेरेकं स्वसृपदं तत्पतिवाचकम्। यथैकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ। स्वसृपदेन तत्पतिग्रहणे हेतु(युक्ति)माहुः तत्सम्बन्धादेवेति स्वसृसम्बन्धादेव। अन्यथा ज्ञातिवमान्यः स्यात्। तथा च मान्यत्वद्योतनाय वसुदेवे स्वसृपदप्रयोगः। तं प्रतीति वसुदेवं प्रति। एकशेषे लुप्तस्य स्वसुः पादाभ्यां नान्वय इत्याहुः लुग्विधानसामर्थ्यात् सति बाधके। एकस्या एवेति एवकारो वसुदेवयोगं व्यवच्छिनत्ति। द्विवदिति 'पादा'वित्यत्र द्वित्वसमर्थनम्। द्वितीयान्ताद्वतिः। राजकर्तृकपादग्रहणकर्मत्वस्यैकपादे पर्यवसानम्। कपिञ्जलबहुत्वस्य त्रित्वे पर्यवसानवत्। एकशेषे लुप्तस्य पादस्याग्रहीदित्यत्रानन्वयाच्च लुग्विधानसामर्थ्यात् सति बाधके भवति अन्यथा लोपं लुक्स्थाने वदेत् सूत्रे। 'न लुमताङ्गस्ये'तिपाणिनिसूत्रात्। एवं 'स्वस्रो'रित्यत्रापि द्वित्वसमर्थनम्। अथै'कशेषे'त्यादि'रिति चे'त्यन्तो ग्रन्थोनतिप्रयोजनः काकपाददानात्। तथापि व्याक्रियते ग्रन्थस्थत्वात्। ननु स्वरूपैकशेषस्य स्वसा तत्पतिश्चेति द्वन्द्वे वक्तुमशक्यत्वाद्विरूपैकशेषस्य पाणिनिनाननुशिष्टत्वात्। कथं स्वस्रोरिति प्रयोगसिद्धिरित्यत आहुः एकशेषेत्यादि। तृतीयेति 'स्त्रीपुंसयोः पुमा'निति सूत्रयितव्ये तृतीयाघटितसूत्रेष्वप्रधाने तृतीयेत्यर्थः। न च शरीरगौरवमिति वाच्यम्। अकारस्य विष्णु-

वाचकस्य सत्त्वेन विष्णुसहस्रादिस्तोत्रापलापप्रसङ्गात्। न चादृष्टोत्पत्तिः सूत्रपाठे स्यादिति वाच्यम्। महाभाष्ये 'भीत्रार्थानां भयहेतु'रित्यादिसूत्राणां प्रत्याख्यानात्। ननु यथाव्याख्यानं तृतीयास्तु किं ज्ञापनेनेत्यत आहुः अन्यथेति। पुरुषयोरित्येव स्यात्। पुम्भ्यामिति च प्रयोगः स्यात्। उभयोः प्राधान्ये त्वेवं प्रयोगः स्यादेव। अतिप्रयोजनानतिप्रयोजनग्रन्थसाधारण्येनाहुः अत्रापीति। स्वसैवेति तत्पत्युः स्वसृसम्बन्धेन मान्यत्वात् स्वसुः प्राधान्यात्। एवकारस्तु श्रीभागवतप्रामाण्यात्। भिन्नप्रक्रम इति दैत्यावेशस्याऽग्रेमृतमिव जातत्वेन राजसभावस्य च त्यागात्।

१०–४–२४. मोचयामासेत्यत्र दैत्यावेशस्येति अयं ग्रन्थः पूर्वान्वय्यप्यत्र श्लोकाभासेपि पुस्तके वर्ततेत्यणिजनुभावेनाथेत्यनुवर्त्य तदर्थत्वेन व्याख्येयः,स्वकृतिभिन्नेन भृत्यप्रेरणप्रक्रमेण स प्रक्रमः दैत्यावेशस्येत्याद्यर्थः। निरोधं चेति निगडम्। तामसं निरोधं प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपं च स्वस्येतः परं 'भयात् कंस' इतिवाक्यात् भयेन निरोधो नावेशदशायाम्। 'निगडौ मोचयामासे'त्यनुक्त्वा पञ्चम्युक्तेस्तात्पर्यमाहुः निगडाविति। निगडेति तेन न निगडौ मोचयामास भृत्यद्वारेति णिजन्तप्रयोगः। अक्षुब्धाविति 'यत्र क्वचिज्जातस्तवात्मज' इति वसुदेवगृहे निषेधसूचनात् हृष्टौ। एताभ्यामिति वसुदेवदेवकीभ्याम्। विचारितवानिति वसुदेवदेवकी हर्षेण विचारितवान् अनुमितवान् तौ कापट्यवन्तौ तादृशवाक्येन हर्षात्। तादृशासदादिवदिति। असत्यमपीति तमोरूपत्वेन मायाया भ्रान्तिविषयवाक्यमसत्यम्। अपीति सत्यं विष्णोरनुज्ञात्वात्। लिङ्गवचने इति विश्वासहेतोर्वचने। वसुदेवेनैवेति एवकारो देवकीयोगव्यवच्छेदकः। तथाकृतत्वादिति यत्र क्वचिज्जातत्वेन कृतत्वात्। ननु कृष्णेन यत्र क्वचिज्जातत्वं न देवक्याः कृपणात्वमिति मायायाः कंसेऽन्यथाबुद्धिकर्तृत्वमत आहुः अन्यथेति। सिद्धमेवेति माया च तमोरूपेति नृसिंहतापिनीये सिद्धमेव। असिद्धत्वयोगव्यवच्छेदकैवकारः। पाठक्रमेणाहुः प्रथमत इति। स्वयं परिचर्यामिति सौहृदं स्नेहवाचकम्। स्नेहेन परिचर्येत्यवैधभक्तौ सिद्धम्। स्वयमिति च भयकार्यम्। सौहृदं स्नेहम्।

१०–४–२५. आतुरित्यत्र प्रसाद इति स्नेहेन परिचर्याफलं प्रसादः। 'यद्दृष्ट्या तुष्यते हरि'रितिवाक्यात्। 'जातो भवे'दिति पूर्वसुबोधिन्यां जात' इत्यत्र सुबुत्पत्त्यै क्रियापदस्य विवक्षणात् प्रार्थनायां लिङ्तः प्रार्थिते। 'क्षान्त्वा रोषे'त्यत्र 'क्षान्त्वा रोष'मिति पाठं मत्वाहुः रोषं क्षान्त्वा क्षमित्वेति। क्षमूष् सहने। भ्वा० आ० सेट्। तस्य रूपमिति द्योतितं व्याख्यानेन। क्त्वोविचारे विशेषो नात्र। तेन नात्र क्षनू बन्धे इत्यस्य तनादेरूदितः सेटो रूपमिति बन्धित्वा बध्वेति वा व्याख्यानं छान्दसमिडभावं कृत्वा न भवतीति भावः। पाठभेदादिति 'क्षान्त्वा रोष'मिति पाठभेदात्। 'रोषं क्षान्त्वे'ति वा

पाठः। अतो रोषं वा व्यसृजदित्यत्र कर्म। सोढ इति क्षान्तः सोढो रोषः पूर्वापराधो यया। तथा स्वकीयं रोषं तु व्यसृजत् त्यक्तवतीत्यर्थः। कृतकार्यस्येति कृतं कार्यं मायाहननं येन कंसरोषेण तस्य। अकृतेति न कृतं कार्यं ब्रह्मविद्यया येन स्वकीयेन रोषेण तस्य। गूढहृदय इति गूढं प्रसादज्ञापने गुप्तं हृदयं हृद्यस्येति तथोक्तः।

१०–४–२६. एवमेतदित्यत्र तस्यैवेति मायाप्रधानकंसस्य। एवकारो ब्राह्मयोगव्यवच्छेदकः, न तु ब्राह्मस्येति। अज्ञानादिति देहादिप्रविविक्तात्माज्ञानात्। एवकारो ज्ञानयोगव्यवच्छेदकः। मायामुक्त्वा तत्सृष्टिं भेदरूपामाहुः तस्मात् स्वपरेति। देहाध्यासेति देहोहमित्यध्यासवताम्। संयोगः सम्बन्धो देहिनामित्यत्र। अहङ्कारस्येति अहं देहोहं स्थूल इत्यहङ्कारस्यात्मानात्माविवेकरूपाज्ञानजनितत्वे देहाध्यासः प्रयोजक इति देहाध्यासी अहङ्कारीति अधिकारत्वेनाध्यासो 'यत' इतिपदेन मूले निरूपितः। न च यतः अहंधियः स्वपरेति भिदेति योजनया न पूर्वोक्तमिति वाच्यम्। अहंधियः स्वपरभिदारूपमायाकारणत्वाभावात्। एवं चाज्ञानप्रभवा, यतोध्यासात् प्रभवाहधीः स्वपरेति भिदा यस्याम्। अहंधीरित्यत्राहं स्वं विषयः तत्सम्बन्धिपरोपि विषयः स्वं पर इति भिदा स्वनिष्ठा परनिष्ठा चेति सापि विषयः। तथा च यत इत्यस्याध्यासादित्यर्थः। तथा सत्यन्वयमाहुः अन्यथेति। अज्ञानप्रभवा पुनर्देहाध्यासात् प्रयोजककारणाच्चाहंधीरित्यर्थः। तदिति अन्यथाज्ञानं,अज्ञानं माया तत्कृतम्। अज्ञानप्रभवे'तिपदस्यार्थः। अन्यथेति स्वरूपे स्थौल्येन देहोहमिति प्रत्ययेऽसदर्थे भासमाने। अन्यत्र भावः स्थौल्यस्येति बोध्यम्। अन्यत्र भावादिति पाठः। अन्यत्र भायादिति पाठान्तरम्। अन्यत्र आत्मनि स्थौल्यं भायादित्यर्थः। 'यत' इत्यस्याहंधियः अहं स्थूल इत्यध्यासरूपाया इत्यर्थः। यद्यप्यहंधीरित्यत्राहं स्थूल इत्यप्रत्ययः अहंधीरित्यस्य तु नाध्यासरूपत्वम्। असदर्थस्य धियाऽभेदात् 'ज्ञानमात्रपरं ब्रह्मे'त्युक्तेः। धीरपि मनोवृत्तिः 'स मानसीन आत्मे'ति मनोवृत्तिरात्मापि,तथापि धर्मज्ञानस्य धर्मिज्ञानेध्यास एव।

१०–४–२७. शोकहर्षेत्यत्र तदुक्तमिति कंसोक्तम्। नित्यानित्येति नित्य आत्माऽनित्यो देहः। यथा 'भुवि भौमानी'त्यनेनाविकृत आत्मा भूर्विकृता नित्याऽनित्या च। कृपयेति साधुत्वदीनवत्सलत्वाभ्यां कृपा। 'साधवो दीनवत्सला' इतिवाक्यात्। न मारयतीति 'यावद्धतोसि हन्तासी'तिवाक्ये। स्वसिद्धान्तं स्वीयवेदान्तसिद्धान्तमाह किन्तु केनेति। अन्तर्यामिणा अन्तरो यमयतीत्यन्तर्यामिब्राह्मणात्। प्रविष्ट इति 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दितिश्रुतेः। मारयतीति 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यधिकरणे 'जीवीयकर्तृत्वं परा'दित्युक्तत्वात्। शास्त्रं भाष्यं वेदान्तं वा। बाधका इति भगवतो ज्ञानं धर्मैस्तादृशज्ञानरूपधर्माणां तामसत्वान् मायाकृतधर्माः बाधकाः आवरकाः। 'परोपि मनुतेनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यत' इतिवाक्यात्। भगवदिति ज्ञानप्रतिपक्षाः अज्ञानरूपाः। स

हीति ईश्वरो हि। तत्कृतेऽर्थे जीवेंशतः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं सामर्थ्यस्य सत्त्वात् साक्षात्सृष्टौ। कथं शोक इति जगत आनन्दत्वेन शोकाभावः। आनन्दावरकत्वेनानन्दाभावः शोकः कथमिति प्रश्नः। मायासत्त्वात् स्वरूपे शोकाभावेपि जीवे शोकः 'मायां च तदपाश्रयां यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं परोपि मनुत' इति प्रश्न एव शास्त्रपरिसमाप्तिः। परन्तु समाधिभाषावासनावतां पुंसाम्। परस्य जीवस्य मायासम्बन्धं तत्कृतं शोकं चाह। शरीरसम्बन्धे मायाशरीरसम्बन्धानन्तरं शोको मायागुणः। आनन्दरूपे जगति शोके युक्तिमाहुः अन्यथेति। शोकाभावे अन्यथापेक्षितं भगवद्विचारात् प्रकारान्तरेण यदपेक्षितं शोकजनकं नाशप्रतियोगि स्वांशानां जीवानां तत् अन्यो भगवदंशः परः न नाशयेत्। आनन्दजनकस्य नाशयोग्यत्वाभावात् प्रतियोगित्वाभावात्। अन्यस्य सामर्थ्याभावात्। दण्डप्राप्तेश्च भगवानेव नाशयतीति ज्ञानाभावादैश्वर्यविरुद्धः शोक इत्यर्थः। हर्षभययोः वीर्यविरुद्धत्वं व्युत्पादयन्ति स हर्षश्चेत्यादि। कालरूपवीर्यकृते स्वांशानामपेक्षितनाशेऽर्थे कथं हर्षो भयं चेति प्रश्नः पूर्ववत्। तदिति अव्ययम्। हर्षः। न भवेदिति पाठः। भगवतो वीर्यं कालः प्राप्तिविरुद्धः इति ज्ञाते प्राप्तिजन्यो हर्षो न भवेदित्यर्थः। भयविरुद्धवीर्यरूपकालश्चेद् भयं न भवेदित्यर्थः। द्वेषस्य यशोविरुद्धत्वं व्युत्पादयन्ति स न भवेदिति। तत्कृतेऽर्थे यशोविरुद्धो द्वेषश्च न भवेदित्यर्थः। द्वेषशब्दो मूर्धन्यान्तः। यथा रुग्युपाधिको दोषस्तथा धनोपाधिको लोभ इत्याहुः द्वेषश्चेति। तदुभयमिति 'कामस्यान्तं हि क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यान्तं फलोदया'दित्युक्त्वा 'लोभस्यान्तं न विद्यत' इति सप्तमस्कन्धात्। त्रित्वसामर्थ्येन स्वरूपलक्षणगतेन भगवत एव। एवकारव्यावर्त्यमाहुः न स्वस्येति। वसुदेवस्य मायाया वा। भगवता तथा कर्तुमुचितम्। द्वेषस्यापकारित्वात्। लोभस्य भक्तिविरोधात्। प्रसिद्ध इति ज्ञानस्य भगवद्धर्मत्वात् मोहस्य मायाधर्मत्वात् प्रसिद्धः। ज्ञानस्य तमोनाशकत्वात्। ज्ञानविरुद्धो मोहः। मदस्त्विति वैराग्यविरुद्धो मद इति भावः। अन्त इति साधनाभावात्। मारयन्तमिति भगवन्तं न पश्यन्ति। अन्यथेति यदि पश्येयुः। एको भगवान् घातकः ज्ञातः स्यात्। भगवच्छास्त्र इति श्रीभागवते वेदान्ते वा। 'भावैर्भाव'मित्यस्य 'भावैः' कंसवाय्वादिभिर्विषयैर्मिथो घ्नन्तं 'भावं' भगवन्तमविषयं न पश्यन्ति चक्षुरादिकरणस्य भावेषूपक्षयात्। न पश्यन्तीत्यन्वयेपि भावानां बाधकानां करणत्वं बाध्ये भगवद्रूपे भावेऽभावाद् बाध्याकाङ्क्षायामाहुः बाध्या इति। एवकारव्यावर्त्यमाहुः न तु धर्मीति। 'भाव'मितिपदेनोक्तो भावः। कुत इत्यत आहुः ये हीति। बलीयस्त्वमिति उत्पादने विलये च, बलहीनास्तु नोत्पद्यन्ते, न विलीयन्ते च, तत्तत्सत्तावत्। वक्ष्यमाणस्य करणे सम्बन्धस्य वक्तुं बाध्यं भावं धर्मिणो भावात् पृथक्कर्तुं क्रीडेच्छया प्रवेशमाहुः यद्बाधार्थमिति। एवकारोऽत्राबाध्ययोगं व्यवच्छिनत्ति। भाव इति बाधके भावे। निवि-

शन्तीति अनुदात्ते तामात्मनेपदानित्यत्वम्। स त्वमिति स भगवान् निविष्टद्वारा त्वं बाध्यम्। भवदादीनामिति कंसादीनाम्। आदिना वाय्यादि। करणमिति कंसवाय्यादि। उपालभ्यते स्तूयते वेति त्वं कुण्ठितधारं त्वं तीक्ष्णधारं इति। कुण्ठितधारं तीक्ष्णधारमिति तूपालभ्यते स्तूयते च। सम्बन्ध एवेति पाठे दृशा करणे कंसवाय्यादौ सम्बन्धो न त्वेकात्मनि। सम्बद्ध इति पाठे कर्तेत्यनेन सम्बध्यते। कर्तेति आत्मा देवदत्तादिश्च। करणं वेति करणं वा कर्तुः पृथक् ज्ञायत इत्यर्थः। तत इत्यादि तदनन्तरम्। एवंबुद्धिरिति वध्यघातकभावबुद्धिः। त्वमिति कंसः। न कर्तव्य इति असद्वत्।

१०-४-२८. कंस एवमित्यत्र सकार्यमिति कंसवसुदेवज्ञानसहितम्। 'परिभाषित' इत्यत्र परिशब्दार्थमाहुः राजन्निति। 'एवमेतन् महाभागे'त्यत्र 'महाराजे'ति सुबोधिनीपाठाद् राजसभावस्य ज्ञानकथनेन गतत्वान् महत्पदरहितं सम्बोधनमुक्तम्। 'एवमेत'दिति कंसकृतानुवादस्तेन निरूपितौ विशुद्धिप्रसादौ निरूपितौ, प्रसन्नौ कंसवसुदेवौ निरूपिताविति वा। 'प्रतिभाषित' इतिपाठे प्रतिनिधिज्ञानेन भाषित इत्यर्थः। देवकीवसुदेवाभ्यामित्यस्य तात्पर्यमाहुः एकस्येति। वसुदेवस्यैव एवकारो देवकीयोगव्यवच्छेदकः। प्रतीकाररूपकर्मणोऽयुक्तौ न्यूनं पूरयन्ति स प्रतीकारमकृत्वेति गृहातिरिक्तकर्मयोगव्यवच्छेदार्थक एवकारः।

१०-४-२९. तस्यामित्यत्र भगवत्प्रेरणयेति 'गच्छ देवि व्रजं भद्र' इत्यत्र लोटा भगवत्प्रेरणा प्रतीयते तया। स्वतन्त्रतयेति भगवत्प्रेरणां विनापि स्वातन्त्र्येण। ननु तस्याः स्वतन्त्रतया कार्यकरणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः यदीति। अवध्य एवेति कंसोऽवध्य एव। मृत्यौ निरभिमानत्वात्। एवकारोऽक्लिष्टकर्मत्वाद् भगवतः। एवं च मायाया अस्वतन्त्रीत्वेपि भगवदिच्छया स्वातन्त्र्यमुक्तं तत्तत्पुराणसिद्धम्। दैवं देवता मायेति तिस्रः योगमायापदेन मूले व्यावर्त्यन्त इत्याहुः न च देवानामिति। अनिष्टमितीति इति हेतोः दैवं माया न तत्कार्यं क्षतवत् किन्तु देवतामायेत्यादिः। 'न चे'त्यन्वेति। सर्वशास्त्रेति अन्धं तमः। सम्पादयतीति 'न चे'त्यत्राप्यन्वेति। तथा कथेति योगमायात्वेन योगमायाकथनम्। राजधर्मा इति कनिष्ठत्वेन राजधर्मादरः सूचितः। पूर्वमिति देवक्युद्वाहे। कृतमिति देवकीहननकम्। अन्यथेति शत्रुहननं न जातं प्रत्युतासद्धननकं प्राप्तमित्यन्यथा। पूर्वेति भगवच्छक्तियोगमायोक्तम्। ज्ञानस्येति आत्मज्ञानस्य स्वशत्रूत्पत्तिज्ञानस्येति वार्थः। कार्यस्येति यत्र कुत्र जातहननस्य। विलम्बसहिष्णुत्वादिति पाठः। विलम्बासहिष्णुत्वादित्यपि पाठः। तत्रास्मिन्नेति कंसपदस्य पुनरुपादानप्रयोजनम्। स तु नोक्त इति 'यदुक्तं योगमायये'त्यस्य कर्मतया 'चष्टे'त्यत्रान्वयादिति भावः। योगनिद्रापि योगमाया नाम तदाहुः योगनिद्रयेति। आचष्टेति चक्षिङ् व्यक्तवाचि। अदादिः आ० सेट्। लङ्।

१०–४–३०. आकर्ण्य भर्त्रित्यत्र तेषामिति ‘यथे’त्यादिनोक्तानां नातिकोविदानां दैतेयानाम्। अतिकोविदास्तु ‘विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यती’त्याचार्योक्तविवेकवन्तः। देवद्वेषेत्यादिना ‘देवान् प्रति कृतामर्षा’ इत्यस्यार्थस्यानुवादः। अतः सुबोधिन्यामुत्तरार्धं न व्याख्यातम्।

१०–४–३१. एवं चेदित्यत्र भविष्यतीति इतिर्निश्चयसमाप्तौ। तरत्नमेति पृ पालनपूरणयोः। पचाद्यचि गुणः। पालयति विष्णुः सात्त्विक इति पुरस्थाः सात्त्विकाः। पुर अग्रगतौ वा। तु० प० से०। ग्रामस्थास्तामसाः। ग्रस अदने। ग्रसेरा चेति मन् आत्वम्। व्रजस्था राजसाः व्रजतीति व्रज इति कर्मप्रधानत्वात्। अतिक्रान्तेति अतिक्रान्तानि दशाहानि यैरिति विग्रहः। समासान्तः। विशेषाकारेण स्त्रीपुंविशेषाकारेणेत्यर्थः। दैत्यग्रहेष्विति उग्रग्रहेषु दैत्यसम्बन्धिष्वपि। हन्तव्या इति निश्चयाकारः। अन्यैरपीति त्वदीयैरिति ज्ञेयम्। न वदेदिति यदुक्तं योगमायया तत्र वदेन् मन्त्रिभ्य इत्यर्थः।

१०–४–३२. किमुद्यमैरित्यत्र स्वकृत्यमिति दैत्यकृत्यम्। तस्येति कंसस्य। तं कंसम्। तवेति भयात् प्राप्तजीवन्मुक्तिकस्य। सामर्थ्यं चेति राज्ञो जीवन्मुक्तस्यैश्वर्यादिषड्गुणा अनाविष्टस्यैते। दीनत्वं यद्यपि तृतीयश्लोके भीतेषु तथापि ‘यथा राजा तथा प्रजे’तिवाक्यात् कंसे राज्ञि कारिकोक्तं सामर्थ्यमुक्तम्।

१०–४–३३. अस्यत इत्यत्र हन्यमान इति हननमत्र हन्यमाननिष्ठम्। तच्चेत् प्राणवियोगानुकूलव्यापारवद् भवेत् ‘समन्तत’ इत्याद्यग्रेतनश्लोकविरोध इति तदनुरोधेन हन्यमानपदार्थमाहुः संछिन्नेति। तथा च हन्यमाना इत्यत्र न हि सार्थकहन्तेः प्रयोगः प्राणवियोगाभावात्। किन्तु हन्यमाना अस्त्रैर्गम्यमानाः सर्वाङ्गेष्विति गत्यर्थकहन्तेः प्रयोगः। चेति प्राणवियोगमिति चकारार्थः। ‘जिजीविषव’ इतिपदेन द्योत्यते। ‘ययु’रित्यत्र कर्म किमित्याकाङ्क्षा तु देशस्याविवक्षणाद् यं कमपि देशमिति पूरणीया। कारिकोक्तजय उक्तः।

१०–४–३४. केचिदित्यत्र अन्तःकरणस्य त्याग इति युद्धे तथा जाते दयावता त्वया न हन्यते। ‘भयसन्नता’निति वक्ष्यमाणवाक्यात्। अन्तःकरणस्य अवस्था प्रदर्शितेत्यन्वयो वा। युद्धत्यागे सति न हन्यत इति च। यद्वा त्यागे सति न हन्यत इति शास्त्रपरिपालनाय न्यस्तशस्त्रा इति। स्वधर्मेति युद्धत्यागे। स्वर्ग इत्यात्मसुखकम्। कार्यकारणभावात्। स्वर्गभोग इति स्वधर्मफलमित्यर्थः। केषाञ्चिदिति बोध्यम्। साधनतरतमभावात्। देवा इति स्वर्गक्रीडावन्तः। दिवु क्रीडाविजिगीषेति धातुपाठात्। येषामिति सुमनसाम्। परमापदाविति परमपदा औ इति छेदः। औ अव्ययमम्बुध्यर्थकम्। परमापदा औ अम्बुधिः तस्मिन्। तेषां धर्माणां शास्त्रे उक्तं विकल्पमुक्तवानित्यर्थः। एवं परमापदौ विकल्पं तेषामुक्तमिति पाठेर्थ उक्तः। परमापदा वैकल्यं

तेषामुक्तमिति पाठेर्थः सुगमः। केचिदिति पुनरुक्तेरभिप्रायमाहुः येषां पुनरिति। कारिकोक्तं दीनत्वमुक्तम्। ‘यथा राजा तथा प्रजा’ इति प्रजानिष्ठम्।

१०–४–३५. न त्वमित्यत्र वचनेपीति ‘प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवि’दिति वचने ‘भीताः स्मे’ति वचने वा। विमुखाश्चेति कर्मधारयः। चकारः समुच्चयार्थकः। द्वन्द्वेनाहुः उभयेति। तथा चान्यासक्ताः विमुखाश्चेति विग्रहः। अत्र श्लोके कारिकोक्तदयोक्ता।

१०–४–३६. किं क्षेमशूरैरित्यत्र सप्तेति द्वन्द्वसमासे सप्तविधाः। पूर्वन्यायेनेति ‘न हंसी’ति पूर्वश्लोकोक्तन्यायेनेत्यर्थः। साधारणानामिति देवानाम्। महतामिति वाय्वग्निवरुणादीनाम्। विबुधा इति विशेषेण परितो बुधाः। बुध ज्ञाने। ‘इंगुपधज्ञाप्रियकिरः क’[1] इति सूत्रेण कः। वाचनिकमिति मानसिकमपि बोध्यम्। ‘यन् मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती’तिश्रुतेः। यस्त्वेकान्त इति ‘रहोजुषे’त्यत्र ‘रहः’पदार्थः। ‘जुषे’त्यस्यार्थमाहुः तदेकपर इति। एवं रहोजुषा सह वर्तमानेन हरिणेत्यर्थः। रहोजुषा हरिणेतिपक्षेर्थमाहुः हरिरपीति। रहस्करं जुषतीत्यर्थः। पक्षान्तर इति अप्रयोजकत्वपक्षे स्त्रीतुल्यता प्रयोजकता। हर्यक्षरयोर्महानारायणे पर्यायता स्तूयते। ‘तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः स हरिः सेन्द्रः सोक्षर’ इति। अतः स्त्रीतुल्यता। ‘मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यह’मिति गीता। द्वितीयव्युत्पत्त्याहुः सर्वदुःखेति। निरूपित इति ‘रहोजुषे’तिपदेन निरूपितः। असमत्वादिति वैराग्यातिशयेपि त्रिपुरान्तकत्वेनासमत्वात्। अत्र शत्रूणामल्पता कारिकोक्तोक्ता। शत्रूणामल्पता शौर्ये बोध्या। विशेष्यविशेषभेदेनाभासोक्तं चतुष्टयम्। विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति हरिः सात्त्विकः। नीलमुत्पलमितिवद् विशेषणस्य व्यावर्तकत्वे राजससात्त्विकः। द्वौ भेदौ। विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति शम्भुः तामसः। नीलमुत्पलमितिवद् विशेषणस्य व्यावर्तकत्वे सात्त्विकतामसः। ‘वने तु सात्त्विको वास’ इतिवाक्यात्। एवं चत्वारः। सार्धश्लोकाभासो वा। तेन हरिशम्भ्विन्द्रब्रह्माणश्चत्वारः।

१०–४–३७. किमिन्द्रेणेत्यत्र ‘ब्रह्म जानाति ब्राह्मण’ इति विग्रहः गोपालतापिनीये प्रसिद्धः। तपस्वीति द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये ‘अतप्यत स्माखिललोकतापनं तप’ इति वाक्यात्। ‘अतप्यते’ति तप ऐश्वर्ये इत्यस्य रूपं लङि। अयं० दिवा० आत्म० अनि० तप इति तप सन्तापे भ्वा० प० अ० तस्य रूपम्। तथा च तपोनिष्ठैश्वर्यानुकूलभूतव्यापारवानिति ब्रह्मविशेषणम्। राजनीतीति कारिकोक्तः षष्ठो धर्मः कंसस्य। कश्यपेति ‘पश्यकः कश्यप’ इत्यारण्यकेस्ति। तस्य दायं भागमदन्ति ते कश्यपदायादाः। ‘वयं मन्महे’ इत्यनेनान्येषामपि ज्ञानं व्यज्यते तदाहुः अयमर्थ इति।

१०–४–३८. तत इत्यत्र योगेन रूढ्या चेति अनुव्रतं येषामिति योगः, भृत्ये

१ ‘इगुपधज्ञाप्रीकिरः क’ इतिमुद्रितपाणिनीसूत्रपाठः।

रूढिः। अग्र इति 'मूलं विष्णु'रितिश्लोके। मध्य इति 'तस्मा'दितिश्लोके दैत्यमतिदैत्यकृत्योर्मध्ये।

१०-४-३९. यथामय इत्यत्र उपेक्षायामिति 'उपेक्ष्या' इति पूर्वश्लोकोक्तायाम्। मारणीया इति सापत्न्याः। सर्वनाशेति आत्ममात्रद्वेषित्वे सति कुलद्वेषित्वात्। षडङ्गनाशकत्वमाहुः इन्द्रियैर्विषयेति। 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः। चेतनां हरते बुद्धेः स्तम्बस्तोयमिव ह्रदा'दितिवाक्यम्। चालयितुमपीति सापत्न्या इतोन्यत्र गच्छन्त्विति चालयितुमपिना मारयितुं जेतुं वा।

१०-४-४०. मूलं विष्णुरित्यत्र स त्विति यागादिः। 'यथेन्द्राय स्वाहे'ति। इन्द्रमुद्दिश्य हविस्त्यागः। यज्ञो देवानां मूलमिति यज्ञस्य विष्णोः कार्यं पालनं भक्ष्यं मूलम्। पालनमित्यत्र करणे ल्युट्। मूलशब्दो विष्णौ तत्कार्ये चोक्तः। स चेति स च यज्ञः। 'यज्ञो वै विष्णु'रिति आधिदैविकाध्यात्मिकयोरभेदान्वयः 'तच्चक्षुर्देवहित'मिति श्रुत्यन्तरे यथा। पञ्चात्मकत्वं वक्तुमधिष्ठानकारणं वदत एव धर्मद्वैविध्यमावृत्त्याहुः न केवलमिति। आवृत्तेः फलं लौकिकदेवानां लौकिकधर्मो वैदिकदेवानां वैदिको धर्मः। अधिष्ठानकारणत्वं च। प्रभुरित्याधिदैविकः। 'मूल'माधार इत्युक्तम्। तस्मादिति धर्मद्वैविध्यादधिष्ठानकारणत्वाच्च। लौकिकेति लौकिकदेवा अक्षरमूलाः। वैदिकदेवाः शब्दमूलाः। 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्या'मितिसूत्रात्। मूलमधिष्ठानम्। तस्यापीति विष्णोः, अपिना तत्कार्यस्य पालनस्य यागस्य (भक्ष्यस्य)। मूलमाहेति विष्णोर्द्रव्यदेवतयोर्यागरूपयोश्च मूलमाधारमाहेत्यर्थः। ब्रह्म वेद इति वेदो देवानां मूलम्। 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवा'दितिव्याससूत्रात्। विष्णोर्मूलं कारणमपि वेदः। शब्दार्थयोरौत्पत्तिकसम्बन्धात्। 'औत्पत्तिकं नित्यं ब्रूम' इति शाबरभाष्यात्। विष्णुकार्ययाग(भक्ष्य)रूपपालनाधारौ 'गावो विप्राश्चे'त्युक्तौ। गोषु हविर्द्रव्यम्। विप्रेषु मन्त्राः 'मन्त्रमयी देवते'ति भाट्टदीपिकायाम्। तपोधिकारः। यज्ञाः साधनानि। परं सदक्षिणाः। एवं षड्गुणो यज्ञ उक्तः। तमाहुः प्रमाणं वेद इति। एकत्रेति गोषु। एकत्रेति विप्रेषु। भार्येति चतुर्थस्कन्धेस्ति। अनेनेति दक्षिणाया भार्यात्वनिरूपणेन गृहस्थाश्रमत्वसूचनेन। तस्येति यज्ञस्य। गृहस्थाधिकारात्। पक्षान्तरमाहुः पञ्चात्मको वेति। 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्। शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः। न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः। तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः। पश्यत्यकृतबुद्धित्वान् न स पश्यति दुर्मति'रिति। प्रकारान्तरेण द्वयमेव मूलमित्याहुः अनेनेति। मूलनिरूपकवाक्येनेत्यर्थः। द्वयं किमित्युक्ते 'ब्राह्मणा गावश्चे'त्युत्तरश्लोकाभासोक्तमनुषज्यते।

१. 'यत' इतिमु[illegible]

१०-४-४१. तस्मादित्यत्र ब्राह्मणा गावश्चेति एतयोः पूर्वान्वय उक्तः। तत्रेति उभयोर्मध्येत्रश्लोके गावो दुहन्त्यो ग्राह्याः 'हविर्दुघा' इति विशेषणात्। प्रातिलोम्यक्रमेण। यज्ञकर्तारो मूले 'दानशील'पदेनोक्ताः। यजेर्दानार्थस्य ग्रहणात्। नङ्। तपस्विन इति स्पष्टम्। अधिकारार्थत्वात्। ब्रह्मवादिनो वेदान्तविदः। वेदविदो 'ब्राह्मणा गाव'श्चेत्यत्र पूर्वमुक्ताः। विशेषणस्य व्यावर्तकत्वात्। खननमिति तेषां दर्शनाद्धन्म इत्यनेन खननं विखनःसृष्टित्वात्। खननमासुरभावत्याजनेन शुद्ध्या स्वकर्मयोग्यतासम्पादकं निराकरणम्। खन अवदारणे भ्वा० उ० से० सम्पादकमित्यन्तं अत्रोपसर्गार्थः क्रियारूपः। दारणं दृङ् अनादरे तु० आ० अ० इत्यस्य रूपं तस्यार्थो निराकरणम्। 'कामक्रोधादयो दैत्या' इति कृष्णोपनिषदः नित्यक्रीडास्थाः पूतनादयो बाहिर्मुख्येन्तर्दृष्टिसम्पादकाः। विखनसा कृतं वैखानसं मतम्। विखनःसृष्टिकृतमन्तर्दृष्टिसम्पादनं मतम्। 'दैतेया नातिकोविदा' इति वाक्यात्। वेदवेदार्थविद इति ब्रह्मणोर्वादिनो ब्रह्मवादिन इति षष्ठीतत्पुरुषे वेदो ब्रह्म न च वेदादृते किञ्चिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधायकमिति कौर्म्यात् ब्रह्मार्थं इति तथोक्ताः। वेदशब्देन वेदान्ता वा। उभयमिति कर्मज्ञानात्मकमिति लेखेर्थः। ब्रह्म कुर्वन्तीत्यर्थः। 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन्ति ब्राह्मणा'[1]इति बृहदारण्यकात्। ज्ञानात्मकं ब्रह्म कुर्वन्ति। 'प्रज्ञा' भावना वा। भावना ज्ञानं स्मरणं कर्म च, भू सत्तायाम्। क्रियावाचिनो भ्वादय इति च। उभयविधं च कुर्वन्तीति पाठः। यज्ञशीलाः। दानशीलानित्यत्रार्थत्रयमुपलक्षणीयमित्यर्थः। लटीति 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे'तिसूत्रान् मन्त्रकरणसमीप एव ब्राह्मणादिनिराकरणज्ञापनार्थो 'हन्म' इति प्रयोग इति भावः।

१०-४-४२. विप्रा गाव इत्यत्र साक्षादिति साक्षाद्विष्णुनिराकरणाय तनुद्वारा। अन्यस्य साक्षात्त्वेपि निराकरणाविषयत्वात्। अन्यान्यप्यङ्गानीति गोनिष्ठपयसोन्यानि हविःसाधनानि व्रीहियवादीनि उपलक्षणविधया। 'विप्रा गाव' इत्याभ्यां द्रव्यदेवात्मकयागाधारावुक्तौ। तत्प्रतिपादका वेदाः। अङ्गानि शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षट्। वेदप्रतिपाद्यधर्मानाहुः तपः सत्यमित्यादि। क्रमेणाश्रमधर्माः कायिकवाचिकैन्द्रियकमानसधर्मा अप्येत इत्याहुः तपः शारीर इत्यादि। सर्वत्रेति आश्रमधर्मेषु। मूलोक्ततनुपदसामर्थ्यादाहुः एवं दशेति। अवतरणं तनुषु हरेरवतारः। विप्रो वामनः गौः पृथिव्याधिदैविकी गन्धरूपापीति नासाग्रविवरघ्राणरूपवराहेपि। सत्यं नवमोपदेशरूपं कृष्णः। दया बुध इत्येवं वा ज्ञेयम्। सङ्ख्यातात्पर्यं जन्मप्रकरणत्वात् सा। 'ब्रह्मवादिन' इत्यत्र वेदवेदान्तयोर्ब्रह्मपदेनोक्तत्वाद् वेदान्त उक्त्वा वेद आहुः क्रतव इति। ज्योतिष्टोमादय इति आदिना कारीर्यादयः। सर्वदुःखेति हरेरित्यस्यार्थः। प्रयत्न इति साङ्ख्योक्तं

१. 'कुर्वीत ब्राह्मणः' इतिमुद्रितोपनिषत्पाठः।

प्रणिधानम्। उभयविधं च कुर्वन्तीत्युक्तं कर्म। प्रतिष्ठितः पर्यवसितः दैत्यानां वा विष्णौ प्रयत्नः प्रतिष्ठितः।

३०-४-४३. स हीत्यत्र उपसंहरन्निति दैत्यमन्त्रणम्। तस्येति विष्णोः। पूर्वोक्तेति मूलन्यायेन 'मूलं विष्णुर्हि देवाना'मितिश्लोकोक्तेन। सहभाव इति असुरैः सहभावो देवानाम्। एवकारोऽसुरसहभावयोगं व्यवच्छिनत्ति न त्वसुरसहभाववत्त्वान्। न शक्यत इति सहभावे कदाचिद्धननशक्तिः तदभावान् न शक्यते विष्णुः सत्त्वोपाधिर्न गुहाशय इत्यत्त आहुः गुप्त इति। गुह संवरणे भावप्रत्ययः। गुपू रक्षणे भावे क्तः। रक्षणे गुहायां सत्त्वगुणे शेत इति। गुहा हृदयाकाश इत्यत्र हृदयमात्रे वा सात्त्विके हृदि। अवगणनेति इन्द्रपराधीनत्वात् तथा। अयमित्यत्र एवेति साक्षात्प्रतीकारयोगव्यवच्छेदक एवकारः असुरद्विट्त्वात् गुहाशयत्वाच्च। ऋषीति ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। सर्व इति मन्त्रैः सर्वे धर्मा इति तथा।

१०-४-४४. एवमित्यत्र तेषामिति दैत्यानाम्। कृतवानिति कंसः। हितत्वेनेति मेने। पर्यवेति यद्ययं कंसः स्वमरणे निरभिमानस्तिष्ठेदक्लिष्टकर्मा भगवान् न तं मारयेदतः साभिमानपर्यवसाने दोषः कंसमारणं तस्य दर्शनस्याभावात्। जात इति ब्राह्मणरक्षकत्वस्वभावतिरोभावात्। दुर्मतित्वमुत्पन्नम्। तत्रापीति दुःसङ्गेपि। मन्त्रित्वेन गृहीत इति मन्त्रित्वेन गृहीतो मन्त्री दुष्टश्चेत् तदा तस्य सङ्गो दुःसङ्गः बाधकः। यदा तु दुष्टत्वेन गृहीतो मन्त्री तदा तत्सङ्गस्तथा न बाधक इत्यर्थः। मित्रत्वेनेति पाठेपि तथैवार्थः। अत एवेति दुष्टस्य मन्त्रित्वेन ग्रहणादेव न तु दुष्टत्वेनेत्यर्थः। भाव इति ब्राह्मणरक्षकत्वरूपः। अन्यथेति दुर्मतित्वेन परिणतः। आपद्ग्रस्त इति 'कालपाश' आपत्। 'आवृतो' ग्रस्तः। तत्रापीति कालपाशेपि अथवा आपद्ग्रस्तत्वेपि। 'काल' आकाशवाणी शब्दभयं, 'पाशो' दुर्मन्त्रिणः।

१०-४-४५. सन्दिश्येति कदनेति कदनमन्यायपीडितम्। स्वविषय इति स्वदेशेऽन्यदेशे च। स्वविशय इति तालव्यमध्यपाठे तु कंससंशय इत्यर्थः। प्रवेशनमिति प्रवेश उक्तः।

१०-४-४६. ते वै रज इत्यत्र द्विषन्त्येवेत्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदकैवकारः सात्त्विकविद्वेषसम्भावनायै। चेरुः कृतवन्त इति चर गतिभक्षणयोरस्य प्रकृत्यर्थः। 'विद्वेष'पदेनोक्त इति व्यापारमात्रार्थ उक्तः, कृतवन्त इत्यनेन। अनेनेति अनेन श्लोकेन। तेषां दुर्मन्त्रिणां स्वरूपतोऽन्तःकरणनाशात् अन्तःकरणं हि वैकारिककार्यत्वाज् ज्ञानजनकत्वाच्च स्वरूपतः सात्त्विकम्। तत्स्वरूपनाशश्च रजोरूपत्वे संशयेऽज्ञानस्यापि निवेशात्। तस्य धर्मो ज्ञानं तमसा ज्ञानमात्रनाशाद्धर्मतश्च नाश इति उपद्रवं कृतवन्त इत्युक्तं भवतीत्यर्थः। मृत्युग्रस्ता इति 'नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् मृत्युनैवावृतमासी'दिति बृहदारण्यकात्।

१०-४-४७. आयुः श्रियमित्यत्र विकल इति कलावतां कृष्णादिद्रोहासम्भवात् विकलः। सर्वनाशार्थमिति सर्वदैत्यनाशार्थम्। महदतिक्रमस्येति सतां विद्वेषकृतमहदतिक्रमस्येत्यर्थः। महदतिक्रमत्वेनायुरादिहतित्वेन कार्यकारणभाव उक्तः। जीवा मुक्ता जीवन्मुक्ताः साधारणाश्च, तत्र मुक्तानां जीवानां भगवद्गुणाः स्पष्टाः। जीवन्मुक्तगुणाः कंसस्य 'सामर्थ्यं च जयश्चैव दीनत्वं च दया तथा। शत्रूणामल्पता चैव राजनीतिस्तथैव चे'तिकारिकया 'किमुद्यमै'रितिश्लोके पूर्वमुक्ताः। साधारणानां जीवानामाहुः जीवानामिति। उत्तमा इति आत्ममाययार्थसम्बन्धो जीवस्य द्वितीयस्य नवमाध्याय उक्तः। षड् मायागुणा निकृष्टाः उक्ता मध्यमाः। एते उत्तमा इत्यर्थः। जीवन्मुक्तगुणसादृश्यात्। अकृतार्थ इति न कृतः ऐहिकः आमुष्मिकः अर्थः प्रयोजनं येन स तथोक्तः। अन्तरङ्ग इति यशसो हि श्र्यपेक्षा। धर्मस्य श्र्यपेक्षा। सन्तापात्मकार्त्यधिकारसत्त्वादधनिकस्यापि धर्मसिद्धेः स्वल्पापेक्षत्वलक्षणमन्तरङ्गत्वं वर्तत एव। पुत्रादय इति आदिशब्देन स्त्रीधनकर्माणि। पूर्णत्वं पञ्चानां सत्त्वे भवति। बृहदारण्यकात्। पूर्णत्वं प्रपञ्चस्य 'पूर्णमदः पूर्णमिद'मितिश्रुतेः। नन्वन्धंतमःप्रवेशे मुक्तौ मायिकायुरादिपञ्चहतिः प्रकृते इष्टैवेति दैत्यचेष्टितमिष्टमेवेति चेत् तत्राहुः एवकारेणेति। षड्गुणेषु प्रविष्टाप्याशीराशिष्ट्वेन पञ्चातिरिक्ताशिषं गृह्णानायुरादिनिष्ठाशीष्ट्वं न जहाति। 'आशिष एवे'त्यस्याशिषः द्वितीयाबहुवचनान्तं, 'एव' समान्, एवकारः साम्यार्थकः। सन्निहितत्वादाशीष्ट्वेन व्यापकधर्मेण समा सर्वानित्यर्थः। नाशयतीति महदतिक्रमः नाशयति। नन्वेवं गौरवेण व्याख्यानस्य किं प्रयोजनमिति चेत् तत्राहुः अन्यथेति। तस्येत्यनधिकारिणः। चेष्टितमिति दैत्यादिभिश्चेष्टितम्। किं कुर्यादिति किमनिष्टं कुर्यात्। गणिता इति षड्गुणाः। स्वतन्त्रस्येति अतिक्रमकर्तुः। 'स्वतन्त्रः कर्ते'त्यनुशासनात्। न विशेषेण भगवत्सम्बन्धेन महान् किन्तु भगवदीयत्वमात्रम्। तस्य। भगवत्सम्बन्धादिति आराग्रेति जीवस्य। 'तथा तृतीये प्रद्युम्नश्चतुर्थे तुर्य ईर्यते। न निबद्धो यतः कैश्चिदतः सर्वे विमोचिताः। धर्मरक्षार्थहेतूक्त्यै धर्मबाधश्च वर्ण्यत' इति चतुर्थाध्यायार्थ उक्तस्तमाहुः एवं भगवदिति। एवं प्रकारेण यन् मायाकार्यं सर्वदुःखात्मकं निरूपितं तद् भगवतोऽनिरुद्धस्य यच्चरित्रं सर्वधर्मरक्षारूपम्, तत्सिद्ध्यर्थं हेतुत्वेन निरूपितमित्यर्थः। तथा च सर्वविमोचन–धर्मबाधश्च यत्राग्रे कृतः सोऽनिरुद्धांश इति भावः।

इति श्रीमद्वल्लभचरणैकतानश्रीगोपेश्वरविरचितायां शास्त्ररीत्या
मुमुक्षुबोधिकायां चतुर्थाध्यायव्याख्यानम्। जन्मप्रकरणं समाप्तम्।

जन्मप्रकरणोपरि अमुद्रितस्वतन्त्रलेखाः ।

श्रीहरिः । नम इति श्रीकृष्णस्य यत्पादाब्जे तयोस्तले तत्र यद्रंजिते कुंकुमपङ्के तयोः रुचे नमः । श्रीकृष्णपदेन भक्तसहितलीलारसाविष्टत्वं सूचितम् । तादृशस्य चरणयोरब्जत्वोक्त्या लीलायां परस्परसंबंधेन उभयोस्तापहारकत्वं सुखदत्वं च ज्ञापितम् । किञ्च । अब्जं विकसितं भवति । अत्रापि तत्तद्बंधादिषु तत् तथैव भवति । अब्जे अरुणत्वं भवति, तदत्र सहजमपि विशेषतः कुंकुमपंकेन तादृशम् । पद्मिनीनां तलमप्यारक्तं भवति । शृंगारादिषु कुंकुमपङ्केन रंजितमपि क्रियते । अत एव रुचे नम इत्युक्तम्, न तु पंकाय तदभावादिति । तत्कान्तेः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनाय नमनमेवोक्तम् । तदेवाहुः यदरुणमिति । मदीयं हृदयाम्बुजं यतः संबंधेन शश्वदारक्तं जातम्, निरंतरं तत्कान्तेः स्थित्या तदात्मकतया तादृशमेव जातमिति भावः । यद्वा, अत्र प्रभुचरणसरोजतलसंबंधिकुंकुमपङ्कमुक्तम् । तन्नायिकानामेव संभवति, न तु नायकस्येति कथमुपपद्यत इति चेत्, तत्रोच्यते । श्रीकृष्णपदेन गूढभावात्मकत्वम्, तेन तद्भावात्मकस्य विरचितप्रियावेषोचितसकलशृंगारस्य प्रभोश्चरणतलमपि तेन रंजितं क्रियत इति तत् स्मृत्वा तथोक्तम् । प्रियायास्तु पूर्वं तादृशमेवेत्युभयोश्चरणतलस्यारुणत्वमुक्तम् । अत एव पङ्कयोरिति द्विवचनं चोक्तम् । अन्यथा पङ्कस्यैकरूपत्वात् कथमेवं वदेयुः । तयो रुचे नम इति । तत्तलशोभां दृष्ट्वा प्रणयभरेणात्यातुरतया रसेन नमनम्, अन्यथा चरणं विहाय रुचे नम इति कथमुक्तं स्यात् । किञ्च । यत्संबंधेन मामकं हृदयांबुजं सततमरुणं जातम् । रसात्मकतत्संबंधेन हृदयमपि तल्लीलारसात्मकं जातम् । तादृशलीलासमये प्रियासहितप्रभुचरणतलं स्वकरतलेन यदा लालितं क्रियते, तदा तच्छोभादर्शनेन परमरसावेशेन तदात्मकतया तच्चरणतलं हृदये स्थाप्यते । तदा तदा तद्धृदयं पूर्वमपि अंबुजत्वेन सरसं तथापि तदानींतनप्रचुरभावेनांतलीलारसभरेण पुष्टं विशेषतो जातमिति तथोक्तम् । अत एव तादृग्लीलाविवरणमभूत् । सर्वदा तल्लीलात्मकमेव तिष्ठतीति शश्वदित्युक्तम् । किञ्च । यथा रविसम्बन्धेन कमलं विकसितं भवति, तदा तदरुणकान्तिसम्बन्धेनैतद्धृदयांबुजमपि विकसितं पुनस्तस्य तद्रसात्मकतया तद्रूपत्वमेव जातमिति तथोक्तम् । किञ्च, यथा प्रियमिलने तदात्मकतया प्रियरूपत्वं भवति, तथा तलस्यारुणत्वे तत्सम्बन्धेन हृदयस्याप्यरुणत्वं युक्तमित्यारक्तादिपदानि विहायारुणपदोपादानादवगम्यते ॥ इति टिप्पण्याः प्रथमश्लोकस्य केषांचिद्व्याख्यानम् ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । टिप्पण्याम् । तेन लोके सत्यं व्रतं चेत्यारभ्य धर्मी चेति षोडशधेत्यन्ते ग्रन्थे सत्यं विव्रीयते । लोके सत्यवचनम् । व्रतमेकादश्याद्युपोषणादिरूपम् । लोके लौकिकं नियामकं सत्यं तप्ततैलादौ शपथरूपम् । वैदिकं द्वादशविधम् । भगवतो व्रतानि 'कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' 'द्विः शर'मित्यादिना निरूपितानि । लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं भगवतो भगवद्वचनसत्यत्वम् । भूरादित्रयं, कायादित्रयम् । इदमष्टविधं सत्यम् । लोके व्रतं शपथरूपं च सत्यमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम् । लोके सत्यवचनम्, व्रतमेकादश्यादि, तप्ततैलादौ शपथरूपं सत्यं चेदं त्रयं लौकिकत्वेनैकविधमुक्तद्वादशविधं वैदिकत्वेनैकविधमिदं द्विविधं इदं त्रिविधमपि व्रतत्वेनैकम् । शपथस्य नियामकत्वेनान्येषामुत्कृष्टत्वेन च परत्वात् । भगवतो व्रतं नियामकं भगवद्वचनसत्यत्वं चेति द्विविधम् । भगवद्धर्मत्वेनैकम् । भूरादयः फलरूपाः । कायादयः साधनानि । भूरादीनां फलत्वेन कायादीनां साधनत्वेन चैक्यम् । इदं चतुर्विधं सत्यम् । प्रमाणादिचतूरूपं सत्यम् । तत्र प्रमाणरूपं सत्यं वेदो भगवद्धर्माः। प्रमेयरूपसत्यं सत्यस्य कारणरूपो भगवान् । साधनरूपं सत्यं सत्ये स्थितः सत्यरक्षको भगवान् । फलरूपं सत्यं सत्यस्य लयस्थानमाधिदैविकसत्यरूपो भगवान् । भगवति प्रतिष्ठितं वस्तु सत्यं चैतदुभयं फलितसत्यत्वेन पंचमं सत्यम् । इदं पंचविधं सत्यम् । सत्यत्वेन परत्वेन साधनत्वेन ऐहिकफलमूलत्वात् फलत्वेन रमणाधिकरणत्वेनेतिप्रकारैः पंचविधं सत्यं वेदे निरूपितम् । तदष्टविध एव प्रविशति । पूर्वोक्तमष्टविधं प्रमाणादिरूपं पंचविधं चेति त्रयोदशधा । इदं त्रयोदशधा ज्ञानशक्तिद्वयं वेदो भगवद्धर्माश्च धर्मी चेति षोडशधा । वेदभगवद्धर्माणां प्रमापकत्वात् प्रमाणत्वोपाधिना क्रियाशक्तिरूपपंचविधसत्यमध्ये प्रवेशेपि द्रुतं भगवत्साक्षात्कारसाधकत्वेन तद्ज्ञानशक्तित्वेनापि निरूपणं न दोषाय, सर्वत्रोपाधिभेदेन भेदात् । इति सत्यविवरणम् ॥ १०-२-२६.

अचेतनकपाटादिबन्धनिवृत्तौ च वसुदेवागमनस्यैव हेतुत्वम्, न तु साक्षाद्भगवतः, वृष्टिभयाद् वस्त्रपिहितत्वात्, परं वसुदेवस्य तथा सामर्थ्ये कृष्णवाहत्वं हेतुरिति ज्ञापयितुं तथा विशेषणम् । अत एव भगवद्रहितस्य तस्यागमने पुनर्मुक्तानां बन्धो भविष्यति । न हि साक्षाद्भगवद्विमुक्तानां पुनर्बन्धो भवितुमर्हति । एवं सति रवेर्दृष्टान्तत्वमुपपद्यते, यतो रात्रावपि भगवद्रूपमदृश्यमस्तीति ततस्तमोनिवृत्तिः, पुनरागतिश्च दृश्यते । तथा च कौमुतिकन्यायेन उभयत्र भगवन्माहात्म्यमेवेति भावः । निरूपितमित्यनन्तरं प्रभूणां स्वतन्त्रः। १०-३-४९ ।

जन्मप्रकरणोपरि अन्ये स्वतन्त्रलेखाः वेणुनादमासिकपत्रे मुद्रिताः ।

जन्मप्रकरणे शोधः ।

अ० १–२

पत्रे, पङ्क्तौ, शुद्धम्
१८–१ भक्तत्व–
२६–५ धनार्पण–
२८·१८ साक्षादेव
२९-३५ करणं अश्व–
२९-३५ एकमक्रम
७०-२० बालकाः
७१-३४ न मरिष्यति
७४-२२ प्रश्नुतास्तथा
७५–९ नु साधूनां
७६-१७ न कालभेद–
८३-१७ विदेहांस्ते–
८६–६ आकांक्षार्थं
८७-२४ सा चानेक–
९०-१० 'तन्मातरा'

पत्रे, पङ्क्तौ, शुद्धम्
९०-१६ 'गां गता तत्
९३–९ निगडगृहीता
९६-१६ वशस्तथापि विक्रमं
९६-१९ सत्येवा–
९६-२६ वधः
९८-१२ भगवान्
१०२–९ सत्यपर–
१०५-२१ -माहुर्यथेत्यादि,यथा
१०८–६ भवन्ति। तत्र एकस्मिन् फलेऽसंख्यानि बीजानि भवन्ति। एकस्य बीजस्यायं ब्रह्माण्डात्मको वृक्षो भवति। सोपि
१११-१६ –पोतेनेत्यत्र
११४-२४ श्रीवल्लभमहाराजकृतलेखः।

पत्रे, पङ्क्तौ, शुद्धम्
११४-२८ श्रीपुरुषोत्तमचरणप्रणीतः प्रकाशः ।
११६–१ श्रेयउपायनं
११७-१० ''
११७-२५ भावेन
११७-२८ सत्त्वगुणो
११७-२८ सात्त्विक–
११७-३० –र्भवती–
१२२–२ यस्त्वच्चरणारविन्द–
१२३–७ नामध्यानं
१२८–२ भूम्युद्धारपूर्वक–
१२८,९–१२९,२० "अत्र" इत्यारभ्य "गणितः" इत्यन्तं प्रभूणां स्वतन्त्रः ।
१३०-२४ एकविंशतिः ।

अ० ३–४

पत्रे, पङ्क्तौ, शुद्धम्
१-१७ 'न नामरूपे' इत्यत्र
४–८ भूर्भुवःस्वरिति
८·१० वनपङ्क्त्यो
८-२१ पञ्चीकृतत्वात्
११–३ प्रादुरासीद्
११,१६-१८deleteईदृशस्तु-निशीथो...एवं सति यद्

पत्रे, पङ्क्तौ, शुद्धम्
१८–७ आद्यश्लोकस्थद्वितीयश्लोकस्थविशेषण–
२०–७ साधितरूपवति
२०-३३ –र्मूर्धा
२२-२१ कारिकायोजना

पत्रे, पङ्क्तौ, शुद्धम्
२४-३२ क्रमोत्र
२६-२४ कण्ठे स्थापनस्य
२७–६ प्रभुगुणगा
२९-१४ तत्त्विद्रूप–
२९-१६ तत्त्विष्येकत्वोक्त्या

११-२३ सिद्धेरिति, अत एतावत् भवति, पञ्चचत्वारिंशत्षट्चत्वारिंशद्घटिकाद्वयमिति । ईदृशस्तु निशीथो विषुवद्दिने एकस्मिन् भवति पञ्चमस्कन्धीयात्। यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाऽहोरात्राणिसमानि भवन्तीतिवाक्यात् ज्योतिःशास्त्राच्च निश्चीयते । तदग्रे तु प्रत्यहं पलद्वयं रात्रेर्दिनस्य च वृद्धिह्रासौ । एवं सति यदत्राष्टम्याः ...

१६-१२ सर्वपुरुषार्थ–
१७–२ –मम्बुजेक्षणं

२३-१९ कार्यकरणार्थमवतारचतुष्टयकथनेन

२९-२५ क्रियाशक्तौ प्रति–
३१–१५,१६ गम्यास्तेत्रा–

पत्रे, पङ्क्तौ, शुद्धम्
३१-२१ ज्ञानमिति ॥१०॥
३१-२५ विशेषेण दानादिकं
३१-२८ delete ॥१०॥
३१-३० तथा मध्ये
३२–७ नैमित्तिकं ज्ञानमपि जातं करणात्
३२–८ सामर्थ्यम्। असामर्थ्ये
३२-२१ भगवत्यन्यत्रापि
३३–१ अन्यथासन्त–
३३ ३० सह पञ्च–
३३-३४ प्रकारमाहु–
३३ ३५ स्तुत्योः
३४-२६ शास्त्रमप्युच्यते
३५-१६ –माहुरत्रैव–
३६-१९ भवत्पदेन
३८-२० deleteआधिदैविकस्वभावेनेति
३८-३४ इन्द्र इवेति
३९–५ सृष्ट्वेत्यग्रे
३९–८,९ स्यात्, उक्तरीत्या ॥१४॥
३९-१७ –त्येत्यन्तम् ॥१४॥
३९-२३ धर्मो
४०–८ येऽविकृताः
४१-२२ सन्निपत्येत्यस्य
४३-२० प्रतीयन्ते
४४–४ सामर्थ्यैर्न
४४-३१ ग्रहणं
४६-१८ प्रतीतिकृत–
४६-२५ भगवा'निति

पत्रे, पङ्क्तौ, शुद्धम्
४८,९-४८,२१ 'अथवात्मनो' इत्यारभ्य 'भवान्' इत्यन्तं प्रभूणां स्वतन्त्रः ।
५०-२३ वासुदेववदिति–
५१–१ सत्त्वं
५१–३ सत्त्व–
५१-१३ विरोधाभावं
५१-२७ वृष्टिद्वारेन्द्रादे'स्तदग्रे
५१-३३ इन्द्रादय
५२-३१ न त्वित्यारभ्य
५३–१ श्रुत्वाग्रजांस्ते
५३-१७ स्वबुद्ध्या
५३ १८ पुरुषोत्तमस्य
५७-१८ नवविधेत्यादि
६०–४ पुनर्लौकिकाः
६०-११ नाध्यगच्छद्
६०-३२ –मालभन–
६२-३१ वेत्यनेन
६४–१ delete श्रीभगवानुवाच ।
६४-२० संख्याया अपि
६५–१ श्रीभगवानुवाच ।
६५-१४ यदा
६६-११ तपसा सह
६६-१६ संख्याया एव
६८-२० मोक्षावरण–

पत्रे, पङ्क्तौ, शुद्धम्
७० १२ –मदृष्ट्वा
७१–४ जायते
७३,४–७४,९ 'एमि'रित्यारभ्य 'शक्तितौ' इत्यन्तं प्रभूणां स्वतन्त्रः
७३–८ –मन्यत्रादृष्ट्वा
७४–७ तेनासील् जीवनं
७४·१७ एतद्व्याख्याने
७६-२८ delete सतीत्यादि
७६-३०न'न्वेतद् वा'मित्यादि
७६-३३ क्रियायाः
७७-८ 'प्रकृतिमगन्
७७ १२ delete पित्रोः सम्पश्यतोरित्यत्र
७७-२८ –रत एवेत्यादि
७८–४ चाज्ञानात्
७८-३० मा'मिति
७९-१३ आत्मन इवेति,
७९-१६ भगवद्दर्शने
७९-२६ बुधसंयुते'–
८०–७ देवकीनन्दन'
८०-२७ प्रयुञ्जते
८१–१ –रूपभावे केवलानवम्य–

६९-३० तिष्ठेदेवेति। किञ्च,'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इतिवाक्यान् निरयतुल्यत्वं यस्मिन् भगवत्परा मन्यन्ते, तस्यापवर्गस्यावरणं भक्तानां मायामोहकार्यमिति कथं वक्तुं शक्यम्, अतो यथोक्त एवार्थो ज्ञेयः ॥३९॥

पत्रे, पङ्क्तौ	शुद्धम्
८१-४	'यर्होवा-
८१-१०	नवम्यप्यु-
८४-११	दुरत्ययाः
८४-२१	'निरूपित'मित्यनन्तरं प्रभूणां स्वतन्त्रलेखोस्ति सोस्मिन् ग्रन्थे मुद्रितोस्ति ।
८५-१७	मघोनि
८७-६	नाशो वै कर्तव्यस्ता-
८७-२२	निमित्ततो
८७-२९	हताः
८७-३२	पश्चाज्ञातो
८८-५	ध्वनिमिव ध्वनिं
९०-५	परकन्यामारणं
९०-२९	जुगुप्सित'
९१-६	विनिर्भर्त्स्य
९१-२०	विनिर्भर्त्स्य,
९१-३०	इत्यादिना,व्यवहार
९१-३२	देहेत्यादि ॥७॥
९३-१५	गदाधरा
९३-३१	इत्युक्तम् ॥१२॥
	अग्रे,वाक्यं तु इति १४श्लोके
९३-३३	-त्यर्थः ॥१४॥
९४-१५	-र्निर्बन्धो
९५-६	समासतो
९५-११	नरकसम्भावने-
९५-१३	तथात्वे वा
९५-१६	सम्भावनयापि
९५-३१	त्वद्धृदये
९६-३४	गमनागमने
९९-३३	चातुर्विध्यं
१००-५	स्वस्तोरथा-
१००-१०	कर्मत्वे बाध्यत्वं कर्तृत्वे बाधकत्व-
१०२-२४	अन्यथाज्ञान-
१०४-८	देवक्या
१०४-१७	-माचष्ट ॥२२॥
१०४-१७	delete ॥२९॥ after तन्मन्त्रिणोपि
१०५-१०	यथा
१०५-१२	तथा
१०६-२८	सम्मुखो
१०८-७	विहिंसनम् ॥४३॥

जन्मप्रकरणस्थश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

	अ० श्लो०
अग्नेर्यथा दारु—	१-५१
अजुष्टग्राम्यविषया—	३-३९
अथ काल उपावृत्ते	१-५६
अथ सर्वगुणोपेतः	३-१
अथाहमंशभागेन	२-९
अथैनमस्तौदवधार्य	३-१२
अथैनमात्मजं वीक्ष्य	३-२३
अदृष्टान्यतमं लोके	३-४१
अन्यैश्चासुरभूपालैर्—	२-२
अयं त्वसभ्यस्तव	३-२२
आर्चिष्यन्ति मनुष्या-	२-१०
अवतीर्य यदोर्वंशे	१-२
अस्यतस्ते शरव्रातैर्—	४-३३
अहो भगिन्यहो भाम	४-१५
आकर्ण्य भर्तुर्गदितं	४-३०
आत्मानमिह सञ्जातं	१-६८
आयुः श्रियं यशो धर्म	४-४७
आसीनः संविशंस्तिष्ठन्	२-२४
इत्यभिष्टूय पुरुषं	२-४२
इत्यादिश्यामरगणान्	१-२६
इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं	३-४६
इत्युक्तः स खलः पापो	१-३५
इति घोरतमाद् भावात्	२-२३
इति प्रभाष्य तं देवी	४-१३
उग्रसेनसुतः कंसः	१-३०
उग्रसेनं च पितरं	१-६९
उपगूह्यात्मजामेवं	४-७
उपसंहर विश्वात्मन्	३-३०
ऋषेर्विनिर्गमे	१-६५
एकायनोसौ द्विफल—	२-२७
एके तमनुरुन्धाना	२-४
एतत् कंसाय भगवान्	१-६४
एतदन्यच्च सर्वं मे	१-१२
एतद् वां दर्शितं रूपं	३-४४
एतं निशम्य भृगुनन्दन	१-१४
एषा तवानुजा बाला	१-४५
एवमेतन् महाराज	४-२६
एवं चेत् तर्हि भोजेन्द्र	४-३१
एवं दुर्मन्त्रिभिः	४-४४

	अ० श्लो०
एवं भवान् बुद्ध्यनुमेय—	३-१७
एवं वां तप्यतोर्भद्रे	३-३६
एवं विमृश्य तं पापं	१-५२
एवं स सामभिर्भेदैः	१-४६
कथितो वंशविस्तारो	१-१
कंस एवं प्रसन्नाभ्यां	४-२८
कस्मान् मुकुन्दो भगवान्	१-९
किमद्य तस्मिन्	२-२१
किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण	४-३७
किमुद्यमैः करिष्यन्ति	४-३२
किं क्षेमशूरैर्विबुधै—	४-३६
किं दुःसहं नु साधूनां	१-५८
किं मया हतया मन्द	४-१२
कीर्तिमन्तं प्रथमजं	१-५७
कुमुदा चण्डिका कृष्णा	२-१२
केचित् प्राञ्जलयो भीताः	४-३४
गते मयि युवां लब्ध्वा	३-४०
गर्भसङ्कर्षणात् तं वै	२-१३
गर्भे प्रणीते देवक्याः	२-१५
गिरं समाधौ गगने	१-२१
गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना	१-१८
चतुःशतं पारिबर्हं	१-३१
जगुः किन्नरगन्धर्वास्-	३-६
जन्म ते मय्यसौ पापो	३-२९
ज्योतिर्यथैवोदक-	१-४३
ततश्च शौरिर्भगवत्प्र—	३-४७
ततस्तन्मूलखनने	४-३८
ततो जगन्मङ्गल—	२-१८
तत्र गत्वा जगन्नाथं	१-२०
तथा न ते माधव	२-३३
तथेति सुतमादाय	१-६१
तदा वां परितुष्टोहं	३-३७
तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं	३-९
तमाह भ्रातरं देवी	४-४
तया हृतप्रत्ययसर्व—	३-४८
तया कथितमाकर्ण्य	४-१४
तस्मात् सर्वात्मना	४-४१
तस्माद् भद्रे स्वतनयान्	४-२१
तस्मान् न कस्यचिद्द्रोहं	१-४४
तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिः	१-२९
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां	४-२९
तयोर्वां पुनरेवाहं	३-४२
ताः कृष्णवाहे वसुदेव	३-४९
तृतीयेस्मिन् भवेहं वै	३-४३
ते पीडिता निविविशुः	२-३
ते वै रजःप्रकृतयस्—	४-४६
ते तु तूर्णमुपव्रज्य	४-२
तं जुगुप्सितकर्माणं	१-३६
तां वीक्ष्य कंसः प्रभया—	२-२०
तां गृहीत्वा चरणयोर्—	४-८
त्वमेक एवास्य सतः	२-२८
त्वय्यम्बुजाक्षाखिल-	२-३०
त्वत्तोस्य जन्मस्थिति-	३-१९
त्वमस्य लोकस्य विभो	३-२१
त्वमेव पूर्वसर्गेभूः	३-३२
दासीनां सुकुमारीणां	१-३२
दिव्यस्रगम्बरालेप-	४-१०
दिशः प्रसेदुर्गगनं	३-२
दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः	२-४१
दिष्ट्या हरेस्या भवतः	२-३८
दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः	१-५९
देवकीं वसुदेवं च	१-६६
देवक्या जठरे गर्भं	२-८
देवक्याः शयने न्यस्य	३-५२
देहे पञ्चत्वमापन्ने	१-३९
देहं मानुषमाश्रित्य	१-११
दैवमप्यनृतं वक्ति	४-१७
द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं	१-६
न चास्यास्ते भयं सौम्य	१-५४
न तेऽभवस्येश भवस्य	२-३९
न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान्	४-३५
नद्यः प्रसन्नसलिलाः	३-३
न नामरूपे गुणजन्म-	२-३६
नन्दव्रजं शौरिरुपेत्य	३-५१
नन्दाद्या ये व्रजे गोपा	१-६२
नन्वहं ते ह्यवरजा	४-६
नष्टे लोके द्विपरार्धा-	३-२५
नामधेयानि कुर्वन्ति	२-११
निर्बन्धं तस्य तं ज्ञात्वा	१-४७
निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्	१-४
निशीथे तमउद्भूते	३-८
नैषातिदुःसहा क्षुन् मां	१-१३
पथि प्रग्रहिणं कंस-	१-३४
पितामहा मे समरे—	१-५
पुरैव पुंसावधृतो	१-२२
प्रत्यर्पये मृत्यवे पुत्रान्	१-४९
प्रतियातु कुमारोयं	१-६०

	अ० श्लो०
प्रलम्बबकचाणूर–	४-१
प्रसार्य वदनाम्भोजं	१-५३
प्रादुरासं वरदराड्	३-३८
बहवो हिंसिता भ्रातः	४-५
बहिरन्तः पुरद्वारः	४-१
बिभर्षि रूपाण्यवबोध	२-२९
ब्रह्मा तदुपधार्याथ	१-१९
ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य	२-२५
भगवानपि विश्वात्मा	२-६
भगवानपि विश्वात्मा	२-१६
भुवि भौमानि भूतानि	४-१९
भूमिर्दृप्तनृपव्याज–	१-१७
भ्रातुः समनुतप्तस्य	४-२२
मघोनि वर्षत्यसकृद्	३-५०
मत्स्याश्वकच्छपनृसिंह–	२-४०
मनांस्यासन् प्रसन्नानि	३-५
मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः	३-२७
महार्हवैडूर्यकिरीट–	३-१०
मातरं पितरं भ्रातॄन्	१-६७
मा शोचतं महाभागा–	४-१८
मुमुक्षुर्मुनयो देवाः	३-७
मूलं विष्णुर्हि	४-४०
मृत्युर्जन्मवतां वीर	१-३८
मृत्युर्बुद्धिमतापोह्यो	१-४८
मोचयामास निगडान्	४-२४
य आत्मनो दृश्यगुणेषु	३-१८
यतो यतो धावति	१-४२
यथानेवंविदो भेदो	४-२०
यथामयोऽङ्गे समुपेक्षितो	४-३९
यथेमेऽविकृता भावास्–	३-१९
यदोश्च धर्मशीलस्य	१-२
यशोदा नन्दपत्नी च	३-५३
यावद्धतोऽस्मि हन्तास्मी–	४-२२
युवां मां पुत्रभावेन	३-४५
युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ	३-३३
येन्येरविन्दाक्ष विमुक्त–	२-३२
योयं कालस्तस्य ते—	३-२६
राजधानी ततः साभूत्	१-२८
रूपं यत् तत् प्राहु–	३-२४
रोहिणी वसुदेवस्य	२-७
रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो	१-८
वर्षवातातपहिम–	३-३४
ववौ वायुः सुखस्पर्शः	३-४
वसुदेवगृहे साक्षाद्	१-२३
वासुदेवकथाप्रश्नः	१-१६
वासुदेवकलानन्तः	१-२४
विदितोसि भवान्	३-१३
विपर्ययो वा किं म	१-२०
विप्रा गावश्च वेदाश्च	४-४२
विश्वं यदेतत् स्वतनौ	३-३१
विष्णोर्माया भगवती	१-२५
वीर्याणि तस्याखिल–	१-७
व्रजे वसन् किमकरोन्	१-१०
व्रजंस्तिष्ठन् पदैकेन	१-४०
शङ्खतूर्यमृदङ्गानि	१-३३
शीर्णपर्णानिलाहारा–	३-३५
शूरसेनो यदुपतिर्–	१-२७
शृण्वन् गृणन्	२-३७
शोकहर्षभयद्वेष—	४-२७
श्लाघनीयगुणः शूरैः	१-३७
स एव स्वप्रकृत्येदं	३-१४
स एप जीवन् खलु	२-२२
स तल्पात् तूर्णमुत्थाय	४-३
सत्यव्रतं सत्यपरं	२-२६
स त्वहं त्यक्तकारुण्य–	४-१६
सत्त्वं त्रिलोकस्थितये	३-२०
स त्वं घोरादुग्रसेनात्म–	३-२८
सत्त्वं न चेद् धातरिदं	२-३५
सत्त्वं विशुद्धं श्रयते	२-३४
सन्दिश्य साधुलोकस्य	४-४५
सन्दिष्टैवं भगवता	२-१४
सन्निपत्य समुत्पाद्य	३-१६
सप्तमो वैष्णवं धाम	२-५
स बिभ्रत् पौरुषं धाम	२-१७
सम्यग्व्यवसिता बुद्धिः	१-१५
सर्वे वै देवताप्राया	१-६३
स विस्मयोत्फुल्लविलो–	३-११
स हि सर्वसुराध्यक्षो	४-४३
सा तद्धस्तात् समुत्पत्य	४-९
सा देवकी सर्वजगन्–	२-१९
सिद्धचारणगन्धर्वैः	४-११
सुहृद्वधान् निववृते	१-५५
स्वप्ने यथा पश्यति	१-४१
स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं	२-३१
क्षमध्वं मम दौरात्म्यं	४-२३

પ્રસ્તાવના

આ સર્વગ્રાહી ટીકાના કર્તા શ્રીયોગિગોપેશ્વરજી છે. એમનો પ્રાદુર્ભાવ સં० ૧૮૩૬ ના જ્યેષ્ઠ શુક્લ પંચમીને દિવસે થયો હતો. રશ્મિને અંતે પોતાનો પરિચય એઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

श्रीदामोदरजित्पुत्रौ द्वौ श्रीविट्ठलरायजित्
श्रीगिरिधारिजिच्चैव तत्पुत्रो रघुनाथजित् ।
श्रीगोविन्दरायजित् तत्पुत्रो विठ्ठलरायजित् ॥
श्रीगोकुलोत्सवो भ्राता श्रीगोपेश्वरजिदहम् ।
तत्पुत्रस्तु प्रकाशेस्मिन् रश्मिं तु वितनोमि ह ॥

એમણે જે ગ્રન્થો લખ્યા છે તે બહુજ વિસ્તારપૂર્વક લખ્યા છે. એમના લખાણોમાં પ્રમાણોની પરંપરા ચાલીજ આવે છે. રશ્મિમાં શ્રુતિસ્મૃતિ પુરાણો અને અન્ય શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ એટલાં બધાં આપ્યાં છે, કે તેનો સંગ્રહ કર્યો હોય તો એમના અગાધ પાંડિત્યનો ભાસ થયા વિના રહેજ નહિ. વળી જ્યાં જ્યાં મુખ્ય પ્રમાણભૂત શ્રુતિઓનો ઉપન્યાસ કર્યો હોય છે, ત્યાં તે તે ઉપનિષદ્‌નો અર્થ પોતે આપી જાય છે કે જેથી શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તે ઉપનિષદ્‌નું ભાષ્ય કોઈ વિદ્વાનને કરવું હોય તો દિશાની સુઝ પડે. રશ્મિનો વિસ્તાર શ્રીયોગિગોપેશ્વરજીના પોતાના લખવા પ્રમાણે ૪૨૬૧૬ શ્લોકનો છે. સં० ૧૮૯૭ ના ચૈત્ર શુક્લ ત્રયોદશી મંગળવારે એ ગ્રન્થ એમણે પૂર્ણ કર્યો એટલે આજે ૯૭ વર્ષ થઇ ગયાં. સ્વર્ગસ્થ ભાટિયા સજ્જન હા. લાલજી નારણજીને આ ગ્રન્થ છપાવવાનું મુંબઇના બડામંદિરના કીર્તિમાન ગો. શ્રી ૧૦૮ ગોકુલનાથજીએ કહ્યું. એ ગ્રન્થ કેવો ઉપયોગી છે તે સમજાવવાને ભાઈ તેલીવાળાને બોલાવ્યા, અને તેમણે એ ગ્રન્થની ઉત્તમતા બહુ સારી રીતે સમજાવી, તે એમને ગળે ઉતરવાથી એમણે તુરત મૂળજી જેઠા ફંડમાંથી છપાવવાની યોજના કરી, અને આજે ભગવત્કૃપાથી બીજો, ત્રીજો અને ચોથો અધ્યાય છપાઇ ગયા છે, અને પ્રથમ અધ્યાયનો પ્રથમપાદ પણ પ્રકટ થયો છે. માત્ર પ્રથમ અધ્યાયના બીજો ત્રીજો અને ચોથો પાદ બાકી છે અને તે કાર્ય ચાલુ છે, અને પ્રભુકૃપાથી શીઘ્ર સંપૂર્ણ થઇ જાય એવી અમારી તીવ્ર ઇચ્છા છે.

એમનો ભક્તિમાર્તણ્ડ નામનો ઉત્તમ ગ્રન્થ પંડિત રત્નગોપાલભટ્ટે પ્રકટ કર્યો છે. તે શુદ્ધ કરી ફરી સારી રીતે છપાવવાની આવશ્યક્તા છે. તેમાં લેખકે ભક્તિનાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કર્યું છે. દરેક વિષયના જૂદાજૂદા વિભાગ પાડી, આપેલાં પ્રમાણોની નોંધ કરી, તે જે જે ગ્રન્થોમાંથી હોય તે દર્શાવી, એક વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા સાથે એ ગ્રન્થ છાપ્યો હોય તો ઘણોજ ઉપયોગી થઈ પડે. પરિવૃઢાષ્ટક નામનો શ્રીમદ્ આચાર્યજીનો સુંદર ગ્રન્થ છે તેના પર શ્રીયોગિગોપેશ્વરજીએ ટીકા લખી છે તે પણ અમે છપાવી છે.

આ **शास्त्ररीत्या बृहत्सुबोधिका ग्रन्थ** એમણે છેલ્લો લખ્યો, એમ લાગે છે. કેમકે એમણે લખેલા ગ્રન્થોની નોંધ એમના હાથની હતી તેમાં આ ગ્રન્થનું નામ નથી, તેથી એ નોંધમાંના સર્વ ગ્રન્થ પછી અને એ નોંધ લખ્યા પછીનો આ ગ્રન્થ લખાયલો હોવો જોઇએ. શાંતિથી દરેક શ્લોકના દરેક પદનો અર્થ વિસ્તારથી એમાં સમજાવ્યો છે, અને સુબોધિની, ટિપ્પણી, પ્રકાશ, લેખ સર્વ ટીકા સમજાવવાનો સફલ પ્રયત્ન પોતે કર્યો છે. શ્રી પુરુષોત્તમજીના પ્રકાશને પોતે હમેશાં

"ગ્રેખ" કહે છે, તે આ ગ્રન્થ વાંચતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અમે લેખને બદલે "પ્રકાશ" એમ ઘણે સ્થલે લખ્યું પણ છે.

આ ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં અમારા હાથમાં આવ્યો. અને બીજી કોઇપણ હસ્તલિખિત પ્રતિ અમારા જોવામાં આવી નથી. આ એકજ પ્રતિ શ્રીયોગિગોપેશ્વરજીના હસ્તાક્ષરથી લખેલી હોવાથી તેની પ્રેસકોપી કરવાનું કાર્ય તરતજ ૧૯૨૧ માં શરૂ કર્યું. પ્રથમ અધ્યાયનું પ્રથમ પત્ર ચારે બાજુપર એટલું બધું ખીચોખીચ ઝીણા અક્ષરોના ઉમેરાથી ભરેલું હતું કે તરત સમજ પડે તેમ ન હતું. વળી શરૂઆતમાંજ **अत्र शोधपत्रमस्ति** એમ લખેલું હતું, તે શોધપત્ર જડ્યું નહિ, વળી સમગ્ર ગ્રન્થ ક્યારે લખાઈ રહેશે, અને છપાવાશે, તે કાંઈપણ નિશ્ચિત ન હોવાને લીધે મારા પોતાના ઉપયોગને માટે તૃતીય અધ્યાય પ્રભુના જન્મનો અધ્યાય–લખવાનો શરૂ કર્યો. તૃતીય અધ્યાયના ૪૩ શ્લોક સુધીમાં લગભગ ૧૪૦ પાનાં લખ્યાં અને પછી શા કારણથી એ લખાણ મેં બંધ કર્યું તે હાલ સ્મરણમાં નથી. ઉત્સાહથી લખતાં આંખોને વિશેષ શ્રમ પડ્યો હશે અને આંખો, ઘણી વખત દુખે છે તેમ, દુખવા આવી હશે તેથી પડતું મૂક્યું હોય એમ સંભવિત છે. ગમે તેમ હો પણ આજથી આઠ દશ માસપર પં૦ ગટ્ટૂલાલજીનું ગ્રંથાલય ગોઠવવાનું કાર્ય હાથમાં લેતાં એ ગ્રન્થ પાછો હાથમાં આવ્યો, અને ભાઇ મંગલદાસને તે બતાવતાં તેમણે બાકીના અધ્યાય લખી લેવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું, અને તે પુરુ થતાં પ્રેસની ગોઠવણ કરી લગભગ સત્તરથી અઢાર વર્ષ પર શરૂ કરેલું કાર્ય આજે સંપૂર્ણ થતું જોઈ હૃદયને અતિ આનંદ થાય છે, અને પ્રભુએજ પૂરૂં કરાવ્યું એમ નિશ્ચય થાય છે. જો ઇ. સ. ૧૯૨૧માં છાપવા માંડ્યું હોત તો જેટલી કાળજી ભાઇ મંગલદાસે પ્રુફ શોધવામાં લીધી છે, તેટલી લેવાઈ ન હોત, અને મોડું થયું તેમાં હાનિ નહિ, પણ લાભ થયો છે, એમ સ્ફુરણા થાય છે.

જેટલી શાંતિથી આ ગ્રન્થ લખાયો છે તેટલી શાંતિથી કોઇ વાંચનાર નીકળશે ખરા ? ઉત્તર, અવશ્ય નીકળશેજ. જે ગ્રન્થની સો વર્ષ સુધીમાં એકપણ હસ્તલિખિત નકલ થઈ નથી, જે ગ્રન્થની પ્રેસકોપી અઢાર વર્ષ પર શરૂ થઇ અને હવે જે છપાયો, અને હજાર પ્રતિ થઇ. તેને વાંચનાર કોઈ ન જ નિકળવાના હોત તો પ્રભુ તે લખવાની સર્વવેત્તા લેખકને. અને છપાવવાની અમને પ્રેરણા તથા જોગવાઈ શું કરવા કરત ? અમારો તો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે સંસારના સર્વ કાર્ય છોડીને ભગવત્સ્વરૂપ શ્રીમદ્ ભાગવતને વાચવા સમજવામાં પ્રયત્ન કરવો તે ભગવાનની સાથે નિકટના સંબંધમાં આવવાના સફલ પ્રયત્નરૂપ છે. અને જ્યારે ભગવચ્ચિંતન કરનારનું યોગક્ષેમ પ્રભુ વહન કરે છે એમ સ્વમુખનું વચન છે, ત્યારે સર્વ યોગક્ષેમનાં કાર્ય છોડી જીવનું આજ કર્તવ્ય છે એમાં લેશ માત્ર પણ શક નથી. કલિયુગ હવે તો ઘણી ત્વરાથી આગળ વધે છે, તેટલીજ ત્વરાથી કલિયુગમાં ઉત્પન્ન થનારા ભક્તો આવા ભગવચ્ચિંતનના ઉત્તમ કાર્યમાં પ્રસન્નતાથી લાગી જશે. તેમને માટેજ આવી સામગ્રી પ્રભુ તૈયાર કરાવી રાખે છે.

આ ગ્રન્થ છપાવવામાં અમોએ ઘણીજ કાળજી રાખી છે. પ્રેસકોપી સંભાળપૂર્વક મેં તથા ભાઈ મંગલદાસેજ કરી છે. વ્યાકરણના ભાગો સમજવાને કૌમુદીનો ઉપયોગ કર્યાં છતાં જ્યાં જ્યાં આવશ્યકતા જણાઈ ત્યાં ત્યાં સંપ્રદાયના પ્રાચીન વિદ્વાન્ શાસ્ત્રી કલ્યાણજી કાનજીની સહાય લીધી છે, અને તેમણે પ્રસન્નતાપૂર્વક સહાય કરવાથી તેમનો ઉપકાર ભૂલાય એમ નથી. વળી કોઈ કોઈ સ્થલે શબ્દોની જોડણીમાં **ष** ને બદલે **श**, **ण** ને બદલે **न** અને કોઇક સ્થલે નામોમાં ઉપર ઉપરથી અશુદ્ધ જેવું લાગે તે અમે ઘણે સ્થલે જેવું હતું તેમજ રાખ્યું છે, કેમકે એવા મહાન્ લેખકના લેખમાં કાંઈપણ ફેરફાર કરવાની અમારી યોગ્યતા અમને લાગી નહિ. છતાં જ્યાં કોઈ

અક્ષર લખતાં પડી ગયેલો જણાયો ત્યાં અમે ઉમેર્યો છે. છપાવવાને માટે હસ્તલિખિત પ્રતિ વિના સંકોચે અમારે સ્વાધીન કરવા માટે પં૦ ગટ્ટૂલાલજીની સંસ્થાનો પણ અમારાપર મહાન્ ઉપકાર થયો છે.

શ્રીયોગિગોપેશ્વરજી રશ્મિમાં દરેક અધ્યાયને છેડે પોતાને સર્વજ્ઞ, કૃતકૃત્ય. હૃદીશ્વરજ્ઞ વગેરે લખે છે. રશ્મિમાં ચતુર્થ અધ્યાયને છેડે આ શ્લોક છે:—

ब्रह्मज्ञः कृतकृत्यश्च हृदीश्वरज्ञ एव च । कृतार्थश्च प्रमाणज्ञस्तत्कृतिं ज्ञातुपश्यत ॥

આથી અમે પણ એમને સર્વજ્ઞ, કૃતકૃત્ય અને હૃદીશ્વરજ્ઞ કહ્યા છે. એમના હૃદયમાં શાસ્ત્રો એટલાં બધાં ભરેલાં હતાં કે સંસારને માટે અવકાશ હતોજ નહિ. જે સમયમાં ગ્રંથો હસ્તલિખિત સ્થિતિમાંજ હતાં તે સમયે આટલા બધા ગ્રંથો વાંચી, તે મનમાં ભરી રાખવાં. અને યોગ્ય સ્થલે તેનો ઉપયોગ કરવો એ કાર્ય કેટલું વિકટ છે તે હાલના છાપેલાં અને તૈયાર અનુક્રમણિકાવાળા ગ્રંથોમાંથી પ્રમાણો ટાંકનાર મનુષ્યોને એકદમ સમજાય તેમ નથી. એ તો કોઈ કૃપાપાત્રથીજ થઈ શકે. એમનું ચિત્ત સર્વદા શાસ્ત્રો તથા અલૌકિક વસ્તુઓથી એટલું તો ભરપૂર હતું કે એમને મળવા આવનાર વૈષ્ણવને, તે આગલે દિવસે આવી ગયા હોય તોપણ એમને અનુસંધાન ન હોવાથી "ક્યારે આવ્યા, ક્યાંથી આવ્યા," વગેરે પ્રશ્નો ફરી ફરીને કર્યાજ કરતા. શ્રીનાથદ્વારમાં શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના મંદિરમાં જ્યાં શ્રીહરિરાયજી બિરાજતા તે વિદ્યાગૃહમાં પોતે પણ બિરાજી ગ્રન્થોનું ચિંતન કરતાં. શ્રીનાથજીની સેવાના સમયની ખબર એમને કરતાં એઓ ઉઠતાં અને રસ્તામાં પ્રીતમપોલની ગલિમાં કોઈ મનુષ્યને અડકતાં ઉભા રહી પૂછતાં કે 'તમે કોણ છો ?' અને જો ઉત્તર મળતો કે "વૈષ્ણવ", તો તરત ન્હાયા સિવાય શ્રીનાથજીની સેવામાં દાખલ થઈ જતાં; પણ જો 'વાણિયો' 'બ્રાહ્મણ' વગેરે ઉત્તર મળતો તો તો તરત સ્નાન કરી પછી સેવામાં દાખલ થતા. એમને **अलौकिकमन**ની સિદ્ધિ હતી તે નીચેના પ્રસંગપરથી જણાય છે:—એકવાર શ્રીનાથજીની સેવામાં પોતે હતા, તેવામાં ઘણે દૂર ગૌશાલામાં કોઇ વાઘ આવ્યો, તેથી ગાયો બ્હીને બરાડવા લાગી, આનું જ્ઞાન એમને મંદિરમાં થયું, અને તરત ભીંતપર જોરથી "ભાગ, ભાગ"કરીને હાથ ઠોક્યા, તેથી વાઘ ન્હાસી ગયો. આવાં આવાં પ્રસંગો એમના પ્રસંગમાં બન્યા હોય તો અમને કાંઇ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. ન બન્યાં હોય અને માત્ર લોકવાણી હોય તો તેથી અમને કાંઈ એમની ક્ષતિ લાગતી નથી, કેમકે કોઈ પણ ચમત્કારોની આવશ્યકતા વિના એમનું રશ્મિ, બુભુત્સુબોધિકા વગેરે સર્વ ગ્રન્થોમાં પ્રતીત થતું જ્ઞાન અમારા મનને અત્યુત્તમ ચમત્કારરૂપજ છે. વેદાંતાધિકરણમાલાનો શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત ચતુર્થ અધ્યાય એમને ન પ્રાપ્ત થવાથી એમણે પોતે લખી કાઢ્યો, તે અમે અધિકરણમાલામાં છપાવ્યો છે, તેમાં ભક્તોને મરણ સમયે વેણુનાદનું શ્રવણ થાય છે એમ લખ્યું છે તેમજ પોતે લખે છે કે મેં પણ શ્રવણ કર્યું છે. આ એમના પોતાના વચનમાં તો કાંઈપણ શંકા હોયજ નહિ. એમના સમયમાં કોઈ રામાનુજીય પંડિતો શાસ્ત્રાર્થ કરવા શ્રીનાથદ્વાર આવ્યા હતા. યોગિગોપેશ્વરજીને કોઈ કાંઇ કહી શકતા નહિ, કેમકે આસપાસ શું ચાલી રહ્યું છે તેનું તેમને ભાનજ–અનુસંધાનજ ન હતું. એમ છતાં કોઈ શિષ્યે નમ્રતાથી પૂછ્યું કે યે રામાનુજીય પંડિતોંકી સાથ આપ શાસ્ત્રાર્થ કરોગે. ઉત્તરમાં હા કહી અને શાસ્ત્રાર્થ થયો, અને એ પંડિતો અત્યંત પ્રસન્ન થઈને ગયા.

એમનું ચિત્ત પ્રમાણથી ભરપૂર હતું, શાસ્ત્રો હસ્તામલકવત્ હતાં, પ્રભુનો હૃદયમાં અનુભવ થતો, છતાં એમને પૂર્વજો અને વડિલો તરફ અત્યંત માન હતું, અને ચિત્ત નમ્રતાથી પૂર્ણ હતું,

તેમજ પ્રમાણમાર્ગીય ગણાતા શ્રીપુરુષોત્તમજી અને પ્રમેયમાર્ગીય ગણાતા શ્રીગોકુલનાથજી અને શ્રીહરિરાયજી બંનેનું ઐક્ય એમનામાં સિદ્ધ થયલું જણાતું હતું.

આવા એક પ્રભુના સાક્ષાત્કારવાળા ઉત્તમ ભક્ત, ધુરંધર પંડિત, મહાન લેખક, અને અલૌકિક મનની સિદ્ધિવાળા પુરુષના આ અંતિમ સમયે લખેલા ઉત્તમ ગ્રંથના સંબંધમાં પ્રભુએ અમારા જેવા અજ્ઞને મૂકવાથી અમે પ્રભુના ઋણી છીએ, અને એના બદલામાં અમારા સંસાર-દુષ્ટ હૃદયના સાષ્ટાંગ પ્રણામ શિવાય બીજું કાંઈ પણ અર્પણ કરવાનું અમારી પાસે દીસતું નથી. શ્રીમહાપ્રભુના સુબોધિનીના અધ્યયનમાં શ્રીગુસાંઇજીના ટિપ્પણીના અધ્યયનમાં, શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશના અધ્યયનમાં, તેમ આ कुमुदसुबोधिका ના અધ્યયનમાં, જેમ પાંડિત્ય વધારે, જેમ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વધારે, તેમ આનંદ વધારે, એમ અમને લાગે છે. અને જે પંડિતો આ ગ્રન્થનું અધ્યયન કરશે તેમને અત્યંત આનંદ થશે એ વિચારથી જે યત્કિંચિત્ સેવા અમે કરી શક્યા છીએ તેથી અમારા પ્રયાસની સફલતા અમે માનીએ છીએ. છેવટે અમારાથી બની તેટલી કાળજીથી પ્રકટ કરેલો આ ગ્રંથ અત્યંત આનંદથી પ્રભુના ચરણકમલમાં અમે સમર્પણ કરીએ છીએ.

આ જન્મપ્રકરણને લગતા જન્માષ્ટમી નિર્ણય તથા પ્રભુપ્રાકટ્યના સંબંધના નવ સ્વતંત્ર લેખો "વેણુનાદ" માસિકમાં છપાયા છે. તે ઉપરાંત જે અમને મળ્યા તે અહીં લીધા છે.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

આવા સંસ્કૃત ગ્રંથોની કિંમત સમજનાર અને પ્રકટ કરવા દ્રવ્યની સહાય કરનાર બહુ થોડા હોય છે, માટે શેઠ જેકીસનદાસના ટ્રસ્ટ ફંડના ટ્રસ્ટીઓનો અમે ખાસ ઉપકાર માનીએ છીએ.

॥ श्रीजन्मप्रकरणसुबोधिन्यामुपन्यस्तवाक्यानां स्थलनिर्देशः ॥

अ० १–२

पत्रे	वाक्यम्	कुत्रत्यम्	पत्रे	वाक्यम्	कुत्रत्यम्
२०	अदीनलीलाहसितेक्षणो–	भा.२-२-१२	३५	कृषिर्भूवाचकः शब्दो	गोपालपू.तापिनी
२१	जातो गतः पितृगृहात्	भा.९-२४-६६	४५	यावदासीनः परा–	तै. ब्रा.३-२-९-६
२८	संज्ञायां भृतृवृजी	सि.कौ.३-२-४६	४७	प्रजापतेः प्रजापतिः	
२८	अस्ति मत्स्यः	शब्दकल्पद्रुमे पृ.६१८	४८	पुरुषो या नारायणः	स्वपिता
३०	जनपदे लुप्	सि.कौ. ४–२–८१	५४	सितकृष्णकेशः	भा.२-७-३६
३२	अस्त्रतेजः स्वगदया	भा.१-१२-१०	६३	लज्जा सापत्रपान्यतः	अमरः १-७-२३
३४	बलं गदं सारणं च	भा.९-२४-४६	६५	द्वौ सम्मताविह मृत्यू	भा.२-१०-३३
३४	वसुदेवस्तु देवक्याम्	भा.९-२४-५३	६५	मृत्युनैवेदमावृतमासीत्	बृ. १-२-१
३४	कीर्तिमन्तम्	भा.९-२४-५४	६५	अशनाया मृत्युरेव	बृ. १–२–४
३४	सङ्कर्षणमहीश्वरम्	भा.९-२४-५४	६७	तं विद्याकर्मणी समारभेते	बृ. ४–४–२

पत्रे	वाक्यम्	कुत्रत्यम्
६७	तदुदितः स हि यो	न्यायः
७०	प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य	न्यायः
७०	कामाच्चोदनयाथि वा	भा.१२-७-१३
७१	अत्रात्र वै मृत्युर्जायते	तै.ब्रा.१-७ ७-७
७१	यत्र यत्रैव मृत्युर्जायते	तै.ब्रा.१-७-७-५
७१	लोकाल्लोकादेव	तै.ब्रा.३-९-१५-१
७२	अलौकिकास्तु ये	म.भा. भी.५–१२
७२	नापराधोस्ति देहिनः	भा.१०-१-४८
७३	पृष्ठस्वीकृतह्रीभयाः	
७५	पुत्रेण जयते लोकान्	
७५	त्वं यज्ञः	बृ. १-५-१७
७५	त्यजेदेकं कुलस्यार्थे	म.भा.आ.११५ ३६
७९	कीर्तिमन्तं सुषेणं च	भा.९-२४-५४
८२	यदूनां कदनं चक्रे	भा. १०-२-६
८७	यदूनां निजनाथानाम्	भा. १०-२-१
९०	देवकीजठरभूः	भा. १०-३२-२३
९०	तव सुतः	भा. १०-३२-१४
९०	तन्मातरौ	भा. १०-८-२३
९०	नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने	भा. १०–५–१
९६	गुहां प्रविष्टावात्मानौ	ब्रह्मसूत्रं १-२-११
१००,१०१	सत्यं परं परं सत्यं	ना. ७८
१००	प्राजापत्यो हारुणिः	ना. ७९
१०२	सत्यं तपो दमः शमो	ना. ७९
१०२	कौन्तेय प्रतिजानीहि	गीता ९–३१
१०२	द्विःशरं नाभिसन्धत्ते	वा.रामायणम् ?
१०२	साधवो हृदयं मह्यम्	भा.९-५-३८
१०५	पूर्णस्य पूर्णमादाय	बृ. ५-१-१
१०८	वृक्ष इव स्तब्धो	श्वे.३ ९, ना. १२-३
१०९	स वा एष पुरुषः पञ्चधा	ना. ७९

पत्रे	वाक्यम्	कुत्रत्यम्
१०९	अयमात्मा विज्ञानमयः	सर्वोपनिषत्सारः
१०९	भूमिरापोनलो वायुः	गीता ७–४
१०९	असत्यमप्रतिष्ठं ते	गीता १६-८
१११	अयं तु परमो धर्मो	याज्ञ.स्मृ.१-१-८
११८	सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्	गीता १४-१७
१२२	यतो वाचो निवर्तन्ते	तै. २–९
१२२	पराञ्चि खानि व्यतृणत्	कठ. २–१
१२२	विष्णोर्नु कम्	तै. ब्रा.२-८-३-२
१२२	तदस्य प्रियम्	तै.ब्रा.२-८-३-२
१२२	इदं विष्णुः	तै.ब्रा. २-७-१४-३
१२२	प्र तद् विष्णुः	तै. ब्रा. २-८-३-२
१२३	यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं	ऐ.ब्रा.३-८-१
१२३	यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या	
१२४	इदमुदरे समागमनं	
१२८	रूपं चेदं पौरुषम्	भा.१०-३-२८
१२८	जन्म ते मय्यसौ	भा.१०-३-२९
१२८	मेनेङ्ग कण्डूयनम्	भा. ८-७-१०
१२८	विक्रीडितं तज्जग–	भा.१०-उ.१-२९
१३०	छन्दसि लुङ्लङ्लिटः	सि.कौ.३-४-६
१३०	माङि लुङ्	सि.कौ. ३-३-१७५

अ० ३–४

पत्रे	वाक्यम्	कुत्रत्यम्
६	ततो वै ते सर्वान् रोहान्	तै.ब्रा.१-१-२-२
१९	अतोऽस्मि लोके वेदे च	गीता १५-१८
२२	अपां तत्त्वं दरवरम्	भा.१२-११-१४
२२	तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम्	भा.१२-११-१४
२५	भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना	
२६	चैत्यस्य तत्त्वममलं	भा.३-२८-२८
२६	कण्ठं च कौस्तुभमणे–	भा.३-२८-२६
२६	यदग्ने रोहितं रूपं	छां. ६–४–१

पत्रे	वाक्यम्	कुत्रत्यम्
२८	सर्वत्र पूर्णगुणकोपि	तत्त्वदीपनि.शा.४३
३१	वेदे रामायणे चैव	हरिवंशे पु. भा.
३१	अर्थी विद्वान् समर्थश्च	वाच. पृ.१२७
३३	अन्यथासन्तमन्यथा	म.भा.आ.७४-२७
३८	स एष इह प्रविष्टः	बृ. १.४-७
३८,३९	तत् सृष्ट्वा तदेवानु–	तै. २-६-१
३८	गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे	कठ. ३–१
३८	यो वा इतो जनिष्यते	तै.सं.६-१०-३-६
४०	चक्षुषः चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं	केन.१–२
४५	पराञ्चि खानि	कठ. २–१
४७	यत् प्रवदन्ति मायाम्	पञ्चरात्रम्
४८	स यथा सैन्धवघनो	बृ. ४-५-१३
४८	असङ्गो ह्ययं पुरुषः	बृ. १-३-१५
४८	अथात आदेशो	बृ. २–३–६
५०	अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः	न्यायः
५१	कृते शुक्लश्चतुर्बाहुः	भा.११-५-२१
५२	यस्मिन् विदिते सर्वं विदितं	
५३	वर्तमानसामीप्ये	सि. कौ. ३-३-१३१
५५	अव्यक्तादीनि भूतानि	गीता २-२८
५५	बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्म	
५५	प्रकाशकं तच्चैतन्यं	तत्त्वदीपनि.शा.५५
५६	पूर्णमदः पूर्णमिदं	बृ. ५-१-१
७०	स एकधा भवति दशधा	
७१	या प्रथमं न म्रियते	
७३	मत्तः कामानभीप्सन्तौ	भा.१०-३-३५
७३	वरं मत्सदृशं सुतं	भा. १०-३-४०
७३	अदृष्ट्वान्यतमं	भा. १०-३-४१
९०	कृपणः स तु विज्ञेयो	
९०	स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या	भा. १०-२-२१
९१	अनुरक्तो गुणान् ब्रूते	
९१	व्यवहारे शब्दाः	न्यायः
९३	बहुलं छन्दसि	सि.कौ.
९४	भामस्तु भगिनीपतिः	शब्दरत्नावलिः
९५	जिघांसंतं जिघांसीयात्	म.भा.शां.अ.३४
९५	भ्रातापि भ्रातरं हन्यात्	भा.१०-५४-४०
९५	ब्रह्महा पच्यते घोरे	
९५	अस्यास्त्वामष्टमो	भा.१०-१-३४
९५	मर्त्येष्वमृतं प्रतिष्ठितम्	
९५	सन्देहे प्रमाणमन्तःकरण–	शाकुन्तले
९६	जायस्व म्रियस्व	छां. ५-१०-८
९६	नित्यः सर्वगतः स्थाणुः	गी.२–२४
१०१	पुमान् स्त्रिया	सि.कौ.१-२-६७
१०१	अप्रधानं न शिष्यते	
१०२	'यत्र क्वचित्' इति–	भा.१०-४-१२
१०६	प्रपन्नं विरथं भीतं	भा. १-७-३६
१०७	इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैः	भा. ४-२२-३०
१०७	तानि धर्माणि प्रथमा–	तै.आ.३-१२-७
१०७	यज्ञो वै विष्णुः	तै. ब्रा. १-२-५-१
१०८	धर्मस्य प्रभुरच्युतः	विष्णुसह.श्लो.१३८
१०८	मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः	न्यायः

उपन्यस्तवाक्यसम्बन्धिसंक्षिप्ताक्षराणां विज्ञानम्—

तै. सं.	तैत्तिरीयसंहितायां	म.भा.भी.	महाभारते भीष्मपर्वणि
तै. ब्रा.	तैत्तिरीयब्राह्मणे	म.भा.आ.	,, आदिपर्वणि
ऐ. ब्रा.	ऐतरेयब्राह्मणे	म.भा.शां.	,, शान्तिपर्वणि
बृ.	बृहदारण्यकोपनिषदि	भा.	भागवते
ना.	नारायणोपनिषदि	गी.	गीतायां
छां.	छान्दोग्योपनिषदि	याज्ञ.स्मृ.	याज्ञवल्क्यस्मृत्यां
तै.	तैत्तिरीयोपनिषदि	सि. कौ.	सिद्धान्तकौमुद्यां
कठ.	कठोपनिषदि	वाच. पृ.	वाचस्पत्ये(कोषे)पृष्ठे
केन.	केनोपनिषदि		

श्रीमती टिप्पणी।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमद्विठ्ठलेश्वरदीक्षितप्रणीता।

श्रीमत्प्रभुचरणनिजश्रीहस्ताक्षरलिखनेन संवादिता।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धविवृतिप्रकाशः ।

श्रीटिप्पणी ।

गोस्वामिश्रीश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचिता ।

नमः श्रीकृष्णपादाब्जतलकुङ्कुमपङ्कयोः ।
रुचे यदरुणं शश्वन्मामकं हृदयाम्बुजम् ॥ १ ॥

पितृपदसरसिजनतिततिविनिहतविघ्नाशुभैर्निरोधस्य ।
विवृतौ संशयवंशाच्छेदः श्रीविट्ठलैः क्रियते ॥ २ ॥

दशमस्कन्धविवरणं चिकीर्षवोऽत्र स्कन्धार्थरूपोऽपि भगवानेवेति ज्ञापनाय तद्रूपं तं नमस्यन्ति **नमामीति** । 'निरोधोस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभि'रिति वाक्यात् तद्रूपं तं विवृण्वन्तो, यथा नारायणो दास्योपयोगिशय्यादिसर्वार्थरूपत्वेन प्रभोः शेषभावं प्राप्तत्वेन तत्त्वेनैव प्रसिद्धे वेदात्मकत्वेन प्रमाणरूपे शेषे लक्ष्म्या सेव्यमानः क्षीराब्धौ शेते, तथा सर्वात्मभावेन दासत्वं प्राप्तत्वेन शेषरूपेऽस्मद्धृदये पुष्टिरसप्रेप्सुपेयोऽत्यन्तागाधो यो लीलाक्षीराब्धिस्तत्र शयानत्वेनान्यत्र गतिरहितो यस्तं नमामीत्यर्थः । लक्ष्मीसहस्रैस्तल्लीलाभिश्च सेव्यमानं चतुःषष्टिकलानिधिं तद्रसपोषणेऽतिचतुरम् । अथवा स्वांशकलानिधानत्वेन पूर्णं पुरुषोत्तममित्यर्थः । एतेन नारायणाद्वैलक्षण्यमुक्तं भवति । तत्रैका लक्ष्मीरत्रापरिमितास्ताः । तत्र क्षीराब्ध्यधिकरणके शेषे शेते, अत्र तु हृदयात्मकशेषाधिकरणकलीलाक्षीराब्धौ शेते । अत्रेदमाकूतम् । सर्वात्मभाववति हृदये सततभावनया प्रकटो यो रसात्मकः पुष्टिमार्गीयो लीलाब्धिः स्वयमेव कृतो यथा वृन्दारण्यप्रवेशवेणुकूजनादिः । तत्र पुष्टिमार्गीयैर्भक्तैः स्वस्वरूपेण स्वलीलाभिः कटाक्षादिरूपाभिश्च तादृशम् । तेन नायिकानामपि प्रभुलीलामध्यपातित्वात् पृथक्तदुक्तिरनुपपन्नेति शङ्का निरस्ता । यथा पुरि शयनं पुरुषस्योच्यते, तथात्र तत्तल्लीलानुरूपा स्थितिः शयनपदेनोच्यते । न तु निद्रा । तथा सति विविधनायिकालीलानामनुपयोगात्तत्सेवनोक्तिर्विरुध्येत । नारायणे कमलवत् स्थायिभावात्मके स्वस्मिन् विचित्रान् भावानुत्पाद्य ब्रह्मवत्तादृशं कञ्चन प्रचुरं भावमुत्पादितवान् येन तल्लीलाविवरणात्मकमखिलरसात्मकं जगदाविरभूदिति । तेन[3] मूले शयनपदोक्त्या नारायणे

---

१. निधित्वेन इति पाठः । २. सेव्यमानमिति । ३. तेनेति नास्ति क्वचित् ।

तत्प्रसिद्धमिति तद्धर्मसाम्यमाचार्यैर्निरूपितम् । मूलेऽनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षे त्वनुशय्यतेऽनेनेत्यनुशयनमिति करणव्युत्पत्त्या ताभिः सहात्मनो निगूढभावकरणं येन स निरोधः । स्वकीयेषु स्वविषयकभावोत्पादनं यया लीलया क्रियते सा निरोधशब्दवाच्येत्यर्थः । अथ प्रकरणार्थरूपं नमस्यन्ति **चतुर्भिरिति** । दशमस्कन्धे पञ्चप्रकरणानि सन्तीति पञ्चधा प्रकरणार्थरूपो मम हृदये यो विराजते तं नमामीति सम्बन्धः । पञ्चरूपत्वं प्रकटयन्ति । आद्यं चतुर्भिरध्यायैः । द्वितीयं प्रमाणप्रमेयसाधनफलात्मकैश्चतुर्भिः प्रकरणैः । तथैव तृतीयम् । चतुर्थं त्रिभिः प्रकरणैः । पञ्चमं षड्भिरध्यायैः । एवं पञ्चधा यो विराजत इति सम्बन्धः । **पूर्वोत्तरेति** । अशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्गः, पुरुषात् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः, उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया स्थापनं स्थानम्, स्थितानामभिवृद्धिः पोषणमिति प्रकारकः कार्यकारणभावः । प्रकृते च पूर्वस्कन्धे भक्तानां निरूपणात् तेषां चित्तवृत्तिनिरोधे कथ्यमाने स तिष्ठति, अन्यथा मुक्तानामाश्रयत्वेनाश्रयनिरूपणान्मुक्तिमनिरूप्य तन्निरूपणमशक्यमिति तदसंगतं स्यात्, निरोधः प्रलयत्वेन तेऽभिमत इति मुक्त्यनन्तरं तन्निरूपणे मुक्तानां प्रलय इति संगतिर्भवेत्, सा चायुक्ता, अनेवंकथने कार्यकारणभावक्षतिरित्यर्थः । **आद्यन्तयोरिति** । प्रकरणयोरिति शेषः । तत्र दुष्टमारणामात्रलक्षणस्याप्रवेश इत्यव्यापकं लक्षणमिति भावः । **मुक्तावपीति** । स्कन्धान्तरे तन्निरूपणादतिव्यापकं तदिति भावः । एवं सति तस्या लीलाया दशविधलीलामध्यपातित्वाभावेन भागवतेऽप्रवेशः । अथ प्रहिलतया प्रवेशो वाच्यस्तदा [1]दशविधलीलाभ्यो भिन्नत्वेन भागवतमध्यपातित्वेन चैकादशी सा भवेदित्याहुः **लीलाधिक्यमिति** । नवलक्षणज्ञानं ह्याश्रयज्ञाने कारणम् । तथा सति तयोस्तथात्वहानिश्चेत्याहुः **कार्येत्यादि** । 'दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षण'मित्युपक्रान्तत्वात्तेभ्यः पूर्वमाश्रयोक्तौ तस्यागश्च भवेदित्याहुः **मक्रान्तेति** । **ब्रह्मेति** । तेषां भक्तत्वेऽप्यधिकारित्वात् केवलभक्ताया भूमेराधिक्यं तदपेक्षयेति

1. श्रीमत्याष्टिप्पण्याः प्राचीनमेकं श्रीप्रभुचरणश्रीहस्ताक्षरलिखितमूलपुस्तकं प्राप्तम् । उपरिस्था मुद्रितपाठाः केचित् क्वचिदेतन्मूलपुस्तकस्थपाठेभ्यः संस्कृता अपि सन्तीति नः प्रतिभाति । ते च श्रीमत्प्रभुचरणैरेव पश्चात् संस्कृताः स्युरित्यनुमीयते, परन्तु बहुवारं लेखकभ्रमात् मूलस्थपाठा विकृता अपि दृश्यन्ते, तत्र त एवादर्तव्या इति । क्वचित् मूलपाठा एव शोधिताः । ते च विद्यमानास्मद्दृष्टश्रीटिप्पणीपुस्तकेषु दृश्यन्ते । तथापि मूलस्था एव पाठास्तत्रास्माभिरादृताः । श्रीहस्ताक्षरलिखितमेतन्मूलपुस्तकमेव श्रीपुरुषोत्तमचरणै रासपञ्चाध्यायीप्रकाशे पाण्डुलेखनत्वेनोपन्यस्यते । अतो मुद्रितपुस्तकस्थोचिततरपाठाः श्रीमत्प्रभुचरणैरेवादृता इति सुष्ठु निश्चीयते । क्वचित् टिप्पण्यां शोधः श्रीमद्गोकुलनाथचरणैरपि कृतो दृश्यते, क्वचित् पाठाश्च शोधिता दृश्यतः पाठादरणे विवेकः कर्तव्य इति । तत्र तत्र स्थानेषु मूलपुस्तकस्थपाठाः टिप्पणे मू. पा. इत्यनेन निर्दिष्टाः, यथा—
दशलीलाभ्यो मू. पा. ।

भावः । **अन्यसंश्रय** इति । भक्तेष्वेवाविश्य सेवितवन्तो, न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । यद्वा प्रभोराविर्भावस्य स्वस्यापीष्टत्वेऽपि न स्वयं विज्ञापयितुं शक्तास्तादृगार्त्यभावात्, किन्तु तादृशीं भुवमग्रे कृत्वेत्यर्थः । **प्रद्युम्न** इति । अत्र निबन्धानुरोधादयं क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । हेतोर्द्वैविध्ये तात्पर्यमाहुः **गुणा** इति । सत्त्वादय इत्यर्थः । **तं भजत** । भक्तागतमित्यर्थः । द्वादशभिः प्रश्ने हेतुमाहुः **गुणदोषग** इति । षड्गुणाः लोके दोषत्वेन प्रसिद्धा धर्माश्च षड् देशान्तरगता गर्भमातुलमारणादयः । उभयविषयकत्वात्तस्य तथात्वमित्यर्थः । गुणवाक्यसाम्यं दोषवाक्यानामयुक्तमित्याशङ्क्याहुः **समत** इति । यथा गुणा उत्तमास्तथा लोके दोषा अप्युत्कटा इत्युभयोः साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति तथेत्यर्थः । समत इति भावप्रधानः ।

१०-१-३. **अग्निमप्रयोजनार्थमिति** । अनवतारसामयिकजीवोद्धारार्थमित्यर्थः ।

श्रवणानन्दत्वेनेति गानतात्पर्यम् । **अनिवार्या** इति । भगवद्विषयकत्वेन निवा-
रयितुमयोग्याः कामादय इत्यर्थः । **तथापि श्रवणस्येति** । आद्या प्रवृ-
१०-१-४. त्तिर्विषयत्वेनैवेति तथा प्रवृत्तस्याखिलपुरुषार्थसाधकेऽर्थे प्रवृत्तिप्रयोजकं
विषयान्तरसमानधर्मवत्त्वं जघन्यमेवेति तथोक्तम् । **अनिर्वर्त्यदोषेण चेति** । सहजासुरत्वेनेत्यर्थः । **वैराग्यजनकस्येति** । गुणानुवादे वैराग्यजनकस्येत्यर्थः । दैत्यानां मुक्तिस्वरूपमाहुः **अपुनरावृत्तीति** ।

पुण्यद्वारमात्रतामिति । अग्रे हि भगवान् साक्षादेव भक्तदुःखं निवारितवान्न तु
केनचिद् द्वारेणेत्युच्यते । तेन तच्चरित्रेऽपि साक्षात्पुरुषार्थसाधकत्वं, न तु
१०-१-५. पुण्यद्वारेति ज्ञापितं भविष्यतीति तथेत्यर्थः । क्षेत्रं पाण्डोः, बीजिनो धर्मे-
न्द्रादयः । एकस्वामिकक्षेत्रजत्वेन पञ्चापि । एकक्षेत्रजत्वेन तु त्रय एव पितामहा भवन्ति । **स्वधर्मत्याजनसामर्थ्यमपीति** । भगवदिङ्गितकरणं तद्[1] देवव्रतं, तद्विरुद्धं तद् दैत्यव्रतम् । तथाच देवव्रते भीष्मे तिमिङ्गिलत्वं दैत्यव्रतं कौरवैः संपादितमिति तेषां कौरवाणां तथासामर्थ्यं जातमित्यर्थः । इदमतिसामर्थ्यमिति भावः । सैन्यसागरपदतात्पर्यमाहुः **बहिःस्थितमपीति** । सैन्यस्था हीतस्ततः स्वसेनाबहिःस्थितं मारयन्ति, न तु स्वसेनाम् । समुद्रस्थास्तु स्ववृन्दमध्यस्थमपि । इह च उभयरूपत्वमुक्तम् । तेनोक्तकैमुतिकन्यायसूचनाय सैन्यत्वं समुद्रत्वं चोक्तमित्यर्थः । पोतमपि गिलन्तीति साधनघातकत्वम् । **चेतनेति** । जलात्मकः समुद्रः स स्वयं न मारकोऽचेतनत्वात्, किन्तु तत्स्थाश्चेतनाः । इह समुद्रस्यैव चेतनत्वात् स्वस्वरूपेणैवान्यनाशकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । प्लवत्वोक्तितात्पर्यमाहुः

1. देवव्रतं मू. पा. (न तद् देवमतं)

भगवत इत्यादिना । प्लवो हि समुद्रात् स्वल्पतरस्तत्स्वरूपानन्तःपाती च । स्वाश्रयणमात्रेण तारको, न तु मकरादिनिवारणे स्वक्रियावान्, एवं भगवानपि पाण्डवसैन्यमशेषं रक्षितुं नोद्यतः । तदा बृहद्रूपः स्यात् । किन्तु पाण्डवानेव रक्षितुम् । अतोऽल्परूपत्वमयुद्ध्यमानत्वात्तदनन्तःपातित्वम् । 'पितामहा म' इति श्लोकविवरणे **तथापि सम्यगित्यादि** । उक्तसागरं वत्सपदमकुर्वन्नित्येतावतैव चारितार्थ्ये प्रभोः प्लवत्वनिरूपणं तत्तरणोक्तिश्च निरर्था । वत्सपदे मज्जनासंभवेन प्लवानपेक्षणादित एव तरणस्याप्यसंभवादुल्लङ्घनस्यैव तत्र संभवादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **तथापीति** । वत्सपदे तासामेव मज्जनसम्भवात् प्लवतरणोक्त्या तेषां तथात्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः **सम्यगित्यादि** । तत्रापि हेतुः **स्वदृष्ट्येति** । स्वसाम्येनेत्यर्थः । लौकिकदृष्ट्येति वा । भगवत्त्वेन भगवति ज्ञाने वत्सपदे मज्जनसंभावना न स्यादित्याहुः **भगवज्ज्ञाने** इति । ब्रह्मास्त्रदर्शने उत्तरावच्छरणगमनमेव स्याद्, न शस्त्रग्रहणम् । तदा चक्रेण प्रभुणा चेन्न रक्षिताः स्युस्तदा स्वसामर्थ्यस्याप्रयोजकत्वाद् नाश एव स्यात् । इदमेव मज्जनरूपम् । स्वसामर्थ्येनास्माकं जय इत्यभिमानेन हि तदा शस्त्रग्रहणम् । एवं सति पूर्वमपि प्रभुणैव रक्षितत्वेन तदुपकाराज्ञानान्माहात्म्याज्ञानाच्च क्षुद्रत्वमेव तेषु पिपीलिकात्वम् ।

दौण्यस्त्रेत्यस्य विवरणे **अर्जुनस्येत्यादि** । सर्वात्मना गर्भदाहे गोप्यस्याभावाद् गोपनासम्भव इति गोप्यमंशमाहुः **अर्जुनस्येत्यादिना** । स्थूलांशे दग्धेऽप्युक्त-
१०-१-६. बीजत्वांशात्मको धर्मस्तु वैष्णवांशत्वात् स्थित एवेति दग्धानप्यंशान् स्वसामर्थ्येन अदग्धान् भावितवानिति तैः सहभूतं बीजभावं जुगोपेत्यर्थः । **योगविभागादिति** । 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञि'ति सूत्रप्राप्तात्प्रत्ययस्य लोपस्तु 'जनपदे लुबि'ति सूत्रेण भवति, इह कुरुशब्दस्य जनपदावाचित्वेऽञो लोपासम्भवादेवं प्रयोगासम्भव इत्याशङ्क्य तत्संभवप्रकारमाहुः **योगविभागादिति** । जनपदशब्दे विभक्ते कृते, लुबित्येतावन्मात्रं सूत्रमिति जनपदावाचित्वेऽपि तत्प्रत्ययलोपात्तथा शब्दसिद्धिरित्यर्थः । **अन्यथा प्रतीतेरिति** । पूर्वं दग्धत्वेन प्रतीतानामदग्धत्वेन प्रतीतिरन्यथाप्रतीतिः । **धर्मरक्षार्थं** इति । वेदमन्त्रेणाधिष्ठापितब्रह्मरूपदेवताकं हि ब्रह्मास्त्रम् । तत्कार्यस्य भगवता प्रतिबन्धे भगवतो वेदमार्गरक्षकत्वलक्षणो धर्मो गच्छेदिति तथा न एतेनादाहेऽपि सामर्थ्यं प्रभौ सूचितम् । **मोक्ष** इति । वेदमन्त्राधिष्ठिता देवता हि स्वकार्यं कृत्वा निवर्तते । तदकरणे तदनिवृत्त्या मोक्षप्रतिबन्धः स्यान्मर्यादामार्ग इति तदभावार्थं तथेत्यर्थः । **तत्त्वसहितमिति** । 'तेजस्तत्त्वं सुदर्शन'मिति वाक्यादिति भावः । इह चक्रपदं भगवति स्थितानां सर्वेषां तत्त्वानामुपलक्ष-

कम् । तानि तु [1]'द्वादशस्कन्धे, 'अथेममर्थं पृच्छाम' इत्युपक्रम्य, 'तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः । अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथा च यै'रिति शौनकेन पृष्टः सूतो 'नमस्कृत्य गुरून् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपी'त्युपक्रम्य [2]'अङ्गादीनि पूजायां येन रूपेण ध्यायन्त्याचार्यास्तानि रूपाण्यवदत् । तथाच ध्यानार्थमेव तथा प्रदर्शनमिति साधूक्तं **उपकार** इति । रक्षार्थं चक्रोक्तावग्निमोक्त्या विरोधः स्यान्न [3]तूकरीत्याहुरत **एवेति** । कालनिग्रहार्थं वेति । चक्रं मारकत्वेन कालरूपम् । तद् धृत्वा तिष्ठतीति तत्र स्वकार्यकरणक्षमं भवतीति तथा । चक्रपदोपादानतात्पर्यान्तरमाहुः **अत एवेति** । दग्धस्यापि पूर्वभावसम्पादनेन जीवितसम्पादनमनुभावः । तादृशो भगवान् पूर्णे गर्भे प्रयोजनाभावात्ततो निवृत्त इति सोऽनुभावोऽपि निवृत्तः; अन्यथा भगवता रक्षित इति कालादेरपि भयाभावादयं देहो नित्य एव स्यात् । तथाच चक्रं भ्रमणशीलमिति व्याघुट्य मत्परितो भ्रमणं कृतवदिति कालाधीनत्वं सम्पन्नमितीदानीं न जीवनसम्पत्तिरित्यर्थः ।

वीर्याणीत्यत्र अनेनेत्यादि । वारद्वयं वीर्यप्रश्नकथनेनेत्यर्थः । यदुवंशे वंशसंबन्धिकार्यकरणार्थं प्रद्युम्नांशेनावतीर्य वीर्याणि कृतवानिभमल्लकंसमागधादिवधरू-
१०-१-७. पाणि प्रवयसामपि यौवनं यदूनां द्वारकानयनवैदर्भीहरणादिरूपाणि चेति 'तत्रांशेनावतीर्णस्ये'त्यनेनावताररूपं निरूपितम् । 'वीर्याणि तस्ये'त्यनेनोक्तरूपद्वैयमुक्तफल-[6]दाने वाशीवत् करणभूतं यस्य तन्मूलभूतं रूपं निरूपितम् । अखिलदेहभाजामितिपदादेतदवतारात् पूर्वमपि तेषामुक्तफलदानोक्तेस्तथात्वं ज्ञायते । एवं सत्यवतारकार्यस्य मूलरूपकार्यस्यापि करणादुभयरूपत्वमस्मिन्नवतारे ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तेन वीर्यबहुत्वसम्भावनास्तीति तत्प्रश्न इति भावः । अत्रैतदवतारवीर्यं पृच्छँस्तत्कर्तुर्यन्मूलरूपत्वमुक्तवान्[7] तेनास्यैवावतारस्य मूलरूपत्वोक्त्या माहात्म्यमेवोक्तवानित्याशयेन पक्षान्तरमाहुः **इदमेवेत्यादिना** । आत्मत्वेन मृत्युदानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य समादधते **निमित्तवशादिति** । देहभाक्त्वोक्तितात्पर्योक्तिरियम् । 'पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ'विति तत्त्वसूत्रात् । 'स नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छ'दित्यादिश्रुतिभ्यश्च जीवानां देहसम्बन्धः स्वक्रीडार्थमेव भगवता कृत इति क्रीडैव निमित्तं, तद्वशात्तथेत्यर्थः । **भगवद्ध्यानरूपाणीति** । आन्तरत्वादिति भावः । अतः **कथमपीति** । उतेति पदादन्तर्मुखेभ्यो रूपद्वये-

---

१. द्वादशे स्कन्धे मू. पा. । २. अङ्गादीन् मू. पा. । ३. तूकरीत्यामित्याहुरत मू. पा. ।
४. पूर्वभाव इति मूलस्थः पाठः । आविर्भावेति पाठस्त्वनिष्टः ।
५. पुरुषकालरूपात्मकम् ।
६. दानोऽरि मूर्धन्यमूर्धन्यो इति टीका वर्तते.
७. रूपत्वमुक्तम् मू. पा. ।

नाथमृतदानम् । विषयपक्षे भजनोपयोगित्वेन तथात्वम् । ब्रह्मादिपक्षे भगवत्क्रीडोपयोगित्वेन विभूतिरूपत्वेन च ज्ञानात्तथात्वम् । बहिर्मुखेभ्यस्तथात्वं स्पष्टम् ।

क्व वासमित्यत्र । **अथवे**त्यादि । अधुनापि, 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं, श्रूयतां मे
पित'रित्यादिवचनानामश्रवणाद्वसुदेवपुत्रत्वेन यादवत्वेन ज्ञानादेवमपि कथनं
१०-१-९. सम्भाव्यते इत्याशयेनेदमुक्तम् ।

देहं मानुषमित्यत्र । **तत्रैवोक्त**मिति । तत्रैव वृष्णिमानुषदेह एवाश्रयणमत्रोक्त
मित्यर्थः । तेषु सर्वेषु भूभारराजपृतनानिरसनसामर्थ्याय भगवानाविष्टस्तिष्ठ-
१०-१-११. तीति तथा । [1]वृष्णिभिः सह संव्यवहारे क्रियमाणे वृष्णिदेहेष्वाश्रयणसंभवादपि तथा । एतज्ज्ञापनार्थैवाथश्रवण उक्तः । अन्यथा तं विनापि प्रश्नसम्पत्तेस्तं न वदेत् । एवं सति, 'वृष्णिभिः सह देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि यदुपुर्यामवात्सी'दिति सम्बन्धो ज्ञेयः । अत एवाग्रे प्रभुर्वक्ष्यति, 'नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत् कथञ्चि'दित्यत्र हेतुभूतं विशेषणं मत्संश्रयस्येति ।

उद्धारविषयनिर्द्धारमाहुः **ये भक्ता** इति । शास्त्रीयसाधनरहितानामित्यर्थः । ननु
ससाधनानामपि कथं न विषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाहुः **येषा**मिति ।
१०-१-१७. किञ्च, एतेषां निरोधपदार्थोऽपि पूर्वस्माद्विलक्षणोऽतोपि न विषयत्वमित्याहुः **संसारे**ति । अत्र ससाधनेष्वित्यर्थः । निरूप्यते । त्वयेति शेषः । तथाच संसारस्याविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन तद्रूप एव निरोधस्तेषां वाच्य इत्याह **अत** इति । तथाच वक्ष्येव वैलक्षण्यमिति भावः । किञ्च । भक्तानां संसारो लीलोपयोगित्वेन सुखरूपस्तेषां तु दुःखरूप इतीतोपि तद्वैलक्षण्यमित्याहुः **दुःखे**ति । प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति **एव**मिति । एकं निःसाधनानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमित्यर्थः । ननु भगवत्कृतनिरोधो न शास्त्रैर्जनयितुं शक्य इति पूर्वोक्तशेषभावासम्भवात् ससाधनानामपि विषयत्वं वक्तुं युक्तम् । अत एव, 'तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगवितानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः'इतिपृथावचनमपि गीयत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः **द्वयं वे**ति । उभयोर्निरोधस्यैकरूपत्वेनोक्तवैलक्षण्याभावात्तथेत्यर्थः । एवम्प्रकारेण लीलाकरणे कथने च हेतुमाहुः **साङ्गस्ये**ति । निरोधस्येति शेषः । अत्रोपपत्तिमाहुः **तत** इति । यतश्चिकीर्षितनिरोधमवतीर्य स्वयं कृतवानतो हेतोरयं स्कन्धो दशमत्वेन युज्यत इत्यर्थः । अन्यथाऽनवतीर्यैवाम्बरीषादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीति ईशानुकथैवेयमपि

१. 'वृष्णिभिः सह.....संभवादपि तथा' इति हस्ताक्षरपृष्ठेषु न वर्तते, पश्चात् ग्रन्थकारैः लिखितमिति प्रतिभाति ।

भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादिति भावः । अङ्गमाहुः **अवतार** इति । येन विना यन्न सम्भवति तत्तदङ्गमत्रोच्यते । तथाचानाविर्भावे निरोधपदार्थ एव न स्यादिति भावः । यद्वा, यतः संसारभवदुःखव्यावृत्तिरेव निरोधप्रयोजनमतो निरन्तरं भगवत्स्मरणात्मको निरोधो दैवासुरसाधारणो निरूप्यत इत्याहुः **संसारे**ति । स्मृतिश्च क्वचित् स्नेहात् क्वचित् द्वेषादिनेति परं विशेषः । एकं पूर्वोक्तमित्यर्थः । अथवा यतो [2]लीलानुपयोगिसंसारवतां [1]संस्मृतिरपि दुःखरूपातोधिकारिभेदेन विरोधाभावाद् दुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिश्चेति द्वयमपि फलमित्युक्तमित्याहुः **दुःखरूपा च संसृतिः, द्वयं वा न विरुध्यत** इति । एवमनुक्तौ दुःखरूपेत्याद्यनर्थकं स्यात्, केषाञ्चिद्भक्तानां दुःखमेव निवारितम् । अहम्ममात्मकः संसारस्तु लीलोपयोगित्वेन स्थापित एव । केषाञ्चिद्भक्तानामन्येषां च संसारोऽपि नाशितः । तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः । नन्वाधिदैविकप्रवर्तनं विना वाण्युद्गमासम्भवे भक्तदुःखहेतुवाणीं स कथं प्रवर्तितवानित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **सर्वमुक्त्यर्थ**मिति । हर्याविर्भावं विना सा न भवतीति स्वयं तं कर्तुमशक्तस्तद्धेतुहेतुं चक्र इत्यर्थः । तदनुगुणदेवतायास्तदुत्कर्षमसहमानाया इतिरूपेऽग्रिमग्रन्थे तत्पदाभ्यां कंस एवोक्त इति ज्ञेयम् । मुक्तिहेतुत्वेन तदनुगुणत्वम् । भगवन्मातृदास्यं दैवपक्षे परमोत्कर्षः । अयं चासुर इत्यसहमानत्वम् । एवमविरोधः पूर्वापरयोः । कालो ह्यत्र प्रतिबन्धको जात इत्यत्रापि अत्रपदस्य दैवानुगुणत्वे कंसस्येत्यर्थो ज्ञेयः । तथा सति मातुर्दुःखासम्भवेन मातृत्वमेव न स्यादिति भावः । **अतस्तेऽप्यन्त** इति । भीष्मादय इत्यर्थः । **तद्धर्मा** इति । नृपधर्मा इत्यर्थः ।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्य विवरणे । तदाविष्टस्तस्मिन् सङ्कर्षणे आविष्ट इत्यर्थः ।
अत्र पूर्वं शय्यारूपे सङ्कर्षणे शयानस्यावतारदशापन्ने तस्मिन्नावेशरूपा स्थिति-
१०-१-२४. रनुशयनं भवति । तथाचानुशयनस्यैव स्कन्धार्थत्वाद् बलदेवाविष्टवासुदेवकलाया एव लीलास्कन्धार्थः स्यादित्यत आह **अत** इति । यतः शयानस्यावेशोऽतो हेतोर्विष्णोः सात्त्विककल्पाधिष्ठातुरेव बलभद्रेण कृत्वानुशयनमुच्यते, नात्मनः पुरुषोत्तमस्य नेत्यर्थः । 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मन' इति मूलवाक्यादिति भावः । तेन नोक्तदूषणमिति भावः । तर्हि बलदेव एवं निरूपणे किं तात्पर्यं तदाह **एकव**दिति । पूर्वोक्तवासुदेवस्यांशत्वादंशांशिनोश्च तादात्म्येनाभेदादेकवदेव प्रोच्यते । तेन तत्रापि तथा निरूपणमित्यर्थः । अतस्तच्चरित्रमपि मूलरूपचरित्रमेवेति भावः । नन्वेवं लोके न प्रतीयत इत्यत आह **कृष्ण** इति । यथांशत्वेनैक्येपि स्वरूपे द्वैविध्यप्रतीतिस्तथा चरित्रेपीत्यर्थः । [3]अत एव यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं मथुरायां, पुरुषोत्तमस्य व्रजे तथात्रापीत्याह **देवक्या**मिति ।

१. संसृति–मू. पा. । २. लीलानुपयोगिसंसारवतामिति मूलपुस्तके न वर्तते । ३. यथा चतुर्व्यूहरूपेण सह प्राकट्यं पुरुषोत्तमस्य, तथा व्रजे बलभद्रेपि वासुदेवावेशेन सह प्राकट्यमित्यर्थः । ४ व्यूहरूपेणेत्यर्थः ।

शूरसेनो यदुपतिरित्यत्र । ननु मातृचरणानां दुःखप्रापणोपायमात्रं ह्यत्र वाच्यम् ।
तत्तु विवाहं कृत्वा गृहगमनसमये तथाकाशवाण्यभूदित्येतावतैवोक्तं भव-
१०-१-२७. तीति देशकालावस्थादिभिः सर्वोत्कर्षवर्णनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः
सर्वोत्कर्षे त्वित्यर्मेन । **भगवदाविर्भावस्थान**मिति । यथा वसुदेवजन्मसमय आनका
दुन्दुभयश्च नेदुरिति सर्वत उत्कर्षो लोके ज्ञातस्तथा स्त्रिया भर्तृगृह एव पुत्रजन्म
भवति । तत्र विवाहो निमित्तमिति तं कृत्वा तद्गृहगमनसमये मातुः सर्वोत्कर्षे भगवता
सम्पादिते सति यत् दुःखमुपस्थितं तत् स्वल्पके निमित्ते शीघ्रमनायासेन भगवता निरसितुं
योग्ये सति भवतीति भगवन्मार्गे शास्त्रे निरूपितमित्यत्रापि न काचिच्चिन्तेति ज्ञापनाय
तद्वर्णनमित्यर्थः । **सुष्ठु** अल्पकमतिसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमिति यावत् । **तादृशे निमित्ते सती**त्यर्थः ।
भक्तदुःखं विना भगवदाविर्भावो न भवतीति तदर्थं तत्कथनमित्यपि तात्पर्यं ज्ञेयम् ।
देशतः कालत इत्यादि । सर्वैव सुखदा इत्युक्त एकस्य द्वयोर्वापि सुखदत्वं सम्भव-
तीति नायं नियम इत्याशङ्क्य निमित्तानां तावद्रूपत्वात्तथेति बोधयितुं तान्येवोक्तानि,
देशत इत्यादिना । अथवा, सार्वविभक्तिकस्तसिलिति केचिदिति वाक्यादत्र प्रथमातस्त-
सिलिति ज्ञेयम् ।

तस्यां तु कर्हिचिदित्यस्य विवरणे **सर्वा**नित्याद्या**चकर्षे**त्यन्तम् । पूर्वसान्निध्ये
सति भक्तदुःखाभावे स्वावतारो न सम्भवतीति तदर्थं तत्सान्निध्यं दूरीकृत-
१०-१-२९. वान् । अग्रे च तत्प्रयोजनाभावात् स्वस्मिन्नेव लीनं कृतवानित्यर्थः ।

पथि प्रग्रहिणमित्यत्र । **अनेनाधिभौतिकः काल** इति । भगवत्प्रादुर्भाव-
हेतुर्भक्तिमार्गोऽयं विवाहश्चेत्युभयोः साम्यादेतत्सम्बन्धिमार्गे कालकृतप्रति-
१०-१-३४. बन्धकथनेन भक्तिमार्गेऽपि तथात्वं ज्ञाप्यत इत्याशयेनेदमुक्तम् । एवं सत्य-
स्मिन् मार्गे भगवत्प्रापकमार्ग इत्यर्थो ज्ञेयः ।

खड्गपाणिः कचेऽग्रहीदित्यत्र । **कचेषु किञ्चिदि**त्यादि । ग्रहणक्रियाकर्म-
त्वेपि कचानां कर्तुर्ग्रहणक्रिययेप्सिततमत्वाभावात्तथात्वज्ञापनाय सप्तम्युक्ता,
१०-१-३५. न द्वितीयेत्यर्थः ।

दृष्ट्वा समत्वमित्यत्र । **अनेन पञ्चवार्षिक** इत्यादि । अत्रायं भावः । अग्रे
निगडनिग्रहानन्तरमेव, जातं जातमहन्निति वक्ष्यमाणत्वात् समर्पणानन्तर-
१०-१-५९. ममारणे तन्नोचितमिति मत्वा नारदेन तथा कथनादेतदनुपदमेव तत्कथन-
मिति ज्ञायते । तथाच निग्रहे गर्भासंभव इति । अत एव, जातं जातमिति न कालभेद-
ज्ञापकमित्यग्रे वक्ष्यते । भगवतस्त्वलौकिकी रीतिरिति नानुपपत्तिः ।

इति प्रथमाध्यायः ।

द्वितीयाध्यायार्थोक्तौ कृष्णोद्यम इत्यादि । भगवदुद्यमे हेतुमाहुः **महत्त्वे**ति ।
हेतोरिति शेषः । अत एव तावन्तमपि विलम्बमसहिष्णुर्गर्भकर्षणमाज्ञप्तवान् ।
१०-२-०. न ह्येवमन्यत्रेति भावः । अथवान्येभ्योऽवतारेभ्योऽत्र महत्त्वज्ञापनाय माया-
ज्ञापनवसुदेवादिमनःप्रवेशलक्षणः स उच्यत इत्यर्थः । अथवा महत्त्वं पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञा-
पनाय सविशेषणः स उच्यत इति सम्बन्धः । असाधारणत्वेनेतरेभ्यो व्यावर्तको धर्मो हि
विशेषणम् । तदत्र मायाज्ञापनमेकम् । न हि ब्रह्मादिव्यामोहिकां तामन्य आज्ञप्तुमर्हति,
सान्याधीना वा भवति । वसुदेवदुरासदत्वादिकं, देवक्यां स्वहन्तृज्ञानेप्यासुरभावत्याजनं
कंसस्य, ब्रह्मादिस्तुतिश्च ।

हतेष्वित्यस्याभासे **देवक्या बन्धनावधी**ति । अत्रेदमाकूतम् । सप्तमे गर्भे
जाते नन्दाद्या ये व्रज इत्यादि नारदेनोक्तम् । तदा षट्पुत्रहतिर्मातृबन्धनं
१०-२-४. च जातम् । तदत्र, हतेष्वित्येकेनानूद्य स गर्भो देवक्या हर्षशोकविवर्धनो
बभूवेत्यर्धेन शीघ्रं भगवदुद्यमे हेतुरुक्तः । पूर्वं शोकवर्धनो नासीत् । हतेषु तेषु अयमपि
तथा भविष्यतीति ज्ञानेन तथा बभूव । तथाचेदं सर्वं बन्धनानन्तरं जातमिति तदेव पूर्वा-
वधिर्यस्य तादृशं चरित्रमाहेत्यर्थः । अत एवाग्रे वक्ष्यन्ति 'षट्पुत्रवधात् पूर्वमेव सङ्कर्षणगर्भे'
इति । [1]असुरहननं सङ्कर्षणगर्भविषयकं दुःखं च भगवच्चरित्रमेव । तर्हि हर्षवर्धनत्वमनुपपन्न-
मित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः **स चार्ध**मित्यादिना । पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णानन्दत्वान्मातुर्मनसि
तदागमने तत्रानन्दाविर्भाव एवाभूत्, [2]परस्परं तादृशी नामून्निरोधवशादिति सरस्वती-
दृष्टान्तेन वक्ष्यते । अस्यानन्दमयत्वेपि प्रभुसङ्गम एव पूर्णानन्दप्राकट्यकरणं भवतीति तथा ।

गच्छ देवीत्यत्र **स्थावरान्नगरादि**ति । न गृणातीति नगरमतः स्थावर-
१०-२-६. तुल्यम् । अभिमानेन स्तब्ध एव तिष्ठतीति तथा ।

आविवेशेत्याद्याभासः[3] । **अथाक्रोशानन्तर**मित्यादि । ननु मूल एतदानन्तर्य-
वाचकपदाभावात् स्वयं तत्कथनमनुपपन्नमिति भातीति चेन्मैवम् । भावानव-
१०-१-१५. बोधात् । तथाहि । इह हि शीघ्रं स्वागमनार्थमेव गर्भकर्षणाज्ञापनम् ।
तत्तु 'गां गता तत्तथाकरो'दित्येतावतैव निरूपितमभूत् । आक्रोशस्तु प्रकृतानुपयुक्तः ।
एवं सत्यपि 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोककथनं यत्तद्भगवद्वाक्यस्थाथशब्दतात्पर्यकथनायेति
ज्ञायते । अन्यथा 'तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशये'त्युक्ते प्रयोजनाकाङ्क्षायामहं

१ आसुर मू. पा. । २ परस्य परम् मू. पा. ।
३ आविवेशेत्यस्याभासः मू. पा. ।

देववयाः पुत्रतां प्राप्स्यामीत्येतावतैव चारितार्थ्यादथशब्दं न वदेत् । एवं सति यस्मादानन्तर्यं प्रभुबुद्धिस्थं स पदार्थो 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोकेन विवृतः श्रीशुकेन । आचार्यैरपि तमेवाथशब्दं प्रतीकत्वेनोक्त्वा, गर्भ इतिश्लोकोक्ततात्पर्यमाक्रोशानन्तरमित्यादिनानूदितम् । अयमर्थो भगवतोऽत्यन्तं गोपनीय इति तत्सम्पत्तिर्लोकानामन्यथाज्ञानोक्त्या तत एव तदज्ञानसूचनेन च ज्ञापितेति सर्वमनवद्यम् ।

पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवेत्यादि, भवतीत्यन्तम् । अत्रायं भावः । उक्तवाक्यानुरोधान्नन्दगेहे पुरुषोत्तमाविर्भावोऽवश्यमङ्गीकार्यः । एवं सति 'सुतं यशोदाशयने निधाये'त्यग्रिमवाक्यं चानुपपन्नं भवति । तत्र स्वरूपद्वयदर्शनप्रसङ्गात् । आगतस्य तिरोधानं न वक्तुं शक्यम्, आगमनवैयर्थ्यापातात् । 'प्रागयं वसुदेवस्ये'तिवाक्यविरोधश्चेति उभयतःपाशारज्जुरितिचेत् । अत्र ब्रूमः । नन्दगेहे प्रादुर्भूतस्यैव पुरुषोत्तमस्य सर्वतःपाणिपादान्तत्वेन तदा [1]कार्यमस्तीति वसुदेवगृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते । स एव 'बभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेन उक्तः । पूर्वरूपस्य तिरोधानेऽप्यग्रिमकार्यार्थं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान् । यतो मुक्तिभूभारहरणवंशसम्बन्धित्वेनाविर्भावपित्रादिसुखदानवेदमार्गरक्षानारदशापविमोकद्विजसंमाननादिकार्याणि वासुदेवादिमूर्तिनियतकारणकानि उक्तकार्याण्यग्रे स्पष्टानि । एतदेवोक्तम् **एवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो भवतीत्यनेन** । अत्र श्रुतार्थापत्तिरेव मानमिति नानुपपत्तिः काचित् । **रूपान्तरमिति** । रूपान्तरत्वेन भानमित्यर्थः । तच्च मानुषत्वम् । तथाच शुद्धे पुरुषोत्तम एव तथा भानस्याग्रे वाच्यत्वान्मायानिरूपणेन तन्नियतकार्यविषयस्याप्युत्पत्तिर्निरूपिता भवतीत्यर्थः ।

दधार सर्वात्मकमित्यस्य विवृतौ **वृद्धिराकाशस्येवेत्यारभ्य, भवतीत्य-**
१०·२·१७. न्तम् । यथा यथा भित्त्याद्यावरणापसारणं तथा तथाकाशप्राकट्यं यथा, तथा
यावद्यावन्मायारूपं येन प्रकारेणापसार्यते तावत्तावत्तेन प्रकारेण भगवत्स्वरूपं प्रकटं भवतीति क्रमेणैव गर्भलक्षणाविर्भावस्तेनेतरगर्भेभ्यो भगवद्गर्भसम्बन्धिन्यपि बुद्धिर्देववया अविलक्षणोपपन्ना भवति । एवमेव यावता अंशेनेतोपसारणं तावतांशेन यशोदागर्भे मायाप्रादुर्भाव इति यशोदाया अप्यविकृता बुद्धिस्तथेत्यर्थः । अन्यथा त्वलौकिकत्वेन पूर्वं तल्लक्षणाभावे पश्चात् प्राकट्ये च उभयोर्यशोदादेववयोर्बुद्धिर्विकृता भवेत् । तथा सति लीला न सम्पद्येतेति तथैव ज्ञेयमिति भावः । साकारव्यापकब्रह्मणः स्तोकाकारमात्रावरणापसारणेपसारितस्यापि तस्य तथाकारत्वं लोकन्यायेन सिद्धम् । अत्रावरणस्य व्यापकत्वेनाविशेषाद् यशोदागर्भदेशेपि तत्प्राकट्ये नानुपपन्नं किञ्चित् ।

१. विरहेण स्वबाललीलाभावनमित्यर्थः

सत्यव्रतमित्यस्य विवरणे **अष्टविधं भवतीत्यादि** । अष्टविधत्वं चाग्रे स्प-
१० २-२५. ष्टीभविष्यति । यत् सत्यं तत् परमित्यादिवक्ष्यमाणश्रुत्यर्थनिरूपकमिति ज्ञे-
यम् । यद्वा सर्वोत्कृष्टमित्यत्र वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । श्रुताविव स्तुतावप्येतयोरैक्यं प्रतिपादनीयमित्यतिदिशन्ति **एवं सत्यस्वेत्यादिना** । लोके हि व्रतमुत्कृष्टमिति यदुक्तं तत्रोपपत्तिर्येस्त्वित्यादिना उच्यते । तथाच लोके व्रतं सत्यं चेति द्विविधं सत्यं निरूपितं भवति । मूले व्रतपदेनैतदुभयप्राप्तौ हेतुमाहुः **उभयोः परत्वादिति** । सत्यव्रतमित्यनेन सत्यं परमिति श्रुतिपदस्यार्थ उक्तो भवतीति भावः । तेन लोके सत्यं व्रतं चेति द्वैविध्यम् । अग्रे परं सत्यमिति श्रुत्यर्थनिरूपकं सत्यपरमिति पदं व्याकुर्वन्ति[1] **अतः परमिति** । अत्रापि लोके लौकिकं नियामकं वैदिकं द्वादशविधं चेति द्वैविध्यम् । भगवतो व्रतं लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं चेति द्वैविध्यम् । त्रिसत्यमिति पदार्थे भूरादित्रयं कायादित्रयं चेति द्वैविध्यम् । एवमष्टविधत्वं सत्यस्य भगवतः कालरूपस्य[2] । यदि सत्यरूपत्वं न स्यात्तदा लोके व्रतादिकं नियामकं च वैदिकं च द्वादशविधं भगवद्व्रतानि च लोकाश्चात्मादयश्च न स्युरित्युपपत्तिरूपत्वम् । व्रतं हि उपोषणादिरूपमहोरात्रादिसाध्यम् । सत्यमपि तप्ततैलादिष्वप्यदाहोऽत्युत्कटपापेऽल्पेनैव कालेनानिष्टमनुत्कटत्वेचिरेणेत्यादि । अन्यत् स्पष्टम् । लौकिकमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम् । भगवदीयं व्रतं नियामकं चेति च द्विविधम् । लोका भूर्भुवःस्वर्लक्षणाः । आत्मानः कायजीवपरमात्मानः । लोकाः फलरूपाः । इतरे त्वितराणि । इदं च द्विविधम् । एवमष्टवियत्वं सत्यस्योक्तभेदेन । पदद्वये विधेयभेदेन द्वैविध्यम् । त्रयं च द्विविधम् । एवं चतुर्विधत्वम् । **इतराविति** । प्रमाणफललक्षणावर्थावित्यर्थः । **आद्यन्तयोरिति** । सत्यात्मकमित्यन्तिमेन पदेन फलम् । एतस्मादाद्येन, ऋतसत्यनेत्रमित्यनेन प्रमाणमित्यर्थः । भगवत्स्वरूपज्ञानशक्त्योः फलत्वप्रमाणत्वे प्रसिद्धे । अथवा सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलम् । 'मानाधीना मेयसिद्धि'रिति कारणान्तःपाति मानमिति तथा । पूर्वमज्ञस्य ज्ञानेन विषयस्वरूपमपि तदैव सिद्धं भूतमिति यतो मानम् । फलं विवृतावेव स्फुटं, **सत्य एवेत्यादिना** । प्रमाणादिचतूरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेति पञ्चविधम् । पूर्वोक्तमष्टविधमेतत्पञ्चविधं चेति त्रयोदशधा । अग्रे ज्ञानशक्तिद्वयं धर्मी चेति षोडशधा ।

बिभर्षीत्यस्य विवृतौ **चराचरशब्देनेत्यादि** । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत
ओदन' इति श्रुत्यर्थनिर्णयं कुर्वन्, 'अत्ता चराचरग्रहणा'दिति सूत्रे विषय-
१०·२·२८. वाक्योक्तब्रह्मक्षत्रे चराचरशब्देन व्यासोवददिति तथेति ज्ञेयम् ।

१ व्याकुर्वन्ति अतः परमिति मू. पा. । २ कालरूपस्य यदि–मू. पा. ।

स्वत्पादपोतेनेत्यत्र **भगवज्ज्ञापके**त्यादि । अक्षरपक्षेऽनुपपत्तिरियम् भगवतः
पुरुषरूपेणाविर्भावे ह्यक्षरस्य चरणरूपत्वम् । तदा भगवतैव तरणसम्भवे ता-
१०-२-२९. वन्मात्रस्य तथात्वमयुक्तम् । एतदेवोक्तं **भगवती**त्यादिना । न च तेन
पुरुषरूपेणापि तत्सम्भव इत्याह **समाधिकल्पितस्यैवे**ति ।

येन्येरविन्दाक्षेत्यत्र । सम्यग्वायुसञ्चारो नाडीशुद्धचा भवतीति तदर्थमपेयपानादिकं
१०-२-३१. यत्तदेव विकर्मेति ज्ञेयम् । एतदुक्तं **विकर्मसहित**मित्यनेन ।

शरीरिणां श्रेय इत्यत्र **ते हि शरीराभिमानिन** इत्यादि । वैदिकं कर्म
यथोक्तमेव कृतमदृष्टजनकम् । ज्ञानमपि तत्राङ्गम् । 'य एवं वेदे'ति वाक्ये-
१०-२-३३. भ्यः । तथाच तदभावात्तथेति भावः । जडत्वादपि तथात्वं ज्ञेयम् ।

सत्त्वं न चेदित्यत्र **उभयोः साक्षात्कार** इत्यादि । आत्मसाक्षात्कारस्य फल-
मध्यासनिवृत्तिः । द्वितीयस्याद्वैतस्फूर्तिः । वैदिकमार्गे हि प्रमेयं 'स हैतावा-
१०-२-३४. नासे'तिश्रुतेर्ब्रह्मात्मकम् । अतस्तत्त्वेन स्फूर्तिः फलमिति भावः । **इत्पद-
व्यतिरिक्त**मिति । न चेदित्यत्र यदित्पदं तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । [1]**अज्ञानभिद्विज्ञानं
मार्जनमापेति न व्याख्यान**मिति । क्रियापदस्य समानलकारेणैवान्वयनियमान्मार्ज-
नमाप्नुयादिति भवेत् । [2]स्वोक्ताशङ्काया अनिवृत्तेश्च स्वव्याख्यातशास्त्रार्थाप्राप्तेश्चेति भावः ।

इति द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयाध्याये प्रकरणार्थसंदर्भे **अधिकारिणि काल** इति । दक्षिणायनकृ-
ष्णपक्षनिशीथादिदोषेषु सर्वकर्मणि निन्दितेषु सत्सु सर्वगुणोपेतत्वोक्तिर्मूलेऽ-
१०-३-०. नुपपन्नेत्याशङ्कच तत्तात्पर्यमाहुः **अधिकारिणी**त्यादिना । तथा'प्यधिकं त-
त्रानुप्रविष्टं, न तु तद्धानि'रिति न्यायेनोक्तदोषानिवृत्तिस्तदवस्थैवेति चेत् । अत्र वदामः । नात्र पूर्वोक्ताधिभौतिककाले प्रादुर्भाव उच्यते, किन्त्वधुनैव लीलाविर्भावारम्भ इति लीलाकालो योऽत्र भगवदात्मकत्वेन वाच्यः स प्रादुर्भूत इति । एवमेव देशादिरपि । अत एवाथशब्दो भिन्नप्रक्रमार्थक उक्तः । आधिभौतिकस्य तस्य जन्मनिमित्तत्वाभावाद् भौतिकस्याधिष्ठानत्वेऽपि यथा यत्देयरात्रीणां तदा दिवापि प्रकटनं कृतमिति तद्रात्रीणां दिवारूपत्वमपीति न वक्तुं शक्यम् । तथास्याधिभौतिकतद्रूपत्वं न वक्तुं शक्यम् । एतज्ज्ञापनायैव शुकैस्तथोक्तम् । अन्यथा प्रकटे स्वदुक्तदूषणे सत्येवं न वदेत् । यद्यप्याधिभौतिक उत्तरायणत्वादि-

[1] अत्रैव अज्ञान- मू. पा. । [2] स्वोक्तशङ्काया मू. पा. ।

विशिष्टेऽप्येतत्प्रकटनं सम्भवति, तथापि यदेतादृशे तस्मिंस्तथा करणं तन्मर्यादामार्गात् पुष्टिमार्गोऽतिविलक्षणो बलिष्ठश्चेति ज्ञापनायेति जानीमः । अत एव सर्वदेवतासान्निध्यप्रयुक्तसर्वगुणोपेतत्वव्यावृत्त्यर्थं तदागमनानन्तरं भिन्नप्रक्रमेण इदमुक्तम् । असङ्कोचात् सर्वशब्देनैश्वर्यादय उच्यन्ते । तेन भगवदात्मकत्वमुक्तं भवति । तेन लीलाकालत्वमायाति ।

प्रादुर्भावस्थले नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववदिति । वाचि उपनिषद्रूपायामित्यर्थः ।
'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह,' 'अदृश्यमग्राह्यं,' 'न तत्र सूर्यो
१०-३-८. भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः,' 'न चक्षुषा दृश्यते
नोत वाचे'त्यादिविरोधः प्राकट्यकथने आपतति । स च, 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत,' 'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान' इत्यादिश्रुतिभिर्भगवदिच्छया भगवान् दृश्यः, इन्द्रियसामर्थ्येनादृश्य इति श्रुत्योस्तात्पर्यनिरूपणेन निरस्यत इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो यथा, तथा प्राकट्यानन्तरमपीति न काचिच्चिन्तेत्यर्थः ।

तमद्भुतमित्यत्र । विशेषणसंख्यातात्पर्यं वदन्त आद्यश्लोकस्थद्वितीयश्लोकस्थविशेषण-
संख्ययोः प्रत्येकसमुदायाभ्यां तात्पर्यमाहुः **दशलीले**त्यादिना । आद्यस्थ-
१०-३-९. तत्संख्याभिप्रायोऽयम् । द्वितीयेन पदेन समुदिततत्तात्पर्यमुक्तम् । **द्विगुण**
इति । मर्यादामार्गीयमैश्वर्यादिकं भूभारहरणवेदधर्मविहितभक्तिज्ञानादिप्रवर्तकमेकम् । ब्रह्ममर्यादाया अप्युल्लङ्घनं, दैत्यानामपि मुक्तिदानमदेयस्वरूपामृतदानादौ पुष्टिमार्गीयैश्वर्यादिकं हेतुः । एवं सत्युभयविधं प्रकटीकृत्य प्रकट इति समुदिततत्तात्पर्यम् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । भक्तानां दशप्राणादिरूपः । सर्वप्रकाशकः सूर्यो द्वादशात्मेति तथा । लीलासम्बन्धिपदार्थानामनन्यप्रकाश्यत्वात् लीलायाः कालातीतत्वेन तदवच्छेदो न सम्भवतीति द्वादशमासात्मको लीलाधारभूतो यः संवत्सरात्मकः कालस्तद्रूपोऽपि । ते'नैकहायनस्त्रैमासिकः कुमार' इत्याद्युक्तिर्न विरुध्यते । लौकिकेन्द्रियाविषयत्वाल्लीलायास्तन्मध्यपातिभक्तानामेकादशेन्द्रियरूपस्तन्नियामकश्चेति द्वादशात्मा । आत्मपदेन जीवपरमात्मानावुच्येते । कार्यं महत्तत्त्वम् । भूतान्येकविधानि । उभौ प्रकृतिपुरुषौ । त्रयो गुणाः । अन्यत् स्पष्टम् । एतेन लीलासम्बन्धिपदार्थसृष्टिरेतत्स्वरूपात्मिकैवेति फलितम् । एवं तात्पर्यनिरूपणेऽपीदमेव मूलम् । अन्यथा प्राकृतसम्बन्धे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति ।

न तु लोकवेदसिद्धमिति । यद्यपि साकारत्वेन वेदे सिद्धं, तथापि यादृग्रूपं प्रकटमधुना तत् तथैवेति तदभिप्रायेणेदमुक्तम् । तेन पूर्वेण न विरोधः ।

चतुर्भुजमित्यस्याभासे **चतुर्विधमपी**ति । प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमपीत्यर्थः । अत्रायं भावः । सम्पूर्णस्वरूपवर्णने ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च वाच्यानि । तत्र ज्ञाने-

न्द्रियेष्वीक्षणमेवोक्तम् । कर्मेन्द्रियेषु भुजा एवोक्ताः । तेनैकैकेनैव पूर्णा ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्च निरूपितेति ज्ञायते । एवं सति कर्मेन्द्रियाणि निरूपयन् यद्भगशब्दार्थरूपं ज्ञानं निरूपयति तेन:...वानामिव भगवतः कर्मेन्द्रियाणि न ज्ञानजनकानीति न, किन्तु स्वयं चिद्रूपाणि पूर्णज्ञानजनकानीति ज्ञापयति । **चतुर्विधकार्यार्थे**मित्यादिना चतुर्विधक्रियाशक्तिविवरणम् । व्यूहकार्याण्येव चतुर्विधानि तानि । तेषां नियतकार्यत्वात् । भगवद्भुजानां क्रियाशक्तिरूपत्वेन सर्वेषां क्रियावतां मूलत्वात् पृथिव्यादिचतुर्णामेव भूतेषु क्रियावत्त्वात्तदाधिदैविकरूपत्वमपीत्याशयेन भूतत्वमुक्तम् । तेन लीलामध्यपातिनां तेषां प्रभुभुजरूपत्वमेव, न प्राकृतत्वमिति भावः । जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जानि वा । तान्यप्युक्तरूपाणीति ज्ञेयम् । पुरुषस्य द्विभुजत्वमौत्सर्गिकमित्यत्र द्विगुणपुरुषत्वम् । एतस्यैव विवरणं, **लौकिक** इत्यादि । युद्धादिना जरासन्धादिमारणं लौकिकसदृशम् । अन्यथेश्वरस्यैतच्चमूमारणे का युद्धापेक्षा स्यात् । अवस्थासाधनविरुद्धकार्यकरणं पूतनाशकटादिमारणमलौकिकम् । **घातकाविति** । हननरक्षणयोरेकत्रैकदा करणं विरुद्धं, तथापि तत् कृतवान् । परीक्षितो लौकिकबीजांशस्य दाहनं, वैष्णवांशस्य गर्भस्य रक्षणं, तन्मातुश्च । तत्राप्यनिवर्त्यब्रह्मास्त्रात् । एतदेव सङ्कटरूपमपि । तथैवेन्द्रवृष्ट्यादिकमपि ज्ञेयम् । **वेदोक्त**मिति । कर्मब्रह्मविषयकमात्मपरमात्मविषयकं वा ज्ञानमित्यर्थः । भक्तिरपि सगुणा निर्गुणा च साधनफलरूपा वा । वैराग्यं हि सर्वदुःखनिवर्तकम् । भक्तदुःखनिवर्तनं ह्यायुधैः । तेन तेषां वैराग्यरूपता । तेन भक्तेष्वेव रागस्तद्द्वेषिषु तदभाव इति ज्ञाप्यते । अत एव मातुलादयोऽपि हताः । **मधुसूदन** इत्यादि । उक्तरीत्या मधुसूदनो गदाचक्रे दक्षिणयोरब्जशङ्खौ वामयोर्धारयन् माधवो भवति । एवं सति गदाचक्रयोरेकत्र अब्जशङ्खयोश्चैकत्रस्थितिमात्रसाधर्म्येणात्र माधवत्वमपि । शङ्खाब्जे दक्षिणयोश्चक्रगदे वामयोर्धारयन्नारायणो भवति । तेन शङ्खाब्जयोश्चक्रगदयोश्चैकत्र स्थितिमात्रसाधर्म्येण नारायणत्वम् । एवं त्रिवृद्रूपत्वं सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपतापि । शङ्खेत्यादिविग्रहवाक्ये, शङ्खगदे आदौ ययोस्ते शङ्खगदादिनी पद्मचक्रे उदायुधे यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । शङ्खाब्जाभ्यां मारणासम्भवादायुधत्वं कथमितिशङ्काभावाय तत्तात्पर्यमाहुः **इन्द्रिये**त्यादि । प्राणपोषितानीन्द्रियाणि हि कार्यसाधकानि । 'विष्णोर्मुखोत्थानिलपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते'ति वाक्याच्छङ्खस्य तादृशत्वादिन्द्रियरूपता । तेनान्तरो मारको, दर्पाभावे मृतप्रायो यतः । गतदर्पस्य बाह्योपमर्देनासुनाशो भवति । प्रकृते च ब्रह्माण्डविग्रहो नारायण इति तदात्मकाब्जधारणेनैव यथा उपरि पतित्वा उपमर्दनं तथा भवतीति तथा । गदाया आधिदैविकप्राणात्मकत्वादधिभूतासुरप्राणान्निहन्ति । तेजोरूपमन्तःकरणं, चक्रं च तथा । मुक्तिदित्सायां

चक्रेण मारयसीति तद्धतास्तथैव भवन्ति । 'ये ये हताश्चक्रधरेणे'तिवाक्यात् । स्वयं निर्लेप एव महाभूतैरेव मारयतीति तात्पर्येण पक्षान्तरमाहुः **आकाशे**त्यादि । शङ्खगदाद्यायुधमेतावतैव चारितार्थ्येऽप्युदायुधमितिकथनेनान्योपि भावः सूच्यत इति तमाहुः **उदायुधानीति चे**ति । उदमुदकं तद्रूपाणीत्यर्थः । उदकत्वोक्तितात्पर्यमाहुः **तत्रैवे**ति । गुरुपदार्थे हि तत् स्वस्मिन् पतितं मज्जयति । तद्वदहङ्कारेणानम्रानासुरान् प्रावप्रायान् महाभूतान्येव पुनः प्रापयन्ति, न तु मुक्तिमित्यर्थः ।

श्रीवत्स इत्यादि । अत्रैतावद्वाच्यम् । पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वेन तदसाधारणं लक्षणं श्रीर्भवति । तस्याश्चेतरागोचरत्वेन लक्ष्यज्ञानं कस्यापि न भविष्यतीति तत्प्रादुर्भावस्थानासाधारणधर्मं सर्वगोचरं कृत्वा स्वस्मिन् धारयति । तद्दर्शनेन तत्र श्रीस्थितिज्ञानेन पुरुषोत्तमत्वज्ञानं भवति । अस्य मुख्यत्वमुपपादयन्ति **सर्वात्मकस्ये**ति । 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यान्तःस्थानि भूतानि' इति भगवद्वाक्यात्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुतिभ्यश्च जगत्तथा । 'परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तः सनातन' इत्युपक्रम्य, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममे'ति प्रभुवाक्याच्छ्रीव्रजजनमनोरथपूर्तये, 'दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता' इत्यादिवाक्यैः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वेनाप्यक्षरं ब्रह्म पुरुषोत्तमस्य लक्षणम् । चेष्टारूपत्वेन, 'अथ सर्वगुणोपेतः काल' इत्यादिना निरूपितो य आनन्दमयो लीलाकालः सोऽपि तथा । आदिपदाल्लीलाविशेषाश्च । तथाच सर्वात्मकत्वभगवत्त्वजगदादिलक्षणेषु ब्रह्म मुख्यं लक्षणम् । सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वादाविर्भूतसच्चिदानन्दरूपत्वाज्ज्ञानिमुक्तिस्थानत्वात् पुरुषोत्तमगृहचरणात्मकत्वात् । अतः श्रीवत्सस्य लक्ष्मत्वमुक्तमन्यथेतरविशेषणवदिदमप्युक्तं स्यादिति भावः । अत्रोपपत्त्यन्तरमाहुः **अत एवे**ति । जातिवेदाक्षरब्रह्माणि तदानन्दश्च सर्वशब्देन उच्यते । तदाधारभूतो भृगोर्देहः । तद्धतस्तस्य गतिर्भगवत्पर्यवसायिन्येवेति तथेत्यर्थः । किञ्च भगवतस्त्वगिन्द्रियाद् भृगोरुत्पत्तिः । तच्चेतरेन्द्रियेभ्यो विशिष्टमन्तर्बहिर्व्यापित्वात्तथा ज्ञानजनकत्वाच्च स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वाद् भगवतः स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुः । श्रीस्तत आविर्भूतेत्याशयेनाहुः **लक्ष्म्या चे**त्यादि ।

गकसोमीत्यत्र । सरस्वत्या ज्ञानशक्तिरूपत्वात्तथा कृतिः । अत्र विद्यादिपदानि त्यक्त्वा सरस्वतीपददानस्यायं भावः । सा हि वीणागानपरा, प्रभुश्च मुक्तोपसृप्य इति मुक्ताः सर्वे सङ्गीतविधया यथा प्रभुं सन्तोषयन्ति तदर्थमेवं करणम् । एतेनैवंविधानां लीलास्थभ-

---

१ लक्षणज्ञानं तस्यापि इति पाठः

क्तानां न प्राकृतत्वं, किन्तु कण्ठभूषणरूपत्वमेवेति ज्ञाप्यते । स्थानं प्रभुगुणगानम् । मुक्तानामेव शुकादीनां तत्राधिकारादिति भावः ।

सान्द्रपयोदेत्यत्र **पूर्व**मिति । निबन्धे निरूपितमित्यर्थः । तत् स्मारयन्ति **आकाशे**त्यादिना । चक्षु रूपवद् द्रव्यं गृह्णत्तदभावे निर्मेघ आकाशे दूरं गतं सन्नीलमिव पश्यति । तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव पश्यतीत्येकः प्रकारः । तत्तद्युगाधिष्ठातृदेवतानां तादृक्तादृग्रूपत्वात् तत्प्रतिबिम्बेन नियतानेकरूपत्वमिति द्वितीयः । भूमेर्नीलरूपत्वेन तत्राविर्भावे तत्प्रतिफलनेन तथा भातीति तृतीयः । शुद्धस्य सत्त्वस्य नीलरूपत्वेन तत्प्रतिफलने वैकुण्ठाविर्भूतं ब्रह्म तथा भातीति तुरीयः । अथवा भूमिर्वैकुण्ठं श्वेतद्वीपम् । हन्तेदं ब्रह्मणो नीरूपत्वपर्यवसायित्वेन न दासविद्वज्जनमनोरमं भवतीतिचेन्नैवम् । अंशावतारविभूतिरूपावतारविषयत्वादस्य । श्रीपुरुषोत्तमाख्यं तु वस्त्वेव तादृशं, न त्वौपाधिकं तत्राण्वप्यस्ति, शुद्धब्रह्मरूपत्वादित्यनुपदमेव प्रमाणप्रकरणे निरूपयिष्यत इति विद्वद्भक्तमनोरममेतदिति जानीहि । यस्तु स्वकाल इत्यादि तु परोक्षवादत्वेनापि ज्ञेयम् । **स्वकाले** लीलाकाले । अत एव स्वपदम् । नूतनरसोत्पादको दिनान्तादिष्वग्रिमश्च । एवमित्यादिना श्रीवत्सेत्यादिविशेषणोक्तितात्पर्यमुक्तं क्रमेण, पुरुषोत्तमासाधारणचिह्नत्वात् तत्त्वेन ज्ञाने मूलकारणभूतः श्रीवत्सः । तस्य ब्रह्मत्वं निरूपितम् । वस्तुतस्तु श्रीरूप एव सः । ब्रह्मानन्दरूपत्वात्तस्यास्तत्र स्थितो लीलां करोतीति लीलामूलभूतमपि तद्रूपं ब्रह्म । 'कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यज' इति वाक्यात् । स्वीयत्वेनाङ्गीकृतानामात्मनामाधिदैविकं रूपं स्वकण्ठे स्थापयन्न जातु त्यजति । स्वरूपानन्दं चताननुभावयतीति तथा । भूरूपकटचा आवरणोक्त्या तथात्वम् । प्रावृड्घनश्यामत्वोक्त्या सर्वानिष्टनिवृत्तिपूर्वकं सर्वार्थदानम् ।

महार्हेत्यत्र **भगवन्मुखनिरीक्षका** इत्यादि । अत्रायं भावः । 'बिभर्ति सांख्यं
योगं च देवो मकरकुण्डले' इति वाक्यात्तद्रूपयोस्तयोः सहभावेन किरीट-
१०-३-१०. स्योक्तेर्मौलिपदं, पारमेष्ठ्यमित्यत्रापि तद्रूपो वेद एवोच्यत इत्यवगम्यते ।
सर्वप्रमाणानामुपरि स्थितिस्तस्यैवोचिता यतः । एवं सति तज्जनितज्ञानमेव तद्विड्रूपमिति तत्परिष्वक्तोक्त्या तेषां तथात्वमेव संपद्यत इति जीवानां तत्र स्थितिरयुक्तेतिशङ्कानिवारणाय भगवन्मुखेत्याद्युक्तम् । अपरं च तेषां बहुत्वेपि तद्विष्येकत्वोक्त्या तज्जनितस्य भक्तिभावस्यैकरूपत्वं मूले ज्ञाप्यते । तेन वेदादीनां भक्तिरेव फलमिति ज्ञापितं भवति । अर्हस्य प्रापकद्रव्यरूपत्वेन तादृशोत्र गुरुरेवेति तथोक्तम् । अन्यथा त्वमूल्यपदमेव वदेदिति भावः । इदं च भक्तिमन्महापुरुषानुग्रहादेवेति ज्ञापनायार्हे महत्त्वमुक्तम् । अत एव, 'वेदवादरताः पार्थे'त्यादिनोक्तशीलानां न भक्तिलाभः । एतदेवाभिसंधाय सर्वलोकप्रसिद्धादिति विशेषणं

दत्तम् । अर्हस्य लोकसिद्धत्वेनापि तथा विशेषणमिति ज्ञेयम् । कुन्तलानां रसोद्दीपकत्वेन तेषु भक्तिप्रवर्तकत्वमपि सूच्यते । **तान्येव पदानी**ति । कुन्तलानां भ्रमरतुल्यत्वेन तेषां षट्पदत्वेनैतेष्वेतान्येव तानीत्यर्थः । **त्रयाणामपी**ति । वेदसांख्ययोगानामित्यर्थः । कुन्तलानां शास्त्राभिज्ञजीवत्वेन पूर्वमुक्तत्वात्तेषामनेकविधत्वे तज्ज्ञानप्रकारानेकविधत्वमेव प्रयोजकमिति कुन्तलानेकत्वोक्त्या तत्प्रयोजकमप्याक्षिप्तं भवतीत्यर्थः ।

उद्दामेत्यत्र । त्रयाणां कर्मत्वोक्तिरयं भावः । भूमावेव कर्ममार्ग इति तद्रूपकटचां भूषणत्वेन स्थितस्य कर्मत्वं युक्तम् । इतरयोः क्रियाशक्तौ प्रतिष्ठितत्वेनेति ।

कृष्णावतारेत्यत्र **सम्यग्भ्रमो यस्ये**ति । विविधपदार्थैर्महानुत्सवः कार्य इति
बुद्धचा तत्र तत्र मनोधावनं भ्रमः । पुरःप्रकटे भगवत्यन्यत्रापि मनोधावन-
१०-३-११. स्यानुचितत्वात् परं तूत्सवरसस्तादृश एवेति भक्तिमार्गे स गुण एवेति
भगवच्छास्त्रेणापर्युदस्तः । (वसुदेवदेवकीस्तुतितात्पर्यनिरूपणं द्वादशात्मेत्यादिभिः क्रियते । पूर्वं तमद्भुतमित्यादिना द्वादशधा प्रादुर्भाव उक्तः । अग्रे तद्रूपद्वाभ्यां वसुदेवदेवकीभ्यां ततो न्यूनाधिकभावेन निरूपणे विसंवादादन्यतराप्रामाण्यशङ्का स्यात्, तन्निरासः स्तुतिनिरूपितार्थाभ्यां भवतीति[२] ज्ञापयन्तीति **द्वादशात्मे**त्यादिना । [३]स्तुतिभ्यामिति पूर्ववद् द्वादशधैव निरूपितो हरिर्ज्ञेयः । तत्र प्रकारमाहुः **त्रिधा च नवधे**ति । देवकीभिस्त्रिधा, वसुदेवैर्नवधेत्यर्थः । [४]स्तुत्याः स्वरूपमाहुः [५]वैदिकोऽलौकिक उच्यत इत्यनेन । आद्यस्य नवधात्व इतरस्य च त्रिधात्व उपपत्तिमाहुः **यज्ञस्त्वि**त्यादिना । अग्निहोत्रदर्शपू[६]र्णमासादिरूपः पञ्चात्मकः । [७]चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्मूर्तिः षड्गुणैश्वर्यवान् साकारब्रह्मरूप उपास्यत्वेन तन्त्र उच्यते । तन्त्रपदेन भागवतशास्त्रमप्युच्यते । एतज्ज्ञापनायैव भगवत्पदम् । फलितमर्थमाहुः **पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्ति**रिति । वेदे तन्त्रे चोपास्यत्वेनोक्तं रूपमिदमेवेत्यर्थः । ननु वैदिकत्वेनैव चारितार्थ्ये द्वितीयस्योक्तिः कुतस्तत्राहुः **तन्त्र**मिति । यथा वेदो भगवत्प्रापकः, तथा तन्त्रमपीति वेदतुल्यं तदित्यर्थः । तत्र त्रैवर्णिकानामेवाधिकारः, अत्र तु सर्वेषामिति मर्यादापुष्टिभेदेनोभयमपि भगवत्प्रापकम्, यतोतस्तथेति भावः । द्वितीयस्याः स्तुतेस्त्रिधात्वे हेतुमाहुः **लौकिक** इति । अत्र गुणशब्दः प्रकारवाची, न तु प्राकृततद्वाची । [८]'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाची । 'अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरु-

१. शोधपत्रमिदं श्रीमन्मथुरेशपुस्तकस्थम् । २. ज्ञापयन्ति मू. पा. ।
३. स्तुतिभ्यामपि मू. पा. । ४. स्तुत्योः मू. पा. । ५. वैदिको लौकिक मू. पा. ।
६. पौर्णमास मू. पा. । ७. चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्मूर्तिः मू. पा. ।
८. 'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाचीति मूलपाठे नास्ति ।

षोत्तम' इति भगवद्वाक्याल्लोकेपि तत्स्वरूपं प्रथितं वाच्यम् । तच्चाधिदैविकादिरूपं त्रिविधं स्मार्तमिति स। तथेत्यर्थः । लौकिकस्यैव हि वस्तुन [1]आधिदैविकादिरूपत्रितयं रूपमुच्यते । अत एव स्मृतौ परमात्मत्वेनैव भगवानुच्यते, आधिदैविकत्वात् । इदं स्तुतिव्याख्याने स्फुटीभविष्यति । उक्तार्थमनुवदन्ति संदेहाभावाय **नवधे**त्यादिना । पूर्वं वसुदेवेनैकेन श्लोकेन प्रार्थनं कृतं, तेन दशश्लोकाः । त्रिरूपत्वोक्तिरेव मुख्येति त्रिधेत्युक्तम् । 'मर्त्यो मृत्युव्याले'ति 'विश्वं यदेत'दिति च श्लोकद्वयं पर्यवसानतः स्तुतिरूपमिति चकारेण समुच्चितम् । [2]प्रतिपत्तिहेतुविरोधपरिहारयोरेव तत्र स्फुटं प्रतीतेः । फलितमर्थमाहुः **शाश्वत** इति । प्रतीयमानस्यैव शुद्धभगवद्रूपत्वमुभाभ्यां तथेत्यर्थः । एवं निरूपणस्यावश्यकत्वमाहुः **बाधक**मिति । उभयोर्हेतुश्चाक्षुषत्वादिति ज्ञानं तस्मादित्यर्थः ।)

विदितोसीत्यत्र **यस्त्वित्यारभ्य प्रयोगान्तम्** । अत्रैवं ज्ञेयम् । असीति व्यवहारो
युष्मच्छब्देनोपस्थित एवं भवतीति स्थितावपि व्यवहारमात्रोक्तिर्या सा,
१०-३-१३. स तेन विनानुपपन्नस्तमाक्षिपतीत्यन्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति । अत एव,
पिधेहीत्यादौ द्वारादिपदार्थस्यैवाध्याहारो, न तु पदस्यापि लाघवादिति भाट्टा मन्यन्ते । प्रकृते त्वर्थस्य पुरःस्थत्वेन नाध्याहारापेक्षापि । वस्तुतस्त्वसिभवानिति समस्तं पदम् । तथाचासिशब्दयुक्तो भवानित्यर्थः । तद्युक्तत्वं तेन व्यवहार्यमाणत्वम् । पूर्वोक्तपक्षे भवच्छब्दसंगत्यभावारुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथवे**त्यादि । क्षराक्षरपुरुषोत्तमाः, आधिभौतिकादयो वा त्रयः पुरुषाः । असीति देहरूपेण सत्त्वेन प्रतीयमान उक्तः । भवानिति तदभिमानित्वेन अग्रिमेण परमात्मत्वेन प्रतीतिविषय उक्तः । तेन श्रुत्युक्तसैन्धवघनदृष्टान्तन्यायोत्राभिप्रेत इति ज्ञायते ।

प्रकृतेः पर इत्यस्याग्रे **प्रत्यक्षदोषस्त्वि**त्यादि । शुद्धब्रह्मत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन च वेदनं हि विदितोऽसीत्यनेन प्रतिज्ञातम् । असि भवानितिव्यवहारश्च प्रत्यक्षविषय एव भवति । एवं सत्युक्तव्यवहारविषयस्यैव प्रभोरुक्तरूपत्वं सिध्यतीति तत्परिहार इत्यर्थः ।

ननु ज्ञातत्वे प्रामाणिके सत्युक्तदोषपरिहारः । तच्च न वक्तुं शक्यम्, दोषत्वादित्यत आहुः **ज्ञातत्वे**ति । भवत्पुरुषपदाभ्यां पूर्वं तथोक्तत्वादलौकिकचक्षुस्तत्सामर्थ्यरूपेणापि स्वयमेव हरिः प्रकटो जात इति स्वस्य ज्ञानं यथा न विरोधि तथा वसुदेवज्ञानमपीत्यर्थः । 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता'दित्यादिश्रुतिरपि लौकिकयोस्तयोः सकाशादेव भेदमाह । अन्यथा यदद्व्याघात इति भावः । नन्वदृश्यत्वादिप्रतिपादकवेदाप्रतिपाद्यत्वाद्

१. आधिदैविकादित्रितयं मू. पा. । २. प्रपत्ति मू. पा. ।
३ सज्ञानमिति पाठः ।

ब्रह्मत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यत आहुः **विरुद्धा** इति । सद्रूपं यदा दृश्यं तदेव तदैवादृश्यमपीतीन्द्रियसामर्थ्यलक्षणेनांशेन प्रभ्विच्छालक्षणेन तेन चोभयधर्मसिद्ध्या ब्रह्मत्वं न क्षतं भवतीत्यर्थः ।

स एव स्वप्रकृत्येत्यत्र **आधिदैविकस्वभावेने**त्यादि । लीलौपयिकपदार्थाना-
१०-३-१४. मलौकिकत्वेन लौकिक्या प्रकृत्या न तत्सृष्टिः सम्भवतीति तथोक्तम् । अ-
न्यथा स्वपदानर्थक्यमिति भावः ।

त्वयीश्वर इत्यत्र, अविरोधे ईश्वरत्वब्रह्मत्वलक्षणं हेतुद्वयमुक्तं तृतीये पादे । च-
१०-३-१९. तुर्थेऽपि द्वितीयकोट्युपस्थितिर्न प्रामाणिक्यतोऽपि न विरोध इति हेत्व-
न्तरमुक्तमिति, **किञ्चे**त्यादिना व्याख्यातम् । अन्यथा त्वविरोधः पूर्वेणोक्त
एवेत्यग्रे तच्छङ्कयोपचारोक्तिः शशशृङ्गभिया पलायनमनुहरेत् । वस्तुतस्तु, ननु सांख्यादिषु गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यते, इत्यत आह **त्वदाश्रयत्वादिति** । त्वमेवाश्रयो येषां तादृशत्वाद्गुणानां त्वन्निष्ठं कर्तृत्वं तेषूपचर्यत इत्यर्थोभिप्रेत इति ज्ञेयम् ।

देवकीस्तुतितात्पर्योक्तौ, **इदानीं मारण** इत्यादि । युद्धे भगवतैव तन्मारणसम्भ-
वेऽपि पूर्वमुद्यतायुधेन बाला मारिता इत्यधुनापि तादृशतद्दर्शनं पूर्वज्ञानसदृशम् ।
१०-३-२३. तथाच तन्मात्रेणैव तथेत्यर्थः । **अन्यथे**ति । जन्माज्ञानाभावे प्राणास्थितिरेव
स्यादित्यर्थः । न सिध्येदिति पाठे प्रथमः पक्षो रक्ष्यः ।

१०-३-२५. **व्यक्तेऽव्यक्त**मित्यत्र **पुरुषोत्तमाभिन्न** इति । पुरुषोत्तमचरणात्मक इत्यर्थः ।

त्वत्पदाब्जं प्राप्येत्यत्र, ननूक्तपलायनविशिष्टस्य साक्षाद्भगवच्चरणप्राप्तिर्न संभ-
१०-३-२७. वत्यतोनुपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **सत्सङ्गो भागवतं** चेत्यादिना ।

स त्वं घोरादित्यत्र, **इदानीं मारणे** वेत्यादि । रक्षाप्रार्थनेति शेषः । अ-
स्मिन् पक्षे रूपानुपसंहारातिरिक्तबाधकाभावात्तत् कृत्वान्यत्र स्थेयमिति भावः ।
१०-३-२८. एतदेवोक्तम्, **अनुपसंहार** इत्यादिना । **अन्यतरे**ति । इदानीमेव मारणं
लोके चैतद्रूपदर्शनमित्येतयोरन्यतरस्य तथात्वायेत्यर्थः । इदानीममारणमन्यत्र गमनं च मध्यमः पक्षः । एवं सत्यपि यदि तममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति तदा स्वतस्तन्मारणानिवृत्तिर्भवतीति, तथापि दोषानिवृत्तिरित्याहुः **मध्यमपक्षे स्वत** इत्यादिना । तेन जन्माज्ञानस्यावश्यकत्वमुक्तं भवति ।

शङ्खचक्रेत्यत्र **यद्यपीति** । केचिद्देवा अपि चतुर्भुजा भवन्तीति तादृशे रूपे दे-
वानां नालौकिकत्वेन भानम् । इतरेषां तु भवतीति तथा । **तादृशमपीति** ।
१०-३-३०. उपसंहृतालौकिकप्रभं चतुर्भुजाकारमात्रमपीत्यर्थः । रूपं चेदमित्यनेन

कंसादीनामदर्शनं प्रार्थितम् । अत एव, मांसदृशामित्युक्तम् । अनेन तु तदेदर्शनेऽपि मनुष्यमात्रस्य तथा दर्शनं नास्मद्धितमिति तदभावः प्रार्थितोऽतो नान्यतरवैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । किञ्च, यद्यप्याद्येनैव द्वितीयचारितार्थ्यं भवति, तथापि रूपपदमात्रं ध्यानधिष्ण्यपदं च श्रुत्वा सर्वांशेन तिरोधानं हरिर्मा करोत्विति विशेषप्रार्थनं द्वितीयं कृतमिति ज्ञेयम् ।

त्वमेवेत्यत्र, भगवदुक्तवाक्यसंख्यातात्पर्यमाहुः **चतुर्दशे**ति । पूर्णब्रह्मणो देवकी-
पुत्रत्वं न प्रमाणसिद्धमिति भ्रमाभावाय सर्वा अपि विद्या अत्र प्रमाणानीति
१०-३-३२. ज्ञापनाय तत्समानसंख्यैर्वाक्यैर्भगवतोक्तमित्यर्थः । प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यं
प्रमाणत्वमिति यावत् । तदर्थमित्यर्थः । नच संख्याया अपि तात्पर्यवत्त्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा हि । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्, पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति, यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाती'श्रुतौ कपालेषु द्वादशसंख्याविधानतात्पर्यं तदवयवभूतसंख्याफलोक्त्या निरूपितम् । तत्तत्संख्यायास्तत्तत्फलसाधकत्वोक्तेरपि तत्तत्फलसंख्यासजातीयत्वमेव प्रयोजकमिति ज्ञेयम । 'अष्टाक्षरा गायत्री[२] तेजस्त्रिवृत्, दशाक्षरा विराडन्नं विराट्, एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरा जगती, जागताः पशव' इतिश्रुतिभ्यः । ननु सकृत्पुत्रत्वेपि वरवाक्यसत्यत्वे वारत्रयं तयात्वं कुत इत्यत आहुः **त्रिगुण**मित्यादि । लौकिकमेकगुणं, द्विगुणं वैदिकं, भगवदीयं त्रिगुणमतः सर्वाधिकमिहोक्तमिहैव फलति चेत्तदा सत्यं भवति । वैदिकं तु जन्मान्तरेऽपि फलतीति तथा । भगवदुक्तं त्वामोक्षं यावन्ति जन्मानि तेषु सर्वेष्वेव फलतीत्येतदेवैकगुणत्वादिकं तेषु ।

अजुष्टग्राम्येत्यत्र । ननु प्रीतिसेवनार्थत्वाज्जुषेरनयोः प्रीतिसत्त्वादजुष्टत्वं[३] कथमि-
त्चेत् । सत्यम् । तथापि द्वितीयमर्थमादाय तथोक्तमित्याहुः **सेवा न हृ-**
१०-३-३९. **त्तेती**ति । नन्वजुष्टत्वे[४]ऽनपत्यत्वं प्राप्तमेवेति कथनं तस्य किंप्रयोजनकमि-
त्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **वैदिकेनापी**ति । अलौकिकप्रकारकतन्निषेधार्थकं तदित्यर्थः । अजुष्टेत्यादिविशेषणतात्पर्याणि **रागस्ये**त्यादिना क्रमेणोक्तानि । ननु मोक्षाधिकविवक्षितलीलाऽमृताब्धिफलके मोक्षावरणपूर्वकहरिसदृशपुत्रवरणे मायामोहस्य हेतुत्वोक्तिर्भक्तिमार्गविरुद्धा, मोक्षस्य चैवमाधिक्यं भवेदित्यत आहुः **इयं विशेषमाये**त्यादि । तर्हि मदनुग्रहात्तत्र वृताय इति वक्तुं युक्तं, न त्वेवमिति चेद्, न । अनवबोधात् । प्रकटे भगवति

१. तद्दर्शने इत्यपि पाठः । परं सोऽपपाठ एव । २. गायत्री । मू. पा. ।
३. जुष्टतत्वे मू. पा. । ४. जुष्टतत्वे मू. पा. ।

ज्ञानशक्तेरपि प्रकटत्वेऽपि ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वादिना च ज्ञानाभावो यः स न मोहमृते । तथा ज्ञानं च लीलारसविरोधीति न तथा ज्ञापनम् । नन्वयमप्यनुग्रहादेवेतिचेन्ननु मोहोऽप्यनुग्रहादेवेति बुद्ध्यस्व । तथाप्येवंविधेऽर्थे मोहोक्तिः कथं भक्तमनोरमा भवेत् । इत्थम् । अचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतो नियतकार्या हि ताः सर्वा लीला अप्यनेकविधाः । एवं सति यान्तरङ्गलीलायामेवाधिकृता सा तल्लीलास्थभक्तानां मध्ये यस्मिन् यादृशी लीला प्रभोश्चिकीर्षिता तस्मिँस्तदुपयोगिपदार्थेष्वासक्तिं तदतिरिक्तविस्मृतिं च करोतीत्येतन्मात्रसाधर्म्येणैतच्छक्तिकार्येपि मोहत्वोक्तिः । प्रकटे प्रभौ सर्वशक्तिप्राकट्येऽपि स्वानुरूपातिरिक्तज्ञानाद्यभावात् प्रमाणमार्गात् प्रमेयमार्गोतिविलक्षणो बलिष्ठश्चेति ज्ञापनाय च । अत एव, 'न न्यवर्तन्त मोहिता' इति वक्ष्यते । न हि तत्रामोह उत्तम इति वक्तुं शक्यम् । निवृत्तिहेतुत्वात् । यथा यथैतन्मोहाधिक्यं तथा तथा पुष्टिमार्गे भावप्राचुर्यमिति ज्ञेयम् । अत एव गोविन्दापहृतात्मत्वेनैवानिवृत्तिसम्भवेऽपि मोहिता इत्युक्तम् । अत एव भगवन्मायावाचकपदयोरसमासः । दास्यभावात् पितृत्वादिभावस्य न्यूनत्वात् । यद्वा, 'समो मशकेने'ति श्रुतेर्भगवतः सर्वसमत्वेपि भगवत्समत्वं नान्यस्यास्तीति तादृक्पुत्रवरणं मोहकार्यमिति तथोक्तिः । वस्तुतस्तु 'अपवर्गं न वव्राथे' इत्येतावतैव चारितार्थ्येपि 'मे' इति यदुक्तं तेन पुरुषोत्तमसम्बन्धी भक्तिमार्गीयो दास्यरूपो योपवर्गः स उच्यते । तस्य सर्वाधिकत्वात्तदवरणं मोहादेवेति तथा । ननु तदवरणोक्तिप्रयोजनं न पश्यामः । तया विनापि प्रकृतार्थोपपत्तेः । उच्यते । भगवद्वचनैरुक्तप्रकारकस्वरूपदर्शनेन च सर्वार्थतत्त्वज्ञानमभूदित्येवम्भूतास्मत्क्लेशेनाविर्भूतो भगवान् दास्यमेव कुतो न दत्तवानित्याशङ्काभावायैतदुक्तम् । अत्रायं भावः । कामदित्सयेतिवचनान्नियतेच्छयैवाविर्भाव इति भवदकामितं स्वतो न देयम् । अपवर्गे च भवतोः कामो नाभूदिति तथेति ज्ञापयितुं तदुक्तिः । तथापि परमकृपालुरेवं कुतः कृतवानिति शङ्का तु, एवं सति यान्तरङ्गेत्यादिना प्रागेव निरस्ता । एतेनैव कामदित्सयेति वाक्यादेवाकामितादानस्य प्राप्तेः कामाभावस्य च स्वतः सिद्धत्वात्तदनुवादः किमर्थ इत्याशङ्कापि निरस्ता ज्ञेया । कामाभावहेतोर्मोहस्यापि निरूपणात् । अन्यथा मोहनमेव कुतः कृतवानिति शङ्का [१]तिष्ठेदेवेति । किञ्च, 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति वाक्यान्निरयतुल्यत्वं यस्मिन् भगवत्परा मन्यन्ते तस्यापवर्गस्यावरणं भक्तानां मायामोहकार्यमिति कथं वक्तुं शक्यम्, अतो यथोक्त एवार्थो ज्ञेयः ।

युवां मामित्यत्र, यदि भक्त्यङ्गत्वेन ज्ञानं नोच्येत, किन्तु स्वातन्त्र्येण, तदा
यथाकथञ्चित् स्नेहमात्रेण निरोधपदार्थसिद्धेरस्मिन् स्कन्धे ज्ञानमुच्यमानमे-
१०-३-५५. तदर्थाऽसङ्गत्यात्र प्रवेशमलभमानं वाक्यभेदापादकं भवेदित्याहुः **अन्यथा
बोधांश** इत्यादि ।

१. तिष्ठेतैव मू. पा. ।

इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीमित्यस्य विवरणे, अत्र आत्मपदेन इदमाकूतम् । य-
यात्मा अविकृतो नित्यः शुद्धः तद्रूपस्तथैवं मायाप्युक्तगुणविशिष्टा । अत एव
१०-३-४६. [1]तादृशगुणविशिष्टलीलायाः प्रत्यायिका; नासत्पदार्थस्य । संसारहेतुभूता माया यथा जीवस्य स्वरूपं विस्मारयित्वा प्रापञ्चिकविषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्वरूपविस्मृतिं भगवदासक्तिं च जनयतीत्येतावद्धर्मसाम्येनास्यामपि मायाशब्दप्रयोगः । वस्तुतस्तु यथाऽन्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एवमियमपीति ज्ञापनायात्मपदम् । अन्यथा पुरुषोत्तमवाचिभगवत्पदाव्यवहितोक्त्यैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्तेरात्मपदं व्यर्थं स्यात् । एवं सति, 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवद्रूपत्वादत्र कर्मधारयोऽप्यभिप्रेत इति ज्ञेयम् । तथाचेदं पदं सर्वत्रानुषज्यते । तथाहि । अत्र लीलार्थं भगवता तौ पितृत्वेनाङ्गीकृताविति भगवच्छक्त्यैव तयोस्तथाविर्भावः । अन्यथा निषेकजननाद्यभावेन तयोस्तथात्वमुच्यमानं बाधितं स्यात् । एतदेवाह **आत्ममायया पित्रो**रिति । ननु 'एतद्वां दर्शितं रूप'मिति वाक्यात् पूर्वरूपदर्शन एव भगवदिच्छाया उक्तत्वाद्, 'नान्यथा मद्भवं ज्ञान'मिति वाक्याद्दर्शनस्यानन्यलभ्यत्वाच्चैतद्रूपदर्शनं कथमेतयोरत आह **आत्ममायया सम्पश्यतो**रिति । एतेन चक्षुस्सामर्थ्येनादृश्यत्वं सूचितम् । अतिशयेनोपक्रान्तकार्योपयोगित्वं हि सम्यक्त्वम् । तेन पूर्वमीश्वरत्वेन जानतोर्लीलोपयोगिमायाकरणकदर्शने सम्यक्त्वं स्वपुत्रत्वेनापि दर्शनं ज्ञेयम् । तथैव लीलायाः करिष्यमाणत्वात्, पित्रोरितिवचनाच्च । यद्वा, लौकिकभावे सत्येव लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणत्वनिरूपणेन पितृत्वोक्त्या च पुत्रत्वज्ञानं प्राप्तमेव । तच्च न केवलं, किन्त्वीश्वरत्वानुसन्धानसहितमिति तदेव सम्यक्त्वम् । 'युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चे'ति भगवद्वचनात् । अथवोक्तरूपमायाकरणकदर्शने तद्विरुद्धाविषयकत्वमेव सम्यक्त्वम् । तथाच ब्रह्मभावस्य लीलाविरोधित्वेन तद्रहितं स्वस्मादुत्पन्न इत्येव ज्ञानं सम्यग्दर्शनम् । एवं सति तया पश्यतोस्तयोः परं प्राकृतः शिशुर्बभूवेति तद्दर्शनप्रकारकथनम् । वस्तुतस्तु भगवान् षड्गुणसम्पन्नः परमकाष्ठापन्नः शुद्धब्रह्मरूप एव यः शिशुः शिशुरूपः स सद्यस्तस्मिन्नेव क्षण आसीद् दृष्टः प्रकटो वा जात इति योजना । तत्राभवद् भगवान् व्यासपुत्र इत्यत्रेवात्राप्यासीदिति पदस्य नोत्पत्तिरर्थः, जातो हि बालो रोदिति । तच्च द्वाःस्थजागरणहेतुरिति तूष्णीं तथासीत् । अपरोक्षत्वेप्यलौकिकत्वेन ज्ञानाभावात् सोंऽशः परोक्ष एवेति लिट्प्रयोगः । अपरं च । इह हि तत्तत्क्षणसम्बन्धित्वेनोच्यमानापि सर्वा लीला तथाभूतैव शुद्धब्रह्मधर्मरूपा नित्यैवेति, 'कृतागसं त'मितिश्लोकोक्तरूपवन्मालादिसहितशिशुरूपस्यापि शुद्धब्रह्मत्वाद्यथाश्रुतेपि न काप्यनुपपत्तिः ।

---

१. तादृग् मू. पा. ।

तच्छ्लोकोक्तरूपस्यैव, नचान्तरित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमग्रे शुकेनोक्तमिति न काचिच्छङ्कात्र । लीलाया निरोधार्थत्वाद् यथैव [1]सम्भवति तथैव करोतीति न प्राकृतानुकरणलीलायां काचिन्न्यूनता । प्रत्युत भक्तार्थं[2] एवमपि करोतीत्यद्भुतमाहात्म्यख्यापकमित्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवानित्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत एव 'बबन्ध प्राकृतं यथे'ति प्राकृतदृष्टान्त उक्तोऽग्रे । अथवा [3]शेषे इदं सूत्रं शेषाधिकारकाण्प्रत्ययान्तोत्र प्रकृतिशब्दः । तेन यथा चक्षुषा ग्राह्यं रूपं चाक्षुषमित्यादिशब्दास्तथायमपीति प्रकृत्या ग्राह्यः प्राकृत इत्यर्थः सम्पद्यते । लौकिकालौकिकभेदेन हि द्विविधा जीवाः । तेषां प्रकृतिरपि तथा । तथाच, 'मल्लानामशनि'रितिश्लोकोक्तरीतिवदलौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेन ग्राह्यो, लौकिकप्रकृतिभिर्लौकिकत्वेनेत्येतादृशो, वस्तुतस्त्वलौकिक एव शिशुर्बभूवेत्यर्थः सम्पद्यते । अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञानं लौकिकं, तद्वन्तस्तथा । शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकम्, तद्वन्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपातित्वेन तज्ज्ञानादीनां न लौकिकत्वम् । तेषां पुत्रत्वादित्वेन ज्ञानं शास्त्रेणानूद्यते परं, न तु विधीयत इति [4]शास्त्ररीतिमपेक्ष्य लौकिकत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्न्यूनतात्र । लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव । यद्वा, प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ, 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्व' इत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची । तथाच पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव [5]ग्राह्यः । तथा, 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुतिभिः, 'नाहं वेदै'रित्यादिस्मृतिभिश्चेतरसाधननिषेधाच्छ्रुत्यन्तरे च, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इत्यादिनेतरसाधननिषेधपूर्वकं, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिना भगवतैव भगवाँल्लभ्य इति निरूप्यते । [6]तथाचैतादृशशुद्धब्रह्मरूपो लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः शिशुर्बभूवेत्यर्थः । तयोः सम्पश्यतोरेव तथाकरणे उपपत्तिमाहुः **लौकिकज्ञाने**त्यादिना । **सामर्थ्यस्य** सामर्थ्यप्रकटनस्येत्यर्थः । इदमत्राकूतम् । अनेनैव रूपेणाधुनैव कंसं मारयित्वा सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्ये सत्यपि यद्रूपान्तरप्रकटनं तद् 'समुद्विजे भवद्धेतोरधीरधी'रित्यादिवाक्यैर्लौकिकरीत्यैव स्नेहातिशयो ज्ञायते[7] । येन भगवतः कंसाभिमुखत्वमात्रेपि प्राणापगमो भवेत् । लोकविद्वेषभिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि लौकिकरीत्यैव स ज्ञाप्यते मातुः । पितुस्तु पूर्णमाहात्म्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशङ्काभावेप्यनेनैव रूपेण अधुनैव कंसमारणे भक्तदुःखनिवृत्तौ सत्यां, स्थितौ प्रयोजनाभावादस्माकं पुनर्दर्शनं न भविष्यति चेन्न प्राणस्थितिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण तद्वृत्तान्तकथनादेतद्रूपोपसंहारोन्यथा-

---

१. स भवति मू. पा. । २. भक्तार्थं मू. पा. । ३. शेषे इदं सूत्रमिति मूले टिप्पणम् । ४. शास्त्रीय मू. पा. । ५. ग्राह्यः तथा । मू पा. । ६. तथा चैतादृशः मू. पा. ।
७. ज्ञाप्यते मू. पा. ।

धुना गमनमभिप्रेतमिति ज्ञायते । अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रभोर्जानातीति न तन्निवेदयेत् । तथाच तदा तद्दर्शनसत्वोक्त्या तज्ज्ञानस्योक्तरूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति युक्तं तथात्वमिति ।

ततश्च शौरिरित्यत्र । सर्वमोहनस्वभावायास्तस्या आविर्भावे वसुदेवे तथात्वं कुतो
नेत्याशङ्क्य तन्निवारणाय, भगवत्प्रचोदित इतिपदतात्पर्यमाहुः साधार-
१०-३-४७. णमोहस्येति । भगवता गोकुले स्वनयनार्थं ततः कन्यायाश्चानयनार्थं सं
प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगवज्ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितसर्वसाधारणमोहस्य निवर्तकमुक्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः । यथान्यः कश्चिच्चौर्येण गच्छन् पद्भ्यां शनैश्च गच्छति स्वचातुर्येण, तथैव वसुदेवोपीति ज्ञाने साधारणत्वम् । अन्यथा गोपाला भाण्डीरमिवायमपि गोकुलं प्रापितः स्यात् । यद्वा, भगवद्विषयकज्ञानतारतम्येन मोहापगमतारतम्यमिति भगवति लोकसाधारणं ज्ञानमधुनास्यास्तीति तादृङ्मोहोप्यपगत इति तथेत्यर्थः । तावान् बाह्योपि बन्धो निवर्तत इत्याहुः कपाटोद्घाटनं चेति । तदा देवकीत्यादि । दर्शनेन हि मोहाभावः । समानकालत्वे जन्मनो दर्शनेक्षणे मोह एव भवेदित्यर्थः ।

इति तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्यायोक्तिसन्दर्भे, अनिमिष[2] इति । भक्तदुःखाभावादित्यर्थः । ज्ञा-
पने इति । मायाकृतरोदनेन स्वज्ञापनम् । ततो गृहपालकृतबालजन्मज्ञापनं
१०-४. च कंसे । एते उभे अपि तथेत्यर्थः । ततोपीति । एतदुभयज्ञापनानन्तरं,
'यत्र क वा जात' इति मायाकृतं भगवज्जन्मज्ञापनं, कंसकृतज्ज्ञापनं च मन्त्रिषु । एते उभे अपि दुःखसुखदे इत्यर्थः । न चान्यथेति । मायामोहं विनेत्यर्थः । ननु धर्मस्थापनहेतोर्भगवदवतारस्य तन्नाशहेतुत्वं कथमुच्यते । 'जातः खलु तवान्तकृद्, यत्र क वे'ति वाक्यश्रवणेनैवानिर्दशान्निर्दशांश्चेत्यादिमन्त्रणस्य जातत्वादित्यत आहुः तामसप्रकृत इति । तामसाश्च त इति । तद्गताः पश्वादय इत्यर्थः । एवमपि कण्टकन्यायेन धर्मप्रतिपक्षदूरीकरणं युक्तमिति भावः । पश्चादिति । तमःकार्यनिवृत्तेः पश्चाज्जातो धर्मस्तथेत्यर्थः ।

भुवि भौमानीत्यत्र । ननु 'भुवि भौमानि यथा यान्त्यपयान्ति तथात्मा न याति
नापयाती'त्येतावतैव वाच्योऽर्थः सम्पद्यत इत्यन्यानि पदानि व्यर्थानि । किञ्च,
१० ४-१९. यथा भूर्न विक्रियत इति द्वितीयो दृष्टान्तो बाधितः । भौमानां भूविकारत्वा-
दित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः भुवि भौमानि भिन्नादीनीत्यादि । भुवि भौमानि भित्त्यादीनि यथा यान्त्यपयान्ति च । भूतान्यबादीनि च यान्त्यपयान्ति । आत्मा त्वेतेषु भूतेषु विद्यमान एव न तथा । न याति नापयातीत्यर्थः । एतेन भूतानीतिपदस्यात्मनि सम्बन्धे प्रकार उक्तः । यद्यप्येवमपि भूतपदमेतेष्वित्यादिपदानि च न सार्थकानि भवन्ति, तथापि तेषु विद्यमानस्यापि तद्धर्मासंबन्धकथनात्तथात्वम् । अन्यथैतदर्थाप्राप्तेः । दृष्टान्त एवेति । दृष्टान्तनिरूपकवाक्ये भूतपदस्यापि प्रवेश उक्त इत्यर्थः । अतः परं, यथा भूरिति दृष्टान्तं विवृण्वन्ति यथा बहिरित्यादिना । भौमानि यदा विक्रियन्ते तदा तेभ्यो बहिः स्थिता स्थूला भूर्न विक्रियते, तथैतेष्वन्तःस्थित आत्मापि तथा । एवं सति[1] तथैतेष्वित्यस्यावृत्तिः कार्या । तदेतदुक्तं, तथैतेष्विति भिन्नवाक्यमित्यनेन । अस्मिन्नेव पक्षे, एतेष्वित्यादिपदानि प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति एतेषु मनुष्यदेहेष्वपीत्यादिना । यथा बहिःस्थिता भूर्मनुष्यदेहेषूत्पद्यमानेषु न विक्रियते तथात्मापीत्यर्थः । अग्रे तूक्तेऽर्थे प्रमाणमुक्तमेतेष्वित्यादिना । अथ प्रकारान्तरेणार्थमाहुः वर्षाकालेत्यादिना । एतेषु तृणादिषूत्पद्यमानेषु यथा भूर्विक्रियते, न तथा तदन्तर्गत आत्मेत्यर्थः । व्यतिरेकेऽत्र दृष्टान्तः । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर'मिति श्रुतेः पृथिव्यन्तर्गतोऽभिमान्यात्मास्तीति मन्तव्यम् । विपक्षे बाधकमाहुः अन्यथेति । एकतृणरूपेण एकस्यात्मनो विकृतौ सत्यां निरवयवत्वेनांशभेदस्य वक्तुमशक्यत्वाद् द्वितीयादिषु तेषु भिन्नो भिन्न आत्माङ्गीकार्यः स्यादित्येकस्मिन् पृथिवीलक्षणशरीरेऽनन्ता आत्मानः कल्पनीयाः स्युरित्यर्थः । अधिष्ठात्र्य इति । त्वगादिगोलकेषु लोमादीनामिन्द्रियाणामोषध्यादयो देवताः शरीराभिमान्यात्मनः सकाशाद् भिन्ना इत्यर्थः । इति श्रीजन्मप्रकरणश्रीटिप्पणी समाप्ता ।

इति चतुर्थाध्यायः ।

---

१ दर्शनक्षणे इति पाठः मूलस्थः । प्रथमावृत्तेः 'लक्षणे लक्षणो वे'ति टिप्पणं निरर्थकम् ।

२, अनिमिषत मू. पा. ।